

Wydawnictwo Piotr Kottarz

Dzieje świata

T. II

Początki państwowości

Od ok. 3000 r. p.n.e. do kryzysu ok. 1000 r. p.n.e.

Gdańsk 2025

Copyright © Piotr Wojciech Kotlarz

Dzieje świata t. 2

Początki państwowości

Od ok. 3000 r. p.n.e. do kryzysu ok. 1000 r. p.n.e.

Projekt okładki: Piotr Kotlarz

Na okładce wykorzystano zdjęcie wazy z lat 560–550 p.n.e. przedstawiająca walczących hoplitów – fragment sceny na czarnofiguralnej wazie z połowy VI w. p.n.e. (widoczne zamocowania tarczy hoplity i jego koryncki hełm). Domena publiczna.

Fundacja Kultury WOBE¹

ISBN: 978-83-972116-8-1

Gdańsk 2025

¹ Książka „Początki państwowości” jest publikowana na licencji Creative Commons. Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne 4.0 Międzynarodowe. Prosimy o sprawdzenie poszczególnych zdjęć w celu uzyskania szczegółowych informacji o licencjach.

Jeszcze wczoraj niektórzy uważali się za lepszych od innych. Dziś zdajemy sobie sprawę, że jesteśmy tylko ludźmi.

P. K.

Mojej córce – Kasi

Przedmowa

Przez prawie dwadzieścia lat nauczałem historii w szkołach, głównie liceach. Historia pozostała w centrum moich zainteresowań i później. Przez cały czas śledziłem rozwój tej nauki, poznawałem nowe, dotyczące kolejnych zagadnień, prace. Dopiero jednak pisząc tę książkę dostrzegłem jak wielką potęgą jest Internet. To dzięki niemu zyskujemy znacznie szybszy niż wcześniej dostęp do najnowszych badań, to na jego forach miliony ludzi dokonuje analizy przednich badań, pojawiają się nowe hipotezy.

Dziś napisanie dziejów świata możliwe jest właściwie tylko przez wieloosobowe zespoły, specjalistów od różnych epok i regionów. Taką świadomość miał zresztą już w latach dwudziestych XX wieku Herbert George Wells, który i swoje "Dzieje..." chciał pisać wspólnie z ówczesnymi historykami brytyjskich uczelni i dopiero nie mogąc nakłonić ich do współpracy sam napisał to dzieło. Praca ta zajęła mu niewiele ponad rok. Cóż, wiedza historyczna wówczas była znacznie mniejsza, m.in. i z tego powodu dzieło Wellsa, jest niestety bardzo powierzchowne.

Mógłbym jak Wells, choć bardziej skutecznie, podjąć się próby realizacji tego projektu tworząc szerszy zespół, odrzuciłem jednak ten pomysł. Mówiąc szczerze, po prostu nie stać mnie na taką inicjatywę, a od czasów Wellsa podobne zadanie podjęły już różne ośrodki badawcze i tworzenie kolejnej tego typu pracy mijaloby się z celem². Uznałem, bowiem, że tylko całościowe spojrzenie na dzieje przez jedną osobę umożliwia znalezienie w nich pewnych trendów.

W poniższej książce omawiam zaledwie początki naszej historii. Ten, w którym doszło do podstawowego przeobrażenia w życiu niektórych społeczeństw. Kiedy w miejsce struktur egalitarnych zaczęliśmy tworzyć struktury państwowe, struktury, w których doszło do podziału ludzi na panujących i poddanych. Proces ten dotyczył początkowo tylko niektórych społeczeństw. Początkowo zajmowały ono stosunkowo niewielkie obszary zaludnionej planety, z czasem jednak obszar ten stawał się coraz większy. Okres ten łączymy też z czasem powstania pisma. To dość sztuczna cezura, z czasem rozwoju historii – jako nauki – wciąż zresztą przesuwana, gdyż ślady pisma, jego początków, odnajdywane są dla okresów nawet o kilka tysiącleci wcześniejszych. Warto tu jednak o niej przypomnieć, tym bardziej, że to pismo stało się tym czynnikiem, który znacząco przyczynił się do zachowania naszej pamięci, a co za tym idzie do rozwoju cywilizacji.

Prezentowana książka jest dopiero drugą z zamierzonego przeze mnie

² Np. cytowana tu przeze mnie "Wielka Historia Świata", pod red. Joachima Śliwy, wydana w Krakowie w 2005 roku.

projektu napisania dziejów świata. Obejmuje prawie dwa tysiąclecia, od początku III tysiąclecia p.n.e. do końca II tysiąclecia p.n.e., trzecią z tego cyklu obejmującą okres nieco krótszy, bo tylko około ośmiu wieków pierwszego tysiąclecia p.n.e. poświęconą początkom idei imperializmu, wydam nieco później. Tak zresztą jak i następną, mówiącą o straconym czasie imperiów, którą doprowadzę opisywane przeze mnie dzieje do VI-VI wieku. Kryterium jakim kierowałem się wybierając takie cezury są formy organizacyjne przyjmowane przez społeczeństwa w tych latach. Poniższy poświęciłem początkom państwowości. Zamierzałem w prezentowanych tomach (również w pierwszym tomie z tego cyklu w "Narodzinach cywilizacji") ukazać rozwój cywilizacji, w tym również idei, a za jedno z ważniejszych wśród nich uważam formy organizacji państw, ale też idee wolności, równości i własności. Nie wiem, czy mi się to udało? Zresztą dopiero kończę trzy pierwsze tomy. Wyrażam w nich wiele nowych hipotez, próbuję znaleźć w omawianych dziejach jakiś kierunek, zbudować jakąś historiozofię.

Efekt moich przemyśleń będą mogli Państwo ocenić sami po lekturze tych książek. Cztery następne są jeszcze na etapie bardzo wstępnym, ale już dziś mogę stwierdzić, że pewne założenia historiozoficzne, które wyraziłem już w „Narodzinach cywilizacji”, okazały się zasadne. Praktycznie do dziś nie dokonałem w nich istotnych zmian.

Dziś, po kilku latach pracy nad tą książką, po wielu chwilach zwątpień i myśli, by zaprzestać, wiem, że porwałem się na rzecz szaloną. Podjąć próbę opisania dziejów świata w XXI wieku, gdy tak wiele już wiemy, a z drugiej strony, gdy wciąż tak wiele jest jeszcze hipotez, że trudno nie zagubić się w gąszczu informacji – tak, to jest szaleństwo. Cóż z tego, że uczyłem historii przez dwadzieścia lat, że naczytałem się tylu książek. Zresztą, napisać w końcu jakoś można. Jak jednak, napisać tak by ktoś, kto sięgnie po tę pracę chciał odwrócić kolejną kartkę, jak opisać dzieje tak, by zrozumieć je samemu? Pisząc wciąż uczyłem się na nowo. Dziś – dzięki pracy tysięcy ludzi, z których wspominam tylko niewielu – zapewne wiem znacznie więcej. To inni zbierali informacje, interpretowali je przede mną³, moim wkładem jest tylko ich uporządkowanie, próba znalezienia w historii pewnych wspólnych kierunków, trendów. Wiele z przyjętych wcześniej interpretacji różnych historycznych wydarzeń odrzucam, ale gdyby ich nie było, czy i ja nie popełniłbym podobnych błędów. Nie mogę wykluczyć również i tego, iż to oni mieli rację, że to ja dziś się mylę? Ziemia i nasze ciała wciąż jeszcze skrywają wiele tajemnic.

3 Podziękowania dla wszystkich tych autorów książek, haseł internetowych, czy artykułów prasowych, map, a nawet tylko wydawałoby się mało istotnych wypowiedzi w wywiadach, czy dyskusjach, dla tych, z których wysiłku korzystałem pisząc tę książkę, postanowiłem zamieścić tu, w przypisie. Przepraszam, że w ten sposób po raz kolejny wraz z podziękowaniem wykorzystuję ich pracę i odwołuję się w sposób tak ogólny do ich osób (w miarę możliwości wszelkie odwołania również zamieszczam w przypisach). Chcę jednak w ten sposób uświadomić moim ewentualnym Czytelnikom, że przypisy w tej książce są również bardzo istotne. Czasami to właśnie w nich wyrażam ważne dla mnie poglądy.

Ten, kto nie pamięta przeszłości, skazany jest na jej powtórzenie.
George Santayana.

Wstęp

Problem zakresu geograficznego pracy

Prezentowana książka obejmuje dzieje świata III i II tysiąclecia p.n.e., okresu, w którym kształtowały się idee państwowości. Ich początki znajdujemy w społeczeństwach z terenów Bliskiego Wschodu, Egiptu i dzisiejszych Chin i z tego powodu to właśnie od omówienia sytuacji ludów tego obszaru zaczynam tę pracę. Później omawiam ludy kolejnych kontynentów kierując się również tym kryterium. Z tego powodu ludy Europy omawiam w dalszej części i dopiero pod koniec obu rozdziałów piszę o ludach obu Ameryk i Australii. Odnośnie do Bliskiego Wschodu i Egiptu, jako miejsc, w których odkrywamy początki państwowości, nawet w europocentrycznej historiografii panuje zgodność. W mojej ocenie najwięcej kontrowersji wzbudza kwestia miejsca w tym procesie Europy i Chin. Uznałem, na podstawie dostępnej mi wiedzy, że w tym tomie rozwój społeczeństw na obszarze dzisiejszych Chin omówię przed Europą. Prezentując kolejne etapy rozwoju naszej cywilizacji, przyczyny jej postępu i regresu oraz szukając czynników rozwoju (zmian)⁴ idei własności, wolności i równości starałem się ogarnąć te przemiany w zakresie całego świata, choć zapewne nie udało mi się całkowicie uniknąć europocentryzmu, głównie z tego powodu, że – moim zdaniem – w XIX i XX wieku idee wolności, równości, poszanowania własności itp. szczególnie w Europie osiągnęły swoje apogeum. Moim zdaniem, przyczyną tego, że właśnie tu nastąpił szczególny rozwój tych idei, była stosunkowo dłuższa ciągłość historyczna społeczeństw tego kontynentu, ciągłość istniejących tu instytucji⁵. Tak stało się jednak dopiero od drugiej połowy I tysiąclecia. Europa dominującą rolę w procesie rozwoju organizacji społeczeństw w świecie, jak również w zakresie poszukiwania (kształtowania) nowych idei i wspólnych wartości zaczęła odgrywać dopiero od połowy XVIII wieku. Wcześniej główne centrum przemian znajdowało się na Bliskim i Dalekim Wschodzie, (Mezopotamia, Egipt Subkontynent Indii, obszar dzisiejszych Chin). Dziś, w epoce

4 Używam tu i tego określenia, gdyż słowo *rozwój* łączymy zazwyczaj z postępem, ma ono zabarwienie subiektywne. Słowo *zmiana* jest bardziej obiektywne.

5 Na wagę tego zagadnienia zwrócił uwagę już m.in. Alexis de Tocqueville. Przeciwnie np. społeczeństwa zamieszkujące terytorium dzisiejszych Chin nie potrafiły wytworzyć ciągłej struktury instytucjonalnej, (mimo, że struktury państwowe powstawały na tym obszarze znacznie wcześniej), i w XVII wieku uległy kolejnemu najazdowi (Mandżurów), społeczeństwa Subkontynentu Indyjskiego – kolonializmowi. Te fakty powodowały tam ponowne przywracanie (lub utrwalenie) relacji panujący poddani, co opóźniło rozwój wspomnianych idei. Co ciekawe w XVIII wieku poziom wiedzy w Chinach był tak znaczny, że stworzono tam liczącą dziesiątki tomów encyklopedię, niestety, w wyniku najazdu proces budowania (przebudowywania) struktury nowego (nazwijmy go mandżursko-chińskim) społeczeństwa rozpoczął się w pewnym sensie od początku. Społeczeństwo zaczęło hierarchizować się według nowych zasad, zaczęły powstawać nowe elity. Opóźnienie procesu przemian doprowadziło do takiego nagromadzenia problemów, że jedyną drogą dla tego ich rozwiązania okazała się rewolucja, do której np. w Chinach doszło dopiero w XX wieku. Myślę, że wypracowanie właśnie przez społeczeństwa Europy takiego świata wartości było możliwe również dzięki ich różnorodności. Konieczności stworzenia mechanizmów i wypracowania zasad współżycia zróżnicowanych kulturowo ludów.

globalizacji, trudno mówić o jakimkolwiek centrum. Wypracowane przez różne społeczeństwa zdobycze cywilizacyjne (w tym i te, które dotyczą form organizacji) szybko stają się dorobkiem całej ludzkości.

Geiss dzieli okresy historyczne na: prehistorię, hegemonię starożytnego Wschodu, hegemonię nowożytnego Zachodu⁶. Moim zdaniem to podział zupełnie nieuzasadniony. Starożytny Wschód nie był hegemonem wobec Zachodu i odwrotnie. Nawet, jeśli słowa Geissa interpretować będziemy w sensie wyższego lub niższego rozwoju techniki to podział taki niczego nie wnosi. Nie można porównywać różnych modeli dostosowywania się do środowiska społeczno-przyrodniczego. Dziś znacznie bogatsi o zdobytą wiedzę, możemy podjąć próbę znalezienia innych kryteriów podziału. Podział na starożytność, średniowiecze⁷ itd. jest tak nieprecyzyjny i tak europocentryczny, że pisząc dzieje świata zdecydowanie powinniśmy go odrzucić. Oczywiście nie do przyjęcia są też podziały wynikające z religii (np. przed i po narodzeniu Chrystusa, krąg kultury chrześcijańskiej, islamu itp.). Religii jest i było bardzo wiele i nikt z nas nie jest w stanie zdecydować, który przyjęty ze względów religijnych kalendarz ma być dominujący. Owszem posługujemy się dziś (w kręgu kultury europejskiej) niemal powszechnie kalendarzem gregoriańskim, ale granica narodzin Chrystusa ma dla nas sens wyłącznie religijny, dla historyków tylko umowny.

Szukając wyraźnych cezur w dziejach ludzkości skupiłem się głównie na formach gospodarki i demografii. Cezury w mojej pracy wyznaczają takie czynniki jak: podział społeczeństw ze względu na rodzaj gospodarki, ważniejsze odkrycia techniczne, które umożliwiały ekspansję: kamień, brąz, żelazo, a także udomowienie (właściwie ujarznienie koni i wielbłądów), rozwój handlu. Biorę pod uwagę również etapy organizacyjne (ich zmiany) społeczeństw (okres wspólnot rodowych, monarchii pierwotnych, stanowych itd.). Uwzględniam walkę między dwoma zasadniczymi modelami społeczno-gospodarczymi (osiadłym – rolniczym i koczowniczym), biorę równocześnie pod uwagę zmiany techniki gospodarki rolnej i zmiany form organizacyjnych społeczeństw i wreszcie rozwój wiedzy. Szukając cezur zmian cywilizacyjnych dostrzegłem, że rozwój idei (a także techniki i kultury) następuje w ramach określonych struktur społecznych. Dlatego też w mojej pracy granice poszczególnych rozdziałów często pokrywają się z granicami istnienia (ówczesnych) poszczególnych państw, ewentualnie cezurą taką jest znacząca zmiana struktury wewnątrz jakiegoś państwa (może to być wymiana dynastii prowadząca do głębokiej wymiany elity panującej, lub zamach stanu, czy rewolucja). Czasem granicą tą są też znaczące zmiany granic państw (rozszerzenia w wyniku podboju lub unii oraz pomniejszenia w wyniku podboju terytoriów, utraty ich w wyniku narzuconych traktatów lub sprzedaży oraz podziałów feudalnych). Przyjąłem taki podział gdyż uważam, że idee rozwijają się w ramach określonych struktur społecznych (rodziny, rodu, plemienia, państwa), zaś przeżywają regres wraz z upadkiem lub zmianą istniejącej struktury. Z czasem następuje przejmowanie wcześniej wypracowanych idei i ich modyfikacja do kolejnej struktury. Raz utworzone idee, utrwalone w mitach (przekazywanych początkowo ustnie), religii, później przekazywane za pośrednictwem

6 Por.: I. Geiss, dz. cyt., s. 21.

7 Imanuel Geiss trzymając się w swych „Dziejach świata” uparcie przyjętej nomenklatury, opis Ameryki prekolumbijskiej umieścił w rozdziale pt. „Średniowiecze euroazjatyckie, ok. 500-1500”, pisząc, że w rzeczywistości historycznej istnieją nierównorzędności czasowe, jak w „Wehikule czasu” H. G. Welleśa. Moim zdaniem autor ten nie poradził sobie z periodyzacją. Por.: I. Geiss, dz. cyt., s. 174.

pisma, trwają zawsze. Powrót do idei, pozornie nawet odrzuconych *na zawsze*, wciąż jest możliwy.

W pracy zachowuję przeważnie porządek chronologiczny. Nie pisałem jednak podręcznika historii, z wydarzeń historycznych starałem się wyłaniać tylko te kwestie, które miały wpływ na zmiany w zakresie interesujących mnie idei: własności, wolności i równości. Warto jednak podkreślać, że w okresie wcześniejszym, a i w omawianym w tym tomie, przepływ informacji między różnymi kulturami był bardzo niski i dlatego zmiany poziomu gospodarki na różnych terenach i zmiany struktur organizacyjnych społeczeństw następowały nierównomiernie. Z tego też powodu czasami odchodzę od porządku chronologicznego, zakładając, że często społeczeństwa pozostające na wcześniejszym poziomie gospodarczo-społecznym dłużej zachowały wypracowane w nich instytucje. Nie można jednak wykluczyć, że i w nich następowały pewne zmiany⁸.

Pojęcia rozwijały się w określonych społecznościach, które wciąż się zmieniały. Zmieniały się tak granice ich wcześniejszych form organizacyjnej, jak i ich struktura oraz panująca wewnątrz nich hierarchia. Pamięć o tych zmianach jednak trwała (choć wiele osiągnięć bywało bezpowrotnie traconych) i wcześniejsze doświadczenia różnych ludów były wykorzystywane i rozwijane przez kolejne żyjące na danym obszarze społeczności, a także przez społeczeństwa ościenne. Dorobek cywilizacyjny jest wynikiem pracy wszystkich ludów. Dziś trudno ocenić, jakie osiągnięcia były najważniejsze, możemy jednak zastanowić się, jakie rozwiązania przyczyniały się do tego, by ludziom żyło się lepiej?⁹ Jakie wypracowane w dziejach idee mogą dziś służyć wszystkim i jakich warto wciąż bronić? Możemy też ocenić, jakie ludzkie działania w przeszłości były, i jakie są dziś, czynnikiem regresu? Jakie działania przynosiły tym, którzy je inicjowali doraźne korzyści, ale w dłuższej perspektywie przynosiły straty, a nawet zgubę, zarówno im, jak i tym, którzy ponosili straty (nawet wolność) w wyniku ich działań?

Wspomniane powyżej zagadnienia należą do sfery historiozofii. Nauka ta rozwija się od tysiącleci, choć aż do św. Augustyna, a później myślicieli Renesansu bliższa była polityce historycznej (dynastycznej) niż historii – pojmowanej jako nauka. Pisząc książki odnoszące się do dziejów świata nie mogłem nie odnieść się do wcześniejszych poglądów w tym zakresie, musiałem przyjąć jakąś już istniejącą historiozofię lub pokusić się o wypracowanie własnej.

Założenia historiozoficzne

Pisząc tę pracę, będącą jedną z części „Dziejów świata”, jedną z kolejnych prób ukazania syntezy dziejów, musiałem przyjąć pewne założenia historiozoficzne. Mogłem uwzględnić również już istniejące. Wśród najbardziej znanych koncepcji rozwoju społeczeństw znajdujemy:

8 Na przykład w Australii Aborygeni pozostali społeczeństwem zbieracko-łowieckim. Na kontynencie tym, przed kolonizacją nie odkryto roślin umożliwiających przejście od gospodarki zbieracko-łowieckiej do rolnej, jednak okresy suszy, czy urodzaju, które niewątpliwie miały wpływ na zmiany demograficzne wpływały zapewne na zmiany obyczajowości tego społeczeństwa. Brak pisma i nieliczne źródła archeologiczne uniemożliwiają prześledzenie tych zmian.

9 Przykładem mieszkańcy Wyspy Wielkanocnej: ograniczeni do życia w jej granicach musieli jakoś rozwiązywać swój problem demograficzny.

I. Historiozofię chrześcijańską. Stworzoną przez św. Augustyna, który doszukiwał się w wydarzeniach historycznych zmagania wiekuistego *państwa bożego* z *państwem szatana*. W XII wieku tę myśl historiozoficzną znajdujemy w dziele Ottona, biskupa Freising, brata przyrodniego Konrada III Hohenstaufa „*Chronica, sive de duabus civitibus*”.

II. Historiozofię heglowską – idealistyczną – wywodzącą się od Vico¹⁰. Według tej koncepcji cywilizacje rozwijały się odrębnie i miały w różnych okresach do wypełnienia jakąś misję. Narody to idea, która wypełnia się w historii. W polskiej myśli idea ta przejawiała się w mesjanizmie, czyli koncepcji, wedle której naród polski powołany jest do tego, by przez swoje cierpienie wypełnić misję zbawienia ludzkości. Reprezentując idealizm platoński, Hegel uważał, że idee istnieją niezależnie. Stąd jego koncepcja nawrotów w historii. Uważam, że wytworzone przez człowieka, a zapisane w jego świadomości (choćby w formie ustnych przekazów) idee, (często upraszczane, wynikające ze zbyt nikłej znajomości dziejów i przez to fałszywe) trwają w świadomości społeczeństw i rzeczywiście zdarza się, że niektórzy do nich wracają (nawet do już odrzuconych). Nie znaczy to jednak, że idee istnieją niezależnie.

*Hegel uważał, że dzieje polegają na pogłębianiu świadomości i coraz doskonalszej realizacji wolności; obecnie [w jego epoce] realizacją wolności jest państwo, które przestało być własnością władcy, a jego ludność nie składała się już z poddanych, lecz z obywateli. Zamiast mozaiki przypadkowych zdarzeń Hegel widział w dziejach przejaw tego, co nazwał duchem, a co było jednolitością kultury; w każdej epoce ducha reprezentuje jakiś jeden naród, który zachowuje prymat do chwili wypełnienia swej misji, podczas gdy „bytowanie” innych narodów jest bez znaczenia. W czasach sobie współczesnych widział kończenie się przewagi Germanów, ale nie był w stanie rozstrzygnąć, czy przyszłość należy do Ameryki czy Rosji, do czego chyba bardziej się skłaniał idąc za tradycją Johanna Gottfieda Herdera (1744-1803)*¹¹. Świadomie przytoczyłem tu analizę poglądów Hegla w interpretacji Krasuckiego chcę, bowiem wskazać, że zarówno Hegel jak i jego czytelnicy błędzą nie precyzując pojęć. Słowo „Germanie” jest określeniem ponadnarodowym, rasowym (w tym sensie dziś, co najmniej, wątpliwym). Rosja XIX wieku była państwem wielonarodowościowym, a Ameryka (USA) swego rodzaju tygłem, w którym w krótkim okresie mieszały się z sobą kolejne fale imigrantów z różnych kontynentów i z ludnością rodzimą. Warto zauważyć, że już Hegel

10 Gian Battisto Vico (1668-1744), autor dzieła „*Cinque libri de principia di una scenza nova*” (1730). dążył do tego, by historie różnych narodów ująć w obręb danych epok. Pragnął odkryć *plan idealnej historii wiecznej, na której kanwie toczą się w czasie historie wszystkich narodów*. Swą „nauką” chciał dowieść istnienie *Opatrzności, jako faktu historycznego*. Vico jest twórcą teorii stałych nawrotów w historii (teoria cykliczna). Znałe sobie dzieje ujął w trzech epokach (trzech okresach rozwoju: okres wyobraźni, woli i intelektu), które tworzą *corso*, po którego wyczerpaniu poczyną się na nowo *ricorso*. Podobnie później Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) sądził, że *Historia powszechna jest w ogóle przejawianiem się ducha w czasie, podobnie jak idea przejawia się w przestrzeni, jako przyroda [...] Historia powszechna jest prawdziwą theodiceą, usprawiedliwieniem Boga w historii....* Hegel utworzył własną teorię nawrotów historycznych. Jego zdaniem czasy Karola Wielkiego stanowią nawrót państwa perskiego, światu greckiemu odpowiada czas przed Karolem V; okres wielkich odkryć geograficznych jest nawrotem czasów Peryklesa, myśl Sokratesa została wznowiona w Lutrze. Zdaniem Hegla przejawem mądrości bożej w historii był np. duch germański. [Por.: F. Koneczny, o *wielości cywilizacji*, Kraków 1935, s. 19-20.]

11 J. Krasuski, *Wyznaczniki biegu historii*, Wrocław 2008, s. 19-20.

dostrzegał rozwój idei wolności i własności w ramach państwa. Ulegając jednak idei supremacji *narodów* nie zastanawiał się nad przyczynami tych zmian we wszystkich społeczeństwach i nie potrafił przewidzieć kierunku rozwoju państw i tworzenia organizacji ponadnarodowych.

III. Historiozofię marksistowską – odwołującą się do walki przeciwieństw (walki klas). Zdaniem marksistów w bliżej nieokreślonej przeszłości istniała jakaś forma *wspólnoty pierwotnej*, a przyszłości miałyby powstać społeczeństwo bezklasowe, miałyby wówczas nastąpić powrót do wyidealizowanej przeszłości, gdy rzekomo istniało tzw. gminowładztwo (społeczeństwo bezklasowe, w którym obowiązywała zasada wspólnej własności). Używają oni określenia „przekształcanie się społeczeństw” właściwie nie wyjaśniając tego procesu, jego przyczyn i skutków. Niektórzy historyków marksistowskich uważają, że źródłem tego procesu było postępujące powolne różnicowanie własności oraz późniejsze narzucenie władzy przez bogatszych biedniejszym. Tu też miałyby być geneza późniejszej walki klas. Klasy posiadającej i nieposiadającej, biednej (tu zaliczali np. niewolników, którzy w okresie imperializmu rzymskiego przecież nie tylko pozbawieni byli własności, ale i wolności, nawet prawa do życia, później klasę tą mieli stanowić chłopci, wreszcie robotnicy). Wprowadzili w związku z tym podział na epoki: wspólnoty pierwotnej, niewolnictwa, feudalizmu i kapitalizmu.

To bardzo schematyczne, wręcz niemożliwe do rzetelnego opisanie koncepcje. Badania historyczne dowodzą, że zmiany organizacyjne i przejście od społeczeństw egalitarnych do zhierarchizowanych następowało w sposób nagły. Idea własności jest bardzo wczesna i to właśnie ona miała decydujący wpływ na tworzenie się pierwszych państw. Mając wypracowaną na etapie wspólnoty rodowej ideę własności, która należała do przywódcy rodu, (z którym wraz z rozwojem wiary w życie pozagrobowe chowano nawet znaczną część jego stada), społeczeństwa będące na etapie organizacji rodowej przeniosły ją na podbite społeczeństwa plemienne (egalitarne), pozbawiając je wolności oraz własności terytorialnej. Pisząc w jednym z kolejnych tomów o znacznie późniejszym podboju Bizancjum przez Turków Osmańskich zauważyłem, że ludność podbitą określili oni mianem „stado”. Tak długo trwały idee, których początki sięgają około trzeciego tysiąclecia p.n.e.

W oparciu o tę koncepcję wśród marksistowskich historyków przyjął się podział dziejów na szereg epok: wspólnoty pierwotnej, niewolnictwa, feudalizmu, kapitalizmu, socjalizmu, komunizmu, (który nastąpić miał w przyszłości) w zależności od tzw. *stosunku do środków produkcji*. Epoka wspólnoty pierwotnej – zdaniem tych badaczy – składa się z dwóch okresów: *dzikości* i *barbarzyństwa*, które dalej dzielili na trzy kolejne stopnie: *niższy*, *średni* i *wyższy*. Podział ten znany jest w nauce, jako *periodyzacja Morgana-Engelsa*¹².

Uproszczona koncepcja walki klas, sprowadzająca w konsekwencji obraz społeczeństwa do dwóch klas: klasy posiadaczy i klasy wyzyskiwanych (właściciele niewolników – niewolnicy; właściciele ziemi – chłopci; burżuazja – robotnicy) oraz

12 Por.: A. Smirnow, *Scytwie*, Warszawa 1974, s. 14. Smirnow odwołując się do tego podziału zestawia tę periodyzację z podziałem dokonywanym przez archeologów, którzy wprowadzili w swej nauce epoki: kamienia, brązu i żelaza. Smirnow wskazuje, że taki podział jest też u Marksa. Jego zdaniem początek epoki żelaza odpowiadałby w przybliżeniu wyższemu stopniowi barbarzyństwa; epoka brązu pokrywałaby się, mniej więcej, ze średnim stopniem barbarzyństwa. Moim zdaniem trudno takie poglądy uznać za naukowe. Por.: A. Smirnow, dz. cyt., s. 14-15.

odrzućcie przez marksistów prawa własności (uważali oni, że w okresie wspólnoty pierwotnej, aż do gminowładztwa, i – w przyszłości – w komunizmie, społeczeństwo może istnieć bez własności), są głównym powodem błędów marksistowskich historiografii.

Struktura powstałych w wyniku podboju społeczeństw była oczywiście znacznie bardziej skomplikowana, od przyjętego przez marksistów podziału na dwie klasy. Jak postaram się wykazać w omawianym w tym tomie okresie wewnątrz społeczeństw, które powstały w wyniku utworzenia państw doszło do podziału na trzy główne grupy: panujący (władca i jego rodzina oraz ich potomkowie), ludność zależna i ludność poddana. Wśród dwóch ostatnich grup z czasem dochodziło również do podziału zawodów. W tym czasie istniała wprowadzić idea niewolnictwa, powstała już w społeczeństwach rodowych, ale niewolnicy stosunkowo szybko zmieniali swój status, wchodząc do grupy ludności poddanej (byli osadzani na zagospodarowywanych przez władcę ziemiach lub będących w ich posiadaniu wielkich warsztatach rzemieślniczych), albo do grupy ludności zależnej. Co ciekawe, często jeńcy byli wcielani do służącej władcy armii. W ten sposób dysponując armią obcą w stosunku do ludności poddanej, władcy mogli utrzymywać posłuszeństwo ludności poddanej. W każdej ze wspomnianych wyżej grup dochodziło z czasem do różnicowania majątkowego. Następowala wprowadzić powolna humanizacja idei niewolnictwa (np. zaprzestawano ich oślepiania), choć niekiedy z różnych przyczyn (np. psychopatycznych skłonności niektórych władców, czy deprawacji spowodowanych długotrwałymi wojnami) dochodziło i tu do nawrotu do wydawałoby się już odrzuconego skrajnie przedmiotowego traktowania niewolników lub jeńców wojennych.

Walka wewnątrz państw toczyła się głównie wewnątrz rodzin panujących, były to walki wewnątrz dynastyczne. Wprowadzić walczący szukając wsparcia odwoływali się do poddanych, obiecywali im np. zniesienie długów, czy też zmniejszenie obciążeń (obniżenie podatków, opłat za dzierżawę gruntów, zwierząt, a wcześniej nawet narzędzi, które były własnością władcy, ale czynili to tylko w celu przejęcia władzy.

Błędną była wynikająca ze zbyt nikłej wiedzy o przeszłości (w czasie powstawania teorii marksistowskiej) interpretacja dziejów ludzkości, utopią była koncepcja komunizmu w przyszłości. Część marksistów świadomie dokonywała nadinterpretacji niektórych wydarzeń, by dopasować je do przyjętych teorii.

IV. Historiozofię cywilizacyjno-imperialną (tak określam koncepcję wyrażoną przez Imanuela Geissa, który w pewnej mierze nawiązuje do Hegla). W swej koncepcji historiozoficznej koncentruje się ona na wymianie między próżnią władzy a centrum władzy. Nowe centra władzy powstają najczęściej na obrzeżach starych centrów i z peryferii rozpoczynają ekspansje ku centrum władzy. Zdaniem Geissa dialektyka sukcesu i porażki zewnętrznej (wojny), jedności i konfliktów wewnętrznych (wojny domowe, powstania, rewolucje) odgrywa dużą rolę w wyjaśnieniu wzlotów i upadków państw i ruchów politycznych. Zwolennicy tej koncepcji za podstawowy czynnik zmian uważają również konflikty między władzą centralną a siłami odśrodkowymi i walkę o bogactwa (woda, ziemia, surowce naturalne) oraz kontrolę nad handlem (drogi, mosty, przesmyki, cieśniny, przejścia, wyspy). Ich zdaniem, dla zrozumienia historii niezbędna jest trafna interpretacja konfliktów interesów

w schematach: tarcie – napięcie – eskalacja – konflikt; powstanie – konsolidacja – ekspansja – kryzys – zderzenie się politycznych struktur władzy od mocarstwa do państwa plemiennego i miasta państwa¹³.

Geiss używając określenia władza, koncentruje się na władzy jakiegoś centrum nad prowincjami, lub innymi strukturami zależnymi. Stawia, więc tezę o konieczności cyklu imperialnego. Wzorem historyków z końca XIX i początków XX wieku szuka centrów cywilizacyjnych, pomija kwestię ewolucji władzy wewnątrz powstałych w procesie historycznym państw. Nie dostrzega, że kolejne podboje opóźniają procesy ewolucyjne, które – mimo opóźnień – wciąż postępują, choć ich przebieg jest nieco odmienny. Geiss posługuje się też pojęciem *kultury peryferyjne*. Mianem tym – za niemiecką nauką o starożytności – określa społeczeństwa istniejące *na skraju antyku europejskiego (grecko-rzymskiego), które już (albo jeszcze) znajdowały się w okresie przejścia pomiędzy barbarzyństwem*¹⁴ i oddziaływaniem cywilizacji klasycznej. Należą do nich między innymi *Trakowie, Celtowie i Scytowie*. Na zasadzie analogii określenie to można przenieść na cały kontynent euroazjatycki, a nawet i na Czarną Afrykę i stosować je wobec wszystkich okresów rozwoju cywilizacji¹⁵. To oczywiście błędna europocentryczna interpretacja. Warto zauważyć, że Celtowie byli ludem rolniczym (lub dokładniej ludem, w którego gospodarce rolnictwo odgrywało znaczącą rolę), a Scytowie nomadami. Zresztą pojęcie Celtowie wymaga dopracowania, często mianem tym określamy tylko warstwę panującą zróżnicowanego społeczeństwa. Jeśli zaś chodzi o Scytów, to Herodot dzieli ich właśnie z powodu przyjmowanej przez różne ich odłamy odmiennych form gospodarki. Moim zdaniem nie było żadnego przechodzenia od barbarzyństwa do cywilizacji, była tylko nieustanna walka o przetrwanie między ludami o różnych formach gospodarki, a później o różnej kulturze; w wyniku tej walki powstawała jedna ogólnoludzka cywilizacja. Poziom cywilizacyjny określa stopień dostosowania się do środowiska. Za typowy układ oddziaływania uważa Geiss relacje między: centrum cywilizacyjnym – kulturą peryferyjną. Jako przykład kultury peryferyjnej podaje w Afryce – Nubię, która *balansowała pomiędzy okresami stopniowego podboju przez Egipt faraonów (po szóstą kataraktę) i okresami niepodległości w czasach upadku Egiptu. (...) Z Nubii kultura egipska promieniowała na Czarną Afrykę, a za pośrednictwem Meroe i Aksum także na Etiopię. W momencie kryzysu Egiptu obserwuje się przypadek jego restaurowania przez*

13 Por.: I. Geiss., *Dzieje świata, Daty i konteksty historii powszechnej*, Katowice, 1997, s. 19.

14 Pojęcie „barbarzyństwo” całkowicie odrzucam. Pojawia się ono w tej pracy jedynie w charakterze cytatu innych autorów. Termin ten wprowadzony został przez społeczeństwa greckie, rzymskie, chińskie i inne, w celu określenia „obcych”, stojących niżej cywilizacyjnie ludów (subiektywnym zdaniem używających tego określenia). Pozwalało im to na zagarnianie terytoriów społeczeństw o innej formie gospodarki (uzasadnianie tej niewątpliwej grabieży), mało tego usprawiedliwiała zniewalanie a nawet fizyczną likwidację tych ludów. W niektórych dziedzinach techniki tzw. „barbarzyńcy” przewyższali tzw. społeczeństwa cywilizowane; np. Celtowie czy Germanie lepiej opanowali technikę wytopienia i obróbki żelaza niż Rzymianie. Obserwując dziś społeczeństwa, wśród których zachowały się relikty wcześniejszej kultury (np. obrządku inicjacyjne i grzebalne) często razi nas stosunkowo niski poziom materialny tych ludzi. Żyją oni jednak na peryferiach współczesnej już ukształtowanej cywilizacji i jej świata wartości. Cywilizacji, która zmieniła w czasie gospodarkę tych społeczeństw i która narzuciła i im swój świat wartości, w tym ceny za posiadane i wytwarzane przez te ludy dobra. Społeczeństwa te, będąc członkami wielkich innych społeczności nie są w stanie same rozwiązywać swych problemów (np. demograficznych) i rzeczywiście z czasem się degenerują. Jakkolwiek porównywanie tych społeczeństw do ludów koczowniczych, pasterskich, zbierackich z przeszłości jest zupełnie nieuzasadnione.

15 I. Geiss., dz. cyt., s. 59.

*Nubijczyków (panowanie dynastii nubijskiej, 715-671 p.n.e.)*¹⁶. Moim zdaniem, nie było to restaurowanie, lecz podbój, po którym w Egipcie powstaje po raz kolejny relacja panujący – poddani, czyli właściwie nowe państwo. Dorobku cywilizacyjnego nie może sobie zawłaszcząć żadne państwo. Powstawał on w długotrwałym procesie dziejowym i jest własnością wszystkich ludzi. Praca Geissa „Dzieje świata”, wydaje się rzeczywiście tylko *spisem dat w dziejach ludzkości*.

V. Historiozofię produkcyjno-falową. Twórcami jej są Heidi i Alvin Toffler, autorzy książki pt. „Trzecia fala”. Jeszcze bardziej uproszcili oni koncepcję Marksa, zwracając uwagę tylko na czynnik produkcyjny. Przyjęli oni od Marksa również teorię rewolucji. Ich zdaniem nastąpiła jakaś rewolucja rolnicza, później przemysłowa teraz następuje tzw. rewolucja postindustrialna. To bardzo uproszczone i powierzchowne podziały.

VI. Muszę tu wspomnieć też o rozmaitych koncepcjach rasistowskich, których autorzy wychodzą z założenia, że tylko pewne rasy (narody) posiadają cechy państwowotwórcze itp. i na tej podstawie budują swoje obrazy historii regionów lub świata. Oczywiście tak te bezwartościowe teorie, jak i w ogóle rasizm, dziś na szczęście lądują w koszu gdzie jest ich właściwe miejsce.

Jestem zwolennikiem teorii, którą określam mianem „ewolucyjnej”. Sięgam w pewnej mierze do Karola Darwina¹⁷ i Karola Marksa, ale odrzucam wiele z ich uproszczeń, ponadto w odróżnieniu od nich posługuję się pojęciami *regresu* oraz *błędu* w historii (mówimy, bowiem o działaniach ludzi, często już świadomych). Sięgam też do rozważań Herberta Georga Wellsa¹⁸, choć ten (podobnie jak wielu innych intelektualistów końca XIX i pierwszej połowy XX wieku) popełnił straszliwy błąd; postrzegając dzieje zbyt wąsko, mając jeszcze stosunkowo niewielką wiedzę historyczną i znając zaledwie podstawy dopiero rodzącej się genetyki, opowiedział się za eugeniką i eutanazją. W powieści „Wehikuł czasu”, wydanej w 1895 r, przedstawił przyszłość gatunku ludzkiego, którego część, uznawszy niewinność i cnotę za cechy szczególnie pożądane zaczęła praktykować chów wsobny, aż uległa zwyrodnieniu i przekształciła się w wątlą, dziecinniłą rasę, pozbawioną wszelkiej ciekawości i pasji. Wells podobnie jak Galton opowiadał się za potrzebą manipulowania dziedzicznością celem stworzenia „lepiej przystosowanego społeczeństwa”, uznał jednak, że drogą do tego nie może być instytucja małżeństwa, która paradoksalnie mogłaby doprowadzić do przyjscia na świat ludzi ułomnych i tępych. Wells zaproponował, więc inne makabryczne rozwiązanie: selektywne eliminowanie słabych. „Nie w doborze przypadków udanych, lecz w sterylizacji miernoty kryje się szansa poprawy gatunku ludzkiego”¹⁹. Konsekwencje tego poglądu poznaliśmy w straszliwych latach II wojny światowej, tak jak konsekwencje idei Marksa w porewolucyjnej Rosji. Komuniści okresu międzywojennego odrzucili genetykę, założyli, że człowieka można zmienić drogą „reeducacji”, byli przekonani, że tą drogą można „człowieka stworzyć od nowa”. Jak pisze Siddhartha Mukherjee: *tandetna nauka wspiera totalitarne reżimy, a totalitarne reżimy produkują tandetną*

16 I. Geiss., dz. cyt., s. 60.

17 W 1859 roku Karol Darwin opublikował swoje wiekopomne dzieło „O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego”, w którym przedstawiał mechanizmy powstawania jednych gatunków z innych i tworzenia się coraz doskonalszych przystosowań u roślin i zwierząt.

18 H. G. Wells, *Historia świata*, przekład Jan Parandowski, Wrocław 1983.

19 Por.: Mukherjee Siddhartha, Gen. *Ukryta historia*, Wołowiec 2017, s. 85.

*naukę*²⁰. Czy jednak nauka? Może tylko ideologia. Przejęci ideami zawartymi w dziełach Platona niektórzy intelektualiści zamiast zajmować się poznaniem, zrozumieniem przyrody i dziejów postanowili – niczym jakiś Bóg – ją i je kształtować. Takie założenia przyniosły tylko zbrodnie. Nie „tworzenie historii”²¹, lecz próba jej poznania jest zadaniem historyka.

Uważam, że w dziejach toczy się nieustanną walka ludzi o przetrwanie i zachowanie gatunku, w której ludzie dostosowywali i dostosowują się do zmieniającego się środowiska przyrodniczego – tu większość badaczy przychyła się do teorii mówiącej o ogromnym wpływie na ewolucję naszego gatunku zmian klimatycznych, ale i społecznego (zwłaszcza w ciągu ostatnich 10.000 lat). W wyniku zmian środowiskowych ukształtowały się (ludzie wytworzyli) różne formy społeczno-gospodarcze: zbieracko łowieckie, pasterskie, koczownicze, rolnicze, a także grupy zawodowe np. kupców lub zawodowych wojowników, np. piratów. Każda z tych form przyjmowała z czasem różne formy organizacyjne, choć w każdej, początkowe, były wspólne: ród, klan, plemię – później państwo i rozwijające się w czasie różne formy jego organizacji. Społeczeństwa zbieracko-łowieckie i pastersko-hodowlane doszły tylko do trzeciej formy²². Między różnymi społeczeństwami toczyła i toczy się aż do XXI wieku walka o przestrzeń. Również walka demograficzna. Z chwilą ukształtowania się państw (powstających przede wszystkim w wyniku podboju, narzucenia zwierzchności jednym ludom przez drugie), wewnątrz tak zorganizowanych społeczeństw zachodziły i zachodzą procesy ewolucyjne. Społeczeństwa unifikowały się, w długotrwałym procesie historycznym kształtowały się narody. W ramach państw następował stopniowy podział własności i władzy. Następowyły w nich zmiany formy organizacyjnej (ustroju), których przyczynami były czynniki wspomniane powyżej oraz zmiany form gospodarki i struktury (głównie zamieszkania i zatrudnienia, ale i pod względem posiadanej własności)²³. W miarę przechodzenia kolejnych społeczeństw od gospodarki rolniczej do przemysłowej (uzyskiwania dominującej roli grup związanych z nowymi formami gospodarki) dochodziło do zmian ustrojowych (od monarchii patrymonialnej przez monarchię stanową, różne formy arystokracji, czasami rewolucje i dyktaturę do demokracji). Proces ten opóźniały podboje i rewolucje, gdyż w ich wyniku następowała ponowna zmiana struktury społeczeństwa, a zwłaszcza jego militaryzacja, w wyniku podbojów również zmiany terytorialne.

Pisząc powyższe nieuchronnie i ja uległem tendencji do uproszczeń. Przecież nie tylko gospodarka się zmieniała, ale i wzrastała gęstość zaludnienia (ta w pewnych okresach niekiedy również malała, choćby w wyniku chorób zakaźnych), ulegał zmianie poziom i zakres wykształcenia. Zmiany ustrojowe są wynikiem zmian społecznych w bardzo wielu aspektach.

Uważam, że warto już tu zastanowić się nad konkluzją, którą sformułował

20 Siddhartha Mukherjee, dz. cyt., s. 141.

21 Marks był filozoficznym idealistą, nie pojmował historii, jako nauki, lecz jako ideę. Historia jest nauką o przeszłości. Nie można „tworzyć” przeszłości.

22 Ludy nomadów z czasem tworzyły różnego rodzaju federacje zbrojne i później kaganaty, a nawet państwa, ale wówczas dochodziło do zmiany trybu gospodarki. Zdobywcy stawiali się elitą panujących społeczeństw podbitych. W powstałym państwie dominowała gospodarka rolna, która dawała możliwość wytworzenia nadwyżek żywności.

23 Inaczej organizuje się stosunkowo nieliczne społeczeństwo, którego gospodarka opiera się na uprawie roli, inaczej zaś zurbanizowane społeczeństwo industrialne.

Wells: *dzisiejsza rzeczywistość ma wspólne źródło i rodowód, sprawy ludzkie stanowią wspólnotę interesów i celów*²⁴. Te przecież, nie są nam i chyba nigdy nie będą do końca znane, często określamy je tylko intuicyjne. Kosmos, przyroda, a i nasz rozwój postawi zapewne przed kolejnymi pokoleniami następne wyzwania (cele). Mało tego, realizując cele wspólne musimy brać pod uwagę cele jednostkowe, rywalizację tak między poszczególnymi ludźmi, jak i między różnymi społecznościami. Celem jednak bezdyskusyjnym – moim zdaniem – jest przetrwanie gatunku. To – znów moim zdaniem – zapewnić może tylko przyjęcie podstawowych wartości, które wypracowaliśmy w czasie długich już naszych dziejach i historii: idei wolności, równości, poszanowania własności oraz demokracji, jako formy organizacyjnej społeczeństw. To, w jaki sposób, jaką drogą dochodziło do wypracowania tych idei było głównym pytaniem, jakie stawiałem sobie pisząc tę książkę.

Relatywizm

Tatarkiewicz pisał: *Ludy, których sądy bywają porównywane, stoją też często na różnym poziomie umysłowym; ich pojmowanie rzeczy nie jest identyczne. To, co bywa brane za różnicę w wartościowaniu rzeczy, jest nieraz różnicą w ich pojmowaniu. To tłumaczy np. odstępstwa licznych szczepów od zasady szanowania ludzkiego życia i zakazu zabójstwa. W niektórych szczepach wolno zabijać barbarzyńcę i spędzać płód, bo barbarzyńca nie jest człowiekiem i płód nie jest człowiekiem. Należy palić żonę na stosie razem z trupem męża, bo – kobieta nie posiada własnej osobowości. Ojcu rodziny wolno zabić syna (wedle porównania Mommsena) tak „jak mu wolno odciąć człon własnego ciała”, a niewolnika wolno zgładzić tak „jak wolno zniszczyć swoją rzecz”. W wielu też wypadkach różnice między przekonaniem etycznymi pochodzą też stąd, że szczep jakiś podlega przesądowi, że żyje w błędzie nie moralnym, lecz intelektualnym. Jeżeli Australijczyk po śmierci swojej żony stara się zabić kobietę innego plemienia, to czyni to, dlatego, iż wierzy, że wszelka śmierć jest skutkiem czyjeś złej woli i że ta musi być zniszczona. Jeżeli Kamczadał nie ratuje tonącego to, dlatego, że widzi w pochłonięciu przez wodę wolę Boga, duchów wyższych czy przyrody i nie chce się jej woli przeciwstawiać. Jeżeli pewne szczepy uważają palenie tytoniu za wielkie zło, to, dlatego, że przekonani są, iż jest to trucizna*²⁵. Dopiero, gdy dla ludów porównywanych ujednolajni się stosunki dotyczące rozwinięcia umysłowego, techniki, handlu, gdy ujednolajni się ich sposoby wyrażania się przy ocenianiu wartości, ich oceny pozaetyczne, ich zainteresowania, ich zdolności cierpienia itd., wtedy dopiero uczyni się te ludy porównywalnymi, co do ich stosunku do wartości etycznych. Kto zaś nie skuteczniejszy tego ujednolajnienia, przeciwstawia sądy ludów o tym, co dobre i złe, ten postępuje niewiele inaczej od tego, kto przeciwstawia wyniki, do jakich doszli różni rachmistrze, nie uwzględniając, że jeden z nich liczył systemem dziesiętnym, a drugi tuzinowym²⁶. Tatarkiewicz nieprecyzyjnie pisze o różnym poziomie umysłowym, czym innym jest różnica w sposobie pojmowania, a czym innym w poziomie umysłowym. Szkoda, że autor ten również nie wyjaśnia użytego przez siebie słowa *barbarzyńca* (szkoda, że nie podejmuje tu rozważań na temat poczucia obcości). Słusznie jednak podkreśla, że różnice

24 J. K. Palczewski, *Wstęp*, [w:] H. G. Wells, dz. cyt., s. LXII.

25 Czyż nie mają racji?

26 W. Tatarkiewicz., *O bezwzględności dobra*, [w:] Tatarkiewicz W., *Droga do filozofii...*, s. 244-245.

w sposobie pojmowania wynikają z poziomu techniki, handlu, czy wykształcenia. Kwestia wyższości jest dyskusyjna. Trudno porównywać poziomy gospodarki. To kwestia dostosowania. Należy pamiętać, że ludy na różnym poziomie gospodarki przetrwały aż do XXI wieku. Twierdzenie, że społeczeństwa rolnicze wypracowały wyższy poziom organizacji od społeczeństw nomadów jest niesłuszne. Raczej inny, dostosowany do swego poziomu gospodarki. Warto jednak zauważyć, że to społeczeństwa rolnicze, osiadłe, wygrały walkę demograficzną.

Pojęcie dobra i zła jest relatywne i subiektywne. Nie można oceniać ustroju używając kategorii dobra, lub zła, gdyż społeczeństwa zmieniają się w czasie; wraz ze zmianą modelu społeczeństw zmieniają się ich ustroje. Nie można wartościować społeczeństw nie uwzględniając czynników związanych z ich przystosowaniem się do środowiska przyrodniczego, poziomu gospodarki i struktury społecznej. Ocenianie np. ustroju państwa w kategoriach dobry lub zły, lepszy lub gorszy – a czynili tak np. Grecy jeszcze w czasach Platona – mija się z celem. Lepszy, – wobec czego, gorszy, – dla kogo? Dobry, lub zły, według subiektywnej oceny mówiącego. Ustroje polityczne dostosowują się do aktualnej struktury danego społeczeństwa. Społeczeństwo agrarne, którego głównym źródłem utrzymania było rolnictwo, uzależnione od posiadania ziemi, od momentu utworzenia państwa przyjmowało, jako swą formę organizacji (ustrój) monarchię, później arystokrację (od gr. *Arysto* – wysoko urodzony właściciel ziemi). Później, wraz ze wzrostem liczby ludności, urbanizacją, zmianą struktury zatrudnienia i wykształcenia danego społeczeństwa, zmieniało ono swój ustrój. Musiało minąć jednak wiele czasu zanim historycy, socjologowie, politolodzy czy używając pojęć wcześniejszych „myśliciele” zrozumieli, że różne ustroje w istniejących w ich epoce państwach wynikają: po pierwsze z etapu społeczno-gospodarczego, na jakim się one znajdują, po drugie wynikają też z czasu istnienia organizacji społecznych, w których te zmiany ustrojowe zachodzą. Ich ustrój zależał od tego, ile pokoleń minęło od ich założenia, lub od ostatniej rewolucji, jaką przeszły? Chcę wykazać jak wraz z rozwojem cywilizacji zmieniał się stosunek do wartości (wolność, własność, równość) i dlaczego? Jak powoli ludzkość dochodziła do świadomości jedności gatunku. Myślę, że podstawowym *motorem* działania człowieka jest przetrwanie ludzkości.

Świat wartości

W momencie gdy zajmujemy się omawianiem dziejów kwestie relatywizmu są dość, a nawet bardzo istotne. Opisywane wydarzenia, ludzkie zachowania podlegają naszej ocenie. Poprzedni akapit zakończyłem zdaniem mówiącym o tym, że – według mnie – podstawowym *motorem* działania człowieka jest przetrwanie ludzkości. Dziś moglibyśmy dodać również rozwój. Przetrwanie i rozwój.

Obok więc takich słów jak dobro i zło powinniśmy też wyodrębnić kilka podstawowych wartości, które w tym przetrwaniu i rozwoju odgrywały i odgrywają istotną rolę. Są to takie wartości jak: Prawo do życia, prawo do wolności (przemieszczania się, wypowiedzi, poglądów), prawo do własności, zasada sprawiedliwości oraz zasada solidarności. Wspomniane prawa i zasady człowiek rozwijał od chwili zyskania świadomości. Zapewne też w jednostkowych przypadkach, zwłaszcza w sytuacjach ekstremalnych były naruszane już wcześniej (dochodziło np. nawet do przypadków kanibalizmu), niemniej jednak z chwilą gdy sytuacja normowała się ponownie je przyjmowano. Nasza dotychczasowa wiedza

wskazuje na to, że aż do czasu powstania państwowości większość poznanych do dziś społeczeństw (o ile nie wszystkie) to społeczeństwa egalitarne. Wielkość populacji i warunki życia umożliwiały bezkonfliktowe przemieszczanie się i zagospodarowywanie nowych obszarów. Jak wykażę w poniższym tomie około 5 tysięcy lat temu sytuacja uległa zmianie. Różne społeczeństwa zaczęły się przemieszczać, konflikty między nimi zaczęły narastać, pojawiła się idea podboju i zaczęły powstawać państwa. Powstawać w sposób siłowy, w wyniku czego wspomniane wartości (przypomnę: prawo do życia, prawo do wolności (przemieszczania się, wypowiedzi, poglądów), prawo do własności, zasada sprawiedliwości oraz zasada solidarności) zostały odrzucone. Powstawały społeczeństwa zhierarchizowane, w których wspomniane prawa mogli posiadać wyłącznie nieliczni.

Walka o przywrócenie tych praw będzie trwać tysiące lat. Niektóre społeczeństwa na krótko część z nich i tylko dla określonych grup będzie próbować je wprowadzić już wcześniej (po raz pierwszy w I Tysiącleciu p.n.e.). Były to jednak próby nieliczne i efemeryczne. W poniższym tomie omawiam okres od początków 3 tysiąclecia p.n.e. do końca 2 tysiąclecia p.n.e. Dwa tysiące lat początków państwowości. Jak zauważymy będzie to czas chaosu, powstałe państwa przetrwają najczęściej niewiele ponad dwa, trzy stulecia. W tym czasie wewnątrz nich toczyć się będzie bardzo brutalna walka. Taką będą toczyć ze społeczeństwami sąsiednimi, w tym z ludami, które na etap tworzenia państwowości jeszcze nie wkroczyły. Będzie to czas, w którym wspomniane wartości nie były uznawane.

Sumując uwagi wstępne wrócę do myśli, od której je zacząłem. Dziś zamiar napisania dziejów świata przez jednego tylko autora wydaje się zamiarem szalonym, nie ma jednak innej drogi, by choćby spróbować dostrzec w nich pewne trendy, zależności, by sprawdzić wcześniejsze teorie ich rozwoju, opowiedzieć się za jedną z nich lub spróbować stworzyć nową. Chciałbym, by udało mi się ukazać jak w dziejach kształtowała się jedność cywilizacji i (po wspólnym początku, a później różnych drogach) jedność naszego gatunku. Zapraszam do wędrówki przez dzieje. Może i Państwo dostrzegą w ludzkich zmaganiach w przeszłości coś nowego.

Rozdział I

Od około 3000 roku p.n.e. do około 1700/1600 roku p.n.e.

Już w pierwszym tomie moich „Dziejów świata” wykazałem, że zwłaszcza w początkach istnienia naszego gatunku wszelkie zmiany (tak genetyczne, jak i kulturowe) człowieka wiązały się z najczęściej gwałtownymi zmianami środowiska. Jego stałość powodowała, że przez tysiące, a nawet dziesiątki i setki lat ludzie nie doskonalili swoich narzędzi, nie zmieniali trybu swego życia. Do zmian genetycznych dochodziło głównie w wyniku procesu tzw. „wąskich gardeł”, gdy kolejne kataklizmy powodowały, że na jakimś obszarze przetrwała tylko wąska grupa jakiejś populacji, która dawała początek kolejnym pokoleniom. Zmiany form gospodarki również wiązały się ze zmianami środowiska. Jak mogliśmy też zauważyć, między od około 20 000 lat temu, głównie w wyniku zmian klimatycznych, środowisko zmieniło się na tyle, że mogło dojść do wręcz skokowego wzrostu ludzkiej populacji. Dostęp do zwierzyny łownej, na innych obszarach ryb lub owoców morza spowodował, że zaczęły powstawać większe skupiska ludzkie i że część społeczeństw zaczęła przechodzić do osadniczego trybu życia. Od tego też czasu stopniowo wzrastała rola kolejnego czynnika mającego wpływ na rozwój cywilizacji. Było nim środowisko społeczne. Rosnąca rola rywalizacji między społeczeństwami.

Możemy przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że tuż na początku III tysiąclecia p.n.e. doszło w świecie do wielkiego kataklizmu spowodowanego uderzeniem komety, które mogło spowodować krótkotrwałą zmianę klimatu (znaczne ochłodzenie) i w konsekwencji wpłynąć na okresowy gwałtowny spadek populacji. Na ten miały wpływ również spowodowane upadkiem komety ogromne fale tsunami, w wyniku, których doszło do wyginięcia wielu ludów nadmorskich i ich kultur. Doszło do okresowego zwolnienia procesu wzrostu demograficznego, który jednak po upływie kilkuset lat ponownie przyspieszył. Powolnemu ochładzaniu klimatu, szczególnie na południu (obszarach Egiptu i Bliskiego Wschodu) towarzyszył spadek opadów. Suchy klimat, który nastał pod koniec IV tysiąclecia p.n.e. (w początkach III tysiąclecia p.n.e.) wymusił na mieszkańcach południowej Mezopotamii masowe stosowanie irygacji. Zastosowanie tej techniki przyczyniło się do takiego wzrostu plonów, że część społeczeństwa mogła zostać zwolniona z pracy na roli. Warto jednak podkreślić, że równocześnie rosła ilość terenów przeznaczanych dla celów gospodarki rolnej. Po początkowym spadku populacji, spowodowanym kryzysem klimatycznym, nastąpił wzrost liczby ludności oraz zwiększyła się specjalizacja w rzemiośle. Wzrost produkcji zaowocował zwiększonym dobrobytem i niespotykanym wcześniej rozwojem handlu lądowego i morskiego. Ilość miast w tym czasie wzrosła, a ich charakterystycznym elementem stała się świątynia umieszczana na sztucznym wzniesieniu (pierwowzór ziguratu), wcześniej cytadele²⁷.

27 To hipoteza, ale możemy założyć również, że późniejsze świątynie, ziguraty utworzone zostały w miejscu wcześniejszych twierdz Sumerów. Ich ośrodek władzy politycznej stopniowo przekształcił się w ośrodek władzy religijnej. Po podboju, miast lub nawet osad o niewielkim przeciętnym zaludnieniu liczba ludności musiała jeszcze spaść. Populacja szybko się odbudowała i w kolejnych pokoleniach gwałtownie rosła. Pamięć w społeczeństwach, przed wprowadzeniem pisma, sięgała najwyżej 2-3 pokoleń.

Mniej więcej z tym okresem historycy wiążą pojawienie się w dziejach ludzkości nowej techniki – wytapiania i obróbki brązu, od czego historycy przyjęli nazwę „epoka brązu”. Wynalazek ten rzeczywiście miał znaczny wpływ na dzieje. Opanowanie produkcji brązu umożliwiło wytwarzanie nowych rodzajów broni, co pociągnęło za sobą rozwój fortyfikacji wokół miast i niektórych wsi. To społeczeństwom dysponującym bronią z brązu udało się narzucić swoją zwierzchność ludom, które tej techniki jeszcze nie poznały. Ludy, które rozpoczęły podboje wywodziły się ze społeczeństw nomadów, hodowców i pasterzy, o strukturze rodowej. Zręby tej struktury zachowują tworząc nowe formy organizacyjne na zajętych (podbitych) terenach. Należy jednak pamiętać, że nie wszystkie społeczeństwa równocześnie przyjęły nową technikę; niektóre pozostały przy technice kamienia aż do XX wieku. Przede wszystkim zaś odkrycie tej nowej technologii było znacznie wcześniejsze. Cezura końcowa tego rozdziału wiąże się z epokowym wynalazkiem, jakim było ujarzmienie konia (pod koniec III tysiąclecia p.n.e.) i wielbłąda (pod koniec II tysiąclecia p.n.e.), a także „rewolucji” w technice walki, jakim było wynalezienie rydwanów (ok. 1700 r. p.n.e.). Wzrosła też wielkość populacji ludzkiej. Czy to nie aż nazbyt wiele, by historia ludzkości przyspieszyła? Data cezury końcowej wiąże się też z datą kolejnej wielkiej katastrofy ekologicznej, jaka był wybuch stratowulkanu Thera. Miał on miejsce w połowie II tysiąclecia p.n.e., ale jego skutki i wpływ na dzieje ówczesnych społeczeństw były ogromne, odczuwane przez kolejne setki lat. To przypuszczalnie o tym kataklizmie wspomina w swych „Prawach” Platon.

Lata od ok. 3000 roku p.n.e. do ok. 1700 roku p.n.e. to bardzo ważny okres w dziejach ludzkości. Przypuszczalnie właśnie wówczas narodziły się i zostały wprowadzone w życie idee podboju oraz pojęcia własności terytorialnej. Doszło też do powstania pierwszych ośrodków państwowych. Pierwsze najazdy miały zapewne miejsce już w poprzednim tysiącleciu, nie znajdujemy jednak dowodów na to, by ich efekty skutkowały długotrwałymi zmianami, by wpływały na trwałą zmianę struktury społecznej podbitego społeczeństwa. Od początków III tysiąclecia p.n.e. stały się coraz bardziej powszechną praktyką, a powstające ośrodki władzy politycznej trwały przez coraz dłuższe okresy. W ramach państw rozwój idei własności terytorialnej zaczynał się od idei własności indywidualnej władcy i jego dynastii. W późniejszym okresie następował dalszy podział. Pojawiła się też instytucja dzierżawy.

To w wyniku podboju doszło do gwałtownego zróżnicowania w zorganizowanych państwach społeczeństw pod względem majątkowym, choć przez długi jeszcze czas będzie istnieć ogromna ilość egalitarnych społeczeństw żyjących poza strukturami państwowymi. Rozwija się też niewolnictwo, istniejące wcześniej marginalnie, okresowe i wynikające z patriarchalnego charakteru relacji społecznych. Wraz z powstawaniem państw instytucja niewolnictwa utrwaliła się i nabrała bardziej wyrazistego kształtu, aż do przedmiotowego traktowania drugiego człowieka – niewolnika.

Już po napisaniu powyższego zdania, po jednej z kolejnych korekt, uświadomiłem sobie, że nie do końca oddaje ono faktyczny przebieg rozwoju idei niewolnictwa. Przecież już przed powstaniem państw dochodziło do oślepiania niewolników zatrudnionych do prac (np. przy żarnach) w niektórych osadach. Później, to właśnie w ramach państwa dochodziło do humanizowania idei

niewolnictwa. Często władcy będą nawet zatrudniać wziętych do niewoli jeńców do swoich armii, lub osadzać ich, jako swych poddanych, na przeznaczonych pod uprawę ziemiach. Bardzo wyraźne świadectwa stopniowego humanizowania się idei niewolnictwa znajdziemy w dramaturgii greckiej czasu demokracji. By do niej jednak doszło państwo musiało przejść długi proces swej ewolucji. Powtórzone bezwiednie za jakimś historykiem zdanie o wpływie organizacji państwa na dehumanizację niewolników jest błędne. Wzrost ilości niewolników nie powinniśmy wiązać z ideą państwa, lecz z ideą imperializmu, a dehumanizację z wojnami, które mu towarzyszyły, a nie z ideą państwa. Proces rozwoju niewolnictwa miał znacznie bardziej złożony przebieg niż ten opisywany przez znaczną część, zwłaszcza marksistowskich, historyków, idealizujących rzekomo istniejący początkowo okres wydumanej przez nich „wspólnoty pierwotnej”, która z czasem miała się *przekształcić* w społeczeństwa feudalne. Słowo *przekształcić* napisałem kursywą, gdyż niczego ono nie wyjaśnia.

Dyskusyjne jest również zdanie o *patriarchalnym charakterze relacji społecznych* w strukturach państwowych. Takie mogły istnieć w społeczeństwach egalitarnych, przed powstaniem państw. Od chwili ich powstania, aż do czasów demokracji, relacje te sprowadzały się do zasady panujący-poddani.

Część I

Podrozdział ten rozpoczynam od definicji „Epoki brązu”. Podaję ją tu dla porządku, choć uważam, na co wskazywałem już poprzednio, że jej wyodrębnienie budzi wiele zastrzeżeń. Jestem przeciwnikiem dzielenia dziejów na epoki, uważam jednak, że warto podkreślić wynalezienie techniki produkcji brązu, gdyż niewątpliwie wpłynęła ona znacząco na dzieje ludzkości. W kolejnym podrozdziale wymieniam kultury obszarów euroazjatyckich, które historycy zaliczają do „epoki brązu”. Również i to wyliczenie przedstawiam tu wyłącznie w celu pewnego uporządkowania dotychczasowej wiedzy. W mojej pracy stosuję jednak nieco inne podziały, (choć czasami używam również pojęcia „epoka brązu”). Omawiając poszczególne kultury biorę pod uwagę chronologię ich występowania i rodzaj ich gospodarki oraz ich zróżnicowanie kulturowe. Staram się też śledzić migracje tych ludów. Za szczególnie istotne dla tego okresu w Eurazji uważam migracje – np. ekspansję ludów kultury grobów jamowych (od początku trzeciego tysiąclecia p.n.e.) oraz ekspansję ludów kultur mogiłowych (od około 1700 r. p.n.e.).

Epoka brązu

Przyjmuje się, że epoka brązu, uważana za jedną z epok prehistorii²⁸, miała miejsce po epoce kamienia, a poprzedza epokę żelaza. Dodajmy przy tym, że w tym okresie, tak jak i przed nim oraz po nim, wciąż istniały ludy, którym technika brązu nie była znana. W latach pomiędzy III tys. p.n.e. a I tys. p.n.e. ludy takie zajmowały wciąż większość obszaru naszej planety. Nie znamy dokładnego czasu i miejsca wynalezienia brązu, ale możliwe, że został on wynaleziony w kilku miejscach naraz. Z czasem historycy zaczęli przyjmować dla tej epoki, zróżnicowane ramy czasowe, zależne od terenu występowania. Jan Jerzy Eccard w dziele „De origine Germanorum”, wydanym w Getyndze w 1750 r., opierając się zresztą na antycznej tradycji zawartej u Hezjoda i Lukrecjusza, wyraźnie stwierdza w odniesieniu do pradziejów Europy następstwo trzech epok: kamienia, brązu i żelaza.

Epokę brązu na Bliskim Wschodzie często dzieli się na trzy okresy: wczesną epokę brązu (3500 - 2000 r. p.n.e.), środkową epokę brązu (2000 – 1600 r. p.n.e.) i późną epokę brązu (1600-1200 r. p.n.e.)²⁹. Dla obszarów Europy jako datę początkową *epoki brązu* przyjmowano lata ok. 1700 p.n.e., później w wyniku kolejnych odkryć archeologicznych przesuwano tę datę na lata 1800 – 1500 p.n.e.³⁰.

28 Pojęcie prehistoria przyjmuje się umownie dla okresu sprzed powstania pisma. Dziś, wobec pojawienia się wielu nowych źródeł historycznych i nauk pomocniczych historii, pojęcie te jest używane mniej często. Podział na historię i prehistorię jest zarzucany.

29 Moim zdaniem podziały te są bardzo dyskusyjne. Przyjęte w mojej pracy założenie, że kultury rozwijają się w ramach zamkniętych struktur, w tym wypadku miast-państw i państw, podważa teorię rozwoju jakiejś „epoki” w ramach całego regionu. Tak jak dziś, np. w Europie, istnieją społeczeństwa o różnym poziomie gospodarki, tak też i wówczas istniało zróżnicowanie. Ludy pewnych państw, lub tylko miast, osiągały wysoki poziom gospodarki, później jednak dochodziło (najczęściej wskutek najazdu, ale też i klęsk żywiołowych) do regresu.

30 Por.: J. Machnik, *Wczesny okres epoki brązu*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, pod red. W. Hensla, t. 3: *Wczesna epoka brązu*, pod red. Aleksandra Gardawskiego i Jana Kowalczyka, Wrocław 1978, s.28-29. Oczywiście, jak wykażę później taka periodyzacja jest błędna. Podważają ją choćby wyniki ostatnich badań archeologicznych. Jan Machnik używa również określenia: *cywilizacja wczesnobrązowa* w Europie Środkowej. Wyodrębnianie odrębnej cywilizacji jest tym bardziej

Początki epoki brązu w Indiach datuje się na rok 3300 p.n.e. i wiąże się ją z początkami kultury Doliny Indusu oraz Drawidami, którzy wytwarzali już wyroby brązowe. Jak wspomniałem poprzednio, technika ta była znana wcześniej również na obszarze Europy. W nieco późniejszym okresie techniki wytopiania i obróbki brązu opanowały również społeczeństwa Ameryki.

Srebrny puchar z końca III tysiąclecia p.n.e. z Marvdasht, Fars, z linearno-elamickim napisem. Plik ten jest licencjonowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 3.0 Unported.

Ośrodki, w których opanowano umiejętność obróbki metali wykształciły się najwcześniej na Kaukazie i w obszarze Morza Egejskiego (w III tysiącleciu p.n.e.). Metalurgia po raz pierwszy została poświadczona w Anatolii (dzisiejsza Turcja), gdzie tamtejsze góry kryły bogate pokłady miedzi i cyny. Najstarsze wyroby brązowe, tzw. brązy arsenowe, wytwarzane były na Bliskim Wschodzie już w piątym tysiącleciu p.n.e. W Mezopotamii, Egipcie i na Bliskim Wschodzie (Dżemdet Nasr), za początek epoki brązu przyjmuje się umownie rok 3 tys. 400 p.n.e., w Europie Południowej 2800 r. p.n.e., w Polsce 2200 rok p.n.e. (gdzie prawdopodobnie wykorzystywano głównie surowiec pochodzenia anatolijskiego i kaukaskiego, gdyż brak jest dowodów na eksploatację w tym czasie miejscowych złóż miedzi).

Nazwa epoki pochodzi od używanych wówczas powszechnie narzędzi z nowo wprowadzonego surowca – brązu (brąz antyczny był stopem miedzi z cynkiem-mosiądzem o stosunku 9:1). Przykładem przedmiotów z brązu są: siekiery, dłuta,

bezzasadne. Na obszarze Europy Środkowej istniały i rozwijały się wówczas społeczeństwa o zróżnicowanej gospodarce i kulturze. Por.: tamże, s. 9.

młoty, motyki, sierpy, noże, ozdoby, a przede wszystkim broń (miecze, topory, ostrza do włóczni, groty, części pancerzy), która odegrała znaczącą rolę w dziejach. Czasem zamiast cyny do produkcji stopu stosowano ołów lub antymon (Węgry). Brąz jest znacznie twardszy od miedzi, dlatego zastąpił ją po okresie eneolitu. Był jednak wciąż materiałem na tyle miękkim, że w ciągu jednej bitwy wykuta z niego broń wyginała się, przez co była niezdadna do dalszego użytku. Potrzebną do jego produkcji miedź i cynę uzyskiwano w kopalniach odkrywkowych.

Głównymi dziedzinami gospodarki większości społeczeństw tej epoki wciąż była hodowla bydła oraz pasterstwo, ale coraz większą rolę odgrywało rolnictwo (początkowo przyzagrodowe). Myślistwo i zbieractwo dla większości ludów było już tylko uzupełnieniem innych form pozyskiwania żywności. W bardzo zróżnicowanych społeczeństwach tej epoki proporcje między tymi gospodarkami znacznie różniły się od późniejszych. Wzrost liczby ludności i rozwój techniki wpłynął na powolną zmianę form organizacyjnych, zwłaszcza w społeczeństwach rolniczych.

Wczesna epoka brązu charakteryzuje się powstawaniem zorganizowanych miast, a także wynalezieniem piśmiennictwa. Środkową epokę brązu charakteryzują wędrówki ludów, które doprowadziły do zmiany ówczesnej mapy politycznej (Amoryci, Hetyci, Hyksosi, Huryci). Późna epoka brązu to czasy kształtowania się i krystalizacji wielkich i potężnych królestw oraz ich wasali (Starożytny Egipt, Asyria, Mitanni, Babilonia). Istniały intensywne kontakty ze światem śródziemnomorskim, w których główną rolę odgrywała wymiana handlowa (miedź, cyna). Archeolodzy i w ślad za nimi historycy opisując kultury tego okresu często koncentrują się na ceramice oraz na wyrobach z brązu. W życiu codziennym dominowały jednak wciąż wyroby ze skóry, drewna, (które niestety nie mogły się zachować), kamienia i innych wcześniej dostępnych materiałów.

Zmiany Klimatyczne

Mityczny potop

Około 3000 r. p.n.e. Uderzenie komety. Efekt cieplarniany. Ocieplenie.

Na początku omawianego w tym rozdziale okresu doszło do dość gwałtownego załamania się rozwoju wielu kultur. Przypuszczalnie również do znacznego spadku populacji. Kryzys ten potwierdza wiele badań archeologicznych, co ciekawe, jego czas pokrywa się z czasem mitycznego (w tym biblijnego) potopu. Jedną z hipotez, które próbują wyjaśnić przyczynę tego kryzysu jest hipoteza katastrofy spowodowanej uderzeniem komety. Według dr. Bruce'a Masse z Uniwersytetu Hawajskiego, doszło do kosmicznej katastrofy w rejonie Morza Śródziemnego. Wyniki badań geologicznych mają dowodzić, że w 2807 r. p.n.e. w ten obszar uderzyła asteroida lub fragment komety. Skutkiem katastrofy była gigantyczna fala tsunami, która zalała znaczne połacie lądu wybrzeży Morza Śródziemnego³¹. W 2001 r. dr Sharad Master, geolog z Uniwersytetu Witwatersrand

31 Dr Masse przebadął wyniki badań geologicznych regionu basenu Morza Śródziemnego skupiając uwagę na warstwach sprzed 4-6 tysiącleci. Wg ustaleń amerykańskiego uczonego, w 2807

w Johannesburgu, przedstawił wyniki swych badań dowodzące, że w początkach III tysiąclecia p.n.e. Z Ziemią zderzył się jakiś wielki obiekt z kosmosu. Katastrofa ta, wg Mastera, stała się przyczyną zagłady cywilizacji rozwijających się wówczas na Bliskim Wschodzie. Naukowiec ten odkrył ogromny, pometeorytowy krater analizując zdjęcia satelitarne terenów na południu Iraku. Znajduje się on ok. 16 km na północny zachód od zlewiska rzek Tygrys i Eufrat. W ciągu 5 tys. lat powstało tam jezioro, dopiero w trakcie prac ziemnych w latach 80. XX wieku teren osuszono, odsłaniając krater. Wiele wskazuje, że ok. 5000 lat temu rzeczywiście doszło do kosmicznej katastrofy. Być może Bond i Hemsell mają rację, iż to wówczas upadły Sodom z Gomorą³².

Geolodzy długo zastanawiali się nad dziwnym osuwiskiem niedaleko miasta Köfels w austriackich Alpach, ale nie byli w stanie udowodnić, że był on spowodowany upadkiem asteroidu. Osuwisko, o którym mowa, ma 500 m głębokości i 5 km średnicy i stanowi nierozwiązaną tajemnicę dla geologów od chwili odkrycia w XIX wieku. Odkrycia geologów znalazły potwierdzenie w badaniach historyków. Brytyjscy naukowcy odcyfrowali tajemnicę starożytnej glinianej tabliczki. Okrągła tabliczka klinowa (No. K8538, nieformalnie zwana „planisferą”) została odkryta 150 lat temu przez Sir Austena Henry Layarda. Odkrycia dokonano w pozostałościach królewskiego pałacu w Niniwie, stolicy starożytnej Asyrii, imperium rozciągającego się na terenie współczesnego Iraku. Według brytyjskich uczonych tabliczka, będąca kopią wykonaną przez Asyryjskiego skrybę około 700 p.n.e., jest notatką sumeryjskiego astronoma, zawierającą zapis wydarzeń na niebie z 29 czerwca 3123 p.n.e. (według kalendarza juliańskiego). Połowa tabliczki ma zawierać zapis pozycji planet podobnej do każdej innej nocy, jednak druga połowa dokumentu zawiera obiekt na tyle duży, że mógł być zauważony na nieboskłonie, gdy wciąż przebywał w przestrzeni kosmicznej. Ich zdaniem symbole zawierają opis trajektorii dużego obiektu, przemieszczającego się przez konstelację Ryb. Trajektoria ta jest identyczna w granicach błędu wynoszącego jeden stopień z hipotetyczną trajektorią obiektu, który uderzył w Köfels.

Mimo że interpretowano już miejsce w Köfels jako efekt uderzenia asteroidy, to jednak brak wyraźnego krateru uderzeniowego zaprowadził współczesnych geologów do opinii, że jest to po prostu zwykłe gigantyczne osuwisko. Teoria Bonda-Hempsella, opisana w ich książce wydanej w marcu tego roku („A Sumerian Observation of the Köfels Impact Event” - Sumeryjskie obserwacja uderzenia w Köfels), wyjaśnia brak pozostawienia krateru przez asteroid. Zdaniem badaczy, trajektoria upadku asteroidy była ustawiona pod takim kątem, że nie było możliwe powstanie krateru. Jej kąt był bardzo mały (6 stopni), stąd obiekt uderzył w górę Gamskogel powyżej miasta Längenfeld, około 11 kilometrów od Köfels i to spowodowało eksplozję asteroidu zanim dotarł do finalnego miejsca uderzenia. Podążając w dół doliny, zamienił się w kulę ognia o średnicy 5 km. Ogromne ciśnienie spowodowane przez obiekt rozpyliło skałę i spowodowało osuwisko, ale,

r. p.n.e. W ten właśnie obszar uderzyła asteroida lub fragment komety. Skutkiem tej kosmicznej katastrofy była gigantyczna fala tsunami, która zalała znaczne połacie lądu wybrzeży Morza Śródziemnego niszcząc osady i miasta, co pociągnęło za sobą liczne ofiary w ludziach. Dr Bruce Masse publikując wyniki swych badań jednoznacznie stwierdził, że pamięć o tym kataklizmie przetrwała w ludzkiej pamięci, czego śladem są opisane na kartach Biblii wielkie katastrofy takie, jak potop, czy właśnie zagłada Sodomy i Gomory. [wg. niewiarygodne.pl]

32 Por.: Tadeusz Oszubski, *Co zniszczyło Sodomę i Gomorę?*, <http://www.expressbydgoski.pl/archiwum/a/co-zniszczylo-sodome-i-gomore,11234476/>

ponieważ asteroida nie była ciałem stałym, nie pozostawiła klasycznego krateru uderzeniowego.

Zapisy astronomiczne w Mezopotamii sięgają III tysiąclecia p.n.e., to jest czasów sumeryjskich. Sumerowie praktykowali podstawowe formy astronomii, ale mieli także poważny wpływ na bardziej wyrafinowaną astronomię Babilończyków. To właśnie Sumerowie położyli podstawy pod zastosowanie matematyki w astronomii: to oni na przykład podzielili koło na 360 stopni, każdy po 60 minut. Jednak pierwsze ślady stosowania matematyki do wyliczania periodyzacji zjawisk astronomicznych pojawiają się dopiero w okresie starobabilońskim (od XX w. p.n.e.). Z tego okresu pochodzą na przykład tabliczki klinowe, dokumentujące wyliczenia długości dnia w roku słonecznym. Prawdziwy rozwój astronomii oraz znaczący wzrost ilości obserwacji i prowadzenia ich zapisów nastąpił w okresie nowobabilońskim, tj. od VIII w. P.n.e. Babilońscy astronomowie wywarli znaczący wpływ na astronomów greckich i hellenistycznych, od których wywodzi się współczesna astronomia. Niektórzy badacze podają w wątpliwość datowanie i wyniki badań osuwiska w Kafel dokonane przez Bonda i Hempel. Opierają się oni na, ich zdaniem, wciąż wiarygodnych wcześniejszych badaniach. Pod koniec lat 90. opublikowano serię badań, które datowały osuwisko na okres około 9700 lat temu, czyli jeszcze wcześniej niż poprzednio proponowane 8000 lat temu, i o około 4500 lat wcześniej niż sądzą Bond i Hemsell. Ponadto dokładne analizy obszaru osuwiska nie natrafiły na żaden ślad asteroidy czy komety. Wątpliwości, co do wyników zespołu Bonda i Hemsella budzi także fakt, że w tych badaniach nie uczestniczył żaden specjalista od starożytnej mezopotamskiej astronomii, który zweryfikowałby datację tabliczki, podaną przez obu badaczy³³.

Dzisiejsza wiedza na temat spowodowanej asteroidą lub kometa globalnej katastrofy jest wciąż hipotetyczna, choć coraz bardziej prawdopodobne. Według AI: Istnieją dowody i teorie sugerujące uderzenie dużej asteroidy około 5000 lat temu, z których najbardziej znanym jest domniemane zniszczenie miasta Tall el-Hammam z epoki brązu około 3123 r. p.n.e. w wyniku eksplozji w powietrzu. Ponadto, powstanie rezerwatu meteorytów Morasko w Polsce, w którym znajduje się kilka kraterów pochodzących z tego okresu, dostarcza fizycznych dowodów na upadek meteorytu. Niektóre teorie sugerują również, że uderzenie dużej asteroidy, do którego doszło mniej więcej w tym czasie, mogło przyczynić się do powstania krateru Burckle na Oceanie Indyjskim.

Wszystkie powyższe informacje mają charakter wciąż hipotetyczny, niemniej jednak kryzys klimatyczny tego okresu oraz łączący się z nim spadek populacji na wielu obszarach jest udowodniony.

Teorię wielkiej, globalnej katastrofy w tym okresie poświadczają również odnoszące się do tego okresu mity o potopie. Takie można znaleźć w każdej kulturze poczynając od zapisków znajdowanych w biblii poprzez historię Egiptu Indii Chin, a kończąc na Ameryce. Tak, więc potop to fakt, pytanie, co i kiedy spowodowało ten potop oraz jaka była jego skala. Według chronologii biblijnej Bóg stworzył Adama około 5700-6000 lat, idąc tym tropem możemy uzyskać datę, kiedy to żył i przeżył potop Noe, a jest to okres około 5000 lat temu. Czy mit Noego został zapożyczony

33 Por.: Tytus Mikołajczak, *Tabliczka klinowa odkrywa tajemnicę asteroidy?* ostatnia aktualizacja: 16.04.2008 11:37. Na podstawie: Times Online.

z dużo starszego eposu o Gilgameszu, który powstał, jako relacja tegoż wydarzenia, czyli w III tys. p.n.e. i mówiący o Enkim? Zapiski te zachowały się też w późniejszych wersjach babilońskich z II tys. p.n.e.

Następny przykład to opisy wielkiej powodzi w Chinach, która nastąpiła za czasów panowania cesarza Nu Wa, czyli między 3000 r. p.n.e. a 2800 r. p.n.e. Dodatkowo opis potopu pojawia się też u Indian; opisywali oni pierwszym konkwistadorom czasy, gdy rogata postać zeszła z nieba a za nią wody oceanów zalały ich ziemie.

Szacuje się, że Burckle Crater ma około 30 km (18 mil) średnicy, że jest około 25 razy większy niż istniejący w Arizonie Meteor Crater. Burckle Crater leży na 30,865 S 61,365 E 30,865 S 61,365 E na Oceanie Indyjskim i jest 12.500 stóp (3800 m) pod powierzchnią wody. Przypuszcza się, że powstała w wyniku katastrofy fala mega-tsunami miała mieć wysokość 600 stóp. Tak interpretuje tę opowieść mała część współczesnego świata nauki, większość ją odrzuca, jako niedokładnie potwierdzoną historycznie, choć nauka jest w stanie wyodrębnić zmiany kulturowe w dawnej Mezopotamii wywołane przez nieznane przyczyny. Obok fali tsunami powinniśmy wziąć pod uwagę dostanie się w wyniku tej katastrofy do atmosfery ogromnych mas pary wodnej (znacznie mniejsza katastrofa spowodowana wybuchem wulkanu Hunga Tonga w styczniu 2022 roku spowodowała wzrost pary wodnej w atmosferze aż o 10%, co, moim zdaniem, było przyczyną wielu późniejszych powodzi).

Bolid, od którego oderwały się mniejsze kawałki był odpowiedzialny za wiele mniejszych kraterów (między innymi odnalezione w Egipcie, Etiopii, Turcji, Alpach, Finlandii), które uderzyły w Ziemię w pasie od południowych krańców Oceanu Indyjskiego poprzez wschodnią Afrykę, Indie, Alpy po krańce Skandynawii³⁴.

Wspomniane informacje układają się w dość klarowny obraz wielkiej katastrofy, która wydarzyła się około 3000 p.n.e., która mogła spowodować śmierć nawet 50-70% wszystkich żyjących wówczas ludzi i przyczynić się do okresowego regresu kultury.

Powstanie i rozwój ośrodków miejskich

Początki osadnictwa wiążą się z kulturami łowieckimi. Korzystne warunki klimatyczne doprowadziły do znacznego wzrostu stad gazeli i innych zwierząt, których wielkie zasoby na obszarze tzw. „żywnego półksiężyca” były tak duże, że umożliwiły wręcz gwałtowny wzrost populacji ludzkiej, również początki osadnictwa. Na innych obszarach wzrost taki umożliwiał dostęp do innej zwierzyny lub w ośrodkach nadmorskich – owoców morza. Przechodzenie do osiadłego trybu życia wiązało się z rozwojem hodowli, a także rolnictwa („udomowiano” nowe gatunki roślin, rosła wiedza o ich uprawie). Z czasem osady osiągały bardzo znaczną wielkość, niektóre z nich dochodziły do tysiąca, a nawet większej liczby mieszkańców. Przez tysiąclecia zmieniała się ich wielkość, nie dochodziło jednak do zasadniczej zmiany ich struktury, w zasadzie (poza jednostkowymi przykładami) nie powstawały w nich budynki o innym niż mieszkalny charakterze.

34 Por.: Juszka1980OGL (pon., 2014-10-13 19:50). Źródła (między innymi): <http://www.newscientificevidenceforgod.com>; <http://www.sciencemag.org/magazine>.

To właśnie te osady z czasem stawały się ośrodkami miejskim Bliskiego Wschodu czy Dalekiego Wschodu lub w Ameryce Prekolumbijskiej. Przez stulecia zmieniała się ich wielkość, nie dochodziło jednak do zasadniczej zmiany ich struktury, miały charakter egalitarny, w zasadzie (poza jednostkowymi przykładami) nie powstawały w nich budynki o innym niż mieszkalny charakterze. Zmiana taka staje się zauważalna dopiero od przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. Np. W Mezopotamii wielkie świątynie i pałace powstały w Uruk po przejęciu władzy przez Sumerów. W wyniku ich najazdów tworzyło się wówczas zhierarchizowane i zróżnicowane zawodowo społeczeństwo.

Powstawanie i rozwój miast niektórzy historycy nazywają rewolucją urbanistyczną (np. G. Childe). Julia Zabłocka stawia wręcz tezę, że *cała historia starożytna – od najstarszych państw poczynając po późne cesarstwo rzymskie – to dzieje społeczności zorganizowanych w miasta*³⁵. Moim zdaniem, to pewna nadinterpretacja i niedokładność pojęć. W społeczeństwach osiadłych podstawową formą organizacyjną było oczywiście państwo (w pierwszym okresie miasto-państwo). Miasta powstawały i rozwijały się w związku z powstaniem państwa, albo na bazie wcześniejszych osad, albo wręcz organizowane od początku, w pobliżu baz wojskowych lub szlaków komunikacyjnych. W ramach miast, (które były stolicą państwa, stolicą jego prowincji, lub ważnym ośrodkiem handlowym) istniały jednak odrębne struktury organizacyjne – samorządy miejskie. Warta podkreślenia jest również cywilizacyjna rola miast. Rozwój państwowości, jej początki, niestety opóźnił – moim zdaniem – rozwój samorządności miejskiej. Despotyczna, oparta na sile zbrojnej patrymonialna władza pierwszych monarchów taką samorządność ograniczała, wręcz uniemożliwiała.

Zanim jednak przejdę do omawiania kultur miejskich myślę, że warto kilka uwag poświęcić jednej z kultur hodowlano-pasterskich – kulturze Botai z terenu dzisiejszego północnego Kazachstanu. To ludom tej kultury przypisuje się udomowienie konia około 3500 lat p.n.e. W trakcie badań³⁶ pozostałości po tej kulturze odkryto ślady ponad 160 chat i konstrukcji przypominającej zagrodę dla zwierząt. Przebadano także szkielety końskie znajdując dowody na ujarzmienie konia: nogi były szczuplejsze, kości grzbietowe nosiły ślady dźwigania ciężarów, na szklawie zębów wykryto charakterystyczne ślady po wędzidle, co może wskazywać także na ujarzmienie. Dodatkowo w naczyniach wykryto resztki kobyłego mleka. [Udomowienie, hodowla i ujarzmienie to odrębne kwestie. Być może początkowo koń był wykorzystywany, jako zwierzę juczne. Ujarzmienie konia nastąpiło dopiero około drugiego tysiąclecia p.n.e.]. Analizy genetyczne przeprowadzone na pięciu okazach Botai, z których cztery okazały się być płci męskiej, a jedna żeńskiej, wykazały duże pokrewieństwo genetyczne między nimi a „zachodniosyberyjskimi łowcami-zbieraczami” (WSHG), klasterem genetycznym reprezentowanym przez trzech osobników łowców-zbieraczy datowanych na ok. 5000 p.n.e. ze strefy leśnej Rosji na wschód od Uralu w obwodzie tiumeńskim.

Spotyka się czasami opinie, że *można łączyć czas udomowienia konia przez kulturę Botai z jedną z hipotez o pochodzeniu i ekspansji Indoeuropejczyków*. Moim zdaniem to zbyt daleko posunięta hipoteza. Wielu publicystów i, niestety też,

35 J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności...*, Wrocław 1982, s. 47.

36 Badania tej kultury przeprowadzała Sandra Olsen i Alan Outran.

historyków często na bazie szczątkowych informacji formułuje ogólne teorie nie uwzględniając informacji dotyczących okresów późniejszych. Teoria tzw. ludów Indoeuropejskich jest, moim zdaniem, bardzo dyskusyjna. Nie uwzględnia późniejszych ruchów ludności, jej mieszania się (również w okresie wcześniejszym) i przejmowania tożsamości przez rozmaite społeczeństwa w dalszym procesie historycznym³⁷.

Środkowy Wschód

Suchy klimat, który nastał pod koniec IV tysiąclecia p.n.e. (w początkach III tysiąclecia p.n.e.) wymusił na mieszkańcach południowej Mezopotamii masowe stosowanie irygacji. Zastosowanie tej techniki przyczyniło się do takiego wzrostu plonów, że część społeczeństwa mogła zostać zwolniona z pracy na roli. Po początkowym spadku populacji, spowodowanym kryzysem klimatycznym, nastąpił wzrost liczby ludności oraz zwiększyła się specjalizacja w rzemiośle. Wzrost produkcji zaowocował zwiększonym dobrobytem i niespotykanym wcześniej rozwojem handlu lądowego i morskiego. Ilość miast w tym czasie wzrosła, a ich charakterystycznym elementem stała się świątynia umieszczana na sztucznym wzniesieniu (pierwowzór ziguratu)³⁸. Opanowanie produkcji brązu umożliwiło wytwarzanie nowych rodzajów broni, co pociągnęło za sobą rozwój fortyfikacji wokół miast i niektórych wsi. To społeczeństwom dysponującym bronią z brązu udało się narzucić swoją zwierzchność ludom, które tej techniki jeszcze nie poznały. Ludy, które rozpoczęły podboje wywodziły się ze społeczeństw nomadów, hodowców i pasterzy, o strukturze rodowej. Zręby tej struktury zachowują tworząc nowe formy organizacyjne na zajętych (podbitych) terenach.

Okres Dżemdet Nasr

Nazwą kultura Dżemdet Nasr określa się ostatnią fazę (około 3150–2900 r. p.n.e.) epoki predynastycznej w Mezopotamii³⁹. Najbardziej charakterystyczną cechą

37 Zespół z Uniwersytetu Warszawskiego przebadiał cechy niemetryczne zębów 350 osobników z trzech stanowisk położonych w środkowej dolinie Eufratu (wschodnia Syria) i zamieszkanymi z przerwami od początku III tysiąclecia p.n.e. do późnej starożytności, a później wykorzystywanych jako miejsce grzebania zmarłych. Okazało się, że aż do okresu abbasydzkiego (VIII-XIII wiek n.e.) nie nastąpiła na tym obszarze znacząca zmiana ludnościowa, pomimo burzliwej historii tej części Bliskiego Wschodu, którą wiele razy podbijali agresorzy z południa (Hammurabi z Babilonu), ze wschodu (Asyryjczycy i Persowie) i z zachodu (Aleksander Macedoński). Badania Polaków wykazały, że ówczesne przemieszczenia ludności nie wpływały znacząco na lokalną populację zamieszkującą środkową część doliny Eufratu i dopiero najazd Mongołów pod dowództwem Hulagu, który spustoszył całą Mezopotamię, zmienił sytuację. Źródła historyczne podają, że dopiero w XVII wieku wyludniona środkowa dolina Eufratu zaczęła być zasiedlana przez Beduinów z Półwyspu Arabskiego. Zdaniem naukowców jedynie ta migracja doprowadziła do wyraźnych zmian w częstościach cech niemetrycznych zębów.. Por.: szz/ agt/ *Polscy badacze rzucili nowe światło na migracje w historii Mezopotamii*. PAP - Nauka w Polsce 14.10.2013.

38 To hipoteza, ale możemy założyć również, że późniejsze świątynie, ziguraty utworzone zostały w miejscu wcześniejszych twierdz Sumerów. Ich ośrodek władzy politycznej stopniowo przekształcił się w ośrodek władzy religijnej. Po podboju, miast lub nawet osad o niewielkim przeciętnym zaludnieniu liczba ludności musiała jeszcze spaść. Populacja szybko się odbudowała i w kolejnych pokoleniach gwałtownie rosla. Pamięć w społeczeństwach, przed wprowadzeniem pisma, sięgała najwyżej 2-3 pokoleń.

39 Dżemdet Nasr (Dżamdat Nasr) to miasto w Iraku, leżące 75 kilometrów na południe od Bagdadu. Znajdują się w nim ruiny starożytnego miasta, które naukowcy najczęściej identyfikują jako Kidnun. Odkryto w nim ruiny dużej budowli na planie prostokąta (świątynia lub pałac) oraz

tej kultury jest ceramika malowana na czarno i czerwono we wzory geometryczne (zwana ceramiką Dżemdet Nasr). Pojawiły się też wtedy reliefowe naczynia kamienne oraz naczynia metalowe i rzeźby figuralne (głowa z Uruk). Stosowano już wtedy dość powszechnie tak charakterystyczne dla Mezopotamii rzeźbione pieczęcie cylindryczne. Odkryto również pochodzące z tego okresu tabliczki z pismem obrazkowym, będące głównie tekstami ekonomicznymi. Kultura Dżemdet Nasr przez część historyków uważana jest za bezpośredniego poprzednika cywilizacji sumeryjskiej.

Posąg byka z okresu Dżemdet Nasr wykonany z wapienia (znaleziony w Uruk w Iraku). Domena publiczna.

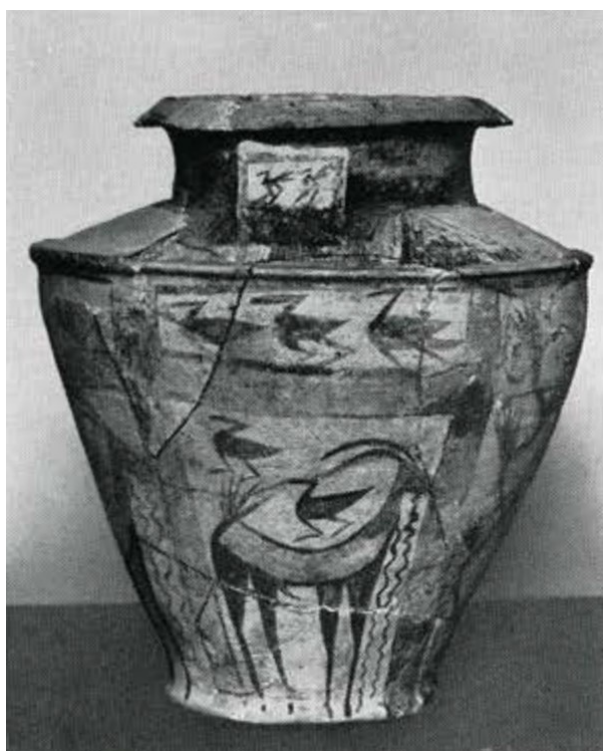
Cechą charakterystyczną okresu Dżemdet Nasr jest charakterystyczna malowana monochromatyczna i polichromowana ceramika. Wzory są zarówno geometryczne, jak i figuralne; te drugie przedstawiają drzewa i zwierzęta, takie jak ptaki, ryby, kozy, skorpiony i węże. Niemniej jednak ta malowana ceramika stanowi tylko niewielki procent całego zespołu i na różnych stanowiskach została znaleziona

pozostałości osiedla z okresu predynastycznego (poprzedzającego okres wczesnych dynastii sumeryjskich). Podane daty za G. Roux, dz. cyt., s. 73. Według innych datowań kultura (okres) Jemdet Nasr datowany jest na lata 3100-2900 p.n.e. Wzmiankowane we współczesnych tekstach również jako Dżamdat Nasr i Dżemdat Nasr, to stanowisko archeologiczne *lub* kopiec osadniczy w irackiej prowincji Babil. Nazwa nawiązuje do „małego kopca Nasra”, wybitnego szejka z początku XX wieku. Stanowisko składa się z trzech kopców oznaczonych literami „AC”, przy czym „Kopiec B” stanowi największy obszar osadniczy. Dżemdet Nasr leży w sąsiedztwie znacznie większego i późniejszego Tell Barguthiat (zamieszkanego od czasów nowobabilońskich), około dwudziestu sześciu kilometrów na północny wschód od Kisz. Znajdowała się tam duża liczba glinianych tabliczek, które zawierały szczegółowe informacje o Sumerze z początku III tysiąclecia p.n.e. Tabliczki wspominały również o *ensi*, czyli władcy Ni.RU, co obecnie uważa się za starożytną nazwę miasta. Pierwsze współczesne wykopaliska w tym miejscu zostały przeprowadzone w 1926 roku przez Stephena Langdona z Uniwersytetu Oksfordzkiego i jego zespół z Muzeum Fielda w Chicago. Dalsze prace miały miejsce w 1928 roku, ale dokumentacja dotycząca tych prac jest bardzo uboga. Dokładniejsze dane zebrano w latach 80. XX wieku pod kierownictwem Rogera Matthews. Badania te potwierdziły, że miasto było zamieszkane w okresie Ubaid, Uruk IV i wczesnej dynastii I. Kanał łączył je z innymi sumeryjskimi miastami z tego samego okresu. Por.: Jemdet Nasr / Ni.RU (City) (Sumer), Królestwa Bliskiego Wschodu. Starożytna Mezopotamia. <https://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/MesopotamiaJemdetNasr.htm>; Hasło: Jemdet Nasr Period, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Jemdet_Nasr_period

w kontekstach archeologicznych sugerujących, że była związana z osobami o wysokim statusie lub działalnością. Na stanowisku Dżemdet Nasr malowana ceramika została znaleziona wyłącznie w dużym centralnym budynku osady, który, jak się uważa, odgrywał rolę w zarządzaniu wieloma działaniami gospodarczymi. Malowane garnki z okresu Dżemdet Nasr znaleziono w podobnych kontekstach w Tell Fara i Tell Gubba, oba w górach Hamrin.

Poza charakterystyczną ceramiką, okres ten znany jest jako jeden z początkowych etapów rozwoju pisma klinowego. Najstarsze tabliczki gliniane pochodzą z Uruk i datowane są na koniec IV tysiąclecia p.n.e., nieco wcześniej niż okres Dżemdet Nasr. W okresie Dżemdet Nasr pismo przeszło już szereg istotnych zmian. Pierwotnie składało się z piktogramów, ale w okresie Dżemdet Nasr przyjęło już prostsze i bardziej abstrakcyjne wzory. To właśnie w tym okresie pismo uzyskało swój ikoniczny klinowaty kształt.

Chociaż nie można jednoznacznie określić języka, w którym napisano te tabliczki, uważa się, że był to język sumeryjski. Teksty te bez wyjątku traktują o sprawach administracyjnych, takich jak racjonowanie żywności czy sporządzanie list przedmiotów i zwierząt. Brakuje w nich gatunków literackich, takich jak hymny i listy królów, które stały się bardzo popularne w późniejszej historii Mezopotamii. W użyciu były dwa różne systemy liczenia: sześćdziesiątkowy dla zwierząt i ludzi oraz dwusześćdziesiątkowy dla takich rzeczy, jak zboże, ser i świeże ryby. Archiwa z tamtego okresu odnaleziono w Tell Uqair, Tell Khafajah i Uruk.

Malowany dzban typu Dżemdet-Nasr. Kozy, ptaki i rośliny, w kolorach czarnym i czerwonym, ujęte w prostokątne panele. Znaleziono w Muzeum Khafaje, Numer obiektu: 38-10-5. Numer obrazu: 22237.

Centralne budynki, tabliczki administracyjne z pismem klinowym i pieczęcie cylindryczne z takich stanowisk jak Dżemdet Nasr sugerują, że osady w tym okresie były bardzo dobrze zorganizowane, a centralna administracja regulowała wszystkie aspekty gospodarki – od rzemiosła i rolnictwa po racjonowanie żywności.

Religia okresu Dżemdet Nasr miała związek z życiem codziennym, szczególnie poprzez świątynie i wpływ bogów na środowisko. Ważnym bóstwem była bogini Inanna kojarzona z gwiazdą poranną i wieczorną Wenus, ważną rolę odgrywał a bóg nieba Anu. Religia powiązana była ze sferą świecką, ponieważ dbanie o bogów było postrzegane jako podstawowy obowiązek, obok samozachowania.

Okres ten charakteryzuje się również wczesnymi formami administracji gospodarczej, wykorzystującymi wczesne systemy pisma do rejestrowania transakcji rolnych i własności ziemi.

W stanowiskach z tego okresu znaleziono bardzo niewiele kamieni szlachetnych lub egzotycznych towarów handlowych. Jednak jednorodność ceramiki na obszarze nizinnym południowej Mezopotamii sugeruje intensywne kontakty i handel między osadami. Potwierdza to znalezisko pieczęci w Dżemdet Nasr, na której wymieniono szereg możliwych do zidentyfikowania miast, w tym Ur, Uruk i Larsę⁴⁰.

Wczesna historia tej kultury, powstających w jej ramach ośrodków politycznych wciąż pełna jest tajemnic. Stopniowo przybliża nas do nich archeologia, wiele tajemnic nigdy jednak już nie odkryjemy.

Wielka Jama Śmierci w starożytnym mieście Ur, na terenie dzisiejszego Iraku, zawiera szczątki 68 kobiet i sześciu mężczyzn, z których wielu prawdopodobnie zostało złożonych w ofierze. W jamie śmierci, datowanej na około 4600 lat, znaleziono wiele fantastycznych skarbów, w tym figurkę znaną jako Baran w Gąszczu, wykonaną ze srebra, muszli, złota, lapis lazuli i karneolu. Archeolodzy uważają, że jama ta służyła do pochówku władców Ur.

Kopiec o wysokości 3 metrów (10 stóp), nazwany przez współczesnych archeologów Kopcem 72, skrywa szczątki 272 osób, z których wiele zostało złożonych w ofierze. Znajduje się on w Cahokij, mieście położonym niedaleko dzisiejszego St. Louis, które kwitło w latach 1050–1200 n.e.

Archeologia kopca jest złożona, ale wygląda na to, że ofiary składano stopniowo, w serii epizodów. W jednym z odcinków złożono w ofierze 52 niedożywione kobiety w wieku od 18 do 23 lat oraz jedną kobietę po trzydziestce. W innym odcinku 39 mężczyzn i kobiet zostało zatłuczonych na śmierć. W kopcu znajdują się również szczątki dwóch osób, które pochowano z 20 000 koralików z muszli. Możliwe, że część lub wszystkie ofiary były poświęcone tym dwóm osobom⁴¹.

40 Hasło: *Okres Dżemdet Nasr*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Dżemdet_Nasr
https://en.wikipedia.org/wiki/Jemdet_Nasr_period#/media/File:Bull_Warka_Louvre_AO8218.jpg

41 Owen Jarus, *25 kultur, w których praktykowano składanie ofiar z ludzi*,
<https://www.livescience.com/59514-cultures-that-practiced-human-sacrifice.html>

Jakie wnioski możemy wyciągnąć z tego odkrycia? Dostrzec hierarchiczną strukturę tego społeczeństwa. Stosunek panujących do poddanych, może wcześniej podbitych?

Kaukaz i Zakaukazie

Na obszarze Kaukazu i Zakaukazia, (od wybrzeża Morza Kaspijskiego po wybrzeża Morza Czarnego i od wcześniejszej Czeczeno-Inguszuwskiej ASRR aż po wschodnią Anatolię i północno-zachodni Iran, do rejonu jezior Wan i Urmia) od początku IV tysiąclecia p.n.e. do około 2500 r. p.n.e. rozwijała się kultura kuro-arakska (Kura-Araxes)⁴². Położenie pomiędzy bliskim Wschodem a obszarami stepowymi pozwoliło ludności kuro-arakskiej na korzystanie z dziedzictwa wielu ludów i wielu obszarów, co bardzo wpłynęło na rozwój lokalnych społeczności. Obszary górskie bogate w złoża metali okazały się być swoistym refugium dla okolicznych ludów. Kultura ta dała początek kulturze ceramiki Khirbet Kerak znalezionej w Lewancie i kulturze Trialeti na Południowym Kaukazie i Wyżynie Armeńskiej. Istnieją pewne przesłanki (np. w Arslantepe) świadczące o nakładaniu się w czasie kultur Kura-Araxes i Uruk; takie kontakty mogą sięgać nawet okresu środkowego Uruk.

Według Geoffreya Summersa, przemieszczanie się ludów Kura-Araxes do Iranu i regionu Van, które interpretuje on jako dość nagłe, rozpoczęło się krótko przed 3000 r. p.n.e. i mogło być spowodowane „późnym upadkiem Uruk” (końcem okresu Uruk), który miał miejsce pod koniec fazy Uruk IV ok. 3100 r. p.n.e. Moim zdaniem, główną przyczyną tych przemieszczeń były ówczesne zmiany klimatyczne.

Na bazie zachowanych artefaktów można dojść do wniosku, że kultura Kura-Araxes rozwijała się stopniowo, poprzez syntezę kilku tradycji kulturowych, w tym starożytnych kultur Kaukazu i pobliskich terenów. W Arslantepe w Turcji około 3000 r. p.n.e. doszło do rozległych podpażeń i zniszczeń, po których w tym rejonie pojawiła się ceramika Kura-Araxes. Być może mieliśmy wówczas do czynienia ze swego rodzaju wędrówką ludów i falą podbojów.

W sumie wczesna kultura zakaukaska obejmowała ogromny obszar o wymiarach około 1000 km na 500 km i obejmowała głównie współczesne terytoria Kaukazu Południowego (z wyjątkiem zachodniej Gruzji), północno-zachodniego Iranu, północno-wschodniego Kaukazu, wschodniej Turcji i aż po północną Syrię. W jej przypadku Kaukaz okazał się być jedynie pozorną barierą, położenie pomiędzy Bliskim Wschodem a obszarami stepowymi pozwoliło ludności kuro-arakskiej na korzystanie z dziedzictwa wielu ludów i wielu obszarów, co bardzo wpłynęło na rozwój lokalnych społeczności. Obszary górskie bogate w złoża metali okazały się być swoistym refugium dla okolicznych ludów.

Zasięg kultury kuro-arakskiej w jej wczesnej fazie. Nazwy na mapie ukazują stosunek kultury kuro-arakskiej (jasnoszary kolor) do późniejszych jednostek kulturowych (czarny kolor to państwo Urartu). Autorstwa Yegoyan - self-made (Based on historians map, Diankoff), Domena publiczna, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2511113>

W jej rozwoju wyróżniamy zazwyczaj trzy fazy, przy czym na terenach północnych (Dagestan) jednostka ta pojawia się dopiero w fazie młodszej. Kultura kuro-araska zajmowała całe Zakaukazie, a zwłaszcza obszary położone nad rzekami Kurą i Araksem. Sięgała aż do północno-zachodniego Iranu i wschodniej Anatolii, a jej wpływy dają się zauważyć nawet na terenie Syrii i Palestyny. Ku północy sięgała do Czeczeno-Inguszetii, Dagestanu i północnej Osetii. Podstawą gospodarki mieszkańców tego obszaru było rolnictwo z uprawą orną sprzężaną (jako siłę pociągową używano woły, czasami zapewne i krowy) zwłaszcza na równinach oraz tarasową i hodowlą zwierząt. Wśród zbóż dominowały różne odmiany pszenicy i jęczmień. Zboże żęto sierpami o obsydianowych lub krzemiennych wkładkach. W połowie III tysiąclecia rolnicza gospodarka zaczęła przeżywać kryzys związany ze zmianami klimatycznymi. Stanowiska kultury kuro-arakskiej to głównie osiedla, które występują w różnych środowiskach geograficznych. Spotyka się je zarówno na obszarach nizinnych gdzie przybierają formę telli, wyżynnych i pagórkowatych gdzie występują na miejscach z natury obronnych, jak i w wysokich górach.

Budowano domy różnych typów, z czego najczęściej spotykane to domy budowane na planie koła, z kamienia lub suszonej cegły na podmurówce kamiennej. Ich średnica wynosi najczęściej 4 - 5 metrów, a grubość ścian dochodzi do 1 metra. Często do kolistych budowli dobudowane są budynki czworoboczne. Niektóre domostwa dzielą się na przedsionek i izbę. Z niektórych stanowisk znamy także domy na planie prostokąta, jak i domy na planie zbliżonym do prostokąta, z zaokrąglonymi rogami. Dachy były płaskie, wsparte na drewnianych belkach. Znajdowały się w nich dymniki, przez które wydobywał się ze środka dym. We wnętrzu odkryto ślady kolistych palenisk, wykonanych z gliny, niekiedy zdobionych i dekorowanych reliefem geometrycznym. Niekiedy dekorowane malunkami były także wnętrza domów.

Osiedla nie były zabudowane w sposób planowy, a domostwa grupowały się w małe, nieregularne skupienia, chociaż znamy także przypadki, kiedy domy były rozłożone wokół dziedzińca. W niektórych osiedlach spotyka się jamy zasobowe służące do przechowywania ziarna. Najbardziej znane stanowiska tej kultury to Kul Tepe gdzie odkryto 28 kolistych budowli o średnicach od 4 do 13 metrów, Mingeczaur skąd znamy wspomniane już budowle o planie zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi rogami oraz Kvacchelebi gdzie odkryto budynek, uważany przez

niektórych badaczy za świątynie (podobnie jak w poprzednich wypadkach uważam, że był to obiekty centralnych spotkań tej społeczności, który dopiero z czasem zyskiwał charakter kultowy). Ludność kultury kuro-araskiej preferowała szkieletowy obrządek pogrzebowy. Zmarli chowani byli w skrzyniach kamiennych, czasami pod nasypami kurhanów. Występują także pochówki wewnątrz osiedli mieszkalnych, często między domami lub pod podłogami domostw. Trudno jednak w takich przypadkach ustalić, jaki jest stosunek czasowy funkcjonowania domostw ze znalezionymi pod nimi grobami. We wschodnich partiach Zakaukazia, zwłaszcza w Azerbejdżanie, spotyka się groby ciałopalne. Garncarstwo ludności kultury kuro-araskiej było bardzo rozwinięte. Typowe są tu naczynia wazowate, z których niektóre zaopatrzone są w dwa ucha oraz naczynia z dwoma uchami umieszczonymi przy brzegu, a także kubki i pokrywki. Wśród ornamentów najpopularniejsze są spirale, koncentrycznie ułożone koła, pasma zygzakowate, trójkąty, pasma zakreskowane, jak i schematyczne i zgeometryzowane przedstawienia zwierząt. W omawianej jednostce kulturowej poświadczony jest wysoki poziom metalurgii brązowej, stosującej technologię uzyskiwania brązów cynowych. Bogata metalurgia ilustruje proces tworzenia się na terenach kaukaskich silnych ośrodków metalurgicznych, pracujących na miejscowych surowcach i tworzących swój własny styl. Poświadczane jest także tkactwo oraz obróbka kości, krzemieni i obsydianu. Spotykamy także gliniane figurki antropomorficzne i zoomorficzne oraz gliniane ozdobne podstawki na paleniskach.

Na Przedkaukaziu rozwijała się kultura majkopska, która tak samo jak pokrewna jej kultura kuro-araska bazowała na wzorcach eneolitycznych, korzystając z dogodnego położenia geograficznego. Twierdzi się jednak, że jej twórcami byli przybysze zza Kaukazu, którzy przynieśli ze sobą technologię brązów cynowych. Zajmowała prawie całą równinę i podgórska część północno-zachodniego Kaukazu, od Półwyspu Tamańskiego do Dagestanu⁴³, a swój początek bierze w początkach IV tysiąclecia p.n.e. W okresie kultury późnego Uruk (3500 – 3200 r. p.n.e.) dają się w niej zauważyć liczne wpływy z Bliskiego Wschodu i w tym czasie kształtuje się charakter tej kultury, natomiast u schyłku czwartego tysiąclecia mamy do czynienia z początkiem presji kulturowej ugrupowań stepowych i kultury dolmenów, co ostatecznie doprowadziło do zatarcia się tej kultury w okresie około 2500 lat p.n.e. Kultura majkopska rozwijała się na terenie północnego Przedkaukazia i na stepach kubańskich. Ludność kultury majkopskiej zajmowała się głównie pasterstwem. Hodowano kozy i owce, zwierzęta najbardziej typowe dla mobilnego trybu życia. Osady bardzo często usytuowane były nad rzekami w miejscach dogodnych do osadnictwa. W budownictwie występują domy o ścianach wzniesionych w konstrukcji plecionkowej, wylepionych gliną, z paleniskami pośrodku (Osiedle Dolinska koło Nalczyka). W klepiskach tych domostw osadzone były wielkie naczynia służące do przechowywania ziarna. Na stanowisku w Meśoko nad rzeką Biełą odkryto domy o konstrukcji glinobitej, natomiast osiedle tych domostw otoczone było kamiennym murem.

Kultura majkopska znana jest głównie z wielkich, bogato wyposażonych kurhanów, świadczących o elitarnym charakterze tej kultury. Wewnątrz tych kurhanów występują pochówki szkieletowe w pozycji skurczonej na boku, wyposażone w ceramikę, wyroby metalowe, zwłaszcza miedziane kotły, broń,

43 Por.: M. Brézillon, dz. cyt., s. 95. Nazwa tej kultury pochodzi od miejscowości Majkop w pobliżu, której przebadano wielki kurhan pochodzący z tego okresu.

narzędzia oraz kamienne głowice buław i krzemienne grociki. Ponadto w bogatych grobach spotyka się srebrne naczynia ozdobione figuralnymi przedstawieniami oraz wykonane ze złota i srebra figurki zwierząt. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy wyroby te były produkowane na miejscu, czy w Mezopotamii. Znane są także groby budowane z płyt kamiennych (Dolmeny), niekiedy zdobione wewnątrz zdobioną geometryczną dekoracją. Grobowiec tego typu znamy z miejscowości Nalczyk, gdzie pod nasypem grób zbudowany był z 24 płyt tufowych i tworzył dość obszerną skrzynię. Ściany skrzyni były od zewnątrz obstawione kamieniami, a wewnątrz znajdowały się dwa szkielety, jeden na lewym, a drugi na prawym boku. Oba szkielety były posypane ochrą i bogato wyposażone. Inwentarz naczyń reprezentowany jest zarówno przez ceramikę jak i naczynia metalowe, bardzo bogato zdobione, wykonane często ze srebra i złota. Z wyrobów metalowych najczęściej występują miedziane lub brązowe sztylety, a prócz tego spotyka się topory, dłuta, szydła, różnego rodzaju narzędzia i przybory osadzone na tulei, pobocznicę wędzidła, złote ozdoby, takie jak kółka, płytki, kolie, paciorki. Ponadto współwystępują także narzędzia oraz broń kamienna i krzemienista. u schyłku IV tysiąclecia p.n.e. W środowisku kultury majkopskiej coraz silniej zaczęły się ujawniać miejscowe tradycje kulturowe (zespoły typu Novosvobodnaja). Przy jednoczesnej presji ze strony ugrupowań stepowych i kultury dolmenowej, omawiana jednostka zaczęła zanikać.

Zmiany klimatyczne w połowie III tysiąclecia doprowadziły na obszarach zakaukaskich do załamania się tamtejszej gospodarki. Zmniejszyła się w tym czasie liczba osiedli, a od północy zaczęły przenikać grupy ludności o gospodarce pasterskiej. Nastąpił proces kształtowania się nowej jednostki taksonomicznej zwanej kulturą bedeńską. Należy zauważyć również, że formy naczyń występujące w kulturze kuro-arakskiej mają swoje odpowiedniki w młodszych od niej kulturach z Kotliny Karpackiej, a nawet z Półwyspu Iberyjskiego.

Powstanie pierwszych ośrodków państwowych (prepaństw, miast-państw) na bazie wcześniejszego osadnictwa kultury Uruk

W poprzednim rozdziale wspominałem o ludach tzw. kultury Uruk, której rozwój na obszarze Mezopotamii obejmował większą część IV tysiąclecia p.n.e. Była to kultura rolnicza, jej twórcy byli założycielami osiedli o charakterze zasadniczo egalitarnym.

Zdaniem części historyków dorobek okresu Uruk i kultury Dżemet Nasr to duże, bardzo dobrze funkcjonujące miasta-państwa zarządzające lokalną polityką i gospodarką z rozwiniętym rolnictwem opartym już na budowie sieci kanałów, rzemiosłem oraz handlem o dalekim zasięgu; to także wynalazek pisma, które wyznaczyło nowe tory rozwoju cywilizacji mezopotamskiej.

Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że do powstania miast-państw doszło dopiero pod koniec okresu Uruk, około początków III tysiąclecia p.n.e. Również dopiero u schyłku kultury Uruk zaczęły zachodzić poważne zmiany w zakresie zróżnicowania struktury społecznej mieszkańców Mezopotamii. Nastąpiła też ekspansja społeczeństw rolniczych. Wokół miast powstawały nowe osady rolnicze

(wioski), a ludność hodowlano-pasterska wypierana była na północ. Oba okresy (Uruk i Dżemdet Nasr) cechował bezprecedensowy rozwój techniczny i urbanistyczny – nie tylko jeśli chodzi o liczbę miast, ale także o ich wielkość i zmiany w zakresie architektury.

Do największych miast Mezopotamii tego okresu należały m.in.: Uruk, Ur, Eridu⁴⁴, Suza, Ešnunna, Kisz. Ślady życia miejskiego w Suzie sięgają tu już IV tysiąclecia p.n.e.. Miasto to było już wówczas znaczącym ośrodkiem gospodarczo-politycznym i kulturalnym Elamu. W 2350 roku Suza została podbita przez Akad. Po upadku tego państwa stała się ponownie stolicą Elamu i była nią do około 1250 roku, w którym utraciła ten statut na rzecz Dur-Untasz. Około 1000 roku p.n.e. Suza została podbita przez Babilonię. Po kilkudziesięciu latach panowania Babilonii Suza odzyskała suwerenność, podbój jednak i okupacja doprowadziły do zniszczenia miasta i upadku jego znaczenia. W 645 roku p.n.e. podbili Suzę (wraz z całym Elamem) Asyryjczycy, doszczętnie niszcząc miasto i uprowadzając jego mieszkańców w głąb państwa asyryjskiego. W późniejszym okresie Suza był jedną ze stolic Persji. Suzjana, Chuzistan to kraina historyczna położona na zachód od gór Zagros, w południowo-zachodnim regionie późniejszej Persji. Położona w bezpośredniej bliskości Mezopotamii między górami Zagros, Zatoką Perską, rzeką Tygrys i Szatt al-Arab. Tereny te to aluwialna nizina zbudowana z osadów naniesionych przez rzeki. W starożytności była częścią Elamu, który obejmował oprócz Suzjany także wyżynę Farsu. Nazwa krainy pochodzi od miasta Suza - przez tysiąclecia głównego ośrodka Elamu⁴⁵.

Foto: By Photo: SAC Andy Holmes (RAF)/MOD, OGL,⁴⁶
Fragment pozostałości zabudowań z Uruk, ok. 3500 r. p.n.e.

44 Położone nad Eufratem Eridu (Erid), które powstało około 5400 roku p.n.e., uważa się za najstarsze miasto na terenie Mezopotamii. Prawdopodobnie miasto to leżało nad ówczesnym brzegiem Zatoki Perskiej. Według sumeryjskiej mitologii, Eridu założył bóg Enuki. W mieście tym odkryto pozostałości najstarszej znanej świątyni (niewielka prostokątna budowla o wymiarach 3 x 4m.). W okresie późniejszym, pod koniec III tysiąclecia p.n.e., panujący również w tym mieście władca Ur, Ur-Nammu zbudował tu ziggurat.

45 Por.: Wikipedia, hasło: Suza, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Suza>

46 Zdjęcie : <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=31540661>

Eschnunna to obecnie stanowisko archeologiczne Tall Asmar w Iraku, niedaleko Bagdadu, nad rzeką Dijalą. W czasie wykopalisk amerykańskiej ekspedycji w latach 1930 - 1936 odkryto w ruinach świątyni figurki wotywnie. W Eschnunnie zlokalizowano ruiny pałacu namiestnika z III dynastii z Ur, ruiny innych świątyń, domy mieszkalne. Była ona od końca III tys. p.n.e. stolicą i zarazem największym miastem całego regionu zwanego wówczas Warum. W XXI w. p.n.e. wchodziła w skład imperium III dynastii z Ur. Wraz z jego upadkiem odzyskała niezależność - w 2027 r. p.n.e. (chronologia średnia) niejaki Iliszu-ilia objął tu tron i przyjął tytuł „króla potężnego, króla kraju Warum, sługi boga Tiszpaka”. Do pozycji hegemonu doszła Eschnunna ok. roku 1860 p.n.e., za sprawą założyciela nowej amoryckiej dynastii - Ibal-pi-Ela I, któremu przejściowo udało się stworzyć rozległe państwo, obejmujące dużą część północnej i środkowej Mezopotamii. W latach panowania Hammurabiego (1792-1750 r. p.n.e.) była jednym z głównych ośrodków rywalizujących z Babilonem o władzę nad Mezopotamią. Zwycięsko wyszedł z tej walki Hammurabi, któremu udało się pokonać armię Eschnunny i w 38 roku swego panowania (1757 roku p.n.e.) zdobyć i zburzyć to miasto⁴⁷. Miasto Kisz, obecnie stanowisko archeologiczne Tall al-Uhajmir (Czerwony Pagórek) w Iraku to niewątpliwie jedno z najstarszych miast świata. Odegrało dużą rolę w kształtowaniu się państwa Sumerów. Wykopaliska, rozpoczęto w latach 1911 —1912 przez Francuzów, prowadzone są od roku 1921 wspólnie przez Field Museum w Chicago i Uniwersytet Oksfordzki. Powstało nad Eufratem. Wczesne jego dzieje nie są nam znane. Pierwsza dynastia z Kisz i pierwsza dynastia z Uruk były sobie współczesne, wskazywałoby to, że założone one zostały przez ten sam lud, który dokonał podboju.

Na zachodnim brzegu Eufratu znajdowała się wielka twierdza i wielka świątynia, na wschodnim brzegu pałac królewski (opuszczony ok. 3000 roku p.n.e.), wielka świątynia z wieżą o wysokości 75. metrów i dzielnica mieszkalna z wielkim parkiem. Pałac składał się dwóch budynków umieszczonych naprzeciw siebie. Starszy, północny o prostokątnym kształcie opasany był podwójnym murem z cegieł. Południowy budynek zawierał najprawdopodobniej obszerną salę kolumnową. Twierdza dowodzi zwierzchność obcego kulturowo ludu. Może zbudowali ją Sumerowie po podboju Kisz. Opuszczenie pałacu królewskiego mogło nastąpić po pokonaniu dowodzonych przez Agga wojsk Kisz przez siły Uruk, dowodzone przez Gilgamesza. Kisz zostało pokonane i utraciło suwerenność, a królestwo zostało przeniesione do E-anna (nazwa głównej świątyni w Uruk)⁴⁸.

W południowej Mezopotamii pod koniec IV tysiąclecia p.n.e. powstało miasto Lagasz⁴⁹. W drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e. było ono ważnym ośrodkiem politycznym Sumerów. Po upadku, zostało odbudowane za rządów Gudei (2144-

47 Por.: Wikipedia, hasło: *Eschnunna*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Eschnunna>

48 Por.: Wikipedia, hasło: *Kisz*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kisz>

49 Lagasz (sum. lagaški zapisywane Šir.Bur.Laki) – starożytne miasto-państwo założone przez Sumerów w południowej Mezopotamii; obecnie stanowisko archeologiczne Tell al-Hiba w Iraku. Zostało zasiedlone w czwartym tysiącleciu p.n.e. W drugiej połowie trzeciego tysiąclecia p.n.e. był to ważny ośrodek polityczny i kulturalny Sumerów. Po upadku, miasto-państwo odrodziło się za rządów Gudei (2144-2124 r. p.n.e.), stając się głównym ośrodkiem sumeryjskim, później utraciło jednak znaczenie. W latach 1877-1933 prowadzono w nim, (z przerwami), wykopaliska. W ruinach miasta odkryto liczne tabliczki z pismem sumeryjskim, pieczęcie cylindryczne, srebrną wagę Enmeteny, rzeźby statuaryczne i reliefy (np. Stelę sępów). Władzy miasta Lagasz podlegał również port morski w Eninkimarze nad Zatoką Perską. [Por.: Wikipedia, hasło: *Lagasz*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Lagasz>.]

2124 r. p.n.e.) stając się głównym ośrodkiem sumeryjskim, później jednak utraciło znaczenie. Dowody archeologiczne wskazują, że pod koniec okresu nastąpił wzrost kontaktów handlowych tego miasta z innymi, o podobnym poziomie gospodarki, które powstawały wówczas na terenie Mezopotamii (np. Niniwa), na wybrzeżu Morza Śródziemnego (Byblos) a także na obszarze Północnych Indii (Doliny Indusu).

W różnych opracowaniach historycznych, zwłaszcza w hasłach dotyczących tworzonych, na miejscu wspominanych wcześniej tzw. kultur, miast, możemy zauważyć, że historycy płynnie przechodząc do kolejnego, właśnie miejskiego (a właściwie państwowego, już zhierarchizowanego etapu miast-państw) okresu, pomijają kwestię genezy ich powstania, a później kwestię zasadniczej zmiany struktury organizacji tych społeczeństw miejskich. Autorzy haseł encyklopedycznych najczęściej płynnie przechodzą w opisie miast Bliskiego Wschodu z jednej epoki do drugiej, często nie dostrzegając, że tysiąc, a nawet sto lat w historii to okres niezwykle długi, w czasie którego zmieniała się często nie tylko funkcja danego miasta ale też i jego mieszkańcy (ich pochodzenie, struktura itd.). Na przykład Niniwa (akad. Ninua)⁵⁰, na terenie, której najstarsze ślady osadnictwa datuje się na VI tysiąclecie p.n.e., rozwijała się przez setki lat, po których w III tysiącleciu p.n.e. doszło do utworzenia się w tym miejscu dość znacznego jak na tamte czasy miasta, znanego jako, miejsce kultu bogini Inany⁵¹. Dziś prześledzenie etapów rozwoju tego miasta jest niezwykle trudne, prawie niemożliwe. Nie sposób prześledzić procesów migracji, zmian demograficznych, sposobów kształtowania się jego elit.

Według Księgi Rodzaju (10, 8-12) miasto założył Nimrod: *Kusz zaś zrodził Nimroda, który był pierwszym mocarzem na ziemi. Był on też najślawniejszym na ziemi myśliwym.* Stąd powstało przysłowie: «Dzielny jak Nimrod, najślawniejszy na

50 Starożytne miasto w północnej Mezopotamii, leżące nad wschodnim, lewym brzegiem Tygrysu; jedna ze stolic Asyrii. W latach 1927-1932 na terenie Niniwy prowadził wykopiska R.C.Thompson, który odkopał pozostałości świątyń Nabu i Ishtar. W 1954 r. odkopano bramę prowadzącą do arsenału Sanheriba. Z kolei w latach 1965-1984 Irakijczycy prowadzili na szeroką skalę prace wykopiskowe i rekonstrukcyjne, odtwarzając m.in. część północno-zachodniego muru i znajdujących się tam bram (wtedy też zauważono ślady intensywnych walk z 612 r. p.n.e.). Obecnie prace wykopiskowe i rekonstrukcyjne trwają nadal (stanowisko archeologiczne Ninawa w Iraku, na północny wschód od Mosulu), znacznie jednakże utrudnione przez sytuację polityczną w regionie. [Por.: Wikipedia, hasło: *Niniwa*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Niniwa>]

51 U schyłku II tysiąclecia p.n.e., tacy królowie asyryjscy, jak Assur-resza-iszi i i jego syn Tiglatpilesar I, wybudowali w Ninwie swoje pałace. Do dużego znaczenia miasto to doszło w okresie nowoasyryjskim, kiedy to została obrana na stolicę Asyrii przez Sanheriba, który władał tym państwem w latach 704-681 p.n.e. Z ogromnym rozmachem rozbudował on miasto, którego powierzchnia sięgnęła niemal 8 km², a długość murów miejskich w obwodzie wynosiła ok. 12 km. System murów obronnych prezentował się imponująco: za pierwszym murem z kamienia o wysokości 4,5 m z regularnie rozmieszczonymi wieżami (również kamiennymi) stał mur z suszonej cegły, który miał szerokość ok. 15 m i wysokość 25 m. Na zewnątrz murów znajdowała się fosa o szerokości ok. 55 m. Sanherib (lub jego inżynierowie) pomyślał również o stałym nawodnieniu zarówno fosy, jak i zasileniu strumienia Chosr przecinającego miasto, poprzez rozbudowę systemu kanałów, tam i akweduktów znajdujących się na północny wschód od miasta. Miasto miało kształt klina skierowanego cieńszym końcem w kierunku południowo-wschodnim. Do środka prowadziło aż 15 bram (wymienione niżej od północno-wschodniego narożnika zgodnie z ruchem wskazówek zegara): w czasach nowożytnych Niniwę odsłoniły wykopiska archeologiczne. Już w 1820 r. starożytne miasto oglądał C. J. Rich, nie prowadząc, co prawda wykopisk, tylko dokonując "powierzchniowych oględzin". Niniwa stała się szerzej znana dzięki archeologicznym pracom wykopaliskowym prowadzonym od 1845 r. przez Austena H. Layarda. Odkryto bogate znaleziska architektoniczne: 12 km murów obronnych, pałace królewskie (Sanheriba i Aszurbanipala), a także liczne przykłady sztuki asyryjskiej oraz bibliotekę Aszurbanipala - bogaty zbiór tekstów zapisanych pismem klinowym na glinianych tabliczkach, które pozwoliły lepiej poznać historię nie tylko Asyrii, ale i całej Mezopotamii. Zainspirowany tabliczkami G. Smith prowadził wykopiska w l. 1873-1874, koncentrując się właśnie na odnalezieniu dalszych części odczytanych przez siebie tekstów, m.in. eposu o Gilgameszu. Faktycznie w toku prac znaleziono dalsze brakujące fragmenty sławnego dzisiaj eposu.

ziemi myśliwy». On to pierwszy panował w Babelu, w Erek, w Akkad i w Kalne, w kraju Szinear. Wyszedłszy z tego kraju do Aszszuru, zbudował Niniwę, Rechobot-Ir, Kalach i Resan, wielkie miasto pomiędzy Niniwą a Kalach⁵². Mit o Nimrodzie wskazuje, że założycielem tego miasta-państwa był przedstawiciel ludu nomadów (przypuszczalnie zajmujących się gospodarką łowiecką), który podporządkował sobie tamtejsze ludy rolnicze. Nie potrafimy dziś zidentyfikować podanych w powyższym micie miast ani odtworzyć ich początków.

Inne miasto, Iszuwa lub Isuwa⁵³ było położone na obszarach, gdzie współcześnie znajduje się turecka prowincja Elazığ⁵⁴. Pod względem topograficznym teren ten znajdował się w dolinie Eufratu, otoczonej przez bogate w złoża miedzi góry. Klimat doliny był przyjazny, a dzięki nieskomplikowanemu systemowi nawadniania w Iszuwa dość wcześnie pojawiło się rolnictwo. W wyżej położonych regionach rozwijała się hodowla bydła. Mieszkańcy Iszuwa nie rozwinęli własnego pisma. Nie wiadomo, do której grupy językowej należeli. Istnieją przypuszczenia, że byli spokrewnieni z Hetytami i porozumiewali się językiem z grupy anatolijskiej. Jest to mało prawdopodobne, ponieważ zabytki kultury materialnej Iszuwa różnią się od hetyckich. Według innej hipotezy byli spokrewnieni z Hutyrami i Urartyjczykami, sąsiadującymi z Iszuwa od wschodu. Jeszcze inna teoria mówi, że byli on odłamem ludu Hatti, który zamieszkiwał centralną część Anatolii sprzed ekspansji Hetytów. Przed historiami wciąż stoją pytania, na które nie sposób odpowiedzieć.

Pierwsze większe osady w tym regionie pojawiły się na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e.. W III tysiącleciu p.n.e. zaczęły powstawać pierwsze miasta-państwa. Historyczne źródła pisane na temat Iszuwa pochodzą głównie z królestwa hetyckiego. Na terenach Iszuwa znaleziono tylko kilka zabytków pisanych, więc wiedza historyczna o regionie opiera się głównie na przekazach hetyckich. Najstarsze źródło hetyckie, które poświadczyło nazwę Iszuwa, pochodzi z II tysiąclecia p.n.e. Wiadomo, że na przełomie XVIII–XVII wieku p.n.e. Hattusili i na czele armii przekroczył Eufrat i spłądował miasta Iszuwa. Ta informacja znalazła potwierdzenie w badaniach archeologicznych. Młodsze roczniki Suppiluliumy i z XIV wieku p.n.e. zawierają wzmianki o tym, że od czasów jego ojca, Tudhaliji III (około 1400 roku p.n.e.), Iszuwa znajdowała się w ciągłym konflikcie z królestwem hetyckim. Miała poparcie państwa Mitanni, sąsiadującego z Iszuwa od południa, i dążącego do poszerzenia antyhetyckiej koalicji. Otwarta wojna wspieranego przez Iszuwa Mitanni z państwem hetyckim trwała od czasów panowania Szauszatary Mitannijczyka

52 Według Biblii Niniwa została uratowana przez Jonasza przed gniewem Jahwe. Jednak po jakimś czasie Asyryjczycy wrócili do starych praktyk, dlatego dwóch izraelskich proroków (Nahum i Sofoniasz), z polecenia Jahwe zapowiedziało upadek Niniwy, co zaczęło się urzeczywistniać, kiedy to w 612 r. p.n.e. połączone siły Nabopolassara, króla Babilonu, oraz Meda Kyaksaresa otoczyły i zdobyły Niniwę. Miasto najwyraźniej zostało spalone, gdyż na wielu płaskorzeźbach widać uszkodzenia od ognia lub ślady dymu. Pewna kronika babilońska tak opisuje to wydarzenie: *Uprawdzili oni ciężką zdobycz (z) miasta i pałacu, miasto (zaś) obrócili w ruinę*.

53 Nazwa Isuwa była stosowana przez Hetytów na określenie wrogich ludów, które osiedlały się na wschodnich rubieżach wczesnohetyckiego państwa. Określenie przetrwało także w czasach, gdy Hetyci podbili te obszary. W okresie, gdy królestwo hetyckie chyliło się ku upadkowi, w Iszuwa powstało państwo luwijskie Kammanu.

54 Dolina, gdzie kiedyś istniała Iszuwa, została zatopiona w latach sześćdziesiątych XX wieku wskutek budowy systemu tam na Eufracie. Przed zatopieniem doliny Iszuwa w latach sześćdziesiątych XX wieku przeprowadzono na jej obszarze badania archeologiczne. W ich wyniku odkryto ślady obecności ludzi, pochodzące z okresu od paleolitu do średniowiecza. Nad Muratem odnaleziono pozostałości osad z IV–II tysiąclecia p.n.e. Zatopienie nie dotknęło miasta Melid, położonego na wzgórzu Arslantepe, gdzie w dalszym ciągu trwają wykopaliska.

i Arnuwandy i Hetyty. W połowie XIV wieku p.n.e. Suppiluliuma I opanował Melid, skąd ruszył na Mitanni, a terytorium Iszuwa przyłączył do państwa hetyckiego. Pod panowaniem Hetytów władzę nad Iszuwa sprawowali zależni od suwerena królowie. Znane są imiona dwóch władców: Ehli-Szarrumy, panującego w XIII wieku p.n.e. i Ari-Szarrumy, wspomnianego na glinianej pieczęci z Korucutepe. Na początku XII wieku p.n.e. królestwo Hetytów upadło, a na obszarze Iszuwa na potęgę wyrosło miasto Melid, które było ośrodkiem władzy luwijskiego państwa Kammanu. Od zachodu sąsiadami Iszuwa zostali Frygijczycy, którzy zajęli terytorium byłego królestwa hetyckiego. Od wschodu graniczyła z młodym państwem Urartu. Zagrożenie od południa stanowiła Assyria, która w krótkim czasie zdobyła Kammanu i uzależniła je od siebie⁵⁵.

Badania archeologiczne wciąż przynoszą nowe odkrycia, które każą historykom zmieniać wcześniej przyjęte tezy. Odkrywane są pozostałości nieznanych dotąd ośrodków miejskich. Jednym z nich był np. Dżiroft.

Dżiroft (Jiroft) to stanowisko archeologiczne⁵⁶, jak również miasto w prowincji Kerman w obecnym Iranie, (1,375 km na południe od Teheranu). W starożytności istniało tu bogate miasto, odkryte pod obecnie istniejącymi kopcami na pustyni, zwanymi Konar Sandal A i B. W obrębie drugiego kopca archeolodzy znaleźli odciski pieczęci z nieznanym pismem elamickim. Odkrycie Dżiroft dowodzi, że rozwój pierwszych ośrodków „miejskich” miał większy zasięg niż przypuszczano wcześniej i że dużo większe, niż dotąd przypuszczaliśmy, było ówczesne zróżnicowanie kultur tego obszaru; co jest zrozumiałe, choćby z powodu znacznego ograniczenia ówczesnych środków komunikacji (ograniczonej właściwie do komunikacji pieszej i stosunkowo prymitywnej rzecznej oraz przybrzeżnej morskiej).

Przemiany gospodarcze, społeczne i polityczne w miastach Mezopotamii

Nie sposób dziś odtworzyć, w jaki sposób zmieniał się sposób organizacji społeczeństw Bliskiego wschodu na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. Możemy tylko podejmować takie próby, śledząc losy niektórych z wielu powstających wówczas miast-państw.

Miasto Uruk powstało z połączenia dwóch bliźniaczych osad Kullaba na zachodzie i Eana na wschodzie. Każda z nich miała własne sanktuarium i odrębnych bogów. Nie wiemy, w jaki sposób i z jakiego powodu doszło do *połączenia* się tych osad. Nie wiemy też, w jaki sposób doszło do powstania w Uruk silnej scentralizowanej władzy. Julia Zabłocka szuka przyczyn powstania państwowości, w tym utworzenia się centralnych ośrodków administracyjnych, w głębokiej

55 Por.: J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności. Od początków osadnictwa do podboju perskiego*, Wrocław 1982, s. 248.

56 Stanowisko zostało odkryte w 2000 roku, gdy nagłe powodzie zmyły warstwę gleby, odsłaniając wcześniej nieznane cmentarzysko. W 2003 roku rozpoczęły się badania archeologiczne pod kierownictwem dra Yousefa Madjidzadeha. Odsłonięto w tym czasie ziggurat oraz pozostałości cytadeli, która mogła mieścić świątynię i pałac królewski, datowane na 3 tys. r. p.n.e. Ponadto odkryto sześć cmentarzysk, centrum wytwórcze i budowle mieszkalne. Wśród artefaktów znalezionych na stanowisku warto wymienić dużą ilość naczyń chlorytowych i pieczęci cylindrycznych, jak również przedmioty z chlorytu, być może stanowiące plansze do gry.

przeszłości ustroju rodowego oraz w przyczynach gospodarczych.

Pisze: *na skutek obfitości zbiorów na aluwialnych glebach stworzone zostały podstawy do wyodrębnienia się kultu. Wyrazem tego było wzniesienie pierwszych sanktuariów. (...) Eksponowana zaś rola świątyni wśród społeczności Eredu stała się na etapie kultury Uruk podstawą do przejścia przez nią administracji miasta*⁵⁷.

Podobnie, jak wspomniana autorka, uważam, że przejście do etapu państwowości stało się możliwe dzięki obfitości zbiorów, które dawały możliwość długotrwałego utrzymywania elit, nie to jednak przyczyniło się do *wyodrębnienia się kultu*. Nie widzę też możliwości tak znacznej, szybkiej hierarchizacji społeczeństwa i znacznego zawłaszczenia własności przez powstałe elity bez użycia siły. Odnosnie budowli z tego okresu odczytywanych przez archeologów jako świątynie istnieje sporo wątpliwości. W Uruk w kompleksie Eanna w najstarszej V fazie odkryto budowlę rzeczywiście przypominającą świątynię swym regularnym trójdzielnym planem, mogło to być jednak równie dobrze centrum elit zdobywców, warto też zauważyć, że już w następnej IV fazie otoczono murami dwa odrębne kompleksy⁵⁸. Budowa tych murów być może wynikała z konieczności obrony elit panujących przed pozostałą społecznością miasta – poddanymi (ludnością zależną i niewolną).

Na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. w Uruk⁵⁹ doszło do zhierarchizowania społeczeństwa tego miasta-państwa. *Pojawił się* podział na warstwy: na pierwszym miejscu był król wraz z dworem, na drugim kapłani, następnie wyspecjalizowani wojownicy, rzemieślnicy, którzy przybywali do miasta (a może jak i w dużo późniejszych okresach byli tu sprowadzani w wyniku podbojów), później przekazując swą wiedzę synom, niżej od nich znajdowały się tysiące rolników, *wolnych i posiadających*⁶⁰ ziemię, ale narażonych na skutki klęsk nieurodzaju. Ponieważ ziemia była dzierżawiona klęski nieurodzaju mogły powodować, że dzierżawiący ją najemni chłopci nie byli w stanie opłacić wymaganych świadczeń, przez co popadali z różne formy zależności od dzierżawcy (świątyni, władcy). Najniżej w hierarchii Uruk znajdowali się niewolnicy (byli to np. robotnicy świątyni, którzy mieli zapewnione utrzymanie, ale nie byli wolni).

Napisałem powyżej *pojawił się* – jest to określenie nienaukowe, raczej zaciemniające obraz, przez to, że tylko pozornie cokolwiek wyjaśnia. Myślę, że właściwszym byłoby stwierdzenie, że w wyniku podboju i narzuceniu zwierzchności jednym ludzi innym ludziom doszło do powstania społeczeństw zhierarchizowanych miast-państw.

Niestety, z powodu braku dokumentów pisanych nie jesteśmy w stanie odtworzyć procesu kształtowania się ustroju pierwszych miast-państw. Analizując jednak nawet nielicznie zachowane mity (np. mit o Gilgameszu) i inne szczątkowe informacje możemy z dużym prawdopodobieństwem założyć, że do powstania tych pre państwowych ośrodków doszło w wyniku siłowego narzucenia władzy. Grupy narzucające zwierzchnictwo wywodziły się prawdopodobnie z ludów o gospodarce

57 J. Zabłocka, dz. cyt., s. 58.

58 Por.: M. Roaf, *Mezopotamia...*, s. 61.

59 Uruk (sum. Unug, arab. وركاء Warkā, gr. Ourouk) – miasto w Sumerze (obecnie stanowisko archeologiczne Al-Warkana terytorium Iraku), identyfikowane z biblijnym Erech.

60 Słowo *posiadających* napisałem kursywą. Ziemia była dzierżawiona, podobnie zresztą i narzędzia oraz bydło. Zakres wspomnianej *wolności* był bardzo ograniczony.

łowieckiej lub/oraz pastersko-hodowlanej, grupy podporządkowane to mieszkańcy osad ludów gospodarki już wówczas głównie rolnej. Nie możemy wykluczyć jednak, że do powstania miasta-państwa mogło dojść w wyniku narzucania władzy przez mieszkańców jednej z osad (może tylko grupy jej mieszkańców), osadzie sąsiedniej o podobnej formie gospodarki i kultury. Dowodzić tego mogą odkryte wśród ruin tych miast cytadele, zapewne siedziby pierwotnych zdobywców.

Przypuszczalnie już po powstaniu państwowości w Uruk i innych miastach-państwach tego regionu doszło do dość znacznego zróżnicowania zajęć ludności pod względem zajęć (zawodowym): pojawili się pierwsi księgowi, łaźiebni, strażnicy, a nawet prostytutki⁶¹. Proces ten trwał zapewne dziesiątki lat i dopiero z czasem pewne usługi, które wykonywane były początkowo tylko na potrzeby dworu stawały się bardziej powszechne. W miastach-państwach pojawiły się również, choć nie można wykluczyć, że istniały już w formie zwyczajowej już wcześniej, pierwsze swego rodzaju podatki. Niektórzy historycy zakładają, że to religia nakazywała mieszkańcom składać ofiarę np. bogini Innanie. *Dary do świątyni przynosili tkacze, pasterze, piwowarzy, rolnicy. Później sprzed ołtarza kapłani zabierali wszystko, co się tam znajdowało, zanosząc to do króla. Była to forma płacenia podatków, których, być może, sami mieszkańcy nie byli świadomi.* Tyle wynika z dotychczasowych ustaleń badaczy, którzy jednak nie uwzględniają zmiany struktury społecznej po podboju. System podatkowy może rzeczywiście miał taką genezę, ale instytucja króla powstała dopiero w wyniku podboju. Po nim też doszło do zawłaszczenia całego majątku zwłaszcza ziemi przez władcę i dopiero w wyniku wielopokoleniowej ewolucji doszło do wprowadzenia pewnych form dzierżawy i częściowego podziału własności. Powinniśmy też uwzględnić kwestię zmian (ewolucji) religii, np. ubóstwiania pierwszych władców.

Inna z hipotez (moim zdaniem, mniej prawdopodobna) zakłada, że wraz ze wzrostem liczby ludności pojawił się problem zarządzania zasobami ziemi uprawnej. Wówczas to, kapłani przejęli również funkcje administracyjne. Warstwa kapłańska była częścią elit władzy w miastach sumeryjskich, która z czasem zagarniała część ziemi na własne potrzeby i w ten sposób obok własności dynastycznej tworzyła się własność świątynna („boga”). Zauważmy jednak, że twórcy tej hipotezy używają też określenia *obok własności dynastycznej*, czyli taką uznają za pierwotną. Należy zaznaczyć, że najczęściej główni kapłani – po utworzeniu państwowości – byli również przedstawicielami dynastii panującej (mogły być nimi również żony monarchów lub sami władcy). Wykopaliska archeologiczne na terenie Uruk odsłoniły wielki kompleks świątynny obejmujący posiadłości ziemskie i trzy świątynie: boga nieba Anu, bogini płodności, miłości i wojny Inanny oraz świątynia Gareusa. Do najbardziej znanych obiektów zalicza się tzw. Białą Świątynię. Natomiast najstarszą świątynią w Uruk jest tzw. Świątynia Wapienna, o wydłużonym, prostokątnym kształcie, zbudowana z kamiennych bloków. Z Uruk pochodził Gilgamesz. To

61 Na istnienie takiego podziału wskazuje tak zwana „Lista profesji”. Po raz pierwszy pojawiła się ona w późnej fazie Uruk i była kopiowana przez kolejne 1500 lat. W kilku kolumnach wpisano w niej nazwy urzędów i zawodów, uporządkowane od najwyższych rangą do najniższych. Pierwsza pozycja na liście nie jest dla nas czytelna, ale późniejsi mieszkańcy Mezopotamii utożsamiali ten termin z akadymjskim słowem oznaczającym króla (władcę kraju). Kolejne pozycje na liście zawierają cyfry w połączeniu z częstkami NAM2, która – jak się przyjmuje – oznacza „przywódcę” i GAL, oznaczającą „wielki”. Wśród nazw urzędów pojawiają się np. „przywódcą miasta” albo „przywódcą pługą”, a także „wielki od zagrody kóz” albo „wielki od owiec”. Lista zawiera też słowa oznaczające kapłanów, ogrodników, kucharzy, kowali, złotników, garncarzy i inne. [Por.: M. Mieroop Van de Marc, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu...*, s. 51-52.]

podobno za jego panowania miasto zostało otoczone pierścieniem murów obronnych (ok. 2700 r. p.n.e.).

Kołek fundamentowy Lugal-kisal-si, króla Uruk, Ur i Kisz, około 2380 r. p.n.e. Na inskrypcji widnieje napis: „Dla (bogini) Nammy, żony (boga) An, Lugalkisalsi, król Uruk, król Ur, wznosił tę świątynię Nammy”. Muzeum Pergamońskie VA 4855. Plik ten jest licencjonowany na warunkach licencji [Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe](#).

Przed przejściem do analizy mitów o tym władcy-herosie warto przyjrzeć się tzw. *Liście królów*. Mówi ona: *Potem, jak potop wszystko wyrównał, królestwo [znów] zeszło z nieba i powstało Kisz*⁶². Georges Roux zamieścił ten cytat w podrozdziale zatytułowanym „Dynastie nadludzi”. Myślę, że tytuł ten jest mylący. Powinien brzmieć raczej „Dynastie Bogów”, za takich, bowiem uważali swych pierwszych władców ówczesni mieszkańcy powstających państw. Władcy Kisz nie byli zresztą pierwszymi ani jedynymi, którzy sięgnęli po taką ideę. Zauważamy jej istnienie we wszystkich prepaństwach Bliskiego Wschodu, nad Nilem, na Dalekim Wschodzie, a nieco później i w Ameryce Prekolumbijskiej. Teza o łączności władzy boskiej i ziemskiej pozostała przez stulecia. Pierwsi władcy kazali uważać siebie za bogów, przypuszczalnie zresztą i sami się za takich uważali. Podbite ludy oddawały im

62 G. Roux, dz. cyt., s. 103.

przecież cześć boską. Władcy ci wierzyli też, że ich boska władza trwać będzie i po śmierci. Dlatego też bardzo dbali o swe życie przyszłe, ich przyszłe grobowce miały im i w przyszłości zapewnić osiągniętą pozycję. Jeszcze później zauważymy pewną ewolucję idei *boskości* władcy. Nie mieli oni być już bogami, tylko rządzić z woli bogów. Wreszcie o ich *boskości* miał świadczyć ich talent wojenny. „Wybrańcy bogów”, ileż zła przyniosła ich pycha. Nie dajmy się zwieść, tak zwanej wspaniałości ich grobów. *Lista królów* pierwotnie rozpoczynała się od i dynastii z Kisz i przypisuje jej 23 władców, którzy panowali przypuszczalnie ok. 150-200 lat⁶³. W długiej liście władców przynajmniej 12 nosi imiona semickie. Pewne z nich jak Kalbun – „pies”, „Kalumun – „jagnię”, Zakakipum – „skorpion” zdaniem G. Rouxa wiążą się bez wątpienia z konstelacjami gwiazd⁶⁴.

Wielu dzisiejszych historyków zupełnie niepotrzebnie idealizuje tak odległą przeszłość, często też szuka w niej uzasadnienia swych obecnych przekonań i poglądów. Na przykład według Van de Mieroopa, w pierwszych sumeryjskich opowieściach o tych czasach, poddani przyznawali wojennym władcom tylko władzę tymczasową. W czasie kryzysu powszechne zgromadzenie wybierało fizycznie silnego człowieka na wodza i kontrolowało jego poczynania. System taki jest nazywany *demokracją prymitywną* i był uważany za poprzednika systemu demokratycznego, w którym władzę przekazywano z ojca na syna. Jak pisze Van de Mieroop, *wczesnodynastyczny ideał przywódcy wojennego nie pokrywał się z ideałem przełożonego organizacji świątynnej, wybranego przez bogów ze względu na swe talenty administracyjne. Ich autorytet opierał się na innych podstawach – jednego waleczności, drugiego na posiadaniu łaski bogów*⁶⁵. Jak zauważa jednak sam autor kilka stron dalej wodzowie legitymizowali swą pozycję odwołując się do łaski bogów. Więcej nawet władza monarchów uzasadniana była boskim pochodzeniem, w okresie późniejszym jej legitymizacja opierała się na idei *woli bogów*. Czy rzeczywiście aż tak trudno dostrzec tu sprzeczność z ideą tzw. *demokracji prymitywnej*?

Sumeryjska lista królów sugeruje, że ostatni król z i dynastii Kisz – Aga (lub Akka), został pokonany przez pierwszego króla z dynastii z Uruk. Dziś jednak wiemy, że obie dynastie panowały prawie jednocześnie i że w rzeczywistości Aga był współczesnym piątego króla Uruk Gilgamesza⁶⁶. Piąty władca Uruk – Gilgamesz w micie przedstawiany jest, jako myśliwy. Przypuszczalnie dynastia, z której się wywodził pochodziła z rodu łowców. To przypuszczalnie oni narzucili zwierzchność mieszkańcom osady Uruk i doprowadzili do tego, że z czasem stała się ona miastem-państwem. W wyniku zapewne krwawego najazdu dotychczasowi mieszkańcy zostali pokonani, pozbawieni własności i nawet godności. Dowodzi tego wspomniany mit ukazujący Gilgamesza, jako srogiego tyrana. Za jego panowania zapędzono ludzi do budowy wspomnianych wyżej murów, egzekwował również *ius primae nocis* – prawo

63 Lista królów określa czas ich panowania na 24 510 lat 3 miesiące i 2, 5 dnia. Por. G. Roux, dz. cyt., s. 104.

64 Por.: Tamże. Mam wobec tych hipotez wątpliwości i to dość znaczne. Po pierwsze chciałbym podkreślić, że przypuszczalny fakt semickiego pochodzenia tych władców wskazywałby na to, że wywodzili się oni z ludów obcych kulturowo ludności Kisz. Odzwierciedlenie pochodzenia ich imion wskazywałoby na to, że wywodzili się z grupy łowców. Imię „Skorpion” mogłoby sugerować, że ich pierwotną siedzibą były tereny pustynne. Późniejsze wiązanie ich imion z konstelacjami gwiazd mogło wynikać z prób uzasadnienia ich władzy ideą jej *boskości*. Została przecież zapisana również w konstelacji gwiazd.

65 Van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu*,..., s. 86.

66 Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 105.

władcy do spędzenia pierwszej nocy z żoną poddanego.

Foto: <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Ur-Nassiriyah.jpg>

Ur-Nassiriyah 2100 r. p.n.e.

Dalszy wzrost liczby ludności powodował głód ziemi, który w konsekwencji doprowadzał do walk między sąsiadującymi miastami⁶⁷. Narastająca rywalizacja miast o ziemię jest wyraźnie widoczna w serii inskrypcji odnalezionych na południu Mezopotamii, w mieście Lagasz. Przez 150 lat, od około 2500 roku p.n.e. do 2350 roku p.n.e., królowie Lagasz sporządzali relacje o wojnie, jaka toczyła się o granicę z sąsiednią Ummą. Wojnę przedstawiano jako spór między Nin-Girsu, bogiem Lagasz, a Szarą bogiem Ummy, o tereny uprawne nazwane Gu'edena, „skrajem równiny”⁶⁸. Królowie Lagasz przedstawiali samych siebie jako wysłanników działających w imieniu bogów. Jeden z nich, Eanatum, pisał nawet o sobie, jako wielkim synu Nin-Girsu, który zrodził go, by walczył za jego sprawę⁶⁹.

Walki między poszczególnymi miastami wpłynęły na pozycję władcy w społeczeństwie. Zmieniała się ona zresztą już od chwili przejęcia władzy. Z każdym kolejnym pokoleniem władcy musieli stopniowo ograniczać zakres swego posiadania na rzecz swej najbliższej rodziny (synów, żony, córek). Jak zapewne wcześniej (na etapie rodowym w kulturze łowiecko-hodowlanej) wyposażali swych następców w część inwentarza zwierzęcego, tak teraz wyposażali ich również w część swoich włości wraz z częścią swych poddanych. Inaczej mówiąc następowała powolna feudalizacja kraju. Część włości przejmował pozostający pod kontrolą władcy kościół.

67 Nie używam do tego okresu określenia „miastami-państwami” gdyż w miastach tych nie wytworzyły się jeszcze pełne instytucje władzy. Zróżnicowanie majątkowe i polityczne ludności było jeszcze bardzo niewielkie.

68 Wcześniej granicę ziem uprawnych między tymi państwami ustalali zapewne kapłani (zapisy mówią, że o podziale zadecydowali bogowie), jak jednak wspominałem, często byli to sami władcy lub ich żony. Mianem bogów określano władców.

69 Por.: Van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu...*, s. 88.

To on, to funkcje kapłańskie, z czasem stawały się główną rękojmnią ich władzy. Należy podkreślić, że gwarantowało ją zwłaszcza własność kościoła, która wciąż rosła i w związku z tym często była większa niż własność innych feudałów. Pozostała część ludności mogła być tej własności tylko dzierżawcami. Od kościoła, lub innych feudałów dzierżawili ziemię, wynajmowali konieczne do uprawy woły, zapewne też pożyczali konieczne do zasiewów ziarno. Z czasem jednak i część ludności poddanej stawała się właścicielami ziemi. Mogli na przykład uzyskać prawo do dziedziczenia tzw. „ziemi żywienia”, której areał zależał od funkcji pełnionych w ramach państwa. Wraz z rozpoczęciem wojen na plan pierwszy wysuwała się rola władcy, jako przywódcy wojennego, który dalej jednak pełnił funkcję naczelnego kapłana. Nieco później funkcję tę władca powierzał przedstawicielom swej rodziny (żonie, synom, córkom). Władcy nie mogli przecież w żaden sposób zrezygnować z kontroli własności kościoła, która była gwarancją ich władzy.

Część historyków uważa, że w ówczesnych miastach państwach istniały dwa źródła władzy: królewski i boga miasta, czyli świątyni. Pisze np. Marc Van De Mieroop: *Pewien epizod z późnych dziejów Lagasz zdaje się potwierdzać, że pogodzenie tych dwóch ośrodków władzy były podejmowane. Ostatnim niezależnym władcą okresu wczesnodynastycznego, około 2400 r. p.n.e., był uzurpator Uruinimgina. Na początku swego panowania ogłosił reorganizację państwa i podobno rzekł się sprawowanej przez siebie i swoją rodzinę władzy nad terenami rolniczymi, przekazując ją miejskiemu bogowi Nin-Girsu i jego rodzinie. Co więcej zniesiono część podatków i obowiązków narzuconych ludności przez urzędników, anulowano też część długów niektórym rodzinom. Równocześnie fundamentalne zmiany zaczęły zachodzić w administracji pewnej instytucji Legasz (...) Otóż m.in., dom żony (władcy miasta) przemianowano na Abu, dom bogini Abu, żony Nin-Girsu. Posiadłość i wszystkie jej zasoby uznawano za własność Bau, a teraz głównymi zarządcami tych dóbr byli Uruinimgama, a potem jego żona. Zmiana nazwy tej instytucji zbiegła się w czasie z jej wzmożoną aktywnością – podwoiła się liczba podległej jej ludności i areał ziemi uprawnej odstępionej przez inne świątynie. Posunięcia te wskazują na próbę podporządkowania władcy różnych instytucji w mieście. Jako król i przywódca wojenny, Uruinimgina na pozór przekazał swoje ziemie i posiadłości miejskiemu bóstwu i jego rodzinie, w praktyce dążył do podporządkowania sobie ziemi boga, a zatem, król rządził wprawdzie z łaski boga, sprawował jednak pełną kontrolę nad jego ziemską własnością, tak więc wcześniejsze rozróżnienie na władzę boską i świecką zanikło⁷⁰. Moim zdaniem nie mamy tu do czynienia z jakimś zanikaniem rozróżnienia źródeł czy ośrodków władzy, lecz z działaniami mającymi na celu utrwalenie i legitymizację władzy uzurpatora. Majątek władcy, feudałów (w tym świątyń) należał do przedstawicieli dynastii panującej. Przejmując władzę Uruinimgina dążąc do umocnienia swojej rodziny i zapewnienia jej dziedzictwa pozbawił własności potomków wcześniejszej dynastii (korzystających z niej za pomocą świątyń). Oczywiście nie wywodząc się z dynastii nie mógł odwoływać się do swojej boskości, stąd teza, że rządził z woli boga. By zyskać przychyłność części poddanych zmniejszył podatki i ograniczał inne świadczenia. Oczywiście z chwilą umocnienia się nowej dynastii podatki te znów były podnoszone, a obowiązek świadczeń był przywracany.*

Wojny, a co za tym idzie podboje, przyczyniały się do ponownego umocnienia

70 Marc Van De Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu, ok. 3000-323 p.n.e.*, tłumaczenie Magdalena Komorowska, Kraków 2008, s. 49.

władcy, który tocząc je gromadził wokół siebie gromady wojowników. Oczywiście zyskiwał on zwolenników, w postaci tych wszystkim, którzy mogli dzięki niej zdobyć jakieś łupy. Zmobilizowani żołnierze umożliwiali władcom ponowne narzucenie pełnej zwierzchności buntującym się feudałom. Przede wszystkim jednak, zdobyta ziemia stawała się własnością władcy. Zyskiwał on dodatkowe środki na najem żołnierzy, na realizację swych innych planów. W tym również na prace budowlane, które służyły również swego rodzaju polityce propagandowej władcy, legitymizacji jego władzy. Nową klasę wojskowych kojarzy się na ogół z pałacem i władzą królewską. Warto zauważyć, że często grupa ta była obca kulturowo ludowi, któremu narzucono panowanie. Na przykład przyjacielem w walce Gilgamesza był wywodzący się również spośród kultur łowców – Enkidu. Co ciekawe z okresu późniejszego wiemy, że żołnierzami stawali się często nawet niewolnicy – bywało, że jeńcy wojenni.

Na początku okresu wczesnodynastycznego w miastach pojawiły się monumentalne budynki nowego rodzaju – pałace. Co więcej, dokumenty z tego okresu wspominają o nowej, centralnej instytucji, tak zwanym é-gal, dosłownie „wielkim domu” – później określenie to jednoznacznie odnosiło się do królewskiej rezydencji.

Północna Mezopotamia

Obszar dzisiejszego irackiego Kurdystanu stał się miejscem badań archeologicznych stosunkowo późno, jego prehistoria jest jeszcze nierozpoznana. Kilkadziesiąt nieznanych wcześniej stanowisk archeologicznych odkryli polscy archeolodzy w czasie rekonesansu dopiero w XXI wieku. Naukowcy skupili swoje wysiłki na zachodnim i wschodnim brzegu Wielkiego Zabru w irackim Kurdystanie. To obszar tzw. Żyznego Półksiężycy, gdzie przed ponad 10 tys. lat temu człowiek udomowił rośliny i zwierzęta. Na badanym obszarze nie odkryto osad neolitycznych (o charakterze rolniczym) i wczesno-chalkolitycznych. Pierwsze ludy rolnicze na tym obszarze pojawiły się na tym obszarze przypuszczalnie dopiero u schyłku IV tysiąclecia p.n.e.

Prowadzący badania (od 2013 roku) polscy archeolodzy odkryli pozostałości miasta, które istniało tu pod koniec III tysiąclecia p.n.e. Jego zarys jest półokrągły, a średnica odnotowana przez archeologów liczy ok. 300 m. Przypuszczalnie był to niezależny ośrodek administracji z siedzibą księcia, który władał rozległą i żyzną równiną. Niestety dotychczas nie odkryto tam jeszcze tabliczek zapisanych pismem klinowym. Jednak z archiwów w południowej Mezopotamii znane są teksty z wymienionymi „miastami z północy” i być może nazwa ta zostanie zidentyfikowana. Zapewne w II tysiącleciu p.n.e. miasto podupadło i z czasem zanikło, bo ta część Mezopotamii znalazła się w granicach zaborczego państwa asyryjskiego⁷¹. Wspomniane tabliczki wskazują, że miast takich musiało być w owym okresie więcej. Wraz z początkiem II tysiąclecia p.n.e. doszło do wzrostu populacji ludów na tym obszarze. Powstawały nowe osady. Badacze odkryli w sumie 10 dużych osad, z których większość istniała do końca tego tysiąclecia⁷².

⁷¹ Por.: szz/ agt/, *Polacy usunęli archeologiczną białą plamę północnej Mezopotamii*, PAP - Nauka w Polsce 21.05.2017.

⁷² Por.: szz/ ula/ *Starożytne osady w Kurdystanie są młodsze niż przypuszczano*, PAP - Nauka w Polsce 02.01.201.

Nad Morzem Śródziemnym – Kananejczycy

Kananejczycy (nazwa od akad. kinahhu – „purpura”, także: Chananejczycy) to starożytny lud zachodniosemicki, który przybyły do Palestyny i Libanu (Syropalestyna) z Półwyspu Arabskiego pod koniec III tysiąclecia p.n.e. Toponim „kananejski” ma swoje korzenie w Biblii, gdzie nazwą Kanaan określano obszar, położony nad Morzem Śródziemnym. Od północy jego granice zakreślał Tell Sukas, od południa – Gaza, niemniej jednak pojęcie to ma szerszy zakres geograficzny.

Fot: Isreal Antiquities Authority /*materiały prasowe*
Ruiny miasta na obszarze dzisiejszego Izraela ok. 3000 r. p.n.e.

Według Biblii Kananejczycy pochodzili od Kanaana, syna Chama. Już w III tysiącleciu p.n.e. Kananejczycy wykształcili wysoką kulturę materialną i duchową oraz alfabetyczne pismo klinowe (Ras Szamra, Ebla, Ugarit). Zajmowali się rolnictwem, rzemiosłem i handlem. Ich głównymi bogami byli: El, Baal i Astarte. Stworzyli liczne państwa np. Jamhad ze stolicą w Halab (dzisiejsze Aleppo), Karkemisz, Katna. Założyli dobrze prosperujące porty: Ugarit i Byblos⁷³.

Świadectwem początków państwowości na tym obszarze są odkryte dopiero w drugiej dekadzie XXI wieku ruiny miasta w rejonie Ein Iron, w północnej części Izraela. Ufortyfikowane miasto to liczyło ok. 6 tys. mieszkańców. Zdaniem archeologów znajdowały się w nim zarówno obszary mieszkalne jak i publiczne oraz ulice i aleje. Uważam jednak taką interpretację za błędną. Tzw. obszary publiczne, to oczywiście rezydencje władców. Archeolodzy znaleźli na terenie miasta również świątynię, w której znajduje się ogromny kamienny zbiornik na wodę. Według archeologów był to zbiornik na „płyn” rzekomo używane w „rytuałach”. Tego rodzaju interpretacja wydaje mi się jednak nieuzasadniona, w każdym razie nie sposób ją udowodnić. Zapasy wody mogły zaś być konieczne w razie ewentualnego najazdu. Na miejscu badacze odkryli m.in. narzędzia pochodzące z Egiptu⁷⁴. I znów pojawia

73 Kananejczycy, którzy zamieszkali w Palestynie (nadając jej nazwę Kanaan) zostali częściowo podbici przez Izraelitów pod wodzą Jozuego w wieku XIII wieku p.n.e. Resztę ich siedzib podbił król Izraela i Judy – Dawid, w X wieku p.n.e.

74 Por.: *Archeolodzy odkryli w Izraelu ruiny ogromnego miasta sprzed około 5000 lat.* <https://nt.interia.pl/raporty/raport-niewyjasnione/strona-glowna/news-archeolodzy-odkryli-w-izraelu-wielkie-miasto-sprzed-5000-lat,nId,3272463> Piątek, 11 października 2019 (07:33)

się pytanie o interpretację tych znalezisk? Zdaniem archeologów: *mogłoby to wskazywać na dobrze rozwinięty handel międzykontynentalny*. Nie wykluczam w tym wypadku, że mogły to być również łupy już ówczesnych piratów (piractwem np. trudnili się nieco później mieszkańcy Thery i innych miast nadmorskich basenu Morza Śródziemnego). Przy tym poziom cywilizacyjny tego obszaru był bardzo podobny, więc narzędzia te niekoniecznie musiały pochodzić z Egiptu.

Języki kananejskie

Nazwą „języki kananejskie” określa się grupę językową w obrębie języków semickich, obejmująca języki używane w Kanaanie. Wszystkie używane języki z grupy kananejskiej wymarły w I tysiącleciu p.n.e. Wyjątek stanowi język hebrajski, który przetrwał jako język literacki i religijny Żydów⁷⁵. Język kananejski jest poświadczony przez źródła z II tysiąclecia p.n.e. i znany przede wszystkim jako seria dialektów. Zachowały się glosy z Tell el-Amarna i kalendarz z Gezer. Archaiczny kananejski z III tysiąclecia p.n.e., gdy Kananejczycy weszli w fazę zakładania miast, sprzed oddziaływania kulturowego Amorytów nie zachował się. Grupa języków kananejskich obejmowała następujące dialekty: ugarycki, fenicki wraz z punickim, hebrajski, moabicki, amonicki (ammonicki). W świetle innych badań do języków kananejskich zalicza się dialekty fenicki i punicki, hebrajski moabicki amonicki i edomicki. Nie został uwzględniony w tym przypadku dialekt ugarycki, natomiast dodano edomicki⁷⁶.

Byblos (arab. جبيل = Dżubajl, dialekt libański: Dżbejl, fen. Gebal, asyr. Gubla) to miasto w dzisiejszym środkowym Libanie na wybrzeżu Morza Śródziemnego. Na terenie prowadzonych w tym mieście wykopalisk odkryto ślady kolejnych żyjących w tym miejscu społeczeństw, m.in.: neolityczne chaty datowane na lata około 6600 r. p.n.e. Od III tysiąclecia p.n.e. Byblos było wielkim fenickim ośrodkiem handlowym, stąd prowadzony był handel cedrem i wapieniami ze Starożytnym Egiptem skąd sprowadzano w zamian m.in. papirus. Greckie słowo – byblos – oznaczało papirus i stąd nazwa nadana miastu prawdopodobnie przez greckich handlarzy, którzy przybywali do Byblos po ten surowiec. Byblos jest też bezpośrednio związane z powstaniem i upowszechnieniem alfabetu fenickiego, prekursora naszego współczesnego alfabetu.

Wśród zachowanych częściowo obiektów wyodrębnia się świątynię Baalat Gubal (opiekunki miasta) – zbudowaną ok. 2800 r. p.n.e. W ciągu dwóch tysięcy lat, które przetrwała, była wielokrotnie przebudowywana. Archeolodzy odkryli ślady świątyni w kształcie litery L, pochodzącej z 2700 r. p.n.e. i Świątynię Obelisków z początków drugiego tysiąclecia p.n.e., a także szybowe groby królewskie z drugiego tysiąclecia p.n.e. Odnaleziono dziewięć grobów⁷⁷.

Ugarit (Ugaryt) to starożytne miasto-państwo i port o znaczeniu międzynarodowym, na terenie antycznego Kanaanu, leżące na wybrzeżu Morza

⁷⁵ w XIX wieku rozpoczęto proces rewitalizacji hebrajskiego, zakończony sukcesem: dziś hebrajski jest językiem urzędowym Izraela.

⁷⁶ Por.: M. L. Uberti, *Wprowadzenie do historii starożytnego Bliskiego Wschodu*, Warszawa 2010, s. 35–36.

⁷⁷ Niektóre z odnalezionych w nich sarkofagów znajdują się w Muzeum Narodowym w Bejrucie, wśród nich sarkofag króla Ahirama z napisem wykonanym alfabetem wczesnofenickim. Jest to najstarszy zapis w języku fenickim.

Śródziemnego, obecnie w Syrii⁷⁸. Było zamieszkane od IV tysiąclecia p.n.e., przeżyło okres rozkwitu około XV-XIII wieku p.n.e., jako ośrodek wymiany handlowej na przecięciu ważnych szlaków komunikacyjnych. Zostało zniszczone przez najazd Ludów Morza w XII wieku p.n.e.

Afryka

Jak wspominałem wyżej, około 3000 r. p.n.e. doszło do kolejnej zmiany klimatycznej. Przyczyniła się ona do erozji gleby na niektórych terenach Euroazji i spowodowała m.in. pustynnienie rejonu dzisiejszej Sahary⁷⁹, obejmującego prawie całą północną część Afryki, z wyjątkiem pasa wybrzeży śródziemnomorskich. Ludy pasterskie przeniosły się wówczas na południe do Sahelu i na Wyżynę Abisyńską, rolnicy skupili się w pobliżu Nilu⁸⁰. To właśnie w dolinie Dolnego Nilu powstało pierwsze znane nam starożytne państwo w Afryce – królestwo Egiptu, którego początki datowane są około 3000 rok p.n.e. Natomiast na obszarach wzdłuż Środkowego Nilu, o historycznej nazwie Nubii, pierwsze struktury państwowe rozwinęły się około 2500 roku p.n.e. W zachodniej Afryce od 2000 r. p.n.e. dominowały plemiona grupy Bantu. W I tysiącleciu p.n.e. rozprzestrzeniły się one wzdłuż rzeki Kongo na terytoria Afryki południowej i wschodniej, wypierając Pigmejów w głąb tropikalnych dżungli i Buszmenów na pustynie. W tych regionach, również w zachodniej części kontynentu i w strefie Sahary, w epoce starożytnej, do IV w. n.e., nie powstały żadne większe miasta, ani ponadplemienne struktury państwowe. Pojawiły się one dopiero w IV-VI w., przy czym pierwszym państwem na południe od Sahary była Ghana, powstała na początku IV wieku.

Terytorium Egiptu⁸¹

Ślady kultur rolniczych na terenie Egiptu sięgają VI tysiąclecia lat p.n.e., wcześniej tereny te zamieszkiwały ludy zbieracko-łowieckie, z czasem (również od ok. VI tysiąclecia p.n.e.) również pastersko-hodowlane. Miało to niewątpliwie wpływ na gęstość zaludnienia dorzecza Nilu i całej Afryki północno-wschodniej⁸². Liczba ludności na terenach Egiptu wzrastała wówczas bardzo powoli, dopiero w czasach późnego Nowego Państwa, doszła do trzech milionów. Nie możemy jednak

78 Odkryte w 1929 roku przez francuską ekspedycję archeologiczną prowadzoną przez Claude Schaeffera w miejscowości Ras Szamra, na północnych przedmieściach Latakii. Wykopaliska wykazały ciągłość osadnictwa od neolitu aż do około 1200 p.n.e. Odkryto m.in. świątynie Dagona i Baala z archiwami, dzielnicę mieszkalną i pałac królewski z biblioteką. Mury obronne wskazują na silne wpływy architektury egejskiej. Odkryto także groby typu mykeńskiego, ceramikę pochodzącą z Cypru i Egiptu. Z dokumentów znaleziono przeszło 20 000 tabliczek z tekstami sumeryjskimi, egipskimi, akadyjskimi, huryckimi, hetyckimi i ugaryckimi

79 Teorie mówiące o tym, że przyczyną pustynnienia Sahary było nadmierne wykorzystywanie pastwisk przez ludzi uważam za błędne. Nie doszło do takiego na innych obszarach np. Eurazji, gdzie gęstość zaludnienia była nawet większa.

80 Obszar Sahary stanowił naturalną przegrodę komunikacyjną na drodze w głąb kontynentu. Pierwsze kontakty z mieszkańcami wybrzeży środkowej Afryki nawiązali kupcy kartagińscy, płynąc statkami wzdłuż brzegów kontynentu. Afryka subsaharyjska stała się bardziej dostępna dla cywilizacji śródziemnomorskiej dopiero po 100 r. p.n.e., gdy pojawiły się na Saharze wielbłądy, używane do transportu towarów i ludzi w karawanach na pustynnych szlakach.

81 Pojęcie Egiptu funkcjonuje w historiografii już od starożytności. Posługuję się nim i w moje pracy, traktuję je, jednak, raczej jako pojęcie geograficzne niż nazwę państwa. Zauważymy później, że powstałe na tym terytorium państwa często wykraczały poza granice dzisiejszego Egiptu (np. obejmowało też tereny Syro-Palestyny i Etiopii), a także, że nie było ciągłości państwowej na tym obszarze.

82 Wówczas, z powodu łagodniejszego klimatu, obszar pustynny był znacznie mniejszy.

wykluczyć, że wielkość populacji na tym obszarze ulegała wahaniom⁸³. W Górnym Egipcie przeważały w tym czasie plemiona pasterskie i hodowlane, natomiast w Dolnym Egipcie rolnicze.

Od wspomnianych wyżej kultur nomadów znacznie różniły się kultury Nagada⁸⁴ (Nagada I – od 4000 r. p.n.e. do 3500 r. p.n.e., Nagada II – od 3500 r. p.n.e. do 3200 r. p.n.e. i Nagada III od 3200 r. p.n.e. do 2700 r. p.n.e.), były to już kultury okresu przeddynastycznego. Powstały na bazie rozwijającej się w Dolnym Egipcie kultury Maadi, która rozprzestrzeniła się głównie w Egipcie Górnym. Była ona odmianą kultury badaryjskiej. Podstawową formą zdobywania żywności w kulturze Nagada była uprawa roślin i chów zwierząt. Były one uzupełniane, już w mniejszym stopniu niż w okresie poprzednim przez rybołówstwo, zbieractwo i łowiectwo. Uprawiano pszenicę i jęczmień, a z roślin strączkowych zapewne *Lathyrus dativus* obecnie stosowany jako pasza. Uprawiano także len, ale odmiany innej niż dzisiejsze. Kłosa ścinano sierpem uzbrojonym w krzemienne zębate wkładki. W pierwszym okresie kultury Nagada, zwanym również kulturą amrańską⁸⁵, ceramikę zdobiono wzorami geometrycznymi, oraz sylwetkami zwierząt malowanymi lub rytymi w glinie, wytwarzano charakterystyczne figurki tancerek oraz łupkowe palety kosmetyczne przeznaczone do rozcierania barwników.

W okresie rozwoju kultury Nagada II powstawały na terenie Egiptu pierwsze miasta. W tym czasie, zwanym kulturą gerzeńską, wprowadzono glinę marglową jako materiał ceramiczny. Na przełomie faz II i III część osiedli kultury Nagada osiągnęło status niewielkich miast-królestw tworzących dwie strefy wpływów: Egipt Dolny z centrum w Buto, Horusem jako głównym bóstwem i czerwoną koroną jako godłem, oraz Egipt Górny ze stolicą w Hierakonpolis, głównym bogiem Sethem i godłem białej korony.

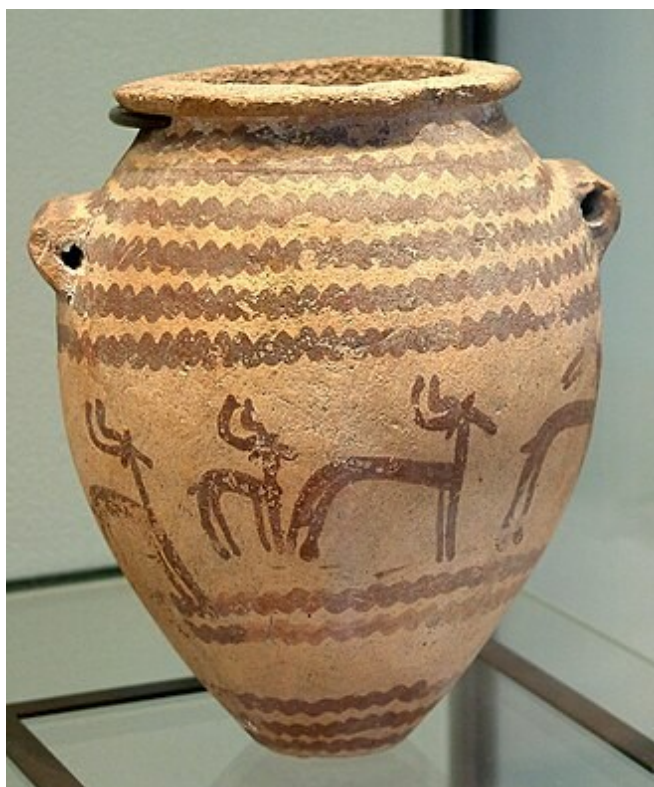
Kult zmarłych w kulturze Nagada II za czasów istnienia, której podjęto pierwsze znane nam próby mumifikacji zwłok, nawiązywał do podobnego z czasów kultury Badari. Zmarłych grzebano w płytkich zagłębieniach. Zwłoki zmarłego układano w pozycji skurczonej (embrionalnej), niemal zawsze leżącego na lewym boku, z głową ułożoną w ten sposób, by mógł patrzeć na zachodzące słońce. Do grobowców wkładano ofiary w postaci wyposażenia (biżuteria, naszyjniki, wyroby garncarskie) oraz owoce. Dół, do którego wkładano zwłoki zabezpieczano kamieniami. W Hierakonpolis w XIX wieku odkryto ceglana konstrukcję, datowaną na ok. 3300 r. p.n.e. Jedna ze ścian była pokryta żółtym tłem, a same sceny

83 Skokowe wzrosty liczby ludności mogły doprowadzać do kryzysów, klęski głodu i chorób zakaźnych w czasie, których następował spadek liczby ludności, na wielkość populacji miały też niewatpliwy wpływ toczące wojny

84 Nagada to zespół dużych stanowisk położonych na zachodnim brzegu Nilu, 27 km na północ od Luksoru, naprzeciw ujścia Wadi Hammamat. Najważniejsze prace na tym terenie przeprowadził William. F. Petrie w 1895 roku. Następnie Jacques de Morgan w 1896 określił mastabę z I dynastii datowaną na panowanie Aha. Kolejne prace wykopaliskowe prowadzili m.in. Thomas R. Hays w latach 1975-77, Fekri Hassan w 1978 i Claudio Barocas w latach 1978-84. Większość dat C14 dla okresu kultury Nagada I i II uzyskano z dwóch głównych centrów predynastycznych, w Nagada i Hierakonpolis. Z cmentarzysk w Nagada uzyskano m.in. daty: 5744±300 lat temu i 4720±310 lat temu. Obie pochodzą z grobów datowanych sekwencyjnie na 34-38 i 58-67. Datą absolutną dla początku kultury Nagada określa się rok 3800 p.n.e., jej schyłek zaś to początek panowania dynastii I. [Por.: Wikipedia, hasło: *Nagda*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Nagda>]

85 Zespół Amra (Nagda I) obejmował grupy ludności w Dolinie Nilu. Sądzi się, że na północy granica tego zespołu archeologicznego nie przekraczała szerokości geograficznej Oazy Fajum, a na południu szerokości Kom Ombo, czyli dawnej granicy egipsko-nubijskiej. Por.: L. Krzyżaniak, *Egipt przed piramidami*, Warszawa 1984, s. 190.

wykonane kolorami czarnym, czerwono-brązowym i białym. Przedstawienia te są trudne do zinterpretowania: pośrodku znajduje się sześć statków z nadbudówkami, nie jest natomiast przedstawiona woda. Między statkami zostały przedstawione sceny walki i łowów. W dole-
pułapce widać sześć schwytanych antylop, przy czym dół pokazany jest z góry, zwierzęta zaś z boku. Zwraca uwagę stojący mężczyzna, który zamierza się maczugą na trzech związanych przeciwników. Przedstawiony mężczyzna zajmuje prawdopodobnie wysoką pozycję społeczną, ponieważ inni przynoszą mu insygnia władzy. Widzimy też mężczyznę pokonującego dwa lwy. Walcząca postać osłania się tarczą. Inny mężczyzna triumfuje nad przeciwnikiem, ukazany z głową skierowaną ku dołowi⁸⁶. Przedstawione sceny mówią nam bardzo wiele. Ukazują, że przedstawiony przywódca był najprawdopodobniej przedstawicielem kultury łowieckiej. Scena mordu pokonanych jeńców (mężczyzn) może ukazywać skalę okrucieństwa po podboju ludów innej kultury, o stosunkowo wysokim poziomie cywilizacyjnym świadczą przedstawienia statków.

Dekorowana waza: przemarsz gazel, okres Nagada II, Paryż – Luwr, nr kat. E 28023. Plik ten jest licencjonowany na warunkach licencji [Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 1.0 Ogólna](#).

Kulturę Nagada III można traktować, jako właściwy okres przeddynastyczny, chociaż obejmuje ona również czasy pierwszych dynastii. Było to już społeczeństwo zhierarchizowane. Kultura ta obejmowała całą dolinę Nilu i Deltę. Utrzymywała kontakty z innymi krajami. Jednym z najważniejszych osiągnięć tej kultury jest wprowadzenie pisma. Pierwsze hieroglify odkryte w Abydos są datowane na 3200 r. p.n.e. Nie były one jeszcze pismem we współczesnym znaczeniu, są podobne do prehistorycznego pisma odkrytego w bałkańskich kulturach Vinca i Dispilio.

⁸⁶ Por.: H. A. Schlögl, *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłumaczenie Agnieszka Gadzała, Warszawa 2009, s. 46.

Nagadyjskie hieroglify powstały równocześnie i prawdopodobnie niezależnie od hieroglifów sumeryjskich.

Należy odrzucić pojawiające się niekiedy hipotezy jakoby do powstania państwowości na terenie Egiptu przyczyniła się konieczność organizacji prac irygacyjnych. Teza ta nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Żywność produkowano wówczas tylko dla celów utrzymania lokalnej ludności i panujących. Badane przez historyków źródła wskazują, na zaledwie podstawowy zakres zarządzania ziemią. Państwo interesowało się corocznymi plonami, gdyż pobierało rentę dzierżawną i podatki, źródła nie mówią jednak nic o nawadnianiu, z czego można wnosić, że było ono sprawą lokalną, poza kontrolą rządu. Przez bardzo długi okres, aż do czasów nowożytnych, jedynym urządzeniem do przenoszenia wody na wyższe poziomy był szaduf (osadzona na trzpieniu pozioma żerdź z przeciwwagą na jednym końcu i wiadrem lub jego odpowiednikiem zawieszonym z drugiej strony). Pojawia się on w scenach z grobów począwszy od XVIII dynastii (ok. 1350 r. p.n.e.)⁸⁷, ale też tylko wtedy, gdy wyobraża mężczyzn podlewających ogrody⁸⁸.

Półwysep Arabski

Tereny Półwyspu Arabskiego są wciąż słabo przebadane i z tego powodu losy żyjących w odległych czasach ludów tego obszaru możemy odtworzyć tylko w niewielkim zakresie. Jak pokazują najnowsze odkrycia, wiele śladów kultur tego obszaru sprzed II tysiąclecia p.n.e. zaginęło wraz z nimi na skutek wielkiego kataklizmu – impaktu meteorytu. Przypuszcza się, że w wyniku tego kataklizmu zginęło ok. 60 tys. ludzi. Budowane przez nich osady i miasta nie zostały odbudowane. Jednym ze skutków tego kataklizmu było zasolenie ogromnych obszarów Półwyspu, co powstrzymało osadnictwo na wcześniej zaludnionych terenach przez kolejne tysiąclecia. Największa rozpoznana osada prehistoryczna, znana do tej pory na Półwyspie Arabskim pochodzi z przełomu VI i V tysiąclecia p.n.e. Powstała na obszarze dzisiejszego Kuwejtu, dziś położona jest na pustyni kilka kilometrów od morza, nie wiemy jednak, jakie warunki były w tym miejscu w owym okresie. Nie jest jasne, czym trudnili się jej mieszkańcy, wiadomo jednak, że na masową skalę wykonywali paciorki z lokalnych muszli. Domostwa mieszkańców tej osady są prostokątne, podobne do takich, jakie powstawały w tym samym okresie w Mezopotamii. Śladów świadczących o bliskich kontaktach z północą jest więcej. Większą część znajdujących naczyń ceramicznych importowano właśnie z Mezopotamii. Jak dotąd badacze nie są w stanie wyjaśnić, kim byli mieszkańcy osady. Nie można jednak wykluczyć, że przybyli znad Tygrysu i Eufratu.

W drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e. stosunkowo gęsto zaludniony był też obszar dzisiejszego Omanu, znany z historii jako kraina Magan. Jeden z królów akadyjskich chwali się nawet zdobyciem kilkudziesięciu tamtejszych miast⁸⁹. Był to teren szczególnie bogaty nie tylko w złoża miedzi, lecz także żelaza, dlatego o niego walczone. Najazdy te, w połączeniu ze zmianami klimatycznymi przyczyniły się do wyniszczenia tego regionu. Dziś prawie nie sposób znaleźć ślady wspomnianych miast.

87 Inna datacja tej dynastii ok. 1539/1500 r. p.n.e. (według T. Schneidera)

88 Por.: B. J. Kemp, *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji*, Warszawa 2009, s. 21-21.

89 Por.: szz/ zan/, *Arabia - niedoceniona potęga starożytnego świata*, PAP - Nauka w Polsce, 26.07.2017.

W 2015 roku polska misja archeologiczna przeprowadziła wstępne badania powierzchniowe na czterech stanowiskach osadniczych oraz pięciu grobowych w górskiej dolinie w sąsiedztwie wsi Bilt i Al-‘Ayn. Zespół archeologów pod kierownictwem prof. Piotra Bielińskiego z Instytutu Archeologii UW, odkrył tam jeszcze dwa nieznane dotąd stanowiska, oba o charakterze osadniczym. W kolejnych latach archeolodzy planują rozpoznać cmentarzysko z okresu kultury Hafit (początek III tysiąclecia p.n.e.) z kamiennymi grobowcami wieżowymi. Rejon Qumayrah, który jest przedmiotem badań, obejmuje kilka dolin górskich. Znajdowały się tam źródła eksploatowanej od tysiącleci miedzi. Poprzez doliny górskie wiódł w starożytności i średniowieczu szlak handlowy, łączący wnętrza krainy z wybrzeżem zatok: Perskiej i Omańskiej. Tymi szlakami ówcześni mieszkańcy dzisiejszego Omanu transportowali na wybrzeże zarówno przetopione bloki miedzi, jak też gotowe wyroby, takie jak broń, naczynia czy ozdoby. Eksportowane były one głównie do Mezopotamii, gdzie znajdowane są między innymi w grobach królów sumeryjskich (III tysiąclecie p.n.e.)⁹⁰.

Terytoria dzisiejszego Afganistanu

Wcześni mieszkańcy, około 3000 r. p.n.e., prawdopodobnie byli połączeni poprzez kulturę i handel z sąsiednimi cywilizacjami, takimi jak Jiroft i Tappeh Silak oraz cywilizacją doliny Indusu.

Wczesne ośrodki miejskie pojawiły się na terenach dzisiejszego Afganistanu już w III tysiącleciu p.n.e. Możliwe jest, że wczesne miasto Mundigak⁹¹ (w pobliżu Kandaharu) było częścią starożytnej kultury Helmand. Po 2000 roku p.n.e. zamieszkali w nich również Ariowie⁹². Za ich czasów powstało, w miejscu gdzie dziś jest Kabul, miasto. Wskazywałoby to, że i na tym obszarze dochodziło do tworzenia pierwszych ośrodków państwowych. Ponownie warto przypomnieć, że ówczesne środowisko przyrodnicze terenów dzisiejszego Afganistanu wyglądało zupełnie odmiennie od dzisiejszego. Dogodny klimat i żyzne gleby umożliwiały rozwój rolnictwa i hodowli. Na terytoriach tych żyły też ludy hodowców-nomadów i rolników.

Subkontynent Indyjski

W historiografii odnośnie do tego obszaru w omawianym okresie najczęściej

90 Por.: szz/ agt/, *Polscy archeolodzy w Omanie*, PAP - Nauka w Polsce 15.11.2015.

91 Mundigak było dużym miastem prehistorycznym z ważnym ciągiem kulturowym z V–II tysiąclecia p.n.e. Zostało ono wykopane przez francuskiego uczonego Jeana Marie Casala [de] w latach 50. XX wieku. W momencie wykopalisk kopiec miał dziewięć metrów wysokości. Ceramika i inne artefakty pochodzące z końca III tysiąclecia p.n.e., kiedy to miejsce stało się ważnym ośrodkiem miejskim, wskazują na kontakty z Turkmenistanem, Beludżystanem i wczesnoharappańskim regionem Indusu. Rozwój kultury Mundigak nastąpił w okresie rozwoju kultury Kotliny Helmandzkiej (Seistan), zwanej także kulturą Helmandzką (prowincja Helmand). Z powierzchnią 21 hektarów (52 akrów) było to drugie co do wielkości centrum kultury Helmand, pierwszym był Shahr-i-Sokhta, który do 2400 r. p.n.e. miał powierzchnię aż 150 akrów (60 hektarów). Bampur w Iranie jest blisko spokrewnionym miejscem. Wcześniej uważano, że około 2200 r. p.n.e. zarówno Shahr-i-Sokhta, jak i Mundigak zaczęły podupadać, co skutkowało znacznym zmniejszeniem powierzchni i krótkotrwałym zamieszkaniami w późniejszym okresie. [Hasło: Mundigak, Wikipedia, <https://en.wikipedia.org/wiki/Mundigak>]

92 Nie wiemy, jakie były relacje między przybyłymi tu plemionami Ariów a wcześniejszymi mieszkańcami tych obszarów? Może lepszym określeniem byłoby: *na tereny Afganistanu, podobnie jak i Półwyspu Indyjskiego migrowały plemiona Ariów*.

pojawia się określenie *cywilizacja doliny Indusu*, która obejmuje terytoria dzisiejszego południowego Afganistanu, Pakistanu i północnych Indii. „Cywilizacja⁹³ doliny Indusu” zwana bywa także Kulturą Indusu, Cywilizacją Indusu-Saraswati, Kulturą harappańską (Harappy), Kulturą Mohendźo-Daro⁹⁴. Nazwą tą określa się pierwszą historyczną kulturę na obszarze subkontynentu indyjskiego, rozwijającą się w okresie 3300 – 1300 r. p.n.e. (w swej szczytowej formie 2600 – 1900 r. p.n.e.⁹⁵).

Określenie kultura historyczna przyjmuje się powszechnie w odniesieniu do kultur, których ślady zachowały się na piśmie. Były, więc na tyle trwałe i znaczące, że wspominały o nich źródła pisane społeczeństw ościennych lub też same wytworzyły pismo. Kulture takie mogły powstać w społeczeństwach prowadzących osiadły tryb życia, najczęściej rolniczych. Badania archeologiczne rozszerzyły jednak pojęcie „kultur” na pozostałe społeczeństwa przyjmując jako z kryterium ich wyodrębnienia ich poziom gospodarczy. Ponieważ odrzucam pojęcie „cywilizacja” w sensie regionalnym, dlatego też dalej mówiąc o historii Półwyspu Indyjskiego tego okresu będę posługiwać się wyłącznie pojęciem *kultury doliny Indusu*. Warto zauważyć jednak, że omawiając kultury Półwyspu Indyjskiego tego okresu wielu badaczy popełnia pewien błąd uogólnienia. Pojęcie *kultury doliny Indusu* odnosimy do kultur rolniczych i to tylko części tego subkontynentu, pomijając istniejące na nim równocześnie wiele innych kultur tego obszaru (zbieracko-łowieckie, pasterskie, hodowlane) oraz inne kultury rolnicze i pastersko-rolnicze na pozostałych terytoriach.

W dorzeczu Gangesu aż do dzisiejszych wschodnich Indii w takich miejscowościach jak Ćopani Mando, Mahagara, Koldihawa i Mirand, odnajdywane są artefakty wskazujące na uprawę ziemi i udomowienie zwierząt, pochodzące z IV tysiąclecia p.n.e. (pochodzące z tego obszaru ziarna ryżu datowane są na II tysiąclecie p.n.e.). W południowych regionach subkontynentu w miejscowości Utnur odnaleziono olbrzymie sterty osadów popiołu. Najprawdopodobniej były to zagrody, do których sezonowo spędzano bydło. Popiół mógł powstać w wyniku spalenia palisad lub zagród w kolejnych fazach. W południowych rejonach znaleziono też (na otwartej przestrzeni) liczne narzędzia neolityczne, takie jak toporki z kamienia gładzonego i kamienne ostrza, a także pozostałości nasion strączkowych, prosa i lokalnych odmian bulw. Stanowi to dowód, że istniała tam odrębna kultura rolniczo pasterska⁹⁶. Pierwsze ślady uprawy roli na subkontynencie indyjskim pochodzą z Mehrgarh, na wyżynach Beludżystanu.

Zdaniem historyków kultura doliny Indusu⁹⁷ zajmowała obszar wielkości 650

93 Słowo cywilizacja jest tu mylące. Należy pamiętać, że na Subkontynencie Indii, tak jak i na innych obszarach wciąż sąsiadowały kultury rolnicze, pastersko-hodowlane i zbieracko-łowieckie i rozwój cywilizacyjny był w jakimś mierze ich wspólnym dorobkiem.

94 Mohendźo-Daro i Harapa znajdują się na terenie dzisiejszego Pakistanu. Późniejsze badania wykazały, że ludy *kultury Indusu* zamieszkiwały obszary na zachód i północny zachód dzisiejszych Indii.

95 Według *Guinness Encyklopedia...* Kultura Doliny Indusu rozkwitła w dolinie między 2300 a 1700 r.p.n.e., koncentrując się w dwóch miastach, Harappa i Mohendźo-Daro., s. 58

96 Por.: Avari Bujor, *Starożytne Indie*, tłumaczenie: Łukasz Müller, Kraków 2011, s. 33.

97 Pierwszego (przypadkowego) odkrycia związanego z jej historią dokonano w 1826 roku. Archeologami, którzy prowadzili dotyczące jej badania, byli m.in.: Alexander Cunningham, John Marshall, Mortimer Wheeler, George Dales, Jonathan M. Kenoyer oraz Richard Meadow. Dotychczas odkryto 1500-2600 (według różnych źródeł) stanowisk archeologicznych przypisywanych tej cywilizacji, spośród których jedynie 2% zostało gruntownie przebadanych. Główne z nich to: Amri, Balakot, Banawali, Bhagatrav, Chanhudaro, Daimabad, Dholavira, Dwarka (Dvaraka), Ganweriwala (Ganeriwala), Gola Dhoro, Harappa, Kot Bala, Kot Diji, Kalibangan, Lakhmirwala, Lothal, Mohendźo-Daro, Nausharo, Pir Shah Jurio, Pirak, Rakhigarhi, Rangpur,

tys. – 1,5 mln km² (według różnych źródeł) i była najrozleglejszą spośród czterech sobie współczesnych cywilizacji starożytności (Egiptu, Mezopotamii, Chin). Jej stanowiska rozmieszczone są na całym terytorium współczesnego Pakistanu, w północno-zachodnich Indiach (Dżammu i Kaszmir, Radżastan, Gudżarat, Maharasztra, Harijana, Pendżab) oraz we wschodnim Afganistanie. Należy jednak uświadomić sobie, że historycy spłaszczają obraz ówczesnej rzeczywistości, że zasięg bezpośredniego oddziaływania tych ośrodków gospodarki i kultury był przez długi czas bardzo ograniczony do promienia kilkudziesięciu kilometrów wokół nich, a to z powodu możliwości komunikacyjnych i niedostępności środowiska). W latach istnienia *kultury doliny Indusu* aż do przełomu III i II tysiąclecia p.n.e. obok ośrodków tej kultury (osad, później i miast) istniały zapewne i społeczeństwa innych kultur. Ekspansja odbywała się stopniowo i polegała na narzucaniu zwierzchności ludom sąsiednim oraz na wypieraniu ludów innych kultur, zwłaszcza zbieracko-łowieckich, których przedstawiciele zamieszkiwali w niedostępnych puszcach. Jak zauważymy, później by oddalić sąsiedztwo tych ludów, puszcze te były stopniowo wycinane. Z północy na obszary *kultury doliny Indusu* wkraczały ludy pastersko-hodowlane.

Większość XIX-wiecznych badaczy uważała błędnie, iż impulsy powstania *kultury doliny Indusu* napłynęły ze starożytnego Sumeru⁹⁸. Moim zdaniem, oczywiście nie można wspomnianej kultury kojarzyć z Sumerem, gdyż Sumerowie pojawili się na scenie politycznej dopiero w III tysiącleciu p.n.e. (tzw. okres starosumeryjski od 2900 p.n.e.), a ślady kultury rolniczej nad Indusem są o wiele wcześniejsze. Nie można jednak wykluczyć, że część ludów rolniczych Bliskiego i Środkowego Wschodu migrowała w dół Tygrysu i Eufratu, inne grupy mogły podążać w innych kierunkach; dzisiejszych Indii, Chin i Europy. Była to jednak migracja etapowa. To znaczy przez dziesiątki, setki a nawet tysiące lat, w kolejnych pokoleniach, kolejne grupy szukały nowych siedlisk i zajmowały coraz to dalsze obszary. Zapewne też i na terytorium Indii mogły przybywać ludy rolnicze z terytorium Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Wśród historyków trwa dyskusja, czy uprawa ryżu była na Subkontynencie Indyjskim rodzimym wynalazkiem, czy też trafiła tu dopiero w ciągu II tysiąclecia p.n.e.⁹⁹.

Z czasem zakładane osady mogły przekształcać się w większe ośrodki osadnicze, wszędzie jednak ludy rolnicze napotykały przedstawicieli innych kultur, którzy zasiedlili te terytoria wcześniej. Zapewne, przez jakiś czas, grupy te rozwijały się równolegle. Najstarsze ślady rolnictwa znajdujemy jednak na Bliskim Wschodzie oraz w górnych rejonach Tygrysu i Eufratu i stąd rozpoczęła się migracja ludów rolniczych. Również dziś hipotezy dotyczące powstania kultury doliny Indusu i jej upadku są częstokroć obarczone dużą dozą dogmatyzmu, stereotypów oraz niezwyfikowanych twierdzeń. Np. choć istnieją liczne przypuszczenia, iż kulturę tę stworzyła ludność drawidyjska (lub utworzyło się społeczeństwo o jednolitej kulturze, zwane później drawidyjskim), to brak jednoznacznie potwierdzających tę tezę dowodów, zaś innymi kandydatami na jej twórców są ludy protoindoeuropejskie, mundajskie, lub przodkowie różnych społeczności, mówiących językami izolowanymi

Rehman Dheri, Rojdi, Rupnagar, Shortugai, Sokhta Koh, Sothi, Sutkagen Dor (Sutkagan Dor).

98 Pojawiają się i koncepcje przeciwnie. Źródła kultury tzw. Sumeru autor „Historii Powszechnej Starożytności” Józef Wolski szuka właśnie w kulturze Harappy a nawet na terytorium obecnego Wietnamu. Moim zdaniem to zupełnie nieuprawnione, pozbawione jakichkolwiek dowodów, hipotezy, które zupełnie niepotrzebnie zaciemniają obraz historii.

99 Por.: A. Bujor, *Starożytne Indie*, tłumaczenie: Łukasz Müller, Kraków 2011, s. 33.

na terenie dzisiejszych Indii i Pakistanu¹⁰⁰.

Kultura doliny Indusu wyewoluowała z wcześniejszych kultur neolitycznych (kultura Mehrgarh) i epoki brązu (kultura Kot Diji) obecnych na tym obszarze. Dowody archeologiczne wskazują, iż większość miast rozwinęła się z wcześniejszych osad, zamieszkiwanych przez rybaków, rolników, hodowców i myśliwych. Powstawały one na żyznych ziemiach rolniczych lub w ich pobliżu wzdłuż szlaków handlowych i są zróżnicowane pod względem chronologicznym. Zróżnicowanie to mogłoby wskazywać na ekspansję ludności tej kultury na nowe obszary.

Unifikacja kulturowa tych ośrodków zachodziła stopniowo, w wyniku rozwoju techniki rolnej a także dzięki wymianie handlowej, która pociągała za sobą także wymianę idei oraz nawiązywanie relacji społecznych. Sytuacja ta implikuje wiele rozbieżności w ustaleniu daty pojawienia się właściwej kultury Indusu (różne źródła podają tę datę w bardzo rozległym przedziale pomiędzy 5000 – 2600 r. p.n.e.). Archeolodzy są na ogół zgodni, co do tego, że okres dojrzałej kultury harappańskiej (doliny Indusu) trwał mniej więcej od 2600 r. p.n.e. do 1900 r. p.n.e. oraz, że fazę rozwoju sprzed 2600 r. p.n.e. ze względu na ciągłość tradycji powinno się nazywać wczesnoharappańską, a nie przedharappańską¹⁰¹. Badania przy zastosowaniu równoległe dwóch metod datowania – radiowęglowej i optycznej – luminescencyjnej różnych artefaktów – dawnej ceramiki i resztek zwierząt z dwóch warstw archeologicznych w okręgu Fatehabad w Indiach potwierdzają, że kultura Indusu ma nie 5500 lat, jak uważano dotychczas, tylko jest o 25.000 lat starsza. Powstała więc wcześniej niż cywilizacje starożytnego Egiptu i Mezopotamii, twierdzą brytyjscy badacze¹⁰². Czy jednak wszystkie wcześniejsze kultury na omawianym obszarze powinniśmy określać jednym mianem? Wspomniane badania mogą dowodzić, że kultury rolne dotarły na ten obszar, lub rozwinęły się na tym obszarze niezależnie, dużo wcześniej niż przewidywaliśmy. Nie dają jednak pewności co do tego, czy była to już od zarania „kultura Indusu”. Brytyjscy uczeni zbadali też zależność rozwoju

100 w historiografii spotykamy różne hipotezy dotyczące źródeł kultury Indusu. Nawiązująca do tradycyjnych poglądów teoria głosi, iż twórcami kultury doliny Indusu była ludność mówiąca językiem z drawidyjskiej rodziny językowej, której kultura rozprzestrzeniła się na południe subkontynentu indyjskiego m.in. W wyniku najazdu Ariów, przybyłych już po okresie upadku Harappy i Mohendźo-Daro. W wyniku tego wpływu część aspektów dawnej cywilizacji została zatracona, część zaś zachowała się ulegając przemianom kulturowym. Twórcą i głównym propagatorem tej teorii jest tamilski językoznawca i paleograf I. Mahadevan, zaś wspierają ją także B. Allchin i R. Allchin. Teoria „drawidyjska” jest jednak podważana. Przeczy jej np. fakt, że megality wzniesione przez pierwszych Drawidów w Indiach południowych pochodzą dopiero z pierwszego tysiąclecia p.n.e. Niedawno sformułowana teoria głosi nawet, że Drawidowie przybyli do Indii z zachodu drogą morską dopiero w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia p.n.e. Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 48.] Szczątki szkieletów, które dotychczas zbadano, pozwalają na stwierdzenie, że niektórzy z Harappejczyków byli ludźmi typu śródziemnomorskiego – szczupłymi, o długich głowach i wąskich nosach; typ ten spotykamy na całym terenie Środkowego Wschodu i w Egipcie; stanowi on też ważny składnik dzisiejszej ludności Indii. Inne szczątki wskazują na typ protoaustraloidalny, o płaskim nosie i grubych wargach, spokrewniony z tubylczą ludnością Australii i niektórymi szczepami górali w dzisiejszych Indiach. Znalezione tylko jedną czaszkę typu mongolskiego i jedną typu alpejskiego, krótkogłowego. Brodata głowa wyrzeźbiona w steatycie, wykazuje cechy, zaś tańcząca dziewczyna przedstawiona w posążku z brązu należy niemal na pewno do typu protoaustraloidalnego. Jak pisze Artur L. Basham, w *owych czasach, podobnie jak dziś, Indie północno-zachodnie były miejscem spotkania wielu ras*. [A. L. Basham, *Indie...*, s. 47-48.].

101 Por.: A. Bujor, dz. cyt., s. 36.

102 Por.: *Odkryto, która cywilizacja jest najstarsza na Ziemi*. <http://reporters.pl/641/odkryto-ktora-cywilizacja-jest-najstarsza-na-ziemi/>; por. też: *Cywilizacja harappańska może być najstarszą, jaką znamy. Starszą od sumeryjskiej, czy chińskiej*, [<http://wyborcza.pl/1,145452,20232753,cywilizacja-harappanska-moze-byc-najstarsza-jaka-znamy-starsza.html?disableRedirects=true>]

kultury od zmian klimatycznych na Ziemi. Okazało się na przykład, że początkowo kultura Indusu była oparta na uprawie pszenicy i jęczmienia. Później jednak klimat stał się suchy, co zmusiło ludność do zmiany rodzaju upraw na proso i ryż. To z kolei doprowadziło do dezurbanizacji – upadku miast i wzrostu liczby ludności wiejskiej.

Kultura ta pozostawiła nieliczne ślady w postaci pisma na pieczęciach (nie odczytano go) i wiedza nasza o niej opiera się głównie na wykopaliskach. Dziś częściowo wzbogacają ją zdjęcia satelitarne, wiedza o klimacie i genetyka. Była to jedna z pierwszych kultur miejskich na świecie, której największe ośrodki położone były wzdłuż głównych rzek regionu (Indusu i dawnej rzeki Saraswati) oraz na wybrzeżach Morza Arabskiego. W sumie odkryto dotychczas ok. 70 miejscowości, z których ok. 10 było miastami. Największe z nich, jak: Dholavira, Harappa, Lothal (w gudżarati dosłownie kurhan umarłych), Mohendźo-Daro (podobnie kurhan umarłych w Sindhi) czy Rakhigarhi miały po ok. 3 km² powierzchni i zostały zbudowane ok. 2600 roku p.n.e. Dwa największe miasta: Harappa i Mohendźo-Daro mogły w okresie świetności liczyć około 30-40 tys. mieszkańców. Oba miasta zbudowane były według podobnego planu. Każde z nich miało na zachodnim krańcu „cytadelę”, sztucznie utworzoną podłużną platformę, wysoką na jakieś 9 – 17 m o powierzchni 336 m na 180 m, obwarowaną zębatym murem; wznosiły się na niej budynki państwowe. W Harappie, zbudowanej przy rzece Rawi później niż Mohendźo Daro, na południu cytadeli odkryte zostały dwa cmentarze: Nekropolia R 37 ma około 50 grobów, w których złożono ciała z głowami na północ, z talerzami i biżuterią ze złota, karneolu i jadelitu, oraz późniejsza Nekropolia H, w której pogrzebano ciała po upadku kultury doliny Indusu. Praktykowane było także grzebanie popiołów po kremacji zwłok w dużych urnach. Badania kości wskazują, że w dolinie Indusu żyły dwa typy ras [?]: protoaustraloidalny i protośródziemnomorski¹⁰³.

Miasto Mohendźo-Daro¹⁰⁴ położone było w pewnym oddaleniu od brzegu rzeki, na szczycie wzniesienia znajdującego się na terenie doliny zalewowej Indusu, co w dużym stopniu chroniło je przed regularnym zalewaniem. Zajmowało powierzchnię ponad 250 ha i otoczone było murem. Najważniejsze budowle miejskie zidentyfikowane przez archeologów to: wielka Łaźnia, położona w obrębie cytadeli miejskiej. Był to kompleks wielu komnat i ośmiu łazienek usytuowanych wokół basenu o wymiarach 12x7x2,5 metra. Na krótszych bokach basenu znajdowały się schody ułatwiające wejście i wyjście z basenu. Woda napływała z wykładanej cegłami studni. Dno basenu było pochyle i strome. Dom Wodza, wyróżniający się wielkością dom położony na cytadeli na wschód od Wielkiej Łaźni, posiadał tylko jedno wejście i pozbawiony był okien na zewnątrz budynku. Wszystkie okna wychodziły na wewnętrzny dziedziniec. Wielki Spichlerz, składający się magazynów ustawionych na platformie zbudowanej z 27 bloków z wąskimi kanałami wentylacyjnymi zapewniającymi prawidłową cyrkulację powietrza, położony był w zachodniej części cytadeli. Dom Zgromadzeń (a może siedziba wojsk, lub jakieś warsztaty produkcyjne), położony jest na południe od cytadeli. Budynek składał się z sali o powierzchni 730m² krytej dachem wspartym na 29 drewnianych kolumnach oraz niewielkiej komnaty o reprezentacyjnym charakterze. W mieście istniała bardzo rozbudowana sieć wodno-kanalizacyjna. Spichlerz używany był prawdopodobnie do

103 Por.: M. Albanese, *Starożytne Indie. Historia kultury hinduskiej*, Barcelona 2008, s. 18.

104 Mohendźo-Daro (urdu موئن جو دڙو, sindhi موئن جو دڙو, „Kopiec zmarłych”) – osada, później miasto, leżące na terenie dzisiejszego Pakistanu. Odkryte w latach 20. XX wieku przez angielskiego archeologa Johna Marshalla.

magazynowania zboża, którym rolnicy płacili podatek gruntowy. Kontrola żywności i armia zapewniała sprawowanie władzy ówczesnym władcom. Nie znajdujemy dowodów na próby legitymizacji władzy przy pomocy religii. Przedstawiony tu obraz ukazuje miasto z końcowego okresu jego istnienia. Rozwijało się ono jednak wcześniej przez setki lat. Powstało na bazie osady. Nie wiemy, kiedy i w jaki sposób doszło w nim do hierarchizacji społeczeństwa.

Mohendżo-Daro jest jednym (przypuszczalnie największym) z miast regionu doliny Indusu, istniejących mniej więcej w czasie od 2600 do 1900 roku p.n.e. należących do kultury doliny Indusu, którą utożsamia się często z krajem Meluhha, który źródła sumeryjskie wymieniają jako partnera handlowego. Większość miast posiadała rozległe cytadele, (w których naukowcy dopatrują się ośrodków władzy), oraz otoczona była fortyfikacjami. Cytadelę taką odkryto np. w mieście Kot Diji. Obszar cytadeli znajduje się na wzniesieniu (około 12 m), obszar zewnętrzny poniżej. Sądzę, że istnienie cytadeli wskazuje na to, że ktoś narzucił władzę mieszkańcom wcześniej istniejącej osady (lub miasta). Trudno dziś wyodrębnić czas powstania cytadeli i pozostałych budowli miasta. Przypuszczalnie powstała ona już w późniejszym okresie. Kultura rolnicza w Kot Didži się rozwijała już w latach 3200 – 2600 p.n.e., a styl ceramiki z Kot Didži dotarł do tak odległych miejsc, jak Rehman Dheri, Amri i Kalibangan. Cytadela w Kalibangan, podobnie jak w Mohendżo pojawia się później, w tzw. dojrzałej fazie harappańskiej (trwał on od około 2700 do 2400 p.n.e.). Archeolodzy odkryli pod kopcem cytadeli również wczesnoharappańską osadę, która miała podobny zarys¹⁰⁵. Moim zdaniem dowodzi to, że na terenach tzw. doliny Indusu jak i na innych obszarach doszło do walk między różnymi miastami i prób narzucania władzy zwierzchniej przez najsilniejsze z nich innym ośrodkom. Artur L. Basham uważa nawet, że na obszarze tym doszło do stworzenia jednego scentralizowanego państwa¹⁰⁶.

105 Por.: Avari Bujor, *Starożytne Indie*, tłumaczenie: Łukasz Müller, Kraków 2011, s. 38.

106 Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył: Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 38-39.

Wykopaliska w mieście ujawniły bardzo wysokie studnie (po lewej), które prawdopodobnie były stale budowane, gdyż powódzie i odbudowa podnosiły poziom ulic. By Usman.pg - Own work, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=35428421>

Miasta często budowano na sztucznie utworzonych ceglanych platformach, także mających zabezpieczać przed powodzią. Brukowane ulice były zorientowane według kierunków kardynalnych oraz przecinały się pod kątem prostym. Sugeruje to planowość całego założenia urbanistycznego, co w cywilizacji europejskiej znane jest dopiero od czasów rzymskich. Potrafiono także skutecznie oddzielić przestrzeń prywatną od publicznej (dzięki dziedzińcom i ogrodom) oraz strefę handlu od mieszkalnej (w Lothal wzdłuż ulic biegnących południkowo znajdowały się sklepy i warsztaty, zaś równoleżnikowo – domostwa), co również jawi się bardzo wysokim osiągnięciem w tym okresie. W Kalibangan widoczne jest ponadto staranne rozplanowanie szerokości ulic. Prywatne domostwa były najczęściej dwupiętrowe, kilkupokojowe (najbiedniejsze miały jeden pokój z osobną łazienką, w Mohendżo-Daro liczba pokoi wynosiła 2 – 20) oraz posiadały malowane lub pokryte kolorową gliną ściany. Podobnie jak wielopomieszczeniowe budynki użyteczności publicznej (we wspomnianych wyżej cytadelach), także warsztaty, młyny, spichlerze i magazyny budowano głównie z cegieł suszonych na słońcu lub wypalanych w specjalnych piecach, jako materiał budowlany używano też drewno oraz kamienie. We wszystkich miastach istniał jednolity, opierający się na proporcji 1:2:4 system wyrobu cegieł, w którym standard dla cegły stosowanej do budowy domów wynosił na ogół 7:14:28 cm, zaś dla używanej przy konstrukcjach ziemnych 10:20:40 cm. Jest to pierwsze w historii użycie wypalanych cegieł na tak wielką skalę. Skonstruowany z tego materiału skomplikowany system kanalizacyjny, na który składały się latryny, dreny i szamba, był podłączony do każdego domostwa, zaś ścieki wyprowadzał na okoliczne pola. Wszystkie domy były wyposażone w osobne łazienki oraz miały dostęp do wody pochodzącej z licznych studni (w Mohendżo-Daro było ich ponad 700), położonych na terenie konkretnych domostw, bądź na podwórzach poszczególnych sąsiedztw. Istniały także studnie dostępne bezpośrednio z ulicy, zaś w Dholavirze znajdująca się w specjalnych cysternach woda pochodziła z opadów atmosferycznych, zbieranych dzięki przemysłowemu systemowi drenów. Licznie odnajdywane, często uszczelnione bitumem tzw. baseny (wykorzystywane być może jako łaźnie rytualne, zbiorniki wody pitnej lub nieczystości) świadczą ponadto, iż higiena była utrzymywana w miastach na bardzo wysokim poziomie. Z Dholaviry oraz terenu Beludżystanu znane są także przykłady wysokiego stopnia opanowania inżynierii wodnej, np. system tam chroniących przed powodzią, zbierający wodę w zbiornikach.

Fundament gospodarki stanowiły rolnictwo oraz hodowla. W celu zwiększenia efektywności rolnictwa budowano sieci kanałów nawadniających. W okresie rozkwitu (2600 – 1900 p.n.e.) stosowano głównie zimowe uprawy pszenicy i jęczmienia, jak również gorczycy, ciecierzycy, bawełny (pierwsze znane uprawy tej rośliny datują się z tego okresu), grochu, sezamu i daktyli, jednak po roku 1900 p.n.e. wykorzystanie deszczy monsunowych umożliwiło rozwój letnich upraw sorgo i ryżu (jest to także najprawdopodobniej pierwsze wykorzystanie tego zboża). Najwyraźniej właśnie z tego powodu nastąpiło w tym okresie przesunięcie rejonu nowo powstających osad ku dolinie Gangesu i Jamuny, wcześniej porośniętej dżunglą. Hodowano kury, kaczki, owce, kozy, bydło zebu i bawoły wodne, zaś oprócz tego ówczesni ludzie posiadali także udomowione psy, ptaki oraz niewielkie małpki. Nie jest jasne, czy słonie były już wówczas wykorzystywane przez człowieka, jednak w ruinach Harappy

odnaleziono figurki tych zwierząt, oznaczonych białymi i czerwonymi znakami na głowie w sposób, który do dziś stosują indyjscy kornacy. Natomiast znajdowane niekiedy figurki nosorożców, niedźwiedzi i gepardów z obrożami na karkach stawiają zagadkę odnośnie wykorzystania i udomowienia także ich, choć najprawdopodobniej są to jedynie przedstawienia tych zwierząt (używanych do celów religijnych i rozrywkowych) w niewoli.

Na wysokim poziomie stało rzemiosło, głównie artystyczne: produkcja fajansu i terakoty oraz obróbka metali i kamieni (np. potrafiono wywiercić otwór w kamiennym paciorku o średnicy 1 mm, lub wykuć złoty paciorek o 0,25 mm średnicy). Znano już technikę obróbki miedzi, a od ok. 2000 r. p.n.e. także brązu, znano też koło, używane zarówno w garncarstwie, jak i w celach transportowych – obok zwierząt jucznych i łodzi. Stosowany w rzemiośle system wag opierał się na zależnościach: 2-4-8-16-32-64 – aż do 12.800 jednostek, gdzie najmniejsza jednostka ważyła ok. 0,856 grama. Znalezione w Lothal, Mohendżo-Daro i Harappie skale w kształcie linijek świadczą, iż stosowano także dziesiętny system pomiaru długości z najmniejszą jednostką wynoszącą 1.704 mm. Oba systemy były przydatne zarówno w planowaniu skomplikowanych robót architektonicznych, jak i w jubilerskiej obróbce drobnych obiektów. Przy braku znajomości pieniądza była to najprawdopodobniej podstawa poboru podatków oraz dalekosiężnego handlu, a więc i władzy induskich elit.

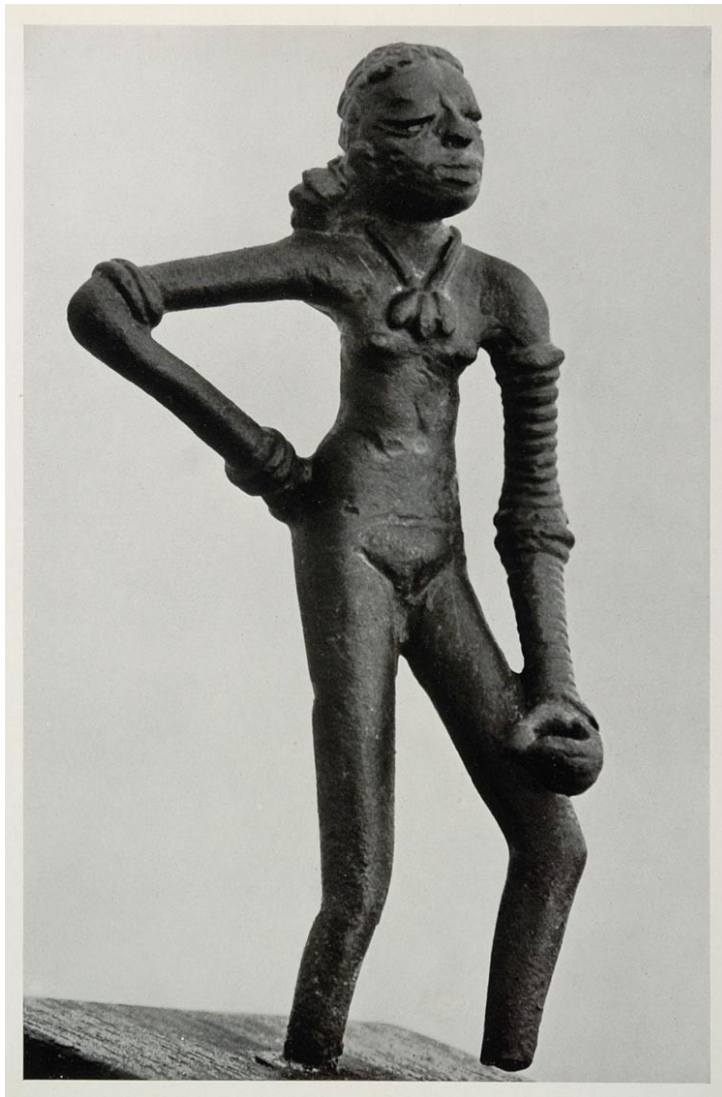
Miasta doliny Indusu (używam tej powszechnie przyjętej terminologii, bowiem nie jestem w stanie określić zmian ustrojowych w poszczególnych okresach, ani też określić dokładnie czasu i zakresu tych *stosunków handlowych*) utrzymywały zapewne stosunki handlowe z wiejskimi ośrodkami Beludżystanu, gdzie odkryto placówki kultury Harapy, wiele jednak gatunków metalu i półszlachetnych kamieni sprowadzano ze znacznie odleglejszych krain. W historiografii pojawiają się teorie jakoby rozległa sieć handlowa łączyła rodzinne miasta induskich kupców z Azją Centralną, południem Półwyspu Indyjskiego, wybrzeżami Morza Arabskiego, rejonem Zatoki Perskiej i Półwyspu Arabskiego, być może również z Azją Zachodnią, Kretą i Egiptem. Znajdowane tak nad Eufratem, jak i nad Indusem artefakty mogą dowodzić istnienia jakichś kontaktów z Sumerem, którego dokumenty handlowe wspominają o kraju Meluhha, identyfikowanym właśnie z cywilizacją Indusu. A. L. Basham wskazuje na fakty, że w Lothal znaleziono ponadto z mumifikowane zwłoki Egipcjanina i Asyryjczyka. Istnieją też liczne dowody wysokiego stopnia opanowania techniki żeglarskiej: doki w Lothal – używane jeszcze w XX wieku, zatopione ruiny dużego portu i miasta Dwarka, znaleziska wielkich kamiennych kotwic, odkryty w Lothal przyrząd nawigacyjno-pomiarowy, mierzący kąty dużych powierzchni w oparciu o położenie gwiazd i horyzont itd. Z zagranicy importowano głównie surowce dla warsztatów rzemieślniczych: kamienie półszlachetne, steatyt, muszle, metale, a także wełnę i bitum, zaś eksportowano produkty rolnicze (bawełna) i hodowlane (kury) oraz wyroby rzemieślnicze (broń, narzędzia, biżuteria, ornamenty) i surowce (drewno, kość słoniowa, lapis lazuli, złoto, perły)¹⁰⁷. Moim zdaniem hipotezy takie są nieudokumentowane i wręcz nieprawdziwe. Kontakty takie uniemożliwiał choćby ówczesny poziom komunikacji (dowody Bashama odnoszące się do tzw. *wysokiego stopnia opanowania techniki żeglarskiej* są co najmniej wątpliwe), zaś potrzeby ówczesnych społeczeństw nie wymagały tak rozwiniętej wymiany handlowej. Eksport kur i bawełny w ówczesnym okresie to czysta fantazja. Warto też

107 Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył: Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 38-39.

zwrócić uwagę na krótkotrwałość ówczesnych ośrodków państwowych i kolejne kryzysy polityczne i gospodarcze na różnych obszarach, które uniemożliwiały ciągłość takich kontaktów.

Z przedmiotów życia codziennego zachowały się głównie niewielkie, lecz ozdobne artefakty: ceramika (kuchenna, stołowa i grobowa), narzędzia (wśród nich najwcześniejsze okazy metalowych (miedzianych) haczyków na ryby, przybory toaletowe, zabawki (np. kostki do gry z 6 oczkami – identyczne ze znanymi obecnie, pionki do gier, m.in. do gry będącej zapewne pierwowzorem szachów, gwizdki w formie ptaków i jajek, wózki i zwierzęta na kółkach, zwierzęta z ruchomymi częściami ciała), pieczęcie (dotychczas odkryto ok. 2500, najczęściej steatytowych pieczęci), tabliczki ze znakami pisma, fragmenty inkrustacji mebli i innych ornamentów, guziki (identyczne w formie z używanymi obecnie), biżuteria (koraliki, naszyjniki, bransolety, brosze, wisioły itd.), amulety, lusterka, a także niewielkie przedstawienia figuratywne ludzi, rzeczywistych i fantastycznych zwierząt oraz nieznanymi bóstw. Podobieństwo stylu wykonania oraz znaleziska niemal identycznych obiektów na całym obszarze cywilizacji wskazują, iż wiele z nich było wytwarzanych masowo. Surowce wykorzystywane do ich wyrobu stanowiły: muszle, drewno (głównie cedrowe), glina, terakota, fajans, kamionka, kość, kość słoniowa, róg, ołów, miedź, brąz, srebro, złoto, kamienie: steatyt (talk), alabaster oraz kamienie półszlachetne – najczęściej karneol, a także: azuryt, antymon, ametyst, jadeit, jaspis, turkus, onyks, lazuryt, amazonit, agat i inne.

Spśród motywów przedstawionych na mających wielkość pocztowego znaczka pieczęciach najczęściej pojawia się nosorożec, gawiał, słoń, bawół wodny, byk zebu, tygrys, łódź, figowiec pagodowy, jednorożec, fantastyczne trójgłowe zwierzę oraz tzw. „władca zwierząt” – bóstwo w pozycji jogina w otoczeniu zwierząt, podobne do późniejszych przedstawień boga Śiwy (w tzw. postaci Paśupati). Wydaje się, iż wizerunki te były handlowymi identyfikatorami określonych grup społecznych, widniejącymi na pieczęciach w sąsiedztwie napisu, będącego być może tytułem lub imieniem właściciela. Pieczęcie odciskano w glinie bezpośrednio na towarach przeznaczonych do eksportu czy sprzedaży, lub na wiążących je linach. Większość z nich miała na odwrocie małe uszko, umożliwiające nanizanie jej na sznurek lub rzemień. Podobnie jak pokryte znakami pisma tabliczki (o niewiadomym przeznaczeniu) musiały one mieć ograniczony czas ważności, jako że duże zbiory nieuszkodzonych obiektów archeolodzy znajdowali w śmieciach, gdzie zostały zapewne wrzucone celowo.

„Tańcząca dziewczyna”. Domena publiczna.

Ze świadectw archeologicznych wynika, że struktura społeczno-ekonomiczna *kultury doliny Indusu* była we wszystkich miastach podobna oraz charakteryzowała się (w początkowym okresie) dużym egalitaryzmem, o czym świadczy jednolite rozplanowanie urbanistyczne i styl wykonania artefaktów oraz brak wyraźnych oznak zróżnicowania statusu materialnego w pochówkach. Istniejące cytadele wskazują jednak, że z czasem w społeczeństwach tych miast nastąpił podział władzy, nie wykluczam nawet hipotezy, że władza była narzucona przez element kulturowo obcy, chroniący się w cytadeli przed miejscową ludnością¹⁰⁸.

108 Na początku dziejów Harappy cytadelę miejską otaczał mur, wyposażony w wieże strzelnicze; jego szerokość u podstawy wynosiła 12 m, wysokość 10,5 m. Z biegiem wieków mur ten przerabiano, umacniając go coraz lepiej, chociaż nic nie wskazuje na to, żeby miasto było poważnie zagrożone przez nieprzyjaciół. Por.: A. L. Basham, dz. cyt., s. 49.] Należy postawić pytanie, dlaczego nie całe miasto było otoczone murem, a tylko cytadela. Gdy ją budowano miasto było zapewne jeszcze niewielką osadą. Chroniona była cytadela, a nie rozrastające się miasto. Przy pieszym poruszaniu się w trudnym niedostępnym terenie zagrożenie zewnętrzne do drugiego tysiąclecia p.n.e. było raczej niewielkie. Nie przypuszczam, by sąsiadujące z miastami ludy zbieracko łowieckie i koczownicze (pasterskie i hodowlane) były w stanie zorganizować się w grupy wystarczająco duże, by móc przeprowadzić atak na tak wielkie metropolie.

Z uwagi na powszechność wysokiej jakości wyrobów rzemieślniczych i technologii budowlanych oraz ogólny dobrobyt (analiza szczątków ludzkich dowiodła, iż ludność była dobrze odżywiona, a mięso było powszechnie dostępne) kultura doliny Indusu określana jest często przez naukowców jako „społeczeństwo klasy średniej” (R. Meadow).

Na terenie wykopalisk Mohendźo-Daro i Harappy odkryto też mieszkania robotników – równoległe szeregi dwuizbowych domków o wymiarach 6 m na 3,5 m (w Harappie większe). Były to prawdopodobnie mieszkania robotników młóących zboże dla kapłanów i dostojników mieszkających w cytadelach¹⁰⁹. W ramach miast (miast-państw) kultury doliny Indusu doszło po raz pierwszy w tym regionie do zhierarchizowania tego społeczeństwa. Trudno dziś odtworzyć ustrój polityczny wewnątrz miast kultury Indusu z powodu niemożności odczytania źródeł pisemnych z tamtego okresu. Zapewne w ciągu setek lat ulegał on zmianie. Odkryte obiekty architektury miejskiej wskazują, że duże budowle służyły raczej ogółowi społeczeństwa (np. tzw. „wielka łaźnia” w Mohendźo-Daro), Społeczeństwa miast tej kultury posiadały oligarchiczny system władzy, ze stojącymi na szczycie drabiny społecznej wojskowymi (cytadele!) elitami miast-państw, które kontrolowały rozległe obszary (np. Harappa kontrolowała w końcowym okresie swego istnienia ok. 130 km²).

Dotychczas naukowcom nie udało się rozszyfrować induskiego pisma z tego okresu, którego jedyne przykłady dotrwały do naszych czasów głównie na pieczęciach, glinianych tabliczkach, fragmentach ceramiki, fajansu, terakoty oraz kamienia. Pomimo obfitości wciąż znajdowanego materiału (ok. 4000 obiektów), na ogół są to bardzo krótkie inskrypcje (średnio 5-7 znaków, najdłuższa ma 26), zaś ich język nie został dotąd jednoznacznie zidentyfikowany i powiązany z żadną rodziną językową. Nie istnieje ponadto żaden dwujęzyczny dokument w rodzaju Kamienia z Rosetty, który pomógłby w odczytaniu pisma. Dotychczasowe próby nie przyniosły rozstrzygającego rozwiązania, zaś treść rekonstruowanych inskrypcji pozostaje nadal w sferze hipotez, co sprawia, iż kultura Indusu jest wciąż mało znana. Nie jest wykluczone, że istniały dłuższe teksty, lecz sporządzono je na nietrwałych materiałach: liściach bananowca (materiał piśmienniczy znany także na południu Indii w późniejszych epokach), bawełnie, wyprawionej skórze, lub korze. Mimo to dzięki zastosowaniu analiz komputerowych, naukowcy zdołali dotąd zidentyfikować ok. 400 – 600 znaków (spośród nich ok. 135 najczęściej używanych), zaś wielu z nich uważa, iż tworzą one czytany od prawej do lewej logograficzno-sylabiczny system zapisu nieznanego, być może aglutynacyjnego języka, którego syntaktyka zdaje się być podobna do protodrawidyjskiej. Do tego w inskrypcjach stosuje się najwyraźniej dziesiętny system zapisu liczb, w którym kreseczki oznaczają jednostki, zaś półkola – dziesiątki.

Pomimo hipotez próbujących powiązać tak język, jak i pismo induskich pieczęci z cywilizacją dawnego Sumeru, wszystko wskazuje na to, że rozwinęły się one w dorzeczu Indusu niezależnie, zaś używający ich ludzie reprezentowali kulturę zupełnie inną od sumeryjskiej. Tezę tę potwierdzają liczne znaleziska obrazujące ewolucję znaków pisma, którego najstarsze przykłady (symbole trójkątu interpretowane jako ideogramy) datują się sprzed okresu świetności cywilizacji (z ok.

109 Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 40.

3300 roku p.n.e., są, więc współczesne sumeryjskim znakom klinowym) oraz ewidentnie pochodzą z wcześniejszych motywów zdobienia ceramiki. Podobnie nieudowodnioną koncepcją jest domniemane pochodzenie znanego z Wyspy Wielkanocnej pisma Rongorongo od pisma induskiego, do którego jest tylko powierzchownie podobne.

Zaledwie 2% znalezionej materii archeologicznej da się jednoznacznie powiązać z praktyką religijną, co sprawia, iż bardzo mało wiadomo dziś o tej sferze życia nad Indusem. Najczęściej są to przedstawienia bóstw (np. „władcy zwierząt”, bóstwa na drzewie itd.) czczonych przez ludzi i przyjmujących ofiary oraz procesje. Być może w ten sposób należy także interpretować przyozdobione girlandami kwiatów zwierzęta, co jest dosyć popularną praktyką zarówno wielu dawnych, jak i dzisiejszych form kultu (np. w hinduizmie). Nie powstawały w tym okresie obiekty induskiej sztuki monumentalnej, (nie budowano np. okazałych świątyń), co zdaje się zaprzeczać istnieniu tak rozbudowanych form religii, jakie znamy np. w starożytnym Egipcie, oraz rzuca pewien cień na koncepcję ustroju teokratycznego. Z drugiej jednak strony przeznaczenie tzw. budynków użyteczności publicznej w miejskich cytadelach wciąż pozostaje nieznane. Jedynymi znanymi budowlami o charakterze jednoznacznie kultowym są małe kapliczki grobowe, podobne w formie do obecnie znanych samadhi, grobowców joginów i sadhu. Umieszczano je nad pochówkami zawierającymi resztki owiniętych w całuny zwłok w drewnianych trumnach, zaopatrzone w proste dary grobowe: naczynia z żywnością i skromną biżuterię (większość bogactw była najprawdopodobniej przekazywana potomkom). W okresie postępujących przemian ekonomiczno-społecznych po ok. 1900 roku p.n.e. pojawia się coraz więcej pochówków ciepłopalnych z popiołami umieszczonymi w dużych urnach. Brak natomiast grobowców wyraźnie królewskich, zaś większość pochówków ukazuje podobny status materialny zmarłych.

Ważnym elementem religii Harapy był zapewne kult falliczny, czego dowodzą liczne przedmioty o stożkowym kształcie, będące prawie na pewno sformalizowanym wyobrażeniem fallusa. Linga, czyli emblemat falliczny, w późniejszym hinduizmie jest symbolem boga Siwy, który częściej odbiera cześć w tej postaci niż w postaci sakralnego wizerunku; można, więc z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć, iż owe przedmioty miały związek z ityfalicznym „Proto-Siwą” z pieczęci. Wypowiedziano też przypuszczenie, że niektóre wielkie przedmioty kamienne w kształcie pierścieni są sformalizowanymi wyobrażeniami żeńskiego organu rozrodczego i stanowiły symbol Bogini Matki, ale to jest bardzo wątpliwe¹¹⁰. Dyskusyjne są i inne przypuszczenia. Wśród znalezionej materii archeologicznej zdarzają się niekiedy wyobrażenia kobiet w ciąży oraz żeńskiego bóstwa w typie Bogini-Matki (por. podobne wizerunki z epoki paleolitu), wskazujące być może na istnienie kultu płodności. Niewykluczone, iż takie samo znaczenie należy przypisać lingamom, również znajdowanym w ruinach induskich miast, a także często spotykanemu motywowi drzewa figowego, w hinduizmie uważanego za święte nawet współcześnie. Czcili darzono również ogień, lub przynajmniej wykorzystywano go w praktykach kultowych, o czym świadczą odnajdywane ołtarzyki ogniowe, podobne do późniejszych z epoki wedyjskiej. „Ołtarzyki ogniowe” mogły jednak pełnić inną funkcję (np. stanowić źródło utrzymywania ognia). Wszystkie powyższe dane dowodzą, że religia mieszkańców doliny Indusu była rozbudowaną

¹¹⁰ Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 47.

formą animizmu, być może z pewnymi aspektami praktyk szamanistycznych (znaleziono małe maseczki dla glinianych figurek, co może dowodzić, iż rzeczywiste maski też były używane).

Wraz z zanikiem kultury doliny Indusu wiele aspektów, łączonych z uprzednio dominującymi elitami odeszło w zapomnienie, np. pismo, pieczęcie, symbol jednorożca itd.. Jednakże wiele elementów tej kultury przetrwało: nowe miasta, które wyrosły w dolinie Gangesu i Jamuny w okresie 600-300 r. p.n.e. kontynuowały pewne formy organizacji społecznej, kultu (ofiary ze zwierząt, ofiarne wyroby z terakoty, ołtarzyki ogniowe), style budownictwa i urbanistyki, motywy zdobnicze oraz osiągnięcia technologiczne (wyrób ceramiki, fajansu i terakoty, uprawa bawełny itd.).

Początki kryzysu kultury Indusu sięgają lat ok. 1700 r. p.n.e. Przyczyn tego zjawiska historycy poszukiwali głównie w zmianach klimatycznych, jak i najazdach Ariów z północy, czyli ludów indoirañskich¹¹¹. Pierwsza hipoteza została potwierdzona przez badania paleobotaniki, która wykazała duże zmiany klimatyczne w latach 1800-1500 p.n.e.; ocieplenie klimatu przyniosło okresy suszy i znaczne zmniejszenie opadów. W wyniku tego gwałtownie zmalała ilość plonów, co powodowało klęski głodu i epidemie, mimo że klimat umożliwiał dwukrotne zbiory w roku¹¹². Wsie wokół dużych miast nie potrafiły już zaspokajać potrzeb populacji miejskiej, która albo musiała emigrować, albo też zmniejszyła się w wyniku głodu i chorób. W tym okresie zmiany uległ również krajobraz. Fotografie z lotu ptaka i przykłady fauny i flory ujawniają postępujące cofanie się wód i transformację linii brzegowej. Lothal został zalany, Kathiawar zmienił się w półwysep, rzeka Saraswati wyschła, a Indus zmienił kierunek. Zmiany w środowisku i społeczeństwie oraz exodus z miast mogły oznaczać, że porzucone domy zostały zajęte przez rolników i biedotę. W wyniku zmiany koryt rzek domy trzeba było wznosić na coraz wyższych konstrukcjach albo porzucać. Zabudowania nie miały już tak regularnego planu jak kilka wieków wcześniej, konstrukcje domów były marne i często wznoszone z cegieł o różnych wymiarach, często pochodzących z wcześniejszych budynków. Również napady i przemieszczanie się obcych grup nomadów mogło stać się częstsze. To wyjaśniałoby ślady masakr i dewastacji w Mohendźo Daro. Teoria, że cywilizacja doliny Indusu została zniszczona przez Ariów (najeźdźców nieznanego pochodzenia i założycieli późniejszej cywilizacji indyjskiej) jest dziś już nie do obrony. Niektóre z osad zostały zniszczone i opuszczone, jak Harappa, ale archeologiczne pozostałości innych wskazują na koegzystencję miejscowych i obcych. Tak jest w przypadku Mohendźo Daro, gdzie chaotyczny plan miasta, różne rodzaje ceramiki i mieszanina kremacji, pochówku i zbierania kości w dużych urnach są znakami, że nowo przybyli osiedlali się obok miejscowej ludności. Obecność obcych w Mohendźo Daro, Amri i Jhukarze ujawniają również inne elementy, takie jak konstrukcja chat i typy ceramiki, których cechy odwołują się do kultury Jhukary, spotykanej w Sindh u schyłku kultury doliny Indusu¹¹³. Hipotezę kluczowej roli zmian klimatycznych zdaje się także potwierdzać fakt, iż mniej więcej w tym samym okresie m.in. Z podobnych przyczyn doszło do kryzysu gospodarki i upadku państw sumeryjskich. Pojawiające się hipotezy wiążące upadek powstałych w tym okresie na Półwyspie Indyjskim ośrodków miejskich i wsi na skutek eksploatacji środowiska przez ludzi (nadmierna

111 Por.: <http://reporters.pl/641/odkryto-ktora-cywilizacja-jest-najstarsza-na-ziemi/>

112 Por.: Oxford. *Wielka historia świata*, t. V, *Cywilizacje Azji. Dolina Indusu – Indie – Kambodża*, Londyn 2005, s. 11. Według autorów tego opracowania zmiany ekosystemu prawdopodobnie zaczęły się dużo wcześniej, bo już ok. 2200 r. p.n.e.

113 Por.: M. Albenese, *Starożytne Indie. Historia kultury hinduskiej*, Barcelona 2008, s. 18-19.

wycinka drzew, wypasanie zbyt dużej ilości zwierząt i rzekomo spowodowane gospodarką irygacyjną nadmierne zasolenie gleb)¹¹⁴ są nieprawdopodobne. To moim zdaniem przenoszenie przez współczesnych ekologów swoich wyobrażeń na czasy zamierzchłe (warto choćby przez chwilę zastanowić się nad liczbą ludności tych miast i porównać ją z wielkością dzisiejszych). Również teorie wiążące upadek tej kultury z najazdem Ariów są dyskusyjne, choćby z powodu rozbieżności terminologicznej. Miasta zostały opuszczone na przestrzeni między 2100 r. p.n.e. a 1900 r. p.n.e., najazdy Ariów miały zaś miejsce dopiero około 1500 r. p.n.e.. Najbardziej prawdopodobne są hipotezy, że do upadku doszło w wyniku stopniowych zmian ekosystemu z powodów klimatycznych.

To potoczna wiedza, ale pisząc o rozwoju cywilizacji i analizując dotychczasowe koncepcje dotyczące tego tematu nie sposób całkowicie jej pominąć, w Wikipedii w haśle *Cywilizacja Doliny Indusu* spotkałem się z hipotezą jakoby innym ważnym czynnikiem upadku ówczesnych ośrodków miejskich mogło być również przeciążenie polityczno-ekonomicznej ich struktury, które w rezultacie zapoczątkowało powstanie nowych, prostszych form ustroju. Dowody archeologiczne wskazują, bowiem iż w okresie 1900-1300 p.n.e. Harapy przestała być utrzymywana w należytym stanie: miasto stawało się coraz bardziej zatłoczone (ekspansja domostw do strefy publicznej) i zaniedbane¹¹⁵. Poglądy takie sugerują, że dotychczasowe elity musiały stracić autorytet i władzę oraz nie były już w stanie kontrolować zarówno organizacji wewnątrz miast, jak i jego rozległych powiązań handlowych, które ostatecznie obumarły. Fakt ten spowodował nie tylko regres ekonomiczny i zerwanie kontaktów ze światem, lecz także przyczynił się do fragmentacji samej cywilizacji Indusu na szereg prostszych kultur. Moim zdaniem, to nieuzasadniona hipoteza. Te, tak zwane *prostsze kultury* nie przyniosły z sobą takich struktur organizacyjnych – *prostszych form ustroju*, które potrafiłyby rozwiązać wcześniejsze problemy. Z czego mianowicie miałyby ponadto wynikać utrata tzw. *autorytetu i władzy* przez poprzednie elity? W jaki sposób one powstały, w jaki sposób legitymizowały swą władzę i przy pomocy, jakich środków ją sprawowały?

Poziom cywilizacyjny ówczesnych społeczeństw był niewystarczający, by sprostać klęskom, które przyniosły zmiany klimatyczne i z tego powodu doszło do regresu ówczesnych kultur miejskich, również rodzących się w ich ramach form samorządności. Ta, z powodu rozwoju struktur państwowych, później państwowych przez bardzo długi okres znajdzie się w kryzysie, często pełniąc tylko funkcje zarządzające (administracyjne) służące eksploatacji ludności miejskiej przez elity panujące. Można stwierdzić, iż upadek induskich miast był rezultatem wielu czynników i z całą pewnością był to długi proces transformacji kulturowej. Z tego powodu naukowcy często stosują zbiorczy termin "tradycja doliny Indusu" na określenie wszystkich wcześniejszych i bezpośrednio następujących kultur, kwitnących w tym regionie w okresie 7000-1300 p.n.e.

Najazdy społeczeństw koczowniczych dotknęły w pierwszej kolejności osad w Beludżystanie. Najwcześniejsza warstwa wykopaliskowa w Rana-Ghundai wykazuje, iż oddziały konnych najeźdźców dotarły do tej okolicy jeszcze przed trzema tysiącami lat p.n.e. Szybko jednak znikły, ustępując miejsca kulturze

114 Por.: tamże.

115 Przypuszczam, że doszło do gwałtownego napływu ludności z północy w wyniku gwałtownego ochłodzenia spowodowanego wybuchem wulkanu Thira (Santoryn).

osadniczej, która objęła ten teren w III tysiącleciu i była współczesna miastom nad Indusem. Następnie około 2000 roku p.n.e. albo nieco później osiedle zostało spalone i pojawił się nowy, bardziej prymitywny typ ceramiki – zdaniem Artura Bashama dowód na to, że rozgościli się tam najeźdźcy. Moim zdaniem ludy wcześniejszej kultury bardzo wolno podnosiły się z kryzysu po najeździe (podobnie było na terenach Europy po podbojach Scytów). Nie można jednak wykluczyć, że najeźdźcy narzucili wcześniej zamieszkującym te terytoria ludom swą zwierzchność. W Beludżystanie południowym centrum kultury najeźdźców mieściło się w Szali-Tump, niedaleko od Sutkagen Dor, które było najdalej na zachód wysuniętą placówką Harappy. Ludzie z Szali-Tump używali toporów z otworem na drzewce i okrągłych pieczęci miedzianych. Zastąpili oni wcześniejszą kulturę miejscową, którą archeologia określa jako kulturę Kulli. W ostatniej fazie istnienia Mohendżo-Daro pojawia się ceramika malowana i narzędzia z kamienia, podobne do tych z Beludżystanu; może to wskazywać na wielki napływ uciekinierów z terenów Kulli, którzy przynieśli tu z sobą część dorobku kulturowego ze swych wcześniejszych siedzib.

Gdy ludy koczownicze opanowały osiedla pograniczne, wcześniej wytworzone prawa i systemy organizacyjne miast nad Indusem¹¹⁶ musiały ugiąć się pod tymi nowymi wpływami. W Mohendżo-Daro obszerne komnaty zostały podzielone na mniejsze; pałace stały się mieszkaniami (przypuszczalnie dla uchodźców). Piece garncarskie poczęto budować w obrębie miasta. Zakopywano w ziemi stopy klejnotów. Prawdopodobnie przeludnione miasto szykowało się do obrony przed atakiem¹¹⁷.

Według niektórych hipotez do upadek cywilizacji Harappa również wiązał się z wodą, a właściwie jej brakiem, że spowodowały go "zmiany klimatyczne wywołane osłabieniem indyjskiego monsunu, co przyczyniło się do wyschnięcia rzeki Saraswati, na której wylewach oparte było rolnictwo. To z kolei zmusiło Harappańczyków do porzucenia uprawy pszenicy i jęczmienia na rzecz prosa i ryżu. Brak wystarczających ilości wody spowodował również konieczność opuszczenia zatłoczonych miast, w których dramatycznie pogorszyły się warunki sanitarne¹¹⁸.

Środowisko społeczne wokół ośrodków rolniczych na Subkontynencie Indyjskim

Dostrzegając osiągnięcia tzw. kultur miejskich, rolniczych, należy jednak uwzględnić, że rozwijały się one w bardzo złożonym środowisku społecznym. Wokół istniały ludy zbieracko-łowieckie i pasterskie. Pisał ponad tysiąc lat później Herodot:

Lud Indów jest bezsprzecznie najliczniejszy ze wszystkich znanych nam ludów. (...) Wiele jest ludów indyjskich, które nie mówią tym samym językiem; jedne z nich są koczownicze, drugie nie, inne znów mieszkają na bagnach rzeki i żywią się

¹¹⁶Nie jak piszą niektórzy historycy – odwieczne prawa i sztywna organizacja miast nad Indusem, takich, bowiem nigdy i nigdzie nie było.

¹¹⁷ Por.: L. Arthur Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 49-50.

¹¹⁸ Daniel Musiał, *4500 lat temu mieli w domach toalety i bieżącą wodę. Cywilizacja, o której zapomniano / WielkaHISTORIA.pl* <https://www.onet.pl/informacje/wielka-historia/4500-lat-temu-mieli-w-domach-toalety-i-biezaca-wode-cywilizacja-o-ktorej-zapomniano/f2m9mq3,30bc1058>

surowymi rybami, które łowią ze swych łodzi trzciniowych... ci właśnie Indowie noszą odzież z łyka, zebrawszy siłowie z rzeki i wytrzepawszy, wyplatają je następnie na kształt rogózki i wdziewiają na siebie niby pancerz. Inni Indowie, którzy od nich na wschód mieszkają, są koczownikami i jadają surowe mięso. Nazywają się Padajami i mówi się, że praktykują takie obyczaje. Jeżeli który z ich współziomków zachoruje, niewiasta lub mężczyzna, wtedy mężczyznę zabijają najbliżsi jego przyjaciele, twierdząc, że gdy choroba go strawi, jego mięso będzie już zepsute. On wypiera się choroby, ale oni nie zwracają na to uwagi, tylko zabijają go i sporządzają sobie z niego ucztę. Podobnie jeśli kobieta zachoruje, jej najbliższe przyjaciółki tak samo z nią postępują jak z mężczyzną mężczyźni. Bo także każdego, kto by dożył starości, zarzną jak bydło ofiarne i spożyją na uczcie. Ale to się praktycznie nie zdarza, gdyż przed tym każdy, kogo powali choroba, jest zabijany. u innych znów Indów jest znowu inny tryb życia. Ani nie zabijają nic żyjącego, ani nie sieją, ani też nie mają zwyczaju nabywać domów tylko żywią się ziołami... Kto z nich zachoruje, idzie na pustynię i kładzie się, a nikt się o niego nie troszczy – ani podczas choroby, ani po śmierci¹¹⁹.

W ekosystemie Półwyspu Indyjskiego ludy zbieracko-łowieckie żyły na terenach niedostępnych. Mieszkańcy miast i osiedli mieli przewagę demograficzną nad ludami wędrownymi zbieracko-łowieckimi i stąd zapewne przez długi czas nie potrzebowali stałej siły zbrojnej. Ponadto, to przypuszczalnie z ich strony następowały akty agresji, (być może w obronie stad). Ekspansja demograficzna tego uniezależnionego w sposób bezpośredni od przyrody społeczeństwa powodowała konieczność pozyskania kolejnych przestrzeni pod uprawę, a odbywało się to kosztem ludów żyjących w innym środowisku. Wycinanie lasów mogło spotykać się z oporem społeczeństw zbieracko-łowieckich; z drugiej strony przyczynami konfliktów był odmienny stosunek do własności.

W literaturze historycznej spotykamy się z idealizowaniem tego zagadnienia. Avari Bujr pisze np.:

musiało upłynąć wiele tysiącleci po 7000 roku p.n.e. zanim myśliwi-zbieracze stali się rzeczywiście marginalnymi postaciami w indyjskim krajobrazie. Przez długi czas rolnicy i myśliwi-zbieracze utrzymywali ze sobą kontakty, gdyż ci pierwsi potrzebowali produktów leśnych i miodu. Ponieważ rolnictwo wiązało się zarówno z uprawą ziemi, jak i karmieniem udomowionych zwierząt, rolnicy współpracowali sezonowo z osiadłymi i półkoczowniczymi pasterzami¹²⁰.

O ile współpraca, (pomimo konfliktów natury terytorialnej i praw własności), ze środowiskami pasterskimi była możliwa, to teza o wymianie z ludami zbieracko-łowieckimi jest bardzo dyskusyjna. Co mianowicie społeczeństwa rolnicze mogły zaoferować ludom zbieracko-łowieckim w zamian za ich *produkty leśne i miód*? Avari Bujr pisząc: *podczas, gdy myśliwi-zbieracze prowadzili egzystencję z dnia na dzień, rolnicy mogli cieszyć się coraz większym dobrobytem¹²¹* wykazuje się bardzo subiektywną oceną tych tak bardzo różnych (nie tylko w sferze gospodarki, ale i swego stosunku do wartości) społeczeństw. Umysł nasz z trudem przełamuje pewne bariery myślenia, narzucone wzorce. Omawiając dzieje ludzkości do końca III

119 Herodot, *Dzieje*, przełożył Seweryn Hammer, Wrocław 2005 (Dodruk 2008), s. 262.

120 Avari Bujor, *Starożytne Indie*, tłumaczenie: Łukasz Müller, Kraków 2011, s. 34.

121 Avari Bujor, *dz. cyt.*, s. 34.

tysiąclecia p.n.e. musimy wciąż pamiętać, że człowiek poruszał się wówczas jedynie pieszo. Zasięg oddziaływania poszczególnych ośrodków był w związku z tym bardzo niewielki. W czasie istnienia kultury doliny Indusu i jej rozwoju, obok rosła również liczba ludności pasterskiej i hodowlanej, przy wciąż malejącej populacji ludności zbieracko-łowieckiej, głównie z przyczyny zajmowania przez ludy o innej kulturze ich środowiska naturalnego, sądzę, że podobnie jak na innych obszarach również w wyniku ich fizycznej likwidacji. Wzrost demograficzny ludów rolniczych nie był jednak jednostajny. Brak odpowiedniej wiedzy i świadomość uniemożliwiały reagowanie ówczesnym społeczeństwom na stopniowe, a tym bardziej gwałtowne, zmiany klimatyczne. Mogły pojawiać się choroby zakaźne, których skutki demograficzne mogły być wręcz niewyobrażalne. Podobnie wciąż nie wiemy o wielu kataklizmach, do jakich dochodziło w tym okresie i ich skutkach.

Daleki Wschód

Na obszarach obejmujących terytoria dzisiejszych Chin

Jednymi z pierwszych ludów kultury osiadłej na terytorium dzisiejszych Chin są społeczeństwa kultury Jangszao i Lungszan¹²². Jako o pierwszym większym ośrodku kultury rolniczej wspomina się również tzw. kulturę Siaot'un, na terenie, której powstało później państwo szangowskie¹²³. W gospodarce tych ludów dominowało rolnictwo. Uprawiano głównie proso, wśród zwierząt domowych dominował pies i świnia. w Lungszan znaleziono również szczątki koni, owiec i bydła. Kultury te istniały w okresie od 3000 do 2000 r. p.n.e. Mimo prawdopodobnie pierwotnie różnego pochodzenia, miały znaczną ilość wspólnych cech. Obszar (i okres ich istnienia) nazywa się obszarem (okresem) „Longshan”, od pierwszej odkrytej kultury tego typu. Obejmował on dolny i środkowy bieg rzeki Huang He. Oczywiście tak jak i na innych terenach tego okresu obok kultur rolniczych wciąż egzystowały społeczeństwa zbieracko-łowieckie i pastersko-hodowlane.

Kultura Yangshao (Jangszao) rozwijała się w młodszej epoce kamienia (neolit), od około piątego tysiąclecia do początku trzeciego tysiąclecia p.n.e., na terenie północnych Chin. Została nazwana od miejscowości Jangszao (Yangshao) w prowincji Henan, na której terenie J.G. Andersson w 1921 roku odkrył pozostałości osiedla. Ludność kultury Yangshao zamieszkiwała duże, częściowo umocnione osady (np. Banpo w pobliżu Si'an). Ludność tej kultury uprawiała proso, hodowała też jedwabniki, a odnalezione kości świadczą o udomowieniu psów, owiec, świń i kóz. Rozwinięta była ceramika, wśród której wyróżniają się bogato malowane naczynia użytkowe, m.in. czarne, z geometrycznymi, zoo- i antropomorficznymi dekoracjami.

Kultura Longshan¹²⁴ jest bezpośrednią kontynuacją kultury Yangshao, która wykształciła się w rejonie centralnego i dolnego biegu Rzeki Żółtej między 2500 r. p.n.e. a 1850 r. p.n.e., na terenie m.in. północnej części prowincji Henan oraz wzdłuż

122 Od miejscowości, w których znaleziono archeologiczne ślady tych kultur.

123 Moim zdaniem nie można mówić o tzw. *cywilizacji szangowskiej*. Nie odrębna *cywilizacja*, lecz państwo. Por.: W. Rodziński, dz. cyt. s. 18.

124 Lungszan, nazwa chińska -Hanyu pinyin, Lóngshān wénhuà, Wade-Gile, Lung-shan wen-hua. Znaki tradycyjne 龍山文化. Zn. Uproszczone 龙山文化.)

wybrzeży Morza Wschodniochińskiego. Nazwa pochodzi od miejscowości Longshan (龙山, dosł. Smocza Góra) w prowincji Szantung, gdzie w latach 1930-1931 odkryto pozostałości pierwszej osady przypisywanej tej kulturze. Badania archeologiczne pozwoliły na odkrycie osad otoczonych wałami ziemnymi. Wyróżniającą cechą tej kultury był wysoki poziom wytwarzania naczyń oraz kół. Charakterystyczne są w szczególności wyrabiane na kole garncarskim wyroby wykonane z wypolerowanej czarnej ceramiki o wyszukanych kształtach, o czerepach grubości od 2 do 4 mm. Są to m.in. naczynia na trzech nóżkach (por. ding), puchary o esowatej linii wsparte na rzeźbionej nóżce lub w kształcie moździerza z uchwytami. Ozdoby w formie delikatnych linii i ząbków były wyciskane. Odnaleziono też liczne wyroby wykonane z kamienia (przede wszystkim narzędzia), krzemienia, nefrytu, kości i muszli, choć znana była już także miedź. W okresie kultury Longshan uprawiano kilka rodzajów zbóż i warzyw, a także poddawano fermentacji ryż. Rozpowszechniona była hodowla koni, krów, świń, owiec, psów i kur. Z kultury tej wyewoluowała najprawdopodobniej kultura Erlitou ze Henanu (ok. 2000-1500 lat p.n.e.), przejściowa do epoki brązu, ostrożnie identyfikowana (zwłaszcza przez chińskich archeologów) z półlegendarną pierwszą chińską dynastią – Xia, którą według tradycji miał założyć Wielki Yu (trad. lata panowania: 2205 p.n.e.-2198 p.n.e.). Należy zaznaczyć, że tak jak i na innych obszarach (w Mezopotamii, Egipcie, na Półwyspie Indyjskim), tak też i na terytorium dzisiejszych Chin obok powstających i rozwijających się pierwszych osad (kultur) rolniczych wciąż rozwijały się społeczeństwa pastersko-hodowlane, zapewne też wciąż istniały tam ludy zbieracko-łowieckie. Niekiedy do gospodarki pastersko-hodowlanej wracali ci mieszkańcy osad o dominującej gospodarce rolnej, którzy z różnych przyczyn byli z nich relegowani.

Półwysep Koreański

Wśród historyków koreańskich nie ma obecnie zgodności odnośnie do źródeł kultury koreańskiej z okresu neolitu. Część z nich przypuszcza, że około III tysiąclecia p.n.e. przybyła na Półwysep Koreański z północy fala migracyjna ludów altajskich, która przemieszała się z wcześniejszymi mieszkańcami tych terenów – paleoazjatami. Według innej hipotezy ludy z Azji Południowo-wschodniej w gospodarce, których dominowało rolnictwo, przybyły na Półwysep Koreański drogą morską, mijając po drodze półwysep Szantung. Zdaniem części badaczy rolnictwo stało się głównym zajęciem większości społeczeństw żyjących na Półwyspie Koreańskim w epoce brązu. Poświadczają to znajdowane przez archeologów kamienne sierpy do żęcia kłosów datowane są na ten właśnie okres¹²⁵. Moim zdaniem uprawa roli zaczęła stopniowo odgrywać w gospodarce części społeczeństw Półwyspu Koreańskiego coraz większą rolę, a główną gałęzią gospodarki stawały się hodowla i pasterstwo. Hodowla zwierząt szerzej rozwinęła się tu prawdopodobnie dopiero na początku epoki żelaza (300 r. p.n.e.). Tak jak i na innych obszarach bytowały tu jednak również społeczeństwa łowieckie i zbieracko-łowieckie.

Typ tradycyjnej gospodarki rolnej (brak hodowli bydła mlecznego, metody uprawy ryżu¹²⁶) potwierdza hipotezę wschodnią. Warto podkreślić, że obie hipotezy

125 Głównym zajęciem części społeczeństw Półwyspu Koreańskiego, a nie – jak pisze Halina Ogarek-Czój – głównym zajęciem mieszkańców Półwyspu Koreańskiego. Por.: H. Ogarek-Czój, *Mitologia Korei*, Warszawa 1988, s. 10.] i tu gospodarka różnych społeczeństw bywała odmienna.

126 Badania udowadniają, że ekstensywna uprawa ryżu miała na Półwyspie Koreańskim miejsce już 2500

zakładają imigrację na zaludniony przez społeczeństwa paleoazjatyckie półwysep ludów rolniczych, nie zaś ewolucję gospodarki i przejmowanie kultury rolniczej. W gospodarce ludów rolniczych wciąż obok uprawy roli ważną rolę odgrywało myślistwo i rybołówstwo.

Wyspy Japońskie – Środkowy Jōmon

Na wyspach japońskich odnośnie do okresu między 3520–2470 rokiem p.n.e. (środkowy Jōmon) doliczono się ponad 11.000 osad, co dowodzi, że w tym czasie doszło na wyspach japońskich do znacznego wzrostu populacji. Prawie 60% z tych osad znajdowało się na terytorium Chubu i Kanto. Nie wiemy jednak, czy zamieszkiwano je już wtedy na stałe, czy przenoszono się jeszcze z miejsca na miejsce (osady miały zazwyczaj charakter tymczasowy i przybierały formę placu otoczonego kilkunastoma domami najczęściej na wpół naziemnymi lepiankami krytymi sięgającą aż do ziemi strzechą). Niektórzy badacze sugerują, że mieszkańcy przenosili się od góry do góry w regionach Chubu i Kanto. W tym czasie zaczęto produkować kamienne topory. Posługiwano się też (zwłaszcza w głębi lądu) łukiem. Polowano głównie na dziki i jelenie. Jedynym udomowionym zwierzęciem w tym czasie był pies. Wielu, jeśli nie większość, ludzi okresu jōmon mieszkało na wybrzeżu, wykorzystując zasoby morskie – od małż do ryb oceanicznych.

Ogrodnictwo lub rolnictwo przez lud Jōmon było praktykowane na małą skalę, jej zakres jest wciąż przedmiotem debaty. Obecnie nie ma naukowego konsensusu, który wspierałby koncepcję kultury okresu Jōmon jako wyłącznie łowiecko-zbierackiej. Istnieją dowody sugerujące, że w formie pielęgnacji gajów drzew lakowych gajów drzew lakowych (*Toxicodendron verniciflua*) i kasztanowców (*Castanea crenata* i *Aesculus turbinata*) była praktykowana aborystyka, dotyczy to także soi, tykwy butelkowej, konopi, perilli, adzuki i innych roślin. Te cechy plasują ten lud gdzieś pomiędzy łowiecko-zbierackim a rolnictwem.

Odmiana brzoskwini, która najwyraźniej została udomowiona, pojawiła się bardzo wcześnie na stanowiskach Jōmon w latach 6700–6400 p.n.e. (4700–4400 p.n.e.). Była ona już podobna do współczesnych form uprawnych. Ten udomowiony typ brzoskwini został prawdopodobnie sprowadzony do Japonii z Chin. Chociaż udomowienie dzikich brzoskwiń rozpoczęło się w Chinach na długo przed tym okresem, odmiana najbliższa naszym współczesnym brzoskwiniom jest obecnie poświadczona w samych Chinach dopiero w późniejszym okresie, tj. 5300–4300 p.n.e.

Dowody na udomowienie roślin przez lud Jōmon pochodzą z badań genomicznych fasoli adzuki. Wszystkie współczesne odmiany adzuki pochodzą od dzikiej odmiany adzuki we wschodniej Japonii, około 3000–5000 lat p.n.e. Mutacje odpowiedzialne za kluczowe syndromy udomowienia również miały jedno pochodzenie w Japonii. Mutacje te powstały i ich częstość występowania stale rosła od około 10 000 lat p.n.e., co sugeruje, że syndromy udomowienia były selekcjonowane znacznie wcześniej niż wyraźne ślady archeologiczne upraw na dużą skalę.

lat p.n.e.. Por.: H. Ogarek-Czoj, *Mitologia Korei*, Warszawa 1988, s. 9.

Ryż – prawdopodobnie z Chin przez Półwysep Koreański – na Wyspach Japońskich pojawił się około 3000 lat p.n.e. W południowo-zachodnie rejony kraju ryż wraz z prosem i jęczmieniem dotarły dopiero około 1000 r. p.n.e.

Gliniana maska Jōmon *dōmen*, wykazująca podobieństwo do glinianych masek znalezionych w regionie Amuru. Plik ten jest licencjonowany na warunkach licencji [Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodow](#)

Z okresu kultury jōmon zachowały się bogato zdobione figurki i naczynia dogū z ceramiki, takie jak naczynia w stylu „płomienia”, a także przedmioty z lakierowanego drewna. Chociaż z biegiem czasu wzrastała liczba zdobień na ceramice, jej struktura zawsze pozostawała dość szorstka. W tym czasie zakrzywione paciorki z kamienia *magatama* przechodzą transformację z powszechnej biżuterii spotykanej w domach w przedmioty służące jako dary grobowe. Jest to okres, w którym powstają duże kurhany i pomniki.

W tym okresie nastąpił wzrost złożoności konstrukcji domów jamowych, najpowszechniej stosowanej wówczas metody zamieszkania, a niektóre miały nawet brukowane kamienne podłogi. Badanie z 2015 roku wykazało, że ta forma zamieszkania trwała aż do kultury Satsumon. Na podstawie danych archeologicznych dotyczących stężenia pyłków można stwierdzić, że ta faza jest najcieplejsza ze wszystkich. Pod koniec tej fazy ciepły klimat zaczyna wkraczać w trend ochładzania¹²⁷.

Około 2000 lat p.n.e. wśród ludów kultury jōmon doszło do znacznego postępu cywilizacyjnego. Świadczą o tym zaawansowane metody budowlane, widoczne na starożytnym stanowisku kultury jōmon w leżącym na północ od Tokio mieście Sannai-

127 Hasło: Okres Jōmon, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Jōmon_period

Muryama (三内丸山遺跡) o szerokich ulicach, wielkich budowlach publicznych i systemach kanalizacyjnych (przypomina to miasta doliny Indusu z tego samego okresu)¹²⁸. Mimo stosowania ceramiki oraz kilku śladów wskazujących na uprawy rolnicze, życie ludzi okresu jōmon, zwłaszcza na wybrzeżach, koncentrowało się wciąż głównie wokół łowiectwa i zbieractwa.

Bardzo prawdopodobne jest to, że w tak długim czasie odbywały się migracje na wyspy japońskie z różnych stron, co wpłynęło na etniczne zróżnicowanie populacji. Zanik przesmyków łączących wyspy z kontynentem nie spowodował zupełnego zerwania kontaktów, inaczej nie dotarłby tam ryż. Liczba tych migracji jest nieznana. Przypuszczalnie jednak nie była zbyt duża, albo imigranci nie różnili się zbyt od tubylców cechami fizycznymi, gdyż człowiek ery jōmon zdaje się typem wyraźnie rozpoznawalnym¹²⁹.

128 Por.: James i Nienhus., *Tajemnice epoki lodowcowej*, Warszawa 2009, s. 69.

129 Por.: K. G. Henshal, *Historia Japonii*, przełożyła Karolina Wiśniewska, Warszawa 2011, s. 22-24. Mieszkańcy Wysp Japońskich okresu jōmon bardzo przypominają współczesnych Ajnów z wysp Hokkaido i różnią się -znacznie od pozostałych współczesnych Japończyków wykazujących większe podobieństwo do ludzi okresu Yayoi. Nie do końca wiadomo skąd Ajnowie przybyli na wyspy Japońskie. [Por.; tamże, s. 24.]

Część II

Powstanie państw

Jedna z powszechnie przyjętych definicji państwa brzmi następująco: państwo to polityczna, suwerenna, terytorialna i obligatoryjna organizacja społeczeństwa, która organizuje i koordynuje prace dużych grup społecznych. Według definicji politycznej państwo jest przymusową organizacją, wyposażoną w atrybuty władzy zwierzchniej po to, by ochraniać przed zagrożeniami zewnętrznymi i wewnętrznymi ład, zapewniający zasiedlającej jego terytorium społeczności, składającej się ze współzależnych grup o zróżnicowanych interesach, warunki egzystencji korzystne odpowiednio do siły ich ekonomicznej pozycji i politycznych wpływów¹³⁰. Możemy zgodzić się z tą definicją, ale w odniesieniu do państw współczesnych. Jak zauważymy w początkowym okresie „państwo było przymusową organizacją społeczną, wyposażoną w atrybut władzy zwierzchniej”. Służyło ono utrzymaniu i umocnieniu władzy twórców państwa w stosunku do ludności uzależnionej.

Prawne kryteria państwowości, przyjęte na mocy konwencji w Montevideo z 1933 roku, określone są następująco: (artykuł 1.): Państwo, jako podmiot prawa międzynarodowego, powinno posiadać następujące elementy: stałą ludność, suwerenną władzę, określone terytorium (wielkość państwa nie ma formalnego znaczenia) oddzielone od innych granicą, zdolność wchodzenia w relacje międzynarodowe. Konwencja ta była regionalną umową międzynarodową i ograniczała się jedynie do państw amerykańskich, ale jej zasady zostały uznane w zwyczajowym prawie międzynarodowym. Niektórzy wątpią jednak, czy te kryteria są wystarczające.

Podstawowym problemem państwowości jest uznanie państwa na arenie międzynarodowej, czyli stwierdzenie przez podmiot prawa międzynarodowego faktu istnienia jakiegoś państwa i gotowości do respektowania związanych z tym skutków prawnych. Przedmiotem uznania może być: państwo, rząd, powstańcy, strona walcząca czy naród. Uznanie państwa może być udzielone bądź indywidualnie przez podmiot prawa międzynarodowego (nawiązanie stosunków dyplomatycznych lub podpisanie umowy bilateralnej), bądź kolektywnie przez grupę państw (podobnie jak w przypadku pojedynczego państwa) lub organizację międzynarodową (przyjęcie w poczet członków). Uznanie państwa powinno mieć charakter jednoznaczny i nieodwracalny, choć w praktyce spotyka się przypadki zawieszenia lub zerwania stosunków dyplomatycznych czy wykluczenie członka organizacji. Teoria konstytutywna mówi, że państwo istnieje tylko wtedy, gdy jest uznane przez inne państwa, zaś teoria deklaratoryjna twierdzi, że istnienie państwa jest niezależne od uznania go przez inne państwa.

Teorie na temat powstawania państw

130 Por.: M. Gulczyński, *Nauka o polityce*, Warszawa 2007, s. 108.

W historii pojawiło się wiele teorii powstania państw lub poglądów, które moim zdaniem mylnie brane są za takie teorie.

Teoria teistyczna zakłada, że władza pochodzi od Boga. Według twórców i późniejszych zwolenników tej teorii istnieje konieczność podziału społeczeństwa na rządzących i rządzonych (koncepcja ta powstała w starożytności, licznych zwolenników zyskała w średniowieczu); Odmianą teorii teistycznej jest teoria teologiczna – jej twórcą był św. Augustyn, który w dziele zatytułowanym „De civitatis Dei” twierdził, że władza pochodzi od Boga, a państwo na ziemi powinno wzorować się na państwie niebieskim. Teorię tę zmodyfikował św. Tomasz z Akwinu: władza pochodzi od Boga, ale sposób rządzenia jest wymysłem człowieka, bo państwa nie są doskonałe. Teoria państwa w katolickiej nauce społecznej zakłada, że państwo istnieje w świadomości człowieka i ma za zadanie służyć poprawie jakości bytu obywateli. Jak widać, teoria teistyczna i tzw. teologiczna dotyczy bardziej kwestii legitymizacji władzy niż powstania państwa.

Podobnie teoria patriarchalna, która porównuje państwo z rodziną; w tej teorii władza królewska wywodzi się z tradycji władzy ojca rodziny; koncepcja ta jest charakterystyczna dla feudalnej monarchii. Możemy rozbudować tę teorię, zakładając, że jej autorzy uważają, iż do powstania państw doszło w efekcie stopniowego, niezakłóconego rozwoju od rodziny, rodu, plemienia do narodu. To bardzo idealistyczna wizja, która nie znajduje potwierdzenia w historii.

Teoria powstania państwa zwana patrymonialną (związana z posiadaniem majątku w postaci ziemi) zakłada, że powstało one przez przyłączenie ziem. Słowo „przyłączenie” jest swego rodzaju eufemizmem, a w każdym razie uproszczeniem (mogło dochodzić do niego w wyniku podboju, lub np. mariaży przedstawicieli dynastii panujących, dziedziczenia, zakupu).

Zwolennicy teorii umowy społecznej uważają, że do powstania państwa doszło w wyniku umowy między obywatelami, suwerenem w takim państwie jest naród; twórcą tej koncepcji był Thomas Hobbes (jej idee odczytujemy już w dziełach Platona), a wybitnym przedstawicielem m.in. Jean-Jacques Rousseau.

Teoria podboju i przemocy zakłada, że państwa powstały w wyniku podbijania słabszych plemion przez plemiona silniejsze, w ten sposób za pomocą podbojów powiększa się terytorium państwa. Sformułowana została w XIX w. przez Ludwika Gumplowicza.

Twórcą teorii solidarystycznej był Émile Durkheim, którego zdaniem do powstania państw doszło w wyniku solidarnego dzielenia się obowiązkami.

Według teorii psychologistycznej, której twórcą był Leon Petrażycki: państwo to najlepsza forma zaspokajania potrzeb psychicznych – bezpieczeństwa, afiliacji, dominacji.

Zwolennicy teorii marksistowskiej (bazy i nadbudowy) uważają, że państwo jest formacją, która istnieje wyłącznie w społeczeństwach klasowych; powstaje, by bronić klas panujących przed klasami podporządkowanymi, wyzyskiwanymi, stać na

straży nierówności społecznych i chronić stan posiadania klas dominujących; autorami tej koncepcji są Karol Marks i Fryderyk Engels. Ich teorie powstawały w oparciu o pracę Lewisa H. Morgana na bazie, której stworzyli ewolucyjną teorię wywodzącą państwo z rozwoju rodziny, kluczowych zmian społecznych, pojawienia się własności prywatnej i podziału klas społecznych. Zdaniem marksistów, czynnikami umożliwiającymi formowanie się państw są: rozwój sił wytwórczych, wzrost produkcji podstawowych środków bytu, przeobrażenia w zakresie przestrzennym i w dziedzinie techniki uprawy oraz żywienia wymiany towarowej, które przerwały bariery między małymi grupami krewniczymi i plemiennymi, a tym samym przyspieszały powstanie wspólnot wielkoplemiennych i ponadplemiennych, tworząc podstawę do przekształcenia się ich w wspólnotę narodową¹³¹, jednocześnie te same siły spowodowały likwidację archaicznych wspólnot gospodarczych¹³². Wprawdzie rozważania Henryka Łowmiańskiego i Gerarda Labudy dotyczą głównie genezy państw określanych przez dwudziestowiecznych historyków jako germańskie lub słowiańskie (czyli powstałe później niż okres opisywany w tej pracy), ale przecież nie zmienił się do tego czasu ani mechanizm powstawania państw, ani też nie uległy zmianie czynniki umożliwiające ich powstanie.

W przeciwieństwie do wspomnianych wyżej historyków, uważam, że państwa (w tym państwo polskie) powstawały najczęściej przez siłowe narzucenie władztwa jednym grupom kulturowym (społecznym) przez inne, a ich trwałość umożliwił (używając języka marksistowskiego) taki poziom produkcji, który dawał nadwyżki żywności umożliwiające długotrwałe utrzymanie elit. Oczywiście o żadnej wspólnocie narodowej nie można wówczas mówić. Powstające państwa były państwami stanowymi, ponadkulturowymi. Inni marksiści wprowadzają jeszcze więcej zamieszania. Karol Kadlec pisze np., że: *o wiele później od narodów germańskich Słowianie poczęli organizować się w państwa narodowe*¹³³. Pojęcie narodu kształtowało się w procesie historycznym i jak wspominałem jego definicja i zakres ulegały zmianom.

Zdaniem tego autora najbardziej typowym przykładem plemiennych państw słowiańskich w IX wieku byli Słowianie Połabscy¹³⁴. Moim zdaniem nie istnieje i nigdy nie istniała taka forma organizacji społecznej jak „państwko plemienne”. Karol Kadlec myli tu wiele kwestii. Państwa narodowe zaczęły powstawać dopiero w XIX wieku, podobnie narody powstawały w wyniku wielowiekowego zacierania się różnic stanowych, kulturowych itp. Pierwsze państwa były państwami dynastycznymi. Pojęcie i poczucie tożsamości narodowej jeszcze wówczas nie istniało.

Henryk Łowmiański, Gerard Labuda i inni historycy marksistowscy często

131 Warto zaznaczyć, że pojęcie narodu we współczesnym jego rozumieniu znacząco różni się od tego jakie przypisywano mu aż do końca XVIII wieku. Wówczas w Europie odnosiło się tylko do elit (do szlachty). Wywodziło nawet odrębne pochodzenie różnych grup, szlachta polska uważała np., że w odróżnieniu od innych grup społecznych wywodzi się od mitycznych Sarmatów.

132 Por.: Gerard Labuda, *Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturowej plemion Słowiańszczyzny Połabskiej i jej przemiany w rozwoju dziejowym* [artykuł]; por też: H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953.

133 K. Kadlec, *o politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich przed X w.*, [w] *Początki kultury słowiańskiej*, opr. Aleksander Brückner, Lubor Niederle, Karol Kadlec, Kraków 1912, s. 31.

134 Por.: K. Kadlec, dz. cyt. s. 31.

w swych rozważaniach o historii nie uwzględniają migracji. Czytając ich prace można odnieść wrażenie, że różne społeczeństwa rozwijały się równocześnie. Autorzy ci ulegając polityce historycznej, dążąc do ukazania tzw. *praw terytorialnych* aktualnie zamieszkującej dany obszar społeczeństw do zajmowanego przez nie obszaru, często nie uwzględniają wędrówek ludów, oraz przepływu idei, pomijają fakt, że często między różnymi grupami dochodziło do walki. Drogi tych wędrówek wynikały z możliwości komunikacyjnych, na kierunek ekspansji miało też wpływ odpowiednie dla danej gospodarki środowisko; w omawianym okresie obok przyczyn demograficznych ważnym czynnikiem tych wędrówek były zmiany klimatyczne. Marksisci nie biorą też pod uwagę długo istniejącej różnorodności gospodarczej i kulturowej ludów na różnych obszarach. Moim zdaniem nie możemy mówić o wspólnocie narodowej aż do czasu zniesienia nierówności stanowych i prawnych między różnymi grupami danego społeczeństwa, czyli do XIX wieku, a odnośnie do wielu społeczeństw aż do XX wieku.

Teoria funkcjonalna (odwołująca się do myśli św. Augustyna), głosi, że państwo powstało, jako ostatnia forma rozwoju społecznego i całe dzieje pokazują, że społeczeństwa dążą do takiej właśnie formy.

Autorowi niniejszej pracy najbliższy jest pogląd głoszący, że państwa jako organizacje terytorialne, powstawały na skutek podboju (narzucenia) władzy przez jedne grupy ludzi innym grupom. Tak powstałe struktury z czasem ewoluowały i w ich ramach dochodziło do ujednolicenia kultury. W procesie ewolucji państw ważnym czynnikiem była ich ciągłość (czas istnienia) i zmienność granic.

Najazdy plemion koczowniczych

Wielu historyków przyjmuje, że około połowy III tysiąclecia p.n.e. doszło do inwazji ludów pastersko-hodowlanych na obszary zajmowane przez ludy rolnicze. Jest faktem, że ludy pastersko-hodowlane często zmieniały swoje siedziby, kwestią dyskusyjną jest – moim zdaniem – zasięg ich wędrówek do II tysiąclecia p.n.e. Uważam, że mógł on być znacznie mniejszy od przyjmowanego w różnych opracowaniach. Społeczeństwa o zróżnicowanych formach gospodarki i kultury sąsiadowały ze sobą od początku. Sumerowie nie musieli przybywać z okolic gór Zagros, lecz byli w pobliżu osad, a później miast społeczeństw rolniczych od zawsze. Mówiąc precyzyjniej, wzrost liczby populacji ludów pastersko-koczowniczych i ich rozprzestrzenianie się na obszarach Mezopotamii (podobnie i na innych obszarach np. Dalekiego Wschodu, Egiptu) trwał setki a może i tysiące lat. Zasięg ich wędrówek w III tysiącleciu p.n.e., ze względów komunikacyjnych (wędrowali pieszo, zwierzęciem używanym do transportu były osły) i logistycznych (brak utartych dróg, konieczność zaopatrzenia w wodę), był bardzo niewielki.

Tak jak rosła wielkość populacji społeczeństw rolniczych, tak też wzrastała populacja i innych społeczeństw, co nieuchronnie musiało prowadzić do narastania konfliktów między nimi. Z czasem rzeczywiście, w wyniku wzrostu demograficznego, ludy łowieckie oraz te, w których gospodarce coraz większą rolę odgrywała hodowla i pasterstwo, mogły zasiedlić znacznie rozleglejsze terytoria (aż do gór Zagros), nie znaczy to jednak, że ci, którzy dokonali ataku na miasta Mezopotamii „przybyli z gór Zagros”. Proces *przemieszczania się* trwał przez dziesiątki a nawet setki lat.

Z drugiej strony, za hipotezą przybycia Sumerów z tak znacznej odległości przemawiałby jednak fakt, że właśnie ludy znajdujące się w rejonach górskich (regionach łatwiejszego dostępu do surowców: miedzi i cyny) uzyskały dużą przewagę technologiczną. Rozpoczęcie produkcji broni z brązu postawiło ludy w nią uzbrojone w nieproporcjonalnie lepszej sytuacji militarnej. Ludzie ci mogli być nawet uznani za nieśmiertelnych, gdyż strzały z kamiennymi grotami nie mogły przeciwstawić się pancerzowi z brązu. Warto pod tym kątem prześledzić mity Mezopotamii, a także greckie i innych kręgów kulturowych. Boski Achilles, uzbrojony w pancerz, rzeczywiście mógł wydawać się nieśmiertelny ludom uzbrojonym w drewniane włócznie i strzały z kamiennymi grotami. Sam Achilles mógł uznać się za niemal równego bogom skoro otrzymał taką siłę i władzę. Ludy tego okresu nie znały idei postępu, nie śledziły wzrostu demograficznego. Pierwsze podboje i narzucenie hierarchii społecznej następowały w okresie przedhistorycznym. Pamięć o nich przetrwała jeszcze w kolejnych stuleciach, co dowodzić mogą np. znalezione w Czoga Misz, czy Suzie cylindryczne pieczęcie, na których jednym z najczęstszych motywów są sceny walk.

Liczba ludności podbijanych osad liczyła, co najwyżej kilkaset osób. Archeolodzy opisując prehistoryczne miasta wskazując ich liczbę mieszkańców podają, że mogło w nich mieszkać 5-10-20 tysięcy mieszkańców. Ale dokładnie kiedy? To bardzo ważne pytanie¹³⁵. Innym, równie istotnym, jest pytanie, ile wyrobów z brązu posiadali mieszkańcy tych miast, (a może przed podbojem tylko osad), przed przybyciem zdobywców? Właśnie tu mogła leżeć przyczyna początkowej przewagi nomadów, która obok posiadania broni z brązu wynikała również z ich naturalnej ruchliwości, dzięki której mogli oni stosunkowo szybko zgromadzić na tyle znaczne siły by móc uderzyć na przeciwnika.

Hipotezę mówiącą o przybyciu ludów z bardziej odległych obszarów (z gór Zagros) może potwierdzać też teoria o ówczesnej katastrofie klimatycznej, która mogła zmusić ludy z obszarów górskich do zmiany swych siedzib. Skutki zimy w górach były znacznie dłuższe i silniejsze. Długotrwała zima mogła zmusić ludy górskie do zmiany swych siedzib. Społeczeństwa osiadłe, rolnicze atakowane były z wielu stron. Na Mezopotamię naciskały (złęczone wieściami o jej bogactwie) z jednej strony różnorodne fale semitów z południa (sięgające aż na Półwysep Arabski) lub z zachodu, z drugiej zaś „ludy górskie”, głównie z gór Zagros (Gutejowie, Kasyci), których zastąpili później indoeuropejscy Medowie i Persowie. Oprócz tego już ok. 1900 r. p.n.e. indoeuropejscy¹³⁶ Hetyci i Huryci osiedlili się we wschodniej Azji Mniejszej i przynieśli ze sobą nowe wynalazki związane z wojną – konia i broń żelazną.

Państwa Sumerów

Okres historyczny ludów terenu Mezopotamii łączy się z czasem pojawienia się Sumerów¹³⁷ i zapewne stąd w historiografii pojawia się hipoteza jakoby twórcami

135 Np., w mieście San Lorenzo w Ameryce Środkowej w latach 1400-1000 p.n.e. liczba ludności wzrosła aż 20-krotnie! Por.: J. Olko, *Meksyk przed konkwistą*, Warszawa 2010, s. 270.

136 Podaję to określenie, choć budzi ono wiele moich wątpliwości. Od zawsze bowiem ludzie mieszały się ze sobą (dobrowolnie – lub siłowo), na bazie dowodów historycznych można też wykazać, że np. Hetyci byli grupą wielokulturową. Badania językoznawców są bardzo dyskusyjne.

137 Sumerowie (sum. saĝ-ĝi-ga, tłum. „czarnogłowi”) to lud nieznanego pochodzenia, który ok. 3300 p.n.e.

kultury Uruk i Dżemdet Nasr byli Sumerowie. Uważam, że kultura miast i innych społeczeństw Mezopotamii rozwijała się w sposób ciągły już znacznie wcześniej. Najazdy plemion lub plemiennych związków ludów koczowniczych początkowo doprowadziły do chwilowego nawet dość znacznego regresu gospodarki i kultury, zapewne też znacznego zmniejszenia gęstości zaludnienia, później jednak – już za ich panowania – gospodarka i kultura rozwijały się dalej, będąc dorobkiem tak panujących (w omawianym przypadku Sumerów), jak i poddanych. Sumerowie początkowo zajęli południową i środkową Mezopotamię, później sąsiadujący z nimi Semici ograniczyli zasięg ich panowanie do południowej, zajmując Mezopotamię środkową. Georges Roux zgadza się z poglądami większości historyków jakoby między Sumerami a Semitami nie dotyczyły polityki ani kultury, ale wyłącznie języka¹³⁸. Ukazana przeze mnie już wcześniej różnorodność kulturowa ludów tego obszaru w sposób oczywisty przeczy tej tezie. Znacznie późniejsze pojęcie *Semici* również wymaga wyjaśnienia. Powstało dopiero pod koniec XVIII wieku, jest pojęciem zewnętrznym, quasi rasistowskim¹³⁹.

Plemiona Sumerów (lub tworzone spośród nich federacje zbrojne) nie opanowały miast Mezopotamii jednocześnie, nie doszło też do utworzenia przez nich jednolitego państwa na zajętych terytoriach. Przyczyna tego zjawiska jest prosta. W tym czasie nie ujarzmiono jeszcze koni ani wielbłądów i możliwości komunikacyjne były bardzo ograniczone (ograniczona była również świadomość geograficzna poszczególnych ludów). Po zajęciu poszczególnych miast ich władcy z czasem podejmowali jednak próby dalszej ekspansji i narzucenia zwierzchnictwa miastom sąsiednim.

Okres wczesnodynastyczny poszczególnych miast jest już reprezentowany przez źródła pisane, jednak są one bardzo szczątkowe. W pewnej mierze uzupełniają go znaleziska archeologiczne, ale wciąż wiemy o tych czasach bardzo niewiele. W tym okresie wyraźnie zaznaczyła się ekspansja kultury sumeryjskiej w kierunku północnym, głównie wzdłuż Eufratu. W południowej Mezopotamii znakomicie rozwijały się i prosperowały liczne miasta-państwa (m.in. Lagasz, Ur, Uruk, Summa), których władcy toczyli między sobą zaciekle spory i wojny. Na jakiś czas dominację nad pozostałymi miastami-państwami udawało się uzyskać temu lub innemu ośrodkowi.

pojawił się w dolnym biegu Eufratu i Tygrysu tworząc [podbijając istniejące] tu miasta-państwa (Erid, Ur, Uruk, Lagasz, Umma, Nippur, Kisz, Larsa oraz Szuruppak). Nazwa ludu pochodzi od akadyjskiego wyrazu *šumeru*, co określa również położenie geograficzne obszaru, na którym zamieszkali, tj. Dolną Mezopotamię. [Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 76.] W latach dwudziestych XX wieku uważano, że Sumerowie byli ludnością autochtoniczną (m.in. Henry Frankfort), która wytworzyła w Dwurzeczu kulturę archeologiczną. Choć pojawiały się głosy, że przywędrowali do Mezopotamii (Speiser), ten pogląd nie cieszył się powodzeniem wśród naukowców. Współcześnie badacze skłaniają się do tego, że Sumerowie to ludność napływowa, obca dla autochtonów z Dolnej Mezopotamii pod względem kulturowym, językowym i etnicznym. Moim zdaniem większość tych hipotez ma charakter fantazji. Autorzy nie uwzględniają setek lat rozwoju państwowości Sumerów, nie biorą też pod uwagę, że tzw. „kultura Sumeru” była tworzona przez ludy podbite, w których „Sumerowie” byli warstwą panującą, mieszającą się drogą małżeństw z warstwami panującymi sąsiednich państw, można też założyć, że już w sumeryjskiej armii służyli najemnicy z okolicznych plemion koczowniczych. Pojęcie „Sumerzy” mogło być też określeniem zewnętrznym, przyjętym później i przez ludy zaliczające się później do tej grupy (tak jak było w przypadku Hetytów, Scytów czy Hunów i Awarów w skład, których wchodziły z czasem ludy różnych kultur).

138 Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 76.

139 Termin został prawdopodobnie wprowadzony w 1781 roku przez niemieckiego filologa Augusta Schlözera.

Figurka ukazująca Sumera. [Fot. Wikipedia]

Pierwsi królowie (władcy) Eridu, Alululim i Alaliar są postaciami legendarnymi i nie wiadomo nawet, czy odzwierciedlają jakichś realnie żyjących ludzi. Po upadku Eridu „królestwo”, czyli prawdopodobnie hegemonia nad Sumerem przechodziła kolejno w ręce władców Badtibiry, Larak, Zimbir i Szuruppak. Ostatnie z tych miast, Szuruppak było około 2900-2800 lat p.n.e. rozwiniętym i ludnym ośrodkiem cywilizacji, centrum kultury umysłowej i piśmiennictwa, co potwierdzają znalezione tam tabliczki. Wspomnianym w Liście królów władcą Szuruppak jest Ubar-Tutu, wedle mitologii babilońskiej ojciec Utnapisztima, jedynego z ludzi, którzy przeżyli potop. Około 2800 roku p.n.e. rzeczywiście nastąpiła w Sumerze wielka powódź, która zniszczyła poważną część kraju i podkopała pozycję Szuruppak na arenie politycznej. Katastrofa ta przeszła później do legendy jako „wielki potop”, który spustoszył cały świat, gdyż dla ludów zajmujących południową Mezopotamię zamieszkiwana przez nich nizina była niemal całym światem. Po powodzi i upadku dynastii Szuruppak hegemonię miał przejąć dom królewski z Kisz w północnym Sumerze. Wedle naszej dotychczasowej wiedzy tylko dwaj jego ostatni przedstawiciele są postaciami historycznymi. Pierwszym prawdziwie historycznym władcą Sumeru, o którym wiadomo, że istniał na pewno był Enmebaragesi, król Kisz rządzący około 2700 roku p.n.e. Kontrolował on być może znaczną część północnego Sumeru, a także poprowadził zwycięską wojnę przeciw Elamowi. Około 2700 r. p.n.e. rządili też królowie Ur, Meskalamdug i Akalamdug, pochowani wraz ze swymi uśmierconymi, dobrowolnie lub pod przymusem sługami na cmentarzu królewskim w Ur. Dary grobowe pochowane wraz z tymi władcami (instrumenty muzyczne, wozy, sanie, broń, ozdoby, posążki) świadczą o mistrzostwie rzemiosła sumeryjskiego w tym czasie. W Uruk zaznaczyła się w tym czasie działalność króla Enmerkara, który ostatecznie zjednoczył dwie wsie: Eanę i Kullabę w jedno miasto, a także prowadził do irańskiej Aratty zbrojne wyprawy w poszukiwaniu surowców.

Syn Enmebaragesiego, Agga, rządził około 2650 roku p.n.e. Został on pokonany przez króla Uruk, Gilgamesza, który przejął hegemonię w Sumerze, przenosząc „królestwo” do Uruk. Wedle późniejszych Gilgamesz prowadził wyprawy do obcych krajów w poszukiwaniu surowców (m.in. drewna cedrowego w Libanie), mógł też zostać pochowany podobnie jak królowie z Ur wraz z zastępem sług. Wydaje się jednak, że Kisz szybko odzyskało dawną pozycję polityczną. Król Kisz, Uhub, rządzący około 2600 roku p.n.e. pokonał kraj Hamazi leżący w górach Zagros. Jego następca, Mesilim rozsądzał spór pomiędzy Lagasz a Ummą i był zwierzchnikiem miast Lagasz jak i Adab.

Miasto Ur stało się głównym ośrodkiem politycznym, kulturalnym i gospodarczym Sumeru za panowania władców i dynastii z Ur, której założycielem był Mesanepada¹⁴⁰ (ok. 2650 r. p.n.e.)¹⁴¹ Czasy sprawowania władzy przez znanych z inskrypcji jej przedstawicieli Mesanepadę, Aanepadę¹⁴² i Meskiagnannę¹⁴³ charakteryzują się okresem znacznego rozwoju gospodarczego i kulturalnego Sumeru. Pierwszy z nich Mesanepada podczas swego ok. 40-letniego panowania opanował Kisz i Nippur, święte miasto Sumeru, ośrodek kultu boga Enlila. Aanepada (zmarł około 2525 roku p.n.e.) wybudował świątynię Ninhursag w Tell-al-Ubajd. Król Meskiagnunna (Meskiag-Nanna), ozdobił sanktuarium Enlila w Nippur, co było zwyczajowym postępowaniem władców w stosunku do tego najświętszego dla Sumerów sanktuarium. Według Sumeryjskiej listy królów ostatniego z pośród wspomnianych wyżej władców Ur, Meskiag-Nannę, zastąpił jego syn, który panować miał przez 2 lata. Imię syna niestety nie zachowało się. Dalej Lista podaje, iż *Ur zostało pokonane, a (siedziba) królestwa przeniesiona została do Adab*. Państwo i dynastii z Ur istniało niespełna sto lat.

Według źródeł historycznych i dynastia z Lagasz, największego i najbardziej ludnego miasta Sumeru, pojawiła się około 2500 roku p.n.e. Pierwszy przedstawiciel tej dynastii, król Urnansze był władcą, który nie prowadził jeszcze polityki ekspansywnej¹⁴⁴. Swoje panowanie spożytkował na budowę murów miasta Lagasz, świątyń i kanałów oraz na rozwój stosunków handlowych z wyspą Dilmun na Zatoce Perskiej. Jego syn, Akurgal zbudował świątynię w Girsu. Możliwe jest, że w tym okresie władcy Lagasz byli zależni od królów Ur, którzy kontrolowali znaczną część kraju. Ich hegemonia trwała do roku 2450 p.n.e., kiedy król Hamazi Hatanasz najechał i zdobył Kisz okupując je. Oczywiście, biorąc pod uwagę możliwości

140 Mesanepada (sum. mes-an-ne2-pa3-da, tłum. „młodzieniec wybrany przez boga Ana”) – jeden z wczesnych sumeryjskich władców, który ok. 2500 r. p.n.e. panować miał w mieście Ur. Według „Sumeryjskiej listy królów” założyciel i dynastii z Ur. Znany z inskrypcji znalezionych w Ur i Tall al-Ubajd oraz z pokrytego inskrypcją paciorka z lapis-lazuli znalezionej w Mari. Mesanepada wymieniony jest też w tzw. inskrypcji z Tumul jako budowniczy świątyni Enlila w Nippur. [Por.: Wikipedia, hasło: *Mesanepada*.. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Mesanepada>]

141 I dynastia z Ur - panowała w latach ok. 2500-2400 p.n.e. Wspomina o niej Sumeryjska lista królów. Por.: Wikipedia, hasło: *I dynastia z Ur*: https://pl.wikipedia.org/wiki/I_dynastia_z_Ur

142 Aanepada to jeden z wczesnych sumeryjskich władców miasta Ur; syn Mesanepady i brat Meskiagnunny; rządził na początku 2 połowy III tys. p.n.e. Z nieznanego powodów Sumeryjska lista królów go nie wymienia. Znany głównie z kilku inskrypcji wotywnych. Najprawdopodobniej był budowniczym świątyni Ninhursag w Tall al-Ubajd. [Por.: Wikipedia, hasło: *Aanepada*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Aanepada>]

143 Meskiag-Nanna (sum. mes-ki-ag2-dnanna, tłum. „ukochany bohater boga Nanny”) – według „Sumeryjskiej listy królów” drugi władca tzw. II dynastii z Ur, syn Nany.

144 Czasami napotykam w różnych tekstach historycznych określenie – odnoszące się do pewnych władców – mówiące o ich *nastawieniu pokojowym*. To moim zdaniem swego rodzaju nadinterpretacja, przenoszenie do badań historycznych pojęć z polityki historycznej z zamierzonych czasów.

komunikacyjne kontrola władców Ur musiała być często tylko okresowa. Miała też zapewne niezwykle brutalny charakter.

Król Lagasz Eanatum (ok. 2455 p.n.e.) walczył z Ur, Uruk, Akszak, Kisz i z Mari nad środkowym Eufratem. Usunął z tronów wcześniejszych władców podbitych miast i wymienił całą urzędniczą kadrę, na posłusznych mu własnych urzędników. Jego zwycięskie wyprawy wojenne sięgnęły Suzy, Subartu i gór Zagros, nie przyniosły jednak żadnych trwałych efektów. W ówczesnych warunkach królowie mogli tylko wysyłać kontyngenty wojska w dalekie kraje, aby walczyły w ich interesie, lecz nie mogli zbudować żadnego trwalszego państwa terytorialnego. Król pokonał też sąsiednią Ummę biorąc w posiadanie równinę pomiędzy nią a Lagasz. Wydarzenie to (bitwa na polach Guedinny) jest upamiętnione na słynnej Steli Sępów. Po śmierci Eanatuma, Lagasz dotknięty został konfliktami o charakterze wewnętrznym, a w całym Sumerze rozgorzały na nowo wojny. Nippur było kolejno zajmowane przez władców Uruk i Adab, królowie Lagasz znów walczyli z Ummą. Jeden z nich, Entemena (ok. 2400 p.n.e.) znów pokonał Ummę i zawarł sojusz z królem Uruk- Lugalkiniszedudu. Dynastia z Lagasz upadła 30 lat po Entemenie, a przewrót pałacowy wyniósł na tron rodzinę kapłańską. W Sumerze pogłębiał się chaos polityczny i kryzys gospodarczy, a wojny tylko pogarszały sytuację. W Lagasz ucisk gospodarczy i nadmierny fiskalizm kapłańskiej dynastii doprowadził do buntu ludność, która wyniosła na tron człowieka z ludu, Uruinimginę. Uruinimgina zreformował system podatkowy, ukrócił korupcję i nadużycia urzędników. Pierwszy w historii ludzkości reformator i przywódca społecznego ruchu został jednak około roku 2350 p.n.e. zrzucony z tronu przez króla Ummy, Lugalzagesiego, który spalił Lagasz i dokonał masakry jego mieszkańców. Lugalzagesi (panował w latach 2340-2316 p.n.e.) podczas swego niemal ćwierćwiekowego panowania, podporządkował sobie Lagasz, Ur, Uruk, Nipur, Kisz i wiele innych ośrodków politycznych w Sumerze i ogłosił się królem Uruk. Zapanował też nad szlakami handlowymi od Morza Śródziemnego do Zatoki Perskiej. Miał ambicje podbicia całej Mezopotamii, jego plany nie zostały jednak zrealizowane, bowiem pokonał go władca Akkadu – Sargon i Wielki (2369 – 2314 p.n.e.)¹⁴⁵.

Analizując materiały źródłowe odnoszące się właśnie do Lagasz, jednego z typowych miast-państw sumeryjskich, warto chwilę uwagi poświęcić analizie zmian społeczno- gospodarczych jakie zachodziły w tym społeczeństwie. Początkowo Lagasz było zapewne monarchią patrymonialną. Z czasem jednak, choćby z powodu posiadania przez władców potomków doszło do powstania elit feudalnych (świeckich i religijnych, ale wywodzących się głównie z rodziny monarchy, bywało że do elit takich wchodził też jacyś wybitni dowódcy wojskowi). Z czasem władca wyposażając swe rodziny przekazywał niektórym z nich prawo do dysponowania częścią swych włości. Początkowo tylko w zarząd, później zapewne dożywotnio, pozostając

145 XXX król miasta- państwa Umma, Lugalzagesi (ok. 2355 – 2340 r. p.n.e.) podbił na krótko cały Sumer i zjednoczył go pod swoim berłem. Pokonał go Sargon I Wielki. za: M. L.Bielecki, *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa 1973 [w:] Historia. *Encyklopedia szkolna*, Warszawa 1997, s. 301; The Guinness Encyclopedia...s.16, podaje, że podbój Suemru przez Sargona nastąpił ok. 2370 r. p.n.e. W historiografii cały ten okres (od powstania dynastii w Uruk aż do panowania w południowej Mezopotamii III dynastii z Ur) nazywa się też sumero-akadyjskim, z tego powodu że władzę w miastach tego okresu sprawowały ludy: Sumerów i semiccy Akadowie. Założycielem miasta Babilon i pierwszym władcą tego regionu był wspominany przez Biblię Nemrod (1 Moj 10:8-10), wnuk Chama, syn Chusa (Kusza). W historii powszechnej plemię Kuszytów - potomków Nemroda – identyfikowane jest z Sumerami. Sumerowie panowali nad Babilonią aż do końca trzeciego tysiąclecia p.n.e. W tym czasie na terenie Mezopotamii stopniowo wzrastają wpływy plemion semickich.

zapewne wciąż nominalnym właścicielem i obarczając przekazywaną własność pewnymi świadczeniami. Później zapewne władcy takich domen również przekazywali część tak posiadanych włości swym następcom, lub ludziom dla nich szczególnie ważnym np. urzędnikom, zazwyczaj akty takie musiały być również uznane przez króla.

Odnosnie do kształtowania się własności indywidualnej posłużę się tu cytatem z pracy Julii Zabłockiej, która – moim zdaniem – ulega w swych interpretacjach nie tyle poglądom marksistowskim, co modnym w XIX wieku teoriom tzw. gminowładztwa (reprezentowanym m.in. przez Lelewela). Píše Zabłocka: *przedstawiciele znakomitych rodów prawdopodobnie stosunkowo wcześniej usamodzielnili swoje gospodarstwa i wyodrębnili je spod kolektywnego posiadania gminy. Przypuszczenie to uzasadniają nieustanne potyczki lokalne, tak charakterystyczne dla sytuacji końca IV i początku III tysiąclecia, które wiodom pozwalały zdobyć nowe grunty i rozszerzać własne gospodarstwa. Tak więc pierwsi władcy, z całą pewnością także wyżsi kapłani, posiadali swe własne gospodarstwa. Były one co prawda związane z gminą, lecz nie podlegały już prawom wspólnej własności. (...) Prawdopodobnie nie były to drobne gospodarstwa lecz ogromne połacie gruntów uprawnych po kilkadziesiąt a nawet kilkaset hektarów. (...) Dowodem tego może być kontrakt z końca XXVII wieku p.n.e., którego przedmiotem jest sprzedaż 8 pól o łącznej powierzchni około 900. Wśród sprzedawców wymieniony został również „Ehnegal, król Lagasz” nabywcą zaś był Lugalkigala, kapłan. Przykład ten nie był bynajmniej odosobniony, wskazując jak wielkie bogactwa koncentrowała arystokracja rodowa miast-państw Sumeru w swych rękach¹⁴⁶. Po pierwsze Zabłocka nie określa w jaki sposób doszło do powstania tzw. przedstawicieli znakomitych rodów. Po drugie łatwo chyba zauważyć, że podmiotami kontraktu nie są przedstawiciele jakiejś gminy, lecz właśnie król i w tym wypadku jeden z arystokratów. Ponieważ arystokratą tym był w tym wypadku kapłan, warto – moim zdaniem – zastanowić się nad kwestią alienacji instytucji kościoła, który już w tym czasie w Lagasz mógł zdobyć aż tak wielki majątek. Oczywiście wspomniane przez Zabłocką *potyczki lokalne* dotyczyły walki różnych namiestników (arystokratów) o poszerzenie swych domen (tu również dotykamy zagadnienia alienacji).*

W Uruk odkryto pierwsze tabliczki gliniane z piktogramami, znaleziono tam również tabliczki z najstarszymi raportami o kontaktach handlowych. Najstarsza (dotąd odkryta) pełna rzeźba z obszaru Mezopotamii: marmurowa głowa kobiety (ok. 2000 roku p.n.e.), również pochodzi z Uruk. W archeologii rządy wspomnianych wyżej dynastii oraz dynastii z sąsiednich miast-państw nazywane są okresem wczesnodynastycznym. Były to czasy niespokojne, bowiem władcy (ensi) poszczególnych miast-państw po objęciu rządów w rodzinnym ośrodku zaczęli dążyć do zapewnienia sobie hegemonii nad sąsiednimi regionami. Powodowało to ciągłe wojny, które prowadziły w konsekwencji do upadku kolejnych dynastii w kolejnych państwach. Myślę, że precyzyjniejszym określeniem byłby stwierdzenie „upadku kolejnych miast-państw”.

Ponieważ tematem naszych rozważań są m.in. zmiany cywilizacyjne i idee oraz czynniki wpływające na ich rozwój warto tu trochę miejsca poświęcić *tajemnicy grobów z Ur*¹⁴⁷. Poza głównym zmarłym większość tych grobów zawierała szkielety

146 J. Zabłocka, dz. cyt., s. 98-99

147 Grobami Królewskimi w Ur nazywamy grobowce odkryte przez Charlesa Leonarda Woolleya podczas

innych ludzi, niekiedy liczne (63 w „grobie króla”, 74 w „jamie śmierci”), w większości kobiece, zmarłe na skutek otrucia w czasie obrządku pogrzebowego ich panów i pochowane wraz z nimi. W grobowcu Abargi (z ok. 2685 roku p.n.e.) i Pu-abi (damy, małżonki królewskiej bądź kapłanki) znaleziono szkielety sześciu żołnierzy, pilnujących wejścia do grobu. Żołnierze uzbrojeni byli we włócznie a na głowie mieli miedziane hełmy. Prócz tego znaleziono jeszcze szczątki kobiet, prawdopodobnie będących konkubinami (żonami) władcy, lub chórem (mniej prawdopodobne), któremu akompaniował harfista. Przypuszcza się, że wszyscy oni brali udział w obrządku pogrzebowym. Obok Pau-abi znaleziono ciała ok. 25 osób, w tym dam dworu, harfiarza, żołnierzy. Do dziś nie wyjaśniono, dlaczego w tym okresie doszło do tak specyficznej ceremonii, która wcześniej ani później w Sumerze już nie wystąpiła? Jedynie kilka grobów Ur i być może z Kisz, z tego samego okresu wskazują podobne cechy¹⁴⁸.

Warto zauważyć, że zwyczaj chowania wraz ze zmarłymi przedstawicielami niektórych ludów kultur megalitycznych zwierząt obserwowaliśmy już wcześniej. Może w tym wypadku mamy do czynienia z kontynuacją tej tradycji, z tym, że chowano z nim i inne jego dobra osobiste, w tym zniewolonych poddanych, którzy zapewne mieli im służyć i po śmierci. Zwyczaj ten poświadczony jest też z Egiptu okresu tynickiego, u Scytów, Mongołów, w Chinach i Sasami, a nawet u Komanów w Rosji w XIII wieku¹⁴⁹. Archeolodzy podkreślają, że analiza szczątków osób towarzyszących zmarłym nie wykazuje śladów gwałtu (może zostali otruci. PK). Marian Bielecki uważa, że *ta okrutna ceremonia nie miała związku z deifikacją władcy, ponieważ pojęcie boskości króla pojawia się dopiero później wraz semicką dynastią Akadów. Przeciwno wiązaniu obrzędu z deifikacją władcy przemawia również i to, że tzw. „groby królewskie” kryją szczątki nie tylko królów, lecz – jak sądzi obecnie większość uczonych – przede wszystkim zwłoki kapłanów i kapłanek. Zdaje się to potwierdzać hipotezę, iż decyzja o pójściu na śmierć za władcą albo osobą wysoko w hierarchii kapłańskiej postawioną wpływała z panujących w tym okresie w UR wierzeń, dotyczących życia pozagrobowego (...) Mógł w tym czasie*

prowadzonych w latach 1922-1934 prac wykopaliskowych na stanowisku Tall al-Mukajjar (starożytne Ur) w południowej Mezopotamii. Odsłonięto wówczas cmentarzysko użytkowane od okresu ubajdzkiego (ok. 5000 lat p.n.e.) po okres akadyjski (2334-2112 p.n.e.). Jedna część cmentarzyska pochodziła z okresu wczesnodynastycznego III a (tak zwanego okresu Fara, 2600-2500 r. p.n.e.), kiedy to w Ur panowali Sumerowie. Prowadzący prace archeologiczne na tym stanowisku Charles Leonard Woolley wydzielił 16 spośród wczesnodynastycznych grobów jako tzw. groby królewskie, był bowiem pewien, że pochowani tu byli królowie i królowe Ur. Obecnie zdania są podzielone, przyjmuje się również, że mogli tu spoczywać kapłani i kapłanki, jak również tzw. królowie zastępczy z rytuału, który był powszechny na terenie Mezopotamii. Groby królewskie, czyli RT (skrót od Royal Tomb) o numerach 337, 580, 777, 779, 789, 800, 1050, 1054, 1157, 1232, 1236, 1237, 1332, 1618, 1631 oraz 1648 wyróżniały się dla prowadzącego prace konstrukcją grobów, występowaniem komór grobowych lub jam z osobami towarzyszącymi głównemu zmarłemu. W grobie 1237, zwanym Jamą Śmierci, odkryto szczątki aż 73 takich osób. Pochówkom towarzyszyły bogate dary grobowe, od biżuterii i innych ozdób, przez instrumenty muzyczne, broń, narzędzia, figurki zwierzęce po środki transportu, takie jak rydwany czy sanie. Hełm Meskalamduga pochodził jednak z innego grobu, PG (skrót od Private Grave) 755, nie należał więc do Cmentarzyska Królewskiego. Wyposażenie grobów było bardzo bogate i wyróżniało się tym samym na tle innych cmentarzysk okresu wczesnodynastycznego (Abu Salabich, Kisz), gdzie spotkać można głównie pieczęcie cylindryczne, gliniane naczynia i figurki. W Ur znaleziono wiele przedmiotów ze złota, srebra i drogich kamieni, a zabytki takie jak Sztandar z Ur dostarczają tyle informacji o życiu codziennym Sumerów, co żadne inne w dziejach południowej Mezopotamii. Z dzieł sztuki, wspomnieć warto o instrumentach muzycznych: „Wielkiej Lirze” i harfie. Wielka Lira datowana na ok. 2780 p.n.e. W pięknej rekonstrukcji Leonarda Woolley'a uważana za wyjątkowy zabytek sztuki Starożytnego Wschodu.

148 Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 120.

149 Por.: Tamże, str. 121.

wystąpić raczej przejściowy i niezbyt długotrwały wybuch egzaltacji religijnej, który pewni sumerolodzy porównują z wybuchem religijności w Egipcie za panowania Amenhotepa – Echnatona (około 1352 roku p.n.e.)¹⁵⁰. Moim zdaniem pojęcie boskości władcy pojawiło się znacznie wcześniej, jego istnienie potwierdzono też w wielu innych kulturach (np. na terenie Chin), o czym wspomina i Bielecki. Autor ten zauważa również, że podobnie postępowały inne ludy mongolskie, m.in. Chomowie, którzy podbili Assam i rządzili tam od XIII do XIX wieku n.e.¹⁵¹. Uważam, więc, że ceremonia ta miała związek z deifikacją władcy, która służyła legitymizacji jego panowania. Warto zauważyć przy tym, że zarówno część żołnierzy, jak też konkubiny, mogli być wcześniej niewolnikami (traktowani byli jak rzeczy, własność monarchy). Zwyczaj chowania własności osobistej zmarłego wraz z nim przetrwał aż do I tysiąclecia n.e.

W mitologii starożytnych Sumerów spotkać możemy postać Dumuziego (znanego również jako Tammuz) pasterza-boga, czczonego przez Sumerów jako opiekuna wszelkiej wegetacji. Mieszkańcy starożytnej Mezopotamii w ciągu roku obchodzili dwa święta ku czci Dumuziego. Pierwszą uroczystość obchodzono na pamiątkę jego ślubu z boginią Isztar (sumeryjska Innana). Wówczas to Dumuzi schodził do świata podziemnego - Kur - którym władała jego żona i umierał. Drugie święto obchodzono na przełomie marca i kwietnia. Czczono jego powrót na Ziemię. Z radości, że Dumuzi wraca do świata żywych, na ziemi budziła się przyroda. Dostrzegamy tu związek z cyklem solarnym i połączenie go ze światem przyrody. Mit ten, zapewne narodził się znacznie wcześniej i został tylko przejęty przez Sumerów, w różnych postaciach pojawił się później w wielu innych kulturach, w pewnym sensie jego ślady dostrzegamy i w chrześcijaństwie. Dumuzi symbolizował zapewne słońce. Dumuzi – bóg-pasterz, to jeszcze jedna z przesłanek wskazujących na to, że do powstania państwowości doszło w wyniku narzucenia władztwa społeczności osad kultur rolniczych przez ludy o innej (być może pasterskiej) kulturze. Nowi władcy prawdopodobnie zaadoptowali istniejące mity dla swych potrzeb. Inna wersja sumeryjskiego mitu głosi, że Isztar wypowiedziała wojnę swojej starszej siostrze, bogini śmierci – Ereszkigal i postanowiła ją zdetronizować, jako królową świata zmarłych. Odziana w najpyszniejsze stroje udała się do krainy zmarłych, by walczyć z Ereszkigal. Została jednak zaatakowana przez wierne swojej władczyni demony - Pazuzu i Lamasztu – i pozbawiona przez nie odzienia, biżuterii i broni, przez co, gdy stanęła przed Ereszkigal, była zupełnie naga i bezbronna. Ereszkigal zabiła uzurpatorkę, zaś jej okaleczone ciało zawiesiła na słupie, jako przestroagę dla każdego, kto ośmieliłby się zakwestionować jej prawo do władania Kur. Po trzech dniach od śmierci Isztar, jej wierna służąca, Ninszubur, zalewając się łzami, błagała bogów o wskreszenie jej pani. Bogowie okazali litość i za pomocą dwóch demonów - Kuszgarry i Galaturry - wyrwali ze szponów śmierci Isztar. Bogini zmartwychwstała. Po powrocie do domu, Isztar zauważyła, że jej mąż, Dumuzi, zamiast rozpaczać po śmierci ukochanej, wesoło biesiaduje. Rozgniewana tym faktem, Isztar, rzuciła na małżonka klątwę, w wyniku, której połowę roku musiał spędzać w krainie umarłych jako niewolnik Ereszkigal. Gdy schodził do podziemia, przyroda zamierała, zaś jego powrót był czczony jako święto płodności¹⁵².

Wspomniane wyżej miasta-państwa sumeryjskich władców z III tysiąclecia

150 M. Bielecki, *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa 1969, s. 116.

151 M. Bielecki, dz. cyt., s. 116.

152 Por.: Paweł Więckowski, *Kult zmartwychwstania. Historia walki życia ze śmiercią*. [wp.pl. 27.03.2016.]

p.n.e. istniały najczęściej około stu, stu pięćdziesięciu lat. W tym okresie doszło zapewne do przekształcenia się wcześniejszych osad w ośrodki miejskie i do zróżnicowania społeczeństwa, którego pierwotną przyczyną był podbój. Podbite ludy zorganizowane były w monogamiczne rodziny. Rodzina władcy była jednak poligamiczna. Myślę, że różnica w modelu rodziny władcy i pozostałej części społeczeństwa miast-państw jest jeszcze jednym dowodem hipotezy, zgodnie, z którą państwka te powstały wskutek podboju osad rolniczych przez ludy koczownicze. Wszyscy zamieszkujący państwa sumeryjskie ludzie byli zależni od króla – zarządcy miasta i namiestnika boskiego. Moim zdaniem to właśnie wraz z podbojem miast (może raczej osad na obszarze, których w wyniku podboju doszło do utworzenia się miast), doszło w nich do zmiany struktury własności. Dowodem tego jest, jak pisze Julia Zabłocka: rozwój gospodarczy, ustalenia archeologii topograficznej oraz tabliczki z piktogramami będące swego rodzaju sprawozdaniami gospodarczymi. Pierwsze ślady pojawienia się pisma stanowią niemal pewny dowód istnienia własności państwowej (w tym wypadku – monarchy). Zapisy takie są też dowodem pojawienia się nowej grupy społecznej – administracji. Sprawozdawczość taka pojawiła się w momencie, gdy właściciel gruntów przestał być producentem. Plony pochodzące z tych gruntów nie podlegały podziałowi, chociaż były wynikiem wspólnej pracy¹⁵³. Nie użyłbym jednak w tym wypadku za wspomnianą autorką określeń „wspólnota”, „gmina”. Podbój doprowadził do całkowitej zmiany struktury wewnętrznej społeczeństw. W jego wyniku doszło do powstania trzech głównych grup: panujących (władca i jego poligamiczna rodzina), ludności zależnej (wojsko, administracja, służba dworska) i poddanych (początkowo zapewne traktowanych jako niewolników). W kolejnych pokoleniach grupy te zaczęły się wewnętrznie różnicować. Tak w zakresie sprawowanej władzy, posiadanych praw, jak i w zakresie własności.

Z czasem w miastach, a od powstania ośrodków władzy królewskiej w miastach-państwach, podejmowano próby pogodzenia dwóch ośrodków władzy (religijnego i wojennego). W Lagasz ostatni niezależny władca okresu wczesnodynastycznego, uzurpator Uruinimgina (około 2400 roku p.n.e.) ogłosił reorganizację państwa i pozornie zrzekł się sprawowanej przez siebie i swoją rodzinę władzy nad terenami rolniczymi, przekazując je bogowi Nin-Girsu i jego rodzinie. Co więcej zniesiono część podatków i obowiązków narzuconych ludności przez urzędników, anulowano też część długów niektórym rodzinom. Równocześnie fundamentalne zmiany zaczęły zachodzić w administracji pewnej instytucji Lagasz. Otóż é-mi, dom żony (władcy miasta), przemianowano na é-Bau, dom bogini Bau, żony Nin-Girsu. Posiadłości i wszystkie jej zasoby uznawano za własność Bau, a teraz głównymi zarządcami tych dóbr byli Uruinimgina, a później jego żona. Zmiana nazwy tej instytucji zbiegła się w czasie z jej wzmożoną aktywnością – podwoiła się liczba podległej jej ludności i areał ziemi uprawnej, odstąpionej przez inne świątynie. W praktyce Uruinimgina dążył do podporządkowania sobie „ziemi boga”. W wyniku tego posunięcia król rządził wprawdzie z łaski boga, sprawował jednak pełną kontrolę nad jego ziemską własnością, tak więc wcześniejsze zróżnicowanie na władzę boską i świecką zupełnie zanikło.

153 Por.: J. Zabłocka, dz. cyt., s. 52-53. Zdaniem Zabłockiej przyczyną tych zmian było powstanie miast. Pisze ona: *choć urbanizacji przypadła doniosła rola, to same organizmy miejskie na etapie przejścia od ustroju rodowego do państwa były zjawiskiem drugorzędym. Były one jednym spośród wielu czynników wiodących do powstania organizacji państwowej, jednak nie sposób nie dostrzec ich znaczenia.* [Tamże, s. 54] Autorka ta, zapewne ulegając ideologii marksistowskiej, usilnie odrzuca ideę podboju, której dowody sama wcześniej wskazuje.

Wprawdzie działania Uruinimaginy okazały się krótkotrwałe, natomiast idea, by wykorzystać religię do legitymizacji siłą narzuconej władzy przetrwała znacznie dłużej. Sięgali po nią władcy w różnych regionach świata. W Egipcie, na Dalekim Wschodzie, niezależnie powstała też w Ameryce Iberoamerykańskiej. Uruinimagina oczywiście nie był pierwszą osobą, która sięgnęła po taką ideę, pierwszym, który wierzył w swą boskość. Pierwsi władcy kazali uważać siebie za bogów, przypuszczalnie zresztą i sami się za takich uważali. Podbite ludy oddawały im przecież cześć boską, wierzyli też, że ich boska władza trwać będzie i po śmierci. Dlatego też bardzo dbali o swe życie przyszłe, ich przyszłe grobowce miały im i w przyszłości zapewnić osiągniętą pozycję. Jeszcze później zauważymy pewną ewolucję idei boskości władcy. Nie mieli oni być już bogami, tylko rządzić z woli bogów. Wreszcie o ich boskości miał świadczyć ich talent wojenny. „Wybrańcy bogów”, ileż zła przyniosła ich pycha. Nie dajmy się zwieść, tak zwanej *wspaniałości* ich grobów. Późniejsi władcy ogłaszali, że władzę otrzymywali od bogów, podporządkowywali sobie jednak własność państwową i świątynną, a rzeczywistą podstawą ich panowania były umiejętności militarne¹⁵⁴ i administracyjne.

Z czasem w państewkach tych wprowadzano nowy system prawny. Poddani zobowiązani byli do służby wojskowej (w tym okresie nie zatrudniano już wojowników najemnych) i udziału w robotach publicznych (budowa świątyń, fortyfikacji, roboty irygacyjne). Kierowniczą warstwę społeczeństwa stanowili urzędnicy i wojskowi otaczający *en siego* oraz kapłani, często wywodzący się z dynastii panującej. Cała ziemia należała do władcy, czyli do pałacu lub świątyni. Część ziemi wydierżawiano w zamian za pracę lub plony, reszta służyła na utrzymanie świątyni i kapłanów. Rzemieślnicy brali ze świątyni swe narzędzia (dzierżawili), a kupcy będący państwowymi urzędnikami odpowiedzialnymi za wymianę i sprowadzanie surowców czerpali z niej swój towar. Należy podkreślić, że w obydwu przypadkach istniał tu stosunek dzierżawy: władca był wciąż dysponentem tych dóbr i z ich dzierżawienia kupcom czerpał korzyści. Używane na ogół w opisie tych praktyk słowo *brali* jest wysoce nieprecyzyjne. Pojedynczy ludzie posiadali na własność tylko domy, ogrody i przedmioty codziennego użytku. Państwo traktowane było, jako *gospodarstwo boskie*, a świątynia stanowiła nie tylko miejsce kultu, lecz także główny ośrodek gospodarki, bank i spichlerz. Pisarze i urzędnicy tworzyli trzon sprawnej biurokratycznej administracji.

Część historyków próbuje idealizować tę odległą przeszłość. Spotkałem się np. z teorią, że biednym i chorym państwo zapewniało opiekę i zasilki umożliwiające im utrzymanie się przy życiu. Niewolników było niewielu, gdyż jeńców wojennych (w początkach istnienia państwowości) zazwyczaj zabijano. Jak wiemy później ich oślepiano (czasami tylko na jedno oko) i zmuszano do pracy w świątyniach. Prawa własności pozostałej ludności, którą określam tu mianem zależnej, były bardzo ograniczone, oczywiście nie posiadali oni żadnych praw politycznych.. Były to czasy ogromnego okrucieństwa i wyzysku.

Również relacje między zakresem władzy i własności monarchy i świątyni, a także powstających grup feudałów należy rozpatrywać w czasie. Zapewne z czasem w wyniku nadań włości i różnego rodzaju immunitetów rosły majątki świątyń i feudałów kosztem majątków królewskich. W ten sposób władza królewska

154 Por.: Van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu...*, s. 87-88.

słabła. Władcy wciąż jednak dążyli do kontroli majątków świątyni. Pierwszymi kapłanami (często kapłankami) zostawali najbliżsi krewni króla (często jego żony lub córki). Cały czas religia była wykorzystywana w celu legitymizacji władzy królewskiej, kościół zaś wciąż pozostawał pod kontrolą władców. Stopniowo władcy poczęli uniezależniać się od świątyni, czego świadectwem jest powstanie pierwszych pałaców (w Kisz i Eridu). Ich władza opierała się na dowództwie wojskowym (może wynikało to ze stworzenia stałych armii) i pełnieniu funkcji administracyjno-sądowniczych. Mieszkańcy sumeryjskich miast-państw żyli pod przemożnym wpływem władzy i religii. Mity wyjaśniały im pochodzenie świata a religia kazała podporządkować się władzy boskich namiestników, ograniczając przy tym osobistą inicjatywę i krępując wolność osobistą poprzez wiarę w znaki wróżebne. o sile wierzeń i autorytecie władców świadczą m.in. groby wspomniane królewskie z Ur, w których słudzy króla poszli na śmierć ze swym władcą. W jednym z grobowców odkryto ponad siedemdziesiąt ciał położonych blisko siebie, dookoła głównej komory grobowca, skrywającej zwłoki władcy. Niektórzy badacze twierdzą, że zmarli ci poszli na śmierć dobrowolnie. Wierzyli, że w życiu pozagrobowym będą nadal służyć i towarzyszyć królom, choć z późniejszych tekstów wynika, że świat podziemny, w którym ludzie przebywali po śmierci był miejscem ponurym i nieprzyjaznym¹⁵⁵. Myślę, że to nieuprawniona hipoteza, wśród ludności podbitej musiała przecież istnieć pamięć wcześniejszego podboju. Znaleźiska świadczyły raczej o istnieniu niewolnictwa, a nawet więcej, o uważaniu – w pierwszym okresie istnienia tych prepaństw – za niewolników (rzeczy, zwierzęta) wszystkich podbitych wcześniej ludzi.

Panowanie Sumerów na obszarach Mezopotamii trwało zaledwie kilkaset lat. Ich władztwo upadło. Zapewne w jakiejś mierze przyczynami tego upadku, jak i wcześniejszej ekspansji mogły być zmiany klimatyczne. U zarania ich państwowości wzrost opadów miał wpływ na rozwój ludów pasterskich i hodowlanych, nomadów, których populacja wzrosła i której nadwyżki mogły szukać szansy przetrwania w podbojach. Ułatwiła je przewaga technologiczna, wcześniejsze poznanie techniki brązu. Przypuszczalnie też zmiany klimatyczne możemy łączyć z upadkiem państw Sumerów. Rzeczywiście przez ostatnie dwa, a może trzy stulecia ich panowania obszary południowej Mezopotamii dotknęła susza. Dowodzą tego np. badania rdzeni z osadów morskich z jeziora Wan w dzisiejszej Turcji, które wskazywały na silne zapylenie charakterystyczne dla suszy. Z powodu braku opadów poziom wody w rzekach Tygrys i Eufrat opadł, przez co nie można było nawadniać pól. Zmiany klimatyczne, to jednak tylko jedna z przyczyn. Było ich znacznie więcej. Walki wewnątrzdynastyczne, które uniemożliwiły ewolucję ustroju tych państw. Nacisk społeczeństw ościennych, a także to, że tocząc nieustanne walki władcy zmuszeni byli do utrzymywania ogromnych armii, których wodzowie dążyli do przejęcia władzy. Zbyt szybki rozwój i zbyt szybkie, zbyt gwałtowne zmiany struktury społecznej opóźniały proces unifikacji kulturowej. Tę utrudniał też przyjęty model państwa.

Wspominając o hipotezach wiążących wydarzenia historyczne z jednym tylko czynnikiem warto zauważyć, że często stawiane są one zbyt pochopnie. Wspomniane wyżej zmiany klimatu, susza mająca miejsce w północnej Mezopotamii, zdaniem niektórych badaczy spowodowała gwałtowne pogorszenie warunków rolniczych. Jego rezultatem było opuszczenie wszystkich stanowisk w regionie i

155 Por.: *Historia Świata, Starożytność*, red. nacz. smond Wright, tłumaczenie Hanna Lisicka-Michalska, Warszawa 1994, s. 20.

migracja ludności na bardziej sprzyjające osadnictwu tereny na południu. Dalsze badania ukazały jednak, że całkowite opuszczenie nigdy nie miało miejsca. Co więcej, dwa najważniejsze ośrodki miejskie regionu: Nagar i Urkisz nadal funkcjonowały jako stolice regionalnych jednostek politycznych rządzonych przez władców o statusie króla¹⁵⁶.

W historiografii pojawia się odnośnie do Sumerów określenie cywilizacja – „cywilizacja Sumerów”. Ja, uważając cywilizację za wspólny dorobek całej ludzkości używam tu określenia państwa – państwa Sumerów. Jak się okazuje w czasach Sumerów nie tylko oni tworzyli na terenie Mezopotamii „cywilizację miejską”¹⁵⁷. Ja użyłbym tu twierdzenia, że w tym okresie nie tylko Sumerowie byli twórcami pierwszych ośrodków państwowych. Sumerowie tworzyli je na obszarach środkowej i południowej Mezopotamii, nie wiemy, jakie ludy utworzyły je na obszarze północnej Mezopotamii.

Inne miasta-państwa Mezopotamii okresu sumeryjskiego

Odkryte na obszarze północno-wschodniej Syrii Tell Arbid¹⁵⁸ kryje starożytne ruiny miasta, które kwitło tam w III tysiącleciu p.n.e. Według archeologicznej terminologii naukowej był to okres tak zwanej kultury Niniwa 5¹⁵⁹.

Powierzchnia ówczesnego, jak na owe czasy bardzo dużego miasta, zajmowała ponad 40 hektarów. Zabudowa mieszkalna była gęsta. Poza tym istniały tam budowle większe, dziś powiedzielibyśmy: o charakterze reprezentacyjnym, związane z działaniami oficjalnymi.

Na szczycie wzgórza wznosiła się cytadela, natomiast u podnóża tellu odsłonięto ruiny świątyni, która funkcjonowała 4500 lat temu. Badania wskazują, że świątynia była rozległa, ale dopiero kolejne sezony wykopaliskowe umożliwią uchwycenie jej rozmiarów i rozplanowania. Jednak już teraz wiadomo, że wzniesiono ją na pięciostopniowej platformie z cegły mułowej. Ponieważ archeolodzy nie dokopali się jeszcze do fundamentów świątyni, nie wiadomo, jaka była jej całkowita wysokość. Na pewno górowała nad jednopiętrowymi zabudowaniami mieszkalnymi.

156 Por.: Tel Abrid., <http://archo.amu.edu.pl/tellarbid/>

157 To znowu określenie polskich historyków. Por.: [Krzysztof Kowalski](#),

Nieznany konkurent Sumerów, <https://www.rp.pl/artukul/218003-Nieznany-konkurent-Sumerow.html>

158 Pierwsze badania sondażowe wykonał w 1936 roku brytyjski archeolog [sir Max Mallowan](#), mąż [Agathy Christie](#). W latach 1996–2010 wykopaliska prowadziła polska misja archeologiczna [Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego](#) pod kierunkiem prof. Piotra Bielińskiego. W 2000 roku misję rozszerzono dzięki współpracy z Oriental Institute of Vienna University i Archeos Inc. oraz od 2004 z misją Uniwersytetu Masaryka w Brnie. W 2008 roku prof. Rafał Koliński z [Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu](#), wieloletni członek misji CAŚ UW, rozpoczął trzyletni projekt badawczy „Upadek, regres czy rozwój. Sytuacja osadnicza i kulturowa w syryjskiej Dżezirze u schyłku wczesnego okresu epoki brązu”.

159 Kultura Niniwa 5 (też kultura Niniwa V) wywodzi się z późnej kultury Uruk, która w latach 2900–2500 p.n.e. rozwijała się w północnej [Mezopotamii](#). Jej nazwa, wprowadzona w latach 30. XX wieku przez brytyjskiego archeologa [Maxa Mallowana](#), pochodzi od piątej warstwy archeologicznej w [Niniwie](#), w której to po raz pierwszy odkryto charakterystyczną dla tej kultury ceramikę z malowanymi i odciskanymi wzorami. Swym zasięgiem kultura Niniwa 5 obejmowała obszar od gór [Zagros](#) na wschodzie po dorzecze rzeki [Chabur](#) na zachodzie.

Na północ od tego sakralnego obiektu badacze znaleźli mury innej monumentalnej budowli. Była ona nieco późniejsza od świątyni, ale stała na ruinach identycznej konstrukcji, która funkcjonowała współcześnie ze świątynią. Budowlę tę wzniesiono na niespotykanym planie – litery L. Był to duży obiekt, miał 9,5 metra długości i 2,5 metra szerokości. Ściany były wzmocnione od wewnątrz regularnie rozmieszczonymi przyporami. W starożytnej Mezopotamii, w świecie Sumerów, taka konstrukcja cechowała budowle służące celom oficjalnym. Badacze nie ustalili na razie, czy obiekt ten przykryty był dachem, czy może miał charakter dziedzińca i pozostawał otwarty. O tym, że budynek ten był intensywnie i długo użytkowany, świadczy cała seria napraw podłogi – kolejne poziomy podłogi przedzielały warstewki popiołu. Naukowcy przypuszczają, że budynek pełnił w mieście jakąś bardzo ważną funkcję, może związaną z administracją, może z dystrybucją dóbr, albo z jednym i drugim na raz. O takim jego charakterze mogą świadczyć cylindryczna pieczęć i kilka glinianych plomb z odciskami pieczęci. Znalezione je w obrębie budynku. Takie przedmioty świadczą zazwyczaj o znakowaniu i magazynowaniu towarów. Może były to jakieś magazyny, albo miejsce jakiejś produkcji?

Monumentalne fortyfikacje cytadeli zbudowano na fundamentach z cegły mułowej. Wyniki tegorocznych wykopalisk wskazują, że fortyfikacje otaczały cały szczyt wzgórza. Archeolodzy odsłanili między innymi kwadratowy bastion i pomieszczenie o wymiarach 6 na 6 metrów. Masa mułowych cegieł, z jakimi mają do czynienia badacze w rejonie cytadeli, świadczy o tym, że twierdza musiała być bardzo masywna. Czego broniła? Polacy chyba znaleźli rozwiązanie zagadki. Na samym szczycie Tell Arbid, w obrębie cytadeli, znajdowała się budowla o charakterze oficjalnym. Biegła tamtędy ulica (północ – południe). Polscy badacze prowadzili wykopaliska tuż koło budowli i odkryli dziwne pomieszczenia rozlokowane wzdłuż ulicy. Są to komórki o wymiarach nie większych niż 1,5 na 1,5 metra, ulokowane w podwójnych lub potrójnych rzędach.

Już odsłonięto 15 takich pomieszczeń, ale jest ich tam dużo więcej. Przylegają jedno do drugich, mają klepisko jako podłogę (ubita glina). W dwóch komórkach w podłogę wkopane były duże gliniane naczynia, w pozostałych nie ma nic, żadnych instalacji ani narzędzi. Ze względu na rozmiary jest oczywiste, że te pomieszczenia nie nadawały się do celów mieszkalnych, dlatego polscy badacze zakładają, że służyły jako magazyny. Polscy badacze uważają za bardzo prawdopodobne, że „urzędnicy” zamieszkujący budynek „oficjalny” dzielili wśród mieszkańców miasta dobra (żywność) przechowywane w małych pomieszczeniach. Moim zdaniem, zwłaszcza w pierwszym okresie tego miasta-państwa zamieszkujące obszar cytadeli elity (wojownicy) nie tyle dzielili żywność, lecz dzięki przejęciu nad nią kontroli eksploatowali ludność podbitą. Wychodząc też z założenia, że i to państwo (miasto-państwo) powstało w wyniku najazdu, powstała u jego zarania cytadela służyła ochronie zdobywców przed pozostałą ludnością miasta. Obraz przedstawiany przez polskich archeologów jest – moim zdaniem – zbyt idealistyczny.

Największy rozwój miasto przeżywało w III tysiącleciu, a w szczególności w jego pierwszej połowie, z której pochodzą dzielnice mieszkalne i gospodarcze, jak również obszary urzędowe i sakralne. Z okresu akadyjskiego zachowało się mniej pozostałości, znaleziono jednak całe naczynia i pozostałości budowli, podobnie mało wiemy o końcu tysiąclecia. Ślady osadnicze z początku II tys. p.n.e. występują nie na całym stanowisku. Z okresu mitannijskiego odsłonięto domy mieszkalne i groby, po

nim jednak następuje przerwa w zamieszkaniu miasta. Dopiero w okresie nowobabilońskim pojawiają się pieczęcie cylindryczne i struktury mieszkalne świadczące o osadnictwie. Miasto przestało istnieć w II wieku naszej ery.

Okres Akadyjski

Jak wskazuje nazwa okresu, po okresie panowania Sumerów rządy w Mezopotamii przejęli Akadowie (Akadyjczycy)¹⁶⁰, lud, który do międzyrzecza babilońskiego przybył z Półwyspu Arabskiego. Nie był on nowym elementem w strukturze etnicznej w tym regionie, gdyż przez cały okres wczesnodynastyczny, stopniowo przenikał w struktury ludności. Trwający około sto osiemdziesiąt lat okres akadyjski zdominowany był głównie przez dwie wybitne postacie – założyciela dynastii Sargona i jego wnuka Naram-Sina.

Sargona Wielkiego (zwanego też Sargonem Akadyjskim), który panował około 55 lat w latach 2334-2279 r. p.n.e.), uważa się powszechnie za twórcę pierwszego imperium w dziejach świata. Używał on tytułu *šarrukin* (*prawowity król*), mimo że (a może, właśnie, dlatego) jego droga do przejęcia władzy na pewno go do tego nie upoważniała. Nie wiemy, w jaki sposób doszedł do władzy. Jedną z inskrypcji Sargona podaje, że pomogli mu w tym mieszkańcy Aszur, którzy nie chcieli płacić podatków nałożonych przez Salmanasara. Sargon nie podaje jednak informacji o swym rodowodzie i nie wymienia swych przodków. Prawdopodobnie z ogrodnika stał się sługą Urzababy, władcy Kisz i wnuka Kubaby, królowej-karczmarki, i doszedł do rangi królewskiego podczaszego. Wówczas zbuntował się przeciwko swemu władcy, udało mu się go zdetronizować i pomaszerował na Uruk rozpoczynając budowę swego królestwa. Zdaniem niektórych badaczy imperium tego władcy rozciągało się od Elamu i dolnej Mezopotamii aż po Morze Śródziemne i Anatolię. Stolicą imperium było założone przez Sargona niedaleko Kisz miasto Akad (Akkad, Agda, Agade) dotąd nieodnalezione¹⁶¹.

Wielu historyków – moim zdaniem słusznie – podważa jednak hipotezę dotyczącą imperium¹⁶². Możliwe było czasowe podbicie tak rozległych terytoriów przez wojska Sargona, ale jeśli uwzględnimy ówczesne możliwości komunikacyjne, to musimy wysnuć wniosek, że władca ten nie mógł narzucić na tym obszarze trwałego panowania, możliwa była – co najwyżej – zależność lenna. Podboje sprowadzały się do grabienia bogactw, ewentualnie na narzucaniu czasowej zależności trybutarnej społeczeństwom osiadłym (innym miastom-państwom¹⁶³), oczywiście było to niemożliwe w stosunku do części społeczeństw koczowniczych (np. na północy, na terytoriach późniejszej Asyrii), niektóre plemiona koczownicze musiały jednak uznać zwierzchnictwo władcy i były zmuszane do znacznych świadczeń.

Sargon Wielki, jak już wspominałem, po przejęciu władzy w Kisz pokonał władającego Sumerem króla Lugulzagesiego z Uruk. Później kolejno opanował Ur,

160 Nazwa wywodzi się od miasta Akad (Agade), które stało się stolicą imperium stworzonego przez jednego z Akadyjczyków.

161 Por.: M. Roaf, dz. cyt., s. 179-180; por. też: J. Zabłocka, dz. cyt. s. 330; G. Roux, dz. cyt., s. 131. Georges Roux wspomina też podanie mówiące o tym, że matką Sargona była *wielka kapłanka*. [Tamże]

162 O „Imperium akadyjskim” pisze m.in. G. Roux. [Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 133.]

163 Używam tego określenia, choć moim zdaniem właściwszym byłoby określenie *niewielkie monarchie*.

Lagasz i Ummę. Umocniwszy swe panowanie w Sumerze rozpoczął kampanie wzdłuż Eufratu w kierunku Syrii podporządkowując sobie na zasadzie wasalnej Elbę i Mari i docierając aż do gór Amanu (Lasów Cedrowych) i Taurusu (Gór Srebrnych). Przypuszczalnie walczył również z Urartu¹⁶⁴. Państwo¹⁶⁵ Akkadyjczyków graniczyło z Elamem i Hurian Kingdoms, na Półwyspie Arabskim z ludami semickimi i Beduinami. W polityce wewnętrznej swego państwa Sargon stosował metodę osłabiania lokalnej autonomii poszczególnych miast (wcześniej niezależnych organizmów politycznych) m.in. przez przetrzymywanie przedstawicieli znaczniejszych rodów arystokratycznych w swej stolicy – Agade. Namiestnikami w podległych miastach oraz na najwyższe urzędy mianował swoich zaufanych ludzi¹⁶⁶. Efektem tego była coraz większa centralizacja jego państwa. Zasięg podbojów i terenów, którymi rządził Sargon, jest trudny do ustalenia – na pewno podporządkował sobie większość Mezopotamii. Trwają spory i dyskusje na temat tego, gdzie i czy w ogóle dotarł na takie obszary jak wybrzeże Morza Śródziemnego, Anatolię a nawet Cypr. Niektórzy badacze uważają, że część podbojów zrealizowali jego następcy – zwłaszcza Naramsin. Ten ostatni znany jest dla nas ze słynnej „Steli zwycięstwa”, jaka dotrwała do naszych czasów po zwycięstwie nad Lulubejami z gór Zagros.

Syn Sargona, Manisztusu, objął rządy nad państwem akadyjskim w roku 2269 p.n.e., po dziewięciu latach panowania jego młodszego brata Rimusza. Znaną są opinie, że Manisztusu i Rimusz byli bliźniakami¹⁶⁷. Manisztusu sprawował władzę przez 15 lat, do roku 2255 p.n.e. W czasie swego panowania w celu ugruntowania panowania nad Elamem interweniował na wschodzie. Rozwijał również handel (szczególnie w kierunku południowym) w celu pozyskania surowców. Częściej nie był to jednak handel, lecz zwykła grabież. Za jego czasów doszło do ekspedycji morskiej przez Zatokę Perską. Mimo sprzymierzenia się przeciwko wojskom Manisztusu władców miast leżących po drugiej stronie Zatoki, pokonał ich wojska, zabił pojmanych książąt, a innych jeńców uprowadził do kopalni srebra. Z gór za Dolnym Morzem ściągnął czarne kamienie, załadował je na łodzie i zabrał do portu w Akad¹⁶⁸.

Najprawdopodobniej to Manisztusu był również fundatorem świątyni Ishtar w Niniwie. Wspominam o tym władcy głównie z powodu, zachowanego z okresu jego panowania zabytku, jakim jest tzw. obelisk Manisztusu, który mówi o tym, że władca ten wykupywał znaczne połacie ziemi od wielkich właścicieli ziemskich. Wskazywałoby to na fakt, że od czasów Sargona doszło do rozdrobnienia własności ziemskiej, którą Manisztusu, próbował ponownie scentralizować, wykorzystując w tym celu dochody z podbojów. Centralizacja własności ziemskiej miała zapewne służyć umocnieniu jego władzy. Manisztusu pozostawił imperium akadyjskie

164 Świadectwa wyprawy Sargona II w 714 roku p.n.e. przeciwko Urartu zawiera m. in. tzw. „tabliczka z Luwru” (Nr A05372), która stanowi część roczników Sargona II, znalezionych pod koniec XIX wieku podczas wykopalisk archeologicznych w Niniwie – w bibliotece Aszurbanipala. Tabliczka została zapisana na surowej glinie pismem klinowym, po czym przeszła proces wypalania. Tekst napisano w języku akadyjskim – dialekcie babilońskim. Po raz pierwszy został opublikowany w 1912 roku przez François Thureau-Dangin.

165 Może właściwszym określeniem w miejsce słowa „państwo” byłoby „terytoria będące pod panowaniem” Sargona i jego następców.

166 Według Georges’a Roux: *Nowy władca starał się nie ranić uczuć swych poddanych. Wydaje się, że zwyciężeni „lugal” i „ensi” zostali na swych stanowiskach, a tylko nowe stanowiska były obsadzone przez funkcjonariuszy akadyjskich. Także sumeryjskie wierzenia religijne i instytucje były szanowane.* [G. Roux, dz. cyt., s. 132.]

167 Możemy się tego domyślać na podstawie znaczenia imienia Manisztusu, („kto z nim jest?”).

168 Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 134.

u szczytu potęgi swojemu synowi Naram-Sinowi.

Wnuk Sargona Wielkiego, Naram-Sin (akad. Narām-Sîn, tłum. „ukochany przez boga Sina”) panował w latach ok. 2254-2218 p.n.e. Wzmianki odnoszące się do tego władcy są dość liczne zarówno w źródłach literackich, jak i w różnego rodzaju wróżbach i przypowieściach. Dotrwały do naszych czasów również jego liczne inskrypcje. W haśle w Wikipedii odnoszącym się do tego władcy znajdujemy informację jakoby: *Naram-Sin prowadził bardzo aktywną politykę zagraniczną, naznaczoną wieloma kampaniami militarnymi, w tym poza Mezopotamią*. Pojęcie *polityka zagraniczna* jest tu ujmowane bardzo szeroko. Moim zdaniem wojna kończy etap *prowadzenia polityki*, nie jest też nią zwykły podbój.

Naram-Sin walczył na terenie Asyrii, o czym świadczą znaleziska archeologiczne w Niniwie (głowa Naram-Sina z brązu). Na północy walczył z Hurytami, a na północnym wschodzie wtargnął do gór w dzisiejszym Kurdystanie, (o czym świadczy tamże odkryta jego stela), gromiąc tamtejszych górali. Około 2550 r. p.n.e. *spustoszył Arman [Halab] i Eblę (...) i podporządkował sobie Aman, Góry Cedrów*. Ekspedycję przeciwko Hurytom na północy sugeruje m.in. stela zwycięstwa Naramsina w Pir Husajn. Stelę tego władcy znaleziono również na granicy Armenii, co świadczy, że i tam dotarł podczas swych licznych wypraw. Nie będę przytaczać tu wszystkich ekspedycji tego władcy. Warto jednak wspomnieć tu o (znajdującej się obecnie w Luwrze) słynnej steli zwycięstwa powstałej po kampanii przeciwko Lulubi. *Widzimy w niej Narasima w tiarze z rogami (atrybut bogów), uzbrojonego w łuk, maczugę i sztylet, wspinającego się na czele swych wojowników na stromą i zalesioną górę tratującego stopami trupy wrogów. Przed nim stoi Satuni, król Lulubi, błagając by mu darował życie. Znamienne, że bogowie zostali zredukowani do symboli (gwiazda i dysk słoneczny), czyli jest to najwyraźniej triumf króla niż ich samych*¹⁶⁹.

Imperialna polityka Naram-Sina spotykała się z oporem już podbitych społeczeństw, o czym świadczą liczne inskrypcje mówiące o powstaniach w miastach na terenie Sumeru i Akadu (Kisz, Uruk, Sippar). Według jednego z poematów sumeryjskich złupienie przez Naram-Sina świątyni Ekur, sanktuarium boga Enlila w Nippur spowodowało gniew obrażonego boga, który doprowadził do najazdu na Mezopotamię hord Gutejów. Sam Naram-Sin poniósł dotkliwą klęskę z rąk zjednoczonych plemion na zachodzie. Wydaje się jednak, że mimo tego, iż najazdy Gutejczyków istotnie mogły już zaznaczyć się za panowania Naram-Sina, to jednak ostateczny upadek imperium nastąpił za rządów jego syna Szar-kali-szarri i kolejnych mniej znaczących władców.

Szar-kali-szarri (akad. Šar-kali-šarrī, tłum. „król wszystkich królów” panował w latach ok. 2217-2193 r. p.n.e.). W tym czasie lud jego był nękany przez nieustanne najazdy Gutejów, których celem była grabież dorodnych stad bydła Akadyjczyków. W czasie swego 25-letniego panowania, Szar-kali-szarri do roku 2193 p.n.e. nie uporał się z najazdami koczowniczych Gutejów, którym schronienie dawały Góry Zagros. Po śmierci króla Szar-kali-szarri w roku 2193 p.n.e.¹⁷⁰ państwo akadyjskie weszło w krótki okres bezkrólewia. Pojawił się przypuszczalnie typowy dla państw

¹⁶⁹ G. Roux, dz. cyt., s. 135-136.

¹⁷⁰ Zdaniem Georges Roux, w tym właśnie roku – w wyniku wewnętrznej anarchii i być może kolejnego przewrotu pałacowego – przestało istnieć imperium Akadu. [Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 136.]

feudalnych problem dziedziczenia władzy. Struktury państwa próbował odbudować jeszcze Dudu, kapłan boga Ningirsu?¹⁷¹, (ok. 2188-2169 p.n.e.), którego panowanie położyło kres 3-letniemu okresowi anarchii. Podczas swoich rządów zdołał uporządkować państwo i przekazać koronę swojemu synowi Szu-durulowi. Jego imię zostało odnalezione na inskrypcjach w miastach Nippur i Agade. Szu-durul panował w latach około 2168–2154 p.n.e. Na podstawie znalezionych inskrypcji uważa się, że jego władza sięgała na północy aż po miasto Tutub. Za jego panowania nasiliły się jednak najazdy Gutejów, które doprowadziły do upadku imperium akadyjskiego.

W historiografii spotykamy się często z poglądem, że pomimo wojennego charakteru panowania Sargona, Naram-Sina i innych władców z dynastii Akadów, oddziaływanie kulturalne i gospodarcze ich państwa odczuwane było niemal na całym Bliskim Wschodzie. Centralizacja¹⁷² ziem mezopotamskich sprzyjała rozwojowi handlu¹⁷³, a język akadyjski rozpowszechnił się na dużych obszarach Dwurzecza, zwłaszcza w górnej Mezopotamii. Moim zdaniem skala zniszczeń, jaką przyniosły nieustanne wojny, była czynnikiem regresu cywilizacyjnego. To one, oraz egoizm elit, który powodował, że nadwyżki kapitału materialnego i ludzkiego kierowane były na zaspokajanie ich często wydumanych potrzeb, spowodowały, że z chwilą nastania (w wyniku okresowych zmian klimatycznych) kryzysu gospodarczego, społeczeństwa obszaru tego państwa, a także terenów przez nie kontrolowanych i eksploatowanych, nie były w stanie mu sprostać. Upadek dynastii akadyjskiej nastąpił najprawdopodobniej po śmierci syna Naramsina – Szarkaliszariego, w wyniku najazdów Elamitów, Gutejów, (którzy dali się już we znaki już za czasów Naramsina), a także przez liczne powstania miast-państw na terenie Sumeru. W Akad do władzy doszli jeszcze spadkobiercy dynastii Sargona, ale rządili oni tylko samym miastem wraz z przyległościami tylko do czasu hegemonii Gutejów.

171 Niewykluczone, że należał do rodziny Sargonidów. Funkcje kapłańskie przyznawano członkom rodziny władcy.

172 Marian Bielicki w miejsce słowa centralizacja używa słowa „zjednoczenie”. Moim zdaniem, nie jest tu ono najbardziej odpowiednie. Mówimy przecież o podboju, narzuceniu zwierzchności. Może należałoby sformułować tę myśl tak: *unifikacja polityczna regionu, mimo znacznych strat, jakie przynosiły wojny, przyczyniła się jednak w dłuższej perspektywie do przyspieszenia rozwoju gospodarczego. Nastąpił wzrost wymiany handlowej, którą ułatwiało również stopniowo ujednolicanie języka.* Warto zauważyć, że dochodziło wówczas do swego rodzaju kumulacji kapitału, która umożliwiała przeprowadzanie wielkich inwestycji. Następowala ona, jednak, w wyniku rozboju (podboju) i środki uzyskane wydawane były głównie na cele rządowe (legitymizację władzy przez budowanie świątyń, przedmioty zbytków dla panujących i powiązanych z nimi elit, grobowce władców i arystokratów itp.). Marian Bielicki twierdzi, że *polityczna klęska Sumeru* [w wyniku podboju przez Akadyjczyków] *nie pociągała za sobą skutków, jakie już niejednokrotnie w historii się zdarzały: kultura i cywilizacja sumeryjska osiągnęły już taki stopień rozwoju, że nie zdołała ich zniszczyć obca inwazja. Więcej, Akadowie przyswoili sobie wiele zdobyczy kulturalnych Sumerów (m.in. pismo) i wnieśli sami wiele do dalszego rozkwitu cywilizacji mezopotamskiej.* [M. Bielicki, dz. cyt., s. 132.]. Bielicki nie bierze pod uwagę czynnika czasu. Akadowie panowali w tzw. Sumerze około 180 lat. Nie można też uogólniać uwag na cały region. Jaki skutek miała np. ekspedycja karna przeprowadzona przez drugiego władcę z tej dynastii Riusza, który w 3 roku panowania (ok. 2275 roku) wyruszył przeciw zbuntowanym Elamitom. W bitwie poległo ok. 17 tysięcy Elamitów, a 4 tysiące dostało się do niewoli, Rimusz zadał też ostateczną klęskę Hiszep-ratepowi, królowi Anszanu, oraz sprzymierzonemu z nim Abalgamaszowi, królowi Warahsze? Jak wreszcie mierzyć postęp gospodarczy regionu? Wielkością świątyń i bogactwem wyposażenia grobów, czy wielkością twierdz i przepychem pałaców?

173 Warto zastanowić się nad tym, jaki był wpływ podbojów na wymianę handlową? Czy gdyby nie doszło do podboju tak znacznych terytoriów przez Sargona i jego następców, to wymiana handlowa rozwijałaby się w stopniu większym, czy też mniejszym? Przecież podboje musiały nieuchronnie wiązać się ze zniszczeniem wielu ośrodków. Mówimy o okresie stu kilkudziesięciu lat. Postęp techniki i wzrost liczby ludności w takim czasie był niewątpliwy, były jednak w tym czasie i etapy regresu.

Pojawienie się Akadyjczyków przyczyniło się znacząco do zmiany organizacyjnej na terytorium Mezopotamii. Dokonane przez nich podboje doprowadziły do powstania krótkotrwałej wspólnoty związku miast-państw sumeryjskich, który Sargon i jego następcy podporządkowali Akkadyjczykom. Państwo Akadyjczyków upadło zanim jeszcze zdołało okrzepnąć (istniało zaledwie około 180 lat), pozostawili oni jednak wzorce, które wyznaczały cele i ambicje kolejnych władców mezopotamskich, aż do Asyryjczyków włącznie. Możemy też sformułować tę myśl inaczej. To z panowaniem Akadyjczyków możemy wiązać narodziny idei imperialnej. Wprawdzie państwo stworzone przez Sargona trudno jeszcze określić mianem imperium, może było to – co najwyżej – protoimperium, ale idea ta na Bliskim Wschodzie narodziła się właśnie wówczas. Przetrwała aż do XX wieku. Mimo, że bez trudu dostrzec możemy jej destrukcyjny charakter, są i w dzisiejszym świecie ludzie, którzy wciąż chcą ją wskrzesić.

Zmiany klimatyczne

Upadek państwowości Akadów niektórzy badacze wiążą ze zmianami klimatycznymi, jakie zaczęły się około 2200 roku p.n.e. i trwały aż ok. 300 lat. *Akadowie zaadoptowali się do życia w suchym regionie, zależni byli jednak od okresowych opadów deszczu, które nawadniały pola. Kiedy zmienił się klimat regionu i opady się nie pojawiały masowo opuszczali miasta i kwitnące imperium zaczęło się rozpadać. Z północnej Mezopotamii emigracja kierowała się na południe, w stronę rejonów leżących nad Eufratem, gdzie woda była bardziej dostępna. Susza miała jednak szeroki zasięg. Na południe ciągnęli, więc także „barbarzyńcy z północy” – jak pisano o nich na glinianych tabliczkach odnalezionych w tym regionie. Do tego stopnia wyczerpywali oni niezbyt obfite zasoby wody, że miasta, do których przybył również znalazły się na skraju upadku¹⁷⁴* – pisze Dong Macdougald. Klimat mógł zapewne wpłynąć na długotrwały kryzys gospodarczy, konieczność zmiany formy gospodarki (upowszechnienie irygacji).

Warto poddać analizie pojęcie „Akadowie” jakim posługuje się wspomniany historyk. Przecież nie naród Akadów, raczej warstwa, elita panująca. Struktura społeczna i kulturowa tego państwa była bardzo złożona. Powinniśmy odejść od języka przyjętego przez zafascynowanych ówczesną kulturą historyków. Ich uproszczenia wprowadzają wiele zamętu.

Wspomniani „barbarzyńcy z północy” to przypuszczalnie Gutejowie. Warto jednak zastanowić się głębiej nad hipotezami Donga Macdougalla. Autor ten uważa, że Akadowie w ciągu swego trwającego około sto dwadzieścia lat panowania w „Sumerze” *zaadoptowali się do życia w suchym regionie*. Wcześniej, gdy przejmowali władzę, klimat był bardziej korzystny. Jak wiemy, przybyli oni do Mezopotamii z Półwyspu Arabskiego i narzucili panowanie ludności tego regionu. Zapewne wąska grupa panujących zaadoptowała się do nowego społeczeństwa, jednak susza mogła spowodować znaczący spadek plonów, a co za tym idzie rezerw żywności, co wpłynęło na problemy utrzymania armii. Zmiana klimatu mogła też wpłynąć na zmniejszenie populacji na Półwyspie Arabskim i utrudnić rekrutację wojsk

¹⁷⁴ D. J. Macdougall, *Zmarznięta ziemia. Historia dawnych i przyszłych epok lodowcowych*, przełożyła Zofia Łomnicka, Warszawa 2008, s. 180. Teza tego autora wiążąca upadek struktur państwowych Akadyjczyków z tym, że *wyczerpywali oni niezbyt obfite zasoby wody*, jest oczywiście błędna. Te zanikły, tak jak w dolinie Indusu na skutek długotrwałej suszy. o pojęciu *barbarzyńcy* wspominałem już wielokrotnie.

z tego regionu. Pojawia się pytanie, na ile Akadyjczycy wtopili się w tym stosunkowo krótkim okresie (od około 2350 roku do roku 2216 p.n.e.) w społeczeństwo ludów, którym narzucili władzę? Patrząc jeszcze głębiej, pytanie możemy poszerzyć, na ile ujednolicone było społeczeństwo podbite wcześniej przez Sumerów, którzy panowali w Mezopotamii w tzw. okresie „starosumeryjskim”? Moim zdaniem czas panowania władców akadyjskich był zbyt krótki, by mogło w tym czasie dojść do pełnego zniwelowania różnic kulturowych między nimi a ludnością zależną i poddaną. Tym bardziej, że czasie ich panowania wciąż trwał napływ innych ludów (głównie zatrudnianych w armii, ale i jeńców, którzy byli osadzani w granicach miast-państw Sumerów). Większość historyków dała się zwieść polityce historycznej kolejnych władców tego regionu, którzy w celu legitymizacji swej władzy odwoływali się do wcześniejszych idei, a przecież posiadamy informacje źródłowe. Anonimowy poeta-historyk z okresu akadyjskiego mówił: *oto Naramsin nie słuchał słów Enlila, pozwolił, by jego żołnierze wdarli się do Kur, świątyni boga w Nippur. Naramsin zburzył budowlę Kur miedzianymi toporami i siekierami, popełnił wiele świętokradztw, obrabował magazyny świątyni, zagarnął skarby Nippur i przewiózł je do Agape. Rozgniewało to Enlila, który jest „wściekłą powodzią”, gdyż zbezczeszczonej został jego dom. Zwrócił, więc Enlil swe spojrzenie ku górą i sprowadził z nich Gutejczyków*¹⁷⁵. Jeśli połączymy wypowiedź akadyjskiego poety z naszą wiedzą o trudnościach władców z utrzymaniem armii, o innych buntach żołnierzy (z różnych okresów historycznych) w monarchiach na terenach Chin, Egiptu, Europy aż do czasów nowożytnych, to kwestia kryzysu i upadku państwa Akadyjczyków stanie się zrozumiała. Uważam, że należy odrzucić tezę o ciągłości tzw. cywilizacji Sumerów, tym bardziej ciągłości państwowej i tzw. dynastycznej w Mezopotamii. Zauważmy, że anonimowy poeta-historyk potwierdza hipotezę o klęskach żywiołowych tego okresu; pisał: *wielkie pola i łąki nie rodziły zboża; rybne stawy nie dostarczały ryb; nawodnione sady nie dawały miodu ni wina*¹⁷⁶.

Najazd i panowanie Gutejów

Gutejowie (Gutejczycy, Gutowie) to wojenna wspólnota plemion koczowniczych wywodzących się z gór Zagros¹⁷⁷. Pod koniec trzeciego tysiąclecia p.n.e. najechali na imperium akadyjskie niszcząc wiele miast, m.in. Ur i Uruk. W wyniku najazdu upadło panowanie władców akadyjskich i na ponad sto lat (lata 2216-2110 p.n.e.), Gutejowie przejęli kontrolę nad terenami środkowej i południowej Mezopotamii. Ich najazdy pogłębiły zniszczenia spowodowane klęskami klimatycznymi. Nie było władzy centralnej, nie było żołnierzy stojących na straży. Pisał wspomniany wyżej poeta: *poseł nie mógł odbywać swej podróży, marynarz nie mógł żeglować na swym statku [...] zbójcy czaili się na drogach, wierzeje bram kraju legły w gruzach*¹⁷⁸. Konsekwencją inwazji Gutejów było wprowadzenie nowej formy zależności. Miasta-państwa zachowały częściową samodzielność, zmuszone zostały jednak do płacenia daniny na rzecz najeźdźców¹⁷⁹.

175 Cytat za: M. Bielecki, *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa 1969, s. 135.

176 M. Bielecki, dz. cyt., s. 135.

177 Dziś terytorium Iranu.

178 M. Bielecki, dz. cyt., s. 135.

179 Dominacja ich jest stosunkowo słabo odzwierciedlona w źródłach – panuje opinia, że kulturalnie stali oni na dość niskim poziomie i nie pozostawili po sobie ani dzieł piśmiennych, ani żadnych znaczących wytworów sztuki (przynajmniej do tej pory takowych nie znamy), ograniczając się tylko do biernego przejmowania tradycji sumero-akadyjskiej.

Z czasem wiele ośrodków Mezopotamii odzyskało częściową niezależność, stabilizację polityczną i ponownie zaczęło rozwijać się zarówno gospodarczo, jak i kulturalnie, przeżywając okres względnego dobrobytu. W niektórych miastach Mezopotamii pojawiła się opozycja, której celem było wyzwolenie kraju spod okupacji. Ogromną rolę w jej stworzeniu odegrali władcy Ur. To miasto miało wówczas istotny wpływ na rozwój prawa w całej Azji Mniejszej. Kres istnienia przyniosły mu najazdy plemienia Amorytów i Elamitów, którzy nadciągnęli z zachodu i wschodu. Istnieją hipotezy, że to właśnie wówczas w Mezopotamii pojawiły się pierwsze ujarzmione konie.

Władza Gutejów upadła w wyniku akcji zbrojnej wielu sumeryjskich miast-państw. W 2110 roku p.n.e. przeciwko panowaniu Gutejów stanął Utuhengal (panujący w latach 2116-2110 r. p.n.e.), sumeryjski władca z miasta-państwa Uruk, który pokonał ostatniego króla Gutejów Tirigana. Niedobitki koczowniczych plemion wycofały się w góry. Po kilkunastu latach dominacji Utuhengala w południowej Mezopotamii został on zdetronizowany przez jednego ze swoich dowódców wojskowych niejakiego Urnammu – założyciela tzw. III dynastii z Ur. Pod koniec przewagi Gutejów w Mezopotamii w południowej jej części, gdzie władza ich była znacznie słabsza, do znaczenia doszło miasto Lagasz pod energicznym panowaniem Gudei, który rozciągnął swą władzę na kilka innych ośrodków na południe od miast Ur i Eridu. Okres panowania Gudei w Lagasz to czas znacznego wzrostu politycznego, gospodarczego i kulturalnego tegoż ośrodka, wchłoniętego później przez władców III dynastii z Ur.

III dynastia z Ur¹⁸⁰

Założycielem III dynastii z Ur¹⁸¹, która panowała nad zjednoczonym Sumerem i Akadem, był Ur-Nammu. W swoich rządach nawiązywał do dziedzictwa sumeryjskiego (prawdopodobnie w celu legitymizacji władzy), dlatego okres panowania III dynastii z Ur nazywany jest „renesansem sumeryjskim”. Okres rządów tej dynastii wiąże się z odrodzeniem cywilizacji sumeryjskiej po czasach semickich Akadów i najazdach koczowniczych Gutejów.

Ur-Nammu początkowo był gubernatorem (namiestnikiem) miasta Ur za czasów panowania Utuhengala z Uruk. Po kilku latach zbuntował się przeciwko swemu suwerenowi, by ostatecznie pokonać go i zająć jego miejsce¹⁸². Następnie,

180 Panowała w latach 2113-2006 r. p.n.e., Guinness Encyklopedia..., s. 16.

181 Nazwa dynastii wywodzi się z Sumeryjskiej listy królów. Władcy III dynastii z Ur: Ur-Nammu 2113-2097 r. p.n.e.; Szulgi 2096-2048 r. p.n.e.; Amar-Suen 2047-2038 r. p.n.e.; Szu-Suen 2037-2030 r. p.n.e.; Ibbi-Suen 2029-2005 r. p.n.e.

182 Marian Bielicki, pisze: *Utuhengal osiągnął swój cel głosząc hasło wyzwolenia Sumeru, wygrywając patriotyczne dążenia swych rodaków. Ale ziemia obiecana Sumerów od dawna nie była już tylko przez nich ani nawet głównie przez nich zamieszkała. W tym czasie – jak z pewnością sądzi część badaczy – Sumerowie stanowili w swoim kraju ... mniejszość. Państwo Utuhengala jest wielonarodowościowe, a przynajmniej – jeśli weźmiemy pod uwagę główne elementy etniczno-kulturowe – dwunarodowościowe. Utuhengal, wódz, nie polityk, nie dostrzegł lub nie docenił wagi tego zjawiska. Urnammu, polityk, nie wódz, pojął, gdzie tkwi błąd – jeśli chce się przywrócić chwałę Sumeru, można to osiągnąć jedynie przez patriotyzm obu warstw narodowościowych, w nawiązaniu zarówno do sumeryjskiej, jak i akadyjskiej tradycji.* [M. Bielicki, dz. cyt., s. 150.] Uważam, że przenoszenie przez Bielickiego pojęć współczesnych na czasy początków państwowości jest nieporozumieniem. Tytuł „król Ur, król Sumeru i Akadu” odnosił się do krain geograficznych, a nie do narodów, które to pojęcie nie było jeszcze wówczas znane. Warto przy tym zwrócić uwagę na zapis z kamiennej kaplicy erekcyjnej, znalezionej w fundamentach świątyni w Uruk: Nannie, pani Eanny, Urunammu, potężny bohater,

głównie drogą dyplomatyczną, podporządkował sobie cały Sumer i Akad. Przeprowadził zwycięską kampanię przeciwko miastu-państwu Lagasz, pokonując jego władcę Nammahaniego. Po tym zwycięstwie przyjął tytuł „króla Ur, króla Sumeru i Akkadu”. Ur-Nammu dokonał pierwszego w dziejach ludzkości spisania praw w jednym kodeksie¹⁸³. Do dziś zachowało się ok. 30 paragrafów. Kodeks Ur-Nammu różnił się od kodeksów późniejszych, np. Lipit-Isztara czy Hammurabiego, formą rekompensaty za poniesione straty. Wyznaczał on odszkodowanie w pieniądzu, a nie stosował biblijnej zasady *oko za oko*¹⁸⁴. Władca ten znany jest przede wszystkim ze swych zakrojonych na szeroką skalę prac budowlanych. Za jego panowania wzniesiono w różnych miastach Sumeru szereg monumentalnych budowli, by wspomnieć chociażby zigguraty w miastach Ur i Uruk. Ur-Nammu odbudował również *E-kur* – świątynię boga Enlila w Nippur, zniszczoną przez króla Naram-Sina z Akadu¹⁸⁵.

Przytoczyłem powyżej kilka pozytywnych działań tego władcy, które powinny zapewnić mu znaczące miejsce w rozwoju cywilizacji (zwłaszcza za zasługi na w zakresie tworzenia prawa). Przytoczę jednak za Georgesem Roux cytát, który tę ocenę nieco zmieni. Ten prowadzący politykę wojen władca został *porzucony na polu bitwy jak potłuczone naczynie*, zmarł nie wiadomo gdzie w czasie wojny, o której nic nie wiemy. Długi poemát opisuje jego pogrzeb w Ur i skarby, które zabrał do grobu, żeby zapewnić sobie łaski bogów i półbogów świata podziemnego¹⁸⁶. Skarby te później – tak jak i skarby innych władców – zapewne zostały rozgrabione, lub odkryte jeszcze później trafiły do muzeów. Nie przyczyniły się do rozwoju gospodarczego ówczesnych społeczeństw. Nadmierna kumulacja kapitału w rękach jednostek była jednym z czynników regresu w dziejach. Działalność budowlana Ur-Nammu była też zapewne wynikiem jego działalności militarnej, budowniczymi byli zdobywcy w czasie walk jeńcy.

Syn Ur-Nammu, Szulgi panował czterdzieści osiem lat (od 2097 r. p.n.e. do 2047 r. p.n.e.). Niewiele wiemy o pierwszym okresie jego panowania. W drugiej połowie rozpoczął szereg wojen na dwóch frontach. W Kurdystanie (na terenie dzisiejszego Iraku) i na obszarze południowo-zachodniego Iranu. Jedną z przyczyn tych wojen była zapewne chęć zabezpieczenia granic państwa przed najazdami Lulubi oraz Hurytów, ludów, które zagrażały dolinie Dijali i panowały nad wielkim szlakiem handlowym od Tygrysu w kierunku Armenii. Niewątpliwie kierowała też nim chęć podboju i poszerzenia granic własnego państwa, czemu służyła też jego polityka dynastyczna. W osiemnastym roku swego panowania zapewnił sobie przymierze z Warahsze, oddając jego władcy jedną ze swych córek za żonę. Pod koniec swego panowania utworzył z górali irańskich, wojowników, których zadaniem była obrona wschodniej granicy tego kolejnego protoimperium¹⁸⁷. Dwa ostatnie fakty są warte podkreślenia. Państwo III dynastii Ur było państwem dynastycznym, w jego

król Ur, król Sumeru i Akadu, dom jej odbudował. [Cytat za: M. Bielicki, dz. cyt., s. 151.] Urunammu legitymizując swą władzę odwoływał się do religii, nie do pojęcia narodu lub narodów.

183 Został sporządzony za czasów Urnammu lub jego syna Szulgiego.

184 J. Zabłocka tłumaczy fakt powstania kodeksu Urnammu absolutyzmem jego władzy. Rzeczywiście powstanie jednolitego prawa (w miejsce dotychczasowego zwyczajowego) wynikało z konieczności zarządzania powstającego imperium [protoimperium]. Por.: J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1982, s. 111.

185 Por.: M. Bielicki, dz. cyt., s. 150-151.

186 Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 145.

187 Nie używam tu jeszcze określenia imperium, gdyż poziom centralizacji tego państwa był jeszcze stosunkowo niski.

polityce dominował interes dynastii nie społeczeństwa jej podległego. Tworzenie jednostek zbrojnych 384. z obcych kulturowo ludności poddanej ludów służyło umocnieniu władzy dynastii. Syn Szulgi, (który przypuszczalnie zmarł w wyniku zarazy, lub został zamordowany), Amarsin (Amar-Suen) panował w latach 2047 p.n.e. – 2038 p.n.e. Za jego krótkiego panowania doszło do ostatecznego włączenia do Aszur, do zarządzania, którym wyznaczono namiestnika. Władca ten odbył też dwie kampanie do Kurdystanu i jedną do Elamu. Wzorem Szulgi ogłosił się bogiem i przyjął tytuł „boga słońca kraju”. Zmarł na infekcję obtarcia stopy¹⁸⁸.

Następcy Ur-Nammu stworzyli w obu krajach silną administrację i podbili ziemie leżące na wschód i północ od Sumeru (m.in. Elam); zakres ich panowania w znacznym stopniu pokrywał się z obszarem kontrolowanym przez Sargona. W skład państwa Trzeciej dynastii wchodziły: Babilonia, Mari¹⁸⁹, Aszur i Elam¹⁹⁰. Państwo Ur wyraźnie dzieliło się na dwie części: rdzenny Sumer i Akad oraz strefę między Tygrysem a górami Zagros nad, którą sprawowało kontrolę (okupację) wojskową. System ten ukształtował się w okresie panowania króla Szulgiego. Władcy III dynastii z Ur sprawowali silną, scentralizowaną i wysoce biurokratyzowaną władzę.

Ziemie uprawne były własnością monarchy, dzielono je na trzy kategorie: grunty pana, pola oddane w dzierżawę i „pola żywienia”. Były one administrowane przez świątynie, których bardzo liczny personel zarządzał „komisarz”, *šabra*, wspomagany przez inspektorów, księgowych i skrybów. Gospodarka hodowlana jest gorzej udokumentowana, ale wiemy, że do państwa (władcy) należały ogromne stada. Wiemy też, że *ensi* Sumeru i Akadu, kolejno co miesiąc, wpłacali do skarbu państwa daninę, zwykle w postaci owiec lub bydła rogatego. Do państwa (władcy) należały też warsztaty produkcyjne: garbarnie, przędzalnie, młyny, czy też zajmujące się obróbką metalu. Skala produkcji była ogromna. Mamy informację, że w jednym tylko regionie Girsu „przemysł tekstylny” zatrudniał 15.000 kobiet. W tym samym regionie jednostka przetwarzająca zboża posiadała nie tylko młyny i piekarnie, ale także słodownię, browary, chlewy, prasy olejowe i zakłady, gdzie obrabiano kamienie młyńskie. Również handel międzypaństwowy i wewnątrz państwa był całkowicie w rękach władcy¹⁹¹. Okres ten cechuje znaczny rozwój kulturalny i gospodarczy: znakomicie prosperujący system irygacyjny, przyczynił się do znacznego rozkwitu rolnictwa. Stworzono także i ujednolicono wzorce miar, wag i objętości. Rozwijały się miasta, zabudowywane monumentalną architekturą, głównie o charakterze sakralnym (liczne świątynie i zigguraty). Należy podkreślić jednak, że uzależnione

188 Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 146.

189 Mari (Tell Hariri) miasto w północnej Mezopotamii nad Eufratem. Od III tysiąclecia p.n.e. ważny ośrodek polityczny i handlowy na szlaku północna Mezopotamia – północna Syria. Okresowo pod władzą Sumerów, Akadów, Asyryjczyków. Największego znaczenia nabrało Mari pod rządami Amorytów na przełomie XIX/XVIII w. p.n.e. Zdobyte ok. 1757 r. p.n.e. przez Hammurabiego, stopniowo popadało w ruinę. Obecnie stanowisko archeologiczne Tall Hariri w Syrii. Początki Mari, jak również jego dzieje w III tysiącleciu p.n.e. są bardzo słabo znane. Istnieją wprawdzie wzmianki o tym mieście zarówno z czasów sumeryjskich oraz w tabliczkach z Ebli, która prowadziła ożywioną wymianę handlową z Mari, jednakże zbyt nieliczne, by móc zrekonstruować spójne dzieje Mari. Ze wspomnianych tabliczek z Ebli wiemy, że stosunki między obu ośrodkami (Ebli – Mari) układały się różnie, ale miasta te były ze sobą dość mocno powiązane – zarówno łączącymi je partnerskimi stosunkami, jak i wojnami.

190 Por.: I. Geis, dz. cyt., s. 194.

191 G. Roux używa tu określeń: handel *międzynarodowy* i w rękach *państwa*. Moim zdaniem to nieprecyzyjne określenia, nie oddają właściwych proporcji. Handel był pod kontrolą władcy, w miejsce pojęcia *państwo* użyłbym raczej określenia *królestwo*. Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 149.

miasta dążyły do odzyskania suwerenności, wykorzystując w tym celu wszelkie kryzysy władzy centralnej.

Przedsięwzięcia budowlane (w tym irygacyjne) wymagały znacznej ilości siły roboczej. Setki sprawnych fizycznie mężczyzn i wiele kobiet rekrutowano do pracy na rzecz państwa; ich wysiłek był częścią *bala*. Wyróżniano dwie kategorie robotników: tych, którzy pracowali przez cały rok, i tych, którzy musieli to robić przez sześć miesięcy. Wynagrodzenie otrzymywali w postaci przydziałów – jęczmienia, oliwy, wełny – których wielkość zależała od statusu robotników. Zazwyczaj przydzielano im konkretne zadania, na przykład tkanie albo ścinanie trzciny, kiedy zachodziła potrzeba zatrudniano ich również do pracy w polu przy zbiorach albo przy kopaniu rowów irygacyjnych. Robotnicy, których zmuszano do pracy na rzecz państwa tylko przez kilka miesięcy, przez pozostałą część roku wykonywali te same zadania z własnej woli. Ponieważ majątek państwa (władcy) był ogromny – obejmował pola, łowiska, warsztaty produkcyjne – ręk do pracy ciągle brakowało¹⁹². Do niektórych wielkich robót władca mógł wezwać *eren*, czyli żołnierzy z karnej jednostki, a nawet zmobilizować całą ludność. Niewolnicy *arad* byli nieliczni i rekrutowali się wyłącznie z jeńców wojennych. Jeśli nie zabito ich od razu po walce, włączano ich do oddziałów *eren* lub ekip *gurus*; ich żony i dzieci „poświęcano” świątyniom, przekazywano wielkim manufakturom, jako służbę lub innego rodzaju pracowników. Wynagrodzenie za pracę stanowiły racje roczne, miesięczne lub dzienne, a ich natura i jakość różniły się w zależności od płci, wieku i statusu społecznego danej osoby i tak np. minimalna racja robotnika niewykwalifikowanego wynosiła 20 l jęczmienia miesięcznie, 3,5 l oliwy i 2 kg wełny rocznie. Do tego trzeba dodać mniejsze racje, które otrzymywała żona i dzieci i przydziały sezonowe lub okazyjne daktyli, warzyw, przypraw, ryb, mięsa i odzieży. *Engar* – szef brygady pracy otrzymywał dwa razy tyle. Poza tym miał „ple żywienia” a niekiedy także mały ogródek pod palmami, gdzie uprawiał warzywa i owoce, hodował parę gęsi i kóz. Wynika z tego, że większość mieszkańców Sumru i Akadu żyła dość skromnie, a wielu miało środki tylko na przeżycie. Zdarzało się nierzadko, że ktoś z powodu nadzwyczajnych wydatków zapożyczał się. Pożyczek udzielali publiczni lub prywatni lichwiarze. Procenty zwłaszcza za zwłokę były bardzo wysokie, tak, że najbiedniejsi często byli zmuszeni oddawać dzieci, a nawet żonę na służbę do czasu spłacenia długu¹⁹³.

W kolejnych pokoleniach taka forma zarządzania majątkiem państwa (władcy) ulegała zmianom. Jej przyczyną była stopniowa feudalizacja kraju, a także coraz większą złożoność gospodarki, którą nie sposób było kierować centralnie. Państwo (władca) zachowało jednak swą własność przekazując ją w dzierżawę (chłopom, pasterzom, rzemieślnikom) w zamian za część ich plonów lub produktów. Część własności państwa otrzymywali feudalowie, którzy na przekazanych im włościach również dzierżawili swoje dobra (ziemię, stada itp.).

Omawiając zmiany zachodzące w gospodarce Ur III, Marc van de Mieroop pisał: *Świetnie prosperował nawet Ur, pozbawione wsparcia regionalnego systemu,*

192 Zdaniem Marca Van de Mieropa *Państwo III dynastii z Ur nie było totalitarnym reżimem, którego obywatele byliby w pełni podporządkowani administracji, robotnika można więc było pozyskać tylko oferując mu godziwą zapłatę za jego usługi*. Moim zdaniem, pojęcia totalitarne w sensie dwudziestowiecznym w żaden sposób nie można przenosić do tej epoki. Podobnie pojęcia obywatel. [Mieroop Van de Marc, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu*, tłumaczenie Magdalena Komorowska, s. 80-81]

193 Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 150.

który je dotychczas utrzymywał. W administracji zaprowadzono jednak fundamentalne zmiany. W XXI wieku biurokracja Ur III nadzorowała niemal wszystko i zatrudniała znaczny odsetek populacji w charakterze siły roboczej, wydając robotnikom przydziały żywności. Na początku II tysiąclecia nastąpił stopniowy i prawdopodobnie niezamierzony proces częściowej – tak nazwalibyśmy to dzisiaj – „prywatyzacji” gospodarki. Duże instytucje, pałace i świątynie nadal oczywiście zarządzały ogromną ilością dóbr. Były właścicielami rozległych połaci ziemi i innych posiadłości, a także dużymi konsumentami towarów i usług. Na początku II tysiąclecia kontynuowano jeszcze praktyki administracyjne UR III, tyle że w skali lokalnej, bo władza uległa decentralizacji. Dysponujemy na przykład, archiwum warsztatu rzemieślniczego działającego na rzecz pałacu w Isin, wytwarzającego różnego rodzaju wyroby z drewna, trzciny, skóry i wełny na użytek dworu. Warsztat był nadzorowany przez królewską administrację, ale pracowali w nim rzemieślnicy, którzy wykonywali zlecenia także dla innych. Pozostałe instytucje również zaczęły zlecać różne prace i usługi. Ich pola nie były już uprawiane przez ludność zależną, ale dzierżawione rolnikom, którzy oddawali część plonów instytucji, a resztę zatrzymywali na własny użytek. Stada owiec i kóz przydzielono pasterzom, którzy mieli dostarczać określoną ilość wełny i sierści. Nadwyżki produkcyjne należały do producenta, ale ewentualny deficyt musiał uzupełnić z przypadającej mu części. Kiedy instytucje potrzebowały pracowników, po prostu ich zatrudniały i wypłacały wynagrodzenie tylko za czas pracy, a nie wydawały racji żywnościowych przez cały rok¹⁹⁴. Tytułem sprostowania warto zauważyć, że instytucje zarządzały majątkiem, ale nie one były jego faktycznym właścicielem. Tym był władca. Z czasem jednak zaczynało dochodzić do alienacji instytucji (świątyni), które zarządzane przez członków rodziny władcy przejmowały część dochodów z zarządzanych (dzierżawionych) dóbr. Wzrastał też majątek prywatny części dzierżawców, lub urzędników.

Taka organizacja objęła rdzenne ziemie państwa III dynastii z Ur. Na wschodnich terenach władcy UR rządili przy pomocy narzuconej administracji wojskowej. Wprowadzili w życie system bezpośredniej eksploatacji tych ziem, kierowanej przez generałów (szagina), którzy zależnie od potrzeb mogli być przenoszeni z miejsca na miejsce. Prowincje musiały oddawać część swoich dóbr (kontrybucje). Prowincja Ummy miała na przykład jednego gubernatora i kilku generałów, z których każdy stał na czele osobnego rejonu. Gubernatorzy często wywodzili się z wpływowych lokalnych rodów, a urząd często przechodził z ojca na syna. Pozostali członkowie rodziny piastowali ważne stanowiska w prowincji. Nad własnością dynastii panującej czuwał natomiast rezydujący w stolicy królewski kanclerz (*sukkalmach*), reprezentujący interesy władcy. Kazał on generałom zbierać trybut. Każda z wojskowych placówek miała dostarczać określoną liczbę bydła, owiec i kóz. Przypuszcza się, że zabierali te zwierzęta miejscowej ludności. Stada zwierząt pędzono do Babilonii. Były później wykorzystywane, jako źródło pożywienia dla dworu i ofiar dla licznych świątyń¹⁹⁵. Warto zauważyć, że zwyczaj ściągania danin w postaci zwierząt wskazywałby na to, że w owym okresie gospodarka rolna nie była jeszcze dominująca.

Jednym z elementów strategii władców Ur było zapewnienie sobie poparcia

¹⁹⁴ Marca Van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu*, tłumaczenie Magdalena Komorowska, Kraków 2008, s. 95.

¹⁹⁵ Por.: Mieroop Van de Marc, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu...*, s. 142-149.

tych rodów drogą małżeństw, np. Szlugi poślubił – co najmniej – dziewięć kobiet, z których każda mogła należeć do innego ważnego lokalnego rodu. Król Szlugi, który panował w latach 2094-2047 p.n.e. (chronologia średnia) był twórcą potęgi Ur. Zreformował armię, podjął szereg wypraw wojennych do Elamu i północnej Mezopotamii. Założył również szkoły skrybów w Ur i Nippur. Ukończył budowę zigguratu boga Nanny w Ur. Zginął śmiercią gwałtowną i został pochowany w Ur. Jego następcą został jego syn Amar-Suen.

Amar-Suen (sum. damar.dEN.ZU, tłum. "Młody byczek boga Suena") panował w latach 2047-2038 p.n.e. (chronologia średnia). Utrzymał supremację III dynastii z Ur nad Sumerem i Akadem. Z czasów jego panowania pochodzą pierwsze wzmianki o pojawieniu się nowych ludów koczowniczych – Amorytów, co zmusiło go do zbudowania szeregu fortyfikacji. Odbił również dwie kampanie wojenne – do Kurdystanu i na wschód do Elamu. Jego następcą został jego brat Szu-Suen (Szu-Sin), który panował w latach 2037-2029 p.n.e.

Od początku panowania Szu-Suena państwo III dynastii z Ur znajdowało się w ciągłej defensywie. Najpierw od północy i północnego wschodu plemiona koczowniczych Amorytów już to odrywały kolejne tereny peryferyjne, już to wkraczały pokojowo mniejszymi lub większymi grupami w głąb kraju, stwarzając problem dla królewskiej administracji. Nie mogąc sprostać najeźdźcom militarnie, usiłowano radzić sobie z nimi w rozmaity sposób. Przydzielano przybyszom w czasowe użytkowanie ziemię i pastwiska, próbując stymulować ich asymilację, względnie zaciągano całe niekiedy szczepy i rody do królewskiej armii, z powodzeniem niekiedy wykorzystując je do walki z nowo napływającymi, bardziej agresywnymi pobotymcami. Powstała w ten sposób bardzo delikatna i potencjalnie niebezpieczna sytuacja uzależnienia nie tylko obronności, ale i wewnętrznej spójności państwa od lojalności nie do końca zasymilowanych, nowych poddanych króla Ur. System mógłby zapewne funkcjonować jeszcze przez jakiś czas pod warunkiem utrzymania granic i prestiżu militarnej armii królewskiej. Tymczasem już w czwartym roku panowania Szu-Suen, budując gdzieś na przedpolach samego Sumero-Akadu wielki pas umocnień zwany „murem przeciw Amorytom” (sum. bad3 MAR.TU), pogodził się ostatecznie z utratą dostarczających ogromne trybuty rozległych terenów północnej i środkowej Mezopotamii. Nie mogło to nie pozostać bez wpływu na i tak słabnącą ekonomikę kraju.

W okresie panowania III dynastii z Ur nastąpiła istotna zmiana w stosunku do ludów podbitych i niewolników. Wcześniej, w okresie akadyjskim jeńców wojennych z reguły zabijano, ludność cywilną natomiast, zagarniętą podczas zdobywania wrogich miejscowości, jeśli nie zabijano, darowano świątyniom lub wodom, najczęściej uprzednio oślepiwszy.

Zmianę w tym procesie wprowadził, jako pierwszy, Szu-Suen, który po zdobyciu Szimanum na północnym pograniczu uprowadził tamtejszą ludność i osiedlił ją jako niewolników na gruntach królewskich w okolicach Nippur¹⁹⁶.

Ostatnim władcą III dynastii z Ur był Ibbsi-Suen (Ibbisin, Ibbsi-Sin) panował

196 Por.: J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1982, s. 112. J. Zabłocka używa w tym wypadku pojęcia „własność państwowa”, „niewolnicy państwowi”. Moim zdaniem pojęcia takie są nieścisłe.

w latach 2028-2004 p.n.e. Za jego panowania znacznie wzmacnia się napór ze strony koczowniczych plemion Amorytów. Kolejnymi falami zalewali oni południową Mezopotamię, co doprowadziło do całkowitego otwarcia granic państwa. Namiestnicy prowincji i dowódcy lokalnych garnizonów kolejno zaczęli wypowiadać posłuszeństwo zarówno z własnej inicjatywy jak i pod presją zalewających kraj koczowników. Jako pierwsze ok. 2027 roku p.n.e. uniezależniły się Esznunna i Elam (miasta-państwa Elamu). Kilka lat później wódz amorycki o imieniu Naplanum przejął władzę w Larsie, leżącej w bezpośredniej bliskości stolicy Ur. Od szóstego roku panowania Ib-bi-Suena przestały napływać daniny z prowincji wschodnich państwa, m.in. z tak ważnych ośrodków jak Lagasz i Umma. Największe znaczenie miała jednak secesja Işbi-Erra, niełojalnego namiestnika Isin, który wymusiwszy na królu zwierzchnictwo nad praprawnym centrum religijnym Nippur, w 2017 roku p.n.e. otwarcie wypowiedział mu posłuszeństwo i przyjął tytuł królewski, zakładając tym samym i dynastię z Isin. Utrata ostatniego szlaku aprowizacyjnego (Eufrat) i przechwycenie przez Işbi-Errę środków na zakup zboża doprowadziło w zablokowanej stolicy do klęski głodu. Ostateczny cios upadającemu królestwu zadali Elamici - w 2005 roku p.n.e. wojska elamickie działając w sojuszu z Naplanumem, kontrolującym rejon Lary, zdobyły i złupiły stolicę Ur i uprowadziły Ib-bi-Suena do swej stolicy w Anshan.

U schyłku panowania III dynastii z Ur, gdy jej ostatni władca Ib-bi-Suen był zajęty walką z zagrażającymi od południowego wschodu królestwami Elamu, kilka miast uniezależniło się od króla Ur, a ich władcy założyli własne dynastie. Işbi-Erra, jeden z królewskich urzędników, wymusił na królu mianowanie go namiestnikiem Isin. Początkowo starał się również o przyjęcie kontroli nad Nippur, jednak spotkał się z odmową, gdyż miasto to było centrum religijnym Sumerów. Po objęciu rządów w Isin Işbi-Erra rozszerzył swoje wpływy o środkową i północną część państwa oraz zdobył władzę nad Nippur. Gdy w dwudziestym trzecim roku panowania Ib-bi-Suena (około 2006 roku p.n.e.) atak Elamu położył kres istnieniu III dynastii z Ur, Işbi-Erra pokonał najeźdźców i przyłączył do swojego państwa południową Mezopotamię.

Władza III dynastii z Ur upadła pod naporem Elamitów, ale nie do nich należała przyszłość w tym regionie, lecz do Amorytów. Ci ostatni na przełomie trzeciego i drugiego tysiąclecia p.n.e. wzmocnili swój nacisk na Mezopotamię, odrywając poszczególne tereny spod panowania Sumerów, by w końcu stopniowo przejąć władzę w licznych ośrodkach (Mari, Isin, Larsa, Babilon i inne).

I dynastia z Isin

I dynastia z Isin (ok. 2017-1794 p.n.e.)¹⁹⁷ to jedna z królewskich dynastii mezopotamskich, która w pewnym sensie przejęła dziedzictwo władców III dynastii z Ur. Została założona w mieście Isin przez Işbi-Errę (akad. Işbi-Erra; 2017-1985 p.n.e.)¹⁹⁸, byłego gubernatora Ib-bi-Suena (2029-2006 r. p.n.e.), ostatniego króla z III

197 Władcy i dynastii z Isin: 2017-1985 p.n.e. - Işbi-Erra; 1984-1975 p.n.e. - Szulilişu; 1974-1954 p.n.e. - Iddin-Dagan; 1953-1935 p.n.e. - Išme-Dagan; 1934-1924 p.n.e. - Lipit-Iştar; 1923-1896 p.n.e. - Ur-Ninurta; 1895-1874 p.n.e. - Bur-Sin; 1873-1869 p.n.e. - Lipit-Enlil; 1868-1861 p.n.e. - Erra-imitti; 1860-1837 p.n.e. - Enlil-bani; 1836-1834 p.n.e. - Zambija; 1833-1831 p.n.e. - Iter-pisza; 1830-1828 p.n.e. - Ur-dukuga; 1827-1817 p.n.e. - Sin-magir; 1816-1794 p.n.e. - Damiq-iliszu.

198 Imię Işbi-Erra, znaczące najprawdopodobniej „bóg Erra nasycił się”, wydaje się stanowić zakadyzowaną formę amoryckiego imienia Jaşbi-Erra. W transliteracji imię to zapisywane jest zazwyczaj dIş-bi-Er3-ra, z użyciem determinatywu boskiego dingir na początku, co świadczy o tym, iż Işbi-Erra przejął istniejącą za

dynastii z Ur. Iszbi-Erra wykorzystując zamieszanie spowodowane najazdem koczowniczych Amorytów wypowiedział posłuszeństwo swemu władcy (w 2017 r. p.n.e.) i samemu przyjął tytuł królewski. Po upadku III dynastii z Ur udało mu się utrzymać kontrolę nad miastem Isin i centrum religijnym Nippur, a także odbić z rąk Elamitów miasto Ur.

Powstałe w wyniku buntu namiestnika nowopowstałe królestwo, chociaż terytorialnie mniejsze od królestwa Ur III¹⁹⁹, przejęło w dużej mierze jego struktury instytucjonalne i podstawy ideologiczne. W krótkim czasie Iszbi-Erra podporządkował sobie południową i środkową Mezopotamię, zwalczając lub układając się z lokalnymi przywódcami Amorytów. Utworzone przez niego państwo przez ponad pół wieku, aż do panowania Lipit-Isztara (1934-1924 r. p.n.e.), wyznaczało losy Sumero-Akadu.

Następcą Iszbi-Erry był Szu-illisz (akad. *Šu-ilīšu*, zapisywane *dŠu-i3-li2-šu*, tłum. „Wybraniec swego boga”), którego rządy datowane są na lata ok. 1984-1975 p.n.e. p.n.e. (chronologia średnia)²⁰⁰. Władca ten prowadził prace budowlane w miastach Isin i Ur. W swej stolicy Isin wznieść miał - według jego 7 "nazwy rocznej" – nowe mury miejskie, zaś w Ur monumentalną budowlę bramną zwaną Dublamah. Z okresu jego panowania zachowała się też informacja o odzyskaniu od Elamitów posągów boga Nanny, który zabrali ze sobą po złupieniu Ur w 2005 roku p.n.e.

Panowanie kolejnego władcy dynastii z Isin, Iddin-Dagana (akad. Iddin-Dagān, zapisywane *dl-din-dDa-gan*, tłum. „Bóg Dagan dał potomstwo”; ok. 1974-1954 p.n.e.)²⁰¹ przypadło na okres względnej stabilizacji i pokoju. Zachowane „nazwy roczne” z tego okresu nie wspominają żadnych wojen i dotyczą przede wszystkim działalności religijnej króla. Władca ten znany jest też z utworów literackich powstałych za jego rządów, głównie z Hymnu do bogini Ninisiny, w którym opisany został przebieg mezopotamskiego święta Nowego Roku z obrzędem „świętych zaślubin” bogini z władcą. Sytuacja uległa zmianie za rządów Iszme-Dagana (akad. Išme-Dagān, zapisywane *dlš-me-dDa-gan*, tłum. „Bóg Dagan wysłuchał”), czwartego króla z tej dynastii, datowane są na lata ok. 1953-1935 p.n.e. p.n.e. (chronologia średnia)²⁰², o czym świadczyć może chociażby fakt, iż musiał on wzmocnić mury obronne swej stolicy - Isin. Wiele wskazuje też na to, że niektóre miasta, jak na przykład Larsa, nie uznawały jego autorytetu. Sytuacja ekonomiczna w królestwie również nie była najlepsza, gdyż władca ten zmuszony był wydawać edykty prawne umarzające długi ludności („nazwa roczna” e).

Niewiele wiadomo o politycznych wydarzeniach z panowania Lipit-Isztar lub Lipit-Eshtar²⁰³. Prowadził prace budowlane w Ur („nazwa roczna” 'b'), głównie przy

czasów panowania władców III dynastii z Ur ideę „boskości” władcy.

199 Władcy z Isin kontrolowali oprócz Ur m.in. jeszcze Uruk i Eridu, które w tym czasie były ważnymi ośrodkami religijnymi.

200 Zachowane kopie Sumeryjskiej listy królów nie są zgodne co do czasu panowania Szu-illiszu: kopia P5 daje 10 lat, kopia S1 15 lat, a kopia WB 444 nawet 20 lat. Według Listy królów Ur i Isin jego rządy trwać miały przez 10 lat. 10-letni okres panowania Szu-illiszu wydaje się być najbardziej prawdopodobny, tym bardziej, iż tyle właśnie znanych jest „nazw rocznych” tego władcy.

201 Według Sumeryjskiej listy królów Iddin-Dagan panować miał przez 21 (kopie WB 444, P2 i P5) lub 25 (kopia S1) lat. Według Listy królów Ur i Isin - 21 lat.

202 Według Sumeryjskiej listy królów Iszme-Dagan panować miał przez 18 (kopia Mi) lub 20 (kopie P2 i P5) lat. Według Listy królów Ur i Isin - 19 lat. Iszme-Dagan występuje w wielu mezopotamskich utworach literackich, głównie hymnach i poematach pochwalnych.

203 Lipit-Eshtar był synem i następcą Iszme-Dagana, według Sumeryjskiej listy królów (kopie L1+N1, P2

Gipar, świątyni boga Ningublaga, gdzie jako najwyższą kapłankę osadził swą córkę Enninsunzi („nazwa roczna” 'g'). Na bazie zachowanych źródeł możemy prześledzić zachodzące w państwie zmiany społeczne i podejmowane próby rozwiązywania pojawiających się problemów. Wspomniana wyżej informacja o osadzeniu przez tego władcę na stanowisku najwyższej kapłanki jego córki wskazuje, że w ten sposób dążył on do podporządkowania sobie majątku świątyni, który przypuszczalnie w wyniku poprzednich nadań znacznie wzrósł. Lipit-Isztar przeprowadzał też szereg reform społecznych, m.in. wydał edykty umarzające długi i uwalniające ludność od pracy przymusowej („nazwa roczna” 'e'). Zachował się z jego okresu tzw. Kodeks Lipit-Isztara, które regulowały m.in. udział pewnych grup ludności w pracach publicznych i ograniczały niewolnictwo za długi. Tekst Kodeksu Lipit-Isztara złożony został z siedmiu, fragmentarycznie zachowanych glinianych tabliczek, zawierających część prologu, 37 przepisów prawnych i epilogu.

Przykłady praw:

§ 9. *Jeśli ktoś wszedł do czyjegoś sadu i został ujęty za kradzież, zapłaci dziesięć szekli srebra.*

§ 10. *Jeśli ktoś ściął drzewo w ogrodzie kogoś innego, zapłaci połowę miny srebra.*

§ 25. *Jeśli mężczyzna poślubił kobietę i urodziła mu ona dzieci, a te dzieci żyją, i niewolnica również urodziła dzieci dla swego pana, lecz ten ojciec dał wolność niewolnicy i jej dzieciom, to dzieci niewolnicy nie będą dzielić się majątkiem z dziećmi ich dawnego pana.*

§ 27. *Jeśli żona mężczyzny nie urodziła mu dzieci, lecz nierządnicą z publicznego placu urodziła mu dzieci, mężczyzna ten zapewni zboże, olej i ubrania dla tej nierządnicy. Dzieci, które urodziła mężczyźnie nierządnicą, będą jego spadkobiercami i dopóki żyje jego żona, dopóty nierządnicą nie będzie mieszkała w jednym domu z żoną mężczyzny.*

§ 35. *Jeśli ktoś wynajął woła i okaleczył jego oko, zapłaci połowę jego ceny.*

§ 36. *Jeśli ktoś wynajął woła i złamał jego róg, zapłaci jedną czwartą jego ceny.*

To ważne świadectwo, wskazuje ono, że domy i przylegające do nich ogrody stanowiły już w tym okresie własność osobistą poddanych (ziemia uprawna przypuszczalnie była jednak tylko dzierżawiona). Dowiadujemy się też z niego, że istniała wówczas instytucja najmu majątku ruchomego. Wynajęte woły służyły zapewne do wykonywania prac polowych. Ich najem jeszcze bardziej uzależniał drobnych dzierżawców od wielkich właścicieli ziemskich, jeśli zaś wynajmującym była świątynia to od świątyni, czyli jednak władcy. Pod koniec swego panowania Lipit-Isztar popadł w konflikt z Gungunumem (1932-1906 p.n.e.), królem Larsy, który podbił należące do Isin miasto Ur. W niejasnych okolicznościach po śmierci Lipit-Isztara władzę w państwie przejął uzurpator Ur-Ninurta.

Ur-Ninurta (sum. dur.dnin.urta, tłum. "Sługa boga Ninurty") według

i P5) oraz Listy królów Ur i Isin panować miał przez 11 lat (ok. 1934-1924 p.n.e. (chronologia średnia). Imię tego króla, które w bezpośrednim tłumaczeniu znaczy „Ten, którego stworzyła bogini Isztar”, odczytywać można zarówno Lipit-Ištar (w języku akadyjskim), jak i Lipit-Eštar (w języku amoryckim), jako że władca ten pochodził z dynastii amoryckiej. W Kodeksie Lipit-Isztara, jego „nazwach rocznych”, a także innych tekstach (np. kopiach WB 444 i P5 Sumeryjskiej listy królów) imię Lipit-Isztara poprzedzone jest determinatywem dingir (w transliteracji dLi-pi2-it-Eš4/Iš4-tar2), który stawiano tylko przed imionami bogów, co świadczy o panującej za jego panowania idei „boskości” władcy. Z tego też względu w niektórych tłumaczeniach występuje on jako „boski Lipit-Isztar”. [Por.: Wikipedia, hasło: *Lipit-Eštar*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Lipit-Ishtar>]

Sumeryjskiej listy królów (kopia P5) oraz Listy królów Ur i Isin panować miał przez 28 lat. Jego rządy datowane są na lata ok. 1923-1896 p.n.e. (chronologia średnia). Nie był synem swego poprzednika, Lipit-Isztara, co wskazuje, że nie pochodził z głównej linii dynastycznej dotychczasowych władców królestwa Isin. Za jego panowania, które naznaczyły zamieszki, bunty i ogólny upadek ekonomiczny, Isin utraciło kontrolę nad większością państwa (w tym kontrolę nad Ur) na rzecz sąsiedniego królestwa Larsy, rządzonego przez Gungunuma (ok. 1932-1906 p.n.e.), a następnie Abi-sare (ok. 1905-1895 p.n.e.). Sam Ur-Ninurta, według jednej z zachowanych „nazw rocznych”, umrzeć miał gwałtowną śmiercią, najprawdopodobniej w bitwie lub przewrocie pałacowym. Jego następca Bur-Sin (akad. Būr-Sîn, zapisywane dBurdsuen, tłum. „Młody byczek boga Sina”) – siódmy król z I dynastii z Isin, syn i następca Ur-Ninurty, ojciec Lipit-Enlila panował w latach ok. 1895-1874 p.n.e. (chronologia średnia)²⁰⁴. Lipit-Enlil (akad. Lipit-Enlil, zapisywane dLi-pi2-it-den.lil2, tłum. „Ten, którego stworzył bóg Enlil”) – ósmy, słabo znany król z I dynastii z Isin, syn i następca Bur-Sina. Według Sumeryjskiej listy królów oraz Listy królów Ur i Isin panować miał przez 5 lat. Jego rządy datowane są na lata ok. 1873-1869 p.n.e. (chronologia średnia). Enlil-bani (akad. Enlil-bāni, zapisywane den.lil-ba-ni, tłum. „Bóg Enlil jest stwórcą”) – dziesiąty król z I dynastii z Isin, następca Erra-imitti, według Sumeryjskiej listy królów oraz Listy królów Ur i Isin. panować miał przez 24 lata (ok. 1860-1837 p.n.e.). Według Kroniki wczesnych królów był on ogrodnikiem, który za czasów rządów Erra-imitti wybrany został do pełnienia funkcji „króla zastępczego”. Wybierany był on wówczas, kiedy przepowiednie wskazywały, że życie króla miało być w niebezpieczeństwie. „Król zastępczy”, jak wiercono, ściągnąć miał na siebie zły los chroniąc tym samym prawdziwego władcę. W przypadku Enlil-bani stało się jednak odwrotnie. Kiedy pełnił on wciąż funkcję „króla zastępczego”, prawdziwy król zmarł, a Enlil-bani w niejasnych do końca okolicznościach zajął jego miejsce jako prawowity władca Isin. o wydarzeniach tych tak opowiada Kronika wczesnych królów: *Król Erra-imitti rozkazał Enlil-bani, ogrodnikowi, by ten zasiadł na tronie jako „król zastępczy” (i) umieścić koronę królestwa na jego głowie. Erra-imitti zmarł w swym pałacu w trakcie spożywania gorącej zupy. Enlil-bani, który zasiadał na tronie, nie oddał władzy i (sam) stał się królem.* Jako władca Enlil-bani znany jest z kilku sławiących go hymnów królewskich.

Państwo i dynastii z Isin istniało zaledwie 223 lata, przy tym należy wziąć pod uwagę, że w tym okresie ciągłość dynastii była aż dwukrotnie przerwana. Już w 1924 roku p.n.e. a więc zaledwie po 93 latach panowania *prawowitych* władców po śmierci Lipit-Isztara władzę w państwie przejął uzurpator Ur-Ninurta. Nie było więc ciągłości dynastii, ani też ciągłości granic. Przeprowadzane w państwie reformy gospodarczo-społeczne miały raczej charakter interwencyjny (np. znoszenie długów). Krótki i niespokojny czas istnienia tego państwa uniemożliwiał wprowadzanie trwałych reform, nie mogło też w tak krótkim czasie dojść do ujednolicenia społeczeństwa, nie doszło nawet do utworzenia się takiego poziomu jego świadomości, który w przyszłości umożliwiłby odbudowanie tego państwa w poprzednim kształcie (podobnych granicach i z elitami nawiązującymi do poprzedniej tradycji).

W początkowej fazie swego istnienia królestwo z Isin odgrywało dominującą rolę w południowej Mezopotamii, z czasem jednak zaczęło tracić na znaczeniu na rzecz rosnącego w siłę sąsiedniego królestwa ze stolicą w Larsie. Ostatniego

204 Według Sumeryjskiej listy królów panować miał przez 21 lat, według Listy królów Ur i Isin 22 lata.

niezależnego króla Isin, Damiq-iliszu²⁰⁵, pokonał w wyniku trwających wiele lat walk król Larsy Rim-Sin I, który przyłączył Isin do swego królestwa. Wkrótce potem Isin wchłonięte zostało przez państwo Hammurabiiego z Babilonu. Za czasów panowania i dynastii z Isin swą ostateczną formę zyskała Sumeryjska lista królów. Według „Sumeryjskiej listy królów” Iszbi-Era panował przez 32 (kopia P5) lub 33 (kopie WB 444 i Su1) lata (datowane na lata ok. 2017-1985 p.n.e.).

Larsa²⁰⁶

W XXI w. p.n.e. Larsa wchodziła w skład imperium III dynastii z Ur. Wraz z jej upadkiem władzę w Larsie przejął około 2025 roku p.n.e. niejaki Naplanum – wódz jednego z plemion koczowniczych Amorytów. Między Larsą a sąsiednim królestwem Isin trwały walki o panowanie nad całym Sumerem i Akadem. Piąty władca Larsy, Gungunum (1932-1906 r. p.n.e.) zajął Ur oraz inne miasta: Der, Lagasz, Uruk i elamicką Suzę. Dzięki tym zdobyczom terytorialnym królestwo zyskało dostęp do Morza Dolnego (Zatoki Perskiej), osłabiając jednocześnie Isin. Drugi jego następca, Sunu-El (1894-1866 p.n.e.) dotarł w swych podbojach do Kisz i Kazallum na północy, a panujący w latach 1849-1843 p.n.e. Sin-iddinam na krótko podbił nawet rejon rzeki Dijali i wyprawiał się w górę Tygrysu aż po Aszur. Później nastąpił szybki rozpad państwa i w konsekwencji utrata większości zdobyczy, zaś w samej Larsie w 1834 r. p.n.e. władza królewska wpadła w dość niejasnych okolicznościach w ręce niejakiego Kudur-Mabuka²⁰⁷, wodza koczowniczego plemienia Emutbal (Jamutbal) zamieszkującego ziemie między Tygrysem a górami Zagros. Pozostający cały czas koregentem, Kudur-Mabuk wprowadził na tron kolejno dwóch swoich synów Wadar-Sina (1843-1823 p.n.e.) i słynnego Rim-Sina (1822-1763 p.n.e.), późniejszego zacieklego przeciwnika Hammurabiiego. Pod ich panowaniem królestwo bardzo się rozwinęło, m.in. wzniesiono nowe mury obronne w mieście Ur, przekopano kanał z Lagasz do morza i pogłębiono inne.

Rim-Sin I, Rimsin i (1822-1763 r. p.n.e. według chronologii średniej), syn Kudur-Mabuka, brat i następca Warad-Sina, rozszerzył królestwo Larsy na całą południową Babilonię, odbijając w pierwszej połowie swego panowania z rąk Babilończyków m.in. Isin i Uruk, z którymi rywalizował o kontrolę nad szlakami handlowymi i systemem irygacyjnym dolnego biegu Eufratu, co miało kluczowe znaczenie dla politycznej i ekonomicznej kontroli środkowego i południowego Babilonu. Do klęski w 1763 r. p.n.e. był głównym przeciwnikiem Hammurabiiego w walce o hegemonię w Babilonii. Przez pierwsze kilka lat panowania w jego imieniu

205 Damiq-iliszu (akad. Damiq-ilīšu, zapisywane Da-mi-iq-i3-li2-šu, tłum. „Jego bóg jest łaskawy”) – piątnasty, ostatni król z i dynastii z Isin, następca i syn Sin-magira. Według Sumeryjskiej listy królów (kopia P5) panować miał przez 23 lata. Jego rządy datowane są na lata ok. 1816-1794 p.n.e. (chronologia średnia). Znany jest z niewielkiej liczby inskrypcji budowlanych na glinianych stożkach. Był ostatnim niezależnym władcą z i dynastii z Isin.

206 Larsa (biblijne Ellasar, Genesis 14:1) – starożytne miasto-państwo w południowej Mezopotamii, obecnie stanowisko archeologiczne Tell Senkereh w Iraku. W 1933 Andre Parrot, francuski archeolog, w miejscu istnienia starożytnej Larsy rozpoczął wykopiska archeologiczne, które są nadal prowadzone przez francuską misję archeologiczną. Najpoważniejszymi znaleziskami było odkrycie pałacu króla Nur-Adada i ziggurat boga Szamasza. [Por.: Wikipedia, hasło: *Larsa*.]

207 Można przypuszczać, że wcześniejszy władca Larsy zaangażował koczowniczy lud Emutbal w charakterze sił zbrojnych. Inna hipoteza: Poprzedni władca Larsy mógł wejść w związki rodzinne z wodzem plemienia Emutbal albo żeniąc się z jego córką albo córka władcy Larsy mogła zostać żoną przywódcy plemienia. Obie hipotezy nie muszą się wykluczać.

władzę sprawował jego ojciec Kudur-Mabuk, przywódca amoryckiego plemienia Emutbal (Jautbal) z zachodniej części Elamu, który po walkach z miastami Isin i Kazallum oraz po odsunięciu od władzy dynastii amoryckiej przejął władzę nad Larsą. W 1808 roku p.n.e. Rim-Sin i pokonał koalicję miast Isin, Uruk, Rapiqum i Babilonu. W roku 1802 p.n.e. podbił terytorium Uruk i Kisurrę, dzięki czemu przejął kontrolę nad południową Mezopotamią oraz zdobył miasto Der, ustanawiając je wschodnią granicą swojego królestwa. Po tych sukcesach Rim-Sin i skierował swoje wojska na rządzone przez Damiq-iliszu państwo Isin, które ostatecznie zdobył w 1793 roku p.n.e. Zwycięstwo to uczyniło z niego jednego z głównych pretendentów do objęcia pozycji hegemonu w całym regionie.

Rim-Sin był kontynuatorem systemu gospodarczego istniejącego jeszcze w czasach III dynastii z Ur. Własność ziemi podporządkował władzy królewskiej i jej administracji, minimalizując znaczenie majątków prywatnych powstałych na przełomie XX i XIX wieku p.n.e. Z rozwiązań tych korzystał później Hammurabi²⁰⁸. Fakt ponownej kumulacji własności wskazuje na regres w rozwoju politycznym Larsy. To swego rodzaju powrót do zasad monarchii patrymonialnej. Jednoczenie własności łączyło się z przywracaniem jedynowładztwa. Proces ten był możliwy zapewne dzięki sile zbrojnej, jaką dysponował władca, dowodzi też – moim zdaniem – obcości kulturowej nowych elit w stosunku do poprzednich. Boskim patronem Larsy był bóg słońca Utu.

Amorycy

Ślady istnienia w Mezopotamii Amorytów dostrzegamy już w połowie III tysiąclecia p.n.e., choć nie odgrywali jeszcze wówczas znaczącej roli. Zamieszkiwali tereny na północ od Mezopotamii, do gór. Były to ludy o gospodarce koczowniczej lub półokoczowniczej, pasterskiej. Nie odgrywały jeszcze znaczącej roli politycznej, ich obecność, jednak, była na przykład zagrożeniem już dla akadyjskiego władcy Sargosa Wielkiego i jego następców. W czasach Sargona Wielkiego tereny zamieszkiwane przez Amorytów zostały na krótko podbite przez imperium akadyjskie i włączone do dolnej Mezopotamii, później terytoria te podporządkował państwu Ur, Urnammu (panował w latach 2113-2096 r. p.n.e.).

Do znaczniejszego naporu Amorytów na tereny Mezopotamii doszło na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. W efekcie ich najazdów w takich miastach jak: Mari, Isin oraz Larsa, Babilon, Aszur i Esznunna, zaczęły rządzić dynastie amoryckie. Najprawdopodobniej to oni przyczynili się do upadku ostatniej sumeryjskiej dynastii z Ur, a także odgrywali pewną rolę w zaburzeniach w Egipcie podczas tzw. pierwszego okresu przejściowego (ok. 2181-2133 roku p.n.e.). W Ur napór Amorytów wzmógł się już w okresie panowania Szu-Suena, kiedy to różne plemiona amoryckie zaczęły odrywać kolejne tereny peryferyjne lub wkraczały pokojowo mniejszymi lub większymi grupami w głąb kraju. Nie mogąc sprostać najeźdźcom militarnie usiłowano radzić sobie z żywiołem imigracyjnym w rozmaity sposób. Przyznawano przybyszom w czasowe użytkowanie ziemie i pastwiska, a nawet zaciągano całe szczepy i rody do królewskiej armii (zwłaszcza w garnizonach przygranicznych). Stanowiło to podstawę do społecznego i politycznego awansu części przywódców

208 Por.: P. Iwaszkiewicz, W. Łoś, M. Stępień, *Władcy i wodzowie starożytności*, Warszawa 1998, s. 330; Marek Stępień, *Kodeks Hammurabiego*, Warszawa 2000, s. 158-159; por. też: Wikipedia, hasło: *Rim-Sin*.https://pl.wikipedia.org/wiki/Rim-Sin_I]

amoryckich, którzy coraz częściej obejmowali wysokie stanowiska w administracji państwowej. Za panowania Ibibi-Suena napór Amorytów był już tak znaczny, że od wschodu doszło do całkowitego otwarcia granic. Namiestnicy prowincji i dowódcy lokalnych garnizonów kolejno wypowiadali posłuszeństwo władcy Ur. Pierwsza odpadła Esznunna, wielkie miasto w rejonie Dijali, gdzie w 2027 roku p.n.e. niejaki Iliszu-ilia przyjął tytuł króla potężnego, króla kraju Warum, sługi boga Tiszpaka. Jak pisałem wyżej, w tym samym mniej więcej czasie uniezależnił się Elam. Dwa lata później, (2025 roku p.n.e.) szejka amorycki Naplanum przejął władzę w Larsie. Od szóstego roku panowania Ibibi-Suena (2024 roku p.n.e.) przestały do stolicy Ur napływać comiesięczne daniny z prowincji wschodnich. Wreszcie doszło do secesji Iszbii-Erry, nielojalnego namiestnika z Isin, który wymusił na królu przyznanie mu zwierzchnictwa nad pradawnym centrum religijnym Nippur i w 2017 rpk p.n.e. otwarcie wypowiedział posłuszeństwo oraz przyjął tytuł królewski, zakładając tym samym i dynastię z Isin²⁰⁹.

Elam²¹⁰

Elamem nazywamy krainę, która (w okresie swego największego rozwoju) obejmowała tereny obecnego południowo-wschodniego Iranu, sięgające aż do Buszehr nad Zatoką Perską. Nazwą tą określane są też – moim zdaniem nieprecyzyjnie – różne starożytne miasta-państwa, które rozciągały swe panowanie na cały ten obszar (lub luźną federację miast: Anszan, Suzjany, Szimaszki powstała około 2400 roku p.n.e.). Historycy wyodrębnili w dziejach Elamu tzw. okres staroelamicki (2500-1500 r. p.n.e.), średnioelamicki – około 1500–1100 p.n.e., wieki ciemne – około 1100–750 p.n.e. i okres neoelamicki – około 750–640 p.n.e. Zarówno taki podział, jak też wyodrębnianie tzw. *cywilizacji Elamu*, uważam za bardzo dyskusyjne. Nie powinniśmy również omawiać dzieje tego obszaru całościowo. To błędne podejście, narzucające wyobrażenie o równomiernym rozwoju wszystkich ośrodków politycznych.

W omawianym okresie na tym obszarze powstawały jak i w całej tzw. Mezopotamii różne twory polityczne, których czas istnienia był zazwyczaj krótki. Historia poszczególnych miast-państw tego regionu była znacznie bardziej złożona, nie dostrzegam też wyraźnych różnic cywilizacyjnych w rozwoju społeczeństw tego regionu a innych obszarów Bliskiego i Środkowego Wschodu, czy np. Egiptu.

W wyniku braku ciągłości kronik, napisanych pismem klinowym przejętym od Sumerów, trudno odtworzyć dzieje tego regionu²¹¹. W strukturze federacyjnej Elamu miastem o największym znaczeniu gospodarczym i politycznym była Suza²¹² (leżąca

209 Por.: *Kodeks Hammurabiego*, przekład Marek Stępień, Warszawa 1996, s. 10-12; por też: J Wolski, *Historia Powszechna. Starożytność*, Warszawa 1979, s. 40. [J. Wolski podaje, jako daty dla tego okresu, lata 2250-2050 p.n.e.]

210 Elamici - lud z południowo-zachodniego Iranu, o nieustalonym pochodzeniu. Język elamicki, podobnie jak sumeryjski trudno powiązać z jakąkolwiek grupą językową (czasami wskazuje się pokrewieństwo z językami drawidyjskimi). Pod koniec IV tys. p.n.e. wytworzyły się w Elamie, jak w sąsiedniej Mezopotamii, miasta-państwa, które z czasem zostały zjednoczone w jednolite państwo – Elam. W jej dziejach wyróżnić można cztery okresy: staroelamicki (ok. 2500-1500 r. p.n.e.), średnioelamicki (ok. 1500-1100 r. p.n.e.), Wieki Ciemne (ok. 1100-750 r. p.n.e.), neoelamicki (750-640 r. p.n.e.).

211 Źródła sumeryjskie mówią o istnieniu Elamu w kontekście VII wieku trzeciego tysiąclecia p.n.e., kiedy to Sumerowie mieli go najeżdżać, na co odpowiedzią był szereg najazdów na Mezopotamię ze strony elamickiej.

212 Została odkryta dopiero w 1927 roku.

na wschodnim brzegu rzeki Kercha, staroż. Choaspes), która powstała jako ośrodek miejski już około 4200 roku p.n.e.

Sumeryjska *Lista królów* podaje, że pierwsi władcy Elamu z dynastii z Awan sprawowali władzę w swym królestwie przez długi czas, bo aż 356 lat. Daty te jednak budzą wiele wątpliwości. Ówczesne możliwości komunikacyjne i logistyczne uniemożliwiały istnienie tak dużych związków terytorialnych, tym bardziej przez tak długi okres. Wiemy, że około 2300 roku p.n.e. Elam najechała i spustoszyła armia imperium akadyjskiego. Państwo to (federacja miast-państw) istniało, więc zaledwie około 100 lat, po czym Elam stał się krajem wasalnym i postępowała jego akadyzacja, trwająca aż do XIII wieku p.n.e. W swych inskrypcjach Sargon-Wielki tytułuje się "Zdobycwcą Elamu i Warachse". Władcy akadyjscy: Sargon Wielki, Rimusz, Manisztusu i Naramsin panowali nad Elamem przez kolejne 100 lat. Niezależność Elamu odzyskał dopiero Pazur-Insuszinak. To znów współczesna interpretacja, bardziej precyzyjnym określeniem byłoby twierdzenie, że po okresie panowania władców akadyjskich władzę nad terytorium Elamu, lub bardziej precyzyjnie – nad istniejącymi tam lokalnymi królestwami, czy księstwami, przejął lokalny władca, Pazur-Insuszinak, dwunasty i ostatni przedstawiciel dynastii z Awan. *Wolność*²¹³ nie trwała długo, zaledwie 100 lat później Elam został podbity przez Ur. Mimo zdobycia stolicy cywilizacji (Suza), najeźdźca nie zdołał przyporządkować sobie górzystych terenów Elamu.

Na północno-wschodnim obszarze Elamu, od 2046 roku przed naszą erą panowała lokalna dynastia z Szimaszki, która później rozciągnęła swoje wpływy na całe terytorium Elamu. Najwybitniejszym władcą tego miasta-państwa był Idadu i Insuszinak, który przeniósł stolicę państwa do Suzy i tytułował się „Królem Szimaszki i Elamu”. Za jego panowania cały region Elamu przeżywał okres prawdziwego rozkwitu właściwie w każdej z dziedzin życia. Szósty władca z tej dynastii, Kindattu, w 2006 roku przed naszą erą zdobył i zniszczył Ur. W wyniku tego najazdu doszło do upadku sumeryjskiej III dynastii z Ur²¹⁴. Jednak już w II połowie XX wieku p.n.e. państwo niespodziewanie zaczęło chylić się ku upadkowi, czego dowodem było porzucenie przez kolejnych królów dumnego tytułu królewskiego i zadowoleniem się jeszcze sumeryjską godnością "gubernatora Suzy". Elam znalazł się w strefie wpływów już wtedy Sumero-Akadu.

Religie Mezopotamii

Religia ludów Mezopotamii z uwagi na ich złożone podłoże etniczne, nigdy nie była jednolita. Jednakże w zasadniczym zrębie ukształtowali ją Sumerowie, których wierzenia z kolei były odbiciem pierwotnych kultów sił przyrody i płodności, społeczeństw prehistorycznych. Do mitów i panteonu bóstw trafili też legendarni władcy pierwszych miast-państw. To właśnie sumeryjski panteon i ich postrzeganie świata oddziaływały na terenach mezopotamskich niemal przez trzy tysiąclecia, pomimo tego, że każdy kolejny lud, który przybywał do Mezopotamii, przynosił ze sobą własne wierzenia i tradycje.

Znaczny wkład w rozwój religii i form kultu w Mezopotamii w drugiej połowie III

²¹³ Ponownie kwestia pojęcia. Nie *wolność*, lecz raczej czas panowania lokalnego władcy (władcy wywodzącego się z lokalnych elit).

²¹⁴ Por.: *The Guinness Encyclopedia History of World History...*, s. 20

tysiąclecia wnieśli Akadowie²¹⁵, niemniej jednak zauważalna jest dysproporcja między ich wierzeniami, a sumeryjskimi, chociażby w liczbie czczonych bogów – na kilkaset bogów sumeryjskich tylko kilkunastu było pochodzenia semickiego, mających i tak odpowiedniki w panteonie sumeryjskim. Przewaga sumeryjskiego elementu w rozwoju religii w Mezopotamii, nie oznacza, że wierzenia ludów w Mezopotamii były statyczne i nie podlegały modyfikacjom – wręcz przeciwnie – można zaobserwować zjawisko stałego przeobrażania religii sumeryjskiej, w jej procesie adaptacyjnym, w wyniku oddziaływania wierzeń każdego napływowego ludu. Podobieństwa i analogie w znacznym stopniu ułatwiały synkretyzm religijny, który był cechą charakterystyczną, ówczesnych kultów mezopotamskich. Niebywale rozwinięty politeizm, (w połowie III tysiąclecia p.n.e. panteon sumeryjski liczył ok. 700 bogów, a już w pierwszym tysiącleciu p.n.e., panteon babilońsko-asyryjski liczył około 2500 imion bóstw), prowadził do pewnego rodzaju „specjalizacji” poszczególnych bogów w dziedzinach, którym patronowały: grupy bogów związanych z siłami przyrody (np. Iskur, semicki Adad – bóg burzy), sztukami i rzemiosłami (np. Nidaba – bogini mądrości i pisarzy, Ninurta – wojny i myślistwa) oraz bóstwa wegetacji (np. Dumuzi – bóg-pasterz, opiekun odradzającej się przyrody). Poza „specjalizacją zawodową” bogowie mezopotamscy patronowali poszczególnym ośrodkom i miastom, gdzie danemu bogu oddawano specjalną cześć, jako opiekunowi i panu. Stąd wynikał fakt, że niemal każde miasto-państwo miało swego odrębnego boga-opiekuna, któremu oddawano tam cześć, a jednocześnie nie negowano istnienia pozostałych bóstw innych centrów kultowych.

Głównym ośrodkiem religijnym Mezopotamii, była południowa jej część – Babilonia. To tam właśnie powstało szereg centrów religijnych o dużym prestiżu, o które toczyli walkę władcy poszczególnych miast-państw, gdyż ich zajęcie gwarantowało sankcję religijną i co za tym idzie legitymizację władzy i wzrost autorytetu monarchy. Do takich miast należały, w okresie sumeryjskim, m.in. Nippur, Eridu, a w późniejszym okresie Babilon. W tym ostatnim mieście, za czasów państwa chaldejskiego i ogromnego wzrostu roli Babilonu, rozwinął się na dużą skalę kult, początkowo tylko lokalnego, boga Marduka – boga-patrona Babilonu, gdzie poświęcone mu były najbardziej okazałe świątynie. Z kolei odpowiednikiem Marduka na północy Mezopotamii, był bóg Aszur, którego kult był niemal narodowym kultem Asyryjczyków, z ośrodkiem w mieście o tej samej nazwie.

Kulty mezopotamskie od okresu sumeryjskiego wywodziły genealogię swoich licznych bogów od tzw. czterech bogów stwórcy, którzy byli protoplastami całej reszty panteonu i cieszyli się największym autorytetem, do którego odwoływali się pozostali bogowie. Bogowie stwórcy to: An (w języku akadyjskim: Anu) – władca nieba, król wszystkich bogów - w zasadzie nie zajmował się sprawami ludzi; Nintu, znana także pod imionami Ninhursag, Ninmah, Aruru – matka-ziemia, bogini płodności, rodzicielka; Enlil – syn Ana – bóg powietrza; Enki (w języku akadyjskim: Ea) – pan słodkich wód. Z tej grupy bogów-stwórcy An, Enlil i Enki stanowili tzw. wielką trójkę bogów, cieszącą się bardzo dużym autorytetem zarówno wśród bogów, jak i ludzi. Mitologia mezopotamska, z uwagi na to, że jest wytworem wielu ośrodków teologicznych, cechuje się bardzo dużym zróżnicowaniem, a nawet licznymi sprzecznościami m.in., co do roli poszczególnych bóstw i ich związków rodzinnych

215 Krystyna Łyczkowska i Krystyna Szarzyńska zwracają uwagę, że fazę sumeryjską i akadyjską w religiach Mezopotamii należy traktować rozłącznie. Por.: K. Łyczkowska, K. Szarzyńska, *Mitologia Mezopotamii*, Warszawa 1986, s. 5.

oraz przebiegu wydarzeń w danej opowieści mitologicznej. Bardzo ważną rolę w mitologii Mezopotamii odgrywała bogini Inana (w języku akadyjskim: Ishtar) czczona jako „pani nieba”, pod różnymi imionami przez różne ludy zamieszkujące Mezopotamię.

Znacznym przełomem w rozwoju społeczeństw mezopotamskich było wynalezienie pisma, (ok. 3300-3200 r. p.n.e.), które w formie piktograficznej służyło początkowo głównie celom administracyjno-gospodarczym, a z czasem jego zastosowanie znacznie się rozszerzyło o wyrażanie także treści duchowych w literaturze zarówno o charakterze religijnym, jak i świeckim. Do najbardziej znanych dzieł powstałych na terenie Mezopotamii należą m.in. eposy: Epos o Gilgameszu, Enuma elisz (*Gdy w górze niebo*), Zejście Ishtar do świata podziemnego, Dialog między panem a sługą, Dialog o ludzkiej nędzy.

Anatolia przedhetycka i Hetyci

W okresie przedhistorycznym w wielu rejonach Anatolii rozwijała się rodzima kultura, którą najlepiej poznano na stanowiskach archeologicznych w Hacilar w południowo-zachodniej Anatolii oraz w Çatalhöyük około pięćdziesięciu kilometrów na południe od Konyi. Z tego okresu pochodzą także najstarsze warstwy odkryte w Troji. Anatolię, nazwaną przez Greków krajem wschodu, w tamtych czasach nazywano po asyryjsku krajem zachodu – Hatti, stąd też jej mieszkańców w omawianym w tym rozdziale okresie nazywamy ludem Hatti.

Ludność hatycka, której kulturę materialną i częściowo też wierzenia znamy dziś dzięki wykopaliskom w Alisar, Alacahüyük i Kültepe, mówiła mało dotąd zbadanym językiem hatyckim²¹⁶, przypuszczalnie związanym z językami kaukaskimi. Obszar, który zamieszkiwała był podzielony na niewielkie miasta-państwa²¹⁷, rządzone przez królów i wzajemnie powiązane gospodarczo i politycznie²¹⁸. Na początku II tysiąclecia p.n.e. na tych ziemiach powstały liczne asyryjskie osady kupieckie, pośredniczące w handlu przenikającym na zachód. Osady te z jednej strony wносиły rozwiniętą już kulturę asyryjską, z drugiej strony, dzięki posiadanemu pismu, mogły przekazać potomności wzmianki o zajmowanych terenach.

Następcy hatytów, Hetyci pojawili się na ziemiach Anatolii około 2000 roku p.n.e., docierając tam z obszarów położonych na północ od Kaukazu przez zachodnie przełęcze gór. Możliwe też, że przybyli ze swoich rdzennych obszarów przez Bałkany i cieśniny Bosfor albo Dardanele. Koczownicze plemiona hetyckie, które dotarły do historycznej krainy Hatti, podporządkowały sobie lub wyparły z tych terenów, wspomniany wyżej lud Hatti (zwany też, błędnie, Protohetytami). W okresie

216 Sami Anatolijczycy zwali go językiem nesyckim – od miasta Nesa, jednego z najstarszych ośrodków hetyckich.

217 Posługuję się tu przyjętym przez historiografię (a wprowadzonym przez antycznych Greków) pojęciem „miasta-państwa”, choć - moim zdaniem – jest ono niezbyt precyzyjne. Były to raczej księstwa, niewielkie królestwa, których stolicami były ośrodki miejskie. Państewka te nie ewoluowały ustrojowo z powodu swej zależności od hegemonów (Hetytów), braku stabilizacji władzy i stosunkowo krótkiego czasu istnienia.

218 Por.: M. Popko, *Mitologia hetyckiej Anatolii*, Warszawa 1987, str. 6. [Hattusas leży niedaleko zbiegu dwóch najstarszych dróg handlowych: jednej prowadzącej z wybrzeży Morza Egejskiego przez dalszy bieg Halys do Sivas i na wschód; drugiej prowadzącej z czarnomorskiego portu Amisos (Samsun) do Wrót Cylicyjskich. Był to też ważny punkt strategiczny.]

późniejszym Hetyci (biblijni חֵטִי lub HTY) przeszli swoisty proces akulturacji, przyswajając sobie wierzenia hatyckie wraz z językiem hattili, jako językiem sacrum, wykorzystywanym wyłącznie w celach religijnych.

Lud ten wspominany jest w Starym Testamencie, ale aż do XIX wieku n.e. praktycznie zupełnie nie był znany, a kiedy został odkryty, zwłaszcza dzięki starożytnym zapisom, okazało się, że stanowił potężne imperium, rozciągające swoją władzę nawet poza Anatolię i utrzymujące stosunki z Egiptem, o czym świadczy korespondencja odkryta w El Amarna. Stolicą państwa hetyckiego był, Hattusas, którego ruiny znajdują się około 140 km od Ankary na wschód²¹⁹.

Huryci

Wspominam tu tylko zdawkowo o Hurytach, którzy odegrali większą rolę dopiero w późniejszym okresie, i o których szerzej piszę w następnym rozdziale. Myślę jednak, że warto ukazać kolejne etapy rozwoju różnych społeczeństw. Huryci osiedlili się na górzystych terenach nad jeziorami Wan i Urmia już w III tysiącleciu p.n.e. W początkowym okresie był to azjatycki lud koczowniczy, który w pierwszej połowie II tysiąclecia przesunął się do północnej Mezopotamii tworząc tu struktury państwowe²²⁰. Niestety, nie jesteśmy w stanie prześledzić etapów wzrostu tej populacji, była ona jednak na tyle znaczna, że w XVII wieku p.n.e. zaczęły na tym obszarze powstawać niewielkie związki państwowe.

Po jakimś czasie od utworzenia tego działu postanowiłem tu chwilę zastanowić się nad pojęciami, które używamy. W omawianym tu okresie pojęcie Huryci przypuszczalnie nie istniało (w każdym razie nie znaleziono na to dotychczas żadnych dowodów). Może, więc zamiast pojęcia Huryci należałoby używać określenia „społeczeństwa na obszarach przyszłego państwa Hurytów”? Jeśli bowiem istniały tu wcześniej, jak piszę wyżej, *niewielkie związki państwowe*, to ich mieszkańcy musieli mieć odrębne poczucie tożsamości. Tym bardziej, że powstałe państwa były tworamii wielokulturowymi już od chwili ich utworzenia, a później również w wyniku przymusowych i dobrowolnych migracji.

Habiru

Habiru (także Habiri, Khabiri, Hapiru, `Apiru, `Eperu) to grupy ludności wywodzące się spośród poddanych większości państw Bliskiego Wschodu, głównie spośród Hurytów i Semitów. Bywało, że do grup takich trafiali też przedstawiciele wywodzący się z grup panujących. Przyrost demograficzny i klęski nieurodzaju często prowadziły część ludności do opuszczenia rodzimej społeczności. Zarówno mężczyźni, jak i kobiety zrywali wszelkie więzy ze swymi wcześniejszymi wspólnotami politycznymi i społecznymi, dołączając do banitów pozostających poza granicami państwa. Prowadzili oni półkoczownicze życie w niedostępnych terenach, wśród gór i stepów.

219 Został odkryty w 1834 roku przez francuskiego badacza Charles Texier.

220 Pochodzące z XVIII wieku p.n.e. listy z Marii pozwalają sporządzić listę aż dziewiętnastu państw huryckich rozrzuconych na północy Mezopotamii, natomiast teksty z Alalah dowodzą, że we władaniu Hurytów znajdowało się kilkanaście miast na obszarze dzisiejszej Syrii. Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 203.

Zamieszkiwali w rejonie Syro-Palestyny, nie posiadali własnego państwa. W tekstach sporządzanych przez mieszkańców miast wspomina się o nich z mieszaniną pogardy i strachu, nazywając ich obraźliwie *habiru*, co można przetłumaczyć jako „rabuś” lub „włóczęga”. Wzmianki o nich pojawiają się w źródłach wszystkich państw Bliskiego Wschodu. W starożytnych inskrypcjach występują jako włóczędzy i rabusie, zaciężni wojownicy, słudzy i niewolnicy oraz kupcy i handlarze. Z racji zbliżonego brzmienia oraz wspólnego źródłosłowu nazwy, podobnego stylu życia, a także relacjach o podboju Kanaanu w listach arameńskich wielu uczonych uważa, że do grupy tej zaliczano także Hebrajczyków.

Grupy *habiru* postrzegano nie, jako etniczne lub plemienne, ale społeczne – skupiające ludzi, którzy uciekli ze swoich państw i społeczności²²¹. Stosunki między *habiru* a państwami z pewnością nie były przyjazne, gdyż nierzadko napadali na przygraniczne wsie i miasta. Państwa potrzebowały jednak siły roboczej, w źródłach pojawiają się zapisy, w których *habiru* występują jako robotnicy i najemnicy²²². Najstarsza wzmianka o *Hapiru* występuje pod postacią logogramu SA.GAZ w pewnym dokumencie z czasów Szulgi, króla III dynastii z Ur, który panował w II. połowie III tysiąclecia p.n.e. Opisano ich wówczas jako rabusiów mieszkających ze swymi rodzinami w namiotach na pustkowiu, którzy chodzą własnymi drogami, a utrzymują się z hodowli zwierząt oraz pracy na roli. Ta pierwsza znana charakterystyka *hapiru* odpowiada także wszystkim późniejszym opisom tej grupy pochodzącym z II tysiąclecia p.n.e. Wspomina o nich co najmniej 235 tekstów klinowych z tego okresu. Starożytne teksty egipskie wspominają o Apiru co najmniej 14 razy. Za rządów Totmesa III w tebańskich grobowcach Pujemre, Drugiego Proroka Amona (TT39) oraz Intefa (TT155) ukazano Apiru pracujących przy produkcji wina. Z okresu panowania tego samego władcy pochodzi historia zdobycia Joppy (Jaffy) przez Egipcjan, kiedy to generał Tahutia (Thot=Djehuty) przemycił w koszach do

221 G. Kline w swojej pracy doktorskiej *The Habiru: Kin or Foe of Israel* poświęcił wiele miejsca dogłębnej analizie pochodzenia słowa *Habiru*. Zaprezentował on różne opcje genezy słowa postulowane przez uczonych: nomad, koczownik – od semickiego czasownika *`br* (=mijać, przechodzić [z miejsca na miejsce]); możliwe pokrewieństwo z terminem Arab: obcokrajowiec – od semickiego czasownika *`br* (=przejść, przekroczyć [granice]); ten z drugiej strony (rzeki) – od semickiego przyimka *`br*; zakurzony podróżnik – od semickiego rzeczownika *`apar* (=kurz, proch); zaopatrywany w żywność – od akadyjskiego *eperu* (=dostarczać, zaopatrywać) lub od egipskiego *`pr* (=wyposażać); kupiec, handlarz – od sumeryjskiego IBIRA o tym samym znaczeniu; Jako że w języku akadyjskim odpowiednikiem *ha-BI-ru* był ideogram SA-GAZ, czytany w niektórych miejscach jako *habbatum* proponowano następujące rozwiązania: dusiciel, morderca, procarz – od ideogramów SA (=sznur, ścięgno) oraz GAZ (=uderzyć, zabić); rabuś – od formy *qattal* rdzenia *habatu* (=plądrować); pracujący za żywność – od formy *nomen professionis* rdzenia *habatu* (=pożyczyć, otrzymać, uzyskać); najeźdźca lub wędrowca, emigrant, przybysz – od *habatu* (=przenieść się, przejść za, zrobić łupieżczy wypad na terytorium wroga); Zauważono także podobieństwo do arabskiego *habata* oznaczającego wędrować. Znaczenie wędrować, przekroczyć, mijać, przemieszczać się jest wspólne także dla semickiego *`br* i akadyjskiego *habatu*. W języku staroegipskim odpowiednikiem terminu *habiru* był *apiru* (pr.w). różnych grup napływających do Palestyny z obszarów Mezopotamii. Widać to na przykładzie Abrahama, który został nazwany *hebrajczykiem* dopiero jako wędrowny przybysz w Kanaanie (Księga Rodzaju 14:13). Podobnie też, termin ten został użyty kilkakrotnie przez Egipcjan w odniesieniu do Józefa jako niewolnika z okolic Palestyny na długo przed powstaniem narodu hebrajskiego (Księga Rodzaju 39:14.17, 41:12). Sam Józef nazywa Kanaan ziemią Hebrajczyków, chociaż jego rodzina liczyła wówczas mniej niż 70 osób (Księga Rodzaju 40:15). Z kolei werset z Księgi Rodzaju 43:32 może oznaczać, iż Egipcjanie zwyczajowo nie jadali przy wspólnym stole z Hebrajczykami. Wszystkie przypadki użycia nazwy Hebrajczyk w księdze Rodzaju sugerują, iż termin ten był pierwotnie używany nie tylko w odniesieniu do Izraelitów, lecz oznaczał wszelkich bezpaństwowców przybyłych zza Eufratu, którzy wędrowali po Kanaanie. [Tu za Wikipedią, hasło: *Habiru*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Habiru>]

222 Por.: M. Van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu*, tłumaczenie: Magdalena Komorowska, Kraków 2008, s. 300-301.

miasta swoich 200 żołnierzy, którzy po zmroku otworzyli bramy. W opowieści jest także wzmianka o prośbie egipskiego generała do swojego przeciwnika z Joppy, by wprowadzić do miasta konie zaprzęgane do rydwanów, gdyż przechodzący Apir (Apuro) mógłby je ukraść.

Amenhotep II na stelach odkrytych w Memfis i Karnaku mówi o swoich wyprawach wojennych do Palestyny w 7. i 9. roku panowania. Wśród niemal 90.000 jeńców uprowadzonych z okolic Kanaanu znalazło się także 3.600 Apiru. Set i na steli wystawionej w Bet Szean mówi, że wysłał swoje oddziały przeciwko Apiru z góry Jarmut (hebr. ירמות w Księdze Jozuego 21:29), którzy razem z ludem Tejer zaczęli atakować Azjatów mieszkających w Rehem. Zachowały się dwa listy urzędników Ramzesa II, które wspominają o Apiru, którzy *transportują kamienie na wielki pylon Ramzesa*. Wspomina o nich Ramzes III, który w jednym ze swoich dekretów wymienia Apiru wśród sług świątynnych w Heliopolis. Ramzes IV na steli w Wadi Hammamat mówi o wysłaniu do kamieniołomów ekspedycji liczącej ponad 8000 ludzi, z czego 800 osób stanowili Apiru.

Listy odkryte w Tell el-Amarna pochodziły od władców Babilonii, Mitanii, Hetytów oraz królów miast-państw Syro-Palestyny i były skierowane do Amenhotepa III oraz Amenhotepa IV. Na wielu tabliczkach z archiwum królewskiej korespondencji pojawiają się wzmianki o Habiru, gdzie zostali oni ukazani, jako lud pustoszący miasta Kanaanu, nieuznający władzy Egiptu, *zbiegłe (bezpańskie) psy*. Poza podanymi przykładami Habiru (Hapiru, Apiru) pojawiają się jeszcze wiele razy w listach amareńskich, głównie pod postacią logogramu SA.GAZ. Uwagę przykuwa popłoch, jaki wzbudzali oni wśród władców miast-państw z terenów Palestyny z powodu swoich licznych sukcesów militarnych. Historycy nie wiedzą, dlaczego król Egiptu nie wysłał swojej armii, aby w zdecydowany sposób rozprawić się z zagrożeniem na poddanych mu terytoriach. Trudno utrzymać także koncepcję, iż Habiru były wówczas jedynie bandami włóczęgów. Z pewnością termin ten oznacza bezpaństwowców, pogardzanych przybyszów spoza Kanaanu prowadzących przynajmniej po części koczowniczy styl życia, lecz zdolność zdobywania licznych obwarowanych miast świadczy o zjednoczeniu sił, dobrej organizacji i przywództwie oraz dosyć licznej armii. Odkrycia archeologiczne potwierdzają zniszczenie części miast-państw Palestyny w okresie amarneńskim (m.in. Arad, Betel, Debir, Jerycho, Hasor, Lakisz)²²³.

Warto zauważyć, że władcy woleli w swej armii zatrudniać najemników, a nie poddaną sobie ludność chłopską. Taki proceder utrwalał podział na panujących i poddanych. Akadyjski dokument króla Tunip-Teššup władającego miastem-państwem Tikunani w Mezopotamii (za rządów Hattusilisa I, króla Hetytów) wymienia 438 Hapiru, którzy byli jego żołnierzami lub sługami. Większość to imiona huryckie, pozostałe są wschodniosemickie oraz jedno kasyckie. Fakt ten sugeruje, iż termin *hapiru* był stosowany wówczas nie tyle w odniesieniu do pewnego narodu czy grupy etnicznej, co raczej do ludzi prowadzących podobny styl życia (tu prawdopodobnie przybysze i bezpaństwowcy oferujący swe usługi jako zaciężni wojownicy królowi Tikunani).

Afryka

223 Por.: Wikipedia, hasło: Habiru. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Habiru>

Terytoria dzisiejszego Egiptu

Pojęcie Egipt kojarzy nam się zwykle z terytoriami położonymi w Afryce nad Nilem. W omawianym okresie dotyczy jednak obszaru znacznie rozleglejszego, gdyż powstające w tym czasie państwa zwane przez historyków Egiptem często przekraczały granice dzisiejszego Egiptu zarówno w kierunku źródeł Nilu, ale też do Azji Mniejszej na przykład na tereny tzw. Syro-Palestyny. W tym rozdziale omawiam dzieje państwowości na tym obszarze w okresie wczesnodynastycznym, Starego Państwa, i Okresu Przejściowego, Średniego Państwa. Cezura przekracza rok 2000 p.n.e. Z powodu ciągłości Średniego Państwa.

Obok kwestii zasięgu terytorialnego państwowości w Dolinie Nilu, wyjaśnienia wymaga również przyjmowana datacja. Rozbieżność dat często dotyczy okresu liczącego nawet ponad 600 lat. Odnośnie początków państwowości na wspomnianym obszarze spotykamy daty od roku 3600 p.n.e. (może nawet 4000 r. p.n.e.) aż po lata w pobliżu roku 3000 p.n.e. Podobne rozbieżności spotykamy w przypadku okresów panowania poszczególnych dynastii i władców.

Warto też zastanowić się nad kolejną przyjmowaną jeszcze w drugiej połowie XX wieku teorią mówiącą o tym, jakoby *cywilizacje (egipskie) następujące po okresie neolitu nie wykazują żadnych widocznych śladów obcych wpływów. Różnią się tylko użyciem miedzi zresztą bardzo ograniczonym, i odpowiadają okresowi chalkolitu*²²⁴. Pomijając już kwestię użycia tu pojęcia *cywilizacje*, należy zastanowić się, co rozumiemy tu pod określeniem *wpływy obce*. Dziś wiemy o napływie w Dolinę Nilu ludów z terenów ościennych. Pustynniejących obszarów na wschodzie i zachodzie. Były to ludy o niewątpliwie odmiennej kulturze.

Okres wczesnodynastyczny

Nazwą tą określamy okres historyczny Egiptu, który rozpoczął się wraz z założeniem pierwszej dynastii²²⁵ z Thinis (miasta leżącego nieopodal Abydos²²⁶) i zjednoczenia przez Menesa²²⁷ (Narmera) Górnego (południowego) i Dolnego (północnego) Egiptu. Do okresu tego zalicza się władców i dynastii²²⁸ starożytnego

224 F. Daumas, dz. cyt., s. 29.

225 Podział staroegipskiej historii na dynastie sięga greckiego uczonego Manetona, który pochodził z miasta Sebennytos w Delcie Nilu i był kapłanem w Hieraklopolis. Był on m.in. autorem trzyczęściowej „Historii Egiptu”, którą napisał dla króla Ptolemeusza II. Niestety, nie zachowała się. [Por.: H. A. Schögl, *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłumaczenie: Agnieszka Gachała, Warszawa 2009, s. 51.

226 Dokładna lokalizacja miasta jest wciąż nieznana. [Por.: Szafrński Zbigniew, *Odkrycia w Egipcie. Czego jeszcze nie wiemy?* „Nationale Geographic” nr 10, 2003, s. 100.

227 Tak uważał Maneton, piszący po grecku egipski historyk z III wieku p.n.e.. Współcześni egiptolodzy dość zgodnie uważają, że był nim Acha. [Por.: Szafrński Zbigniew, *Odkrycia w Egipcie. Czego jeszcze nie wiemy?* „Nationale Geographic” nr 10, 2003, s. 100.] Okres predynastyczny (ok. 4500-3100 roku p.n.e.): Wczesny - ok. 4500-3500 roku p.n.e. Późny - ok. 3500-3100 roku p.n.e. dynastia 0. W Wikipedii znajdujemy spis władców panujących nad ziemią Górnego i najprawdopodobniej całego Dolnego Egiptu przed Narmerem, nieznani Manetonowi: Władca o nieznanym imieniu (Dwa Sokoły), Hat-Hor, Ny-Hor, Pe-Hor, Hedz-Hor, Krokodyl, Skorpion II, Iry-Hor, Ka. Oczywiście, ich lista i zakres panowania są bardzo dyskusyjne.

228 Panująca w latach: 3150-2925 p.n.e. (Grimal), 3032-2853 p.n.e. (Kwiatkowski), 3050-2890 p.n.e.. Okres wczesnodynastyczny (archaiczny) - ok. 3100-2686 roku p.n.e.

Egiptu, zwanej tynicką oraz II dynastii. Stolicą państwa w tym czasie było Thinis. Wyżej użyłem określenia „zjednoczenia”, a przecież to oczywisty eufemizm. Około²²⁹ 3100 roku p.n.e., przypuszczalnie władca z południa²³⁰ podbił sąsiednie królestwo tworząc jednolitą monarchię²³¹. o takiej drodze „zjednoczenia” mówią egipskie mity.

Zdaniem części współczesnych historyków nowa metoda datowania pozwoliła (wbrew wcześniejszym hipotezom) ustalić, że państwo faraonów powstało w ledwie kilka stuleci, 5000 lat temu. Już w tym okresie państwo to miało w miarę dokładnie określone granice, centralną administrację, sprawne zarządzanie i intensywne rolnictwo. W granicach państwa żyły jednak jeszcze społeczeństwa nie w pełni zintegrowane (głównie pastersko-koczownicze), również ujednolicenie religii było procesem długotrwałym. Zdaniem naukowców z Uniwersytetu w Oksfordzie pracujących pod kierunkiem Mike’a Dee proces ten trwał zaledwie 600 lat [!?] Uważają oni też, że zjednoczenie tych społeczności skupionych w niewielkich grupach, w pojedynczych osadach pod władzą jednego króla było unikalnym zjawiskiem. Uważają też oni, że Egipt od początku był też państwem terytorialnym – o precyzyjnie wytyczonych i strzeżonych granicach²³².

Należy zgodzić się z uczonymi brytyjskimi, że 600 lat w porównaniu z trwającym tysiąclecia procesem przechodzenia od miast, miast-państw do pierwszych państw o charakterze imperialnym w Mezopotamii to okres stosunkowo krótki. Nie oznacza to jednak, że państwowość w Egipcie powstała nagle, i że nie przechodziła przez podobne etapy przemian, co w innych kręgach kulturowych. W tym czasie wzrost demograficzny i zmiany struktur społecznych były zapewne większe niż przypuszczano, ale proces ewolucji struktur państwowych był podobny jak na innych obszarach. Nie zgadzam się jednak z tezą zespołu dr. Michaela Dee z Uniwersytetu Oksfordzkiego, że powstanie Egiptu było prawdziwym ewenementem

229 Daty panowania pierwszych władców egipskich są wciąż dyskutowane. Na przykład podaje się następujące daty panowania Aha Lata panowania: 3125-3100 p.n.e. (Grimal), 3000-2999 p.n.e. (Kwiatkowski), 3000-2980 p.n.e. (Schneider), 2972-2939 p.n.e. (Malek).

230 Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych wskazują na równie wysoki poziom kultury w Delcie, jak i na południu kraju. Wyniki tych badań wskazują, że teoria o wiodącej roli południa w formowaniu się państwa jest wątpliwa. Por.: Szafranski Zbigniew, *Odkrycia w Egipcie. Czego jeszcze nie wiemy?* „Nationale Geographic” nr 10, 2003, s. 100.] Oczywiście, jeśli będziemy używać pojęcia *formowania się*, gdy przyjmujemy teorię podboju przekazywana tradycja o wiodącej roli południa jest dopuszczalna.

231 Immanuel Geiss pisze: *podbił i połączył pod swym berłem. Równoległe z tym dramatycznym aktem zjednoczenia przebiegał proces przechodzenia Egiptu do fazy kultury rozwiniętej*, [Geiss I., dz. cyt., s. 52.] To myślenie intencjonalne, nie opisujące dany fakt historyczny, lecz z późniejszej perspektywy historycznej opowiadające się za jednością Egiptu. Moim zdaniem po podboju nastąpił krótkotrwały regres i powrót do monarchii patrymonialnej.

232 Wczesna historia Egiptu jest niejasna. Mimo że dysponujemy wieloma znaleziskami archeologicznymi z tego okresu (włączając w to królewskie grobowce), nie ma miarodajnego sposobu, żeby bezspornie powiązać je z panowaniem określonego władcy, czy danego okresu. Datowanie węglem radioaktywnym dotychczas dawało błąd statystyczny rzędu około 300 lat. Kolejność pojawiania się w czasie różnych zdarzeń czy wytworów kultury i sztuki bazowała, więc na ewolucji stylów ceramiki, odkrytej m.in. W grobowcach. Prof. Dee wraz z zespołem wynaleźli metodę, która znacząco poprawiła dokładność datowania. Nowatorskie badania łączą modelowanie komputerowe z datowaniem węglem radioaktywnym. Wyniki pracy pomogły uściślić kolejność zdarzeń w początkach powstawania kraju faraonów. Uzyskane dane wskazują, że zakresy dat uznawane dotąd za początki osadnictwa w Egipcie oraz formowanie się państwa były błędne. Pierwsi rolnicy zamieszkali na tych terenach dopiero około 3700-3600 lat p.n.e., a już po kilkuset latach – w okolicach roku 3100 p.n.e. – społeczności te przekształciły się w rządzone przez jednego króla państwo. Część naukowców uważa także, że okres predynastyczny rozpoczął się 3800-3700 lat p.n.e. [„Wyborcza” podaje tu odmienną datę niż wp.pl.], a nie jak dotychczas sądzono, co najmniej 4000 tys. lat p.n.e. Zatem trwał tylko 600-700 lat, o wiele stuleci mniej niż zakładano. Por.: Margit Kossobudzka, newscientist.com. Wyniki badań publikuje pismo *Proceedings of the Royal Society*; por. też: AO / AB, WP.PL. 2013-09-04

w realiach ówczesnego świata. Trudno oczywiście również mówić o: *państwie terytorialnym – o precyzyjnie wytyczonych i strzeżonych granicach*. W okresie *predynastycznym tempo zmian rosło i rosło. a już to, co działo się na przestrzeni ostatnich 200 lat tego okresu, zapiera dech w piersiach* - mówi Gunter Dreyer, do niedawna dyrektor Niemieckiego Archeologicznego Instytutu w Kairze. To wtedy Egipt przeżył prawdziwą transformację - od *małej hodojującej bydło społeczności, która podejmowała sezonowe wędrówki do wielkiego państwa*. (...) Głębokie zmiany, jakie zaszły w społeczeństwie pierwszych Egipcjan były dość gwałtowne – rządy króla Aha (3125-3100 r. p.n.e.) oraz założenie stolicy Egiptu w Memfis były poprzedzone *zjednoczeniem lokalnych społeczności, a kolejni władcy – królowie i królowe – utrzymali władzę doprowadzając do błyskawicznego rozwoju sztuki, rzemiosła, medycyny i nauki*²³³. Moim zdaniem państwa terytorialne mogły powstać znacznie później (około 1000 lat) wraz ze zmianami środków komunikacyjnych (ujarzmieniem konia). Również, co najmniej dyskusyjna jest teza o „błyskawicznym” rozwoju. Sześćset lat, to okres w rzeczywistości dość długi. Ponadto, ośrodki państwowe nie powstawały na terenach niezagospodarowanych. Władcy tworzyli struktury swych państw na bazie społeczeństw posiadających już dość rozwiniętą gospodarkę i kulturę. Dowodzą tego choćby ostatnie badania archeologiczne prowadzone w Tell el-Farcha, w północno-wschodniej Deltcie Nilu, gdzie odkryto osadę z centrum administracyjno-kultowym (duży okrągły w planie obiekt) i cmentarzysko datowane na okres bezpośrednio poprzedzający oraz początki formowania się starożytnego państwa egipskiego (3600 – 2700 p.n.e.). Osada ta była ważnym ośrodkiem administracyjno-handlowym na szlaku wiodącym z Lewantu do Górnego Egiptu²³⁴.

Uważam też, że nie można mówić o jakiejś *transformacji - od małej hodojującej bydło społeczności, która podejmowała sezonowe wędrówki do wielkiego państwa*. Jak już wielokrotnie pisałem należy raczej mówić o narzucaniu władztwa jednym społeczeństwom przez drugie. W procesie tym ważną rolę odgrywała gospodarka rolna, ale też i rozwój hodowli, które dawały możliwość wytworzenia nadwyżek żywności, umożliwiających długotrwałe utrzymanie elit panujących

Do powstania państwowości i na tym obszarze doszło w wyniku najazdów i połączenia się dwóch społeczności. Najazdów na rolnicze osady dokonały przypuszczalnie społeczeństwa koczownicze lub półkoczownicze. Czasami mogło dojść do mniej siłowego narzucenia władztwa, gdy mieszkańcy poszczególnych osad słysząc o losie swych sąsiadów *dobrowolnie* poddali się władzy przyszłego monarchy. Słowo *połączenie* wymaga wyjaśnienia. Najazd doprowadził do powstania relacji panujący-poddani. Relacja ta aż do czasów nowożytnych w wielu miejscach nie została jeszcze zatarta.

Do utrzymania władztwa przyczyniały się również elity wojskowe, najczęściej obce wobec ludności poddanej. Potwierdzenie tej, stawianej przeze mnie wcześniej hipotezy znalazłem w „Historii Afryki”. Jej autorzy piszą: *Wczesne przedstawienia faraonów ukazują ich z takim symbolem jak kij pasterski. Niektórzy egiptolodzy uważają, że późniejszy wizerunek bogów-królów ma swe korzenie w instytucji*

233 Margit Kossobudzka, *Starożytny Egipt narodził się szybciej niż myślano*. „Wyborcza” newscientist.com...

234 Por.: szz/ agt/bsz *Koniec kolejnego sezonu wykopalisk w Tell el-Farcha*. PAP - Nauka w Polsce 25.05.2012.

czarowników i zaklinaczy deszczu, istniejący niegdyś w trudniącej się pasterstwem ludności koczowniczej i półkoczowniczej. Wszystko to nasuwa hipotezę, że pierwotne zjednoczenie doliny Nilu nastąpiło na drodze podboju przez pasterskich nomadów z niezamienionej jeszcze w jałową pustynię Sahary. Teoria, zgodnie, z którą pod religijnym przywództwem zawiązała się koczownicza konfederacja (przykłady mamy także z późniejszej historii) i podbiła osiadłe społeczności doliny Nilu (taki podbój stanowi również powtarzający się dziejach motyw), dobrze tłumaczy system państwowy, jaki rozwinął się za pierwszych faraonów. Władza polityczna stanowiła właściwie przedłużenie dworu ubóstwianego monarchy i była narzucana lokalnym społecznościom rolniczym, z których każda posiadała własnych bogów i własne wierzenia²³⁵. Dyskusji wymaga tylko określenie pierwotne zjednoczenie i kwestia utworzenia konfederacji. Biorąc pod uwagę możliwości komunikacyjne przypuszczalnie w pierwszym okresie dochodziło do najazdów raczej niewielkich wspólnot rodowych na niewielkie osady, które dopiero po podboju przekształciły się w miasta. Nie można wykluczyć, że najazdy te wiązały się z wymordowaniem znacznej części populacji ludności rolniczej (zwłaszcza mężczyzn), co ułatwiło najeźdźcom trwałe przejęcie własności.

Ciekawe świadectwo na przemiany społeczno polityczne tego okresu rzucają badania w Tell el-Murra²³⁶, w powstałej tam około połowy IV tysiąclecia p.n.e. osadzie. W chwili obecnej dzięki odsłonięciu tam pochówków również z początku i dynastii oraz końca dynastii II stwierdzić możemy, że mieszkańcy Umm el-Murra chowali tutaj zmarłych przez cały okres wczesnodynastyczny, a więc przez ponad 350 lat (od ok. 3050 roku p.n.e.), które bezpośrednio poprzedzają okres przedpaństwowy (dynastyczny). Interesującą cechą ówczesnych pochówków tej społeczności było składanie zmarłych w prostokątnych ceramicznych trumnach, co nie było powszechnie spotykanym zwyczajem w tych czasach. Kolejny dowód zróżnicowania kulturowego społeczeństw tego obszaru w okresie przed dynastycznym. Archeolodzy poszukują również miejsca pochówków przybyłych wkrótce z południa przedstawicieli kultury Nagada, którzy zajęli miejsce jej pierwszych mieszkańców²³⁷.

Teorię podboju i dość wysokiego poziomu kultury wcześniejszych społeczeństw może potwierdzać również kolejne odkrycie z *Tell al-Farcha*. Znalezione tam 62 figurki kobiet, dzieci, mężczyzn, karłów, zwierząt, stworów fantastycznych i miniatur naczyń wykonane z kłów hipopotama (cenionych jak kość słoniowa), kamienia i fajansu. Miały około 5100 lat. Wśród nich była kościana figurka mężczyzny odzianego w płaszcz, jak przypuszczają archeolodzy, jedno z najstarszych przedstawień egipskiego władcy, i cztery kobry-ureusze, które dopiero wiele lat później stały się charakterystycznym elementem farańskiej korony

235 P. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przekład Marek Jannasz, Gdańsk 2003, s. 66.

236 Tell el-Murra to niewielkie wzgórze, kryjące pozostałości starożytnej osady, założonej ponad 5500 lat temu, które położone jest ok. 100 km na północny-wschód od Kairu. W wyniku trwającego tutaj ponad 1300 lat osadnictwa, wraz z konstruowaniem w miejscu zniszczonych budynków wykonanych z cegły suszonej kolejnych domostw, powstało wzniesienie (tell), które teraz sięga ok. 4 m powyżej poziomu pól uprawnych. Dotychczasowe wykopaliska potwierdziły, że osada w Tell el-Murra należała do grupy stanowisk położonych wzdłuż szlaku handlowego biegnącego przez Wschodnią Deltę i Północny Synaj w kierunku Palestyny. Por.: Powiedz El-Murra, <https://pcma.uw.edu.pl/en/2019/01/13/tell-el-murra-2/>

237 Por.: Sz. Zdziełowski, *Groby sprzed 5 tys. lat przebadali polscy archeolodzy w Egipcie*, PAP Nauka w Polsce 24.04.2012.

i symbolem władzy²³⁸ Trudno dziś ocenić, czy owe *zajęcie miejsca* było procesem długotrwałym, czy też gwałtownym; wynikiem najazdu.

Sądzę, że powyższe fakty należy połączyć z udowodnionym faktem katastrofy komety z początków III tysiąclecia p.n.e. Katastrofa ta była przyczyną znacznej zmiany klimatycznej i w tym regionie. Katakлизм ten wpłynął zapewne na spadek populacji, zwłaszcza ludności rolniczej, której gospodarka szczególnie ucierpiała. Doszło też zapewne do wysychania wielu pastwisk, co wpłynęło na migrację ludów pastersko-hodowlanych. Umożliwiło to ludom koczowniczym, lub wywodzącym się z nich federacjom zbrojnym narzucenie ich władzy ludności osad nad Nilem. Po początkowym okresie regresu, powstanie większego organizmu państwowego przyspieszyło procesy demograficzne. Choćby przez przymusową lub dobrowolną imigrację ludności, której stopniowo rozwijające się rolnictwo zapewniało utrzymanie. Z czasem, bowiem społeczeństwa rolnicze ratując się przed głodem wprowadziły systematyczny proces irygacji. [Irygacja została wymuszona zmianą częstotliwości opadów.] Konsekwencją nawadniania było pozyskanie pod uprawę roli nowych obszarów, znaczne uniezależnienie się od okresowych zmian klimatycznych, i co z tym idzie znaczny wzrost populacji ludów rolniczych oraz produkcja nadwyżek żywności. Z drugiej strony katakлизм komety i będące jego następstwem znaczne zmiany klimatyczne (susza) wpłynęły na spadek pogłowia bydła, pogorszenie się warunków życia społeczeństw koczowniczych i ich znaczną radykalizację. Dochodziło do częstszych napaści na społeczeństwa rolnicze i ich czasowego, a później stałego uzależniania. Najazdy uzasadniały konieczność utrzymywania armii, która miała przed tymi najazdami chronić powstające państewka, później państwo. Z drugiej strony wielkie i silne armie pochłaniały ogromne środki oraz umożliwiały władcom narzucanie zwierzchnictwa uzależnionym w ramach utworzonych państw społeczeństw.

Początki państwowości w mitologii Egiptu

Mity są dla historyka źródłem, z którego bardzo trudno korzystać, nie sposób jednak je pominąć, choćby z powodu ich funkcji, jaką była legitymizacja władzy, której wraz z całą współczesną im religią zapewne służyły. Oczywiście pełniły ponadto w ówczesnych społeczeństwach wiele i innych zadań. Wyjaśniały przyczyny zjawisk przyrodniczych, dawały odpowiedzi dotyczące sensu życia i obietnicę życia pozagrobowego. Jednym z bardziej znanych mitów egipskich jest mit o śmierci i zmartwychwstaniu Ozyrysa. Okres panowania tego władcy (boga) na ziemi

238 Ekipa naukowców kierowana przez prof. Krzysztofa Ciałowicza z Uniwersytetu Jagiellońskiego i dr. Marka Chłondnickiego z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu odkryła zakopane w jednej z chat w egipskiej *Tell al-Farcha* 5,2 tys. lat figurki ze złota. Wspomniana wyżej ekipa archeologów w zachodniej części osady odkopala również ruiny spalonej nagadyjskiej rezydencji wybudowanej ok. 3300-3200 r. p.n.e. Stanowisko Tell al-Farcha (pol. Wzgórze Kurczaka) leży na trzech niewysokich pagórkach, czyli komach: zachodnim, centralnym i wschodnim. Na pierwszym – najbogatszym – było centrum gospodarczo-administracyjno-rezydencjalne, na drugim - domy średnio zamożnych mieszkańców miasta, a na trzecim - cmentarzysko i domy najbiedniejsze. Złote posążki zostały znalezione w najuboższej, wschodniej części, blisko cmentarzyska. W zrujnowanym jeszcze w starożytności domu, pod ścianą, na wprost wejścia, obok pieca. Zawiniątko ze skarbem ktoś musiał pozostawić tam w pośpiechu, bo nawet nie zakopał go głęboko. Zdaniem prof. Ciałowicza: *Władcy kilku centrów politycznych walczyli o panowanie nad ważnymi miastami leżącymi na szlaku handlowym do Nubii, dzisiejszego pogranicza egipsko-sudańskiego, i ziem na Bliskim Wschodzie. W ogniu tych sporów znalazła się również bogata Tell al-Farcha. Co najmniej kilkakrotnie padała ofiarą ambicji lokalnych władców, którzy próbowali ją sobie podporządkować.* Por.: Joanna Grabowska, *Tajemnica złotych posążków z Deltę Nilu*. 04.04.2013, aktualizacja: 04.04.2013 a A .

Egipcjanie określali mianem „złotego wieku”. To typowa dla wielu kultur idealizacja przeszłości. Ponieważ jednak początki mitów sięgają czasów przedhistorycznych, przed powstaniem pisma, trudno określić czas ich powstania, jak i opisywanych w nich dziejów. Tradycja każe nam wierzyć, że mityczne czasy panowania Ozyrysa i innych bogów egipskich miały miejsce na długo przed panowaniem pierwszych faraonów. Nie możemy wykluczyć jednak, że opisują one właśnie panowanie pierwszych władców. Hipotezę tę potwierdza fakt, że w mitach Ozyrys, ojciec Horusa, panował już nad całym Egiptem. Oddawanie mu czci w obu częściach kraju, może odwzorować zasięg jego władzy.

W czasach dynastycznych uważano, że Egipt od zarania dziejów dzielił się na dwa państwa, które miały wyraźnie wyznaczone granice. Istniały dwa skarbcze królewskie, dwóch wezyrów, dwie rezydencje i dwie korony. Według tradycji w królestwie Górnego Egiptu, które geograficznie i prawdopodobnie etnicznie różniło się od swego rywala, panował w Hierakonpolis król, noszący białą koronę. Nazwę swą, która oznacza Miasto Sokoła, stolica prawdopodobnie odziedziczyła po państwie czcicieli Horusa. Królestwo białej korony znajdowało się pod opieką bogini-sępa Nechbet. Jej świątynia leżała w el-Kab, na przeciwnym brzegu rzeki pod Hierakonpolis. Emblematem królestwa była łodyga turzycy. W Delcie, w mieście Pe, panował król, który nosił czerwoną koronę. Opiekę nad jego królestwem roztaczała bogini kobra Buto, której świątynia znajdowała się w pobliskim Dep. Emblematem tego królestwa była pszczoła. Patronem Górnego Egiptu był bóg Set, lecz podczas podwójnej monarchii, Hierakonpolis i Pe, jego zwierzchnictwo zniesiono na korzyść Horusa. Horus był bogiem Dolnego Egiptu. Niełatwo jest ustalić, czy Ozyrys, ojciec Horusa, należał początkowo do Górnego, czy też Dolnego Egiptu? Prawdopodobnie był otaczany czcią w obydwu królestwach.

Ozyrys był najstarszym synem Geba i Nut, a także bratem Seta, Neftydy oraz Izydy. Ozyrys przejąwszy od swego ojca dziedzictwo, został z czasem władcą Egiptu. Według mitów, to on wraz z Izydą, swą małżonką wyprowadzili rdzennych Egipcjan ze stanu barbarzyństwa. Nauczył ich uprawy roli i jak czcić bogów, dostarczył niezbędnych narzędzi i ustanowił prawa. Izyda zaś dała ludziom ubrania, lekarstwa, a także ustanowiła instytucję małżeństwa. Należy podkreślić, że w Egipcie, tak ja i w Mezopotamii, bogowie utożsamiani byli z pierwszymi władcami, podkreślano ich ponadludzką moc i nieśmiertelność i przypisywano zasługi (wynalazki, np. wprowadzenie rolnictwa), które jak wiemy były wynikiem wcześniejszego wielowiekowego procesu (odkryć) ludów o często odmiennej kulturze niż kultura przyszłych zdobywców. Można stąd wysnuć wniosek, że właśnie w ten sposób pierwsi władcy legitymizowali swą siłą zdobytą władzę. Z drugiej strony możliwą do przyjęcia jest również hipoteza, że przynieśli z sobą ideę nieśmiertelności (dowodzą tego wcześniejsze pochówki zmarłych w niektórych kulturach, gdzie wraz ze zmarłymi przedstawicielami elit chowano cały ich dobytek, w tym posiadane zwierzęta). Być może to wywodzące się z tych kultur ludy były założycielami państwowości. Traktowali oni podbitych również jako swój dobytek. Na bazie dotychczasowej wiedzy nie do przyjęcia jest teza, że twórcy zjednoczonego Egiptu byli dziedzicami od dawna istniejącej organizacji społecznej²³⁹. Ta uległa radykalnej zmianie; w miejsce zorganizowanych w niewielkie osady i koczownicze rody społeczeństw egalitarnych powstało zorganizowane w państwo społeczeństwo zhierarchizowane, w którym cała własność stała się własnością monarchy (faraona),

239 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 40.

pozostała część społeczeństw nie posiadała nawet wolności osobistej. Z czasem struktura powstałych państw ewoluowała, powstawały kolejne grupy, ale były to już zmiany wewnątrzpaństwowe. Czas struktur rodowych i plemiennych tam gdzie powstały państwa minął bezpowrotnie, choć trwały zapewne niektóre wcześniejsze idee, ale tylko w ramach rodów panujących.

Przytoczę tu jeszcze fragment rozważań François Daumasa, który pisał: *Lud naturalnie, w kołowymrocie pracy codziennej, prowadzi nadal życie jednostajne i wierzy w ten sam świat ducha, co i w okresie prahistorycznym. Ale ponad masami potrzebującymi kierownictwa jakże wysoko wyrasta myśl tych, którzy kierują tymi masami! Zachowują oni wprowadzić stare więzi z ludami Afryki, tak jak Grecy zachowali archaiczne formy nawet wówczas, gdy nowy duch zdążył już nadać im nową treść. Czuje się jednak ze wszystkich stron ożywcze tchnienie myśli. Nowości nie przestają pojawiać się, a następują jedna po drugiej w tempie tak szybkim, jak na tamte czasy, że można je porównać z tempem współczesnych odkryć naukowych poczynszyszy od ubiegłego wieku*²⁴⁰.

Jak zauważymy poniżej ówczesny postęp dotyczył tylko kilku sfer życia (w tym kultu nieśmiertelności władców), postęp w dziedzinie gospodarki był niewielki. Celem mojej pracy jest znalezienie przyczyn tego regresu, myślę, że jedną z głównych była przyjęta u zarania państwowości idea boskości (nieśmiertelności) władcy.

Około XXIX wieku p.n.e. W Egipcie istniało już silne państwo Górnego Egiptu. Trudno powiedzieć, czy obejmowało całe jego terytorium, ale na pewno stanowiło zaczątek nowego egipskiego królestwa. Decydujące zwycięstwo nad armiami Deltę odniósł król, zwany Skorpionem. Jednak jeszcze nie on zjednoczył Egipt. Udało mu się jedynie rozciągnąć swe panowanie na Memfis i okolice.

Panowanie władców I dynastii

Władcą, który jako pierwszy dokonał podboju (zjednoczenia) całego Egiptu mógł być Narmer²⁴¹, (Cierpiący sum). Prawdopodobnie pochodził z niezlokalizowanej dotychczas miejscowości Tinis²⁴² w Górnym Egipcie (a może w Nubii²⁴³) i panował w Tebach. Miał się zasłużyć nie tylko zjednoczeniem kraju, ale również stworzeniem sieci kanałów irygacyjnych²⁴⁴ i założeniem miasta Memfis (nazwa późniejsza), w którym wznosił świątynię lokalnego bóstwa, Ptaha. Złożył on w świątyni Horusa w Hierakonpolis paletę oraz maczugę ozdobione przedstawieniami upamiętniającymi prowadzoną przez niego wojnę. Wiemy, że Nemer toczył walki przeciwko władcom w Delcie Nilu. Pokonał Północ i przyłączył Deltę do swojego kraju. Zdobienia na wspomnianej palecie wyobrażają go jako

240 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 58.

241 Lata panowania: 3150-3125 p.n.e. (Grimal), 3032-3000 p.n.e. (Kwiatkowski). Menes po objęciu władzy przyjął tronowe imię (prenomen): Horus Narmer.

242 Tinis to starożytne miasto w Górnym Egipcie. Nazwę tego miasta znamy od Manetona, możliwe, że jest ono grecką wersją egipskiego Tanit. Od nazwy tego miasta wywodzi się nazwa dwóch pierwszych dynastii faraonów – tynickie, z niego miał wywodzić się założyciel i dynastii – Narmer. Lokalizacja Tinis nie jest dokładnie znana, przypuszcza się, że znajdowało się w pobliżu dzisiejszego miasta Dżirdża, na północ od starożytnego Abydos.

243 Fakt, że pochodził z Nubii dowodziłby raczej teorii, że podbił, a nie zjednoczył. Utworzył jednolite państwo w wyniku podboju. Słowo zjednoczył jest tu eufemizmem.

244 Teoria, według której to faraonowie kierowali procesem irygacji jest dyskusyjna, co wykazuję w innym miejscu tej pracy.

władcę zabijającego wroga w liczbie 6000 mieszkańców Deltę. Po drugiej stronie palety widać Horusa Narmera idącego ku polu masakry ze sztandarami, gdzie w dwóch rzędach leży 10 martwych ludzi z odciętymi głowami. Na maczudze upamiętniono władcę w momencie składania łupów: 120.000 jeńców, 400.000 byków, 1.422.000 kóz (liczby te są przypuszczalnie znacznie zawyżone). Prawdopodobnie Horus Narmer za siedzibę obrał sobie miasto Tinis, z którego pochodził. Możliwe jest, że założył miasto Memfis. Jego następcą został Athot (Aha)²⁴⁵. Został pochowany w Umm el-Qaab w Abydos. Niektórzy badacze uważają jednak, że zjednoczenie Egiptu dokonało się przed panowaniem Narmera. Kolejni władcy tej dynastii kontynuowali politykę podbojów.

Faraon Aha²⁴⁶ założył (lub, według innych badaczy przeniósł) stolicę zwaną Białym Mur (późniejsze Mefis²⁴⁷), założył też zespół świątynny w Sakkarze. W roku 3100 p.n.e. Memfis było pierwszym miastem, którego populacja przekroczyła 30.000 mieszkańców (dane szacunkowe)²⁴⁸. Król²⁴⁹ Aha w czasie swego panowania dążył do utrzymania władzy centralnej, próbując nie dopuścić do feudalizacji kraju, musiał też chronić swe państwo przed zakusami wrogów zewnętrznych. Walczył z Etiopami, Libijczykami i Nubijczykami. Na jednej z zachowanych z okresu jego panowania tablic rocznych wymieniono m.in. „pobicie Nubii”. Przypuszcza się, że to on był tym władcą, który przesunął granice Egiptu aż do i katarakty. Już w tym okresie Egipt został podzielony na nony (prowincje), zostały też przyjęte podstawowe założenia religii, której głównym celem była legitymizacja władzy panujących. W rodzinie faraona przyjęta była poligamia, władcy posiadali też konkubiny²⁵⁰. Podział na prowincje, jak też i polityka podbojów były konsekwencją konieczności zaspokojenia roszczeń elit wywodzących się z rodziny panującej, lub spośród wojskowych.

Syn króla Aha i jednej z jego pomniejszych żon (lub konkubiny), Chenedhapi,

245 Część badaczy uważa, że i dynastia (tynicka) (ok. 3100-2890 p.n.e.; lub 3000-2850 p.n.e. - Schneider) rozpoczyna się od Aha, Narmer zaś jest ostatnim przedstawicielem "dynastii 0". Imiona władców i dynastii: Narmer, (Menes 3150-3125); Aha Iti (Atoti), Menes 3125-3100; Dżer Iti (Atoti), Athotis 3100-3055; Dżet Iterti, Kenkenes 3055-3050; Den (albo Udimu), Chasti Ousaphais 3050-2995; Anedżib (Adżib), Merpebia Miebis 2995-2950; Semerchet Irineczet, Semempses 2960-....; Ka'a (Kaa, Ka), Bauneter Oubienthis ...?-2925.

246 Uczeni z Oksfordu oszacowali z 68 proc. prawdopodobieństwem, że pierwszy władca - król Aha (Walczący sokół), objął tron między 3111 a 3045 rokiem przez naszą erą (Schneider podaje jako przybliżoną datę jego panowania lata ok. 2980 r. p.n.e.; H. A. Schlögl podaje lata pomiędzy 2982 p.n.e. a 2950 p.n.e.). [Por.: Margit Kossobudzka, newscientist.com. Wyniki badań publikuje pismo Proceedings of the Royal Society A. por. też: AO / AB, WP.PL. 2013-09-04]

247 Wedle Herodota miasto Memfis miało zostać założone przez Menesa, który zjednoczył Dolny i Górny Egipt i stał się pierwszym władcą zjednoczonego Egiptu. Menes miał wznieść tamę, by chronić miasto przed wylewami Nilu. Następca Menesa polecił zbudować, jak pisze Herodot, pierwszy pałac w mieście. Nazwa Memfis pochodzi od nazwy piramidy Pepiego i Men-nefer ("Doskonałe Trwanie") i używana była na określenie całego miasta od czasów XVIII dynastii. Najstarsza nazwa miasta brzmiała Inebu-hedż ("Biały mur"), zapewne od muru królewskiej rezydencji. W czasach Średniego Państwa Memfis określano nazwą Anch-taui ("Którym żyją Oba Kraje", tj. Egipt), co podkreśla położenie Memfis dokładnie na granicy między Górnym i Dolnym Egiptem (doliną i deltą Nilu). Pozostałości Memfis znajdują na zachodnim brzegu Nilu, ok. 20 km na południe od Kairu (w pobliżu wioski Mit Rahina). Dzisiaj z tego wielkiego w starożytności miasta nie pozostało prawie nic. o znaczeniu miasta świadczyć może nekropola memficka, ciągnąca się na przestrzeni ponad 30 km na krawędzi pustyni. Nekropola obejmuje, idąc od południa (nazwy pochodzą od współcześnie istniejących wiosek arabskich). Por.: Wikipedia, hasło: *Memfis*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Memfis>

248 Około roku 1557 p.n.e. pod względem wielkości populacji Memfis wyprzedziło Awaris i stało się największym miastem ówczesnego świata (dane szacunkowe).

249 Tytuły ówczesnych władców pochodzą z okresów późniejszych. Używam tu tytułu król, by określić w ten sposób ustrój polityczny tego państwa – była to monarchia patrymonialna.

250 Por.: Bogusław Kwiatkowski, *Poczet faraonów. Życie, legenda, odkrycia*, Warszawa, 2002, s. 46.

Dżer²⁵¹ w połowie swojego panowania podbił kraj Sedżet (najprawdopodobniej Synaj lub Palestyna). Walczył także z Nubijczykami na południu i Libijczykami w delcie Nilu. Pochodzące z tego okresu tabliczki z drewna i kości słoniowej przekazują nam nieco informacji o tym władcy i jego epoce. Jedna z nich pokazuje łódzie płynące w kierunku miast Delt Sais i Buto (wczesnej stolicy Dolnego Egiptu), inna zaś opisuje składanie ofiar z ludzi. Zwycięskie wojny tego władcy umożliwiły rozwój budownictwa państwowego i religijnego oraz sztuki. Nastąpił pewien rozwój nauki i medycyny, a sam władca posiadał opinię wielkiego medyka. Stworzył pisma o leczeniu dolegliwości, które były używane przez 3000 lat po jego śmierci. Należy podkreślić jednak, że postęp w dziedzinie rolnictwa i poziomu życia chłopów nie uległ wówczas zmianie. Podobnie – o czym wspominam poniżej – wolny był postęp żeglugi. Nie wiemy, czy składanie ofiar z ludzi dotyczyło pojmanych jeńców, czy też ludności Egiptu²⁵². Nie wiemy też, jak długo zachował się w państwach faraonów ten zwyczaj? Przypuszcza się, że zanikł w czasie panowania III dynastii. Dziwi mnie też fakt, że historycy jakby mimochodem przechodzą nad informacjami dotyczącymi zniszczeń terytoriów państw ościennych. Dżer rządził w sumie od 20 do 57 lat (wg różnych źródeł i szacunków). W jego grobowcu w Umm el-Qaab w Abydos znaleziono szczątki 300 poddanych, którzy zostali zabici, aby służyć mu w przyszłym życiu (ta tradycja została wkrótce porzucona, a ludzi zastąpiono figurkami uszebti). Władca ten zakładał też gospodarstwa, które miały zapewnić zmarłym królom zaopatrzenie w żywność w zaświatach.

Nowe światło na panowanie ówczesnych władców Egiptu rzucają współczesne badania archeologiczne. W Wadi Ameyra na pustyni Synaj znaleziono około 60 inskrypcji hieroglificznych wyrytych w skale. Według archeologów mają około 5000 lat i zostały stworzone przez górników wysłanych w ten region przez pierwszych faraonów starożytnego Egiptu. Odsłaniają liczne wcześniej nieznane szczegóły historii starożytnego Egiptu. Jeden z napisów mówi o królowej o imieniu Neith-Hotep, współzałożycielki pierwszej dynastii, która rządziła Egiptem, jako regent młodego faraona Dżera. Naukowcy szacują, że najstarsze z rycin mają około 5200 lat, natomiast najmłodsze około 4800 lat. Te najmłodsze wspominają o faraonie zwanym Nebra, drugim faraonie z II dynastii. Wyryte inskrypcje mają prawdopodobnie informować, że państwo egipskie (faraon) jest właścicielem tych ziem. Najciekawszy tekst mówi nam o królowej Neith-Hotep, która stała się władczynią Egiptu około 5000 lat temu, tysiące lat przed najbardziej znanymi nam Hatszepsut lub Kleopatry VII. Wcześniej egiptolodzy uważali, że Neith-Hotep była żoną faraona Narmera, z inskrypcji dowiadujemy się jednak, że tak nie było, gdyż była królową regentem na początku panowania Dżera. Inny niezwykle ważny znaleziony w Wadi Ameyra zapis, który po raz pierwszy opisuje to miasto i wiąże się z nazwą Iry-Hor, króla, który rządził Egiptem dwa pokolenia przed Narmerem, dowodzi, że miasto Memfis zwane dalej jako „Miasto Białych Ścian” powstało znacznie wcześniej niż przypuszczali egiptolodzy. Według starożytnych pisarzy greckich czy rzymskich, Memphis zostało zbudowane przez mitycznego króla zwanego Menes, władcy uznawanego przez archeologów jako faraona Narmera. Inskrypcje wskazują, że miasto istniało znacznie wcześniej, dużo wcześniej zanim urodził się Narmer. Wśród inskrypcji z Wadi Amyera, naukowcy odkryli również kilka

251 Lata panowania: 3100-3055 p.n.e. (Grimal), 2999-2952 p.n.e. (Kwiatkowski), 2980-2960 p.n.e. (Schneider), 2942-2902 p.n.e. (Schlögl). Dżer uznawany był w późniejszych latach za prawodawcę, jego grób w Abydos za grób Ozyrysa. Por.: T. Schneider, dz. cyt., s. 121.

252 Wikipedia, hasło: Dżer. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Dżer>.

opisów łodzi. Wśród trzech wymienionych łodzi udało się zidentyfikować „Królewski Serekh” wygląda on jakby to była kabina na tych łodziach. Przedstawione łodzie różnią się od tych, które znajdowano zakopane przy grobach, czy piramidach faraonów. Są one znacznie bardziej prymitywne, co sugeruje, że mogą pochodzić z dużo wcześniejszego okresu²⁵³. To odkrycie pokazuje kilka ciekawych aspektów. Po pierwsze jak mało jeszcze wiemy o początkach państwowości i władcach Egiptu tego okresu. Po drugie, że archeolodzy czy historycy często wymyślają sobie i zakładają, pewne fakty, tak aby wpasować je do z góry założonej teorii.

Faraon Dżet (Horus Wadżi)²⁵⁴, zdaniem Manetona, rządził dwadzieścia trzy lub czterdzieści dwa lata, zaś rekonstrukcja Kamienia z Palermo pozwala mu przypisać jedenaście lat rządów. Żoną jego była królowa Meritneit, synem i następcą Den. Wydaje się, że Dżet kontynuował politykę swoich poprzedników, musiał też borykać się z bieżącymi problemami. Wiemy, że za jego czasów z niejasnych powodów w Egipcie zapanował głód (według Manetona). Miał również poprowadzić wyprawę o raczej pokojowym charakterze nad Morze Czerwone, prawdopodobnie w celu eksploatacji kopalń na Pustyni Wschodniej²⁵⁵. Zachowana do dzisiaj w zbiorach muzeum w Luwrze stela z jego imieniem świadczy o stosunkowo wysokim poziomie rzemiosła w tym okresie. Dżet został pochowany w Umm el-Qaab w Abydos, razem z 335 innymi osobami.

Pierwszym władcą, który wprowadził do oficjalnej tytulatury określenie *nistu-biti*, co oznacza tytuł króla Górnego i Dolnego Egiptu był Den (Horus Den lub Dewen)²⁵⁶. Był synem faraona Dżeta i królowej Meritneit, która w pierwszych latach panowania syna pełniła funkcję regentki. Jego żoną była księżniczka saicka Merneit. Den prowadził liczne, zwycięskie wojny na Synaju, w Palestynie i Nubii. Starożytne źródła odnotowały również jego ożywioną działalność religijną, udział w licznych uroczystościach i konsekracje nowych wizerunków bóstw. Za jego czasów miało miejsce najprawdopodobniej pierwsze znane święto sed. Prawdopodobnie również przejął dobra swoich poprzedników i pomniejszył władzę urzędników. Utworzył też urząd „kanclerza króla Dolnego Egiptu”. Wykazywał również zainteresowania naukami medycznymi. Jego panowanie było okresem świetności i dobrobytu, o czym świadczy bogate wyposażenie grobowców jego współczesnych, w tym grobowca kanclerza króla Dolnego Egiptu Hamaki w Sakkarze.

Synem Dena i królowej Merneit był Anedżib (lub Adżib)²⁵⁷, jego bratem był prawdopodobnie Semerchet. Anedżib wstąpił zapewne na tron w wieku już zaawansowanym, gdyż wkrótce po objęciu władzy obchodził święto sed. Jego panowanie nie trwało długo, zapewne 10 do 12 lat. W tym czasie zajmował się organizacją kraju, zakładając miasta i przeprowadzając, co dwa lata, spis ludności.

253 Por.: Nowe znalezisko w Egipcie zaskoczyło archeologów, science.org. 20 styczeń 2016 00:00. <http://www.paranormalzone.pl/swiat-odkrywy/historia/item/748-nowe-znalezisko-w-egipcie-zaskoczylo-archeologow>.

254 Lata panowania: 3055-3050 p.n.e. (Grimal), 2952-2939 p.n.e. (Kwiatkowski), 2960-2930 p.n.e. (Schneider), ok. 2902-2889 p.n.e. (Schlögl).

255 Por.: N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004, s. 62; por. też: B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 53-56.

256 Lata panowania: 3050-2995 p.n.e. (Grimal), 2930-2910 p.n.e. (Schneider; podaje imię Dewen), 2939-2892 p.n.e. (Kwiatkowski), 2889-2842 p.n.e. (Schlögl).

257 Lata panowania: 2995 p.n.e. – ? (Grimal), 2892-2886 p.n.e. (Kwiatkowski), 2910-2890 p.n.e. (Schneider), 2842-2836 p.n.e. (Schlögl).

Najstarszy staroegipski znany spis ludności pochodzi z czasów jego panowania. Prawdopodobnie był pierwszym władcą, który miał swoją siedzibę w Memfis. Pierwszy też wprowadził tytuł królewski „nebui”, (czyli Dwaj Władcy), utożsamiający faraona z opiekunami Górnego i Dolnego Egiptu Horusem i Setem. Pochowany został w Umm el-Qaab w Abydos w skromnym grobowcu, najmniejszym wśród grobowców królów z I dynastii, a imię jego zostało w wielu miejscach zatarte. Fakty te mogą świadczyć o niechęci jego następcy i domniemanego brata Semercheta do zmarłego władcy²⁵⁸.

Semerchet²⁵⁹, mógł być synem Dena i królowej Merneit oraz bratem poprzedniego władcy Anedżiba. Inna teoria mówi, że był synem królowej Betrest oraz Anedżiba, jeszcze inna, że jego ojciec był faktycznie nieznany. Uważa się go za uzurpatora, jego imię nie jest wymieniane np. na Liście Królów w Sakkarze, a następca faraon Ka'a, kazał niszczyć inskrypcje z jego imieniem. Przyjęta przez Semercheta tytulatura królewska może świadczyć o jego karierze religijnej w okresie przed przejęciem władzy. Wstąpił na tron prawdopodobnie w zaawansowanym wieku. Panował także, w stosunku do innych władców i dynastii, stosunkowo krótko gdyż tylko 8 lat i kilka miesięcy. W jego skromnym grobie w Abydos znaleziono wiele naczyń, z których prawie wszystkie należały do Merneit, Dena i Anedżiba, z czego tylko na naczyniach Dena pozostawione zostały imiona tego władcy, imiona Merneit i Anedżiba zostały zatarte. Prawdopodobnie Semerchet był wrogo nastawiony do długich rządów brata i starał się zatrzeć wspomnienia po nim. Podobnie potraktował matkę, która prawdopodobnie poparła pretensje do tronu jego brata. Szacunkiem darzył jedynie ojca. Semerchet nie nosił także tytułu „nebui” (Dwaj Władcy) wprowadzonego przez Anedżiba, lecz nosił tytuł króla Górnego i Dolnego Egiptu oraz imię nebti (Dwu Pań), a więc tytuły używane przez Dena. W polityce wewnętrznej i zagranicznej kontynuował politykę poprzedników, panowanie jego nie wyróżniało się niczym szczególnym – wysyłał wyprawy na Synaj, brał udział w uroczystościach religijnych połączonych ze ściąganiem danin i podatków. Następca Semercheta, Ka'a²⁶⁰ uważał swojego poprzednika za uzurpatora i kazał niszczyć pamiątki po nim, natomiast imiona Anedżiba pozostawił nietknięte, co sugeruje, że mógł być synem tego ostatniego. Inna teoria mówi, że był synem Semercheta. W każdym razie mamy tu wyraźne świadectwo ówczesnych walk wewnątrzdynastycznych. To przypuszczalnie one stały się główną przyczyną upadku tej dynastii. Nie zachowało się wiele informacji o panowaniu Ka'a. Przypuszcza się, że panował od 26 (wg Manetona) do 34 (wg Grimala) lat. Obchodził w tym czasie dwa święta sed. Jest uznawany za ostatniego z władców I dynastii. Pochowany został w Umm el-Qaab w Abydos. Jak widzimy koniec panowania tej dynastii zakłócały przewroty pałacowe. Były one wynikiem walki o władzę wewnątrz poligamicznej rodziny panującej. To ona, wraz z postępującą feudalizacją kraju przyczyniła się do kryzysu państwa i upadku władzy i dynastii.

Wokół grobowców wczesnych faraonów z okresu ok. 3100 roku p.n.e. znaleziono setki mniejszych grobów zawierających szczątki osób, które najprawdopodobniej zostały złożone w ofierze, aby towarzyszyć swojemu władcy w życiu pozagrobowym. Praktyka ta

258 Por.: N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004, s. 62-63; por. też: B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 59-60, Th. Schneider, *Leksykon faraonów*, Warszawa-Kraków 2001, s. 44-45.

259 Lata panowania: ? – 2960 p.n.e. (Grimal), 2886-2878 p.n.e. (Kwiatkowski), 2890 p.n.e. – 2870 p.n.e. (Schneider), 2836-2828 p.n.e. (Schlöggl).

260 Lata panowania: 2960-2925 p.n.e. (Grimal), 2878-2853 p.n.e. (Kwiatkowski), 2870-2850 p.n.e. (Schneider), 2828-2803 p.n.e. (Schlöggl).

została zarzucona, gdy około 4500 lat temu rozpoczęto budowę piramid²⁶¹. Masowe ofiary z ludzi były szczególnie charakterystyczne dla starożytnych państw, których zmarli przywódcy wymagali, aby ich dworzanie i zwolennicy towarzyszyli im w podróży do zaświatów. Grobowce pierwszej dynastii egipskich faraonów (3100–2890 p.n.e.) były otoczone grobami ich dworzan.

Składanie ofiar z ludzkich służących było praktykowane w Egipcie w czasach Pierwszej Dynastii (ok. 3100–2900 p.n.e.) jako część królewskich obrzędów pogrzebowych, podczas których służbę i członków dworu chowano w grobowcach pomocniczych wokół grobu faraona, aby służyć mu w życiu pozagrobowym. Najnowsze badania podważają jednak rytualny charakter tych wszystkich rytuałów, sugerując, że niektóre pochówki odbywały się z czasem, ale praktyka ta była powszechna i obejmowała wiele osób.

W Abydos kult grobowy mógł być praktykowany w dwóch rodzajach budowli. Sam grobowiec króla lub królowej był dużą podziemną budowlą otoczoną mniejszymi komorami grobowymi lub pomocniczymi. Choć splądrowano je, nadal możliwe jest ustalenie, że w tych komorach znajdowały się ofiary pogrzebowe – w tym zwierzęta i ludzie.

Właścicielami grobowców byli władcy Pierwszej Dynastii. Z grobowcami, ale w odległości około 1,5 km od cmentarza, związane są tzw. groby grobowe. Ich dokładna funkcja wciąż pozostaje tajemnicą, ale jedną ze wskazówek jest to, że były otoczone komorami z darami. W niektórych z nich znaleziono szczątki ludzkie, ale ostatnio odkryto również osły, a nawet groby łodziowe, ułożone w równych rzędach. Praktyka ta trwa przez większość okresu Pierwszej Dynastii, czyli około 250 lat. Król Aha prawdopodobnie zapoczątkował tę praktykę, organizując 36 pochówków dodatkowych przy swoim grobowcu i sześć przy swoim grobowcu. Jego następca, Dżer, znacznie zwiększył tę liczbę, organizując 326 pochówków dodatkowych przy grobach i 269 przy grobowcu.

Zarówno w Egipcie, jak i w Mezopotamii, ofiary z ludzi były ściśle związane z ostentacyjnym pokazem elit i rytuałami pogrzebowymi. Praktyka ta miała stosunkowo krótki żywot i wiązała się z powstaniem państw oraz elit rządzących, które koncentrowały się na zaznaczaniu swojej władzy w sposób wywierający silny wpływ.

W Egipcie wcześniejsze ślady ofiar z ludzi pojawiły się już w okresie predynastycznym w Hierakonpolis i Adajmie, ale to w Abydos, na początku III tysiąclecia p.n.e., stały się one systematyczne i znaczące. Podobnie jak na Bliskim Wschodzie, elity składały ofiary z ludzi w ramach obrzędów pogrzebowych. W Abydos kult grobowy mógł być praktykowany w dwóch rodzajach budowli. Sam grobowiec króla lub królowej był dużą podziemną budowlą otoczoną mniejszymi komorami grobowymi lub pomocniczymi. Choć splądrowano je, nadal możliwe jest ustalenie, że w tych komorach znajdowały się ofiary pogrzebowe – w tym zwierzęta i ludzie.

Właścicielami grobowców byli władcy Pierwszej Dynastii. Z grobowcami, ale w odległości około 1,5 km od cmentarza, związane są tzw. groby grobowe. Ich dokładna funkcja wciąż pozostaje tajemnicą, ale jedną ze wskazówek jest to, że były

otoczone komorami z darami. W niektórych z nich znaleziono szczątki ludzkie, ale ostatnio odkryto również osły, a nawet groby łodziowe, ułożone w równych rzędach. Praktyka ta trwa przez większość okresu Pierwszej Dynastii, czyli około 250 lat. Król Aha prawdopodobnie zapoczątkował tę praktykę, organizując 36 pochówków dodatkowych przy swoim grobowcu i sześć przy swoim grobowcu. Jego następca, Dżer, znacznie zwiększył tę liczbę, organizując 326 pochówków dodatkowych przy grobach i 269 przy grobowcu.

Zarówno w Egipcie, jak i w Mezopotamii, ofiary z ludzi były ściśle związane z ostentacyjnym pokazem elit i rytuałami pogrzebowymi. Praktyka ta miała stosunkowo krótki żywot i wiązała się z powstaniem państw oraz elit rządzących, które koncentrowały się na zaznaczaniu swojej władzy w sposób wywierający silny wpływ.

W kontekście tych obszernych i niezwykle bogatych zbiorów grobowych, ludzkie ofiary to tylko jeden z wielu eksponatów. Każdy przedmiot znaleziony w grobowcach reprezentuje coś, co zostało wyjęte z normalnego użytku i obiegu. Większość z nich była niezwykle cenna, podobnie jak ofiary ludzkie i zwierzęce. Jeśli ludzkie ofiary pełniły tę samą rolę po śmierci, co za życia, prawdopodobnie były również wysoko wykwalifikowanymi i doświadczonymi pracownikami. Ludzie mogli być najcenniejszą częścią ofiar. Ale jeśli spojrzymy na ten zbiór jako całość, jako na odzwierciedlenie życia zmarłego (a przynajmniej życia idealnego), to nie są one aż tak nie na miejscu ani skrajnie osobliwe.

Ludzkie ofiary były najprawdopodobniej widoczne w momencie pochówku, być może nawet przenoszone do grobowca w sposób przypominający procesję. Ma to z pewnością implikacje ideologiczne i polityczne i musiało być częścią strategii rządzącej elity. Jednakże po stosunkowo krótkim okresie wystawienia zawartości grobowca, zostały one na zawsze usunięte z ludzkiego pola widzenia. Ostatecznie ich długofalowy cel był nadprzyrodzony – czy to do użytku w życiu pozagrobowym przez zmarłych, czy dla konkretnych bóstw. Stanowiły one element życia religijnego i wierzeń starożytnych ludów zamieszkujących te regiony.

W starożytnym Egipcie i na Bliskim Wschodzie ofiary z ludzi składano obok zmarłych, składając je do najcenniejszych przedmiotów należących do elity. Ten rodzaj „ofiarowania służebnego” praktykowano również w Anyang, za czasów dynastii Shang, w Chinach, około 1200 r. p.n.e. Duże kompleksy cmentarne obejmują ofiary ze zwierząt, takich jak konie, słonie i psy, oraz ofiary z ludzi, które prawdopodobnie dzielą się na osoby bliskie zmarłemu (być może nawet członków rodziny) i te bardziej oddalone. Ci ostatni byli zazwyczaj młodymi mężczyznami, prawdopodobnie jeńcami wojennymi, umieszczanymi w symbolicznych miejscach w grobowcach, zazwyczaj w narożnikach i przy wejściach. Ofiary służebne składano również w Mezoameryce, ale tam stanowiły one tylko jeden rodzaj ofiar wśród wielu innych rodzajów ofiar z ludzi i zwierząt.

Nie wszystkie ofiary z ludzi wpisują się w kategorię praktyk pogrzebowych lub ofiar z rąk służebnych, gdzie nacisk kładziony jest na całość zgromadzenia. W innych przypadkach samo zabójstwo odgrywa bardziej centralną rolę, a ofiary mają silne znaczenie symboliczne w lokalnych kosmologiach. Na przykład, ofiary z ludzi są dobrze udokumentowane w prekolumbijskiej Ameryce Środkowej i Południowej, w licznych ofiarach budowlanych i konstrukcyjnych, odnalezionych w azteckich

„stojakach na czaszki” w Teotihuacan, Tolteków, Majów i Azteków, lub w masowych, połączonych ofiarach z dzieci i lam w kulturze Chimú w Peru²⁶².

Panowanie władców II dynastii

Nie są znane okoliczności zmiany dynastii. Przyjmuje się przeważnie, że odbyło się to bezkrwawo, chociaż koniec panowania i dynastii to okres niepokoїв wewnętrznych, prawdopodobnego konfliktu między Północą a Południem, czyli Dolnym i Górnym Egiptem, co miało znaleźć odbicie w tytulaturze nowego faraona Hetepsechemui. Jedna z teorii zakłada, że nowy władca mógł być adoptowanym synem faraona Ka'a, inna zakłada, że sięgnął on po władzę w wyniku małżeństwa z córką poprzedniego władcy²⁶³.

Hetepsechemui²⁶⁴ (*Dwaj Potężni trwają w pokoju, Dwie Panie trwają w pokoju, Pojednanie Obu Mocy*), który rządził krajem z Memfis przez 39 lat (wg Manetona), utrzymywał bliskie kontakty z władcami wschodniej Deltę z rejonu Bubastis, niektórzy sądzą nawet, że mógł się stamtąd wywodzić, czcił, bowiem tamtejsze lokalne bóstwa (Bastet i Sopdu). Biorąc pod uwagę ówczesne zwyczaje możemy przypuszczać również, że stamtąd wywodziła się jego matka. W tym też okresie mamy do czynienia z początkiem kultu Słońca, chociaż imię Re pojawia się dopiero w tytulaturze jego następcy. Został pochowany na stołecznej nekropoli w Sakkarze. Nadziemna część jego grobowca została zniszczona w czasach Starego Państwa, przy budowie piramidy dla faraona Unisa z V dynastii²⁶⁵.

Kolejny władca starożytnego Egiptu z II dynastii, Reneb (Nebre)²⁶⁶, podobnie jak jego poprzednicy, rządził krajem z Memfis. Panował przez kilkanaście lat, choć Manethon przypisywał mu trzydziestodwujęcioletnie rządy nad Egiptem. Na podstawie imienia horusowego władcy, zawierającego element „re” można przypuszczać, że kult boga Re w ówczesnym Egipcie odgrywał już pewną rolę²⁶⁷. Podczas panowania tego władcy doszło przypuszczalnie do jakiejś katastrofy

262 Laerke Recht, *Ofiary z ludzi na starożytnym Bliskim Wschodzie i w Egipcie*, The Ancient Near East Today, Luty 2020, t. 8.2. Dostęp: <https://anetoday.org/human-sacrifice-near-east/>.

263 II dynastia władców starożytnego Egiptu, tynicka, panowała według różnych historyków w latach: 2925-2700 p.n.e. (Grimal), 2853-2707 p.n.e. (Kwiatkowski), 2850-2740 p.n.e. (Schneider) 2890-2686 p.n.e. (Lipińska), 2770-2649 p.n.e. (Tiradritti, De Luca). Imiona władców II dynastii: Hetepsechemui Hotep, Boethos 2853-2825; Nebre (albo Reneb) Nubnefer, Kekhoos 2825-2810, Neterimu (Nineczer) Baneteru Binothris 2810-2767, Uneg (Peribsen) Uadžans, Tlas 2760-2749, Chasechem Neferkare Cheres 2749-2744; Chasechemui, Nefersokar Nefercheres 2744-2736. [Po przecinku imię greckie, wg Manetona.]

264 Lata panowania: 2925 p.n.e. – ? (Grimal), 2853-2825 p.n.e. (Kwiatkowski), 2850 p.n.e. – ? (Schneider); 2803-2775 p.n.e. (Schlögl. Badacz ten przypuszcza jednak, że do czasu panowania tego władcy wliczono dwa lata panowania Ka'a. [Schlögl, dz. cyt., s. 59]).

265 N. Grima, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004, s. 64; B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 66-67; T. Schneider, *Leksykon faraonów*, Warszawa-Kraków 2001, s. 141.

266 Lata panowania: 2825-2810 p.n.e. (Kwiatkowski), ok. 2830 p.n.e. (Schneider), 2775-2760 p.n.e. (Schlögl).

267 Por.: B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 68-69; por. też: T. Schneider, *Leksykon faraonów*, Warszawa-Kraków 2001, s. 191.

żywiolowej. Manenton relacjonuje, że w Bubastis gwałtownie otwarła się ziemia i zginęło wielu ludzi. Przypuszczalnie chodzi o trzęsienie ziemi. Badania geologiczne potwierdziły, że w zachodniej Delcie wystąpiły w tym czasie wstrząsy pochodzenia wulkanicznego²⁶⁸. Został pochowany w Sakkarze, przy czym nie do końca jest jasne, czy zespół grobowy pod grobowcem faraona Unisa należał do Reneba, czy do jego poprzednika, albowiem znaleziono tam odciski pieczęci obu tych władców.

Bardziej znanym władcą z II dynastii jest Nineczer²⁶⁹, który panował przez 43 lata (według różnych źródeł do 47 lat). Stolicą państwa było wówczas Memfis. Zachowane dokumenty mówią o działalności architektonicznej faraona (rozpoczęcie budowy własnego grobowca), jego udziale w świętach religijnych (święto barki, pierwszy znany bieg Apisa), o przeprowadzanych co dwa lata spisach ludności. Pod koniec jego panowania prawdopodobnie pogorszyły się stosunki między Dolnym i Górnym Egiptem, przypuszczalnie na skutek nowej orientacji religijnej obranej przez Reneba (kult Re) i kontynuowanej przez Nineczera, która nazbyt faworyzowała Północ. Został pochowany w Sakkarze, jego zespół grobowy znaleziony został w podziemnej galerii pod rampą faraona Unisa. Nie ma zgodności egiptologów, co do ilości i imion faraonów po Nineczerze. Szczególne jednak spory wywołuje postać Peribsen. Istnieją różne teorie dotyczące tego władcy oraz jego powiązań z Sechemibem, Senedżem i Unegiem:

Peribsen panował początkowo, jako Horus Sechemib²⁷⁰, w jego państwie wybuchła jednak rewolucja, która zmieniła stosunki polityczne i religijne. Z tych powodów Sechemib zmienił swoją tytulaturę; imię horusowe (Horus Sechemib) zastąpił imieniem setowym (Set Peribsen). Nie są do końca jasne motywy tej decyzji, także i motywy, dla których Peribsen przeniósł swoją stolicę z Memfis do Tinis. Niewykluczone, że zmiana orientacji religijnej faraona pociągnęła za sobą bunt zwolenników Horusa na Północy i oddzielenie się Deltę. Pod koniec swego życia Peribsen zgodził się jednak na kompromis i uznał obu bogów Seta i Horusa za równoprawnych (Kwiatkowski)²⁷¹. Być może fakt ten oznaczał przejęcie przez tego władcę panowania nad całością Egiptu? Peribsen został pochowany w Umm el-Qaab w Abydos.

Odnosnie kolejnego, domniemanego władcy Sechemiba (Sechemib Perenmaat) jedyną pewną rzeczą wydaje się fakt, że rezydował w Memfis. Mógł być władcą tylko Górnego Egiptu po utracie jednościi kraju i oddzieleniu się Południa. Istnieją różne teorie dotyczące tej postaci: Sechemib był lokalnym władcą memfickim, następcą Senedża, którego Sechemib pochował w przygotowanym przez siebie grobowcu w Abydos (Grimal). Sechemib i Peribsen to ta sama osoba;

268 Por.: Schlögl, dz. cyt., s. 59

269 Lata panowania Nineczera, jako władcy Górnego i Dolnego Egiptu: 2810-2767 p.n.e. (Kwiatkowski). Podana przez Kwiatkowskiego data początkowa odnosi się zapewne do daty urodzenia, nie panowania.

270 Zdaniem Schlögla Peribsen może być tożsamy z królem Senedem. W tym wypadku czas jego panowania przypadaby na lata 2710-2684 p.n.e. Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 61-62.

271 Zdaniem części historyków Peribsen i Uneg to ta sama osoba (Cambridge Ancient History), według innych Peribsen i Uneg to dwaj różni władcy (Kwiatkowski). Jeszcze inni historycy przyjmują, że Sechemib i Peribsen to dwaj różni władcy, którzy panowali jednocześnie i walczyli między sobą o kontrolę nad całym krajem (Garnot) oraz że Sechemib i Senedż to ta sama osoba (Kwiatkowski). Niektórzy przypuszczają, że Peribsen był następcą Sechemiba, którego pozbawił tronu (Lauer), że Sechemib był następcą Peribsen i zadbał o jego pochówek (Helck, Grimal), że Peribsen był synem i następcą Senedża (Grdseloff), Peribsen i Senedż to ta sama osoba (Gauthier, Wildung, Barta), Senedż i Sechemib to dwaj różni władcy memficki, panujący po sobie, z tym, że Senedż był współczesny Peribsenowi (Grimal).

Sechemib to tylko imię horusowe władcy, który je porzucił po przyjęciu imienia setowego Peribsen (Kaiser, Kwiatkowski). Sechemib i Peribsen to dwaj różni władcy, którzy panowali jednocześnie i walczyli między sobą o kontrolę nad całym krajem (Garnot). Peribsen był następcą Sechemiba, którego pozbawił tronu (Lauer). Sechemib był następcą Peribsen, któremu wyprawił pochówek (Helck).

Niewiele też wiemy o panowaniu Neferkare²⁷², domniemanego władcy starożytnego Egiptu z II dynastii 2749 – 2744 p.n.e. (Kwiatkowski). Jego nazwa wymieniona jest tylko w Liście Królów z Sakkary i Kanon Turyński; u Manetona występuje jako Nefercheres. Niektóre klasyfikacje podają go jako samodzielnego władcę, umiejscawiając go między Peribsenem i Chasechemem/Chasechemui wraz z Neferkasokarem i „Hudżefą” I, inne wiążą go z pozostałymi, znanymi władcami (klasyfikacja z Cambridge utożsamia go z Chasechemem), natomiast niektóre nie podają jego imienia wcale. W części znanych klasyfikacji władców Egiptu Neferkasokar²⁷³ nie jest wymieniany, w innych umiejscawiany jest między Peribsenem i Chasechemem/Chasechemui²⁷⁴ wraz z Neferkare i „Hudżefą” I. Wymieniany, podobnie jak Neferkare i „Hudżefa” I, jedynie na Liście Królów z Sakkary i Kanonie Turyńskim, a więc wiele wieków później, natomiast niepotwierdzany przez współczesne mu źródła i zabytki. Zachowana pieczęć cylindryczna z jego imieniem prawdopodobnie pochodzi z okresu późniejszego. Maneton nazywa go Sesochorisem lub Sesochrisem. W Epoce Późnej Neferkasokar cieszył się znaczną popularnością. Podobnie w części znanych klasyfikacji władców Egiptu nie jest wymieniany wspomniany wyżej, „Hudżefa” I. W innych umiejscawiany jest między Peribsenem i Chasechemem/Chasechemui wraz z Neferkare i Neferkasokarem. Na Liście Królów z Sakkary i Kanonie Turyńskim wymieniany między Neferkasokarem a Chasechemui. Najprawdopodobniej Hudżefa to nie jest imię (stąd cudzysłów).

Wiele kontrowersji wzbudza również panowanie Unega²⁷⁵ (także: Weneg lub Wenegnebti; Uadżnas lub Wadżlas na Liście Królów z Abydos i z Sakkary, Uneg na zabytkach, Tlas u Manetona). Wiemy o nim tylko tyle, że rezydował w Memfis po Nineczerze. Niewykluczone, że jego władza ograniczała się do okolic tego miasta. Miał być poprzednikiem Senedża na tronie władcy Memfis. Niektórzy uważają jednak, że Uneg i Peribsen to ta sama osoba. Niewiele też możemy powiedzieć o innych hipotetycznych władcach końcowego okresu tej dynastii: Neferkare, Neferkasokar, Hudżefie i Chasechemui. Bogusław Kwiatkowski podaje, jako końcową, datę panowania ostatniego z nich rok 2007 p.n.e. Hermann A. Schlögl datuje czas jego panowania na lata 2684 – 2657 p.n.e. Szczupłość źródeł uniemożliwia nam, tak odtworzenie faktycznej kolejności panowania poszczególnych władców tej dynastii, jak też panujących w ich państwie stosunków społeczno-gospodarczych. Możemy tylko przypuszczać, że ostatni władcy zmagali się z problemem rozdrobnienia feudalnego i dążyli do utrzymania jedności państwa.

272 Lata panowania: 2736-2734 p.n.e. (Kwiatkowski).

273 Lata panowania: 2744-2736 p.n.e. (Kwiatkowski).

274 Budzi wiele kontrowersji czas panowania i fakt czy nazwy domniemyanych władców starożytnego Egiptu z II dynastii: Chasechema i Chasechemui dotyczą dwóch różnych osób, czy też określeniami tymi objęty był jeden władca. Zwykle przyjmuje się, że Chasechem i Chasechemui to imiona tego samego władcy używane kolejno, przy czym Chasechemui to imię używane po przywróceniu jedności kraju. Klasyfikacja z Cambridge odróżnia jednak Chasechema od Chasechemui, twierdząc, że Chasechem był poprzednikiem Chasechemui, i utożsamiając go z władcą o imieniu własnym Neferkare.

275 Panował jako król Górnego i Dolnego Egiptu w latach 2767-2760 p.n.e. (B. Kwiatkowski).

Schlögl twierdzi, że udało się to właśnie Chasechemui, którego uważa za ostatniego władcę II dynastii. Moim zdaniem, celem władców nie było dążenie do utrzymania jedności państwa, lecz o zachowanie swej dominacji. To jednak z powodu konieczności zaspokojenia roszczeń kolejnych pokoleń rodziny władców było niemożliwe. Podział własności dynastycznej był nieuchronną konsekwencją przyjętego modelu państwa. Sytuację komplikował również przyjęty model rodziny poligamicznej. Wzrost liczby feudałów prowadził też do wzrostu narzucanych poddanym świadczeń feudalnych, co prowadziło do narastania kryzysu. Wyjściem z tej sytuacji mogły być reformy, w wyniku których elity panujące musiałyby zrzec się części swych przywilejów, albo wkroczenie na drogę podbojów. Pierwsze rozwiązanie w owczesnych czasach było jeszcze niemożliwe. Żadne społeczeństwo tej epoki nie uzyskało na tyle długiej stabilizacji, by mogło dojść w nim do wytworzenia się poczucia jedności, świadomość społeczna była jeszcze bardzo niewielka. W wyniku drugiego rozwiązania rosła siła armii i znaczenie stojącego na jej czele władcy lub wodza, który mógł dzięki jej wsparciu ograniczyć wpływy lokalnych feudałów i ponownie scentralizować własność oraz narzucić jedynowładztwo.

Stare Państwo (III – VI dynastia, lata 2675 – 2170 r. p.n.e.)²⁷⁶

Panowanie III dynastii²⁷⁷

Założycielem III dynastii był Sanach²⁷⁸, utożsamiany obecnie najczęściej z władcą o imieniu rodowym Nebka (Nebka I). Panował przez dziewiętnaście lat, za jego panowania prowadzona była ożywiona działalność budowlana, co wskazywałoby na to, że był to okres silnej władzy centralnej. Istnieją liczne teorie dotyczące tego władcy: był mężem Initkaes, córki Chasechemui i Nimaatapis, przez co nabył prawa do tronu (Helck, Schlögl); był mężem Nimaatapis, córki Chasechemui, i ojcem Dżesera (Kaplony); był synem Chasechemui i Nimaatapis oraz starszym bratem Dżesera (Kwiatkowski); Sanacht to nie Nebka, którego należy utożsamiać z Chabą (Swelim). Moim zdaniem, najbardziej prawdopodobna jest pierwsza hipoteza, gdyż właśnie ona tłumaczy zmianę dynastii. Władza przeszła na zięcia poprzedniego władcy. Przejął ją, w linii męskiej inny ród panujący. Przypuszczam, że to on właśnie, a nie jego teść Chasechemui, doprowadził drogą podboju do ponownego połączenia Górnego i Dolnego Egiptu. Być może został wodzem armii i później opierając się na jej sile sięgnął po tytuł faraona. Mogą tego dowodzić inskrypcje skalne z Wadi Maghara na Półwyspie Synaj. Jedna ze scen przedstawia władcę w białej koronie Górnego Egiptu, a inna – w czerwonej koronie Dolnego Egiptu, gdy pokonuje wroga²⁷⁹. Instytucja małżeństwa służyła władcom tylko w celu legitymizacji siłą przejętej władzy.

276 Lub 2686-2181 p.n.e. Guinness Encyclopedia s. 17 – podaje dla Starego Państwa (dynastie IV-VIII) daty 2725-2134 r. p.n.e.; T. Schneider podaje jako daty panowania trzeciej dynastii lata 2740-2670 p.n.e.; czwartej dynastii lata 2670-2500 p.n.e. Schneider łączy okres Starego Państwa z Pierwszym Okresem Przejściowym [T. Schneider, dz. cyt., s. 364.]

277 III dynastia (ok. 2686-2613 p.n.e.) : Sanacht, Nebka Toueris (?); NeczerierchetDżeser, Necherephes 2690-2670; Sechemchet Dżeser Teti, Mesochris 2670-2663; Chaba Sedżes (?), Souphis 2663-2657; Neferka, Aches 2657-2653; Hu (albo Huni), Kerperes 2653-2629.

278 Władca ten prawdopodobnie został pochowany w Sakkarze.

279 Por.: Schlögl, dz. cyt., s. 63.

Szczyt swej potęgi państwo III dynastii uzyskało w czasie panowania Dżosera²⁸⁰, który panował w latach 2690 – 2670 p.n.e., (2720 – 2700 p.n.e. według Schneidera; 2640 – 2620 p.n.e. według Schlögl). Pochodził z Tinis. Objął tron po śmierci starszego brata. W pierwszym okresie jego panowania rządy sprawowała matka, jako regentka, ze względu na młody wiek władcy. Prawdopodobnie początkowo rządził z Abydos, następnie jednak już z Memfis. Za jego panowania doszło do znacznego wzrostu potęgi Egiptu. Tekst na steli, zwanej stelą Sahel lub stelą głodu (pochodzący z epoki ptolemejskiej, lecz stanowiący prawdopodobnie kopię wcześniejszego zabytku) podaje, że podczas siedmiu lat nawiedziła Egipt klęska głodu (spowodował go niedostateczny poziom wód Nilu i nieregularne wylewy). Wówczas Dżeser, za namową swego wezyra Imhotepa, złożył wielkie ofiary Chnumowi z Elefantyny, od którego – jak wówczas wierzono – zależały wylewy Nilu. Chnum wysłuchał jego prośb i Nil znowu zaczął wylewać regularnie. Król z wdzięczności oddał bóstwu w opiekę tereny Nubii leżące pomiędzy Asuanem i Takompo. Jak pisze Marek Marciniak, jeśli opowieść ze steli głodu nie jest wyłącznie legendą, to można założyć, że właśnie Dżeser był tym, który przyłączył do Egiptu te tereny Nubii²⁸¹268. Dodałbym: podbił i przyłączył, bo przecież do przyłączenia zapewne nie doszło drogą pokojową.

Niestety, nie wiemy, jakie były skutki demograficzne tej klęski głodu. Możemy tylko przypuszczać, że wojna miała być jednym z praktycznych sposobów rozwiązania kryzysu. Dżeser przeprowadził reformę administracyjną kraju, tworząc w nim sprawną i scentralizowaną strukturę urzędniczą. Kraj został podzielony na trzydzieści osiem nonów, z których później w wyniku podziału niektórych z nich powstały dwadzieścia dwa nony górnoegipskie i dwadzieścia nony dolnoegipskie²⁸².

Dżeser zasłynął w historii jako pierwszy, któremu wzniesiono grobowiec w kształcie piramidy (architektem piramidy w Sakkarze był Imhotep), oraz jako prekursor rzeźby monumentalnej (posąg króla z serdabu). Pierwszy wprowadził też do tytulatury królewskiej nowy przydomek: Złoty Horus, co miało określać władcę jako Horsa słonecznego. Z osiągnięć Dżesera korzystali później następcy: Cheops, Chefren i Mykeriوس (budowniczy piramid w Gizie). Wezyrem Neczericheta był Imhotep – lekarz, architekt i najwyższy kapłan, a także budowniczy pierwszej w dziejach piramidy. Część historyków zakłada, że w pierwszym okresie panowania tej dynastii władcy ci koncentrowali się na polityce wewnętrznej, nie dokonując podbojów. Moim zdaniem, hipoteza taka jest mało prawdopodobna. Julia Zabłocka uważa, że to właśnie w okresie Dżesera ostatecznie ukształtowała się również własność królewska, rzeczywista podstawa władzy [Uważam, że W ramach monarchii własność królewska nigdy nie zostawała ukształtowana „ostatecznie”. Od czasu, gdy władca w wyniku podboju przejmował pełnię własności terytorialnej, po jej

280 Według B. Kwiatkowskiego Dżeser. Panował w latach 2690-2670 p.n.e. Według T. Schneidera Dżoser, panował w latach 2720-2700 p.n.e. Prawdopodobnie był synem Chasechemui i królowej Nimaatapis, młodszym bratem Sanachta. Niektórzy (Helck) uważają, że był mężem córki Chasechemui i Nimaatapis, Hetephebneti, a więc zięciem ostatniego władcy II dynastii i jego żony. Według Manetona Cheops panował przez 63 lata, z kolei Herodot przyznaje mu 56 lat, przyjmuje się jednak najczęściej, że panował 23 lata, jak podawał Kanon Turyński. Biorąc pod uwagę zakres prac budowlanych, niektórzy egiptolodzy przypuszczają, że mógł rządzić 25-35 lat. Prawdopodobna jest również teza, że Kanon Turyński zawierał niższy stopień datowania, w rzeczywistości chodziło, bowiem nie o lata panowania, tylko o spisy ludności, które odbywały się co 2 lata, co dawałoby w sumie 46 lat panowania (Stadelmann).

281 M. Marciniak, *Historia starożytnego Egiptu*, [w:] *Starożytny Egipt*, pod red. Albertyny Szczudłowskiej, Warszawa 1978, s. 84.

282 Podział taki utrzymał się aż do podboju Egiptu przez Arabów.

późniejszym podziale, wciąż trwała walka monarchów o odzyskanie włości, a przynajmniej o zachowanie takiej jej większości, która gwarantowałaby dominację, czyli zachowanie pełni władzy. P.K.]. Lecz wiadomości o ówczesnych formach własności w źródłach są znacznie bardziej skąpe niż o takich, które rozwijały się w pierwszej połowie III tysiąclecia. Są to głównie dekrety królewskie immunizujące świątynie, a więc źródło pośrednie. (...) w Egipcie (...) geneza własności państwowej (moim zdaniem lepszym słowem byłoby tu słowo królewskiej) wiąże się z podbojami bądź to władców predynastycznych, bądź też królów wczesnodynastycznych. Były to obszary stosunkowo rozległe i, szczególnie w Delfcie, słabo zaludnione. Na tych terenach z reguły zakładano domeny królewskie, tzw. „domy sznau”. Obok gruntów obejmowały one spichlerze, piekarnie, warsztaty rzemieślnicze itp. urządzenia gospodarcze, tworząc tym sposobem całe osady. „Dom sznau” był zatem jednostką gospodarczą, która ponadto sprawowała funkcje administracyjne nad okolicznymi wsiami. Na jego czele stał zarządca, najczęściej członek rodziny królewskiej, który odpowiadał za zbiór danin, odsyłanych bezpośrednio do rezydencji królewskiej. (Moim zdaniem to początki feudalizmu. Początkowo zostawała podbita jedna osada, na gruncie, której powstawało miasto-państwo. Później wraz z koniecznością zaspokojenia interesów następców rodziny panującej powstawały domy sznau. Być może proces ten wiązał się z narzucaniem zwierzchności ludności okolicznych osad, które nie będąc centrum administracyjnym nie przekształcały się w miasta.) Domeny, na równi z pozostałymi punktami osadniczymi, zobowiązane były wystawić odpowiedni kontyngent wojskowy. Nie jest wykluczone, że powiat memfijski, po raz pierwszy wymieniony w dokumentach z czasów króla Sahure (XXV wiek.), pierwotnie stanowił domenę, podobnie jak późniejszy powiat heliopolitański i wiele innych. Domeny królewskie najczęściej powstawały na terenach zagospodarowanych, a znajdujące się tam osady wiejskie z samodzielnych jednostek gospodarczych przekształciły się w ich część składową. Rozwinął się wszakże i inny typ domen, szczególnie w okresie intensywnego budownictwa piramid i świątyń. (To przypuszczalnie wynik zagospodarowywania niewolników, będący konsekwencją podbojów.) Utworzono je na terenach świeżo skolonizowanych, o czym świadczy termin: „nowo założona osada”, którym określano tamtejsze wsie. Okazuje się więc, że źródłem własności królewskiej były (moim zdaniem lepszym słowem byłoby tu słowa „stawały się”) nie tylko tereny zdobyte, lecz również ugory, które zagospodarowywano z inicjatywy władcy²⁸³.

Władca był właścicielem terytorium całego państwa, również ugorów. Powstałe więc na ich obszarze osady w sposób naturalny stawały się jego własnością. Tym bardziej, że zasiedlane były przez zdobytych przez niego [jego armię] jeńców. W pierwszym okresie ziemi było pod dostatkiem. Zagospodarowanie ugorów stało się konieczne dopiero w kilkadziesiąt, kilkaset lat od czasu założenia państw w wyniku wzrostu demograficznego i migracji. Ugory nie były, więc, źródłem własności królewskiej, lecz traktowane były jako taka od czasu powstania państwa. Pojawia się tu problem jego granic, które ograniczały możliwości komunikacyjne i militarne. Zajmując się tu kwestią własności, warto jednak zauważyć, że to właśnie w okresie III dynastii doszło do stopniowej jej indywidualizacji. Wprawdzie właścicielem domeny wciąż pozostawał król, ale niektórzy urzędnicy część majątku mogli przejmować do własnej dyspozycji i ta część majątku mogła być dziedziczona przez ich następców. Wiadomo np., że w tym czasie pewien urzędnik, Merzen, nabył, przejmując na siebie wszelkie zobowiązania, dwieście arur pola oraz majątek ziemski

283 J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1982, s. 131.

o długości 200 łokci i szerokości 200 łokci, dobrze zabudowany i zaopatrzony; są tam zasadzone piękne drzewa, znajduje się tam olbrzymi basen, są zasadzone winorośle i figowce. Wszystko to zapisano tutaj zgodnie z pismem królewskim²⁸⁴. W biografii tego urzędnika można już wyodrębnić jego dochody uzyskiwane z ziem królewskich oraz nabytą przez niego własność prywatną. Ta mogła być przekazywana jego dzieciom. To samo rozróżnienie pojawi się ponownie w okresie Średniego Państwa. Zabłocka zauważa również, że geneza własności królewskiej rzuca jednocześnie pewne światło na zagadnienie pochodzenia ludzi zależnych, którzy w społeczeństwie egipskim III tysiąclecia stanowili poważny odsetek. Królowie egipscy zdobywając nowe tereny zniewalali jednocześnie tamtejszych mieszkańców, wolnych mieszkańców gmin wiejskich. [Osad.] Podbój nie był jednoznaczny z ekspropriacją ludności, gdyż poziom rozwoju społeczno-gospodarczego zdobywców i pokonanych był identyczny (Uważam, że, zdobywcy, zwłaszcza w pierwszym okresie tworzenia państwa, byli koczownikami, lub półkoczownikami – ludem pastersko-hodowlanym. Między panującymi, a poddanymi istniały, więc różnice gospodarcze i kulturowe. P.K.) Zmieniła się wszakże sytuacja samej gminy, która z organizmu samorządowego na skutek podboju przekształciła się w jednostkę terytorialną podporządkowaną władzy urzędnika królewskiego. Nadwyżki produkcji, które dotąd pozostawały w gminie i służyły ogółowi lub określonej grupie społecznej, odtąd odprowadzano do rezydencji królewskiej, bądź za pośrednictwem domeny, bądź też bezpośrednio. Dzięki temu już u zarania czasów historycznych istniała w społeczeństwie egipskim kategoria ludzi królewskich”, ludzi zależnych²⁸⁵. Myślę, że warto tu rozwinąć przemyślenia Julii Zabłockiej. Należałoby jednak doprecyzować pojęcia: gmina oraz osada, miasto. Otóż przed utworzeniem państw (miast-państw) we wcześniejszych osadach lub ośrodkach przedmiejskich zapewne istniała jakaś forma organizacji gminnej (samorząd, może rodzaj zarządu). Po podboju istniał on zapewne dalej, ale już jako element władzy państwowej, zwierzchniej, której podlegał. Zapewne w miastach (również w stolicy) i osadach doszło do znacznego ograniczenia ich samorządności, zarówno w zakresie wyboru przedstawicieli władz, jak i ich kompetencji, choć może w jakiejś mierze została ona zachowana. Przypuszczam jednak, że początkowo raczej to władca narzucał tym ośrodkom własną administrację. Przez cały czas istnienia monarchii (aż do XX wieku) toczyła się swego rodzaju walka między kształtującym się dopiero samorządem miejskim, a władzą monarchów; choć bardziej istotne, mające większy wpływ na losy ówczesnych państw miały konflikty wewnątrzdynastyczne oraz (nieco później) konflikty między różnymi feudałami. Cytowany powyżej François Daumas – moim zdaniem – nadinterpretuje pewne fakty. Autor ten pisze np., że w okresie Starego Państwa, w okresie prawa najbardziej zróżnicowanego, wyrazy Hom i Meryt oznaczają ludność służebną zażywającą pełnej swobody²⁸⁶. To oczywiście nadmierna idealizacja. O jakiej to swobodzie można mówić, gdy ludność ta nie posiadała praw własności gruntu (dopiero z czasem rozwinęła się forma dzierżawy), poza dynastią nie istniały prawa polityczne, prawo karne dopiero się kształtowało, przy tym nawet kwestia wolności osobistej poddanych jest dla tego okresu bardzo dyskusyjna. Przecież nawet ten historyk pisze, że zawody rolnicze były prawdopodobnie w rękach dzierżawców, choć dodaje, że i wolnych robotników²⁸⁷. Takich jednak – moim zdaniem - nie było. Robotnikami w majątkach królewskich byli początkowo jeńcy,

284 Cytat za: F. Daumas, *Od Narmery do Kleopatry...*, s. 162.

285 J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1982, s. 131-132.

286 Por. F. Daumas, *Od Narmery do Kleopatry...*, s. 144.

287 274 Tamże.

k którzy z czasem być może uzyskiwali jakiś zakres swobód, ale zawsze byli zależni od władcy, później feudała (kościelnego lub świeckiego). Myślę też, że w wielu wypadkach podbijane przez faraonów osady były już na etapie przedpaństwowym, to znaczy i one uległy już wcześniej najazdom jakichś ludów koczowniczych i doszło już w nich do wytworzenia się relacji panujący – poddani, z tym, że nie przeszły one jeszcze do kolejnego etapu budowy państwowości (nie podbijały jeszcze sąsiednich osad lub ludów koczowniczych). Przechodzenie od etapu przedpaństwowego, egalitarnego do państwowego nie przebiegało równomiernie. Ludzie królewscy, czy też tzw. ludzie zależni to odmienna kategoria. To zarówno administracja królewska, jak i robotnicy pracujący na potrzeby dworu w różnych manufakturach, zakładach, czy pracowniach, często byli nimi niewolnicy, lub ich potomkowie. Następcą Dżesera był Senecht (Sechemecht), który panował przez zaledwie siedem lat (2620 – 2613 p.n.e. według Schlögl). Dwoma ostatnimi królami byli Chaba („Wcielenie Ba”) oraz Huni. Niestety o czasach panowania tych władców nie posiadamy żadnych pewnych wiadomości²⁸⁸.

Panowanie trzeciej dynastii trwało stosunkowo krótko (około siedemdziesiąt lat). Do jej upadku doszło zapewne również w wyniku walk wewnątrz dynastii, nie bez znaczenia były tu też i inne przyczyny, zwłaszcza kryzys gospodarczy. Istnienie takiego dowodzą m.in. badania polskich archeologów w Tell el-Murra²⁸⁹ w północno-wschodniej części Deltę Nilu w niedalekim sąsiedztwie innego stanowiska z tego samego okresu – Tell el-Farcha. Badana osada zamieszkała była w okresie Starego Państwa (III – VI dynastia). W trakcie wykopalisk odsłonięto pozostałości budynków o charakterze mieszkalno-gospodarczym. Na szczególną uwagę, zdaniem archeologów, zasługuje duża liczba pomieszczeń wykonanych na planie okręgu. Były to silosy do magazynowania zboża. Największy spośród nich, wykonany z suszonych cegieł, liczył ok. 3,5 m średnicy. W ich pobliżu odsłonięto również budynki złożone z prostokątnych pomieszczeń. Nie wiemy, z jakiego powodu mieszkańcy Tell el-Murra opuścili to miejsce pod koniec okresu Starego Państwa. Widać jednak, że budynki wznoszone pod koniec istnienia osadnictwa w Tell el-Murra są zdecydowanie skromniejsze w porównaniu ze starszymi konstrukcjami. Również obszar zajmowany przez osadę był wówczas o wiele mniejszy. Są to oznaki kryzysu, którego przyczyny jak na razie trudno jednoznacznie określić, pojawiły się zapewne już o wiele wcześniej, mianowicie w okresie wczesnodynastycznym (I –II dynastia). Z nieznanых powodów zmniejszyły się wówczas rozmiary osady. Prawdopodobnie wtedy opuszczona została jej południowo-zachodnia część, a teren ten przeznaczono na miejsce chowania zmarłych. Ci z mieszkańców, którzy pozostali na miejscu wznosili swoje domostwa jedynie w części północnej oraz wschodniej stanowiska. Może przyczyną była jakaś choroba zakaźna? Polscy badacze kontynuowali również badania w obrębie przylegającego do osady cmentarzyska. Odkryli pochówki z okresu wczesnodynastycznego. Na szczególną uwagę zasługuje nietypowy pochówek w ceramicznej trumnie, podobnej do tych znalezionych w Tell el-Murra w latach ubiegłych. Wykorzystywanie ceramicznych trumien nie było powszechną praktyką stosowaną na innych stanowiskach w Delcie. Ich

288 Odnosnie Senechta przypuszcza się nawet, że był starszym bratem Dżosera i w związku z tym panował przed nim. Por.: M. Marciniak, *Historia starożytnego Egiptu*, [w:] *Starożytny Egipt*, pod red. Albertyny Szczudłowskiej, Warszawa 1978, s. 84.

289 Tell el-Murra to niewielkie wzgórze, kryjące pozostałości starożytnej osady, założonej ponad 5500 lat temu. W wyniku trwającego tutaj ponad 1300 lat osadnictwa, w konsekwencji konstruowania w tym samym miejscu kolejnych budynków wykonanych z cegły suszonej, powstało wzniesienie (tell), które teraz sięga kilku metrów powyżej poziomu pól uprawnych.

występowanie w Tell el-Murra wskazuje na istnienie różnic nawet pomiędzy blisko położonymi osadami. Moim zdaniem, zróżnicowanie kulturowe mogło wynikać ze stosowanej przez ówczesnych władców polityki przesiedleń²⁹⁰.

Panowanie IV dynastii²⁹¹ (lata 2655 – 2484 p.n.e.)

Założycielem IV dynastii był Snofru lub Snefru (egip. Ten-który-czyni-pięknym/doskonałym, gr. Soris)²⁹². Był synem Meresanch, jednej z konkubin poprzedniego władcy Huniego. Snofru miał dwie żony: pierwszą o nieznanym nam imieniu, z którą miał trzech lub czterech synów (nieznany z imienia z mastaby nr 17, Nefermaat, Rahotep i prawdopodobnie Anchchaef) i dwie córki (Nefretkau, Hetepheres II), pochowanych w Medium Hetepheres, z którą miał syna Cheopsa. Zdaniem Schlögl, główną Królewską Małżonką była Hetepheres, córka Huniego, która zapewne legitymizowała Snofru na tronie²⁹³.

Warto tu zastanowić się chwilę nad przyjętym dotychczas podziałem na dynastie. Z powyższych informacji wynika, że władzę w ówczesnym Egipcie wciąż utrzymywała rodzina wywodząca się od Dżesera. Była to rodzina poligamiczna, władzę w niej przekazywano jednak w linii męskiej, ale i rodzina pierwszej małżonki była zabezpieczana przez wewnątrzrodzinne małżeństwa. Byłaby to, więc wciąż ta sama dynastia. Moim zdaniem, do jej zmiany mogłoby dochodzić tylko w wypadku przejścia władzy przez osobę z zewnątrz wcześniej panującej rodziny. Władcy egipscy do kwestii dziedziczenia podchodzili jednak bardzo radykalnie. Dziedziczenie następowało głównie w linii męskiej, i prawo do dziedziczenia miały dzieci (syn) tzw. pierwszej małżonki. Snofru początkowo rezydował w Mejdum, między 12 a 15 rokiem panowania przeniósł swoją rezydencję i nekropolę domu panującego z powrotem na północ do Dahsur. Nie wiadomo, jakie były przyczyny przeniesienia nekropoli do Mejdum oraz ponownego powrotu na północ. Przypuszcza się, że mogło to być spowodowane chęcią podkreślenia zmiany w stosunku do poprzedniej dynastii i jakiegoś związku rodziny panującej z tym miejscem. Długość panowania każdego władcy w okresie wczesnodynastycznym i niemal całym okresie Średniego Państwa jest obliczana na podstawie spisów bydła, które przeprowadzano zazwyczaj co dwa lata²⁹⁴.

Moim zdaniem dowodziłoby to, że w tym okresie istnienia państwowości w Egipcie dominowała gospodarka hodowlana – w każdym razie taka była gospodarka rodziny panującej.

Panowanie Snofru stało pod znakiem intensywnej działalności militarnej i budowlanej. Zajmował się energicznie tworzeniem silnej floty. Organizował wyprawy wojenne we wszystkich niemal kierunkach. Z wypraw z Libii przywiódł 1100 jeńców i 13.000 sztuk bydła, z Nubii – 17.000 jeńców i 200.000 sztuk bydła²⁹⁵. Jeńcy byli

290 Por.: szz/ agt/ Szymon Zdziebłowski, *Polscy archeolodzy odsłoniли w Egipcie pozostałości osady sprzed 4,5 tys. lat*, PAP - Nauka w Polsce, 08.07.2013.

291 IV dynastia (ok. 2613-2498 p.n.e.): Snofru, Snerfu; Chufu, Cheops, Souphis 2604-2581; Redžedef Džedefre, Ratoises 2581-2572; Chaefre Chefren, Souphis 2572-2546?; Nebka, Baka, Bakare ?, (Bicheris) 2546 -...?; Baure, Baefre, Bafre... ?, (Biures) 2546-2539; Menkaure, (Mykerinos) 2539-2511; Szepseskaf, (Sebercheres) 2511-2506; Džedefptah, (Tamftys) 2506-2504.

292 Trudno ustalić w miarę dokładną liczbę lat panowania Snofru. Papirus Turyński przypisuje mu 24 lata, ale niektórzy badacze sądzą, że wg. tzw. 24-krotnego liczenia, co 2 lata, Snofru rządził co najmniej 48 lat, za czym przemawiałaby jego działalność budowlana. Lata panowania: 2629-2604 p.n.e. (Kwiatkowski); 2670-2620 p.n.e. (Schneider); 2575-2551 p.n.e. (Tiradritti, De Luca).

293 Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 69.

294 Por.: B. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 102.

295 Por.: B. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 109. Podawane liczby mogą być znacznie zawyżone. Moim zdaniem,

wykorzystywani, jako siła robocza i osiedleńcy. Dla zdobytego bydła stworzono 122 nowe pastwiska. Walczył również na Synaju z pustynnymi koczownikami, broniąc tam ważnych dla Egiptu kopalni miedzi, malachitu, a przede wszystkim turkusów. Zorganizował także wyprawę morską po cedry do Libanu, z której powróciło 40 statków z drewnem.

Warto przy okazji zastanowić się nad tym, jak wielkich spustoszeń musiała dokonać tak ogromna armia, jak wiele ludów koczowniczych (pastersko-hodowlanych) pozbawiono wolności i posiadanego majątku. Armia przemieszczała się pieszo, przypuszczalnie więc wśród ludów ujarzmionych znalazły się też plemiona koczownicze żyjące w pobliżu ośrodków państwowych. Granice państwa nie były przecież wyraźnie określone, a ich stała kontrola przy ówczesnych możliwościach komunikacyjnych prawie niemożliwa. Jego duża aktywność budowlana potwierdzona jest przez wzmianki na Kamieniu z Palermo mówiące, że co roku budował świątynię, twierdzę lub inną budowlę. Był budowniczym niedokończonej piramidy w Meidum, o nietypowym kształcie, w której do dziś można oglądać porzucone, zachowane w doskonałym stanie, cedrowe belki mające służyć do wniesienia sarkofagu króla. Jest on także twórcą jedynej piramidy łamanej z Dahszur. Jednak ambicje tego władcy sięgały o wiele dalej i dzięki doświadczeniom wyniesionym z poprzednich budowli, w dążeniu do stworzenia idealnej konstrukcji, jako pierwszy wznosił piramidę o kojarzonym dziś z piramidami kształcie ostrosłupa – Czerwoną Piramidę w Dahszur, w której został pochowany. W sumie przypisuje się mu budowę aż czterech piramid: w Seila, Meidum oraz dwóch w Dahszur.

Syn Snofru i królowej Hetepheres I, Cheops²⁹⁶, jest chyba najbardziej znaną postacią starożytnego Egiptu, a to za sprawą największej z piramid, którą uważa się powszechnie za jego dzieło. W zasadzie niewiele wiemy o jego panowaniu i osobie. Dzięki zapiskom nadzorcy robotników Merera, odnalezionym w Wadi el-Jarf i datowanym na czasy Cheopsa, ustalono, że faraon panował znacznie dłużej niż dotąd się przyjmowało. Potwierdzają to również inne wykopaliska z ostatnich lat. Obecnie egiptolodzy są zdania, że rządy sławnego króla Egiptu trwały nie dwie dekady, ale co najmniej 27, a być może nawet 30 lat.

Był władcą zjednoczonego Górnego i Dolnego Egiptu, co wiemy ze śladów w

znacznie przekraczają one ówczesne możliwości logistyczne.

296 Imię „Cheops” to spopularyzowana przez Herodota, grecka forma egipskiego imienia Chu-fu, skrótu od Chnum-chuefui (z egip. Chnum mnie chroni). Na Cheopsa, jako budowniczego tzw. Wielkiej Piramidy w Gizie, wskazywali już klasyczni autorzy antyczni: wspomniany wyżej Herodot z Halikarnasu, Diodor Sycylijski i Maneton z Sebennytos, a także kronikarze arabscy. Dopiero jednak w 1837 r. odkryto w tejże piramidzie kartusz z imieniem tego władcy. Cheops był znaną postacią przez cały okres starożytnego Egiptu. Mówiono o nim nawet 1000 lat po jego śmierci, w okresie Nowego Państwa, podczas panowania XVIII dynastii, jak wynika z Papirusu Westcar pochodzącego właśnie z tych czasów, ale będącego na pewno odpisem wcześniejszych przekazów (obecnie w zbiorach Muzeum Egipskiego w Berlinie). Otóż w papirusie tym Cheops jest bohaterem opowiadania zatytułowanego: Czary na dworze Cheopsa, gdzie czarownik o imieniu Dżedi przepowiada dalsze losy dynastii. Pośmiertny kult Cheopsa trwał jeszcze w czasach saickich (XXVI dynastia), w czasach rzymskich Cheops uznawany był za egipskiego prawodawcę. Lata panowania Cheopsa: 2604-2581 p.n.e. (Kwiatkowski); 2551-2528 p.n.e. (Tiradritti, De Luca); 2620-2580 p.n.e. (Schneider). [2620-2580 (Krauss); 2609- 2584 (Redford); 2589-2566 (Shaw); 2579-2556 (von Beckerath); 2555-2520 (Arnold); 2551-2528 (Allen); 2549-2526 (Malek); 2547-2524 (Dodson)]. Maneton podaje 63 lata rządów, z kolei Herodot przyznaje mu 56 lat, przyjmuje się jednak najczęściej, że panował 23 lata, jak podawał Kanon Turyński. Biorąc jednak pod uwagę zakres prac budowlanych, niektórzy egiptolodzy przypuszczają, że mógł rządzić 25–35 lat. Prawdopodobna jest również teza, że Kanon Turyński zawierał niższy stopień datowania, w rzeczywistości chodziło bowiem nie o lata panowania, tylko o spisy ilości bydła, które odbywały się co 2 lata (bywało, że odbywały się corocznie), co dawałoby w sumie 46 lat panowania (Stadelmann). Por.: Wikipedia, hasło: *Cheops*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Cheops>

postaci m.in. wykutych w kamieniu jego imion w kartuszach, jakie pozostały z czasów jego panowania na tych terenach: w Bubastis (Dolny Egipt), Denderze i Koptos (Górny Egipt), a także innych pamiątek: z Hierakonpolis, Tanis i Tidy koło Buto. Podejmował liczne kampanie wojenne, m.in. przeciw pustynnym Beduinom, a także eksploatował złoża turkusów i miedzi na Synaju, co wiemy również z kartusza z jego imieniem tamże znalezionym. Największym i najsłynniejszym jednak zabytkiem związanym z imieniem Cheopsa, które go unieśmiertelniło w oczach potomnych, stała się piramida jego imienia. Tymczasem nawet nie jest do końca pewne, czy w ogóle Cheopsa pochowano w piramidzie, chociaż większość uczonych uważa, że piramida była jego grobowcem, tylko ciało zostało później albo przeniesione, albo wykradzione bądź zniszczone, gdyż piramida była wielokrotnie plądrowana już w czasach starożytnego Egiptu, i to nawet w okresie Starego Państwa. Warto zwrócić tu uwagę na fakt, że Cheops (podobnie jak i inni władcy tego okresu) był żonaty ze swymi siostrami. Jedną z nich, Meritites, urodziła mu czworo dzieci: córkę imieniem Merensach i trzech synów, z których najstarszy Kaouab powinien był objąć tron po śmierci ojca. Niestety zmarł, a może nawet został zamordowany przed końcem rządów Cheopsa, a tron po nim nie przypadł żadnemu z pozostałych synów noszących imiona Dżedef-hor i Baure²⁹⁷. Dostrzegamy tu jedną z przyczyn konfliktów wewnątrzdynastycznych, których przyczyną była istniejąca w rodzinie panujących instytucja poligamicznej rodziny. Krewni żon władcy tworzyli różne koterie i walczyli o wpływy, a później o przejęcie władzy. Fakt przyjmowania za małżonki swych sióstr stanowił zapewne formę zabezpieczenia interesów poszczególnych rodzin. Herodot z Halikarnasu przekazał nam niezbyt pochlebną opinię na temat tego władcy Egiptu, zarzucając mu hulawczy tryb życia, prześladowania religii i doprowadzenie kraju i jego ludu do wielkiej nędzy, a na poparcie swych słów przywołuje opowieści zasłyszane w Egipcie podczas swej podróży. Trudno jest zweryfikować opinie Herodota, należy jednak pamiętać, że nie wiemy do końca, kto był źródłem jego informacji lub skąd je czerpał, a także, że sformułował je ok. 2000 lat po Cheopsie i dlatego należy do nich podchodzić z dużą rezerwą. Jeszcze do niedawna, idąc za opisem Herodota, przypisywano Cheopsowi fakt zaspokojenia własnej pośmiertnej chwały kosztem pracy ogromnych rzesz niewolników i chłopów egipskich przy wznoszeniu swojego grobowca.

Najnowsze odkrycia archeologiczne (m.in. odkrycie niedaleko piramid wielkiego osiedla robotniczego niewykazującego charakteru osady niewolników) i badania nad starożytnym Egiptem skłaniają egiptologów do teorii, że budowa piramid mogła być zbawienna dla chłopów w okresie wylewu Nilu, gdy niemożliwa była praca na polach, dawała, bowiem chłopom zatrudnienie, a co za tym idzie, utrzymanie w trudnym dla nich okresie. Byłoby to, więc coś w rodzaju robót publicznych na bardzo dużą skalę. Zauważmy jednak, że społeczna przydatność tych robót była wówczas żadna (dziś są obiektami o charakterze turystycznym).

Według innych hipotez prace publiczne miały też odciągnąć chłopów od ich rodzin i przez to wpłynąć na zmniejszenie przyrostu demograficznego. Należy także zwrócić uwagę na aspekt religijny całego przedsięwzięcia. Społeczeństwo starożytnego Egiptu miało specyficzną mentalność, zasadniczo różną nawet od społeczeństw antycznych doby klasycznej, czyli Greków i Rzymian, którzy na próżno próbowali zgłębić motywy postępowania Egipcjan przed tysiącami lat. Być może, jak wskazują niektórzy badacze, budowa piramidy dla swojego władcy była gwarantem

297 Por.: B. Kwiatkowski, dz.cyt.: s. 117.

ich życia pośmiertnego, jako dalszego ciągu wiecznej służby na jego rzecz w zaświatach, co z kolei mogło mieć zasadniczy wpływ na motywację i chęć do udziału w religijnym w zasadzie przedsięwzięciu.

Według opinii Herodota w wyniku budowy piramidy kraj popadł w nędzę, co zdaniem niektórych historyków nie do końca współgra z faktem, że już jego następcy budowali niewiele ustępujące piramidzie Cheopsa budowle (piramida Chefrena), co raczej trudno byłoby sobie wyobrazić w przypadku kraju do cna wycieńczonego ogromnym wysiłkiem. Niemniej jednak powinniśmy się tu zgodzić z pierwszym historykiem, że zaangażowanie tak ogromnych środków w kult władców, a później zamrażanie kolejnych we wnętrzach grobowców niewątpliwie znacznie nadwyrężało budżet państwa, które w chwili kryzysu nie było w stanie mu sprostać. W piramidzie Cheopsa w jednym nieuszkodzonym korytarzu znaleziono około 40.000 naczyń z twardego kamienia. Napisy na naczyniach wskazują, że król Dżoser czerpał z zasobów wszystkich poprzednich królów. Grób Tutenchamona zawierał skarby w meblach, klejnotach, naczyniach, drogich kamieniach i złocie. Ogromną ilość swego rodzaju stezauryzowanych²⁹⁸ bogactw gromadzono również w świątyniach. Assurbanipal chwali się, że zabrał z Teb do kraju Assur dwa obeliski z elektronu o wadze 2500 talentów (elektron zawierał 75% złota)²⁹⁹.

Jak powstały piramidy? To pytanie, na które naukowcy i historycy szukają odpowiedzi od lat. Te imponujące konstrukcje, będące architektonicznym cudem, otaczają różne teorie związane z ich budową i właśnie pojawiła się kolejna z nich. Wygląda na to, że Egipcjanom w dużej mierze pomogła matka natura. Piramidy to budowle, które rozpalają wyobraźnię nie tylko u przeciętnej osoby. Od lat są też przedmiotem badań naukowców z całego świata, którzy do dziś zastanawiają się, jak tysiące lat temu udało się stworzyć te majestatyczne konstrukcje — na czele z piramidą Cheopsa, która przez 4 tys. lat była najwyższą budowlą na świecie.

Grupa badaczy z Francji, Chin oraz Egiptu przeanalizowała skamieniałe ziarenka pyłków w glebie wokół Gizy i na tej podstawie stwierdziła, że główną pomocą dla starożytnych Egipcjan była matka natura w postaci odnogi Nilu, która płynęła w pobliżu miejsca budowy piramid. Na potwierdzenie swojej tezy badacze przedstawili dowody w postaci śladów roślin, które mogły rozwijać się jedynie w rejonie, gdzie płynęła kiedyś woda. Naukowcy dodają, iż rzeka płynąca w pobliżu miejsca konstrukcji piramid pozwoliła tym samym na transport ogromnych kamiennych bloków, z których są one zbudowane. Z czasem ten rejon stopniowo jednak wysychał i dlatego dziś piramidy znajdują się w odległości ponad 5 km od Nilu³⁰⁰.

Hipotezę wspomnianych badaczy potwierdzają analizy zdjęć satelitarnych, które pomogły badaczom w identyfikacji potencjalnych lokalizacji starożytnej odnogi Nilu, która znajdowała się w pobliżu piramid i miasta Memfis. Ich przypuszczenia zostały potwierdzone poprzez późniejsze badania geofizyczne i badania osadów. Jak ustalili, ślady starożytnej rzeki o długości 64 km, przebiegającej obok słynnego

298 Używam tu określenia: swego rodzaju stezauryzowanych, gdyż w tym wypadku to odkładanie do pończochy miało jeszcze gorszy skutek. Wszak środki te nie miały być nigdy użyte przez żywych. Na szczęście pojawili się też złodzieje grobów, a później badacze historii.

299 Por.: F. Dumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 199.

300 Tomasz Mileszko, *Zagadka piramid rozwiązana*. <https://www.komputerswiat.pl/aktualnosci/nauka-i-technika/zagadka-piramid-nareszcie-rozwiazana-naukowcy-maja-nowe-wyjasnienie/bcrlrsh>

kompleksu piramid w Gizie, przez tysiąclecia były ukryte pod pustynnym piaskiem i polami uprawnymi.

Ukryta odnoga Nilu, która została nazwana Ahramat (w jęz. arabskim piramidy), może tłumaczyć, dlaczego to właśnie w tym miejscu starożytni Egipcjanie budowali piramidy. W jej pobliżu znajduje się pas obejmujący ponad 30 piramid, w tym Wielką Piramidę w Gizie, a także piramidy Chefrena, Cheopsa i Mykeriosa. Mieściło się tu też Memphis - jedno z najważniejszych miast świata starożytnego, będące kluczowym punktem na szlakach handlowych.

Naukowcy uważają, że rzeka ułatwiała transport masywnych bloków i innych materiałów potrzebnych na placu budowy. Co więcej, zauważyli, że wiele z piramid znajduje się w odległości ok. kilometra od dawnej rzeki i posiada specjalne chodniki, łączące je z Ahramat. To ma potwierdzać rolę, jaką odgrywała podczas budowy imponujących budowli, które przetrwały tysiące lat. Warto jednak zaznaczyć, że dokładny sposób, w jaki starożytnym Egipcjanom udało się zbudować tak ogromne konstrukcje, wciąż pozostaje jedną z największych tajemnic historii.

Jedna z autorek badania, Suzanne Onstine z Uniwersytetu w Memphis w rozmowie z AFP powiedziała: "bieg wody i jej objętość zmieniały się z upływem czasu, więc królowie z IV dynastii musieli dokonywać innych wyborów niż królowie z XII dynastii". Dodała też, że odkrycie przypomina "o ścisłym związku między geografą, klimatem, środowiskiem i ludzkim zachowaniem". Niegdyś imponująca Ahramat najprawdopodobniej zaczęła znikać ok. 4,2 tys. lat temu. Miało to związek z poważną suszą i gromadzeniem się piasku w tym regionie³⁰¹.

Warto przy okazji zwrócić uwagę na inne wnioski, jakie powinniśmy wyciągnąć z tych badań. Obszary wokół piramid w czasach ich powstawania były dość gęsto zaludnione. Ważna jest też informacja o zmianach klimatycznych ok. 4200 lat temu. Polecam tę informację dzisiejszym „znawcom przyczyn zmian klimatycznych”!

Wysiłek kolejnych władców dążących do zaspokojenia swego kultu był możliwy również dzięki nieustannej eksploatacji sąsiadów. Budowa w Egipcie piramid i olbrzymich świątyń była możliwa dzięki stosunkowo wysokiej technice budowy statków i portów. Sztuknictwo pojawiło się nad Nilem bardzo wcześnie – rytzy naskalne ukazujące duże jednostki pływające znane są już z czasów poprzedzających powstanie cywilizacji faraonńskiej, zatem już sprzed ponad 5000 lat. Według polskich badaczy niektóre rozwiązania związane z żeglarstwem znane od III tysiąclecia p.n.e. – stosowane były przez kilka tysięcy lat. Modyfikowano je tylko w niewielkim stopniu. Już z czasów Starego Państwa – czyli okresu, w którym wznoszono największe piramidy – znane są archeologom kilkudziesięciometrowe statki. Największy, mający blisko 50 m długości, odkryto tuż przy piramidzie Cheopsa. Wykonano go z belek cedrowych przywiezionych z Libanu, bo w Egipcie pozyskanie drewna od zawsze stanowiło duży problem. Zdaniem polskiej badaczki, dr Brzozowskiej-Jawornickiej, brak postępu w tej dziedzinie wynikał to z tego

301 Karolina Modzelewska, *Naukowcy rozwiązali jedną z zagadek piramid. Wskazówki kryła starożytna rzeka*, <https://tech.wp.pl/naukowcy-rozwiazali-jedna-z-zagadek-piramid-wskazowki-kryla-starozytna-rzeka,7028503271803488a>; por też: Juliette Collen, *Naukowcy odkrywają, że piramidy zbudowane wzdłuż dawno zaginionej rzeki*, <https://phys.org/news/2024-05-pyramids-built-lost-river-scientists.html>

powodu, że ówczesne statki doskonale się sprawdzały w egipskich warunkach i nie było potrzeby ich zmienienia. Moim zdaniem przyczyn braku postępu w tej dziedzinie, jak i w innych sferach życia i gospodarki, należy szukać w kwestiach ustrojowych, przyjmowanych idei, egoizmie władców, w podziale środków.

Pierwsze statki ze względu na wielkość nie wymagały specjalnych instalacji portowych. Z czasem, gdy ich gabaryty zwiększały się, zaczęły też powstawać porty. Składały się one z nabrzeży, wykonanych z bloków kamiennych. Ich ślady zachowały się w kilku miejscach Egiptu, m.in. obok największego kompleksu świątynnego w tym kraju, w Karnaku. Struktura ta miała ok. pół kilometra długości, a więc jej wielkość można porównać do współczesnych portów. Mur nabrzeża portowego był na tyle długi, że mogły przy nim cumować statki nawet o kilkudziesięciometrowej długości. Mierzył ok. 8 m wysokości i był wykonany z bloków piaskowca. Przylegały do niego schody, które prowadziły do platform na niższych poziomach - statki dobijały do odpowiednich w zależności od poziomu Nilu. Przemieszczanie kilkuset-tonowych bloków kamiennych, (bo często i z tak wielkich elementów wznoszono świątynie i piramidy), na wielkie odległości nie byłoby możliwe, gdyby nie Nil. Z Asuanu na statkach transportowano bardzo ceniony czerwony granit - wykorzystany m.in. na potrzeby budowy komory królewskiej w Wielkiej Piramidzie w Gizie. Kilkudziesięciotonowe bloki ludzie starali się przemieścić jak najbliżej placu budowy. Było to możliwe dzięki systemowi kanałów, które odchodziły od Nilu. Na płaskowyżu Giza na potrzeby budowy piramid powstał olbrzymi port. Tam trafiał budulec zarówno z Asuanu, jak i bliżej położonych kamieniołomów wapienia w Tura. Porty obok piramid i świątyń były najczęściej T-kształtne. Górna część odzwierciedla basen portowy, a dolna - kanał wiodący do niego. Prostopadle do basenu wiodła rampa, do której dobijały statki. Niestety po jego infrastrukturze do naszych czasów nie zachowało się wiele śladów, gdyż po ukończeniu budowy Egipcjanie szybko zaadoptowali go na cele kultowe. Oprócz przeładunku bloków kamiennych port służył jako miejsce, do którego przybywali - zapewne z odległych miejsc w kraju - robotnicy oraz zaopatrzenie, m.in. żywność. Największe bloki przetransportowane drogą wodną w Egipcie miały blisko 500 ton. To obeliski Totmesa III, władcy z czasów świetności cywilizacji faraonskiej, rządzącego w połowie II tysiąclecia p.n.e. Dla archeologów pozostaje zagadką, jak mogły wyglądać statki, na których je przetransportowano. Pewne wyobrażenie daje nam relief ze świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari, gdzie widać transport obelisków. Drewniana jednostka ma opływowy kształt. Pozbawiona jest kila. Sterowano za pomocą czterech gigantycznych wiosł widocznych na rufie. Przypuszczalnie takiej barce zapewne towarzyszyła flotylla łódek, które pomagały w korygowaniu kursu gigantycznego ładunku - tak, by płynął jak najbliżej środka rzeki. Na szczęście bloki transportowano w dół rzeki. Niestety do naszych czasów nie zachowały się żadne źródła na temat tego, w jaki sposób prowadzono załadunek i rozładunek bloków ze statków, nie znamy też szczegółów techniki wznoszenia piramid (przypuszczalnie do ich budowy wykorzystywano maszyny proste). Do naszych czasów nie zachowały się w dobrym stanie porty, które towarzyszyły osadom. Wynika to z faktu, że miasta w Egipcie znajdują się w tych samych miejscach od tysiącleci, dlatego starożytna zabudowa portowa położona jest wiele metrów pod obecnym poziomem gruntu. Czasem były to budowle gigantycznych rozmiarów, jak np. basen portowy Birket Habu w Tebach Zachodnich z okresu Nowego Państwa (1550 - 1069 r. p.n.e.). Żegluga Egipcjan skoncentrowana była na Nilu. Wiadomo jednak, że pływno również po Morzu Śródziemnym i Czerwonym. Działo się to głównie dla zrealizowania ambicji królewskich - faraonowie

byli przecież uzależnieni od dóbr unikatowych i luksusowych, które często można było pozyskać tylko z odległych rejonów. Wśród takich produktów są kadzidło i mirra z legendarnej krainy Punt położonej w głębi Afryki. Starożytni Egipcjanie żeglowali głównie wzdłuż brzegów i z reguły docierali co najwyżej do krajów Lewantu - rejonów leżących na wschodnim, azjatyckim wybrzeżu Morza Śródziemnego, oraz w okolice Rogu Afryki na Morzu Czerwonym. Istnieją również przypuszczenia, że mogli docierać aż na Ocean Indyjski poprzez cieśninę Bab al-Mandab, choć zapewne nie oddalali się od brzegów Afryki wschodniej. Konstrukcja statków morskich nie różniła się znacząco od tych używanych na Nilu. W przypadku tych pierwszych stosowano po prostu grubsze poszycia kadłubów – z tego względu, że działanie wody morskiej jest bardziej niszczące niż słodkiej. Drugą różnicą była kotwica, a w zasadzie jej brak - wskazuje badaczka. W przypadku tych stosowanych w żegludze morskiej były to kamienne bloki z przewierconym otworem na linę. Swoim ciężarem miały hamować statek. Stosowanie takiego rozwiązania na Nilu nie było możliwe. Kotwica tego typu po zarzuceniu zostałaaby wessana przez wielometrowy muł – nie byłoby możliwe jej powrotne wciągnięcie na pokład³⁰².

Historycy mając do dyspozycji odkryte przez archeologów źródła, często interpretują je zgodnie ze swymi wcześniejszymi nie zawsze słusznymi teoriami. Cytowany tu kilkakrotnie François Daumas pisał: *Należy zwrócić uwagę na obecność wielkich barek, zagrzebanych w ziemi w pobliżu grobowców zarówno prywatnych jak i królewskich. Przypuszcza się, a jest to chyba dość rozsądne wyjaśnienie tego faktu, że barki służyły albo miały służyć nieboszczykowi w jego podróży do świętych miast Delt – Sais, Buto, Busiris*³⁰³. Oczywiście służyły do transportu, z tą tylko różnicą, że w trakcie budowy. Moim zdaniem wielu historyków pisząc o dziejach Egiptu przypisuje nadmierną religijność jego społeczeństwu. W książce Daumasa znajdziemy przecież również informacje o grabieży piramid oraz o kapłanach sprzeniewierzających majątek świątyni dla celów osobistych (nawet rozpustę), a mimo to historyk ten nie potrafił wyzwolić się z – moim zdaniem – nadmiernej religijnej interpretacji.

Dżedefre (Didufri, Redżedef; z egip. "Wieczny-jak-Re")³⁰⁴289 był synem Cheopsa i nieznaney z imienia jego żony lub też libijskiej konkubiny³⁰⁵. Przejął

302 Por.: szz/ zan/, *Ekspertka: piramidy nie powstałyby bez żeglugi na Nilu*, PAP - Nauka w Polsce 12.07.2017.

303 F. Daumas, *Od Narmery do Kleopatry...*, s. 49.

304 Lata panowania: 2581-2572 p.n.e. (Kwiatkowski); 2580-2570 p.n.e. (Schneider); 2528-2520 p.n.e. (Tiradritti, De Luca). [2584-2576 (Redford); 2580- 2570 (Krauss); 2566-2558 (Shaw); 2556-2547 (von Beckerath); 2528-2520 (Allen); 2526-2518 (Malek); 2524-2516 (Dodson); 2520-2512 (Arnold)]. Według Kanonu Turyńskiego jego panowanie trwało 8 lat, a według Manethona aż 63 lata (wydaje się to jednak mało prawdopodobne).

305 Według innej wersji Dżedefhor był Synem Cheopsa i jednej z jego żon Meritites. Ojcem Chentkaus, matki władców Sahure i Neferikare. Niektórzy uczeni (D.B. Redford) sądzą, że nie był w ogóle władcą, inni (Helck, Grimal), opierając się na graffiti z okresu Średniego Państwa, widzą go wśród następców Cheopsa. Po śmierci Kawaba był głównym konkurentem Dżedefre w walce o władzę, ale tę walkę przegrał. Po śmierci Dżedefre mógł wstąpić na tron, jego panowanie było jednak krótkie, prawdopodobnie kilkumiesięczne, w 2546 r. p.n.e. (Kwiatkowski). Zgodnie z tradycją był pisarzem, autorem Nauk Dżedefhora, którą starożytni uczniowie poznawali w szkole i której fragmenty stały się przysłowiowe. Uchodził za odkrywcę czterech najważniejszych rozdziałów „Księgi Umarłych”. Był poważanym uczonym i znawcą tekstów grobowych już za czasów panowania swojego ojca Cheopsa. Zmarł w okresie panowania Menkaure (Mykerinosa). Występuje w Pieśni Harfiarza i w Papirusie Westcar: to właśnie on wprowadza czarodzieja Dżedi do swego ojca. Mity wytworzone wokół jego postaci utrudniają ocenę roli historycznej, jaką odegrał. Pochowany w mastabie w Gizie (Schneider) lub w piramidzie w Sakkarze (Kwiatkowski). Nieukończona mastaba została celowo zniszczona, nie wiadomo

panowanie, mimo tego, że nie był synem pierwszej żony Cheopsa, gdyż przewidziany na władcę Kawab, zmarł wcześniej w wieku 50 lat. Dżedefre zapewne w celu umocnienia władzy, potwierdzenia prawa do tronu, pojął za żony kolejno 3 córki Cheopsa z dwóch jego prawowitych żon: Meresanch II, Chentetka, Hetepheres II (w tym żonę wdowę po Kauabie)³⁰⁶. Jako pierwszy z władców wprowadził do swej tytulatury imię Sa-Ra (Syn-Re). Zachowane nieliczne annały z czasów zaledwie ośmioletniego panowania Dżedefre mówią o budowie statków i świątyń. Po nim władzę objął Chefren, a wraz z nim starsza gałąź dynastii, wywodząca się bezpośrednio od Huni, Snofru i Cheopsa.

Chefren (z gr.; egip. Cha-ef-re – "Niechaj Re objawia się w chwale")³⁰⁷, u Herodota Chephren, u Diodora Chabryes był synem Cheopsa i prawdopodobnie królowej Henutsen. Jego panowanie często określane jest jako okres szczytu potęgi IV dynastii i Starego Państwa, chociaż nie mamy o nim większych informacji. Do jego osiągnięć należało zdobycie Nubii i rozwinięcie kontaktów z Eblą i Byblos. Zachowały się pamiątki po kapłanach kultu grobowego Chefrena do Pierwszego Okresu Przejściowego, a potem z czasów panowania XXVI dynastii. Z czasów IV i V dynastii zachowały się nazwy 51 domen gospodarczych na rzecz kultu pośmiertnego Chefrena. Jako syn Cheopsa Chefren pojawia się na Papirusie Westcar. Chafre był budowniczym drugiej piramidy w Giza i, prawdopodobnie, Sfinksa.

Po śmierci Chafre władzę w kraju sprawował prawdopodobnie przez kilka lat jako regent, syn Dżedefre – Baka, zanim na tronie zasiadł syn Chafre – Menkaure. Baka (Dusza Ka), którego imię poświadczane jest na posągu z Abu był najstarszym synem Dżedefre³⁰⁸.

jednak, czy była to zemsta, czy dzieło rabusiów.

306 Przypuszczalnie Dżedefre poślubił Hetepheres II, swoją przyrodną siostrę, była żoną i zarazem siostrą rodzoną Kawaba. Kawab był następcą Cheopsa, lecz zmarł przed nim, nie osiągając sukcesji. Istnieją przypuszczenia, że został zamordowany przez prącego do władzy Dżedefre. Hetepheres II i Dżedefre byli rodzicami księżniczki Neferhetepes, prawdopodobnej matki Userkafa, pierwszego władcy V dynastii. Po śmierci Kawaba Dżedefre rywalizował o pozycję następcy tronu z innym przyrodnym bratem, Dżedefhorem. Przyjmuje się, że był w dużym stopniu skłócony z rodziną, która uważała go za uzurpatora, co wiązało się prawdopodobnie z jego pochodzeniem, oskarżeniami o zamordowanie brata oraz z walką o zdobycie, a następnie utrzymanie władzy. [Małżeństwo Dżedefre z Hetepheres II służyło zapewne legitymizacji władzy.] Najprawdopodobniej też z tego powodu dla swojego pochówku wskazał inną lokalizację niż pozostała część rodziny. Na swój kompleks grobowy wybrał nekropolę Abu Roasz z okresu III dynastii, oddaloną o około 10 km na północ od Gizy, stanowiącą obecnie północną część nekropoli memfickiej. Piramida Dżedefre jest obecnie najdalej na północ wysuniętą znaną piramidą władcy starożytnego Egiptu.

307 Lata panowania Chafre: 2572-2546 p.n.e. (Kwiatkowski); 2570-2530 p.n.e. (Schneider); 2520-2494 p.n.e. (Tiradritti, De Luca). [2576-2551 (Redford); 2570- 2530 (Krauss); 2558-2532 (Shaw); 2547-2521 (von Beckerath); 2520-2494 (Allen); 2518-2493 (Malek); 2516-2493 (Dodson); 2512-2477 (Arnold)]. Według Kanonu Turyńskiego panował 10 lat, Maneton przyznaje mu 56 lub 66 lat rządów, a Herodot i Diodor Sycylijski piszą o panowaniu ponad 50-letnim, przy czym nazywają go bratem i następcą Cheopsa. Liczby te są zwykle poprawiane na 26 lat (Helck, von Beckerath).

308 Nebka II (Baka) był najstarszym synem Dżedefre, jego matką była Chentetka. Niektórzy przypuszczają, że panował krótko, kilka miesięcy w 2546 r. p.n.e. (Kwiatkowski) lub nawet kilka lat (Stadelmann). Wymieniony na graffiti z okresu XII dynastii obok Dżedefhora jako jeden z następców Cheopsa po Chefrenie oraz na posągu Dżedefre w Abu Roasz. Jego dziełem była prawdopodobnie północna piramida w Zawijet el-Arian, w wykopie której odkryto jego imię na palecie wykonanej z łupku. Piramida ta nie została prawdopodobnie ukończona lub też rozebrano ją w późniejszym okresie w celu pozyskania budulca. Do dzisiaj zachował się z niej tylko otwarty wykop wyłożony potężnymi blokami kamiennymi oraz pionowy, wykuty w skale, szyb o głębokości 26 m. Znalezione tutaj jedynie granitowy sarkofag, przykryty wiekiem, który po otwarciu okazał się pusty. Lata panowania Baki: [c.2530 (Krauss); 2521-2514 (von Beckerath); 2494 - 2490 (Allen); 2493-2488 (Malek); 2477-2472 (Arnold)].

Niektórzy badacze (Stadelmann, Lehner) umieszczają króla Baka bezpośrednio po Chefrenie przypisując mu kilka lat panowania. Pochowany w mastabie w Giza. W inskrypcji skalnej z Wadi Hammamat z czasów Średniego Państwa Baufre jest zaświadczaany jako król i następca Chefrena. Przypuszczalnie jednak nigdy nie panował. Dżedefhor był synem Chufu i królowej Meritit. Zdaniem W. Helcka i N. Grimala był władcą Egiptu, jednak przeciwko samodzielnym rządóm Dżedefhora opowiada się większość badaczy. Inskrypcja skalna w Wadi Hammamat pochodząca z okresu Średniego Państwa wymienia jego i Baufre³⁰⁹. Menkaure (Mykerinos)³¹⁰ (egip. Men-Kau-Re – „Trwała-jest-moc-duszy-Re (boskiej-światłości)”; egip. Horus Ka-Chet – egip. „Horus-o-ciele-Byka”; gr. Mykerinos) był synem Chafrena i królowej Chemerernebti I, bratem i mężem Chemerernebti II³¹¹.

Władca ten znany jest głównie z wielu posągów, odkrytych w obrębie jego zespołu grobowego, znalezionych podczas prac archeologicznych, prowadzonych w latach 1905-1925, przez Uniwersytet Harvarda i bostońskie Muzeum Sztuk Pięknych, pod kierownictwem George'a Reisnera. Szczególnie znane są tzw. Triady Mykerinosa, w których władca przedstawiany jest w towarzystwie bogini Hathor i bogiń uosabiających jeden z nomów Górnego Egiptu. Według najnowszej hipotezy triad tych było osiem. W każdej z nich przedstawiono Mykerinosa, Hathor i bóstwo nomu, w którym Hathor cieszyła się wyjątkową czcią. Ze sposobu, w jakim są przedstawione postacie, które trzymają się za ręce, oraz ich równego wzrostu wysnuto wniosek, iż Mykerinos uważany był za równego bogom, dobrotliwego władcę, czulego na los swych poddanych. Znane są dekrety dotyczące jego kultu pośmiertnego, wydane przez Szepseskafa, Merenre i Pepiego II. Jego grobowcem jest najmniejsza z trzech wielkich piramid w egipskiej Gizie. W wnętrzu piramidy Mykerinosa niestety nie znaleziono kartuszy z imieniem władcy. Pośredniej identyfikacji dokonano na przełomie lat 1837/1838, kiedy to odkryto imię Mykerinosa w drugiej z piramid satelitarnych. Dalszych dowodów dostarczyły prace wykopaliskowe, prowadzone w latach 1905 – 1925.

Szepseskaf³¹² był synem Menkaure (Mykerinosa), jego żoną była Chentkaus I, a ślub był wyrazem dążenia władcy do pogodzenia dwóch gałęzi rodu panującego. Miał z żoną dwie córki, Chamaat i Bunefer (Kwiatkowski), oraz syna Dżedefptaha, który następnie poślubił Bunefer, chociaż niektórzy (Grimal) twierdzą, że ich

309 Baure (Bauefre, Baefre, Bafre; gr. Biures), był synem Dżedefre i jego żony Chentetki, żoną jego była Meresanch II. Panował w l. 2546-2539 p.n.e. (Kwiatkowski). Imię jego wymienione jest na skalnej inskrypcji z okresu Średniego Państwa w Wadi el-Hammamat oraz na Papiusie Westcar. Niekiedy utożsamiany z Nebką II (Helck, Grimal). Według niektórych (Schneider) przypuszczalnie nie panował nigdy, był tylko jednym z synów władcy.

310 Lata panowania Menkaure: 2539-2511 p.n.e. (Kwiatowski); 2530-2510 p.n.e. (Schneider); 2490-2472 p.n.e. (Tiradritti, De Luca). [2551-2523 (Redford); 2532- 2503 (Shaw); 2530-2510 (Krauss); 2514-2486 (von Beckerath); 2493-2475 (Dodson); 2490-2472 (Allen); 2488-2460 (Malek); 2472-2454 (Arnold)]. Według Manethona panował 63 lata, Kanon Turyński podaje 18 (lub 28) lat panowania. 296 Jego żoną była jego przyrodnia siostra, Chamerernebti II - córka Chefrena i Meresanch III, mieli prawdopodobnie córkę Chentkaus (Kwiatkowski; inaczej Grimal). Według Diodora, Mykerinos był synem Cheopsa i panował po Chefrenie.

311 Jego żoną była jego przyrodnia siostra, Chamerernebti II - córka Chefrena i Meresanch III, mieli prawdopodobnie córkę Chentkaus (Kwiatkowski; inaczej Grimal). Według Diodora, Mykerinos był synem Cheopsa i panował po Chefrenie.

312 Lata panowania Szepseskafa: 2511-2506 p.n.e. (Kwiatkowski); 2510-2500 p.n.e. (Schneider); 2472-2467 p.n.e. (Tiradritti, De Luca). [2523-2519 (Redford); 2510-2500 (Krauss); 2503-2498 (Shaw); 2486-2479 (von Beckerath); 2475-2471 (Dodson); 2472-2467 (Allen); 2460-2456 (Malek); 2454-2450 (Arnold)]. Maneton przypisywał mu 7 lat rządów, a Kanon Turyński – 4 lata panowania, jest wymieniany również na kamieniu z Palermo.¹⁷⁴

dzieckiem był tylko Dżedefptah, a inni (Helck) widzą w Bunefer drugiego syna władcy.

Szepseskaf próbował zerwać z tak bardzo popieranym przez swoich poprzedników kultem solarnym i związaną z nim, heliopolitańską doktryną teologiczną. Wyrazem tego było odmówienie przyjęcia tytułu Syna Re, odstąpienie od budowy grobowca w kształcie piramidy oraz wydanie córki Chamaat za Ptahszepesa, kapłana boga Ptaha z Memfis. Opór ten był prawdopodobnie związany z rosnącymi wpływami politycznymi i religijnymi kapłanów boga słońca Re z Heliopolis, z czym władca nie mógł się pogodzić. Próba ta, pozbawiona elementów agresji, nie przyniosła jednak żadnych trwałych skutków, następcy jego, bowiem podnieśli kult Re do rangi oficjalnej religii państwowej.

Pochowany został w Sakkarze w ogromnym grobowcu, zbudowanym na wzór tyńickiej formy mastaby, zwanym obecnie przez Arabów Mastabat el-Faraun, czyli Ława Faraona. Sądzi się, że Szepseskaf mógł być ojcem Ptahdżedefa (Tamphtis u Manethona), ostatniego władcy tej dynastii. Przez niektórych badaczy za ostatniego króla IV dynastii uważany jest Dżedefptah (lub Ptahdżedef; gr. Tamftys)³¹³. Prawdopodobnie był synem Szepseskafa i jego żony Chentkaus I. Przypuszcza się, że jego żoną była prawdopodobnie Bunefer, jego rodzona siostra. Nie mamy żadnych danych przybliżających postać tego władcy, nie zachowały się żadne dokumenty mu współczesne, nie wiemy także, gdzie został pochowany. Niektóre chronologie nie podają nawet imienia tego władcy, uważając Szepseskafa za ostatniego władcę z IV dynastii.

Prawdopodobnie pomiędzy Mykerinosem i Szepseka'em panowali jeszcze dwaj inni władcy. Współczesne im dokumenty nie wymieniają nawet ich imion, mogli to być więc uzurpatorzy. Marek Marciniak przypuszcza, że być może już wówczas zaczęła podupadać potęga władzy królewskiej, być może na skutek zaburzeń natury religijnej³¹⁴. Pamiętajmy jednak o tym, że i kler wywodził się z członków rodziny panującej. Była to więc tylko inna odsłona walki wewnątrzdynastycznej.

Na czas panowania IV i V dynastii przypada czas budowy wielkich piramid, będących monumentalnymi grobami królów. W historiografii (od Herodota), a także w potocznej opinii pojawiają się hipotezy, że ogromne koszty ich wzniesienia wyczerpały ekonomicznie siłę Starego Państwa przyczyniając się do jego upadku. To, moim zdaniem, błędna hipoteza³¹⁵ wynikająca z przenoszenia mechanizmów ekonomicznych z czasów nowożytnych do ówczesnej epoki. Warto też zauważyć, że budowy te (poza celami prestiżowymi, legitymizacji władzy) miały na celu powstrzymanie przyrostu demograficznego (zatrudnieni przy nich chłopcy mieli w myśl założeń władców jakoby płodzić mniej dzieci³¹⁶), do budowy wykorzystywano też

313 Lata panowania Ptahdżedefa: 2506-2504 p.n.e. (Kwiatkowski); 2500 p.n.e. (Schneider). [2519-2513 (Redford); 2500 (Krauss); 2479-2477 (von Beckerath); 2467-2465 (Allen); 2456-2454 (Malek)]. Papirus Turyński podaje dwa lata panowania, choć samo imię nie zachowało się. Manethon, u którego władca ten występuje pod imieniem Tamphtis, które to imię być może jest grecką formą imienia Ptahdżedef lub Dżedefptah, przypisuje mu 9 lat panowania. Według Kanonu Turyńskiego rządził 2 lata, Maneton przyznaje mu 9 lat panowania.

314 Por.: M. Marciniak, *Historia starożytnego Egiptu...*, s. 87.

315 Podawana np. w historii Egiptu w Wikipedii.

316 Por.: Podobne zachowania praktykowali np. władcy Chin, angażując chłopów do robót publicznych przy budowie Wielkiego Mury, czy regulacji rzek.

wziętych do niewoli jeńców. Brak świadomości przyczyn kryzysu i alienacja struktur przynosiły nowe problemy. Władcy Egiptu – podobnie jak władcy innych państw feudalnych – gdy podejmowane działania okazywały się nieskuteczne próbowali rozwiązać je drogą podbojów, ekspansji (do Libii, Nubii i na Synaj). Toczono wojny, nawet zakończone sukcesem, rozwiązywały problemy tylko doraźnie. W dłuższej perspektywie przyczyniały się do pogłębienia kryzysu. Jak pamiętamy, w czasie kampanii nubijskiej Snofru za panowania IV dynastii, zanotowanej na kamieniu z Palermo: wzięto do niewoli 7000 jeńców i zagarnięto 200.000 owiec i kóz. Posuniecie to umożliwiło zwiększenie siły roboczej, potrzebnej do wyjątkowego programu budowlanego Snofru, obejmującego dwie piramidy w Dahszur i prawdopodobnie również ukończenie piramidy w Medum³¹⁷. W dłuższej perspektywie te tak zwane sukcesy tylko pogłębiały kryzys. Sprowadzani jeńcy w następnym pokoleniu przyczyniali się do zwiększenia populacji. Z czasem w państwie dochodziło do wzrostu roli ministrów i innych urzędników oraz do dziedziczenia urzędów, których pełnienie związane było z posiadaniem ziemi. Feudalizacja kraju to naturalny proces rozwoju społeczeństw rolniczych tego stadium.

Ponieważ w ówczesnym Egipcie majątek państwowy był wciąż tożsamy z majątkiem władcy, feudalizacja w sposób naturalny osłabiała system ekonomiczny państwa, którego wpływy malały również z powodu zwolnień od podatków ziemskich posiadłości świątynnych. Spotkałem się z teorią jakoby, zwolnienie od podatków elit (najczęściej wywodzących się z rodziny panującej) – tak świeckich jak i związanych z religią – pozbawiało państwo środków koniecznych do dokonania koniecznych reform gospodarczych, do rozwoju techniki. Moim zdaniem, przyczyny kryzysów państwa były bardziej złożone. Wielu historyków, np. Geiss nie dostrzega problemów związanych ze wzrostem demograficznym³¹⁸. Autor ten nie rozumie też, że feudalizacja jest naturalnym etapem rozwoju monarchii. Myli przyczyny ze skutkami. Moim zdaniem, to właśnie kolejne zatrzymywanie procesu feudalizacji (procesu podziału własności, a co za tym idzie i władzy) i kolejne przywracanie władzy jednostki przyczyniało się do powstrzymywania postępu cywilizacyjnego. Należy postawić również pytanie, czy wcześniej, przed przekazaniem nomarchom tak wielkich uprawnień, władcy przeznaczali zdobyte dobra na wspomniane powyżej cele (reformy gospodarcze, rozwój techniki)? Otóż nie, środki te szły głównie na zaspokojenie ich potrzeb doczesnych, i ponadto na zapewnienie ich kultu, marzenia o życiu wiecznym. Ogromne majątki zostawały na wieki bezużytecznie zamykane w budowanych za życia kolejnych władców grobowcach.

Oslabienie centralnej władzy faraonów, stały wzrost zamożności i potęgi naczelników poszczególnych nomów (prowincji) – nomarchów wynikało z założenia, że państwo jest własnością władcy i z prostej zasady dziedziczenia. Jest rzeczą oczywistą, że w kolejnych pokoleniach coraz więcej potomków pierwszych władców dążyło do przejęcia władzy. To w przyjmowanym systemie przejmowania władzy leżała jedna z przyczyn kryzysu. Drugą był nieustanny, a od pewnego momentu wręcz skokowy wzrost demograficzny, z którą elity panujące – skoncentrowane głównie na kwestii utrzymania władzy – nie potrafiły się uporać. Zaczynało brakować ziemi, którą można było przeznaczyć pod uprawę kolejnym pokoleniom jej

317 Por.: Kemp J. Barry, *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji*, przeł. Joanna Aksamit, Warszawa 2009, s. 39.

318 Informacje o tym problemie znajdujemy np. w „Piśmie Świętym”. Por.: P. Kotlarz, *Dostrzec sens dziejów*, Gdańsk 2009.

dzierżawców rolników, a także rodzinom wielkich naczelników. Przeludnienie, kryzysy gospodarcze powodowały zapewne klęski głodowe, a w ich konsekwencji i epidemie.

Panowanie V dynastii³¹⁹

Według obliczeń różnych historyków przedstawiciele piątej dynastii panowali od 100 do 130 lat. Marek Marciniak pisze, że dojście do władzy V dynastii (2494 – 2345 r. p.n.e.) było dziełem kapłanów z Heliopolis. Wszystkie zabytki pochodzące z tego okresu wskazują na fakt, że cała polityka wewnętrzna państwa była podporządkowana, a przynajmniej kontrolowana przez potężny kler z Heliopolis; już trzeci władca IV dynastii wprowadza do oficjalnego protokołu królewskiego tytuł: syn Re. Jakość zabytków datowanych na czasy V dynastii wydaje się wskazywać na pewne osłabienie władzy królewskiej. Grobowce władców stają się mniejsze, buduje się natomiast monumentalne świątynie solarne. Wyprawy wojenne władców stają się coraz rzadsze przeważają ekspedycje o charakterze handlowym lub dyplomatycznym, o czym świadczą inskrypcje i reliefy w świątyniach³²⁰. Należy jednak pamiętać o tym, że i owi kapłani wywodzili się z dynastii panującej. Userkaf był synem Mykerinosa (Menkaure)³²¹, panującego w Egipcie do 2511 roku p.n.e. Dwaj panujący po nim królowie rządili łącznie, niespełna 8 lat. Walka kapłanów o władzę była, więc tylko inną formą walki dynastycznej. Dodanie do tytułatury określenia syn Re miało zapewne służyć legitymizacji nowej dynastii. Oznaczało to, że faraon był prawnym dziedzicem Słońca – Re, stwórcy całego świata.

Pierwsze oznaki kryzysu pojawiły się już w czasie krótkotrwałego panowania Userkare (Userkafa)³²². Niewykluczone, że był on uzurpatorem, którego panowanie poprzedzało panowanie Pepiego i (Helck) lub pokrywało się z pierwszymi latami panowania tego władcy i może też z tych powodów Userkare nie został wspomniany przez Manetona (Kwiatkowski). Mógł też współrządzić z królową, Iput, która pełniła obowiązki regentki tuż po śmierci męża, czyli w okresie małoletności swojego syna (Grimal). Matką Userkare mogła być Chentkaus II, z której zespołu grobowego Pepi i zabrał bloki skalne do budowy swojej świątyni grobowej (Munro). Mogło to potwierdzać tezę, według której Userkare był uzurpatorem w związku, z czym, on i wszystkie osoby z nim związane miały być wymazane z pamięci potomnych. Powyższą tezę potwierdzać również może fakt, że imię i wizerunki wezyra Userkare, architrawie Mehiego został zastąpiony kartuszem Tetiego. Nie wyklucza się, że ta chęć wymazania z pamięci tego wezyra wiąże się z czymś innym – jego udziałem w spisku przeciwko Pepiemu i (Kanawati). Pewne światło na ówczesną sytuację

319 Lata panowania: 3267-2347 p.n.e. (Kwiatkowski), 2380-2350 p.n.e. (Schneider), 2356-2323 p.n.e. (Tiradritti, De Luca). Imiona władców V dynastii (heliopolitańskiej) (ok. 2498-2345 p.n.e.): Userkaf, Ousercheres 2504-2496 p.n.e., Kakai Neferirkare Chentkaus; Sahure, Sefhres 2496-2483 p.n.e.; Neferirkare Kakai, Nephhercheres 2483-2463 p.n.e.; Szepseskare Isi, Siophes 2463-2456 p.n.e.; Neferefere, Cheres 2456-2445 p.n.e.; Niuserre Ini, Rathoures 2445-2414; Menkauhor Akauhor, Mencheres 2414-2405 p.n.e.; Dżedkare Izezi, Tancheres 2405-2367 p.n.e.; Unis, Onnos (Wenis) 2367-2347 p.n.e.

320 Por.: M. Marciniak, *Egipt starożytny do najazdu perskiego*, [w:] *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, pod red. Michała Tymowskiego, Wrocław 1996, s. 134.

321 Por.: H. A. Schögl, *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłumaczenie: Agnieszka Gachala, Warszawa 2009, s. 83.

322 Lata panowania: 2337-2335 p.n.e. (Kwiatkowski), 2300 p.n.e. (Schneider). Panowanie jest potwierdzone przez Listę z Abydos, Kanon Turyński i zabytki z epoki, w tym pieczęcie cylindryczne i miedziane ciosło z nazwą grupy robotników „Userkare jest kochany” z X nomu górnoegipskiego, najprawdopodobniej pracujących przy budowie grobowca władcy. Nic nie wspomina o nim Lista z Sakkary i Maneton.

wewnątrz dynastii rzuca niedawno odkryty grobowiec wezyra Merefnebepa³²³, który usytuowany jest między piramidami Unisa, ostatniego władcy 5. dynastii, i Tetiego, pierwszego władcy dynastii następnej. Już w pierwszym napisie, wyrzeźbionym hieroglifami dużych rozmiarów na architrawie wieńczącym fasadę kaplicy kultowej, czytamy tytuł wezyra. Sama kaplica zawiera tylko jedno pomieszczenie, i to niezbyt wielkich rozmiarów (ca 6,5 m × 2,5 m). Tytuł wezyra występuje wyłącznie w fasadzie grobowca, natomiast nie ma go nigdzie we wnętrzu kaplicy, która niewątpliwie była dekorowana wcześniej niż fasada. Powtarzają się tam natomiast tytuły, które wskazują na poufałość Merefnebepa z faraonem, prawdopodobnie nawet ważną funkcję, w jaką pełnił w haremie, ale w żadnym wypadku na odpowiedzialną funkcję polityczną. Wszystko wydaje się sugerować, że skromny urzędnik Fefi (drugie imię właściciela grobu) awansował pod koniec życia do najważniejszej funkcji w hierarchii administracyjnej państwa. Musiał mieć jakieś szczególne zasługi, a może znał ważne tajemnice, które zobowiązywały do dyskrecji, a ta ostatnia kosztuje wiele, nawet władców. Wśród tytułów Merefnebepa pojawiają się bowiem różne odmiany „sekretnika”, m.in. powiernika wszystkich tajemnic królewskich. Nigdy nie ukończono ani portyku, jaki zaczęto dobudowywać, a po części wykuwać w skale z przodu fasady, ani drugiej, mniejszej kaplicy kultowej, którą zaplanowano na południe od fasady, może dla jednej z małżonek, a może któregoś z synów przedstawionych na ścianach grobowca. Albo wezyr zmarł za wcześnie (śmiercią naturalną?), albo też popadł w niełaskę u kolejnego władcy. Być może wezyr ten zawdzięczał nagły awans do najwyższej funkcji państwowej uzurpatorowi Userkare skoro wywołało to dobrze udokumentowane kontrowersje po śmierci wezyra, szczególnie w kręgu jego progenitury. Już w wejściu do grobowca skuto wówczas te części inskrypcji, które wskazywały na łaskę Merefnebepa u faraona. Jeden z synów wezyra, noszący zresztą takie same imiona jak ojciec, kazał zniszczyć te fragmenty napisu, w których występuje słowo „król”. a nie zapominajmy, że władca był bogiem, szczególnie po śmierci. Jakby tego było mało, w miejscu skutego słowa ktoś niestarannie wypisał czarnym tuszem słowo „pustynia”, co było wyjątkową obelgą, zarówno pod adresem faraona, jak i jego pupila. Anonimowy faraon zapewne już nie żył, w przeciwnym wypadku nikt nie odważyłby się na takie świętokradztwo. Ale wściekłość syna skierowana była nie tylko przeciw faraonowi, lecz także przeciwko własnym braciom, naturalnym konkurentom przy podziale schedy po ojcu. Również ich wizerunki zostały starannie wymłotkowane w płaskorzeźbach dekorujących ściany grobowca. Nietknięte pozostały tylko sylwetki ikonoklasty, Merefnebepa/Fefi juniora. Na jednej ze ścian kazał nawet wyrzeźbić nowy relief, przedstawiający jego samego jako dostojnika siedzącego pod baldachimem i przyjmującego ofiary w postaci olbrzymich ryb złowionych przez rybaków. Ponieważ imię Merefnebepa juniora jest takie samo jak imię ojca, nikt by się pewno nie domyślił, że chodzi o tego pierwszego, gdyby nie przedstawiono również jego towarzyszkę życia, siedzącej obok męża. Jej imię, zapisane hieroglifami, jest inne od imion czterech żon ojca, przedstawionych wielokrotnie na ścianach grobowca. Zupełnie inna jest też kompozycja i kolorystyka w retuszowanej scenie, a może wymiana oryginalnej płaskorzeźby, wykonanej niewątpliwie w powierzchni skały, na relief wyrzeźbiony w powierzchni kilku nieregularnych płyt kamiennych, wstawionych w brakującą część ściany, podyktowana była koniecznością, na przykład wykruszeniem się dekorowanej powierzchni skały w tym miejscu? Jeśli tak, to konserwacja grobowca, dokonana

323 Merefnebep, którego grobowiec w dobrym stanie odkryli w 1997 r. polscy archeolodzy pod kierownictwem prof. Karola Myśliwca, był wezyrem w czasach Userkare. Miejsce pochówku Userkare nie zostało do tej pory odnalezione.

przez syna, zaspokoila też w sposób mistrzowski jego próżność. Okazał się on godnym następcą ojca, którego megalomania widoczna jest na każdym kroku. Jej ilustracją jest już bogato zdobiona fasada grobowca. Każdy jej szczegół zdradza ambicję dorównania królowi, choćby przez podobieństwo grobowca do monumentalnego grobu faraona. Sufit przed fasadą i wewnątrz kaplicy grobowej pomalowany jest na kolor granitu, najtwardszego i najtrwalszego z kamieni. Jego intensywna czerwień z czarnymi punktami, oglądana często w królewskich świątyniach grobowych, była obiektem marzeń najwyższych dostojników. Ale prawie żadnego z nich nie było stać na ten drogocenny kamień, sprowadzany z kamieniołomów w Asuanie, miejscowości położonej na drugim końcu Egiptu. Można było jednak stworzyć przynajmniej „tapetę”, imitującą go kolorem. Nie tylko sufit pomieszczeń, lecz także „ślepe wrota” w ich ścianach zachodnich – tak ważne dla „wychodzenia z zaświatów” – malowane były często na kolor wspomnianego czerwonego granitu. Inspirację królewską widać też w inskrypcji hieroglificznej biegnącej wzdłuż całej fasady nad wejściem do kaplicy grobowej. To „biografia idealna” zmarłego, wychwalająca jego szlachetność, dobroć, hojność i pobożność³²⁴.

Posiadanie aż czterech żon, w dodatku uzdolnionych muzycznie, jest także fenomenem wyjątkowym w życiorysie nawet wysokiego dostojnika owych czasów. Wielożeństwo należało bowiem raczej do przywilejów królewskich. Jeśli męska progenitura wezyra była potomstwem różnych żon, trudno się dziwić, że po śmierci ojca rozgorzała między synami walka. Ponieważ jednak skucia postaci i fragmentów inskrypcji hieroglificznych powtarzają się w wielu grobowcach dostojników tego okresu, musimy odczytywać je jako świadectwa burzliwych czasów, kiedy kłótnie rodzinne przeplatały się z konfliktami politycznymi i religijnymi, dzieląc często rodziny na wrogie sobie obozy, a w skali całego społeczeństwa prowadząc do pierwszego w dziejach rozkładu państwa egipskiego³²⁵. Wraz z osłabieniem władzy królewskiej rosła władza wezyrów. Jak zauważymy w losach kolejnych dynastii, to oni będą tymi, którzy będą sięgać po władzę.

Po śmierci Sahure w jego V dynastii doszło do wewnętrznych niepokojów, po których tron objął nie jego syn, lecz brat, Kakai. Warto zauważyć, że spór ten oddawał relacje w rodzinach poligamicznych. Konflikt toczył się między rodziną biologiczną władcy, a rodziną jednej z jego żon (również walka między rodzinami poszczególnych żon), często dochodziło do małżeństw w ramach rodziny biologicznej. Ważną reformą z czasów tej dynastii była wprowadzona przez faraona Neferikare reforma administracji. Władca ten, zaprzestał praktyki obsadzania najwyższych stanowisk w państwie członkami rodziny królewskiej, zastępując ich warstwą urzędniczą. Moim zdaniem, celem tej reformy było wzmocnienie władzy centralnej. Przekazywanie wcześniej urzędów członkom rodziny panującego (poligamicznej)³²⁶ mogło, bowiem prowadzić do wzmocnienia innych rodów. Warstwa urzędnicza, mianowana niekiedy spośród niewolników stawała się w pełni zależna od

324 Por.: K. Myśliwiec, *Teologia polityczna w Egipcie faraonów czyli nihil novi sub sole*, „NAUKA” 2004, nr 1, s. 60-61.

325 Por.: K. Myśliwiec, *Teologia polityczna w Egipcie...*, s. 63.

326 Herman a Schögel pisze o tej reformie: Za panowania Neferikare doszło, bowiem do istotnych przemian: najwyższe urzędy w państwie nie były już obsadzane członkami rodziny królewskiej, lecz przez bardzo dobrze wykształconych ludzi niezwiązanych z królem. [H. A. Schögel, *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłumaczenie Agnieszka Gachała, Warszawa 2009, s. 84]. Moim zdaniem teza o bardzo dobrym wykształceniu jest bardzo dyskusyjna. Często urzędnikami zostawali niewolnicy. Na dworze panował bardzo ostry reżim, na każde życzenie władcy dworzanie mogli utracić życie.

władcy. Wysoką pozycję odgrywały osoby z jego najbliższego otoczenia, np. naczelny fryzjer nadworny. Ostatni faraon V dynastii, Unis³²⁷ (Wenis, Unas) pochodził prawdopodobnie z libijskiego rodu, osiadłego w Fajum (Kwiatkowski). Nie wiemy, w jaki sposób był spokrewniony ze swymi poprzednikami. Niektórzy widzą w nim syna Dżedkare (Grimal). Jego żonami były Nebet, Chenut i prawdopodobnie Seszseszet. Najprawdopodobniej ani Unis, ani jego małżonki nie pochodziły z królewskiego rodu. Był „królem między dynastiami” i „osobowością, której pamięć potomni zachowali w niezwyklej formie” (Munro). Miał trzy córki o imionach Iput, Hemetre i Nefrut, a także dwóch synów: starszego, przewidzianego na następcę tronu, o nieznanym dla nas imieniu, oraz młodszego Unasancha. Obaj zmarli jednak jeszcze przed ojcem. Według Manethona władał Egiptem przez 33 lata, natomiast Kanon Turyński podaje 30 lat jego panowania. Okoliczności wstąpienia na tron tego władcy są nieznane. Być może został wyniesiony do władzy w wyniku zamieszek, do jakich doszło w Abydos (Kwiatkowski). Część historyków przypuszcza się, że przejął władzę w wyniku krwawego przewrotu, choć inni sugerują, że do przejęcia przezeń władzy doszło drogą pokojową. Pewne jest, że jako władca walczył z Beduinami i na Synaju i że podczas jego panowania doszło do dalszego osłabienia władzy centralnej na rzecz wysokich dygnitarzy dworskich i prowincjonalnych. Prowadził również czynną dyplomację w Byblos i Nubii oraz działalność budowlaną na Elefantynie i w północnej Sakkarze. Kompleks grobowy Unisa został wzniesiony w Sakkarze w sąsiedztwie kompleksu Dżesera, Tetiego i Sechemcheta. Tam też Unis został pochowany. Jego piramida jest najmniejszą z piramid władców z V dynastii, co też jest symbolicznym świadectwem osłabienia władzy monarszej w końcowym okresie panowania tej dynastii. Jednocześnie to właśnie w niej pojawiają się po raz pierwszy, wyryte na ścianach grobowca, słynne Teksty Piramid. Zwyczaj dekorowania ścian wewnątrz piramid władców, zapoczątkowany przez Unisa, utrzyma się do czasów VIII Dynastii. Pewne światło na panowanie tego władcy rzucają najnowsze odkrycia, m.in. polskich archeologów. To oni badali tak zwane „Teksty Piramid”. To zbiór napisów hieroglificznych wykutych we wnętrzach piramid, w których pogrzebano władców Egiptu od XXIV do XXII stulecia p.n.e. Budowle znajdują się w Sakkarze – nekropolii położonej kilkadziesiąt kilometrów na południe od słynnych piramid w Gizie. Zdaniem badaczy są to teksty skomponowane dla króla. Miały służyć faraonowi, jako przewodnik w drodze do zaświatów i życia wiecznego. Piramidy w Gizie, w tym piramida Cheopsa (Chufu), są o kilkaset lat starsze. Ale są zupełnie nieme - w ich komorach i korytarzach nie ma żadnych hieroglifów, oprócz pojedynczych, związanych z działalnością budowniczych. Do dzisiaj jest dla nas zagadką, co przyczyniło się do tego, że nagle teksty hieroglificzne zaczęły gęsto pokrywać wewnętrzne ściany piramid. W piramidach z okresu IV dynastii (w tym Cheopsa) ściany składają się z reguły z precyzyjnie wypolerowanych bloków wapiennych. Natomiast w tych wybudowanych począwszy od czasów ostatniego władcy V dynastii – Unisa, hieroglify w pionowych kolumnach wypełniały nie tylko komory grobowe, ale i dużą część korytarzy. Wnętrze hieroglifów wypełniano niebieską masą szklaną, ale na skutek utlenienia jej kolor zmienił się na zielony. Dodatkowo sufit komór pokrywano niebieską farbą imitującą niebo i przedstawieniami złotych, pięcioramiennych gwiazd. Faraon Unis to postać stosunkowo mało rozpoznana w historii starożytnego Egiptu. Prawdopodobnie był obcokrajowcem, a skoro nie pochodził z Nilu, być może potrzebował dodatkowego wsparcia w wyboistej drodze w zaświaty, może też i dodatkowych argumentów do legitymizacji swej władzy. Dlatego kazał wykuć święte teksty w trwałym kamieniu. Być może wcześniej

327 Panował w latach 2380-2350 p.n.e. (T. Schneider), lub 2367-2347 p.n.e. (B. Kwiatkowski).

teksty te były składane w grobowcu w postaci papirusów, dlatego nie zachowały się do naszych czasów. Z całą pewnością zbiór Tekstów Piramid nie powstał z dnia na dzień dla jednego władcy. Egipcjanie co prawda uważali swoich władców za bogów stępujących po Ziemi, ale byli też ludźmi praktycznymi. W ich czasach wierzone w "uzupełniające się paradoksy". Dlatego imię boga stwórcy – Atuma – można przetłumaczyć zarówno jako "wszystko" i "nic", "wszechświat" i "nicość, inercję sprzed stworzenia", "kompletny" i "(jeszcze) nieistniejący". Pojawienie się tekstów w piramidach to przypieczętowanie tego, co było faraonowi gwarantowane. Wykute teksty nie powtarzają się dokładnie w każdej z piramid, ich wybór zawsze się różni. Dlatego też (biorąc pod uwagę ich również ich obszerność) badaczom trudno jest wyróżnić jeden zwarty korpus. Naukowcy nie są zgodni, jaką funkcję pełniły Teksty Piramid. Panuje jednak konsensus co do tego, że miały pomóc zmarłemu władcy w osiągnięciu życia wiecznego w zaświatach. Część badaczy uważa, że były odczytywane w czasie ceremonii pogrzebowych przez kapłanów. Nie jest jednak jasne, w którym miejscu mieliby oni te recytacje rozpoczynać: od wejścia do piramidy, a może od komory grobowej? Zdaniem innych ekspertów czytanie na głos nie było potrzebne - fakt, że były wykute na ścianie piramidy, miał powodować, że działały, gdy tylko faraon ich potrzebował - faraon sam mógł korzystać z ich mocy odczytując je w razie konieczności uzyskania zamierzonego, realnego efektu. Te religijne teksty i ich odczytywanie tworzyły rzeczywistość; kreowały - tak zapewne uważali starożytni mieszkańcy Egiptu. Naukowcy podzielili teksty na kilka grup tematycznych. Jedną z ciekawszych są zaklęcia, mające na celu odpędzenie potworów zagrażających podróży króla w zaświatach. "Padnij na swój bok!" – to jedna z formuł skierowanych do węży, które chcą ukąsić króla. Starożytni Egipcjanie byli przekonani, że węże trafiły nad Nil z innych krain Bliskiego Wschodu. Dlatego, co ciekawe, zaklęcia, które były skierowane przeciwko nim lub raczej mające je nakłonić do powrotu do domu, spisano hieroglifami. Jednocześnie fonetycznie utrwalono przekazy w innych językach semickich – wierząc, że zwierzęta te zrozumieją polecenia kierowane do nich tylko w języku z kraju, z którego pochodziły. Z czasem fragmenty Tekstów Piramid zaczęły się pojawiać na sarkofagach możnowładców. Zdaniem wielu badaczy wskazuje to na zjawisko, które można określić "demokratyzacją"³²⁸ w dostępie do świętych formuł, umożliwiających osiągnięcie życia wiecznego. Ale nie jest to jedyna możliwość interpretacji egipskich źródeł - uważa dr Popielska-Grzybowska. Do dzisiaj nie znamy wszystkich tekstów zamieszczonych w piramidach, nie wszystkie zostały opublikowane i naukowo opracowane³²⁹.

Panowanie VI dynastii (lata 2345 – 2181 p.n.e.)³³⁰

Początki VI dynastii wiąże się z panowaniem Pepiego I, ale jej faktycznym założycielem był Teti (panował w latach 2297 – 2287 p.n.e.)³³¹. Objął tron w wyniku małżeństwa z córką Unisa (Wennisa), Iput. Istnieją przypuszczenia, że w czasie jego panowania doszło do jednej z kolejnych wypraw do Nubii. Po dziesięcioletnim okresie panowania został prawdopodobnie zamordowany. Po jego śmierci doszło do walk wewnętrznych. Na dwa lata władzę przejął, (uważany później za uzurpatora)

328 Uważam, że słowo „demokratyzacja” w tym wypadku jest użyte, co najmniej, na wyrost.

329 Por.: Szymon Zdziełowski, Teksty Piramid - czyli dlaczego nie wszystkie piramidy są nieme? PAP - Nauka w Polsce.

330 Władcy VI dynastii (ok. 2345-2181 p.n.e.): Teti, Othoes; Userkare (uważany za uzurpatora); Merire Pepi I, Phiops; Merenre i Antyemsaf I, Methousouphis; Neferkare Pepi II, Phiops; Merenre Antyemsaf II, Menthesouphis; Menbkare, Nitokris, Nitokris.

331 Powyższe daty za H. A. Schlöglem; według T. Schneidera: ok. 2318-2300.

Userkare (Weserka're), ale – dzięki wsparciu książąt Górnego Egiptu, władzę przejął prawowity spadkobierca Tetiego, jego syn, Pepi I. Userkare był prawdopodobnie przywódcą opozycji i spisku, w wyniku, którego zamordowany został prawowity władca, ojciec Pepiego, Teti (Helck, za Manetonem)³³².

Pepi I (2285 – 2235 p.n.e.³³³) był synem faraona Tetiego i królowej Iput I, córki faraona Unisa, ostatniego władcy V dynastii. Jego żonami były dwie siostry, córki górnoegipskiego dostojnika, przypuszczalnie nomarchy z Abydos, Chui: Nubunet, która stała się inicjatorką spisku haremowego przeciwko swojemu mężowi i o której procesie wspomina autobiografia dworzanina Uni, Anchnesmerire I, z którą miał syna Merenre i i córkę Neit, później małżonkę Pepiego II, swojego brata przyrodniego, Anchnesmerire II³³⁴, matka Pepiego II. Ich brat został później wezyrem na dworze królewskim. Istnieje także hipoteza, że Userkare sprawował rządy w imieniu niepełnoletniego jeszcze władcy wraz z jego matką Iput jako regentką (Grimal).

Zaraz po wstąpieniu na tron Pepi i przybrał imię Nefersahor (egip. Dobra jest opieka Horusa), które następnie zmienił nie wiadomo, z jakiego powodu na Merire (egip. Umiłowany przez Re)³³⁵. Według niektórych zmiana ta miała być wyrazem chęci nawrotu do dawnych wartości (Grimal). Jednym z pierwszych jego działań było również ukaranie morderców ojca, imiona i podobizny zdrajców starto ze ścian i wrót ich grobowców. Podczas panowania Pepiego i w państwie dochodziło do wielu wewnętrznych konfliktów o podłożu dynastycznym. Wyrazem ich są dwa znane spiski przeciwko Pepiemu, pierwszy – wyżej wspomniany – zainicjowany przez jego pierwszą żonę; i drugi pod przywództwem odsuniętego od łask wezyra Rewera (Kanawati). Również poślubienie dwóch sióstr z Abydos było najprawdopodobniej związane z chęcią zdobycia silniejszego oparcia dla swoich rządów i wyrazem wdzięczności za dotychczasowe poparcie jak i chęcią mocniejszego związania Górnego Egiptu z domem panującym i zapewnienia wewnętrznej stabilizacji (Helck, Grimal). Znane są imiona wielu wezyrów i wyższych urzędników z okresu rządów Pepiego, co może świadczyć o częstej ich zmianie i (lub) też o znacznej długości rządów Pepiego (panował aż 53 lata). Za jego czasów pogłębił się proces stopniowego wzrostu wpływów lokalnych wielmożów. Władca rozdawał liczne zaszczyty, tytuły dworskie i dobra również rodzinom swoich żon, nie pochodzących przecież z rodu królewskiego. Pogłębiało to zapewne konflikty wewnątrz dynastii, miało też demoralizujący wpływ na wyższych urzędników, a w perspektywie

332 Pojęcie „prawowity władca” jest dyskusyjne. Userkare był krewnym Pepiego i i jego pretensje do władzy były uzasadnione. Był przypuszczalnie synem Chentkaus II, żony władcy starożytnego Egiptu Neferirkare i z V dynastii, synowej królowej Chentkaus i i władcy Egiptu Szepseskafa z IV dynastii, matki synów Neferirkare I: Neferefre i Niuserre, również władców z V dynastii. W rodzinach poligamicznych związki pokrewieństwa były bardzo złożone.

333 Lata panowania i kontrowersje wokół długości rządów: 2385-2235 p.n.e. (Kwiatkowski, Schlögl), 2295-2250 p.n.e. (Schneider), 2289-2255 p.n.e. (Tiradritti, De Luca). Według Manetona panował 53 lata, Kanon Turyński podaje 20 lat. Współcześni autorzy podają różne okresy: od 20 lat samodzielnych rządów (Goedicke), poprzez 32 lat (Hornung), co najmniej 40 lat (Grimal), 44 lata (Vercouter) do 50 lat (Baud/Dobrev). Faktem jest, że wiele zachowanych zabytków pochodzi z roku po 18 spisie ludności (odbywającym się w Egipcie co 1,5 lub 2 lata), czyli roku pierwszego święta sed (które najczęściej miało miejsce po 30 latach panowania).

334 Pepi poślubił Anchnesmerire II po śmierci swojej żony i starszej siostry nowej królowej. Niektórzy sądzą, że imiona Chui i Nebet były imionami pierwotnymi sióstr, używanymi przez nie do czasu zamążpójścia i przybrania dworskiego imienia Anchnesmerire (Schneider). Inni uważają, że Chui było imieniem ojca sióstr, ślub z jego córkami był wyrazem wdzięczności dla dostojnika, który pomógł odzyskać władzę prawowitemu władcy (Kwiatkowski). Mocne powiązania między domem panującym a rodziną arystokraty z Abydos potwierdza również fakt powierzenie godności wezyra jego synowi o imieniu Dżau.

335 W obu wypadkach chodziło o legitymizację władzy.

kilkudziesięciu lat przyczyniło się do schyłku Starego Państwa i zapoczątkowania okresu rozbicia jedności kraju, znanego jako Pierwszy Okres Przejściowy³³⁶.

Na powstanie kryzysu wpłynął też nieustanny przyrost demograficzny, który powodował rosnące problemy gospodarcze. Pepi I, aby go opanować, a także, aby utrzymać dochody państwa na poprzednim poziomie zwiększył fiskalizm państwa. Dokonywane dotychczas co dwa lata liczenie bydła i pobieranie podatków, zaczęto przeprowadzać corocznie³³⁷. Drugim środkiem zaradczym miały być podboje. Panowanie Pepiego i przebiegało pod znakiem ekspansji Egiptu w Nubii oraz rozwoju kontaktów handlowych z Libanem (Byblos) oraz krajami położonymi na somalijskim wybrzeżu Afryki (Punt). Znanych jest 5 wypraw przeciwko Beduinom na Synaju. Wyprawy miały charakter łupieżczy, celem było zawładnięcie tamtejszymi kopalniami, ich efektem było też sprowadzanie do Egiptu rzeszy niewolników. Dzięki zdobytym środkom Pepi I prowadził bardzo aktywną i rozległą działalność budowlaną, prowadząc wielkie prace w świątyniach w Denderze, Abydos, Bubastis, Koptos, Tanis, Heliopolis, Armant i Edfu, na Elefantynie i w Hierakonpolis, gdzie znaleziono dwie jego miedziane statuetki, przy czym istnieją wątpliwości, czy czasem druga statuetka nie przedstawia jego syna Merenre I (Tiradritti/De Luca, Grimal). Niestety, zachowało się niewiele pozostałości po budowach o charakterze sakralnym z okresu panowania Pepiego I³³⁸.

Następca Pepiego I, jego syn Nemtiemsaf I (Antimsaf)³³⁹, który wstępując na tron przyjął imię Merenre, również prowadził politykę ekspansji. W czasie jego zaledwie sześcioletniego panowania doszło aż do trzech wypraw do Górnej Nubii. Zapewnił sobie dzięki temu dostęp do nubijskich kamieniołomów, z których transportowano do Egiptu granit i alabaster. W tym celu w Górnym Egipcie powstało aż pięć kanałów, a do transportu budowano statki z drewna nubijskiego³⁴⁰.

Następcą Merenre został zaledwie sześciolatek Pepi II (2229 – 2169 p.n.e., wg. Schlögl), w którego imieniu początkowo rządy sprawowała jego matka Anchesenpepi³⁴¹ oraz jego brat Dżau. [Alabastrowa statua, znajdująca się obecnie w

336 Marek Marciniak pisze, że upadek autorytetu władcy spowodowany był częściowo małżeństwami z córkami arystokratów. Doprowadzało to do coraz większych darowizn na rzecz rodzin małżonek królewskich, a w końcu dla zwykłych urzędników dworskich. Tym sposobem wytwarza się silna i prężna, bardzo wpływowa warstwa arystokracji rodowej. [M. Marciniak, *Egipt starożytny do najazdu perskiego...*] To naturalny proces społeczno-polityczny. Zbudowane w oparciu o organizację zbrojną państwo musiało ewoluować. Poszczególne dowódcy wojskowi i przedstawiciele rodziny władcy domagali się swego udziału w dochodach państwa, żądając zapewnienia podobnych dochodów dla swych następców. W kolejnym pokoleniu władca chcąc utrzymać swój prymat wiązała się rodzinne z tak powstałymi wielmożami biorąc za żony ich córki i obdarzając ich dodatkowymi apanażami lub immunitetami (zwolnieniami od świadczeń) na rzecz państwa (władzy centralnej). Inną drogą utrzymania władzy centralnej były nieustanne podboje, ale i one musiały w końcu natrafić na przeszkodę w postaci trudności zarządzania zbyt dużym imperium, lub braku szczęścia w wojnach. Jak zauważymy tworzenie ogromnych armii powodowało kolejne zagrożenie w postaci chorób zakaźnych. Kwestia kryzysu państw nie wynikała z powodu tzw. „autorytetu władcy”, lecz z podejścia do państwa elit, które dbając wyłącznie o swój rodowy interes nie dopuszczały do ewolucji ustroju w państwie.

337 322 Pobieranie podatków w bydle wskazywałoby na to, że w gospodarce ówczesnych społeczeństw egipskich rolnictwo wciąż jeszcze nie było gospodarką podstawową.

338 Pepi I pochowany został w Sakkarze. Jego kompleks grobowy znajduje się w sąsiedztwie kompleksów grobowych innych władców z V i VI dynastii. Kompleks ten, którego nazwa brzmi Men-nefer-Pepi (egip. Trwały i Piękny-jest-Pepi), da później nazwę, nieopodal położonemu miastu („miastu przy piramidzie”), Memfis. Jest to grecka transkrypcja tej nazwy.

339 Według Schneidera Antimsaf panował w latach: ok.2250-2245.

340 Por.: T. Schneidera, dz. cyt., s. 81.

341 Anchesmerire I i Anchesmerire II były córkami arystokraty z Abydos imieniem Chui i żonami Pepiego

Muzeum Brooklyńskim, obrazuje młodego Pepiego II z insygniami władzy królewskiej, siedzącego na kolanach swej matki.] Na podstawie przekazów wiemy, że Pepi II³⁴² panował aż 94 lata (według Marciniaka), lub 60 lat (według Schlögla). Jeśliby to było prawdą, stanowiłoby to najdłuższy okres rządów w historii Egiptu i wszystkich monarchii świata³⁴³.

Wzrost wpływów lokalnych dygnitarzy, nomarchów, był głównym czynnikiem rozkładu władzy centralnej, gdyż urzędnicy ci wraz z upływem wieloletniego panowania Pepiego II, stawali się niemal feudalnymi władcami lokalnymi, a w terytoriach im podległych obowiązywał dziedziczny system sprawowania władzy. Tradycyjne zwolnienie z podatków powiększało zamożność i niezależność nomarchów i urzędników państwowych, powodując zarazem stopniowy wzrost ich wpływów, a co za tym idzie wzrost ich realnej władzy i jednocześnie decentralizację władzy faraona. Gwałtownie rosła rywalizacja dostojników skupionych wokół dworu, co spowodowało powstawanie znacznej ilości urzędów dworskich, przechodzących stopniowo w godności wyłącznie tytularne. Następny krok w tym procesie dokonał sam faraon, dzieląc urząd wezyra na dwóch dygnitarzy - wezyrów Górnego i Dolnego Egiptu. Jeden rezydował w Memfis, a drugi w Tebach. W późniejszym okresie urząd wezyra Górnego Egiptu, przenoszono wielokrotnie w różne miejsca. Niezwykle długie panowanie Pepiego II spowodowało skostnienie administracji państwowej oraz, co niezwykle znaczące, kryzys następstwa po nim.

W ciągu swego długiego życia Pepi II pojął kilkanaście żon, z których na uwagę zasługują: Neit – matka Merenrego II Antiemsafa, następcy Pepiego II, Iput II, Udżebten, Anchnesepi, III – matka Neferkare II – faraona VIII dynastii, Anchnesepi IV. Zgodnie z długą tradycją, małżeństwa w rodzinie królewskiej można określić jako kazirodcze, gdyż zawierane były pomiędzy blisko spokrewnionymi osobami – Neit była przyrodnią siostrą Pepiego II, a Iput jego bratanicą. Należy jednak uwzględnić fakt, że małżeństwa w rodzinach panujących były poligamiczne. Często zawierane były ze względów dynastycznych. Spośród wszystkich żon Pepiego II, dla Neit, Iput II i Udżebten zbudowano niewielkie piramidy i świątynie grobowe przy kompleksie grobowym Pepiego II w Sakkarze.

Uważa się, że Pepi II podtrzymywał tradycję swych poprzedników, kontynuując i pogłębiając stosunki (głównie handlowe) z sąsiadami z południa i wschodu. Egipt eksploatował złoża miedzi i turkusów w Uadi Maghara na Synaju. Istnieje przynajmniej jeden zapis, dokumentujący handlową wyprawę do Punt oraz zapis o misji dyplomatycznej do Byblos w Palestynie. Następcą Harchufa był

I. Pierwsza była matką następcy Pepiego i - Merenre i i księżniczki Neit - przyszłej żony Pepiego II, druga była matką następcy Merenre i - Pepiego II. Tak, więc Merenre i i Pepi II byli przyrodnimi braćmi, a przyszła żona Pepiego II, księżniczka Neit, była jego przyrodnią siostrą. Syn Chui, Dżau, był wezyrem na dworze Merenre i i Pepiego II. Wszystkie te koligacje wskazują na wzmocnienie pozycji arystokracji z Abydos, którą władca chciał mocniej związać z domem panującym w celu ustabilizowania sytuacji w kraju oraz zapobieżeniu secesji Południa.

342 Lata panowania i kontrowersje wokół długości rządów: 2245-2180 p.n.e. (Schneider); 2279-2219 p.n.e. (Kwiatkowski); 2246-2152 p.n.e. (Tiradritti / De Luca).

343 Taką wersję długości panowania podaje Maneton, Pseudo-Eratostenes, a potwierdza Kanon Turyński i w związku z tym znajduje to uznanie u niektórych autorów (Helck, Hornung). Liczba ta jednak jest też często odrzucana przez innych autorów, dokonujących ogólnych analiz długości życia osób współczesnych władcy na podstawie informacji z ówczesnych czasów. Autorzy ci skłaniają się do rządów o długości od 64 (von Beckerath, Goedicke) do ponad 70 lat (Vercouter). Najwyższą z całą pewnością poprawnie odczytaną datą jest „rok po 31 spisie ludności” czyli 64 rok panowania, zanotowany na graffiti w Hatnub.

Pepinacht zwany Hekaib (Ten-który-włada-sercem). Poprowadził on wspomnianą już wyprawę do Byblos i dwie do Nubii. Bunt Nubijczyków, Azjatów i Beduinów doprowadziły do całkowitego upadku silnej, scentralizowanej władzy królewskiej³⁴⁴.

Oprócz wypraw handlowych i dyplomatycznych, w okresie panowania Pepiego II były organizowane również wyprawy wojenne, mimo rosnącego zaufania i porozumienia pomiędzy libijskimi i nubijskimi najemnikami. Przekazy mówiące o sukcesach militarnych tych wypraw oparte są głównie o sceny z królewskiej piramidy, ukazujące króla jako sfinksa deptającego swych wrogów, w tym również przywódcę libijskiego i jego rodzinę, są one jednak niemal identyczne ze scenami z kompleksu grobowego Sahure, co stawia pod znakiem zapytania prawdziwość ukazanych wydarzeń. Pod koniec panowania Pepiego II, relacje międzypaństwowe uległy całkowitemu załamaniu, co stanowiło znak zbliżającego się rozkładu władzy centralnej. Urząd nomarchy stał się wówczas dziedziczny, a nomarchowie uzyskali status właściwie udzielnych książąt. Pepi II został pochowany w piramidzie w Sakkarze w sąsiedztwie innych kompleksów grobowych władców Starego Państwa³⁴⁵. Według Papirusu Turyńskiego i Liście Królów z Abydos pomiędzy Pepim II a Nitokris w Egipcie rządziło 5 lub 3 władców. Byli oni najprawdopodobniej synami Pepiego II. Rezydowali w Memfis. W trakcie ich panowania postępował upadek kraju – pogłębiał się kryzys gospodarczy, szczególnie rolnictwa, spowodowany niskimi wylewami Nilu, nasilały się walki o wpływy i władzę między poszczególnymi nomarchami, a władza centralna stopniowo traciła swój autorytet. Jednym ze wspomnianych wyżej władców był Merenre II³⁴⁶.

Antiemsaf II, (Nemtiemsaf II, Merenre II Antiemsaf, Merenre II Nemtiemsaf)³⁴⁷, który był synem faraona Pepiego II i jego przyrodniej siostry – żony Neit (córką Pepiego i Anchnesmerire I). Jego żoną była królowa Nitokris. Jego rządy trwały jednak krótko, zaledwie jeden rok. Zgodnie z tradycją antyczną został on zamordowany, a jego śmierć została pomszczona przez Nitokris, która potem sama popełniła samobójstwo. Część badaczy uważa, że jest to tylko legenda. Jedynym dokumentem pozostałym z czasów rządów Merenrego jest dekret chroniący kult babki władcy Anchnesmerire i i matki Neit, który zachował się w zespole grobowym Neit w południowej Sakkarze. Miejsce pochówku władcy jak dotąd nie zostało odnalezione.

Ostatnim władcą starożytnego Egiptu z VI dynastii była Nitokris³⁴⁸ (z gr.; egip. Neitaquerti, co znaczy Neit-jest-najdoskonalsza), pierwsza kobieta na tronie Dolnego i Górnego Egiptu rządząca samodzielnie i, przynajmniej nominalnie, uważana za władcę całego kraju. Papirus Turyński określa czas sprawowania przez nią władzy na 2 lata, 1 miesiąc i 1 dzień, Maneton przypisuje jej 12, a Eratostenes – 6 lat rządów. Legenda, którą Herodot przekazuje w swoich „Dziełach” mówi, że jej mąż został

344 Por.: M. Marciniak, *Egipt starożytny do najazdu perskiego...*, s. 136. 188

345 Por.: N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004, s. 96-98; por. też: B. Kwiatkowski B, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 189-193; T. Schneider, *Leksykon faraonów*, Warszawa-Kraków 2001, s. 221-223

346 Lata panowania: ok. 2180 r. p.n.e. (Schneider); 2219 r. p.n.e. - 2218 r. p.n.e. (Kwiatkowski).

347 Merenre przez niektórych autorów (Schneider) nazywany jest Antiemsafem lub Nemtiemsafem na skutek rozbieżności w odczytywaniu tego imienia, gdyż według nich imię Merenre jest nieprawidłową formą imienia tronowego spowodowaną prawdopodobnie błędem starożytnego pisarza przy przepisywaniu tekstu.¹⁸⁹

348 Lata panowania: ok. 2200 p.n.e. (Grimal); 2218 p.n.e. - 2216 p.n.e. (Kwiatkowski); ok. 2180 p.n.e. (Schneider).

zamordowany, a Nitokris, znając zabójców zaprosiła ich na ucztę, podczas której otworzyła sekretny kanał, przez który woda zalała komnatę topiąc biesiadników. Następnie chcąc uniknąć zemsty, popełniła samobójstwo, zamykając się w komorze pełnej popiołów. Niektórzy badacze dziejów starożytnego Egiptu nie wykluczają też takiego przebiegu wydarzeń. W czasach greckich przeszła do legendy jako Rodopis, kurtyzana i mityczna fundatorka trzeciej piramidy (Mykerinosa) w Gizie. Dane odnośnie do panowania tej królowej są bardzo niepewne. Była siostrą i żoną Merenrego II. Po jego śmierci wybuchły w kraju niepokoje społeczne, w czasie, których pojawiło się wielu uzurpatorów. Nitokris zdołała ich usunąć i sama objęła rządy. Niestety, nie odnaleziono dotychczas żadnych świadectw archeologicznych mówiących o jej panowaniu. Nie wiadomo również, gdzie została pochowana.

Nasza wiedza o tym okresie jest wciąż jeszcze niewielka. Pewnym optymizmem napawają jednak kolejne odkrycia. Egipscy archeolodzy odkryli np. w pobliżu miasta Sauhadż, po zachodniej stronie Nilu aż 250 starożytnych grobowców, z których najstarsze pochodzą sprzed 4 tysięcy lat. Zostały one wykute w skale na różnych poziomach. Mają różną wielkość i według specjalistów z Najwyższej Rady Starożytności Egiptu, w tych największych chowano wysokich urzędników i kapłanów starożytnego Egiptu. Świadczyć o tym też mogą odnalezione w komorach przedmioty oraz liczne malowidła naścienne. Naukowcy zabezpieczyli także szczątki ludzkie oraz zwierzęce. Okres użytkowania tego miejsca przypada na końcówkę istnienia Starego Państwa VI dynastii egipskiej, czyli około 2345 do 2181 roku p. n. e., aż do końca panowania dynastii Ptolemeuszy, prawdopodobnie do czasu śmierci Kleopatry w 30 r. p. n. e.. Archeolodzy odkryli już w tamtym rejonie łącznie ponad 300 grobowców i spodziewają się odnaleźć kolejne.

Po śmierci Pepiego II w Starym Państwie wybuchły zamieszki, które trwały prawie 50 lat. Można by je określić mianem rewolucji; choć słowo to nie w pełni oddaje ówczesną sytuację. Celem tych zamieszek nie było przejęcie władzy, po prostu państwo znalazło się w chaosie. Zaczął się walić cały uprzedni porządek społeczny. W wyniku zamieszek uległy zniszczeniu wszelkie poprzednie akty prawne; te dotyczące procedur sądowych, ustawy, ale też i wszelkie zapisy hipoteczne, co uniemożliwiło ustalenia wielkości podatku ani w ogóle dojścia prawa własności. Rosła bieda, pojawił się głód, a za nim choroby. Na drogach grasowali zabójcy. Pograżony w kryzysie kraj, w którym doszło do znacznego spadku populacji stał się również celem najazdów sąsiadów.

Możemy przyjąć hipotezę, że główną, bezpośrednią, przyczyną kryzysu Starego Państwa była eksplozja demograficzna, która w połączeniu z krótkotrwałym nawet kryzysem gospodarczym, spowodowanym np. zmianą klimatu i spadkiem wielkości plonów doprowadziła wręcz do jego upadku. Przyczyn było zapewne o wiele więcej, na pewno powinniśmy wśród nich wymienić np. niewłaściwą redystrybucję kapitału, często nawet wręcz jego marnowaniu np. przez gromadzenie ogromnych skarbów w grobach władców. W ten sposób ogromna ilość dóbr nie była wycofywana z bieżącego obiegu. Egoizm władców był też jedną z przyczyn tego, że władze państwowe nie zajmowały się (poza kwestiami fiskalnymi) rozwojem gospodarki. Część historyków uważa, że główną przyczyną kryzysu ówczesnego państwa był proces feudalizacji kraju (tu w zdobywaniu niemal udzielnej władzy przez nomarchów), wolalbym tę zależność określić raczej jako niezdolność tego państwa do ewolucji jego ustroju. Władcy i ich poddani nie mogli przekroczyć swoich o

państwie wyobrażeń³⁴⁹.

Wojny domowe zniszczyły władzę centralną, biurokrację i doprowadziły do rozpadu państwa na Górny i Dolny Egipt (2134 – 2040 r. p.n.e.), zaś potomkowie dawnych władców królestw terytorialnych utworzyli aktywną warstwę społeczeństwa feudalnego. W kraju zapanował ostry kryzys gospodarczy, nastąpił trwający pięćdziesiąt lat (2181 – 2131 p.n.e.) czas anarchii i dekadencji (tzw. Pierwszy Okres Przejściowy). Dochodziło nawet do niszczenia i rabowania grobów królewskich i piramid. Przejawy pesymistycznych nastrojów społeczeństwa tej epoki znajdujemy w ówczesnej egipskiej literaturze.

XXX

Pierwsi władcy w okresie, nieco ponad pięćsetletniego istnienia, Starego Państwa posiadali władzę absolutną, wzmocnioną ponadto przez religię, głoszącą ich boskie pochodzenie. Później jednak kraj ten, jak wszystkie monarchie patrymonialne wszedł w okres stopniowego rozbicia feudalnego, stosunkowo głębokiego z powodu istnienia poligamii. Nieuregulowane prawnie zasady dziedziczenia prowadziły do konfliktów wewnątrz dynastii i przejmowanie władzy przez rody związane z nią dalszymi związkami pokrewieństwa. Założycielami nowych dynastii zostawali np. mężowie córek poprzednich władców, którzy dążąc zapewne do utrzymania władzy starali się pozyskać ważnych arystokratów (wezyrów, dowódców wojsk) łącząc się z nimi więzami rodzinnymi. Z początkiem Starego Państwa powstał urząd wezyra. Początkowo był nim ktoś z rodu panującego. Z czasem wezyr przejmował wszystkie funkcje administracyjne władcy, pozostając jednak formalnie jego podwładnym. Dokładny zakres obowiązków wezyra jest trudny do określenia. Prawdopodobnie zarządzał on archiwami królewskimi oraz pełnił funkcję ministra sprawiedliwości. Zarządzał również skarbem i rolnictwem.

Za czasów VI dynastii powstał nowy urząd naczelnika Górnego i Dolnego Egiptu, lub zarządcy Południa, który miał przeciwdziałać wzrastającemu wpływom arystokracji. W konsekwencji stał się on jeszcze jednym urzędem dziedzicznym. Powoli kraj przestał być zarządzany centralnie. Lokalni nomarchowie, zwłaszcza przy słabych władcach, uzyskiwali coraz większą samodzielność. Nomy stały się samodzielnymi księstwami, a tytuł nomarchy stał się dziedziczny. Każdy z nich na własną rękę nadzorował nawadnianie pól, zbieranie podatków i zarządzał rolnictwem wyłącznie w obrębie swego „państewka”. Wzrastała korupcja urzędników. W wypadku niedostatecznego wylewu Nilu lub obniżenia się jego poziomu nomarcha mógł zamknąć granice swego „państwa”. W wyniku wojen i napływu niewolników, osiedlania się w granicach państwa kolejnych ludów, oraz przyrostu naturalnego rosła gęstość zaludnienia, co w chwilach kryzysów gospodarczych (spowodowanych klęskami naturalnymi, (np. wylewy, szarańcza) prowadziło do powstań społecznych³⁵⁰.

W okresie istnienia Starego państwa stopniowo ulegał zmianie stosunek społeczeństwa do władcy, a szczególnie do idei jego boskości. Wprawdzie

349 F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry. Cywilizacja starożytnego Egiptu*, tłumaczenie Irena Zawadzka, Warszawa 1973, s. 64.191

350 Por.: M. Marciniak, *Egipt starożytny do najazdu perskiego...*, s. 136.

dokumenty oficjalne dalej podkreślają boskość faraonów, z drugiej strony jednak teksty prywatne i przedstawienia wskazują niedwuznacznie na to, że władca w oczach swych poddanych stał się człowiekiem, dla którego bóstwo może uczynić wszystko, o co on poprosi. Był on, w ich oczach, pośrednikiem i łącznikiem między bóstwem i człowiekiem. Wobec bóstwa uosabiał całość społeczeństwa³⁵¹. Kwestia tej zmiany wydaje się oczywista. Założyciele kolejnych dynastii nie wywodząc się w prostej linii z władców dynastii poprzednio panujących nie mogli odwoływać się do swego „boskiego” pochodzenia. Nie byli już uważani za bogów, choć panowali „z woli bogów”; z drugiej strony jednak wciąż dążyli do utrzymania wiary w ich boskość i ich „boską nieśmiertelność”, czego przejawem był utrzymywany kult grobowy. W stosunku do wcześniejszych historyków zmieniłem w powyższym zdaniu tryb wypowiedzi. Zamiast określić: nie byli już bogami oraz utrzymywana była wiara w ich boskość, napisałem: władcy dążyli do utrzymania wiary w ich boskość. To ważne rozróżnienie, tym bardziej, że działania władców w tym zakresie nie zawsze były skuteczne. Działalność budowlana, budowa świątyń i okazałych grobowców służyły legitymizacji władzy. Bywało jednak, że następcy próbowali niweczyć działania swych poprzedników.

Pierwszy Okres Przejściowy (lata 2181 – 2040 r. p.n.e.)³⁵²

Od VII do IX/X dynastii

Pierwszy Okres Przejściowy to okres w historii starożytnego Egiptu między istnieniem Starego i Średniego Państwa charakteryzujący się upadkiem silnej, scentralizowanej władzy, wewnętrznymi walkami o panowanie nad całym krajem i niepokojami społecznymi wywołanymi pogorszeniem się sytuacji uboższych warstw społeczeństwa. Myślę, że i tu dały się odczuć skutki zmian klimatycznych, długotrwała susza i klęski głodu. Skutki kryzysu warstwy panujące próbowały przerzucić na grupy ludności zależnej. Dynastie przypisywane temu okresowi historycznemu (VII-X włącznie) zaświadczaają jedynie istniejący wówczas chaos. Dwie ostatnie panowały w Środkowym i Dolnym Egipcie jednocześnie z pierwszymi władcami lokalnej tebańskiej dynastii (ród Antefów), którzy w końcu przejęli władzę w kraju jako XI dynastia, dając początek kolejnej epoki w dziejach Egiptu. VII dynastia przez wielu badaczy uznawana jest wręcz za fikcyjną. W innym miejscu Maneeton całemu Pierwszemu Okresowi Przejściowemu przypisuje 27 władców.

Pod koniec istnienia Starego Państwa, za czasów VI dynastii, zakres władzy faraonów został znacznie uszczuplony przez urzędników terytorialnych, którzy zapewnili sobie dziedziczość zajmowanych stanowisk. Lokalni urzędnicy zyskali również samodzielność ekonomiczną. Z czasem doprowadziło to do wyodrębnienia się księstw dzielnicowych, których naczelnicy posiadali dużą swobodę podejmowania decyzji.

Za poprzednimi historykami użyłem powyżej określić „urzędnicy terytorialni” oraz „lokalni urzędnicy”, a nieco poniżej również za tymi historykami piszę o „księstwach dzielnicowych”. Czy nie należy postawić tu pytania, jaki był stopień pokrewieństwa między władcą, a wspomnianymi „urzędnikami”, czy kapłanami?

351 Por.: M. Marciniak, dz. cyt., s. 136.

352 Według innej datacji ok. 2250 – ok. 2050 p.n.e.; oraz 2134 r. p.n.e. do 2040 r. p.n.e czyli dynastie IX-XI za: Guinness..., s. 17.

Biorąc pod uwagę poligamiczny model rodziny faraona liczba krewnych musiała być naprawdę znaczna. Uposażano również wierną służbę. Historycy marksistowscy uważają też, że nie bez znaczenia były przyjęte stosunki własnościowe. *Równocześnie zwiększały się obciążenia fiskalne ludności, zaś ubożający dwór faraonów nie był w stanie zapewnić jej środków wystarczających do zaspokojenia potrzeb.* Wspomniani historycy zakładają, że ubożający w wyniku kolejnych nadań dwór faraonów nie był w stanie zaspokoić potrzeb ludności. Celem faraonów nigdy nie było zaspokajanie potrzeb *ludności!* Moim zdaniem, faraon nie był w stanie dalej zaspokajać wciąż rosnących potrzeb rodziny i dworu (nie stać go było na kolejne nadania), nie zaś ludności poddanej, która w zamian za dzierżawienie ziemi i innych dóbr zmuszona była do świadczeń. Skoro rosła liczba feudałów świadczenia te musiały rosnąć; tak na rzecz faraona, jak i na rzecz udzielnych książąt. Zdaniem historyków marksistowskich, w tej sytuacji doszło do buntu ubogiej ludności skierowanego przeciw możnym i uniezależnienia się książąt dzielnicowych od władzy centralnej, która upadła. Uważam, że bardziej prawdopodobna jest hipoteza, że niezadowolenie poddanych właśnie władcy dzielnicowi wykorzystywali w swej walce o zyskanie niezależności od dworu, być może nawet inspirowali i kierowali tymi „buntami”. Zapewne też dochodziło do zwykłego bandytyzmu, typowego dla okresów anarchii. Zapewne też część z książąt dzielnicowych dążyła do przejęcia władzy. W wyniku walk wewnątrz dynastycznych Egipt rozpadł się na kilka państwewek uwikłanych we wzajemnych konfliktach.

VII dynastia panowała prawdopodobnie w latach 2181 – 2173 r. p.n.e.³⁵³. Ze względu na ubogie źródła dotyczące panowania tej dynastii jej istnienie jest często podawane w wątpliwość. W licznych zestawieniach łączy się ją często z kolejną – VIII dynastią, panującą w latach 2165 – 2140 r. p.n.e. Zdaniem wielu historyków, jest to, jednak, zbyt daleko idące, trzymanie się podziału zaproponowanego przez Manethona, w którym, jak wiadomo dynastia VII stanowi swego rodzaju symbol anarchii i upadku państwowości egipskiej (70 władców w okresie 70 dni). Imiona władców z tego okresu są nam znane prawie wyłącznie z dwóch źródeł: Tablicy z Abydos oraz Papirusu Turyńskiego. Oba dokumenty, uzupełniając się wzajemnie pozwalają na zestawienie stosunkowo pewnej listy władców dynastii VIII. Był to okres upadku państwa; czas klęsk żywiołowych, głodu, najazdów koczowników i niepokoju społecznych.

Panowanie VIII dynastii³⁵⁴

Jednym z ważniejszych władców tego okresu był Neferkauhor Chuiuihepu. Władca, którego imię własne Xwi-wi-Hpw oznaczało Apis Mnie Ochronia. Z okresu panowania Naferkauhora pochodzą słynne dekrety z Koptos, w których mowa m.in. o poślubieniu najstarszej córki króla, Nebet, wezyrowi Górnego Egiptu imieniem Szemai. Część badaczy przypisuje jednak autorstwo słynnych dekretów z Koptos władcy o imieniu Neferirkare (O Pięknej Postaci i Ka, Re), któremu, przydaje się

353 Dane dotyczące VII dynastii (ok. 2181-2173 p.n.e.) są nadal bardzo niepewne i dyskutowane wśród egiptologów. Panowali w tym okresie: Neferkare (młodszy); Neferkare Nebi; Dżedkare Szemi; Neferkare Chendu; Merienhor Neferkamin; Nikare; Neferkare Tereru; Neferkahor. Zdaniem T. Schneidera VII dynastia wręcz *nie funkcjonuje*.

354 VIII dynastia (tebańska) (ok. 2173-2160 p.n.e.): Uadzkare Pepisonbe, Cha-bau (?); Neferkamin, Anu; Kakare, Ibi; Neferkare; Neferkauhor, Kapuibi Neczeribau; Neferirkare, Demedzibtui. [T. Schneider wymienia w tej dynastii tylko: Netrikare, Menkare i Neferkare. Lata panowania tej dynastii określa na okres: 2168/2198-2131/2161 p.n.e.]

również imię horusowe Demedżibtaui (Ten, Który Jednoczy Wolę Obydwu Krajów).

Król Ity Iti – ten wymieniony jest w inskrypcji w Wadi Hammamat w kontekście wyprawy Nikau-Ptaha mającej na celu pozyskanie materiału do budowy piramidy bAw-ity (Potęga Iti). Inny władca tej dynastii Imhotep (li-m-Htp) wymieniony jest w inskrypcji w Wadi Hammamat, opisującej ekspedycję z tego okresu, składającą się z 2500 ludzi. Panującemu w tym okresie lokalnemu władcy na terenie Środkowego Egiptu, Xwi Chui (Obrońca) przypisuje się monumentalny grobowiec będący prawdopodobnie piramidą schodkową o zaokrąglonych narożnikach, znajdującą się nieopodal miejscowości Dara w Środkowym Egipcie.

VIII dynastia, według Manethona była dynastią memficką, której władcy podejmowali bezskuteczne próby zjednoczenia podzielonego kraju. W czasach jej schyłku i już po jej upadku wykształtowały się dwa zdecydowanie wiodące ośrodki władzy; jeden w Herakleopolis, którego władcy tworzą IX³⁵⁵ i X³⁵⁶ dynastię oraz drugi w Tebach, skupiający władców XI dynastii.

Wojna o panowanie nad coraz większymi terytoriami pomiędzy władcami Północy i Południa od upadku VIII dynastii, trwała około pięćdziesiąt lat. W tym czasie władcy Herakleopolis zmagali się najpierw z siłami Południa, skupionymi wokół nomarchy Koptos, którym początkowo podlegał także nom tebański, a później po przejęciu przez nich prymatu na Południu, z nomarchami Teb. Prawdopodobnie to władca Herakleopolis – Cheti I podporządkował sobie nomy Górnego Egiptu, a Herakleopolis uczynił swą stolicą. To właśnie Achtoesowi I (Cheti I) przypisuje François Daumas odbudowanie państwowości³⁵⁷, choć większość historyków uważa, że do pełnej unifikacji kraju doszło dopiero za rządów Mentuhotepa, między 34 a 35 rokiem jego panowania. Warto przyrzeć się jednak postaci Achtoesa, który rozpoczął swoją karierę jako urzędnik albo książę XX górnoegipskiego nomu i po schyłku VIII memfickiej dynastii zyskał pozycję regenta. Legenda mówi o jego okrucieństwie i o tym, że zginął w paszczy krokodyla (ten rodzaj śmierci uważano w Egipcie za zemstę bogów). Okrucieństwo tego władcy może być tu pewnym śladem. Przywrócenie ładu po okresie ogromnych zamieszek mogło nastąpić tylko za pomocą takich metod. Prawdopodobnie Mentuhotep podejmował próby wyzwolenia się spod jego władzy i około roku 2119 p.n.e. zdołał osiągnąć zamierzony cel i objął niezależną władzę w Tebach, dając tym samym początek nowej dynastii, której kolejni członkowie będą nosili tytuł króla Górnego i Dolnego Egiptu. Sam Mentuhotep i nie używał tytułów królewskich, a dopiero jego potomkowie uważali go za króla i założyciela dynastii, zapisując jego imię w kartuszu. W czasach XII dynastii otaczano go kultem. To właśnie z tych lat pochodzi, nadane mu imię horusowe Tepy-a - Tepia, oznaczające Przodka, (od którego wywodzi się dynastia).

Istnieją poglądy identyfikujące Mentuhotepa I z Mentuhotepem II, według których był on założycielem XI dynastii i twórca Średniego Państwa. Jednakże zdecydowana większość badaczy uważa, iż początek Średniego Państwa rozpoczyna zjednoczenie Obu Krajów, dokonane przez prawnuka Mentuhotepa I, Mentuhotepa II Nebhepetre. Z czasem wyodrębniły się dwa najważniejsze,

355 IX dynastia (herakleopolitańska) (ok. 2160-2120 p.n.e.): Meribre Cheti I, Achthoes I; Neferkare, Nebkaure; Cheti II, Achthoes II; Selut.

356 X dynastia (herakleopolitańska) (ok. 2120-2060 p.n.e.): Merihathor; Neferkare; Uachare Cheti III, Achthoes III; Merikare; Nebkaure Cheti IV.

357 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 65.

rywalizujące ze sobą, ośrodki władzy: Herakleopolis w Dolnym Egipcie i Teby w Górnym Egipcie. Oba te ośrodki musiały toczyć walki z innymi księstwami dzielnicowymi, a także z najeźdźcami zewnętrznymi z Azji. Około 2050 r. p.n.e. władca Teb Mentuhotep III (XI dynastia) ostatecznie pokonał władcę Herakleopolis i zjednoczył Egipt, rozpoczynając okres Średniego Państwa³⁵⁸.

Długotrwałą anarchię Pierwszego Okresu Przejściowego zakończyła wywodząca się z Teb XI dynastia, która zdusiła separatystyczne zapędy feudałów wewnątrz państwa, ponownie je zjednoczyła i podjęła ekspansję na zewnątrz, podbijając północną Nubię aż po 2 kataraktę nilową. Założycielem nowej dynastii był, wspomniany w poprzednim rozdziale, Mentuhotep z Teb³⁵⁹.

XXX

Przytoczone powyżej informacje i uwagi wskazują, że wspomniane państwa „egipskie” nie zachowywały ciągłości władzy centralnej, administracji, elit politycznych ani terytorium. To, właśnie ów brak ciągłości był, moim zdaniem, główną przyczyną tego, że ustroje tych państw nie wychodziły poza wczesną monarchię feudalną. Walka elit o władzę za każdym razem prowadziła do wojen wewnętrznych, których efektem było zniszczenie poprzednich struktur. Jednym z istotnych czynników braku ciągłości państw i utrudniającym kształtowanie się jedności kulturowej mogły być też powodowane częstymi kryzysami w rolnictwie i – będących ich konsekwencją (oczywiście także i brakiem higieny) – chorobami zakaźnymi, zmiany gęstości zaludnienia i związane z nimi ruchy ludności. Jak wiemy z późniejszego okresu (VI-VII wieku n.e.) mogły być one bardzo drastyczne. To jednak tylko bardzo ryzykowna hipoteza. Należy jednak o tym pamiętać szacując liczbę mieszkańców w konkretnych epokach. Rondo Cameron i Larry Neal (w *Historii gospodarczej świata...*) twierdzą, że w Egipcie już w 2500 roku p.n.e. liczba ludności wynosiła prawdopodobnie 5 mln, a w I wieku n.e. – około 7,5 mln³⁶⁰. Taka prezentacja danych daleka jest od rzeczywistości. W perspektywie 2500 lat liczba ludności rzeczywiście mogła wzrosnąć, ale w międzyczasie na pewno ulegała znacznym wahaniom (z późniejszych okresów wiemy, że okresowe spadki populacji mogły nawet znacznie przekraczać 50% stanu poprzedniego).

Hipotezę kryzysu gospodarczego – z jednoczesnym wskazaniem jego głównej przyczyny – potwierdzają badania klimatu. Około 2200 roku p.n.e. nastąpiły okresy długotrwałej suszy. W tym czasie deszcze stały się rzadkie i nieregularne. Miało to wpływ na wylewy Nilu, a co za tym idzie poziom zbiorów. Coraz częstsze i przedłużające się okresy suszy wymusiły konieczność stworzenia bardziej efektywnych systemów irygacji pól, a także wprowadzenia zmian w sposobie

358 Por.: J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1992, s. 32., por. też: S. Arnold, W. Kurkiewicz, A. Tatomir, W. Żurawski, *Dzieje świata*, Gdańsk 1990, s. 16.

359 R. Mentuhotep - książę, władca nomu tebańskiego z czasów końca Pierwszego Okresu Przejściowego. Panował prawdopodobnie w latach 2119-2110 p.n.e. Uważany za założyciela XI dynastii. Według Listy Królewskiej z Karnaku był nomarchą tebańskim, a jego poprzednikiem był Intef, zwany synem Iku, uważany za protoplastę XI dynastii.

360 R. Cameron, L. Neal, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, przełożyli: Hanna Lisicka-Michalska i Mirosław Kluźniak, Warszawa 2004, s. 46. Guillemette Andreu twierdzi, że około 3000 r. p.n.e. populacja Egiptu liczyła w przybliżeniu 850 tys. mieszkańców, a jakieś 1200 lat później (ok. 1750 r. p.n.e.) osiągnęła liczbę około 2 milionów. Por.: G. Andreu, *Egipt w czasach piramid*, przełożył Maciej G. Witkowski, Warszawa 2012, s. 11.

gospodarowania ziemią i w strukturze upraw. Jednocześnie masowa migracja mieszkańców z pustynniejszej saharyjskiej sawanny nad Nil doprowadziła szybko do przeludnienia Doliny, a w konsekwencji do powszechnego głodu. Zmusiło to nomarchów do rozbudowy systemów sztucznego nawadniania pól, ale też dało im skuteczne narzędzie kontroli nad produkcją rolną, tworząc podstawę do systematycznego naliczania podatków z podlegającej ich władzy ziem, co z czasem pozwoliło im uniezależnić się jeszcze bardziej od władzy centralnej³⁶¹.

W omawianym okresie nie doszło też do zatarcia różnic ekonomicznych między panującymi i poddanymi. Podział własności następował w ramach elit panujących, poddani zaś, głównie chłopci, pozostawali wciąż na podobnym poziomie gospodarczym i ekonomicznym. Poddani byli głównie dzierżawcami, obciążonymi dodatkowo ogromnymi świadczeniami na rzecz państwa, pod koniec panowania każdej z dynastii, w związku ze wzrostem liczby elit feudalnych i polityki fiskalnej, ich sytuacja materialna ulegała wręcz pogorszeniu.

Powyżej wiele pisałem o budowlach państwowych lub sakralnych Egiptu. Budowano je głównie z kamienia. Architektura kamienna jest szczególnym rodzajem budownictwa egipskiego o charakterze kultowym, związanym zarówno z religią jak i wiarą w życie pozagrobowe. W rzeczywistości w ówczesnym krajobrazie wsi i miast dominowały domy mieszkalne wykonane z cegieł mułowych. Konstrukcje wzniesione z takich cegieł nie były szczególnie trwałe. Udało się je jednak zrekonstruować.

Szczegółowe analizy polskiego naukowca wykazały, że Egipcjanie żyjący w Delcie Nilu ok. 5000 lat temu zamieszkiwali regularne wykonane domy, prostokątne w planie, o powierzchni kilkudziesięciu metrów kwadratowych. Konstrukcje budowano ciasno, jedno obok drugiego. Okna były niewielkie i znajdowały się w górnej partii muru. Takie ich umiejscowienie najprawdopodobniej chroniło wnętrze domu przed niepożądanymi intruzami, takimi jak skorpiony czy węże. Z drugiej strony niewielki prześwit okna pozwalał na wpuszczenie tylko niezbędnej ilości światła do domostwa tak, by jego wnętrze nie ulegało zbyt niemu nagrzanemu. Nadproża i okna wspierały belki, których zadaniem było odciążenie pustej przestrzeni, a także ochrona cegieł mułowych przed erozją i uszkodzeniami mechanicznymi. Jak wynika ze współczesnych analogii oraz z dokumentacji archeologicznej, dolna część drzwi wyposażona była w próg umieszczony najprawdopodobniej nieco powyżej poziomu gruntu. Za tego typu rozwiązaniem przemawiała potrzeba ochrony domostwa przed wodą w czasie okresowego wylewu rzeki. Domy nie posiadały drzwi – zamiast nich Egipcjanie stosowali maty, które w razie potrzeby można było rozwinąć. Zadaszenia wykonywano z lekkich materiałów takich jak deski, gałęzie mniejszych drzew, trzcina czy słoma. Dachy były płaskie. Poza budynkami z cegły mułowej we współczesnych miejscowościach w Delcie Nilu można odnotować szereg innych elementów znajdujących analogie w materiale zabytkowym oraz dokumentacji archeologicznej. Przykładem mogą być różnego rodzaju płoty z materiałów organicznych oraz mury ogrodzeniowe z cegły mułowej³⁶². Uważam ponadto, że jeszcze w tym czasie w pobliżu ośrodków miejskich

361 Por.: G. Andreu, *Egipt w czasach piramid*, przełożył Maciej G. Witkowski, Warszawa 2012, s. 24.

362 Por.: szz/ mki/, *Polacy zrekonstruowali domy pierwszych Egipcjan*, PAP - Nauka w Polsce 27.01.2015. Podane w artykule informacje w oparciu o badania stanowiska Tell el-Farcha przez Polską Ekspedycję do Wschodniej Deltę Nilu kierowaną przez prof. Krzysztofa Ciałowicza z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz dr. Marka Chłodnickiego z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Osada funkcjonowała w tym miejscu przez blisko 1000 lat, od ok. 3700 do 2700 lat p.n.e. Najpierw istniał tam silny

istniały społeczeństwa o gospodarce koczowniczej, lub półkoczowniczej. Możliwości jurysdykcyjne ówczesnych władców były, bowiem stosunkowo ograniczone, choćby ze względów komunikacyjnych.

Sąsiedzi Egiptu

Terytoria dzisiejszej Libii

Mianem Libii starożytni Egipcjanie podobnie i Grecy określali obszary znajdujące się na zachód od Nilu. Nazwa pochodziła prawdopodobnie od nazwy jednego z plemion³⁶³ żyjących na terytorium późniejszej Cyrenajki w II tysiącleciu p.n.e. W procesie historycznym doszło następnie do utworzenia się na tym obszarze trzech historycznych krain: Trypolitanii, Cyrenajki i Fazzau. W omawianym tu okresie krainy te zamieszkiwały koczownicze plemiona berberyjskie, następnie od VIII w. p.n.e. Trypolitania i Cyrenajka stały się terenami kolonizacji Greków i Fenicjan. Należy zaznaczyć, że aż do mniej więcej połowy I tysiąclecia n.e. terytoria te nie były aż tak pustynne jak obecnie. Dostęp do źródeł wody umożliwiał wówczas nawet stworzenie na terenie Fazzau państwa, które istniało od V wieku p.n.e. do V wieku n.e.

Afryka Wschodnia

Pierwszymi ludami rolniczymi, jakie pojawiły się w Afryce Wschodniej była pochodząca z Azji i Afryki Północnej ludność kaukazoidalna. Istnieje też przypuszczenie, że byli to chamito-semiccy Kuszyty, którzy wyparli około 2000 lat p.n.e. Z południowej Etiopii jasnoskórych, niskich Buszmenów (wcześniejsze ludy zbieracko-łowieckie) dalej na południe z sawanny Afryki Wschodniej. Inną grupą byli przodkowie ludów, dziś zaliczanych (Pokot) do grupy tzw. Nilotów wyżynnych, m. in.: Kalendżini (Kalenjin), Nandi, Kipsigis, Tugen, Marakwet. Była to ludność rolnicza i pasterska, która do Afryki Wschodniej przybyła z terenów południowo-zachodniej Etiopii, skąd przynieśli ze sobą znajomość wytopu żelaza. Oba wspomniane wyżej ludy prawdopodobnie wyparły z zajmowanych terenów miejscową ludność zbieracko-łowiecką, której część być może jak określa Henryk Zins „wchłonęli”³⁶⁴.

Biorąc pod uwagę kolejność fal migracyjnych na innych obszarach opowiadałbym się za tezą o kilku migracjach na tereny Afryki Wschodniej. Interesujące jest jednak

ośrodek lokalnej kultury Dolnoegipskiej, następnie ważne centrum władzy w okresie formowania się zjednoczonego państwa faraonów. o Tell el-Farcha zrobiło się głośno kilka lat temu, gdy odkryto tam jedno z najstarszych na świecie centrów browarniczych, dwie złote figurki sprzed ponad 5 tys. lat ukazujące ówczesnych władców, niezwykle bogate depozyty świątynne, na które składają arcydzieła wczesnej sztuki Egiptu – część z nich można dziś obejrzeć w słynnym Muzeum Egipskim w Kairze.

363 Podobnie będą przyjmowane nazwy Greków, Germanów i wiele innych w późniejszym okresie. Często były to nazwy zewnętrzne, które sąsiednie społeczeństwa przypisywały wszystkim sąsiadom nie zdając sobie sprawy z ogromnych różnic gospodarczych i kulturowych, a często i politycznych, między nimi.

364 Przypadki Aborygenów w Australii, ludów zbieracko-łowieckich w dorzeczu Amazonii, Indian Ameryki Północnej, czy Buszmenów pokazują, że między ludami zbieracko-łowieckimi, a pasterzami i rolnikami różnice kulturowe były tak znaczne, że następowało raczej wyparcie, a nawet likwidacja, tej ludności niż jej „wchłanianie”. Zresztą jak podaje Zins, niektóre z tych ludów, nawet przyjmując język kuszycki, pozostały na etapie gospodarki zbieracko-łowieckiej. Współczesnymi przykładami są ludy Dahalo we wschodniej Kenii czy Armanik i Qwandza w Tanzanii. [Po.: H. Zins, dz. cyt., s. 68-69.]

również i to, że i w Afryce Wschodniej ludy pasterskie, a później rolnicze wypierały ludy o odmiennej gospodarce. Na kaukazoidalne pochodzenie Kuszytów wskazują badania antropologiczne. Zwłoki grzebano pod kamiennymi kopcami wysokimi około 4 m, a długimi na 15 m, chociaż niektóre z nich były znacznie mniejsze. Cmentarzyska te znajdują się na obszarze północnej Kenii oraz centralnej Tanzanii, a także Wielkiego Roru. W grobach archeologowie odkrywają różne wyroby kamienne oraz gliniane naczynia na żywność. Na tej podstawie wnosi się, że ludność ta uprawiała sorgo i proso. Znalezione kości zwierzęce wskazują na rozwijaną przez ową ludność hodowlę bydła (kozy, owce).

W miarę jak wzrastała liczba ludności, mówiąca po kuszycku ludność Afryki Wschodniej w okresie dwóch ostatnich tysiącleci przed naszą erą, zajmowała coraz rozleglejsze terytoria oraz tworzyła większe wspólnoty plemienne [teza mówiąca o jedności językowej ludów tego obszaru w tym okresie jest – moim zdaniem – dyskusyjna]. Na początku naszej ery najważniejsze jej skupiska znajdowały się w Kenii w okolicach Wielkiego Rowu (Rift Valley) oraz w północnej Tanzanii, a także w innych stronach Jeziora Wiktorii do wybrzeża wschodnioafrykańskiego³⁶⁵.

Z językowego punktu widzenia dzieli się Nilotów na trzy grupy: na Nilotów wyżynnych, Nilotów pojezierza, (czyli zachodnich) oraz Nilotów nizinnych. Ich wspólni przodkowie zamieszkiwali prawdopodobnie południowo-zachodnią krawędź wyżyny Etiopii w okolicach Jeziora Rudolfa. W okresie, w którym dopiero zaczęła powstawać wspólnota starożytnych Kuszytów południowych, dawni Niloci dzielili się już na kilka grup, z których każda mówiła odrębnym dialektem, będących poprzednikiem wymienionych wyżej trzech nilockich grup językowych.

Niloci Międzyjeziora rozprzestrzenili się na zachód od Nilu, Niloci nizinni mieszkali w pobliżu wyżynnych terenów Etiopii oraz na południowo-wschodnich brzegach Jeziora Wiktorii, w ciągu zaś ostatniego tysiąclecia p.n.e. Niloci wyżynni rozprzestrzenili się w środkowej Kenii, przesuając się następnie do północnej Tanzanii.

Na obszarach dzisiejszej Kenii około 2000 lat p.n.e. egzystowały zapewne ludy o różnych formach gospodarki, wyparcie Buszmenów nie było przecież aktem jednorazowym. Dowodem różnorodności kultur ówczesnych ludów są badania archeologiczne prowadzone przez L. S. B. Leakeya i jego żonę, M. D. Leakey cmentarzyska w Njoro River Cave w zachodniej Kenii, które wskazują, że ówczesna tamtejsza ludność paliła zwłoki i grzebała prochy. Zachowane w grobowcach przedmioty obejmują wyroby koszykarskie, pięknie zdobione i rzeźbione drewniane naczynia, gliniane garnki, kamienne czasze. Na cmentarzysku znaleziono też wisiorki, koraliki z kości, skorupy strusich jaj, orzechy, nasiona i półszlachetne kamienie występujące w tamtych stronach. Aż do I tysiąclecia naszej ery ludność zamieszkująca tereny Kenii i Tanzanii nie znała jeszcze techniki wytopu żelaza. Nie wiemy jeszcze czy posiadali znajomość techniki nawadniania, której ślady zauważane są na wyżej położonych terenach Kenii i Tanzanii gdyż ich datowanie jest dyskusyjne³⁶⁶.

Nubia pod wpływami Egiptu

365 Por.: H. Zins, *Historia Afryki Wschodniej*, Wrocław 1986, s. 68-69.

366 Por.: H. Zins, dz. cyt., s. 17-18.

Tereny historycznej Nubii obejmowały obszar południowego Egiptu i północnego Sudanu. Pierwszą ważną kulturą rolniczą Sudanu była tzw. kultura Grupy A w Nubii Dolnej, sięgająca ok. 3200 roku p.n.e. Znajdowała się ona pod bardzo silnym wpływem Egiptu, który i w okresie i dynastii rozpoczął jej podbój. Przypuszcza się jednak, że do upadku kultury Grupy A doszło przede wszystkim z powodu wysuszenia klimatu. Około 2400 roku p.n.e. W Nubii Dolnej pojawiła się kultura Grupy C, a w Nubii Górnej spokrewniona z nią kultura Kerma. Ludność Grupy C w znacznie większym stopniu niż ludność Grupy A zajmowała się głównie hodowlą, a nie rolnictwem, podobnie jednak jak ona utrzymywała żywe kontakty z Egiptem.

W okresie egipskiego Średniego Państwa (od ok. 2133 roku p.n.e. do ok. 1786 roku p.n.e.) terytorium Grupy C zostały zajęte przez Egipt, co jednak nie przerwało jej rozwoju. Bezwzględne eksploatowanie jej dóbr niewątpliwie jednak opóźniało przemiany gospodarcze i społeczne i przyczyniało się do zubożenia miejscowej ludności. Wydaje się, że po wojnie domowej i Okresu Przejściowego, za panowania zwycięskiego Menuhotepa II Nebhepetre (lata 2055 - 2004 p.n.e.) doszło do szybkiego ponownego podboju Nubii. Kolejną kampanię podboju odnotowano w roku 1956 p.n.e. za panowania pierwszego króla z XII dynastii.

Panowanie egipskie zapewniała cała sieć fortec i ufortyfikowanych miast budowanych przez nich i regularnie rozmieszczonych na przestrzeni 400 kilometrów między i Kataraktą a Semna na południu II Katarakty. Warto zauważyć, że np. forteca Buhen (istniejąca już w 1691 roku p.n.e.) położona była w okolicy pozbawionej pól uprawnych. Miejscowa ludność koncentrowała się na przeciwnym, żyznym brzegu rzeki. W fortecach mieściły się ośrodki administracyjne i oczywiście, siły zbrojne umożliwiające kontrolę podbitego terytorium³⁶⁷. Wskazuje to wyraźnie, że garnizon ten żył z eksploatacji miejscowej ludności.

Daleki Wschód

Podobnie jak na terytoriach Bliskiego i Środkowego Wschodu, tak też i na Dalekim Wschodzie w omawianym okresie zaczęły powstawać struktury państwowe. Pierwsze na terytorium dzisiejszych Chin, później i na terenach Półwyspu Koreańskiego oraz Półwyspu Indochińskiego. Oczywiście obok społeczeństw rolniczych, których produkcja żywności dawała stałe nadwyżki umożliwiające utworzenie trwałych struktur władzy (wojsko i administracja), na terytoriach tych żyły również społeczeństwa koczownicze lub łączące gospodarkę hodowlaną z wykorzystywaniem technik rolnych w niewielkim tylko zakresie. Spychane na tereny nieużytków, bagien i puszczy żyły również – wciąż jeszcze – społeczeństwa zbieracko-łowieckie.

Początki państwowości na obszarze obejmującym mniej więcej terytorium dzisiejszych Chin sięgają podobnie jak i na obszarze Mezopotamii czy Egiptu przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. (*epoki brązu*³⁶⁸). Najwcześniejsze znaleziska

³⁶⁷ Por.: B. J. Kemp, dz. cyt., s. 270.

³⁶⁸ Tak jak w historii wielu państw Mezopotamii, czy Egiptu, tak też historia państw na terenie dzisiejszych Chin zaciemniona jest dominującą w dawnej historiografii historią dynastii, swego rodzaju polityką historyczną.. Obraz ten zaciemnia również myślenie kategoriami „cywilizacji”, całych obszarów. Mieczysław Kunstler pisze

brązowe (narzędzia wykonane z miedzi i brązu) pochodzą z obszarów kultury Majiayao³⁶⁹, która datowana jest od 3100 roku p.n.e. do 2700 roku p.n.e. Jednak powszechnie przyjmuje się za początek epoki brązu w Chinach lata od, około 2000 roku p.n.e., czyli od panowania półlegendarnej dynastii Xia, ostrożnie identyfikowanej ze znaną z wykopalisk kulturą Erlitou, datowaną od 1900 - 1500 roku p.n.e. Jak pisałem już powyżej wielokrotnie określenie *epoka brązu* jest bardzo dyskusyjne. Warto jednak podkreślić fakt pewnej jednoczesności czasu odkrycia tej nowej technologii z czasem powstawania państw. Obok narzędzi (a może nawet i wcześniej) zaczęto również wytwarzać z brązu broń. Mamy tu przykład, że wyścig zbrojeń umożliwił jednemu społeczeństwu narzucenie władzy innym.

Wielu badaczy powstanie państwowości na terenie dzisiejszych Chin wiąże z kulturą Erlitou³⁷⁰ (chin. upr.: 二里头文化; chin. trad.: 二里头文化; pinyin: Èrlǐtóu wénhuà). Większość chińskich archeologów uważa, że kulturę Erlitou należałoby utożsamiać z półlegendarną dynastią Xia. Ten pogląd nie jest podzielany przez innych archeologów, jako że nie zachowały się żadne pisemne świadectwa dotyczące kultury Erlitou. Nie problem umiejscowienia pierwszej, znanej nam dziś dynastii jest tu jednak najważniejszy. Może rzeczywiście do jej powstania doszło na obszarze obejmowanych przez tzw. kulturę Erlitou, ale przecież biorąc pod uwagę ówczesne możliwości komunikacyjne musimy założyć, że ludy tej kultury sąsiadowały z ludami o odrębnych modelach gospodarki i organizacji społecznej, w jakiejś mierze z nimi współegzystowały. Zmiana nastąpiła dopiero wraz z powstaniem państwowości, z wytworzeniem idei władztwa terytorialnego. Ważna jest również istota tej zmiany, również w ramach samej kultury Erlitou. Zapewne nie zmienił się sposób gospodarki, nie uległ zmianie sposób wyrabiania ceramiki, narzędzi itp., stąd archeologiczne ślady wskazują nawet na jej pewną ciągłość, zmienił się jednak zasadniczo sposób organizacji społecznej. Społeczeństwo egalitarne zastąpiło

np.: *Na tym tle cywilizacja chińska jawi się nam jako o wiele młodsza, gdyż najstarsze znane nam zabytki pisma chińskiego – inskrypcje na kościach wróżebnych z Anjangu – sięgają zaledwie XV wieku p.n.e., są, więc o całe półtora tysiąca lat późniejsze od sumeryjskich czy egipskich zabytków pisma. Z tego samego okresu pochodzą najstarsze z odkopanych do dziś, ślady fundamentów budynku pałacowego w Anjangu, wspartego na kolumnach. Również jako państwo Chiny są młodsze od Egiptu, ich dzieje, bowiem – poświadczone inskrypcjami z Anjangu – sięgają 1766 p.n.e., uznanego za początek panowania pierwszej historycznej dynastii zwanej dynastią Szan-In (1766-1122 p.n.e.) [...] Chińczycy twierdzą jednak, że okres historycznie potwierdzonej dynastii Szang-In poprzedziło panowanie dynastii Hia (2205-1767 p.n.e.), a i przed tym wymieniają jeszcze czasy mitycznych cesarzy, z których najsłynniejszy – Jao (2356-2256 p.n.e.) i Szun (2255-2206 p.n.e.) – stali się niedoścignionymi ideałami dla konfucjanistów. Moim zdaniem, nie Chiny jako państwo, lecz pierwsze państwa na terenie dzisiejszych Chin. Należy przyjąć również, że zasięg terytorialny pierwszych państw był w porównaniu z dzisiejszym znacznie mniejszy ze względów komunikacyjnych (komunikacja głównie piesza i bardzo ograniczona rzeczna czy nadmorska) i organizacyjnych. Fakt braku zabytków kamiennych wynika z innego modelu budownictwa (raczej drewniane), wiemy też, że wcześniej na terytorium Chin istniało pismo kipu. Wiele zabytków pisanych zostało zniszczonych w okresie cesarstwa. Pierwsi mityczni władcy określani są mianem cesarzy, byli to jednak, to oczywiście, władcy niewielkich lokalnych państw patrymonialnych.*

369 Kultura Majiayao (Chin. upr.: 马家窑文化; chin. trad.: 馬家窑文化; pinyin: Mǎjiāyáo wénhuà) – chińska kultura neolityczna, która obejmowała w przybliżeniu obszar dzisiejszych Gansu, Qinghai i Ningxia. Przez niektórych badaczy uważana jest za odgałęzienie kultury Yangshao. Jej pierwsze pozostałości odkryto w 1923 roku w powiecie Lintao w prowincji Gansu. Charakterystyczną cechą kultury Majiayao jest bogato zdobiona czarną farbą ceramika, na której malowano abstrakcyjne wzory oraz postaci zwierzęce i ludzkie. Półen rozkwit epoki brązu na Dalekim Wschodzie przypada na epokę Shang (ok. 2000-1500 p.n.e.), w której część tamtejszych ludów osiągnęła niebywałą biegłość w odlewach brązowych, zwłaszcza wielkowymiarowych naczyń rytualnych.

370 Nazwa nadana przez archeologów kulturze z wczesnej epoki brązu (1900-1600 r. p.n.e.), której ślady obecności znalezione zostały w następujących prowincjach współczesnych Chin: Henan, Hubei, Shaanxi, Shanxi. Nazwa pochodzi od miejsca odkrycia największej osady w roku 1959 (o powierzchni 3 km²).

społeczeństwo zhierarchizowane. Tak jak i na innych obszarach ówczesnego świata zmiany te obejmowały początkowo niewielkie ośrodki (osady, przekształcające się w miasta-państwa) i na obszarze tzw. kultury Erliotu takich ośrodków mogło być kilka. Ówczesne możliwości komunikacyjne, przepływu informacji uniemożliwiały tworzenie od razu większych ośrodków politycznych. Dopiero z czasem w kolejnych miastach-państwach wytwarzały się struktury zdolne do tworzenia większych związków. Tak, że i do powstania dynastii Xia doszło dopiero po kilkudziesięciu, może i kilkuset latach od czasu powstania pierwszych zhierarchizowanych społeczeństw.

Pisząc o początkach państwowości na tym obszarze warto zwrócić uwagę na zachodzące w owym okresie ruchy ludności, na ich przemieszczanie na ogromnych obszarach. Nowe światło na to zagadnienie rzuca odkrycie do jakiego doszło na pustyni Takla Makan w regionie Xinjiang, w Zachodnich Chinach w 1934 roku. Cmentarz Small River został odkryty przez szwedzkiego archeologa Folke Bergmana. Badania w Takla Makan zostały ponownie podjęte w latach 2003-2005. Chińscy archeolodzy odkryli tam prawie 200 płasko zakończonych, czterometrowych pali. Część z nich była pomalowana na czarno i czerwono. Pod każdą tyczką spoczywała ułożona do góry dnem łódź, nakryta byczą skórą. W tych grobowcach znaleziono naturalnie zmumifikowane zwłoki. Zmarli znajdowali się z zaskakująco dobrym stanie – na ich ciałach ciągle znajdowały się ubrania: czapki z piórami, wełniane peleryny z frędzlami i skórzane buty. Surowy, suchy klimat pustynny świetnie zakonserwował ciała, włosy i odzież pochowanych tu ludzi. W trumnach kobiet Chińczycy natknęli się na naturalnych rozmiarów, wykonane z drewna męskie członki. Ich obecność pomogła potwierdzić wcześniejsze podejrzenie, że tyczki na grobach były symbolami fallicznymi. Zdaniem antropolog z Uniwersytetu Stanforda, Arthura Wolfa, nagrobne konstrukcje mogły być wyznacznikiem statusu społecznego. Z drugiej strony, jak dodaje dr Mair, ich znaczenie kultowe wydaje się zupełnie oczywiste. Przeżycie w takich ekstremalnych warunkach musiało być ciężkie, a śmiertelność niemowląt wysoka, stąd tak duża rola, jaką przypisywali prokreacji³⁷¹. Miejsce to było popularnym szklakiem handlowym. Uważa się, że wiele osób to pochowani wędrowcy. Choć, moim zdaniem ilość grobowców wskazywałaby raczej na dłuższy czas pobytu tej grupy na tym obszarze.

Jak się okazało w wyniku badań genetycznych mieszkańcy prehistorycznego Xinjiang mieli europejskie rysy – brązowe włosy i długie nosy. Chowano ich pod łodziami, obróconymi do góry dnem (podobnie jak np. o wiele późniejszych Wikingów). Tam, gdzie w Europie mogłyby stać kamienie nagrobne, wznoszą się zaś wysokie pale. Ciągle nie wiemy, kim byli ludzie z cmentarzyska Small River nr 5 w dorzeczu rzeki Tarim. Badania radiowęglowe, wskazujące daty od 3 980 lat temu, sugerują, że to najstarsze szczątki ludzkie pochodzące z Takla Makan. Badacze są niepewni co do ich pochodzenia i języka, jakim owi ludzie się posługiwali. Jedna z nich, tzw. „piękność z Lulan” została przebadana pod kątem DNA już w 2007 roku. Wskazywało ono na pochodzenie południowo- lub wschodnioazjatyckie. W zeszłym miesiącu chińscy specjaliści ogłosili z kolei na łamach „BMC Biology”, że populacja prehistorycznego Tarim miała mieszane pochodzenie, mając przodków zarówno w Europie, jak i na Syberii, a także że przybyła do Xingjang z zewnątrz. Większość pochowanych tam mężczyzn miała chromosom Y, który dzisiaj charakterystyczny jest dla Europy Wschodniej, Azji Centralnej i Syberii, rzadko natomiast występuje w

371 Moim zdaniem nie powinniśmy wnioskować o ówczesnych warunkach na tym obszarze na podstawie dzisiejszych obserwacji.

Chinach. Mitochondrialne DNA, przekazywane po kądzieli, zdradzało zaś trzy linie pochodzenia – dwie z Europy i jedną z Syberii. Ponieważ i materiał z mitochondriów, i chromosom Y są stare, Chińczycy konkludują, że mieszkańcy Tarim to wynik zmieszania się dwóch grup – o pochodzeniu europejskim i syberyjskim. Najprawdopodobniej miało to miejsce ok. 4000 lat temu³⁷².

Legendarni władcy Chin

Jeśli wierzyć chińskim mitom i legendom, Chińczycy mieli w pradawnych czasach doprawdy nieludzkie szczęście i przytrafiali się im praktycznie sami idealni, mądrzy, rozsądni i sprawiedliwi władcy. Nie można było im zarzucić praktycznie żadnej skazy, może oprócz drobnej próżności, często wymyślali fundamentalne dla kultury wynalazki (czasem z czyjaś pomocą). Antenatami tych monarchów były mityczne istoty - bogowie lub smoki. Oczywiście, mity te i legendy, jak wszystkie im podobne, powstając w bardzo długim okresie, setki lat od czasów opisywanych przedstawiają obraz nie tylko znacznie wyidealizowany, ale też zawierają wiele uogólnień. Warto jednak tu je przytoczyć, nie tylko z powodu ich barwności, ale również dlatego, że w jakiś sposób wpływały na kształtowanie świadomości kolejnych pokoleń.

Trzech Dostojnych i Pięciu Cesarzy³⁷³ (chin. upr.: 三皇五帝; chin. trad.: 三皇五帝; pinyin: Sānhuáng wǔdì; Wade-Giles: San-huang wu-ti) to mityczni władcy, którzy mieli rządzić w Chinach w latach 2850 – 2205 p.n.e., poprzedzając półlegendarną dynastię Xia. Ten mityczny okres pełnił szczególnie ważną rolę w konfucjanizmie, głównej ideologii cesarskich Chin. Jej założyciel, Konfucjusz uważał epokę, w której żyli mityczni władcy za złoty wiek chińskiej cywilizacji twierdząc, że kolejne pokolenia powinny brać przykład z niedoścignionych legendarnych przodków. Okres San Huang Wu Di stał się mitem założycielskim cywilizacji chińskiej, bo legendarnym władcom przypisywano rozmaite wynalazki.

Trzech Dostojnych San huang (三皇) to półboscy władcy, którzy dzięki swym mocom uczynili lepszym ludzkie życie. Dzięki swym cnotom mieli rządzić przez bardzo długi czas. W chińskiej tradycji istnieje kilka identyfikacji Trzech Dostojnych. Sima Qian w dziele „Zapiski historyka” wyliczał, że byli to: Władca Nieba (天皇), który rządził przez 18.000 lat, Władca Ziemi (地皇), który rządził przez 11.000 lat, Władca Ludzkości (泰皇 lub 人皇), który rządził przez 45.600 lat. Według dzieł Yundou shu (運斗樞) oraz Yuanming bao (元命苞) Trzej Dostojni to: Fuxi(伏羲), Shennong (神農), Nüwa (女媧); w księgach Shangshu dazhuan (尚書大傳) i Baihu tongyi (白虎通義) zamiast Nüwy figuruje Suiren (燧人), wynalazca ognia; w księdze Diwang shiji (帝王世紀) zastępuje ją Żółty cesarz (黃帝).

Fuxi (wym. fu-si), znany też jako Taihao (太皞, dosł. Wielki Blask) – w mitologii chińskiej pierwszy z legendarnych Trzech Czcigodnych (Dostojnych), pierwszych władców Chin. Według traktatu Huainanzi jest bogiem Wschodu i planety Jowisz. Był synem boga piorunów Leishena i dziewczyny z kraju Huaxu. Miał siostrę Nüguę,

372 (ew) Biali Chińczycy sprzed 4000 lat.

<https://www.polskieradio.pl/23/266/Artykul/200989,Biali-Chinczycy-sprzed-4000-lat>

373 Oczywiście stworzona w epoce późniejszej nazwa „cesarzy” oznaczała dwa tysiące lat wcześniej tylko władców mitycznego państwa.

którą poślubił, wbrew zasadom etycznym późniejszych Chińczyków. Miał być twórcą heksagramów umieszczonych w księdze Yijing oraz magicznego kwadratu luoshu. Przypisuje mu się także wynalezienie sieci do łowienia ryb, ustanowienie małżeństwa, nauczanie ludzi uprawy ziemi i rozniecania ognia, (choć inne legendy jako dawcę ognia wymieniają Żółtego Cesarza lub Suirena). Fuxi zazwyczaj przedstawiany jest jako pół-człowiek, pół-wąż (lub smok). Na płaskorzeźbach pochodzących z epoki Han Fuxi i Nügua przedstawiani są często jako ciasno splecione ze sobą węże. Fuxi trzyma w dłoni kątownik, będący symbolem budownictwa, ale także uzdrawiających i magicznych sił. Często przedstawiany jest także jako postać o głowie wołu i ciele smoka pokrytym łuskami. Według mitu Yao Fuxi i Nügua byli parą dzieci, które jako jedyni ludzie ocalili z wielkiej powodzi, dzięki pomocy boga piorunów i tykwie, w której się schronili. Stąd też ma pochodzić imię Fuxi (brat-tykwa). Po potopie Fuxi miał poślubić swoją siostrę, która urodziła pierwszych ludzi³⁷⁴.

Nüwa (chin. upr.: 女媧; chin. trad.: 女媧; pinyin: Nǚwā), także Nügua, starożytna chińska bogini uważana za stwórczynię ludzkości, była siostrą i małżonką Fuxi. Podobnie jak mąż była przedstawiana z ciałem węża lub z rybem ogonem. Podczas walki między bogami, gdy pękł jeden ze słupów podtrzymujących świat, góra Buzhou, Nüwa roztopiła kamienie i naprawiła go. Odtąd jednak jest on krótszy od pozostałych i świat jest przechylony w kierunku południowo-wschodnim, dlatego wszystkie rzeki w Chinach płyną w tym właśnie kierunku. Wierzano, że stworzyła ludzi, których wypalała w piecu z glinianych figurek. Ludzie wypalani w zbyt wysokiej temperaturze stali się czarnoskórzy, w zbyt niskiej biali. Najbardziej udanymi byli ostatni ludzie o żółtej skórze, czyli Chińczycy. Uważano, że Nüwa wynalazła organki ustne i flet, a także wprowadziła porządek do chińskiej muzyki.

Suiren (chin.: 燧人; pinyin: Suìrén) – według części archaicznych mitów chińskich jeden z Trzech Czcigodnych, który nauczył ludzi sztuki krzesania ognia i wykorzystywania go do gotowania. Według legend Suiren przybył do Chin z leżącej gdzieś na końcu świata szczęśliwej krainy i nauczył mieszkańców Państwa Środka rozpalać ogień poprzez pocieranie drewnienek. Inne opowieści jako dawcę ognia przedstawiały Fuxi lub Żółtego Cesarza.

Nazwą Pięciu Cesarzy określa się legendarnych, doskonałych pod względem moralnym królów-mędrców. Według Zapisków historyka byli nimi: Huang-ti (黃帝, pol. Żółty cesarz), Zhuanxu (顓頊, pol. Czuan-hü), Ku (嚳, pol. Kao-sin), Yao (堯, pol. Jao), Shun (舜, pol. Szun).

Yao i Shun są także znani jako dwaj cesarze. Razem z Wielkim Yu (禹), założycielem dynastii Xia zostali uznani przez Konfucjusza za wzorowych władców w historii Chin³⁷⁵. W księdze Shangshu Xu (尚書序) oraz Diwang shiji Shaohao (少昊) zastępuje Żółtego cesarza. W „Pieśniach z Chu” (楚辭) Pięciu Cesarzy to bogowie pięciu stron świata: Shaohao (wschód), Zhuanxu (północ), Żółty cesarz (środek), Shennong (zachód). Fuxi (południe).

374 Por.: D. Walters, *Mitologia Chin*. Poznań, 1996, s. 106; por. też: *Encyklopedia historyczna świata*, t. III. Kraków 2000, s. 249.

375 Przypisywana Konfucjuszowi „Księga dokumentów” (Szu-king) wymienia tylko dwóch ostatnich władców: Jao i Szuna. Termin Epoka Pięciu Władców, jako przedmiot pierwszego rozdziału swych „Zapisków historycznych” wprowadził Sy-ma Ts’ien.

W „Księdze rytuałów” (禮記) Pięciu Cesarzy reprezentuje pięć klanów (五氏): klan Youchao (有巢氏), klan Suirena (燧人氏), klan Fuxi (伏羲氏), klan Nüwa (女媧氏) i klan Shennonga (神農氏).

Termin 皇 (huang) oznacza w języku chińskim „cesarza”, „władcę”, ale także „dostojnego przodka”. Termin san huang Wu di był mocno zakorzeniony w świadomości, kiedy Qin Shi Huang (秦始皇) podbił w 221 r. p.n.e. całe Chiny. Jako pierwszy władca Cesarstwa Chińskiego ukuł on nowy tytuł dla siebie łącząc 皇 i 帝. Termin, huangdi ma, zatem w języku chińskim, znaczenie takie, jak „cesarz”³⁷⁶, który wywodzi się od Juliusza Cezara³⁷⁷.

Huang Di (chiń. 黃帝 Żółty cesarz, pinyin huángdì) lub Huangdi – legendarny władca i protoplasta Chińczyków, panował w latach 2697 – 2597 p.n.e. lub 2674 – 2575 p.n.e. Należał do grupy pięciu legendarnych cesarzy z okresu Wu Di i uważany był za wynalazcę pisma, kompasu, koła garncarskiego, pierwszego kalendarza, astronomii, matematyki i medycyny, a w okresie rozwoju taoizmu uznawano go za jednego z głównych jego patronów (często mylono z nim mędrca tej filozofii, Laozi), jego wnukiem był cesarz Zhuan Xu. Huang Di wraz ze swym bratem Yan Di (炎帝) odnosił sukcesy w walkach między konkurującymi plemionami w dolinie Żółtej Rzeki m.in. pokonując w bitwie pod Zhuolu (涿鹿), dążącego do separacji wodza Chi You (蚩尤), późniejsze nieporozumienia rodzinne przyniosły dalsze konflikty i Huang Di zmuszony był walczyć także z Yan Di (zwanym też Ognistym Cesarzem) w bitwie pod Banquan (阪泉) co ostatecznie zagwarantowało mu hegemonię i późniejszą deifikację.

Za czasów dynastii Zhou (chiń. 周), panującej w latach 1045 – 256 p.n.e., Huang Di czczony był jako najwyższe bóstwo, władca słońca i nieba, a także jako smok lub władca smoków, w szczególności Yinglonga, któremu kazał zabić olbrzyma Kua Fu (夸父) i diabła Chi You (w rzeczywistości chodziło o wodza Chi You pokonanego w bitwie pod Zhuolu). Wierzano, iż Huang Di władał także smokiem Jiaolong, według legendy przybył kiedyś na zgromadzenie demonów na górze Taishan wozem zaprzęgniętym w słonie i sześć Jiaolong. Zmitologizowany przekaz głosi, iż Huang Di odnalazł sposób na nieśmiertelność i wytwarzanie złota, który otrzymał od bogów i opisał w dziele Nèijīng (chiń. 內經 Podstawy medycyny Żółtego Cesarza), w istocie jednak określone zostały tam podwaliny chińskiej medycyny naturalnej i akupunktury. Małżonka Huang Di, Leizu (嫫祖) czczona była jako bogini piorunów, nauczyła także ludzi hodowli i nawijania jedwabiu oraz zrobiła dla nich parasol, aby nie mokli w deszczu. Chińczycy z wdzięczności zbudowali Żółtemu Cesarzowi mauzoleum (Huangdi Ling 黃帝), znajduje się ono w Qiaoshan (橋山), w powiecie Huanlin (黃陵縣), w prowincji Shaanxi (陝西).

Shennong (chin. trad. 神農, chin. upr. 神农, pinyin Shénnóng; wiet: Thần Nông) – mityczny cesarz chiński i bohater mitologii chińskiej. Jego imię oznacza "Boski Rolnik", gdyż według tradycji nauczył ludzi uprawiać wiele roślin. Miał także zapoczątkować medycynę i handel. Popularna legenda przypisuje mu wynalezienie sztuki parzenia herbaty. Shennong jest jedną z najważniejszych postaci wczesnej

³⁷⁶ Historycy używając tego tytułu (cesarz) nie uwzględniają zasadniczej różnicy ustrojowej między cesarstwem Rzymu a państwami na terytorium Chin. Rzecz dotyczy kwestii własności państwa.

³⁷⁷ Por.: M. Granet, *Cywilizacja chińska*, Warszawa, 1973, str. 23-27

mitologii chińskiej. Często nazywany jest Płomiennym Cesarzem (Yandi), jednak początkowo były to dwa różne bóstwa a ich ostateczne utożsamienie nastąpiło dopiero w okresie dynastii Han. Najstarsze teksty chińskie przedstawiają Shennonga jako władcę ognia, syna Shaodiana i brata Żółtego Cesarza, który w wyniku podziału świata objął panowanie nad jego zachodnią częścią. Tradycja opisuje go jako bóstwo o ciele ludzkim i głowie byka. Żona Shennonga miała nazywać się Tingyao. Miał z nią syna i kilka córek. Praprawnuk Shennonga, Zhurong, został jego pomocnikiem.

Zhuanxu (chiń. 顓頊) – pradowny władca chiński należący do grupy pięciu legendarnych cesarzy z okresu Wu Di. Według tradycji konfucjańskiej panował w latach 2513 – 2435 p.n.e., był wnukiem Huang Di i następcą Shaohao. W prastarych wierzeniach chińskich uznawany jest za władcę północnej części świata. Stoczył zwycięską walkę z Gonggongiem o panowanie nad światem. Wiercono, iż był ojcem licznych demonów zsyłających choroby, m.in. Wanglianga oraz że do sprawowania władzy wykorzystywał siły nadprzyrodzone, znacznie pogłębił wiedzę w zakresie astronomii, dał początek muzyce i udoskonalił system kalendarzowy.

Tradycja datuje panowanie Ku na lata 2412 – 2343 p.n.e.. Miał być prawnukiem Huang Di. Jako pierwszemu cesarzowi przypisywano mu prowadzenie życia w poligamii.

Następcą Ku³⁷⁸ na mitycznym tronie cesarskim był Cesarz Yao (堯). Według jednej z wersji, jego ojcem był czerwony smok. Według mitów Yao wymyślił grę w Go, i był tak wspaniałym władcą, że nawet niebiosy mu zazdrościły, a jego salomonowe wyroki wydawała jednoroga koza. Od czerwonego smoka (być może swojego ojca) poznał sekrety rolnictwa i wzrostu plonów, więc nauczył tych sekretów swoich ludzi.

Cesarz Shun objął rządy po Yao, który jeszcze za życia wyznaczył go na swojego następcę. Przez konfucjanistów uważany był za jednego z idealnych władców. Księga dokumentów przyrównuje go do Yao, określa przydomkiem "Wspaniały" i wylicza liczne jego przymioty, takie jak przenikliwość, roztropność, łagodność i szczerość. Miał polecić Yu zadanie poskromienia wód potopu, do jakiego doszło jeszcze za panowania cesarza Yao. Następnie Shun wyznaczył Yu na swojego następcę, a ten stał się założycielem pierwszej chińskiej dynastii, Xia³⁷⁹.

Współcześnie źródła chińskie terminem „okresu pięciu cesarzy” (Wudi shidai) określają czasem okres neolitycznej kultury Longhsan, z której wyewoluować miały pierwsze historyczne państwa chińskie.

Dalecy spadkobiercy Żółtego Cesarza uważani są za założycieli pierwszej chińskiej dynastii - Xia (chiń. 夏), panującej w latach 2200 – 1800 p.n.e.³⁸⁰. Dynastia

378 Najczęściej mówi się o Yao jako o synu Ku, czasem drugim synu, który dostał tron po krótko panującym Zhi, który nie wsławił się zbyt mocno. Kiedy indziej jednak dostajemy dokładniejszy opis tego jak doszło do jego narodzin, dużo bardziej intrygujący, choć pokazujący że nie był krewnym Ku. Otóż jego matką miała być Qingdu, córka potężnego, (choć dziwnym trafem nieznanego z imienia) boga, która była bardzo piękna, ale była cały czas otoczona żółtymi chmurami, przez co aż do jej 20 roku życia nikt nie chciał się z nią ożenić. Gdy osiągnęła ten wiek i wybrała się na spacer, znieczeka zaskoczył ją czerwony smok, który porwał ją w chmury i zgwałcił. Gdy po czternastu miesiącach urodził się chłopiec, został nazwany Yao, a smok podobno ożenił się z Qingdu.

379 Por.: M. J. Künstler, *Mitologia chińska*, Warszawa 2006, s. 180.

380 Dokładne daty rządów dynastii Xia są dyskusyjne. Według tradycyjnych kalkulacji historyka Liu Xina z okresu Xin, dynastia Xia rządziła w latach 2205-1766 r. p.n.e. Według Kroniki Bambusowej - w latach 1989-

Xia (ok. 2070 – 1600 roku p.n.e., chin.: 夏朝; pinyin: Xià cháo; Wade-Giles: Hsia-ch'ao; pol.: Hsia, Hia, Sia) jest najstarszą dynastią spośród wyróżnianych w chińskiej tradycji historycznej, m.in. W „Zapiskach historyka” i „Kronice bambusowej”. Jej istnienie nie jest jednoznacznie potwierdzone przez wykopaliska archeologiczne, dlatego określa się ją jako półlegendarną³⁸¹. Według tekstów z okresu Walczących Królestw założycielem dynastii był legendarny Wielki Yu, który otrzymał tron od Shuna.

W starożytnych chińskich tekstach cesarz Yu przedstawiany jest jako władca idealny: pracowity, pobożny i usłużny. Każdy poddany miał dostęp do jego pałacu i mógł zwrócić się do władcy ze skargą. Jego największym wyczynem była regulacja rzek dokonana dzięki budowie systemu kanałów i grobli, co uchroniło Chiny przed powodzią – głosi opowieść tak stara, że uważana za starożytną już w czasach jej spisywania, około 1000 roku p.n.e. Przekazywano ją z pokolenia na pokolenie przez prawie trzy kolejne tysiąclecia. Legenda ta może być odmianą mitu o powodzi występującego w wielu kulturach, choć ostatnie badania chińskich archeologów zdają się potwierdzać ten kataklizm właśnie w tym okresie³⁸².

W chińskim piśmiennictwie władcy Xia byli opisywani jako wzór moralności, mądrości, pracowitości i odwagi. Tradycja ta wywodzi się z koncepcji Mandatu Niebios promowanej przez konfucjanistów w okresie Wschodniej Dynastii Zhou. W myśl tej koncepcji, okres Xia był złotym wiekiem, na którym powinni wzorować się współcześni władcy. W okresie Han konfucjańska interpretacja stała się oficjalną ideologią cesarstwa.

Zanim jednak dojdziemy do czasów Han, warto nieco więcej uwagi poświęcić tym, na wpół legendarnym czasom. Ideom do powstania, których doszło właśnie wówczas. Pierwsze państwa powstawały w wyniku najazdów, narzucania władztwa społeczeństwom egalitarnym przez zewnętrzne społeczeństwa, najczęściej nomadów o strukturze (organizacji rodowej). Organizacji, w której czołową rolę odgrywał przywódca rodu (ojciec), który był swego rodzaju przedmiotem kultu, „właścicielem” całego majątku rodu. Dowodzą tego pochówki, do grobów przywódców rodu (wokół nich” chowano ich dobytek, w tym bydło, a nawet niewolników (zapewne też uważanych za swego rodzaju stado)³⁸³. Ustrój pierwszych

1558 r. p.n.e. Według współczesnych historyków chińskich, którzy pracowali w ramach zleconego przez rząd w Pekinie tzw. Projektu Chronologicznego Xia, Shang i Zhou (1996-2000; chin. 夏商周断代工程), rządy dynastii Xia przypadały na okres między 2070 a 1600 rokiem p.n.e.

381 Zgodnie z przekazem Sima Qiana dynastia Xia sprawowała władzę w latach 2205-1766 p.n.e. Por: Oxford. *Wielka Historia Świata*, t. IV, *Cywilizacje Bliskiego Wschodu*,... s. 110.

382 W wąwozie Jishi znaleziono czternaście szkieletów dzieci zmiażdżonych przez potężne trzęsienie ziemi, które 1920 lat przed naszą erą zmiotło ich dom do wielkiej szczeliny w ziemskiej skorupie powstałej w wyniku tego kataklizmu. Trzęsienie to było tak silne, że całkowicie zatamowało płynącą tamtędy trzecią co wielkości rzekę Azji – Żółtą Rzekę Huang-ho. Pozbawiona odpływu, zaczęła ona tworzyć gigantyczne jezioro. Trwało to przez 6-9 miesięcy, aż w końcu nagromadzone masy wody przerwały tamę i potężny żywioł runął w dół zalewając wszystko na swojej drodze na przestrzeni 2 tys. km. Dwie rzeczy nie ulegają więc już teraz wątpliwości: na terenach tych już 4 tys. lat temu były ludzkie siedziby, które najpierw zniszczyło trzęsienie ziemi, a następnie pochłonęła powódź. Osady z tego kataklizmu mają grubość 20 m i leżą 50 m powyżej obecnego poziomu Huang-ho, co pokazuje jak straszliwy był to żywioł. Por.: Michał Rolecki, Michał Skubik, *Wielka Powódź, wielkie Chiny, reporters.pl/1771/chiny-znalazly-dowod-na-wielki-potop-ktory-dotknal-ziemie-foto/*. *Chiny znalazły dowód na Wielki Potop, który dotknął Ziemię*; por. też: Wojciech Pastuszka, *Wśród mitów i katastrof*, Archeowieści, 6 sierpnia 2016.

383 Warto zauważyć, że jeszcze w XV wieku, zajmując Bizancjum, Turcy Osmańscy mianem „stada”

państw określamy mianem monarchii patrymonialnej. Jeden władca był jednocześnie jedynym właścicielem państwa. Całego terytorium, ale i wszystkiego co się na nim znajduje. Pojawiły się więc nowe idee. Idea podboju i idea monarchii patrymonialnej. W ramach tej drugiej idea własności terytorialnej i idea jedynowładztwa. I znów, ta pierwsza będzie ewoluować, pojawiają się różne formy dzierżawy, wreszcie częściowe zrzeczenie się pełnych praw do własności i umożliwienie dysponowania nią (np. sprzedawania) przez poddanych. Proces ten nie będzie jednostajny, jak zauważymy, kolejni władcy (czy nawet mniejsi feudałowie) będą dążyć do ponownego zawłaszczenia całej własności, jej kumulacji, ale chęć do przywrócenia idei egalitaryzmu nigdy nie zaniknie. Podobnie z drugą ideą – jedynowładztwem. Wprawdzie w kolejnych pokoleniach władcy będą musieli dzielić zdobytą władzę (i własność) między swe liczne potomstwo, ale wciąż dążyć będą do utrzymania jedynowładztwa. Stąd przyjmowana zasada dziedziczenia państwa przez najstarszego potomka (syna). Brak takowego zmuszał do poszukiwania innych rozwiązań i idea ta była modyfikowana. To właśnie podtrzymanie idei jedynowładztwa służyły powstałe w tej epoce mity – rodzaj religii.

Moim zdaniem bardzo prawdopodobną jest hipoteza, że państwo dynastii Xia powstało w wyniku kolejnego podboju i narzucenia władztwa. Dowodzić tego może fakt odkrycia ponad 80 czaszek ludzi złożonych w ofierze ponad 4000 lat temu, które odkryli archeolodzy na neolitycznym stanowisku w środkowych Chinach. Odkrycia dokonano w ruinach Shimao – neolitycznego miasta z okresu od 2300 p.n.e. do 2000 roku p.n.e., którego pozostałości znajdują się w okręgu Shenmu w prefekturze miejskiej Yulin, w prowincji Shaanxi w centralnej części Chin. Archeolodzy odkryli grób przypominający zbiorową mogiłę, zawierający ponad 80 czaszek należących – według ekspertów – do młodych kobiet, które zostały pozbawione życia w trakcie jakiegoś rytuału ofiarnego. W grobie nie odnaleziono żadnych innych ludzkich kości. Jak poinformował Sun Zhouyong, wicedyrektor Instytutu Archeologii Prowincji Shaanxi, odkryte czaszki noszą ślady uderzeń, niektóre są roztrzaskane, a niektóre noszą także ślady spalenia. Przypuszcza się, że zbiorowy grób i rytualne złożenie ofiary z ludzi może mieć związek z neolityczną ceremonią towarzyszącą budowie murów kamiennego miasta, którego początki sięgają 2300 roku p.n.e. Zwyczaj składania ofiar z ludzi sięga znacznie wcześniejszego okresu, Zabite kobiety mogły być też ofiarami prehistorycznego konfliktu zbrojnego w tym rejonie, gdyż w okresie neolitu w Chinach ludzie byli skłonni do wykorzystywania wrogów lub jeńców do składania ofiar. W ruinach Shimao archeolodzy odkryli wcześniej fragmenty ponad 100 malowideł naściennych oraz dużą ilość artefaktów z jadeitu, a ostatnio także pozostałości dwóch wież w zewnętrznych fortyfikacjach miasta³⁸⁴. Odkrycie w ruinach Shimao nie jest pierwszym śladem składania ofiar z ludzi w Chinach w okresie neolitu. W 2005 roku archeolodzy odkryli na stanowisku datowanym na okres sprzed 7000 lat w Hongjiang, w prowincji Hunan w południowych Chinach, neolityczny ołtarz przeznaczony do składania ofiar z ludzi oraz szkielet jednej z ofiar. Obok znajdował się tam osobny ołtarz do ofiarowania zwierząt³⁸⁵. Widzimy więc, że walki międzyplemienne (może nawet między osadami ludów o podobnej formie gospodarki

określili swych nowych poddanych.

384 Por.: (PAP) jot/ agt/ <http://odkrywcy.pl/kat,1037765,title,Czaszki-kobiet-zlozonych-w-ofierze-odkryto-w-Chinach,wid,16231047,wiadomosc.html#>. PAP | dodano: 2013-12-05 (09:01) Informacja za serwisem internetowym South China Morning Post.

385 Por.: jot/ agt/ <http://odkrywcy.pl/kat,1037765,title,Czaszki-kobiet-zlozonych-w-ofierze-odkryto-w-Chinach,wid,16231047,wiadomosc.html#>. PAP | dodano: 2013-12-05 (09:01)

i kultury) toczyły się już od około 5 tys. lat p.n.e. Zwyczaj składania ofiar z ludzi był zapewne formą *oswajania* tych zbrodni za pomocą kultu. Przedstawione powyżej mity dotyczące panowania tzw. pierwszych cesarzy powstały znacznie później, w I tysiącleciu p.n.e. Były tworzone przez dworskich pisarzy w celu legitymizacji władzy rządzących w różnych królestwach na obszarze Chin królów dziedziczących władzę po pierwszych władcach, którzy jak widać próbowali legitymizować swą władzę dodając jej ponad tysiącletnią tradycję.

Ofiary z ludzi były praktykowane w Chinach od tysięcy lat. Na cmentarzysku liczącym 4000 lat, w pobliżu dzisiejszej wioski Mogou w północno-zachodnich Chinach, archeolodzy odkryli setki grobowców, z których niektóre zawierały ofiary z ludzi. Jedna z ofiar miała około 13 lat. Archeolodzy znaleźli również tysiące ofiar z ludzi na stanowiskach z czasów dynastii Shang (1600–1040 p.n.e.) w dzisiejszym mieście Anyang.

Praktyka składania ofiar z ludzi najwyraźniej ustała lub stała się bardzo rzadka w momencie zjednoczenia Chin w 221 roku p.n.e. przez Qin Shi Huanga, pierwszego cesarza Chin. Terakotowa armia pierwszego cesarza, złożona z tysięcy naturalnej wielkości glinianych wojowników, pozwoliła mu zabrać armię ze sobą w zaświaty bez konieczności poświęcania prawdziwych wojowników³⁸⁶.

Półwysep Koreański

Za pierwsze, legendarne, królestwo na Półwyspie Koreańskim uważane jest państwo, Go-Josŏn (Ko-Chosŏn; 고 조 선; 古 朝 鮮)³⁸⁷, które zajmowało północno-zachodnią część półwyspu. Z dawnych, klasycznych legend koreańskich można wyczytać, że założone zostało w 2333 p.n.e. przez Tanguna, syna Niebios i ziemskiej kobiety, w południowej Mandżurii w dorzeczu rzek Liao He i Taedong-gang. Państwo to miało początkowo niewątpliwie jednak niewielki obszar i było zapewne tylko jednym z państw (prepaństw) tego regionu

Jedna z antycznych relacji chińskich mówi o tym, że po podboju państwa Shangów część ludności shangowskiej zbiegła na tereny dzisiejszej Korei. Witold Rodziński uważa, że ich przybycie na tę terytorię było początkiem rozwoju cywilizacji w tym kraju³⁸⁸. Jest to koncepcja sinocentryczna. Oczywiście błędna jak większość uproszczeń. Pojęcie „ludność” w społeczeństwie feudalnym jest nieprecyzyjne. Mogły to być jakieś oddziały zbrojnych, może dowódcy, którzy byli związani z shangowskim rodem panującym i jest rzeczą możliwą, że jakimś oddziałom udało się narzucić zwierzchnictwo jakimś mniej zorganizowanym społecznościom na Półwyspie Koreańskim.. Jest możliwe, jak twierdzi Rodziński, że właśnie emigranci shangowscy stali się w przyszłości klasą rządzącą w potężnym w przyszłości państwie Cz'u w dolinie Jantse; na co wskazują duże podobieństwa i ciągłość kultury Shang i Cz'u. Tłumaczyłoby to też częściowo późniejszą wrogość między państwem Cz'u a Czou

386 Owen Jarus, 25 kultur, w których praktykowano składanie ofiar z ludzi,

<https://www.livescience.com/59514-cultures-that-practiced-human-sacrifice.html>

387 Pierwotnie nazwa brzmiała Joseon („Ziemia Porannej Ciszy”), lecz w późniejszym okresie historycy zaczęli nazywać ten okres Go-Joseon lub Dawny Joseon w celu odróżnienia go od późniejszych, Wiman Joseon i Gija Joseon.

388 Por.: W. Rodziński, dz. cyt., s. 37. Moim zdaniem: początkiem państwowości.

(Zhou) w kolejnych wiekach. Dzieje polityczne społeczeństw Półwyspu Koreańskiego aż do czasu upadku państwa Shangów są dotychczas nieznane.

Tajwan

Tajwan zamieszkiwały w tym okresie plemiona zbieracko-łowieckie. Pierwsi (Aborygeni) znani nam mieszkańcy Tajwanu to członkowie plemienia Amisów. Do dziś oddają cześć Władcy trzech Gór – Sanshan Guowangowi. W omawianym okresie teren ten nie podlegał jeszcze ekspansji kolejnych ludów z kontynentu.

Między 4000 a 3000 r. p.n.e. Kultura Dapenkeng (nazwana od stanowiska w okręgu Tajpej) pojawiła się nagle i szybko rozprzestrzeniła się wzdłuż wybrzeża wyspy, a także wokół Penghu. Stanowiska Dapenkeng są stosunkowo jednorodne, charakteryzują się ceramiką odcisniętą śladami sznura, dziobanymi kamykami, wysoko wypolerowanymi kamiennymi toporami i cienkimi ostrzami zielonkawego łupka. Mieszkańcy uprawiali ryż i proso oraz zajmowali się łowiectwem, ale byli również silnie uzależnieni od muszli morskich i ryb. Większość uczonych uważa, że kultura ta nie wywodzi się z kultury Changbin, lecz została przywieziona przez Cieśninę przez przodków dzisiejszych tajwańskich aborygenów, posługujących się wczesnymi językami austronezyjskimi. Nie zidentyfikowano żadnej kultury przodków na kontynencie, ale szereg wspólnych cech sugeruje ciągłe kontakty. Jednakże naukowcy twierdzą, że cała epoka neolitu w Cieśninie Tajwańskiej wywodzi się z kultur neolitycznych z dolnego biegu Jangcy, zwłaszcza kultur Hemudu i Majiabang. Zauważono podobieństwo fizyczne między ludźmi tych kultur a neolitycznymi mieszkańcami Tajwanu.

W następnym tysiącleciu technologie te pojawiły się na północnym wybrzeżu filipińskiej wyspy Luzon (250 km na południe od Tajwanu), gdzie zostały przyjęte przez miejscową ludność, a prawdopodobnie także przez języki austronezyjskie. Migracja ta dała początek gałęzi języka austronezyjskiego – językom malajsko-polinezyjskim, które rozprzestrzeniły się na ogromnym obszarze od Madagaskaru po Hawaje, Wyspę Wielkanocną i Nową Zelandię. Wszystkie inne główne gałęzie języka austronezyjskiego występują wyłącznie na Tajwanie, urheimacie rodziny.

Następcy kultury Dapenkeng na całym Tajwanie byli lokalnie zróżnicowani. Kultura Fengpitou (鳳鼻頭), charakteryzująca się cienką ceramiką ze śladami czerwonego sznura, została odkryta w Penghu oraz w centralnej i południowej części zachodniej części wyspy, a kultura z podobną ceramiką zajmowała wschodnie obszary przybrzeżne. Później zróżnicowały się one na kultury Niumatou i Yingpu w centralnym Tajwanie, kultury Niuchouzi (牛稠子) i Dahu na południowym zachodzie, kulturę Beinan na południowym wschodzie i kulturę Qilin (麒麟) w środkowo-wschodniej części. Kultura Yuanshan (圓山) na północnym wschodzie nie wydaje się być blisko spokrewniona z nimi, charakteryzując się toporami sekcyjnymi, toporami z kamiennymi ramionami i ceramiką bez odcisków sznura. Niektórzy uczeni sugerują, że reprezentuje ona kolejną falę imigracji z południowo-wschodnich Chin, ale nie jest znana żadna podobna kultura z tego regionu.

W 1983 roku w wiosce Nangang w Cimei na Penghu znaleziono dowody archeologiczne na istnienie kultur prehistorycznych, datowane na 4500 lat przed naszą erą.

Kultura Niuchouzi rozkwitła na terenie dzisiejszego Tainanu w latach 2500–1800 p.n.e. Znana jest z pomarańczowej ceramiki zdobionej wzorami liny.

We wczesnym okresie neolitu jadelit był używany wyłącznie do narzędzi takich jak adze, topory i groty włóczni. Od około 2500 r. p.n.e. zaczęto produkować ozdoby z jadeitu, osiągając szczyt wyrafinowania między 1500 r. p.n.e. a 1 r. n.e., szczególnie w kulturze Beinan na południowym Tajwanie. Cały jadeit znaleziony na Tajwanie pochodził ze złoża zielonego nefrytu w Fengtian, w pobliżu współczesnego miasta Hualien. Nefryt z Tajwanu zaczął pojawiać się w północnych Filipinach między 1850 a 1350 r. p.n.e., dając początek filipińskiej kulturze jadeitu. Około początku naszej ery rzemieślnicy na Tajwanie przeszli z jadeitu na metal, szkło i karneol. Jednak filipińscy rzemieślnicy kontynuowali obróbkę jadeitu z Tajwanu do około 1000 r. n.e., produkując wisiorki lingling-o i inne ozdoby, które znajdowano w całej południowo-wschodniej Azji³⁸⁹.

Półwysep Indochiński

Terytorium dzisiejszego Wietnamu

Na kształtowanie się kultury Półwyspu Indochińskiego, a także sytuację polityczną tego obszaru, od samego początku duży wpływ wywierały społeczeństwa z północy (później państwa powstałe na obszarze dzisiejszych Chin). Znajduje to odbicie w mitologii i tradycyjnych przekazach, według których dynastia królów Hungów (Hồng Bàng), władająca pierwszym wietnamskim państwem Văn Lang, pochodziła w prostej linii od Thần Nông (chin.: Shennong) mitycznego cesarza chińskiego. Thần Nông podzielił Ziemię między dwóch synów. Starszy Đế Nghi dostał tereny na północ od rzeki Jangcy, a młodszy Lộc Tục na południe. W 2879 r. p.n.e. Lộc Tục przyjął imię Kinh Dương Vương, jako władca królestwa Xích Quỷ (było to pierwsze państwo na terytorium Wietnamu³⁹⁰), który to fakt jest uważany za punkt początkowy historii Wietnamu. Pierwszy z królów Hungów, Hùng Vương był jego wnukiem, synem Lạc Long Quân – Władcy-Smoka – uważanego za ojca narodu wietnamskiego (porównaj mit o 100 Yue). Mit ten wykazuje daleko idące podobieństwa, również chronologiczne, do chińskiego mitu o Żółtym Cesarzu.

Królestwo Xích Quỷ obejmowało³⁹¹ piętnaście prowincji Lạc Viet, które stanowiły część Stu Yue (Bach Viet). Stolica królestwa znajdowała się w Nan Lang, a jego ziemie obejmowały wybrzeża i niziny dzisiejszego Wietnamu oraz dzisiejszych południowo-wschodnich Chin. Państwo podzielone było na piętnaście prowincji, a władza w nim była dziedziczna. Najwyższymi wykonawcami woli panującego byli dostojnicy wojskowi oraz cywilni. Istniała arystokracja rodowa, a także urzędnicy – mandaryni. Godności i funkcje był również dziedziczne. Według tradycji Hungowie

389 Hasło: Prehistoria tajwanu, Wikipedia, Prehistoria Tajwanu, https://en.wikipedia.org/wiki/Prehistory_of_Taiwan

390 Nie państwo Wietnam, jak piszą niektórzy historycy. Również nie „związek plemienny”, jak – zapewne pod wpływem ideologii marksistowskiej – pisze Wiesław Olszewski. Było to królestwo, skoro przez tyle wieków panowała w nim jedna dynastia. [Por.: W. Olszewski, *Historia Wietnamu.*, s. 38-39].

391 Obejmowało, a nie - jak pisze Wiesław Olszewski – zostało utworzone przez piętnaście plemion. Nie ma dowodów na tworzenie takiej federacji, a legenda i przyjęty ustrój wskazywałby raczej na podbój. Por.: W. Olszewski, dz. cyt., s. 37. W. Olszewski używa też zamiennie pojęcia plemię i prowincja. Moim zdaniem, zwłaszcza w okresie późniejszym wraz ze wzrostem populacji pojęcie plemię jest nieuzasadnione.

panowali do 258 r. p.n.e., kiedy to Thục Phán, władca, sąsiadującego z Văn Lang od północy, państwa Tây Âu, zajął ich terytorium, tworząc zjednoczone królestwo Âu Lạc³⁹².

Wojciech Olszewski wspomina, że według niektórych badaczy dziedziczna władza Hungów była absolutna, według innych w państwie istniała forma demokracji wojskowej. Prawdopodobnie też u schyłku panowania Hungów pojawiło się niewolnictwo typu patriarchalnego³⁹³. Biorąc pod uwagę, że państwo to istniało ponad dwa tysiące pięćset lat musiała w nim nastąpić ewolucja ustroju politycznego: od monarchii patrymonialnej (władzy absolutnej) do stanowej. Zapewne też dochodziło do podziałów feudalnych. Tak zwana *demokracja wojskowa*³⁹⁴ nie mogłaby istnieć tak długo, gdyż wielu wyniesionych przez wojsko władców zapewne próbowałoby zagarnąć pełnię władzy.

Europa

Opisując przemiany społeczne Europy omawianego okresu napotykamy na wiele problemów. Wynikają one z powodu szczupłej ilości materiałów źródłowych, a także gwałtownych zmian społeczno-gospodarczych na tym obszarze. Tym bardziej, że z powodu znacznego zróżnicowania geograficznego obszarów Europy przemiany te na różnych obszarach miały przebieg odmienny. Na przykład Wyspy Brytyjskie, Irlandia, a nawet Bornholm, czy niektóre bardziej niedostępne obszary na dzisiejszych ziemiach polskich, przez dłuższy czas nie odczuły inwazji ludów kultur grobów jamowych i w związku z tym wcześniejsze formy gospodarki i kultury mogły tam wciąż się rozwijać, odmiennie niż na obszarach objętych ekspansją, gdzie zapewne nastąpił okres regresu, a później poszukiwań nowych (innych) form gospodarki i organizacji – kształtowania się nowych kultur.

Pisząc o dziejach Europy od początków III tysiąclecia p.n.e. do II tysiąclecia p.n.e. musimy wspomnieć o dwóch katastrofach, które dotknęły wówczas kontynent europejski: o uderzeniu asteroidy w Alpy (3123 r. p.n.e.)³⁹⁵, które niektórzy badacze wiążą też z uderzeniem komety w Ocean Indyjski w początkach III tysiąclecia p.n.e. oraz o wybuchu wulkanu Thery (ok. 1600 r. p.n.e.). Fakty te spowodowały niewątpliwie kilkuletnie zmiany klimatyczne na jej obszarze i wpłynęły przez to pośrednio na demografię, a nawet zmiany form gospodarki ówczesnych społeczeństw. W wyniku tych kataklizmów zapewne wiele z ludów musiało porzucić gospodarkę rolną i w późniejszym okresie na długo do niej nie wróciło. Doszło też do gwałtownych ruchów ludności. W początkach III tysiąclecia p.n.e. najbardziej widoczną była ekspansja ludów kultury grobów jamowych.

Pod koniec IV tysiąclecia p.n.e. obszary Europy były już dość gęsto zaludnione. Ślady tego osadnictwa obserwujemy od Peloponezu aż po Wyspy Brytyjskie.

392 Pierwsze historyczne zapisy o państwie Xích Quí pojawiły się w kronikach chińskich około 500 r. p.n.e. Systematyczne zapisy pojawiają się jednak dopiero po 111 r. p.n.e., po podboju chińskim. Mimo licznych, powtarzających się prób oswobodzenia, okupacja trwała ponad tysiąc lat.

393 Por.: W. Olszewski, dz. cyt., s. 39.

394 To błędne określenie, armia z natury jest grupą zhierarchizowaną.

395 Data ta obecnie przesuwana jest w okolice lat ok. 2900 p.n.e.

Lerni (Lerna) leży o 10 km od Argos, na drodze do Tripoli przy dzisiejszej osadzie Mili (Myloi, Miloi). Odkrycia archeologów amerykańskich w ostatnich latach przyniosły odsłonięcie tam osadnictwa jeszcze z okresu przed greckiego, a mianowicie z III tysiąclecia p.n.e. Była to osada zamieszкана i rozwijająca się od okresu neolitycznego. Z epoki następnej (okres wczesno-helladzki) pochodzą ślady ufortyfikowanego miasta z imponującym pałacem władcy. Osada Lerni stanowiła ważny ośrodek cywilizacji ludów przedgreckich na Peloponezie. W pozostałościach budowli pałacowej z tego okresu znaleziono terakotowe dachówki i stąd nazwa tego budynku – dom pod dachówkami. Jest to jedyny z terenu Grecji właściwy typ tak wczesnych budowli pałacowych, znany nam z terenów Krety (słynne pałace). Lerna została zniszczona jeszcze w okresie wczesno-helladzkim i nie stała się ośrodkiem osadnictwa greckiego.

Kultury megalityczne

Wyraz „megalit” pochodzi od starogreckiego *mega* – znaczy wielki, *lithos* – kamień. Do kręgu ludów kultur megalitycznych zaliczamy te społeczeństwa, które w czasie swego istnienia tworzyły wielkie kamienne obiekty. Ich ślady pozostały na rozległych obszarach Europy, od Grecji po południową Skandynawię oraz na śródziemnomorskich wybrzeżach Afryki, na Malcie, a także w Syrii i Palestynie, na północnym wybrzeżu Morza Czarnego, na półwyspie Arabskim i nawet w krajach Dalekiego Wschodu (np. Tybet)³⁹⁶. Najczęściej mają postać steli grobowych, wiele z nich ma postać ogromnych kamiennych stołów, *dolmenów* (z bretońskiego – stół z kamienia). W odróżnieniu od kamiennych słupów, jakimi są menhiry, dolmeny były grobowymi komorami i jako takie są najstarszymi znanymi megalitycznymi grobowcami. Później do takiego „kamiennego stołu” doprowadzano kamienny korytarz różnej długości. Często gotowy obiekt przysypywano ziemią, w rezultacie czego powstał regularnych kształtów kurhan³⁹⁷.

Wyodrębniłem ten rozdział, choć mam tu wiele wątpliwości. Budowle kamienne były bowiem wytworem wielu kultur. Początki niektórych z nich sięgają IV tysiąclecia p.n.e. i nie potrafimy dziś określić dokładnie, kiedy reprezentujące różne kultury społeczeństwa weszły w ten etap rozwoju. Zanim zaczęto wznosić ogromne kamienne budowle dochodziło przez wiele stuleci na pewnych obszarach do znacznego wzrostu zaludnienia, powstawały sieci osad. Ulegała też zmianom gospodarka tych ludów. Historyk musi mieć wciąż świadomość czasu. Niektóre ze społeczeństw, które dziś zaliczamy do tzw. kultur megalitycznych rozwijały się przez nawet dwa tysiące lat. Z dzisiejszego punktu widzenia, ich postęp cywilizacyjny był niewielki, choć wielu widząc ogromne, przenoszone przez nich i wznoszone, bloki skalne, uważa, że w jakiejś mierze przewyższali oni technikę dzisiejszą. Cóż, po prostu zapominamy, że w historii były okresy postępu i regresu, że w procesach historycznych wielokrotnie traciliśmy pamięć wcześniejszych osiągnięć.

Dziś już znamy odpowiedź na pytanie:, w jaki sposób megalityczni budowniczowie transportowali ogromne, ważące często kilkadziesiąt ton bloki i w jaki

³⁹⁶ Większość megalitów nie przetrwała. Zostały zniszczone z nakazu władz Kościoła jako miejsce pogańskich praktyk, lub zostały rozłupane, by kamień użyć do budowy dróg i miast lub by poszerzyć areał ziemi uprawnej.

³⁹⁷ Por.: F.R. Paturi, *Ostatnie zagadki przeszłości*, przekład M. Mirońska i C. Murawski, Warszawa 2008, s. 52-55.

sposób je podnosili? Jak się okazuje wystarczyła do tego znajomość (nawet nieujęta teoretycznie) zasady wykorzystania środka ciężkości, dźwigni i prawa Archimedesesa. Nie wiemy jednak, jakie były przyczyny powstawania tych budowli. W jakiejś mierze tłumaczy ten fakt kwestia powstania nadwyżki wolnego czasu (pozyskiwanie żywności zajmowało wówczas prawdopodobnie tylko ok. 2,5 dnia w tygodniu). Być może był to efekt przybierających w czasie znamion kultu zachowań pewnych społeczności w czasie zwyczajowych corocznych spotkań rodowych.

Nie wiemy też, jaki był kierunek rozprzestrzeniania się kultury megalitycznej. Megality odkryte w katach 50. na wyspach Morza Śródziemnego okazały się znacznie młodsze od megalitów z innych regionów Europy. Jedną z najstarszych budowli powstała 4,5 tys. lat p.n.e. w Carnac w Bretanii nad Atlantykiem. To aleja z pół tysiąca kamiennych słupów. Część badaczy sugeruje, że kultury te powstały na południu Półwyspu Iberyjskiego. Inni badacze (m.in. Herbert Kühn) uważają, że *duża liczba budowli megalitycznych na wyspach Morza Śródziemnego, na Balearach, Sardynii, Korsyce, Malcie, Gozo i w całej Afryce Północnej wskazuje [na miejsce powstania tej idei] na wschód Morza Śródziemnego, na miejsce, gdzie obie wysoko rozwinięte cywilizacje, Egipt i Mezopotamia, zawsze walczyły o prymat – na Syrię i Palestynę*³⁹⁸. Zdaniem cytowanego tu Kühna idea megalitów rozeszła się w Europie z biegiem stuleci. *Zagospodarowanie nowych złóż cyny stanowiło dla Wschodu poważny bodziec do skolonizowania Morza Śródziemnego*. Kultury megalityczne rozprzestrzeniały się drogą morską: wzdłuż północnych wybrzeży Afryki do Hiszpanii, Francji, Anglii i Skandynawii. Nie była to wędrówka ludów, lecz kolonizacja. Ponieważ osady handlowe leżały na wybrzeżach, kamienne groby zawsze znajdują się blisko morza³⁹⁹. Teoria Kühna być może jest prawdziwa odnośnie do określenia kierunku migracji i kolonizacji. Moim zdaniem, dyskusyjna jest jednak kwestia jej handlowego charakteru.

Dziś wiemy, że czas powstania kultur megalitycznych był wcześniejszy niż dotąd przypuszczano. (Kühn zakładał, że przypadają one na epokę brązu, – czyli po 1800 roku p.n.e.⁴⁰⁰, tymczasem wiele z nich jest obecnie datowanych nawet na IV tysiąclecie p.n.e.). Możemy przyjąć też, że nie istniała jednolita kultura megalityczna. W każdym razie nie była ona wytworem jakiegoś jednolitego etnicznie ludu. Była to raczej forma idei przyjmowania przez różne ludy. Co nie oznacza oczywiście, że nie odbywały się migracje różnych ludów i kolonizacja kolejnych obszarów świata.

Los Millares to osada chalkolityczna położona 17 km na północ od Almerii, w gminie Santa Fe de Mondújar, Andaluzja, Hiszpania. Kompleks był użytkowany od czwartego tysiąclecia p.n.e. (ok. 3000 p.n.e.) do końca trzeciego tysiąclecia p.n.e. (2000 p.n.e.) i prawdopodobnie utrzymywał około 1000 osób. Został odkryty w 1891 roku podczas budowy linii kolejowej. Po raz pierwszy został wykopany przez Luisa Sireta w kolejnych latach. Wykopiska są nadal prowadzone. Los Millares to typowe stanowisko chalkolitycznej kultury millaran.

Teren obejmuje 2 hektary (4,9 akrów) i składa się z trzech koncentrycznych linii kamiennych murów, z których zewnętrzny pierścień jest największy, o długości ponad 200 metrów (650 stóp) z dziewiętnastoma „bastionami” i bramą strzeżoną

398 Cyt. za: F. R. Paturi, *Ostatnie zagadki przeszłości...*, s. 55-56.

399 Por.: F. R. Paturi, *Ostatnie zagadki przeszłości...*, s. 56.

400 Por.: F. R. Paturi, *Ostatnie zagadki przeszłości...*, s. 57.

przez umocnienia przedmurzowe. Drogi do miejsca strzegą cztery mniejsze, oddalone kamienne forty. Znajduje się tam rozległy cmentarz z osiemdziesięcioma grobowcami korytarzowymi. Datowanie radiowęglowe wykazało, że jeden mur zawalił się i został odbudowany około 3025 r. p.n.e.

Wewnątrz murów znajdował się zespół prostych domów mieszkalnych, a także jeden duży budynek zawierający dowody wytopu miedzi. Ceramika wydobyta na tym stanowisku obejmowała proste i zdobione naczynia, w tym symboliczne misy ceramiczne z motywami oculus. Podobne wzory pojawiają się na różnych rzeźbionych kamiennych bożkach znalezionych na tym stanowisku. Chociaż mieszkańcy Los Millares byli głównie rolnikami, nauczyli się również obróbki metali, zwłaszcza wytopu i formowania miedzi, a miejsce to jest uważane za niezwykle ważne dla zrozumienia przejścia z neolitu do epoki brązu. Kultura millaran ostatecznie zdominowała Półwysep Iberyjski.

Szacuje się, że populacja Los Millares liczyła około 1000 osób w okresie 3200–2300 p.n.e. Praca włożona w budowę, duża ilość użytych kamieni, geometryczne cechy i wyrafinowana konstrukcja wskazują na wielorakie funkcje, w tym obronne i potęgowe.

Los Millares uczestniczyło w kontynentalnych trendach megalityzmu i kultury pucharów pucharowych [*potrzebne źródło*]. Analiza materiałów osadniczych i dóbr grobowych z cmentarzyska Los Millares składającego się z 70 grobowców *tolos* z płytami z otworami na monety doprowadziła archeologów do sugestii, że ludzie żyjący w Los Millares byli częścią podzielonego na warstwy, nierównego społeczeństwa, które często toczyło wojny ze swoimi sąsiadami. Cywilizacja Los Millares została zastąpiona około 1800 r. p.n.e., wraz z przybyciem Brązu, przez cywilizację El Argar, której kultura następcza jest ucieleśniona we współczesnej kulturze Vila Nova de São Pedro w pobliżu Portugalii,

Inne osady iberyjskie w tym regionie o podobnym wieku co Los Millares to osada Los Silillos i znaleziska neolityczne w Cabrera [es]. Od 1931 roku obiekt ten jest objęty ochroną jako dziedzictwo kulturowe, obecnie Bien de Interés Cultural. Na terenie znajduje się centrum interpretacyjne. Niektóre znaleziska są eksponowane w Narodowym Muzeum Archeologicznym w Madrycie, a inne w Muzeum Almería⁴⁰¹.

Los Silillos to miejsce prehistorycznej osady z epoki brązu o powierzchni 180 000 metrów kwadratowych. Odkrycia dokonano w 2007 roku podczas prac wykopaliskowych przy budowie autostrady A-45 na Półwyspie Iberyjskim w Hiszpanii.

Miejsce to znajduje się około dziewięciu kilometrów na północ od miasta Antequera. Odkrycie obejmuje elementy architektoniczne 52 podziemnych struktur, które stanowią tylko część licznych okrągłych domów zbudowanych przez prehistoryczne ludy. Narzędzia rolnicze i narzędzia miedziane znalezione w Los Silillos zostały datowane na 2500 r. p.n.e. przez badaczy z Uniwersytetu w Maladze.

401 Hasło: Los Millares. https://en.wikipedia.org/wiki/Los_Millares

Uważa się, że niektóre narzędzia znalezione w Los Silillos mogły być używane do budowy kurhanów dolmenowych w pobliskiej Antequera.

Manuel Romero, archeolog miejski Antequera, wskazał, że do października 2007 r. wykopano tylko około dwóch procent całego stanowiska Los Silillos. Romero stwierdził ponadto, że trwają tam badania, w tym dokładniejsze datowanie radiowęglowe w Szwajcarii. Relikty zwierzęce znalezione na stanowisku obejmują skamieniałe rogi baranie i poroża jelenia. Stanowisko Los Silillos na wysokości około 435 metrów znajduje się w rolniczej dolinie między Antequera i Kordobą.

W tym regionie południowej Hiszpanii istnieje rozległe osadnictwo prehistoryczne, prawdopodobnie związane z łagodnym klimatem, bogatymi zasobami mineralnymi pasa piryty iberyjskiego (Leistel, 1997) i bliskością Morza Śródziemnego. Oprócz obecności neandertalczyków i magdelańskich malarzy jaskiniowych z epoki paleolitu, inne osady iberyjskie w przybliżonym wieku Los Silillos w tym regionie obejmują osadę chalkolityczną Los Millares i neolityczne znaleziska w Cabrera.

Nieco na wschód od Los Silillos naukowcy przeprowadzili niedawno wiercenia rdzeniowe w celu odtworzenia historii naturalnej osad Argaric z 1900 r. p.n.e. Odkryli, że bogate lasy liściaste pokrywały kiedyś większą część regionu; jednak kwitnący lud Argaric z epoki brązu ogołocił drzewa do takiego stopnia, że ekologia została przekształcona w nieproduktywne pod względem rolniczym, suche śródziemnomorskie zarośla. Podczas gdy zmiana klimatu mogła odegrać podrzędną rolę, sama cywilizacja Argaric wydaje się być przyczyną własnego upadku przez nierozsądne zarządzanie zasobami. Wynikająca z tego degradacja gleb wydaje się „spowodować załamanie rolnictwa i pasterstwa, fundamentu gospodarki Argaric”, a zatem „masową depopulację”.

Nie wiemy, kiedy i z jakiego powodu doszło do powstania w tym czasie kultur społeczeństw zhierarchizowanych. Czy rzeczywiście były zhierarchizowane i w jaki sposób? Moim zdaniem, społeczeństwa wcześniejszych kultur megalitycznych (przez III tysiąclecie p.n.e.) miały inne struktury.

Wyspy Brytyjskie (od około 4 tysięcy lat p.n.e. do około 2000 lat p.n.e.)

Przybycie ludności rolniczej (lub bardziej precyzyjnie – łowieckiej z elementami gospodarki rolnej) na Wyspy Brytyjskie nastąpiło około czterech tysięcy lat. p.n.e. Dogodne warunki klimatyczne umożliwiły stosunkowo szybki rozwój tej społeczności, która w ciągu kilkuset kolejnych lat wytworzyła stosunkowo wysoką kulturę, która jednak, z powodu izolacji od ludów na kontynencie rozwijała się nieco inaczej⁴⁰².

402 Ostatnia analiza składu szczątków kostnych z mezolitu i neolitu wykazała nagłą zmianę diety mieszkańców Wysp Brytyjskich. [Czy wszystkich? P.K.] Wyniki badań publikuje na swoich łamach ostatni numer magazynu "Nature". Badania składu kości pochodzących z Wysp Brytyjskich, z okresu mezolitu i neolitu, wykazały, że wprowadzenie uprawy roli i hodowli diametralnie zmieniło dietę starożytnych mieszkańców. Zdaniem naukowców świadczy to o dużej atrakcyjności gospodarki neolitycznej, która skłoniła wiele społeczności do porzucenia wcześniejszych źródeł pożywienia. [Czy nastąpiło porzucenie, czy też nowe ludy przyniosły z sobą inną gospodarkę i inną dietę? P.K.] Niezawodnym wskaźnikiem przeważających składników

Do zasiedlenia w północnych regionów Wysp Brytyjskich doszło w latach W 3700 r. p.n.e. – 2500 r. p.n.e. Zasiedlano przede wszystkim obszary przy brzegach morskich, na wskazuje to, że głównie tam znajdujemy ślady ówczesnego osadnictwa. Ekspansja przebiegała drogą wodną. Stąd zajęcie wysp: Bornholm, Orkady. Zaczęły się pojawiać kamienne kręgi (kromlechy)⁴⁰³. Naliczono ich około tysiąca, najwięcej z wczesnych tego typu obiektów znajduje się w osi przemysłowej Langdale w Lake District.

Do największych siedlisk ludzkich na głównej wyspie archipelagu Orkadów (Mainland, u wybrzeży Szkocji) z tego okresu należy z pewnością zaliczyć słynną i bardzo malowniczą osadę Skara Brae⁴⁰⁴. Najsłynniejsze obiekty to kamienny krąg Ring of Brodgar, grobowiec komorowy Meashowe, grobowiec Orłów⁴⁰⁵.

ludzkiej diety jest skład kolagenu, białka budującego włókna zapewniające sprężystość skórze i kościom. Badania angielskich naukowców polegały na określeniu zawartości stabilnych izotopów węgla w kolagenie starożytnych kości. Przewaga izotopu C3 świadczy o spożywaniu pokarmów roślinnych oraz mięsa zwierząt hodowlanych. Izotop ten jest pochłaniany przez rośliny w trakcie procesu fotosyntezy oraz zwierzęta, które żywią się pokarmem roślinnym. Są to główne źródła pożywienia dla społeczności rolniczych mieszkających w głębi lądu. Kości mieszkańców osad nadmorskich są z kolei bogate w izotop C13. Dostaje się on do organizmu ludzkiego wraz ze spożywanymi rybami i małżami. Zespół archeologów z Uniwersytetu Oxfordzkiego, Uniwersytetu Bradford i Królewskiego Uniwersytetu w Belfaście przebadali pozostałości kostne prawie 200 mezolitycznych i neolitycznych mieszkańców Wysp Brytyjskich. W materiale mezolitycznym kości pochodzące ze stanowisk położonych na wybrzeżu wykazywały większą zawartość izotopu C¹³, a kości mieszkańców z głębi lądu przewagę izotopu C³. Oznacza to, że głównymi składnikami diety tych grup były odpowiednio owoce morza oraz rośliny i zwierzęta hodowlane pochodzące z wczesnej hodowli i rolnictwa. Nagła zmiana następuje wraz z początkiem ery neolitu. Wszystkie kości datowane na ten okres, zarówno mieszkańców lądu, jak i osad nadmorskich, wykazują przewagę izotopu C³. Zdaniem angielskich badaczy oznacza to unifikację diety, przejście wszystkich grup, niezależnie od warunków środowiskowych, na spożywanie płodów rolnictwa i hodowli. Gwałtowną zmianę diety, a więc i gospodarki, odkrytą ostatnio przez angielskich archeologów na terenie Wysp Brytyjskich wcześniej zaobserwowali również naukowcy z Danii. Wyniki obu tych badań przeczą teorii mówiącej o stopniowym przechodzeniu od gospodarki mezolitycznej, opartej na zbieractwie, łowiectwie i rybołówstwie oraz pierwszych próbach uprawy roli i udomowienia zwierząt, do gospodarki neolitycznej związanej z osiadłym trybem życia i gospodarką produkcyjną. Wśród badaczy pradziejów od wielu lat trwa dyskusja dotycząca charakteru zmian w epoce neolitu. Część archeologów uważa, że była to ewolucja kulturowa i zmiany pojawiały się stopniowo. Druga grupa naukowców opowiada się za określaniem zmian w neolicie mianem rewolucji neolitycznej, co byłoby zgodne z gwałtownym i znaczącym charakterem transformacji. Ich tezę potwierdzają wyniki ostatnich badań angielskich naukowców. Moim zdaniem zmiana ta nie była wynikiem tzw. rewolucji kulturowej, lecz przybyciem ludów o innej formie gospodarki. Ludy te wyparły ludność o kulturach łowiecko-zbierackich. Nie możemy jednak wykluczyć, że do zmian diety doszło w wyniku zmian klimatycznych, a co za tym idzie środowiska przyrodniczego.

403 Kromlech (z celtyckiego crom – wygięty, lech – kamień) – krąg zbudowany z ustawionych pionowo kamieni, często wokół grobowca lub miejsca kultu. Stawiane były w neolicie oraz w epoce brązu, najczęściej na terenach Bretanii, Anglii i Irlandii – pierwsze kromlechy pojawiły się w drugiej połowie IV tysiąclecia p.n.e. Do najbardziej znanych należy Stonehenge. Kromlechy rozpowszechniły się także w innych regionach Europy, w Afryce, Azji (głównie Indie i Japonia), w obu Amerykach, Australii i na niektórych wyspach Oceanu Spokojnego. W Polsce można je spotkać na Pomorzu w miejscowości Odry, w dolnym biegu rzeki Wdy. Kromlechy często były orientowane wzdłuż linii wschodzącego lub zachodzącego słońca lub księżyca o określonych porach roku. Stąd wynika wniosek, iż sezonowość była dla ówczesnych ludów ważna. Ostateczna faza budowy kromlechów przypada na środkową epokę brązu (2220 p.n.e. – 1500 p.n.e.) kiedy to zaczęły się pojawiać małe kręgi kamienne budowane przez niewielkie grupy osób (jak rodzina). Wiele doskonałych przykładów kręgów można znaleźć w parku narodowym Dartmoor, Devon czy Grey Wethers. Po 1500 p.n.e. zaprzestano budowy kromlechów. Powodem tego były ruchy migracyjne i pojawienie się nowych religii inaczej myślących o życiu i śmierci. Por.: Witold Szolginia, *Architektura*, Warszawa 1992, s. 83.

404 Do roku 1850 osiedle to znajdowało się pod wydmiami zatoki Skail (Bay of Skail), kiedy to zostało odsłonięte przez silne wiatry i sztormy. Prace archeologiczne prowadzone przez Vere'a Gordona Childe'a w latach 1928-1930 w pełni odsłoniły osadę.

405 Warto jednak zauważyć, że w tym samym czasie nad Morzem Śródziemnym powstały bardziej zaawansowane osady czy miasta, jak Los Millares (Hiszpania) i Lerna (Grecja).

Najbardziej imponujący jest chyba jednak odkryty w ostatnich latach kompleks bardzo masywnych budowli w Ness of Brodgar sprzed około 5 – 4,3 tys. lat.

Kompleks ten znajduje się w wyjątkowym miejscu. Swoją szerokością prawie całkowicie wypełnia wąski pas ziemi rozdzielający dwa jeziora położone w środku najważniejszej wyspy archipelagu zwanej Mainland, w dodatku leży w połowie drogi między dwoma znanymi skupiskami megalitów – kamiennym kręgiem z Brodgar i stojącymi kamieniami ze Stenness. Osada składa się z kamiennych domostw, które były w neolicie połączone kamiennymi tunelami. Dotychczas archeolodzy odsłanili pozostałości 14 budynków. Najbardziej imponujący z nich – tzw. katedra – ma 25 m długości, 20 m szerokości i mury grube na 5 m. Użyłem tu określenia „katedra”, za nie unikającymi takich publicystycznych porównań archeologami. Przypuszczalnie obiekt ten stanowił jednak raczej rodzaj magazynów, może też było to miejsce spotkań. Sakralny jego charakter jest raczej wątpliwy.

Badania geofizyczne wskazują, że pod ziemią kryje się około 100 neolitycznych konstrukcji. Cały kompleks był otoczony imponującym murem, który w ocenie archeologów mógł mieć nawet 3 m wysokości. Każde z domostw ma ok. 40 m², z dużą izbą (o przekątnej od 4,5 do 6 m) mającą pośrodku kamienne palenisko. W niektórych od głównej izby odchodziły jeszcze boczne alkowry. Umeblowanie izb zrobione było z kamienia. W plan architektoniczny miasteczka był nawet włączony prymitywny system kanalizacji.

Datowania radiowęglowe wskazują, że najstarszą datą dla odkrytych artefaktów z tej osady są okolice 3200 r. p.n.e. Już wtedy powstał wokół tego miejsca kamienny mur. Co wskazuje na niebezpieczne sąsiedztwo ludów innych kultur. Konstrukcje z Ness of Brodgar są, co najmniej, 200 lat starsze niż te ustawione w Stonehenge i pokrywają się z datami zamieszkania Skara Brae – słynnej neolitycznej osady, która również znajduje się na Mainland. W tym samym okresie powstała też większość megalitycznych konstrukcji znanych z Orkadów. Najmłodsze uzyskane dotychczas daty to ok. 2300 rok p.n.e. Miejsce było więc używane przez około 1000 lat. Przez cały ten okres kompleks był powiększany i przebudowywany. Wiemy np., że około 2600 r. p.n.e. starsze budowle zostały zniszczone i przysypane ziemią, a na ich miejsce powstała m.in. wspomniana już *katedra*. Może więc stanowiła ona siedlisko pozostałej grupy ludności, która zasiedliła tylko wspólne „domostwo”. Niestety, nie jesteśmy w stanie odtworzyć tak zamierzonych dziejów. Budowla ta była przez kolejne 300 lat stale przerabiana aż w końcu spotkał ją los poprzednich budowli.

Mieszkańcy osady łowili ryby, hodowali bydło i owce, uprawiali zboże oraz polowali. Znalezione wiele narzędzi wykonanych z kości zwierząt. Na terenie kompleksu oprócz kamiennych narzędzi, ceramicznych naczyń i zwierzęcych kości, archeolodzy natrafili na ślady sztuki. Należy do nich m.in. figurka chłopca z Brodgar wysokości 30 mm. Badacze znaleźli również kamienie pokryte czerwonym, pomarańczowym i żółtym kolorem. To pierwszy w Brytanii dowód na to, że ludzie epoki neolitu malowali swoje budynki⁴⁰⁶.

406 Por.: Wojciech Pastuszka, *Pradawne domy skryte pod wydmami*, 20 GRUDNIA 2015; Paul G. Bahn Archeologia - Przewodnik, Wydawnictwo "Arkady" Sp. Z o.o., 2006.

W późniejszym neolicie kamienne kręgi były budowane już z większą precyzją i rozmachem. Zaczęły się także pojawiać na śródlądziu wysp. Ich średnice dochodziły do 400 m tak jak w przypadku Avebury (Megality z Stonehenge)⁴⁰⁷. Większość jednak miała średnicę około 25 m. Za to ich forma przyjmowała coraz to bardziej skomplikowane układy z dwoma lub trzema rzędami głazów – te są często uznawane/nazywane kromlechami koncentrycznymi.

Według najnowszych badań⁴⁰⁸ megality ze Stonehenge były tylko częścią podwójnego prehistorycznego kompleksu o charakterze rytualnym. W pierwszych latach XXI wieku odkryto oddaloną o 3 kilometry od Stonehengen nad rzeką Avon, prehistoryczną osadę Durrington Walls. Licząca przypuszczalnie setki mieszkańców osada powstała prawdopodobnie około 2600 roku⁴⁰⁹. Prawdopodobnie w czasie jej istnienia zasiedlona była cała dolina. W osadzie, w której przypuszczalnie żyli budowniczowie Stonehenge odkryto fragmenty ceramiki, kości zwierząt i groty strzał. Wśród budowli wyróżniały się swą wielkością dwa domy, większe od innych i otoczone palisadą, być może siedziby ówczesnych wodzów. W Durrington Walls odkryto również podobny jak w Stonehenge krąg, lecz wykonany z masywnego drewna. Krąg ten otoczony był długą na 480 metrów fosą. W Durrington archeolodzy odkryli też utwardzoną kamieniami drogę, szeroką na 27 metrów i długą na 170 metrów. Schodziła ona doliną do rzeki Avon⁴¹⁰. Wiele wskazuje na to, że osada

407 Megality z Stonehenge zostały wzniesione około 2600-2000 r. p.n.e. Największy blok skalny ma 7 metrów długości i waży 50 ton. Olbrzymi krąg został skorelowany ze światłem słonecznym w czasie przesilenia letniego, stąd przypuszczenia, iż mógł on służyć właśnie obrzędom odprawianym podczas kultu solarnego. Etapem przejściowym, kończącym epokę kamienną, a rozpoczynającą epokę brązu był nazywany przez paleontologów eneolit, czyli epoka miedzi. Ekipa naukowców szczegółowo przebadła ponad 50 tys. szczątków pochodzących, od co najmniej 63 ludzi pierwotnie pochowanych w najstarszej części obiektu. W latach dwudziestych ubiegłego stulecia kości przesunięto w inne miejsce, gdzie ponownie je pochowano, ponieważ w owym czasie większe znaczenie przypisywano badaniom kamiennych bloków, z których Stonehenge jest znane, a mniejsze archeologicznym wykopaliskom. Pearson przekonany jest, że zanim zbudowano słynne kamienne kręgi (kromlech), przez co najmniej 200 lat miejsce służyło do pochówków. Grzebano tam zarówno mężczyzn, jak i kobiety. Znalaziono też fragmenty kości nowo narodzonego dziecka. Najprawdopodobniej byli to polityczni i religijni przywódcy wraz z członkami rodzin. Świadczy o tym znalezienie na miejscu części buławy, symbolu władzy, i fragmentów naczyń, w których być może palono wonności. W czasie, gdy ludność Wysp liczyła kilkadziesiąt tysięcy osób, przy budowie pracowało ich ok. 4 tys. Powstało z kamienia zwanego dolerytem, będącego odmianą wapienia, (pochodzącego przypuszczalnie z odległego o 2 km miejsca znanego jako Carn Goedog). Według Pearsona budowniczowie ściągali na miejsce, by brać udział w wielkim przedsięwzięciu, a nie dlatego, że pielgrzymowali do miejsca kultu. Na podstawie datowania wieku szczątków ludzkich poddanych kremacji naukowcy ustalili także, że Stonehenge jest starsze niż sądzono. Według nich obiekt z epoki neolitu, przebudowany w epoce brązu, jest o około 500 lat starszy niż dotychczas sądzono. Jego powstanie datuje się na 3000 rok p.n.e. Według najbardziej rozpowszechnionej teorii Stonehenge było rodzajem prehistorycznego kalendarza słonecznego. Inni sądzą, że miejsce służyło celom rytualnym, było uznane za święte bądź mające moc uzdrawiania. Pearson wcześniej prowadził wykopaliska w miejscu, w którym mieszkali budowniczowie Stonehenge, gdzie natrafił na pozostałości po narzędziach pracy, naczyniach i duże ilości zwierzęcych kości. Analiza tych ostatnich wykazała, że ściągnięto je z odległych miejsc, nawet ze Szkocji. Dowodzi to, że w konstrukcji budowli uczestniczyli mieszkańcy z różnych części Wysp Brytyjskich. [Źródło: The Guardian, PAP/pw/if; Za Wirtualną Polską z 11 marca 2013 roku].

408 Prace wykopaliskowe prowadził Mike Parker Pearson z uniwersytetu w Sheffield.

409 Według brytyjskiej Wikipedii jej okres zasiedlenia był prawdopodobnie krótki, od 15 do 45 lat, poczynając od 2525 do 2470 p.n.e..

410 Mike Parker Pearson uważa, że Durrington Walls był uzupełniającą strukturą Stonehenge, o czym świadczą podobne uliniowania przesilenia. Sugeruje, że kręgi z drewna w Durrington Walls reprezentowały życie i ziemię żywych, podczas gdy Stonehenge i otaczający go dół, otoczone kopcami pogrzebu, reprezentowały krainę umarłych. Oba były połączone przez rzekę Avon i ich odpowiednie drogi. Uroczysta trasa procesji z jednego do drugiego reprezentowała przejście od życia do śmierci. Geoff Wainwright i Timothy

Durrington Walls zamieszkiwana była tylko sezonowo (przez kilka tygodni w roku). Nie znaleziono tu żadnych narzędzi rolniczych. Wiele wskazuje na to, że okoliczni mieszkańcy ściągali tu tylko w celach rytualnych. Być może jednak początkowo było to tylko miejsce spotkań wywodzących się z jednego rodu mieszkańców, rytuały mogły pojawiać się i narastać w miarę wzrostu populacji i pojawiania się pewnej tradycji. Odbывало się w tym miejscu coś w rodzaju święta opilstwa i obżarstwa (znaleziono wiele śladów niedbale obgryzionych kości). Takie zimowe bachanalia odbywały się w Stonehenge przez kilkadziesiąt lat⁴¹¹.

W grudniu 2020 roku na wybrzeżu szkockiej wyspy Mainland archeolodzy odkryli przypadkiem pozostałości, nieznanej do tej pory osady z epoki brązu sprzed ponad 4000 lat. Wyspa znajduje się w archipelagu Orkadów na granicy Morza Północnego i Oceanu Atlantyckiego. Osada składała się z 14 kamiennych domostw, co wskazuje, że był to jeden z największych kompleksów mieszkalnych z tego okresu na szkockich wyspach. Odkrycie to niewątpliwie przyczyni się do wzbogacenia naszej wiedzy na temat życia ludzi tamtego okresu.

Irlandia

Ludy kultur rolniczych dotarły na Irlandię w IV tysiącleciu p.n.e. Z kontynentu europejskiego⁴¹², zapoczątkowując uprawę zbóż, zapewne też przyniesionych tu przez przybyłe ludy. Upowszechnił się osiadły tryb życia i hodowla. W epoce neolitu nastąpił tu wielki rozwój budownictwa megalitycznego, w tym zwłaszcza grobów korytarzowych⁴¹³ (najstojniejszy Newgrange⁴¹⁴); około 2000 – 1800 r. p.n.e.

Darvil Timothy zakwestionowali jednak teorie Parkera Pearsona; sugerują, że Stonehenge był pomnikiem uzdrawiania i że połączenia między dwoma pomnikami są mało prawdopodobne.

W 2015 roku w wyniku badań geofizycznych (prowadzonych przez The Stonehenge Hidden Landscapes Project), znaleziono dowody na kolejny pomnik składający się z do 90 stojących kamieni pochowanych pod Durrington Walls. W sierpniu 2016 r. Wspólne prace wykopaliskowe prowadzone przez Mike'a Parkera Pearsona z projektu Stonehenge Riverside Project oraz członków projektu Stonehenge Hidden Landscapes Project ujawniły, że w Durrington Walls nie ma żadnych zakopanych kamieni stojących. Przełomowe wyniki radaru rzeczywiście ujawniły krąg olbrzymich dziur po dołkach, który został później wypełniony kredowym gruzem, a nie zakopanych kamieni. Archeolog National Trust, dr Nicola Snashall, zasugerował, że skoro tylko budowniczowie z Stonehenge porzucili swoją osadę na budowie, zbudowano duży drewniany pomnik, który później z niewyjaśnionego powodu zdemontowali. To jednak mało prawdopodobna hipoteza.

411 Por.: K. Kęćik, *Stonehenge – zagadki świętego kręgu*, [w:] K. Kęćik, *Starożytność wyklęta. Archeolodzy i łowcy sensacji*, Warszawa 2008, s. 111-113.

412 Nie „rewolucja neolityczna” jak piszą niektórzy historycy, którzy wciąż pomijają w swych dywagacjach kwestie nieustannych migracji.

413 Groby korytarzowe powstawały głównie w zachodniej Europie. Znane są z Katalonii, Francji, Belgii, Holandii, Niemiec. Skandynawii oraz południowych Włoch.

414 Newgrange, irl. Dún Fhearghusa – jeden z największych grobów korytarzowych wzniesionych przez człowieka, należący do kompleksu zwanego Pałacem nad Boyne (irl. Brú na Bóinne), znajdującego się w hrabstwie Meath w Irlandii. Datowanie radiowęglowe grobu określa czas budowy na ok. 3200 lat p.n.e., czyli Newgrange jest ponad 600 lat starsze niż Wielka Piramida w Gizie i prawdopodobnie starsze niż Stonehenge. Około roku 860 zostało splądrowane przez duńskich najeźdźców. Nasyp mogilny ma ok. 85 m średnicy i ok. 11 m wysokości. Do środka prowadzi długi na 19 metrów korytarz wykopany pod kątem 135 i prowadzący do komory pogrzebowej wybudowanej na planie krzyża. Wewnątrz korytarza znajduje się 22 kamieni po lewej stronie i 21 po prawej. Wysokość korytarza wzrasta od niespełna 1,5 m przy wejściu głównym do prawie dwukrotnie większej przy wejściu do komory. W wewnętrznej izbie o wymiarach 6,5 × 6,2 metra znajdują się 3 wgłębienia, a w każdym stoi czara. Poza grobami znajdują się tam również: 4 lampy, 2 wisiorki, łuski, kościane dłuta oraz fragmenty ludzkich kości. Wnętrze kopca zbudowano z kamieni (o łącznej masie co najmniej 200 000 t) przełożonych gliną i muszlami wydobytymi z rzeki Boyne. Grobowiec z zewnątrz zabezpiecza obstawa z ustawionych dokoła 97 masywnych kamiennych bloków. Głaz przed wejściem pokryty jest pięknym

zapoczątkowano metalurgię brązu (miedź pozyskiwano z miejscowych złóż w rejonach góry Gabirela w hrabstwie Kerry); w II i I tysiącleciu p.n.e. rozwijała się także obróbka złota, a wyroby z brązu i złota były przedmiotem eksportu do Brytanii i na kontynent europejski.

Bornholm

Pierwsi ludzie pojawili się na bałtyckiej wyspie Bornholm około 3500 lat p.n.e. Mieszkali w drewnianych chatkach, uprawiali pszenicę, jęczmień, bób, groch i len, z którego robili tkaniny na ubrania. Na wyspie Bornholm archeolodzy znaleźli mapę sprzed 5000 lat. Zarys terenu został utrwalony na kamiennej płytce długości 5 cm. Płytkę jest przełamana, dwa fragmenty pasują do siebie, trzeciego brakuje. Odkrycia dokonano podczas wykopalisk na terenie rolniczej osady z końca epoki kamienia w miejscowości Vasagard. Archeolodzy odkopywali tam grób w obrębie osady, właśnie w nim znajdował się ten zabytek. Kierujący wykopaliskami dr Flemming Kaul z Duńskiego Muzeum Narodowego określił jego wiek na 2900-2700 lat p.n.e. Mapa przedstawia szczegóły topograficzne okolicy Vasagard w tamtej epoce. Widać na niej siatkę pól uprawnych – To nie są przypadkowe wyżłobienia, niektóre linie przypominają kłosa zboża i liście roślin. Poza tym na kamieniu widać złożoną siatkę wyrytych linii. Naukowcy są zgodni, co do tego, że jest to topografia terenu utrwalona w kamieniu. Według badaczy z Duńskiego Muzeum Narodowego, w centrum kamienia przedstawione jest pole zboża, a otaczające go pola są zaorane i gotowe do siewu. Inne znaki zostały przez archeologów zinterpretowane jako płoty, drzewa i ścieżki. Podczas wykopalisk w Vasagard archeolodzy wydobyli także inne kamienie z wyrytymi na nich liniami, ale nie uważają ich za odwzorowanie topografii terenu, lecz za wyobrażenie Słońca z promieniami. Zarówno słoneczne kamienie, jak i kamień topograficzny zostały – zdaniem badaczy – celowo połamane w trakcie ceremonii obrzędowych; a może to dowód jakiegoś buntu, zniszczono świadectwo wcześniejszego podziału?⁴¹⁵.

Mapa znaleziona na Bornholmie nie jest najstarszą na świecie, wcześniejszymi są odkryte przez archeologów z Uniwersytetu w Saragossie w jaskini Abauntz w regionie Nawarry w północnej Hiszpanii oraz z Çatalhöyük.

ornamentem w postaci potrójnej spirali (triskel). *Chociaż grób ten zbudowano tysiące lat temu, to przez wieki nikt nie wiedział o jego istnieniu. Dopiero pod koniec XVII wieku ludzie szukający kamieni do budowy odkryli nasyp i opisali jako jaskinię. W latach 1962 – 1975 przeprowadzono badania i zrekonstruowano nasyp pod nadzorem profesora Briana O'Kelly'ego z Instytutu Archeologii z College University, Cork (teraz National University of Ireland, Cork). Profesor O'Kelly odkrył, iż grobowiec zbudowano w taki sposób, że podczas przesilenia zimowego o 8:58 promienie wschodzącego słońca biegną wzdłuż korytarza i wpadają do komory, rozświetlając ją na około 15 min.*

415 Por.: Wojciech Pastuszka, *Pradawne domy skryte pod wydmami*, ??? 20 GRUDNIA 2015; por. też.: szz/mki/ *Polscy archeolodzy na Bornholmie*, PAP - Nauka w Polsce 22.07.2015.

Vasagård położony jest w niższej położonej południowej części Bornholmu, która składa się z równiny gliniastej z osadami przedczwartorzędowymi, w których dominują piaskowce, łupki i osady nieskonsolidowane lub słabo skonsolidowane. Jako tzw. „podwójne miejsce zamknięcia”, Vasagård składa się z dwóch sąsiadujących ze sobą grobli z końca czwartego tysiąclecia p.n.e. o przeciwnej orientacji, znanych jako Vasagård East i West. Dwa zamknięcia mają półkoliste podwójne obwody rowów i są rozdzielone doliną rzeki Læså, która tworzy stromy pionowy klif rzeczny na zachodzie, który ścina Vasagård West. Na wschodzie strome zbocze wznosi się do Vasagård East, położonego na wzgórzu. Znaleźiska z rowów sugerują, że oba groble zostały założone przez ludzi kultury pucharów lejkowatych (Trichterbecher) we wczesnym neolicie około 3400 p.n.e. Stratygrafia i znaleźiska wyraźnie wskazują na długotrwałe użytkowanie ogrodzeń, ponieważ rowy zostały ponownie wykopane i zasypane w kolejnych fazach środkowego neolitu, ok. 3000–2900 p.n.e., kiedy to rowy przestały być używane. Po ostatnim głównym zasypaniu rowów groblami, wzniesiono serię palisad, aby zamknąć większą część stanowiska, zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie, a także zbudowano serię okrągłych konstrukcji pobudowlanych („kręgi drewniane”). Te elementy prawdopodobnie są współczesne sobie i datowane na 2900 r. p.n.e. lub krótko po tym (Nielsen i in. Odniesienie do Nielsena, Nielsena i Thorsena(2024)

Podczas wykopalisk w Vasagård West w latach 2013–2018 odnaleziono łącznie 614 ręcznie wykonanych tabliczek i fragmentów tabliczek przedstawiających różnorodne motywy dekoracyjne. Zdecydowana większość pochodzi z rowów grobli, choć kilka znaleziono w dołkach posłupowych należących do jednego z drewnianych kręgów, a część pochodzi z warstwy kulturowej osadzonej w płytkim zagłębieniu tuż obok grobli.

W rowach wyryte kamienie są ograniczone do określonej powtarzającej się warstwy. Stratygrafia, porównywalna między rowami, wskazuje na uszczelnienie dolnych warstw rowów przez kamienny chodnik datowany na podstawie inkluzji ceramicznych na ok. 3000–2900 p.n.e. Większość wyrytych kamieni znaleziono w dolnej części ciemniejszej warstwy wypełniającej, która znajduje się na wierzchu chodnika (warstwa 2). To wypełnienie jest datowane na podstawie typologii ceramiki na lokalną fazę Vasagård późnej kultury pucharów lejkowatych, ok. 2900–2800 p.n.e.

To, że grawerowane kamienie należą do krótkiego horyzontu około 2900 p.n.e. potwierdzają znaleziska z dołków posłupowych okrągłej konstrukcji słupowej w wykopie XXIV, która zawierała grawerowane kamienie, ceramikę, węgiel drzewny i pozostałości zdobionego kiczu, który również przedstawiał motywy słoneczne. Krąg ośmiu dołków posłupowych w wykopie XXIV ma 8 m średnicy, otaczając płaski (ołtarzowy?) kamień o wymiarach 1,00 × 0,75 m i spoczywający na warstwie tłuczonego granitu. Strukturę interpretuje się jako budynek kultowy, który funkcjonował przez krótki czas, po czym przedmioty i fragmenty zdobionego kiczu zostały złożone w pustych dołkach posłupowych. Osiem takich okrągłych struktur zostało udokumentowanych w Vasagård, podczas gdy co najmniej 24 są znane z Rispebjerg. Ceramika z okrągłej budowli w wykopie XXIV w Vasagård obejmuje naczynia z dwóch tradycji garncarskich, z których jedna przypomina misternie zdobioną ceramikę znaną z grobów korytarzowych ze Skanii, a drugi z bardziej prosto zdobionego stylu Vasagård. Obecność obu tradycji ceramicznych wskazuje, że grawerowane kamienie zostały złożone w okresie przejściowym do fazy Vasagård późnej kultury pucharów lejkowatych. Datę ok. 2900 r. p.n.e. potwierdzają dodatkowo cztery datowania radiowęglowe na węglu drzewnym z dołków słupowych.

Grawerowane kamienie są wykonane z różnych materiałów. Niektóre są wykonane z twardego, czarnego łupka z górnoordowickiego podłoża skalnego w Vasagård, który w niektórych miejscach znajduje się mniej niż 1 m pod powierzchnią gleby wierzchniej. Używane są również miększe rodzaje łupków z zawartością gliny i drobnego piasku, niektóre w kształcie otoczków walcowanych wodą, a także naturalnie ukształtowane otoczki twardej, drobnoziarnistej skały. Pomimo naturalnej tendencji do rozwarstwiania, łupek był wyraźnie preferowanym materiałem do produkcji grawerowanych kamieni, ponieważ około 95 procent z nich jest wykonanych z jakiegoś rodzaju łupka. Cienkie kawałki kwarcu ($n = 4$) i krzemienia ($n = 1$), odlupane w okrągłe kształty bez dekoracji, znajdują się również w Vasagård.

Ornamentacja i typologia

Około 70 procent grawerowanych kamiennych elementów z Vasagård West to fragmenty, z których wiele ma mniej niż centymetr wielkości i jest ozdobionych rytymi ornamentami. Bardziej kompletne płytki są różnorodne, o nierównych kształtach i rozmiarach. Aby ustalić jakąkolwiek sensowną kategorię tego różnorodnego materiału, jedynie ornamentyka stanowi punkt wyjścia. Fakt, że większość grawerowanych kamieni jest rozdrobniona, oczywiście utrudnia kategoryzację małych pojedynczych elementów, co zaowocowało znaczną grupą resztkową, ale ograniczony zakres powtarzających się motywów pozwala nam ustalić ogólną typologię opartą na wizualnej, jakościowej identyfikacji motywów.

Biorąc pod uwagę rozmieszczenie grawerowanych kamieni w rowach w Vasagård West, prawdopodobne jest, że zostały one złożone tylko przy kilku kolejnych okazjach lub nawet podczas jednego wydarzenia. Pomimo krótkości wydarzenia(-eń) złożenia, użycie przynajmniej niektórych tabliczek wydaje się być bardziej rozległe. Dłuższe biografie są wskazane przez zużycie; niektóre tabliczki wydają się niemal wypolerowane, jakby były noszone i pocierane przez dłuższy czas. Inne noszą ślady spalenia. Dokładne badanie nacięć na kamieniu typu 4 ujawnia różne fazy rzeźbienia, z nacięciami wykonanymi różnymi narzędziami i potencjalnym zaangażowaniem wielu osób w tworzenie ostatecznego dzieła. Takie ponowne wykorzystanie może również wskazywać, że niektóre z grawerowanych tabliczek były w obiegu przez jakiś czas przed ich złożeniem, ale potrzebne są bardziej szczegółowe analizy ponownego wykorzystania.

Niektóre z pustych płytek są wykonane z kwarcu, który może rozszczepiać białe światło na tęczowe widmo, i mogły one funkcjonować jako przezroczyste kamienie słoneczne. Okrągła, pusta płytka krzemienista przypomina krzemienne „elementy do gry” znalezione w kilku osadach datowanych na ostatnią fazę pucharów lejkowatych w południowej Danii. Jednak rozszerzenie interpretacji jako elementów do gry na puste płytki wydaje się mało prawdopodobne, ponieważ nie wykazują one żadnych śladów użytkowania. Chociaż wykonane z szerszej gamy materiałów, puste płytki (typ 5) mają kształt podobny do kamieni słonecznych typu 1, a wspólny kontekst depozycyjny wskazuje na dalsze podobieństwa w funkcji i znaczeniu.

Choć złożoność ich biografii jest różna, niemal wszystkie tablice były szeroko rozproszone w górnej części rowów ogrodzeniowych — jakby losowo rozsiane na nich — wskazując, że ostatecznie odegrały one zasadniczą rolę w zamknięciu grobli. Rowy nie wydają się być ponownie wycinane po uformowaniu „horyzontu kamienia słonecznego”, co oznacza, że był to krytyczny moment w czasie dla stanowiska Vasagård, ponieważ zostało ono przekształcone z jednej formy zamkniętego stanowiska w inną. Z dzisiejszej perspektywy wydarzyło się to dokładnie na początku fazy Vasagård, ok. 2900–2800 p.n.e. Zbudowano setki metrów solidnych palisad z drewna, aby zamknąć stanowisko, być może jako środek ochrony, a budowa okrągłych domów kultu po wybudowaniu towarzyszyła tym przekształceniom. Ale co mogło spowodować osadzenie setek grawerowanych kamieni i potencjalnie całkowitą restrukturyzację i transformację stanowiska.

Kamienne tablice z wygrawerowanymi motywami słońca i roślin zostały wykonane i złożone w Vasagård w krótkim okresie czasu około 2900 p.n.e. Ponad 20 wygrawerowanych kamieni zostało również odzyskanych z pobliskiego stanowiska Rispebjerg. W żadnym momencie przed lub po tym okresie nie pojawiają się wyryte kamienie w zapisie archeologicznym żadnego z tych miejsc. Skala i ograniczenia chronologiczne tego wydarzenia depozycyjnego sugerują, że zostało ono wywołane przez incydent lub kulminację incydentów, równie dużych pod względem skali i ostrych pod względem zakresu. Biorąc pod uwagę obrazy wyryte w kamieniach, taki incydent mógł być klęską żywiołową lub wydarzeniem klimatycznym, które wpłynęło na plony lub widoczność słońca.

Nie zaobserwowano żadnych większych zaćmień Słońca na Bornholmie między 3000 a 2000 r. p.n.e. (NASA 2021) i jest mało prawdopodobne, aby krótkotrwałe zniknięcie Słońca miało wystarczająco duży wpływ, aby wywołać masową produkcję i osadzanie grawerowanych kamieni. Jednak okres silnego ochłodzenia przed i po 2900 r. p.n.e. jest niezależnie potwierdzony przez wiele źródeł (Rysunek 10). Badania warw (rocznych warstw sedymentacyjnych) z jezior w regionie Eifel w Niemczech wskazują na ekstremalne zmniejszenie światła słonecznego w ciągu dwóch okresów, 2927–2892 r. p.n.e. i 2877–2872 r. p.n.e. (SirockoOdniesienie Sirocko, Meller, Arz, Jung i Risch2015). Roczny wzrost słoju drzewnych w drewnie subfosylnym z doliny Main, również w Niemczech, ujawnia markery anatomiczne drewna wskazujące na występowanie przymrozków wiosennych i letnich przez cztery lata między 2932 a 2929 r. p.n.e. oraz przez pięć lat między 2885 a 2880 r. p.n.e. (LandZiemia referencyjna2014; Land i in. Teren referencyjny, Schönbein, Friedrich, Meller, Arz, Jung i Risch2015). Inne obserwacje potwierdzają, że zjawiska ochłodzenia miały miejsce kilkakrotnie około 2900 r. p.n.e. i wpłynęły na szerszą półkulę północną. W zachodniej części USA słoje drzew sosny długowiecznej, gatunku notorycznie długowiecznego, wykazują minima szerokości w 2951, 2911, 2906 i 2905 r. p.n.e. Ponadto wykryto znacznik mrozu w słojach odpowiadających 2906 r. p.n.e. Dopuszczając odchylenie plus-minus pięcioletnie, cztery lata z minimami szerokości słoju drzew korelują z latami zawierającymi siarczany w rdzeniu lodowym grenlandzkim GISP2 — inkluzja, która sygnalizuje erupcje wulkaniczne.

Erupcje wulkanów wstrzykują aerozole siarczanowe do stratosfery. Tworzy to mgłę, która odbija promieniowanie słoneczne z powrotem w przestrzeń kosmiczną. Stąd wzrost aerozoli siarczanowych wpływa na klimat i powoduje globalne ochłodzenie. Dlatego też należy zauważyć, że w rdzeniach lodowych Grenlandii zidentyfikowano dużą erupcję wulkaniczną w 2931 ± 11 p.n.e. (Vinther i in. Odniesienie Vinther2006) oraz w rdzeniach lodowych na Antarktydzie w 2910 ± 19 r. p.n.e. Rdzenie lodowe Grenlandii i Antarktydy są zsynchronizowane, ale podążają za różnymi, absolutnymi skalami czasowymi: odpowiednio GICC05 i WD2014. Niemniej jednak istnieje nakładanie się szacunków niepewności dwóch dat zdarzenia wulkanicznego. Ponadto daty te odpowiadają wydarzeniom mrozowym zidentyfikowanym w słojach drzew i ekstremalnemu zmniejszeniu światła słonecznego wykrytemu w warwach jeziornych. Związek między erupcją wulkanu a znacznikami mrozu w słojach drzew zaobserwowano również w latach 1912/13 n.e., kiedy erupcja Novarupta-Katmai na Alasce (czerwiec 1912 r.) spowodowała wiosenne przymrozki w 1913 r., które są rejestrowane jako znaczniki anatomiczne drewna w słojach dębów w tym roku. Wybuch Novarupta-Katmai jest uznawany za największy w XX wieku.

Wybuch wulkanu z ok. 2910 r. p.n.e. prawdopodobnie wpłynął na pogodę i zbiory na całej półkuli północnej. Wybuch góry Tambora w Indonezji w 1815 r. n.e. uwolnił do atmosfery wystarczająco dużo popiołu i aerozoli, aby znacznie ograniczyć dostęp światła słonecznego i obniżyć globalne temperatury o prawie 3°C, co spowodowało nieurodzaj na całym świecie w kolejnym roku (WoodDrewno referencyjne2015). Na liście najpotężniejszych erupcji holocenu, erupcja z 2910 r. p.n.e. zajmuje 15. miejsce, a erupcja Tambora z 1815 r. n.e. zajmuje 26. miejsce (Sigl i in., 2015). Odniesienie Sigl, Toohey, McConnell, Cole-Dai i Severi2022). Szacunki sugerują, że skala wybuchu w 2910 r. p.n.e. była porównywalna z wybuchem wulkanu Okmok II na Alasce w 43 r. p.n.e., znanego również jako „wulkan Cezara”, o którym wspominali Plutarch i Pliniusz Starszy (McConnell i in.). Odniesienie McConnell2020). Wybuch ten spowodował niezwykle zimną, niesprzyjającą pogodę, nieurodzaj, głód i choroby na Morzu Śródziemnym przez ponad dwa lata.

Możemy zatem założyć, że wydarzenie ochłodzenia porównywalne z tym spowodowanym przez wybuch w 43 r. p.n.e. miało miejsce kilka lat przed lub po 2900 r. p.n.e. i zbiegło się z rytualnym złożeniem grawerowanych kamieni. Możliwe, że to wydarzenie ochłodzenia z 2900 r. p.n.e. miało również szersze konsekwencje ekonomiczne i społeczne dla ludzi żyjących w tym czasie w południowej Skandynawii, ponieważ zbiega się z początkiem ostatniej fazy pucharów lejkowatych. Faza ta charakteryzuje się znacznymi zmianami w kulturze materialnej, zerwaniem z klasyczną tradycją pucharów lejkowatych, zaprzestaniem budowy megalitycznych grobowców i powstaniem nowych sieci i wpływów ze skandynawskiej kultury ceramiki dołkowej zorientowanej na morze, która wpłynęła również na Bornholm. Spadek populacji, dżuma i powszechne zalesianie również wskazują na ogólny „neolityczny upadek” w tym czasie. Następnie nastąpiły głębokie zmiany kulturowe i populacyjne, gdy wraz z napływem ludzi ze stepów na północ od Morza Czarnego do Europy wschodniej, środkowej i północnej pojawiły się społeczeństwa ceramiki sznurowej. Wydarzenia te wpłynęły również na Bornholm, ponieważ widzimy pojawienie się szwedzko-norweskiej kultury toporów bojowych od ok. 2600 p.n.e..

Turbulencje tego okresu sprawiają, że długotrwałe skutki ochłodzenia z 2900 r. p.n.e. na społeczeństwa neolityczne są trudne do wyizolowania, nawet jeśli na współczesnej ceramice i glinianych krążkach pojawiają się sporadyczne wizerunki słońca (może odzwierciedlać to wydarzenie. Ponadto kryzys mógł zwiększyć konkurencję i konflikty, co mogło zachęcić do budowy palisad w celu obrony specjalnych miejsc, w których odbywały się zgromadzenia i święte rytuały — nie tylko na Bornholmie, ale także w innych miejscach południowej Skandynawii, gdzie budowano palisady. Jednak w Vasagård i Rispebjerg widzimy dowody na to, że społeczność zebrała się we wspólnym wysiłku na rzecz wprowadzenia zmian, angażując się w użycie symboliki, która prawdopodobnie była skierowana na wygnanie zaciemnionego słońca i przywrócenie zbiorów. Grawerowane kamienie Vasagård przedstawiają miniaturową sztukę z motywami związanymi ze słońcem i wzrostem uprawianych roślin. Depozyty miały miejsce przy jednej lub kilku kolejnych okazjach, potencjalnie w odpowiedzi na jedno lub więcej wydarzeń ochłodzenia klimatycznego około 2900 r. p.n.e. wywołanych erupcją wulkanu. Depozyty te mogły zostać wykonane w okresie stresu w celu przywrócenia słońca i przywrócenia produkcji rolnej. Mogły zostać wykonane również po zakończeniu kryzysu klimatycznego, jako akt świętowania powrotu słońca. W Vasagård deponowanie grawerowanych kamieni koreluje ze zmianą z działań skupionych wokół grobli na nowe rytuały odbywające się w małych, okrągłych domach kultu wewnątrz drewnianych palisad. Skutki kryzysu klimatycznego mogły skutkować zwiększoną konkurencją i konfliktami w czasie, gdy klasyczna tradycja pucharów lejkowatych zanikała i wkrótce miały nastąpić nowe zmiany kulturowe wynikające z migracji wpływających na wschodnią, środkową i północną Europę i dalej⁴¹⁶.

Kultury megalityczne na ziemiach polskich

Projekt inwentaryzacji megalitów na terenie Pomorza Zachodniego rozpoczął

416 Runa Iversen, Poul Otto Nielsen, Lasse Vilien Sørensen, Anders Svensson, Jørgen Peder Steffensen, Alexander Land, Michael S. Thorsen i Finn Ole Sonne Nielsen, *Kamienie słoneczne i zaciemnione słońce: neolityczna sztuka miniaturowa z wyspy Bornholm w Danii* / <https://www.cambridge.org/core/journals/antiquity/article/sun-stones-and-the-darkened-sun-neolithic-miniature-art-from-the-island-of-bornholm-denmark/A31DDB1F52DC31C716356A0A02CE3FF9>

się w 2011 roku. Do tej pory zlokalizowano kilkanaście miejsc, gdzie w przeszłości mogły znajdować się konstrukcje megalityczne⁴¹⁷. Tajemnicze konstrukcje megalityczne, wzniesione kilka tysięcy lat temu z wielkich bloków kamiennych, znaleźli na terenie Ziemi Łobeskiej (woj. zachodniopomorskie) naukowcy z Katedry Archeologii Uniwersytetu Szczecińskiego. Jednym z nowo odkrytych stanowisk jest konstrukcja położona nieopodal miejscowości Czachowo. W tym miejscu, w lesie na niewielkim wyniesieniu, znajdują się pozostałości kamiennych konstrukcji otoczonych kamiennym kręgiem.⁴¹⁸ Na Kujawach budowle megalityczne powstawały już około 3500 lat p.n.e.⁴¹⁹. Przetrwały w lasach, usypane z ziemi i obłożone wielkimi głazami, długie na sto metrów i wysokie na dwa-trzy metry. Były niebywale długie i wąskie – w kształcie wydłużonego trapezu lub trójkąta. Aby je usypać, potrzeba było tysięcy ton ziemi. Ich zewnętrzne ściany zbudowano z wielotonowych głazów. Pracowały przy tym dziesiątki, a może setki robotników. Budowano je jak piramidy egipskich faraonów, zwykle dla jednego człowieka. Ciało składano do kamiennej komory w środku grobowca. Prowadził do niej korytarz z drewnianych bali. Czasem przy wejściu było dodatkowe pomieszczenie przeznaczone do ceremonii pogrzebowej. Grobowce kujawskie zaczęto wznosić około 3800 lat p.n.e. – prawie tysiąc lat wcześniej niż krąg kamienny w Stonehenge w południowej Anglii (2950 p.n.e.). Twórcami megalitycznych grobowców był lud kultury pucharów lejkowatych. W ciągu kolejnego tysiąca lat kultura ta rozpowszechniła się w Europie od obecnych Niemiec i Holandii po Ukrainę. Lud, który ją stworzył, początkowo nie znał rolnictwa. Polował na dzikie zwierzęta, zbierał owoce leśne⁴²⁰. Grobowce budowano na wzniesieniach, były centrami, wokół których istniała gęsta sieć osad. To ważna informacja, wskazująca na znaczny wzrost populacji w tym okresie. W Gaju zachował się najdłuższy grobowiec. Miał prawdopodobnie aż 150 metrów, tuż obok istniał drugi. Na Kujawach mogło być nawet kilkaset grobowców! Większość zniknęła jednak w XIX wieku. Wyciągano z nich głazy na budowę dróg i domów, a to, co pozostało, zaorywano. Na Kujawach przetrwało zaledwie 15 grobowców. Wspomniany polski badacz, Jazdzewski popiera hipotezę, że zwyczaj ich budowy rozpowszechnili „misjonarze”: szamani lub czarownicy krążący po Europie. Moim zdaniem ówczesne możliwości komunikacyjne, wskazują jednak na to, że takie teorie są co najmniej wątpliwe. Mamy tu raczej przykład wielowiekowego rozwoju ludów pewnej kultury i ich ekspansji w Europie. Nie można jednak wykluczyć, że już wówczas w ramach ludów kultury pucharów lejkowatych doszło do powstania instytucji *szamana*⁴²¹.

Archeolodzy wykorzystujący drony odkryli osady należące do budowniczych 5500-letnich grobowców na Kujawach, zwanych czasami „polskimi piramidami”.

417 Wskazówką dla naukowców, gdzie należy szukać pradziejowych cmentarzysk wznoszonych z pomocą wielkich głazów są m.in. dawne niemieckie nazwy miejscowości. Obiecująco dla archeologów brzmią Komorowo (Die Stein Riege, Steinbrink, czyli grupa kamieni, stos kamieni), Krzemienna (Hünebag, Hünenberg, czyli wzgórze olbrzymów), Słudwia (Teufelsberg, Stückchen am Steinbrink, czyli diabelskie wzgórze, stos kamieni). Por.: szz/ agt/ *Szczecińscy archeolodzy odkryli budowle megalityczne*. PAP - Nauka w Polsce 22.12.2014.

418 Por.: szz/ agt/ *Szczecińscy archeolodzy odkryli budowle megalityczne*, PAP - Nauka w Polsce 22.12.2014.

419 Pierwsze informacje na ich temat pozyskano w 1933 roku gdy na terenie Brześcia Kujawskiego prowadził badania Konrad Jazdzewski z Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

420 Więcej na temat kultury pucharów lejkowatych poniżej.

421 Por.: Michał Matys, *Nasi faraonowie tu leżą*; „Duży Format”, magazyn reporterów „Gazety Wyborczej”, 13 listopada 2014.

Kultura minojska

O kulturze minojskiej⁴²², zwanej tak od mitycznego króla Minosa, wiemy stosunkowo niewiele. Rozwijała się w okresie od ok. 3000-1200 roku p.n.e. na Krecie, a jej wpływy sięgały wschodnich wybrzeży Sycylii, Grecji kontynentalnej oraz zachodnich wybrzeży Anatolii. Jej świadectwem są ruiny wielkich pałaców odkryte w Knossos i Fajstos. Nie wiemy, kim byli ich budowniczości, nie potrafimy też odczytać dwóch starszych z trzech pozostawionych przez nich systemów pisma.

Wśród naukowców panuje zgoda, co do teorii pochodzenia Minojczyków. Przybyli z obszaru południowo-zachodniej Anatolii (obecna południowo-zachodnia Turcja). Wraz z nimi na Krecie pojawiła się w drugiej połowie IV tysiąclecia p.n.e. znajomość obróbki metali i bardziej zaawansowane techniki wypalania naczyń ceramicznych. Przybysze byli bardzo zorganizowaną ludnością. Wcześniej na wyspie były mniejsze grupy ludzi, często zamieszkujące sezonowe osady. Tymczasem migranci przybyli z zaawansowaną koncepcją organizacji osad. Wznosili też bardziej trwałe domostwa, później – olbrzymie kamienne pałace i wille zdobione malowidłami. Z badań archeologicznych wynika, że w drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e.⁴²³ na wyspie znajdowało się wiele niezależnych państewek (miast-państw). Pod koniec tego tysiąclecia w wyniku podboju władcy z Knossos podporządkowali sobie sąsiadów.

Badania archeologiczne wskazują, że dystans dzielący minojskich władców od ich poddanych był zdecydowanie mniejszy niż w innych częściach Bliskiego Wschodu. Zdaniem prof. Krzysztofa Nowickiego z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, być może wynikało to z tego, że o ówczesnych władcach należy myśleć raczej jak o władcach opiekunach i kapłanach, a nie wojownikach. Moim zdaniem, hipoteza taka jest zwykłym idealizowaniem przeszłości. Należy ponadto rozpatrywać zmiany społeczne w czasie. Mniejsze zróżnicowanie społeczne było wynikiem położenia geograficznego. Mieszkańcy Krety nie byli w odróżnieniu od ludów kontynentalnych narażeni na stałe ruchy migracyjne i najazdy sąsiadów i z tego powodu zapewne dłużej niż na innych obszarach przetrwał tu egalitarny charakter osadnictwa. Później zaś władcy nie musieli utrzymywać stałej zawodowej (najemnej) armii. W wyniku rozboju oraz handlu przywożono dobra, łupy i niezbędnych niewolników, dochodziło do stopniowego różnicowania majątkowego mieszkańców osad (miast). Ten rodzaj wojen nie prowadził jednak do znacznej dominacji jednostek (wodzów armii), wydaje się, że nie doszło do powstania na

422 Odkrytej i poznanej dokładniej dopiero na początku XX wieku dzięki pracom wykopaliskowym prowadzonym przez archeologa Arthura Evansa w Knossos. Zaczęła kształtować się około 3000 r. p.n.e. na wyspie Krecie, szczyt rozwoju osiągnęła w tzw. okresie młodszych pałaców (ok. 1675-1450 p.n.e.)

423 Chronologia dziejów cywilizacji minojskiej oparta jest o badania archeologiczne ceramiki. Podstawowy system został stworzony przez Arthura Evansa i rozwinięty później przez innych badaczy, jego podobne wersje stosowane są także dla innych cywilizacji kultury egejskiej. Zakłada on podział dziejów cywilizacji Krety w epocę brązu na trzy okresy: wczesnominojski, średniominojski i późnominojski (od angielskich skrótów oznaczanych EM, MM i LM). Okresy te podzielono w wyniku dalszych badań na mniejsze jednostki. Datowanie zależne jest od tego czy przyjmujemy chronologię niską lub wysoką (rozbieżności pomiędzy chronologiami dotyczą wątpliwości, co do daty wybuchu wulkanu na Thirze). Do celów periodyzacji dziejów Krety stosowany jest też system pałacowy, opierający się o fazy istnienia minojskich pałaców: faza przedpałacowa (EM i - MM IA), faza starszych pałaców (MM IA/IB - MM IIB), faza młodszych pałaców (MM IIIA - LM IB), faza późnopałacowa (LM II - LM IIIA) - istniał wtedy tylko pałac w Knossos, faza popałacowa (LM IIIB - LM IIIC).

Krecie monarchii patrymonialnej, a co za tym idzie nie zaistniała konieczność legitymizacji władzy jednostki (dynastii).

Część historyków uważa, że korzystne położenie geograficzne pozwoliło Kreteńczykom uczestniczyć w wymianie handlowej między wyspami Morza Egejskiego, Grecją kontynentalną oraz z lepiej rozwiniętymi cywilizacjami Bliskiego Wschodu, co było także źródłem rozwoju ich technologii, inspiracji w sztuce i rzemiośle. Zyski z handlu zainwestowano w rozwój floty, co uczyniło z Krety w XIX-XVIII w. p.n.e. największe mocarstwo morskie⁴²⁴. Hipoteza ta jednak nie znajduje potwierdzenia, moim zdaniem, jest ona wynikiem przełożenia europejskiego merkantylizmu na ówczesne czasy⁴²⁵, raczej powinniśmy przyjąć hipotezę zwykłego morskiego rozboju, jaki był jednym z zajęć ludności ówczesnej Krety.

Minojskie miasta z II tys. p.n.e. skupione były wokół wielkich pałaców (największe znaleziono w Knossos, Fajstos, Mallii), które były nie tylko siedzibą władcy, ale też centrum wytwórczym, magazynem, ośrodkiem kultu. Kreteńczycy posługiwali się kilkoma rodzajami pisma m.in. nierozszyfrowanym do dzisiaj pismem linearnym A, które stało się później podstawą dla stworzonego przez Mykeńczyków pisma linearnego B. Do najważniejszych zabytków zalicza się pałac w Knossos (zwany też pałacem Minosa), związany z mitem o Minotaurze, pochodzący z lat pomiędzy 2000-1570 r. p.n.e. Pałac pozbawiony jest fortyfikacji, co by wskazywało na okres względnego pokoju, a także na hegemonię tej kultury w tym rejonie.

Prace wykopaliskowe potwierdziły przekazy Homera o stu miastach istniejących na Krecie (do dziś odkryto ślady prawie dwustu). Do największych należały Knossos, Fajstos, Hagia Triada i Malia. W całości odkopane miasto nadbrzeżne Gurnia (1500 r. p.n.e.) liczyło około tysiąca mieszkańców. Żadne z odkopanych miast nie miało murów obronnych, znaleziono też niewiele broni.

W okresie przedpałacowym (3000 r. p.n.e. – 2000 r. p.n.e.) w pobliżu miast (osad) powstawały sanktuaria, które lokowano na wierzchołkach szczytów wyraźnie widocznych z sąsiadujących z nimi osad. Tutaj składano wota w postaci glinianych figurek i naczyń. Figurki przedstawiały mężczyzn, kobiety i zwierzęta, przede wszystkim byki. Były to postacie schematyczne, ukazane w pozycjach statycznych. Najczęściej sanktuaria te nie posiadały żadnych budowli, wyjątkiem było kilka największych w tym najstarsze, na górze Juktas, w pobliżu Knossos. Profesor Nowicki sądzi, że sanktuaria były symbolicznymi miejscami władzy Knossos. Do ich dominacji doszło jednak setki lat po tym, gdy istniały już sanktuaria. Natomiast wraz ze zdobywaniem kolejnych terytoriów przez władców z Knossos w pierwszych stuleciach II tysiąclecia p.n.e., widoczna jest unifikacja w postaci zmian systemów osadniczych - pojawiły się np. wille będące lokalnymi ośrodkami administracji. Fakt ten poprzedziły walki zbrojne – widoczne ślady po zniszczeniu pałaców w Malia i Fajstos ok. 1700 r. p.n.e.

Nie wiemy jak rozwijały się stosunki własności terytorialnej, oraz własności

424 Pojęcie mocarstwo morskie jest nieprecyzyjne.

425 Profesor Stanisław Łoś, pisząc o okresie znacznie późniejszym (Grecji połowy I tysiąclecia p.n.e.) zauważył, że poziom cywilizacyjny ówczesnych ludów sąsiadujących z miastami-państwami greckimi był zbyt niski, by mógł rozwinąć się handel. Ich potrzeby, będące wynikiem przyjętej wcześniej kultury, były zbyt ograniczone. Por.: S. Łoś, *Hellada na przełomie*, Lublin 2012.

ziemi. Przed narzuceniem zwierzchnictwa⁴²⁶ przez władców z Knossos mieszkańcom innych osad (miast) Kreta dość powszechnie na całym terytorium wyspy były niewielkie kamienne posterunki - zlokalizowane na obszarach granicznych pomiędzy skonfliktowanymi terytoriami. Po podporządkowaniu osad władzy centralnej – zniknęły.

Do znakowania wyrobów oraz własności prywatnych używane były cylindryczne pieczęcie zdobione wzorami geometrycznymi, najczęściej spiralami. Wykonywano ozdoby ze złotych blaszek. Ceramikę zdobiły malowane, proste elementy geometryczne. Osady składały się z domów wznoszonych na planie prostokąta, budowanych z suszonej cegły na kamiennej podmurówce. Domy były podobne do siebie i ściśle do siebie przylegały. Były jakby „posklejane” ze sobą stanowiąc pomieszczenia jednego wielkiego domostwa-osady.

W połowie III tysiąclecia p.n.e. W dolinie Messara pojawiły się najstarsze groby tolosowe służące jako miejsce pochówku całych rodzin. Przez lata pochowano w nich dziesiątki zmarłych. Przed grobowcami stawiano ołtarze, na których były odprawiane ceremonie ku czci zmarłych.

Dzięki korzystnemu położeniu geograficznemu niektóre ośrodki osadnicze Kreta mogły uczestniczyć w wymianie handlowej między ośrodkami polityczno-gospodarczymi na Półwyspie Bałkańskim a Bliskim Wschodem i Egiptem. Niewiele jednak wiemy o początkach tej wymiany, nie możemy wykluczyć, że wobec braku norm wymiana taka często mogła przekształcać się w zwykły rozbój, lub mieć taki charakter od początku. Przyczyniało się to do rozwoju floty, co przyczyniło się do wzrostu znaczenia tych miast (osad) Kreta, które miały lepszy dostęp do morza, w konsekwencji do narzucania przez Ne dominacji innym rozwijającym się na wyspie ośrodkom. Między XIX-XVIII w. p.n.e. Kreta stała się morską potęgą. Utrzymywała częste kontakty handlowe z Egiptem, Ugarit i Byblos. Nie były to jednak kontakty stałe. Około 1800 r. p.n.e. Kreteńczycy założyli pierwszą kolonię na Kyterze, a wkrótce potem następne na innych wyspach Morza Egejskiego. W 1550 r. p.n.e. na Melos, Kreteńczycy założyli faktorię Filakopi. Stała się ona ośrodkiem handlu z Cykladami. W tym czasie Kreteńczycy zaczęli rościć pretensje do panowania nad całą okolicą Morza Śródziemnego. Z przejściowym powodzeniem udało im się nawet narzucić swe panowanie na obszarach Półwyspu Bałkańskiego. Plany te przekreśliła katastrofa Thery⁴²⁷.

W okresie starszych pałaców (2000 r. p.n.e. – 1700 r. p.n.e.) powstały pozbawione murów obronnych, otwarte miasta: Knossos, Fajstos, Hagia Triada, Malia, Gurnia. Zabudowa miast tego okresu była zwarta. Domy zewnętrzne, w dolnych partiach były pozbawione okien i drzwi. Stanowiły jakby mur obronny. Około 2000 r. p.n.e. powstały pałace w Knossos, Fajstos i Malia. Nie posiadały murów obronnych. Wznosiły się wśród miejskiej zabudowy. Może to dowodzić, że w tym czasie nie dochodziło już do konfliktów pomiędzy poszczególnymi miastami, a w tych zatarły się już różnice kulturowe między panującymi i poddanymi. W bezpośrednim sąsiedztwie pałaców pobudowane były domy wysokich urzędników,

426 Oczywiście nie „zjednoczenia”, którego to określenia używają niektórzy historycy. Jednoczyć można coś po wcześniejszym podziale, coś co było kiedyś jednością.

427 Por.: T. Łoposzko, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Gdańsk 1977, s. 110-111; por. też: Szymon Zdziebłowski, *Cywilizacja minojska nie była od początku jednorodnym tworem politycznym*, [Szymon Zdziebłowski, www.naukawpolsce.pap.pl](http://www.naukawpolsce.pap.pl).

piętrowe z balkonami. Pałace były siedzibą władcy oraz centrami życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Znajdowały się w nich magazyny żywności, składy surowcowe i warsztaty rzemieślnicze. Na potrzeby administracji pałacowej wymyślono pismo linearne A. Przykładem są znaki tego pisma pokrywające dysk z pałacu w Fajstos.

W tym czasie doszło do dynamicznego rozwoju sztuki minojskiej. Nadal wytwarzano małe figurki postaci ludzkich, ale tym razem, starano się przedstawić je realistycznie. Nadal jednak postaci są statyczne. Realistycznie przedstawiano postaci ludzkie na pieczęciach i naczyniach ceramicznych. W odróżnieniu od figurek, postaci na pieczęciach lub ceramice na ogół znajdują się w ruchu (np. w tańcu, podczas pracy). Dopiero w XVII wieku p.n.e. figurki przedstawione są w pozach „zatrzymanego ruchu”. Oprócz grobów tolosowych były również groby izbowe, przypominające kształtem prostokątne izby typowych mieszkań. Niektóre z nich miały nawet brukowane otoczenie. Największe miały wymiary 40 × 30 m i otaczano je kolumnadą, zaś ich wnętrza składały się z mniejszych pomieszczeń.

Charakterystyczna dla tego okresu jest przepięknie zdobiona ceramika kamaresowa, której nazwa pochodzi od groty Kamares koło Fajstos, będącej pierwszym miejscem jej znalezienia. Produkowano cienkościenne wazy, dzbanki i inne naczynia. Dekorowano je bogatymi ornamentami o żywej kolorystyce. Dekoracje malowane były na ciemnym tle w kolorze białym, żółtym, czerwonym, brązowym. Artyści chętnie zestawiali kontrastowe kolory, a ornamenty tworzyli z prostych elementów geometrycznych i stylizowanych motywów roślinnych. Do wyjątków należą przedstawienia figuralne. Dekoracja była tak komponowana, aby podkreślić kształt naczynia. Rzadziej spotykana w tym okresie była ceramika zwana w archeologii egg shell (skorupka jaj). Są to maleńkie czarki o bardzo cienkich ściankach.

W roku 1700 p.n.e. pałace zostały gruntownie zniszczone. Przyczyny tego faktu są nieznane. Mogło się to zdarzyć w wyniku trzęsienia ziemi. Jednak ślady pożarów każą wątpić w taką ewentualność, gdyż trzęsienia ziemi pożarów nie wznecają. Grupa uczonych na czele z L. R. Palmerem sądzi, że nastąpił najazd indoeuropejskich Luwów z Azji Mniejszej. Jednak wobec nieodczytania pisma linearnego A, nie można tej hipotezy obronić.

Wkrótce później (epoka Młodszych pałaców 1700 r. p.n.e. – 1400 r. p.n.e.) nastąpiła szybka odbudowa pałaców⁴²⁸. Na ich ścianach pojawiły się niespotykane dotąd duże freski. Malarstwo minojskie było pod silnym wpływem malarstwa egipskiego zarówno pod względem tematyki jak i techniki wykonania. Jest to malarstwo naturalistyczne, wiernie odtwarzające naturę. Nie jest to naturalizm w dzisiejszym rozumieniu, stosowanie barw ma charakter często umowny (małpki w kolorze niebieskim). Malowano sceny z życia dworu, uroczystości świeckie i religijne. Do rzadkości należą przedstawienia scen związanych z prowadzonymi wojnami. Tendencje realizmu w rzeźbie pogłębiły się. Figurki datowane na XVI – XV wiek p.n.e. przedstawiają ludzi w ruchu poprzez wygięcie ciała, ułożeniem rąk. Figurki kobiet ubrane są w tzw. stroje dworskie. Ubiór składał się z szerokiej spódnicy

428 Dowodziłoby to, że upadek nastąpił raczej w wyniku trzęsienia ziemi a nie najazdu, po którym tak szybka odbudowa nie byłaby możliwa, choćby z powodu spowodowanego nim spadku liczby ludności. Uważam, że żadna z przyjmowanych dotąd hipotez nie jest jeszcze dostatecznie udowodniona.

i obcisłego kaftanika odsłaniającego piersi. Są to postacie kapłanek lub wyobrażenia boginek. Figurki nadal wykonywano z gliny, fajansu, kości słoniowej oraz brązu. Pojawiły się kamienne naczynia. Były to wazy zdobione reliefami, oraz rytone (naczynia libacyjne).

Kryzys cywilizacji minojskiej zapoczątkowały katastrofy naturalne XVI wieku p.n.e. – trzęsienie ziemi i wybuch wulkanu na wyspie Thera (koniec XVI wieku p.n.e. lub ok. 1645/1628 r. p.n.e.) oraz tsunami będącym jego następstwem. Osłabiona wyspa padła ofiarą najazdu Mykeńczyków około 1450 r. p.n.e. Świadectwem tych walk są na Krecie ślady ogromnych zniszczeń, przede wszystkim pałaców i mniejszych ośrodków administracyjnych. W kilku przypadkach znaleziono też szkielety i ukryte "skarby". Od tego momentu Mekkańczycy przejmowali władzę na Krecie. Ostateczny kres cywilizacji minojsko-mykeńskiej nastąpił ok. 1200 r. p.n.e., i zapewne związany był z rozpadem państw mykeńskich na lądzie greckim.

Thira

Przed wybuchem wulkanu Thira (Santorin) była zamieszкана przez ludy kultury minojskiej. Na wyspie przed wielkim wybuchem wulkanu znajdowało się miasto, które było ważnym ośrodkiem gospodarczo-politycznym. W czasie badań archeologicznych w ruinach miasta odkryto malowidła freskowe o różnej tematyce (bitwa morska i najazd na miasto u wybrzeży Afryki, walczące na pięści dzieci, sceny z przyrody). Mieszkańcy opuścili w większości wyspę tuż przed wybuchem wulkanu – po wielkim trzęsieniu ziemi, które nawiedziło wyspę⁴²⁹. Wybuch wulkanu przyczynił

429 Popioły pochodzące z wybuchu wulkanu Thera zostały odkryte przez archeologów w warstwie zwanej IA (terminologia archeologii egejskiej) związanej z okresem późnominojskim. Na podstawie podobieństwa ceramiki pochodzącej z okresu udało się ustalić, że erupcja miała miejsce za rządów egipskiego króla Ahmosea (Jahmesa) lub nieco później (XVIII. dynastia). Manfred Bietak podczas wykopalisk w Tall ad-Dab (Izbat Hilmi) odkrył ponadto pumeks w kontekście stratygraficznym datowanym na okres pomiędzy panowaniem Ahmosea a Totmesa III. Ponieważ chronologia starożytnego Egiptu została ustalona już wcześniej na podstawie retrokalkulacji dokonanych w oparciu o tzw. cykl Sotisa, egiptolodzy założyli, iż wybuch na Santorynie miał miejsce w II. połowie XVI wieku p.n.e. Jednakże próbki materiału pochodzącego z erupcji poddane analizie metodą 14C umiejscawiały erupcję w okresie 1760-1540 p.n.e. ze wskazaniem na okres wcześniejszy. Podczas Trzeciego Międzynarodowego Kongresu poświęconemu erupcji Thery uczestnicy założyli, iż omawiane zdarzenie miało miejsce w I. połowie XVII wieku p.n.e. Wnioski wulkanologów zostały jednak stanowczo odrzucone przez egiptologów, którzy nie zamierzali zmieniać ustalonej chronologii egipskiej wskazując na małą wiarygodność datowania za pomocą metody węgla radioaktywnego. Należy przy tym zaznaczyć, że zmiana chronologii starożytnego Egiptu oznaczałaby zmianę całej chronologii starożytnej dla II. tysiąclecia p.n.e. W latach 80. XX wieku wulkanolodzy oraz dendrolodzy wykryli zależność pomiędzy wielkimi erupcjami wulkanicznymi a krótkotrwałymi ochłodzeniami klimatu powodującymi przedwczesne przymrozki. Pozostawiają one widoczne ślady w słojach drzew pochodzących z roku erupcji lub z roku następnego. Po odkryciu długowiecznych okazów sosny ościstej w Ameryce Północnej udało się ustalić, iż jedyna potężna erupcja w II. tysiącleciu p.n.e. miała miejsce w roku 1627 (± 1 rok) p.n.e. Godnym uwagi jest fakt, iż według wulkanologów wybuch Thery był dwukrotnie potężniejszy od erupcji Krakatau. Data dostarczona przez dendrochronologię potwierdziła, więc wcześniejsze przypuszczenia wulkanologów datujących erupcję na XVII wiek p.n.e. Pomimo powyższych faktów, egiptolodzy nadal odmawiają dokonania zmian w chronologii starożytnego Egiptu. Dr Walter Friedrich z duńskiego Uniwersytetu w Aarhus oraz dr Walter Kutschera z austriackiego Uniwersytetu Wiedeńskiego badali próbki gałęzi drzewa oliwnego, posiadającej 72 pierścienie rocznego przyrostu. Dwa drzewa oliwne zostały odnalezione podczas wykopalisk na wyspie Santorin w pobliżu muru zbudowanego w epoce brązu. Zdaniem naukowców, drzewa były częścią gaju oliwnego znajdującego się tuż obok zabudowań starożytnej osady. Drzewa zostały odsłonięte w pozycji stojącej, tak jak zostały przykryte przez pumeks, skałę wylewną powstałą po szybkim zakrzepnięciu lawy podczas erupcji wulkanu. Badania wykazały, że wielka erupcja wulkanu na Therze nastąpiła 1613 (± 10 lat) p.n.e. Już w XIX wieku podczas wydobywania popiołu wulkanicznego potrzebnego do budowy Kanału Sueskiego natrafiono w wiosce Akrotiri na

się prawdopodobnie również do znacznego zniszczenia położonej ponad 110 km (60 mil morskich) na południe Krety (pałac w Knossos). Współcześni badacze przypuszczają, że wybuch wulkanu i późniejsze jego zapadnięcie się na ok. 300-400 m pod powierzchnię obecnego poziomu morza spowodował powstanie olbrzymiej fali tsunami o wysokości dochodzącej do 150 a nawet 200 metrów.

Zniszczenia bezpośrednie na samej wyspie nie były spektakularne. Podczas wykopalisk w wiosce Akrotiri nie odnaleziono ani jednego ciała, zaledwie jedno zostało wykopane na brzegu Thirassii, drugiej, co do wielkości, wyspy archipelagu. Zabójcze okazały się natomiast wtórne skutki kataklizmu. Epicentrum wybuchu było zlokalizowane na północ od istniejącej dziś wysepki Nea Kameni. Słup dymu i popiołów sięgał 35 kilometrów, a środkowa część ładu zapadła się, tworząc kalderę o średnicy 10 kilometrów. Tak chętnie odwiedzana dziś wyspa Santorini jest wystającym nad powierzchnię wody zboczem wulkanu. Pokrywa ją 60-metrowa warstwa materiału piroklastycznego, wyrzuconego z wnętrza Ziemi. Wyróżniają się w niej trzy warstwy wskazujące na kolejne etapy erupcji. Na Anafi, wyspie leżącej 27 kilometrów na wschód, warstwa pumeksu pokryła zbocza na wysokości 250 metrów. Podczas archeologicznych badań egipskiego fortu Tharo na półwyspie Synaj odkryto domy i grobowce przysypane kawałkami zastygłej lawy. Wiatr przyniósł je tutaj z odległości 1100 km! Wdarła się w głąb Krety położonej 110 km na południe. Wreszcie uwolnione do atmosfery masy dwutlenku siarki spowodowały spadek temperatury, zniszczenie upraw, a co za tym idzie dotkliwy deficyt żywności w ciągu co najmniej kilku lat. Trzeba było aż 500 lat, by kolejni osadnicy – greccy Dorowie – zdecydowali się osiaść na wulkanicznych zgłiszczach Santorini.

Jedna z hipotez utożsamia zniszczenie wyspy z mityczną Atlantydą. Zdaniem dr Stevena Careya z University of Rhode Island z krateru wytrysnęło tak wiele popiołu, że opadając zasłonił on dopływ promieni słonecznych na całym obszarze basenu Morza Śródziemnego – co najmniej 300 tys. kilometrów kwadratowych. Jeszcze dziś pumeks wulkaniczny wokół archipelagu Santoryn tworzy warstwę grubości 80 m i pokrywa dno oceaniczne w promieniu 20-30 km od wysp. Naukowcy oszacowali, że wulkan wyrzucił z krateru 60 km sześciennych magmy.

Nie mamy żadnej relacji naocznego świadka tego wydarzenia, ale nietrudno je sobie wyobrazić poprzez analogię do wybuchu wulkanu Krakatau w 1883 roku. Trzeba jedynie wziąć poprawkę na to, że Thera wybuchła z cztero- lub pięciokrotnie większą siłą. Naukowcy twierdzą, że porównać ją można jedynie do jednoczesnej eksplozji kilkuset bomb atomowych! Wybuch Thery był punktem zwrotnym w historii cywilizacji. Ogromna fala tsunami doprowadziła niewątpliwie do straszliwych zniszczeń w basenie Morza Śródziemnego, późniejsze skutki klimatyczne również były bardzo znaczne. Być może cała kultura śródziemnomorska poszłaby zupełnie inną drogą, gdyby nie straszliwy w skutkach wybuch wulkanu Thera. Bezwrotnie zmienił on polityczny krajobraz wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, a ekologiczne skutki dały się odczuć nawet w odległych zakątkach globu. Dosięgły Chin, prawdopodobnie także Ameryki Północnej, a nawet Antarktyki. Wielu badaczy twierdzi, że erupcja przyniosła kres kultury minojskiej, inni łączą ją z dziesięcioma

Santorynie na mury domów i przeprowadzono pierwsze wykopaliska. Prace te miały miejsce również w XX wieku. Por. też: Ewelina Krajczyńska, *Tropiąc "odciski palców" starożytnego wulkanu*, PAP - Nauka w Polsce, 17.02.2017. Efekty badań nie są jeszcze znane. Gdyby szacunki radiowęglowe się potwierdziły, to dużej przebudowy wymagałaby również chronologia starożytnego Egiptu. Por.: Wikipedia, hasło: *Santoryn*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Santoryn>

plagami egipskimi opisanymi w Starym Testamencie.

Zmiany kulturowe na obszarze Europy w wyniku ekspansji ludów kultury grobów jamowych

Migracja ludów zaliczanych do tzw. kultury grobów jamowych odbywała się w ówczesnych warunkach zapewne etapami. Choćby z powodów logistycznych migrujące grupy musiały być niewielkie. Zajmowanie kolejnych terytoriów trwało przypuszczalnie latami, przyczyniając się do zmiany obrazu kulturowego zajmowanego obszaru. W pierwszym okresie po podboju następował znaczny regres wcześniejszych kultur. Badacze uważają, że ślady kultury grobów jamowych świadczą także o jej wschodniej ekspansji np. na tereny Syberii i zachodnich Chin.

Wspomniane już w poprzednim rozdziale przybyłe na tereny centralnej i północnej Europy grupy ludzi kultury grobów jamowych przyczyniły się do znaczących przeobrażeń struktury społeczeństw tego obszaru. Wyniki badań DNA wydobytego ze szczątków ludzi kultury grobów jamowych, którzy zaczęli przybywać na tereny Europy Środkowej z eurazjatyckich stepów od około drugiej połowy III tysiąclecia p.n.e. i stanowili ostatnią poważną falę imigracji, wskazują, że prawdopodobnie to oni dodali do naszej puli genowej pewien procent genów denisowian. Dziś blisko 2 proc. DNA wszystkich ludzi niebędących Afrykanami to spadek po denisowianach. Z badań amerykańskich i szwedzkich uczonych wynika, że stepowi pasterze wnieśli do puli genetycznej Europy zaskakująco mało chromosomów X. Uczeni obliczyli, że przez kilka pokoleń do Europy Środkowej musiało przybywać dziesięciokrotnie więcej mężczyzn niż kobiet z kultury grobów jamowych. Geny tych pasterzy są obecne w DNA wielu współczesnych Europejczyków, zwłaszcza mieszkańców północnej części kontynentu. Badania dostarczyły również bardzo mocnych dowodów na to, że to właśnie podczas tej migracji rozprzestrzeniły się w Europie haplogrupy R1a i R1b, które dominują w męskiej populacji wielu krajów - naszego kontynentu.

W materiale zamieszczonym w Internecie spotkałem się z tezą jakoby: *wyglądało więc na to, że nasz rejon świata zmagał się wtedy z regularnymi najazdami ze Wschodu. Konni wojownicy musieli mieć ogromną przewagę nad pieszymi tubylcami. Prawdopodobnie nie tylko gwałcili tubylcze kobiety, ale i jako sprawcy podboju byli dla nich świetną partią. Stąd dziś nosimy w sobie nadmiar ich genów z chromosomów autosomalnych (swoją drogą, ciekawe byłoby badanie środkowoeuropejskiej puli chromosomów Y, czyli tych, które chłopcy dziedziczą po ojcu)*⁴³⁰. Jak wiemy jednak do ujarzmienia konia doszło dopiero w początkach II tysiąclecia p.n.e. Tak, że pierwsze fale najeźdźców przemieszczały się zapewne znacznie wolniej, pieszo. Ich ekspansja trwała dziesiątki lat, zapewne też przebiegała etapami. Wojownikom kultury grobów jamowych zawdzięczamy nie tylko dzisiejszy miks genetyczny w Europie. Prawdopodobnie to także oni przynieśli na nasz kontynent język protoindoeuropejski. Językami z rodziny indoeuropejskiej mówi dziś

430 Także w innych miejscach świata - np. w Ameryce Południowej - mężczy najeźdźcy zostawili po sobie nadmiar swojego DNA. Podałem tu ten anonimowy cytat byśmy dostrzegli jak w wydawałoby się prostej narracji potrafimy przeoczyć ważne kwestie. W tym wypadku gwałt i zbrodnie.

ok. 45 proc. ludzi na świecie⁴³¹. Na bazie kultury grobów jamowych, przy silnych impulsach kaukaskich (migracji metalurgów-odlewników), zwłaszcza wywodzących się ze środowiska północnokaukaskich ośrodków metalurgicznych wykształciła się kultura grobów katakumbowych, która obejmowała swoim zasięgiem europejskie obszary stepowe. Proces ten nie był bynajmniej w pełni pokojowy i przebiegał w warunkach przesunięć ludnościowych, wydarzeń militarnych, wypierania ludności rodzimej z zajmowanych przez nią terytoriów, gwałtownego upadku centrów osadniczych itp. W okresie tym nastąpił także szybki zanik całego zespołu starszych ugrupowań, jak kultura unietycka, wietrzowska, madziarowska⁴³².

Zdaniem Jana Chochorowskiego na zajętych terytoriach *rozwijał się „mogiłowy” model cywilizacyjny początkowo dość jednolity, z czasem jednak zaczął się różnicować. Pojawiły się wielkie cmentarzyska kurhanowe, następowała stabilizacja osadnictwa, zmniejszeniu uległy mobilność i aktywność poszczególnych grup. (...) w środowisku mogiłowym nastąpił też z czasem istotny przełom w taktyce bojowej. Krótkie sztylety zostały zastąpione przez długie miecze, upowszechniły się włócznie, (oszczepy)*⁴³³. Wszystko to składa się na obraz społeczności o rozbudowanej strukturze społecznej, zdominowanej w dużym stopniu przez stereotyp wojownika⁴³⁴. Co oznacza pojęcie „mogiłowy” model cywilizacyjny? Czy autorowi chodzi o rozprzestrzenianie się techniki brązu, a może o powstawanie społeczności zhierarchizowanych? Myślę, że faktycznie dochodziło właśnie do hierarchizacji, do powstawania ośrodków państwowych. Ówczesny poziom gospodarki uniemożliwiał jednak powstawanie trwałych nadwyżek żywności i utworzenia państw z ich rozbudowanymi elitami. W miejsce określenia „mogiłowy” model cywilizacyjny użyłbym określenia nowy model organizacyjny, który polegał na utworzeniu społeczeństw zhierarchizowanych. Były to niewielkie lokalne grupy społeczne, w których czołową rolę odgrywali początkowo wywodzący się z grupy zdobywców wojownicy, w kolejnych pokoleniach jednak zacierała się pamięć o podboju i różnice pochodzenia. Powracał egalitarny system organizacji.

Kulturę grobów katakumbowych⁴³⁵ datuje się na okres 2800–2000 rok p.n.e., przy czym największy rozwój tej jednostki kulturowej miał swoje miejsce w latach pomiędzy 2200–2000 rokiem p.n.e. Centrum rozwoju omawianej kultury lokalizuje się na stepach rozciągających się na prawobrzeżu dolnego Donu. Ludność kultury grobów katakumbowych opanowała strefę stepową od dolnej Wołgi na wschodzie, aż po dorzecze dolnego Dniestru na zachodzie. Na południu docierała na przedgórza Kaukazu, opanowała także stepową część Krymu. Ku północy ludność ta przenikała w strefę leśno-stepową i leśną, postępując m.in. W górę Dniepru, gdzie przyczyniła

431 Tomasz Ulanowski, *Czy jesteśmy potomkami najeźdźców*. Gazeta Wyborcza.. 03 marca 2017 | 07:00. [<http://wyborcza.pl/7,75400,21446456,czy-jestesmy-potomkami-najejdzcow.html>]

432 Por.: *Wielka Historia Świata*, t 2, *Stary i Nowy Świat, Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego*, pod redakcją naukową Joachim Śliwy, Kraków 2005, s. 394-395.

433 Jan Chochorowski, *Spółeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, [w:] *Wielka Historia Świata*, t 2, *Stary i Nowy Świat, Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego*, pod redakcją naukową Joachim Śliwy, Kraków 2005, s. 395.

434 Por.: Jan Chochorowski, *Spółeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza...*, s. 394-395.

435 Kultura grobów katakumbowych wykształciła się na bazie kultur grobów jamowych, przy silnych impulsach kaukaskich, zwłaszcza wywodzących się ze środowiska północnokaukaskich ośrodków metalurgicznych. Mowa jest nawet o przybyciu do ludności kultury grobów katakumbowych metalurgów-odlewników z obszarów kaukaskich. Zdaniem Michela Brézillon zajmowała prawie ten sam teren, co wcześniejsza kultura grobów jamowych i bywa uważana za jej późniejszą fazę rozwojową. Por.: M. Brézillon, dz. cyt., s. 95.

się do rozprzestrzeniania się kaukaskich i stepowych wyrobów metalurgicznych w środowisku środkowodnieprzańskiej kultury ceramiki sznurowej i wśród ludów o tradycjach kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej.

W obrębie kultury grobów katakumbowych wyróżnia się na podstawie stylistyki w inwentarzu aż dwanaście grup terytorialnych. Najważniejsze z nich to: grupa dońska, która obejmowała stepy rozciągające się nad dolnym Donem, po obu brzegach tej rzeki, a także tereny nad dolnym Dońcem, grupa środkowodniecka wyodrębniona nad środkowym Dońcem, na południowy wschód od Charkowa, grupa przyazowsko-krymska na wybrzeżach Morza Azowskiego i w stepowej części Krymu, grupa dolnodnieprzańska obejmująca ziemie nad dolnym Dnieprem.

Dawniej uważano, że w kulturze grobów katakumbowych dominującą rolę odgrywała hodowla w typie pasterskim i łowiectwo. Podkreślano także wojowniczość ludności tej kultury, upatrując w niej przyczyny upadku rozwiniętego ośrodka metalurgicznego na Kaukazie. Dopiero studia przeprowadzone przez niemiecką badaczkę Elke Kaiser całkiem odmieniły spojrzenie na omawianą kulturę. Okazuje się, że wśród kości zwierzęcych dominują kości bydła, natomiast kości kozy i owcy (zwierzęta typowe dla koczowników i pasterzy) zajmują dopiero następne miejsca. Na stanowiskach odkryto także znaczną liczbę ziaren zbóż, co wskazuje na istotną rolę rolnictwa⁴³⁶. Najprawdopodobniej społeczności tej kultury były zróżnicowane i tak samo zróżnicowana była ich gospodarka. Można także zauważyć, że rola rolnictwa wzrastała wraz z rozwojem tej kultury, ale w najstarszych fazach dominowało jednak pasterstwo.

Rozwój kultury grobów katakumbowych przypadł początkowo na fazę klimatu nieco bardziej wilgotnego (w obrębie suchego klimatu subborealnego), później w drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e. charakteryzującego się zmniejszeniem ilości opadów. Powodowało to z czasem koncentrację osadnictwa w sąsiedztwie wielkich rzek stepowych. Struktura osadnicza tej kultury była bardzo nietrwała, często zmieniano miejsca pobytu, chociaż w świetle ostatnich badań sprawa ta wydaje się dalej nie do końca wyjaśniona.

Najbardziej charakterystyczną cechą kultury katakumbowej były jej pochówki: szkieletowe, skurczone na boku lub wyprostowane. Składano je w niszach („katakumbach”) wydrążonych w bocznych ścianach pionowych szybów wejściowych, zamykanych belkami lub płytami kamiennymi. Około 10% pochówków to wyposażone w broń pochówki wojowników, o wysokiej randze społecznej. Liczne są także pochówki brązowników-odlewników, wyposażone w tygle, łyżki lejnicze, formy odlewnicze i dysze do miechów. Wskazuje to na wysoki prestiż, jakim cieszyli się odlewnicy, którzy posiadali zapewne sakralizowaną i bardzo rzadką wiedzę na temat technologii metalurgicznych. W inwentarzach pochówków spotykamy dość często przedmioty z brązu, jednak o wiele liczniejsze są wyroby kamienne i krzemienne mające wymiar tak ilościowy, jak i jakościowy. Wyróżniają się tu zwłaszcza gładzone, niekiedy efektownie zdobione topory i buławy kamienne oraz

436 Autor hasła poświęconego tej kulturze w Internecie pisze: *Co ciekawe, brak jest dowodów na używanie koni do jazdy wierzchem*. Konia ujarzmiono dopiero ok. 2000 roku p.n.e., a konie odpowiednio duże, mogące dźwigać uzbrojonego jeźdźcę, wyhodowano dopiero około I tysiąclecia p.n.e. Pisząc tę pracę sięgam często, obok źródeł i opracowań do informacji internetowych, zwłaszcza Wikipedii. Niestety, autorzy tych wpisów, często nie posiadają pełnej wiedzy i stąd pojawiają się takie, jak wyżej cytowany, zapisy. [Por.: Wikipedia, hasło: *Kultura grobów katakumbowych*. https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_grob%C3%B3w_katakumbowych

krzemienne groty strzał i oszczepów. Elke Kaiser zwróciła uwagę na dominację na obszarach zachodnich pochówków ze szkieletami w pozycji skurczonej na boku, a na obszarach wschodnich większą ilość pochówków ze szkieletami w pozycji wyprostowanej na plecach.

Zachowaniem charakterystycznym dla ludności tej kultury jest kult czaszek. Przedstawiciele arystokracji plemiennej (moim zdaniem przedstawiciele grup panujących) grzebano stosując specjalny rytuał, którego częścią było oddzielanie głów zmarłych (dekapitacja), wykonywanie z gliny malowanych masek pośmiertnych i używanie ich przez jakiś czas (zanim trafiły do grobów). W około 9% grobów mamy także ślady trepanacji czaszek, zapewne w celu wydobycia z nich mózgu.

Ceramika omawianej jednostki kulturowej to na ogół naczynia raczej szerokootworowe, beczułkowate, wazy o krótkiej szyi, naczynia o esowatym profilu, misy. Wśród mis występują okazy na nóżce kolistej, kwadratowej w przekroju lub w kształcie krzyża, albo też na czterech małych nóżkach. Misy te wywodzą się z Kaukazu, a spotyka się je także w we wczesnym okresie brązu w Kotlinie Karpackiej. Ceramika jest bogato dekorowana pasami nakłuc, zygzakami, zakreskowanymi trójkątami, kołami współśrodkowymi, ornamentem stempelkowym, listwami plastycznymi. We wschodniej części tej kultury występuje także ornament sznurowy. Niektóre z naczyń używane były jako piecyki, liczne są też naczynia niewypalone.

Wyroby metalowe wytwarzane były z brązów arsenowych lub z czystej miedzi. Spotyka się sztylety z kolcem do osadzenia rękojeści, płaskie siekierki, topory kaukaskie, szydła czy dłuta. Znane są także formy odlewnicze do produkcji toporów. Ozdoby wykonane z metalu to paciorki, skręty, kółka i zausznicze miedziane lub brązowe. Licznie występują też wspomniane już wyroby kamienne i krzemienne. Są też wyroby kościane, m.in. szpile pokryte rytym ornamentem.

Tak jak w epokach wcześniejszych i długo jeszcze później terytoria Europy, podobnie jak i innych obszarów zamieszkiwały w omawianym w tym rozdziale okresie ludy o zróżnicowanych formach gospodarki i kultury. Na wielu obszarach dominowała już ludność kopieniackiej gospodarki rolnej, łączonej z elementami hodowli oraz łowiectwa. Obok ludów tych kultur przemieszczały się też przez Europę ludy koczownicze gospodarek hodowlanych i pasterskich, wciąż też istniały tu – zwłaszcza na niedostępnych terenach puszczy – ludy zbieracko łowieckie.

Kultura badeńska to kultura z kręgu kultur naddunajskich szeroko rozpowszechniona w środkowej Europie (na terenie obecnej Austrii, Węgier, Czech, Słowacji i pld. Polski) od połowy IV do połowy III tysiąclecia p.n.e. Impulsem do powstania tej kultury było połączenie elementów znad dolnego Dunaju z kulturą Cernavoda II - III, które spowodowało powstanie grupy Boleraz na terenie dorzecza środkowego Dunaju. Nazwa tej kultury pochodzi od nazwy jaskini Konigshohle koło Baden w Austrii. Kultura badeńska zwana jest również kulturą ceramiki promienistej, kulturą Pecel, kulturą kanelowaną, kulturą młodszego eneolitu⁴³⁷. Właściwa kultura

437 W archeologii eneolit (chalkolit) to nazwa okresu przejściowego między epokami kamienia i brązu. Niektórzy archeolodzy uważają eneolit za początek epoki brązu. Na stanowiskach archeologicznych z tego okresu znajduje się jednocześnie narzędzia z kamienia i ozdoby miedziane. Pojęcie eneolit w odniesieniu do epoki, podobnie jak epoka brązu, jest bardzo dyskusyjne. Moim zdaniem nie można dokładnie wyodrębnić takiej epoki, tym bardziej, że wciąż istniały obok siebie ludy o zróżnicowanym poziomie gospodarki i różnych

badeńska powstała na podłożu kultury Vinča, ogarniając cały obszar dawniej zajęty przez kultury kompleksu lendzielsko-polgarskiego. Archeolodzy łączyli jej genezę bezpośrednio z migracją ludności bałkańsko-anatolijskiej lub emigracją ludności po upadku Troi II (jako argument wysuwano obecność w węgierskich grobach kultury badeńskiej urn twarzowych podobnych do urn z Troi – dowodzą tego wykopaliska w Center na Węgrzech, ale podobne są znane ze starszej kultury Vinča która sięgała do Anatolii).

Ludność kultury badeńskiej zajmowała się hodowlą i uprawą roli, wytwarzała narzędzia krzemienne i kamienne, ceramikę zdobioną charakterystycznymi żłobionymi rowkami rozprowadzanymi promieniście, broń i ozdoby z miedzi. W kulturze tej upowszechnił się ciepłopalny obrządek pogrzebowy. Zależnie od obszaru okres trwania tej kultury był zróżnicowany. W Polsce występowała w drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e., zaś na Węgrzech i Rumunii w połowie IV tysiąclecia. p.n.e.

Kultura badeńska w Polsce występowała na terenie Małopolski i Górnego Śląska w postaci odrębnych grup nawiązujących do terenu Moraw i Słowacji oraz silnie oddziaływała na późną fazę kultury pucharów lejkowatych (Bronocice i niektóre stanowiska na Kujawach i w Wielkopolsce i w dorzeczu Nidy). Wpływ kultury badeńskiej dotarł nawet na Kujawy, gdzie zaczęto przejmować formy zdobień ceramiki. Ornamenty kanelowane rozchodzą się promieniście od dna naczynia, od czego pochodzi określenie „ceramika promienista”. Na północnym wschodzie od kultury badeńskiej znajdował się obszar strefy leśnej (paraneolitycznej) zajmowanej przez kultury ugrofińskie. Na północy natomiast powstała kultura amfor kulistych. Ze wschodu natomiast przybyły ludy, które stworzyły kulturę ceramiki sznurowej. Na zachodzie występowała kultura pucharów lejkowatych, która przeplatała się z kulturą badeńską na Śląsku, Małopolsce i na Węgrzech.

Ludność tej kultury osiągnęła już pewien etap specjalizacji. Rozwinął się np. *przemysł* krzemieniarski. Z doskonałych jakościowo surowców specjaliści produkowali siekiery i długie wióry. Do prostych czynności używano narzędzi odłupkowych wykonanych na poczekaniu z surowców dostępnych w pobliżu osad. Powstanie kultury badeńskiej wiązało się z rozwojem nowych form ceramiki (naczynia profilowane, zdobione ornamentami kanelowanymi i rytymi, rozwój kubków i dzbanów). W małym stopniu uległo zmianie budownictwo miejscowe.

Osady kultury badeńskiej były budowane na terenach bardzo wysoko położonych, często otaczane fortyfikacjami, niekiedy nawet murami kamiennymi (np. Hlinsko na północnych Morawach). Domy budowano małe, jednorodzinne, zakończone absydą. Wewnątrz obiektów mieszkalnych znajdowały się kopulaste piece. Wokół domostw znajdowane są trapezowate jamy służące, jako spichlerze do przechowywania ziaren zbóż.

Obrządek grzebalny obejmował zarówno groby szkieletowe, jak i ciepłalne. Znane są też groby zbiorowe w osadach, często w jamach odpadkowych, rzadkie kurhany i pochówki zwierzęce. Zmarłych grzebano niespalonych w pozycji skurczonej, niekiedy wraz ze zwierzętami; znane są wypadki ciepłalenia z użyciem popielnic twarzowych, a także groby symboliczne. Wierzenia, praktyki magiczne i pewne elementy organizacji społecznych ukazują groby ludzi ze zwierzętami

pociągowymi (bydło), symbolizującymi zaprzęg. Występują też groby samych zwierząt (kult Bogini Matki). Istotnym zjawiskiem w kulturze badeńskiej była znajomość cztero kołowego wozu, poświadczona znaleziskiem modelu z Budakalász na Węgrzech.

W gospodarce hodowlano-rolnej dominowała hodowla (bydło, świnie), co m.in. poświadczają specjalne zagrody dla bydła – kraale. Handlowano makiem, pszenicą pierwotną, żytem; dowodem na to mają być znaleziska w wykopaliskach w Zesławicach.

Na podłożu kultury badeńskiej doszło do ukształtowania się w późniejszym okresie młodszych kultur: bośacka, Cotofeni, na południe o nich w międzyczeczu Sawy, Drawy i Dunaju – vučedolska. Charakterystyczne dla tej ostatniej obronne osiedla swymi rozmiarami, wewnętrznym podziałem i zabudową przypominają grody świata egejsko-anatolijskiego. Charakterystyczne jest zwłaszcza oddzielenie części osady, w której prawdopodobnie zamieszkiwała starszyzna rodowa, od pozostałej, zajętej zapewne przez zwykłych członków⁴³⁸. Hipotezę mówiącą o tym, że wydzielona część osady zamieszkiwana była przez *starszyznę rodową* podałem za Janem Michnikiem. Uważam jednak, że taka budowa grodu dowodzi tego, że twórcą grodu byli zdobywcy, którzy oddzielili się od ludności podbitej. Do rozpadu kultury badeńskiej i późniejszego *ukształtowania* się kolejnych kultur doszło zapewne w wyniku najazdów.

Nie wiemy, z jakiego kierunku przybyły kolejne ludy. Jest bardzo prawdopodobne, że mogła być to ludność przybyła z terenów położonych między Morzem Kaspijskim a Czarnym, która była wyspecjalizowana m.in. W odkrywaniu złóż miedzi i jej obróbce. Pierwsze wczesnobrązowe centra osadnicze w Europie środkowej tworzą się przede wszystkim w regionach, gdzie w pobliżu występują złoża miedzi (w Alpach, na obszarach karpackich) Jedną z fal, prawdopodobnie najstarszą, mogła przybyć poprzez Bałkany środkowe i dotrzeć wzdłuż Wardaru i południowej Morawy na teren Kotliny Karpackiej. Inna grupa przybyła zapewne drogą morską, docierając do północnych wybrzeży Adriatyku najprawdopodobniej gdzieś w rejonie Zatoki Weneckiej, dając początek przede wszystkim kulturze Pola da. Jak już wspominałem grupy kultury pucharów dzwonowatych przybyły aż z północno wschodnich wybrzeży Hiszpanii⁴³⁹.

Po pewnym czasie kultura vučedolska zaczęła rozprzestrzeniać się w różnych kierunkach docierając do Alp na zachodzie, wybrzeży Adriatyku na południu, Banatu na wschodzie, w kierunku północnym wkracza na teren okręgu baranya w południowych Węgrzech, zajmując tereny zajmowane wcześniej przez ludy kultury badeńskiej, kostolackiej oraz Lasinja. Po wkroczeniu na obszar Kotliny Karpackiej doszło do wzajemnych kontaktów z kulturą ceramiki sznurowej, widocznych najwyraźniej w peryferyjnej grupie morawskiej. Pod koniec rozwoju kultury vučedolskiej coraz bardziej wyodrębniały się w niej grupy lokalne, które z czasem traciły znaczną część cech macierzystej kultury. Cechą charakterystyczną tych zmian jest zanik wielkich osad – telli typu grodu Vučedol, a pojawienie się licznych rozproszonych małych osiedli i odpowiadających im niedużych skupisk grobów,

438 Por.: J. Machnik, *Wczesny okres epoki brązu*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, pod red. W. Hensla, t. 3: *Wczesna epoka brązu*, pod red. Aleksandra Gardawskiego i Jana Kowalczyka, Wrocław 1978, s. 9.

439 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 24.

z reguły szkieletowych⁴⁴⁰. Być może wynikało to z charakteru jej rozwoju. Migrujące ludy zatracaly kontakt z ośrodkami, z których się wywodziły. Kontynuowały pewne wzory kulturowe, z jednostkami macierzystymi nie łączyły je jednak żadne związki o charakterze politycznym. Elity władzy w poszczególnych ośrodkach były zbyt małe, by móc kontrolować bardziej rozległe obszary. Pojawienie się małych osiedli wskazuje na powrót okresu względnego spokoju. Sytuacja zewnętrzna nie zmuszała ludów do budowy grodów obronnych. Zatarły się różnice między pozostałą po etapie najazdów ludnością wcześniejszej kultury badeńskiej. Na wielkość osad wpływał też zapewne ówczesny poziom gospodarki, w tym możliwości transportu.

Zasięg występowania grup o podobnych cechach bardzo szybko się poszerzał. W Siedmiogrodzie i w Olteni powstała pokrewna kultura, zwana Schneckenberg-Glina III. Podobne zespoły znamy z okolicy jezior północno-wschodnio-alpejskich m.in. Mondsee, Attersee, z głębi Alp oraz z północnych Włoch, gdzie wykryła się tzw. kultura Pada⁴⁴¹. W dorzeczu środkowego Dunaju rozwijała się również kultura ludów pucharów dzwonowatych, która z czasem również upodabiała się do miejscowego środowiska kulturowego.

Na ziemiach polskich w pierwszej połowie III tysiąclecia p.n.e. uwidaczniają się, a z czasem zaczynają dominować, wpływy z terenu wschodnich Węgier gdzie rozwijały się kultury nadcisańskie (polgarskie) (Tiszapolgar, Węgry). Ten zespół kulturowy miał mniejszy zasięg wpływów w Europie niż kultury lendzielskie. Głównym kierunkiem ekspansji, poprzez przełęcz karpackie były tereny Małopolski i Wyżyny Lubelsko-Wołyńskiej. Pod ich wpływem w południowej Polsce rozwijała się kultura wołyńsko-lubelska ceramiki malowanej, grupa jordanowska (Jordanów koło Dzierżoniowa), grupa wyciążsko-złotnicka (Wyciąże i Złotniki koło Krakowa), kultura malicka oraz grupa brzesko-kujawska (o najsilniejszych wpływach lendzielskich).

Kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej⁴⁴² wywodziły się ze stref leśnych Europy Północno-wschodniej (pomiędzy Peczorą, środkową Wiatką, środkową Wołgą, górnym Donem i Dońcem i na wschód od dolnej Desny i Dniepru), w Polsce kultura ta trwała między ok. 3100 r. p.n.e. a 1600 r. p.n.e. Przedstawiciele tej kultury wykorzystywali prymitywną technologię do wykonywania ceramiki - prawdopodobnie garncarstwo było stosunkowo nową umiejętnością przyswojoną przez tę ludność. Być może mamy tu do czynienia z regresem wcześniejszej kultury w wyniku jakichś wcześniejszych zniszczeń, choćby spowodowanych najazdami? Była to kultura związana z gospodarką łowiecką, rolnictwo albo było wykorzystywane w minimalnym stopniu, albo w ogóle, nieco bardziej rozwinięta była hodowla. Występowała w strefie leśnej i lasostepowej. Ludność tej kultury prowadziła koczowniczy (lub półkoczowniczy) tryb życia, zamieszkiwali w szałasach lub jurtach rzadziej w półziemiankach. Polowali na wszelkiego rodzaju zwierzyne leśną, uprawiali rybołówstwo. Typowe dla tej kultury były pochówki szkieletowe. Zmarłych chowano w pozycji wyprostowanej, w grobach znajdowane są ślady ochry.

Ślady rozwoju ludów kultury ceramiki sznurowej, zaliczanej do kręgu kultur naddunajskich, możemy znaleźć na terenie rozciągającym się od południa

440 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 11-13.

441 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 13.

442 Nazwa pochodzi od charakterystycznych zdobień na naczyniach o ostro zakończonych dnach. Były to rzędy poziomych dołków, wykonywane wielozębnym, grzebieniastym narzędziem.

Skandynawii aż po Alpy i wschodnie Karpaty pomiędzy Renem a środkową Wołgą. W Polsce największe skupiska obserwujemy na Śląsku, Pomorzu Zachodnim oraz w południowej i południowo-wschodniej Małopolsce. Kultura ta rozwijała się na terenach zajmowanych wcześniej przez kulturę pucharów lejkowatych i kulturę amfor kulistych. W wyniku dużego zróżnicowania grup lokalnych wykształciły się z niej osobne kultury m.in. kultura rzucewska i kultura złocka⁴⁴³. Kultura ceramiki sznurowej rozwijała się w różnych obszarach od około 3200 r. p.n.e./2900 r. p.n.e. do około 2300 r. p.n.e./1800 r. p.n.e. Najstarsze jej stanowiska (odkryte w latach osiemdziesiątych XX wieku) datowane metodą 14C znane są z obszaru byłej NRD i Niżu Polskiego. Obecnie nie ma możliwości ustalenia obszaru, na którym cechy prezentowane przez kulturę ceramiki sznurowej rozwinęły się najwcześniej. Wczesna faza kręgu kulturowego charakteryzuje się grobami szkieletowymi, często pod kurhanami o charakterystycznej konstrukcji, wyposażonymi w amfory i puchary oraz topory kamienne gładzone (tzw. horyzont paneuropejski ceramiki sznurowej). Groby te odpowiadają prawdopodobnie migracjom niewielkich grup ludności, wywodzących się prawdopodobnie ze wschodnich Niemiec. Opanowały one tereny zajmowane wcześniej przez kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych. Hipoteza ta zastąpiła powszechne dawniej przekonanie o migracji ludności z terenów stepów wschodnioeuropejskich. Obie hipotezy nie zostały jeszcze udowodnione. Zresztą wcale nie muszą się wykluczać. Tereny zajmowane przez ludy kultury ceramiki sznurowej mogły być narażone na inwazję tak z zachodu, jak i ze wschodu. W wyniku najazdów dochodziło do zmian kulturowych, regresu kultury, czasami do mieszania się ludów różnych kultur⁴⁴⁴. Szczegółowe badania genetyczne ujawniły, że

443 Kulturę tę wyodrębniono początkowo na podstawie charakterystycznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisniętego sznura, od którego przyjęła nazwę. Dawniej nosiła ona nazwę kultury toporów bojowych ze względu na dużą ilość toporów znajdujących w grobach. Obecnie za główny wyróżnik tej kultury uważa się cmentarzyska, na których znajdują się groby szkieletowe jednostkowe, w których zmarli układani byli na boku a ich ciała czasem posypywane były ochrą. Groby te często przykryte są kurhanami o charakterystycznej konstrukcji. Na stanowiskach tej kultury znajduje się toporki przypominające odwróconą dnem do góry łódź, puchary esowate i baniaste amfory. Naczynia zdobione odciskiem sznura, jako znacznik, mogą być cechą zawodną, gdyż zdobienie sznurem wykorzystywane było też przez inne kultury neolityczne funkcjonujące w tym samym czasie. Naczynia zdobione odciskiem sznura, jako znacznik, mogą być cechą zawodną, gdyż zdobienie sznurem wykorzystywane było też przez inne kultury neolityczne funkcjonujące w tym samym czasie.

444 W przedostatnim wydaniu tygodnika "Nature" zespół uczonych kierowany przez paleogenetyka Mortena Allentofta i Eske Willersleva z Muzeum Historii Naturalnej w Kopenhadze przedstawia największą dotąd analizę antycznego DNA ludzi z epoki brązu - genomy 101 osób, które żyły na terenie Eurazji w okresie od 3000 r. p.n.e. do początków naszej ery. Wyniki analizy pokazują bardzo duży przepływ genów wśród Europejczyków zamieszkujących północną i centralną część kontynentu na samym początku epoki brązu. Jeśli spojrzeć na okres sprzed 5 tys. lat, to DNA ówczesnych ludzi przypomina te należące do wczesnych ludów rolniczych z Bliskiego Wschodu, a nawet wczesnych europejskich grup zbieracko-łowieckich, ale już 4 tys. lat temu środkowoeuropejskie DNA zbliżyło się do tego, które mieli jasnoskórzy i ciemnooccy ludzie żyjący na stepach południowo-wschodniej Europy w tzw. kulturze grobów jamowych datowanej na lata 3400-2700 p.n.e. Potwierdzają to również opublikowane przez "Nature" doniesienia innych uczonych, którzy odczytali DNA 69 antycznych Europejczyków żyjących 8-3 tys. lat temu. Badania wykonał zespół kierowany przez genetyków Davida Reicha i Iosifa Lazaridisa z Harvardu oraz Wolfganga Haaka z Uniwersytetu w Adelajdzie w Australii. Obie grupy naukowe twierdzą też, że migracja ludzi z kultury jamowej przynajmniej częściowo odpowiadała za rozprzestrzenienie się języków indoeuropejskich w Europie. Moim zdaniem hipotezy dotyczące języka są nieuprawnione, a DNA nie może być w tym wypadku dowodem. Autorzy tych odnoszących się do tzw. języków indoeuropejskich hipotez twierdzą, że te najdawniejsze z nich pojawiły się w pierwszej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Przypuszczają też, że rozpad wspólnoty indoeuropejskiej nastąpił najpóźniej 1,5 tys. lat wcześniej. Moim zdaniem również teza mówiąca o jakiejś wspólnotie jest nieuprawniona. Zdaniem cytowanej tu Margit Kossobudzkiej prace opublikowane w "Nature" zaprzeczają hipotezie stworzonej przez brytyjskiego archeologa i paleojęzykoznawcę Andrew Colina Renfrew, który uważa, że język indoeuropejski przynieśli do Europy z Anatolii rolnicy szukający urodzajnych pól i sprzyjającego klimatu. Zgoda, ale również teoria, według której ich nosicielami miałyby być ludy kultury grobów jamowych jest nieuprawniona. Rozwój języków

aż 75% przodków czterech badanych przedstawicieli kultury ceramiki sznurowej pochodziło z obszaru kultury grobów jamowych. To wskazuje, że około 4500 lat temu doszło do dużej migracji przedstawicieli kultury grobów jamowych ze stepów w kierunku Europy Zachodniej. Kultura ceramiki sznurowej szybko rozprzestrzeniła się na wschodzie i północy Europy, współcześni mieszkańcy tych terenów są potomkami ludów kultur grobów jamowych i ceramiki sznurowej. Wspomniane badania stanowią zatem dowód, że przed tysiącami lat doszło do dużej migracji ze stepów do Europy. To jednocześnie dowód, że migracja anatolijskich ludów rolniczych nie była jedyną wielką migracją na teren Europy⁴⁴⁵.

Znaleziska na terenie Europy wskazują na intensywne zajmowanie się przez ludność kultury ceramiki sznurowej rolnictwem, a co za tym idzie, na osiadły tryb życia. Na stanowiskach tej kultury znajduje się toporki przypominające odwróconą dnem do góry łódź, puchary esowate i baniaste amfory. Na niektórych terenach możemy zaobserwować zagęszczenie osad na terenach ziem lessowych, co sprzyjało uprawie zboża. Na terenie Niemiec, Holandii i Danii znaleziono ślady użytkowania radła. Zdaniem części historyków, obala to teorię, która mówi o tym, że ludność kultury ceramiki sznurowej głównie zajmowała się pasterstwem i prowadziła koczowniczy tryb życia.

Kontrowersje te mogą wynikać z powodu trudności datowania niektórych artefaktów. Przypuszczalnie na skutek ekspansji ludów kultury grobów jamowych doszło do zmiany form gospodarki części ludów kultury ceramiki sznurowej (jej regresu). Nie można wykluczyć nawet prób podporządkowania sobie ludności kultury ceramiki sznurowej przez najeźdźców. Przed ekspansją gospodarka ludów kultury sznurowej była oparta w dużej mierze na rolnictwie, wraz z ekspansją ludów kultury grobów jamowych i zapewne ówczesnymi zmianami klimatycznymi nastąpił pewien regres, choć nie całkowity zanik wcześniejszej formy gospodarki.

W wyniku procesu akulturacji ludności nastąpił rozpad wczesnej kultury ceramiki sznurowej na szereg kultur zróżnicowanych pod względem kultury materialnej, obrządku pogrzebowego i gospodarki. Najbardziej charakterystycznym wyróżnikiem tej kultury jest ceramika. Najczęściej występujące formy to puchary o esowatym profilu, amfory o baniastym brzuścu, dzbanki miski i kubki a w późniejszych fazach również puchary moździerzowate i doniczkowate. Naczynia zdobiono, w ich górnych partiach, poziomymi odciskami sznura lub rytymi liniami. Amfory zdobiono pionowymi liniami od szyjki do wydęcia brzuśca. Wyroby kamienne kultury ceramiki sznurowej reprezentowane są głównie przez topory bojowe ze zwisającymi ostrzami i obuchami w kształcie odwróconego czółna. Wyroby krzemienne to przede wszystkim siekierki, sztylety liściowate, groty strzał i oszczepów. Typową ozdobą były naszyjniki z kłów zwierzęcych. W części grup

poszczególnych społeczeństw następował w sposób znacznie bardziej złożony. Zespół prof. Allentofta odkrył także genetyczne ślady ludzi z kultury jamowej niedaleko Ałtaju – pasma górskiego znajdującego się w Rosji Środkowej. To według niego wyjaśnia, dlaczego językami indoeuropejskimi do tej pory mówi się na terenie Azji. Badanie antycznego DNA pozwala też na zajrzenie w fizjologię pradawnych ludzi - można np. zbadać zdolność ówczesnych dorosłych do trawienia świeżego mleka, co dziś potrafi niemal każdy Europejczyk z Północy. Okazuje się, że w epoce brązu ta umiejętność była bardzo rzadka. To zaprzecza tezę, że mleko pomogło wczesnym Europejczykom w pozyskiwaniu większej ilości kalorii. Najwyraźniej dopiero imigranci ze stepów wprowadzili je do Europy. Por.: Margit Kossobudzka, *"Inwazja" pasterzy ze stepów*, (Gazeta Wyborcza); http://wyborcza.pl/1,75400,18145732,Skad_przyszli_Europejczycy_.html#ixzz3daqRbBHx

445 Por.: **Mariusz Błoński**, *Mocne wsparcie dla hipotezy stepowej*, <http://kopalniawiedzy.pl/jezyk-praindoeuropejski-jezyk-indoeuropejski,21939>

występowały liczne wyroby z bursztynu.

Wyróżnić możemy dwa typy pochówków: w grobach płaskich i kurhanach, dominują pochówki pojedyncze. Zmarłych chowano w pozycji skurczonej na boku. Mężczyzn chowano na prawym a kobiety na lewym boku. Ciała, niekiedy posypywane ochrą, najczęściej układano na linii wschód-zachód. Groby te charakteryzuje też obecność palisad i konstrukcji kamiennych. Obok jam grobowych, pod nasypami, występują szczątki ofiar składanych ze zwierząt (świń, psów). Groby często wyposażano w naczynia, najczęściej puchary o esowatym profilu oraz amfory z niską szeroką szyją i dwoma uchami. Ponadto w części grobów mężczyzn znajdujemy broń – najczęściej topory kamienne. Rzadko spotykamy pochówki wielokrotne czy ciałopalne.

Ulegając swego rodzaju modzie Rafał Piotr Skrzyniecki z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu podjął badania nad tożsamość społeczną wojownika kultury ceramiki sznurowej z obszaru Małopolski. Zdaniem tego doktoranta Instytutu Archeologii w pradziejowych społecznościach III tysiąclecia p.n.e. funkcjonowały co najmniej dwa różne warianty męskiej tożsamości społecznej, w tym jeden najprawdopodobniej związany z wojną. Świadczą o tym znaczne różnice w męskich pochówkach. Wspomniany badacz zamierza opisać tożsamość społeczną grupy wojowników, uwzględniając dwa różne wymiary tożsamości społecznej, tzn. kulturowy, konstruowany za pomocą określonych kategorii kultury materialnej oraz fizyczny, związany z kondycją, stanem zdrowia oraz budową człowieka. W kulturze ceramiki sznurowej zmarłych chowano w pozycji skurczonej – mężczyźni na prawym, a kobiety na lewym boku. Ciała najczęściej ułożone były w linii wschód-zachód. W grobach znajdowane były naczynia, najczęściej puchary i amfory. Mężczyźni na ostatnią drogę wyposażani byli w broń – najczęściej topory kamienne. Skrzyniecki chce porównywać wiek pochówków, sposób ułożenia zwłok, orientację ciała względem stron świata oraz to, co wkładano zmarłym do grobów. Na tej podstawie pragnie wydzielić zestawy przedmiotów związanych wyłącznie z domniemanymi wojownikami i próbuje odtworzyć role, jakie walczący mężczyźni pełnili w pradziejowej społeczności. Aby odtworzyć fizyczne aspekty "wojowniczności" doktorant stosuje bioarcheologiczne metody analizy wybranych cech szkieletu. Zbadał geometrię przekrojów kości długich i na tej podstawie oceni, jakie formy aktywności zmarły przejawiał za życia. *Dzięki temu będzie można ocenić, czy broń, z którą chowano niektórych mężczyzn, była przez nich faktycznie wykorzystywana, czy też może stanowiła jedynie materialny wyznacznik przynależności np. do elitarnej podgrupy społecznej* - zapowiada archeolog. Z kolei na podstawie badania zębów można zrekonstruować ogólną kondycję zdrowotną człowieka oraz wnioskować o jego diecie. Skrzyniecki porówna ogólny stan zdrowia i nawyków żywieniowych wojowników i mężczyzn nietrudniących się walką. W ocenie doktoranta nikły stan wiedzy o wojownikach kultury ceramiki sznurowej z obszaru Małopolski może dziwić, gdyż właśnie stamtąd pochodzi najliczniejsza w skali kraju próba pochówków związanych z tą tradycją kulturową. Substancja kostna zachowała się w stanie dobrym, co umożliwia prowadzenie wieloaspektowych badań⁴⁴⁶. Myślę, że próba *odtworzenia fizycznych aspektów tzw. wojowniczności* zaprowadzi wspomnianego badacza na manowce. Całkowicie niezrozumiałe wydaje mi się określenie *wariant męskiej tożsamości społecznej*. Zróżnicowania w wyposażeniu pochówków, nawet pewne różnice anatomiczne męskiej społeczności kultury

446 Por.: kol/ zan/, *Gdzie ci wojownicy...*, 18.06.2017, PAP Nauka w Polsce.

ceramiki sznurowej dowodzą nie tego, że w części tej populacji powstawała jakaś „wojowniczość”, lub że doszło w nich do kształtowania się jakichś *wariantów męskiej tożsamości społecznej*, lecz tego, że prawdopodobnie w wyniku najazdu doszło do podziału społeczeństwa, w którym warstwa najeźdźców (wojowników) zawłaszczyła dla siebie dostęp do większości dóbr w tym nawet do lepszej jakościowo żywności. Jeśli już to myślę, że ciekawym tematem byłaby kwestia powstawania tożsamości stanowej.; rzeczywiście jej źródeł doszukiwać możemy się już w tym okresie.

Niedawne odkrycie polskich archeologów wskazują, że obyczaje ludów kultury ceramiki sznurowej bywały niekiedy bardziej złożone. Na stanowisku w Szczepanowicach odkryto grobowiec, który składał się z jamy wejściowej, wąskiego korytarza i obszernej komory grobowej. Konstrukcję, którą badacze określają mianem "katakumbowej", wydrążono w lessie, czyli w skale osadowej. Archeolodzy odkryli podobne groby wśród małopolskich społeczności z III tysiąclecia p.n.e. Wewnątrz obszernego grobowca naukowcy odkryli szczątki czterech osób: mężczyzny, kobiety oraz dwójki dzieci w wieku 8-9 i 12-13 lat - prawdopodobnie dziewczynki i chłopca. Zmarłych ułożono w charakterystycznej, skurczonej pozycji, z zachowaniem orientacji północny wschód – południowy zachód. Pary osoby dorosłej z dzieckiem zwrócone były do siebie kończynami dolnymi. To bardzo specyficzny charakter ułożenia zmarłych. Nie znamy podobnego przypadku z terenu Małopolski. Najbliższe podobne przypadki pochodzą ze środkowych Niemiec oraz z Bawarii. Uwagę badaczy zwrócił szkielet mężczyzny, który zmarł w wieku 44-50 lat. Na kościach odnotowano ślady po licznych złamaniach, których doznał jeszcze za życia. Ucierpiała kość nosowa, jarzmowa oraz udowa. Jak wyjaśnia Agata Hałaszkó, antropolog uczestnicząca w badaniach, zmarłego poddano też podwójnej trepanacji czaszki. Zabiegi takie wykonywano z powodu nawracających uciążliwych dolegliwości, wynikających z problemów neurologicznych lub w związku z innymi poniesionymi za życia obrażeniami. Badacze ustalili, że dzieci zginęły gwałtowną śmiercią, co dodatkowo poświadcza teorię archeologów, wedle której doszło w tym przypadku do rytualnego pochówku całej rodziny. Przy zmarłych odkryto bogate wyposażenie złożone m.in. kilka amfor i pucharów, topora kamiennego, siekiery, czterech grotów strzał wykonanych z krzemienia. W grobie był też komplet narzędzi z kości i poroża oraz ozdób kościanych i metalowych. Unikatowa zawieszka metalowa wskazuje na istnienie dalekosiężnych – ponadregionalnych kontaktów. Militaria i zestaw narzędzi umiejscowiono przy pochówku mężczyzny, natomiast ozdoby miedziane i kościane leżały przy szczątkach kobiety i ułożonego przy niej dziecka. Badany przypadek daje szansę na wyjaśnienie zagadki innych schyłkowoneolitycznych pochówków zbiorowych. Równoczesne składanie do grobu 2-4 osób rodzi przypuszczenie o uśmiercaniu niektórych osób przy okazji pogrzebu innych. W ułożeniu zmarłych nie zaakcentowano jednak ofiarnego charakteru, lecz *braterski*, czy też *partnerski* stosunek między zmarłymi⁴⁴⁷.

Jan Filip wskazuje, że w kulturze ceramiki sznurowej tkwiły również korzenie kultury łużyckiej, do której *przyłączyły się wpływy* kultury unietyckiej i kultury mogił znad środkowego Dunaju. Na północnym wschodzie – związki z kulturą trzcinecką⁴⁴⁸. Moim zdaniem to zbyt daleko posunięte uproszczenie. Oczywiście istniała pewna

447 Por.: szz/ mrt/, *Zbiorowy pochówek sprzed 4,5 tys. lat na trasie S7*, PAP – Naukaw Polsce 22.08.2016. <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,410884,zbiorowy-pochówek-sprzed-45-tys-lat-na-trasie-s7.html>

448 Por.: J. Filip, *Pradzieje Czechosłowacji*, Poznań 1951, s. 236.

ciągłość kulturowa pewnych grup, ale wskazywanie na *wpływ* tylko jednego kręgu kulturowego na kształtujące się później inne kultury tylko zaciemnia obraz. Jak należy interpretować określenie *przyłączyły się wpływy*? Społeczeństwa tego okresu na terytorium Europy nie tworzyły jeszcze większych związków politycznych i mimo pewnych podobieństw w zakresie form gospodarki i kultury były jeszcze bardzo zróżnicowane. Kontakty między różnymi, niewielkimi grupami ludów tzw. kultur archeologicznych, (dla których największą formą organizacyjną była osada) były wciąż nieznaczne. Tym bardziej, że utrudniały je względy komunikacyjne. Często (zwłaszcza na obrzeżach) społeczności należące do jednego kręgu kulturowego miały szersze kontakty z sąsiadującymi z nimi przedstawicielami innych kultur (ludów mających inną formę gospodarki) niż z sąsiednimi osadami ludów własnej kultury.

Występująca na terenie Jutlandii, północno-wschodnich Niemiec oraz w północno-zachodniej Polsce (Pomorze, Wielkopolska, Kujawy) kultura grobów jednostkowych rozwijała się pomiędzy 2800 a 2300 p.n.e. Uważana jest za północny odłam kultury ceramiki sznurowej. Ma też wiele cech wspólnych z IV fazą kultury pucharów dzwonowatych (Puchary doniczkowate) Według podziału Liversage (1987) istniały cztery fazy tej kultury: faza Lustrup – naczynia zdobione odciskami sznura i zdobieniami palcowymi. Charakterystyczne były duże naczynia zasobowe oraz o prostościennym profilu; faza Glattrup – podobnie jak Lustrup, z tym, że spotykany jest dodatkowo kulisty profil naczyń oraz zdobienia muszlą cardium; faza Vindum – pojawiają się bogato zdobione puchary doniczkowate, puchary „jajowate”; i faza Myrhøj, – w której stosowany jest ornament strefowo-metopowy przejęty z kultury pucharów dzwonowatych. Charakterystyczne dla tej kultury są też lancetowate topory krzemienne. Występują dwa typy ceramiki: użytkowa i grobowa, różniące się jakością i zdobieniem. Główne rodzaje naczyń to puchary, misy, puchary doniczkowate, amfory i puchary z imaczami. Ceramika zdobiona jest odciskami sznura, muszli cardium, stempelkami, jodełką, wątkami rytymi, ornamentem "barbed wire" (drutu kolczastego). Dekorowane są górne partie naczyń. W późniejszym okresie występuje też ornament strefowo-metopowy i listwy plastyczne. Szczególne w grobach znajdowane są rytualnie złożone lancetowate sztylety krzemienne lub miedziane, topory typu A1 i B1, topory typu K (tzw. zdegenerowane). Często występują ozdoby z bursztynu. Małe osady, przeważnie krótkotrwałe. Dominują okresowe obozowiska. W późniejszym okresie sieć osadnicza stabilizuje się. Istnieje duże zróżnicowanie rytuałów pogrzebowych. Najczęściej spotykane są pochówki podkurhanowe, megalityczne oraz groby płaskie. Znajdowane są też groby wanienkowate, groby okrągłe oraz pochówki w trumnach drewnianych, ponadto występują kamienne obudowy komory grobowej. W Jutlandii i Niemczech groby są pojedyncze, natomiast w Polsce spotyka się groby zbiorowe. Przeważał obrządek szkieletowy, jednakże w Holsztynie występują groby ciałopalne. Do grobów składano liczne przedmioty należące za życia do zmarłego, takie jak puchary doniczkowate, tarczki łucznicze oraz sztylet miedziany lub krzemienisty. Większość stanowią pochówki dorosłych mężczyzn, zapewne wojowników. Pochówki kobiet i dzieci są sporadyczne, zapewne istniał jeszcze inny rodzaj obrządku pogrzebowego nieuchwytny w źródłach archeologicznych. Mężczyźni chowani byli na prawym boku z twarzą zwróconą na południe, kobiety na lewym boku⁴⁴⁹.

449 Por.: Wikipedia, Hasło: *Kultura grobów jednostkowych*,
https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_grobów_jednostkowych

Kultura Kisapostag⁴⁵⁰ powstała na skutek wymieszania się wpływów i ludności kultury Vučedol-Zók z kulturą pucharów dzwonowatych, przy czym wpływ tej drugiej jednostki kulturowej był znaczny. Nie wiemy, w jaki sposób doszło do owego *wymieszania*. Być może jak i w innych przypadkach doszło do niego w skutek najazdu i narzucenia zwierzchnictwa? w rozwoju tej kultury w latach około 2200–1950 lat p.n.e. wyróżnia się dwie fazy. Jej centrum lokalizuje się pomiędzy kolanem Dunaju a jeziorem Balaton, natomiast pojedyncze stanowiska przekraczają Dunaj ku wschodowi i występują w międzyrzeczu Dunaju i Cisy. W kulturze Kisapostag dominowała hodowla zwierząt, co wiązało się z mobilnością grup ludności tej kultury. Ludność kultury Kisapostag składała swoich zmarłych do ziemi w obrządku ciałopalnym, zazwyczaj w grobach popielnicowych, niekiedy tylko w jamowych. Formy charakterystyczne dla ceramiki kultury Kisapostag to kubki o brzuchu baniastym z wyodrębnioną szyjką i uchem wystającym ponad krawędź naczynia oraz podobne do nich naczynia dwuucho. W inwentarzu tej kultury występują zabytki charakterystyczne dla kultury pucharów dzwonowatych, co świadczy o dużym wpływie, jakie wywarła ta jednostka taksonomiczna na ludność kultury Kisapostag. Kultura Kisapostag zanikając pod koniec okresu brązu A1 i na początku okresu A2, przyczyniła się do powstania panońskiej kultury ceramiki inkrustowanej i wraz z kulturą Nagyrév do powstania kultury Vatya⁴⁵¹. Kultura ta ukształtowała się na bazie struktur osadniczych kultury Kisapostag i kultury Nagyrév. Według powszechnej teorii zajmująca się głównie hodowlą ludność kultury Kisapostag miała podporządkować sobie zajmującą się rolnictwem ludność kultury Nagyrév. Wynikałoby z tego, że mamy tu jeden z pierwszych przykładów powstawania na tym obszarze pierwszych prepaństw. Tu również w wyniku podboju ludności osady rolniczej przez społeczeństwa gospodarki hodowlanej. Kultura Vatya funkcjonowała w latach około 1900–1600 p.n.e. (inna datacja 2000-1500/1400 lat p.n.e.). W jej rozwoju wyróżnia się trzy fazy. Swoim zasięgiem obejmowała ona tereny leżące nad środkowym Dunajem, od kolana Dunaju na północy po okolice Mohacza na południu. Ku wschodowi sięgała aż do Cisy. W gospodarce kultury Vatya widoczne są zarówno tradycje kultury Kisapostag, jak i kultury Nagyrév. Jest, więc ona reprezentowana zarówno przez uprawę ziemi, jak i hodowlę. Ludność kultury Vatya importowała surowiec potrzebny do produkcji brązu. Osiedla zakładano na wzniesieniach w pobliżu wód. Badania polskich archeologów w rejonie miejscowości Kakucs, ok. 40 km od stolicy Węgier – Budapesztu ujawniły, że w relatywnie niewielkim regionie, współczesne sobie osady kultury Vatya miały kompletnie różną formę, inaczej również wznoszono umocnienia. Warowni nie lokowano w podobnych warunkach geomorfologicznych i zapewne również środowiskowych. W trakcie badań odkryto ślady polepy – glinianej podłogi i liczne zabytki wykonane z różnych surowców, w tym brązu i złota. Wykopiska pozwoliły archeologom poznać układ stratygraficzny, czyli nawarstwienia ziemi będące pozostałościami aktywności osadniczej człowieka. W ten sposób rzucono światło na długą i skomplikowaną historię zasiedlenia stanowiska, które rozpoczęło się na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. Osada została opuszczona w latach pomiędzy 1500 a 1400 rokiem p.n.e.⁴⁵².

450 Nazwa pochodzi od stanowiska w miejscowości Kisapostag w komitacie Fejer w środkowych Węgrzech.

451 Por.: Marek Gedl, *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna*, część III *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie*, Kraków 1985; Por. też: *Stary i nowy świat (Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego)*, pod red. Joachima Śliwy, Kraków 2005; *Encyklopedia historyczna świata*, tom I, *Prehistoria*, pod red. Janusza Krzysztofa Kozłowskiego, Kraków 1999.

452 Por.: szz/ agt/ Szymon Zdziebłowski, *Polscy archeolodzy zbadali na Węgrzech osady sprzed ok. 4 tysięcy lat*, PAP - Nauka w Polsce, 04.03.2014.

W ciągu II fazy pojawiają się osady o charakterze obronnym, które rozpowszechniły się zwłaszcza w fazie III. W Panonii, w zachodniej części obszarów zajętych przez kulturę Vátya, osady obronne tworzyły całe łańcuchy, w których poszczególne grody były oddalone od siebie o 5-15 kilometrów. Fortyfikowano je palisadą lub wałem ziemnym. Domy były budowane na planie czworoboku, ich podłogi wylepiano z gliny, a ściany wznoszono z belek drewnianych. Oprócz domów w osadach występują jamy zasobowe i piece ziemne.

W kulturze Vátya panował ciałopalny obrządek pogrzebowy. Zmarłych składano przeważnie w grobach popielnicowych, w małych jamach. Popielnice były przykrywane odwróconymi misami, a obok nich kładziono inne naczynia, służące jako przystawki oraz składano wyroby metalowe. Zdarza się, że w popielnicy spotyka się anatomiczny układ kości. Dość często w grobach występują czaszki cieląt i kości zwierzęce. Cmentarzyska ciałopalne, często liczą setki pochówków, co wskazuje na dość znaczną liczbę mieszkańców poszczególnych osad. W okresie brązu B1 w omawianej kulturze pod wpływem kultur mogiłowych pojawiły się także pochówki szkieletowe.

Ceramika kultury Vátya była dobrze wykonana pod względem technicznym i bardzo bogato zdobiona. Rozwinięta była także produkcja metalurgiczna. u schyłku pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. społeczność ta rozwinęła bogatą produkcję brązu, prawdopodobnie całkowicie opartą na surowcach pochodzących z odległych obszarów alpejskich. Typowe są takie artefakty jak: wisioriki, paciorki rurkowate, tutulusy, blaszki ozdobne, zrobione z drutu wisioriki binaklowate z tarczkami spiralnymi, wyroby z blachy brązowej oraz różne typy szpil. Rozwój kultury Vátya nie został nagle przerwany przez napływ ludności kultur mogiłowych, tak jak to było w przypadku wielu innych kultur tego regionu. Istnieje teoria, według której kultura Vátya przetrwała dzięki funkcjonowaniu grodów obronnych. Niemniej jednak i tak uległa ona wpływom kultury mogiłowej i na bazie tych dwóch jednostek taksonomicznych wytworzyła się kultura Kosider⁴⁵³.

Z pojawieniem się nowej fali wpływów z południa według niektórych badaczy wiąże się kulturę Nagyrév⁴⁵⁴. Jednak takie wytłumaczenie zdaje być się zbyt uproszczeniem, wobec tego inni archeolodzy podkreślają, że podłożem dla powstania tej kultury, musiała być grupa Makó-Kosihy-Čaka, co daje zauważyć się w licznych analogiach w inwentarzu tych jednostek taksonomicznych. Odrębnym problemem jest najwcześniejsza grupa występująca w horyzoncie wczesnonagyrévskim, czyli grupa Csepel. W jej przypadku mamy do czynienia z pojawieniem się ludności kultury pucharów dzwonowatych na terytorium zajmowanym przez ludność grupy Makó-Kosihy-Čaka. Dająca początek horyzontowi wczesnonagyrévskiemu grupa Csepel, istniała w okresie 2300–2200/2150 lat p.n.e.

Przypuszcza się, że do wykształcania się kultury Nagyrév na obszarze Wielkiej Niziny Węgierskiej doszło około 2200 roku p.n.e. Istniała ona przez okres A1

453 Por.: Marek Gedl, *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna*, część III *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie*, Kraków 1985; *Stary i nowy świat (Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego)*, pod red. Joachima Śliwy, Kraków 2005; *Encyklopedia historyczna świata*, tom I, *Prehistoria*, pod red. Janusza Krzysztofa Kozłowskiego, Kraków 1999

454 Bierze swoją nazwę od eponimicznego stanowiska we wsi Nagyrév, leżącej w powiecie na Węgrzech.

wczesnej epoki brązu według chronologii Paula Reinickiego, a zaniknęła w początkach okresu A2. Czyli według dat kalibrowanych istniała ona w latach około 2200–1900 p.n.e. Swoim zasięgiem obejmowała obszar środkowego dorzecza Cisy i pas terenu między Cisą a Dunajem. W przypadku grupy Csepel mamy do czynienia z pasem od kolana Dunaju do wyspy Czepele. Niestety osadnictwo i budownictwo kultury Nagyrév jest słabo poznane. We wczesnej fazie tej kultury osady lokowane były w większości nisko na terasach rzek lub potoków i to zarówno na Wielkiej Nizinie Węgierskiej, jak też na pagórkowatym obszarze Transdanubii. W fazach pełnego rozwoju ludność zamieszkiwała osiedla wznoszone na tellach (Nagyrév, Tószeg, Male Kosihiy). Z osad znamy zabudowania w postaci półziemianek, trudno jednak o jakieś uogólnienia dotyczące charakteru obiektów mieszkalnych i gospodarczych. Dominował głównie ciepłopalny obrządek pogrzebowy. Przeważają groby z warstwą ciepłopalaną, mniej zaś jest pochówków popielnicowych. Jamy grobowe w tym pierwszym przypadku są dość duże, mają najczęściej prostokątny zarys. Wyposażenie składa się ze sporej liczby naczyń, niekiedy aż 10 sztuk. W południowo-wschodniej części zasięgu kultury Nagyrév, zwłaszcza w rejonie ujścia Maruszy do Cisy, mamy do czynienia z pojawieniem się obrządku szkieletowego. Zjawisko to interpretuje się jako wpływ grupy Piváros na omawianą kulturę. Mamy tam również do czynienia z grobem brytualnym, gdzie obok resztek ciepłopalenia znaleziono niespalony szkielet dziecka spoczywający w pitosie. Inwentarz kultury Nagyrév znany jest głównie z wyrobów ceramicznych. W większości przypadków są to naczynia podobne do tych, które znamy z grupy Csepel. Charakterystyczne są dzbanki z dość wysoką, zwężającą się szyjką i z charakterystycznie „odsadzonym” brzuścem, o zaokrąglonym załomie. Niekiedy na ich dolnej części (od nasady szyjki) występują grupy długich, dochodzących aż do dna żeber. Nad Cisą licznie występują dzbanki z dwustożkowym, posiadającym ostry załom brzuścem, podkreślonym często przez listwę. Występują tutaj także typowe dzbanki o esowatym profilu, o powierzchni zewnętrznej chropowatej za pomocą obmazywania miotłąką, co w pewnym stopniu przypomina tak zwany ornament tekstylny. Mała jest natomiast rozpiętość form wśród mis, a z większych naczyń charakterystyczne są amfory znacznie odbiegające techniką od okazów grupy Csepel. Zazwyczaj mają one wyraźnie zaznaczone trzy człony: szyjkę oraz górną i dolną, wyraźnie chropowatą część brzuśca. Z wyrobów nieceramicznych znamy niewielką liczbę przedmiotów, z których na szczególną uwagę zasługuje spiralka z drutu brązowego i zausznicza ze złotego drutu w postaci małego kółka „o powrotnym zwoju”. Ogólnie rzecz biorąc brązy są w tej kulturze jeszcze bardzo rzadkie. Kultura Nagyrév miała bardzo duży wpływ na powstanie i rozwój innych kultur wczesnej epoki brązu. Jej wpływy widoczne są między innymi w kulturze unietyckiej.

Kultura wieterzowska powstała w okresie brązu A2 według chronologii epoki brązu Paula Reineckego, czyli według lat kalibrowanych w okresie 1950–1700 lat p.n.e. *Zanikła w okresie brązu B1 (1700–1500 lat p.n.e.) na skutek rozprzestrzenienia się na Morawy kultury mogiłowej.* Cytat powyższy wziętem za Internetem. Wynika z tego, że od pewnego czasu przestajemy dostrzegać ślady kultury wieterzowskiej a zaczynamy obserwować ślady kultury mogiłowej. Jaka była jednak przyczyna nagłego osłabienia ludów jednej kultury i ekspansji innych ludów? Różniły się one rodzajem gospodarki. Słowo *rozprzestrzeniać* jest swego rodzaju eufemizmem. Była to pełna okrucieństw ekspansja, po której pozostały zgłiszczą spalonych zabudowań.

Kultura wieterzowska rozwijała się na obszarze dolnych i środkowych Moraw oraz w przyległej części Dolnej Austrii. Należy do horyzontu madziarowsko-wieterzowskiego. Jej nazwa pochodzi od miejscowości Věteřov w powiecie Hodonín na Morawach. Kultura ta powstała najprawdopodobniej wskutek przesunięć grup ludności kultury madziarowskiej z obszaru południowo-zachodniej Słowacji, na terytorium zajmowane dotąd przez ludność kultury unietyckiej. Wytworzyła się w ten sposób nowa kultura o mieszanym charakterze unietycko-madziarowskim. Ludność tej kultury zajmowała się uprawą ziemi (znamy z osad ziarna pszenicy i prosa), używając rogowych kopaczek do spulchniania ziemi. Rozwinięta była także hodowla. W osadach tej kultury znajduje się kości świń, bydła rogatego, owiec, a w mniejszej ilości także koni. Występują także kości jelenia i ptactwa wodnego, które poświadczają o pewnym znaczeniu łowiectwa.

Osady kultury wieterzowskiej położone są często na miejscach z natury obronnych, na przykład na wzniesieniach, obwarowane wałem kamiennym lub ziemnym, zwieńczonym palisadą i otoczonym fosą. W osadach spotyka się ślady dawnych chat budowanych w konstrukcji słupowej oraz różnego rodzaju jamy. Z kilku stanowisk znamy przykłady tak zwanych długich domów. Najbardziej znane osady to: Šumice, Cezavy koło Blučiny oraz Hradisko koło Kroměříža. Podobnie jak w kulturze madziarowskiej i tu brak jest wyraźnie wyodrębnionych cmentarzysk, jakie występują w kulturze unietyckiej. Spotyka się natomiast pochówki na osadach. Znajdowano także zwłoki ludzkie ułożone w pozycji skurczonej w jamach odpadkowych, pozbawione wyposażenia, a także pochówki szkieletowe dzieci w naczyniach, co wyraźnie świadczy o powiązaniach kultury wieterzowskiej z zespołem kultur o tradycjach anatolijsko-bałkańskich. Spotyka się także sporadycznie pochówki ciepłopalne popielnicowe na osadach. Inwentarz ceramiczny tej kultury reprezentowany jest przez garnki jajowate i o esowatym profilu lub baniaste, rozmaite rodzaje kubków, między innymi nawiązujące do inwentarza kultury unietyckiej, dzbanki pochodzenia madziarowskiego, misy dwuucho, naczynia wazowate, o brzuścu baniastym i o wyodrębnionej szyjce zaopatrzone w dwa ucha, duże naczynia zasobowe, płaskie czerpaki, naczynia na pustej nóżce i niezbyt liczne pokrywki. W ogólnym zarysie występują tutaj zarówno naczynia o charakterze madziarowskim i pokrewnym, związanym z innymi kulturami wczesnobrązowymi z tego rejonu geograficznego, jak i o charakterze unietyckim. Dość liczne są wyroby kościane i rogowe, a wśród nich: dłuta, szydła, igły, gładziki, kopaczki, motyki i radła, a także ozdobne pierścienie rogowe czy kościane, zdobione charakterystyczną plecionką, która ma analogie wśród wyrobów z kultury mykeńskiej. Rozwinięta była obróbka metalurgiczna. Z osad znane są formy odlewnicze oraz wyroby brązowe, zarówno miejscowego pochodzenia jak i nabyte na drodze wymiany z dalszych obszarów, a zwłaszcza z południa. Spotykamy, więc w inwentarzu brązowym tej kultury: siekierki z piętką lejkową, dłuta, szydła, trójkątne sztylety z nitami do przymocowania rękojeści, naszyjniki otwarte o końcach zwiniętych w uszka, szpile różnych typów i bransolety. Spotyka się także wyroby krzemienne i kamienne, takie jak siekierki, młotki czy rozcieracze, a także paciorki szklane i bursztynowe. Kultura wieterzowska zanikła w fazie epoki brązu B1 wskutek rozprzestrzenienia się kultury mogiłowej (najazdów ludów kultury mogiłowej). Wniosła ona jednak pewien wkład do środkowonaddunajskiej grupy kultury mogiłowej, a być może w okolicach Kroměříža i Hulina ludność wieterzowska dalej utrzymywała swoją odrębność kulturową, wnosząc swój wkład do procesu formowania się kultury łużyckiej na obszarze Moraw.

Nazwa kultury Glina III-Schneckenberg pochodzi od stanowiska Glina III koło Bukaresztu i stanowiska Schneckenberg w Siedmiogrodzie. Jest niewątpliwie najstarszą kulturą wczesnobrązową w dorzeczu dolnego Dunaju. Kulturę tę datuje się na lata pomiędzy 2600–2000 r. p.n.e. Zajmowała południową część Rumunii, ku północy sięgała na obszar Siedmiogrodu. Jej wpływy przenikały też na drugą stronę Karpat, na obszar dolnego Dniestru. W Siedmiogrodzie największa koncentracja stanowisk występuje w łuku górnej Aluty, a ściślej w prawym jej dorzeczu w rejonie Braszowa. Na południu zajmowała całą Oltenię i środkową Multenię z pominięciem wschodniej, stepowej jej części. Według P. Romana na południu jej granicę wyznacza Dunaj, a na zachodzie Żelazna Brama. Ponadto zdaniem J. Machnika, do obszarów jej penetracji należy doliczyć jeszcze międzyrzecze dolnego Dunaju i dolnego Bohu. Obejmuje ona, więc różne rejony geograficzne zarówno tereny nizinne, wyżynne, górskie, o rozmaitych warunkach geomorfologicznych, klimatycznych, hydrologicznych i glebowych. Wśród badaczy panuje przekonanie, że w Siedmiogrodzie ludność w tym okresie zajmowała się głównie hodowlą (głównie bydła i drobnych przeżuwaczy), natomiast w południowej Rumunii prymitywnym rolnictwem. Powszechny był już transport kołowy, co potwierdzają znaleziska glinianych wózków. W całym zasięgu tej kultury możemy obserwować tendencję do lokowania osiedli na miejscach bardziej eksponowanych w danej okolicy. Wybierano miejsca z natury obronne (tell Glina), nie stwierdzono jednak do tej pory wyraźnego istnienia fortyfikacji chroniących osiedla tej kultury (rów oddzielający osadę odkryto jedynie w Crivăț w Oltenii). Rozmiary osiedli trudne są do określenia, z powodu niezadawalającego stanu badań. Niektóre z osad były zamieszkane bardzo długo, inne natomiast były dość szybko opuszczane. Niewiele wiemy o rozplanowaniu osiedli, ponieważ ślady domostw zachowały się w bardzo słabym stanie. Ściany większości domów tej kultury były wykonywane z plecionki oblepionej gliną. Na stanowisku w miejscowości Cuciulata odkryto dom o rozmiarach 4,05 na 3,65 m, o orientacji północny zachód - południowy wschód. Osadzony był na litej skale stanowiącej jego podłogę. Ściany tego domu według Gh. Bichira miały spoczywać na poziomo ułożonych dylach (przyciesiach). Obok trwalszych domów takich jak ten z Cuciulata istniały także lekkie, sezonowe pomieszczenia mieszkalne. Informacje o grobach kultury Glina III-Schneckenberg są niepełne i niejednakowe dla całego obszaru występowania tej kultury. Na południu, w okolicy Bukaresztu, znane są nieliczne pochówki szkieletowe, w pozycji skurczonej. Liczniejsze groby mamy jednak z Siedmiogrodu, gdzie występują pochówki szkieletowe, w pozycji skurczonej, a także ciałopalne w skrzyniach kamiennych. Na całym terenie tej kultury mamy zarówno pochówki wyposażone w ceramikę jak i bez żadnego wyposażenia. Zmarłych układano najczęściej na lewym boku z twarzą zwróconą na południe. Na terenie osiedli znajdowany jest liczny inwentarz ceramiczny, kościany i kamienny. Często trafiają się też gliniane przęsłiki, ciężarki tkackie, kółka do glinianych modeli wozów, plastyka gliniana, a także wyroby metalowe i ślady miejscowej ich produkcji, głównie formy odlewnicze. Charakterystyczne są asymetryczne topory typu Corbasca i klamry kościane do pasa z rozwidlonymi końcami (w kształcie litery "Y"). Ceramikę według Gh. Bahira możemy podzielić na delikatnej i grubej roboty. Pierwsza z nich obejmuje na ogół cienkościenne naczynia, przede wszystkim kubki, dzbany i misy wykonane z gliny z drobnoziarnistą domieszką piasku lub tłucznia. Powierzchnia tych naczyń jest bardziej gładzona, aż do połysku. Do grupy drugiej należą większe naczynia m.in. o profilu esowatym, amfory, naczynia doniczkowate wykonane z gliny zawierającej często domieszkę tłuczonych skorup lub żwiru. Kultura Glina III-Schneckenberg zanikała od przełomu trzeciego i drugiego

tysiąclecia. Miała wpływ na powstanie w okresie A2 epoki brązu według Paula Reineckiego (1950-1700 r. p.n.e.) kultur: Tei i Verbicioara.

Kultura Komarowska wykształciła się na obszarze Podola, Podkarpacia i pld. części Wołynia. W jej uformowaniu się duży wpływ miały kultury Costisa i Monteoru, widoczny szczególnie wyraźnie w niektórych grupach lokalnych, jak np. w grupie białopotockiej, której materiały są bardzo zbliżone do typowych dla kultury Costisa. W III OEB pojawiły się na tym terenie ludy kultury Noua, a ostateczny zanik kultury komarowskiej wyznacza ukształtowanie się pod wpływem kultury gava kultury holihradzkiej. Ludność kultury komarowskiej zajmowała się uprawą ziemi, hodowlą bydła, świń, owiec i konia. Istniały stałe osiedla zakładane na terasach nadzalewowych, gdzie budowano budowle naziemne i ziemianki wyposażone w palenisko. Rozwinięta była produkcja ceramiczna, obróbka krzemienia, rogu i kości. Poświadczona jest obróbka drewna i tkactwo. Obrządek pogrzebowy najczęściej kurchanowy, birtualny. W grobach szkieletowych zmarły ułożony był na wznak, lub skurczony na boku. W kurhanach w obrzędzie szkieletowym spotyka się często paleniska. Niekiedy szczątki zmarłego noszą ślady nadpalenia lub częściowego spalenia. W przypadku ciepłopalnego obrzędu szczątki zmarłego umieszczano w jamie, popielnicy, bądź też spotykamy warstwę spalonego stosu, nad którą usypano kurhan. Zdarza się występowanie w jednym kurhanie kilku pochówków. Oprócz kurhanów znamy płaskie groby szkieletowe, w grupie białopotockiej występują pochówki w obstawach kamiennych, gdzie jednego lub dwóch zmarłych układano w pozycji wyprostowanej bądź skurczonej. Inwentarz pochówków stanowiły naczynia, wyroby krzemienne, brązowe, a czasem złote. Ceramika tej jednostki jest zróżnicowana pod względem formy i zdobiona ornamentem rytym i żłobkowanym. Spotyka się naczynia o esowatym profilu a nawet tulipanowate, wazy o dwóch uchach wystających ponad krawędź naczynia, oraz różne odmiany mis i kubków. Wyroby metalowe tej jednostki to importy, głównie z węgiersko-siedmiogrodzkiego ośrodka metalurgicznego. W latach 1950-1700 r. p.n.e. na terenach kultury Gnilnej III-Schneckenberg rozwijała się kultura Tei i Verbicioara.

Do najslabiej poznanych kultur rolniczych na ziemiach Polski należy kultura lubelsko-wołyńska⁴⁵⁵. Zabytki tej kultury występują na Lubelszczyźnie i na Ukrainie w zasięgu lessów i ich bezpośrednim sąsiedztwie. Obszar ten rozciąga się od Horynia na wschodzie, dorzecza Nidzicy na zachodzie, środkowego dorzecza Bugu na północy po rejon Iwano-Frankowska na południu. Najlepiej poznаныmi stanowiskami ze śladami kultury lubelsko-wołyńskiej są: Bronocice, Chodlik (pow. puławski), Jaszczów (pow. lubelski), Kamień (pow. opolski), Nowy Dwór (pow. hrubieszowski), Siennica Różana (pow. krasnostawski), Stepankowice (pow. hrubieszowski), Strzyżów (pow. hrubieszowski), Zawisznia (pow. hrubieszowski), Złota (pow. sandomierski) oraz na Wołyniu: Archutów, Kołokolin, Łuck, Siedmiorki i Walentynów. Zabytki kultury datuje się na pierwszą połowę III tysiąclecia p.n.e. Przyjmuje się, że jest ona najdalej wysuniętą na północ kulturą kręgu polgarskiego. Przed pojawieniem się zespołów omawianej jednostki na obszarze lessów występowały zespoły młodszych faz kultury pucharów lejkowatych. Zabytki związane

455 Nazwa kultura lubelsko-wołyńska pojawiła się w literaturze na początku lat 70. XX wieku. Przed wydzieleniem tejże kultury funkcjonowały inne nazwy odnoszące się do grupy kultury wstęgowej ceramiki malowanej, i tak funkcjonowały nazwy (zazwyczaj odnoszące się do wyróżniającej ją ceramiki): grupa ceramiki biało malowanej, grupa lubelsko-wołyńska, grupa złocka ceramiki białomalowanej i inne. Por, Wikipedia, hasło: *kultura lubelsko-wołyńska*. https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_lubelsko-wołyńska

z kulturą lubelsko-wołyńską zanikają na rzecz zabytków kultury amfor kolistych ok. roku 2500 p.n.e. Na bazie znalezisk i rozmieszczenia osad przypuszcza się, że podstawową formą gospodarki tej ludności było rolnictwo polegające na uprawie ziemi aż do jej wyjałowienia. Wtedy przenoszono się na inne tereny. Świadczy o tym krótki okres zasiedlania osad. Zajmowano się również hodowlą zwierząt, głównie bydła oraz świń i małych przeżuwaczy. Podstawową cechą na podstawie, której wyodrębniono kulturę lubelsko-wołyńską, jest charakterystyczna ceramika. Są to amfory gruszkowate z dwoma małymi imadłami przy krawędzi wylewu, naczynia w kształcie donicy z krawędziami lekko zagiętymi do wewnątrz i czasami uformowanymi w cztery niewysokie rogi oraz czarki kuliste z wyraźnie wyodrębnioną szyją i spłaszczonym dnem. Wykończenie powierzchni jest różne, często powierzchnia jest dobrze wygładzona, ale zdarza się celowe chropowacenie przy użyciu miotłki. Podstawowym ornamentem są nakładane białą masą wzory geometryczne składające się z wydłużonych trójkątów, prostokątów i wąskich pasków. Ponadto często pojawiają się zdobienia z nakłuc, rowków, guzów, dołków palcowych. Krawędzie są niekiedy faliste. Znane są też przykłady figurek glinianych przedstawiających sylwetki kobiet. Zachowany materiał krzemienisty jest nieliczny. Używano krzemienia jurajskiego i wołyńskiego, w niewielkiej ilości narzutowego i czekoladowego⁴⁵⁶.

W osadach nie ma znalezisk potwierdzających wykonywanie narzędzi wewnątrz osad. Wśród narzędzi przeważają wiórowce i wióry częściowo łuskane, odłupki łuskane, drapacze wiórowe. Są też znaleziska rogowych motyk. Ozdoby wykonane są z różnych muszelek, znane są też miedziane pierścionki. W osadach znajdowano również przęśliki. Osadnictwo tejże skupia się na lessach, w bezpośrednim sąsiedztwie rzek i strumieni. Występowanie śladów osadniczych ma charakter „wyspowy”. Najbardziej zwarte zespoły osadnicze występują w dorzeczu Bugu i na skraju Wyżyny Wołyńskiej. Osady miały średnicę rzędu 100–200 m. Otaczano je rowami o trójkątnym lub trapezowatym przekroju oraz palisadą, które to umocnienia miały prawdopodobnie służyć ochronie bydła. Wewnątrz osad znajdowały się niewielkie jamy, zazwyczaj owalne, niekiedy z paleniskiem w środku. Jamy miały zazwyczaj ponad metr średnicy i nie więcej niż metr głębokości. Brakuje jednak śladów naziemnych konstrukcji mieszkalnych. Pochówki są szkieletowe, wewnątrz osady. Charakterystyczne jest umieszczanie w grobach amfor gruszkowatych. Niekiedy wewnątrz amfor znajdują się również dwie czarki kuliste. Oprócz tego występują tu narzędzia, broń (grociki). Pochówki mają ślady polepy i drewnianych wzmocnień. Powszechne są pochówki dzieci, zarówno odrębne, jak i wspólne z dorosłymi. Znany jest też pochówek zwierzęcy. Czasami zmarłych chowano w pozycji siedzącej⁴⁵⁷.

Kultura unietycka rozwijała się w latach 2300-1600 r. p.n.e. (wg chronologicznego schematu Paula Reinecke są to fazy A1 i A2 dla Europy Środkowej)⁴⁵⁸. Wpływ na rozwój stanowisk owej kultury miały kultura pucharów dzwonowatych oraz kultura ceramiki sznurowej. W efekcie wydzielono kilka grup kultury unietyckiej, z których najważniejsza znajdowała się w Úněticach. Stanowiska

456 Społeczność ta wykorzystywała krzemienie czekoladowe do wytwarzania okazałych narzędzi, w tym krzemienistych sztyletów pełniących, zdaniem archeologów, prestiżową rolę. Okazy takich narzędzi odkrywano ostatnio w trakcie badań unikalnego cmentarzyska tej kultury w Książnicach.

457 Por.: Wikipedia. Hasło: Kultura lubelsko-wołyńska; por. też: *Odkryto kopalnię krzemienia czekoladowego sprzed ok. 7 tys. lat*. PAP – Nauka w Polsce 31.05.2013.

458 Nazwa pochodzi od eponimicznego stanowiska Únětice pod Pragę.

tej kultury datowane są na lata od 1800 r. p.n.e. do 1500 r. p.n.e. Po kulturze unietyckiej na obszarze Polski następuje kultura przedłużycka na zachodzie oraz kultura trzciniecka na wschodzie. Stanowiska tej kultury znane są z terenów Moraw, Czech, Słowacji, Niemiec, a na terenach Polski: Śląsk, Wielkopolska, Ziemia lubuska, Pomorze i Kujawy, a graniczyły ze stanowiskami kultur nordyjskich od północy, z kulturami strefy leśnej i przykarpackim kręgiem kulturowym od wschodu, oraz ze strefą oddziaływań anatolijsko-bałkańskich i zachodnioeuropejskimi kulturami o tradycji pucharów dzwonowatych od południa i zachodu. Charakterystyczne dla tej kultury były sztylety, berła sztyletowe, siekierki z podniesionym brzegiem, naramienniki, naszyjniki, bransolety, nagolenniki.

Osadnictwo słabo rozpoznane. Osady były bardzo małe, ograniczające się do kilku rodzin, choć bywały i osady nieco większe. Osiedla duże, ulokowane były w miejscach niekiedy trudno dostępnych, łatwych do obrony. Budowano domostwa drewniane o konstrukcji słupowej. Gospodarka tej kultury opierała się na rolnictwie oraz hodowli i sezonowym wypasie bydła. Produkcja rolnicza była na tyle duża, że nadwyżki produkcji rolniczej były przechowywane w jamach zasobowych oraz w wielkich naczyniach. W ten sposób przechowywano głównie ziarno kilku gatunków pszenicy, prosa, jęczmienia oraz roślin strączkowych. Rozwinięte było także przetwórstwo spożywcze, świadczą o tym żarna nieckowate. 32 takie okazy odnaleziono w Szczepankowicach. Ludność ówczesna zajmowała się także hodowlą. Zwiększa się znaczenie konia, który był także spożywany (wykopaliska w Łękach Małych). Bardzo wysoko rozwinięta była metalurgia bazująca na złożach z Turyngii. Istniały ośrodki w Czechach oraz w Saksonii. Wyroby metalowe stosunkowo szybko rozprzestrzeniły się w północnej Europie. Dominowały groby płaskie szkieletowe. Zmarłych układano w pozycji embrionalnej, z głowami zwróconymi ku południu w kłodach drewnianych lub w obstawach kamiennych. W grobach, głównie męskich, znaleziono mnóstwo ozdób wytworzonych z brązu: naszyjniki, bransolety, kolczyki i wisiorki oraz liczne odmiany szpil do spinania odzieży, zagięte przy zaostrozonym końcu. Po raz pierwszy pojawiają się także ozdoby wykonane ze złota oraz z bursztynu. Charakterystyczne są też pochówki podkurhanowe, bogato wyposażane w ceramikę oraz wyroby z brązu. tzw. groby książęce, w których chowano mężczyzn, którzy odgrywali znaczącą rolę w społeczeństwie miały charakter kurhanów o średnicy sięgającej do 42 m i wysokości 8 m. Największe takie skupisko znajduje się w Wielkopolsce w okolicach Łęk Małych, które nazywane jest aktualnie „wielkopolskimi piramidami”. Jeden zbadany kurhan znajduje się w okolicach Szczepankowic na Dolnym Śląsku. W grobowcach grzebano przedstawicieli arystokracji, co świadczy o silnym zróżnicowaniu społecznym. Być może o wytworzeniu się w tym społeczeństwie relacji panujący-poddani, czyli o tworzeniu struktur państwowych. Być może owymi mężczyznami byli przedstawiciele kultury grobów jamowych[?]. Wielkość i ilość ozdób znajdujących się w grobach książęcych świadczy o wielkości kultury unietyckiej, która musiała wywierać znaczny wpływ na inne kultury lokalne znajdujące się w jej strefie oddziaływania⁴⁵⁹.

Pewne światło na rozwój gospodarczy ludów kultury unietyckiej rzucają badania pozostałości ich osady obronnej na ziemiach polskich, w Bruszczewie, która została założona tuż po 2000 roku i istniała około 350-400 lat. Owalna osada

459 Por.. Wikipedia. Hasło: Kultura Lubelsko-wołyńska, https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_Lubelsko-wołyńska; por. też: mjk/ ls/ agt, w *Świątokrzyskiem odkryto 10 pochówków z epoki brązu*. PAP - Nauka w Polsce 20.07.2013.

zajmowała powierzchnię 1,5 ha i mierzyła ok. 120 m średnicy. Jednocześnie mieszkało tutaj co najwyżej 100 osób. Chroniła ją głęboka fosa i co najmniej dwa rzędy drewnianych palisad. To właśnie fortyfikacje były celem tegorocznych wykopalisk. Znalezione ślady spalenizny jednoznacznie wskazują na kilkukrotne zniszczenie umocnień przez ogień w czasie istnienia osady. Analizy środowiskowe wskazują też, że rejon wokół Bruszczewa ok. 1500 lat p.n.e. został bardzo silnie wyeksploatowany pod względem ekologicznym. Zdaniem badaczy koniec osady można łączyć z katastrofą środowiskową na lokalną skalę. Dodatkową wskazówką jest odkrycie kilkudziesięciu grocików krzemiennych w różnych miejscach osady – to więcej niż we wszystkich osadach kultury unietyckiej razem wziętych. Jak sugerują naukowcy katastrofa ekologiczna zbiegła się z najazdem. Wśród najnowszych ustaleń archeologów są również rewelacje na temat istniejącego na terenie osady warsztatu brązowniczego. Analiza wszystkich zabytków wykonanych z metalu umożliwia stwierdzenie, że metalurg działał tu nieprzerwanie przez kilkaset lat. Trudno dziś ustalić, czy fachem tym trudniła się jedna rodzina, czy też mistrz szkolił uczniów w tej dziedzinie, ale pewna jest ciągła, przekazywana z pokolenia na pokolenie znajomość technologii – gotowe produkty nie przybywały tutaj z zewnątrz. Nowością jest też odkrycie na kamiennych narzędziach śladów obróbki złotniczej⁴⁶⁰.

Kultura straubińska (niem. Straubinger Kultur)⁴⁶¹ jest związana z kręgiem kultury unietyckiej. Wykazywała ona do niej wiele podobieństw, tak samo jak i do innych kultur znajdujących się pod wpływem unietyckim. Rozwijała się w latach 2200–1700 p.n.e. Wyróżnia się w czasie jej istnienia dwie fazy, z których pierwsza, zwana właściwą lub straubińską przypada na okres brązu A1 (2200–1950 lat p.n.e.), według podziału chronologicznego epoki brązu, dokonanego przez Paula Reineckiego, natomiast druga, zwana fazą Langquaid, przypada na okres brązu A2 (1950–1700 lat p.n.e.). Kultura straubińska powstała w południowej Bawarii, ale z biegiem czasu sięgnęła także do Bawarii północnej i Wirtembergii. Jej wpływy przenikały w kierunku zachodnim aż do Jeziora Bodeńskiego i dalej do środkowej Nadrenii i do Alzacji, a w kierunku południowym przez Alpy do północnej Italii. Ludność kultury straubińskiej zajmowała się hodowlą i rolnictwem. W gospodarce duże znaczenie odgrywała eksploatacja rud miedzi położonych na terenach północno-alpejskich. Osadnictwo miało charakter podobny do osadnictwa unietyckiego. Wyróżnia się osady otwarte oraz wyżynne o charakterze obronnym. Mieszkało w domach o konstrukcji słupowej lub w półziemiankach. Cmentarzyska są płaskie, a obrządek pogrzebowy był szkieletowy. Mężczyzn układano na boku lewym, skierowanych głową na północny wschód, natomiast kobiety na boku prawym z głową skierowaną na południowy zachód. Ułożenie mężczyzn na boku lewym, a kobiet na boku prawym znane jest ze starszych tradycji związanych z kulturą ceramiki sznurowej. Groby wyposażone są w naczynia, takie jak misy i kubki, liczne wyroby miedziane i brązowe, a także wyroby z kości. Znane są nieliczne grobowce w formie kurhanów, występujące w późniejszej fazie tej kultury. Ceramika kultury straubińskiej przypomina swoim zasobem form ceramikę kultury unietyckiej. Jako domieszkę do gliny stosowano przy wyrobie ceramiki sproszkowany żużel, powstały w czasie wytopu miedzi. Z osad znane są duże naczynia zasobowe, narzędzia kościane i rogowe oraz ciężarki tkackie. Wyroby metalowe pochodzą głównie z pochówków, są to: naszyjniki z uszkami, skręty spiralne z drutu, bransolety spiralne, kolie z paciorków wykonanych z drutu, zawieszki binoklowate, szpile

460 Por.: szz/ agt/, *Mikrohistorie sprzed 4 tysięcy lat*, PAP - Nauka w Polsce 07.12.2015.

461 Jej nazwa pochodzi od stanowiska archeologicznego w miejscowości Straubing w Bawarii.

różnych typów, płaskie sztylety, tarczki z blachy. Ponadto występują także zabytki z kości i rogu, takie jak: przekute zęby zwierzęce, szpile kościane, grociki krzemienne oraz tarczki i paciorki z kości, bursztynu i muszli. W czasie fazy Langquaid w wyposażeniu grobów pojawiły się ponadto siekierki z podniesionymi brzegami, smukłe sztylety i szpile o kolistej, przekłutej główce w pozostałościach kultury straubińskiej występują liczne skarby, zawierające zarówno wyroby wykończone jak i ogromną ilość niewykończonych naszyjników z uszkami, będących formą surowca brązowego przeznaczonego na sprzedaż. Skarb tego typu znany jest ze stanowiska w Monachium-Luitpoldpark, gdzie znaleziono około 500 naszyjników o łącznej wadze 85 kilogramów. Kultura straubińska zanikła na przełomie brązu A2 i brązu B1 (około 1700 lat p.n.e.) wskutek ekspansji ludności kręgu kultur mogiłowych.

Datowana na przełom IV/III tysiąclecia p.n.e., kultura złocka⁴⁶² miała charakter synkretyczny. Składały się na nią wpływy kultury ceramiku sznurowej, kultury amfor kolistych i kultury badeńskiej. Obszar oddziaływania tej kultury rozciągał się na Wyżynie Sandomierskiej. Typową cechą tej kultury jest obecność falistych ornamentów na misach uzyskanych z odciskania sznura na glinie. Unikalny jest też sposób wykonywania grobów niszowych.

Nietypowy grób należący do przedstawicielki społeczności tzw. kultury złockiej odkryli polscy archeolodzy w Kleczanowie (woj. świętokrzyskie). Na szkieletie kobiety widoczne są wyraźnie zmiany chorobowe, m.in. nogi o różnej długości. Przebadany grób był tzw. pochówkiem niszowym, składającym się z pionowego szybu o głębokości ponad 1,5 m, przez który prowadziło wejście do właściwego grobu mającego formę wydrążonej w lessie owalnej w planie komory. Płaskie dno grobu wyłożone było płytami kamiennymi. Na jego dnie znajdował się szkielet zmarłej. Kości były rozrzucone chaotycznie, bez zachowania porządku anatomicznego. Według archeologów, układ szczątków kostnych w grobie wskazuje, że zmarła nie została pochowana bezpośrednio po śmierci, ale dopiero po rozłożeniu się tkanek miękkich ciała. Zmarłej towarzyszyły nieliczne zabytki w postaci wykonanych z kości zwierzęcych tarczerek z otworami, prawdopodobnie stanowiące elementy pasa. Obok czaszki natomiast odkryto trójkątny grocik strzały z krzemienia czekoladowego, co sugeruje badaczom, że zmarłą postrzelono z łuku, oraz słabo zachowane naczynie ceramiczne. W jamie grobowej znaleziono również kościane szydło i niewielki fragment czworościennej siekiery wykonanej z krzemienia. Pobieżne oględziny kości wykonane przez archeologów pozwoliły stwierdzić, że pochowana osoba miała jedną nogę krótszą od drugiej, o co najmniej 5 cm, a więc musiała silnie utykać. Zmiany chorobowe widoczne są również na czaszce – oczodoły różnią się nieco wielkością i kształtem, ponadto usytuowane są nie w linii poziomej, ale ukośnie w stosunku do osi czaszki. Pochówki ludności kultury złockiej są zazwyczaj bogato wyposażone, przede wszystkim w naczynia, również brzoń, narzędzia kamienne i kościane, a także ozdoby. Brak takiego wyposażenia, zdaniem naukowców, oraz znalezienie fragmentów naczyń w szybie prowadzącym do grobu sugeruje, że zostało on wyrabowany⁴⁶³.

Kultura amfor kulistych⁴⁶⁴ występowała w latach 3100–2600 p.n.e., w dorzeczu

462 Nazwa kultury pochodzi od wsi Złota, gdzie znalezione zostały jej ślady.

463 Por.: szz/ agt/, w *Świętokrzyskiem odkryto pochówek osoby niepełnosprawnej sprzed 5 tys. lat*. PAP - Nauka w Polsce 16.01.2014.

464 Nazwa tej kultury pochodzi od charakterystycznego dla niej typu wyrobów ceramicznych o kulistym

Łaby, w Polsce, Mołdawii, na Wołyniu i Podolu. Dotychczas odnalezione osady tej kultury charakteryzowały się małą liczbą domów o konstrukcji słupowej, zbudowanych na planie nieregularnego czworokąta. Czasami również w formie ziemianki. Groby budowano najczęściej w formie skrzyń z kamieni, przykrytych ziemnym nasypem. Często dno grobowca oraz jego wierzchnia warstwa były brukowane. Wewnątrz znajdowano ozdoby, krzemienne narzędzia (siekiery) oraz naczynia. Wiele pochówków zawiera szczątki zwierząt, głównie bydła z obciętymi rogami. Na naczyniach zarówno na zewnątrz jak i wewnątrz umieszczano znak swastyki (Rębków Parcele wykopaliska w 1938 roku – dziś Rębków Borki). W grobach znajdowano nawet sześć rodzajów garnków i naczyń glinianych, co świadczy o różnorodnej diecie ówczesnych ludów. Ludy te wierzyły w życie pozagrobowe, na co wskazuje wyposażanie zmarłych w narzędzia i naczynia (prawdopodobnie z jedzeniem). Narzędzia to przede wszystkim krzemienne siekiery i krzemienne ostrza, natomiast brak jest w znaleziskach kamiennych toporków. Garnki były wykonywane metodą doklejania uformowanych wstępnie wałków. Uszy na garnkach i naczyniach były niewielkie i służyły do zawieszania garnków na sznurkach. Brak w grobowcach naczyń, które by odpowiadały dzisiejszym kubkom, przypuszczalnie, dlatego, że były one wykonywane z mało trwałych materiałów np. ze skóry. Kształt szyjki garnków wskazuje na możliwość przykrywania ich właśnie skózanymi kubkami. Ponieważ wiadomo, że umieszczany na garnkach znak swastyki był symbolem Słońca i Dobra oznacza to, że te znaki są pierwszymi znakami pisanymi na obecnych ziemiach polskich. W tym okresie pojawił się bardzo ważny zwyczaj przy chowaniu zmarłych, wokół pochówków (przypuszczalnie tylko starszyny rodowej?) w okręgu chowano bydło. Była to zapewne forma zaopatrzenia zmarłego w jego życiu w zaświatach⁴⁶⁵. Na ziemiach polskich kompleks konstrukcji kultowych należących do przedstawicieli kultury amfor kulistych (3250 - 2400 lat p.n.e.) odkryto w Kowalu w woj. kujawsko-pomorskim. Miejsce wykorzystywane było przez długi czas, a odprawiane tu obrzędy miały skomplikowany charakter. Mamy dowody na to, że rytuały były rozłożone na wiele lat – tak było w przypadku składania zwierząt ofiarnych. Najwięcej ważnych informacji dostarczyły badania odkrytego na stanowisku pochówku ludzkiego, który znajdował się tuż obok monumentalnej konstrukcji wzniesionej z kilkusetkilogramowych gładów. Zdaniem naukowców w tym grobie pochowano ofiarę rytualnego zabójstwa, pochodzącą z arystokracji plemiennej. Analiza paleoserologiczna pozwoliła na określenie grupy krwi pochowanego osobnika, co jest pierwszym tego rodzaju przypadkiem w historii badań neolitu europejskiego. Tak samo jest w przypadku przeprowadzonych badań DNA, które są pierwszym w literaturze światowej opisem cech przedstawiciela kultury amfor kulistych i jednym z nielicznych dotyczących człowieka żyjącego w neolicie. Jak przekonują badacze, niektóre z odkrytych alleli są najstarszymi wśród zidentyfikowanych dotychczas w szczątkach ludzkich. W wyniku badań DNA potwierdzono m.in. takie cechy badanego osobnika jak nietolerancja laktozy oraz związek genetyczny zmarłego z rejonem Żyznego Półksiężycy – najbardziej żyznego obszaru Bliskiego Wschodu. Naukowcy poznali również dietę zmarłego. Analiza stabilnych izotopów azotu i węgla wykazała, że bardzo istotną

brzuścu. Ludność tej kultury eksploatowała krzemień pasiasty z kopalni w Krzemionkach Opatowskich. Na terenie Polski pozostawiła po sobie grobowce megalityczne typu skrzynkowego, datowane na połowę III tysiąclecia p.n.e.

465 W okresie późniejszym pojawiły się również wokół grobów władców pochówki ludzi (służby, może niewolników) (Korea, Chiny, Japonia). Sądzę, że późniejszy zwyczaj mógł być kontynuacją chowania bydła. Tym bardziej, że w kulturach tego okresu często obcych nie określano mianem ludzi (np. w Egipcie).] Bydło stanowiło przypuszczalnie własność osobistą.

część jego jadłospisu stanowiło proso – udział na poziomie 25 proc. Jest to najwcześniejszy dowód izotopowy na obecność tego zboża w diecie ludzkiej w środkowej Europie.

Do interesujących wniosków doprowadziła również analiza chemiczna spoiwa, pozyskanego spomiędzy ramion tworzących kościaną ozdobę w kształcie litery „T”, którą archeolodzy odkryli w opisywanym wyżej grobie. Jej wyniki sugerują, że jest to najstarsze w tej części Europy wapienne lepiszcze. Jednocześnie jest to dowód na znajomość procesu pozyskiwania tego surowca na terenie obecnej Polski już w okresie późnego neolitu⁴⁶⁶.

W kulturze amfor kolistych i kulturze złockiej pojawiają się groby z ofiarami z ludzi, w tej ostatniej groby wojowników. W kulturze amfor kolistych znany jest jeden pochówek kobiety o najwidoczniej wysokim prestiżu społecznym⁴⁶⁷. W społeczeństwach kultur pucharów lejkowatych, amfor kolistych i złockiej stwierdzono istnienie kategorii ludzi o niskiej randze społecznej, reprezentujących zapewne jeńców lub niewolników⁴⁶⁸. Fakty te dowodzą, że w ówczesnych społeczeństwach dochodziło do wyraźnego różnicowania się na grupy panujących i poddanych. Przypuszczalnie do podziału takiego dochodziło zapewne w wyniku narzucania zwierzchności jednym grupom przez drugie.

Faza/kultura protomierzanowicka (dawniej nazywana kulturą Chłopice-Veselè) pojawiła się prawdopodobnie jeszcze u schyłku istnienia krakowsko-sandomierskiej grupy kultury ceramiki sznurowej. Powstała zapewne na Wyżynie Małopolskiej i dała początek przemianom, dzięki którym wykryształizowała się kultura mierzanowicka. W Polsce swoim rozproszonym zasięgiem objęła górne dorzecze górnej Wisły, górnego Bugu i górnej Odry, na zachodzie granica przebiegała wzdłuż Prosny, natomiast na północy stanowi ją prawdopodobnie rubież Pojezierza Mazurskiego. Na południe od Karpat zajmuje część zachodniej Słowacji i wschodnich Moraw, to jest obszary w dorzeczu Wagu i lewobrzeżnego dorzecza Morawy, poza tym we wschodniej Słowacji Kotlinę Koszycką. Na wschodzie występuje ona w dorzeczu górnego Dniestru i Bugu (tzw. Kotliną Nadbużańską). Wśród pochówków zdecydowanie panował obrządek szkieletowy. Z terenu Polski znany jest tylko jeden ciepłopalny grób z Wierzbnika (dziś teren Starachowic). W grobach szkieletowych zmarli leżą w jamach o zarysie kolistym, owalnym lub prostokątnym (z zaokrąglonymi narożnikami) i ułożeni są na dnie jamy lub skrzyni grobowej na boku (mężczyźni na prawym, kobiety na lewym), z nogami przeważnie dość silnie podkurczonymi (zgiętymi w kolanach mniej więcej pod kątem prostym). Obie ręce złożone są na pasie, na piersiach lub tylko jedna ręka tak złożona, a druga wyprostowana i wyciągnięta wzdłuż ciała. W orientacji szkieletów według stron świata panuje dość duża różnorodność, jednak na niektórych stanowiskach obserwuje się tendencję do układania zmarłych na osi wschód-zachód.

466 Por.: szz/ mrt/, *Podsumowano badania unikatowych budowli obrzędowych sprzed 5 tys. lat*, PAP - Nauka w Polsce 25.02.2015. Kierownikiem badań był dr. Grzegorz Osipowicz, którego tezy przytaczam tu za wskazanym artykułem.

467 Por.: *Pradzieje ziem polskich*, pod red. Jerzego Kmiecńskiego, t. 1. *Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego*, cz. 1. *Epoka kamienia*, Warszawa 1989, s. 368.

468 Por.: *Pradzieje ziem polskich*, pod red. Jerzego Kmiecńskiego, t. 1. *Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego*, cz. 1. *Epoka kamienia*, Warszawa 1989, s. 368.

Kultura mierzanowicka⁴⁶⁹ (ok. 2300-1700 r. p.n.e.) wykształciła się, jako bezpośrednia kontynuacja kultury Chłopice-Veselé. J. Machnik wyróżnia dwie fazy rozwoju kultury mierzanowickiej: starszą, datowaną na brąz A1 (według chronologii naddunajskiej), oraz młodszą (schyłkową), datowaną na koniec brązu A1 i początek brązu A2. Ludność kultury mierzanowickiej zajmowała obszary rozciągające się w dorzeczu górnej Wisły, położone przeważnie na lewym jej brzegu. Część wschodnia rozciągała się do Wyżyny Sandomierskiej (grupa samborzecka), a zachodnia do Wyżyny Miechowskiej. Na południu kultura przenikała wzdłuż doliny Dunajca, sięgając do Kotliny Sądeckiej.

Kultura mierzanowicka sąsiadowała od północy z kulturą iwieńską oraz kulturą grobsko-śmiardowską, od wschodu z kulturą strzyżewską, a od zachodu z kulturą unietycką. Ceramika kultury mierzanowickiej wykazuje poważne zróżnicowanie lokalne. Obok tradycji kultury ceramiki sznurowej widoczne są oddziaływania kultur naddunajskich okresu wczesnego brązu. Najpopularniejsze formy ceramiczne odnajdywane na stanowiskach kulturowych to dwuuche amfory, naczynia garnkowate o esowatym profilu zdobione guzkami oraz poziomymi listewkami poniżej wlewu, a także naczynia o jajowatym brzuścu zaopatrzone w dwa masywne ucha umieszczone u nasady wyodrębnionej szyjki. Bardzo charakterystyczne dla omawianej kultury były również występujące w grobach kole złożone z paciorków fajansowych kościanych czy wykonanych z muszli. Wśród wyrobów metalowych szczególnie charakterystyczne są miedziane zausznicze w kształcie wierzbowego liścia, płaskie siekierki miedziane czy dłuta z podniesionymi brzegami. Znane są głównie małe osiedla i sezonowe obozowiska. Do celów mieszkalnych wykorzystywano też jaskinie. Spotyka się także większe osiedla (np. Iwanowice) zakładane na wzniesieniach, a nawet osady obronne (w rejonie miejscowości Sadowie w gminie Kocmyrzów-Luborzyca, kilkadziesiąt kilometrów na północ od Krakowa⁴⁷⁰, czy w Trzcinicy⁴⁷¹). W Iwanowicach przebadano część rowu o kilkumetrowej szerokości, ale funkcja tego obiektu nie jest jasna. W obrębie osiedli trafiano na jamy zasobowe tworzące zgrupowania być może stanowiące pozostałości poszczególnych gospodarstw. Cmentarzyska ludności kultury mierzanowickiej

469 Nazwa tej kultury pochodzi od eponimicznego stanowiska archeologicznego w Mierzanowicach koło Opatowa w województwie świętokrzyskim. W dawniejszych opracowaniach materiał archeologiczny obecnej kultury mierzanowickiej określany był jako kultura tomaszowska (nazwa od Tomaszowa w województwie małopolskim). W obrębie kultury mierzanowickiej można wydzielić również jej lokalne grupy: samborzecką (nazwa od Samborca w województwie świętokrzyskim) oraz iwanowicką (od Iwanowic w województwie małopolskim) i pleszowską (od Krakowa-Pleszowa). Ludność kultury mierzanowickiej należała do przykarpackiego kręgu kultur episznurowych.

470 Osada istniała mniej więcej między 2200 a 2050 r. p.n.e. Całe wzgórze ufortyfikowano - najpierw wykopano fosę o głębokości ok. 2 m. o zaawansowanej myśli obronnej świadczy fakt, że w miejscu, gdzie dostęp na wzgórze był najłatwiejszy – wykonano dwa rzędy rowów obronnych. Pozyskaną w ten sposób ziemię wykorzystano do usypania umocnień, które obłożono częściowo kamieniami. Osada funkcjonowała bardzo krótko. Być może mieszkało w niej zaledwie jedno pokolenie. Być może nie sprościli zagrożeniu, przed którym się bronili za wzniesionymi wałami. Wewnątrz założenia archeolodzy odkryli liczne ślady po działalności rzemieślniczej – dużą ilość fragmentów poprodukcyjnych w postaci wyrobów krzemieniowych i kamiennych. Znalezione też dużo toporów kamiennych, które zdaniem badaczy, mogły być używane w czasie walki wręcz. o tym, że hodowano zwierzęta, świadczą liczne fragmenty kości. Jednocześnie rozkwitało rolnictwo. Natrafiono na wiele żaren do rozcierania zboża. Jedno z nich ważyło ok. 80 kg. Por.: Szymon Zdziełowski, *Najstarsza osada obronna z epoki brązu na terenie Polski ma ponad 4 tys. lat*, PAP - Nauka w Polsce, 21.07.2016.

471 Trzcinicki gródek zajmował wówczas około 56-60 arów i był jednym z najstarszych tak silnie ufortyfikowanych grodów na naszych ziemiach. Założyciele grodu należeli do grupy pleszowskiej kultury mierzanowickiej. Grupa ta rozwinęła się pod wpływem oddziaływań południowych na grupy ludności kultury ceramiki sznurowej ze schyłkowego neolitu. Te południowe wpływy są bardzo dobrze widoczne w Trzcinicy.

zakładane były w pobliżu osiedli. Cmentarzyska były różnej wielkości. Największe liczyły od 150 do 300 pochówków. Groby były szkieletowe i przeważnie płaskie. Zmarłych składano do owalnych lub prostokątnych jam grobowych albo w trumnach z kłód drewnianych albo też owiniętych w matę lub plecionkę z cienkich patyków. Układ zwłok bywa skurczony jak i wyprostowany. Wedle starszych tradycji kultury ceramiki sznurowej zmarłych mężczyzn układano na prawym, a kobiety na lewym boku. W nielicznych przypadkach składano dwóch osobników dorosłych, jak również osoby dorosłej i dziecka. W wyposażeniu grobowym spotykamy oprócz fajansowych kolii, także kamienne i kościane narzędzia czy broń (zwłaszcza krzemienne grociki strzał), szpile kościane oraz nieliczne wyroby metalowe, przeważnie ozdoby miedziane. Wyjątkowo bogato wyposażony pochówek przedstawiciela kultury mierzanowickiej odkryto w Złotej. Przy mężczyźnie ułożonym „na żabę” znaleziono zabytki wskazujące, że został pochowany w paradnym stroju i z przedmiotami, których używał za życia. Prawdopodobnie był on naczelnikiem plemienia lub znaczącym przywódcą rodu. Ludność kultury mierzanowickiej zajmowała się głównie hodowlą zwierząt, o czym świadczą duże ilości kości kóz, owiec i bydła rogatego. Znaczenie miała też zapewne uprawa ziemi. Duże znaczenie miał również przemysł krzemienisty. Obok wcześniej użytkowanych złóż powstały nowe kopalnie (np. w Ożarowie i Glinianach w pow. opatowskim).

Na ślady osady kultury mierzanowickiej natrafili polscy archeolodzy w okolicach Krakowa. Jest to najstarsza rozpoznana do tej pory osada obronna z tego okresu na terenie Polski, ponadto jedna z większych (zajmowała powierzchnię porównywalną do pięciu boisk piłkarskich). Osada istniała mniej więcej między 2200 a 2050 r. p.n.e. Obecnie to rejon miejscowości Sadowie w gminie Kocmyrów-Luborzyca, kilkadziesiąt kilometrów na północ od Krakowa. Całe wzgórze ufortyfikowano – najpierw wykopano fosę o głębokości ok. 2 m. o zaawansowanej myśli obronnej świadczy fakt, że w miejscu, gdzie dostęp na wzgórze był najłatwiejszy – wykonano dwa rzędy rowów obronnych. Pozyskaną w ten sposób ziemię wykorzystano do usypania umocnień, które obłożono częściowo kamieniami. Monumentalne, ponadpięciohektarowe założenie powstało w początkach epoki brązu. Badacze nie potrafią w tym momencie podać szczegółowych informacji na temat czasu jego funkcjonowania, gdyż odkrycia dokonano w ostatnich tygodniach. Teraz czekają na analizy próbek węgla drzewnego pod kątem określenia ich wieku metodą radiowęglową. Osadę zamieszkiwali przedstawiciele społeczności kultury mierzanowickiej. W przeciwieństwie do swoich poprzedników ludność ta na dużą skalę trudniła się rolnictwem i prowadziła osiadły tryb życia. Wcześniej, przez kilkadziesiąt lat, w tym rejonie dominowały społeczności, które cechował półosiadły tryb życia skoncentrowany na hodowli zwierząt. Zdaniem badaczy lokalni mieszkańcy ówczesnej Małopolski wzorce przy zakładaniu olbrzymiego założenia obronnego czerpali albo od ludów z zachodniej części Europy Środkowej lub od społeczności zakarpackich. Wspomniana osada funkcjonowała jednak bardzo krótko. Być może mieszkało w niej zaledwie jedno pokolenie. Być może nie sprościli zagrożeniu, przed którym się bronili za wzniesionymi wałami. Wewnątrz założenia archeolodzy odkryli liczne ślady po działalności rzemieślniczej – dużą ilość fragmentów poprodukcyjnych w postaci wyrobów krzemienistych i kamiennych. Znaleziono też dużo toporów kamiennych, które zdaniem badaczy, mogły być używane w czasie walki wręcz. O tym, że hodowano zwierzęta, świadczą liczne fragmenty kości. Mogły paść się wewnątrz osady – od zabudowań do wałów znajdował się kilkudziesięciometrowy nieużytkowany pas ziemi, którego być może używano w tym celu. Jednocześnie

rozkwitało rolnictwo. Natrafiono na wiele żaren do rozcierania zboża. Jedno z nich ważyło ok. 80 kg. Zagadką tej społeczności są jej domy. Nie są one uchwytnie archeologicznie, co oznacza, że w zapisie kopalnym są zupełnie niewidoczne. W żadnej badanej do tej pory osadzie nie zachowały się ślady po nich. Tak samo jest w Sadowiu – w obrębie osady widocznych jest mnóstwo jam, w których przechowywano żywność lub umieszczano odpadki. Jednak chaty są niewidoczne. Zdaniem badaczy najbardziej prawdopodobne jest to, że wznoszono je w technice zrębowej, która nie wymagała wkopywania w grunt. Ściany wykonywano z poziomo układanych belek, połączonych w narożach⁴⁷².

Kultury grobów jamowych były typowe nie tylko dla wschodnich obszarów Europy, pojawiała się również na jej zachodnich krańcach. Kultura almerska⁴⁷³ powstała się na wschodnim wybrzeżu Hiszpanii. W kulturze almerskiej rozwijały się rolnictwo, hodowla i myślistwo. Posługiwano się narzędziami kamiennymi oraz drobnymi narzędziami miedzianymi. Przy pochówku tworzone groby jamowe.

Łowcy i pasterze strefy leśnej północno-wschodniej części Eurazji

Granicą przemian gospodarczo-kulturowych Eurazji były lasy umiarkowanej i subarktycznej strefy północno-wschodniej Europy oraz ogromnych obszarów kontynentalnego klimatu północno-wschodniej Azji. Wynikało to z odrębności klimatu, a także takich czynników jak gleba, zasoby botaniczne i warunki komunikacyjne. Obszary te zamieszkiwały ludy będące następcami wcześniejszych grup, przypuszczam, że dołączyły do nich również grupy zbieracko-łowieckie wypierane z terenów zajmowanych przez ludy o innych, bardziej wydajnych formach gospodarki, dzisiejsze badania genetyczne wskazują m.in. na migrację na te obszary niektórych ludów powiązanych z kulturą ceramiki sznurowej i innych kultur z zachodu lub południa. Z drugiej strony warunki geograficzne i powstałe na tym obszarze środowisko społeczne umożliwiały kolejne odkrycia cywilizacyjne, które później były przejmowane przez inne społeczeństwa.

W północnej części Wielkiego Stepu (okolice miasta Czelabińsk na Uralu) na pograniczu Europy Wschodniej i Azji Środkowej, rozwijała się Kultura Sintashta-Pietrowka (ros. *Синташтинская культура*, ang. *Sintashta culture*, również *Sintashta-Petrovka culture* lub *Sintashta-Arkaim culture*), datowana na 2100–1800 rok p.n.e. Wśród zachowanych artefaktów tej kultury znajdują się m.in. najstarsze znane rydwany, które zostały odnalezione w grobach elit jej przedstawicieli. Przypuszcza się, że to ludy tej kultury były pierwszymi ich twórcami i później wynalazek ten został przejęty przez pozostałe społeczeństwa Azji, Afryki później Europy⁴⁷⁴. Nie potrafimy odtworzyć formy organizacyjnej ludów tej kultury. Ich

472 Por.: *Niedaleko Krakowa odkryto twierdzę sprzed 4000 lat*. Tekst pochodzi z serwisu PAP Nauka w Polsce 21 LIPCA 2016.

473 Jej nazwa pochodzi od andaluzyjskiego miasta Almería (Hiszpania).

474 Wcześniej sądzono, że najstarsze, niepodważalne dowody na wykorzystywanie kół szprychowych pochodzą z przełomu XX/XIX w. p.n.e. z Azji Mniejszej. Na Bliskim Wschodzie znano dwa typy rydwanów. Początkowo w wozach wykorzystywane koła pełne. Pomysł wykorzystania wozów bojowych rozprzestrzeniła się poza tereny Azji, wzdłuż wybrzeży Morza Egejskiego do Grecji. Wozy bojowe znane były także plemionu celtyckim. Tam tradycja walki w

siedzibami były grody, w których szacunkowo zamieszkiwało od 200 do 700 osobników. Zdaniem niektórych archeologów do 2300 roku p.n.e. w miejscach związanych z grupami kulturowymi Sintashta i Petrovka w północnym Kazachstanie intensywnie eksploatowano udomowione bydło, owce i kozy oraz konie, okazjonalnie polując na dziką faunę. W grodziskach związanych z tą kulturą natrafiono również na ślady po kopalniach miedzi oraz na wyroby z brązu, co jest nietypowym zjawiskiem dla kultur rozwijających się na stepach.

Ze względu na problemy z identyfikacją szczątków pochodzących ze stanowiska archeologicznego Sintashta, a młodszymi szczątkami pochodzącymi z późniejszych osiedli, kultura Sintashta-Pietrowka stosunkowo niedawno została odróżniona od kultury andronowskiej. Obecnie kultura Sintashta-Pietrowka uważana jest za osobną kulturę, która poprzedziła kulturę andronowską. Jednocześnie stanowi część tzw. horyzontu andronowskiego (ang. *Andronovo horizon*) związanego z wczesnym rozwojem języków indoeuropejskich.

Kultura Sintashta-Pietrowka wyłoniła się w wyniku interakcji dwóch kultur, które ją poprzedziły. Kultura Sintashta-Pietrowka nastąpiła bezpośrednio po kulturze połtawskiej (2700–2100 p.n.e.), która rozwijała się na stepach w regionie Uralu i rzeki Toboł. Kultura połtawska stanowiła gałąź kultury grobów jamowych, która przeniosła się na wschód pomiędzy 2800–2600 r. p.n.e. Kilka grodzisk pochodzących z czasów kultury Sintashta-Pietrowka zostało wybudowanych na wcześniejszych grodziskach lub w pobliżu grobów pochodzących z okresu kultury połtawskiej. Dodatkowo motywy pochodzące z kultury połtawskiej występują na ceramice pochodzących z okresu kultury Sintashta-Pietrowka. Ponadto wśród przedmiotów kultury materialnej pochodzących z okresu kultury Sintashta-Pietrowka zauważa się wpływ późnej kultury abaszewskiej (2500–1900 p.n.e.).

Pierwsze grodziska kultury Sintashta-Pietrowka powstały około 2100 r. p.n.e. w okresie zmian klimatycznych zachodzących na jałowym Stepie Kazachskim, klimat stał się bardziej suchy i mroźny. Podmokłe tereny położone wokół Uralu oraz górnego odcinka rzeki Toboł stanowiły na początku okresowe schronienie dla ludów w trakcie zim. W późniejszym okresie region stał się istotny dla przetrwania, co doprowadziło do stałego osiedlenia się ludów pasterskich z kultur połtawskiej i abaszewskiej.

W trakcie istnienia zarówno kultury abaszewskiej, jak i Sintashta-Pietrowka dochodziło do wojen międzyplemiennych, które przyczyniły się do pogłębiania kryzysu wynikłego z powodu zmian klimatycznych i zwiększenia konkurencji o zasoby naturalne między plemionami. Rozwijała się technologia wojenna, doszło m.in. do wynalezienia rydwanu wojennego oraz powstawały liczne umocnienia wokół grodzisk.

wozach bojowych przetrwała przynajmniej do I wieku n.e. Wozy bojowe brały udział w walkach jakie prowadził z plemionami celtyckimi Gnejusz Juliusz Agrykola, który w latach 77-84 n.e. piastował funkcję namiestnika Brytanii. David W. Anthony z Uniwersytetu Pensylwanii uważa, że rydwan był wynalazkiem praindoeuropejski z kultury kuro-arakskiej oraz kultury majkopskiej. [Por.: Wikipedia – Hasło: Rydwan. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Rydwan>

Ludy z kultury Sintaszta-Pietrowka najprawdopodobniej posługiwały się językiem indoirañskim (hipotezę tę mogą jednak podważać ostatnie badania genetyczne wskazujące na pochodzenie ludów tej kultury z zachodu (z grupy ludów powiązanych z kulturą ceramiki sznurowej). Identyfikacja języka używanego przez ludy z kultury Sintaszta-Pietrowka opiera się na podobieństwach poszczególnych sekcji występujących w Rygwedzie, indyjskiej świętej księdze, w której zawarte są starożytne indo-irańskie pieśni religijne zapisane w sanskrycie wedyjskim, z rytuałami pogrzebowymi kultury Sintaszta-Pietrowka. Jednocześnie występują wyrazy, które wskazują na mieszanie się języków zarówno z grupy indoirañskiej, jak i ugrofińskich. Pozwala to na wysunięcie hipotezy, że kultura Sintaszta-Pietrowka powstała w wyniku mieszania się ludów posługujących się zarówno językami ugrofińskimi, jak i indoirañskimi.

Ludy kultury Sintaszta-Pietrowka rozwinęły technologię wydobywania i obróbki miedzi. Rudy miedzi były pozyskiwane z pobliskich kopalń (np. Worowska Jama) przez mieszkańców grodzisk i przetwarzane na stopy brązu składające się z miedzi oraz arsenu. Wydobycie miedzi prowadzone było na skalę niemal przemysłową – na stanowiskach archeologicznych Arkaim, Sintaszta oraz Ust'ie natrafiono na ślady pieców do wytapiania oraz żużlu. Znaczna część pozyskiwanych surowców była przeznaczana na eksport do miast położonych w regionie Baktryjsko-Margiańskiego Zespołu Archeologicznego (w skrócie BMAC od *Bactria–Margiana Archaeological Complex*) związanego z rozwojem cywilizacji Oksus (Oxus) nad rzeką Amudaria (Azja Środkowa). Wymiana handlowa pomiędzy ludami z kultury Sintaszta-Pietrowka a miastami z regionu BMAC pozwoliła na powstanie pierwszego szlaku łączącego region stepu z miastami-państwami Mezopotamii. Tą drogą na Bliski Wschód trafiły np. rydwany.

Opublikowane w 2015 roku wyniki badań genetycznych próbek pobranych od szczątków dwóch mężczyzn tej kultury pozwoliły na ustalenie ścisłego związku pomiędzy ludami kultury Sintaszta-Pietrowka a ludami kultury ceramiki sznurowej. Autorzy hasła poświęconego tej kulturze wysnuwają z tego teorie, że ludy z kultury Sintaszta-Pietrowka wywodzą się od przemieszczających się z zachodu ludów związanych z kulturą ceramiki sznurowej⁴⁷⁵. To jednak zbyt uproszczenie, wszak wcześniej wskazywałem na wpływy na kulturę Sintaszta-Pietrowka i innych kultur, m.in. kultury grobów jamowych. Wykorzystywanie rydwanów w toczonych wojnach zapewne dawało ludom tej kultury czasową przewagę być może ułatwiało podboje i wytworzenie się warstw przywódczych (hierarchizację tego społeczeństwa).

Dorzecze środkowej Wołgi od schyłku III tysiąclecia p.n.e. do IX wieku p.n.e. zajmowała ludność kultury bałanowskiej, która występowała na terenach środkowego Powołża; ludy tej kultury budowały zarówno osiedla otwarte jak i obronne. Podstawą gospodarki była hodowla bydła rogatego, świń oraz uprawa ziemi i łowiectwo. Pochówki stanowiły groby szkieletowe płaskie lub kurhanowe; zmarli spoczywali w pozycji skurczonej. Najczęstsze artefakty to naczynia ceramiczne z kulistymi dnami oraz liczne wyroby kamienne, niewiele z brązu.

W centralnej części Europy Wschodniej począwszy od III tysiąclecia p.n.e.

475 Por. Hasło: Kultura Sintaszta-Pietrowska. Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_Sintaszta-Pietrowka

rozwijała się kultura fatianowska, znana z grobów odkrytych w dolinach Oki i Wołgi (stanowisko eponimiczne w Fatianowie [koło Jarosławia] odkryto w 1875 r.). Zaliczana jest do europejskich kultur ceramiki sznurowej, tym charakterystycznym sposobem (oraz nacięciami) zdobiono amfory o kolistym brzuscu i wazy z wysoką szyjką. Niestety, nie zachowały się żadne ślady osad ludności tej kultury (w każdym razie dotąd nie zostały takie odkryte). Ludność ta prowadziła nomadyczny tryb życia, trudniąc się hodowlą (bydła, owiec, świń i koni). Zmarłych chowano na prawym boku z podgiętymi nogami, bogato wyposażano w topory bojowe z gładzonego kamienia, później z miedzi i brązu. Brak osad oraz powiązań z innymi kulturami tego okresu i rejonu wskazuje na przybycie tu półkoczowniczych twórców tej kultury z innych terenów. Najdalej wysuniętym na wschód składnikiem kultury fatianowskiej, uważanym czasem za odrębną kulturę, jest grupa bałanowska (nazwa od cmentarzyska Bałanowo w dawnej Republice Czuwalskiej [Czuboskara]) datowana od przełomu III/II tys. p.n.e. do I tys. p.n.e. Znane są długotrwałe osady tej grupy z drewnianymi, prostokątnymi domami. Cmentarzyska początkowo płaskie, potem kurhanowe. Podstawą gospodarki była dobrze rozwinięta hodowla i rolnictwo. Osiedla obronne tych ludów zaczęły pojawiać się pod presją naciskającej z południa ludności kultury abaszewskiej, lepiej zorganizowanej i dysponującej już wyższą techniką zbrojną (rydwany).

Proces kształtowania się kultury abaszewskiej został zapoczątkowany przez koczownicze grupy ludności stepowej, penetrującej obszary europejskiego lasostępu w górnym dorzeczu Donu w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. Ludność ta przybyła na obszar dorzecza rzek Sury i Swiagi zajęty dotąd przez osadnictwo kultury bałanowskiej. Jej ekspansja musiała wiązać się z poszukiwaniem rud metali, bowiem ludność tej kultury przejęła miejsca wydobywania związane z ludnością reprezentującą horyzont sejmiński-turbiński. o charakterze tego procesu poświadczają znaleziska z kurhanu z miejscowości Pepkino w rejonie górno-marijskim, gdzie odkryto zbiorową mogiłę 27 wojowników, w których kościach tkwiły groty strzał. Z czasem ludność kultury abaszewskiej została zepchnięta na prawobrzeżną część Powołża. Kultura abaszewska rozwijała się według lat kalibrowanych w okresie 2200-1700/1600 p.n.e.⁴⁷⁶. Swoim zasięgiem obejmowała ona głównie dorzecze Wołgi na odcinku od Jarosławia aż po Kazań, po czym pod koniec II tysiąclecia została zepchnięta przez kulturę grobów zrębowych do dorzecza Wołgi i Wiatki. W gospodarce dominowała hodowla, często w typie pasterskim, jednak z biegiem czasu wraz ze stabilizacją osadnictwa coraz bardziej rozwinięte było także rolnictwo. Wśród hodowanych zwierząt dominowało bydło, znaczną rolę odgrywały także drobne przeżuwacze, zwłaszcza w okresach charakteryzujących się o wiele większą ruchliwością, czyli na początku istnienia tej kultury oraz w niektórych grupach pod koniec II tysiąclecia p.n.e. W późniejszym okresie dość często zaczęły występować wśród hodowanych zwierząt świny. W początkowej fazie istnienia kultury abaszewskiej ludność ją reprezentująca wykazywała się znaczną ruchliwością, co w przełożeniu na osadnictwo wiąże się z istnieniem krótko zamieszkałych osad. Osiedla lokowano często w pobliżu złóż miedzi, dla których zapuszczano się na obszary południowego Uralu. Z biegiem czasu, wraz ze zwiększeniem roli rolnictwa, osadnictwo zaczęło ulegać stabilizacji. Upowszechniły się wtedy wielkie osiedla z budowlami o konstrukcji słupowej i dwuspadowymi

⁴⁷⁶ Warto tu zastanowić się nad cezurą końcową dla tej kultury. To mniej więcej czas wybuchu stratowulkanu Santoryn (Thera), który spowodował znaczne ochłodzenie klimatu i mógł wpłynąć na ruchy ludności tych terenów, ich emigrację.

dachami. Interesujące obiekty odkryto na stanowisku archeologicznym położonym w miejscowości Šilovskoje Woroneżem, gdzie odkryto osiem dużych budynków, pozostałości warsztatu odlewniczego i dwa obiekty kultowe.

W kulturze abaszewskiej dominowały groby kurhanowe o formie licowanych i przykrywanych drewnem jam. Ciała chowano na osi wschód-zachód, z głową skierowaną na wschód. Typowe są tutaj pochówki wtórne, pochówki zdekompletowane i naruszone oraz kenotafy, czyli symboliczne groby bez szczątków zmarłego. Bardzo dużą rolę w obrzędzie pogrzebowym odgrywał ogień, o czym świadczą pozostałości znajdujących się nad jamą lub wokół niej spalonych naziemnych konstrukcji, na które dopiero nasypywano kopiec. Do jam grobowych wsypywano także rozżarzony węgiel. Zmarłych zaopatrywano w broń brązową lub krzemienną, liczne ozdoby stroju, a także składano do grobów ofiary ze zwierząt, najczęściej poćwiartowanych sztuk. W strefach, w których ludność abaszewska wchodziła w kontakt z innymi ugrupowaniami, mamy do czynienia z mogiłami zbiorowymi wojowników, co potwierdza agresywny charakter omawianej kultury. Przykładami takich mogił są kurhany w miejscowościach Staro Ardatowsk na Powołżu i Jukalekulev w Baszkirii. Z kulturą abaszewską wiąże się ogromny rozwój metalurgii i odlewnictwa brązowego, jaki zaszedł w drugiej połowie II tysiąclecia p.n.e. na obszarach wschodnioeuropejskiego lasostępu i ogromnego obszaru od Powołża i południowego Uralu na wschodzie do Karelii i Finlandii na zachodzie, gdzie docierały wpływy ludności abaszewskiej. Do charakterystycznych dla omawianej jednostki wyrobów należą: topory ze zwisającym obuchem, groty oszczepów z kutymi tulejkami sztylety, noże, płaskie siekiery oraz bardzo duża liczba różnego rodzaju ozdób, takich jak wisiorki czy diademy. Liczne są również wyroby krzemienne, na przykład noże, sierpy i skrobacze. Pod koniec II tysiąclecia p.n.e. na obszary zajmowane przez kulturę abaszewską napłynęły grupy późnej kultury grobów zrębowych, wypierając ludność omawianej jednostki taksonomicznej w kierunku północnym w dorzecze Wołgi i Wiatki, gdzie około 900 lat p.n.e. jednostka ta zanikła⁴⁷⁷.

Pomiędzy XVI w. p.n.e. a IX w. p.n.e. w międzyrzeczu Wołgi oraz dolnej i środkowej Oki rozwijała się kultura pozdniakowska. *Ludy tej kultury* zamieszkiwały w otwartych osiedlach, podstawą ich gospodarki była hodowla i uprawa ziemi; duże znaczenie miało wciąż łowiectwo i rybactwo. Znane są dla tej kultury cmentarzyska z pochówkami szkieletowymi. Przypuszcza się, że kultura pozdniakowska prawdopodobnie powstała pod wpływem kultury grobów zrębowych.

Na bazie miejscowego substratu wschodnich grup kultury wołosowskiej pod wpływem oddziaływań wczesnozrębowych i abaszewskich (pokrowsko-abaszewskich) doszło do uformowania się kultury nadkazańskiej, która rozwijała się na terenach dorzecza środkowej Wołgi, Kazmy i rzeki Biełaja w okresie od XVI do IX wieku p.n.e. Ludność tej kultury zajmowała się hodowlą zwierząt, uprawą ziemi, łowiectwem i rybactwem. Na stanowiskach tej kultury odkryto ośrodki metalurgii brązu, a także ślady kontaktów z kulturą nordyjską (obejmującą obszary Niz. Niemieckiej, Jutlandii i południowej Skandynawii). Moim zdaniem, nie możemy jednak wykluczyć, że były to tylko kontakty pośrednie i wyroby kultury nordyjskiej trafiały tu za pośrednictwem innych ludów. Ludność kultury nadkazańskiej budowała osiedla obronne zabudowane domostwami półziemiankowymi o konstrukcji słupowej;

⁴⁷⁷ Por.: Wikipedia – Kultura Abaszewska. https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_abaszewska

groby płaskie, szkieletowe; ceramika – naczynia kulistodenne.

Wzdłuż rzek i obrzeży tajgi, gdzieś z terenów położonych na północ od Ałtaju i Sajanów, przemieszczały się mobilne grupy konnych wojowników i myśliwych uzbrojonych w brązową i kamienną broń, stosujących również uzbrojenie ochronne z kościanych płytek. Rekrutowali się oni głównie ze społeczności pasterzy i hodowców koni z pogórzy Ałtaju, skąd wynieśli m.in. wysokie umiejętności metalurgiczne (technologię brązów cynowych) oraz ze społeczności myśliwych i rybaków pogórza Sajanów. Z tego środowiska zaczerpnęli technologię obróbki kamienia. (krzemienne grociki strzał do łuku, nefrytowe kółka) i kości (element pancerzy). Przypuszczam, że możliwości środowiskowe i poziom ówczesnej gospodarki umożliwiały istnienie tylko ograniczonych wielkością grup. Nadwyżki ludności były zmuszone do szukania dla siebie innych form życia, być może był nim połączony z koczownictwem zwykły rozbój (takie grupy na obszarach różnych pograniczy pojawiały się jeszcze w połowie II tysiąclecia n.e.). Sprawnie zorganizowane grupy przemieszczały się na pograniczu strefy leśnej aż w stronę środkowego Uralu. Unikali otwartych obszarów stepowych i leśnotepowych w obawie przed konfrontacją z ludami kultur andronowsko-abaszewskich dysponujących rydwanami. Ugrupowania sejmińsko-turbińskie były zjawiskiem ponadkulturowym. Obszary strefy leśnostepowej i zachodniosyberyjskiej tajgi znajdowały się pod nieustanną presją ośrodków cywilizacyjnych ze stepów Kazachstanu, przedpoli Ałtaju i Sajonów w górnym dorzeczu Obu i Irtyżu⁴⁷⁸.

Kontakty między ludami różnych kultur ok. 2000 lat. p.n.e. (Kultura unietycka)

Ponad 3800 lat temu młody mężczyzna, urodzony prawdopodobnie w Skanii (region Szwecji), wybrał się w podróż na południe i pokonując ponad 900 km dotarł w okolice dzisiejszego Wrocławia. Tu został zabity przez przedstawicieli miejscowych społeczności. Nie znamy przyczyn tego mordu. Ślady tej historii zawiera grób odkryty w Milejowicach koło Wrocławia. Znalezione w nim szczątki dorosłego mężczyzny z grotem strzały w okolicy kręgosłupa. Nawet po śmierci mężczyzna obejmował rękami młodą kobietę. Po jego drugiej stronie leżała druga kobieta, obejmująca dziecko. Grób był dość dziwny – bardzo płytki, ciała dosłownie wystawały na powierzchnię, a ludzie byli złożeni w nietypowej pozycji. Dzięki datowaniu radiowęglowemu ustalono, że wszyscy zmarli około 1844 roku p.n.e. Pochodzenie zmarłych ustalono, badając ich kości pod kątem proporcji izotopów strontu. Jak się okazało, kobiety i dziecko były miejscowe – urodziły się i zmarły w okolicach dzisiejszego Wrocławia, mężczyzna był zaś obcy. Prawdopodobnie pochodził ze Skanii. Wynik badania węgla C14 pozwala dodatkowo sądzić, że mieszkał nad morzem. Badanie izotopów węgla i azotu pozwoliło poznać ich dietę. Obie kobiety i dziecko były dobrze odżywione, ale mężczyzna głodował, i to mocno, przez rok albo nawet dwa. Przypuszczalnie pod koniec życia musiał walczyć o przetrwanie. Na pewno nie dojadał, możliwe, że jadł nawet trawy. Konsultacji z ekspertami z policji wykazały, że tuż przed śmiercią mężczyzna usiłował walczyć i uciekał. Odkrycie to stanowi pierwszy potwierdzony kontakt ziem Polski i Szwecji w prehistorii. Wcześniej ludzie też na pewno migrowali, ale w tym wypadku możemy pokazać dokładnie: ten mężczyzna i ta kobieta znali się, choć urodzili się tysiąc km od siebie. Droga, jaką

⁴⁷⁸ Por. J. Chochorowski, *Spółeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, [w:] *Wielka historia Świata. Stary i Nowy Świat*, pod redakcją naukową Joachima Śliwy, Kraków 2005, s. 438-440.

musiał przebyć mężczyzna, była bardzo daleka – wynosiła ponad 800 km w linii prostej. Część archeologów nawet dziś nie wierzy, że ludzie wtedy – w epoce brązu – pieszo czy w łodzi (dłubance⁴⁷⁹), mogli pokonać Bałtyk. Pochówek badany przez Dalię Pokuttę pochodzi z czasów tzw. kultury unietyckiej (2200 – 1700 p.n.e.). Stanowiska tej kultury znajduje się na terenie Moraw, Czech, Słowacji, Niemiec i Polski – Śląska, Wielkopolski, ziemi lubuskiej, Pomorza i Kujaw. Badania tej kultury prowadzone są przez kilka dużych ośrodków Europy w ramach unijnego programu "The Mobility of Culture in Bronze Age Europe". Dalia Pokutta w ramach tego projektu skupia się przede wszystkim na terytorium Dolnego Śląska i tworzy "bioarcheologiczny portret" kultury unietyckiej w Polsce, wykorzystując wyniki izotopowych analiz szczątków ludzi z wczesnej epoki brązu (okres od 2200 do 1600 r. p.n.e.). W trakcie projektu archeolog przebadła szczątki ponad 50 osób z okolic Wrocławia, znalezione na 15 cmentarzyskach (kurhanach śląskiej grupy kultury unietyckiej). Analizowała izotopy węgla i azotu, (aby poznać dietę) i strontu, który pozwala prześledzić migracje. Badania pokazały dużą mobilność tamtejszej ludności. Oznacza to duży odsetek osób nielokalnych, które zmarły w latach 2200 – 1740 p.n.e. na tych obszarach. W fazie szczytowego rozwoju kultury unietyckiej, w latach 1850 – 1750 p.n.e., czterech na dziesięciu jej przedstawicieli nie urodziło się na Śląsku. Zdaniem Dalii Pokutty, świadczy to o wieloetniczności regionu. Są wskazania sugerujące tam obecność ludzi z terenów dzisiejszych Niemiec Środkowych, Skandynawii i Czech, Wielkopolski, najprawdopodobniej także Kotliny Karpackiej i Litwy⁴⁸⁰.

Przenikanie się różnych kultur dowodzą również badania archeologiczne na obszarze Książnic. Książnice należą do stosunkowo wąskiego kręgu stanowisk z neolitu i wczesnej epoki brązu, gdzie w jednym miejscu mamy odkrytą sekwencję większości kultur archeologicznych od IV do II tysiąclecia p.n.e. Na jednym wzgórzu kilka różnych ludów zakładało osady i cmentarzyska. Pierwsze ślady zasiedlenia na wzgórzu pozostawiła społeczność kultury lubelsko – wołyńskiej. To ludność eneolityczna znająca tajniki wytopu miedzi, utrzymująca rozległe kontakty ze społecznościami zamieszkującymi tereny na południe od łuku Karpat. Badane przez archeologów cmentarzysko tej ludności należy do najbogatszych znanych na ziemiach Polski z tego okresu. Zarejestrowano wyraźnie wydzieloną strefę, gdzie chowano elitę. Do grobów wkładano wyroby miedziane, niezwykle rzadko spotykane w Polsce – topór, siekierę, dłuto, jak również wyszukaną i bardzo liczną biżuterię miedzianą oraz masywne wyroby krzemienne – w tym sztylet. Wszystkie te przedmioty jednoznacznie można identyfikować jako obiekty prestiżu, wyznaczające rangę posiadającego je człowieka. To jedyne w Polsce cmentarzysko neolityczne, na którym zarejestrowano bardzo wyraźny układ binarny. Osobną strefę zarezerwowano dla mężczyzn, osobną dla kobiet. Oprócz grobów elity, badacze natknęli się na osobne pole grzebalne, gdzie pochówki były wyraźnie uboższe, wyposażone jedynie w naczynia gliniane i krzemienie. Zdaniem badającego ten grób archeologa, Stanisława Wilka, (za którym przytaczam tu większość z tez): *Mamy tutaj świetnie udokumentowane początki rozwarstwienia społecznego, początki rodzenia się kasty wojowników i skoliigaconych z nimi bogatych kobiet, odwzorowane w zapisie pochodzącym z grobów*. Moim zdaniem świadectwo podboju. Elity należały do odrębnej grupy kulturowej. Tak zwane *bogactwo kobiet*, przejawiające się

479 Prawdopodobnie zostały wynalezione w ósmym tysiącleciu p.n.e.

480 Por.: Anna Ślęzak, *Prehistoryczna wielka podróż i romans bez happy endu*. PAP - Nauka w Polsce 23.10.2013.

w stosunkowo bogatym wyposażeniu ich grobów, wynikało z pozycji ich najbliższej rodziny (wojowników). Podczas ostatniego sezonu prac archeologom udało się odkryć pierwszy w tej kulturze grób, który można uznać z całą pewnością za ciałopalny. Od dawna badacze przypuszczali, że tego typu pochówki nawiązujące do zwyczajów widocznych w pierwszej połowie IV tysiąclecia p.n.e. W Kotlinie Karpackiej, mogą się pojawić, ale do tej pory nie udawało się ich odkryć. Wewnątrz jamy grobowej znajdowała się sarta słabo przepalonych kości ludzkich oraz wyposażenie składające się z dwóch naczyń glinianych oraz jedenastu wyrobów krzemiennych⁴⁸¹. Jak podkreślają odkrywcy, ewenementem jest to, że każda z neolitycznych i wczesnobrązowych kultur, jaką udało się odkryć na stanowisku pojawiła się w najbogatszej i bardzo oryginalnej formie. Tak jest m.in. W przypadku pochówków ludności kultury złockiej. Spośród około 120 grobów, które znamy do tej pory 4 odkopane w Książnicach należą do najlepiej zachowanych. Pochówki dostarczyły niezwykle cennych informacji, dotyczących konstrukcji grobów niszowych oraz szczegółów bardzo oryginalnych i często *makabrycznych* praktyk pogrzebowych. Do tych ostatnich należy zwyczaj nadpalania zwłok niektórych zmarłych, celowa defragmentacja zwłok czy zbiorowe pochówki, gdzie wszyscy zmarli noszą ślady urazów, które najprawdopodobniej przyczyniły się ich śmierci. Moim zdaniem może to być również dowód walki, której konsekwencją mogło być narzucenie zwierzchności, lub nawet całkowita likwidacja mieszkańców danej osady. Archeolodzy znaleźli również ślady po rytuałach odprawianych przez przedstawicieli społeczności, starszej o kilkadziesiąt lat, kultury pucharów lejkowatych, znanej z budowy konstrukcji megalitycznych. W jednej z odkrytych w ramach osady jam spoczywał szkielet młodego jelenia. Jama została wykopana i wykończona w celu złożenia ofiary z jelenia. Na jej dnie znajduje się specjalnie wykonane zagłębienie. Być może miejsce, gdzie zbierała się krew z ofiary. Jest to pierwsze tego typu odkrycie w Polsce. Najbliższa analogia pochodzi z Bułgarii. Około 2200 lat p.n.e. podobny obiekt ofiarniczy, wykonała w Książnicach ludność wczesnobrązowej kultury mierzanowickiej. Na dnie specjalnie przygotowanej, wypalanej jamy, zlokalizowanej wewnątrz przestrzeni chronionej rowem obronnym, złożono psa. Obok szkieletu zwierzęcia znajdowały się dwa naczynia gliniane oraz okrągły, kościany dysk pokryty skomplikowaną dekoracją przywodzącą na myśl widok rozgwieżdżonego nieba. Nie wiemy, co było tak wyjątkowego w tej okolicy, że przez ponad 2000 lat różne ludy przychodziły dokładnie w to samo miejsce zakładały cmentarzyska i budowały osady. Na pewno lokalizacja – na bardzo wąskim płacie żyznych gleb lessowych oraz w niewielkiej odległości od doliny Wisły – sprzyjała osadnictwu. Ale z pewnością nie jest to jedyny czynnik⁴⁸². Ponadto właśnie w Książnicach znaleziono, jak się wydaje badaczom, najstarszy odkryty do tej pory grób należący do przedstawicieli kultury złockiej, datowany na sam początek III tys. p.n.e.

Migracje ludów kultury pucharów dzwonowatych⁴⁸³

Typowe dla kultury pucharów dzwonowatych artefakty pochodzą głównie ze wschodniego wybrzeża Półwyspu Pirenejskiego, a wyroby te pojawiły się w końcu czwartego tysiąclecia p.n.e.; z czasem przedstawiciele ludów zaliczanych do tej

481 Por.: Szymon Zdziebłowski, *10-lecie badań unikatowego stanowiska archeologicznego w Książnicach*, PAP Nauka w Polsce 07.05.2013.

482 Por.: Sz. Zdziebłowski, *10-lecie badań unikatowego stanowiska w Książnicach*. PAP Nauka w Polsce 07.05.2013. Stanisław Wilk jest pracownikiem Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze.

483 Kultura pucharów dzwonowatych (KPDz) prawdopodobnie powstała na podłożu kultury almerskiej.

kultury zasiedlili znaczne obszary Europy, a nawet północnej Afryki. Zdaniem archeologów nie można ich jednak utożsamiać z jednym określonym społeczeństwem. Mobilność ludności i gospodarka oparta na pasterstwie koczowniczym w dużej mierze przyczyniła się do stosunkowo szybkiej ekspansji tej kultury na terenie Europy. Ponieważ kultura ta reprezentowana była przez niewielkie grupy ludności, ulegała szybkiej asymilacji z miejscowym podłożem etnicznym, wnosząc poważny wkład w kształtowanie się społeczeństw epoki brązu.

W XIX-XVIII stuleciu p.n.e. na ziemie polskie dotarło prawdopodobnie kilka rodzin ludności tej kultury, być może handlujących miedzią i poszukujących kupców. Największe z cmentarzysk ludności kultury pucharów dzwonowatych na ziemiach polskich, liczące dziewiętnaście grobów, zbadano w Pietrowicach Wielkich na Górnym Śląsku. Zmarli grzebani byli najczęściej z rękoma ugiętymi w łokciach, dłońmi ułożonymi w okolicach twarzy oraz silnie podkurczonymi nogami. Mężczyźni ułożeni byli prawie zawsze na lewym boku, a kobiety na prawym. Groby mężczyzn bogato wyposażano w broń oraz naczynia z jedzeniem. Groby kobiece najczęściej były wyposażane w różnego rodzaju biżuterię z kości i bursztynu.

W Supraślu (woj. podlaskie) archeolodzy natknęli się na fragmenty kilku pucharów oraz mis, należących do społeczności pucharów dzwonowatych. Odkryte przez archeologów naczynia w Supraślu były zdobione ornamentem rytym zarówno na powierzchni zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Zdaniem badaczy były związane z obrzędami libacyjnymi z użyciem napojów tworzonych na bazie alkoholu. Znaczenie tych napojów miało charakter ceremonialny lub prestiżowy, a naczynia, z których je spożywano – reprezentacyjny. Fragmenty zdobionych naczyń otaczało niewielkie skupisko spalonych kości zwierzęcych lub ludzkich, w którym znajdował się również fragment paciorka bursztynowego. Kolejną ozdobę z tego surowca umieszczono w pobliżu skupiska obok skremowanych kości. Bursztyn dla był dla tej społeczności materiałem egzotycznym i prestiżowym, a na Podlasiu dotąd niespotykanym. Odkryte ozdoby należą do najstarszych tego rodzaju przedmiotów w tym regionie. W miejscu odprawiania rytuałów archeolodzy znaleźli również przedmioty wykonane z różnych odmian kamieni oraz z krzemienia. Wśród pierwszej kategorii znalazły się m.in. prostownik strzał do łuku, ciosło, fragment krzywego noża (tzw. Krummesser) oraz elementy sztyletu. Z wyrobów krzemiennych należy wymienić groty strzał do łuku, różne formy wkładek do narzędzi o złożonej konstrukcji ostrza oraz wiórowe noże. Wszystkie artefakty kamienne charakteryzują się doskonałością wykonania i są obce miejscowej wytwórczości. Należą do wyrobów rzadkich w tej części Europy i jednocześnie prestiżowych. Niektóre z przedmiotów były uszkodzone lub niewykończone, co według archeologów może wiązać się z określonym znaczeniem symbolicznym dla osób, które je składały. Archeolodzy sądzą, że fragmenty reprezentacyjnych pucharów dzwonowatych, ozdoby z egzotycznego na tym terenie surowca oraz elementy prestiżowego uzbrojenia wskazują na obecność nad Supraślą jednostek uprzywilejowanych o innym, wyższym statusie społecznym, czyli protoplastów arystokracji. To dyskusyjna teoria. Elit? w stosunku, do kogo? Może raczej grupa zajmująca się wymianą, albo wędrowna grupa rozbójnicza.

Ludzie z tej kultury przemieszczali się w poszukiwaniu bądź surowców, bądź ważnych szlaków komunikacyjnych i tak mogło być w tym przypadku. Dolinami rzeki Supraśl można było dojść do dorzecza Niemna, do rzeki Roś, gdzie w tamtych

czasach były kopalnie krzemienia. Archeolodzy do tej pory nie są w stanie ustalić jednoznacznie pochodzenia odkrytych przedmiotów. Znajdźiska, choć wyjątkowe ze względu na obecność najdalej na wschód wysuniętego zestawu przedmiotów związanych ze społecznością pucharów dzwonowatych, nie wyjaśniają jednak dróg i odległości migracji jego nosicieli⁴⁸⁴. Na razie nie wiadomo, gdzie ludzie ci mogli się osiedlać. Dotychczasowe odkrycia dotyczą miejsc o charakterze funeralno-pogrzebowym. Jak mówił Adam Wawrusiewicz z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, obecnie można mówić, że była to tzw. święta góra, na której chowano zmarłych i to - jak dodał - ważnych członków tej społeczności. Można wnioskować, że była to już społeczność zhierarchizowana. Zdaniem archeologów zwłoki zmarłego palono, na koniec rozbijano puchary. Narzędzia należące do zmarłego zakopywano w ziemi⁴⁸⁵.

Kryzys kultur rolniczych Europy Środkowo-Wschodniej

Jak ukazałem wyżej około drugiej połowy i pod koniec III tysiąclecia p.n.e. rozwijała się w półstępie Podola i Ukrainy między Karpatami a środkowym Dnieprem kultura ludów rolniczych, które uprawiały pszenicę, jęczmień i proso. Zajmowały one znaczą przestrzeń (między punktami: Kijów, Czehryń, Bałta, Bielce, Czerniowice, Trębowola), liczne zaś znajdźiska świadczą o względnie gęstym zaludnieniu zajętych przez nie obszarów i oto nagle ok. 1800/1600 roku p.n.e., wspomniane kulture nagle zanikły, nie pozostawiając ani śladu po sobie w późniejszych kulturach. Jakiś znaczny kataklizm spowodował emigrację lub znaczny spadek demograficzny i zmianę formy gospodarki ludów wytwarzających naczynia malowane. Na podstawie wskazówek archeologicznych należy przypuszczać, że w drugiej połowie trzeciego tysiąclecia w stepach i półstepach Europy panował dość głęboki spokój, który umożliwiał rozwój tych społeczeństw.

Kres wielu kultur rolniczych tej epoki nastąpił pomiędzy rokiem 1700 p.n.e. a 1500 p.n.e. W tym czasie nastąpił jakiś głęboki wstrząs, a wraz z nim zupełne zniszczenie. Około tejże daty upadła na pograniczach Europy i Anatolii potężna Troja II, trwająca mniej więcej od roku 2500 p.n.e. do 2000 roku p.n.e.⁴⁸⁶. Nie można wykluczyć, że spowodowane to zostało zmianą klimatu, ociepleniem, którego konsekwencją było dalsze topnienie lodowców i w konsekwencji ruchy skorupy Ziemi, co doprowadziło np. do wzrostu trzęsień ziemi i m.in. wybuchu Thery i w konsekwencji znacznego ochłodzenia. Zmiana klimatu na terenie Europy spowodowała, zapewne ogromny kryzys gospodarczy, może nawet klęski głodu i znaczny spadek liczby ludności, a w dłuższym okresie cofnięcie się części społeczeństw do gospodarki hodowlano-pasterskiej.

Terytoria dzisiejszego Uzbekistanu i Turkmenistanu

W latach 2200-1700 p.n.e. południe Uzbekistanu i Turkmenistanu zamieszkiwały społeczeństwa⁴⁸⁷ znane pod nazwą baktryjsko-margiańskie (ang. Bactria–Margiana Archaeological Complex, BMAC). Poziom gospodarki i kulture tych

484 Por.: szz/ mrt/, *Unikatowe odkrycie archeologiczne w Supraślu*, PAP - Nauka w Polsce, 18.09.2014.

485 Por.: swi/ rof/ gma/ Artur Reszko, *Archeolodzy: kultura pucharów dzwonowatych była obecna w Podlaskiem*, PAP - Nauka w Polsce 2015 / 19.08.2015.

486 Por.: Moszyński K., *Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą Słowian*, Kraków 1925, s. 8.

487 Nie jak spotkałem w jakimś tekście w Internecie, *zaawansowana cywilizacja epoki brązu*.

ludów był pokrewny kulturze Doliny Indusu. Stanowili oni mieszkankę ludów autochtonicznych, nieindoeuropejskich [?]. Obecnie ludność ta całkowicie zaginęła, wyparta przez ludy indo-aryjskie⁴⁸⁸ z zachodniego Kazachstanu. Warstwy archeologiczne (np. w *Dżarkutan* niedaleko granicy z Afganistanem) dowodzą istnienia tam ośrodków o charakterze miejskim. Znano i stosowano metody irygacji, uprawiano pszenicę i jęczmień oraz prawdopodobnie znano pewien rodzaj pisma. Od ok. roku 1700 p.n.e. Indo-Ariowie zaczęli emigrować na Półwysep Indyjski. W ich miejsce wkroczyły irańskie plemiona pasterskie z Sogdiany, które z czasem przeszły tu na osiadły tryb życia. Data tej migracji pokrywa się z datą zmian gospodarczych i kulturowych na obszarach europejskich. Można, więc przypuszczać, że przyczyna tych ruchów dla obu obszarów była wspólna. Wiadomo również o istnieniu innej kultury, znanej jako Tazabagyab. Pojawiła się ona ok. roku 1500 p.n.e. koło Choronezu, na południe od Jeziora Aralskiego i jest kolebką ludów irańskich zachodniego Turkiestanu. Kultura ta zawierała elementy kultury andronowskiej, której zasięg rozciągał się od Uralu do jeziora Bajkał, a na południu sięgał Syr-darii.

Obszary dzisiejszego Kazachstanu

Semiyarka to osada z późnej epoki brązu w obwodzie Abajskim w północno-wschodnim Kazachstanie, zamieszкана od około 1600 r. p.n.e. Jest ona powiązana z kulturą czerkaską⁴⁸⁹ (1600–1250 r. p.n.e.) i kulturą aleksiejewsko-sargaryjską (1500–1100 r. p.n.e.), podgrupą kultury andronowskiej. Na stanowisku znajduje się monumentalna architektura oraz dowody produkcji ceramiki i brązu cynowego. Rudy miedzi i cyny używane do produkcji artefaktów z Semiyarki prawdopodobnie pochodziły z gór Ałtaj we wschodnim Kazachstanie.

Badania geofizyczne w Semiyarce brytyjsko-kazachstański zespół rozpoczął w 2018 roku. Zbiór powierzchniowy pozwolił na odkrycie licznych fragmentów ceramiki z późnej epoki brązu oraz pozostałości metalurgicznych, w tym istotnych dowodów na produkcję brązu cynowego. Znaleźiska te sugerują, że Semiyarka była prawdopodobnie wysoce zorganizowanym ośrodkiem metalurgicznym, zdolnym do kontrolowanej produkcji, co podważa założenia o braku zorganizowanej gospodarki metalowej wśród półkoczowniczych społeczności stepowych. Badania geofizyczne ujawniły również ślady architektoniczne wewnątrz umocnień ziemnych, wskazujące na ich uporządkowany układ. Wyniki te stanowią podstawę trwających wykopalisk i datowania bezwzględne, które są obecnie częścią projektu DREAM finansowanego przez Europejską Radę ds. Badań Naukowych / brytyjski program Badań i Innowacji na University College London.

Semiyarka mogła być metropolią epoki brązu i jest jednym z nielicznych znanych miejsc produkcji brązu cynowego na stepach euroazjatyckich. Biorąc pod uwagę wielkość osady wynoszącą 40 ha i obecność umocnień ziemnych, badacze zaproponowali uznanie Semiyarki jako największego „proto-miasta” na północnych stepach Kazachstanu. Badania pokazują, że obszar ten był jeszcze większy, prawdopodobnie o powierzchni 140 ha, i prawdopodobnie stanowił znaczący ośrodek produkcji metalurgicznej. W tym regionie zidentyfikowano niewiele ośrodków

488 Pojęcie indoaryjskie jest, moim zdaniem, dyskusyjne, niejasne.

489 Kultura czerkaską to kultura archeologiczna epoki brązu, położona na południu Uralu i zachodniej Syberii. Jej nazwa pochodzi od wsi *Czerkaskuł*, położonej w rejonie kaslińskim obwodu czelabińskiego. Otwarta w 1964 roku przez KVSalnikov.

produkcyjnych, prawie wyłącznie na terenach górskich w pobliżu kopalń. Semiyarka jest pierwszym dużym ośrodkiem stepowym, w którym na miejscu wydobywa się cynę i brąz.

Kultura czerkaskulicka andronoidzka, która pojawiła się najpierw w zachodniej Syberii, stanowiła połączenie tradycji andronowskich i lokalnych, a jej społeczności zajmowały się pasterstwem, łowiectwem, zbieractwem i rybołówstwem. Równocześnie na wschodnich stepach euroazjatyckich rozprzestrzeniła się kultura materialna Aleksiejewsko-Sargaryjska, co oznaczało rozwój trwalszych osad i osad o powierzchni do 30 ha⁴⁹⁰.

Ameryka Południowa

Nasza wiedza o ludach Ameryki z okresu przedkolumbijskiego jest wciąż jeszcze niewielka. Pisząc już w XXI wieku, swoją wspomnianą już tu książkę, Imanuel Geiss, stwierdza, że ludy zamieszkujące Amerykę prekolumbijską *współistniały w trzech formach życia: dzikości, barbarzyństwa i cywilizacji. Jego zdaniem, kultury wysokie koncentrowały się w centrum – w Ameryce Środkowej (Majowie i Aztekowie w Meksyku) i na wyżynach Ameryki Południowej (Inkowie w dzisiejszym Peru i Boliwii). W następstwie całkowitej izolacji kultury te pozostały na poziomie Sumerów z ok. 2500 r. p.n.e.*⁴⁹¹. W trzech zdaniach tak wiele błędów. Moim zdaniem teza o tzw. współistnieniu jest nieprawdziwa, gdyż między ludami o różnej formie organizacji toczyła się – jak i na trzech kontynentach tzw. „Starego Świata” – zacięta walka o terytorium. Pojęcia „dzikość”, „barbarzyństwo” i „cywilizacja” są pojęciami subiektywnymi. Pojęcie „kultury wysokie” jest podobnie niejasne, należy też zaznaczyć, że początki kultury Tiahuanaco w Andach mają miejsce dopiero ok. 200 roku naszej ery.

Jest prawdą, że mniej więcej do końca III tysiąclecia przed naszą erą na terenie obu Ameryk dominowały dwie formy gospodarki: gospodarka zbieracko-łowiecka leśna i stepowa, ale na niektórych obszarach ślady początków stałego osadnictwa i początków gospodarki rolnej dostrzegamy już od VIII tysiąclecia p.n.e. Z terenów Ameryki Środkowej (gdzie odkryto najstarsze ślady uprawy kukurydzy) wiedza o kultywacji także innych roślin nadających się do jedzenia rozprzestrzeniła się i w Ameryce Północnej. Najbardziej zaawansowana była kultura rolna w południowo-zachodniej części północnego kontynentu, czyli w dzisiejszej Arizonie, Nowym Meksyku, Teksasie, Utah i Kolorado. Znalezione na tych terenach kolby kukurydzy datuje się na około 3,5 tys. lat p.n.e.

Rolnictwo w Andach

Na terytorium Ameryki Południowej proces przechodzenia części społeczeństw do osiadłego trybu życia rozpoczął się w IV tysiącleciu p.n.e. Historycy, opierając się wcześniej na ówczesnych badaniach archeologicznych wyodrębnili

490 Por.: Miljana Radivojević, Dan Lawrence, Wiktor K. Merz, Ilja V. Merz, Elena Demidkova, Mark Woolston-Houshold, Richie Villis i Peter J. Brown, Główne miasto kazachskiego stepu? Badamy dziedzictwo Semiyarki z epoki brązu, <https://www.cambridge.org/core/journals/antiquity/article/major-city-of-the-kazakh-steppe-investigating-semiyarkas-bronze-age-legacy/7D20FEEC9B8F7BC60721BF7CA401B788>

491 Geiss I., dz. cyt., s. 173. Przyjmowanie określeń typu: *dzikość*, *barbarzyństwo* przez współczesnego historyka musi budzić zdziwienie.

w dziejach tego obszaru tzw. *okres przedceramiczny*, który na terenie Andów trwał od około 3750-1800 roku p.n.e. Skończył się wraz z pierwszym zastosowaniem ceramiki. (Dotychczasowe badania wskazują jednak, że ceramikę zaczęto wytwarzać tu już około 4000 roku p.n.e.). Już od około IV tysiąclecia p.n.e. obserwujemy tu również załazki gospodarki rolnej. Ludność stopniowo przechodziła na osiadły tryb życia i zaczęła uprawiać: ziemniaki (psinka ziemniak – *Solanum tuberosum*)⁴⁹², pomidory (pomidor zwyczajny – *Lycopersicon esculentum*), paprykę (papryka owocowa – *Capsicum frutescens*), zwaną też pieprzowiec owocowy, dynie (dynia olbrzymia – *Cucurbita maxima*). Zaczęto też hodować: alpaka (*Vicugna pacos*) i lamę (*Lama glama*). Rolnictwo i hodowla umożliwiła gwałtowny wzrost liczby ludzi. Nadwyżkę siły roboczej przeznaczono, więc do budowy małych świątyń i ośrodków kultowych. Jeden z wcześniejszych powstał w Aspero ok. 2600 roku p.n.e. Składał się z 6 kopców o wys. 9 m z kamiennymi konstrukcjami ceremonialnymi na szczycie.

Ślady najstarszego miasta (ośrodka ceremonialnego)⁴⁹³, datowanego na 3000 rok p.n.e. zostały odnalezione na terenie doliny Chicama. Zachowane ruiny pochodzą z okresu 1800-1400 rok p.n.e., zostały odnalezione w Las Haldas, Kotosh oraz La Florida (obecnie w obszarze Limy). W Las Haldas (pomiędzy dolinami Casma i Culebras) odkryto trzy place ze świątyniami usytuowanymi na ich krańcach. Świątynie wzniesiono na platformach lub zboczach wzgórza. Ich konstrukcja składała się z dwóch pionowych bloków wykonanych z kamieni bazaltowych, pomiędzy które ułożono warstwę gliny i kamieni. W Kotosh została odnaleziona najstarsza budowla na terenach Andów. Nazwana została Świątynią Skrzyżowanych Rąk, od jej wystroju. Wewnątrz pomieszczenia, w niszach, umieszczono wykonane z gliny wyobrażenia skrzyżowanych rąk. Świątynia to czworokątne pomieszczenie wykonane z kamieni zespolonych gliną, postawione na 7,5 m wysokości platformie oblicowanej kamieniami. Przed świątynią znajdował się dziedziniec z paleniskiem. W mieście La Florida odkryto najbogatszy w formie ośrodek ceremonialny tego okresu. Odkryto w nim (w 1960 r.) pozostałości najprawdopodobniej największej piramidy środkowego wybrzeża. Została ona zbudowana z kamieni polnych. W pobliżu niej odnaleziono pozostałości platform i innych budowli. Najstarsze ślady wytwarzania ceramiki pochodzą z około 3300-3100 roku p.n.e. Odnalezione zostały na terenach północnej Kolumbii oraz południowego Ekwadoru. W Peru odnaleziono ceramikę datowaną na okres 1800-1500 rok p.n.e. Jest ona związana z powstałymi na tym terenie ośrodkami kulturowymi. Pochodząca z tego okresu ceramika to ciemne misy ozdobione nacięciami, punktowaniem i czerwonymi dekoracjami oraz butle zdobione czarnymi pasami na pomarańczowym tle.

Na nizinach Ameryki Południowej (Wenezuela, Kolumbia, północna Brazylia) początki rolnictwa pojawiły się około 3000 r. p.n.e. Na terytoriach tych w odróżnieniu od Andów i Mezoameryki do czasów Kolumba zamieszkiwały, jednak tylko plemiona

492 W stanie dzikim rozmaite gatunki psianek podobnych do ziemniaka występują w obu Amerykach, od Stanów Zjednoczonych po Urugwaj. Pierwotnie uważano, że ziemniaka udomowiono niezależnie w wielu kulturach, jednak nowsze badania genetyczne wykazały, że wszystkie odmiany rośliny wywodzą się z gatunku *Solanum brevicaule*, kultywowanego w dzisiejszym południowym Peru od przynajmniej 7000 lat. W wyniku setek lat krzyżowania i sztucznej selekcji do dziś powstało ponad tysiąc odmian uprawnych ziemniaka. Ponad 99% z nich wywodzi swój germplasm od jednej odmiany hodowanej pierwotnie na wyspach Chiloé.

493 Dzisiejsze badania archeologiczne, odkrycia osad wokół tzw. ośrodków ceremonialnych, dowodzą ponad wszelką wątpliwość, że odkryte ślady świątyń, piramidy i inne obiekty nie były jakimiś ponadregionalnymi centrami kultu (ośrodkami ceremonialnymi), lecz częścią istniejących wówczas ośrodków gospodarczo-społecznych.

półkoczownicze i koczownicze (zbieracko-łowieckie). Zaczęto tam uprawiać maniok jadalny (*Manihot esculenta*), który stał się podstawą wyżywienia niektórych społeczeństw. Uprawiano ponad to także: ananas jadalny (*Ananas comosus*), czy też orzech ziemny (*Arachis hypogaea*).

Kultura Norte Chico⁴⁹⁴

Norte Chico (również Caral⁴⁹⁵, lub Caral-Supe) jest kulturą archeologiczną prekolumbijskiej Ameryki Południowej funkcjonującą w obecnym regionie Norte Chico w północnej części wybrzeża Peru w okresie od ok. 3000 roku p.n.e. do ok. 1700 roku p.n.e. Jest to, na terenie obu Ameryk, najstarsza znana kultura posiadająca ośrodki miejskie. Istniała równolegle z egipskim Średnim Państwem i poprzedzała kulturę Olmeków z Ameryki Środkowej o przeszło tysiąc lat.

Znanych jest około 30 dużych ośrodków osadniczych tej kultury. Charakterystyczny dla niej jest zupełny brak ceramiki i prawie zupełny brak sztuki (malarstwo, rzeźba). Najbardziej widocznym osiągnięciem jest monumentalna architektura, w tym płasko ścięte kopce przypominające piramidy schodkowe. Znaleźiska archeologiczne wskazują na znajomość tkactwa oraz używanie symboli religijnych typowych dla całego obszaru Andów. Wydaje się, że musiała istnieć w tym społeczeństwie jakaś rozwinięta struktura polityczna, ale niewiele wiadomo na ten temat, szczególnie w kwestii wpływu zasobów żywnościowych na jej istnienie.

Miasto (wielka osada) Caral-Supe obejmowało obszar 66 hektarów, który zamieszkiwało ponad 3000 ludzi. Znajdował się w nim kompleks świątyni, amfiteatrów, placów i budynków mieszkalnych, stanowiło główny ośrodek cywilizacji Caral Supe, obejmującej, co najmniej, 17 starożytnych kompleksów piramid i osiedli odkrytych ostatnio w peruwiańskiej Dolinie Supe.

Piramidy budowane w górskiej dolinie na wysokości ok. 3500 m w Caral w okresie od XXVII do XXI wieku p.n.e. powstawały w tym samym okresie, co egipska Wielka Piramida Cheopsa, której wiek szacuje się na 2600-2500 lat p.n.e. Pod stopniami jednej piramid w Caral odkryto najstarsze, znane dziś, kipu, którego wiek ocenia się na niemal 5000 lat, (co wydłuża znany dotąd okres stosowania kipu w Andach o ok. 2000 lat). Wielkie bloki transportowano na trzcinowych matach (odkryto ich szczątki podczas badań archeologicznych). W przeciwieństwie do wielu innych stanowisk archeologicznych w Andach, w Caral nie odnaleziono żadnych śladów wojen, zniszczeń bitewnych, broni ani szczątków ofiar. Odnaleziono natomiast siedziska z kości wielorybów, muszle morskie, włókna kaktusa, owoce

494 Początkowo, idąc śladem wcześniejszych historyków chciałem dać temu rozdziałowi tytuł: „Święte miasto Caral-Supea”. Dziś wiemy, jednak, że odkryte elementy architektury o religijnym charakterze były tylko częścią znacznie większego organizmu – miasta. Najnowsze badania archeologiczne wskazują, że tzw. *centra religijne* były typowymi centrami politycznymi.

495 Nazwa wywodzi się od stanowiska Caral na pustyni w Dolinie Supe, gdzie znajduje się duże, dobrze rozpoznane stanowisko archeologiczne (w pobliżu miasta Supe w prowincji Barranca w północnym Peru). Archeolodzy wiedzieli o starożytnych stanowiskach na tym obszarze przynajmniej od lat 40. XX w. Najważniejszym przebadanym stanowiskiem jest właśnie rozpoznane w latach 90 XX w. Caral. Publikacje wyników badań tego stanowiska potwierdziły znaczenie tej kultury i zwiększyły zainteresowanie nią. Kulturę tę zaklasyfikowano do preceramicznej kultury późnego okresu archaicznego (należy do ostatniej, fazy V rozciągającej się od 2500 p.n.e. do 1600?). [W historiografii spotykamy jako cezurę końcową datę 1700, 1600 r. p.n.e. oraz (do 1500/1800 p.n.e.).]

z dżungli, blok soli wielkości notebooka i instrumenty muzyczne. Część historyków sugeruje, że może to wskazywać, iż miasto to było pokojowym ośrodkiem handlu, prekolumbijskiej sztuki i rozrywki. W jednej z piramid odkryto 32 flety zbudowane z kości pelikanów i kondorów oraz 37 rogów z kości jeleni i lam. Odnaleziono także ślady używania narkotyków i afrodyzjaków. Moim zdaniem teorie mówiące o roli handlu są bardzo dyskusyjne, taki uniemożliwiały bowiem ówczesne możliwości komunikacyjne. Tym bardziej nieuprawniona jest teoria o jakimś centrum sztuki i rozrywki. To zupełne nieporozumienie. Wytłumaczenie jest znacznie prostsze. Łatwy dostęp do żywności dawał miejscowej ludności takie nadwyżki żywności, dzięki którym zyskiwali wiele wolnego czasu, który zagospodarowywali w ten właśnie sposób. Oczywiście dochodziło do sporadycznych kontaktów z okoliczną ludnością łowiecką i jakąś z nią wymianą, która trudno jednak określać słowem – *handel*.

Układ architektoniczny Caral wskazuje, iż mogło być wzorem dla budowniczych innych miast późniejszych kultur prekolumbijskich w Ameryce Południowej. Kontynuatorką kultury Caral Supe była prawdopodobnie istniejąca w okresie 1200-600 r. p.n.e. kultura Chavin⁴⁹⁶.

Ameryka Północna

W omawianym w tym rozdziale okresie ludy zamieszkujące Południowy Zachód Ameryki Północnej wytworzyły ogromną ilość kultur, dla których punkty kulminacyjne i okresy ich największego rozkwitu były zbliżone czasowo lub się pokrywały. Niektóre z nich wpływały nawzajem na siebie lub mieszały się z biegiem czasu. Podobnie jak dla terenów Europy i tu – wprowadzony przez archeologów – podział na kultury budzi wiele wątpliwości. Wciąż bardzo niewiele wiemy o zachodzących wówczas procesach demograficznych, czy zmianach form organizacyjnych ówczesnych społeczeństw.

Ślady jednych z pierwszych kultur rolniczych, datowane na ok. 3,5 tys. lat p.n.e., odkryto w Cochise w Arizonie i Nowym Meksyku. Z tego okresu pochodzi też tzw. starsza kultura miedzi z rejonu Wielkich Jezior, gdzie wytwarzane były przedmioty z rozgrzewanej i kutej miedzi, znajdowane także w bardziej odległych rejonach, jako obiekty wymiany. Również na północnym wschodzie, w Nowej Anglii, znaleziska grobowe świadczą o ulubionym już wtedy kolorze w życiu ludzi nazwanych z tego powodu *red paint* (3000 lat p.n.e. do około 500 roku n.e.).

Eskimosi w Arktyce

Mianem Eskimosów, określa się plemiona odrębne od Indian Ameryki Północnej, mimo że są oni rdzennymi⁴⁹⁷ mieszkańcami Ameryki i ich tryb życia podobny jest do takiego np. Atapasków i Algoników. Nazwa Eskimos, pod którą znani są w świecie, pochodzi z języka algonikońskiego i oznacza „tych, którzy jedzą mięso”. Oni sami nazywają siebie: *Inuit* – ludzie.

Ślady obecności plemion w rejonach arktycznych można datować na około 9

496 Por.: *Wielka Historia Świata. Cywilizacje Ameryki Północnej, Środkowej i Południowej. Olmekowie - Inkowie*. T. 14. Poznań: Polskie Media Amer.Com, 2006, s. 212.

497 Pojęcie *rdzenny* należy rozumieć, w ten sposób, że znaleźli się na tym kontynencie przybywając z jedną z pierwszych fal osadniczych z Azji.

tys. lat p.n.e. Pierwsza kultura znająca łuk ze strzałami oraz harpuny, której dowody znaleziono w okolicy Kodiak, nazywana jest Takli (2500 r. p.n.e.). Później rejony arktyczne zostały zdominowane przez dwie kultury: Norton, nad Cieśniną Beringa i na Alasce, oraz Dosert, na wschód od rzeki Mackenzie aż po Grenlandię. Przedstawiciele obu używali kamienne lampy na tran, harpuny i noże w kształcie sierpa, zwane *ulu*. Mieszkali w niskich, osadzonych głęboko w ziemi domkach pokrytych skórą zwierzęcymi.

Eskimosi wynaleźli kajak i większy od niego umiak, którego długość dochodziła do 10 metrów. Były to wąskie łodzie, mające szkielet z drewna lub kości wielorybich, obciągnięte futrami. Prawie wszystkie ludy eskimoskie mieszkaly w rejonach nadbrzeżnych, polowali na fok, uchatki i wieloryby, trudnili się też rybołówstwem. Przypuszczalnie z powodu zmiany miejsc pobytu przez wieloryby przenieśli się za nimi na Wschód i w końcu rozmieścili się na olbrzymim terytorium od wschodniej Syberii do Grenlandii⁴⁹⁸.

Religie ludów Ameryki Północnej

Próbując rekonstruować wierzenia społeczeństw Ameryki Północnej sprzed pięciu tysięcy lat powinniśmy postawić pytanie: czy dzisiejsze (lub choćby z XV-XVI wieku) wierzenia plemion amerykańskich można rzutować na wierzenia sprzed tysięcy lat? Tym bardziej, że w czasach prehistorycznych mieliśmy do czynienia ze znacznie mniejszymi populacjami, że wielkość ich ulegała zmianie? Wiedza nasza na ten temat może mieć charakter wyłącznie hipotetyczny.

Wyobrażenia religijne przekazywano w legendach, które opowiadały o stworzeniu ziemi i ludzi. Każde plemię budowało własną genealogię, powtarzaną z pokolenia na pokolenie. Duże znaczenie miała wiara w boską świętą siłę, która tkwi we wszystkim. Owa bezosobowa istota stała się nam znana jako *Wielki Duch* (plemiona algonkińskie nazywają ją Manitu, Irokezi – Orenda, natomiast Siuksowie – Wakan Tanka). W określeniu Wielki Duch zawarte jest wyobrażenie wszechwładnej istoty boskiej. Wiara Indian odnosi się do siły działającej w sposób nadprzyrodzony nie poza lub ponad człowiekiem i przyrodą, lecz w nich obu, przez co określa się jej dynamizm (podobnie do *many* Polinezyjczyków i innych ludów, także afrykańskich). Odprawianie ceremonii powierzano czarownikowi. Rytuały odprawiano na wiele sposobów: od prymitywnego szamanizmu (wśród Eskimosów i myśliwych na Północy) po zorganizowane kapłaństwo (na Południowym Wschodzie i Południowym Zachodzie), a także przyjmowały formy mieszane. Wierzono, że pewne rzeczy i nieliczni ludzie posiadają owej siły więcej niż inni. Zdobycie jej jest również możliwe dzięki wielo znaczącym snom. Ludzie szczególnie inspirowani przez nie zostawali szamanami i wykorzystywali swoje zdolności do magii i leczenia.

Wśród Irokezów sny albo opowiadano publicznie, albo po kryjomu słuchano wyjaśnień ekspertów. Uchodziły one za wyraz ukrytych tęsknot i pragnień, których nigdy w sobie nie powinno się gromadzić zbyt wiele. (Przypomina to w przybliżeniu teorię marzeń sennych Freuda!). Zdaniem Indian istota ludzka składa się z trzech elementów: z ciała, duszy, która po śmierci udaje się do pewnego rodzaju nieba, oraz ducha, który po pogrzebie nadal istnieje w pobliżu potomków zmarłego i, będąc dla

498 Por.: I. S. Cyrus, dz. cyt., s. 23-24.

nich niewidzialnym, bierze udział w ich życiu. u Irokezów w czasie święta zimy łamana była bariera między żywymi a duchami przodków: wyobrażano sobie, że uczestniczą one w uczcie, zabawach i tańcach. Tańczono zarówno dla czystej przyjemności przy świeckich okazjach, jak i przede wszystkim podczas czynności rytualnych. Pojedynczo lub w grupach, w przebraniu zwierzęcym lub tylko w lekkim odzieniu, ale z pomalowanym ciałem, tańczyli przeważnie mężczyźni⁴⁹⁹.

Z czasem w społeczeństwach osiadłych wokół pierwotnych zwyczajów religijnych narastał cały system rytuałów, następowała też stopniowa alienacja czarowników – później kapłanów. Zwyczaj składania ofiar, przez coraz liczniejsze społeczeństwa prowadził do ciągłego bogacenia się i powstania warstwy kapłańskiej. Ofiarne zabijanie wziętych do niewoli przeciwników, przekształciły się w masowe składanie ludzkich ofiar.

Języki ludów Ameryki

Od czasu przybycia na kontynent amerykański języki jego mieszkańców rozwinęły się w tak odmiennym kierunku od języków azjatyckich⁵⁰⁰, (które naturalnie też się zmieniły), że nie sposób wykazać pokrewieństwa ani z azjatyckimi językami, ani z jakimikolwiek innymi.

Między poszczególnymi grupami języków występowały znaczne różnice. Z chwilą przybycia do Ameryki Europejczyków mieszkańcy tego kontynentu posługiwali się podobno 350 językami (dochodziło do tego również 24 języki Eskimosów). Wraz z wyćpieniem wielu plemion wymarły także ich języki. Obszary rozpowszechniania poszczególnych grup językowych były często znacznie oddalone od siebie, z czego próbuje się wyciągnąć wniosek o „wędrowkach ludów” na tym kontynencie. Pewne jest na przykład, że Apacze i Nawahowie odłączyli się od żyjących na Północy Atapasków i osiedlili na Południowym Zachodzie. Tajemnicze są natomiast dzieje Siuksów, ponieważ ich „wyspy językowe” rozsiane były w różnych miejscach i nie wiadomo, czy byli oni wczesnymi przybyszami, czy późniejszymi najeźdźcami. Największy obszar zajmowała jednak grupa algonkińska, a następnie języki Atapasków, rodzina uto-aztecka oraz języki Siuksów i Irokezów. W bardzo gęsto wówczas zasiedlonej Kalifornii (350 000 Indian w okresie podbojów hiszpańskich) żyło blisko 500 grup etnicznych, posługujących się przeszło stoma językami, a zatem więcej niż w całej Europie. Obecnie najczęściej używanym językiem jest język Nawahów.

Indianie Ameryki Północnej nie znali pisma, ale niektóre plemiona stosowały do zapisywania swego rodzaju sekwencji obrazków (piktografii). Rysunki przedstawiające zwierzęta, sceny myśliwskie i symbole, później także sceny wojenne, znajdowano na skórach zwierząt, korze i drewnie lub też na ścianach skalnych i na piasku.

Irokezi używali *wampum* jako narzędzi mnemotechnicznych: na sznur nakładano białe, fioletowe i purpurowe muszelki w określonej kolejności i wzorach, które miały odpowiednie znaczenie. Utrwalono w ten sposób czynności sakralne, konstytucję Ligi Irokeskiej i traktaty z białymi. Poza tym *wampum* były używane jako

499 Por.: I. S. Cyrus, dz. cyt., s. 22-23.

500 Może lepszym określeniem byłyby tu słowa: w oderwaniu się od języków Eurazji.

□ □ środek płatniczy i ozdoba. Między sobą ludy indiańskie porozumiewały się za pomocą języka migowego. Indianie udoskonaliли go do tego stopnia, że potrafili w nim przekazać prawie wszystko. Później komunikowali się w ten sposób także z białymi, gdy nie było tłumacza. Na większą odległość przekazywali wiadomości za pomocą sygnałów dymnych, bębnow i naśladowania głosów zwierząt⁵⁰¹.

Możliwości komunikacyjne – ważniejsze szlaki handlowe i ich zasięg do końca II tysiąclecia p.n.e.

Do końca II tysiąclecia p.n.e. doszło do stosunkowo znacznego wzrostu gęstości zaludnienia, uległy też na wielu obszarach znacznej zmianie formy organizacyjne wielu społeczeństw i wzrósł poziom ich gospodarki i techniki oraz kultury. Kontakty między nimi były jednak wciąż bardzo ograniczone, a to m.in. a może nawet głównie ze względów komunikacyjnych. Mimo tego, że niektóre ludy posiadały już znajomość koła, transport odbywał się głównie pieszo, czasami wzdłuż rzek przemieszczano się na prymitywnych łodziach (często tzw. dłubankach), tylko na tzw. wielkich rzekach (np. Nilu) poziom żeglugi był nieco wyższy. Tu do budowy statków wykorzystywano miejscowy materiał (trzcinę).

Pod koniec omawianego w tym rozdziale okresu istniała już (moim zdaniem jednak niewielka i tylko okresowa) łączność handlowa między różnymi powstałymi do tego czasu państwami. Między innymi pomiędzy społeczeństwami tzw. kultury doliny Indusu - drogą morską – z Azją Centralną, południem Półwyspu Indyjskiego, wybrzeżami Morza Arabskiego, rejonu Zatoki Perskiej i Półwyspu Arabskiego. Pośrednio może też z Azją Zachodnią i Egiptem oraz Kretą. Uważam jednak, że część badaczy przecenia takie stosunki handlowe. Wiele wskazuje na to, że zasięg ówczesnych szlaków handlowych miał jednak charakter lokalny, to znaczy obejmował co najwyżej tereny sąsiednich obszarów. Na przykład szlaki handlowe Egipcjan sprzed 2000 lat p.n.e. sięgały tylko terenów Bliskiego Wschodu, a nawet bliżej – obszaru Syro-Palestyny (często nie był to nawet handel, lecz składanie trybutu, lub zdobywanie dóbr w wyniku najazdów itp. Dziś trudno odróżnić sposób w jaki różne dobra trafiały na sąsiednie terytoria. Np. freski na ścianach budynków z Thery ukazują najazdy na wybrzeża Egiptu. Zwykle pirackie napady, nie handel.). Jak pisałem wyżej podejmowano okresowe działania w celu opanowania szlaków wzdłuż Morza Czerwonego, ale działania te miały charakter doraźny i z powodu kolejnych kryzysów nie były podejmowane przez kolejnych władców. Istnienie szlaków handlowych łączących Egipt z Bliskim Wschodem w IV tysiącleciu p.n.e. dowodzą badania archeologiczne na stanowisku w Tel Erani w Izraelu. Wynika z nich, że Egipcjanie zbudowali na terenach dzisiejszego południowego Izraela oraz Strefy Gazy sieć faktorii handlowych. Z tych wysuniętych placówek importowano nad Nil w okresie formowania się państwa egipskiego, czyli ponad 5000 lat temu surowce i produkty tam nieosiągalne. Wśród nich była miedź, ale również wino, które było

501 Por.: I. S. Cyrus, dz. cyt., s. 17-18. Wiele słów indiańskich weszło do języka potocznego współczesnych społeczeństw, np. tytoń (tabaka), mokasyny, wigwam, tobogan, tomahawk, kajak, Manitu, huragan, gquaw i kukurydza (mays). Przejęto od Indian również pewne pojęcia, jak: pal męczarni, braterstwo krwi, ścieżka wojenna, fajka pokoju, czarownik itd. Od nazw plemion pochodzi tysiące nazw geograficznych na mapach USA i Kanady, jak np. Alabama, Dakota, Kansas, Manhattan, Wichita, Ottawa – pochodzących od nazw plemion. Miasta nazwane od imion wodzów to: Seattle, Cochise, Osceola, Black Hawk, Quanah. Ponadto Chicago, w języku algonkińskim oznacza „miejsce cebuli”, i wiele innych, jak Miami, Yosemite, Michigan. Potomac, Chesapeake, Chattanooga, Hoboken itd.

traktowane jako wyrób luksusowy. Nie wiemy, czy były to stałe zamieszkałe osady egipskie, co potwierdzałoby tezę o częściowej kolonizacji tego rejonu przez Egipcjan, czy też były to bardziej przedstawicielstwa handlowe, do których raz na jakiś czas docierały karawany prowadzone nadmorskim szlakiem przez Synaj z Egiptu. Wcześniej dowody świadczące o takiej działalności odkryto z drugiej strony szlaku, prowadząc badania w Tell el-Farcha w Delcie Nilu, gdzie odkryto liczne importy z Palestyny. W drugim rejonie badań polskim archeologom udało się odkryć ślady obecności (być może tylko chwilowej) egipskiej pod koniec IV tysiąclecia p.n.e., co potwierdzają również wcześniejsze na tym stanowisku znaleziska oryginalnej ceramiki znad Nilu⁵⁰².

Możliwości komunikacyjne na terenie obu Ameryk były znacznie mniejsze, głównie z tego powodu, że na ich obszarach nie było zwierząt nadających się do ujarzemia. Również poziom rozwoju żeglugi był tu niższy niż wśród rozwiniętych społeczeństw Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Myślę, że to właśnie względy komunikacyjne były jedną z ważniejszych przyczyn wolniejszego rozwoju cywilizacyjnego tego obszaru.

Rozwój pisma

Mezopotamia. Pismo klinowe

Początkowo pismo miało charakter obrazkowy, czyli piktograficzny, a to wyklucza rozpoznanie języka, w jakim były wyrażane treści, stąd też nie może ono pomóc w identyfikacji ludu, który je tworzył. Stopniowo (od okresu wczesnodynastycznego) piktogramy przekształciły się w system pisma wyrazowo-sylabowego, czyli ideograficzno-zgłoskowego. Na etapie pisma ideograficznego znaków było bardzo dużo – ok. 2 tysięcy. Z czasem jednak coraz bardziej upraszczano formę zapisu, rezygnując z wielu szczegółów graficznych, zastępując obrazki kreskami w układzie pionowym i poziomym w efekcie, czego, pismo przekształciło się w system zapisu kreskowego, a liczba znaków uległa redukcji do ok. 500.

Wraz ze stopniowym upraszczaniem się formy zapisu rósł stopień komplikacji samego pisma, jeśli chodzi o jego odczytywanie, a tym samym i zapisywanie. Było to wynikiem stopniowej ewolucji pisma, której następnym etapem było pismo sylabowe. Jego pierwsze przykłady znajdujemy w tekstach z Ur z ok. 2800 r. p.n.e. – zawierają one elementy fonetyczne i gramatyczne, a tym samym na ich podstawie można zidentyfikować już język, w jakim są stworzone – językiem tym jest sumeryjski. Powraca, więc tym samym sugestia, że to właśnie ten lud był twórcą pisma. Mniej więcej do końca okresu wczesnodynastycznego II-III (2900-2334 r. p.n.e.), pismo nie ulegało zasadniczym przemianom, ale już pod koniec tego okresu nastąpiła ważna zmiana w kierunku pisania tekstów.

502 Por.: szz/ agt/, Szymon Zdziebłowski, *Krakowscy badacze tropią szlaki handlowe sprzed 5 tys. lat na Bliskim Wschodzie*, PAP - Nauka w Polsce 25.02.2014.

Sumeryjska tabliczka. Fot. Wikipedia.

Wraz z dojściem do władzy Sargona z Akadu (2370-2315 p.n.e.)⁵⁰³ nastąpiły pewne zmiany, gdyż Akadowie przyjęli system pisma sumeryjskiego, ale go przystosowali do swojego semickiego języka. Do ideogramów sumeryjskich dodali oni własne znaki fonetyczne, a zwłaszcza sylaby dopełniające, czyli określające wymowę. Przez te innowacje pismo nabrało charakteru rebusowego, na dodatek pozbawione znaków rozdzielających, a ze stosunkowo dużą liczbą znaków polifonicznych i homofonicznych było stosunkowo trudne w interpretacji. Dzieliło się ono teraz na trzy rodzaje znaków: wyrazowe (ideogramy), zgłoskowe (sylaby) i determinatywy. Ogólnie rzecz biorąc pismo miało charakter wyrazowo-sylabowy, a to z kolei było istotnym krokiem w rozwoju pisma na drodze do jego stricte sylabowej formy. Z kolei na terenach Syrii pismo klinowe zostało przystosowane do języka eblaickiego, gdzie podobnie, jak w przypadku języka akadyjskiego, również dodano szereg nowych znaków odzwierciedlających język eblaicki. Nie były to oczywiście jedyne odmiany językowe pisma klinowego, które w toku dziejów dostosowywane było do różnych języków, takich jak np.: staroperskiego i ugaryckiego.

W okresie panowania III dynastii z Ur (2113-2006 r. p.n.e.), nastąpił tzw. renesans sumeryjski. Język sumeryjski znowu stał się powszechny w użyciu, jednakże po tym okresie znowu ustąpił językowi akadyjskiemu, w którym były tworzone teksty klinowe aż do podbojów Aleksandra Wielkiego (IV w. p.n.e.). Do największego znaczenia pismo klinowe doszło w okresie XIV-XIII w. p.n.e., kiedy to język akadyjski nabrał znaczenia międzynarodowego, stając się językiem dyplomatycznym na całym Bliskim Wschodzie (archiwa tabliczek znaleziono również w Egipcie)⁵⁰⁴.

Pisano na miękkiej glinie rylcem ze ściętej łodygi trzciny, mającej przekrój

503 Wikipedia podaje daty 2334-2279 r. p.n.e.

504 Od czasów podbojów przez Aleksandra Wielkiego, używanie pisma klinowego było coraz bardziej sporadyczne, aż stopniowo zanikło. Związane to było z rozpowszechnieniem się pisma aramejskiego na Bliskim Wschodzie. Ostatni znany przez nas fakt użycia pisma klinowego jest datowany na 75 r. n.e. – jest to tekst astronomiczny.

trójkątny, po dokonaniu zapisu pozostawał ślad w postaci klina i to o różnym wyglądzie w zależności od sposobu nachylenia i siły nacisku rylca przez pisarza. Determinantami były materiał – glina, oraz rysik o trójkątnym przekroju. Rysik leżał na dłoni, zwróconej otwartą stroną do góry, przytrzymywany kciukiem, w drugiej ręce trzymana była tabliczka. Rylce, choć rzadziej, wykonywane były także z innych materiałów (kość słoniowa, metal). Na przestrzeni dziejów pisma klinowego w różnych okresach stosowano różne techniki przycinania rylców i kształtowania ich końcówek, co może być jednym z kryteriów rozpoznawania okresu, z jakiego pochodzi dany tekst. Kierunek pisma początkowo był od prawej do lewej strony, jednakże w 2 poł. III tys. p.n.e. uległ on zmianie. Przyczyna tej zmiany nie jest do końca jasna. Dawniej badacze wysuwali tezy, że wiązało się to z faktem zamazywania tekstu podczas zapisu z prawej na lewą stronę. Ostatnio jednak przeważają inne argumenty. A. Falkenstein uważał, że pewne rysunki mogą być właściwie przedstawiane i oglądane tylko wtedy, gdy tekst jest czytany z prawej na lewą stronę. Pomimo wagi tego argumentu, i tak kwestia związana ze zmianą kierunku pisania u schyłku okresu wczesnodynastycznego II-III, pozostaje niejasna. Gлина, której w Mezopotamii było pod dostatkiem była podstawowym materiałem, na którym dokonywano. Oczywiście nie był to jedyny nośnik. Teksty takie można zauważyć ryte w kamieniu, kości słoniowej i w metalu. Te ostatnie jednak były dużo radsze. Zapisane tabliczki mogły być i były często używane powtórnie do zapisu – po prostu na nowo ugniatało i formowano tabliczkę i na nowo ją zapisywano. W przypadku, gdy chciano, aby zapis był bardziej trwały i miał służyć dłużej, tabliczki gliniane wypalano. Tych jednak było mniej. Do naszych czasów w większości dochowały się tabliczki wypalone, ale nie celowo, tylko w toku pożarów archiwów i bibliotek (Biblioteka Aszurbanipala w Niniwie), podczas dość częstych wojen, jakie toczyły się w Mezopotamii. Kształty tabliczek również bywały różne, ale najczęściej były one kwadratowe lub prostokątne, w zastosowaniach praktycznych: w geodezji, przybierały kształt nieruchomości gruntowej z zaznaczonymi i opisanymi działkami; w geografii owalny map, znanych ziem, miast i zamieszkujących je ludów. Prostokątny kształt tabliczek wynikał z kształtu odcisku pieczęci cylindrycznych. Kąty proste pomagały w przechowywaniu książek w drewnianych skrzyniach we wspomnianej niniwskiej bibliotece, utrudniały ukruszanie w przypadkowych miejscach, nietrwałego z natury materiału.

Szkoły pisarzy (tabliczek) w czasach Assurbanipala, posługiwały się słownikami i podręcznikami. Uczono w nich obok języka akadyjskiego, również martwego już sumeryjskiego, który był niezbędny do zrozumienia wcześniejszych pism.

Kwestia inskrypcji zapisanych systemem pisma klinowego przedstawiała się rozmaicie. Nie można było robić żadnych założeń, co do natury języka. Jeśli pojawiały się teksty dwujęzyczne, to obie wersje były redagowane w różnych systemach pisma klinowego (w odróżnieniu np. od pisma staroegipskiego – Kamień z Rosetty), toteż jedna, jak i druga były nie do odczytania. Rąbka tajemnicy uchylił jako pierwszy Georg Grotefend w 1802 roku. W inskrypcjach z Persopolis (pochodzących z epoki Achemenidów) spostrzegł często powtarzające się słowo, które – sądząc z oficjalnego charakteru pism – oznaczało „król”. Po nim regularnie następowały dwie grupy znaków, które mogły odpowiadać imionom. Udało mu się odczytać imiona Dariusza i Kserksesa. Istniała jeszcze jedna trudność – jak dopasować dźwięki do znaków pisma klinowego. Z tego powodu sięgnął do języka

Awesty. Było to jednak posunięcie błędne gdyż awestyjski nie był identyczny z perskim. Inni uczeni (Rasmus Christian Rask, Eugène Burnouf i Christian Lassen) ponownie zbadali alfabet perski, poprawili nieprawidłowe wartości znaków przypisane przez Grotefenda i odczytali je na nowo. W roku 1847 cały alfabet perski był znany. Kiedy pismo klinowe ujawniło swoje sekrety, odcyfrowanie innych zapisanych nim języków nie stanowiło problemu. Charakterystycznymi cechami pisma klinowego było to, że: – słowo nigdy nie było dzielone i przenoszone do następnej linii (Grotefend 1814) – liczba różnych znaków w sposób oczywisty uzmysłowiła, że nie jest to pismo alfabetyczne, lecz sylabiczne, jak nazwał je Grotefend – niektóre znaki pisano fonetycznie albo ideograficznie, co oznacza, że ten sam znak mógł równie dobrze wyrażać dźwięk odpowiadający sylabie jak i pojęcie wyrażone słowem (Hincks 1850)⁵⁰⁵.

Najstarsze zabytki piśmiennictwa egipskiego pochodzą z III tysiąclecia p.n.e., co nie wyklucza prawdopodobieństwa, iż społeczeństwa zamieszkujące ten region znały pismo już wcześniej. Pismo egipskie, czyli hieroglify, należą do najstarszych na świecie. Hieroglify miały początkowo charakter obrazowy (ideograficzny), co oznaczało, iż jeden znak odpowiadał (zazwyczaj) jednemu wyrazowi. Hieroglifów używano głównie jako pisma monumentalnego dla tekstów religijnych. Pismo egipskie zasadniczo różni się od pisma z terenów Mezopotamii; znaki egipskie w odróżnieniu od pisma klinowego nie określają nigdy sylab, ale jedynie grupy spółgłosek, ponadto w zestawie znaków pisma egipskiego spotykamy jedynie obrazki typowe dla kraju nad Nilem – zwłaszcza ptaki, ryby, rośliny.

Starożytni Egipcjanie jako materiału piśmienniczego używali papirusu oraz kamienia do tworzenia napisów pomnikowych (np. w grobowcach faraonów). Najstarszy zwój papirusowy z zapisanymi hieroglifami pochodzi aż z ok. 2400 r. p.n.e. Znaki na papirusie rysowano za pomocą cienkiej trzcinki, ściętej ukośnie przy końcu. Ponieważ było to bardzo nietrwałe narzędzie, pisarz egipski musiał mieć cały ich zapas, który układał na specjalnej palecie. Na tejże palecie znajdował się również barwnik (ówczesny atrament), sporządzany z sadzy zmieszanej z żywicą, tartą gumą i wodą. Jak dowodzą znaleziska z tego okresu farba ta jest bardzo trwała, do dziś papirusy sprzed kilku tysięcy lat zadziwiają niezwykłą barwą i połyskiem pisma.

Jedną z form pisma ukształtowaną w starożytnym Egipcie około trzeciego tysiąclecia p.n.e. było pismo hieratyczne, które uważa się za uproszczoną formę pisma hieroglificznego. Owo uproszczenie polegało na ułatwieniu zapisu znaków, co w codziennym użytku było bardzo pomocne. Hieratyka używana była powszechnie, przede wszystkim jednak na potrzeby handlu. Używano jej też do zapisu dokumentów administracyjnych oraz tekstów literackich. Stosowano w nim proste i pochyle znaki, stąd nazywa się je także kursywą. Pismo hieratyczne utrwalano najczęściej na zwojach i arkuszach papirusowych, ostrakonach. Stosowano do tego pędzelek z trzciny i „czarnego tuszu”. Pismo to dominowało do przez dwa i pół tysiąca lat, dopiero ok. 600 r. p.n.e. zostało wyparte przez demotykę. Od tego okresu używano go jedynie do tekstów o charakterze religijnym, stąd wzięła się nazwa pisma hieratika (zapis kapłański). Najpóźniejsze dokumenty hieratyczne pochodzą z III w. n.e.. Hieratyka była zapisywana w układzie pionowym a od okresu XII dynastii - poziomym (od prawej do lewej). W połowie I tysiąclecia p.n.e. pojawiła jeszcze bardziej uproszczona forma pisma – demotyka.

505 Por.: Wikipedia, hasło: *Pismo klinowe*. https://pl.wikipedia.org/wiki/Pismo_klinowe

Zachowały się ślady instytucji sprawującej za czasów Cheopsa funkcję dzisiejszego archiwum i biblioteki. Ślady takiego zbioru zachowały się również z okresu 1411-1358 r. p.n.e. Książka egipska posiadała wówczas formę zwoju. Najpopularniejszym rodzajem książki była tzw. Księga umarłych, którą wkładano do grobu jako pomoc w wędrówce do królestwa cieni. Treścią jej były teksty święte i modlitwy wzbogacone charakterystycznymi ilustracjami. Za czasów Ramzesa II⁵⁰⁶ na ścianach sali bibliotecznej wykuto najstarszy katalog biblioteczny zawierający 37 tytułów. Podobna biblioteka istniała w świątyni bogini Izidy. W pobliżu Teb natrafiono na dwa groby, z których tytuły podawały słowo bibliotekarz, prawdopodobnie byli to ojciec i syn.

Trzcina papirusowa osiągała wysokość kilku metrów. Z jej łodyg tworzone arkusze, które następnie łączono w zwoje powleczone klejem dla lepszej przejrzystości pisma. Najstarsze zachowane zabytki piśmiennictwa na papirusie pochodzą z ok. 2400 r. p.n.e., prawdopodobnie wtedy już był powszechnie używany. Egzemplarze najstarszych zwojów zachowały do dziś miękkość i giętkość umożliwiając ich zwijanie i rozwijanie. Teksty literackie często umieszczano ze zmarłym w sarkofagu, gdzie mogli doczekać czasów współczesnych.

Stosunkowo późne źródła sugerują, że już jeden z pierwszych władców Egiptu, Aha, doskonale władał pismem. Miał nawet napisać kilka traktatów medycznych, choć wiarygodność tej tradycji jest, oczywiście, dyskusyjna. Najstarsze źródło mówiące wprost o faraonńskiej piśmienności pochodzi z końca V dynastii, czyli z końca III tysiąclecia p.n.e. Dostojnik królewski Inti kazał wykuć wewnątrz swojego grobowca w Sakkarze, niedaleko najstarszej piramidy świata, inskrypcję, w której wspomina otrzymanie listu własnoręcznie napisanego przez faraona Izeziego. Natomiast na liczne aluzje do umiejętności posługiwania się pismem przez władców kraju nad Nilem naukowiec natknął się w Tekstach Piramid, czyli pośród najstarszych religijnych inskrypcji wykutych wewnątrz 10 piramid. Przyszli faraonowie często pełnili wysokie stanowiska związane z administracją, a pełnienie jakiejkolwiek funkcji w administracji państwowej w starożytnym Egipcie wiązało się z koniecznością znajomości pisma. Niestety, niewiele wiadomo o edukacji dzieci królewskich, chociaż pewne jest, że już w czasach budowniczych piramid istniała na dworze królewskim specjalna instytucja powołana w tym celu. Z czasów królowej Hatszepsut (XV wiek p.n.e.) znane są postacie królewskich wychowawców, chociaż nie znamy dokładnej listy ich obowiązków. Prawdopodobnie królewskie dzieci, podobnie jak innych Egipcjan w szkołach pisarskich, uczono przede wszystkim hieratyki, która była niezbędna do kierowania administracją państwową. Nauka klasycznych hieroglifów prawdopodobnie zarezerwowana była dla dzieci przeznaczonych na urzędy kapłańskie i zapewne dla przyszłego następcy tronu" – przekonuje Taterka. Znajomość hieroglifów była niezbędna do wypełniania przez faraona królewskich obowiązków, do których należały religijne rytuały w czasie, których władca recytował święte teksty. Król natomiast był jedynym pośrednikiem między bogami a ludźmi. Często również identyfikowano go z bogiem Thotem, który był wynalazcą hieroglifów. Okazuje się jednak, że nie wszyscy faraonowie mówili w języku egipskim i potrafili go zapisać. W I tysiącleciu p.n.e., a i wcześniej Egipt bardzo często znajdował się pod obcym władaniem. Władcy perscy, greccy czy rzymscy, co prawda w oficjalnych

⁵⁰⁶ Wikipedia podaje datę: 1279-1213 r. p.n.e., Guinness Encyclopedia: 1304-1237 r. p.n.e., natomiast Józef Wolski podaje daty: 1291-1224 r. p.n.e., jak widać wszystkie źródła wskazują, że Ramzes II panował 66/67 lat.

przedstawieniach ukazywani byli na sposób egipski, ale znajomością języka, a tym bardziej hieroglifów, pochwalić się najczęściej nie mogli.

Uważa się, że większość faraonów знаła sztukę czytania i pisania. Umiejętności te obce były w pobliskiej Mezopotamii. *Współcześni władcom egipskim królówie i książęta mezopotamscy w zasadzie nie mogli pochwalić się znajomością pisma klinowego, co zapewne wynika z tego, że było ono zdecydowanie trudniejsze do opanowania, choć i tu zdarzały się wyjątki*⁵⁰⁷.

W omawianym w tym rozdziale okresie na terytorium dzisiejszych Chin nastąpił dalszy, znaczący postęp w posługiwaniu się pismem. Ślady pisma odkryto na zachowanych z okresu państwa Shang kościach do wróżenia, częściowo też na naczyniach z brązu. Przypuszczalnie Shangowie pisali również na drewnie, jedwabiu i bambusie; lecz z powodu wilgotnego klimatu chińskiego zabytki takie nie zachowały się do czasów dzisiejszych. W piśmie shangowskim obecne są już wszystkie zasadnicze cechy charakterystyczne dla pisma chińskiego. Oprócz piktografów i ideografów była już wówczas stosowana zasada używania klucza (znakownika) wraz z elementem fonetycznym dla tworzenia nowych słów-znaków. Pismo ma charakter raczej alfabetyczny niż fonetyczny charakter (w tym sensie, że znak posiada swe znaczenie całkiem niezależnie od wymowy). Zasada taka ułatwiała wynajdywanie nowych znaków na zasadzie podobnej do tworzenia w Europie neologizmów na podstawie łaciny lub greki (9/10 istniejących obecnie znaków chińskich powstało na podstawie tej zasady). Później pewna ilość kluczy, ostatecznie ustalona na 214, została wyselekcjonowana w celu odpowiedniej klasyfikacji znaków. Napisy shangowskie dostarczają około 3000 znaków, z których przeszło 1000 udało się rozszyfrować. Wiele z nich, mimo zmiany kształtu, jest podobnych do nowoczesnych. Podobnie jak i dziś pisano z góry do dołu i z prawej do lewej strony.

Kipu, Quipu, Khipu (w języku keczua „węzeł”) to nazwa formy trójwymiarowego zapisu stosowanego przez Indian prekolumbijskiej Ameryki Południowej. Nazywane jest „pismem węzełkowym”, ze względu na swoją formę: zbiór wykonanych z bawełny lub włosia lamy i alpaki kolorowych sznurków z supełkami. Co ciekawe znaczenie miał nie tylko sposób zawiązywania supełków. Ważny był również rodzaj, kolor przędzy, długość linek oraz sam skręt sznurka.

Kipu służyło do zapisywania liczb (najprawdopodobniej w systemie dziesiętnym), a zapewne także i innych informacji. Opisane w magazynie Science z 12 czerwca 2005 wyniki badań wskazują, że kipu mogło przechowywać także dane nienumeryczne, takie jak nazwy geograficzne, imię twórcy lub właściciela oraz przedmiot obliczeń, co czyniłoby z niego pierwotny rodzaj pisma. Posługiwali się nim członkowie klasy panującej oraz specjaliści rachmistrze (w języku keczua khipukamayuy) z imperium Inków oraz - jak wynika z nowych odkryć - także wcześniejsze kultury Indian Ameryki Południowej z obszaru Andów. Istniało kilka odmian kipu, które umożliwiały administratorom imperium m.in. ewidencję ludności, obliczanie podatków, zapisywanie stanów magazynowych, składanie sprawozdań, przechowywanie danych historycznych, kalendarzowych, itp. Jedno kipu mogło liczyć od kilku do nawet 2000 sznurów. W początkowym okresie podboju kontynentu było wykorzystywane także przez hiszpańskich kolonizatorów, służąc np. do ustalania

507 Por.: szz/ agt/, *Czy faraonowie znali hieroglify? – odpowiada polski egiptolog*, PAP - Nauka w Polsce 21.03.2014.

zobowiązań podatkowych i rozstrzygania sporów majątkowych. Z czasem zostało porzucone, jako „pogańskie” i wymagające korzystania z podejrzewanych o niełojalność keczuańskich rachmistrzów na rzecz pisma europejskiego. Zapomniane i w znacznej części zniszczone (współcześnie zachowało się mniej niż 1000 egzemplarzy), przetrwało jako system ewidencyjny w uproszczonej formie na peruwiańskich wyżynach. Prekolumbijskie kipu, rozszyfrowane tylko częściowo, pozostaje obiektem badań i różniących się między sobą interpretacji. Obecnie badania nad kipu są bardzo trudne, gdyż w czasie podboju większość egzemplarzy została spalona. Niedawne odkrycia na północnym wybrzeżu Peru wskazują, iż kipu było stosowane już przez lud Caral – jedną z najstarszych znanych obecnie prekolumbijskich cywilizacji istniejących przed ok. 5000 lat. Byłoby, więc jednym z najstarszych – obok pisma klinowego z Mezopotamii – systemów zapisywania informacji na świecie.

Istniało kilka rodzajów kipu. W zależności od odmiany służyło różnym celom (składanie sprawozdań, obliczanie podatków, notowanie stanów magazynowych, prowadzenie ewidencji ludności). Warto dodać, że jedno kipu mogło składać się nawet z 2000 sznurków⁵⁰⁸.

Świadomość historyczna i geograficzna społeczeństw wczesnej epoki brązu. Powstanie prawa. Ważniejsze idee.

Wzrost liczby ludności, a przede wszystkim zmiana form gospodarki umożliwiając współistnienie na jednym obszarze większych grup ludzkich spowodowały powstanie nowej formy organizacyjnej społeczeństw – organizacji rodowej oraz plemion. Odróżniam te grupy przyjmując, że w organizacjach rodowych stopień zhierarchizowania był znacznie mniejszy, do takiego mogło dochodzić tu dopiero w wyniku zagrożenia zewnętrznego. Wciąż najważniejsze było poczucie „związku krwi”. Na tym etapie wytworzyła się również idea własności terytorialnej. Myślę, że już w III tysiącleciu p.n.e. pojawiły się grupy ludzkie, które wzbogacały się napadaniem na innych. To już wówczas powstało niewolnictwo, choć jego szczątkowe ślady u niektórych społeczeństw osiadłych, o gospodarce, w której zaczynało dominować rolnictwo, dostrzegamy już kilka lat wcześniej. Początkowo ludy napadające na sąsiadów (zazwyczaj o odmiennej kulturze i gospodarce) czyniły to doraźnie i zadowolając się zdobyczą wracały do swego poprzedniego życia (pasterskiego, łowieckiego, koczowniczego), później jednak niektóre grupy narzucały swe zwierzchnictwo napadniętym i żyły z ich eksploatacji. Mechanizm taki istniał jeszcze na różnych obszarach stosunkowo długo. Społeczeństwo żyjące kosztem innych plemion jeszcze na początku i tysiąclecia opisuje np. w „Germanii” Tacyt. Z czasem wraz ze wzrostem liczby ludności i zagęszczeniem osad dochodziło również do walk między mieszkańcami poszczególnych osad. W wyniku walk dochodziło do narzucania zwierzchności jednym grupom ludzkim przez drugie władztwa oraz pozbawiania jednych przez drugich własności. Do czasu, gdy forma gospodarki rolnej uniemożliwiała wytworzenie wystarczających nadwyżek, by utrzymać obok producentów i warstwę panującą pierwsze tzw. „prepaństwa” były bardzo nietrwałe, z czasem jednak, gdy dzięki rozwojowi techniki rolnej (np. melioracji), ale i rozwojowi hodowli i pasterstwa produkcja żywności mogła wzrosnąć, powstały państwa. Nie znaczy to jednak – jak twierdzą marksiści –, że do powstania państw doszło

508 Por.: Wikipedia, hasło: *Kipu*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kipu>

w wyniku *rozwoju środków produkcji i podziału pracy*, wytworzenia się elit w wyniku stopniowego zawłaszczania własności. Państwa powstawały w wyniku narzucenia władzy jednym społeczeństwom przez drugie (czasami grupy wojowników, plemion koczowniczych, w których przywódcy wiodących rodów skupili wokół siebie wojowników, bywało też, że zbrojni jednych osad – później miast narzucali zwierzchnictwo innym miastom). Analiza procesu powstawania państw w omawianej epoce wskazuje wyraźnie, że powstawały one w wyniku narzucenia władzy (podboju). Mówią o tym też ówczesne legendy, np. „Saga o Gilgameszu”. Jak wspominałem wyżej, należy odrzucić pogląd marksistów jakoby do powstania państw dochodziło w wyniku *procesu społeczno-wytwórczego*⁵⁰⁹. Dzisiejsza wiedza historyczna każe również odrzucić założenie, że do powstania państw doszło w wyniku konieczności organizacji prac irygacyjnych. Nadwyżki żywności umożliwiały długotrwałe utrzymywanie tworzonych elit (m.in. władcy i jego rodziny, wojowników, kapłanów).

Do znaczących różnic majątkowych w społeczeństwach dochodziło już po powstaniu państw. Wcześniej były to społeczeństwa w zasadzie egalitarne. Wśród mieszkańców osad, a później miast, do drugiej połowy III tysiąclecia p.n.e. doszło do podziału pracy. Powstanie ośrodków wytwórczych i wymiany towarów (wynalazek wozu na kołach oraz statków na wiosła i żagle sprzyjał rozwojowi handlu dalekosiężnego), prowadziło do gromadzenia bogactw i powstawania wewnętrznych różnic majątkowych. Te wynikały jednak początkowo głównie w wyniku osiągniętej przewagi politycznej i zawłaszczenia u zarania państwowości własności ziemi, którą pracujący na niej mogli głównie dzierżawić. Dzierżawione były również tzw. *środki produkcji* (np. woły służące do uprawy pól).

W okresie między latami 3000 r. p.n.e. a 2000/1700 p.n.e., doszło do znaczących zmian form organizacyjnych zwłaszcza wśród społeczeństw osiadłych, rolniczych, ale też i pastersko-hodowlanych. W wyniku podboju doszło do powstania pierwszych miast-państw, federacji miast i państw terytorialnych, wreszcie również preimperii (często o charakterze kosmopolitycznym). Był to też czas znacznych migracji.

W omawianym okresie obserwujemy już bardziej złożony obraz społeczeństw. Badania archeologiczne wskazują na znaczne zróżnicowanie kulturowe ludów, tak na obszarze Dalekiego Wschodu, Półwyspu Indyjskiego, Europy, Afryki i Ameryki. Wszędzie tam zaczęło dochodzić do stopniowego przekształcania się osad w miasta. Choć na obszarach nieleżących nad wielkimi rzekami (gdzie w sposób naturalny dochodziło do użyźniania eksploatowanych gleb, a później rozwoju irygacji)

509 Jerzy Plechanow pisał np.: *Jednakże te klasy panujące, z którymi spotykamy się w dziejach tych państw [Egipt, Chiny], zajęły swą wyższą lub niższą pozycję społeczną właśnie dzięki organizacji państwowej, którą powołały do życia potrzeby procesu społeczno-wytwórczego. [...] Na powstanie państwa na Zachodzie, – do którego należy oczywiście zaliczyć również Grecję – nie widzimy wpływu bezpośrednich potrzeb społecznego procesu produkcji, który nie zakłada tam jakiegokolwiek szeroko zakrojonej organizacji społecznej. Ale również tam powstanie państwa należy w znacznej mierze wytłumaczyć koniecznością społecznego podziału pracy, spowodowanego przez rozwój społecznych sił wytwórczych. Por.: Plechanow J., o materialistycznym pojmowaniu dziejów, Warszawa 1951, s. 22. Plechanow mylił się również pisząc: Nie podobna chyba wątpić, że stan kapłanów egipskich zawdzięcza swe panowanie temu ogromnemu znaczeniu, jakie miały ich początkowe wiadomości naukowe dla całego rolnictwa egipskiego. Por.: tamże. Pogląd Plechanowa to powtórzenie teorii Condorceta („Szkic obrazu postępu ducha ludzkiego poprzez dzieje”). Teorii błędnej. Pozycja kapłanów w okresie państwowości wynikała z ich związków rodzinnych i posiadanego majątku. Byli oni jednymi z feudałów.*

mieszkańcy osad musieli stosunkowo często zmieniać swoje siedziby i tu tempo urbanizacji było znacznie wolniejsze, wynikało z przyczyn polityczno-administracyjnych i handlowych.

Pierwsze próby tworzenia ośrodków państwowych na obszarze europejskim (np. wśród społeczeństw kultury Vaty) zostały powstrzymane kolejnymi falami najazdów, w wyniku, których dochodziło do krótkotrwałego regresu gospodarczego. Obok najazdów przyczyną tego regresu były też ówczesne zmiany klimatyczne, które doprowadziły do kryzysu rolnictwa (przypuszczam, że okresowo nawet znacznego zaniechania tej formy gospodarki).

Należy zwrócić uwagę również na to, że warunki przyrodnicze tego obszaru, przy ówczesnej technice rolnej, nie dawały możliwości wytworzenia tak dużych nadwyżek żywności jak w kulturach nadrzecznych. Próby tworzenia państwowości musiały kończyć się na tym obszarze fiaskiem. W krótkim czasie dochodziło do zatarcia różnic między zdobywcami a ludnością podbitą. Na tych obszarach też bardziej dotkliwie były odczuwane skutki katastrof klimatycznych, spowodowanych np. uderzeniem komety w Ocean Indyjski, czy pod koniec omawianego okresu wybuchem megawulkanu Thery.

Powstające w tym czasie na innych obszarach (m.in. Mezopotamia, Bliski Wschód, Dolina Nilu, obszary obecnych Chin, później Ameryka przedkolumbijska) ponadkulturowe⁵¹⁰ państwa były państwami dynastycznymi. Ich granice wytyczał zakres panowania władcy. Wielkość tych państw była aż do końca III tysiąclecia p.n.e. niewielka, w zasadzie ograniczała się do terytorium miasta i jego najbliższych okolic (miasta-państwa). Obszar konieczny do utrzymania społeczności pierwszych miast-państw wynosił w promieniu ok. 6 km, później wzrósł do 16 km. Wynikało to głównie z przyczyn komunikacyjnych. Trwałe narzucenie władztwa na dłuższy okres nawet sąsiedniemu miastu była z tego powodu początkowo prawie niemożliwa, z czasem jednak doskonalono formy eksploatacji podbitych ludów, np. przez tworzenie w zajmowanych miastach garnizonów, (dla których budowano cytadele) i odrębnej administracji. Znaczna odrębność kulturowa między ośrodkiem władzy a ludnością uzależnionych miast, a zwłaszcza ich bezwzględna eksploatacja prowadziły do częstych buntów i w razie kryzysów wewnątrzdynastycznych, czy też osłabienia władzy centralnej w wyniku niekorzystnych wojen z innymi sąsiadami podbite ośrodki dążyły do odzyskania niezależności. Władza w pierwszych państwach należała do monarchy i jego poligamicznej rodziny. W pierwszym okresie władzę monarchy legitymizowano boskim pochodzeniem, później wolą *boga*. Model państw dynastycznych przetrwał w świecie (z niewielkimi odstępstwami i tylko w krótkich okresach, np. demokracja Aten, czy republika Rzymu) aż do XX wieku. Stosunkowo krótki czas istnienia pierwszych monarchii (średnio nie dłużej niż ok. 200 lat) uniemożliwiał głębszą ewolucję ich ustroju. Najczęściej państwa te dochodziły od etapu monarchii patrymonialnej do rozbitcia feudalnego.

Zwyczaj ściągania podatków z miejscowej ludności w postaci bydła, kóz i owiec w pierwszych państwach obszaru Mezopotamii, a także przeprowadzania spisów bydła (początkowo dwuletnich, później rocznych) w Egipcie może wskazywać na to, że aż do końca III tysiąclecia p.n.e. gospodarka rolna w tych państwach nie była dominującą. Do jej dominacji zaczęło dochodzić prawdopodobnie dopiero (po

510 Nie ponadnarodowe, gdyż pojęcia narodu w tym okresie nie znano.

okresie ogromnego kryzysu) od około 2200 roku p.n.e. kiedy to na skutek zmian klimatycznych (długotrwałej suszy) następowało pustynnienie stepów i ludność pastersko-hodowlana została zmuszona do przenoszenia się w pobliże wielkich rzek. To dopiero wówczas też na szerszą skalę zaczęto budować kanały nawadniające.

Powstające w tym czasie państwa to organizacje terytorialne społeczeństw często zróżnicowanych kulturowo i gospodarczo. Żyjących w nich mieszkańców nie możemy jeszcze określać mianem wspólnoty narodowej. Rządy tych państw, powstałe w wyniku narzucenia zwierzchności (często przez siły utworzone przez przedstawicieli ludów sąsiednich), opierały swe władztwo głównie na sile zbrojnej (często również obcej wobec ludności poddanej w państwie) i przymusie, utrzymaniu władzy pomagał też panujący system religijny.

Organizacja społeczeństw w państwa wynikała z pewnej konieczności. Była naturalną konsekwencją wzrostu demograficznego i rozwoju cywilizacji, którego kontynuacja wymagała przyjęcie nowych form zarządzania. Niestety, sposób, w jaki powstawały pierwsze państwa – podbój, narzucanie władztwa –, powodował przyjęcie wadliwych zasad ich organizacji, uniemożliwiał pełne wykorzystanie potencjału żyjących w nich społeczeństw. Ogromne masy ludności utraciły swą podmiotowość, często nawet wolność. Przyjęto niesprawiedliwy podział własności. Od monarchii patrymonialnej, gdy całe terytorium państwa wraz z mieszkańcami i inwentarzem uważane były za własność władcy i jego rodziny, do monarchii feudalnej, w której władza i własność pozostawała w rękach niewielkich elit (arystokracji świeckiej i kościelnej). By odejść od tego systemu ludzkość będzie potrzebowała aż pięć tysięcy lat. Rozwój poszczególnych państw odbywał się często również kosztem społeczeństw ościennych, które niszczone w czasie wojen, a później nadmiernie eksploatowane nie mogły w pełni wykorzystać swego potencjału.

Już w epoce tej pojawiła się, (lub mówiąc ostrożniej, nastąpił jej znaczny rozwój) idea imperializmu (protoimperializmu). Pierwsze państwa, powstałe na skutek narzucenia władzy przez uzbrojone, wywodzące się głównie ze społeczeństw nomadów, grupy wojowników, szybko stawały przed problemem, jakim była kwestia podziału własności, a także rosnącego przyrostu demograficznego. Dotyczyło to zwłaszcza, najczęściej poligamicznych rodów panujących. Władcy szukali rozwiązania tego problemu drogą podboju. Roszczenia gospodarcze rodziny, a także ambitnych wojowników można było zaspokoić kosztem słabszych sąsiadów. Oczywiście, głównie z powodów komunikacyjnych (wojska poruszały się pieszo), zasięg terytorialny pierwszych państw był ograniczony. Również narzucona władza nie mogła być na całym zajęętym obszarze zbyt trwała.

Należy stanowczo odrzucić pogląd jakoby tworzenie imperiów przyczyniało się do wzrostu gospodarczego na opanowanym terytorium. Podboje wiązały się ze zniszczeniem zajmowanych miast i państw, często z wymordowaniem ich mieszkańców. Owszem na skutek późniejszej bezwzględnej eksploatacji ludów podbitych w stolicach imperiów powstawały wspaniałe pałace, świątynie, czy bogato wyposażone grobowce, ogólny postęp techniki i nauki był jednak bardzo wolny. Nie ulegał też zmianie poziom życia szerokich mas ludności zależnej. Znaczna część ludności pierwszych państw utraciła swą podmiotowość. Dotyczyło to nie tylko prawa własności, ale nawet – w skrajnych wypadkach – prawa do życia. Zdarzały się

przypadki ucieczki mieszkańców na tereny nieobjęte jurysdykcją określonego państwa. Powstawały tam grupy ludności (np. Hapiru) żyjącej z roboju, lub okresowo najmującej się do prac w sąsiednich państwach. Niekiedy zatrudniani byli również jako żołnierze.

Powstanie wspólnoty utrudniały panujące w miastach-państwach i pierwszych państwach stosunki własności. Państwo było własnością dynastii panującej. W jej ramach było dziedziczone, i w wyniku praw rodziny do dziedziczenia były często dzielone na mniejsze państwa, państewka. W podziale tym nie miała znaczenia tożsamość kulturowa poddanych, lecz decydowały interesy dynastyczne. Powstałe w wyniku podziału państewka początkowo utrzymywały jakąś formę zależności od władzy centralnej, z czasem jednak uzyskiwały niezależność. Niektóre z tych państewek, na skutek sprzyjających okoliczności (np. gospodarczych – korzystne położenie handlowe) lub dynastycznych (korzystne małżeństwa) zyskiwały przewagę ekonomiczną i demograficzną nad sąsiadami i to one przejmowały dominującą rolę w regionie.

W wyniku ewolucji (rozwoju państwa: wzrostu liczby ludności, dalszego podziału pracy, rozwoju administracji) prawa własności zyskiwały coraz niższe grupy społeczne wchodzące w skład państwa. W końcu prawa własności do ruchomości a nawet ziemi zyskiwali i niewolnicy⁵¹¹.

Przyjęta forma własności państwa, a także polityka podbojów oraz kolejne fale najazdów powodowały, że powstające państwa istniały na tyle krótko, że nie mogła

511 Józef Wolski, stojąc na stanowisku marksistowskiej interpretacji historii, pisał: *Odtworzenie postępującego procesu przemian społecznych, wiążących się z zasiedleniem Mezopotamii i koniecznością utrzymania i konserwacji systemu irygacyjnego, nie jest dziś jeszcze możliwe. Cechą istotną tego procesu był stopniowy rozkład ustroju rodowego, wytworzenie się gminy wiejskiej, w które już w III tys. doszło do powstania własności prywatnej, będącej w posiadaniu zarówno drobnych rolników, jak i wielkich posiadaczy ziemskich. Prawdopodobnie wcześniej już na plan pierwszy w tworzących się ośrodkach miejskich, zyskujących przewagę nad gminami wiejskimi, wysunęła się świątynia, która stała się nie tylko centrum kultowym, ale również politycznym i gospodarczym miasta. Trudno przebrnąć przez ten marksistowski żargon. Spróbujmy, jednak, przeanalizować tę wypowiedź zdanie po zdaniu. Przemiany społeczne związane z zasiedlaniem Mezopotamii. Jak długi okres historyczny Wolski ma tu na myśli, setki, dziesiątki czy tylko tysiące lat? Imigracja na te terytoria (pokojowa i zbrojna trwała i w omawianym okresie, trwa zresztą do dziś. Jakie społeczeństwa autor ma na myśli? Przecież jak wykazałem, w omawianym okresie, w Mezopotamii, a tym bardziej na Subkontynencie Indyjskim, o którym na tej samej stronie wspomina Wolski, żyły ludy (w uproszczeniu) pastersko-hodowlane, zbieracko-łowieckie i rolnicze? w każdym z nich przemiany przebiegały odmiennie, zbieracko-łowieckie najczęściej były wypierane lub ulegały fizycznemu wyniszczeniu. Część społeczeństw zbieracko-łowieckich pozostawała przy poprzedniej – rodowej – formie organizacji, podobnie było i wśród innych nomadów – ludów pastersko-hodowlanych, które również były zorganizowane w grupy rodowe. Część ich przedstawicieli – najczęściej młodzież, która była zmuszona do opuszczenia rodziny – tworzyła niekiedy federacje zbrojne i narzucała władzę rozwijającym się osiadłym społeczeństwom rolniczym żyjącym w osadach wiejskich lub powstających ośrodkach miejskich, (w których doszło do większej polaryzacji zawodowej i majątkowej ludności) tworząc państwa. Wytworzenie się gminy wiejskiej. Pojęcie gmina wiejska istniało już przed Marksem (np. posługiwał się nim np. Lelewel). To pewna idealizacja stosunków społecznych, a nie oparta na faktach teoria, przyjęta na przełomie XVIII-XIX wieku, zakładająca istnienie w okresie przedpaństwowym większych „wspólnot” politycznych. Gmina miałaby stanowić ich mniejsze elementy. Nie ma dowodów na istnienie takich wspólnot politycznych. Wolski powtarza tu teorię o związku koniecznością systemu irygacyjnego z powstawaniem i utrzymaniem państw. To błędna teoria, o czym pisałem omawiając w tym rozdziale dzieje państwowości na terenie dzisiejszego Egiptu. Teoria o stopniowym rozkładzie rodowym jest też proveniencji marksistowskiej. Nie uwzględnia ona teorii najazdów i konsekwencji podboju oraz jego wpływu na organizację społeczeństw, przyjęty wcześniej i tworzony po najeździe system własności. Nie, nie chce mi się już dalej tego wyjaśniać..., uważam, że powinniśmy odrzucić tego rodzaju historyczny żargon. Por.: J. Wolski. *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2002, s. 15.*

się w nich wytworzyć jednolita kultura. Pierwsze państwa, a zwłaszcza istniejące wewnątrz nich miasta, miały charakter wielokulturowy. Wśród zamieszkujących je społeczeństw wciąż najważniejsze były związki rodowe, szczególnie ważne w warstwach panujących.

Zarówno w społeczeństwach na etapie organizacji rodowej, jak i w ramach powstających wówczas państw (miast-państw) przez długi okres istniało silne poczucie obcości. Na tym etapie rozwoju nie możemy mówić jeszcze o *pojęciu* narodu, nieznane było też pojęcie rasy⁵¹². Nie znaczy to jednak, że istniała wówczas świadomość jedności gatunku. Przeciwnie, wiele wskazuje na to, że wśród wielu społeczeństw istniało odczucie ogromnej odrębności. Dowodzić mogą tego składane w początkach państwowości na wielu obszarach ofiary z ludzi, wiemy też, że np. Egipcjanie mianem *ludzi* określali tylko tych, którzy posługiwali się językiem egipskim. Ludy innych kultur, obyczajów, a zwłaszcza o innej formie gospodarczej uznawano za obcych, wręcz *nie ludzi*. Ówczesne religie miały jeszcze charakter głównie regionalny, ich zasięg rozszerzał się dopiero wraz z rozwojem terytorialnym państw (były to religie „państwowe”, „dynastyczne”, służące w znacznej mierze legitymizacji władzy. Tę rolę spełniały również powstające wówczas mity.

Grupy społeczeństw zbieracko łowieckich i tzw. „leśnych” zostawały wypierane przez rozrastające się społeczeństwa pasterskie (w tym hodowców bydła i koni) i rolnicze. Między grupami o różnej formie gospodarki znaczne wzrastało poczucie obcości. Wzrost demograficzny, rozwój społeczeństw rolniczych i hodowlano-pasterskich, które zajęły terytoria obejmujące ziemie nadające się do uprawy doprowadził do zepchnięcia społeczeństw o innych formach gospodarki na obrzeża. Do puszczy i lasów, lub na obszary stepowe i pustynne (społeczeństwa te, jak zobaczymy później, przetrwały w Europie do początków pierwszego tysiąclecia, na Subkontynencie Indyjskim aż do XIX wieku n.e., w Ameryce Południowej i Afryce do dzisiaj). Procesowi temu towarzyszyło ogromne poczucie obcości i bardzo ostra walka.

Pierwszymi organizmami ponadplemiennymi były tzw. miasta-państwa⁵¹³ (lub prepaństwa). To w ich obrębie wytworzył się podział tak pod względem zakresu władzy i posiadanych praw: na panujących i poddanych lub szerzej na rodzinę panującą, ludność zależną i ludność niewolną, a także pod względem zakresu posiadanej własności, z czasem doszło do wyodrębnienia się systemu indywidualnej własności ziemi. To w miastach-państwach doszło do wynalezienia systemu podatkowego.

Problem kosztów utrzymania państwa, (choć może w pierwszym okresie należałoby użyć tu określenia elit władzy), w tym rosnące koszty utrzymania armii,

512 Miał rację Plechanow, (choć błędnie określał pojęcie *narodu*) pisząc: *Przechodząc do narodów* [według mnie państw] *historycznych zwróć uwagę przede wszystkim na to, że w odniesieniu do nich wyrazu rasa nie można i nie należy używać w ogóle. Nie znamy ani jednego narodu [państwa] historycznego, który by można nazwać narodem czystej rasy; każdy z nich jest rezultatem nad wyraz długotrwałego i silnego wzajemnego krzyżowania się i mieszanina rozmaitych elementów etnicznych.* [Plechanow J., o materialistycznym pojmowaniu dziejów, Warszawa 1951, s. 24-25.]

513 Pojęcie miasta-państwa wymaga dyskusji. Faktycznie do powstania pierwszych państweczek dochodziło w wyniku narzucenia przez zdobywców władzy ludności z dość dużych osad rolniczych, które po jakimś czasie przekształcały się w ośrodki miejskie o zróżnicowanej strukturze społecznej i gospodarczej. Władcy świeccy i duchowni, siły zbrojne, ludność poddana (chłopi, rzemieślnicy, służba) i niewolnicy. Uważam, że właściwszym określeniem byłaby nazwa prepaństwo będące u zarania monarchią patrymonialną.

był jednym z podstawowych w powstających strukturach państwowych. Przeglądając prace piszących o tym okresie historyków dostrzegam, często, pewną dysproporcję między analizą tych zagadnień, a opisem tzw. polityki budowlanej poszczególnych władców. Historycy ci, zazwyczaj, ulegają świadectwom archeologicznym zapominając o funkcjach tych obiektów, nie wiedzieć, dlaczego, pomijają kwestie najistotniejsze z punktu widzenia rozwoju gospodarczego państw. Problemy polityki fiskalnej, redystrybucji dóbr, problemy demograficzne to – moim zdaniem – podstawowe aspekty pozwalające zrozumieć nam procesy historyczne. Aspekty, które pozwolą nam znaleźć odpowiedź na pytanie:., dlaczego przez tysiąclecia społeczeństwa nie mogły wyjść poza zakłęty krąg działań, powstanie państwa, w którym tworzył się system monarchii patrymonialnej, budowa imperium, podział feudalny, i upadek państwa? Sadzę, że należy przestać oceniać „wielkość” władców przez pryzmat ich zdobyczy terytorialnych (podbojów innych ludów i zniszczenia ich gospodarek i kultur) oraz wielkości pozostawionych budowli (pałaców i grobowców).

Wraz z rozwojem rolnictwa pojawił się problem własności ziemi. Początkowo własności plemiennej, z czasem indywidualnej (rodzinnej). W wyniku walki między społeczeństwami o różnej formie gospodarki, a zapewne też i nieróżniącymi się gospodarczo (wśród nomadów między różnymi plemionami o terytorium; podobnie i wśród społeczeństw rolniczych) powstawały pierwsze organizmy polityczne, państwa, w których wyróżniamy relację panujący-poddani. Wynikiem siłowego powstawania państw była gwałtowna zmiana struktury własności. Zarówno terytorium jak i cała ludność podbita stawała się własnością panujących. Początkowo tylko władców, z czasem następowało rozdrobnienie własności, którą otrzymywali na własność dożywotnią a w końcu dziedziczną członkowie rodziny władcy lub ważni dla tronu urzędnicy (często dowódcy wojskowi). W ramach większych wspólnot dochodziło do rozwarstwienia społeczeństwa ze względu na zajmowaną w nim pozycję a także, stopniowo, do podziału pracy. Podział społeczeństwa powodował wśród jego członków również pogłębienie się różnic majątkowych.

Komunikacja, wyłącznie piesza, uniemożliwiała penetrację zbyt odległych terenów, tym bardziej ich kontrolę. Stąd do początku drugiego tysiąclecia p.n.e. najbardziej złożoną formą organizacyjną mogły być zorganizowane hierarchicznie miasta-państwa.

Historycy próbując odtworzyć granice wcześniej istniejących miast-państw zakreslają ich granice bardzo szeroko. Prowadzi to do – moim zdaniem – błędnego postrzegania ich rzeczywistej jurysdykcji. Przecież był to okres przed ujarzmieniem konia. Ludzie poruszali się pieszo, lądowe szlaki komunikacyjne były jeszcze nieprzetarte. Nawet, jeśli dzięki transportowi rzeczniczemu można było sobie pozwolić na podporządkowanie sąsiednich nadrzecznych miast, to zasięg ich wpływów dotyczył obszaru leżącego najwyżej 20-30 km od ich murów. Na ziemiach przygranicznych, żyły w formie półkoczowniczej rozmaite grupy awanturników (wywodzących się spośród zbiegów).

Pierwsze miasta powstawały na bazie wcześniejszych osad, nie następował, więc w nich od razu wyraźny podział zajęć ludności rolniczej i pozarolniczej. Podobnie w wielu wioskach istniały grupy żyjące z rzemiosła lub rzemiosło było dodatkowym zajęciem ludności rolniczej. Miasta Wschodu (Mezopotamii, Indii i Chin) zachowały taki charakter aż do XX wieku.

Ludy te stworzyły pewien system religijny⁵¹⁴, którego część założeń z chwilą podboju przez inne społeczeństwa częściowo przejmowali zdobywcy (np. na Subkontynencie Indyjskim, po upadku kultury Indusu, Ariowie⁵¹⁵).

Początkowo, do czasu ujarzmienia konia i wielbłądów, z przyczyn komunikacyjnych zagrożenie pierwszych społeczeństw rolniczych ze strony nomadów, a tym bardziej ludów zbieracko-łowieckich było stosunkowo niewielkie. Dlatego też, mając jedynie do czynienia z niewielkimi, rozproszonymi grupami ludów o innej formie gospodarczej społeczeństwa rolnicze mogły prawie bez przeszkód zasiedlać kolejne obszary Eurazji od Atlantyku do Pacyfiku. Zjednoczenie się kilku plemion nomadów w grupę mogącą dokonać podboju było bardzo trudne, choć jak zauważyliśmy pierwsze takie próby miały miejsce już w trzecim tysiącleciu p.n.e. Grupy najeźdźców, z przyczyn komunikacyjnych, szybko odcinały się od swego zaplecza i ich panowanie po kilku pokoleniach upadało na rzecz lokalnych dynastii. Wraz z ujarzmieniem konia sytuacja uległa znaczącej zmianie. Możliwe stało się w miarę szybkie przemieszczanie się ludzi na ogromnych przestrzeniach, możliwe też jednoczenie się wielu plemion nomadów w jednolite organizmy. Około 2000 roku p.n.e. rozpoczęła się kontrofensywa nomadów. Najazdy ich początkowo przyniosły zniszczenie cywilizacji rolniczych („burzyciele miast”) z czasem jednak na nowo odbudowują się na podbitych terenach organizmy państwowe. Zazwyczaj zajmowały one większe terytoria, często narzucając zwierzchność wasalną lub trybutarną innym ludom rolniczym, gdyż możliwości komunikacyjne uniemożliwiały ich długotrwałą kontrolę. Powstawały państwa, których elity prowadziły politykę dalszej ekspansji. Zmiany terytorialne wielkich państw utrudniały proces zmian ustrojowych.

Przyjmuje się, że po raz pierwszy idea zwierzchności duchowej i politycznej wystąpiła w społeczności (pojawia się wraz z podbojami) Sumerów. Z przytoczonych w tym rozdziale informacji wynika jednak, że w omawianym okresie podobne procesy zachodziły również na innych obszarach. Na Półwyspie Indyjskim, w Egipcie, czy na terytorium dzisiejszych Chin oraz w Ameryce łacińskiej. W wyniku najazdów dochodziło do powstawania pierwszych niewielkich jeszcze ośrodków państwowych – miast-państw. Powstanie większych, stałych organizmów politycznych było w owym okresie jeszcze niemożliwe, choćby z powodów komunikacyjnych. Władze w miastach-państwach pełnili władcy, monarchowie – w miastach-państwach sumeryjskich zwani ensi (En), w Egipcie królowie (faraonowie), którzy zarazem sprawowali funkcje najwyższych kapłanów, „zarządców boskich dóbr”. Z czasem władza świecka i religijna monarchów ulegała podziałowi. Było to wynikiem postępującej feudalizacji tych pierwszych monarchii, oraz alienacji instytucji kościoła. Zauważamy jednak, że władcy dążyli wciąż do kontroli majątku *świątyni*, często pierwszymi kapłanami czyniąc swe żony lub córki. Wykorzystując korzystną sytuację polityczną dążyli też do stałego powiększania swego majątku co dawało im przewagę

514 O systemie religijnym z tego okresu wnioskować możemy z mitów. Możemy założyć, że bogowie to właśnie zdobywcy. To bogowie później tworzą ludzi (poddanych) z gliny. Ludy podbite zostały pozbawione swych korzeni (pokonanych mężczyzn najczęściej mordowano). Mity tworzyła warstwa panująca. Po śmierci pierwszych zdobywców, w ich imieniu władzę sprawowali kapłani. Bogowie sankcjonowali posiadanie władzy przez kapłanów. Kolejni zdobywcy modyfikowali tylko system religijny, który pozwalał im utrzymać się przy władzy.

515 Jeśli już w czasie tzw. kultury Indusu powstała kasta kapłańska – późniejszych Braminów, to Ariowie później tylko zajęli ich miejsce i system religijny dostosowali do swoich potrzeb. Bóg najeźdźców okazał się silniejszy i ludy podbite podporządkowały się zdobywcom.

ekonomiczną nad innymi feudałami. Bywało, że w wyniku zwycięskich wojen próbowali odzyskać (drogą wykupu) wcześniej oddane włości. Majątki władców rozrastały się dzięki przejmowaniu na ich własność ziem podbitych, w tym majątków świątyn podbitych miast-państw oraz w wyniku zagospodarowywania tzw. pustek, na których osadzano w charakterze ludności zależnej zdobytych jeńców. Jeńcy też często byli zatrudniani w podległej władcy armii, co umożliwiało mu kontrolę ludności.

Narzucenie władzy społeczeństwom lokalnym możliwe było dzięki powstaniu oddziałów zbrojnych (o charakterze plemiennym), później do jej utrzymania wykorzystywano również system religijny. Warto zauważyć, że deifikacja mitycznych władców następowała w wielu kulturach i jej powodem były często ich zwycięstwa militarne. Później ich następcy często legitymizowali swą władzę ich kultem. (W Mezopotamii Gilgamesz, w Egipcie Ozyrys). Ustrój polityczny pierwszych tzw. miast-państw określam mianem monarchii patrymonialnej.

Pierwsi władcy tych państw podkreślali wobec poddanych swe boskie pochodzenie. Uważam jednak, że przyjmowana niekiedy dla tych systemów nazwa „teokratyczne”, nie oddaje istoty ówczesnych rządów i struktury społecznej. Fakt wykorzystywania religii w celu legitymizacji władzy, (wywodzenie jej od Boga, a w pierwszym okresie nawet narzucanie społeczeństwu wiary w boskie pochodzenie władcy), to zbyt mało, by określać system teokratycznym. Wprawdzie pierwsi władcy obok władzy świeckiej sprawowali i władzę religijną, ważniejsze urzędy sprawowali jednak świeccy przedstawiciele rodziny panującej, podobnie świeckie było wojsko, często obcego w stosunku do pozostałej części ludności pochodzenia. Własność świecka (rodzinna) władcy była odrębna od własności świątyni (świątyn). Państwo uważane było za własność monarchy i jego dynastii, w rękach monarchy spoczywała też pełnia władzy, to on stanowił prawo. Stąd niektórzy historycy używają na ich określenie słów „monarchia despotyczna”, sadzę jednak, że nie ma potrzeby mnożyć bytów ponad potrzeby określenie „monarchia patrymonialna” zawiera w sobie i tzw. „despotyzm” władców. Rola kościoła, jako feudała, w miarę kolejnych nadań rosła, najwyższe w nim funkcje trzymała jednak w swym ręku dynastia panująca. Najczęściej, po zmianie dynastii, nowi władcy starali się opanować strukturę kościoła mianując na funkcje kapłańskie swoich najbliższych krewnych, braci, synów lub córki (np. tzw. żony Amona). Już w tym okresie mogliśmy zauważyć, zwłaszcza w państwach istniejących dłużej, lub w tych, w których nowi władcy zachowali poprzednie elity władzy, stopniową alienację struktur kościoła wewnątrz państw. Sprowadzała się ona jednak raczej do tego, że wywodzący się z określonej dynastii feudałowie kościołowi próbowali wykorzystać religię do przejęcia władzy państwowej. Nie doszło jednak jeszcze do powstania religii ponadpaństwowych, tzn. takich, których wpływy wykraczały poza granice jednego państwa.

Na zakończenie rozważań na temat form ustroju ówczesnych społeczeństw warto podkreślić, że doświadczenia poszczególnych ludów w zasadzie stanowiły ich odrębny dorobek (tylko w niewielkim stopniu przekazywane były innym ludom). Wraz z upadkiem utworzonej struktury (miasta, miasta-państwa, państwa) pamięć poprzednich osiągnięć ulegała w dużej mierze zatarciu i kolejne powstałe na terytorium wcześniejszych państw struktury cały proces tworzenia organizacji rozpoczynały właściwie od początku.

Świadomość geograficzna ówczesnych społeczeństw była wciąż bardzo ograniczona. Wprawdzie pojawiające się już w tym okresie pierwsze mapy, ale mają one zasięg wyłącznie lokalny. Mapa znaleziona na Bornholmie, wcześniejsze odkryte przez archeologów z Uniwersytetu w Saragossie w jaskini Abauntz w regionie Nawarry w północnej Hiszpanii oraz z Çatalhöyük, przedstawiają szczegóły topograficzne najbliższych okolic tych miejsc (osad) w tamtej epoce.

Najstarsze centra państwowe, w których doszło do dość znacznej kumulacji wiedzy i, które prowadziły świadomą politykę zewnętrzną, powstały na Bliskim Wschodzie: w Egipcie, na Dalekim Wschodzie (na terytorium dzisiejszych Chin i na Półwyspie Indyjskim (Dolina Indusu). Choć rozwijały się niezależnie od siebie mają wiele cech wspólnych, takich jak ograniczona znajomość świata, czy mitologiczny charakter ogólnych pojęć i wyobrażeń o Ziemi i Wszechświecie, ukształtowany na podstawie bezpośrednich obserwacji otaczającego świata. Aż do II tysiąclecia p.n.e. wiedza o świecie była ograniczona ze względów komunikacyjnych (nieznajomość jarzma i stosunkowo jeszcze ograniczona żegluga).

Ówczesne wyobrażenia o świecie znalazły odbicie w prymitywnych mapach Ziemi, przedstawionej w postaci nieruchomej, płaskiej powierzchni, o kształcie prostokąta (Egipt) lub wydłużonej tarczy, w centrum, której znajduje się dany kraj (Babilonia). Od około 2500 roku p.n.e. W Egipcie i Babilonii prowadzono pomiary kraju i sporządzano plany miast, kopalń, pól oraz szkice terenowe wzdłuż dróg. Na stosunkowo wysokim poziomie stała wiedza astronomiczna zwłaszcza w Egipcie i Babilonii, gdzie na podstawie ruchu ciał niebieskich określano długość roku, doby, wyznaczano dni przesilenia Słońca, daty zaćmień Słońca i Księżyca. W żadnym jednak ośrodku, mimo sporej ilości wiadomości geograficznej (znane pojęcia kierunków, odległości, czasu) nie dokonano uogólnień, ani nie podjęto prób stworzenia systemów, obejmujących całokształt wiedzy o Ziemi.

System wartości – na podstawie przepisów prawnych

Tak dziś jak i w odległej przeszłości każde społeczeństwo posługuje się i posługiwało się jakimś systemem wartości, a członkowie każdej społeczności musiały się mu podporządkować. Pierwotnie stosunki prawne były regulowane zwyczajowo. Zasady prawa zwyczajowego nie zostały spisane i dziś trudno je odtworzyć. Wiemy jednak, że już władcy mezopotamscy – jako jedni z pierwszych – wydawali szereg aktów i ustaw.

Wśród wielu historyków przyjął się pogląd, że wydawane przez władców akty prawne były uznawane dzięki przyjętej religii. Wierzono, że te dokumenty zostały napisane i nadane przez bóstwo. To przekonanie decydowało o ich niepodważalności. Społeczeństwo nie negowało takich dokumentów i nie sprzeciwiało się im. Nie można przecież było złamać woli bóstwa. Takie przekonanie ze strony obywateli było korzystne dla rządzących. Mieli pewność, że ich decyzje zostaną wykonane. Ślady takich systemów dostrzegamy w mitach, czy w Świętych Księgach, których autorzy niewątpliwie korzystali z wiedzy o przeszłości im znanej. Mam tu jednak spore wątpliwości. Znaczenie lokalnych kultów było zapewne dość znaczne (z tego powodu np. władcy, którzy podbili inne miasto-państwo w Mezopotamii przenosili posągi bóstw do swego miasta), ale przecież później dochodziło do buntów i w zajętych miastach-państwach utrzymywano garnizony.

Myślę jednak, że wpływ religii na przestrzeganie praw jest przez współczesnych historyków znacznie wyolbrzymiony, uważam, że utrzymanie prawa i respektowanie kodeksów było możliwe przede wszystkim dzięki istnieniu silnego aparatu represji. (Przenoszenie posągów bóstw do miast zdobywców miało również wymiar praktyczny. Władcy przejmowali majątek świątyń i w ten sposób zapewne uzasadniali ściąganie podatków z tych włości.)

Pierwsze znane nam przepisy prawne pochodzą III tysiąclecia p.n.e. Z państw Sumerów⁵¹⁶, których władcy po raz pierwszy starali się ująć je w formę ustaw⁵¹⁷. Zachowała się inskrypcja, z której dowiadujemy się, że panujący około 2750 roku p.n.e. W mieście Lagaś król sumerski Urukagina (I połowa XXIV wieku p.n.e.) porządkował w drodze ustaw stosunki prawne. Kodeks Urukaginy⁵¹⁸ powstał ku poprawie sytuacji chylącemu się ku upadkowi Lagasz. Podejmował zagadnienia zmniejszenia dochodów świątyń w tym uposażeń kapłańskich, występował przeciwko wyzyskowi biedaków przez bogaczy, ustalał jednolite ceny za pogrzeby, zabraniał wielomęstwa, znosił podatki małżeńskie, bronił praw wdów i sierot zwalniając ich od płacenia podatków, zwalczał przekupstwo sędziów, ustalał ceny minimalne na niektóre produkty. Do dziś z całego zbioru zachowało się zaledwie 5 artykułów. Jeden z nich zabraniał m. in. poliandrii, czyli posiadania przez kobietę kilku mężów. Groziła za to przestępstwo kara śmierci. Podobne kodeksy wydawali prawdopodobnie i inni władcy miast-państw sumerskich (jak panujący również w Lagaś, król Gudea – około 2100 p.n.e.)⁵¹⁹.

Prawodawstwo sumeryjskie nie знаło zasady „oko za oko”. Wypracowało inne formy zadośćuczynienia. Nie jest pewne, co było przyczyną łagodności prawa wobec wykroczeń. Być może była ona spowodowana ówczesną sytuacją polityczno-gospodarczą. Niewykluczone też, że wyjaśnienie tkwi w obyczajach cywilizacji sumeryjskiej.

Pierwszego w dziejach ludzkości spisania praw w jednym kodeksie dokonał Ur-Nammu (przełom XXII–XXI wieku p.n.e.). Do dziś zachowało się ok. 30 paragrafów tego zbioru praw. Odróżniał się on od kodeksów późniejszych, np. Lipit-Isztara czy Hammurabiego, formą rekompensaty za poniesione straty. Wzorem innych praw sumeryjskich wyznaczał on odszkodowanie w pieniądzu, a nie stosował biblijnej zasady „oko za oko”. Ogłoszone przez Ur-Nammu zasady prawne i język, jakim zostały spisane, wywodziły się ze starszej o trzysta lat tradycji. Ur-Nammu prawdopodobnie korzystał z dorobku prawodawstwa z okresu panowania w XXIV wieku p.n.e. Urukaginy z Lagasz. Choć nie wiadomo, czy prawa Urukaginy zostały

516 Niektórzy historycy używają odnośnie Sumerów pojęcia naród (por.: np. Taubenschlag R., dz. cyt., s. 21). Moim zdaniem jest to określenie nieściśle. Nie można określać pojęciem narodu społeczeństwa zróżnicowanego stanowo.

517 Por.: Taubenschlag R., dz. cyt., s. 21.

518 Urukagina, Uruinimgina lub Irikagina – władca sumeryjskiego miasta-państwa Lagasz, ostatni przedstawiciel i dynastii z Lagasz; panował w latach 2378-2371 p.n.e. Został władcą po przewrocie, podczas którego zdetronizowano poprzedniego władcę Lugalandę. Zbudował świątynię dla boga Ningirsu i dla bogini Bau. Pokonany został przez Lugalzagesiego, władcę miasta-państwa Umma. Treść reform znana jest z inskrypcji na dwóch stożkach glinianych, znajdujących się obecnie w zbiorach Luwru.

519 Większość opracowań podaje, że władca ten panował u schyłku III tys. p.n.e. Wikipedia podaje dwie daty: niektórzy naukowcy umieszczają jego panowanie w okresie rządów ostatnich władców gutejskich (ok. 2130 r. p.n.e.), zdaniem innych panować miał on już po pokonaniu Gutejów przez Utuhengala (po 2116 roku p.n.e.).

spisane w kodeksie, znana jest inskrypcja, informująca o ich ustanowieniu⁵²⁰. Tekst kodeksu Ur-Nammu został poprzedzony prologiem. Dowiadujemy się z niego, że władca jest przedstawicielem bóstw, które przekazały mu ów zbiór praw. Najczęściej występującą w nim karą jest kara pieniężna, przewidywana za uszkodzenie ciała⁵²¹.

Na przełomie XXI–XX wieku p.n.e. powstał kodeks Bilalamy z Esznunny⁵²². Został napisany w języku akkadyjskim. Zbiór tych praw zawiera 61 względnie 62 przepisy prawne, które zostały poprzedzone krótkim wstępem w języku sumeryjskim zamieszczonym na tabliczce A. Określa on wiele norm i praw, które miały swe zastosowanie w dawnym państwie Esznunna. W pierwszych artykułach ustalone są przede wszystkim urzędowe ceny najważniejszych towarów mające wartość 1 sykla srebra oraz taryfa opłat za najem wozu, łodzi czy też zwierząt pociągowych. Art. 3 na przykład, ustala dzienną opłatę w srebrze lub jęczmieniu za najem wozu wraz z wołami, jak również wynagrodzenie woźnicy. Analizując już początek artykułów widać, iż miernikiem wartości obok srebra był jęczmień i to on był często podawany jako cena towaru bądź też jakiejś usługi. Art. 5 głosi, iż „jeśli żeglarz jest niedbały i spowoduje zatonięcie łodzi, zapłaci za wszystko, czego zatonięcie spowodował. Kolejne artykuły (art.6) określają wysokość kary za bezprawne korzystanie z cudzej łodzi (10 sykli srebra) oraz ustalone jest wynagrodzenie dla żniwiarza i robotnika czyszczącego zboże. Niewykonanie swojego zobowiązania przez żniwiarza, co

520 Por.: Bielicki M., *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa 1966, s. 329–332.

521 Kodeks Ur-Nammu został ustanowiony za panowania sumeryjskiego króla Ur-Nammu na przełomie XXII–XXI wieku p.n.e. Znany jest z kopii odkrytej w Nippur na początku XX wieku. Odczytany i zbadany został pół wieku później. Tekst niemal w całości jest zniszczony. Odcyfrowano jedynie trzy artykuły z przypuszczalnej łącznej liczby kilkudziesięciu. Nie jest jasne, jakie dziedziny życia regulował. Nie ma zgody wśród badaczy, ile spraw poruszał kodeks. Według Kramera było ich 19, według M. San Nicoló – 22, według E. Schlechter – około 30. Niemal w całości zostały odczytane tylko trzy artykuły: pierwszy, piąty i dziewiąty. Artykuł pierwszy dotyczył kwestii sadzenia (przypuszcza się, że sadzenia drzew). Artykuł piąty poruszał kwestię podziału wody podczas nawadniania za pomocą kanałów irygacyjnych lub ewentualnie mógł traktować o umyślnym bądź nieumyślnym zalaniu cudzego pola. Dziewiąty artykuł omawiał procedurę postępowania w przypadku oskarżenia o czary. Podejrzany i oskarżyciel stawali na brzegu rzeki, której bóstwo miało ogłosić wyrok. Por.: Wikipedia, hasło: *Kodeks Ur-Nammu* https://pl.wikipedia.org/wiki/Kodeks_Ur-Nammu.

522 Zbiór praw z Esznunny znany również pod nazwą „Kodeks Bilalamy”, bądź też „Esznuński kodeks” jest jednym z najstarszych zbiorów prawa, pochodzący najprawdopodobniej z I połowy XX w. p.n.e. Odkryty na terenach dawnego miasta-państwa Esznunny, zbiór ten jest jednocześnie najstarszym ze znanych nam zbiorów prawnych napisanych w języku akkadyjskim. W 1945 roku, dzięki pracom wykopaliskowym w Tell Abu Hermal, znaleziono tabliczkę glinianą, na której znajdował się bardzo uszkodzony tekst klinowy – a następnie rok 1947, w wyniku dalszych poszukiwań odkryto większy odłamek tabliczki glinianej oraz ustalono, iż jest to jakiś zbiór przepisów prawnych. Obie tabliczki, którym przyznano osobne sygnatury, a w późniejszym czasie nazwane tabliczką A oraz tabliczką B, trafiły do muzeum w Bagdadzie. Według znanego amerykańskiego asyriologa prof. Albrechta Goetzego obie tabliczki zawierają identyczne fragmenty oraz najprawdopodobniej są kopiami tego samego tekstu. Goetze przełożył tekst tabliczek na język angielski oraz zaznaczył, iż owe tabliczki określają przepisy prawne, które obowiązywały w Esznunnie. Amerykański uczony przedstawił również jedną z hipotez dotyczącą powstania obu tabliczek, a mianowicie odkrył, że na uszkodzonej części tabliczki A występuje imię Bilalamy, dawnego władcy Esznunny. Na podstawie tej hipotezy, zbiór tych przepisów prawnych został nazwany „Kodeksem Bilalamy”. Jednak w późniejszym czasie zaczęto wysuwać inne wnioski i twierdzić, że nazywanie owego zbioru kodeksem Bilalamy nie jest wystarczająco udowodnione. Jeśli przyjąć twierdzenie Goetzego, że teksty na obu tabliczkach mimo małych różnic są kopiami jednego i tego samego dokumentu, a rozbieżności w tekstach mogą być „nagromadzeniem błędów wielu kopistów”, to ten zbiór prawny powstał najprawdopodobniej w czasach przed panowaniem Hammurabiego i jednocześnie w okresie późniejszym niż panowanie Bilalamy. W zbiorze praw z Esznunny pominięte zostały wiele ważnych kwestii, jak np. dzierżawa gruntów królewskich, co może dowodzić temu, iż nie jest to „(...) ani oficjalny, ani kompletny, ani jednolity zbiór praw”, a chaotyczne rozmieszczenie przepisów prawnych skłaniają ku potwierdzeniu przypuszczenia, że są dawnymi tekstami szkolnymi.

określa art.9, znaczyło, iż musiał on dać wynajmującemu 10 sykli srebra, zapłacić wynagrodzenie zastępcy oraz zwrócić otrzymany przydział jęczmienia, oleju oraz odzieży. Wysokość zapłaty za najem osła (art.10) jest taka sama jak w przepisie Kodeksu Hammurabiego. Podobieństwo można również zauważyć w kolejnych artykułach, a mianowicie w art. 12 i 13, które odnoszą się do schwytania obcej osoby w domu bądź na posiadłości muszkena. Jeżeli owy winowajca został złapany w dzień, wówczas poniesie karę 10 sykli srebra, jeśli jednak schwytano go w nocy, „umrze, nie ujdzie żywy”. W dalszej części tego zbioru widnieją artykuły określające m.in.: wynagrodzenie kuriera, które wynosiło 20 procent od przewiezionej kwoty, zakaz nabywania pożyczek synom obywateli nieposiadającym majątku i niewolnikom, czy też zwrot wiana w razie śmierci jednego z małżonków lub narzeczonych. Jeśli kobieta (żona lub narzeczona) umrze, mąż otrzymywał jedynie nadwyżkę pozostałą po potrąceniu z wiana wartości posagu. W artykule 18a można zauważyć następne podobieństwo do kodeksu Hammurabiego, a mianowicie artykuł ten jest odrębnym przepisem prawnym, który ustala wysokość stopy procentowej w srebrze (20%) oraz jęczmienia (33,1/3%), i jest ona identyczna jak we wspomnianym kodeksie Hammurabiego – stopa 20% była jednocześnie maksymalną stopą procentową, jednak kodeks nie określał czy te odsetki były pobierane za okres roku, czy też była to jednorazowa zapłata w chwili zwrotu pożyczki. Kodeks regulował również relacje rodzinne, z prawem małżeńskim i prawem zobowiązań. Według tego zbioru prawa, co wynika z art. 27 i 28, w Eszunnunnie warunkiem ważności małżeństwa było zawarcie z rodzicami narzeczonej formalnej umowy i uczta weselna. Co więcej, „nie jest ona jego małżonką, nawet jeśli mieszka przez rok w jego domu”. Jeśli jednak małżonka zdradzi swego męża („zostanie schwytana na łonie innego mężczyzny”), groziła jej kara śmierci. Zbiór praw z Eszunnunni, podobnie jak i Kodeks Hammurabiego, określa w swych przepisach sytuacje małżonki jeńca wojennego. Jeśli małżonka podczas długotrwałej nieobecności swojego męża zawarła nowe małżeństwo, musi powrócić do domu swojego dawnego męża, gdy tylko ten powróci z niewoli. Za zgwałcenie cudzej niewolnicy, co określa art. 31, należało ponieść karę w wysokości 1/3 miny srebra (kwota wyższa od normalnej ceny niewolnicy).

Wgłębiając się w treść art. 36 i 37 znajdziemy również przepisy dotyczące depozytu. Oberżysta ponosi wszelką odpowiedzialność majątkową za zaginięcie przechowywanych ruchomości obywatela, jeśli nie jest ono związane z faktem włamania się do domu. Jeśli nastąpi zaginięcie depozytu wskutek zawalenia się domu bądź kradzieży oberżysta musiał wypłacić obywatelowi odszkodowanie, jeśli jednak depozytariusz, który wskutek zawalenia się domu lub okradzenia stracił również swoje własne mienie i przysiągł w „bramie Tiszpaka”, że nie dopuścił się niedbalstwa lub „czynu oszukańczego”- zostanie taka osoba zwolniona z płacenia odszkodowania za zaginięcie danego depozytu. W zbiorze praw z Eszunnunni zamieszczono również przepisy regulujące własność rodzinną. Artykuł 38 dotyczy tak zwanego prawa retraktu, czyli przepisu dotyczącego sprzedaży części spadku przez jednego z brata-dziedzica: *Jeśli jeden z braci chce sprzedać swoją część spadku i jeśli jego brat chce ją kupić, zapłaci połowę tego, co inny miałby zapłacić*. Istnieje również zasada pierwokupu przez obywatela, który z powodu biedy został zmuszony sprzedać swój dom, a nabywca owego domu zechce ten dom sprzedać. Według esznuńskiego kodeksu, nabywca jakiegś własności musiał wskazać sprzedawcę – jeśli tego nie uczynił, był uważany za złodzieja (w ówczesnych czasach nie była potrzebna umowa pisemna sprzedaży). Artykuły 42-47 dotyczą wypadków

uszkodzenia ciała obywatela przez innego obywatela. Uwzględnione są różne wypadki, jak np.: odgryzienie nosa, wybite oka, wybite zęba, oderwanie ucha, uderzenie w policzek, odcięcie palca, złamanie reki, nogi, czy też obalenie na ziemię podczas bójki, w każdym z tych wymienionych przypadków sprawca danego zdarzenia zobowiązany jest zapłacić określoną kwotę w srebrze. Zdaniem Kunderewicza, *prawodawca esznuński brał pod uwagę tylko pewne okoliczności obiektywne, nie zaś intencję sprawcy*.

W Esznunnie, co określał dany zbiór praw, sprawami o niektóre delikty zajmował się trybunał zawodowych sędziów świeckich, zaś sprawy o niektóre przestępstwa bądź też tzw. sprawy gardłowe, należały do kompetencji najwyższego trybunału sądowego, którym przewodniczył król bądź jego delegat. Nie ma jednak wzmianki, kto rozpatrywał sprawy, których nawiązka była mniejsza niż 1/3miny srebra. Dalsza część przepisów mówi między innymi o obowiązku zwrócenia schwytanego zbiegłego niewolnika i karze za jego przetrzymanie, o zbiegłych niewolnikach, którzy muszą być nadzorowani przez swojego pana. Zbiegły niewolnik po schwytaniu musiał nosić więzy ze sznura lub łańcucha oraz zostać napiętnowany. Takim niewolnikom nie wolno było wychodzić poza mury miasta Esznunny bez zgody pana (art.51). Ostatnie artykuły regulują między innymi przepisy dotyczące odpowiedzialności właściciela za szkody wyrządzone przez jego zwierzęta oraz niewolników. Przykładem tego może być art. 53, który w swojej treści zawiera rozporządzenie, iż w wypadku zabicia wołu przez innego woła, poszkodowany właściciel otrzymuje połowę wartości wołu, który wyrządził szkodę oraz połowę zabitego wołu. Spowodowanie śmierci obywatela, bądź też niewolnika przez woła lub złego psa określają art. 54-57, w których mowa o sytuacji, gdzie mimo ostrzeżenia właściciela przez władze, ten nie przedsięwziął należytych środków i nie zabezpieczył ewentualnego zagrożenia wypadkom śmiertelnym. W zależności od tego, czy zginął niewolnik (15 sykli srebra), czy też obywatel (40 sykli srebra) określana była należyta kara. Podobny przepis skierowany był do właściciela domu, który mimo ostrzeżeń zawalenia się muru nie wzmocnił i dopuścił do katastrofy, w której zginie wolny człowiek- poniesie karę przewidzianą w rozporządzeniu królewskim (możliwa nawet kara śmierci)⁵²³.

Na ten sam wiek datuje się Kodeks Lipit-Isztara, króla Isin (1868 p.n.e. - 1857 r. p.n.e.). Z tego kodeksu zachowało się tylko 40 (inne opracowania mówią o 37) artykułów (jako osobne urywki, lub fragmenty przytoczone w tekście formuł notarialnych), a obok nich prolog i epilog. Jest on ciekawy chociażby z tego względu, że jako pierwszy porusza sprawę niewolnictwa i niewolników. Kodeks ten reguluje stosunki na nieruchomościach, stosunki sąsiedzkie, szkody wyrządzone przez dzikie zwierzęta, sprawy niewolnicze, rodzinne. Od tego samego króla pochodzi tablica, która zawiera postanowienia o formie kontraktów kupna i depozytu. Tekst Kodeksu

523 Część historyków (np. C. Kunderowicz) analizując zbiór praw z Esznunny, który jest starszy od znanego kodeksu Hammurabiego, zwracając uwagę na wiele podobieństw wśród przepisów i artykułów tych kodeksów stawia pytanie: czy podobieństwa te nie są wynikiem jakichś zapożyczeń dokonanych przez prawodawcę babilońskiego? Teżom tym przeczy to, że mimo pewnego podobieństwa przepisów, redakcja ich w kodeksie Hammurabiego znacznie się różni od zbioru praw z Esznunny. Nie stwierdzono też, żeby jakkolwiek z przepisów został dosłownie powtórzony w kodeksie Hammurabiego. Uważam jednak, że nie można też na podstawie tych dwóch kodeksów wysnuwać tezy, że w drugim tysiącleciu południowa Mezopotamia stanowiła jednolity obszar kulturalny, na którym istniało wiele wspólnych zasad prawa zwyczajowego. Można, tylko wnioskować, że podobieństwo obu zbiorów prawnych może wynikać z tego, iż zarówno jedno jak i drugie przepisy były oparte na zbiorach prawnych sąsiadujących miast-państw. Struktura społeczna, czy też gospodarcza Esznunny, była bardzo podobna do struktury społeczeństwa za czasów Hammurabiego.

Lipit-Isztara złożony został z siedmiu, fragmentarycznie zachowanych glinianych tabliczek, zawierających część prologu, 37 przepisów prawnych i epilogu.

Przykłady praw:

§ 9. *Jeśli ktoś wszedł do czyjegoś sadu i został ujęty za kradzież, zapłaci dziesięć szekli srebra.*

§ 10. *Jeśli ktoś ściął drzewo w ogrodzie kogoś innego, zapłaci połowę miny srebra.*

§ 25. *Jeśli mężczyzna poślubił kobietę i urodziła mu ona dzieci, a te dzieci żyją, i niewolnica również urodziła dzieci dla swego pana, lecz ten ojciec dał wolność niewolnicy i jej dzieciom, to dzieci niewolnicy nie będą dzielić się majątkiem z dziećmi ich dawnego pana.*

§ 27. *Jeśli żona mężczyzny nie urodziła mu dzieci, lecz nierządnicą z publicznego placu urodziła mu dzieci, mężczyzna ten zapewni zboże, olej i ubrania dla tej nierządnicy. Dzieci, które urodziła mężczyźnie nierządnicą, będą jego spadkobiercami i dopóki żyje jego żona, dopóty nierządnicą nie będzie mieszkała w jednym domu z żoną mężczyzny.*

§ 35. *Jeśli ktoś wynajął woła i okaleczył jego oko, zapłaci połowę jego ceny.*

§ 36. *Jeśli ktoś wynajął wołu i złamał jego róg, zapłaci jedną czwartą jego ceny.*

Zachowały się też prawne dokumenty gospodarcze kupców z okresu staroasyryjskiego z Kanesz (XIX wiek p.n.e.)⁵²⁴.

Podstawy prawa w *starożytnym Egipcie* zostało skonstruowane w oparciu o teksty religijne. Chodzi tu głównie o Księgę Piramid i Księgę Umarłych, ale także o teksty dotyczące konkretnych zagadnień, np. tekst o Postępowaniu Wobec Rodziny. Prawo miało charakter niepodważalny. Wierzano, że zostało ono przekazane ludziom przez bogów. Religia sankcjonowała i uwierzytelniała prawo. Celem życia każdego Egipcjanina było osiągnięcie Pól Elizejskich. Tym mianem określano miejsce wiecznej szczęśliwości w życiu po śmierci. Egipcjanie tego okresu postrzegali prawo, jako ziemskie odzwierciedlenie boskiej sprawiedliwości, uosabianej przez boginię Maat, która personifikowała ideę harmonii i odwiecznego porządku – Wszechświata. W Egipcie występowała typowa dla starożytnych monarchii koncepcja teistycznego pochodzenia prawa (prawo pochodzi od bogów), ma charakter sakralny. Faraon jako „bóg na ziemi” był, więc zarazem źródłem i wykonawcą boskiego prawa, a Maat była jednym z jego atrybutów (słowo Maat często występuje w imionach tronowych egipskich władców). Wyżsi urzędnicy sądowi, w szczególności wezyrowie, jako przedstawiciele faraona i jego władzy sądowniczej, nosili tytuł kapłana Maat, a oznaką ich godności był naszyjnik z symbolem bogini (strusie pióro). Samym terminem Maat określano takie pojęcia jak sprawiedliwość, porządek kosmiczny, prawda, czy właśnie prawo w znaczeniu podobnym do łacińskiego ius. Ustawy, rozporządzenia i w ogólności wszelkie akty prawne, stanowiące narzędzia administracji państwowej i realizowania boskiego prawa na ziemi określano słowem hepu (hp.w), podobnie jak łacińskie lex.

Dużym szacunkiem i korzystną pozycją społeczno-prawną cieszyły się w Egipcie kobiety. Mogły być one właścicielami majątku, zarządzać i rozporządzać nim wedle własnej woli, posiadały zdolność do dokonywania ważnych czynności prawnych, mogły swobodnie wytaczać powództwa i świadczyć w sądzie. Miały prawo żądać od męża rozwodu. W małżeństwie dopuszczalna była poligamia (według

524 Por.: H. W. F. Saggs, *Wielkość i upadek Babilonii*, Warszawa 1973.

niektórych również poliandria). Funkcjonowała ona jednak przede wszystkim wśród wyższych warstw społecznych. Kapłan mógł posiadać tylko jedną żonę. Kwestią sporną jest dopuszczalność kazirodztwa. Według niektórych badaczy było ono dozwolone i powszechne (stąd czasem upatruje się w nim jedną z przyczyn upadku cywilizacji staroegipskiej), według innych było zabronione, a jedynym wyjątkiem była rodzina królewska, w której małżeństwa kazirodcze miały uzasadnienie religijne. Nie istniało rozróżnienie na dzieci ślubne i nieślubne, ich sytuacja prawna była identyczna. Do spadku po zmarłym uprawnione były wszystkie jego dzieci, bez względu na płeć i dziedziczyły w częściach równych.

Ewolucyoniści uważają, że w epoce plejstocenu większość ludzi, żyła w związkach monogamicznych, poligamia pojawiała się tylko sporadycznie; i dziś większość społeczeństw zbieracko-łowieckich jest monogamiczna. Ten model życia wymusza rodzaj gospodarki, ze względu na możliwość przetrwania, zdobycia pożywienia. Częściej spotykamy się tu ze zjawiskiem cudzołóstwa niż poligamii. Ta pojawiła się znacznie później, być może wraz z upowszechnieniem się gospodarki pastersko-hodowlanej. Stała, w miarę stabilne źródło pozyskiwania żywności mogło umożliwić powstanie takiego modelu rodziny. Poligamia zapewne początkowo służyła przetrwaniu. Kobieta pozbawiona męża (wciąż w dużej mierze zajmującego się ryzykownym myślistwem, lub walkami międzyplemiennymi), z gromadą dzieci skazana była na zagładę. Wówczas może brat, lub ojciec rodziny przejmował opiekę nad nią i jej rodziną. Walki międzyplemienne (będące wynikiem powolnego, lecz istotnego w długim okresie, wzrostu demograficznego) mogły wytworzyć instytucję małżeństw między rodzinami przywódców poszczególnych grup. W społeczeństwach rolniczych, w których ważną rolę odgrywała własność ziemi, zachował się model rodziny monogamicznej. Do wzrostu ilości rodzin z modelem poligamicznym zapewne przyczynił się podbój społeczeństw rolniczych przez sąsiadujących z nimi nomadów. W czasie walk, a często już po zwycięstwie (w wyniku mordów) ginęli głównie mężczyźni, kobiety zostawały łupem zdobywców.

Z chwilą pierwszych podbojów innych społeczeństw i narzuceniu im zwierzchnictwa poligamia (jak każda instytucja) alienowała się. Zmieniła się jej funkcja. Teraz służyła podniesieniu prestiżu, czasami zaś była wyrazem zbytku. Przede wszystkim jednak stała się ważnym narzędziem w polityce dynastycznej i zagranicznej. By też przyczyną walk wewnątrz rodzin panujących. Synowie różnych matek, wspierani jej rodziną, często podejmowali walkę ze swymi przyrodniymi braćmi. Często dochodziło do ojcobójstwa, czy bratobójstwa. W poligamicznej rodzinie panujących związki rodzinne były bardzo słabe. Wydawano córki za możnowładców, przywódców wojskowych, a także synów władców sąsiednich państw. Rodzina podporządkowana była polityce dynastycznej, tak wewnątrz, jak i na zewnątrz państwa.

W źródłach egipskich znaleźć można najstarszą znaną nam definicję prawa własności – *Jego majątek jest jego własnością, może on go dać, komu zechce* (ok. 1200 – 1090 r. p.n.e.)⁵²⁵. Definicja ta akcentuje prawo rozporządzania rzeczą (*ius disponendi* w prawie rzymskim) jako podstawowe uprawnienie jej właściciela. Źródłem zobowiązania była przysięga, stanowiąca podstawę stosunku obligacyjnego między wierzycielem a dłużnikiem.

525 Mam jednak wątpliwości, czy definicja ta odnosiła się do wszystkich, czy też tylko do władców?

Wraz z powstaniem państw doszło do wytworzenia się nieznanej wcześniej struktury społecznej. Istniejące wcześniej grupy miały charakter egalitarny, teraz nastąpiła ich hierarchizacja, doszło do zróżnicowania i podziału zarówno pod względem posiadanego majątku, jak i zakresu posiadanych praw. Społeczeństwa od czasu powstania państw dzieliły się na ludzi wolnych, zależnych (półwolnych) i niewolników. W pierwszym okresie (monarchii patrymonialnej) cała władza i pełnia praw należały wyłącznie do władcy, z czasem w kolejnych pokoleniach dochodziło do podziału władzy i własności inaczej mówiąc do feudalizacji kraju. W kolejnym okresie istnienia państw zakres posiadanych praw wszystkich grup rozszerzał się, z drugiej strony ulegała ograniczeniu władza monarchy.

Część historyków przerzuca pojęcia z późniejszych epok na czasy z początków istnienia państwowości. W niektórych opracowaniach już dla czasów omawianych w tym tomie spotykam się z określeniem *obywatel*. Autorzy ci np. analizując sytuację w Asyrii stwierdzają, że *tylko obywatele korzystali z pełnych praw*. Oczywiście mówi się tu tylko o prawach majątkowych i pewnym zakresie wolności, nie zaś o *pełni praw*, te pojawiają się dopiero w wyniku długotrwałej ewolucji niektórych społeczeństw, w systemach demokratycznych. Zbyt krótki okres istnienia państwowości do końca III tysiąclecia p.n.e. uniemożliwiał taki proces. Zakres posiadanych praw zależał od pozycji społecznej. Co do sytuacji półwolnych nie ma w asyriologii dotychczas jednolitego stanowiska. W każdym bądź razie jest rzeczą niewątpliwą, że często związani byli oni stosunkiem zależności z pałacem władcy, co powodowało zerwanie ich związku z gminą (często takiego w ogóle nie nawiązali, gdyż do grupy tej włączano np. jeńców wojennych). Jak się wydaje, mieli oni w stosunku do władcy różne obowiązki o charakterze gospodarczym. Dlatego też zapewne, podczas gdy osoba półwolnego była chroniona przez prawo w mniejszym stopniu, to jego majątek znajdował się pod szczególną opieką prawa.

W okresie sumeryjskim prawie wszystkie grunty należały do świątyń, jako własność naczelnego boga miasta-państwa (ewentualnie członków rodziny tego boga). Przypuszczalnie początkowo władcy, któremu z czasem nadano cechy boskie. W ten sposób jego następcy utrzymali własność i władzę. W rękach prywatnych znajdowały się domy, ogrody i działki budowlane. Z czasów dynastii Akadu znana była własność indywidualna wszelkiego rodzaju gruntów obok własności rodzinnej. Własność indywidualna gruntów powoli wypierała własność rodzinną aż do czasów III dynastii z Ur, kiedy to nastąpił nawrót do stosunków z okresu sumeryjskiego⁵²⁶.

W jednej z wcześniejszych wersji tej pracy napisałem, że *własność gruntów występowała w Mezopotamii w dwojakiej postaci: jako własność kolektywna i jako własność indywidualna. Te dwie postacie własności gruntów zapewne istniały we wszystkich okresach historii praw mezopotamskich*. Teraz przygotowując pracę do druku zauważyłem, że wymaga to wyjaśnienia. Musimy zastanowić się nad tym, w jaki sposób doszło do ponownego powstania własności *gminnej*. Po zajęciu jakiegoś miasta-państwa przez władcę państwa sąsiedniego (nie przez inne miasto-państwo) ziemia, która była wcześniej majątkiem świątyni (faktycznie będąca w rękach obalonego władcy) przechodziła na własność nowego władcy. W miejsce dotychczasowych opłat dzierżawnych władca wprowadzał system podatkowy (będący odpowiednikiem wcześniejszej dzierżawy), który egzekwowali mianowani przez niego gubernatorzy. Z przyczyn logistycznych do podatków zobowiązani byli

526 Por.: C. Kuderowicz, dz. cyt., s. 200.

wszyscy mieszkańcy, którzy mieli swych reprezentantów (poprzednia administracja została przecież w skutek najazdu zniszczona). Z czasem oczywiście dochodziło do wytworzenia się własności indywidualnej, tę zyskiwali początkowo zapewne gubernatorzy, ich rodziny, inni urzędnicy czy wojskowi, wreszcie i inni przedstawiciele podbitego społeczeństwa. Dochodziło zapewne również do powstawania relacji rodzinnych między warstwą panującą a niektórymi przedstawicielami ludności podbitej.

Najstarszym źródłem niewoli w Mezopotamii była niewola wojenna. Inne źródła to: kara za niektóre przestępstwa (np. wskutek oddania zabójcy lub członków jego rodziny, jako niewolników, rodzinie zabitego); urodzenie się z rodziców niewolników lub z matki-niewolnicy; sprzedaż dzieci przez ojca, matkę lub oboje rodziców; zaopiekowanie się dzieckiem porzuconym; niewdzięczność osób przysposobionych w stosunku do tych, które je przysposobiły; nieuiszczenie długu, zaprzeczenie się w niewolę, oddanie w zastaw własnej osoby lub członków swojej rodziny oraz niezapłacenie długu w terminie. Jeśli chodzi o tę ostatnią formę, to od chwili upływu tego terminu istniało tylko pośrednie ograniczenie wolności. Choć niewolnik mógł być przedmiotem obrotu gospodarczego, już za czasów sumeryjskich zaliczany był do kategorii „uduchowionych”, tj. istot mających duszę. Stąd też prawa mezopotamskie nie zajmowały wobec niewolników jednolitej postawy. Jeśli chodziło o dysponowanie niewolnikami, w zasadzie nie uwzględniały one żadnych związków rodzinnych między niewolnikami. Pan mógł dowolnie rozdzielać rodziny niewolnicze. Jednakże w wielu wypadkach niewolnik w Mezopotamii był traktowany jako podmiot prawa. Mógł występować, jako strona, w procesie, mieć własny majątek, dokonywać czynności prawnych, zawierać małżeństwo, i to nawet z kobietami wolnymi. Przeważająca liczba niewolników należała w Mezopotamii do świątyni i władców; osoby prywatne miały ich zazwyczaj bardzo mało. Niewola wygasała przez wyzwolenie⁵²⁷.

Nie jest wykluczone, że nosicielami wartości związanych z nową formacją byli przybysze – Sumerowie, którzy podczas trwania tzw. fazy Uruk (ok. połowy 4 tysiąclecia p.n.e.) pojawili się na terenie południowej Mezopotamii. Krystyna Szarzyńska pisze, że *istniejące na tym obszarze gminy sąsiedzkie, wiejskie, przeobraziły się pod ich wpływami w gminy obywatelskie z zaczątkiem władzy państwowej. Terminologia naukowa organizmy te, ze względu na ich ograniczoną przestrzeń życiową, określa pojęciem „miasta-państwa” (gr. polis). Obejmowały one z reguły kilka lub kilkanaście gmin wiejskich, wśród których jedna, z centralną świątynią górowała nad pozostałymi*⁵²⁸. To moim zdaniem błędna marksistowska interpretacja. Pojęcie *gminy obywatelskie* jest zupełnie niezrozumiałe. Pojęcie obywatel oznacza osobę posiadającą prawa obywatelskie (w tym polityczne), i jako takie pojawi się dopiero około połowy I tysiąclecia p.n.e.; w wyniku podbojów tworzyły się relacje panujący-poddani.

Niewolnictwo znane było już wcześniej wśród społeczeństw pasterskich i nomadów. Podboje spowodowały rozszerzenie się tego zjawiska na całe utworzone w ich wyniku państwa. Przejście od etapu tzw. gminowładztwa (wspólnot plemiennych) do państwowego drogą podboju było przyczyną rozwoju niewolnictwa.

527 Por.: C. Kuderowicz, *Prawo w starożytnej Mezopotamii*, [w:] *Mezopotamia*, pod red. Jana Brauna, Warszawa 1971, s. 196.

528 K. Szarzyńska, dz. cyt., s. 145.

Pozostawanie przez pierwszych zdobywców na drodze podbojów utrzymywało ten system. Początkowo więci do niewoli jeńcy byli mordowani. Myślę, że do rozwoju niewolnictwa mogło dojść dopiero na dalszym etapie rozwoju gospodarki rolnej, gdy społeczeństwa zaczęły posiadać nadwyżki żywności i dzięki temu część pracy przerzucić na zdobytych jeńców.

W pierwszym okresie rozwoju społeczeństw rolniczych nadwyżki żywności przez nie produkowane były zbyt małe, by dłużej utrzymać zdobywców. Grupy najeźdźnicze też nie były zbyt duże. Rozwój demograficzny, a także wzrost rezerw żywności, który był możliwy dzięki rozwojowi techniki upraw, mogły wytworzyć warunki umożliwiające utworzenie państw.

Ewolucja ustrojowa w Mezopotamii przebiegała od monarchii patrymonialnej, przez formę monarchii stanowej z arystokracją-kapłańską. Fazy imperialne przywracały na krótko monarchię patrymonialną, by ponownie przejść do monarchii stanowej.

Rozdział II

Okres od około 1700/1500 p.n.e. do około 1000 p.n.e.

Około 2000 roku p.n.e. doszło do ujarzmienia konia⁵²⁹. Kilkaset lat później (ok. 1700 r. p.n.e.) zastosowano do zaprzęgów prosty i sztywny dyszel. Mniej więcej w tym czasie wynaleziono lejce, które umożliwiły kierowanie koniem bezpośrednio z wozu. Lekkie i poręczne łuki zapewniały łucznikom skuteczność na polu bitwy, a koła ze szprychami (w miejsce wcześniejszych, masywnych) zwiększały prędkość rydwanów bez osłabiania ich wytrzymałości. To kolejne odkrycia, które zostały wykorzystane również w technice wojny, umożliwiając tym, którzy je poznali dokonanie zmian w układzie politycznym świata. Technika tą zaczęły w pierwszej kolejności dysponować wojownicy wywodzący się ze stepów Azji. To właśnie oni, między XVII a XIV stuleciem p.n.e. podbili niemal wszystkie istniejące wcześniej ośrodki polityczne od Mezopotamii po Chiny. Część z nich dotarła do północnej części subkontynentu Indii i do Europy. Wśród nich i Hyksosi, którzy doprowadzili na terytorium Egiptu do upadku Średniego Państwa.

Rozwój środków komunikacji umożliwił ludom koczowniczym ogromną mobilność i sprawność logistyczną, bardzo przydatną do celów militarnych w czasie wzbogacających ich wypraw łupieżczych przeciwko ludom osiadłym. Przewaga militarna nomadów utrzymywała się aż do nastąpienia dwukierunkowej asymilacji; z jednej strony najeźdźcy mieszały się z miejscową ludnością i przejmowali przynajmniej częściowo ich kulturę, z drugiej – miejscowi zapożyczali broń i metody walki swych najeźdźców i wykorzystywali w walkach swą liczebność. Nowe techniki komunikacyjne umożliwiły tworzenie większych ośrodków politycznych (państw a nawet preimperiów). Jak wiemy, pierwsze państwa (poświadczone historycznie) powstały na terenie Mezopotamii, nieco później do ich powstania doszło nad Nilem (Górny i Dolny Egipt), w rejonach północnych Bliskiego Wschodu (Asyria), czy na terenach Anatolii, a później na Subkontynencie Indyjskim (najeźdźcy Ariów) i na Dalekim Wschodzie (Chiny, później Korea, Wietnam). Wciąż istniały i powstawały nowe miasta-państwa, znaczna część społeczeństw rolniczych pozostawała na etapie luźnych osad. Społeczeństwa hodowlane i pasterskie zasiedliły obszary aż do tundry. Ciągły wzrost demograficzny spowodował, że i wśród nich wspólnoty rodowe zaczęły przekształcać się w związki plemienne. Wśród plemion nomadów następowało coraz częściej odchodzenie od pierwotnej formy gospodarki. Ich nowym zajęciem stał się podbój i później eksploatacja podbitych ludów, a nową formą organizacji był rodzaj federacji plemiennej (związku kilku plemion). Przypuszczam, że federacje te były zasilane również przez część ludności ludów rolniczych. Taką federacją mogli już tworzyć Sumerowie. Do takich federacji przyłączała się też żyjąca poza granicami

529 Fakt ten pozwala, niektórym historykom na twierdzenia w rodzaju, że *tysiące lat trwająca wrogość pomiędzy osiadłymi rolnikami i nomadami-pasterzami ze stepów-pustyni uzyskała nowy wymiar wraz z oswojeniem konia (ok. 2000 p.n.e.) na stepach dzisiejszej południowej Rosji. Szczególne znaczenie miało wykorzystanie konia, jako zwierzęcia pociągowego do rydwanów (przed ok. 1500 p.n.e.) i wierzchowego (ok. 900 p.n.e.). Po pierwsze nie oswojenia, lecz ujarzmienia; po drugie przed ujarzmieniem kontakty między społeczeństwami Środkowej Azji i Bliskiego Wschodu, Chin, czy Europy nie istniały [z powodów możliwości komunikacyjnych], ich wzajemna wiedza o sobie była żadna.*

państw ludność niezależna. Wcześniejsi banici, uciekinierzy spod jarzma władców sąsiednich państw, których jurysdykcja nie obejmowała w sposób ciągły terenów przygranicznych. Około 1900 r. p.n.e. na scenie dziejowej Azji Mniejszej pojawiają się Hetyci i Huryci⁵³⁰. Około 1650-1551 r. p.n.e. Hyksosi wkroczyli do Egiptu i objęli władzę w tym państwie. Na sytuację polityczną i zasiedlanie kolejnych obszarów wpłynął też rozwój techniki żeglowania. Pierwsza fala ataków tzw. Ludów Morza (po prostu wojowników lub jeszcze dosłowniej piratów, z miast-państw w basenie Morza Śródziemnego, którzy tworzyli czasami na tyle silne federacje, że byli w stanie podbić nawet duże państwa) miała miejsce ok. 1200 roku p.n.e.

Na społeczeństwa Europy, Bliskiego i Środkowego Wschodu oraz północnej Afryki znaczący wpływ wywarł wybuch superwulkanu Thera, którego konsekwencją była zapewne klęska demograficzna, w dłuższej perspektywie zmiany klimatyczne miały wpływ na ruchy ludności i przyjmowane przez różne społeczeństwa formy gospodarki. Przykładem dostosowania się społeczeństw do zmian klimatycznych (znacznego ocieplenia od początków II tysiąclecia p.n.e.) była wprowadzana na szeroką skalę w Mezopotamii i Egipcie irygacja.

Drugi okres wzmożonych ruchów społeczeństw nomadów na Dalekim Wschodzie nastąpił około lat 1400-1327 r. p.n.e. W ich wyniku, wzmocniła się potęga kresowych książąt Tson, którzy w XII w. p.n.e. na czele hordy ludów koczowniczych (pochodzenia turskiego) narzucili swe panowanie ludom żyjącym na terytorium dzisiejszych Chin⁵³¹. Także w Europie około XIV stulecia p.n.e. musiały mieć miejsce znaczne wędrówki. Przypuszczalnie to w ich wyniku doszło do upadku Troi VI ok. 1200 roku p.n.e. oraz rozbicia w tym samym czasie państwa hetyckiego między 1400 a 1200 r. p.n.e. To zapewne ich konsekwencją było rozpowszechnienie się w środkowej i północnej Europie oraz w Grecji (ok. 1200 r. p.n.e.) obrządku ciałopalnego⁵³². Na sytuację polityczną i zasiedlanie kolejnych obszarów wpłynął też rozwój techniki żeglowania. Pierwsza fala ataków tzw. Ludów Morza (po prostu wojowników lub jeszcze dosłownej piratów, z miast-państw w basenie Morza Śródziemnego, na Dalekim Wschodzie, czy w Ameryce Środkowej), którzy tworzyli czasami na tyle silne federacje, że byli w stanie podbić nawet duże państwa). W Europie i na Bliskim Wschodzie miało to miejsce ok. 1200 roku p.n.e.

Przyjmując okres między XIII a XI wiekiem p.n.e. jako cezurę końcową tego rozdziału i książki wziąłem pod uwagę zmiany w gospodarce (regres) i kryzysy polityczne różnych społeczeństw, do jakich doszło właśnie w tym czasie. Od około XIII wieku p.n.e. zaczął nasilać się proces wysychania pastwisk stepowych, co między innymi doprowadziło do przesunięcia się granicy obszarów pustynnych o 200 km na północ. Kryzys, który wówczas nastąpił trwał kilkaset lat. Przypuszczalnie jego główną jego przyczyną były właśnie wspomniane wyżej, kolejne już w dziejach ludzkości zmiany klimatu, z którymi przy ówczesnym poziomie gospodarki i organizacji tamte społeczeństwa nie potrafiły sobie poradzić. Niemniej jednak,

530 Często w historiografii używane jest tu słowo *przybywają* do Azji Mniejszej. Ludy te były tu już jednak wcześniej, jako związki plemienne, do powstania których doszło w wyniku wzrostu demograficznego i ograniczania terytoriów nomadów przez społeczeństwa rolnicze.

531 Świadomie pomijam tu określenie *opanowały Chiny*. Tak jak przed powstaniem państwa polskiego nie można mówić o Polsce, a i później raczej powinniśmy mówić o państwie Piastów, Jagiellonów itd. Skróty myślowe prowadzą do wypaczenia obrazu dziejów.

532 Por.: K. Moszyński, *Badania nad...*, s. 9. Warte zastanowienia, czy przyczyną tego obrządku nie było pojawienie się na wielką skalę chorób zakaźnych?

osiągnięty do tego czasu poziom rozwoju cywilizacyjnego (tak w zakresie techniki, jak i idei) był już na tyle znaczący, że droga rozwoju naszego gatunku była już w głównych zarysach wytyczona.

Bliski i Środkowy Wschód – okres protoimperialny

Mezopotamia

Śledząc rozwój społeczeństw Bliskiego i Środkowego Wschodu w II tysiącleciu p.n.e. musimy mieć świadomość, że w poprzednim tysiącleciu doszło w nich do znacznych zmian. Tysiąclecie funkcjonowania instytucji państwa całkowicie przeorało struktury żyjących w ich ramach ludów: doszło do wyłonienia hierarchii i zróżnicowania społecznego pod względem stosunków własności, wzajemnych zależności, funkcji, zawodów, jak również posiadanych praw. Należy zwrócić uwagę zwłaszcza na powstanie grupy zawodowych żołnierzy, w tym bardzo licznych najemników. Śledząc rozwój społeczeństw tego okresu należy wziąć pod uwagę również rozwój komunikacji. Ujarmienie konia, do którego doszło mniej więcej w tym czasie znacznie zwiększyło możliwości przemieszczania się, dało też możliwość (tak jak i rozwój żeglugi) stałej kontroli znacznie większych obszarów niż wcześniej. Nowi władcy tworząc kolejne (po kryzysie przełomu tysiącleci) struktury państwowe musieli brać pod uwagę te nowe stosunki, ponadto kryzys gospodarczy i demograficzny przełomu III i II tysiąclecia p.n.e. był tak wielki, że do odbudowy poprzedniego poziomu gospodarki potrzeba było dziesiątek, a nawet setek lat.

Upadek III dynastii z Ur był ważnym momentem w historii Mezopotamii: ostatecznie władzę utracili Sumerowie. Po nich dominację przejęły ludy semickie wprowadzając nową jakość, zarówno w stylu rządzenia, języku i w składzie etnicznym. Upadek Sumerów nie oznaczał zniknięcia ani ich, ani dorobku ludu Mezopotamii, gdyż pomimo utraty władzy politycznej przez tzw. Sumerów przetrwało wiele wprowadzonych wówczas osiągnięć w zakresie organizacji, prawa, religii i szeroko pojętej kultury. Z czasem Sumerowie rozplynęli się w masie etnicznej coraz to nowych przybyszów. Z użycia wyszedł język sumeryjski, jako język mówiony, nie zanikł jednak całkowicie, gdyż jego tradycje kultywowali kapłani w liturgii, a także kupcy w dokumentach handlowych. Warto podkreślić jednak, że w okresie sumeryjskim nie doszło na opanowanych przez nich terytoriach, lub inaczej w miastach-państwach, w których panowali, do wytworzenia się świadomości narodowej. Społeczeństwa te cechowała znaczna wielokulturowość, którą pogłębiały nieustanne wojny i związane z nimi przemieszczenia dużych grup ludzkich. Sumerami określać możemy, co najwyżej, zwierzchnią warstwę w niektórych miastach-państwach, pamiętając jednak o tym, że i ona często miała charakter wielokulturowy (m.in. w wyniku małżeństw z przedstawicielami rodów z sąsiednich monarchii, lub nawet silnych w danym okresie plemion z obszarów przygranicznych).

W wyniku ekspansji Amorytów na terenie Mezopotamii już w XVIII wieku p.n.e. niemal każde państwo było rządzone przez przedstawicieli tych plemion. Nie doszło jednak do stworzenia jednolitego organizmu politycznego. Po okresie nowosumeryjskim w Mezopotamii powstało szereg licznych, wzajemnie zwalczających się państweczek. Amoryci narzucali jedynie swą władzę już istniejącym organizmom politycznym (nie całym państwom, lecz przede wszystkim miastom). W

północno-wschodniej części Mezopotamii powstawały wówczas państewka huryckie. Stopniowo z chaosu zaczęły wyłaniać się silniejsze organizmy państwowe. Sytuacja w pierwszych trzech stuleciach po upadku III dynastii z Ur przedstawiała się następująco: na północy hegemonem został Amoryta Szamszi-Adad I, który po przechwyceniu władzy w Aszur stworzył potężne państwo – okres ten określany jest w historii Mezopotamii jako staroasyryjski lub królestwo Górnej Mezopotamii; na południowy zachód od Asyrii do znaczenia doszła dynastia panująca w Mari, konkurująca z państwem Szamszi-Adada I; w południowej części Mezopotamii najpierw dominowała dynastia z Isin i Larsy – mniej więcej do XVIII wieku p.n.e., a później do władzy w Babilonie doszła dynastia amorycka, która stworzyła mocarstwo na skalę całej Mezopotamii w postaci państwa babilońskiego. Zaznaczył się bardziej wyraziście podział Mezopotamii na dwa duże regiony, których dzieje, choć ściśle ze sobą powiązane, to jednak potoczyły się nieco innymi torami.

Podobnie wyglądała sytuacja z innym ośrodkiem na południu – Larsą, w której rządili władcy amoryccy i elamiccy, a do największego znaczenia ośrodek ten doszedł pod panowaniem Rim-Sina I, groźnego rywala wschodzącej potęgi władców Babilonu, któremu w końcu Larsa uległa. W Babilonie (dotychczas stosunkowo mało znaczącym ośrodku niedaleko Kisz) właśnie w XIX wieku p.n.e. – rozpoczął rządy Amoryta Sumu-Abum, założyciel tzw. i dynastii z Babilonu, której najwybitniejszym przedstawicielem był słynny Hammurabi. Następcy Hammurabiego jednak stopniowo tracili jego dorobek. Zaczęły się bunt po południowych ośrodków babilońskich, a także we znaki zaczęli dawać się Kasyci, którzy ostatecznie w znacznym stopniu przyczynili się do upadku i dynastii babilońskiej, która upadła jednakże bezpośrednio pod uderzeniem Hetytów w latach 1600-1595 p.n.e. Jej ostatnim władcą był Samsuditana. Podobnie, jak i inne nacje w poprzednich i następnych wiekach, Kasyci również nie pojawili się nagle. Jeszcze kilkaset lat przed ich dominacją, stopniowo napływali do południowej Mezopotamii, m.in. poprzez osadnictwo i służbę w wojskach najemnych. Powinniśmy jednak wciąż pamiętać, że to nie jakiś naród (takie wówczas nie istniały), lub lud przejął władzę. Tę przejęła wywodząca się jakaś grupa rodowa, lub kilka takich grup, z których jedna była grupą dominującą.

Esznunna (Eshunna)

Około roku 1860 p.n.e. W rejonie rzeki Dijali pozycję hegemon na krótko zyskała Esznunna, za sprawą założyciela nowej amoryckiej dynastii – Ibal-pi-Ela I, któremu przejściowo, dzięki pomocy ludów Turukku, udało się stworzyć rozległe państwo, obejmujące dużą część północnej i środkowej Mezopotamii. Jego granice sięgały na zachodzie Eufratu (na wysokości Rapiqum) i na północy rejonu rzeki Habur oraz miasta Aszur nad Tygrysem. Państwu temu nie udało się jednak utrzymać swej dominacji. Z zacieklej walki między dwoma państewkami znad środkowego biegu Eufratu – Mari i Terqa, wyłonił się niebawem nowy hegemon całej północnej i środkowej Mezopotamii – Szamszi-Adad (Szamszi-Addu).

Kraina (królestwo) Hana

Hana to nazwa starożytnej krainy istniejącej w II tys. p.n.e. nad środkowym biegiem Eufratu w północnej Mezopotamii. Jej nazwa pochodzi od plemion Hana (Hanejczyków), na wpół osiadłej ludności pochodzenia amoryckiego, która ją

zamieszkiwała. Jak wynika ze źródeł pisanych plemiona Hana⁵³³ zasiedlać musiały ten obszar jeszcze przed panowaniem Jahdun-Lima, króla Mari (1810-1794 p.n.e.), gdyż ten wspomina w swych inskrypcjach o pokonaniu siedmiu królów Hana i zaanektowaniu ich ziem. Ziemie te stały się częścią królestwa Mari, a tytuł „króla krainy Hana” włączony został do tytulatury królów Mari. Z listów odkrytych w archiwum w Mari, w szczególności tych pochodzących z okresu panowania Zimri-Lima (1774-1762 p.n.e.), wynika, iż Hanejczycy odgrywali ważną rolę w armii królestwa Mari, biorąc udział w wyprawach wojennych władców Mari zarówno w północnej Mezopotamii jak i w Babilonii. Wydaje się, iż w tym okresie większość ludności Hana wciąż prowadziła tradycyjny, pasterski tryb życia, utrzymując swą plemienną organizację⁵³⁴.

W 1762 r. p.n.e. królestwo Mari podbite zostało przez babilońskiego króla Hammurabiego. Po jego śmierci w 1750 r. p.n.e. Babilończycy utracili jednak kontrolę nad Mari i sąsiadującym z nim terytorium. W tym też czasie powstało niewielkie królestwo wokół miasta Terqa (wsp. Tell Ashara)⁵³⁵, położonego ok. 70 km na północ od Mari. We współczesnej literaturze fachowej królestwo to zwane jest królestwem Hana, jako że dwaj rządzący nim królowie nosili tytuł „król Hana”. Siedziba królewska i centrum administracyjne tego królestwa znajdowały się najprawdopodobniej albo w mieście Terqa, albo w mieście zwanym Biddah. Pod względem terytorialnym królestwo Hana zajmowało mniej więcej ten sam obszar, który wcześniej kontrolowało królestwo Mari. Królestwo Hana rozwijało się przez kolejne kilkadziesiąt lat, a okres ten zwany jest obecnie „okresem Hana”. Ze źródeł pisanych znamy imiona dziesięciu królów Hana panujących w tym okresie. Na podstawie pewnych wzmianek dotyczących mitannijskich królów Parattarny i Szauszatar zachowanych w tekstach z Terqi niektórzy badacze wnoszą, iż z czasem królestwo Hana dostało się pod kontrolę królestwa Mitanni. Zdaniem innych badaczy możliwe jest też jednak, iż Hana przez cały okres istnienia królestwa Mitanni pozostała królestwem niezależnym.

Po pokonaniu Mitanni przez Hetytów w 2 połowie XIV w. p.n.e. kraina Hana znalazła się pod zwierzchnictwem asyryjskim. W XIII w. p.n.e. wymieniana jest ona pośród trzydziestu ośmiu dystryktów i miast, nad którymi przejął kontrolę asyryjski król Tukulti-Ninurta I (1244-1208 p.n.e.). Wiadomo, iż w XI w. p.n.e. królem Hana był niejaki Tukulti-Mer, który pozostawił po sobie inskrypcję dedykacyjną odkrytą w Sippar. Identyfikowany jest on z Tukulti-Merem, królem Mari, który pokonany miał zostać przez asyryjskiego króla Aszur-bel-kala (1073-1056 p.n.e.).

Asyria

Niewiele wiemy o przeszłości założyciela państwa określanego w historiografii

533 Przypuszcza się, iż nazwa Hana początkowo używana do określania nomadycznej ludności amoryckiej, z czasem straciła swoje etniczne znaczenie i zaczęto jej używać jako ogólnej nazwy dla różnych grup nomadów.

534 Tytuł „króla” oznaczałby w tym wypadku przywódcę plemiennego. Późniejsze królestwo Hana (z połowy XVIII w. p.n.e.) miało już odmienny charakter.

535 W początku II tys. p.n.e. Terqa była stolicą niewielkiego państewka amoryckiego położonego na obrzeżach ówczesnego królestwa Mari. To stąd najprawdopodobniej wywodził się twórca pierwszego państwa asyryjskiego Szamsi-Adad I. Władca ten podbił królestwo Mari i przejął kontrolę nad Terqą, która stała się częścią tworzonego przez niego państwa. Po śmierci Szamsi-Adada I kontrolę nad Terqą przejął Zimri-Lim, król Mari. Następnie – po zdobyciu Mari przez Hammurabiego – Terqa dostała się w strefę wpływów i dynastii z Babilonu.

jako pierwsze państwo asyryjskie, Szamszi-Adada I⁵³⁶. Jego ojciec, Ila-kabkabi, władca niewielkiego amoryckiego państewka Terqa leżącego na obrzeżach innego amoryckiego państwa Mari (środkowy Eufrat), ze zmiennym szczęściem walczył z królami Mari: Jaggid-Limem i Jahdun-Limem. Najwcześniejsze informacje o Szamszi-Adadzie pochodzą z asyryjskiej listy królów. Wiemy, iż spędził on pewien czas w Babilonii, następnie udało mu się przejąć kontrolę nad leżącą nad Tygrysem na południe od miasta Aszur twierdzą Ekallatum (dokładna lokalizacja nieznana), skąd przepędził rodzimego władcę Eriszuma II, uznającego podówczas zwierzchność Eszunny. Nie wiadomo dokładnie jak doszło do podboju samego miasta Aszur przez Szamszi-Adada. Być może wykorzystał on zamieszanie spowodowane inwazją Naram-Sina z Eszunny, który kilka lat wcześniej zdobył to miasto osadzając na jego tronie marionetkowego władcę Eriszuma II. Szamszi-Adad nie uczynił Aszur swoją stolicą, lecz rezydował w mieście, które nazwał Szubat-Enlil (akad. Šubat-Enlil, tłum. „siedziba boga Enlila”), identyfikowanym ze stanowiskiem Tell Leilan. Swego starszego syna Iszme-Dagana uczynił wicekrólem Ekallatum.

Gdy Szamszi-Adad i umocnił się na tronie asyryjskim, w Mari wybuchła rewolta pałacowa, w której zabity został tamtejszy władca Jahdun-Lim. Następca tronu Zimri-Lim musiał uciekać i znalazł schronienie w królestwie Jamhadu (Aleppo). Szamszi-Adad wykorzystał panujące w Mari zamieszanie i przejął tam rządy usuwając uzurpatora, który zabił Jahdun-Lima. Na tronie Mari Szamszi-Adad i osadził jako wicekróla swego młodszego syna Jasmah-Adada. Po opanowaniu Mari Szamszi-Adad kontrolował całą północną Mezopotamię i część Syrii. W swych inskrypcjach chwali się wzniesieniem triumfalnej steli nad brzegiem Morza Śródziemnego⁵³⁷. Królestwo Szamszi-Adada, sięgające od Eufratu po góry Zagros, a dzięki sieci przymierzy jego wpływy sięgały jeszcze dalej, było rządzone przez jego dwóch synów, których umieścił w Ekallatum i Mari.

Starszy syn, Iszme-Dagan chronił wschodnią granicę tego państwa przed atakami państewek huryckich oraz ludów Turukku, Guti i Subartu z przedgórza Zagrosu, przy jednoczesnym stałym zagrożeniu ze strony Eszunny. Jeszcze trudniejsze zadanie stało przed młodszym Jasmah-Adadem, odpowiedzialnym za najgorętszy obszar, środkowomezopotamski rejon stepowy Dżezirę, tradycyjne miejsce bytowania i dominacji plemion koczowniczych. Najgroźniejszymi z nich byli wówczas amoryccy Sutejczycy, Jaminici, czy też prowadzący bardziej osiadły tryb życia Hananejczycy⁵³⁸. Władcy temu zarzuca się pewną słabość i niekompetencję, czego dowodzą listy wysyłane przez ojca do młodszego syna: (...) *jak długo będziemy musieli ciągle tobą kierować? Jesteś jeszcze młody: jeszcze broda nie porosła twoich policzków. Jak długo jeszcze nie będziesz umiał zarządzać swoim własnym domem? Czy nie widzisz, że twój brat dowodzi wielkimi armiami!*

536 Szamszi-Adad I (akadyjskie Šamšī-Adad; amoryckie Šamšī-Addu - tłum. 'Słońcem moim jest bóg Adad') – Amoryta, syn Ila-kabkabi z miasta Terqa. Władca ten, według Asyryjskiej listy królów panować miał przez 33 lata (1814-1782 r. p.n.e., lub w innych opracowaniach 1813-1781 r. p.n.e.). Nie był z urodzenia Asyryjczykiem, nigdy też nie mianował się królem Asyrii. Umieszczono go później na prestiżowej asyryjskiej liście królów z powodu jego wielkiej potęgi. Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 166-167. Ponieważ Szamsi-Adad nie był Asyryjczykiem i nie rezydował w Aszur, część historyków określa jego państwo mianem „królestwo Górnej Mezopotamii”.

537 Por.: *Wielka Historia Świata*, t. 2, *Stary i Nowy Świat od "rewolucji" neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego*, pod redakcją naukową Joachima Śliwy, Warszawa 2005, s. 287-288; Franciszek M. Stępniewski, *Bóg Aszur; miasto Aszur; kraj Aszur*, "Archeologia Żywa" 24 (2003), s. 50-53.

538 Por.: M. Stępień, *Wprowadzenie*, [w:] *Kodeks Hammurabiego*, przekład Marek Stępień, Warszawa 1996, s. 14-16.

Troszczysz się, chociaż o zarządzanie swoim pałacem i domem? (...).

Szamszi-Adad umacniał i poszerzał granice swego państwa przez całe swoje życie. Jako pierwszy władca asyryjski – wzorem Sargona Wielkiego z Akadu – zaczął używać tytułu „król całości/wszystkiego” (akad. *šar kiššati*). Był bardzo dobrym organizatorem. Interesował się karawanami, produkcją pługów, a nawet dostawami gwoździ brązowych. Z uwagi na brak lasów na terytorium jego państwa, szczególnym zainteresowaniem obdarzał dostawy drewna. Sukces gospodarczy państwa Szamsi-Adada i wynikał w dużej mierze z handlu. Assyria miała w tym czasie swoją kolonię nawet w Kanesz w Azji Mniejszej.

Niemal ciągłe wojny prowadzone przez Asyrię były przyczyną zniszczeń, a później bezwzględnej eksploatacji ludów na obszarach zajętych i włączonych (na różnych zasadach) w skład państwa asyryjskiego, ich skutkiem była też zmiana struktury wśród ludności, którą możemy uznać za tzw. asyryjską (będącą mieszkańcami państwa Szamsi-Adada i w początkowym okresie jego państwowości). Znaczna część ludności zmobilizowana do armii nie wracała już do swoich poprzednich zajęć. Chłopi nie wracali do swoich gospodarstw, lecz stanowili załogi twierdz, pilnując uległości podbitych ludów. Następował proces koncentracji wielkiej własności ziemskiej. Siłą roboczą (w tym rolnikami) w tych majątkach byli przesiedleńcy (niewolnicy) spędzani niemal z całego Wschodu. Trudno, jednak zgodzić się z pojawiającymi się w niektórych pracach teorią jakoby: w ten sposób następowała powolna, lecz systematyczna degradacja rodzimej ludności chłopskiej. Proces kształtowania (zmian) społecznych trwał i trwa nieustannie. Pojęcie tzw. *rodzima ludność chłopska* jest uproszczeniem. Grupa ta (jak i inne), podobnie jak i stosunki własności, dopiero się kształtowały.

Wraz ze śmiercią Szamsi-Adada w 1782 r. p.n.e., głównie z powodu walk dynastycznych o następstwo tronu, państwo jego zaczęło szybko się rozpadać. Jasmah-Adad musiał uciekać z Mari przepędzony przez Zimri-Lima, korzystającego z poparcia Jamchadu, Esznunny i Babilonu. Iszme-Dagan pokonany został przez Daduszę, władcę Esznunny, a wiele z miast północnej Mezopotamii (takich jak Arbil czy Szubat-Enlil) wpadło w ręce Elamu i Esznunny. Po upadku dynastii Szamsi-Adada, Assyria przez dłuższy okres nie odgrywała poważniejszej roli politycznej w Mezopotamii. Podlegała nawet jakiś czas państwu Mitanni⁵³⁹.

Babilon

Pod koniec III tysiąclecia p.n.e. Babilonia (jako region geograficzny), podobnie jak cała Mezopotamia, podzielona była na wiele zwalczających się amoryckich i wyjątkowo na północnym wschodzie huryckich państweczek, z ośrodkami w starych lub nowo powstałych miastach. Obok upadającego Isin i rosnącej w siłę Larsy, od początku XIX w. p.n.e. pojawiają się jako niezależne organizmy polityczne m.in. Uruk, Kisz, Babilon, Marad, Kazallum, Malgum, Rapiqum. Poza właściwą Babilonią są tylko: Esznunna, Mari, Terqa, Andarieq, Aszur, Asznakkum, Qabara, Szuszarra, czy też Mankizum.

Pierwsza pewna wzmianka o Babilonie (mieście) pochodzi z czasów panowania Szar-kali-szarri, króla Akadu z XXIII w. p.n.e. W okresie panowania

539 Por.: K. Łyczkowska, K. Szarzyńska, *Mitologia Mezopotamii*, Warszawa 1986, s. 21-22.

monarchii III dynastii z Ur mieściła się tu siedziba ensich – zarządców niewielkiej prowincji, spośród których znamy imiona: Abba, Itur-ili i Arsziach. W roku 1894 p.n.e. przywódca jednego z plemion amoryckich, niejaki Sumu-abum (1894-1881 p.n.e.) obrał go sobie za siedzibą, zakładając słynną i dynastię babilońską⁵⁴⁰. Pierwotnie państewko to obejmowało oprócz samego Babilonu, leżące w najbliższej okolicy miasta Borsippa, Dlibat i Kuta. Przez długi czas zasięg działań politycznych i militarnych pierwszych królów Babilonu był bardzo zawężony, a ich główną zasługą było utrzymanie niepodległości, ufortyfikowanie głównych ośrodków państwa, stopniowe poszerzanie jego posiadłości oraz ważna dla gospodarki kraju restauracja kanałów irygacyjnych⁵⁴¹.

Panowanie Sumu-abuma i jego syna Sumu-la-El (1880-1845 p.n.e.) upłynęło na ustawicznych walkach z okolicznymi rywalami: takimi jak miasta-państwa Kazallum, Kisz czy Sipar, gdzie osadził na tronie swego syna Sabiuma. Pomimo początkowych niepowodzeń w walce z Sin-iddinamem, królem Larsy, dotarł na południe w okolice Nipur i Isin. Sabium (1844-1831) utrzymał zdobycze ojca, odpierając zwycięsko ataki Warad-Sina z Larsy, co nie przeszkadzało mu bynajmniej współdziałać nim w złupieniu wspólnego wroga – Kazallum. Następcą Sumu-abuma, Apil-Sin (1830-1813 p.n.e.) skupił się na rozbudowie systemu obronnego kraju. Działania te kontynuował z wielkim rozmachem jego syn, a ojciec Hammurabiego – Sin-muballit (1812-1793 p.n.e.) Jeśli wierzyć jego sprawozdaniom (raportom) rocznie wznosił on nowe fortyfikacje kolejno w miejscowościach: Sarbat (1 rok panowania), Karkar (11 rok panowania), Marad (12 rok panowania), Eresz (15 rok panowania), Basum (18 rok panowania), Szirmach (20 rok panowania) oraz zbudował dwie twierdze: Dur-dimat-data (7 rok panowania) i Dur-Sin-muballit (10 rok panowania). Poza znacznym wzmocnieniem obronności kraju na uwagę zasługuje również jego próba podniesienia poziomu gospodarczego królestwa przez budowę aż trzech kanałów; w 2, 8 i 13 roku panowania. Już w 1810 roku p.n.e. zorganizował koalicję państw północnej Babilonii przeciw królowi Larsy, Rim-Sinowi I, którą jednak król Larsy zdołał pokonać. Jedenaście lat później (w czternastym roku panowania), w 1799 r. p.n.e., Sin-muballit zaatakował Rim-Sina i ponownie i zdołał pokonać w otwartej bitwie wojska Larsy, wieńcząc sukces zdobyciem, niedługo później, ważnego miasta Isin (1796 r. p.n.e.), które jednak dwa lata później Rim-Sin odzyskał. Sin-muballit pozostawił swemu synowi Hammurabiemu państewko małe, lecz silne i rozwinięte gospodarczo⁵⁴².

W czasie czterdziestotrzyletniego panowania Hammurabiego⁵⁴³ (1792-1750 r. p.n.e.) rola państwa znacznie wzrosła. W oparciu o potencjał Babilonu władca ten doprowadził do powstania wielkiego imperium. Odziedziczone po ojcu niewielkie królestwo Hammurabiego obejmowało część dawnego Akadu, a największymi miastami obok samego Babilonu były: Borsippa, Sippar i Dilbat. Wokół znajdowali się o wiele potężniejsi rywale: od południa jego państwo graniczyło z silnym królestwem

540 Dynastia staro babilońska (I dynastia z Babilonu panowała w latach 1894-1595 p.n.e.). Do dynastii należeli: Sumu-abum (1894-1881 p.n.e.), Sumu-la-El (1880-1845 p.n.e.), Sabium (1844-1831 p.n.e.), Apil-Sin (1830-1813 p.n.e.), Sin-muballit (1812-1793 p.n.e.), Hammurabi (1792-1750 p.n.e.), Samsu-iluna (1749-1712 p.n.e.), Abi-eszuh (1711-1684 p.n.e.), Ammi-ditana (1683-1647 p.n.e.), Ammi-saduqa (1646-1626 p.n.e.), Samsu-ditana (1625-1595 p.n.e.).

541 Por.: M. Stępień, *Wprowadzenia*, [w:] *Kodeks Hammurabiego*, przekład Marek Stępień, Warszawa 1996, s. 18.

542 Por.: M. Stępień, *Kodeks Hammurabiego*, Warszawa 2000, s. 18-19.

543 Szóstego władcy z dynastii babilońskiej, zwanej także amorycką.

Rim-Sina i z Larsy, a na wschodzie i północy z całym szeregiem mniej lub bardziej niezależnych miast-państw (Kisz, Kisurra, Malgum, Kazallum, Rapiqum), za którymi stały takie potęgi jak Elam, Esznunna i państwo Szamszi-Adada I. Pomimo prawdopodobnego nawiązania przyjaznych stosunków z północnym sąsiadem (Szamszi-Adadem I) sytuacja polityczna nakazywała królowi Babilonu dużą ostrożność, dlatego też skupił się on w pierwszych latach swego panowania na rozwiązywaniu najpilniejszych kwestii wewnętrznych w kraju: wydał edykty umarzające długi obywateli i rozbudował umocnienia w niektórych podległych mu miastach.

Do pierwszych działań wojennych przystąpił w 1786 r. p.n.e. Jego atak skierowany na południe przyniósł mu nowe zdobycze terytorialne w postaci miast Isin i Uruk. W następnym roku złupił kraj Emutbal, a w ciągu trzech kolejnych lat podbił miasta-państwa Malgum i Rapiqum. W ten sposób w ciągu niecałych 5 lat Hammurabi powiększył nieomal dwukrotnie terytorium swego państwa, nie wchodząc jednocześnie w konflikt z najsilniejszymi rywalami. Wszystko wskazuje, iż w tym pierwszym etapie ekspansji korzystał on z pomocy i wsparcia potężnego wówczas Szamszi-Adada i - tym zapewne należy tłumaczyć względną bierność przeciwników i najbliższych sąsiadów Hammurabiego: Larsy, Esznunny i Elamu. Wraz ze śmiercią Szamszi-Adada i w 1782 r. p.n.e. Hammurabi, pozbawiony opieki wielkiego sojusznika, zmuszony był zaprzestać wszelkich działań ofensywnych i przez 27 lat, poczynawszy od 12 roku panowania, ograniczył się do działań wewnętrznych. W tym czasie podjął działania budowlane: rozbudowywano systemy irygacyjne, wznoszono nowe fortyfikacje i mury obronne miast, Powstawały liczne świątynie i obiekty kultu; było to możliwe, również dzięki temu, że państwo po okresie podbojów dysponowało dużą liczbą robotników przymusowych – zdobytych w działaniach wojennych niewolników. Hammurabi wykazywał też dużą aktywność dyplomatyczną, usiłując wejść w jak najkorzystniejszą konfigurację sojuszy. W Mezopotamii południowej wytworzyła się, bowiem właśnie wtedy bardzo napięta sytuacja chwiejnej równowagi sił, co bardzo dobrze oddaje jeden z listów odnalezionych w archiwum w Mari:

Nie ma króla, który by sam jeden był najsilniejszy. Dziesięciu lub piętnastu królów idzie za Hammurabim, panem Babilonu. Tyle samo idzie za Rim-Sinem, panem Larsy, tyle samo za Ibal-pi-Elem z Esznunny, tyle samo za Amut-pi-Elem z Qatny, a dwudziestu idzie za Jarim-Limem z Jamhadu.

Hammurabi ponownie przystąpił do działań wojennych w 1764 r. p.n.e., kiedy to wsparty posiłkami ze sprzymierzonych z nim Mari i Jamhadu odparł atak koalicji Elamu i mniejszych państw z północnego-wschodu. W rok później, w trzydziestym pierwszym roku panowania, ruszył na południe i całkowicie rozbił armię Rim-Sina i z Larsy, zajmując należące doń kraj Emutbal i południowy Sumer. Wyeliminowawszy całkowicie przeciwnika z południa Hammurabi rzucił wszystkie siły na północ, rozbijając w 1762 r. p.n.e. wojska Esznunny i jej sojuszników. W 1761 r. p.n.e. zdobył Mari, by w dwa lata później po nieudanym buncie zniszczyć je doszczętnie. Kilka lat później, (w 1756 r. p.n.e.), ostatecznie zdobył i zburzył Esznunnę. Konsekwencją tego sukcesu było opanowanie w 1755 r. p.n.e. państwa Iszme-Dagana i i zmuszenie go do uznania zwierzchności królestwa babilońskiego. W ten sposób w ciągu zaledwie 10 lat Hammurabi pokonał kolejno wszystkich przeciwników i podbijając prawie całą Mezopotamię oraz zachodni Elam stworzył imperium, mogące równać się obszarem i znaczeniem z państwami Sargona

Wielkiego, Naram-Sina, czy Szulgiego. Należy podkreślić, że osiągnął to niszcząc wiele miast-państw, których ludność trafiła w niewolę.

Na cztery lata przed śmiercią Hammurabiego jego królestwo sięgało od Zatoki Perskiej i od Eufratu po góry Zagros. Na rozległych terenach włączonych do państwa w wyniku ostatnich podbojów wprowadził system zarządzania polegający na sprawowaniu władzy w jego imieniu przez pozostawionych u władzy lub wprowadzonych przez niego na tron władców wasalnych. Taki status mieli z pewnością: panujący jeszcze w 1741 r. p.n.e. Iszme-Dagan w Aszur (Ekallatum) oraz Silli-Sin w Eszunnunnie. Ten ostatni pozbawiony tytułu królewskiego otrzymał godność *išiakkum* – „namiestnika prowincji”. Podobną sytuację odnajdujemy w Qarana, gdzie miejscowy władca płacący wysoką kontrybucję „rządził” w asyście babilońskiego garnizonu. Obecność tych ostatnich w stolicach krajów podbitych, jako gwarantów lojalności wasali musiała być zresztą regułą. Rejon środkowego Eufratu, po całkowitym zburzeniu Marii, zarządzany był w imieniu króla Babilonu przez przedstawiciela lokalnej dynastii z Terqa⁵⁴⁴.

Zgodnie z zasadą, przyjętą jeszcze przez władców III dynastii z Ur, niełączenia władzy cywilnej i wojskowej w rękach jednego urzędnika, na czele garnizonów nie stali gubernatorzy prowincji, lecz podlegający bezpośrednio Hammurabiemu dowódcy zwani *wakil amurī* – dosł. „nadzorcy Amorytów”. W gestii tych pierwszych oraz personelu administracyjnego im podległego leżało natomiast czuwanie nad całokształtem spraw gospodarczych powierzonego terenu – rolnictwem, hodowlą i rybołówstwem, ze szczególnym uwzględnieniem nadzoru nad stanowiącym podstawę ekonomiki systemu irygacyjnego. Tutaj ich kompetencje znacznie wykraczały poza zarząd majątkami królewskimi i wyrażały się nie do końca sprecyzowanymi uprawnieniami do ingerencji w sprawy podległe samorządom lokalnym⁵⁴⁵.

Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja na południu, w samej Babilonii, gdzie Hammurabi przejął i częściowo rozwinął system organizacji prowincji istniejący w państwie Rim-Sina z Larsy, a wywodzący się jeszcze z czasów sumeryjskiej III dynastii z Ur. W wyniku centralizacyjnych posunięć Hammurabiego wytworzył się tam skomplikowany system dwu- lub nawet trójwładzy. Lokalna administracja reprezentowana była przez dwa organizmy; miejscowe świątynie i rodzaj samorządu terytorialnego, obejmującego miasta i wspólnoty wiejskie. Świątynie utraciły swe dominujące znaczenie w wymiarze gospodarczym już wraz z upadkiem i dynastii z Isin. Za czasów Hammurabiego doszło do znacznego pomniejszenia majątków świątynnych, których znaczne części włączono do „królewszczyzn”. Pozostawiony świątyniom majątek został poddany dodatkowo ściślejszej kontroli urzędników królewskich, do współpracy, z którymi świątynie były zobowiązane, tak w wymiarze ogólnym, przez realizację dotyczących ich także rozporządzeń króla, jak i lokalnym przy rozwiązywaniu miejscowych problemów ekonomicznych i społecznych. Widowym świadectwem podporządkowania sędziów świątynnych królowi jest fakt tytułowania się ich na własnych pieczęciach „sługami Hammurabiego”, a nie jak dotychczas sługami swego boga⁵⁴⁶. Wzrostowi ekonomicznemu królestwa

544 Por.: M. Stępień, dz. cyt., s. 34.

545 Por.: M. Stępień, dz. cyt., s. 36-37.

546 Por.: M. Stępień, *Wprowadzenie*, [w:] *Kodeks Hammurabiego*, przekład Marek Stępień, Warszawa 1996, s. 35.

towarzyszyło wzmocnienie jego obronności (rozbudowa fortyfikacji) oraz zdolności operacyjnych armii, znacznie powiększonej dzięki rozwinięciu systemu lenn królewskich⁵⁴⁷.

Hammurabi zreorganizował państwo, przeprowadzając reformy administracyjne o charakterze centralizacyjnym, rozwijał system majątków królewskich, wiążąc nimi liczne grupy społeczne i zawodowe. Podział administracyjny odzwierciedlał istnienie generalnie dwóch sektorów ekonomicznych: centralnego, czyli państwowego (królewskiego) oraz prywatno-gminnego, ze swej istoty lokalnego. Najlepiej widać to na przykładzie struktury własności ziemi. Do drugiego należała przede wszystkim ziemia prywatna obywateli wchodzących w skład gmin wiejskich i minicypiów miejskich oraz wszelkie dobra użytkowane wspólnie, a także do pewnego stopnia majątki świątyn lokalnych bóstw. Natomiast tworząca pierwszy sektor ziemia królewska (państwowa) podzielona była generalnie na dwie kategorie działek: „pola żywienia, pola zaopatrzeniowe” – sumeryjskie *a.ša a.šuku*, akadyjskie *eqel šukusim*, *eqel kurummatim* oraz „pola podatku” – sumeryjskie *a.ša gun*, akadyjskie *eqel biltim*. Pierwsze przydzielano jako formę wynagrodzenia w naturze wszelkim grupom ludzi związanych i pracujących dla państwa, tzw. muszkenom (*muškênum*), wśród których spotykamy zarówno urzędników wyższego i niższego szczebla, kupców królewskich, kapłanki *naditum*, żołnierzy i oficerów, rzemieślników oraz wszelkich innych pracowników, pełniących określoną służbę-powinność w ramach państwowego sektora gospodarczego. Dlatego też działki te często określa się mianem „pól służbowych”. „Pola podatku” zaś wydzierżawiano zarówno *muškênom* jak i zwykłym obywatelom *awilum* w zamian za część plonów, zwanych podatkiem Gun (akadyjskie *biltum*)⁵⁴⁸.

Swe znaczenie zachował samorząd terytorialny minicypiów miejskich i wspólnot wiejskich. Na czele każdej gminy stał *rabiânium* (naczelnik gminy, burmistrz), mający do pomocy pomniejszych reprezentantów zwanych *hazannum*. Opinię doradczą w imieniu członków wspólnoty reprezentowała wobec nich rada (*pahrum*), grupująca co znamienitszych obywateli. Gminy zajmowały się w wymiarze samorządowym całością spraw gospodarczych i społecznych. Zachowały również, choć w zakresie ograniczonym ingerencja króla i jego przedstawicieli, władzę sądowniczą. Pewną formą samorządu było również *karum*, rodzaj wspólnoty kupiecko-bankowej, zrzeszającą z pewnością najbogatszych obywateli, trudniących się handlem, lichwą i finansowaniem różnych przedsięwzięć gospodarczych. Miała ona szerokie uprawnienia cywilne i sądownicze⁵⁴⁹.

Równolegle do struktur lokalnych funkcjonowała administracja królewska, reprezentująca interesy centrum, na której czele stali rezydujący w każdym większym mieście prowincjonalnym gubernatorzy. Bezpośrednio podlegały jej rozrzucone po całym kraju dobra królewskie, liczne zwłaszcza na południu, gdzie Hammurabi przejął system królewskich po władcach Larsy, powiększając je znacznie o dobra odebrane świątyniom. Majątki królewskie powstawały też w wielkiej ilości dzięki zagospodarowaniu nieużytków, co rzuca dodatkowe światło na prowadzoną w tym czasie intensywną politykę irygacyjną kraju. Nie ulega wątpliwości, że budowa w 33 roku panowania Hammurabiego, czyli w okresie największego nasilenia wojen

547 Por.: M. Stępień, dz. cyt., s. 21.

548 Por.: M. Stępień, dz. cyt., s. 38.

549 Por.: M. Stępień, dz. cyt., s. 35-36.

zaborczych, wielkiego kanału zwanego *Hammurabi* – przynoszącym bogactwo krajowi, ulubieńcem *Anu* i *Enlila*, miała poza szeroko propagowanym przez władcę zapewnieniem stałego dopływu wody obfitości dla miast *Noppur*, *Eridu*, *Ur*, *Larsy*, *Uruk* i *Isin* dodatkowy wymiar – powstanie na tych obszarach nowych, wielkich majątków królewskich. Chodziło zapewne również o zagospodarowanie jeńców wojennych. Tereny te zasiedlane w dużej części przez żołnierzy, tak zawodowych jak i przez lokalnie powoływanych rekrutów oraz cudzoziemskich najemników. Składające się z nich garnizony były najlepszą gwarancją władzy Hammurabiego, respektowania jego zarządzeń, terminowego napływu podatków, lojalności lokalnych urzędników i samorządów oraz zachowania spokoju w prowincjach. Z nich też rekrutowały się kontyngenty wojskowe, biorące udział w królewskich wyprawach wojennych.

Społeczeństwo babilońskie okresu Hammurabiego dzieliło się na trzy główne grupy: *awilum* – wolnych, pełnoprawnych obywateli; *muškênow* – tzw. ludzi królewskich, czyli ludność wolną, lecz nie mającą pełnych praw obywatelskich, w dużej części zależną ekonomicznie od króla; *wardum* (fem. *amtum*) – niewolników. Rozwój niewolnictwa w tym okresie nie ulega wątpliwości. Niewolników dostarczały nie tylko wojny, ale znana była na przykład niewola za długi, czy często praktykowana sprzedaż dzieci. Jednak znaczenie niewolników dla gospodarki państwa nie było wielkie. Największą liczbę niewolników zatrudniał sam król. Trudnili się oni różnorakimi posługami w pałacu, stąd też wzięta się dla tego typu niewolnictwa, występującego w historii Wschodu, nazwa niewolnictwo pałacowe. Być wolnym, pełnoprawnym obywatelem (*awilum*) oznaczało urodzić się w rodzinie *awila* lub być przez niego adoptowanym, a przede wszystkim posiadać własną ziemię w jednej z gmin obywatelskich. Oczywiście ta podstawowa grupa ludności w Babilonii Hammurabiego była silnie zróżnicowana pod względem majątkowym, społecznym i zawodowym, a niektóre przepisy kodeksu Hammurabiego zdają się świadczyć nawet o nieco odmiennym statusie prawnym różnych ich grup (np. pojęcia: *obywatel taki jak on*; *obywatel od niego znamienitszy* wskazują, że pozycja społeczna wsparta statusem majątkowym nie pozostawał na sytuacji prawną jednostki⁵⁵⁰.

W 25 roku panowania Hammurabi przeprowadził po raz kolejny typowe dla okresu starobabilońskiego operacje umorzenia zobowiązań dłużniczych, co często oznaczało odzyskanie wolności osobistej przez licznych obywateli, którzy trafili w niewolę za długi⁵⁵¹.

Dążąc do unifikacji swego imperium Hammurabi dokonał również reformy prawa. Jego celem było ujednolicenie systemu prawnego dla całego imperium. W tym celu kazał wyryć obowiązujące w jego państwie prawa (prawdopodobnie w znacznej mierze stosowane wcześniej przez Sumerów, także i znane wówczas prawa zwyczajowe) na wysokiej ponad dwa metry steli z czarnego diorytu (ok. 1772-1750 roku p.n.e.)⁵⁵², zwanej dziś Kodeksem Hammurabiego. Kodeks ten składał się

550 Por.: M. Stępień, dz. cyt., s. 40.

551 Por.: M. Stępień, dz. cyt., s. 20. Podobne edykty okresowo ogłaszali prawie wszyscy władcy dynastii starobabilońskiej np. Samsu-iluna (w 2 roku panowania), Abi-eszu (w 2 roku panowania), Ammi-ditana (w 2 i 21 roku panowania), czy też Ammi-saduqa (w 1 roku panowania). Kroki takie podjął Hammurabi dwu, a może nawet trzykrotnie (w 2, 5 i zapewne 22 roku panowania). Por.: tamże, s. 49.

552 Znanego z inskrypcji wyrytej na diorytowej steli, odkrytej w 1901 roku podczas wykopalisk w Suzie, starożytnej stolicy Elamu. Z dotychczas odnalezionych podczas wykopalisk archeologicznych mezopotamskich zbiorów praw kodeks Hammurabiego jest w najlepszym stanie. Znane są wcześniejsze zbiory praw, starsze od

z 282 paragrafów oraz prologu i epilogu. Tekst spisano pismem klinowym w dialekcie babilońskim języka akadyjskiego. Po przeciwnej stronie wyrzeźbiono postać króla, stojącego przed jednym z głównych bogów całej Mezopotamii – Szamaszem (bogiem sprawiedliwości) i przyjmującego z jego rąk insygnia władzy. W ten sposób Hammurabi uświadamiał wszystkim, że władza oraz prawa przez niego nadane pochodzą od samego boga i są nienaruszalne. Stelę dla podkreślenia jej znaczenia ustawiono przy największej świątyni Babilonu⁵⁵³. Tekst ze steli pozbawiony jest wyróżnień i punktów, a przez to faktycznie nie ma charakteru kodeksu, we współczesnych przekładach dzieli się na trzy części: wstęp, właściwe przepisy prawne z 282 paragrafami oraz epilog zawierający sankcje prawne.

Kodeks unifikował i systematyzował obowiązujące prawa z wielu dziedzin. Zawierał przepisy prawa karnego, prywatnego oraz procesowego. Znaczna część spisanych praw dotyczyła kwestii ochrony majątku oraz spraw rodzinnych (np. rozstrzygnięć w sprawach dziedziczenia, przynależności dzieci, zdrady małżeńskiej). Wiele miejsca poświęca się też problemom handlowym, kredytom, umowom, odpowiedzialności z tytułu wynagrodzenia szkody. Uwzględniono także podstawowe ceny towarów i usług. Opisano procedurę postępowania sądowego oraz wymieniono przestępstwa i odpowiednie dla nich kary. System kar opierał się na prawie talionu oraz mutylacji (Czym uczyniłeś to ci odetniemy. Na przykład, jeśli syn uderzył ojca, ucinano mu rękę). Wiele przestępstw zagrożonych było karą śmierci. Tylko nieliczne kary były bezkrawe i ograniczały się do grzywny w srebro, co dla karanego mogło się skończyć niewolą za długi.

Prawo ustanowione przez Hammurabiego miało charakter kazuistyczny, to znaczy jego przepisy formułowano przewidując konkretne, możliwe do popełnienia przestępstwa, nie starając się o wypracowanie uniwersalnych zasad ogólnych. Mieszkańcy państwa Hammurabiego nie byli równi wobec prawa. o wielkości kary decydował status społeczny i posiadany majątek lub funkcja (wyróżnia się urzędników – dwór). Brano pod uwagę, do jakiej grupy należał skarżący i oskarżony. Niewolnicy nie posiadali osobowości prawnej. Za uszkodzenie ciała niewolnika odszkodowanie brał jego właściciel (odszkodowanie za utratę zdolności do pracy).

§ 1 Jeśli ktoś kogoś oskarżył i rzucił nań podejrzenie o zabójstwo, zaś tego mu nie udowodnił, ten, kto go oskarżył, poniesie karę śmierci.

§ 22 Jeśli obywatel rabunku dokonał i został złapany, człowiek ten zostanie zabity.

§ 102 Jeśli kupiec dał agentowi handlowemu pieniądze jako pożyczkę bezprocentową, a on tam, gdzie poszedł, poniósł stratę, zwróci kupcowi kapitał.

§ 103 Jeśli podczas jego podróży nieprzyjaciół zabierze mu wszystko, co niósł, przed bogiem przysięgnie i będzie uwolniony.

§ 128 Jeśli obywatel żonę sobie wziął, a umowy z nią nie zawarł, kobieta ta nie jest jego żoną.

§ 195 Jeśli syn ojca swego uderzył, rękę utną mu.

kodeksu Hammurabiego: kodeks Urukaginy (I połowa XXIV wieku p.n.e.), kodeks Ur-Nammu (przełom XXII–XXI wieku p.n.e.), kodeks Bilalamy z Eszunnuny (przełom XXI–XX wieku p.n.e.), kodeks Lipit-Isztara (XX wiek p.n.e.). Por.: Marian Bieliński, *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa 1966.

⁵⁵³ W roku 1160 p.n.e. po najeździe Elamitów pod wodzą Szutruk-Nahhunte i na dolną Mezopotamię, stela z Kodeksem została zrabowana z Sippar i wywieziona do Suzy. Na przełomie grudnia 1901 i stycznia 1902, rozbita na 3 części stelę z kodeksem Hammurabiego, odkrył w Suzie archeolog francuski - M. Jequier, członek wyprawy de Morgana. Jako pierwszy, tłumaczeniem 51 zachowanych kolumn tekstu zajął się francuski asyriolog Vincent Scheil. Sama stela znajduje się obecnie w Luwrze.

§ 196 *Jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybija mu.*

§ 197 *Jeżeli kość obywatel złamał, kość złamają mu.*

§ 198 *Jeśli wyrwał oko poddanego albo złamał kość poddanego, zapłaci jedną minę srebra.*

§ 199 *Jeśli wyrwał oko niewolnika innej osoby albo złamał kość niewolnikowi innej osoby, zapłaci połowę ceny jego kupna.*

§ 200 *Jeśli obywatel ząb obywatelowi równemu sobie wybił, ząb wybija mu.*

§ 218 *Jeśli lekarz obywatelowi operację ciężką nożem z brązu wykonał i spowodował śmierć obywatela lub łuk brwiowy obywatela nożem z brązu otworzył i oka obywatela pozbawił, rękę utną mu.*

§ 229 *Jeśli budowniczy wybudował komuś dom, a dzieła swego nie wykonał trwale i dom, który wybudował, zawali się i zabije właściciela, budowniczy poniesie karę śmierci.*

§ 230 *Jeśli przez to zabił syna właściciela domu, będzie zabity syn budowniczego.*

§ 282 *Jeśli niewolnik powie swemu panu: Nie jesteś moim panem, zaś pan dowiedzie mu, że jest jego niewolnikiem, jego pan utnie mu ucho⁵⁵⁴.*

Kodeks dopuszczał różnego rodzaju kary dla takich samych przestępstw. Różnica zależała od statusu społecznego przestępcy. Najczęstszą karą była śmierć, zadawana na różne sposoby. Przestępstwo można było popełnić przeciwko państwu, wymiarowi sprawiedliwości, przeciw życiu i zdrowiu, mieniu, przeciwko moralności, karę można było ponieść również za nieumiejętne wykonywanie swojego zawodu. Główną zasadą Kodeksu Hammurabiego była tzw. kara talionu. Polegała ona na tym, że za popełnione przestępstwo stosowano taką samą karę. Dlatego też streszczając zasady kodeksu stosuje się stwierdzenie oko za oko, ząb za ząb. Karę śmierci, najczęściej występującą w Kodeksie, można było wykonywać na kilka sposobów, np. przez spalenie (§ 25, 110, 157), poprzez utopienie (§ 108, 129, 132, 143, 155), przez wbicie na pal (§ 153) a także przez włóczenie przestępcy przez bydło po polu (§ 257). Innym rodzajem kar były kary mitylacyjne (kary okaleczenia). Najczęściej taką karę wykonywano poprzez wyłupienie oka (§193), pozbawienie ręki (§§195, 218, 226, 253), odcięcie ucha (§282) czy ucięcie języka (§192).

Kodeks Hammurabiego nie wspomina o procesach sądowych, które odbywały się w ówczesnym Babilonie. Na podstawie innych zachowanych dokumentów, możemy jedynie odtworzyć zasady sądowego procesu, a także w niewielkim stopniu sam jego przebieg. Proces w sprawach o charakterze cywilnym i karnym był skargowy, ustny i jawny. Każda ze stron miała prawo do wypowiedzi. Po czym następowało przedstawienie dowodów. Do środków dowodowych stosowanych w starożytnych procesach należeli świadkowie, dokumenty oraz ordalia, czyli środki, których zadaniem było rozstrzygnięcie o winie bądź niewinności oskarżonego. Najczęściej takim środkiem była próba zimnej wody, stosowana zazwyczaj w procesach o cudzołóstwo i czary. Dowodem była także przysięga złożona przez jedną ze stron procesu. To, która ze stron miała prawo do jej złożenia nie zależało od niej samej, ale od woli sędziów. Wyrok ogłaszany był ustnie, a następnie spisywano go i uwierzytelniano pieczęcią. Wyrok nie mógł zostać zmieniony (kodeks Hammurabiego w przypadku sędziego, który zmieniał wyrok, przewidywał karę).

554 Pierwsze pełne tłumaczenie z oryginału na język polski przygotował dr Marek Stępień. Ukazało się drukiem w 1996 roku pod tytułem Kodeks Hammurabiego. Por.: M. Stępień, *Kodeks...*, s. 52-53; Georges Roux, *Mezopotamia*, tłum. M. Stępień, Warszawa 1998, s. 228.

Przypuszczalnie również w celach unifikacyjnych podczas swego panowania Hammurabi wyniósł kult babilońskiego boga Marduka do rangi religii państwowej (narzucił ten kult na całym obszarze swego imperium).

Stworzone przez Hammurabiego imperium⁵⁵⁵ przetrwało niewiele ponad 150 lat. W tym okresie na terytorium stworzonego przez niego państwa stopniowo dochodziło do podziałów feudalnych. Stopniowo też dochodziło do dalszego podziału własności. Rozwój terytorialny państwa Hammurabiego był bardzo gwałtowny, panowanie jednego, a nawet kilku władców to okres zbyt krótki (nawet przy stosowaniu bardzo radykalnych metod), by doprowadzić do pełnej unifikacji zajętych obszarów, uniemożliwiały to ponadto względy komunikacyjne i ówczesny -poziom cywilizacyjny.

Decydujący cios i tak już osłabionemu państwu zadała wielka wyprawa zorganizowana przez króla państwa Hetytów z Azji Mniejszej, Murszilisza (Mursila I), do której doszło około 1595 roku p.n.e. Babilon został zdobyty i całkowicie złupiony. Po wycofaniu się wojsk het-yckich, Babilon wpadł w ręce azjanickiego plemienia Kasytów, których siedziby znajdowały się na terenach dzisiejszego Iranu i pozostawał w ich posiadaniu przez kilka wieków (ok. 1530-1160).

Złupienie Babilonu przez Hetytów i inwazja kasycka przekreśliły ostatecznie polityczne osiągnięcia Hammurabiego. Jednakże kultura babilońska w dalszym ciągu wywierała ogromny wpływ na cały Bliski i Środkowy Wschód. Królowie kasyccy nie tylko przejęli język i pismo klinowe Babilonii, lecz dialekty akadyjskie były szeroko używane w sprawach urzędowych daleko poza granicami Babilonii i Asyrii.

XXX

Skutki zmian klimatycznych z pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. dotknęły również tereny Mezopotamii, zwłaszcza jej północne obszary. Długotrwałe okresy suszy i tu zapewne wpłynęły na okresy głodu, pojawianie się chorób zakaźnych i co za tym idzie czasowe zmniejszenie się populacji. Stopniowo centra gospodarcze przesunęły się w dół rzek, Tygrysu i Eufratu, gdzie wylewy nawadniały znaczne obszary i gdzie z czasem ludzie nauczyli się za pomocą technik melioracyjnych poszerzać obszary nadające się do zagospodarowania. Na obszarach tych rosła liczba ludności i z czasem zaczęły powstawać nowe ośrodki państwowe. Tak jak i w poprzednim okresie do ich tworzenia dochodziło w wyniku najazdów ludów koczowniczych, lub – mówiąc mniej ogólnie – wywodzących się głównie z różnych plemion koczowniczych grup wojowników.

⁵⁵⁵ Używając powyżej słowa imperium chciałbym ponownie zaznaczyć odmiennosć tego pojęcia, od tego jakie przyjmujemy dla okresów późniejszych. Powinniśmy cały czas mieć świadomość ówczesnych możliwości komunikacyjnych. Armia Hammurabiego poruszała się pieszo (często po bezdrożach), w ten sposób mogły się poruszać również i osoby tworzące administrację podbitych rejonów. Dlatego też narzucanie panowania odbywało się głównie w płaszczyźnie idei, (przenoszono posągi bogów do stolicy imperium), grabiono zwierzęta hodowlane i dobra luksusowe, brano część ludności w niewolę oraz narzucano władcom podbitych miast-państw trybut. Ten ostatni warunek oczywiście ze względów komunikacyjnych nie mógł być w pełni egzekwowany. W zajętych miastach osadzano garnizon zawodowych żołnierzy. Rekrutowanych na miejscu, oraz najemnych, najczęściej obcego pochodzenia. Dowodził nimi wysoki stopniem oficer zwany *wakil amurri* – „inspektor amorytów”, co świadczy o roli, jaką lud ten odegrał w podboju. Lojalność takich sił zbrojnych była oczywiście bardzo wątpliwa. Ich postawę wobec miejscowej ludności łatwo sobie wyobrazić.

Ruchy ludności i zmiany gospodarcze oraz polityczne mawianego okresu mogły wynikać z przyczyn często od ludzi niezależnych, np. różnych kataklizmów przyrody. W owym czasie wiedza o takich kataklizmach miała stosunkowo wąski zasięg. Istnieją na przykład przypadki impaktów meteorytów, które w czasach historycznych lub w pradziejach zostały zauważone przez ludzi i miały pewien wpływ na ich życie, ale które z powodu braku znajomości pisma, lub braku stabilizacji politycznej w społecznościach, które już tę znajomość posiadły zostały zapomniane. 2200/2350 lat przed Chr., na obszar Bliskiego Wschodu spadło ciało niebieskie, którego uderzenie przez krótki czas miało rzeczywisty wpływ na mieszkańców tego regionu świata. W tym okresie Bliski Wschód dotknęła katastrofalna susza. Nastąpiła seria wybuchów wulkanicznych, której śladem jest znajdowana we wszystkich krajach Azji Zachodniej warstewka pyłu wulkanicznego. Na wielu stanowiskach archeologicznych odkryto ślady rozległych pożarów, które ogarnęły nie tylko osiedla, ale także pobliskie stepy i lasy. Badania warstw archeologicznych w Tell Brak i Tell Leilan w Syrii pokazały, że po opadzie pyłu wulkanicznego i rozległych pożarach nastąpiły wielkie powodzie. Co charakterystyczne, w warstwach zniszczeń wykryto ślady pyłu kosmicznego i mikrometeorytów. Wszystkie ważniejsze kataklizmy, które ponad 2200 lat p.n.e., dotknęły Wschód, były najprawdopodobniej spowodowane uderzeniem meteorytu. Badaczom udało się nawet znaleźć krater uderzeniowy. Jest nim jezioro Umm al Binni w południowym Iraku. Te niezwykle zbiornik wodny ma kształt zbliżony do koła, a otaczające je utwory geologiczne są młode, nie starsze niż pięć tysięcy lat. Spadł tu średniej wielkości meteoryt, który spowodował kilka katastrof⁵⁵⁶. Uderzenie skały z nieba zachwiało klimatem i ekonomią państw wczesnej epoki brązu. Czy imperium akadyjskie zostało rzeczywiście dobite przez meteoryt? Trudno to udowodnić, ale nie jest to wykluczone⁵⁵⁷.

Około 3700 lat temu doszło do eksplozji meteorytu na północnym brzegu Morza Martwego. Dowodzą tego badania przeprowadzone przez Philipa Silvę z Trinity Southwest University. Datowanie radiowęglowe oraz minerały, które krystalizują w wysokiej temperaturze wskazują, że w Ghor w okręgu o średnicy 25 kilometrów doszło do potężnej eksplozji. Silvia i jego zespół uważają też, że w jej wyniku w niegdyś żyzna ziemia została wepchnięta olbrzymie ilości wrzącej soli z Morza Martwego. Ludzie nie wrócili na te obszary przez kolejnych 600–700 lat. Podczas dorocznego spotkania American Schools of Oriental Research Silvia poinformował, że wykopaliska w pięciu miejscach w Ghor w Jordanii wykazały, że region ten był zamieszkały nieprzerwanie przez co najmniej 2500 lat. Nagle, pod koniec epoki brązu, doszło tam do jednoczesnego upadku wszystkich osad. Poza miejscami wykopalisk w regionie zidentyfikowano co najmniej 120 niewielkich osad. Naukowcy szacują, że w momencie nadejścia kosmicznego kataklizmu region zamieszkiwało 40–60 tysięcy osób. Najlepsze dowody wskazujące, że pod koniec epoki brązu doszło tam do eksplozji nisko przelatującego meteorytu znaleziono w mieście Tall el-Hammam, które niektórzy identyfikują z biblijną Sodomą. Silvia i jego zespół pracują w nim od 13 lat. Naukowcy zauważyli, że wykonane z cegieł ściany i mury niemal wszystkich budynków nagle zniknęły przed około 3700 lat. Pozostały tylko kamienne fundamenty. Co więcej, zewnętrzne ścianki wielu glinianych naczyń zostały stopione. W szklistych pozostałościach w ciągu zaledwie sekundy uformowały się kryształy cyrkonu. Wskazuje to na działanie niezwykle wysokich

556 Jezioro Umm al- Binni, https://en.wikipedia.org/wiki/Umm_al_Binni_lake; por. też: Bjorkman, JK, (1973) Meteory i meteoryty na Bliskim Wschodzie, *Meteoritics* 8 (2): 91.

557 Por.: <http://stalagmit.szkołanawigatorow.pl/meteoryty-i-historia>

temperatur. Pojawił się też bardzo silny wiatr, który doprowadził do powstania niewielkich sfer z rozbitej ceramiki, które jak deszcz opadły na Tall el-Hammam⁵⁵⁸.

Babilon (panowanie Kasytów)

Jak już wspominałem powyżej, posługując się pojęciem Babilon, mamy świadomość, że raz mówimy o samym mieście, (ale też w ówczesnym znaczeniu, a więc o miejskim ośrodku władzy z przyległymi ośrodkami wiejskimi); w innym okresie o mieście jako samodzielnym, regionalnym ośrodku politycznym; jeszcze w innym: o mieście jako stolicy wielkiego imperium, lub o mieście nie mającym znaczenia politycznego podległym władcom panującym na znacznie większym obszarze Środkowego i Bliskiego Wschodu⁵⁵⁹. Moim zdaniem podkreślić należy również i to, że mimo ciągłości używanej przez nas dziś nazwy, mówiąc o Babilonii Amorytów i Babilonii Kasytów mówimy o odrębnych państwach.

Kasyci (Kaššu, Kaszszu, Kaszu) to jeden ze starożytnych ludów, który zamieszkiwał rejon gór Zagros, a w latach ok. 1600-1100 p.n.e., wywodząca się z niego federacja plemienna, władała Mezopotamią. Część badaczy wywodzi Kasytów z terenów południowo-zachodniego Iranu, ale teza ta nie jest dostatecznie uzasadniona. Źródła babilońskie podają, że Kasyci byli federacją kilku nomadycznych plemion. Język kasycki jest językiem izolowanym i nie wykazuje pokrewieństwa ani z językiem sumeryjskim, ani z żadnym bliskowschodnim językiem semickim (np. akadyjskim czy aramejskim), ani z językami indoeuropejskimi (choć występują w nim indoeuropejskie zapożyczenia).

W Mezopotamii Kasyci po raz pierwszy pojawili się w epoce wczesnobabilońskiej – najstarsze ślady ich obecności pochodzą z około 1800 roku p.n.e. W początkach panowania Samsuiluny (1749 r. p.n.e.- 1712 r. p.n.e.) napadli na Babilonię, zajmując Ur i Uruk. Dowody wskazują na to, że Kasyci nie wyparli wcześniej zamieszkujących te tereny ludów, lecz utworzyli tu struktury swej władzy. Trochę później odnotowujemy w królestwie Chana kasyckiego władcę – Kasztiliasza. Onomastyka nie wskazuje na to, by Kasyci masowo zalali Mezopotamię; z nich jednak wywodziła się późniejsza arystokracja. To przypuszczalnie byli dowódcy wojsk, wyposażonych w zaprzężone w konie lekkie rydwany. Doborowe oddziały i „ministrowie” *sukkał* stanowili bezpośrednie otoczenie władcy i jego rodziny⁵⁶⁰.

Wkrótce po tym, gdy około 1595 roku p.n.e. Hetyci dowodzeni przez Mursilę i zdobyli, złupili i spalili najważniejsze miasto Mezopotamii, Babilon, po czym wycofali się na północ, w nieznanych okolicznościach władzę w mieście przejęli Kasyci. Ich rządy otwiera władca o imieniu Agum II. Jego następcy zasiadali na tronie babilońskim przez około 400 lat.

Georges Roux powołując się na wyniki badań archeologicznych wskazuje, że

⁵⁵⁸ Mariusz Błoński, *Sodoma: to meteoryt zniszczył osadnictwo z epoki brązu?* 26 listopada 2018, 12:15 | Humanistyka. Źródło: ScienceNews

⁵⁵⁹ Nie było ciągłości Babilonu jako państwa, (raz był stolicą imperium, innym razem prowincji, kiedy indziej pełnił rolę marginalną), nie było też ciągłości kulturowej jego mieszkańców (bywało, że po całkowitym zniszczeniu nowe miasto tworzyły nowe grupy osadników).

⁵⁶⁰ Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 215.

w tym okresie na terenie całej Mezopotamii miasta zmniejszyły się, za to powstało wiele miasteczek i wiosek, twierdzi, że można się w tym dopatrywać oznaki „powrotu do ziemi”, ożywienie produkcji rolnej, opartej nie na nadmiernej eksploatacji, lecz na szerszym podziale pracy⁵⁶¹.

Moim zdaniem, to po prostu wynik najazdów, upadku wcześniejszych władztw i kryzysu gospodarczego (spowodowanego zmianami klimatycznymi, z którymi ówczesne społeczeństwa nie potrafiły sobie poradzić). Doszło do spadku liczby ludności, inni – którzy przetrwali – poszukiwali nowych form bytowania uwolnieni czasowo od bezwzględного wyzysku. Wraz z utworzeniem państwowości Kasytów stopniowo przywrócono poprzednie formy zarządzania własnością. Powstała ponownie wielka własność Korony i znajdujących się pod jej kontrolą świątyni oraz (z czasem) własność dworskich dostojników. Szczegółowe dane na ten temat pochodzą z aktów własności ziem i budynków ofiarowanych przez króla ważnym osobistościom oraz gminom. Zapisane na stelach dane obejmowały imiona darczyńcy (kolejnego władcy) i obdarowanego, dokładne położenie, rozmiary i granice przyznanej posiadłości, wykaz związanych z darowizną przywilejów i zwolnień od podatków⁵⁶². Po raz kolejny obserwujemy feudalizację kraju.

Z okresem panowania Kasytów wiąże się również podział Mezopotamii na część północną, Asyrię, i część południową, Babilonię, którą za ich panowania nazywano Karduniasz. Podział ten wynikał m.in. z tego, że władcy kasyccy nie zdołali zawładnąć północną Mezopotamią, gdzie z czasem wykształciło się silne państwo asyryjskie. Oczywiście najazdy Kasytów nie były jedynym czynnikiem sprawczym podziału Mezopotamii na dwie części. Uwypukliły one raczej już istniejące różnice, wynikające z uwarunkowań geograficzno-historycznych.

Pierwszym kasyckim królem na babilońskim tronie został, jak wspomniałem wyżej, Agum II⁵⁶³ lub Agum-kakrime, a lista panujących tej dynastii obejmuje 36 władców⁵⁶⁴. Do dynastii kasyckiej należeli potomkowie Aguma II: Burna-Buriasz I⁵⁶⁵,

561 G. Roux, dz. cyt., s. 215

562 Por.: G. Roux, dz. cyt., s. 215-216.

563 Agum II, Agum-kakrime - kasycki władca znany z tzw. inskrypcji Aguma-kakrime, której dwie kopie znalezione zostały w bibliotece asyryjskiego króla Aszurbanipala w Niniwie (VII w. p.n.e.). W inskrypcji tej występuje on jako piąty(?) władca z dynastii kasyckiej, syn Urzigurumasza. To samo źródło przypisuje mu sprowadzenie posągów Marduka i Sarpanitu, które Hetyci mieli zabrać ze sobą po zdobyciu Babilonu w 1595 r. p.n.e. Wielu badaczy podaje w wątpliwość historyczną wartość tej inskrypcji, dowodząc, iż tekst ten powstał najprawdopodobniej nie za życia Aguma II, lecz znacznie później. Imię Aguma-kakrime nie pojawia się w żadnych innych źródłach pisanych. Zdaniem uczonych postać ta istniała naprawdę. Najprawdopodobniej jednak chodzi tu o jednego z wojskowych przywódców plemion kasyckich, które pod koniec okresu starobabilońskiego zaczęły osiedlać się w środkowej Babilonii.

564 „Babilońska Lista Królów A” i „Synchronistyczna Lista Królów” zawierają zestawienie wczesnych władców kasyckich, których przybliżone lata panowania odpowiadały okresowi panowania ostatnich władców dynastii starobabilońskiej. Wśród nich: Gandasz druga połowa XVIII w. p.n.e., Agum Isyn Gandasza, Kasztiliasz I, Uszszu, Abi-rattasz, Kasztiliasz I, Urzigurumasz, Harbaszih, Tiptakzi.

565 Burna-Buriasz i (kas. Burna-Buriaš, tłum. "sługa boga Buriasza" lub "sługa Pana kraju") - według Synchronistycznej listy królów i Kroniki synchronistycznej kasycki władca Babilonii, panujący w XVI w. p.n.e. Synchronistyczna lista królów czyni go współczesnym asyryjskiemu władcy Iszme-Daganowi II (ok. 1577-1562 r. p.n.e.). Z kolei według Kroniki synchronistycznej miał on być współczesny innemu władcy asyryjskiemu, Puzur-Aszurowi III (ok. 1519-1496 r. p.n.e.), z którym miał wyznaczyć asyryjsko-babilońską granicę: "Król Puzur-Aszur (III) z Asyrii i król Burna-Buriasz (I) z Karduniasz (tj. Babilonii) złożyli przysięgę dotyczącą granicy i jej przebiegu (wspólnie) wyznaczyli". [Obecnie wśród badaczy przeważa opinia, iż Burna Buriasz był jedynie przywódcą wojskowym Kasytów za panowania Samsu-ditany (1626-1595 r. p.n.e.), ostatniego króla z dynastii starobabilońskiej.]

Kasztiliasz III, Ulam-Buriasz (Również władca Kraju Nadmorskiego), Agum III, Kara-Indasz, Kadaszman-Harbe I, Kurigalzu I, Kadaszman-Enlil I (ok. 1374-1360 r. p.n.e. współczesny Amenhotepowi III), Burna-Buriasz II (ok. 1359-1333 r. p.n.e.), Kara-Hardasz (ok. 1333 r. p.n.e., wnuk Aszur-uballita), Nazi-Bugasza ok. 1333 r. p.n.e., Kurigalzu II (ok. 1332-1308 r. p.n.e.), Syn Burnaburiasza II, Nazi-Maruttasz (ok. 1307-1282 r. p.n.e.), Kadaszman-Turgu (ok. 1281-1264 r. p.n.e.), Kadaszman-Enlil II (ok. 1263-1255 r. p.n.e.), Kudur-Enlil (ok. 1254-1246 r. p.n.e.), Szagarakti-Szuriasz (ok. 1245-1233 r. p.n.e.), Syn Kudur-Enlila, Kasztiliasz IV (ok. 1232-1225 r. p.n.e., uprowadzony w niewolę do Asyrii po przegranej wojnie), Enlil-nadin-szumi (ok. 1224 r. p.n.e., asyryjski protektorat), Kadaszman-Harbe II (ok. 1223 r. p.n.e., asyryjski protektorat), Adad-szuma-iddina (ok. 1222-1217 r. p.n.e. Asyryjski protektorat), Adad-szuma-usur (ok. 1216-1187 r. p.n.e.), Meli-Szipak (ok. 1186-1172 r. p.n.e.), Marduk-apla-iddina I (ok. 1171-1159 r. p.n.e.), Zababa-szum-iddina (ok. 1158 r. p.n.e.), Enlil-nadin-ahhe (ok. 1157—1155 r. p.n.e., pokonany przez Kutir-Nahhunte III z Elamu).

Kasyci przejęli kulturę sumeryjsko-akadyjską i nawiązywali do tradycji dynastii starobabilońskiej, ale pod ich panowaniem zaszły dość poważne zmiany w dziedzinie społecznej i gospodarczej. Wydaje się, że okres ich panowania to czas stabilizacji w całym regionie Mezopotamii. Władcy kasyczcy nie tytułowali się już królami miasta-państwa (Babilonu), tylko władcami całej krainy (Babilonii), którą opanowali. Pojęcie władzy ewoluowało z panowania nad miastem-państwem, któremu mogą podlegać inne miasta, na panowanie nad całym krajem – w ten sposób narodziła się idea Babilonii jako państwa.

Schyłek panowania kasyckiego w Babilonii zaznaczył się już w drugiej połowie XIII wieku p.n.e., gdy najechali na nią Asyryjczycy, (pod wodzą Tukulti-Ninurty I). Około 1230 r. p.n.e.⁵⁶⁶ Tukulti-Ninurta I zdobył Babilon, pojmał jej kasyckiego władcę Kasztiliasza IV i wywiozł z miasta liczne skarby, w tym posąg boga Marduka. Pokonanie Kassytów przez króla asyryjskiego Tukulti-Ninurtę I, otworzyło drogę do panowania II dynastii z Isin, której najznaczniejszym władcą był Nabukednassar I (1146-1128).

Ostatecznie jednak przewagę w Babilonii Kasyci utracili niemal sto lat później, w XII wieku p.n.e. na rzecz Elamitów, którzy najechali na ten kraj pod wodzą Szutruka-Nahhuny I. Zdobył on i złupił doszczętnie Babilon (1174 p.n.e.)⁵⁶⁷, wywożąc mnóstwo dzieł do stolicy swego państwa Suzy (m.in. słynną stelę z kodeksem Hammurabiego, którą tamże po wielu wiekach odkryli archeolodzy). Najazd Szutruka-Nahhuny położył kres dynastii kasyckiej. Przewaga Elamitów w Babilonii była przejściowa. Po nich, przez ok. pół wieku (1156-1103 p.n.e.) dominowała tam II dynastia z Isin (z Nabuchodonozorem I na czele), która z kolei uległa władcy asyryjskiemu, Tiglatpilesarowi I (1117-1077 r. p.n.e.). Od tego czasu na terenie południowej Mezopotamii zaznacza się trwały wpływ Asyrii, z okresami przejściowego osłabienia ich władzy, podczas których dominację zdobywają lokalne dynastie. Ten stan trwał aż do drugiej połowy VII wieku p.n.e., kiedy to powstało, istniejące przez niecałe stulecie (625-539 p.n.e.), państwo nowobabilońskie założone przez semickich Chaldejczyków.

Dynastia Kasycka, której udało się w XVI wieku p.n.e. przejąć kontrolę nad

566 Inna datacja 1235 r. p.n.e. [?]

567 Inna datacja 1157 roku p.n.e. [?]

Babilonią i utworzyć tu własne państwo o nazwie Karduniasz⁵⁶⁸, władała tymi terenami (z przerwami) przez czterysta lat (niezależnie zaledwie dwieście), a Babilon – stolica ich państwa – przeżywał w tym okresie zmienne koleje losu, m.in. padając dwukrotnie łupem agresorów. W polityce wewnętrznej Kasyci opierali swoje rządy na współplemieńcach oraz starej arystokracji babilońskiej, którą pozyskiwano nadaniami ziemskimi. Posiadłości te rozgradzano stelami granicznymi zwanymi kudurru.

Przejmując panowanie nad terytorium Babilonii władcy kasyccy zachowali panujący tu wcześniej ustrój feudalny. Przypuszczalnie byli zbyt słabi i nieliczni, by przejąć przynajmniej w początkowym okresie pełnię władzy i własności. Jej zarządzanie wymagało przy tym pewnych umiejętności, które nabyć mogli dopiero z czasem. Z zachowanych źródeł wiemy, że ustawodawczo czynny był m.in. Kastillas (Kasztiliasz, 1711-1690 r. p.n.e.), któremu przypisuje się ustawę o seisachtei. Zbyt krótki okres samodzielnego panowania uniemożliwił dalsze zmiany ustrojowe w tym państwie. Dorobek materialny społeczeństwa tego okresu został dwukrotnie (wskutek najazdów) zniszczony. Najazdy i z drugiej strony toczone przez Kasytów wojny wpływały też na powstrzymywanie wzrostu populacji.

Za panowania dynastii kasyckiej w Babilonii kultura babilońska uległa procesowi „skostnienia”. Był to czas jej regresu. Raczej nie tworzone nowych dzieł, głównie powielano wzorce literackie z okresu starobabilońskiego. Sami Kasyci z czasem ulegli wielowiekowej kulturze kraju, który podbili, przez co nie zachowało się za wiele śladów pozwalających na poznanie ich własnej kultury. Odnosi się to szczególnie do języka kasyckiego, po którym pozostało zaledwie dwie kasycko-akadyjskie listy słownikowe zawierające rzeczowniki, czasowniki i przymiotniki. Nie odnaleziono żadnych tekstów spisanych w tym języku. Stosunkowo długi okres ich panowania przyczynił się do ukształtowania literackiego korpusu języka akadyjskiego. Pałac wspierał skrybów, którzy kopiowali teksty. Sumeryjski nadal pozostał językiem kultu, natomiast akadyjski (język średniobabiloński), będący pod silnym wpływem starobabilońskiego wykształcił właśnie wtedy swój literacki dialekt nazywany współcześnie przez uczonych standardowym babilońskim. Pozostał on dialektem literackim, w którym spisano kanon literacki Babilonii i Asyrii, oraz który był używany do końca historii obu tych krajów. Ostatni raz na kartach historii Kasyci, pod nazwą Cossaeans, pojawili się jako przeciwnicy Aleksandra Wielkiego.

Elam

Około 1900 roku przed naszą erą, nad Elamem zapanowała dynastia Epartydów, a pierwszy z władców z tej dynastii przyjął mezopotamski tytuł *sukkalmah* (wielki regent). Założycielem dynastii był Eparti tytułujący się królem „Anszan i Suzy”. Potocznie ród ten nazywa się dynastią Epartydów lub Ukalmahów. Władcy z tejże dynastii prowadzili wojny z Babilonem. Wzmocnili politykę zagraniczną i gospodarczą kraju. W tym okresie Elam był zapewne federacją luźno ze sobą

568 Karduniasz (też karuduniasz, Karaduniasz) - nazwa geograficzna używana często w źródłach mezopotamskich na określenie Babilonii lub królestwa rządzonego przez królów z dynastii kasyckiej. W II tys. p.n.e. używana była głównie w tytulaturze królewskiej. Po raz pierwszy pojawia się w jednym z tytułów kasyckiego króla Kara-indasza (ok. 1413 p.n.e.), a następnie w tytulaturze wielu późniejszych królów kasyckich, szczególnie w korespondencji międzynarodowej (np. w listach z Amarna). Począwszy od Tukulti-Ninurty i 1243-1207 p.n.e.) królowie asyryjscy sprawujący kontrolę nad Babilonią również używali czasem tego określenia w swej tytulaturze. Po upadku dynastii kasyckiej spotykane jest ono głównie w inskrypcjach asyryjskich, gdzie zdaje się oznaczać po prostu Babilonię.

powiązanych miast. Podboje Elamu rozpoczęły się w 1765 r. p.n.e. Zdobyto wówczas ważne miasto Esznunę wraz z całym obszarem Mezopotamii na wschód od Tygrysu. Kampania ta zapewne miała służyć podbiciu całej Babilonii, gdyż kolejnym celem stało się państwo Hammurabiego. Jednak udało mu się wyjść z opresji cało i sam kilka lat później podbił na krótko Suzjanę. Jednak już za panowania Samsuiluny Elamici ją odzyskali.

Około 1710 r. p.n.e. Szutruk-Nahhunte i najechał i złupił Babilonię. Był to czas prawdziwej potęgi dynastii Sukkalmahów, jednak prawdopodobnie ostatni. Z ostatnich 200 lat panowania tego rodu, informacje są naprawdę znikome i każda próba rekonstrukcji ówczesnych wydarzeń jest raczej skazana na niepowodzenie. Z pisma klinowego znalezione w Haft Tepe wiadomo, iż w tych nieznanach bliżej historykom czasach Elamem rządził król Tepti-Ahara. Dynastia, z której się wywodził, upadła z niewiadomych przyczyn około roku 1500 przed naszą erą.

Okres średnioelamicki (1500-1100 r. p.n.e.)

W 2 połowie II tysiąclecia p.n.e. W Elamie rządziły kolejno trzy dynastie nazwane od imion ich założycieli: a) Kidinuidzi (ok. 1500-1400 p.n.e.): Kidinu (ok. 1500 p.n.e.), Tanruhurater II, Szalla, Teptiahar, Inszuszinakszarilani (ok. 1400 p.n.e.), Hurbatila (ok. 1330 p.n.e.); b) Igehalkidzi: Ige-halki (ok. 1320 p.n.e.), Pahiriszszan (1320-1310 p.n.e.), Attarkittah (1310-1300 p.n.e.), Hambannumena (1300-1275 p.n.e.), Untasz-Napirisza (1275-1240 p.n.e.), Unpahasz-Napirisza (1240-1235 p.n.e.), Kidinhutran I (1235-1210 p.n.e.); c) Szutrukidzi (ok. 1205-1100 p.n.e.): Hallutusz-Inszuszinak (1205-1185 p.n.e.), Szutruk-Nahhunte I (1185-1155 p.n.e.), Kutir-Nahhunte III (1155-1150 p.n.e.), Szilhak-Inszuszinak (1150-1120 p.n.e.), Huttelusz-Inszuszinak (1120-1110 p.n.e.), Szilhina-Hamru-Lakamar (?-1100 p.n.e.).

W czasach Kindinuidów Elam prowadził przegrane wojny z królami babilońskimi wpadając okresowo w czasową zależność od tego państwa. Za pierwszym razem Kurigalzu I Starszy podbił Suzjanę korzystając ze słabości nowej dynastii. Natomiast najazd Kurigalzu II Młodszego został sprowokowany próbą najazdu na Babilon ostatniego króla z tej dynastii jakim był Hurbatila. Wojska kasyckie wtargnęły wtedy do Suzy i złupiły ją, a sam Kurigalzu II zapuścił się aż po wschodnie granice ziem elamickich. Najazd ten obalił dynastię Kindinuidów.

Władcy kolejnej dynastii, (ród Igehalkidów), starali się najprawdopodobniej za wszelką cenę utrzymywać przyjazne stosunki z Babilonem. Zajmowali się głównie sprawami administracyjnymi i ekonomicznymi kraju, tworząc z niego w tej dziedzinie prawdziwą potęgę. Przyjaźń z Babilonem pieczętowano przeróżnymi małżeństwami i korzystnymi sojuszami. Dopiero ostatni władca tej dynastii, Kidinhutran III, przeszedł do ofensywy. Złupił pograniczne Der, zaatakował Babilon i zdobył Nippur. Jednak ofensywa trwająca kilka lat załamała się, gdyż dowództwo nad armiami Babilonu przejął Tukulti-Ninurta I. Był to król asyryjski, jednak patronował Babilończykom. W efekcie odbito wszelkie utracone tereny i ponownie złupiono Suzę. Dynastia Igehalkidów została definitywnie odsunięta od władzy.

Po okresie panowania Igehalkidów, władzę w Elamie przejęła dynastia Szutrukidów, a na tronie zasiadł jej pierwszy przedstawiciel – Szutruk-Nahhunte I. Z powodu licznych łupieskich najazdów babilońskich władca ten ostanowił podbić

zachodniego sąsiada. W 1157 r. p.n.e. najechał Babilonię, a efekt przerósł jego oczekiwania. Podbiło całą Babilonię łupiąc ją doszczętnie, m.in. król Elamu wywiózł do Suzy stelę z kodeksem Hammurabiego⁵⁶⁹.

Sukcesy Elamu był jednak krótkotrwały; generalnie wielowiekowe zmagania z państwami Mezopotamii były dla Elamu raczej niepomyślne, chociaż udało się mu zachować swą odrębność kulturową aż do wojny z Asyrią⁵⁷⁰. Elam zarządzał krajem między dwoma rzekami aż do najazdu Nabuchodonozora I, który zdobył i złupił Suzjanę. Ówczesny władca Elamu Huttelus-Insuszinak uciekł w góry. Na trzy kolejne wieki państwo pograżyło się w chaosie *Wieków Ciemnych*, o których nie zachowała się właściwie żadna wzmianka źródłowa.

Ariowie

W historiografii przyjmuje się, że Ariowie wyodrębnili się z indoeuropejskiej rodziny językowej prawdopodobnie około połowy III tysiąclecia p.n.e., a już około 2000 r. p.n.e. ich język stracił wszelki z nią kontakt. Oznacza to, że ich migracja z pierwotnych terytoriów, prawdopodobnie mniej więcej dzisiejszego Kazachstanu, musiała rozpocząć się już wcześniej. Pogląd taki jest jednak tylko hipotezą, taką jest – moim zdaniem – w ogóle teoria o „indoeuropejskiej rodzinie-językowej”. Ariowie (nie potrafimy określić dokładnie miejsca ich pierwotnego pobytu, ani też wyodrębnić kultur, które miałyby stanowić tzw. *ludy aryjskie*) to bliżej nieokreślone grupy ludów, które prowadziły półkoczowniczy tryb życia, a źródłem ich przewagi militarnej był udomowiony przez nich koń, którego zaprzęgali do rydwanów.

W nauce walczą ze sobą zwolennicy dwóch hipotez odnośnie trasy wędrówki Ariów do Iranu – przez Azję Środkową, albo przez Kaukaz. Obie mają za sobą silne argumenty, pochodzące zarówno z badań archeologicznych, jak i tekstów źródłowych. Dlatego niektórzy historycy proponują, by przyjąć, iż Ariowie docierali na teren dzisiejszego Iranu obiema drogami. Przyjmuje się też, że w trakcie wędrówki Ariowie podzielili się na dwie grupy: irańską, która przybyła do dzisiejszego Iranu, i indyjską, która powędrowała do Indii. W okresie od XIX do XIV wieku p.n.e. rozprzestrzenili się na terenie doliny Indusu, wypierając z niej inne ludy – prawdopodobnie Drawidów, lub – co bardziej ściśle – w wielu miejscach narzucili wcześniejszym ludom zwierzchność, stopniowo tworząc nowe społeczności. W późniejszym okresie zasiedlili cały Półwysep Indyjski, dziś błędnie są uważani za przodków większości Hindusów, którzy jak i inne współczesne społeczeństwa są oczywiście potomkami bardzo wielu wcześniejszych i późniejszych fal migracyjnych.

Odnośnie do Bliskiego Wschodu posiadamy źródła, mówiące o kontaktach Ariów z Hurytami w Anatolii już z XVIII wieku p.n.e. Z czasem doszło do połączenia się ludów tych różnych kultur na tym obszarze, co ułatwiło m.in. powstanie państwa Mitanii⁵⁷¹. Część Ariów, która nie pozostała w północnej Mezopotamii, wyruszyła na

569 Z tych źródeł dowiadujemy się też o najazdach Sumerów, Babilończyków i Asyryjczyków na Elam.

570 Wojny z Asyrią doprowadziły do zdobycia przez nią elamickiej stolicy w 646 lub 645 p.n.e., a od 639 p.n.e. okupacji kraju. Po upadku Asyrii na terytorium byłego Elanu ponowni doszło do powstania niezależnego państwa, które w 538 p.n.e. zostało podbite przez Persów. Nie udało się dotychczas znaleźć pokrewieństwa pomiędzy językiem elamickim a jakimś innym. Wiele elementów kultury Elamu odcisnęło swoje piętno na Persach, którzy właśnie od tego podbitego przez siebie kraju przejęli szereg cywilizacyjnych zdobyczy.

571 Oczywiście to skrót myślowy, mówiący o tym, że wspólnie utworzyli państwo Mitanii. Państwa tworzyły elity władzy.

tereny dzisiejszego Azerbejdżanu ok. 1300 r. p.n.e. – to spośród nich mogli wywodzić się to Medowie. Od nich oddzieliła się grupa podążająca na południe zachodniego Iranu – byli to protoplaści Persów. Ariowie wyparli lub zdominowali poprzedzającą ich ludność i zajęli jej miejsce⁵⁷².

Tu znowu napotykamy na wiele pytań. Nie potrafimy dokładnie ustalić jakie grupy określamy mianem Ariów, nie wiemy jak przebiegał proces *wypierania*, lub narzucania *dominacji* wcześniejszej ludności. Procesy te zachodziły w ramach powstających nowych ośrodków państwowych, w których w ówczesnych warunkach istniały społeczności o bardzo zróżnicowanej kulturze.

Mezopotamia północna

Po upadku III dynastii z Ur północna i środkowa Mezopotamia zdominowana była głównie przez rywalizujące ze sobą plemiona amoryckie, ale występował tam także element akadyjski i hurycki. Jednakże to Amoryci kontrolowali najważniejsze ośrodki osadnicze, takie jak Aszur, Mari, Ekallatum czy Terqa i to właśnie spośród nich wyłonili się znaczniejsi władcy Mari (Jachdun-Lim, Zimri-Lim) i Asyrii (Szamszi-Adad I). Te dwa państwa prowadziły ze sobą ostrą rywalizację o panowanie na tych terenach. W Mari założycielem linii władców był Amoryta Jachdun-Lim, dość skutecznie potrafiący przeciwstawić się Asyrii, która rosła w siłę pod rządami Szamszi-Adada I. Po śmierci Jachdun-Lima Mari dostało się jednak pod kontrolę władcy asyryjskiego, który osadził tam jako namiestnika swego syna Jasmach-Adada. Ten stan nie trwał jednak zbyt długo, gdyż po śmierci Szamszi-Adada, krewny Jachdun-Lima – Zimri-Lim, ponownie objął władzę w Mari i doprowadził je do jeszcze większego znaczenia i potęgi niż Jachdun-Lim. Swój znakomity rozwój Mari zawdzięczało z jednej strony rozbudowanemu rolnictwu (ze znakomicie działającym systemem irygacyjnym), a z drugiej położeniu na szlaku handlowym – potęgą tegoż ośrodka została złamana dopiero przez Hammurabiego i w zasadzie już nigdy się nie odrodziła.

Asyria (okres średnioasyryjski, lata 1375-935 r. p.n.e.)

Państwo Asyrii powstało w wyniku najazdu Amorytów na północno-wschodnie obszary Mezopotamii. u zarania dziejów Asyrii istniały na jej terytorium trzy państwa-miasta: Arbela, Aszr i Ninwa. Posiadały one niezależność, ale panowały tylko nad najbliższą okolicą. Jak informują zapiski asyryjskie (Asyryjska lista królów), państwo to powstało w wyniku utworzenia federacji wojennej luźno powiązanych plemion koczowniczych, pierwsi władcy tego kraju byli nomadami. Przypuszczalnie plemiona te (Amoryci) około 2000 roku p.n.e. narzuciły swą zwierzchność polityczną istniejącym miastom i wódz ich federacji został pierwszym królem zakładając w miastach swoje dynastie.

Część historyków, pod wpływem swej oceny badań wyników prac archeologicznych, dzieli dzieje Asyrii na trzy okresy: okres staroasyryjski (1950⁵⁷³ – 1750) p.n.e., okres średnioasyryjski (ok. 1375 – 935 p.n.e.) i okres nowoasyryjski

572 Por.: B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Warszawa 1978, s. 39-43; por. też: B. Składanek, *Historia Persji*. T 1, *Od czasów najdawniejszych do najazdu Arabów*, Warszawa 1999, s. 48- 51.

573 Od roku 1950 p.n.e. aż po rok 612 p.n.e. (powstanie państwa nowobabilońskiego) powstałe i istniejące na tym obszarze państwa określa się jednym mianem – Asyria.

(934⁵⁷⁴ – 612 p.n.e.⁵⁷⁵). Przytaczam ten podział, choć jak wykażę poniżej przyjmowanie tych nazw i wnioskowanie z nich o ciągłości tego imperium jest – moim zdaniem – dyskusyjne. Już sam fakt ogromnej (liczącej prawie czterysta lat) przerwy między pierwszym a drugim okresem wskazuje wyraźnie, że żadnej ciągłości nie było. Możemy mówić wyłącznie o ciągłości pamięci, o próbach legitymizacji władzy przez nawiązywanie do tradycji i o skłonności do uproszczeń, które prowadziły do nazywania różnych społeczeństw, w różnych okresach tym samym terminem – Asyria, Asyryjczycy).

Pierwszymi ośrodkami politycznymi na terytorium Asyrii były centra handlowe (później miasta), które powstawały wzdłuż szlaku łączącego Zatokę Perską z Morzem Śródziemnym. Między panującymi w poszczególnych miastach władcami toczyła się walka o dominację. o panowanie nad całym Sumerem i Akadem rywalizowały Isin i Laris. Piąty władca Larsy, Gungunum (1931-1906 p.n.e.) zajął Ur oraz Der, Lagasz, Uruk i elamicką Suzę. Pełną Asyria niezależność polityczną uzyskała po upadku miasta-państwa Ur.

Swój samodzielny byt polityczny Asyria, zaznaczyła pod rządami linii władców dynastii założonej przez Puzur-Aszura I, po upadku III dynastii z Ur. Nowa dynastia nawiązała w sposób bezpośredni do imperium akadyjskiego, co uwidaczniają m.in. W imiona władców: Sargon (Sargon i Asyryjski), Naram-Sin. Z tych czasów pochodzi pierwsza świątynia poświęcona Aszurowi, a samo miasto Aszur zostało ufortyfikowane. W sumie jednak niewiele wiadomo o tym okresie dziejów północnej Mezopotamii. Znacznie lepiej, pod względem źródłowym, wygląda sytuacja, gdy w północnej Mezopotamii zaczął rządzić, wspomniany wyżej w kontekście państwa Mari, Amoryta Szamszi-Adad, pochodzący z linii władców amoryckich rządzących dotąd Ekallatum. Kilkaset tabliczek z pismem klinowym, znalezionych w Mari, będących korespondencją między Szamszi-Adadem i jego synami, daje nam bardzo dobry wgląd w sytuację polityczną tego regionu. Właśnie za rządów tegoż władcy, północna Mezopotamia po raz pierwszy stała się ośrodkiem imperium, które rozciągało się aż po Babilonię na południu. Trwają spory czy panowanie Szamszi-Adada i zaliczyć do dziejów Asyrii, jako tzw. okres staroasyryjski (będącym pierwszym etapem imperialnej wielkości Asyrii), czy też potraktować je odrębnie, jako królestwo Górnej Mezopotamii. Kontrowersja wynika m.in. stąd, że Szamszi-Adad nie był Asyryjczykiem tylko Amorytą, a więc założył amoryckie państwo na terenach północnej Mezopotamii, w tym Asyrii.

Po śmierci Szamszi-Adada i (lata panowania 1814-1781 r. p.n.e.), jego królestwo straciło swą pozycję mocarstwową w Mezopotamii na rzecz państwa Hammurabiego, gdy i potęga tego ostatniego się załamała, w północnej Mezopotamii zaznaczyły się bardzo silne wpływy Hurytów, ze szczytowym okresem ich dominacji w postaci państwa mitannijskiego w XVI wieku p.n.e., które zwasalizowało Asyrię.

W połowie XVII wieku p.n.e. ziemie asyryjskie zostały podbite przez przybyłe z północy plemiona Hurytów, którzy około 1490 roku p.n.e. założyli w Górnej Mezopotamii państwo Mitanni, które po upadku dynastii starobabilońskiej (ok. 1595 r.

574 Lub od 744 gdy na tron wstąpił uzurpator Tiglat-Pileser III (745-727 r. p.n.e) i gdy rozpoczęła się ekspansja Asyrii – uwięzieniem jej parcia na południe był podbój Babilonu w 729 r. p.n.e. Podawane daty często budzą wątpliwości. Np. podawane w historiografii daty bitwy pod Kadesz wahają się między latami 1312 a 1248 p.n.e., z datą 1299 pośrodku. Por. J. A. Szczepański, *Imperium tysiąca bogów*, Kraków 1977, s. 105.

575 Inna datacja: 935 p.n.e. - 612 p.n.e./609 p.n.e.

p.n.e.). Asyria stała się uzależnionym od nich państwem wasalnym. Spod panowania mitannijskiego Asyria uwolniła się dopiero za panowania Eriba-Adada I (1392-1366 r. p.n.e.) i jego następcy Aszur-uballita I (1365-1330 r. p.n.e.)⁵⁷⁶. Zajął on część terytorium państwa Mitanii, a w Babilonie osadził swego sojusznika Kurigana II (Kurigalzu II).

Władcy Asyrii wydawali własne ustawy prawne⁵⁷⁷. Znane są fragmenty statutów z Kanesh i zbiór praw z XV albo XIV w. p.n.e. Dublowane fragmenty tego zbioru składają się z trzech tablic, z których każda ma inną treść. Na pierwszej zgromadzone są przepisy karne normujące różne przestępstwa popełniane przez kobiety lub przeciwko kobietom i przepisy prawa małżeńskiego. Na drugiej tablicy są przepisy dotyczące prawa spadkowego, postępowania prawnego przy nabyciu nieruchomości i prawa gruntowego. Na trzeciej przepisy o nabyciu niewolnika lub dalszym zbyciu go bez wiedzy właściciela.

Przewaga Hutyków trwała w zasadzie aż do XIV wieku p.n.e., wtedy to Asyria, pod rządami Aszur-uballita I (ok. 1365-1330 r. p.n.e.), uniezależniła się od obcych wpływów i rozpoczął się w jej historii tzw. okres średnioasyryjski, który trwał aż do ok. połowy XI wieku p.n.e., zakończony inwazją Aramejczyków. Lud ten zaczął napływać na tereny Mezopotamii już pod koniec XII wieku p.n.e., wpływając zasadniczo na dzieje i kulturę całego Bliskiego Wschodu, co było widoczne m.in. W stosowaniu języka aramejskiego, jako języka mówionego na dużych jego obszarach. Przez około dwa stulecia Aramejczycy dominowali w północnej Mezopotamii, nie stwarzając jednak żadnego silnego organizmu politycznego.

Na początku XIII wieku p.n.e. Asyria ponownie zaczęła rosnąć w siłę, by pod koniec tego wieku stać się jedną z największych potęg na Bliskim Wschodzie. Było to jednym z następstw bitwy pod Kadesz (1285 r. p.n.e.), która osłabiła zarówno Egipt, jak i Hetytów, oraz stworzyła dla Asyrii dogodną sytuację do jej rozwoju terytorialnego.

Asyryjscy królowie związani z utworzeniem tzw. Imperium Środkowoasyryjskiego to Adad-nirari I (asyr. Adad-nārārī, tłum. „Bóg Adad jest moją pomocą”; lata panowania: ok. 1305 – 1274 r. p.n.e.) i jego syn Salmanasar I (1274 – 1245 r. p.n.e.) i wnuk Tukulti-Ninurta I (1244 – 1208 r. p.n.e.).

Adad-nirari I rozszerzył wpływy Asyrii w południowej Mezopotamii. Korzystając z osłabienia Babilonii uwikłanej w konflikt z Elamem, zdobył dwie ważne twierdze huryckie: Nuzi i Arraphę. Udało mu się też odnieść zwycięstwo nad kasyckim królem Babilonii Nazi-Maruttaszem, zmuszając go do zawarcia korzystnego dla Asyrii sojuszu. W ten sposób Adad-nirari przesunął zachodnie granice Asyrii aż do miasta Karkemisz nad Eufratem, dzięki czemu jego państwo uzyskało kontrolę nad większością szlaków handlowych biegnących przez północną Mezopotamię. Hetyci, zbyt osłabieni po bitwie pod Kadesz, nie próbowali interweniować. Adad-nirari I kontynuował również podboje swoich poprzedników w Syrii. Udało mu się pokonać i zamienić w wasala Szattuare i – władcę Mitanni (w źródłach asyryjskich Mitanni występuje pod nazwą Hanigalbat). Jego wojska zdobyły i splądrowały stolicę Mitanni,

576 Inna datacja panowania Aszur-uballita I: 1363 – 1330 r. p.n.e. lub 1363 – 1328 r. p.n.e.

577 Fragmenty takich ustaw (statuty z Kanesh), pochodzące z ok. 2000 r. p.n.e. odkryto w 1928 roku w zbiorach Luwru, i w muzeum amerykańskiego uniwersytetu w Filadelfii.

Waszuganni. Kiedy syn Szattuary i Wasaszatta wzniecił powstanie antyasyryjskie, Mitanni zostało ponownie splądrowane, a on sam jako jeniec zabrany został do Aszur.

W związku z podbojem Mitanni należy wspomnieć o związanych z tym faktem działaniach Adad-nirariego. Porywał króla Mitanni, zmuszając go do złożenia przysięgi wierności, a następnie uwolnił go, by rządził Mitanni jako asyryjskim państwem wasalnym. Następnie zainicjował procedurę, która później stała się standardem w Imperium Asyryjskim: deportację dużej części ludności. Była to nie tylko kara wymierzana podbitemu ludowi, ale także sposób na zwiększenie wzrostu i stabilności imperium, ponieważ przesiedleńcy byli asymilowani do istniejących już społeczności, które czerpały korzyści z ich pracy lub dziedziny specjalizacji. Jeśli w danym mieście potrzebni byli skrybowie, przesiedlano tam osoby piśmienne, a jeśli prace budowlane w innym mieście wymagały pracy fizycznej, wysyłano tam robotników. Przesiedlenie rdzennej ludności z pewnością również zmniejszyło prawdopodobieństwo powstania, ale wydaje się, że miało ono na celu przede wszystkim ogólną poprawę sytuacji w całym imperium. Historyczka Karen Radner komentuje to, pisząc:

Deportowani, ich praca i umiejętności były niezwykle cenne dla państwa asyryjskiego, a ich relokacja była starannie planowana i organizowana. Nie możemy sobie wyobrazić wędrowek bezbronnych uciekinierów, którzy łatwo padali ofiarą głodu i chorób: deportowani mieli podróżować jak najwygodniej i najbezpieczniej, aby dotrzeć do celu w dobrej kondycji fizycznej. Ilekroć deportacje są przedstawiane w asyryjskiej sztuce imperialnej [tego okresu. PK.], mężczyźni, kobiety i dzieci są przedstawiani jako podróżujący w grupach, często jadący na pojazdach lub zwierzętach, a nigdy w kajdanach. Nie ma powodu, by wątpić w te przedstawienia, ponieważ asyryjska sztuka narracyjna nie stroni od drastycznego ukazywania skrajnej przemocy⁵⁷⁸.

Tę skrajną przemoc w asyryjskiej sztuce narracyjnej datujemy jednak na okres późniejszy, odnoszący się do imperium asyryjskiego z I tysiąclecia p.n.e.

Politykę podbojów kontynuował syn Adad-nirariego I, Salmanasar I (akad. Šulmānu-ašarēd – tłum. „bóg Szulmanu jest pierwszy/największy”), który według asyryjskiej listy królów panować miał przez 30 lat (1274 – 1244 r. p.n.e.). W celu zabezpieczenia północnej granicy Asyrii, (choć moim zdaniem również, dlatego, że władca ten prowadził typową dla ówczesnych państw politykę ekspansji terytorialnej), Salmanasar I wyprawił się i pokonał nowo powstałe, wymienione po raz pierwszy za jego panowania, państwo Urartu (Uruatri)⁵⁷⁹, będące jeszcze najprawdopodobniej w owym czasie bardziej luźną konfederacją księstw plemiennych niż jednolitym królestwem. Salmanasar pokonał też Hanigalbat, ostatecznie wcielając go jako prowincję do Asyrii. Około 1270 r. p.n.e. władca Mitanni Szattuara II korzystając z pomocy Hetytów oraz nomadycznych plemion Ahlamu wzniecił powstanie przeciwko Asyrii. Spotkało się to z szybką reakcją króla asyryjskiego Salmanasara I, który jeszcze w tym samym roku wkroczył do Mitanii i całkowicie rozbił wojska Szattuara II. Niezależne państwo Mitanni przestało istnieć stając się - jako prowincja - częścią Asyrii.

578 Cytat za: Hasło: *Adad Nirari*, World History Encyclopedia, https://www.worldhistory.org/Adad_Nirari_I/

579 Na Wyżynie Armeńskiej.

W Aszur zachowały się liczne inskrypcje budowlane z okresu panowania Salmanasara. Dowiadujemy się z nich m.in., iż rozbudował on mury obronne tego miasta, odbudował i rozbudował świątynię (tzw. dziedziniec boga Enkiego) i zigurat boga Aszura, odbudował świątynię bogini Ishtar. Za panowania Salmanasara i zostało założone miasto Kalchu⁵⁸⁰. Z tego właśnie okresu pochodzi jeden z najstarszych znanych nam przykładów przymusowych wysiedleń: po zwycięskiej kampanii król asyryjski rozkazał deportować do Asyrii ponad 14 tysięcy jeńców (oślepiwszy ich przedtem na jedno oko). Polityka deportacji była później częstym narzędziem w polityce tego i innych państw. Przesiedlanie rodzin wraz z dobytkiem, a nawet całych osad, służyło kontroli ludności podbitej. W sumie władcy Asyrii dokonali, podobno, około 150 przesiedleń.

Szczyt swej potęgi państwo średnioasyryjskie uzyskało za panowania Tukulti-Ninurta I (akad. Tukulti-Ninurta, tłum. „W bogu Ninurcie jest moja ufność”; 1243-1207 r. p.n.e.). Jako pierwszy władca Asyrii przekroczył Eufrat on i złupił hetycką część Syrii wyprawiając się do samej Anatolii. Około 1235 r. p.n.e. Tukulti-Ninurta dokonał najazdu na Babilonię, w trakcie, którego złupił większość miast babilońskich, w tym samą stolicę – Babilon. W czasie tej kampanii pokonał kasyckiego władcę Babilonii Kasztiliasza IV, którego pojmał i uprowadził do Aszur. Na miejsce władcy Babilonii wprowadził asyryjskiego namiestnika. Zburzono wówczas mury Babilonu i deportowano tysiące mieszkańców. Z podbitej stolicy Tukulti-Ninurta wywiózł liczne skarby, w tym posąg jej narodowego bóstwa Marduka, którego kult rozpowszechnił się następnie na terenie Asyrii. To bezprecedensowe wydarzenie napełniło zwycięzców ogromną dumą i stało się tematem asyryjskiego poematu epickiego znanego pod nazwą „Eposu o Tukulti-Ninurcie”. Opowiada on szczegółowo o przyczynach i przebiegu wojny, (z asyryjskiego punktu widzenia, wysuwając na pierwszy plan rolę, jaką odegrali w niej bogowie: sprawiedliwość jest po stronie Tukulti-Ninurty, a bogowie prowadzą wojska asyryjskie do walki, która kończy się pogromem opuszczonych przez swych bogów Babilończyków. To forma propagandy, której celem była legitymizacja władzy. Za panowania Tukulti-Ninurty I zaczęto również deportować mieszkańców północnej Syrii do Asyrii, gdzie musieli pracować przy realizacji państwowych projektów i przy uprawie pól⁵⁸¹. Tukulti-Ninurta rozpoczął również budowę potężnego kompleksu pałacowego po drugiej stronie Tygrysu, naprzeciw stolicy Asyrii Aszuru. Kompleks ten nosił nazwę Kar-Tukulti-Ninurta, (co oznacza przystań Tukulti-Ninurty). Jedną z przyczyn budowy nowej rezydencji były prawdopodobnie nieporozumienia władcy z własnym dworem i kapłanami. Przeniesienie siedziby nie powstrzymało, jednak wewnętrznych sporów. W Asyrii doszło do zamieszek wewnętrznych i Tukulti-Ninurta w efekcie pałacowego przewrotu został skrytobójczo zamordowany w roku 1207 p.n.e. Wkrótce po śmierci tego władcy doszło do najazdów tzw. Ludów Morza w wyniku, których zostało rozbite imperium

580 Miasto to za panowania Asurnasirpala II (883-859 p.n.e.) stało się stolicą Asyrii.

581 Por.: Van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu...*, s. 320-321.

Hetytów oraz upadły takie ośrodki jak Ugarit⁵⁸² i Alalach⁵⁸³. Wydarzenia te nie dotknęły bezpośrednio Asyrii, osłabiły ją jednak militarnie, zablokowały handel z Syrią i odcięły od źródeł strategicznych surowców.

W zachodniej części Asyrii (terytorium dzisiejszej Syrii) administracja skupiała się wokół osad o strategicznym położeniu, połączonych kanałami i drogami. Te ostatnie przebiegały niekiedy przez step i w regularnych odstępach kopano przy nich studnie. Asyryjskie ośrodki administracyjne znajdowały się prawdopodobnie w miejscach, skąd łatwo było chronić szlaki handlowe i nadzorować określone rejony. Dokumenty odnalezione w tych osadach stwierdzają, że urzędnicy Asyrii zostali tam osadzeni na rozkaz króla i wypełniali swoje obowiązki bez udziału miejscowej ludności. Nie próbowano narzucać mieszkańcom z obszaru dzisiejszej Syrii kultury asyryjskiej, nie zmieniano również lokalnych zwyczajów. Tereny wokół osad były uprawiane przez grupy robotników podległych bezpośrednio asyryjskiej administracji, która wydawała im przydziały. Nie był to oczywiście wynik tolerancji, przeciwnie, wynika z tego, że traktowano ten obszar jako terytorium okupowane, zmierzano do eksploatacji miejscowej ludności, a nie dążono do powiększenia obszaru własnego państwa.

Z państwem nowoasyryjskim wiążemy, pierwsze – na tak masową skalę – niszczenie miast i masowe mordowanie ludności. Ta zbrodnicza polityka doprowadziła w końcu do klęski tego społeczeństwa. W chwili kryzysu państwo asyryjskie uległo najazdowi swych dotychczasowych przeciwników i to ich miasta uległy zniszczeniu, i ich ludność została wymordowana.

Pod koniec X wieku Asyria chyliła się ku upadkowi. Wprawdzie chronił ją przed ostateczną klęską brak jedności w szeregach jej wrogów i zaczepne działania Aszurdana II, niemniej sytuacja ekonomiczna państwa była tak zła, że – jak przyznał sam król – Asyryjczycy opuszczali ojczyznę, by uciec przed „nędzą niedożywieniem i głodem”. Niezbędne do życia szlaki handlowe, wiodące przez Al-Dżazirę, Taur i Zagros, były w rękach Aramejczyków i zdecydowanie wrogich plemion górskich.

582 Ugarit (Ugaryt) – starożytne miasto-państwo i port o znaczeniu międzynarodowym, na terenie antycznego Kanaanu, leżące na wybrzeżu Morza Śródziemnego, obecnie w Syrii. Odkryte w 1929 roku przez francuską ekspedycję archeologiczną prowadzoną przez Claude Schaeffera w miejscowości Ras Szamra, na północnych przedmieściach Latakii. Zamieszkane od IV tysiąclecia p.n.e., przeżyło okres rozkwitu około XV-XIII wieku p.n.e., jako ośrodek wymiany handlowej na przecięciu ważnych szlaków komunikacyjnych. Zostało zniszczone przez najazd Ludów Morza w XII wieku p.n.e. i nigdy nie było odbudowane. Ostatnim władcą tego miasta był Ammurapi (przełom XIII/XII w. p.n.e.). Był on wasalem hetyckiego króla Suppiluliumy II i hetyckiego wicekróla Karkemisz Talmi-Teszupa. Przez pewien czas jego małżonką była hetycka księżniczka Ehli-Nikkal, ale małżeństwo to zakończyło się rozwodem. Najprawdopodobniej wciąż był królem, kiedy Ugarit zostało zniszczone, jak się przypuszcza w wyniku trzęsienia ziemi lub wrogiego najazdu. Wykopaliska prowadzone od 1929 r. wykazały ciągłość osadnictwa od neolitu aż do około 1200 p.n.e. Odkryto m.in. świątynie Dagona i Baala z archiwami, dzielnicę mieszkalną i pałac królewski z biblioteką. Mury obronne wskazują na silne wpływy architektury egejskiej. Odkryto także groby typu mykeńskiego, ceramikę pochodzącą z Cypru i Egiptu. Z dokumentów znaleziono przeszło 20 000 tabliczek z tekstami sumeryjskimi, egipskimi, akadyjskimi, huryckimi, hetyckimi i ugaryckimi.

583 Alalach (obecnie Tall Acana) – starożytne miasto, stolica królestwa Mukisz. Położone w granicach dzisiejszej Turcji, w prowincji Hatay, na równinie Amuk nad rzeką Orontes. XVIII wiek p.n.e. – Alalach staje się wasalem królestwa Jamhad; XVII wiek p.n.e. – miasto zostaje zdobyte przez Hetytów; XV wiek p.n.e. – miasto znajduje się w strefie wpływów Egiptu; XIII wiek p.n.e. – Alalach zostaje zniszczone w trakcie najazdu tzw. ludów morza ok. 1183 p.n.e. – miasto strawił pożar w 5 roku panowania Ramzesa III. Wykopaliska rozpoczął w roku 1936 Leonard Woolley. Najważniejszym obiektem są pozostałości pałacu Nikmepy, króla Alalach datowane na 1450-1370 p.n.e.

Babilończycy zawładnęli Araphą i Lubdu, niebezpiecznie zbliżając się do Aszuru. Terytorium Asyrii skurczyło się do ciągnącego się głównie wzdłuż lewego brzegu Tygrysu pasa o długości około 160 i szerokości co najwyżej 80 km. Mimo że wciąż Aszur i Niwa nie zostały zajęte przez wrogów, było to już tylko niewielkie państewko.

Kryzys wewnętrzny w Asyrii, spotęgowany najazdami plemion aramejskich, wykorzystała Babilonia, która odzyskała niezależność (panowanie tzw. II dynastii z Isin), odzyskując na krótko dawne znaczenie. Posąg Marduka przewieziono wówczas z powrotem do Babilonu.

Aramejczycy

Pochodzenie Aramejczyków otoczone jest tajemnicą. Pojawiają się hipotezy, że wywodzili się z Półwyspu Arabskiego bądź na nim dłuższy czas zamieszkiwali. Według innej hipotezy lud ten przez przebywał przez długi czas na Pustyni Syryjskiej, a szczególnie w górnej Al.-Dżazirze. Nie potrafimy też dokładnie określić daty, kiedy Aramejczycy po raz pierwszy pojawili się na kartach historii. Od czasów Akadu do XIV wieku p.n.e. nieliczne wzmianki na temat krajów, miast bądź osób określanych mianem Aram lub Arami (*irme* w języku egipskim) pojawiają się w tekstach mezopotamskich, syryjskich i egipskich. Najdawniejsze wzmianki o Aramejczykach jako o grupie kulturowej pochodzą z inskrypcji króla Asyrii Teglatfalasara I (1115-1077). Swoich wrogów nazwał Ahlamû-Aramâja, co może oznaczać „ci spośród Ahlamu, którzy są Aramejczykami” i świadczyć o tym, iż Aramejczycy należeli do licznej grupy ludów, które osiedliły się na terenie Żyznego Półksiężycy. Dwa listy z XIV w. p.n.e. mówią o rabusiach *ahlamû* w dolnej Mezopotamii. W XIII wieku Adadnirari I i Salmanasar I natknęli się na nich w Al.-Dżazirze, a Tukultininura I nad środkowym Eufratem. Istnieje także możliwość, że Alhamu i Aramejczycy grasowali na tych samych terenach, nie będąc ze sobą w żaden sposób związani. Asyryjczycy zaś niesłusznie brali ich za jeden lud zniechędzonych stepowych rabusiów. W XI wieku p.n.e. Aramejczycy osiedlili się na obszarach odpowiadających dzisiejszej południowej i wschodniej Syrii⁵⁸⁴.

Georges Roux stwierdza, że Aramejczycy, *jak wszystkie ludy stepowe i górskie, które w ciągu wieków osiadły w Żyznym Półksiężycu i przyjęły miejski tryb życia (...) nie wnieśli ze sobą nic poza zapalem do pracy i wojaczki, inteligencją, która zapewniła im później eksponowane stanowiska w administracji orientalnych królestw*⁵⁸⁵. Moim zdaniem te, tzw. ludy kształtowały się przez dziesiątki i setki lat spośród zbiegów z terenów sąsiednich państw, wymykając się spośród okrutnej jurysdykcji ich władców. Z czasem stawały się na tyle liczne, że zaczynały stanowić dla nich zagrożenie. Odpowiednikiem Aramejczyków byli tzw. Hapiru (Apiru). Ma rację Roux, że nie sposób wyizolować elementy religii rdzennie aramejskiej, skoro wywodzili się z różnych obszarów ich panteon pełen był bogów z państw i miast, z których wcześniej zbiegli. W późniejszym okresie (w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia) to spośród Aramejczyków wywodzić się będą elity powstających w Mezopotamii państw. Ukształtowany wśród nich język (asyryjski) w połowie VIII w. p.n.e. stanie się obok akadyjskiego oficjalnym językiem Asyrii.

584 Por.: G. Roux, *Mezopotamia...*, s. 235-236.

585 G. Roux, dz. cyt., s. 236.

Królestwo Jamhad

Królestwo Jamhad, Jamhad to w latach 1814-1781 r. p.n.e. najpotężniejsze państwo na terytorium dzisiejszej Syrii. Stolicą Jamhad było Halab (dziś Aleppo) założone pod koniec XIX w. p.n.e. przez semickich Kananejczyków. Dominacja Jamhadu nad prawie całą północną Syrią trwała aż do najazdów Hetytów w XVII w. p.n.e. i późniejszego powstania huryckiego imperium Mitanni. W opracowaniach części historycznych spotykamy się z tezą, że do utworzenia państwa Jahmad i powstania dynastii przyczyniły się niewątpliwie warunki ekonomiczne tego regionu, wynikające z tego, że przez te tereny biegły międzynarodowe szlaki handlowe. Sądzę, że pogląd taki wynika z spoglądania na tamtą epokę z naszej perspektywy. Rozwój państwowości na tym obszarze umożliwiały przede wszystkim ówczesne warunki przyrodnicze (znacznie korzystniejsze niż obecnie), a także dostęp do poszukiwanych wówczas surowców, zwłaszcza miedzi.

Założycielem dynastii królestwa Jamhad był Sumu-epuh (o korzeniach amoryckich), panujący ok. 1809-1780 r. p.n.e., współczesny rządzącym w Mari władcom Jahdun-Limowi i Jasmah-Adadowi, ojciec Jarim-Lima I. Dynastia ta rządziła państwem, z miasta Halab (współczesne Aleppo), przez kolejne 200 lat. Semu-epuh toczył wojnę z asyryjskim królem Szamszi-Adadem i (1814-1782 r. p.n.e.), zdobywając jedną z jego twierdz. Stosunki pomiędzy obu królestwami pogorszyły się jeszcze bardziej po przejęciu przez Szamszi-Adada i kontroli nad Mari. Syn i następca Sumu-epuha, Jarim-Lim I, panował w latach ok. 1781-1765 r. p.n.e. Był on współczesny Hammurabiemu z Babilonu. Jego imię wymienia słynny list pochodzący z archiwum w Mari: *Nie ma króla, który by sam jeden był najsilniejszy. Dziesięciu lub piętnastu królów idzie za Hammurabim, panem Babilonu. Tyle samo idzie za Rim-Sinem, panem Larsy, tyle samo za Ibal-pi-Elem z Esznunny, tyle samo za Amut-pi-Elem z Qatny, a dwudziestu idzie za Jarim-Limem z Jamhadu.* Udzielił Zimri-Limowi z Mari azylu, gdy nad miastem jego kontrolę przejął asyryjski król Szamszi-Adad i (1814-1782 p.n.e.), a następnie dopomógł mu w odzyskaniu tego miasta i przejęciu tam tronu. Sojusz pomiędzy Jamhadem a Mari umocniło małżeństwo Zimri-Lima z Szibtu, córką Jarim-Lima I. Jarim-Lim i utrzymywał też przyjazne stosunki z Hammurabim z Babilonu, a także władcami mniejszych królestw w Syrii. Z kolei relacje z Asyrią i Esznuną pozostały wrogie.

Syn Jarim-Lima I, Hammurapi i panował w Jamhad w latach ok. 1765-1761 p.n.e. Pozostawał w dobrosąsiedzkich stosunkach z Zimri-Limem z Mari, z którym spotkał się nawet osobiście, miał też dobre relacje z sąsiednimi królestwami Ugarit i Qatna oraz z rządzoną przez Hammurabiego Babilonią. Ogólnie wydaje się, iż całe panowanie Hammurapi i było relatywnie spokojne i nienaznaczone wojnami. Kolejni władcy (Nikmepa, Abba-El, Irkabtum, Jarim-Lim II, Hammurapi II, Jarim-Lim III) są znani głównie z imion, ewentualnie wspominani są ich najbliżsi. Niewiele też wiemy o strukturze społecznej, ewolucji ustroju i kulturze tego państwa.

Kizzuwatna

Królestwo Kizzuwatna (lub Kizzuwadna) to nazwa starożytnego królestwa istniejącego w II tysiącleciu p.n.e. Położone było na wyżynach południowo-wschodniej Anatolii, niedaleko zatoki Aleksandretty. Otoczone było górami Taurus i rzeką Ceyhan. Stolica tego królestwa było Kummanni. W czasach późniejszym ten

obszar był znany pod nazwą Cylicja⁵⁸⁶. W omawianym okresie był to jeden z najbardziej rozwiniętych gospodarczo regionów Azji Mniejszej. Znajdowały się w nim porty śródziemnomorskie (np. Ura, przez którą importowano zboże z terenów północnej Syrii i Egiptu). W Cylicji umocniła się dynastia, która mogła przybyć z górnej Mezopotamii; była ona przypuszczalnie pochodzenia huryckiego. W traktatach z Hetytami królestwo Kizzuwatny traktowane jest przeważnie równorzędnie⁵⁸⁷. W traktacie między Pilią (albo Pallią) z Kizzuwatny i Zidantasem z Hatti (około 1480 r. p.n.e.) uzgodniono wzajemny zwrot zdobytych miast. Przypuszczalnie ten sam Pilija zawarł układ z północnoasyryjskim księciem, Idrimim z Alalah, w którym uzgodniono wymianę uchodźców, co dowodzi istnienia między tymi państwami granicy, która przebiegała przypuszczalnie wzdłuż Amanu. Relacje między władcami ówczesnych państw zapewne jednak ulegały zmianom. W pewnych okresach Kizzuwatna pozostawała pod protektorem hetyckim, a jej król musiał co roku ponawiać przysięgę w Hattusas⁵⁸⁸.

Zachowany w języku akadyjskim traktat Paddatissu z Kizzuwatny z jednym z wielkich królów Hetyckich, być może Huzzijasem (około roku 1470 p.n.e.) zawiera uzgodnienia dotyczące wydawania uchodźców politycznych oraz donoszenia o spiskach przeciwko tym władcom. Traktat zawiera m.in. postanowienie o odsyłaniu przekraczających granicę na wpół koczowniczych szczepów: *jeśli jakaś osada (obozowisko namiotowe) wielkiego króla z jej kobietami, jej dobytkiem, jej bydłem, jej drobną trzodą zwija namioty i wkracza do kraju Kizzuwatana, to Paddatissu ją pojmie i zwróci wielkiemu królowi, a jeśli jakaś osada Paddatissu z jej kobietami, jej dobytkiem, jej bydłem, jej drobną trzodą zwija namioty i wkracza do kraju Hatti, to wielki król ją pojmie i za każdym razem zwróci Paddatissu*⁵⁸⁹. Zapis ten dowodzi, że społeczeństwa tego regionu były zróżnicowane pod względem gospodarczym. Zamieszkiwały je ludy rolnicze, skupione wokół miast, w których część ludności żyła również z handlu oraz ludy na wpół koczownicze. Przypuszcza się, że w górzystych okolicach Kizzuwatny niektóre ludy specjalizowały się w hodowli koni. Kizzuwatna upadła około 1200 r. p.n.e. Ramzes III zostawił relację, że to „ludy morza” ciągnęły zaprzęgniętymi w woły wozami przez kraj Kizzuwatna (Kode)⁵⁹⁰.

Państwo Hetytów

Początki państwa Hetytów są właściwie nieznane. Wczesnohetyckie miasta-państwa zaczęły powstawać w XIX wieku p.n.e. W tym czasie Assyria rozpadła się na przynajmniej dziesięć małych księstw, wśród których dominujące stanowisko zajęło prawdopodobnie miasto burshatum (hetyckie Puruthanda), w którym władca zaczął być wyróżniany spośród innych tytułem „wielki książę”. Pierwszym, znanym z tabliczek hetyckich (pochodzących z ok. 1300 roku p.n.e.), księciem, który próbował narzucić swoją władzę sąsiednim państewkom, był Anitta, syn Pithany,

586 Por.: Evelyn i Horst Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi*, 1974, tłum. Bolesław i Tadeusz Baranowscy, Warszawa 1974, s. 51. *Cywilizacje starożytne*, praca zbiorowa pod redakcją Arthura Cotterella, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1990, s. 115-151.

587 Najwcześniejsza wzmianka o Kizzuwatanie znajduje się w katalogu tabliczek glinianych z czasów króla Telimpinusa z Hatti (około 1525 p.n.e.). [E. i H. Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi*, przełożyli Bolesław i Tadeusz Baranowscy, Warszawa 1974, s. 115.]

588 Por.: O. R. Gurney, *Hetyci*, przełożył Bogdan Kupis, Warszawa 1970, s. 97.

589 E. i H. Knegel, dz. cyt., s. 115-116.

590 Por.: E. i H. Knegel, dz. cyt. 117-118.

władca Kussary. Anitta, dysponując 1200 wojownikami i 40 rydwanami, uzależnił od siebie miasto Nesa, które uczynił swoją ufortyfikowaną siedzibą. Jego wojownikom uległy też Zulpuwa, Puruszanda, Salatiwara oraz Hattusa, która została doszczętnie zburzona i wyklęta⁵⁹¹. o chronologii powyższych wydarzeń można jedynie spekulować, chociaż należy umieścić działalność Pithany⁵⁹² i Anitty⁵⁹³ na przełomie XVIII i XVII wieku p.n.e.

Synem Anitty i wnukiem Pithany, anatolijskich królów miast Kussara i Nesa (koniec XIX – początek XVIII wieku p.n.e.) był Peruwa (Peruwa-Kammalija). Jego imię wymieniane jest, obok imienia jego ojca, w staroasyryjskich dokumentach pochodzących z miast Ankuwa i Nesa (w tekstach z Ankuwy występuje on pod imieniem Peruwa, natomiast w tekstach z Nesy pod imieniem Peruwa-Kammalija). We wszystkich tych dokumentach Anitta zwany jest „władcą” (akad. *rubā'um*) lub „wielkim władcą” (akad. *rubā'um rabium*), natomiast Peruwa nosi używany przez następców tronu tytuł „zarządcy schodów” (akad. *rabi simmiltim*). Ponieważ w żadnym z zachowanych tekstów Peruwa nie występuje samodzielnie jako władca, istnieją wątpliwości, co do tego, czy udało mu się przejąć władzę po ojcu. Wydaje się, iż dynastia Pithany zakończyła się na Peruwie, gdyż jako następnego znanego króla, Nesy, teksty staroasyryjskie wymieniają obcego władcę o imieniu Zuzu⁵⁹⁴, noszącego tytuł „wielkiego króla Alahziny”.

Państwo starohetyckie (1650-1380 r. p.n.e.)

591 Por.: O. R. Gurney, *Hetyci*, przełożył Bogdan Kupis, Warszawa 1970, s. 17-18.

592 Pithana, Pithanas – panujący w końcu XIX wieku p.n.e. król Kussary (het. Kuššara lub Kuššar), miasta we wschodniej Anatolii (dokładna lokalizacja nieznana). W pochodzącym z późniejszego okresu tzw. Tekście Anitty występuje on jako ojciec Anitty i zdobywca sąsiedniego miasta Nesa (het. Neša, asyr. Kaniš, obecnie stanowisko Kültepe w Turcji). W samym Kültepe, w warstwie Ib, pochodzącej z czasów istnienia tam asyryjskiej kolonii kupieckiej, odkryto kilka tekstów, w których Pithana jest wzmiankowany. W jednym z nich wymieniany jest on wraz ze swym synem i następcą Anittą

593 Anitta, Anittas - anatolijski król miast Kussara i Nesa, syn Pithany, współczesny najprawdopodobniej asyryjskiemu królowi Szamszi-Adadowi i (1814-1782 p.n.e.). Imię Anitty pojawia się w dokumentach pochodzących z asyryjskiej kolonii kupieckiej w Kanesz (hetycka Nesa, obecnie stanowisko Kültepe w Turcji). W jednym z tekstów, wymieniającym jako władcę Kanesz/Nesy jego ojca Pithanę, Anitta występuje jako następca tronu i nosi akadyjski tytuł *rabi simmiltim*. W innym sam nosi już tytuł „władcy” (akad. *rubā'um*), a jako *rabi simmiltim* występuje jego syn Peruwa. Imię Anitty pojawia się też w tekstach z Ankuwy, w których nosi on tytuł „władcy” (*rubā'um*) i „wielkiego władcy” (*rubā'um rabium*), co sugeruje, że zarówno Nesa jak i Ankuwa znajdowały się pod jego kontrolą. Siedziba Anitty znajdowała się najprawdopodobniej w Nesie – wskazują na to zarówno pochodzące stąd teksty, jak i odnaleziony tu sztylet z brązu noszący inskrypcję „pałac Anitty, księcia”. Z czasów Anitty nie zachowały się niestety żadne źródła, które opisywałyby szczegółowo jego panowanie. Pojawia się on jednak w późniejszych tekstach hetyckich, według których miał on podbić większą część centralnej Anatolii. Jednym z takich tekstów jest tzw. Tekst Anitty, który opisuje nie tylko jego działalność budowlaną w mieście Nesa, ale też jego podboje, w tym zwycięską wyprawę nad Morze Czarne przeciw Huzziji, królowi Zalpy, a także zmagania z Pijuszi, królem Hattusa, zakończone zdobyciem i zburzeniem tego miasta. Por.: Wikipedia, hasło: *Anitta*.

594 Zuzu – król anatolijskiego miasta Nesa (het. Neša, asyr. Kaniš, obecnie stanowisko Kültepe w Turcji), panujący najprawdopodobniej w 1 połowie XVIII wieku p.n.e. Jego imię wymieniają dwa dokumenty pochodzące z istniejącej na obrzeżach tego miasta w XIX-XVIII wieku p.n.e. asyryjskiej kolonii kupieckiej (karum Kanesz). Odkryte one zostały w warstwie Ib, odpowiadającej późnej fazie istnienia kolonii (1 połowa XVIII wieku p.n.e.). W obu tekstach Zuzu nie nosi tytułu króla Nesy, lecz tytuł „wielkiego króla Alahziny”, co zdaje się wskazywać, iż był obcym władcą, który dokonał podboju tego miasta, odsuwając od władzy miejscowego króla (najprawdopodobniej Anittę lub Peruwę). Obecność imienia Zuzu w dokumentach z karum jest dowodem na to, że kolonia kupiecka nie ucierpiała i wciąż istniała po zajęciu przez niego Nesy. Por.: Wikipedia, hasło: *Zuzu*.

Jak wspomniałem, z czasem Hetyci przejęli wiele elementów kultury tubylczej, ale narzucili swój język i wprowadzili struktury polityczne, dzięki którym powstała najpierw federacja plemion a następnie państwo. Królowie hetycy wyprowadzali swe pochodzenie od starożytnego króla Labarnasa, choć przypuszcza się, że był on tylko jednym z potężniejszych następów wcześniejszej linii władców⁵⁹⁵. Labarnasa (pierwszy znany król hetycki panujący w okresie około 1680–1650 roku p.n.e.) był królem, który stojąc na czele potężnej rodziny: synów, braci, krewnych i powinowatych, ruszył na wojnę podbijając sąsiednie kraje, przypuszczalnie również królestwo Arzawa w zachodniej części Azji Mniejszej, tworząc potężne państwo z centrum w Hattusa⁵⁹⁶ w Anatolii. Inskrypcja na jednym z odkrytych bloków w świątyni boga burzy Teshuba pokazuje króla składającego ofiarę bogowi. Luwijska inskrypcja głosi, że władcą tym jest niejaki Taitas z Padasatini, nieznanego dotąd, leżącego na terytorium dzisiejszej Syrii królestwa⁵⁹⁷. Nie jesteśmy dziś w stanie odtworzyć wszystkich królestw, czy księstw, którym Hetyci narzucili swe władztwo.

Po wojnie każdy z synów Labarnasy przejął władzę w innych częściach nowo powstałego imperium. W Hupisna (Kybistra), Tuwanuwie (Tyana), Nenassie, Landzie, Zallarze, Parsuhandzie i Luśnie (Lystra). Mamy tu do czynienia z silnym i zjednoczonym klanem, który by stworzyć własne państwo walczył z wszystkimi sąsiadami⁵⁹⁸.

Potęga państwa opierała się na znakomicie, jak na owe czasy, uzbrojonej armii (broń z żelaza, zbroje, doskonałe rydwany bojowe). Wynikała też zapewne z korzystnych warunków geograficznych tego państwa. Historyk angielski Gurney, opisując terytoria hetyckie, wskazywał, że obejmowały one łuk zakreślony przez rzekę Halys w jej środkowym biegu oraz równinę położoną na wschód od Jeziora Słonego. Były one otoczone ze wszystkich stron pasmami góorskimi: na wschodzie góry Anty-Taurus i łańcuchy gór leżących poza nimi, na południu góry Taurus, a na zachodzie i północy mniej zwarte pasma gór. Teren nadbrzeżny na północy i na południu nie należał do tego terytorium. Wydaje się, że nad zachodnią połowę półwyspu rozciągało swą władzę przez długi okres rywalizujące z Hetytami o władzę królestwo Wrzawa. Hattusas, stolica państwa Hetytów, leżała na północnym stoku jednego z pasm wzgórz, tam gdzie płaskowyż zaczyna opadać ku Morzu Czarnemu. Leżała ona u zbiegi najstarszych dróg handlowych: jednej prowadzącej z wybrzeży Morza Egejskiego przez dolny bieg Halys do Sivas i na wschód, drugiej prowadzącej z czarnomorskiego portu Amisos (Samsun) do Wrót Cylicyjskich. Historyczny „kraj

595 Tudhalija I, domniemany król z początków istnienia państwa hetyckiego, panujący na przełomie XVIII/XVII w. p.n.e. (?) (lub według innych źródeł około 1740–1710 r. p.n.e.), został wymieniony w jednej z Hetyckich królewskich list ofiarnych jako ojciec PU-Szarrumy i dziad Labarny. Nie ma pewności czy był on królem, gdyż listy te, dotyczące ofiar zwierzęcych składanych zmarłym królewskim przodkom, wymieniają nie tylko władców, ale też członków ich rodzin. W pracach naukowych nieuznających go za władcę jako Tudhalija i wymieniany jest panujący około 300 lat później Tudhalija II. Niektórzy badacze łączą Tudhaliję z Hetyckich królewskich list ofiarnych z Tudhaliją, „wielkim podczaszym” (het. GAL LU2SAG) króla Zuzu, wspomnianym w jednym z dokumentów pochodzących z asyryjskiej kolonii kupieckiej w Kanesz (hetycka Nesa, obecnie stanowisko Kültepe w Turcji. Por.: Wikipedia, hasło: *Tudhalija I*.

596 Labarna, nowy władca z Kussary, otoczył kamiennym murem teren, na którego skrawku istniała dawniejsza Hattusa (dzisiejsze Boğazkale). Labarna, zmieniając imię na hatyckie Hattusilis, przeniósł stolicę z Nesy do odbudowanej Hattusy.

597 Por.: Wojciech Pastuszka, *Świątynia pod cytadelą w Aleppo*, <http://archeowiesci.pl/2006/10/18/swiatynia-pod-cytadela-w-aleppo/>

598 Por.: O. R. Gurney, *Hetyci*, przełożył Bogdan Kupis, Warszawa 1970, s. 18-19.

Hatti” utworzony został przez królów panujących w tej fortecy⁵⁹⁹. Przypuszczalnie dochody płynące z handlu umożliwiły władcom tej twierdzy utworzyć silną armię, a ochrona granic w postaci gór chroniła przed najazdami. Oczywiście zarówno mieszkańcy Hattusas, jak tym bardziej ludność, która weszła później w skład imperium Hetytów, byli społecznością wielokulturową. Wnioskowanie na temat jej języka na bazie zachowanego na tabliczkach glinianych jest co najmniej dyskusyjne. Hetyci, to w takim razie pojęcie zewnętrzne. Nadawane wojskom, które podbijały sąsiednie terytoria i ich władcom. Z czasem ze względów administracyjnych doszło do powstania odrębnego języka hetyckiego, nie znaczy to jednak, że istniał jakiś naród hetycki.

Znaczenie państwa Hetytów wzrosło za panowania Hattusilisa I (1650-1620 r. p.n.e.)⁶⁰⁰, energicznego władcy i wodza wojsk, za którego rządów doszło do skonsolidowania państwa hetyckiego. Z tego powodu uważany jest on za pierwszego króla Hetytów. Państwo Hattusili od południa sąsiadowało z Kizzuwatna i królestwem Arzawa, od północnego zachodu z Troją, od północy z azjanickimi plemionami Kaska, od wschodu z Hurytami, a od południowego wschodu z Amorytami. Hattusili I skierował ekspansję terytorialną państwa hetyckiego przede wszystkim na tereny północnej Syrii i północnej Mezopotamii (w czasie jednej z wypraw przekroczył nawet Eufrat). Na terytorium Syrii poprowadził kilka wypraw wojennych, zdobywając i łupiąc liczne miasta: Zaruna, Hassu, Hahhu i Zippasna. Jego najwytrwalszym syryjskim przeciwnikiem było leżące w krainie Jamhad bogate miasto Halab (Aleppo), które występowało jako sojusznik innych miast atakowanych przez Hetytów. Wyprawa przeciwko Aleppo zakończyła się niepowodzeniem. W czasie walk poległ Hattusilisa I, który wyznaczył na króla swego adoptowanego syna – Mursilisa (według innych wersji – swego wnuka).

Mursili (Mursilis, 1620-1590 r. p.n.e.)⁶⁰¹ mszcząc śmierć ojca, pokonał i zniszczył Halab (Aleppo) – stolicę amoryckiego państwa Jamhad, pokonał Mitanni i ruszył na Mezopotamię. Zdobył i złupił około 1595 p.n.e. Babilon, (którym władał król Samsu-ditana) doprowadzając w wyniku najazdu do wygaśnięcia dynastii Hammurabiego (amoryckiej) w tym państwie. Po zwycięstwie na Hurytami nad Eufratem powrócił do swojej stolicy w Hattusas. Wyprawa ta jednak nadwyrężyła siły jego państwa. Niedługo potem Mursilis zginął zamordowany w spisku dworskim uknutym przez swojego zięcia Zidanta oraz szwagra Hantili, który sam przejął po nim władzę. Hantili I (Hantilis I) panował w Hatti w latach ok. 1590-1560 roku p.n.e., był usynowionym szwagrem Mursili I. Za jego panowania w wyniku najazdu Hurytów utracona została północna Syria. Dodatkowo pojawiło się zagrożenie ze strony ludu Kaska, zamieszkującego obszary położone na północny zachód od granic królestwa Hetytów. W celu ochrony rozpoczęto budowę twierdz i fortyfikacje stolicy Hattusas. Wewnątrz rodziny królewskiej wciąż toczyła się bezwzględna walka o władzę. Małżonka Hantilisa, Harapillis, została zamordowana wraz z synami. Syna Hantilisa, Piseni, pod koniec jego panowania, zamordował były wspólnik króla w spisku przeciwko Mursili. Wiedział on bowiem, że Hantilis bliski jest śmierci, i że w ten sposób pozbawi go dziedzictwa tronu. Zidanta I, (Zidantas I) panował stosunkowo krótko (w latach ok. 1560-1550 p.n.e.). Zamordował go jego własny syn, Ammunas,

599 Por.: O. R. Gurney, *Hetyci*, przełożył Bogdan Kupis, Warszawa 1970, s. 16.

600 Imię to oznacza – człowieka z Hattusy.

601 Mursilis I zasiadł na tronie hetyckim około roku 1620 p.n.e. po śmierci swojego przybranego dziadka Hattusilisa.

który zagarnął tron. Ammanu, Ammunas panował w latach ok. 1550-1530 p.n.e. Według Edyktu Telepinu jego rządy nie zostały pobłogosławione przez bogów i dlatego żadna z jego wypraw wojennych nie zakończyła się zwycięstwem, a podległe mu kraje zbuntowały się przeciw niemu. Za jego panowania upadek Hatti postępował dalej, utracono wiele prowincji. Najazdy Hurytów i wewnętrzne problemy państwa spowodowały jego skurczenie się do rejonów wokół stolicy. Ammanu zmarł najprawdopodobniej śmiercią naturalną.

Po śmierci Ammunasa zgładzono dwóch jego synów, a królem Hatti został niejaki Huzzijas (około 1530 roku p.n.e.). Gdy Huzzijas próbował zamordować swego szwagra Telipinusa, ten go ubiegł, Huzzijas został zdetronizowany i wraz z braćmi wygnany. Telipinus, który panował w latach (1525-1500 r. p.n.e.), dążył w pierwszej kolejności do ustabilizowania sytuacji wewnętrznej. Wydał dekret w myśl, którego ten, kto rozleje krew członka rodziny królewskiej, ma podlegać zgromadzeniu możnych (pankus). Zgromadzenie to zostało nawet uprawnione do karania samego króla za przestępstwa tego rodzaju. Zgodnie z dekretem miano w przyszłość dziedziczyć tron w linii zstępnej z najstarszą córką władcy włącznie (w chwili gdyby władca nie miał męskiego potomka, tron miał dziedziczyć mąż najstarszej córki)⁶⁰². Zasada ta nie została zrealizowana. Po ustabilizowaniu sytuacji wewnętrznej Telipinu podjął ekspansję w kierunku górnego Eufratu i zawarł układ z królem Cylicji Ispuhahsu. Zazwyczaj uważa się Telipinusa za ostatniego króla Starego Państwa. Nie można z całą pewnością ustalić nazwisk jego bezpośrednich następców. Nieznane też są okoliczności jego śmierci. Uważa się jednak, że jego następcą, ze względu na brak męskich potomków, został mąż jego najstarszej córki Harapsili – Alluwamna. Kolejni królowie Alluwamna, Hantili II, Zidanta II i Huzzija II nie zdołali odbudować potęgi państwa z okresu Mursili, tocząc głównie walki z królestwem Kizzuwatny. W czasie trwającej około pół wieku przerwy (między Telipunesem a Tut-halijasem II) nie było jednak poważniejszego zerwania ciągłości państwa. Dowodzą tego źródła archeologiczne oraz źródła pisane z tego okresu (akty nadania ziemi czy szczególnego rodzaju przywileje, opatrzone odciskiem pieczęci królewskiej)⁶⁰³. Kraj Hetytów wszedł zapewne w okres rozdrobnienia feudalnego, władza królewska słabła na rzecz lokalnych feudałów. Informacje dotyczące okoliczności przejmowania władzy przez poszczególnych władców przytaczam tu w celu ukazania, jak bardzo istnienie zasady poligamii w rodzinach władcy komplikowały kwestię dziedziczenia. Wpływała ona znacząco na ciągłość dynastii, a nawet państw.

O losach państwa Hetytów od końca XVI wieku p.n.e. aż do połowy XV wieku p.n.e. niestety nie posiadamy informacji. Wpływami w Mezopotamii podzieliło się kilka państw: powoli odbudowujący się Hetyci, potężni, lecz nieaktywni na arenie polityki zewnętrznej Egipcjanie oraz Elamici, Kasyci i lud Arzawa. W tym okresie ogromnymi terytoriami, obejmującymi północną Mezopotamię, Lewant i Asyrię – wówczas niewielkie państwo zajmujące obszary wokół miast Aszur i Niniwa, które musiało uznać zwierzchność huryckich królów, – władało Mitanni.

Struktura społeczna państwa Hetytów

Państwo, a później imperium Hetytów było zorganizowaną hierarchicznie

602 Por.: E. i H., Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego*, przełożyli: Bolesław i Tadeusz Baranowscy, Warszawa 201, s. 48-50.

603 Por.: O. R. Gurney, *Hetyci*, przełożył Bogdan Kupis, Warszawa 1970, s. 22-23.

monarchią feudalną. Za panowania Hattusila i nowo powstałe instytucje polityczne i prawne dopiero kształtowały się i nabierały określony charakter. Zachował się dość obszerny kodeks prawa w języku hetyckim, pochodzący z końca XV lub XIV wieku p.n.e. W kodeksie podejmowane są zagadnienia regulujące życie ludzkie, kwestie niewolników, małżeństwa, lenna; po czym następują przepisy o bydłe, świniach, psach, pszczołach i budynkach⁶⁰⁴.

Piszą o Hetytach E. i H. Klengel:

Kiedy z początku 2 tysiąclecia Hetyci dotarli do Anatolii, byli jeszcze zapewne koczownikami lub na wpół koczowniczymi hodowcami bydła, niemającymi wystarczającego doświadczenia w uprawie roli⁶⁰⁵. W Anatolii natknęli się na sytuację, której bez wątpienia sprostać nie mogli zarówno na swą małą liczebność, jak i skąpą wiedzę. Słowem nie mogli przejąć pod własne kierownictwo i nadal rozwijać ważnych gałęzi gospodarki. Nie było to zresztą ich zamiarem, na pierwszym planie musiało się przede wszystkim znajdować militarne i polityczne opanowanie zdobytego regionu. Stali się więc panami istniejących już i działających jednostek gospodarczych, pozostawiając je na ogół w stanie nienaruszonym, pobierali jednak daninę, z której mogli czerpać na swe utrzymanie⁶⁰⁶.

Myślę, że wcześniejsi historycy ulegali plemiennej interpretacji dziejów. Akadyjski dokument króla Tunip-Teššup władającego miastem-państwem Tikunani w Mezopotamii (za rządów Hattusilisa I, króla Hetytów) wymienia 438 Hapiru, którzy byli jego żołnierzami lub sługami. Większość to imiona huryckie, pozostałe są wschodniosemickie oraz jedno kasyckie. Zapewne podobnie było i w Anatolii, gdzie władcy również zatrudniali najemnych żołnierzy i służbę spośród Hapiru.

Obok króla, ważną rolę w państwie odgrywała rada wodzów, dostojników i wybitniejszych wojowników (*panku/s*). Początkowo zasada dziedziczenia tronu nie była dokładnie określona⁶⁰⁷, co doprowadziło między innymi do tego, że po śmierci jednego z kolejnych władców (Mursili I), doszło do serii zabójstw w rodzinie królewskiej. Po kilku pokoleniach, za panowania Telipinu (ok. roku 1500 p.n.e.) doszło do ukształtowania się monarchii dziedzicznej, w której króla uważano za ziemskiego zastępcę bogów. Władza królewska miała przechodzić z ojca na pierwszego synów z głównej żony⁶⁰⁸. Jeden z tekstów hetyckich mówi:

kraj należy do boga burzy. Niebo i ziemia (oraz) ludzie należą do boga burzy. Uczynił on Labarnasa, króla, swym regentem i dał mu cały kraj Hetytów. Labarnas powinien, więc, rządzić swą ręką całym krajem⁶⁰⁹.

604 Por.: Taubenschlag R., dz. cyt., s. 26-27.

605 Mogła to też być konfederacja zbrojna o pochodzeniu koczowniczym. Albo, jak wynika z wcześniejszych wywodów, wcześniejszy lokalny feudał (Anita, syn Pithany), który przy pomocy rozległej rodziny, dysponując ogromną armią narzucił swą władzę na rozległych terytoriach.

606 E. i H. Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi...*, s. 82.

607 W tym okresie władcami zostali np. dwukrotnie mężowie córek poprzedniego władcy. Moim zdaniem, Maciej Popko niesłusznie wysnuwa z tego wniosek, że istniało w związku z tym prawo dziedziczenia w linii żeńskiej. Przypuszczam, że niektórzy władcy wydawali swe córki za znaczniejszych wodzów armii w celu zyskania ich przychylności i po ich śmierci to ci dowódcy przejmowali władzę. [Por.: M. Popko, *Mitologia hetyckiej Anatolii*, Warszawa 1987, s. 9.]

608 Por.: M. Popko, *Mitologia hetyckiej Anatolii*, Warszawa 1987, s. 9.

609 Cytat za: E. i H. Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi...*, s. 71-79.

Króla nie nazywano jednak bogiem, był za niego uznawany dopiero po śmierci. Jako zastępca bogów król był zarazem ich najwyższym kapłanem. Niejednokrotnie występował też jako najwyższy sędzia, zwłaszcza wówczas, gdy chodziło o wyroki wymagające kary śmierci. Znaczną niezależność polityczną posiadały u Hetytów królowe, np. małżonka Hattusilisa III podejmowała samodzielne decyzje dotyczące polityki zagranicznej, prowadziła własną korespondencję z obcymi książętami. Poza główną małżonką królowie posiadali nałożnice i harem. Kobiety z haremu królewskiego miały różne stopnie, najwyższej stały te, których dzieci były uprawnione do dziedziczenia tronu, gdy główna małżonka nie mogła obdarować władcy dzieckiem. Razem z potomstwem poprzedniego króla tworzyły one oraz ich własni synowie i córki wielką rodziną królewską. Kierowała ona sprawami państwowymi, z niej rekrutowali się kandydaci na ważne urzędy państwowe. Książęta zostawali kapłanami, dowódcami wojskowymi, a także wicekrólami, księżniczki zaś wysyłano niekiedy w ramach polityki dynastycznej do obcych krajów jako małżonki tamtych władców. Oficjalna siedziba króla i jego krewnych mieściła się w obronnym zamku.

Ziemia należała do pałacu lub świątyni, do ziemian albo też do małorolnych chłopów zjednoczonych w gminy (w ostatnim przypadku przypuszczalnie tylko w formie dzierżawy). Dobra pałacowe nie były jednak związane z rezydencją lub jej bliskim sąsiedztwem, majątki królewskie znajdowały się w różnych prowincjach i musiały być zagospodarowywane przez miejscową ludność⁶¹⁰. Własność świątyni w pewien sposób też należała do rodziny panującej, gdyż z niej zapewne (jak np. w Egipcie) wywodzili się najważniejsi kapłani. Ziemia dzielona była (pewne podziały Hetyci po prostu przejęli po poprzednich właścicielach) na majątki, rodzaj folwarków i działki dzierżawione przez chłopów, którzy oprócz świadczeń byli zobowiązani do innych prac. *Pewien fragment tekstu, instrukcji, głosi na przykład, że cztery dni powinno się pracować na rzecz pana, cztery zaś na własnym gospodarstwie*⁶¹¹.

Klenglowie nie wyjaśniają, co oznacza według nich pojęcie na *własnym gospodarstwie*. Czy były to działki tylko dzierżawione, czy też stanowiły zbywalną własność? Myślę, że początkowo była to jednak forma dzierżawy. Zapewne z czasem część chłopów mogła wykupić dzierżawione działki. W majątkach monarchy pracował też personel stały oraz niewolnicy. Dobra takie, wraz z żywym i martwym inwentarzem, król mógł oddawać lennikom w użytkowanie. Z końcowego okresu starszego państwa zachowało się wiele aktów donacyjnych, z których wyraźnie wynika, że przy darowiznach struktura poszczególnych gospodarstw pozostawała nienaruszona. Król oddawał tylko ściśle określoną posiadłość w użytkowanie, zmiana praw własności czy nawet przejęcie bezpośredniego zarządu majątkiem z reguły nie były z tym związane. Posiadacze ziemi dzielili się na dwie kategorie: posiadaczy lennych i wojowników. Lennik był odpowiednikiem wasala i mógł ziemię, otrzymaną od króla, jedynie dziedziczyć, natomiast wojownik miał prawo jej sprzedaży lub kupna. Zdaniem Klenglów podstawą rolnictwa hetyckiego nie były jednak gospodarstwa pałacowe, lecz stanowiły je małe gospodarstwa chłopskie, do których należały grunty orne, łąki, sady i winnice; chłopci korzystali też zapewne z gruntów gminnych⁶¹².

610 Por.: E. i H. Klengel, dz. cyt., s. 82.

611 E. i H. Klengel, dz. cyt., s. 81.

612 Por.: E. i H. Klengel, dz. cyt., s. 83.

Władcy Hatti podlegali lennicy z jego bezpośredniego otoczenia oraz wasale z poza państwa Hatti, którymi byli pokonani władcy innych państw, którzy otrzymywali z powrotem swoje księstwa od wielkiego króla jako lenna i zgodnie z odpowiednim traktatem oraz przysięgą zobowiązywali się do wierności i do określonych świadczeń.

Początkowo możni stanowili prawdopodobnie ścisłą drużynę władcy, która później, po objęciu władzy politycznej przez Hetytów, otrzymała posiadłości lenne lub urzędy dworskie. „Wielcy kraju Hatti”, do których należeli także uznani książęta, sprawowali w bliskim otoczeniu króla rozmaite funkcje. Po części byli bezpośrednio związani z dworem i nosili tytuły takie, jak np. marszałek polny, dowódca, koniuszy, podskarbi, woźnica, po części zaś pełnili funkcje zewnętrzne jako namiestnicy prowincji, wicekrólowie czy książęta-wasale. Do arystokracji Hatti zaliczały się również rodziny panujące podbitych terenów. Cała arystokracja składała władcy przysięgę na wierność, a ich obowiązki służbowe były ustalane w zbiorach przepisów (np. przepisy dla „książąt i panów”). W późniejszym, imperialnym, okresie doszło do ukształtowania się kolejnych warstw: drobnej szlachty oraz hierarchicznie uporządkowanej warstwy urzędniczej. Urzędnikami takimi byli np. naczelnicy miast, których obowiązkiem była kontrola straży i dbanie o porządek wewnętrzny miast.

Obok zatrudnionych przez króla, czy obdarzonej dobrami lennymi wyższej lub niższej szlachty, lokalne funkcje administracyjne pełniły też rady starszych. Instytucja ta była reliktem z pierwotnego okresu państwowości hetyckiej. W centrum kraju jej funkcje ograniczały się jednak tylko do pewnych spraw sądowniczych i kultowych.

Szerokie masy ludności to poddani: rolnicy, rzemieślnicy, kupcy i rozmaici pracownicy posiadający osobowość prawną. Prosta ludność wiejska (*namra* – przypisani do ziemi, deportowani) była włączona do określonych jednostek gospodarczych i nie mogła się swobodnie przesiedlać. Byli to zazwyczaj ludzie, których po wyprawach wojennych sprowadzano z innych obszarów i osiedlano przymusowo w Hatti, głównie na terenach spustoszonych wcześniej na skutek działań wojennych lub klęsk żywiołowych. Nie wolno im było opuszczać swoich osad lub gospodarstw i mogli być sprzedawani jako niewolnicy. Niektórym z nich powierzano funkcje niższych urzędników. Z czasem nowi osadnicy stapiali się z ludnością miejscową. Osadnicy ci często próbowali szukać zmiany swego położenia w ucieczkach, czego dowodzą układy władców Hatti z władcami krajów wasalnych, w których ci zobowiązywali się do wydawania zbiegłych ludzi *manra* i nie zatrudniania ich jako taniej siły roboczej.

Chłopi uprawiali pszenicę, jęczmień, len, winorośl, figi, jabłka, morele. Zwierzęta – bydło, owce, świnie – dostarczały mięsa i skór. W górach pozyskiwano różne surowce. Poza granice państwa eksportowano miedź oraz brąz, który był podstawowym materiałem do produkcji broni i narzędzi. W czasach imperium hetyckiego rzemieślnicy hetyccy prawie zmonopolizowali wytwarzanie wyrobów (głównie ozdób i posągów) z żelaza, które było pięć razy droższe od złota i czterdzieści razy droższe od srebra. Najniższą warstwę w państwie Hatti stanowili niewolnicy, którzy nie mieli osobowości prawnej. Mogli być kupieni i sprzedani, wynajęci i podarowani, przy podziale spadku traktowano ich jak przedmioty. Jeśli ktoś zabił niewolnika, płacił za to tylko połowę zwykłego odszkodowania. Niewolnicy posiadali jednak pewne swobody majątkowe i mieli prawo ożenku z wolnymi kobietami, które w wyniku małżeństwa nie stawały się niewolnicami (niewolnik musiał

mieć zapewne możliwość zapłacenia za pannę młodą)⁶¹³.

Prawodawstwo Hetytów było, jak na swoje czasy, bardzo rozwinięte. W przeciwieństwie do zapisów kodeksu Hammurabiego prawo hetyckie dużo częściej korzystało z odszkodowania, jako formy zadośćuczynienia za popełnione przestępstwo, niż z odwetu. Jedynymi przestępstwami, za których popełnienie karano śmiercią były cudzołóstwo kobiety zamężnej, gwałt, sodomia i bunt przeciwko władcy. Okaleczenia ciała, jako formę kary, stosowano wyłącznie wobec niewolników. Procesy były prowadzone przez rady starszych poszczególnych miast. Jeśli zachodziła taka potrzeba, to przed radą stawał reprezentant króla, najczęściej dowódca miejskiego garnizonu. Król był najwyższym autorytetem w każdej

Religia Hetytów

Głównymi cechami religii hetyckiej były politeizm, antropomorfizm i synkretyzm. Hetyci adoptowali na potrzeby swojego systemu wierzeń elementy religii ludów anatolijskich, religii akadyjskiej oraz religii hurycckiej. Większość mitów i rytuałów hetyckich bierze swój początek w tradycji religijnej hetyckiej lub hurycckiej. Panteon bogów hetyckich był niezmiernie duży i zagmatwany. Podbijając kolejne królestwa Hetyci włączali ich bogów do swego panteonu oddając cześć również i im. Nawet w tekstach hetyckich występują wzmianki o tysiącu bogów Hatti, a współczesnym religioznawcom udało się zidentyfikować wiele imion bogów, demonów i herosów. Powszechnym zjawiskiem było wchłanianie przez religię hetycką kultów związanych z lokalnymi bóstwami podbijanych krain i miast. Liczne bóstwa o podobnych cechach łączono ze sobą, pozostawiając dawne nazwy, np. hetycka bogini-słońce z Arinny (Wurusemu, Arinitti) była również wcieleniem bogini Hebat z hurycckiego miasta Halab.

Najważniejszym męskim bóstwem w panteonie hetyckim był bóg burzy, który w okresie hetyckim nosi imię Taru, w starohetyckim utożsamiany jest z Tarhunem, a w czasach wpływów hurycckich z Teszubem. Zazwyczaj wyobrażano go sobie stojącego na byku⁶¹⁴. Bóg burzy władał chmurami, deszczem i błyskawicami. Jego partnerką i zarazem najważniejszą boginią była Tahattanuiti (małżonka Taru), bogini-słońce z Arinny (Tarhun) i Hebat (małżonka Teszuba). Obok boskiej pary szczególnie czczeni byli: Arma – bóstwo lunarne, Istanu – bóg tarczy słonecznej, Wurunkatte – bóg wojny, Kumarbi – ojciec bogów, Tasimmeti i Szauszka – boginie miłości, Nabarbi – bóg księżyca, Perwa – bóg koni, Hannahanna – matka bogów, Telepinu – bóg urodzaju.

Na potrzeby kultu powstało wiele tematów mityczno-rytualnych, z których zachowały się m.in. cykl o bogu Telepinu, o pojedynku boga burzy z wężem Illujanka i o walce Kumarbiego z Teszubem o władzę nad światem. Kosmogonia hetycka opowiada o stworzeniu nieba i ziemi na ramionach giganta Upelluri. Następnie starzy bogowie miedzianym nożem rozdzielili niebo od ziemi. Bogowie zamieszkali

613 Por.: E. i H. Knegel, dz. cyt., s. 72.

614 Niemcy archeolodzy z uniwersytetu w Berlinie odkryli pod średniowieczną cytadelą w syryjskim Aleppo –mającą około 3400-3200 lat świątynię boga burzy Teszuba. W świątyni znaleziono unikalne płaskorzeźby lwów, człowieka-byka i człowieka-ryby, a także kamienny blok przedstawiający boga burzy z maczugą w dłoni, stojącego w rydwanie ciągniętym przez byka. Por.: Wojciech Pastuszka, *Świątynia pod cytadelą w Aleppo*, <http://archeowiesci.pl/2006/10/18/swiatynia-pod-cytadela-w-aleppo/>

w Kuntarra – niebiańskim domu. Świat podziemny przedstawiano jako ponurą krainę, w której znajdowały się morza i dziewięć rzek.

W życiu religijnym najważniejszą rolę odgrywał saru, labarna – król, który pełnił zarazem funkcję najwyższego kapłana. Monarcha często był przedstawiany w stroju kapłana – w długim płaszczu z rękawami, w tiarze i z litusem. Królewską władzę uważano za dar bogów, a król strzegł boskich porządków w państwie i przestrzegał ceremonialnego roku. Po swojej śmierci, władca, którego pomyślność utożsamiano z dobrobytem narodu, stawał się istotą boską, której następcy oddawali cześć.

W początkowym okresie swojego osadnictwa w Azji Mniejszej Hetyci obywali się bez budynków świątynnych. Kamienne stelle – huwasi, które symbolizowały bóstwo, stawiano w jaskiniach albo pod gołym niebem. Dopiero pod wpływem Hurytów zaczęto wznosić świątynie. Sądzę, że wynikało to z pojawienia się warstwy feudałów kościelnych. Z czasem wokół świątyni powstawały kompleksy budowli z pomieszczeniami administracyjnymi, skarbcem, spichlerzami, budynkami gospodarczymi, jak np. w centrach kultowych w Arinna i Nerikka. Znaczącą rolę w hetyckiej religijności musiało pełnić sanktuarium skalne w Yazılıkaya.

Hetyci stosowali birtualny obrządek pogrzebowy. Badania nekropoli hetyckich poświadczają, że stosowali jednocześnie kremację i inhumację. Ciało zmarłego króla wraz z darami zawsze palono na stosie, który gaszono, podobnie jak w Grecji, winem i piwem⁶¹⁵. Birtualny obrządek pogrzebowy może dowodzić, że było to społeczeństwo wielokulturowe.

Sztuka hetycka nosi ślady połączenia elementów hetyckich, syryjskich i asyryjskich, a także mniej wyraźnych wpływów egipskich i fenickich. Hetyci byli mistrzami płaskiego reliefu, chociaż pozostawili po sobie również rzeźby pełne o różnej skali, wykonane w różnorodnym materiale. Mimo upadku na początku XII w. p.n.e. kultura hetycka, zwłaszcza religia, wywarła poważny wpływ na wierzenia religijne Greków.

Państwo Hetytów – okres protoimperialny

Jak wspominałem wyżej, źródła wskazują, że panowanie Hetytów sięgało aż po Morze Egejskie, nad którym jako jeden z ważnych portów wymienia się miasto Millawanda (Milet?). Kwestia wzajemnych kontaktów między Hetytami a światem egejskim nie jest, jednak dokładnie znana. Skutkiem ekspansji Hetytów w tym kierunku były ich stosunki z niezlokalizowanym dotąd krajem Ahhijawa, datujące się od schyłku XV wieku p.n.e. Identyfikacja tej nazwy z Achajami budzi pewne wątpliwości; gdyby rzeczywiście jednak chodziło o Achajów, ich krajem w tym wypadku mogło być raczej państwo kreteńskie, a nie Mykeny. Dokumenty świadczą o rywalizacji między Achajami a Hetytami o Alasię (Cypr) i pewne prowincje nadmorskie, ale także o istnieniu przyjaznych relacji między oboma państwami⁶¹⁶.

615 Wśród Hetytów wytworzyła się specyficzna forma przymierza, która stała się podstawowym modelem religii Starego Testamentu, a w konsekwencji także modelem religii chrześcijańskiej. Hetycka krew weszła także w dziedzictwo, jakie podjął Jezus, a stało się to poprzez Betszebę, żonę Uriasza Hetyty, a więc zapewne także Hetytkę, która stała się matką króla Salomona.

616 Por.: M. Popko, *Mitologia hetyckiej Anatolii*, Warszawa 1987, s. 11.

Tudhalija II (czasem określany też jako Tudhalija I), król Hetytów z początków istnienia imperium hetyckiego, panował w latach ok. 1430–1410 p.n.e., lub ok. 1420–1400 p.n.e., (według niektórych źródeł około 1460–1440 p.n.e.), był ojcem Arnuwandy I. Zapoczątkował nową dynastię, za której panowania państwo hetyckie stało się – obok Egiptu i Mitanni – jedną z największych potęg starożytnego Bliskiego Wschodu. On sam przesunął granice państwa na wschód, zajmując Isuwę, bogatą w miedź prowincję we wschodniej Anatolii. Na zachodzie zawarł szereg sojuszy z władcami królestw Ahhijawa i Arzawa. Tudhalija III (czasem określany też jako Tudhalija II) panował w latach ok. 1380–1370 p.n.e. lub ok. 1355–1344 p.n.e. (według niektórych źródeł około 1400–1380 p.n.e.), syn i następca Arnuwandy I, ojciec Suppiluliumy I. Według tzw. „Dokonań Suppiluliumy” Tudhalija III miał rezydować w mieście Samuha, z którego sprowadził kult Czarnej Bogini.

Pod koniec XV wieku p.n.e. powstał Kodeks Hetycki. Podobnie, jak i inne akty prawne z tego okresu, kodeks ten często stosował kary odszkodowawcze, zamiast odwetu (ten przyjmowany był zapewne wcześniej w ramach organizacji rodowej). Na śmierć skazywano za bunt przeciwko władcy, za cudzołóstwo, gwałt i sodomie. Okaleczanie jako karę stosowano tylko wobec niewolników. Za najwyższy autorytet i rękojmię prawa uznawano władcę, który normuje uprawnienia i obowiązki wojowników oraz stanowisko niewolników. Kodeks ustalał ceny i regulował stosunki gospodarcze w państwie. Kolejny władca, Arnuwanda I panował w latach ok. 1390–1380 r. p.n.e., (lub – według innej datacji – w latach ok. 1370–1355 r. p.n.e.); był synem i następcą Tudhaliji II, ojcem Tudhaliji III. Za czasów jego rządów stosunki z Egiptem pozostawały wrogie, a faraon Amenhotep III zawarł wymierzony przeciwko niemu sojusz z królem Arzawy, królestwa leżącego na zachód od imperium hetyckiego. Panowanie Arnuwandy I naznaczyły też najazdy ludów Kaska, którym – najprawdopodobniej właśnie za jego rządów – udało się nawet zdobyć i splądrować stolicę państwa – Hattusa.

Państwo nowohetyckie (1380–1200 r. p.n.e.)⁶¹⁷

Od schyłku XV w. p.n.e. państwo hetyckie przeżywało kryzys. Ówczesni władcy hetyccy (Tuthalijas, Arnuwandas i Hattusilis II) koncentrowali się na obronie rdzennych terytoriów hetyckich przed najazdami północnych Kasków. Sytuacja uległa zmianie w pierwszej połowie XIV wieku p.n.e. Wówczas to doszło – jak piszą niektórzy historycy – do odrodzenia państwa Hetytów. Należy jednak zauważyć, że ciągłość historyczna tego państwa z poprzednim jest dyskusyjna, pewna ciągłość kultury nie dowodzi ciągłości historycznej. Powstałe wówczas imperium stało się wówczas potęgą, sięgającą od wybrzeży Morza Egejskiego po Eufrat.

Ponowny wzrost potęgi Hetytów wiąże się z postacią syna Tudhaliji III⁶¹⁸, Suppiluliuma I, Suppiluliumas I (1380–1346 r. p.n.e.)⁶¹⁹, który uczynił z hetyckiego państwa imperium. Władca ten wyparł z terenów północnej Syrii huryckie garnizony

617 Między połową XIV wieku p.n.e. do czasów panowania Arnuwandesesa z końca XIII wieku istniało kapadockie królestwo Hetytów, które przewodziło innym państwom wielkiej konfederacji hetyckiej, takim jak Karkemisz, Mili i Hamat. Por.: O. R. Gurneh, *Hetyci*, przełożył Bogdan Kupis, Warszawa 1970, s. 8.

618 Syn Tudhaliji III oraz jednej z jego żon niższej rangi. Po śmierci ojca zamordowany został następca tronu i przyrodni brat Suppilulimy I.

619 Guinness encyklopedia: 1380–1350 r. p.n.e.

króla Mitanni, Tuszraty, m.in. zdobywając Halab, Mukisz oraz Waszukkani (Waszuganni) – jedną ze stolic Mitanni⁶²⁰. Wykorzystując właśnie dynastyczne w królestwie Mitanni - zamordowanie Tuszraty i objęcie tronu przez Artatamę II - Suppiluliuma i podjął z tym państwem kolejną wojnę. Po zwycięstwie umieścił na tronie w Waszukkani powołanego sobie króla – Szattiwazę. Zmusił też wcześniejszych wasali Tuszraty do uznania swojej władzy.] *Suppiluliuma i oparł południową granicę swego królestwa o góry Libanu, wkraczając tym samym w egipską strefę wpływów w Azji, a oddziały hetyckie wtargnęły do kraju Amka położonego w dolinie Bekaa. Od tego momentu państwo hetyckie graniczyło bezpośrednio z Egiptem, który podporządkował sobie wcześniej południowo-zachodnią część Syrii. Doprowadziło to do sporów między tymi potęgami. Ich przedmiotem był zwłaszcza ważny port handlowy Ugarit.* Osłabienie Egiptu, sojusznika Mitanii umożliwiło Suppiluliumie przejęcie: Ugaritu, kraju Amurru i Kadesz. Władca Hetytów wcielił również do swego imperium Kizzuwatę, w której świętym mieście Kummanni funkcję kapłana sprawował odtąd jeden z synów królewskich i jego potomkowie⁶²¹.

Podczas oblężenia Karkemisz wdowa po faraonie Echnatonie, królowa Nefretete, zwróciła się do Suppiluliumy z propozycją zawarcia małżeństwa z jednym z jego synów (według innych źródeł mariaż proponowała córka Nefretete i Echnatona – Anchesenamun). Krok taki umożliwił utworzenie wspólnego, egipsko-hetyckiego imperium. Na skutek śmierci wysłanego do Egiptu syna Suppiluliumy (zamordowanego przez kapłanów, przeciwników Nefretete), Zannanzas, do planowanego małżeństwa nie doszło. W następstwie tych wydarzeń Suppiluliuma zaatakował wasali Egiptu w Syrii pustosząc zajęte królestwa.

Podczas kampanii egipskiej w hetyckim obozie wybuchła epidemia, która zdziesiątkowała armię oraz spowodowała śmierć Suppiluliumy, (którego ciało po obrzędach pogrzebowych spalono), po którym na tron wstąpił Arnuwanda II (1346-1345 r. p.n.e.)⁶²², a następnie Mursili II (1345-1316 r. p.n.e.). Przeniesiona na tereny Hetytów (zapewne przez jeńców egipskich) trwająca przez około dwadzieścia kolejnych lat epidemia doprowadziła do ogromnego spadku liczby ludności hetyckiej. Państwo hetyckie stanęło przed widmem głodu.

Syn Suppiluliumy I, Mursili II, Mursilis II panował w latach około 1345-1315 r. p.n.e.⁶²³ Odziedziczył tron po przedwczesnej śmierci swojego starszego brata – Arnuwandy II, który podobnie jak ich ojciec padł ofiarą plagi, (która spustoszyła kraj Hetytów w latach dwudziestych XIV w. p.n.e.). Mursil II w czasie swego panowania prowadził zwycięskie kampanie wojenne, w wyniku, których umocnił granice państwa Hetytów od strony kraju Arzawa i ludu Kaska oraz uciszył bunt ksiąząt syryjskich

620 Na podbitych terenach utworzył wicekrólestwo.

621 Tradycję tę dla okresu rzymskiego poświadcza geograf grecki Strabon.

622 Arnuwanda II, Arnuwandas II (XIII w. p.n.e.) - król Hetytów w latach 1340-1339 p.n.e., syn Suppiluliumy I i brat Mursili II. Podobnie jak ojciec zmarł na zarazę przyniesioną przez jeńców egipskich. Po jego śmierci tron objął Mursili II.

623 Daty te podaję za pracą Wolskiego, który opiera się na danych przytaczanych przez Gurneya. o Mursili II nic nie pisze, a panowanie Suppiluliumy określa na lata 1380-46 p.n.e., a czasy panowania Muwatalliego, czyli syna Mursili na lata 1315-1290 p.n.e. (na s. 55). Tym samym pasowałyby lata 1345-15 (starszy brat Muwatalliego panował tylko chwilę). Sprawę komplikuje książka autorstwa E. i H. Klengel „*Hetyci i ich sąsiedzi*”, gdzie znajdujemy inne dane: Według nich Muwatalli zaczął panowanie ok. 1329 (s. 62) i trwało ono ok. 30 lat. Zatem umarł ok. 1300 (s. 64). W pracy przyjmuję lata panowania podane przez Van De Mieroopa. Według innych wersji czas panowania tego władcy to lata: 1345-1315 (Gurney i Wolski), ok. 1329-1300 (Klengel) i 1321-1295 (Van De Mieroop) http://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_kr%C3%B3l%C3%B3w_hetyckich

(miasta Karkemisz). U schyłku rządów Mursilisa II w 1295 r. p.n.e przed państwem Hetytów pojawiły się kolejne zagrożenia. Po śmierci Mursili II tron przejął jego starszy syn Muwatalli II (Muwatallis II), który panował w latach ok. 1291-1272 p.n.e.⁶²⁴. Po swoim ojcu odziedziczył potężne i dobrze zorganizowane państwo. W czasie jego panowania doszło jednak do ponownego wzrostu potęgi Egiptu i imperium hetyckie były skazane na zbrojną konfrontację z tym państwem w Syrii. Doszło do niej za panowania faraona Ramzesa II, który starał się odbić z hetyckich rąk warowne miasto Kadesz. Bitwa pod Kadesz nad rzeką Orontes z wojskami egipskimi pod wodzą Ramzesa II (1285 r. p.n.e.) prawdopodobnie nie została rozstrzygnięta. W jej wyniku wojska egipskie wycofały się z Lewantu, a napięte stosunki pomiędzy państwem Hetytów a Egiptem zakończył dopiero układ pokojowy w roku 1269 p.n.e., zawarty przez Ramzesa II z hetyckim królem Hattusili III w roku 1270 p.n.e. Traktat ten potwierdził terytorialne status quo. Do zawarcia traktatu pokojowego skłoniło władzę Hetytów zapewne zagrożenie ze strony Asyrii⁶²⁵.

Muwatalli przestał rekrutować żołnierzy spośród Kaszków, wcześniej jednak wojska były rekrutowane wśród obcych ludów. Dowodzi to, że państwo władców Hetytów (nie Hetytów) było monarchią, w której rządzący narzucali władzę swym poddanym (podobnie jak i inni władcy tej epoki) przy pomocy wojsk obcych im kulturowo.

Muwatalli II miał, co najmniej, dwoje dzieci. Nosiły one huryckie imiona na cześć boga Teshupa. Syn miał na imię Urhi-Teshup (przyszły król Mursili III). Drugie dziecko było prawdopodobnie córką i nosiło imię Ulmi-Teshup, (co oznacza: niewolnica Teshupa). Mursili III panował krótko, był zresztą królem marionetkowym. Zastąpił go brat jego ojca, młodszy syn Mursili II - Hattusili III. Mursili III, Mursilis III, znany też, jako Urhi-Teshup panował w latach 1282-1275 p.n.e. lub 1271-1264 p.n.e., był bratankiem Hattusili III. o jego krótkich rządach wiadomo niewiele. Z dostępnych źródeł wynika, iż starał się on ograniczyć władzę i wpływy swego wuja Hattusili (późniejszy król Hattusili III), któremu Muwatalli II przekazał kontrolę nad nękaną najazdami ludu Kaska północną prowincją Hakpissa. Według tzw. Apologii Hattusili III wojna domowa trwała siedem lat, a zwycięsko wyszedł z niej Hattusili. Mursili III został pojmany i skazany na wygnanie do syryjskiej prowincji Nuhassi. Hattusili III, Hattusilis III był władcą Hetytów w latach 1267-1237 r. p.n.e. Był czwartym synem króla Mursili II i ten mianował go kapłanem boga Sausga w mieście Samuha. Hattusili pozostał wierny bogini Ishtar z Samuha do samej śmierci. Jego starszy brat Muwatalli II przeniósł się do miasta Tarhuntassa i mianował Hattusili zarządcą stolicy Hattusa. Hattusili, jako zarządca Hattusa, podbił miasto Nerik i został wysokim kapłanem tamtejszego boga burzy. Później nazwał swojego nawet najstarszego syna, na cześć tego zwycięstwa – Nerikkaili. Jego bratanek Mursili III (Urhi-Teshub) przeniósł stolicę z powrotem do Hattusa i Hattusili jako zarządca tego miasta stał się zbędny. Mursili później zabrał Hattusili miasto Nerik, co spowodowało wojnę domową.

Ostatecznie Hattusili pokonał bratanka i wysłał go na wygnanie. Przemianował Ulmi-Teshup (najprawdopodobniej młodszą siostrę jego bratanka) na Kurunta (lub,

624 Data panowania podana za polską Wikipedią, brytyjska Wikipedia podaje daty 1295 – 1265 p.n.e., inna datacja panowania Muwatalli II to lata 1315-1296 r. p.n.e.

625 Traktat z Kadesz przetrwał do upadku imperium hetyckiego (tuż przed 1200 rokiem p.n.e.). Jego odpis znaleziono na inskrypcjach w Karnaku i Tebach. W tym czasie w państwie Hatti panował Hattusili III, który poszerzył posiadłości imperium o terytoria północne, zamieszkałe wówczas przez wojowniczy lud Kaska.

jeśli rzeczywiście była to kobieta, to raczej kazał jej poślubić Kuruntę). Kurunta został(a) zarządcą miasta Tarhuntassa w jego imieniu, a młodszy syn Hattusili – Tudhalija IV został księciem (następcą tronu?), mimo że żył jego starszy brat. W 1258 r. p.n.e. Hattusili podpisał pokój z faraonem egipskim – Ramzesem II. Ramzes II poślubił córkę Hattusili i jego żony Putuhepy – znaną w Egipcie, jako Maathorneferure. Kilka lat później poślubił zaś kolejną księżniczkę hetycką. Tudhalija IV (Tudhalijas IV) rządził w latach 1237 p.n.e.-1209 p.n.e. Był młodszym synem króla Hattusili III i królowej Paduchepy. Jego siostrą była Maathorneferure, jedna z żon faraona Ramzesa II. Tudhalija urodził się prawdopodobnie na dworze swojego ojca w Hattusa, kiedy ten był jeszcze zarządcą tego miasta, w czasie rządów Muwatalli II. Jego starszym bratem był książę Nerikkaili, a jego dobrym przyjacielem – Kurunta, (co było bardzo na rękę Hattusilisowi).

Po tym jak Hattusilis został królem Hetytów i zawarł przymierze z Ulmi-Tessup, młodszym dzieckiem Muwatalli II (najprawdopodobniej córką, która musiała poślubić Kuruntę), Tudhalija został mianowany przez ojca, księciem (następcą tronu?), mimo że żył jego starszy brat. Kurunta został zarządcą miasta Tarhuntassa w imieniu króla. Sam Tudhalija już, jako król, był autorem układu, który zawarł z Kuruntą, spisane na brązowej tablicy. W trakcie swoich rządów uspokoił konflikty wewnętrzne w Syrii, odparł ataki ludu Kaska i zaatakował kraj Assuwa. Zreorganizował również administrację oraz dokonywał zmian w sferze kultów religijnych. Prace budowlane skoncentrował w stolicy – Hattusa. Podczas swoich rządów wybudował również aż 13 zapór, z których jedna (w Alacahöyük) stoi do dzisiejszego dnia.

Tudhalijas IV, wyprawił się na Cypr, który zdobył. Walczył też z powodzeniem przeciwko państwu Assuwa i z ludem Kaska⁶²⁶. Za jego następcy Arnuwandy III po raz pierwszy dają o sobie znać Ludy Morza, które atakowały hetyckie ziemie z zachodu. Gdy na tron wstąpił ostatni król hetycki Suppiluliumas II, Hatti znalazło się w trudnej sytuacji politycznej.

Syn Tudhaliji IV, Arnuwanda III (Arnuwandas III) panował w okresie około 1209-1207 roku p.n.e. Za jego panowania pojawiają się pierwsze wzmianki o migracji, tzw. ludów morza, jednakże brak wzmianek o ich starciach z Hetytami. Jego następcą został jego brat Suppiluliuma II (Suppiluliumas II), który panował w latach od 1207 r. p.n.e. do ok. 1178 r. p.n.e. Władca ten w trakcie swego panowania zmagał się z licznymi najazdami ze strony wrogich państw sąsiednich i prawdopodobnie tzw. *ludów morza* (m.in. najazdu Frygów)⁶²⁷, zakończonych spaleniem stolicy państwa hetyckiego Hattusas i zniszczeniem wielu innych miast. Suppiluliuma II był ostatnim władcą państwa nowohetyckiego.

W wyniku najazdów *ludów morza* doszło do zmiany struktury politycznej w całej Anatolii i w Lewancie. Państwo hetyckie już nigdy nie podniosło się z upadku, Posiadany wcześniej przez Hetytów monopol na produkcję żelaza został złamany, produkcja ta rozpowszechniła się na całym wschodzie⁶²⁸. Na ogarniętych najazdami

626 Maciej Popko pisze, że tereny te były *dawnymi posiadłościami hetyckimi*. Określanie praw politycznych do określonych terytoriów przez ówczesne państwa jest mocno dyskusyjne. Władzę narzucano zazwyczaj drogą podboju i często była ona bardzo nietrwała, sprowadzała się niekiedy tylko do pobierania trybutu (podarków) od lokalnych władców.

627 Por.: Wojciech Pastuszka, *Świątynia pod cytadelą w Aleppo*, <http://archeowiesci.pl/2006/10/18/swiatynia-pod-cytadela-w-aleppo/>

628 Por.: I. Geis, dz. cyt., s. 51.

obszarach nastąpiła klęskę głodu, a w jej wyniku doszło do rozprzestrzenienia się chorób.

Państwo nowohetyckie było scentralizowaną monarchią feudalną – opartą na sile militarnej. Stolica tego państwa była centrum politycznym i gospodarczym i na jej rozwój przeznaczano większość zdobytych w czasie podbojów środków. Wzbudzają zachwyt niektórych archeologów i historyków osiągnięcia budownicze niektórych władców – należy pamiętać jednak o tym, że u ich podstaw leżało zniszczenie innych ośrodków i eksploatacja wielu ludów. W rodzinie królewskiej przyjmowano model rodziny poligamicznej. Większość małżeństw zawierano w celach politycznych. Żonami władców zostawały córki sąsiadów, lub możnowładców (często dowódców armii). Poligamiczny model rodziny i problemy z dziedziczeniem tronu były przyczynami intryg dworskich, kończących się niekiedy wojną domową. Początkowo znaczna część sił zbrojnych rekrutowana była spośród Kaszków, później wraz ze wzrostem populacji zaczęto rekrutować ją spośród rodzimej ludności. Podbitym państwom narzucano zależność trybutarną, lub wprowadzano w nich bezpośrednie panowanie, wprowadzając funkcje zarządców, lub przejmując stanowiska kapłanów miejscowych bogów. Zbyt krótki czas istnienia państwa, wojny zaborcze i wojny domowe opóźniały jego zmiany ustrojowe. Warto zauważyć, że problemy dziedziczenia władzy i własności rozwiązywano już wówczas drogą aneksji terytorialnej. Część potomków władcy otrzymywała w zarząd podbite miasta.

Bitwa pod Kadesz

Tytułowa bitwa zapisała się w pamięci historycznej głównie z powodu walki jaką stoczyła pod tym miastem armia faraona Ramzesa II z wojskami króla Hetytów, Muwatallisem II. Część historyków podkreśla jej wpływ na losy historii, początkowo i ja uległem tej polityce historycznej i dopiero w wyniku wielu przemyśleń, do których motywy znalazłem w tej monografii, postanowiłem ująć ten temat nieco inaczej. Przyjrzeć się losom społeczeństw tego regionu z perspektywy ludów będących przedmiotem, a nie podmiotem ówczesnej polityki, inaczej mówiąc z perspektywy społeczeństw wasalnych, które znalazły się pomiędzy wielkimi mocarstwami i które ponosiły główne konsekwencje rywalizacji między nimi. Los tych społeczeństw ukazują m.in. losy Kadesz.

Najstarsza wzmianka o Kadesz w źródłach pisanych datowana jest na XV wiek p.n.e. (prawdopodobnie 1468 rok p.n.e.) w związku z bitwą pod Megiddo, którą stoczył faraon Totmes z III koalicją kananejską (książąt syryjskich⁶²⁹). Faraon ten dążył do podbicia i podporządkowania sobie całej Syro-Palestyny. Podczas szóstej wyprawy faraona na Bliski Wschód Kadesz został zdobyty i złupiony. Kolejną informację o Kadesz zyskujemy z czasów panowania Amenhotepa II, który w siódmym i dziewiątym roku swego panowania poprowadził wyprawy do Syro-Palestyny aby stłumić rebelię wywołaną w Mitanii, której ośrodkiem był Karkemisz. W wyniku walk w okolicach Nija, Amenhotep utracił panowanie nad całym obszarem między rzekami Orontesem i Eufratem. Przegraną faraon zrekompensował sobie obfitymi łupami oraz pojmaniem około 3500 jeńców Apiru. Wyprawa Amenhotepa II na Syrię w połowie XV wieku p.n.e. zakończyła się złożeniem hołdu wierności

⁶²⁹ Pojęcia te odpowiadają dzisiejszej terminologii. Książęta, czyli władcy nie w pełni niezależni, przypuszczalnie w tym okresie lennicy Mitanii.

faraonowi przez władcę Kadesz⁶³⁰. Po zakończeniu trzeciej wyprawy do Syro-Palestyny, w wyniku wzrostu potęgi nowego państwa Hetyckiego, zagrożone królestwo Mitanii zaczęło dążyć do zbliżenia z Egiptem. W wyniku negocjacji, król Mitanii oddał władcy Egiptu tereny Palestyny i część wybrzeża Morza Śródziemnego, zachowując swoje panowanie na obszarze Syrii. Zbliżenie to kontynuował później Totmes IV, jedna z córek władcy Mitanni, Artatamy I, została żoną faraona. Kadesz stało się w tym czasie wasalem króla Mitanii. Na początku XIV wieku p.n.e. Kadesz zajął król hetycki Suppiluliuma w wyniku kampanii przeciwko królestwu Mitanii. W tym wieku obciążone ogromnymi podatkami miasto dwukrotnie buntowało się przeciwko Hetytom. Rebelie zakończyły się klęską buntowników i podpisaniem traktatu pokojowego. Proszę zauważyć, że użyłem tu słowa buntowników, a mówimy przecież o ludach, które chciały tylko odzyskać swą wolność, uwolnić się od nadmiernych świadczeń na rzecz panujących.

Do historycznej bitwy pod Kadesz pomiędzy wojskami egipskimi a hetyckimi, która miała epokowe znaczenie dla losu społeczeństw Bliskiego i Egiptu, doszło w czasie panowania faraona Ramzesa II. Ustalenie daty tej bitwy jest zadaniem dość trudnym. Jedyna wzmianka dotycząca daty bitwy mówi o piątym roku panowania Ramzesa II, data objęcia rządów przez tego władcę jest jednak niepewna. Część badaczy przyjmuje datę 1304/1303 p.n.e. jako początek jego panowania i na tej podstawie rok bitwy określany jest na 1300/1299 roku p.n.e., inni badacze przyjmują, że bitwa miała miejsce w roku 1275/1274 p.n.e. Mimo problemów z określeniem jej daty, jest to jedna z najlepiej udokumentowanych bitew starożytności – zachowało się kilkanaście niezależnych źródeł na jej temat.

Państwo hetyckie długo zmagало się z Egiptem o dominację w Syrii. Historia tych zmagania sięga czasów faraona Totmesa III, później jednak z powodu walk wewnątrzdynastycznych i rywalizacji między arystokracją świecką a kościołem w Egipcie, (których elementem była między innymi próba reformy religijnej faraona Echnatona), faraon ten nie mógł prowadzić aktywnej polityki zagranicznej. Pozwoliło to Hetytom na aktywne działania w regionie Syro-Palestyny i podporządkowania sobie (zwasalowania) wielu tamtejszych władców. Po objęciu rządów w Egipcie przez przedstawicieli XIX dynastii, zainteresowanie Egiptu kontrolą nad tym ważnym choćby ze względów handlowych obszarem ponownie wzrosło. Liczne kampanie wojenne faraona Setiego I w Syro-Palestynie pozwoliły odbudować wcześniejszą pozycję Egiptu w tym regionie. Wkrótce też armia egipska zaatakowała Kadesz i Amurru, które to były wasalami hetyckimi. Hetyci, by utrzymać swą pozycję w regionie przyjęli wojnę, zakończoną jednak ich klęską w okolicach Kadesz. Król Hetytów, Muwatallis II został zmuszony do podpisania układu pokojowego z Setim I. Po śmierci Setiego i władzę w Egipcie objął jego syn Ramzes II, który w 4 roku swego panowania, wyruszył na czele armii ponownie do Syrii. Kampania ta zaprowadziła Egipcjan do Tyru i Byblos. Następnie Egipcjanie wkroczyli do kraju Amurru, zaskakując jego władcę – Benteszine, który poddał się faraonowi. W piątym roku panowania, Ramzes II wyruszył na drugą kampanię syryjską, której celem było przejęcie panowania w całej Syro-Palestynie. Na przeszkodzie realizacji jego planów stanęły jednak wojska hetyckie pod wodzą Muwatallisa II i jego brata Hattusilisa III. Wkrótce też obie armie spotkały się pod miastem Kadesz nad rzeką Orontes.

630 W niektórych opracowaniach i w Wikipedii spotykamy w tym miejscu często pojęcia Syria, Egipt, np. złożenie wierności Egipcjowi. To błąd, hołd był składany faraonowi, a pojęcie Syria dotyczy w tym okresie regionu, w którym było wiele wasalnych królestw (miast-państw).

Szacowana wielkość armii egipskiej wynosiła około 20.000 ludzi (w tym 16.000 piechoty, 2000 rydwanów). W skład armii egipskiej, poza Egipcjanami wchodził również Szardanowie oraz Nubijczycy. Armia hetycka liczyła około 50.000 ludzi (w tym 40.000 piechoty oraz 3700 rydwanów). Przed rozpoczęciem wojny z Egiptem, Muwatallis II przeniósł stolicę z Hattusy do Dattassy. Z nowej stolicy Muwatallis II mógł łatwiej kontrolować sprawy syryjskie i szybciej reagować na zagrożenia posiadłości hetyckich w Syrii. Główny trzon sił hetyckich uzupełniały kontyngenty wojsk krajów podległych Hetytom. Źródła egipskie wymieniają wszystkich sojuszników, którzy brali udział w tej bitwie.

Bitwa w zasadzie została nierozstrzygnięta choć obie strony w późniejszych zapisach starały się przedstawić ją jako swoje zwycięstwo. Muwatallis II posłał do obozu Egipcjan posłańca z propozycją zawarcia rozejmu. Muwatallis II proponował zapewne zawarcie rozejmu na zasadzie statusu quo. Armia egipska udała się w drogę powrotną do Egiptu. Natomiast Hetyci, spod Kadesz udali się do kraju Amurru. Choć sama bitwa została nierozstrzygnięta, to bez wątpienia II kampania syryjska Ramzesa II zakończyła się fiaskiem. Egipcjanie, ani nie zdobyli Kadesz, ani nie utrzymali kraju Amurru, ani nie pokonali armii hetyckiej. Wkrótce po odejściu wojsk egipskich, pozostały w Kadesz Muwatallis II szybko przywrócił i potwierdził swoje zwierzchnictwo nad tymi terenami. Co więcej nie zamierzał wracać do Hattusas, lecz podjął kampanię, mającą na celu podporządkowanie całego Amurru. Wkrótce zmusił Amurru do poddania się jego władzy, strącając z tronu dotychczasowego króla i osadzając na nim posłusznego mu, marionetkowego władcę, następnie skierował się na południe, poprzez dolinę Bekaa, niszcząc po drodze egipskie jednostki, kierując się w stronę Damaszku z zamiarem zajęcia egipskiej prowincji Upi. W efekcie stworzył strefę buforową oddzielającą Amurru i Kadesz od rejonu wpływów egipskich⁶³¹.

Nie będę tu dalej opisywał losów politycznych państwa Hetytów ani Egiptu, o nich piszę w innym miejscu, chciałem tu tylko przyjrzeć się bliżej losom mieszkańców Kadesz. Ukazałem powyżej losy tego miasta przez zaledwie ok. 200 lat. W tym czasie to wasalne miasto-państwo rządzone zapewne przez lokalnych władców (monarchów) zostało kilkakrotnie zniszczone i złupione. Mieszkańcy byli stale obciążani świadczeniami na rzecz obcych, dalekich władców. Losy tego miasta wyraźnie ukazują ogromnie destrukcyjną rolę polityki imperialnej, jej negatywny wpływ na rozwój cywilizacyjny tego regionu. Wyniszczone miasto, a i jemu podobne ośrodki polityczne ówczesnych społeczeństw, nie miały środków umożliwiających im dalszy rozwój, a gdy przyszła fala kolejnych kryzysów nie znalazły siły by się im przeciwstawić.

Lud Kaszków

Kaszkowie (lub też Ludy Kaszka, Kaškwie (w jęz. prowincji Tabal albo Ludy Kasku) to przyjęta nazwa plemiennego ludu nieznanego pochodzenia (być może spokrewnionego z Protohetytami), który zasiedlał górską Anatolię w epoce brązu, a znany jest dzięki źródłom hetyckim. Kaszkowie zasiedlali góryste tereny pomiędzy

⁶³¹ Por.: B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 158–161; por. też: N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004, s. 84–85; A. K. Kitchen, *Ramzes Wielki i jego czasy*, Warszawa 2002, s. 66–73; K. Kęciek, *Starożytność wyklęta. Archeolodzy i lowcy sensacji*, Warszawa 2008, s. 173–177; M. Popko, *Huryci*, Warszawa 2005; por. Też: Wikipedia, hasło: *Bitwa pod Kadesz*.

Morzem Czarnym a środkowym państwem hetyckim we wschodniej Anatolii, co źródła podają jako jeden z powodów, ze względu, na które późniejsze Imperium Hetyckie nigdy rozrosło się na północ, opanowując ten obszar. Ludy Kaszka mogły wyrzucić plemiona władające językiem palaickim z ich rodzinnej osady w Pala. Lud Kaska trudnił się głównie hodowlą bydła, owiec i świń. Ponadto uprawiano tam także rolę (zboże i winną latorośl), toteż znaczną część ludu Kaska można uznać za półkoczowników, przy czym było to tak zwane koczownictwo pionowe, czyli górskie, praktykujące wypas na pastwiskach górskich, jak się praktykuje do dziś w wielu okolicach Azji Mniejszej. Zamieszkiwali w pojedynczych gospodarstwach, które – być może, w okresach zagrożenia – grupowały się wokół niewielu umocnionych osad⁶³². W razie najazdu Hetytów zapewne wycofywali się w bezdroża górskie i powracali po odejściu wojsk hetyckich⁶³³. Ci spośród Kaszków, którzy pozostawali w swych stałych siedzibach (nie plądrowali sąsiednich krain oraz nie służyli w charakterze wojsk zaciężnych), zajmowali się hodowlą (głównie świń), spośród rzemiosł szczególnie rozwinęli przędzalnictwo. Niestety zachowały się tylko nieliczne trwałe ślady z terenów, jakie zamieszkiwali.

Pierwsze wzmianki o Kaszkach pojawiają się w modlitewnych inskrypcjach z okresu panowania Hantiliego II (około 1450 r. p.n.e.) i mówią o zasiedleniu przez nich ruin świętego miasta Nerik. Jako że z tego regionu pochodził syn Hantiliego, Tudhalija II (panujący ok. 1430 r. p.n.e.). Trzecia wyprawa wojenna Tudhaliji była przeciwko Kaszkom. Jego następca, Arnuwanda I, kazał ułożyć modlitwę, która miałyby pomóc włączyć Nerik z powrotem do Imperium. Wspomnił on także o Kamamie i Zalpuwie, jako miastach, które niegdyś były hetyckie, ale ówczesznie znajdowały się w rękach Kaszków. Arnuwanda podejmował próby zmiękczenia niektórych plemion Kaszków poprzez daniny i uznawanie ich władców. Znalezione w Maśat Höyük pomiędzy okresami panowania Arnuwandy i oraz Szuppiluliumy i (ok. 1330 r. p.n.e.) listy mówią o pladze szarańczy, jaka zaatakowała zboże na polach Ludu Kaszka. Głodni Kaszkowie byli w stanie zjednoczyć się z plemionami Hayasa-Azzi oraz Isuwa, a także z innymi wrogami Hetytów, by zrównać z ziemią, Hatuszę, stolicę Imperium Hetyckiego. Prawdopodobnie spalili też drugą stolicę Hetytów, Sapinuwę. W połowie XIII wieku p.n.e. wnuk Szuppiluliumy, Hattuszili III, pisał, że w czasach sprzed panowania Tudhaliji, Kaszkowie uczynili Nenassę swą granicą, a ich sojusznicy – Hayasa-Azzi – zrobili to samo z Samuą.

W Listach z Amarny, faraon Amenhotep III pisał do Tarhunta-Radu, króla ludu Arzawa, że kraj Hatuszy zniknął z powierzchni ziemi. Następnie faraon prosił władcę Arzawy, by ten przysłał mu kogoś z Ludu Kaszka, o którym tak wiele słyszał. Podporządkowani Hetytom Kaszkowie znaleźli się także na ich listach poborowych do wojska.

Tudhalija III, a po nim Szuppililiuma (ok. 1375-1350 r. p.n.e.) za swą stolicę obrali Samuę i stąd najeżdżali Hayasę-Azzi. Kaszkowie włączyli się do konfliktu, ale Szuppiluliuma zdołał ich pokonać, a następnie zaprowadzić pokój w całym regionie. Dzięki temu Hetyci mogli przygotować atak na Hayasę, którą zresztą również udało im się opanować, pomimo wyniszczających działań sabotażowych na tyłach. Wtedy,

632 Podobny sposób organizacji terytorialnej obserwujemy również wśród innych ludów w okresie przedpaństwowym. W początkach i tysiąclecia naszej ery np. u Prusów, ale i w Szkocji i u wielu innych społeczeństw.

633 Por.: E. i H. Klengel, dz. cyt., s. 119-120.

około 12 plemion Kaszków zjednoczyło swe siły pod wodzą Pyjapilego, który jednakże nie mógł równać się z takim dowódcą jak Szuppiluliuma. Tym samym, za sprawą Tudhaliji III i Szuppiluliumy I, Chatusza (historyczna kraina-matka Hetytów) wróciła pod panowanie Hetytów. Mimo to, Kaszkowie ciągle dawali im się we znaki, zarówno za granicami państwa, jak i wewnątrz nich. W jednej z bitew Kaszkowie wystawili do boju 800 rydwanów.

W czasie słabnącej władzy Arnuwandy II (ok. 1323 r. p.n.e.), Hetyci obawiali się, że Kaszkowie z Iszupity w ziemi Kammama spróbują wykorzystać klęskę głodu w Hatti (Chatuszy), by uzyskać samodzielność. By temu zapobiec, doświadczony dowódca hetycki Hanutti wyruszył do Iszupity, gdzie wkrótce zmarł. Iszupita następnie oderwała się od Hatti, a Arnuwanda zmarł niedługo potem.

Brat i następca Arnuwandy, Mursili II, w swoich rocznikach odnotowuje, że udało mu się zdusić rebelię w Iszupicie. Na przestrzeni kolejnych dziesięcioleci Kaszkowie wykazywali się aktywnością również w Durmicie, Tipiji, w pobliżu Góry Tarikarimu w krainie Ziharija oraz w pobliżu Góry Aszarpaja po drodze do Paly. Albo organizowali powstania, albo dopuszczali się kradzieży i aktów przemocy. Początkowo Mursili II doraźnie tłumił każde powstanie Ludu Kaszka, po zjednoczeniu ludu Kaszków sytuacja uległa jednak zmianie. Teoria o *zjednoczeniu* jest dyskusyjna. Przypuszczalnie doszło w jakiejś formie do narzucenia władztwa, być może narzucił je pierwszy wybrany wódz wywodzący się spośród Kaszków, ale którego armia musiała mieć już ponadkulturowy charakter. Według źródeł hetyckich doszło do niego po raz pierwszy – pod panowaniem Pihunija z Tipiji, który „rządził jako król”, Pihunija podbił Istinę i dotarł z wojskiem aż do Zazissy. Mursili jednakże pokonał jego armię, a Pihuniję uwięził w Chatuszy. Po tych wydarzeniach Mursili przyjął strategię defensywną, opartą na pasie umocnień granicznych na północ od Devrez. Mimo to, w początkach XIII wieku p.n.e., gdy na tronie Hatti zasiadał Muwatalii II, syn Mursiliego, Kaszkom udało się splądrować Chatuszę. Muwatalii przestał rekrutować żołnierzy spośród Kaszków. Przeniósł też stolicę na południe, do Tarkuntaszy, a swego brata, który miał później przyjąć królewskie imię Hatusziliego III, uczynił zarządcą północnych prowincji. Bratu Muwatalii udało się pokonać Kaszków i odbić Nerik, a gdy już przejął we władanie Imperium Hetytów, przeniósł stolicę z powrotem do Chatuszy.

Państwo Hetytów upadło u schyłku Epoki Brązu. W końcu XII wieku p.n.e. asyryjski król Tiglath-Pileser i odnotował aktywność Ludu Kaszka i ich sojuszników Ludu Muszki w rejonie dawnego centralnego państwa Hetytów. Tiglath-Pileser podbił obydwie ludy, po czym już żadna wzmianka o Kaszkach nie pojawiła się w historii⁶³⁴.

Wędrowka ludów w południowo-zachodniej Azji

Mniej więcej w połowie II tysiąclecia p.n.e. tereny południowo-zachodniej Azji stały się obszarem ekspansji ludów z Azji centralnej (w tym samym czasie, najezdnicze ludy stepowe atakowały państwa na ziemiach dzisiejszych Chin). Trzymając się źródeł wyłącznie pewnych, można wykazać, że ok. 1400 r. p.n.e. W znacznej części przedniej Azji istniało najezdnicze wschodnio-indoeuropejskie

634 Por.: Robert Matthews (Krajobrazy terroru i Władzy: Imperialne Wpływy w Paflagonii; [w:] Archeologia Bliskowschodnia 67.4 (grudzień 2004, str. 200-211), zwł. str.202.

nawarstwienie⁶³⁵. Pochodzące z lat następujących po roku 1400 p.n.e. listy z Tel el Amarna znają cały szereg aryjskich imion dynastów w Syrii i zwłaszcza w Palestynie; pomniki zaś z Boghazkői odnośnie mniej więcej do 1360 r. p.n.e. dowodzą ich istnienia w państwie Mitanni (w Mezopotamii); co więcej poświadczają dla ich aryjskich mieszkańców hetyckiego państwa, przebywających prawdopodobnie gdzieś na wschodnim pograniczu Małej Azji, rozmiłowanie w wyścigach konnych na wozach. Istnieją teksty, dotyczące specjalnie hodowli konia, a zawierające fachowe terminy aryjskie. Meyer na podstawie listów z Tel el Amarna nie waha się twierdzić, że „cała Syria aż do granic pustyni została zalana przez watahy aryjskie, których naczelnicy zawładnęli poszczególnymi miastami i założyli własne dynastie, podobnie jak w czasach Islamu Turcy i Kurdowie”.

W każdym razie gdzieś w XIII (wzgl. w XIV i XIII wieku p.n.e.) odbywały się najprawdopodobniej znaczne przesunięcia z za Dunaju na Bałkanach. W najzupełniejszej zgodności z tym założeniem pozostają dalsze wskazówki prehistorii. W III okresie brązu tj. między 1400 a 1200 rokiem p.n.e. rozpowszechnia się w środkowej i północnej Europie oraz Grecji (w tej ostatniej ok. 1200 r. p.n.e.) obrządek ciałopalny (znany zresztą w niektórych krajach już dawniej)⁶³⁶. Punkty wyjścia tego obrządku leżą według Schuchhardta bez wątpienia w Europie środkowej, a jego występowanie i jego pierwsze rozpowszechnienie się przypada na początek dużych ruchów ludnościowych. J. Kostrzewski mówiąc o nagłym pojawieniu się w III okresie brązu w Europie środkowo-północnej odrębnej kultury łużyckiej, idącej w parze z ciałopalnym rytuałem pogrzebowym, polemizuje z poglądami wielu historyków, że mamy do czynienia z imigracją nowej ludności, przybywającej z południa. Sam jednak nie wyklucza możliwości częściowej imigracji z południa przy końcu II okresu brązowego (tj. na krótko przed 1400 r. p.n.e.), która zasilila miejscową ludność liczebnie i zaznajomiła ją z nowymi typami wyrobów metalowych⁶³⁷.

Kultury społeczeństw tego obszaru dotknął kryzys spowodowany najazdami ludów koczowniczych z głębi kontynentu⁶³⁸. W Azji Mniejszej osiedlili się przede wszystkim Hetyci, którzy we wschodniej Anatolii założyli własne państwo. Państwo to stało się pierwszym mocarstwem w Azji Mniejszej. Hetyci wprowadzili nowe elementy: rydwan i broń żelazną. W 1595 roku p.n.e. zajęli i zniszczyli Babilon. Walczyli też z Egiptem za czasów Nowego Państwa (bitwa pod Kadesz, 1285 r. p.n.e.). Po upadku państwa Hatti pod naporem ludów morskich (ok. 1200 r. p.n.e.) technologia wytopu żelaza rozprzestrzeniła się na całym Bliskim Wschodzie.

Huryci

Huryci to, jak wspominałem w poprzednim rozdziale, lud wywodzący się z Wyżyny Armeńskiej, później zasiedlający Mezopotamię. W latach 1530-1350 p.n.e., a więc w okresie, w którym podupadło państwo hetyckie stworzyli silne państwo

635 Listy z Amarna – pozostałości archiwum korespondencji dyplomatycznej pomiędzy władcami Egiptu a ich wasalami i władcami niezależnymi z terenów Syro-Palestyny, Mezopotamii i Anatolii. Większość listów w tym archiwum datowana jest na XIV wiek p.n.e., a dokładnie na okres panowania faraonów egipskich Amenhotepa III (1390-1352 r. p.n.e.) i jego syna Amenhotepa IV, zwanego też Echnatonem (1352-1336 r. p.n.e.).

636 Czy pojawienie się, a później rozwój obrządku ciałopalnego nie należy wiązać z rozszerzeniem się epidemii jakiejś choroby zakaźnej?

637 Por.: Moszyński K., *Badania nad...*, s. 11-12.

638 Geiss używa określenia ludy indoeuropejskie. Por.: I. Geiss, dz. cyt., s. 63.

Mitanni w północnej Mezopotamii i Syrii oraz we wschodniej Anatolii, sięgające aż do Morza Śródziemnego. Stolicą Państwa Mitanii było Waszukkanni, które – jak się przypuszcza – leżało na wschód od wielkiego łuku Eufratu. Huryci byli również dominującym elementem etnicznym w powstałych w XIII w. p.n.e. we wschodniej Anatolii państewkach urartyjskich. Utrzymywali dobre stosunki z faraonami Amenhotepem III i Amenhotepem IV Echnatonem.

W połowie XIV wieku p.n.e. państwo Mitanni uległo potędze hetyckiego władcy Suppiluliumy I (ok. 1380-1346 r. p.n.e.), ostateczną klęskę poniosło w XII w. p.n.e., kiedy podobnie jak ich niedawni pogromcy Hetyci zostali pokonani, przez tzw. *Ludy Morza*. Do likwidacji państwa Mitanii przyczynili się również Asyryjczycy, którzy zaczęli także odbudowywać swoją potęgę. Huryci natomiast, wyparci z Mezopotamii, stworzyli w pierwszym tysiącleciu przed Chrystusem państwo Urartu na terenie dzisiejszej Armenii.

Wiedza na temat Hurytów jest dość uboga. Stanowili jedną z najstarszych grup etnicznych w Mezopotamii, do której przybyli z Wyżyny Armeńskiej, o czym świadczy pokrewieństwo językowe z Urartyjczykami. Huryci z pewnością żyli w Mezopotamii już w czasach III Dynastii z Ur, gdyż wspominają o nich źródła z tego okresu. W tych najdawniejszych czasach musiało dojść do jakichś kontaktów Hurytów z grupami Indoariów, o czym świadczy choćby obecność w panteonie huryckim trzech bóstw aryjskich: Mitry, Uruwany i Indry. Niektóre imiona władców, (co być może dotyczy też ludzi z niższych warstw, o których jednak odnalezione teksty nie wspominają), zdecydowanie mają pochodzenie indo-aryjskie: Tuszrat – *ten, którego rydwan szaleńczo mknie naprzód*, Artatama – *ten, którego mieszkaniem jest sprawiedliwość*, Szattiwaz – *zdobywający łupy*. Również mitannijscy bogowie przypominali (przynajmniej imionami) bogów indo-aryjskich. i tak, zdecydowanie indo-aryjskie bóstwo Mitra otrzymało imię „Mitrasil”, Waruna – „Arunasil”, Indra – „Indar”, Natsajasa – „Nsattjana”. Współcześnie odrzuca się - uznawaną dawniej teorię – o podbiciu Hurytów przez Ariów.

Państwo Mitanni⁶³⁹

Plemiona huryckie zamieszkujące Wyżynę Armeńską zaczęły ekspansję na południe około 1800-1700 r. p.n.e. Przez wieki zajmowały coraz większe połacie Azji Mniejszej oraz północnej Mezopotamii i Syrii. Wiadomo, że od końca XVII wieku p.n.e. małe królestwa huryckie znajdujące się w górnej Mezopotamii i północnej Syrii zaczęły się łączyć⁶⁴⁰ w silną monarchię. Początkowo w tekstach źródłowych nazywano ją Maitani, później Mitanni. Hetyci i Asyryjczycy używali nazwy Hanigalbat. Egipcjanie stosowali nazwę Naharina oznaczającą Porzecze. Podczas zwycięskiej wyprawy króla Hetytów Mursilisa I na południe, zostały przezeń opanowane także ziemie Hurytów.

Upadek państw ościennych – Jamhadu i Babilonii – oraz wewnętrzne kłopoty

639 Mitanni to starożytne państwo założone przez Hurytów w północnej Mezopotamii i północnej Syrii w II tysiącleciu p.n.e. ze stolicą w Waszukkanni (dotąd nie zidentyfikowana).

640 Pojęcie *łączyć się* jest nieprecyzyjne, powinniśmy raczej mówić o *włączaniu*, *przyłączaniu*. Oczywiście były to tylko decyzje monarchów. Być może do połączenia się wcześniejszych mniejszych królestw doszło w wyniku związków małżeńskich między rodzinami ich władców, później silniejsze królestwa narzucały swe zwierzchnictwo słabszym. Dziś nie jesteśmy w stanie odtworzyć tego procesu.

Hetytów po zamordowaniu Mursilisa I, pozwoliły na szybki rozwój huryckich państw. Miały one zapewniony łatwy dostęp do surowców mineralnych, przejęły też kontrolę nad głównymi szlakami handlowymi Bliskiego Wschodu. Te dwa czynniki ułatwiły szybki rozwój państwa. W połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Mitanni ze stolicą w Waszuganni (do dziś nieodnalezioną), było jedną z największych potęg Bliskiego Wschodu. Ten pierwszy etap w dziejach Mitanni zakończył się podczas rządów króla Szauszatara. Drugi etap to był erą rozkwitu, za panowania jego następców. Kiedy Mitanni było u szczytu swojej potęgi, w wasalnej zależności od niego pozostawały miasta Halab, Alalach, Aszur i Nuzi. Mitannijczycy dysponowali nad ludami ościennymi przewagą militarną, w postaci oddziałów szybkich rydwanów o kołach szprychowych. W XV wieku p.n.e. na drodze ekspansji Hurytów stanął Egipt, z którym wcześniej państwo Mitanni utrzymywało różnorakie stosunki. Od sporów wojennych o Lewant do układów pokojowych i przesyłania do Egiptu córek władców huryckich, które zostawały żonami faraonów. Jest możliwe, że piękna Nefretete była księżniczką hurycką. Jednym natomiast z wasalnych państw Mitanni była w tym czasie bardzo słaba Assyria. W okresie el-Amarna, którego bogatą dokumentację dyplomatyczną znaleziono w Egipcie, do głosu znów dochodzą Hetyci, którzy stopniowo eliminowali Hurytów, tworząc swoje nowe imperium.

Zagrożeniem dla Mitanni była też polityka Egiptu, którego władcy – po zjednoczeniu – przystąpili do poszerzania granic. Totmes I podbił Palestynę oraz ziemie położone dalej na północ, łączące Egipt z Lewantem, aż do granic obszaru zwanego Kizzuwatna. W ten sposób doszło do bezpośredniego kontaktu dwóch potęg. To właśnie odrodzone państwo Mitanni (w 1480 r. p.n.e. było już zjednoczone pod wodzą króla, Parattarny), które następnie w latach 1450-1350 r. p.n.e. osiągnęło szczyt swojej potęgi i zasięgu terytorialnego zatrzymało podboje Egiptu. Władcą obszaru najechanego przez Egipcjan był król, Idrimi – wasal Parattarny.

Idrimi był królem Alalach w XV wieku p.n.e. (ok. 1460 r. p.n.e.). Był synem króla Aleppo (Ilim-Ilimmma I), został jednak pozbawiony władzy przez Barattarnę lub Parshatatara (Parattarnę), króla Mitanii. Idrimi odzyskał władzę dzięki wsparciu Habiru, wśród których przebywał przez siedem lat. Założył królestwo Muksih i rządził w Alalach jako wasal władcy Mitanii. W wyniku traktatu z krajem Kizzuwatna (też wasala Mitanii) najechał północne terytoria hetyckie⁶⁴¹. Wspomniana inskrypcja podaje, że Idrimi wziął żołnierzy i zaatakował ziemie Hatti. Zniszczył siedem miast będących pod ich ochroną. Wobec braku oporu ze strony Hetytów wziął jeńców i inne łupy, które rozdzielił między swoich krewnych, pomocników, i przyjaciół. Przypuszczalnie najazd ten i zdobyte łupy miały służyć wzmocnieniu władzy Idrimiego.

Warto tu przypomnieć drogę do uzyskania królestwa przez Idrimiego. Książę z Mitanii imieniem Idrimi po ucieczce z Halab do Emar postanowił udać się do Kanaanu, gdzie zamieszkał w miejscu o nazwie Ammija (znanym także z korespondencji amarneńskiej, np. EA 81). Byli tam już ludzie z Halab oraz krajów Mukisz, Nihi i Amae (Huryci – [przypuszczalnie w tym czasie Mitania dzieliła się na wiele księstw dzielnicowych]), którzy widząc Idrimi rozpoznali w nim *syna swego pana* i ustanowili go swoim przywódcą. Idrimi opisał później ten okres w królewskiej inskrypcji: *Przebywałem wśród ludzi Hapiru przez siedem lat*. Idrimi zdołał później

⁶⁴¹ Idrimi jest znany z napisu na posągu znalezionym na Alalach (w Syrii) przez Leonarda Woolleya w latach 1930 i 1940.

zbudować statki i z pomocą swoich wojowników (przypuszczalnie rekrutowanych spośród Hapiru) zdobył panowanie nad Alalak i okolicznymi terytoriami. Wydarzenia te miały miejsce mniej więcej za panowania Totmesa III w Egipcie (1458-1425 p.n.e. lub 1483-1450 p.n.e. wg. Etienne Driota). *Hapiru* ukazani zostali w inskrypcji jako hurycy przybysze w Kanaanie, którzy nie zasymilowali się z miejscową ludnością. Z opowieści tej można wysnuć wniosek, że społeczeństwa tego obszaru były już w tym okresie wyraźnie zhierarchizowane i że została wśród nich wyraźnie wyodrębniona warstwa panująca (feudałów).

Inne źródło, wydobyty przez Leonarda Woolley (w Tell Achana Alalach w północnej Syrii) tablet datowany na lata ok 1500-1450 p.n.e., na którym jest pieczęć królewska Idrimi, ujawnia umowę mówiącą, że roczne opłaty złota i owiec mają być wypłacone do niego lub jego następcy, jego syna Niqmepa, który często używał pieczęci własnego ojca. Na tablecie umieszczony jest też napis: „Idrimi, sługę Bożego Adada” (lokalnego boga burzy w Alalach). Dowodzi to, że Idrimi sprawował w Alalach nie tylko władzę absolutną, ale również sugeruje, że Idrimi legitymizował swą władzę odwołując się do woli boga. Jeszcze inny tablet ujawnia traktat, który Idrimi zawarł z innym władcą będącym wasalem Mitanni, królem Pilliya z Kizzuwatna. Treścią traktatu była wymiana niewolników (poddanych) między Idrimi i Pilliya. Skala ucisku musiała być na tyle znaczna, że część poddanych szukała odmiany swego losu w ucieczce.

Za panowania Totmesa IV (1397-1388 r. p.n.e.) królestwo Mitanni i Egipt nawiązały sojusz, utwierdzony przez królewskie małżeństwa. Dalsze dzieje Mitanni łączą się dość ściśle z dziejami Egiptu. Stosunki obydwu państw unormowały się. Były to czasy pokoju, a władcy wielkich mocarstw tego okresu prowadzili ze sobą korespondencję, wysyłali sobie nawzajem prezenty i zawierali. By zacieśnić wzajemne stosunki często zawierano małżeństwa między królewskimi rodami. Wiadomo na przykład, że faraon aż siedem razy prosił Artatamę i o rękę jego córki, nim ten odpowiedział. W 1381 r. p.n.e. świętowano zaślubiny Amenhotepa III z Giluhepą – córką Szuttarny II, syna Artatamy I. Potem wyszła za niego również Taduhepa, utożsamianą czasem z Nefretiti. Jej ojciec Tuszratta (syn Szuttarny) chciał, by faraon w zamian za nią przysłał mu posąg córki odlany ze złota – dla złagodzenia tęsknoty. Gdy panowanie w Egipcie rozpoczął Echnaton, Taduhepa przeszła do jego haremu.

Pod koniec XIV wieku p.n.e. imperium mitannijskie zaczęło chylić się ku upadkowi. Usamodzieliła się wówczas Asyria, a jej władca Aszurballit i przeprowadził kilka kampanii przeciwko Mitannijczykom, które znacznie osłabiły siłę państwa i oderwały od niego część posiadłości wschodnich. Do upadku potęgi Mitanii doszło, podobnie jak w wielu innych państwach feudalnych, w wyniku walk wewnątrz dynastii. Artatama II (zapewne brat Tuszraty) nie zgodził się, by Tuszratta zajmował dłużej tron (objęty zresztą po niewyjaśnionej śmierci ich brata Artaszumara). Był jednak zbyt słaby, by móc działać cokolwiek przeciwko władcy. Sprzymierzył się, zatem, z Hetytami oraz Asyryjczykami. Egipt po śmierci Echnatona był zajęty sprawami wewnętrznymi, a władca Babilonu ożenił się z córką króla Hetytów. Pozbawiony wsparcia Tuszratta został zamordowany. W wyniku skomplikowanych sporów o władzę między potomkami Tuszraty i Artatamy II Mitanni uległo podzieleniu pomiędzy Asyryjczyków i Hetytów ok. 1350 r. p.n.e. Asyryjska część Mitanni, znana w tekstach pod nazwą Chanigalbat zachowała częściową niezależność.

Po powstaniu, które miało miejsce około 1270 r. p.n.e.⁶⁴², księstwa Chanigalbat nad Chaburem zostały podbite przez Salmanasara i zamienione w prowincję Asyrii. Ostateczny cios zadał państwu hetycki król Suppiluliumas I, który zdobył Waszuganni i podporządkował sobie całe państwo. Pomocy Mitanni nie udzielił faraon egipski, Echnaton, który był jego sojusznikiem. Później miało to przynieść dla Egiptu konsekwencje, w postaci walk z Hetytami o Syrię.

Cmentarzyska z okresu mitannijskiego znajdowały się zwykle poza granicami osad. Dzieci chowano w naczyniach ceramicznych zakopywanych pod podłogą domów. W Tall ar-Rimah odkryto nawet pucharek zawierający szczątki płodu. Pochówkom towarzyszyły najczęściej skromne dary, takie jak: naczynia, paciorki, jedzenie i napoje.

Na arenie Bliskiego Wschodu i Mezopotamii w drugim tysiącleciu p.n.e. państwo Mitanni miało ogromne wpływy. Prowadziło wiele działań zbrojnych, utrzymywało kontakty dyplomatyczne z Egiptem oraz innymi pobliskimi państwami. Huryci mają swój wkład w rozwój sztuki wojennej Bliskiego Wschodu. Udoskonalili hodowlę i tresurę koni i ulepszyli wozy dwukołowe z zastosowaniem koni jako siły pociągowej. Przyczynili się do rozpowszechnienia na tym obszarze od XV w. p.n.e. szybkiego rydwanu, w którym zastosowano koła ze szprychami. To stworzyło nową broń, która została przejęta przez wszystkie ludy Bliskiego Wschodu. Nie do przecenienia jest także wpływ huryckiej mitologii, na późniejszą mitologię grecką. Pośrednikami byli tutaj Hetyci, którzy od zachodu graniczyli z Achajami. Przykładem takiego zapożyczenia jest mit o Kronosie (hurycki Kumarbi) i jego walce z młodszym pokoleniem bogów, reprezentowanym przez Zeusa (hurycki Teszub). Huryci czcili żywioły oraz personifikowali pojęcia przyrodnicze. Panteon hurycki: Allani, Ea, Hebat, Kumarbi, Kuszuh, Nergal, Szawuszka (Szauszka), Szimigi, Teszub. Zdaniem Hurytów natura bogów była bliska ludzkiej, różniła ich od ludzi nieśmiertelność i moc panowania nad określoną częścią przyrody. Aby uzyskać przychylność bóstw składano im ofiary według ściśle określonego rytuału. Obrzędowi zawsze towarzyszyły libacje. Najprawdopodobniej, przynajmniej raz w roku obchodzono wyjątkowo ważne, kilkudniowe święto poświęcone zależnie od rejonu: Teszubowi, Hebat albo Szawuszcze. Raz w miesiącu odbywało się mniejsze święto ku czci lokalnego bóstwa. Głównym elementem uroczystości religijnych były libacje, czyli uczty przygotowane dla bóstw, podczas których recytowano zaklęcia, prośby i modlitwy. Wierzono, że bogowie sygnalizują nadchodzące wydarzenia poprzez znaki wróżebne. Z tego powodu wróżbici i wieszczkowie cieszyli się ogromną popularnością. Wspecjalizowani byli przede wszystkim we wróżeniu z zachowań

642 Przywódcą powstania był Szattuara II (Shattuara II, Šattuara II) – władca huryckiego państwa Mitanni, który rządził nim prawdopodobnie w latach 1280-1270 r. p.n.e., tj. W czasach panowania asyryjskiego Salmanasara I (1274-1245 p.n.e.). Był synem lub siostrzeńcem Wasaszatty. Około 1270 r. p.n.e. Z pomocą Hetytów oraz nomadycznych plemion Achlamu wzniecił powstanie przeciwko asyryjskiemu jarzmu. Jego armia była dobrze przygotowana, a zajmując strategiczne pozycje w okolicach przejść górskich oraz ujęć wody spowodowała, że Asyryjczycy cierpieli na brak wody w trakcie działań wojennych. Niemniej jednak Salmanasar I odniósł miażdżące zwycięstwo. Sam Szattuara II zdołał uciec z pola bitwy, natomiast armia Salmanasara I pojmała 14 400 jeńców, których oślepieno (na jedno oko) i deportowano. Inskrypcje asyryjskie wspominają o zdobyciu 9 ufortyfikowanych świątyń; 180 miast huryckich zostało "obrócone w stosy gruzów", a Salmanasar "wyrzynał jak owce sojusznice armie Hetytów i Achlamu". Zdobyte zostały miasta od Taidu do Irridu, jak również wzgórza Kashiar po Eluhat i fortece Sudu i Harranu do Karkemisz nad Eufratem. Jeszcze inna inskrypcja podaje, że zdobyta została również świątynia Adada w mitannijskim mieście Kahat. Po przegranej rebelii Szattuara II tereny Hanigalbatu wcielono do Asyrii, zaś niezależne państwo Mitanni przestało istnieć.

ptaków (ornitomancja). Zajmowali się tym wróżbici nazywani augurami.

Huryci posługiwali się językiem, którego nie zalicza się ani do indoeuropejskich, ani do semickich, być może był to język północno-wschodniokaukaski. Najbliższy huryckiemu był język urartyjski. Język hurycki wyszedł z użycia z chwilą wchłonięcia Hurytów przez inne ludy, co nastąpiło w wieku XII p.n.e.

Ludy Morza

Rozwój techniki żeglugi, a także wzrost zaludnienia wybrzeży Morza Śródziemnego przyczyniły się do utworzenia nowej siły militarnej i politycznej tego obszaru, którą były tzw. Ludy Morza⁶⁴³. Nazwę tę zaczerpnięto ze źródeł staroegipskich⁶⁴⁴, w których nowych najeźdźców nazwano *ludami północnymi i morskimi*. Najazdy *ludów morskich* rozpoczęły się ok. 1200 roku p.n.e. i skierowane były bezpośrednio na Azję Mniejszą, wybrzeże syryjskie i Egipt. Wywarły też wpływ na cały Bliski Wschód powodując szerokie przemieszczania się ludności. Plemiona (a ściślej żyjące z rozboju grupy wojownicze - piraci) tworzące federację tzw. *ludów morza* pochodziły prawdopodobnie z Azji Mniejszej, Krety i wysp Morza Śródziemnego, skąd rozpoczęły ekspansję na wybrzeża - Anatolii, Syrii, Palestyny, Egiptu i Cypru. Egipskie inskrypcje wśród Ludów Morza wymieniają: Pulesati (byli to z całą pewnością Filistyni, jest to jedyna pewna identyfikacja), Lukka (być może Likijczycy), Akaiwasha (lub Ekewesh) i Danuna (często identyfikowani z Achajami i Danaami, czyli nazwami, którymi Homer określa Greków), Shardana (być może Sardowie zamieszkujący później na Sardynii), Tursza lub Tersh (raczej Etruskowie), Shekelesh (być może Sykulowie zamieszkujący później na Sycylii), Tjekker (być może cypryjscy Teukrowie). Plemiona morskie osiedliły się czasowo w Libii i weszły w porozumienie z libijczykami oraz zamieszkującym na skraju pustyni ludem Maszawasza.

Po połączeniu z plemionami libijskimi zdolni byli wystawić armię liczącą 16 000 wojowników. Pod dowództwem władcy libijskiego Maraju *ludy morza* wtargnęły na teren delty Nilu. Pierwszy ich najazd Egipt odparł – w bitwie pod Memfis około 1220 roku p.n.e. – faraon Merenptah⁶⁴⁵. Szereg walk z Ludami morza toczył faraon

643 Ludy Morza (egip. perasata) – termin wymyślony przez archeologa Gastona Maspero na określenie luźnej konfederacji plemion [?], które weszły na scenę historyczną w XIII w. p.n.e.. Część badaczy jako przyczynę ówczesnych „wędrowek ludów” podaje powtarzające się – ich zdaniem – cykliczne susze, które wymuszały masowe ruchy etniczne. [Por.: T. Łopuszko, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Gdańsk 1977, s. 131-132]. Moim zdaniem wystarczającą jest hipoteza odwołująca się do wzrostu demograficznego. Podobnie później, w czasach imperium Persji, pojawiła się ogromna, kilkudziesięciotysięczna rzesza najemnych wojowników. Kwestia kryzysu, a nawet kataklizmu gospodarczego – nie mająca, moim zdaniem związku z powstaniem tzw. „Ludów morza” – wymaga jednak wyjaśnienia. Badania wykazały, że na przełomie XIII i XII wieku p.n.e. wiele krain basenu Morza Śródziemnego uległo opustoszeniu i wyludnieniu (szczególnie na Peloponezie, gdzie najbardziej urodzajne tereny, jak: Lakonia, Mesenia, Argolida i całe centrum półwyspu, bogate wcześniej i zasiedlone przez liczną ludność, stały się z wolna prawie zupełną pustynią. u Herodota spotykamy twierdzenie, że po wyprawie trojańskiej Kretę dotknęła tak wielka klęska suszy, nieurodzaju i głodu, a także zarazy, że wyspa stała się niemal bezludna. [Por.: T. Łopuszko, dz. cyt., s. 130.]

644 Zapis „Ludy Morza” (n3 ḥ3t.w n p3 ym) pojawia się w egipskim piśmie hieroglificznym, w napisie Faraona Merneptaha z XIX dynastii, umieszczonego na ścianach świątyni w Karnaku.

645 Por.: I. Geiss, dz. cyt., s. 64; por. też: T. Łopuszko, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Gdańsk 1977, s. 117. [Datę tej bitwy pod Memfis podałem tu za Internetem. Internet też podaje daty panowania Merneptaha: 1213-1203 r. p.n.e. Stoczył on bitwę z Ludami Morza w 1208 r. p.n.e.]

Ramzes III, który w 1190 r. p.n.e. stoczył z nimi zwycięską bitwę nad peluzyjską odnogą Nilu. Sceny z tych walk są przedstawione na ścianach świątyni w Medinet Habu. Około 1200 r. p.n.e. Ludy Morza zaatakowały i zajęły Hattusę - stolicę państwa hetyckiego, przyczyniając się do upadku Hetytów. Po klęsce w Egipcie Ludy Morza, wśród których byli także biblijni Filistyni, zaatakowały Kanaan, wchodząc w długotrwały konflikt z Izraelitami⁶⁴⁶.

Filistyni

Filistyni (hebr. פְּלִשְׁתִּים Plisztim – „obcy, wędrowcy”, eg. Peleset) to lud zamieszkujący w starożytności tereny południowego wybrzeża Kanaanu położone na zachód od Judei. Pochodzenie etniczne Filistynów nie zostało definitywnie ustalone. Niektórzy uczeni na podstawie niewielkiej liczby zachowanych słów sugerują ich indoeuropejskie pochodzenie. Możliwe, że wywodzili się z rejonu Morza Egejskiego, na co wskazywałby styl najstarszej filistyńskiej ceramiki. Istnieją również opinie o pochodzeniu z Kapadocji lub Ilirii. Moim zdaniem mogła to być początkowo grupa wielokulturowa. Zaliczali się oni do tzw. Ludów Morza, które na przełomie XIII i XII w. p.n.e. uderzyły na Egipt; po klęsce zadanej im przez Ramzesa III część z nich osiedliła się na terenie Kanaanu; od tamtej pory odłam ten znany był właśnie pod nazwą Filistynów. Filistyni wzmiankowani są w źródłach egipskich i asyryjskich, a przez Biblię opisywani są jako jeden z głównych przeciwników starożytnych Izraelitów.

Początki spisanych dziejów Filistynów datują się na czasy inwazji *ludów morza* na Egipt. Pokonani przez faraona Ramzesa III w 1190 roku p.n.e., osiedli w zachodniej Palestynie. Według źródeł egipskich zostali tam osadzeni przez zwycięskiego władcę Egiptu. Osłabienie Egiptu w okresie rządów następców Ramzesa III pozwoliło Filistynom na prowadzenie własnej polityki i ekspansji militarnej. Wskutek wypraw do Kanaanu doszło do kontaktu z wschodnim sąsiadem, Izraelitami.

Ziemia Filistynów stanowiła wąski pas ziemi wzdłuż wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego (zwanego w Starym Testamencie niekiedy „Morzem Filistynów”). Zgodnie z przekazem biblijnym Filistyni zamieszkiwali tereny od Szichoru, na granicy Egiptu, aż do granicy Ekronu na północy. Rzekę Szichor utożsamia się czasem z Rzeką Egipską (Wadi al-Arisz). Późniejsi komentatorzy identyfikowali „Potok Egipski” z Wadi al-Arisz, a także z potokiem Besor wspomnianym w 1 Księdze Samuela. Jednocześnie Księga Rodzaju podaje granicę z Egiptem jako Nahar Micrajim ("Rzeka Egipska"). Jako że hebrajski wyraz nahar (נהר) oznacza dużą rzekę, zrozumiałe wydaje się, iż chodzi o Nil. Granice ziemi Izraela według Księgi Rodzaju sięgają dalej na zachód. Mniejszość badaczy utożsamia oba określenia – „Potok” i „Rzekę” - z wadi. Za północną granicę terytorium filistyńskiego uważa się niekiedy górę Karmel. Na tym obszarze mieściło się pięć głównych miast filistyńskich: Askalon, Gaza, Aszdod, Ekron i Gat. Tworzyły one związek nazywany pentapolis. Filistynom podlegały również miejscowości nieobwarowane. Spośród pięciu miast filistyńskiego pentapolis archeolodzy dotarli do warstw filistyńskich jedynie w Aszdod, Ekronie i częściowo w Askalonie. Aszdod, powstały na ruinach osady z epoki brązu, był z początku osadą o powierzchni 20

646 Por.: Mario Levi, Edd Bresciani i inni, *Historia powszechna. Starożytny Egipt. Grecja i świat helleński*, T. 3, Warszawa 2007, s. 37 [wydawnictwo „Gazety Wyborczej”].

akrów, którą w XII w. p.n.e. otoczono murem obronnym. Pod koniec X w. p.n.e. rozrósł się do 100 akrów. Ekron z początku zajmował powierzchnię 50 akrów, następnie miasto było stopniowo fortyfikowane. Na północ od pentapolis odnaleziono między innymi miasta: Afek, Tel Garisa i Tel Qasile. Tel Qasile wyróżnia się tym, że nie powstało na ruinach wcześniejszej osady, lecz zastało założone bezpośrednio przez Filistynów.

W wielu miastach Szefeli i północno-zachodnim Negebie odnaleziono ślady osadnictwa filistyńskiego, między innymi ceramikę i rzeźbę. Jedynym znanym przykładem filistyńskiego budownictwa sakralnego są świątynie z Tel Qasile, budowane na przestrzeni 150 lat. Pierwsza z tych świątyń zbudowana była z cegły, obejmowała jedno pomieszczenie i miała wymiary 6,4 na 6,6 m. Druga została wzniesiona z kamienia i zajmowała większą powierzchnię. Trzecia posiadała już przedsionek, a dach pomieszczenia głównego wznosił się na dwóch słupach z drewna cedrowego⁶⁴⁷.

Bogate domostwa filistyńskie miały kształt prostokąta lub kwadratu i posiadały wewnętrzny, zadaszony dziedziniec. Ściany zbudowane były z cegły, a dach wznosił się na drewnianych słupach osadzonych na bazach z nieobrobionego kamienia. W centrum dziedzińca znajdowały się otoczone otynkowanym murem paleniska, nieznane w kulturze kananejskiej, spotykane natomiast na Cyprze, w Anatolii i basenie Morza Egejskiego. Ceramika filistyńska zachowuje formy ceramiki mykeńskiej, ale wyróżnia się nowymi motywami dekoracyjnymi. Niekiedy bardzo przypomina ceramikę mykeńską występującą na Rodos i Cyprze. Do produkcji tej ceramiki wykorzystywano jednak rodzimy surowiec, co oznacza, że nie była to ceramika importowana. Z początku ceramika filistyńska zawierała wzory jednokolorowe, później zastępuje ją ceramika dwubarwna. Wśród naczyń pojawiają się krater. Odkryto stosunkowo nieliczne filistyńskie cmentarzyska. Filistyni byli grzebani indywidualnie w grobach wykopanych w ziemi albo prostokątnych grobowcach. Czasami ciało zmarłego układano w wielkich dzbanach, w innych wypadkach w glinianych trumnach z antropoidalnymi wiekami. Filistyni posiadli umiejętność obróbki żelaza, najprawdopodobniej podczas pobytu na obszarach zamieszkiwanych przez Hetytów, źródła biblijne wskazują wszakże na stosowanie również brązu. Wygląda na to, że w czasach biblijnych Filistyni posiadali niewielką liczbę rydwanów bojowych, wzorowanych na rydwanach Hetytów, a także lekką i ciężką piechotę. Relief z Medinet Habu przedstawia jedynie jeden typ wojownika filistyńskiego: ciężkozbrojnego piechura uzbrojonego w dwa oszczepy (służące jako broń miotana krótkiego zasięgu) oraz miecz. Miał on hełm z pióropuszem i lekki puklerz. Źródła biblijne wspominają również o filistyńskich łucznikach, rydwanach i jeździe. Opisany przez Biblię wojownik filistyński, Goliat, miał być uzbrojony w ciężką włócznię o żelaznym grocie, wykonany z brązu zakrzywiony nóż, hełm, pancerz łuskowy i nagołenniki z tego samego metalu, a także tarczę. Filistyńscy najemnicy służyli w Egipcie jako jednostka do walki wręcz. Być może Filistynami byli cudzoziemscy najemnicy, którzy służyli w armii Dawida, wśród nich Ittaj z Gat. W III wieku p.n.e. zatracili swą odrębność etniczną w związku z hellenizacją.

Od wschodu ziemia Filistynów graniczyła z obszarami zamieszkiwanymi przez pokolenia Judy, Dana i Symeona. Do czasów Dawida Filistyni byli rządzani

⁶⁴⁷ Ani w Filistei, ani nigdzie indziej poza Egiptem nie znaleziono śladów świątyń mogących pomieścić 3 tys. ludzi, o których mówi biblijna relacja dotycząca Samsona.

kolegialnie [?] ⁶⁴⁸ przez „władców” (seranim). Później zostali oni zastąpieni przez królów poszczególnych miast pentapolis. Biblia mówi o wpływie społeczeństwa na życie polityczne, między innymi o zwoływaniu zgromadzeń władców przez lud. Filistyni długo posiadali monopol na kucie żelaza, umiejętność, którą posiadli prawdopodobnie w Anatolii. Według Biblii Filistyni, obok Fenicjan, handlowali żydowskimi niewolnikami sprzedając ich Grekom.

Niewiele wiadomo o języku filistyńskim. Prawdopodobnie został zastąpiony przez języki kananejskie, aramejski, a później grecki. Nie przetrwały dokumenty w języku filistyńskim, ale zachowały się niewielkie inskrypcje w piśmie przypominającym pismo cypro-minojskie i w pewnym stopniu pismo linearne A. W X wieku p.n.e. Filistyni przyjęli alfabet hebrajski. W 2005 roku w Tell es-Safi, identyfikowanym z filistyńskim Gat, odnaleziono ułomek ceramiki z imieniem Goliat.

Powszechnie przyjmuje się, że Filistyni przejęli religię zamieszkujących w pobliżu Kananejczyków. Nie są znane filistyńskie bóstwa o nazwach niesemickich. Jednym z głównych bogów czczonych przez Filistynów był Dagon, czczono również Isztar. Biblia mówi o istnieniu wśród Filistynów zorganizowanej warstwy kapłańskiej, a także wróżbitów.

Według Biblii Filistyni zamieszkiwali tereny Kanaanu już podczas inwazji Hebrajczyków pod wodzą Jozuego, jednak nie zostali podbici. Księga Sędziów wymienia ich wśród narodów, które Bóg pozostawił w Kanaanie, by wystawiały na próbę Izraelitów.

Licja

Wśród Ludów morza mogli znajdować się również piraci ⁶⁴⁹ z Licji (łac. Lycia, z gr. Λυκία Lykía), krainy znajdującej się w południowo-zachodniej części Azji Mniejszej w dzisiejszej Turcji, na południowo-zachodnich terenach prowincji Antalya. Licja jest otoczona przez trzy duże łańcuchy górskie: dwa należące do gór Taurus i jeden, największy o nazwie Bey Dagları. Obejmuje głównie górskie doliny oraz równiny przy wybrzeżach. W starożytności centrum Licji stanowiła szeroka dolina rzeki Ksantos (dawniej Sibris), gdzie powstały główne miasta Ksantos, Tlos, Patara, Pinara.

Pierwsze wzmianki o obywatelach Licji znajdują się w pismach egipskich i hetyckich z XV w. p.n.e. Wtedy to Licyjczycy byli zaangażowani w akty piractwa na Cyprze. Jest o nich mowa, gdy w 1295 r. p.n.e. walczyli w szeregach Hetytów przeciwko Egipcjanom. Według Homera Licyjczycy pierwsi pojawili się jako sprzymierzeńcy Troi w wojnach trojańskich. Wówczas na ich czele stali legendarni herosi Sarpedon i Glaukos.

⁶⁴⁸ Podobnie dwóch władców było w i tys. p.n.e. w Sparcie.

⁶⁴⁹ Piraci operowali na Morzu Śródziemnym już w II tysiącleciu p.n.e.. Autorzy starożytni jako pierwszych piratów wymieniają Karów, zamieszkujących niegdyś wybrzeża Morza Egejskiego. Pierwszą próbę likwidacji piratów na Morzu Śródziemnym podjął władca Krety, Minos. Należy jednak podkreślić, że później flota kretańska specjalizowała się właśnie w korsarstwie. Po upadku „thalassokracji” kretańskiej jej miejsce zajęli Mykeńczycy, wśród których zajęć ważnym elementem były wyprawy i najazdy na bogate miasta przybrzeżne. Dopiero później Fenicjanie, a następnie Kartagińczycy zarzucili rozbój morski, zyskując miano uczciwych, acz chytrych kupców. Por.: T. Łopuszko, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Gdańsk 1977, s. 216-217.

Wierzenia Licyjczyków

Licyjczycy wierzyli, że po śmierci ich dusza jest przenoszona do świata pozaziemskiego przez demona w postaci ptaka, dlatego swoje groby umieszczali często na szczytach wysokich klifów. Licyjczycy doprowadzili do perfekcji budowanie grobów: złożonych z filarów, budowanych przede wszystkim dla licyjskich elit, sarkofagów, przeznaczonych dla mniej zamożnych ludzi i powstawały głównie w czasach rzymskich, i najsłynniejszych – grobów wykutych w skałach, najczęściej przypominających domy. Wszystkie groby miały rozmaite płaskorzeźby, na których były przedstawiane głównie sceny z ceremonii pogrzebu.

Głównym bóstwem Licji była Leto, mityczna bogini, matka Apollina i Artemidy. Wierzano, że Leto była kochanką Zeusa i gdy dowiedziała się o tym zazdrosna Hera, zaczęła prześladować patronkę Licji. Wówczas Leto udała się do licyjskiego miasta, Patary, i tam zrodziła dwójkę swych dzieci – Apolla i Artemidę. Licyjczycy mieli też swoich herosów. Najważniejszym jest legendarny Sarpedon, syn Zeusa i Leodamii, założyciel i przywódca Licji. Homer wspomina o nim, jako o dzielnym i odważnym liderze Licyjczyków w wojnie trojańskiej. Wierzano, że został pochowany w Ksantos, dlatego właśnie w Ksantos wybudowano duży kompleks czczący kult Sarpedona. Następnymi ważnymi bohaterami licyjskim byli Glaukos, kuzyn Sarpedona, dzielny wojownik spod Troi oraz Pandaros, łucznik, który pod Troją ranił Menelaosa, króla Sparty, oraz Bellerofont, kolejny mityczny założyciel Licji. Z kolei Amisodarus, król Licji, chował mityczną bestię Chimere.

Między XII a X wiekiem p.n.e. na terytorium Bliskiego i Środkowego Wschodu doszło do kryzysu gospodarczego, (co dowodzą badania archeologiczne wskazujące na wyludnianie się wielu miast i osad tego obszaru). Nie znamy przyczyn tego zjawiska, stawiamy tylko hipotezy. Może wynikało to z nałożenia się kilku elementów (np. zmian klimatycznych w połączeniu ze wzrostem demograficznym oraz wojny i zarazy). Zewnętrznym przejawem zmian było powstanie federacji ludów zwane „Ludami Morza” i wcześniejsza bitwa pod Kadesz, po której doszło do znacznego przeobrażenia kształtu społeczno-politycznego ludów zamieszkujących te obszary. Nie jest wykluczone, że najdalszym refleksem tych ruchów była inwazja plemion syryjskich do Egiptu około roku 1200 p.n.e.

Także w Europie około czternastego stulecia musiały mieć miejsce znaczne wędrówki. Upadek Troi VI około roku 1200 p.n.e. oraz rozbiecie w tym samym czasie państwa hetyckiego przez przybyłe z Bałkanów ludy indoeuropejskie pozwalają założyć poprzednią ekspansję z Europy na Bałkany, która albo spowodowała tam spiętrzenie fali etnicznej i jej wylew do Anatolji, albo też bezpośrednio grupy osadnicze przybyły tam w poprzek cieśniny Bosforu.

Egipt

Omawiam poniżej dzieje społeczeństw żyjących pod panowaniem różnych dynastii, których stolice mieściły się w dorzeczu Nilu między XX a XI wiekiem p.n.e. Inaczej mówiąc, dzieje kolejnych państw dynastycznych istniejących na tym obszarze. Państwa te jak i w poprzednich rozdziałach określam jednym wspólnym mianem – Egipt, historycy używają też w odniesieniu do nich określenia precyzującego – Starożytny Egipt, oczywiście jednak i w tym czasie nie było na

omawianym poniżej obszarze ciągłości państwowej.

Podobnie jak i na obszarze Bliskiego Wschodu, tak i nad Nilem społeczeństwa wkroczyły w nowy etap – okres powstawania państw terytorialnych. Ich twórcami byli założyciele kolejnych dynastii. Nie zawsze w tym czasie były to dynastie „egipskie” (tzn. takie, które wywodziły się z przedstawicieli poprzednich dynastii egipskich, lub nawet egipskich elit feudalnych). Państwa, w których rządziły, niekiedy ograniczały się tylko do terytoriów nad Nilem, bywały jednak i okresy imperialne w czasie, których panowanie władców obejmowały obszary znacznie szersze: Syro-Palestyny, Nubii, Półwyspu Arabskiego. Bywały też okresy rozbitcia, kiedy to na omawianym obszarze istniało wiele mniejszych państw (królestw). Nazwa Egipt jest więc nieco myląca, gdyż sugeruje ciągłość państwowości, a takiej nie było. Nie istniała też ciągłość dynastii. W omawianym, względnie krótkim okresie (800 lat), panowało około siedmiu dynastii (według różnych obliczeń nawet więcej), niekiedy panujących równocześnie. Nie było też ciągłości elit, zmianom ulegały zwłaszcza elity dworskie i wojskowe.

Średnie Państwo (lata 2133-1786 r. p.n.e.)⁶⁵⁰

Panowanie XI dynastii

W poprzednim rozdziale odwołując się do pracy polskiego historyka, Wolskiego, wspomniałem, że Mentuhoep i odrzucił zwierzchnictwo Herakleopolis i z tego powodu uważany jest za założyciela XI dynastii tebańskiej⁶⁵¹. Jeszcze jednak w 2006 roku inny badacz Egiptu, Schlögl, stwierdza, że *XI dynastię tebańską miał założyć książę Mentuhoep, o którym nie wiemy jednak, czy nosił tytuł królewski. Pierwszym rozpoznawalnym władcą, wyłaniającym się z mroków historii był król Amef (2119-2103 p.n.e.)*⁶⁵². Panowanie władców Egiptu tego okresu wciąż osnute jest mgłą tajemnicy. Marek Marciniak twierdzi, że Mentuhotep z Teb⁶⁵³ po odrzuceniu zwierzchnictwa Herakleopolis, *zajął się przede wszystkim umacnianiem granic, opieką nad kamieniołomami, kopalniami oraz organizacją szlaków handlowych. Wysyłał liczne ekspedycje wojskowe przeciwko plemionom Dolnej Nubii, Libii i Beduinom z Pustyni Wschodniej. Wyprawy te z jednej strony podnosiły prestiż Egiptu wobec sąsiadów, z drugiej zaś pozyskiwały dla kraju bogactwa potrzebne do wewnętrznej stabilizacji. W polityce wewnętrznej oparł się na Tebańczykach obsadzając nimi wszystkie czołowe stanowiska w państwie. Niemniej jednak lojalnym wobec nowego reżymu nomarchom w Środkowym Egipcie (Hermopolis i Beni Hassan) pozostawił urzędy i prawo ich dziedziczenia. Centrum władzy politycznej znajdowało się w Tebach, tam była również rezydencja władcy*⁶⁵⁴.

W cytowanym fragmencie podkreśliłem zdanie, które uważam za niezwykle dyskusyjne. Pokazuje ono jak bardzo i jak długo historycy ulegają polityce historycznej prowadzonej przez władców Egiptu. Mamy przecież do czynienia

650 Encyklopedia Guinnessa... s.17 podaje, że Średnie Państwo obejmuje lata 2040-1640 p.n.e.

651 Podobnie też Marciniak. Por.: M. Marciniak, *Historia starożytnego Egiptu...*, s. 94.

652 H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 98.

653 XI dynastia (tebańska) (ok. 2133-1991 p.n.e.): Mentuhotep I, Tapa (albo Tepia); Antef I (albo Intef I), Seheretaui; Antef II (albo Intef II), Uahanch; Antef III (albo Intef III), Nachtnebtnefer; Seanchibtaui; Nebhepetre Mentuhotep II, Neberihedzet; Seanchkare Mentuhotep III, Seanchtuief; Nebtauire Mentuhotep IV, Nebtau. [Według T. Schneidera władcy XI dynastii byli jeszcze przedstawicielami Starego Państwa i Pierwszego Okresu Przejściowego. Por.: T. Schneider, dz. cyt., s. 365.]

654 M. Marciniak, *Egipt starożytny do najazdu perskiego...*, s. 137-138.

z polityką podboju, z niszczeniem innych centrów polityczno-gospodarczych i z grabieżą. Warto też zwrócić uwagę i na to, że właśnie te wojny pomogły Mentuhotepowi umocnić jego panowanie, warto też podkreślić, że aby je utrzymać wspierał się tebańskimi najemnikami, obcymi kulturowo ludności egipskiej.

Mentuhotep I prawdopodobnie panował już nad całym Górnym Egiptem. Zmarł około 2118 roku p.n.e. (według Schlögl'a w 2103 r. p.n.e.). Kolejni władcy z rodziny Mentuhotepa panowali w Egipcie prawie 150 lat. Jak zauważymy i w czasie panowania tej dynastii, żaden z nich nie wyszedł poza przyjęte wcześniej rozwiązania ustrojowe. Władca ten przywrócił w państwie władzę absolutną. Aby utrwalić swą władzę na północy kraju przeniósł swoje rezydencje w okolice dzisiejszego Liszt (około 25 km na południe od Memfis). Dokonał wymiany nomarchów pozostawiając na urzędach tylko lojalnych sobie i przepędził innych. Zlikwidował ponadto dziedziczość tej funkcji i na nowo ustalił granice nomów i podległych im majątków. Powołana przez faraona administracja ustaliła na nowo wysokość podatków. W celu legitymacji swej władzy rozkazał w całym kraju stawiać pomniki ze swym imieniem. Działania te umożliwiła mu zapewne wierna władcy i wprawiona w bojach armia. Widzimy więc, że odbudowując państwo nowy władca nie wyszedł poza wcześniejsze idee. Konsekwencją była walka o władzę wewnątrz dynastii i jej późniejsza utrata; nie pomogły w uratowaniu jej ciągłości próby reform mające na celu zabezpieczenie ciągłości dynastii. Drugim władcą starożytnego Egiptu z XI dynastii był najstarszy syn Mentuhotepa I, wspomniany wyżej, Intef. Prowadził wojny z królestwem herakleopolitańskim. Zjednoczył część kraju - Teby, Abydos, This – od Elefantyny na południu, po Abydos na północy. Podlegały mu I-VI nomy Górnego Egiptu. W Tod, w świątyni Montu jest przedstawiony z Mentuhotepem, Intefem II oraz Intefem III podczas składania ofiar Montu. Został pochowany w Tebach Zachodnich w El-Tarif. Trzeci władca z tej dynastii, Intef II, panował około 50 lat, w latach pomiędzy ok. 2103 r. p.n.e. a 2054 r. p.n.e.⁶⁵⁵. Walczył z sąsiednimi nomami (XIII i XV), dążąc do zjednoczenia kraju, a także z Cheti II i Merikare – herakleopolitańskimi władcami. Intef II poszerzył swoje państwo do X nomu Górnego Egiptu (Antaeopolis). W czterdziestym roku swego panowania rozpoczął walkę ze zwolennikami królestwa herakleopolitańskiego, aby definitywnie rozstrzygnąć konflikt, zakończony zwycięstwem w 2040 r. p.n.e. Tę datę część badaczy uważa, za datę powtórnego zjednoczenia Egiptu pod berłem jednego władcy. Pomijam tu kwestię zakresu niezależności od Herakleopolis jego poprzedników, mówimy jednak w każdym z przypadków o wojnie, walce. Czy słowo *zjednoczenie* oddaje jej charakter? Moim zdaniem właściwszymi byłyby tu słowa: ponowny podbój, narzucenie władztwa.

W tym okresie uległa zmianie pozycja króla. W czasach Starego Państwa dzielił go od ludu ogromny dystans. Kryzys państwa w pierwszym okresie przejściowym spowodował, że wizerunek króla uległ zmianie. Władca nie był już uznawany za boga. Sprawował swój mandat jedynie z woli bogów, ale i sam oddawał się im w opiekę. W grobie Amafa (Intefa) odnaleziono stelę, na której zamieszczono następujący tekst:

*Ojcze Re, czemu mnie opuszczasz,
zanim wydasz mi rozkaz?
Czyż pociemnieje niebo
zanim wydasz mi rozkaz?*

655 Był synem Mentuhotepa I i Neferu I, bratem Intefa I. Z Neferukauit miał syna i następcę tronu, Intefa III.

*Rozkaż nocy i tym, którzy w niej są,
że wśród modlących się i mnie znajdą.
O Re, Który cię sławi o wschodzie.
Który twój zachód opłakuje niechaj moc mnie obejmie ramieniem,
północ niech mnie osłania
zgodnie z twoim rozkazem.
O Re... jestem twoim zastępcą
Ty uczyniłeś mnie panem życia
dałeś mi nieśmiertelność.
Rozkaż wczesnym godzinom nocy
osłonić mnie ochronnym parasolem,
Poleć wczesnemu zachodowi,
by otaczał mnie osłoną⁶⁵⁶.*

Amentaf II (Intef II) został pochowany w el-Tarif w Tebach Zachodnich.

Syn Intefa II, Intef III panował prawdopodobnie w latach 2054-2046 p.n.e. (według B. Kwiatkowskiego i Schlögl), miał dwie żony – Jah i Henite. Rozszerzył swoje panowanie do XVII nomu w Górnym Egipcie. Był przedstawiony na reliefie z świątyni Montu w Tod. Został pochowany w el-Tarif w Tebach Zachodnich. Według Kanonu Turyńskiego panował osiem lat. Jego imię zapisano w Sali Przodków w świątyni Amona w Karnaku. Synem Intefa III i królowej Jah był Mentuhotep II, który panował w latach 2046-1995 (według B. Kwiatkowskiego i Schlögl), lub 2008-1957 p.n.e. (według T. Schneidera), lub 2061-2010 p.n.e. Według Kanonu Turyńskiego panował pięćdziesiąt jeden lat. Gdy wstąpił na tron, jego władza rozciągała się od Pierwszej Katarakty po 10 nom Górnego Egiptu i ograniczona była od północy przez ziemie rządzone przez książąt Asjut. Władcy osiągnęli stan zbrojnego pokoju. Stan ten przerwała rebelia nomu tynickiego, w wyniku, której Mentuhotep rozpoczął działania zbrojne, przeszedł bez walki przez 15 nom i zdobył Asjut, co spowodowało ostateczny upadek Herakleopolis. Przyjął tytuł „Króla Dolnego i Górnego Egiptu, Horusa, tego, który zjednoczył Oba Kraje”. [Podbił Dolny Egipt przy pomocy regularnej armii, złożonej w części z oddziałów nubijskich. P.K.]. Władza jego nie ogarnęła jednak całego obszaru, a jego opanowanie zajęło wiele lat. Centrum opozycji politycznej stała się Oaza Dachla na Pustyni Zachodniej. Król podjął działania przeciw tej opozycji. Wynagrodził wierność książąt nomów Oryksa i Zająca, pozostawiając ich na swych stanowiskach. W całym Górnym Egipcie utrzymał dawne stosunki feudalne, z wyjątkiem Asjut, a resztę kraju objął nadzorem tebańskich zwierzchników, ze szczególnym uwzględnieniem Herakleopolis i nomu herakleopolitańskiego.

Mentuhotep II przeniósł stolicę do Teb, utworzył stanowisko Gubernatora Północy oraz przywrócił urzędy dawnych; kanclerzy i wezyra. W czasach jego panowania urząd ten sprawowali: Dagi, Bebi i Ipy. Od tej pory urząd nomarchy w podbitych prowincjach z dziedzicznego stał się na powrót obieralny, podobnie jak w Tebach i pobliskich nomach, gdzie nomarcha był już od dawna mianowany. Jedynie w prowincjach Środkowego Egiptu urząd nomarchy pozostał w dalszym ciągu dziedziczny⁶⁵⁷. Wszystkie działania jednoczące zostały zakończone

656 Fragment napisu za: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 99.

657 Zdaniem Bogusława Kwiatkowskiego, Muntohep II zniósł wszędzie urząd nomarchy i przeniósł jego uprawnienia na jednego urzędnika zwanego wezyrem, który na co dzień rezydował na dworze królewskim.

prawdopodobnie do 30. roku jego panowania. W około 39 roku panowania przyjął nową tytulaturę. W polityce zagranicznej nawiązywał do najlepszych doświadczeń Starego Państwa. Odbił kampanie wojenne do Nubii, pierwszą w 29 roku i drugą w 31 roku panowania. Dowództwo tych kampanii powierzył kanclerzowi Chetiemu. W ich wyniku Egipt osiągnął nadzór nad częścią terytorium Nubii, aż po Drugą Kataraktę. Opanowano dawne szlaki karawanowe oraz wznowiono eksploatację kopalń. Na północy Mentuhotep II prowadził kampanie przeciwko Libijczykom Czemehu i Czehenu oraz na Synaju przeciwko Beduinom Mencziu, czym zabezpieczył wschodnie rubieże państwa. Kontynuował prace budowlane podjęte przez Antefa III na Elefantynie w świątyniach Hekaiba i Satis. Prace prowadzono w El-Ballas, Denderze i El-Kab. W świątyni Hathor w Gebelein z rozkazu władcy uwieczniono tryumf nad Północą. W Abydos rozkazał wybudować dobudówki w świątyni Ozyrysa. Rozbudował i upiększył Świątynie Montu w Tod i Armant. Swój zespół grobowy, wzorowany na najlepszych doświadczeniach architektonicznych Starego Państwa, zbudował w Deir el-Bahari⁶⁵⁸. Jego żoną była Neferu II. Swemu drugiemu synowi, następcy – Mentuhotepowi III, pozostawił państwo zjednoczone, dobrze zorganizowane i stabilne.

Następca Mentuhotepa II, Mentuhotep III, który przejął władzę już w podeszłym wieku, panował w latach 1995-1983 p.n.e. (według B. Kwiatkowskiego i Schlögl)⁶⁵⁹, lub 1957-1945 p.n.e. (T. Schneider), lub 2010-1998 p.n.e. W celu ochrony przed plemionami semickimi, odbudował system twierdz położony we wschodniej części delty Nilu. W ósmym roku panowania, dążąc do reorganizacji szlaku handlowego prowadzącego na wybrzeże Morza Czerwonego, wysłał ekspedycję do krainy Punt. Ekspedycja pod wodzą kanclerza Henu wzdłuż pustynnego szlaku wydrążyła studnie i zbudowała cysterny na wodę. Później wysłał do Wadi Hammamat, na szlaku prowadzącym na wybrzeże, oddział 10.000 ludzi dowodzonych przez wezyra Amenemhata. W czasie tej misji doszło do utworzenia sztucznej osady, którą zaludniono dzięki obławom, jakie urządzano wśród Beduninów grasujących na wybrzeżu Morza Czarnego. Mentuhotep III budował swój grobowiec w Deir el-Bahari, nieopodal kompleksu grobowego swego ojca. Ze względu na krótki okres panowania (12 lat) nie zdążył jednak dokończyć budowli. Według Kanonu Turyńskiego Mentuhotep III był ostatnim władcą XI dynastii. Po jego śmierci Kanon podaje siedem pustych lat bezkrólewia, po których nastąpiło panowanie Amenemhata i i początek XII dynastii. W okresie tym umieszcza się panowanie Mentuhotepa IV, a brak jego imienia na Kanonie tłumaczy się tym, iż był on zapewne uważany przez siebie współczesnych i potomnych za uzurpatora, który wykorzystał okres zamętu w państwie dla przejęcia władzy.

Mentuhotep IV panował prawdopodobnie w latach 1983-1976 p.n.e. (według B. Kwiatkowskiego). Był prawdopodobnie, synem Mentuhotepa III i Imi, jednej z królewskich faworyt, z królewskiego haremu, zgodnie z ówczesnymi prawami

Uczynił jednak wyjątek dla nomarchów z XVI nomu Górnego Egiptu (El-Minia), którzy z nieznanых przyczyn, zachowali prawo do tytułu nomarchy i dziedzicznej godności. Także nomarchów w środkowym i Dolnym Egipcie zostawił na dotychczasowych stanowiskach, pozostawiając im nawet pewną swobodę i niezależność. Wszystkie najważniejsze stanowiska w państwie obsadzał tebańczykami. [Por.: B. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 229.]

⁶⁵⁸ Kilkaset lat później w sąsiedztwie jego kompleksu grobowego, swą wspinałą świątynię grobową, wybudowała Hatszepsut.

⁶⁵⁹ Schlögl używa innej numeracji władców imieniem Mentuhotep. Pomija zapewne pierwszego władcę tej dynastii. Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 106-107.

Egiptu przejście przez niego władzy było, więc uzurpacją. Istnieje niewiele świadectw dotyczących panowania Mentuhotepa IV, wśród nich znajdują się inskrypcje w Wadi el-Hudi, na południowy wschód od Asuanu oraz w kamieniołomach Wadi Hammamat, mówiące o wyprawach na te tereny, mających miejsce za czasów panowania tego władcy. Wyprawę do Wadi Hammamat zorganizowano w drugim roku jego panowania, a jej celem było pozyskanie surowca – monolitycznych bloków granitu do wykuvania sarkofagów – oraz wykopanie nowych studni i wytyczenie nowych szlaków w kierunku Morza Czerwonego. Wyprawą tą dowodził Amenemhat, dowódca armii, wezyr i gubernator Górnego Egiptu, utożsamiany z późniejszym Amenemhatem I, twórcą XII dynastii. Prawdopodobnie to właśnie ów dostojnik, korzystając z niezadowolenia lokalnych książąt, oraz chaosu panującego w państwie odsunął od władzy Mentuhotepa by samemu zasiąść na tronie. Być może przejście władzy miało gwałtowny charakter i skończyło się śmiercią Mentuhotepa⁶⁶⁰. Jednakże ciągłość władzy, (lecz nie dynastii) została zachowana poprzez wielu dostojników Mentuhotepa, którzy poparli Amenemhata i wynieśli go do władzy. Zakończeniem okresu chaosu było ostateczne zwycięstwo Amenemhata nad innymi pretendentami do władzy. Źródła egipskie podają dwa imiona. Jednym z nich był Antef, a drugim, pochodzący z Nubii Segerseni.

Panowanie XII dynastii (lata 1991-1787 r. p.n.e.)⁶⁶¹

Założycielem XII dynastii, z okresu Średniego Państwa był Amenemhat I, który prawdopodobnie panował samodzielnie w latach 1776–1756 p.n.e.⁶⁶², a później wraz z synem, Senuseretem i do 1747 r. p.n.e. Amenemhat i w czasach panowania Mentuhotepa III i Mentuhotepa IV był wezyrem – naczelnym wodzem wojsk królewskich. Był, zatem drugim po faraonie człowiekiem w państwie, co wiązało się z posiadaniem ogromnej, realnej władzy. Zapewne to skłoniło go do myśli, by sięgnąć po władzę królewską dla siebie lub swych potomków. Okazja nadarzyła od koniec panowania Mentuhotepa IV, gdy wzrosły niepokoje i niezadowolenie wśród dawnych wydziedziczonych nomarchów. Amenemhat natychmiast wykorzystał tę sytuację i stanął po stronie nomarchów, a ci wynieśli go do władzy. Zmianie dynastii towarzyszyły zapewne niepokoje, gdyż oprócz Amenemhata było jeszcze dwóch innych pretendentów do tronu. Dążąc do legitymizacji swej władzy Amenemhat i jego dostojnicy dworscy podkreślali związki nowej dynastii z poprzednią XI dynastią.

Nowy król władzę swoją oparł na nomarchach i dostojnikach, dzięki którym uzyskał tron. Dlatego przywrócił im dawne stanowiska i funkcje, określając jednak równocześnie dokładnie zakres ich władzy i zasięg terytoriów im podległych. Kwestię powyższą Herman Schlögl ujmuje w ten sposób: *wyraźnej zmianie uległ również stosunek faraona do poddanych: pojedynczy człowiek jako poddany przestał już być narzędziem władcy, miał być natomiast lojalnie oddany mu ciałem i duszą, całą swoją istotą. Na steli grobowej z czasów końca XII dynastii (...) wysoki dostojnik imieniu Sehetepibre ogłosił kodeks postępowania wobec króla. Tekst został spisany*

660 Por.: B. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 236. Schlögl pisze nawet o królobójstwie. Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 107.

661 XII dynastia (ok. 1991-1786 p.n.e.): Sehetepibre Amenemhat I, Amenemes I; Cheperkare Senuseret i (koregent), Sezostris I; Nebkaure Amenemhat II (koregent), Amenemes II; Chakeperre Senuseret II (koregent), Sezostris II; Chakaure Senuseret III, Sezostris III; Nimaatre Amenemhat III, Amenemes III; Macherure Amenemhat IV (koregent), Amenemes IV; Sobekkar; Sobeknefrure (albo Neferusobek). [Według T. Schneidera dynastia ta panowała w latach 1938-1759 p.n.e.]

662 Według T. Schneidera panował w latach 1939/38- 1909 p.n.e., według Schlögla 1776-1747 p.n.e.

już na początku XII dynastii, ale teraz jego treść jako tzw. nauka lojalistyczna został podany ponownie:

*Czczycie króla całym swym wnętrzem!
Ufajcie jego majestatowi w swych sercach
Walczcie w jego imię!
Dotrzymujcie mu przysięgi!
Powstrzymujcie się od czynów, które mogą mu zaszkodzić!
Kto kocha króla, ten będzie miał zapewniony byt w zaświatach;
ale nie ma grobu dla tego, kto powstaje przeciw jego Majestatowi –jego ciało
będzie wyrzucone do wody⁶⁶³.*

Jednym z pierwszych posunięć administracyjnych nowego władcy było przeniesienie siedziby z Hermontis do Teb. Jednakże wkrótce później, zdając sobie sprawę ze znacznego oddalenia stolicy od żyznych terenów Delt, będącej spichlerzem Egiptu, oraz mając na uwadze trudności ze skutecznym wykonywaniem władzy na tych terenach, co wielokrotnie w przeszłości powodowało niepokoje wewnętrzne i najazdy z zewnątrz – postanowił przenieść ośrodek władzy oraz centrum kulturalno-społeczne do miejsca położonego bliżej centrum kraju. Założył nowe miasto – w pobliżu dzisiejszego Liszt, około 40 kilometrów na południe od Kairu – nazwane (egip.) Imenemhat-iczitai – Amenemhat zdobył Oba Kraje. Zapewne wtedy dokonał zmiany swej tytulatury.

Egipt został podzielony na 42 nomy. W obrębie nomów Amenemhat ustalił podział na okręgi miejskie⁶⁶⁴, a ziemie uprawne sklasyfikował w zależności od wysokości wylewu. Przypuszczalnie w celu umocnienia swej władzy podniósł kult Amona z Teb do rangi bóstwa państwowego. Bezpieczeństwo i stabilizację wewnętrzną zapewniała dbałość o system nawadniający i uprawy oraz system planowania i poboru podatków. Z rozkazu władcy rozpoczęto budowę nowych kanałów, a już istniejące poddano naprawom. Budowano tamy gromadzące наносzony przez Nil muł, a kanały rozprowadzały wodę i muł do dalej położonych terenów, rozszerzając tereny uprawne. Ze wskazań nilometrów odczytywano wysokość wylewów, a na tej podstawie planowano wysokość zbiorów, a na tej, z kolei podstawie, szacowano wysokość podatków. Co dwa lata przeprowadzano spis arealów i pogłowia bydła hodowlanego. Każdy nom zobowiązany był świadczyć na rzecz inwestycji prowadzonych w całym państwie oraz związanych z poborem rekruta, utrzymaniem fortyfikacji i armii. Każdy z nomarchów zobowiązany był również do wystawienia żołnierzy na wypadek wyprawy wojennej⁶⁶⁵.

W wyniku wprowadzonych zmiany administracyjnych i podjętych przez faraona posunięć gospodarczych sytuacja wewnątrz kraju ustabilizowała się. W celu

663 Moim zdaniem autor ten zupełnie niepotrzebnie szuka idei demokratycznych w tej epoce. Przytaczany teksty odnosił się raczej do monarchów niż do: *poddanych: pojedynczego człowieka*. Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 108.

664 Rozwój ośrodków miejskich zapoczątkowali władcy z Heraklopolis, tworząc we wschodniej części Delt kolonie wojskowe. Garnizony te z czasem przekształciły się, w oddzielone od rolniczej okolicy, ośrodki ekonomiczne, w których koncentrowała się wymiana handlowa i rozwijało się rzemiosło. Tzw. „ludzie miasta” dysponowali większą swobodą niż mieszkańcy wsi, co było wynikiem tego, że ich podstawowy obowiązek wobec państwa, służba wojskowa, dawała możliwość rozwinięcia innej formy działalności gospodarczej. Z tej grupy z czasem zaczęła wywodzić się warstwa urzędnicza, w której faraonowie upatrywali główne oparcie dla swej władzy.

665 Por.: *Starożytny Egipt*, pod red.: Albertyny Szczudłowskiej, dz. s. 95.

umocnienia bezpieczeństwa zewnętrznego, zdając sobie sprawę, że głównym źródłem zagrożenia są ludy koczownicze, mające swe siedziby na wschód od granic Delt, faraon rozkazał wzniesć fortyfikacje wzdłuż wschodniej granicy, zwane „Murami Księcia”. Posterunki graniczne zostały ufortyfikowane i zaopatrzone w uzbrojenie i zapasy żywności, co pozwalało w pełni kontrolować wszelki ruch na tych terenach. Aby zapewnić sprawność i siłę armii przywrócony został pobór do wojska. Pod nadzorem garnizonów prowadzono swobodną eksploatację kopalń miedzi i turkusów na Synaju. Umocnieniu jego rządów służyła też polityka ekspansji. Na początku swego panowania zorganizował wyprawę pacyfikacyjną do kraju Wawat, kontynuował też, na większą niż dotychczas skalę, podbój Nubii, gdzie jego wpływy sięgnęły aż do II katarakty, wysyłał również misje wojskowe do Libii⁶⁶⁶.

Po dokonaniu reform, umocnieniu swej władzy i osiągnięciu stabilizacji w państwie, mając na uwadze troskę o dalsze losy władzy i państwa, faraon zrozumiał, iż jeden człowiek nie będzie w stanie dalej skutecznie kontrolować sytuacji w całym państwie. Jedną z kolejnych reform Amenemhata I było powołanie (w około 20 roku panowania) jego najstarszego syna, Senusereta, jako współwładcy. Ojciec przekazał część obowiązków i odpowiedzialności synowi, mając nadzieję na pomoc w rządach oraz umocnienie wewnętrzne kraju oraz rozszerzenie wpływów Egiptu na zewnątrz granic. Dopuszczenie następcy tronu do współrządzenia państwem (tzw. koregencja) wynikało zapewne i z tego, że założyciel nowej dynastii dążył do umocnienia władzy swych następców. Zwyczaj wprowadzania współregenta, który czynił bezprzedmiotowymi ewentualne spory o następstwo tronu, kontynuowali również następcy Amenemhata I do schyłku XII dynastii⁶⁶⁷. Młody współwładca z ogromnym zaangażowaniem i zapałem zajął się głównie działaniami militarnymi. Mając pod swoimi rozkazami armię, dokonał dwóch wypraw w górę Nilu, tłumiąc resztki oporu przeciw Amenemhatowi. W 23 roku panowania wojska pod wodzą Senusereta dotarły w okolice Toszka, a w 29 roku aż do Semna, nieopodal II Katarakty, budując po drodze fortyfikacje i pozostawiając garnizony w strategicznych miejscach. To wówczas tereny te po raz pierwszy określono mianem „Kusz”. Na północy wojska egipskie dotarły na Synaj, gdzie w 24 roku pokonały koczownicze plemiona Beduinów, zapewniając swobodny dostęp do kopalń, i dotarły dalej na tereny Palestyny i Syrii. Na zachodzie pod wodzą Senusereta dokonano ekspedycji przeciwko buntującym się Libijczykom. Sukcesy militarne spowodowały wzmożenie aktywności dyplomatycznej. Wznowiono stosunki z Byblos i prawdopodobnie innymi krajami Syro-Palestyny. Egipt znów zaczął odgrywać wiodącą rolę we wschodnim regionie basenu Morza Śródziemnego. Amenemhat I został przypuszczalnie zamordowany w wyniku walk dynastycznych w jego rodzinie. Powiadomiony o śmierci faraona, Sensuret wracając z łupami (niewolnikami i bydłem) z wyprawy libijskiej opuścił wojska i wraz ze strażą przyboczną pośpieszył do stolicy, by zapobiec przejściu tronu przez swych konkurentów (inne dzieci królewskie)⁶⁶⁸.

Senuseret I (Sesostris, Sezostris) panował prawdopodobnie wraz ze swym ojcem od 1956 r. p.n.e., samodzielnie w latach 1947-1914 p.n.e. i wraz ze swym synem – Amenemhatem II – do 1911/10 r. p.n.e. Był synem Amenemhata I i Nefritachenen. Jego główną małżonką była Neferu i ze związku, z którą narodził się

666 Oczywiście używając tu pojęć: Nubia, czy Libia, mam na myśli krainy geograficzne, nie zaś konkretne państwa.

667 Por.: J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w Starożytności*, Wrocław 1982, s. 161-163.

668 Hipotezę o zamordowaniu Amenemhata I potwierdza pochodzący z tego okresu utwór literacki „Przygody Sinuheta”. Por.: T. Andrzejewski, *Starożytny Egipt*, Warszawa 1952, s. 53.

jego syn i następca – Amenemhat II. Według Kanonu Turyńskiego panował 45 lat. Na około trzy lata przed śmiercią, w 42 lub 43 roku panowania, uczynił swego syna Amenemhata, swoim współwładcą. Po skolonizowaniu Nubii, przed młodym wodzem - współwładcą, ojciec postawił zadanie uporania się z ciągłym zagrożeniem granic Delt, zarówno po jej wschodniej, jak i zachodniej stronie. W dziewiątym roku koregencji dokonano ekspedycji, skierowanej przeciwko koczowniczym plemionom libijskim, zabezpieczając drogę, wiodącą do wielkiej Oazy Charga. W czasie powrotu z Libii, Senusereta dobiegła wiadomość o śmierci ojca. Sukcesja nie była sprawą oczywistą. Senuseret wraz ze swą strażą przyboczną pośpieszył do stolicy. Dopiero tam mając poparcie armii i otrzymawszy poparcie większości dostojników dworu, objął władzę.

Po objęciu samodzielnych rządów, po dziesięcioletniej koregencji, Senuseret posiadał już duże doświadczenie w sprawowaniu władzy oraz sporą wiedzę, dotyczącą problemów z tym związanych. Był młodym, energicznym władcą. Zapewne swe rządy rozpoczął od surowego ukarania uczestników spisku w wyniku, którego zginął jego ojciec. Kontynuował reformy administracji państwowej, dążąc do stworzenia silnej administracji centralnej z władcą na jej czele. Zapewne swą władzę oparł na zaufanych nomarchach, kontynuując doświadczenie swego ojca. Wzorując się na swych poprzednikach, władcach Starego Państwa, dążył do przywrócenia boskiego kultu żyjącego władcy. Tak jak poprzednicy kontynuował politykę podbojów, szukając w nich zapewne środków, które pozwoliłyby mu przywrócić władzę centralną w państwie. W osiemnastym roku panowania zakończył podbój Dolnej Nubii. Jego władza rozciągała się nad całym Kusz, od Drugiej do III Katarakty, oraz wyspą Sa. Wszędzie gdzie przemawiały za tym względy strategiczne, budowano fortyfikacje i pozostawiano garnizony mające kontrolować zagarnięte terytoria. Twierdze powstały w: Buhen, Aniba, Semna i Kumma. Za czasów panowania Sensureta i nastąpił rozkwit gospodarczy Egiptu. Eksploatowano kopalnie złota i miedzi w Wadi al-Alaki, kamieniołomy diorytu w Tuszce, kopalnie ametystów w Wadi al-Hudi, a także kamieniołomy czerwonego granitu koło Asuanu⁶⁶⁹. Zabezpieczenie wschodnich rubieży Delt, umożliwiło również eksploatację kopalń w Serabit el-Chadim, na Synaju.

Zdaniem Herodota, to Sezoris był tym władcą, za którego panowania przeprowadzono ogromne prace melioracyjne, oraz który wprowadził w związek z tym nowy sposób zarządzania ziemią. Herodot pisał:

Kiedy zatem Sezostrys wrócił do Egiptu i zemścił się na bracie, użył tłumy ludzi, których z podbitych ziem przyprowadził, do następujących celów. Olbrzymie głazy, jakie za tego króla do świątyni Hefajstosa (wielka świątynia boga Patha w Memfis) dostawiono, oni mu właśnie przywlekli, oni też wykopali pod przymusem te wszystkie kanały, które teraz są w Egipcie; i tak mimo woli sprawili, że Egipt, który przedtem nadawał się do jazdy konnej i kołowej, korzyści tych został pozbawiony. (...) Przyczyną tego jest mnóstwo kanałów, które biegną w różnych kierunkach. a dlatego król tak pociął kraj rowami: Ilu Egipcjan nie nad rzeką miało swe miasta, lecz w środku kraju, ci wszyscy, ilekroć rzeka ustępowała, cierpieli na brak wody i posługiwali się do picia dość słoną wodą, czerpaną ze studzien. (...) Król ten opowiadali, rozdzielił kraj między wszystkich Egipcjan w ten sposób, że każdemu dał równy czworokątny kawał gruntu i stworzył sobie z tego dochody, każąc poddanym

669 Por.: *Starożytny Egipt*, pod red.: Albertyny Szczudłowskiej..., s. 96.

corocznie płacić podatek⁶⁷⁰.

Relacja Herodota powstawała około tysiąc pięćset lat po opisywanych przez niego faktach. Nie wiedział on (nie znał, tak jak i jemu współcześni, idei postępu), nie mógł też wiedzieć, że w Egipcie około 2000 lat p.n.e. jeszcze nie wiadano o ujarzmieniu konia. Zapewne późniejsi Egipcjanie przypisali Sezostrysowi część zasług jego poprzedników. Prace melioracyjne miały miejsce już wcześniej. Przypuszczalnie jednak, około 2000 lat p.n.e. Z powodu przedłużającej się suszy zostały one zintensyfikowane. Ważną z punktu widzenia moich rozważań jest informacja o dzierżawie ziemi faraona. Oczywiście Herodot pominął w swojej relacji fakt pośredników w jej zarządzaniu, mianowicie nomarchów. Problemy własności w Egipcie były znacznie bardziej złożone. W każdym razie chłop, uprawiający ziemię był tylko jej dzierżawcą. W razie klęsk żywiołowych nie mogąc sprostać kosztom dzierżawy tracił część swego osobistego dobytku, zmuszany był do przeznaczania na służbę swych dzieci, lub nawet żony, wreszcie musiał się godzić na ograniczanie własnej wolności.

Jak wspomina Herodot, za Sezostrysa prowadzono również zakrojone na szeroką skalę prace budowlane. W Heliopolis została odbudowana świątynia Re-Atum, w sąsiedztwie, której z okazji jubileuszu Heb Sed w 30 roku panowania ustawiono dwa granitowe obeliski. (Jeden z nich nadal stoi w pierwotnym miejscu i jest najstarszym stojącym obeliskiem w Egipcie). W Karnaku zbudowano Białą Kaplicę, odbudowaną w 1926 roku przez Henri Chevrier'a, z pięknymi reliefami, przedstawiającymi sceny ofiarne przed Amonem-Minem oraz inskrypcjami wymieniającymi pełną listę nomów Egiptu. Hieroglify, pokrywające ściany kaplicy należą do najpiękniej i najstaranniej wykonanych spośród wszystkich w całej historii budownictwa w Egipcie. Rekonstrukcja tej wspaniałej budowli była możliwa dzięki zachowaniu wapiennych bloków, z niej pochodzących, jako wypełnienia III pylonu. Budowla składała się z dwóch ramp oraz samej kaplicy, otaczającej ołtarz świętej barki.

Stosunki dyplomatyczne i gospodarcze, zapoczątkowane jeszcze za rządów Amenemhata I, uległy dalszej intensyfikacji, rozciągając się teraz na znaczny obszar Syro-Palestyny. Polityka ta swe dalekosiężne efekty w pełni przyniosła w czasach panowania Amenemhata II i Senusereta II, czyniąc z Egiptu państwo pełniące wiodącą rolę w regionie. Senuseret został pochowany w piramidzie, którą rozkazał dla siebie wybudować około 1500 metrów na południe od piramidy swego ojca, Amanamhata I⁶⁷¹.

Na trzy lata przed śmiercią, podobnie jak uczynił to wcześniej jego ojciec Amenemhat I, Senuseret i powołał do współrządów swego syna Amenemhata

670 Herodot, *Dzieje*, przełożył Sylwester Hammer, Wrocław 2005 (dodruk 2008), s. 166-167.

671 Piramidę jako zidentyfikował w 1882 roku Gaston Maspero, który odnalazł w jej wnętrzu fragmenty alabastru z imieniem Senusereta. W sąsiedztwie piramidy władcy wzniesiono piramidy satelitarne, w których pochowano żonę króla – Neferu oraz księżniczkę Itakait. Każda piramida miała swoją świątynię grobową, kaplicę ofiarną i była otoczona murem. W pobliżu pochowano również arcykapłana Heliopolis – Imhotepa oraz arcykapłana Memfis – Senuseretancha oraz kilku innych dostojników dworu. Całość kompleksu grobowego otaczał podwójny mur – wewnętrzny z wapienia i zewnętrzny z cegły. Świątynia grobowa władcy usytuowana po wschodniej stronie piramidy wzniesiona jest w stylu charakterystycznym dla tego typu budowli z okresu Starego Państwa.

(Amenemhata II)⁶⁷² o rządach, którego posiadamy niewiele wiadomości. Kontynuował, wyznaczone przez swych poprzedników dążenie do odbudowy i reformowania państwa. W administracji państwa znaczącą rolę odgrywali nadal nomarchowie. Świadczą o tym wspaniałe grobowce tych dostojników, z tamtego okresu.

Wydarzenia Pierwszego Okresu Przejściowego zachwiały znacząco organizacją wewnętrzną Egiptu. Osłabiły jego znaczenie militarne i ograniczyły kontakty handlowe i kulturalne. Władcy Średniego Państwa, a zwłaszcza XII dynastii, poczynawszy od Amenemhata I wytrwale i konsekwentnie odbudowywali i wzmacniali organizację państwowości egipskiej. Kontakty, zapewne kulturalne i handlowe wznawiał i utrzymywał także Amenemhat II. Świadczą o tym znaleziska odkryte w świątyni Montu w Tod. Odkryto tam cztery miedziane skrzynki z kartuszami władcy, zawierające dzieła sztuki, wykonane ze złota, srebra i lapis-lazuli. Przedmioty te, w części pochodziły z Krety, a w części z Babilonii. Podarunki te zapewne świadczą o kontaktach dyplomatycznych, a co za tym idzie kulturalnych i handlowych z tymi krajami. Kontakty utrzymywano także z miastami Tyrem i Byblos. W czasie panowania Amenemhata II kontynuowano wydobywanie złota i miedzi na Synaju i w Nubii.

Senuseret II (Sesostris II) prawdopodobnie panował od 1882 roku p.n.e. Wraz z ojcem Amenemhatem II, samodzielnie w latach 1879-1872 p.n.e. oraz wraz z synem – Senuseretem III – kilka miesięcy przed śmiercią w 1872 roku p.n.e.⁶⁷³. W czasie swych rządów wprowadzał kolejne etapy, doskonale zaplanowanej reformy państwa, polegające na wprowadzeniu zarządzania państwem poprzez wysłanników królewskich rezydujących w większych miastach. Zwyczaj ten doprowadził do faktycznej likwidacji podziału na Górny i Dolny Egipt a także samodzielności powiatów. Podział istniał jeszcze w sferze religii, ale i tu uznanie kultu boga Amona-Re jako kultu państwowego doprowadziło do tego, że religia znalazła się bezpośrednio na usługach królów. W celu osłabienia wpływów miejscowych rodów arystokratycznych wprowadzono kolegalność władzy lokalnej. Na czele miasta stał „burmistrz”, który nie był związany z administracją miejscowej świątyni i nie miał praw sądowniczych, co znacznie ograniczało jego kompetencje. Podlegał mu „mówca” (kontrolowany również przez wezyra) i „pisarz”. Obok tego kolegium działało „kolegium obszaru wiejskiego” zarządzające przyległymi terenami rolniczymi.

672 Amenemhat II prawdopodobnie panował: wraz z ojcem, Senuseretem I od roku 1914 p.n.e., samodzielnie w latach 1911-1882 p.n.e., a potem wraz z synem, Senuseretem II do 1879 roku p.n.e. (według Schlögl). Wiele, spośród bardzo skąpych informacji o Amenemhacie II, dostarczyła eksploracja jego kompleksu grobowego, znajdującego się w Dahszur. Pierwszych prac dokonał tu w latach 1894 - 1895, Jacques de Morgan. Rdzeń piramidy, zwanej „Białą”, zbudowano z kamiennych murów, dzielących całość na kwadratowe komory wypełnione rumoszem skalnym i piaskiem. Całość budowli pokrywała niegdyś okładzina zewnętrzna, wykonana zapewne z wapienia. Niestety nie zachował się żaden odłamek tej okładziny, co uniemożliwia ustalenie rzeczywistej wielkości piramidy, kąta nachylenia jej boków i wysokości. Obecnie piramida ta jest w znacznym stopniu zrujnowana. Wejście do niej, dziś całkowicie niedostępne. Od wejścia prowadził zstępujący korytarz, wiodący do poziomego przejścia, które w końcu zagrodzone było dwoma, ogromnymi blokami granitu, jednym opuszczanym pionowo, a drugim zasuwany poziomo. Za nimi znajdowała się komora grobowa, w której znajdował się sarkofag, wykonany z piaskowca. Na zachód od piramidy Amenemhata znajdują się mastaby, żony władcy Itakait oraz kilku jego córek: Ita, Chnumit, Itawert i Satmerhut. W 1894 roku, podczas prac w mastabach księżniczek, de Morgan odkrył wspaniałe okazy biżuterii: pektorały i naszyjniki, należące do Ita i Chnumit. Zdobią one obecnie ekspozycję sztuki Średniego Państwa w Muzeum Egipskim w Kairze.

673 T. Schneider określa daty panowania tego władcy na lata 1845/44-1837 p.n.e., podając pisownię Sezotris. Autor ten sugeruje ponadto, że w przypadku potwierdzenia 39. roku panowania Sezotrisa III, daty jego poprzedników winny być podwyższone o 20 lat. [T. Schneider, dz. cyt. s. 365.]

Podlegało ono burmistrzowi, lecz jednocześnie kontrolowane było przez wezyra. Senuseret II toczył wojnę z mieszkańcami dzisiejszej Nubii i podbił ich ziemie aż po dzisiejszy Sudan. W celu utrzymania stałej władzy na tym terytorium zbudował w tym kraju wiele garnizonów⁶⁷⁴. W jego czasach podjęto prace polegające na zagospodarowaniu bagnistych terenów, położonych wokół największej z oaz na Pustyni Zachodniej, oazy Fajum.

Za czasów Amenemhata II podjęto myśl przekształcenia części Fajum w zbiornik wodny. Zbudowano, – jeśli wierzyć Strabonowi – gigantyczną tamę o długości 47 km, która, po pierwsze, zabezpieczała przed zalaniem wodą 11.000 hektarów ziemi, po drugie wypuszczając stopniowo wodę pozwalała nawadniać inne tereny przez 100 dni. Tę ogromną pacę miał doprowadzić do końca Amenemhat III⁶⁷⁵. W wyniku zakrojonej na szeroką skalę akcji, bagniste tereny zostały przekształcone w żyzne tereny uprawne z licznymi osadami, których mieszkańcy uprawiali: pszenicę, jęczmień i len oraz hodowali bydło i owce. Obszary te stały się najbogatszym rejonem rolniczym Egiptu. W pobliżu jeziora (współczesna jego nazwa brzmi Birket Karun) Senuseret rozkazał wznieść miasto, rodzaj osady dla rzemieślników zatrudnionych przy budowie kompleksu grobowego króla⁶⁷⁶.

Kolonizacja oazy Fajum pozostawała w ścisłym związku z reformą gospodarczą polegającą na podziale własności królewskiej na dwa typy majątków. Na osobistą własność króla i własność korony⁶⁷⁷. Odtąd fundacje ku czci zmarłych członków rodziny królewskiej uszczuplały wyłącznie areal będący wyłącznie jej prywatną własnością. Układ stosunków w obrębie własności królewskiej utrzymywany był w Egipcie w czasie panowania kolejnych dynastii⁶⁷⁸. Drugą, wielką inwestycją w Deltcie, zrealizowaną w czasach Senusereta (nie ma na to bezpośrednich przekazów egipskich, a wiedzę o tym zawdzięczamy tradycji greckiej) było przekopanie kanału, łączącego bezpośrednio Deltę z Morzem Czerwonym. Rozmiary kanału pozwalały na przepływanie nim nawet dużych statków i okrętów. Kanał wymagał jednak ciągłych napraw, obsypujących się brzegów. Usprawniał jednak i znacznie skracał komunikację pomiędzy Deltą i morzem. Senuseret tak mocno był związany z okolicami Fajum, że rozkazał w tym właśnie rejonie, wznieść dla siebie swój kompleks grobowy. Piramida Senusereta II znajduje się około 3 kilometry na północ od El-Lahun, na skraju oazy Fajum.

Kolejny władca tej dynastii, Senuseret III, prawdopodobnie panował kilka miesięcy wraz ze swym ojcem w 1872 r. p.n.e., samodzielnie w latach 1872-1853

674 Bogusław Kwiatkowski pisze o tym w następujący sposób: *Będąc królem-wojownikiem, walczył z Nubijczykami, którzy stawiali silny opór. Wreszcie udało mu się podbić ich ziemie aż po dzisiejszy Sudan. Zbudował w tym kraju wiele warowni, które obsadził wojskowymi garnizonami, by zapewnić sobie lojalności mieszkańców.* [B. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 257] Cóż, wygląda na to, że Kwiatkowski również uległ polityce historycznej tamtej epoki, nie potrafił zmienić hierarchii wartości, stając się niechcący zwolennikiem idei imperializmu.

675 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 69.

676 Pozostałości tej osady usytuowanej na skraju terenów uprawnych i pustynnych (w pobliżu współczesnej osady arabskiej El-Lahun), odkrył w 1889 roku William Petrie. Miasto to składało się z trzech dzielnic oddzielonych murami, zaplanowanych w równych geometrycznych rzędach. W mieście znajdowała się "dzielnicą" być może dla samego władcy i jego świątyni. Zbudowano tam dwukondygnacyjne luksusowe domy z wieloma pomieszczeniami. Większość jednak stanowiło niewielkie jednopiętrowe domy, przeznaczone dla budowniczych.

677 Przypuszcza się, że znaczna część oazy Fajum stała się prywatną własnością domu królewskiego.

678 Por.: J. Zabłocka, dz. cyt., s. 163-165.

p.n.e., a także wraz ze swym synem – Amenemhatem III – kilka miesięcy w 1853 roku p.n.e. Był synem Senusereta II. Rządy Senusereta III uważane są za przełomowe ze względu na gruntowną przebudowę struktur państwa, jakie się wówczas dokonały. Kontynuował on reformę systemu administracyjnego, zapoczątkowaną przez poprzedników, dokonując w nich ponadto zdecydowanych zmian, kładąc kres potęgze lokalnych dostojników, którzy z biegiem czasu przekształcali się w lokalnych, dziedzicznych władców. Zlikwidował stanowisko nomarchy, robiąc tylko jeden, jedyny wyjątek. Pozostawił mianowicie na urzędzie Uahka II z Antajupolis, który sprawował swą władzę aż do czasów Amenemhata III. Nowy system administracyjny dawał władzę nad Egiptem rządowi w skład, którego wchodził wezyr oraz trzech namiestnicy. Jeden dla Dolnego, drugi dla Górnego Egiptu, a trzeci, dla Elefantyny i Dolnej Nubii. Namiestnicy sprawowali władzę mając do pomocy zastępców i radę. Rada wydawała polecenia i rozkazy, przekazując je funkcjonariuszom, a ci z kolei przekazywali je do wykonania pisarzom. Reforma ta (przez likwidację zasady dziedziczności urzędów) doprowadziła do utraty wpływów arystokracji, na rzecz klasy średniej, na której teraz Senuseret oparł swą władzę, nawiązując tym samym do czasów XI dynastii. Władca ten kontynuował politykę podbojów. Poprowadził kilka wypraw wojennych do Kusz, przesuwając granice państwa aż do terenów dzisiejszego Sudanu. Wyprawy odbyły się w ósmym, dziesiątym i szesnastym roku panowania. Sesostris III był uważany przez starożytnych za zdobywcę całego – albo prawie całego – znanego starożytnym świata⁶⁷⁹. Przypuszczalnie jednak panowanie to (podobnie jak w czasach Amenemhata II) ograniczało się raczej do rodzaju zwierzchnictwa lennego, dość luźnego, które ulegało zacieśnieniu w wyniku kolejnych kampanii⁶⁸⁰.

W celu usprawnienia żeglugi na Nilu, rozkazał powiększyć kanał w okolicy Asuanu, zbudowany niegdyś przez Merenre, za czasów VI dynastii. Granica została ufortyfikowana siecią ośmiu twierdz pomiędzy Semna i Buhen. Spośród nich twierdze w Semna, Kumma oraz Uronarti są obecnie najlepiej zachowanymi do naszych czasów przykładami starożytnej architektury fortyfikacyjnej w Egipcie. Senuseret odbył również wyprawę do Syro-Palestyny przeciwko plemionom koczowniczym, gromiąc przeciwników i zajmując po drodze wiele miast. Była to pierwsza kampania, mającą na celu rozszerzenie wpływów egipskich na te tereny. Zakres działań wojennych prowadzonych przez Senusereta stał się powodem powstania wręcz legendarnej sławy tego władcy, która przetrwała wiele stuleci, a odżyła w czasach Totmesa III, który wybudował świątynię Senusereta III w Semna. Faraon pochowany został w piramidzie w Dahszur, położonej na północ od piramidy Amenemhata II⁶⁸¹.

Amenemhat III był synem Senusereta III i królowej Sebekszedit Neferu. Panował od 1853 roku p.n.e. przez kilka miesięcy z ojcem, później do 1807 roku p.n.e. – samodzielnie, po czym do 1806 roku p.n.e. wraz z synem Amenemhatem IV. Przeszedł do historii jako władca o wyjątkowo pokojowym usposobieniu, skupiający się na rozwoju i podnoszeniu dobrobytu kraju i jego mieszkańców. Szczególnie skupił się na rozwoju okolic oazy Fajum, gdzie dzięki wykorzystaniu tamy w okolicach Hawary oraz odnowieniu i rozbudowie sieci kanałów nawadniających, rozprowadzających wodę na rozległe tereny, uczynił z tego rejonu ogromne arealy

679 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 68.

680 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 68-69.

681 W obrębie jego kompleksu grobowego znajdują się także groby jego żon i córek. Prace wykopaliskowe wokół piramidy Senusereta III prowadził w latach 1894 - 1895 Jacques de Morgan.

ziem uprawnych, które wkrótce stały się drugim po terenach Delt, spichlerzem Egiptu. Rozwój uprawy ziemi spowodował napływ ludności i rozwój osadnictwa, co pociągnęło za sobą powstawanie nowych i rozwój już istniejących osad i miast oraz budowę świątyń. Utrzymywano stosunki handlowe i kulturalne z Aleppo i Ugarit, gdzie odnaleziono dwa jego sfinksy. Poprzez port w Byblos sprowadzano do Egiptu drewno cedrowe oraz przywożono niewolników, sprowadzanych do pracy w tkactwie, piwowarstwie i wielu innych rzemiosłach. Amenemhat utrzymywał wszelkie wpływy Egiptu w podległych terytoriach, co spowodowało konieczność przeprowadzenia ekspedycji do Nubii, w okolice III katarakty. Na Synaju prowadzono intensywne wydobywanie miedzi i turkuszu, a sezonowe obozy górników przekształciły się w stałe osady z domami i umocnieniami oraz ze studniami i nekropolami. Serabit el-Chadim rozrosło się. Rozbudowano świątynię Hathor i otoczono całą miejscowość fortyfikacjami. Amenemhat, wzorem poprzedników, podjął również wiele przedsięwzięć budowlanych. Należą do nich dwie przypisywane mu piramidy: jedna w Dahszur, zwana "Czarną" (stała się miejscem pochówku trzech królewskich małżonek) i druga - wzniesiona w Hawarze oraz ogromny, złożony kompleks pałacowy, wzniesiony również w Hawarze, na południe od piramidy, u wejścia do oazy Fajum. Amenemhat uważany jest również za twórcę-budowniczego jeziora Moeris oraz miasta Szedet, zwanego przez Greków Krokodilopolis, założonego nad brzegami jeziora. Pałac w Hawarze dzięki swym ogromnym rozmiarom, rozlicznym korytarzom i salom oraz skomplikowanemu układowi wszystkich pomieszczeń wzbudzał podziw i zachwyt, a dzięki greckiej tradycji zawdzięczamy mu nazwę Labiryntu, zapewne kojarzonego z minojskim labiryntem na Krecie⁶⁸². Wielkie prace mające na celu zapewnienie obfitości wylewów Nilu prowadzone były zapewne w wyniku bardzo nieregularnych jego wylewów. W początkowych latach panowania Amenemhata, wylewy były niskie, co powodowało klęski suszy i niskie zbiory. W późniejszych latach Nil wylewał bardziej obficie, co z kolei powodowało klęski powodzi i niszczenie systemu nawadniającego. Wiemy o tym z zapisków poziomu wylewów z inskrypcji w Semna.

Syn Amenemhata III, Amenemhat IV, panował od 1807 roku p.n.e. przez kilka miesięcy z ojcem, później od 1806-1798 roku p.n.e. – samodzielnie⁶⁸³. Lub też, według innych ocen, panował tylko wspólnie ze swym ojcem. Był on ostatnim męskim władcą Średniego Państwa. Według współczesnych mu inskrypcji nie rządził samodzielnie. Współrządził ze swym ojcem Amenemhatem III i, być może, nie doczekał się samodzielnych rządów, umierając przedwcześnie, przekazując władzę w ręce swej siostry Neferusobek. Prawdopodobnie został pochowany w piramidzie w Mazghuna, około pięć kilometrów na południe od Dahszur. Budowla ta obecnie znajduje się w całkowitej ruinie.

Neferusobek panowała prawdopodobnie w latach 1798-1794 p.n.e. Była córką

682 Budowla ta wzniesiona z granitu z frontonem wykonanym z białego kamienia, zwrócona była w kierunku jeziora, dziś znajduje się w całkowitej ruinie. Opis jej wyglądu w czasach świetności, zawdzięczamy dziełom Herodota i Strabona. Według tych opisów budowla mierzyła około 178 metrów długości i 158 szerokości. Składała się z dwunastu krytych dachem z kamiennych płyt podworców z bramami stojącymi naprzeciw siebie oraz niezliczonej ilości komnat podziemnych i nadziemnych oraz sal łączonych prawdziwym labiryntem korytarzy, przejść i bram, wiodących do następnych sal i korytarzy. Ściany pokrywały reliefy, a każdy podworec otaczała kolumnada wykonana z białego kamienia. Całość kompleksu otaczał mur. Budowla była świątynią grobową Amenemhata, w której znajdowały się pomieszczenia dla lokalnych bóstw poszczególnych nomów.

683 Według Marcinika panował w latach 1798-1790 p.n.e.

Amenemhata III i siostrą lub przyrodnią siostrą Amenemhata IV i być może, także jego żoną. Prawdopodobnie po śmierci ojca i później brata, objęła regencję. Prawdopodobnie przejście przez nią władzy odbyło się bez jakichkolwiek protestów i sprzeciwów. Jako pierwsza kobieta w historii Egiptu tytułowała się „żeńskim Horusem” i podkreślała, że jest kobietą w męskiej roli faraona. Dowodem na to może być jej posąg, przechowywany obecnie w Luwrze, ukazujący królową w kobiecej szacie, na której nosi ona męskie ubranie władcy, chustę nemes i królewska przepaskę. Jej rządy obecnie uważa się za próbę kontynuacji i ratowania ciągłości XII dynastii oraz przeciwstawienia się upadkowi państwowości w schyłkowym okresie Średniego Państwa, po rządach potężnych władców z początków dynastii. Ich działania reformatorskie i wielki wysiłek w rozwoju gospodarczym kraju przyniosły efekt odwrotny do zamierzonego i tak osłabiły państwo, iż doprowadziło to w końcu do jego upadku. Z racji swych krótkich rządów, Neferusobek nie pozostawiła po sobie ani wielkich budowli ani licznych posągów. Uważa się, że to ona dokończyła budowę świątyni grobowej Amenemhata III, zwanej przez Greków labiryntem. Podczas prac wykopaliskowych pod kierownictwem Williama Petriego w latach 1910-1911 na terenie Mazghuna, oddalonego około 5 kilometrów od Dahszur, odkryto pozostałości dwóch piramid, które w swej konstrukcji przypominały piramidę Amenemhata III. Jednakże zmiany i udoskonalenia w ich konstrukcji, szczególnie w sposobie zamknięcia komory grobowej, nasunęły przypuszczenie, że są one budowlami późniejszymi. Na tej podstawie wysunięto hipotezę, że są to piramidy: jedna Amenemhata IV, a druga Neferusobek. Imię królowej znajduje się na Liście Królów w Sakkarze, co stanowi dowód na prawowitość jej władzy w opinii jej współczesnych i następców.

Po śmierci Neferusobek Egipt znalazł się w kolejnym okresie kryzysu i podziałów. Można nawet stwierdzić, że nastąpiło przerwanie ciągłości państwa. Dochodziło do czasowych likwidacji jego jedności terytorialnej i częstych zmian instytucji centralnych. Obok kwestii dynastycznych przyczyną kryzysów był, moim zdaniem, brak umiejętności radzenia sobie władców Egiptu, tak jak i innych władców ówczesnych państw, z kwestiami demograficznymi. Kryzys nimi spowodowany przyspieszyły zaborcze wojny i osadzanie jeńców na nowo zagospodarowanych terenach, co przyczyniało się do chwilowej poprawy sytuacji gospodarczej, w dłuższej jednak perspektywie przyspieszało proces wzrostu demograficznego⁶⁸⁴. Osłabienie Egiptu wykorzystały elity wojskowe. Po władzę w Egipcie sięgnęli dowódcy garnizonów w Nubii i Delcie (Hyksosi)⁶⁸⁵.

Kolejni władcy z XII dynastii, którzy podbili Nubię do II katarakty, w celu eksploatacji kopalń miedzi i turkusów na Synaju utrzymywali tam liczne posterunki wojskowe. Faraon Sennseret III (Sestoris) z XII dynastii prowadził liczne kampanie nubijskie (nawet na południe od drugiej katarakty), podjął też wyprawę do Palestyny. Władca ten, dysponując silną armią, mógł – po raz kolejny w Egipcie – zreformować administrację i ograniczyć władzę gubernatorów w prowincjach. Egipt utrzymywał

684 Julia Zabłocka głosi tu tezę jakoby *żadne starożytne państwo starożytności – czy to orientalnej, czy też antycznej – nie mogło przez czas dłuższy rozwijać się prawidłowo bez prowadzenia polityki ekspansji*. [J. Zabłocka, dz. cyt., s. 168.]. Niezrozumiałe jest pojęcie *prawidłowego rozwoju*, autorka dodatkowo nie uwzględnia długotrwałych skutków ekspansji.

685 Głównie Palestyńczycy, grupa ta była jednak zróżnicowana etnicznie (przeważnie ludy zachodnio semickie, nie wyklucza się jednak obecności zsemityzowanych Hurytów). Liczne imiona semickie wśród władców XIII dynastii wskazują na wcześniejsze wpływy Hyksosów na kręgi rządowe w Egipcie. Por.: J. Zabłocka., dz. cyt., s. 170.

w tym czasie stosunki handlowe z Mezopotamią, Cyprzem i Kretą, w której korzystał z pośrednictwa fenickiego miasta Byblos (byblos w języku greckim oznacza papirus).

Drugi Okres Przejściowy⁶⁸⁶ (lata pomiędzy 1786-1567 r. p.n.e.)⁶⁸⁷

Dzieje Egiptu od początku XVIII wieku okryte są dla nas całkowitą tajemnicą aż do roku 1730 p.n.e. Wówczas to doszło do inwazji obcych. Nowi władcy przyjęli tytulaturę farańską i tutejsze pismo⁶⁸⁸.

Od około 1720 roku p.n.e. na Egipt zaczęły naciskać ludy semickie. Hyksosi („władcy obcych państw”), pod wodzą Awarisa zdobyli Memfis (1674 r. p.n.e.) i obalili Średnie Państwo (1650 r. p.n.e.).

Hyksosi to po prostu gracka forma staroegipskiego określenia hekau-chasut, oznaczającego „władców obcych ziem”. Mało to konkretne. Naukowcy przypuszczają jednak, że – ponieważ wielu hyksoskich wodzów nosiło semickie imiona – mogli oni przywędrować z azjatyckich stepów na teren tzw. Żyznego Półksiężycza, skąd później zostali wyparci w głąb kraju faraonów.

Zawładnęli swoją pierwotną bazą wyjściową – Syrią/Kanaanem i północnym Egiptem. Podboje hyksoskie ułatwił znacznie postęp techniki wojennej, jakim było wprowadzenie do niej rydwanów. Do czasu przejścia tej techniki przez ludy, którym narzucili swą zwierzchność Hyksosi mogli sprawować swe rządy. Stworzenie własnych sił rydwanów przez następców wcześniejszych władców Egiptu wymagało nie tylko naśladownictwa budowy tych pojazdów (np. kół szprychowych, czy sztywnego dyszla), ale również hodowli nowych ras koni. W ówczesnych warunkach wymagało to stosunkowo długiego czasu.

Panowanie XV i XVI dynastii hyksoskiej nazywane jest Drugim Okresem Przejściowym⁶⁸⁹. W odróżnieniu od pierwszego okresu przejściowego, którego cechą

686 W pracy przyjmuję przyjęte prawie powszechnie w historiografii podziały historii Egiptu na okresy, w tym tzw. „okresy przejściowe”. Obejmują one czas rozbitcia feudalnego państwa i ogólnego kryzysu. Jedynowładztwo królów Egiptu XII dynastii upadło mimo trwałej podstawy ekonomicznej i umocnienia jakie dawała jej zawodowa armia oraz silna administracja. Ciągłość dynastii została, jednak przerwana na skutek bezpotomnej śmierci Neferusobek. (Zdaniem H. a Schlögl, Neferusobek została pozbawiona władzy przez Wegafa. Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 141.) Tak jak i w innych państwach tego okresu przerwanie ciągłości panowania dynastii wiązało się z wymianą ogromnej ilości elit (zarówno władcy, jak i ich rodziny żyli w związkach poligamicznych).

687 Guinness encyklopedia podaje daty Drugiego Okresu Przejściowego: 1640-1552 r. p.n.e., obejmuje on według autorów tej encyklopedii dynastie od XIV do XVII. T. Schneider ten okres ujmuję łącznie z czasami Średniego Państwa, podając daty od roku 1938 p.n.e. do roku 1759 p.n.e. [Por.: T. Schneider, dz. cyt., s. 365.]

688 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 70.

689 Nazwa „Okres przejściowy” jest intencjonalna. To polityka historyczna a nie historia. Pierwszy i drugi okres „przejściowy” jest nieporównywalny. Przejściowy wobec czego? Nie było przecież ciągłości państwa Egiptu do XVIII wieku p.n.e. i nie było jej później. Po pierwszym połączeniu Górnego i Dolnego Egiptu powstała idea wielkiego państwa, ale jego granice wytyczały możliwości panowania poszczególnych władców, nie zaś idea tego państwa jako takiego.

był podział państwa, Hyksosi⁶⁹⁰ utrzymali funkcjonowanie centralnej biurokracji⁶⁹¹, co umożliwiał, właśnie nowy środek komunikacji. Byli oni jednak zbyt nieliczni i mieli za małe kadry, by stworzyć własną administrację na terenie całego kraju.

Lata Drugiego Okresu Przejściowego obejmują panowanie XIII dynastii władców starożytnego Egiptu, rywalizujących z władcami Kois z XIV dynastii i władcami Awaris, stanowiącymi dynastie hyksoskie: XV i XVI, konkurujące później z XVII dynastią tebańską, będącą kontynuacją tejże, XIII dynastii.

Władcy XIII dynastii rezydowali początkowo w Ichi-tau (dziś wioska Liszt na południe od Kairu), a następnie w Tebach. Dynastia ta panowała w latach 1794-1648 p.n.e. (?). Listy królewskie wymieniają 50 władców tej dynastii, a kolejność i lata ich panowania wciąż stanowią temat dyskusji⁶⁹². Tylko o nielicznych z nich posiadamy nieco więcej informacji. Część historyków przypuszcza, że dojście do władzy tej dynastii nastąpiło po panowaniu królowej Sebeknefrure, bądź na skutek tego, że poślubiła ona księcia, który nie pochodził z linii królewskiej, inni, że doszło do tego na skutek uzurpacji⁶⁹³. Być może byli to synowie konkubin ostatniego panującego władcy XII dynastii⁶⁹⁴. Dwaj pierwsi władcy XIII dynastii panowali jeszcze nad całym Egiptem, lecz począwszy od trzeciego zabytki z nim związane znajdujemy tylko na terenie Górnego Egiptu⁶⁹⁵. Pierwszym władcą i założycielem XIII dynastii był Wegaf (lub Wegef lub Ugaf), który sprawował rządy prawdopodobnie w latach 1776-1774 r. p.n.e. (lub 1794-1792 r. p.n.e., lub 1759-1757 r. p.n.e., T. Schneider). Według Papirusu Turyńskiego władzę sprawował dwa lata, trzy miesiące i 23 dni. Objął rządy po bezpotomnej śmierci Neferusobek. Być może był spokrewniony z władcami XII dynastii. Pojawiają się też tezy, że władca ten w ogóle nie był spokrewniony z władcami poprzedniej dynastii. Imię króla wymienione jest również na tablicy królewskiej w Karnaku. Znany jest także ze steli i posągu, znalezione w Karnaku, steli z Mirgissa oraz posągu z Semna w Nubii. Wzmianki o tym władcy znaleziono również w świątyni Montu w Medamud na bloku Amenemhata VII. Prawdopodobnie zanim wstąpił na tron był jednym z dowódców wojskowych. W czasie jego panowania postępowała feudalizacja kraju, lokalni książęta uzyskiwali coraz większą

690 H-ykso-si (egip. hekau-chasut – „władcy obcych krajów”) byli ludem (lub organizacją wojskowo plemienną o korzeniach głównie semickich i huryckich), który osiedlał się w delcie Nilu od XIX wieku p.n.e. Moim zdaniem raczej siły zbrojne władców Egiptu (stworzone z jeńców, głównie z terenów Palestyny), których dowódcy wykorzystali kryzys państwa Egiptu, by sięgnąć po władzę. Ludom tym przypisuje się udoskonalenie techniki zbrojnej. To one wprowadziły rydwany, a także udoskonaliły technikę wytopu brązu. W 1786 roku p.n.e. podbili Egipt tworząc w nim własne dynastie panujące (XV i XVI). Wybudowali twierdzę w Awaris, która za ich panowania stała się nową stolicą państwa. W czasie swego panowania kontrolowali większą część Dolnego i Środkowego Egiptu. W Górnym Egipcie znaczną niezależnością cieszyli się tebańscy władcy z XVII dynastii, którzy walczyli z Hyksosami próbując zrzucić ich władztwo. Zmagania ich zakończył Ahmose (uważany za założyciela XVIII dynastii), który zdobył twierdzę Hyksosów – Awaris. Pokonując Hyksosów doprowadził ponownie do połączenia Górnego i Dolnego Egiptu w jedno państwo.

691 Por.: I. Geiss, dz. cyt., s. 53.

692 Problemy związane ze starożytną chronologią są niezwykle skomplikowane. Egipcjanie liczyli lata według lat panowania faraona. W ten sposób początek panowania każdego króla stanowił nowy punkt wyjściowy określania dat. Egipcjanie nie rozumowali kategoriami dynastii, a faraonowie nie mieli zwyczaju używania imion Amenhotepa, Ramzesa czy Tutmosisa I, II, III lub IV. Imię faraona, którego nazywamy Tutmosis I, na jego pomnikach i w dokumentach brzmi: Acheperkaru Tutmosis; Tutmosisa II nazywano Acheperenra Tutmosis; Tutmosis III zaś był nazwany Mencheperra Tutmosis itd. Por.: M. J. E. White, *Starożytny Egipt, jego kultura i historia*, przełożył Władysław Brodzki, Wrocław 1976, s. 133.

693 Por.: E. Driton, dz. cyt., s. 155. Prawomocność władców Egiptu wynikała z ich pochodzenia z rodziny królewskiej zarówno ze strony ojca, jak i matki.

694 Por.: M. Marciniak, *Historia starożytnego Egiptu...*, s. 99.

695 Por.: E. Driton, *Egipt Faraonów*, przełożyła Barbara Tyloch, Warszawa 1970, s. 153.

niezależność. Mnożyli się uzurpatorzy do tronu, dochodziło do częstych najazdów na kraj przez ludy ościenne. Rozdarty wojnami Egipt nie był w stanie się im przeciwstawić⁶⁹⁶.

Według niektórych badaczy historii Egiptu kolejnymi władcami byli Amenemhetsenbef (niektórzy historycy utożsamiają go jednak z Amenemhatem V) oraz Sechemrechutai. Amenemhat V panował od 1796 do 1793 roku p.n.e., (lub też 1786-1781 roku p.n.e.)⁶⁹⁷. Według Kanonu Turyńskiego, trzeci władca XIII dynastii, który panował cztery do pięciu lat. Jednym z niewielu zabytków, dokumentujących istnienie tego władcy jest wzmianka o nim umieszczona w Karnaku oraz fragmenty rozbitej statuy, odnalezionej na Elefantynie. Występuje tam pod imieniem Ameny Chemau. Miejsce pochówku władcy nie zostało odnalezione.

Równie niewiele wiemy o kolejnych władcach tej dynastii. Czternasty król XIII dynastii, Hor I, panował najprawdopodobniej przez bardzo krótki czas, w związku, z czym nie zdążył wybudować dla siebie piramidy, która w tej dynastii była miejscem wspólnego pochówku królów. Hor jest znany przede wszystkim z pochówku w Dahsur, przy Amenemhacie III. Sobekhotep II, szesnasty król z XIII dynastii, znany jest z inskrypcji na kilku monumentach, w tym statuy z czerwonego granitu, znajdującej się obecnie w Muzeum Brytyjskim, z budynków w Luksorze i Madamud. Był prawdopodobnie synem Amenemhata VII i królowej Nubhetepri. Rządził około 3-6 lat. Wiadomo również, że jedna z jego żon nosiła imię Ij, natomiast jego wezyrem był Ankhu.

Dwudziesty pierwszy król XIII dynastii z czasów Drugiego Okresu Przejściowego, Sobekhotep III, panował prawdopodobnie w latach 1708-1705 p.n.e. Według Kanonu Turyńskiego panował trzy lata i dwa miesiące. Dzięki kilku zabytkom, które przetrwały do naszych czasów znane są koligacje rodzinne Sobekhotepa. Zabytki te to m.in. skarabeusze genealogiczne, ołtarz na wyspie Sahel oraz inskrypcje skalne w okolicach Armant. Sobekhotep był synem Boskiego Ojca Mentuhotepa i Juhetibu, którzy oprócz niego mieli dwóch synów – Seneba i Chau. Znane są także imiona dwóch żon Sobekhotepa. Były to Senebhenaes i Neni, ze związku, z którą narodziły się dwie córki Juhetibu i Dedetanket. Władca znany jest także dzięki rozbudowie świątyni Senusereta III w Medamud oraz działalności budowlanej w Tod i Elkab oraz być może także z Karnaku. Dwudziesty drugi król XIII dynastii, Neferhotep I, panował prawdopodobnie w latach 1705-1694 p.n.e.⁶⁹⁸ Był najstarszym synem Haanchefa - arcykapłana z Abydos i Kem. Wraz ze swym młodszym bratem Sobekhotepem IV, uważani są za najważniejszych władców XIII dynastii. Według Kanonu Turyńskiego sprawował władzę jedenaście lat. Jego żoną została Senebsen, z którą miał syna Haanchefa i córkę Kemi (imiona po dziadkach). Stolicą Neferhotepa było Iczitai – stolica założona przez twórców XII dynastii. Władca znany jest z listy królewskiej i posągu z Karnaku, posągu z Fajum, posągu ze świątyni Hekaiba na Elefantynie, ze steli z Abydos, w tekście, których zakazał budowy nowych grobowców. Na reliefie znalezionym w Byblos król ukazany jest w pozie władcy i zwierzchnika, co jest dowodem zwierzchności Egiptu nad tymi ziemiami. Najprawdopodobniej panował nad całym obszarem Obydwu Krajów z wyjątkiem szóstego nomu Dolnego Egiptu, którego stolica Ksois była rezydencją

696 Por.: B. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 279.

697 Według T. Schneidera Amenemhat I panował w latach 1746-1743 p.n.e.

698 Według H. a Schlögl'a panował w latach 1741-1730 p.n.e.

XIV dynastii, później również siedzibą władców hyksoskich.

Sobekhotep IV prawdopodobnie panował w latach 1694-1685 p.n.e.⁶⁹⁹, choć jedynym zabytkiem dokumentującym najwyższy rok jego panowania jest stela z Edfu, poświęcająca ósmy rok jego panowania. Był synem Haanchefa i Kem. Wraz ze swym starszym bratem Neferhotepem I, uważani są za najważniejszych władców XIII dynastii. Sobekhotep był ostatnim władcą dynastii, rządzącym całym obszarem Egiptu i mającym zwierzchność nad Dolną Nubią, którego władza jest udokumentowana. Tablica królewska z Karnaku wymienia Sobekhotepa zaraz po Neferhotepie, pomijając krótkie, niespełna roczne panowanie ich brata Sahathora. Dzięki skalnej inskrypcji z Wadi Hammamat znane są imiona członków jego rodziny. Byli nimi – żona Czan oraz synowie Haanchef-Ijchernefer, Sahathor, Sobekhotep – (być może Sobekhotep V), Sobekhotepdżadza oraz córka Nebetiuwet. o sprawnych rządach tego władcy może również świadczyć stela z Teb, choć zachowana jedynie we fragmentach przedstawia wojenną wyprawę do Dolnej Nubii. Niezwykle ważnym świadectwem władzy Sobekhotepa jest jego dekret z Karnaku, ustanawiający nadanie dla świątyni Amona. Sobekhotep jest jednym z nielicznych władców tamtego okresu, po którym, mimo upływu z górą 3600 lat zachowało się wiele świadectw. Kolosalne posągi ze świątyni Ptaha z Memfis, nadania i renowacje w Tebach m.in. posagu Mentuhotepa II i Senusereta II. Zachowało się także wiele drobnych przedmiotów m.in. naczynia fajansowe i gliniane, pierścienie i skarabeusze z jego imieniem. Sobekhotep rezydował w Ichtai – stolicy założonej niegdyś przez twórcę XII dynastii – Amenemhata I, w Dolnym Egipcie. Znane jest także kilka imion jego dostojników dworu m.in. wezyra Ijmeru-Neferkare oraz zarządcy dóbr Nebancha. Prawdopodobnie to za czasów panowania Sobekhotepa miasto Hut-uret zostało zdobyte przez Hyksosów, gdzie założyli oni swoją stolicę.

Sobekhotep V prawdopodobnie panował w latach 1685-1680 p.n.e. Przypuszczalnie był synem Sobekhotepa IV i królowej Czan. Może na to wskazywać wspólne przedstawienie obu postaci – króla Sobekhotepa i księcia Sobekhotepa na inskrypcji w Wadi el-Hudi. Żoną Sobekhotepa V była prawdopodobnie Chaesneb. Król wzmiankowany jest na tablicy królewskiej w Karnaku oraz na Kanonie Turyńskim, według którego rządy sprawował cztery lata, osiem miesięcy i 29 dni⁷⁰⁰. Jednym z ostatnich królów XIII dynastii z czasów Drugiego Okresu Przejściowego był Neferhotep III. Prawdopodobnie panowanie rozpoczął około roku 1630 p.n.e. Jednym z nielicznych świadectw o tym królu jest stela odnaleziona w 3. pylonie w Karnaku. Znajduje się na niej tytulatura Neferhotepa. Przedstawiony jest jako król-wojownik, obrońca Teb, ukochany przez swych żołnierzy po raz pierwszy noszący koronę cheperesz – błękitną, będącą oznaką władzy noszoną w czasie działań wojennych. Przedstawienie władcy w wojennej koronie i jako obrońcy Teb, a nie całego Egiptu może oznaczać, iż jego władza nie sięgała poza Tebaidę, co może oznaczać odłączenie się Nubii oraz utratę Delfy na rzecz Hyksosów.

Zdaniem B. Kwiatkowskiego monarchowie XIII dynastii choć usiłowali nawiązać swoimi imionami do władców XII dynastii nie zdołali utrwalić swych imion. Nie ukształtowała się jedna silna rodzina królewska: władcy XII dynastii panowali krótko, wydaje się, że następcy często nie byli spokrewnieni z poprzednikami. Kilku

699 Według H. A. Schlögl, był bratem Neferhotepa i panował w latach 1730-1720 p.n.e.

700 Por.: N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004; B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002; T. Schneider, *Leksykon faraonów*, Warszawa-Kraków 2001.

krótko żyjących faraonów i ich coraz bardziej potężnych wezyrów rządziło rozpadającym się powoli Egiptem, aż wreszcie kraj podzielił się na luźno powiązane, niezależne miasta i państwa⁷⁰¹.

Na główną przyczynę osłabienia państwa w tym okresie wskazują niezwykle niskie wylewy Nilu, był nią kryzys gospodarczy spowodowany zmianami klimatycznymi (suszą). Jego następstwem mogły być częste okresy głodu i chorób zakaźnych, i w konsekwencji znaczny spadek liczby ludności. W Delcie, zwłaszcza we wschodniej jej części, pod wpływem rosnącego naporu plemion z Azji usamodzielnili się niektórzy dowódcy palestyńskich oddziałów armii egipskiej. Jeden z nich, Salitis, około 1650 roku p.n.e. zagarnął rezydencję królewską Icz-Tawi i przejął koronę Egiptu. Później Egipcjanie nazwali go oraz pięciu jego następców hik-hosfe, tj. „władcy z obcych krajów”; określenia tego używali też sami królowie hyksoscy. Był to, więc tytuł władcy, a nie – jak mylnie przekazała tradycja grecka – określenie etniczne⁷⁰².

Obok sześciu władców hyksoskich, członków XV dynastii, wyróżnionych przez historiografię określeniem „wielkich”, panowała w tym czasie inna dynastia obcego pochodzenia, dynastia XVI, których przedstawicieli przyjęto nazywać Hyksosami Małymi. Jest rzeczą pewną, że Hyksosi Wielcy, mimo używania tytułu „królów Górnego i Dolnego Egiptu” nie panowali nad całym krajem. Ich władza, podobnie jak w zależnych od nich (lub kontrolowanych przez nich) księstwach gdzie panowali reprezentanci XVII i XVIII dynastii, nie była dziedziczna. Zmiany na tronie dokonywały się z reguły na drodze przewrotu, a podstawą władzy była we wszystkich wypadkach armia, której trzon stanowiły formacje pochodzenia azjatyckiego⁷⁰³.

Jednym z najistotniejszych zagadnień tego okresu jest wyjaśnienie stosunków łączących współczesne sobie dynastie. Na podstawie wiadomości o koegzystencji władców tebańskich i królów z dynastii Hyksosów przypuszczać można, że Egipt w owym czasie był swego rodzaju federacją państw wasalnych, które płaciły daniny królowi z Memfis. Za powyższą hipotezą przemawia fakt, że w administracji najważniejszym stał się urząd zarządcy skarbcza. Wnioskować stąd można, że urząd podatkowy był główną płaszczyzną, na której rozwijały się stosunki między poszczególnymi państwami. Brakuje natomiast danych, które mogłyby wyjaśnić stopień ich zależności od Hyksosów w pozostałych dziedzinach życia, a także ich organizację wewnętrzną, gdyż liczne urzędy, znane z okresu poprzedniego, zniknęły⁷⁰⁴. Użycie pojęcia federacja (nawet „swego rodzaju federacja”) jest nieco mylące. Nie doszło przecież do jakiegś oddolnej próby federalizacji, nie było też instytucji integrujących różne państwa wasalne. Władza została narzucona wcześniej istniejącym państewkom feudalnym z zewnątrz i ograniczała się prawie wyłącznie do działalności fiskalnej.

XIV dynastia (od około 1710 r. p.n.e. do ok. 1590 r. p.n.e.)⁷⁰⁵

701 Por.: B. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 280.

702 Por.: J. Zabłocka, dz. cyt., s. 170.

703 Por.: J. Zabłocka., dz. cyt., s. 171.

704 Por.: J. Zabłocka, dz. cyt., s. 171-172.

705 XIV dynastia (ok. 1786-1603 p.n.e. ?). W kronikach znalazło się 66 imion władców z tego okresu oraz kilka niepotwierdzonych, znanych z pojedynczych zapisów. Stolicą było Xoïs w delcie Nilu. Władcy z tej dynastii panowali nad Dolnym Egiptem. T. Schneider nie podaje dat panowania tej dynastii. Imiona władców XIV dynastii: Nehesi; Khatire; Nebfawre; Sehebre; Meridjefare; Sewadjkare II; Nebdjefare; Wbenre; (zatarty

Lista władców XIV dynastii, choć zawierająca aż 50 imion królewskich, jest zaledwie fragmentem spisu panujących, jaką przekazał nam Papirus Turyński. Dynastia XIV władców umiejscowiła się w zachodniej Delfcie z rezydencją w Ksois. Władcy, znani nam jedynie z imienia, musieli płacić trybut Hyksosom, tworzącym XV i XVI dynastię, a rządzącym we wschodniej Delfcie, w Awaris, z silnym wpływem rozciągającym się na resztę kraju⁷⁰⁶.

Jednym z nielicznych władców tej dynastii, którego panowanie udokumentowane jest przez zabytki był Nehesi, (Nubijczyk). Jego panowanie poświadczają: m.in. obelisk przed świątynią Setha w Raahu (Delta pn-wsch), dwie stele z Tell Habwe, skarabeusze, filar z Tanis z wymienionym imieniem matki Nehesiego, Peret. Zdaniem M. Bietaka, ojcem Nehesiego mógł być egipski zarządca, lub wojskowy, który w tym czasie uzurpował sobie władzę królewską w pn-wsch Delfcie. Papirus Turyński umieszcza Nehesiego na drugim miejscu listy królów XIV dynastii.

Panowanie Hyksosów [XV dynastia⁷⁰⁷ (1674-1567 r. p.n.e.) i XVI dynastia⁷⁰⁸ (1684-1567 r. p.n.e.)]

Przedstawione powyżej i poniżej informacje i wnioski dotyczące panowania XIV-XVII dynastii są bardzo hipotetyczne, dyskusyjne. Papirus Turyński podaje, że XIV-XVII dynastia panowała przez 15 wieków. Później ten czas zredukowano do lat dwustu, są też tacy śmiałowicze, którzy redukują go do lat dwudziestu⁷⁰⁹, poniżej opierając się o wyniki najnowszych badań piszą o nieco ponad stuletnim panowaniu Hyksosów nad Dolnym i Środkowym Egiptem. Czasy od upadku XIII były okresem prób odbudowy (budowy na nowo) państwowości nad Nilem, oczywiście nie możemy

hieroglif)djefare; (zatarty hieroglif)wbenre; Awtibre; Herwibre; Nebsenre; Sekheperenre; Djedkherure; Sankhibre; Kanefertumre; Sekhem(zatarty hieroglif)re; Kakemetre; Neferibre; A(dwa zatarte hieroglify) (?); Kha(zatarty hieroglif)re; Ankhkare; Semen(zatarty hieroglif)re; Djed(zatarty hieroglif)re; Senefer(zatarty hieroglif)re; Menibre; Djed (zatarty hieroglif)re; Inek (zatarty hieroglif); i (dwa zatarte hieroglify); Ip (dwa zatarte hieroglify); Hebi; Apel; Hep; Shemsu; Meni (zatarty hieroglif); Wrkai; (zatarty hieroglif) kare; (zatarty hieroglif) kare; Hepu (zatarty hieroglif) (albo (zatarty hieroglif)nre); (zatarty hieroglif) annati (albo (zatarty hieroglif) kare; Bebnem; Iuf (dwa zatarte hieroglify); Seth II; Sinu; Hor III; Nibef; Penestensepti; Kherhemwetshepsut; Khuihemwet.

706 Posiadamy bardzo niewiele dokumentów odnośnie do tego okresu. Zarówno Manethon, jak i Papirus Turyński podają bardzo liczne imiona władców XIV-XVI dynastii, ale ponadto nie możemy o nich zbyt wiele powiedzieć. Dochodzi do tego, że część historyków określa czas ich panowania na XV wieków, dwieście, a nawet dwadzieścia lat. [Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry. Cywilizacja Starożytnego Egiptu*, tłumaczenie: Irena Zawadzka, s. 70.] Zdaniem M. Marciniaka było trzydziestu władców tej dynastii i niektórzy z nich panowali równocześnie z władcami XIII dynastii. Czas ich panowania był okresem całkowitego chaosu. Por.: M. Marciniak, *Historia starożytnego Egiptu...*, s. 100.

707 XV dynastia (dynastia Wielkich Hyksosów) (ok. 1674-1567 p.n.e.). Imiona egipskie i greckie władców: Maibre Szeszi/Salitis; Meruserre Jakobher; Seuserence Chain; Auserre Apopi, Apophis I; Nebchepeszre Apopi, Apophis II; Aakenenre Apopi, Apophis III; Aasehere Chamudi. [Według T. Schneidera panowanie tej dynastii przypadało na lata 1630-1522 p.n.e.]

708 XVI dynastia (dynastia Małych Hyksosów) (ok. 1684-1567 p.n.e.). [E. Drioton datuje lata panowania tej dynastii na okres pomiędzy rokiem 1622 p.n.e. a 1580 p.n.e.] Prawdopodobnie wasale Wielkich Hyksosów, pewnych jest tylko osiem imion książąt z tej dynastii. Imiona władców: Anat-Her; Weser-Anat; Semqen; Seket; Wasa (Wadj(ed)); Qar; Seneferanchre Pepi III; Beb-ankh; Nebmaat; Nikare II; Meribre; Aahetepre; Aaneterre; Nebwankhre; Ahetepre; Nebwesserre; Khaweserre; Khaimure; Yakob-baal; Yakobaam (albo Yakobner); Yam; Amu; Nia(zatarte znaki). T. Schneider nie wymienia władców tej dynastii i używa określenia – lokalni władcy. [T. Schneider, dz. cyt., s. 366.]

709 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 70.

mówić o ciągłości państwa; nie tylko władzy, ale i społeczeństwa.

Według jednej z hipotez przejęcie władzy przez dwie dynastie hyksoskie nastąpiło nagle, w wyniku ruchów ludnościowych, jakie miały miejsce na terenie Azji Zachodniej w tym okresie. Ostatnio jednak nauka przyjmuje założenie, że Hyksosi (eg. *Hk'h'swt* – *władca obcych ziem/pustyni*), wywodzący się plemiona obcego pochodzenia⁷¹⁰, drogą powolnej infiltracji (datującą się już od czasów XII dynastii) opanowali wschodnie tereny delty. Stale osiedlające się tam plemiona stały się w końcu tak liczne, że wybrały sobie jednego władcę (Salatisa), zorganizowały państwo i założyły już około roku 1730 p.n.e. twierdzę Awaris we wschodniej części delty Nilu, która stała się ich stolicą⁷¹¹. Z niej kontynuowali ekspansję w kierunku południowym wzdłuż wschodnich granic Delty, w kierunku Memfis. Przez cały okres swego panowania, jednak nie zdobyli trwałej władzy nad Górnym Egiptem, zadowolając się pobieraniem rocznej daniny.

Może to zbyt śmiała hipoteza, ale wydaje mi się prawdopodobnym, że Hyksosi byli również najemnikami sprowadzonymi jeszcze w czasach XII dynastii. Twierdza musiała powstać za zgodą władców egipskich. W kolejnych pokoleniach byli żołnierze hyksoscy osiedlali się na terenie wschodniej Delty, natomiast do armii przyjmowano kolejnych najemników hyksoskich⁷¹². Dowodem potwierdzającym taką hipotezę mogą być słowa Kamose, przed wyruszeniem przeciwko Hyksosom i ich pokonaniem: *Awaris między dwoma rzekami (Deltą podległą Hyksosom) pozostawię zniszczone, bez mieszkańców, zniszczywszy ich miasta i mieszkania, które staną się na zawsze wzgórzami gruzów z powodu szkody, jaką wyrządzili w Egipcie oddając się w służbę Azjatów. Zdradzili Egipt, swoją królową*⁷¹³.

Chciałbym tu ponownie zastanowić się nad ówczesnym pojmowaniem pojęcia Egipt i Egipcjanin. Historyk, za którym podałem powyższy cytat, E. Driton, wspomina

710 Niektóre ze znanych nam imion wodzów hyksoskich są semickie (np. Jakobher, Anather), inne jak Chian czy Bnon wyglądają na huryckie. [Por.: F.Daumas, *Od Narmera do Kleopatry. Cywilizacje Starożytnego Egiptu*, tłumaczenie Irena Zawadzka, Warszawa 1973, s. 70.] Zdaniem Guillemetta Andreu, pojęciem Hyksosi Egipcjanie określali pochodzące z Azji grupy „obcych” przybyszów, które przenikały do Delty wschodniej, gdzie osiadły i założyły sieć kantorów handlowych. Początkowo koegzystencja obu grup miała charakter pokojowy. W wyniku kryzysu Średniego Państwa napływ Hyksosów powiększył się i wówczas sięgnęli oni po władzę centralną. Por.: Andreu Guilmette, *Egipt w czasach piramid*, przełożył Maciej G. Witkowski, Warszawa 2012, s. 57

711 François Daumas, sugeruje, że założenie „stolicy” w tym miejscu było dowodem *zręczności politycznej* Hyksosów, moim zdaniem, to nadinterpretacja. Rządy Hyksosów w Egipcie, które zdobyli dzięki chwilowej przewadze w posiadanej technice zbrojnej (rydwan i żelazo), początkowo sprowadzały się do zwykłej grabieży i ściąganiu haraczu, później narzucaniu zwierzchności wasalnej. Awaris było początkowo przygraniczną twierdzą, która z czasem przekształciła się w centrum władzy politycznej. Por.: F. Daumas, dz. cyt., s. 70.

712 Już po postawieniu tej hipotezy znalazłem następujące informacje: Jeden ze świątynnych tekstów opisuje Ramzesa II jako króla, który *przenosi Nubię do Delty, a Azjatów do Nubii. Umieścił Beduinów (Szasu) w kraju zachodu i osadził Libijczyków (Czemehu) w górach (na wschodzie)*. Podobne stwierdzenie można znaleźć w odniesieniu do Ramzesa III i Libijczyków, którzy po wzięciu w niewolę *musieli przekroczyć Nil zostali przewiezieni do Egiptu i rozmieszczeni tam jako wojska zwycięskiego króla*. Przynajmniej początkowo jeńcy mogli być trzymani w odrębnych obozach. Na dwóch stelach ze świątyni Totmosa IV zanotowano założenie osiedli, dla pojmanych przez króla w palestyńskim mieście Gezer oraz w nubijskiej krainie Kusz. Syn władcy, Amenhetop III, otoczył swą świątynię grobową osiedlami Hurytów, a nazwa miejscowa w Memfis „pole Hetytów”, być może wywodziła się z podobnego obozu. Chwaląc się swymi osiągnięciami, Ramzes III dodaje wymowne szczegóły losu pojmanych grup: *Ustanowiłem ich przywódców w twierdzach noszących moje imię. Wyznaczyłem wśród nich dowódców łuczników, przywódców plemion, zostali napiętnowani – jako niewolnicy – kartuszem z moim imieniem, tak samo potraktowano ich żony i dzieci*. [Wikipedia, hasła: *Ramzes II*; *Ramzes III*.]

713 Cytat za: E. Driton, *Egipt faraonów*, przełożyła Barbara Tyloch, Warszawa 1970, s. 164.

o papirusie znajdującym się obecnie w Muzeum w Brooklynie, który podaje szczegółową listę osób zatrudnionych przy pracach rolniczych w Tebach za panowania trzynastej dynastii. Pozwala ona stwierdzić, że liczba Azjatów przekraczała wówczas połowę osób zatrudnionych. Autor ten sugeruje, że pracownicy ci stanowili wsparcie dla inwazji Hyksosów⁷¹⁴. To bardzo nieprawdopodobna teza, tym bardziej, jeśli uwzględni się ówczesne możliwości przekazu informacji. Tzw. ludy azjatyckie były bardzo zróżnicowane kulturowo i teza o jakiejś *wspólnocie* tych robotników z hyksoskimi wojownikami jest, co najmniej nieprawdopodobna. Wspomniana lista dowodzi jednak, że mimo ponad tysiącletniego istnienia państwowości nad Nilem, nie doszło jeszcze do utworzenia się tam jednolitego kulturowo społeczeństwa. Obcy kulturowo byli najemni wojownicy, obcy kulturowo robotnicy rolni, często potomkowie sprowadzonych tu wcześniej niewolników, często obcego pochodzenia służba dworska, a i monarchowie przez swe małżeństwa z córkami sąsiadów zapewne nie zawsze utożsamiali się z resztą społeczeństwa. Jak wiemy, założycielami dynastii zostawali też przedstawiciele elit z państw ościennych.

Potęga Hyksosów stała się tak wielka, że założyli nową dynastię, przypuszcza się jednak, że na południu Egiptu supremacja ich była czysto nominalna. Po latach walk lokalni niezależni książęta tebańscy osiągnęli „zbrojny pokój” z ich władcami, zdobywając przywileje i prawa w obszarze Delt, (prawo tranzytu przez te terytoria oraz prawo pasterskie na żyznych obszarach Delt).

Hyksosi stopniowo przejmowali kulturę egipską i ulegali asymilacji z ludnością miejscową, przypuszcza się jednak, że nie przyjęli wielu zwyczajów ludności miejskiej. Przed przeniesieniem się do Memfis ich stolicą i rezydencją władców było Awaris (późniejsze Tanis). Stanowił ją wojskowy obóz o masywnych wałach, obsadzony garnizonem złożonym z ciężkozbrojnych oddziałów. Stąd dokonywali swych grabieżczych wypraw. Wprawdzie władcy hyksoscy przyjmowali tytuł „Syna Re”, ale nie wpłynęło to na legitymizację ich władzy. Byli dowódcy oddziałów nomadów nie mieli czasu, by poznać tajniki rządów uzależnionego państwa. Styl ich życia, poza większą różnorodnością i barwnością dworskiego życia, które umożliwiały łupy i ściągane daniny, niewiele odbiegał od poziomu życia wodzów nomadów.

Imiona ich władców pisano hieroglifami w kartuszach, zgodnie ze zwyczajem egipskim. Jak podaje Menhaton, dynastię XV tworzyło tylko sześciu władców, z których najbardziej znanym jest 'A'popi. Papirus z Turynu podaje dziewięciu władców z XVI dynastii, niestety, imiona ich nie zachowały się na tym dokumencie⁷¹⁵. Zdaniem Dritona dynastia ta mogła obejmować tron tylko przez 42 lata, w ciągu, których Apopi III rządził przynajmniej 33 lata. Aauserre Apopi III był tym władcą hyksoskim, przeciwko któremu zbuntował się Kamose⁷¹⁶. Grupa uczonych, której reprezentantem jest J. von Beckerach, przypuszcza, że XVI dynastię tworzyli wasale

714 Por.: E. Driton, *Egipt faraonów*, przełożyła Barbara Tyloch, Warszawa 1970, s. 158.

715 Zdaniem Dritona: *Dwie listy zaczerpnięte z Manethona zostały z pewnością źle sporządzone przez kopistów, a lista Papirusu z Turynu zachowała tylko imię szóstego króla, nie odpowiadające zresztą imionom wymienionym przez Manethona. Król Assiz tego ostatniego mógłby być królem Szeszi (?) wymienionym na niektórych skarabeuszach z tego czasu.* [E. Driton, *Egipt faraonów*, przełożyła Barbara Tyloch, Warszawa 1970, s. 160-161.]

716 Por.: E. Driton, *Egipt faraonów*, przełożyła Barbara Tyloch, Warszawa 1970, s. 162.

Hyksosów panujący bądź w Dolnym, bądź w Środkowym Egipcie⁷¹⁷.

Z tego okresu pochodzą odkryte na terenie egipskiego pałacu, zakopane wówczas, szczątki ogromnych ludzkich dłoni⁷¹⁸. W sumie odkryto szczątki aż 16 ludzkich prawych dłoni. Wielkość kości może wskazywać na to, że należały do wojowników. Badane ruiny były niegdyś częścią starożytnej miejscowości Awaris – obecnie na tych terenach wznosi się miasto Tell el-Dabaa. Odkrycie to potwierdza przypuszczenie, że żyjący w tej epoce władcy egipscy mogli po wygranej bitwie rozkazać swym żołnierzom, by odcinali poległym wrogom prawą dłoń, aby łatwiej ich policzyć. Inna hipoteza zakłada, że odcinano dłonie żywym, wziętym do niewoli wrogom. Na wielu staroegipskich malowidłach pojawiał się motyw bezrękich wojowników. Zabieg odcięcia ręki mógł mieć również znaczenie symboliczne. Wojownik bez dłoni pozbawiony był swojej siły i chwały już do końca życia, natomiast odcięte kończyny, jako trofea wojenne, można było sprzedać po powrocie do rodzinnego miasta. Naukowcom jednak nie udało się jeszcze określić, do której ze stron należały znalezione szczątki dłoni. Nie wiemy, kto zapoczątkował ten niezwykle zwyczaj obcinania prawych dłoni, choć wzmianki o nim pojawiają się w wielu starożytnych pismach i malowidłach.

Warto tu zastanowić się jaki wpływ na dzieje tego regionu miał wybuch wulkanu na Santorini (Thera). Prof. Costas Synolakis, ekspert w dziedzinie badań tsunami, uważa, że erupcja wulkanu na greckiej wyspie ok. 1600 r. p.n.e. mogła wywołać gigantyczną falę pływową, która uderzyła w deltę Nilu. Mogło to wywołać opisywane w Biblii „rozstąpienie morza”. Prawdopodobnie w wyniku błędów w przekładzie uznano później, że chodziło o „rozstąpienie się” Morza Czerwonego. Komputerowe symulacje erupcji wulkanu na greckiej wyspie pokazują, że wskutek zapadnięcia się olbrzymiej masy lądu (z powierzchni znikło prawie dwie trzecie całej wyspy) powstała gigantyczna fala tsunami, wysoka na prawie 200 m i przemieszczająca się z prędkością niemal 650 km/godz. Była to, jak twierdzą naukowcy, jedna z największych fal w historii i musiała dotrzeć do wybrzeży Egiptu. Patrząc na zwykłe fale, widzimy, jak najpierw zabierają wodę z wybrzeża, a potem rozbijają się o brzeg. W przypadku tak wielkiego tsunami zassane musiały zostać miliardy litrów wody, nie tylko z samego wybrzeża i zatok, lecz także z uchodzących do morza rzek i pobliskich jezior, a to mogło spowodować cofnięcie się mórz na około dwie godziny. Pominąłbym rozważania na tematy „biblijne”⁷¹⁹, myślę, że ciekawsze są hipotezy na temat zniszczeń wybrzeży Morza Śródziemnego, w tym delty Nilu.

W niepodbitej przez Hyksosów środkowej i południowej Doliny Nilu rządili wielcy obszarnicy, z których każdy niemal uważał siebie za syna Re i za króla Dolnego i Górnego Egiptu. Pozostawali oni w zależności politycznej od Hyksosów.

⁷¹⁷ Por.: *Starożytny Egipt*, pod red. Albertyny Szczudłowskiej, Warszawa 1978, s. 100.

⁷¹⁸ Odkrycia dokonał zespół archeologów pod kierownictwem Manfreda Bietaka, profesora egiptologii z Uniwersytetu Wiedeńskiego. Znalezione kości dłoni znajdowały się w 4 podziemnych jamach. W dwóch z nich, umiejscowionych przed salą tronową, zakopano po jednej ręce. Są to, najprawdopodobniej, najstarsze ze wszystkich znalezionych kości. Kolejne elementy szkieletów kości dłoni odkryto w dwóch jamach znajdujących się przed pałacem.

⁷¹⁹ Z drugiej strony hipoteza „biblijna” jest warta przemyślenia. Porównując Biblię ze znacznie późniejszymi wprowadziami, ale również spiszanymi przez kronikarzy na bazie wcześniejszych przekazów (głównie ustnych), np. Kroniki Galla, a zwłaszcza Kadłubka, zauważamy, że ich autorzy łączyli w swych relacjach wydarzenia z różnych epok, często je mieszając. Podobnie mogli postępować autorzy Biblii. Wybuch Thery miał miejsce pomiędzy 1650-1625 rokiem p.n.e.

Będący prawdopodobnie potomkami poprzedniej dynastii egipskiej arystokracji wypracowali nową formę rządów, rodzaj monarchii elekcyjnej. W czasie organizowanych okresowo zjazdów wybierali swojego zwierzchnika. Ten zwyczaj, a zapewne również polityka mariaży doprowadziły do wyłonienia się wśród nich hegemonów – królów tebańskich. To wokół nich doszło do koncentracji sił opozycji zmierzających do obalenia zależności od Hyksosów.

Panowanie XVII dynastii⁷²⁰

Wykorzystując osłabienie Hyksosów nomarchowie tebańscy, którzy umocnili się w Górnym Egipcie, zaczęli gromadzić siły, by wystąpić przeciwko obcym władcom. Nomarchowie ci byli założycielami XVII dynastii (1650 – 1567 r. p.n.e.), która – jak podaje papyrus z Turynu i inne zabytki – liczyła 15 władców⁷²¹.

Założycielem tebańskiej XVII dynastii był Antef V panujący w latach 1625 – 1622 p.n.e. (Schlögl). Zarówno o nim, jak i jego następcach posiadamy bardzo niewiele informacji. Sobekemsaf I, trzeci król XVII dynastii panował w latach 1619-1603 p.n.e. Jego żoną była Nubemhat. Dowody jego działalności zachowały się w mieście Medamund⁷²². Sobekemsaf II panował prawdopodobnie w latach 1576 – 1573 p.n.e. Był synem Sobekemsafa i i królowej Nubemhat. Jego następcami zostali prawdopodobnie dwaj jego synowie; Antef VI i Antef VII. Antef VI (Antef Starszy) syn Sobekemsafa II, brat Antefa VII. Według inskrypcji został spłodzony przez syna Re Sebeksemsafa. Antef VII panował prawdopodobnie przez niecały rok w 1568 roku p.n.e. Zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach, być może zamordowany. Był synem Sobekemsafa II i być może królowej Nebemhat, ojcem Senechtenre Tao I, swego następcy i bratem swego poprzednika, Antefa VI⁷²³.

Na papiirusie z Turynu pewne są tylko trzy nazwiska: Sekenenre'T'a' i – Wielki, Sekenere'T'a' II – Śmiały i Ka'mes. Dwaj pierwsi z podanych władców uważani są przez niektórych historyków za prawdopodobnie te same osoby. Mimo coraz większej niezależności pierwsi władcy musieli jednak w dalszym ciągu składać daniny władcom hyksoskim, choć nie jest wykluczone jednak, że już za ich panowania doszło do pierwszych walk z obcą dynastią. Wspomina o tym opowiadanie zachowane na papiirusie Sallier I. Jednym z dowodów walki może być też mumia Sekenere'T'a' I, nosząca ślady ran głowy. Na tej podstawie można przypuszczać, że zginął nagle, zabity prawdopodobnie w bitwie z Hyksosami.

Władca Sekenenre Tao II lub Ta'o, zwany Walecznym był synem Senachtenre

720 Początkowo wasale Wielkich Hyksosów, później się od nich uniezależnili prowadząc z nimi wojnę. Imiona egipskie i greckie władców XVII dynastii (1650-1567 r. p.n.e.): Nebuchepeture, Antef V; Sechemre Uahchau, Rehotep; Sechemre Wadzhchau, Sobekemsaf I; Sechemre Sementau, Dzehuti; Sanchenre, Mentuhotep VII; Suadzenre, Nibirau I; Nibirau II; Semenre; Seuserenre; Sechemre Sedtau Sobekemsaf II; Sechemre Wepmaat Antef VI; Sechemre; Heruhormaat Antef VII; Senachtenre Tao (albo Taa); Sekenenre Tao (albo Taa); Uadzhepetere Kamose, Kamosis. T. Schneider podaje jako lata panowania władców tej dynastii okres pomiędzy 1625 a 1539 p.n.e.

721 Por.: M. Marcinkiewicz, *Historia starożytnego Egiptu...*, s. 101.

722 Został pochowany w Tebach Zachodnich. Jego grobowiec został odkryty i zrabowany przez tubylców w 1827 roku. Mumia faraona w momencie odkrycia była dość zniszczona.

723 Antef VII jak również jego brat, poprzednik Antef VI, zostali pochowani na zachodnim brzegu Teb w Dra Abu al-Naga gdzie odnaleziono ich splądrowane groby. Za wstawiennictwem Auguste Mariettea trumny obu braci – władców, przekazane zostały do kolekcji egipskiej w Luwrze, gdzie znajdują się do dziś.

Tao i i królowej Tetiszeri, panował prawdopodobnie w latach 1592 – 1556 p.n.e.⁷²⁴ (władał ośmioma nomami Górnego Egiptu od Elefantyny po Abydos). Jego Wielką Małżonką była Ahhotep I, ze związku, z którą urodzili się jego synowie, Ahmose-Sipair oraz następcy: Kamose i Ahmose. Uważany za władcę, który rozpoczął walki z Hyksosami, a tym samym rozpoczął proces wyzwolenia Dolnego Egiptu spod ich władzy, a co za tym idzie, proces zjednoczenia kraju. Córką Sekenenre Tao II i Ahmes-Inhapi była Ahmes-Henuttamehu. Z całą pewnością walki prowadzono także za czasów Ka'mesa – syna i następcy Sekenere'T'a' II, Znaleziona w Tebach tabliczka mówi o wojnie z Hyksosami, w efekcie, których Ka'mes podbił Środkowy Egipt. Koło Hermopolis wydał hyksoskim wojskom walną bitwę, w której odniósł zwycięstwo. Kamose panował w latach 1556–1550 p.n.e. Był synem Sekenenre Tao II (zwanego Walecznym) i królowej Ahhotep i i bratem Ahmose, założyciela XVIII dynastii. W czasie swego panowania dokonał decydujących ruchów militarnych zmierzających do osłabienia władzy Hyksosów. Dwie stele, które król rozkazał ustawić w Karnaku (oraz tablica z kolekcji Lorda Carnarvona, na której są kopie owych steli) odnalezione w Tebach relacjonują obawy wyrażane przez członków rady Kamose, gdy ten sugerował konieczność wyprawy przeciw Hyksosom, uważając ich za upokarzającą skazę na świętym gmachu Egiptu. Doradcy nie chcieli ryzykować naruszenia istniejącego status quo. Istnieją domniemania, że kampanie Kamose przeciw Hyksosom inspirowane były przez kapłanów Amona w akcie zemsty przeciw wyznawcom Seta w północnym Egipcie, lecz nie ma na to wystarczających dowodów. Te same stele podają, że atak na Hyksosów nastąpił z „rozkazu samego Amona”, lecz jest to tradycyjnym wytłumaczeniem wielu ważnych wydarzeń z historii Egiptu, stosownie do „relacji królewskiej”. Swoją wojnę z Hyksosami, Kamose określa jako patriotyczną powinność i wynik narodowej dumy, uskarżając się, że w *Tebach okrążony jest od południa przez Nubijczyków, a od północy przez Azjatów, a każdy z nich odrywa coraz to nowe ziemie, dzieląc jego ląd (...) a wołą jego jest ocalić Egipt i porazić Azjatów (...) oraz (...) Jeden jest wódz w Awaris, a drugi w Kusz, a ja mam nic nie robić zrównany z Azjatą i Murzynem?*

W trzecim roku swego panowania Kamose na czele swych wojsk, (Nilem), dotarł do Nefrusy, gdzie pokonał i rozbił wojska przeciwnika. Potem doszedł aż do granic 14 nomu Dolnego Egiptu, w okolice Awaris, zdobywając Gebelejn i Hermupolis, przejmując spławiane rzeką statki z towarami i przechwytyując list napisany przez Apopisa i Aauserre do króla Kusz z prośbą o odsiecz. Kamose rozkazał bezzwłocznie przegrupować swoje wojska i zająć Oazę Bahirija, znajdującą się na szlaku północ-południe. W wyniku tej kampanii działania wojenne zostały zawieszone, a Kamose powrócił do Teb, gdzie odbyły się wielkie obchody zwycięstwa, które król nakazał uwiecznić. Rok trzeci jest ostatnim poświadczonym rokiem jego panowania. Należy, więc zakładać, że Kamose sprawował władzę tylko trzy lata⁷²⁵. Wielkie dzieło wyzwolenia i zjednoczenia Egiptu dokończył jego brat

724 Według brytyjskiej Wikipedii czas panowania tego władcy to lata: 1614 – 1550 (60-68) p.n.e. Został pochowany w Królewskiej Nekropoli w Dra Abu al Naga. W czasach rabunków królewskich nekropolii za Ramzesa IX, mumia władcy została przeniesiona do skrytki DB-320 w Deir el-Bahari. Faraon został zamordowany lub, co bardziej prawdopodobne, zginął w walce, na co mogą wskazywać ślady ran na jego głowie. W 1886 roku Gaston Maspero, podczas badania mumii stwierdził, że co najmniej cztery rany na głowie mogły być śmiertelne. Ciało króla zostało zabalsamowane pospiesznie, (prawdopodobnie w miejscu śmierci), po czym przewieziono na miejsce wiecznego spoczynku w Tebach Zachodnich, w Dra Abu al-Naga. Mumie króla odnaleziono w skrytce DB-320 w Deir el-Bahari.

725 Pochowany został w królewskiej nekropoli Dra Abu al Naga, a w czasach rabunków, za Ramzesa IX, jego mumia przeniesiona została do skrytki w Deir el-Bahari. Trumna jego, skromna i nawet niezłożona, nie nosi królewskich oznak, co być może świadczy o skromnej ceremonii pogrzebowej.

i następcą – Ahmose, który ostatecznie pokonał Hyksosów, wypierając ich z Egiptu i zdobywając ich ostatnią twierdzę – Szaruhen w południowo-wschodniej Palestynie w około szesnastego roku swego panowania.

Ahmose (także Ahmosis i lub Jahmes, imię koronacyjne – *Neb-pehty-Re*)⁷²⁶, syn Sekenere Tao II i królowej Ahhotep, panował w latach 1550 r. p.n.e. do 1525 roku. Odziedziczył władzę w wieku około 10 lat, po śmierci swego brata (Kamose). Prawdopodobnie w jedenastym roku swego panowania zdobył Heliopolis i Sile, a wkrótce później Awaris. Po wyparciu z Deltę Hyksosów podjął działania w celu zjednoczenia i reorganizacji państwa. W swej polityce wewnętrznej oparł się głównie na środowiskach tebańskich, nie przywracając do władzy starych rodów odsuniętych od niej za czasów XII dynastii. Zwycięstwo nad Hyksosami znacznie wzmocniło władców „tebańskich”, którzy dysponując siłą zbrojną przywrócili nad Nilem ustrój monarchii patrymonialnej, przypuszczalnie skonfiskowali całą ziemię będącą w rękach wielkich obszarników⁷²⁷. W okresie chaosu, jaki miał miejsce za panowania władców XIV, XV, XVI i XVII dynastii od Egiptu odłączyła się Nubia. Prawdopodobnie powstało tam niezależne królestwo ze stolicą w Buten. Jego władcy utrzymywali przyjazne stosunki z Hyksosami⁷²⁸.

Nowe Państwo (1570-1070 r. p.n.e.)⁷²⁹

Nazwą Nowe Państwo określa się czas panowania XVIII, XIX i XX dynastii. W okresie tym Egipt osiągnął apogeum swego znaczenia i potęgi, czego wyrazem było narastanie ekspansjonistycznych dążeń jego władców. Po ponownym zjednoczeniu Doliny i Deltę Nilu, faraonowie wymusili respektowanie swoich interesów [?] na ludach Azji: Hurytach, Hetytach, Babilończykach i Asyryjczykach. Inaczej mówiąc okresowo narzucali swą zwierzchność władcom tych państw.

Ponownie powinniśmy zastanowić się nad pewnymi sformułowaniami. Napisałem, wzorując się na dotychczasowej historiografii, że *W okresie tym Egipt osiągnął apogeum swego znaczenia i potęgi*. Co rozumiemy jednak pod pojęciem Egipt? Właściwszym byłoby stwierdzenie, że w tym czasie imperialna polityka kolejnych dynastii władców Egiptu miała największy zasięg w jego dotychczasowej historii.

Panowanie XVIII dynastii

XVIII dynastia tebańska panowała w Dolnym i Górnym Egipcie, w latach 1550-

⁷²⁶ Ahmose pochowany został w królewskiej nekropolii w Dra Abu al Naga. Mumię króla odnaleziono w skrytce DB-320 w Deie el-Bahari.

⁷²⁷ Por.: T. Andrzejewski, *Starożytny Egipt*, Warszawa 1952, s. 58. Andrzejewski przytaczając fakt konfiskaty ziemi twierdzi, że władcy XVII i XVIII dynastii dokonali konfiskat z obawy przed podziałem państwa, do jakiego doszło za panowania VI i XIII dynastii. Moim zdaniem było to typowe działanie w interesie dynastii panującej. Oczywiście z punktu widzenia rozwoju społeczeństw tego regionu był to regres. Ciekawe, że lewicowy historyk nie dostrzegł, że naruszone zostało prawo własności. Mało tego, broni idei imperializmu. Píše: *Bardzo istotnymi czynnikami życia gospodarczego Egiptu w okresie Nowego Państwa były podboje krajów bogatych w różne surowce i handel zagraniczny, opierający się w przeważającej części na swoistej „wymianie” z podbitymi ludami*. [Tamże, s. 59.]

⁷²⁸ Por.: *Starożytny Egipt*, pod red. Albertyny Szczudłowskiej, Warszawa 1978, s. 101.

⁷²⁹ Marek Marciniak datuje ten okres na lata 1567-1085 p.n.e. [Por.: M. Marciniak, *Egipt starożytny do najazdu perskiego*, [w:] *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, pod red. Michała Tymowskiego, Wrocław 1996, s. 141.] (1552 – 1070 r. p.n.e.) – za: Guinness Encyclopedia, s. 17, dynastie XVIII – XX, Egipt imperialny: imperium rozciąga się od Syrii do płd. Sudanu. Stolica w Tebach. Program wielkich budów. T. Schneider przyjmuje okres panowania tej dynastii na lata 1539/1500-1292 p.n.e.

1292 p.n.e. Jej władcy rezydowali w Tebach. Okres panowania XVIII dynastii to czas ekspansji egipskiej, której apogeum przypada na lata panowania Totmesa I i Totmesa III oraz Amenhotepa III. Za panowania tej dynastii Egipt stał się największą potęgą ówczesnego świata. Połączenie potencjału demograficznego i gospodarczego z nową (przejętą od Hetytów) techniką walki, jaką były rydwany, umożliwiło władcom Egiptu przejście do polityki imperialnej. W tym tzw. okresie Nowego Państwa władza faraonów rozciągała się od górnego biegu Nilu daleko na południu, obejmując Kusz, aż po rzekę Eufrat w Syro-Palestynie.

Za założyciela nowej, XVIII dynastii⁷³⁰, uważa się wspomnianego wcześniej Ahmose (lub Ahmosis I). Należał do panującego domu Ahmozydów i z tego powodu jest przedstawicielem XVII dynastii, przypuszczalnie uznano jego zasługi w procesie wyzwolenia kraju i z tego powodu uznano za założyciela kolejnej dynastii. Po wstąpieniu na tron przyjął imię koronacyjne – prenomen – 'Neb-pehty-Re. Całe jego panowanie przebiegało pod znakiem zmagania o zjednoczenie Egiptu [odtworzenie Imperium] i wyzwolenie obszaru Deltę spod władzy Hyksosów oraz przywrócenie wpływów Egiptu w Nubii i Kanaan.

W ciągu dwudziestu pięciu lat panowania dokończył dzieło zapoczątkowane przez swego ojca i brata. Dokonał zjednoczenia Egiptu i przywrócił jego znaczenie w stosunkach międzynarodowych do stanu, co najmniej z czasów końca Średniego Państwa, dając początek epoce, w której później Egipt osiągnął szczyt swej potęgi za czasów Imperium – epoki Tutmozydów i Ramessydów. Prawdopodobnie w 11 roku swego panowania (według analiz matematycznego papiirusu Rhinda) zdobył Heliopolis i Sile, a wkrótce później (po trwającym trzy lata oblężeniu) Awaris – stolicę Hyksosów. Po wyparciu ich z Deltę poprowadził trzy wyprawy do Nubii, ponownie narzucając władzę na tym terytorium aż do Toszke, a być może nawet do Drugiej Katarakty. Kolejne lata swego panowania poświęcił sprawom zjednoczenia i reorganizacji państwa, opierając się głównie, a w zasadzie jedynie, na wsparciu swych rdzennych środowisk tebańskich, nie przywracając do władzy starych rodów, odsuniętych od niej za czasów XII dynastii. Pod koniec swego panowania Ahmose podjął jeszcze wyprawę do Fenicji, którą uzależnił od Egiptu.

Jego działalność budowlana objawiała się głównie w obrębie świątyni Amona w Karnaku i świątyni Montu w Armant. W Abydos rozkazał wznieść dwa cenotafy – jeden dla siebie (prawdopodobnie w formie piramidy, którego pozostałości przebadła 1993 roku ekspedycja sponsorowana przez Pennsylvania-Yale Institute of Fine Arts), a drugi dla swej babki – Tetiszeri, która dożyła panowania swego wnuka i otaczana była czcią i kultem. W 22 roku panowania dokonał inauguracji kamieniołomów w Tura, skąd czerpano surowiec do budów świątyni Ptaha w Memfis oraz świątyni w Luksorze.

⁷³⁰ Nowe Państwo (tebańskie) - około 1567-1085 roku p.n.e. Imiona egipskie i greckie władców XVIII dynastii (1567-1320 p.n.e.): Nebpehtire Ahmose, Ahmosis (1580-1558); Dżeserkare Amenhotep I, Amenophis I (1558-1530); Aacheperkare Totmes I, Thoutmosis I (1530-1520); Aacheperenre Totmes II, Thoutmosis II (1520-1505); Maatkare, Hatszepsut (1505-1483); Mencheperre Totmes III; Thoutmosis III (1483-1450); Aacheperure Amenhotep II, Amenophis II (1450-1425); Mencheperure Totmes IV, Thoutmosis IV (1425-1408); Nebmaatire Amenhotep III, Amenophis III (1408-1370); Nefercheperure Amenhotep IV – Echnaton, Amenophis IV (1370-1352); Semenckare; Nebcheperure, Tutanchamon (1352-1344; Chepercheperure, Aj II (1344-1340); Dżesercheperure, Horemheb (1340-1320). [Daty panowania władców za: E. Drioton, *Egipt Faraonów*, przełożyła Barbara Tyloch, Warszawa 1970, s. 169-170.] T. Schneider podaje, że dynastia ta panowała w latach 1539/1500-1292 p.n.e.

W życiu Ahmose ważną rolę odegrały trzy kobiety: babka – Tetiszeri, matka – Ahhotep, zmarła między 16 a 22 rokiem panowania, prawdopodobna regentka w czasach nieletniego syna oraz żona (jednocześnie siostra) – Ahmes-Nefertari, z którą miał kilkanaścioro dzieci. Ahmes-Nefertari, przeżyła Ahmose⁷³¹, jak również jego następcę, swego syna – Amenhotepa I. Zmarła prawdopodobnie w pierwszym roku panowania Totmesa I. Otaczana była kultem aż do czasów Herhora – czyli końca XX dynastii. Po śmierci Ahmose sprawowała regencję w imieniu nieletniego syna – Amenhotepa I.

Panowanie Amenhotepa I (Amenofisa I)⁷³² to lata stabilizacji i rozkwitu zarówno kulturalnego jak i gospodarczego. W pierwszych jego latach panowania regencję sprawowała jego matka. W tym czasie Libijczycy korzystając z okresu przełomu władzy, najechali zachodnie obszary Deltę Nilu, powodując konieczność zorganizowania przez nowego króla błyskawicznej kampanii przeciw nim. W jej wyniku, pomimo braku doświadczenia nowego króla, najeźdźcy zostali szybko wyparci z Egiptu. Dalsze lata jego panowania to okres stabilizacji i spokoju wewnętrznego i zewnętrznego. Według inskrypcji z grobowca Ahmesa, syna Abany, Amenhotep podjął jedynie wyprawę do Nubii, w okolice II katarakty, w wyniku, której wicekrólem został mianowany Turi (syn piastującego dotąd to stanowisko Ahmosego-Sataita), a na południowych rubieżach państwa wzniesiono świątynię w Sai. Z jego rozkazu rozbudowę świątyni Amona w Karnaku powierzono architektowi Ineni, który później za panowania Totmesa I był wykonawcą pierwszego królewskiego grobowca w Dolinie Królów. Za jego czasów wybudowano sanktuarium Hathor w Deir el-Bahari (zniszczone za czasów Hatszepsut), w Górnym Egipcie w Kom Ombo i świątynię Nechbet w El-Kab i w Abydos. W czasie jego panowania prawdopodobnie ukończono ostateczną wersję królewskiej księgi grobowej Amduat, która po raz pierwszy pojawiła się w grobowcu Totmesa I w postaci malowideł i inskrypcji⁷³³. Amenhotep I (Amenofis I) zmarł w 1504 r. p.n.e. pozostawiając ogromne imperium rozciągające się od Tombas w Górnej Nubii aż do Eufratu.

731 Ahmose pochowany został w królewskiej nekropoli w Dra Abu al Naga, a miejscem jego kultu stał się cenotaf w Abydos. Mumię króla odnaleziono w skrytce DB-320 w Deir el-Bahari.

732 Amenhotep I, trzeci syn Ahmose i królowej Ahmes-Nefertari, drugi władca XVIII dynastii. Panował prawdopodobnie w latach od 1525 r. p.n.e. do 1504 r. p.n.e. (Schlögl). Według Manethona panował 20 lat i 9 miesięcy, co potwierdzają biograficzne inskrypcje z grobowca Amenemhata, w których stwierdza on, że służył pod panowaniem Amenhotepa Dżeserkare 21 lat. Jednakże ostatnim potwierdzonym rokiem jego panowania jest rok dziesiąty. Amenhotep osiągnął sukcesę, będąc trzecim synem Ahmose, w wyniku śmierci swych dwóch braci, następców tronu. Za czasów Amenhotepa I jeden z jego poddanych – Amenemhat – wynalazł klepsydrę. Amenhotep pojął za żonę swoją siostrę – Ahhotep II, z którą miał jednego syna Amenemhata, zmarłego w wieku około 2 lat. W związku z tym, że nie zostawił po sobie następcy tronu, sukcesję po nim przejęła boczna gałąź dynastii. Tron objął Totmes I, który aby uprawomocnić swą władzę, pojął za żonę siostrę Amenhotepa – Ahmes.

733 Myślę, że warto tu wspomnieć, że już w tym okresie do transportu koniecznych do budowy bloków kamiennych wykorzystywano wody Nilu. Przewożono nimi nawet ważące 300-400 ton bloki asuańskiego granitu. Egipcjacy budowniczości doskonale zdawali sobie sprawę jak wiele wysiłku zaoszczędza im wodny transport, dlatego podprowadzali kanały pod największe budowle. Ślady takiego kanału, prowadzącego pod leżący dwa kilometry od Nilu kamieniołom w Asuanie, odkryto w 2002 roku. Naukowcy uważają, że kanał napelniał się wodą podczas wylewów Nilu, co znacznie ułatwiało załadowanie wielotonowych bloków. Robotnicy umieszczali bowiem głazy na ułożonych w suchym kanale tratwach i czekali aż woda sama podniesie ładunek. Największy blok jaki udało się Egipcjanom przetransportować to 450-tonowy obelisk Totmesa III, który stał kiedyś w Karnaku, a obecnie znajduje się w Rzymie, gdzie trafił w 357 r. n.e. Największy obelisk jaki próbowali zrobić waży zaś około 1150 ton i ma blisko 42 metry długości. Pękł jednak nim całkowicie oddzielono go od skały. [Wojciech Pastuszka, *Odkryto kanał łączący słynny kamieniołom w Asuanie z Nilem*, <http://archeowiesci.pl/2007/10/26/odkryto-kanal-laczacy-slynnny-kamieniołom-w-asuanie-z-nilem/> Na podstawie „National Geographic”.

Po bezpotomnej śmierci Amenhotepa i na tron wstąpił Totmes I (Thutmosis I)⁷³⁴, który aby uprawomocnić swą władzę pojął za żonę jego siostrę – Ahmes, córkę Ahmose i królowej Ahmes-Nefertari. Właściwie to od niego powinno się liczyć dzieje nowej, XVIII, dynastii. Był jednym z najbardziej prominentnych dowódców wojskowych wysokiej rangi, do której doszedł za panowania swego poprzednika Amenhotepa I. Królowa Ahmes-Nefertari utrzymała tytuł Boskiej Małżonki Amona, co niewątpliwie miało znaczenie dla legitymizacji jego władzy. Zmarła prawdopodobnie w pierwszym roku panowania Totmesa I. W czasie swego panowania przeprowadził kilkanaście ekspedycji w Dolnym Egipcie – w Deltcie Nilu – skierowanych przeciw bandom powstańców hyksoskich, a w czasie jednej z nich jego wojska dotarły aż nad Eufrat. Na południu w Górnym Egipcie poprowadził wyprawę za trzecią kataraktę, do Nubii, gdzie w starciu z Nubijczykami własnoręcznie pokonał ich króla. Według relacji jednego z jej uczestników, dowódcy wojskowego Ahmesa syna Abany, po zwycięstwie Totmes, wracając do Teb, kazał na dziobie swego statku powiesić ciało zabitego króla Nubii⁷³⁵.

Z polecenia Totmesa I pod nadzorem architekta Ineni przeprowadzono wiele prac budowlanych. Tej aktywności zawdzięczamy budowę czwartego i piątego pylonu w świątyni w Karnaku, wzniesienie wielu statui i obelisków oraz dokończenie prac zapoczątkowanych przez Amenhotepa I. Dla upamiętnienia swego zwycięstwa nad Hyksosami kazał wznieść w Karnaku salę hypostylową, skonstruowaną z drewna cedrowego. W czasach Thotmesa I doszło do założenia osady robotniczej w Dajr al-Madina. Nie możemy dziś stwierdzić, z jakiej grupy ludności rekrutowali się ci robotnicy⁷³⁶.

734 Totmes I (gr. Tutmosis) był synem Seniseneb, która nie pochodziła z królewskiego rodu. Prawdopodobnie nie był spokrewniony z główną linią władców XVIII dynastii. Panował w latach 1504-1491 p.n.e. (Schlög), według Manethona – 12 lat. o ósmym i dziewiątym roku jego panowania mówią inskrypcje na kamiennych blokach z Karnaku. Totmes I był ojcem królowej-faraona Hatszepsut, Amenmose, Wadźmose, Ramose oraz Totmesa II, którzy urodzili się z jego związku z konkubiną Mutnofret.

735 A. Szczudłowska omawiając ten okres stwierdza: *Thotmes I był tym, który rozpoczął pomyślny okres w historii Egiptu. On i jego następcy całkowicie ujarzmili tereny Nubii – kraj bogaty w surowce i dostarczający Egiptowi siłę roboczą. Rozpoczął się także systematyczny podbój terenów Azji Zachodniej.* [A. Szczudłowska, dz. cyt., s. 113.] Siła robocza to niewolnicy, autorka – wzorem wcześniejszych historyków – nie dostrzega, że pozytywnie ocenia politykę imperialną.

736 A. Szczudłowska bezpośrednio – opisując losy tej osady przechodzi – przechodzi od czasów Ramzesa III do czasów Thotmesa I. Autorka ta stwierdza, że *osada ta liczyła 70 domów zbudowanych jeden przy drugim, tak że posiadały wspólną ścianę. Szeroka ulica biegnąca z północy na południe dzieliła je na dwie części. Spory wśród mieszkańców osady rozstrzygał specjalny trybunał zwany knbt, którego członkowie rekrutowali się z jego mieszkańców. Najczęściej byli to brygadziści, pisarze i starsi spośród robotników. Trybunał ten sadił i karał winnych, lecz ostateczna decyzja należała do wezyra, który mógł również udzielać prawa łaski. Zawód robotnika był dziedziczny. Wydaje się jednak, że fakt ten musiał być formalnie zatwierdzony przez wezyra. Dziedziczenie urzędu mogło występować w przypadku pisarza. (...) Ta mała społeczność robotników królewskich cieszyła się niezwykłą, jak na owe czasy, niezależnością, zarówno w sprawach cywilno administracyjnych, jak i religijnych, tworząc – jeśli można tak powiedzieć swego rodzaju państwo w państwie.* [A. Szczudłowska, dz. cyt.: s. 116.] Autorka ta, wspomina o tym robotniczym osiedlu w związku z pierwszym odnotowanym w historii strajkiem, który miał miejsce za czasów panowania Ramzesa III, do następnych dochodziło podczas panowania jego następców. Ostatni w czasie panowania Ramzesa X. Sądzę, że warto jednak przyjrzeć się początkom tego osiedla. Pewnym śladem może być cmentarz, na którym grzebano robotników, usytuowany w pobliżu osady. Z czasów XIX dynastii zachowały się groby indywidualne, a w okresie XX dynastii powstawały grobowce rodzinne. [A. Szczudłowska, dz. cyt.: s. jw.] Trzysta lat pomiędzy czasem panowania Totmesa I a Ramzesa III, to wystarczający okres, by doszło do ewolucji społecznej nawet wśród tak małej społeczności „robotników królewskich”. Przypuszczam, że społeczność ta została pierwotnie utworzona z niewolników (czego dowodzą wspomniane wyżej grobowce), którzy z czasem zyskiwali pewne prawa, do końca jednak nie zyskali wolności osobistej (przemieszczania się). Istnienie tej osady ukazuje jak znaczny był wciąż podział społeczeństwa

Następcą Totmesa I⁷³⁷ został Totmes II⁷³⁸, syn Mutnefret, który rywalizował o sukcesję z Hatszepsut, jego córką z pierwszorzędnego związku. Tron odziedziczył po śmierci ojca (Totmesa I, zmarł ok. 1520 r. p.n.e.) i dwóch braci, następców tronu, Amenmose i Wadźmose. Po wstąpieniu na tron, aby uprawomocnić swą władzę pojął za żonę przyrodnia siostrę – Hatszepsut, córkę swego ojca i królowej Ahmes, siostrę wyżej wspomnianych następców tronu⁷³⁹. Ze związku z Hatszepsut narodziły się dwie córki Totmesa – Neferure i Meritre. Ze związku z drugorzędną żoną imieniem Iset (Isis) narodził się jego następca, jeden z największych władców starożytnego Egiptu – Totmes III. W czasie swego panowania Totmes II [Thutmosis II] zorganizował kilka wypraw wojennych, skierowanych głównie dla stłumienia rebelii w Nubii (w okolicach Tombos) oraz na Bliskim Wschodzie, przeciw grupom koczowniczych Beduinów – Szasu, w południowej Palestynie. W kampaniach tych faraon nie uczestniczył osobiście, wysyłając swych generałów, co często interpretowane jest, jako dowód słabości władcy. Ineni – jeden z dostojników na jego dworze, w autobiografii ze swojego grobowca nazywa króla „Jastrzębiem w gnieździe”.

Po śmierci Totmesa II⁷⁴⁰ formalnie władzę objął małoletni Totmes III [Thutmosis III], syn drugorzędnej żony imieniem Iset (Isis). Faktycznie jednak władzę przejęła

ówczesnych państw „egipskich”, tak pod względem religii, kultury jak i posiadanych praw.

737 Totmes I zapoczątkował królewską nekropolę w Tebach Zachodnich w Dolinie Królów, gdzie z jego polecenia, pod nadzorem Ineni wykuto pierwszy skalny grobowiec (KV 38), zapoczątkowując tym samym nową tradycję grzebalną, różniącą się zasadniczo od dotychczasowej, polegającą na oddzieleniu grobowca od świątyni grobowej oraz jego ukryciu. W królewskiej nekropoli w Dolinie Królów pochowano władców XVIII, XIX i XX dynastii. Mumię króla w czasach panowania Hatszepsut przeniesiono z jej polecenia do jej grobowca (KV 20), a po śmierci Hatszepsut, z polecenia Totmesa III, na powrót do jej pierwotnego miejsca pochówku, a później, w okresie rabunków królewskiej nekropoli, do skrytki DB-320 w Deir el-Bahari. Obecnie znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze.

738 Totmes II (gr. Tutmosis) panował w latach 1491 - 1479 p.n.e. (Schlögl), lub 1512-1504 p.n.e. (Marciniak). Wstąpił na tron ósmego dnia pory Achet w wieku około 21 lat. Według Manethona panował 13 lat i nazywany był Chebron. Dane te są jednak niepewne i wywołują dyskusje w środowiskach egiptologicznych. Niektórzy egiptolodzy uważają, że panowanie jego było krótsze o całe 10 lat. Przemawiać za tym może jedyna znana stela datowana na pierwszy rok jego panowania.

739 Istnieje teoria mówiąca, że Totmes II wstąpił na tron jako małoletni chłopiec. W związku z tym mógł rzeczywiście panować 13 lat, osiągając dorosłość i stając się ojcem dwóch córek i Totmesa III – swego następcy. Niemiecki egiptolog J. Von Beckerath używa tych argumentów na poparcie tej teorii. W swej książce „Chronologia Egipskich Faraonów” – Beckerath podkreśla osobliwy fakt, że Hatszepsut obchodziła swoje święto sed w 16 roku panowania, co miało miejsce około 30 lat po śmierci Totmesa I, któremu głównie zawdzięczała swoje dojście do władzy. Wynika z tego 13 letnia rozbieżność w ciągłości władzy. Owe 13 lat mogły być latami panowania właśnie Totmesa II. Inne hipotezy zakładają, że Hatszepsut sprawowała rzeczywistą władzę w czasie panowania Totmesa II. Świadczyć za tym mogą posunięcia w polityce wewnętrznej i zagranicznej, kontynuowane później za czasów oficjalnego jej panowania, jako regentki Totmesa III i później jako faraona, jako że to właśnie ona była uważana przez swego ojca za następcę tronu. Por.: F. Daumas, *Od Narmery do Kleopatry. Cywilizacje Starożytnego Egiptu*, tłumaczenie: Irena Zawadzka, Warszawa 1973, s.72.

740 Totmes II pochowany został w Dolinie Królów (KV42), a w czasach rabunków królewskich nekropoli, mumię jego przeniesiono do skrytki DB 320 w Deir el-Bahari. Z bandaży odwinął ją w 1886 roku, Gaston Maspero. Mumia króla znajdowała się w bardzo złym stanie. Ramiona były oderwane lub odcięte przez złodziei grobów. Prawa noga nosiła wyraźne ślady odrąbywania. Całe ciało króla pokrywały różnej wielkości plamy, co Maspero uznał za wynik choroby. Gdy w 1905 roku mumię badał doktor Elliot Smith wykluczył chorobę jako przyczynę śmierci władcy. Mumia Totmesa II obecnie znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze.

Hatszepsut⁷⁴¹, będąca jego ciotką, macochą i teściową⁷⁴², która objęła regencję. Swe prawo do tronu wywodziła z faktu – jak sama stwierdziła – współzrądzów ze swym ojcem, Totmesem I. Jak się wydaje w swym postępowaniu wzorowała się na swych poprzedniczkach, kobietach sprawujących regencje we wcześniejszych latach – głównie na Neferusobek, władczyni z końca XII dynastii. Przewyższyła jednak wszystkie swe poprzedniczki, odchodząc od regencyjnego systemu sprawowania władzy, gdy w drugim lub trzecim roku (według innych źródeł w 7 roku) regencji koronowała się na króla, przyjmując tytuł faraona i pełną tytulaturę królewską. Małoletni Totmes III od tej pory był jedynie jej współwładcą.

Należy tu wyjaśnić, że według ówczesnego prawa egipskiego panujący faraon musiał być krwi królewskiej zarówno ze strony matki, jak i ze strony ojca. Amenofis I miał tylko dwie córki: Thutmosis I, syn jednej z nałożnic, musiał uprawomocnić swą władzę przez małżeństwo z jedną z nich – księżniczką Ahmes. Ten sam przypadek spotkał znowu Thutmosisa II, który stał się królem poślubiając księżniczkę Hatszepsut. Ona także dała mu tylko dwie córki. Po śmierci Thutmosisa II, jego syn urodzony przez jedną z morganatycznych żon (Thutmosis III) był jeszcze bardzo młody, co umożliwiło Hatszepsut przejęcie regencji⁷⁴³. Etienne Driton przytaczając ten fakt zwraca uwagę jedynie na nadmierne ambicje Hatszepsut⁷⁴⁴. Uważam, że obok tego ważną rolę odgrywały kwestie majątkowe i wpływów politycznych. W rodzinach poligamicznych istniał problem dziedziczenia przez następców poszczególnych żon (mających przecież swoje biologiczne rodziny). Utrata władzy przez Hatszepsut

741 Hatszepsut – faraon, władczyni starożytnego Egiptu z XVIII dynastii, z okresu Nowego Państwa. Panowała prawdopodobnie w latach 1503 p.n.e. do 1482 roku p.n.e. lub 1479 p.n.e. do 1458 roku p.n.e. lub 1472 p.n.e. do 1450 roku p.n.e. Hatszepsut była najstarszą córką Totmesa I i królowej Ahmes, siostry Amenhotepa I, siostrą Amenmose i Wadźmose, oraz przyrodnią siostrą Totmesa II, którego matką była Mutnofret, drugorzędna żona Totmesa I. Najpierw Amenmose, a po jego śmierci Wadźmose byli następcami tronu przygotowanymi do tej funkcji. Nie było im jednak dane osiągnąć sukcesji. Zgodnie z zasadą dziedziczenia władzy przez męskich potomków, po śmierci następców pełnej krwi królewskiej, władzę odziedziczył Totmes II. Według jednej z hipotez, to prawdopodobnie pod wpływem głębokiego uczucia jakim Hatszepsut była darzona przez swoich rodziców, otrzymała tytuł Boskiej Małżonki Amona jeszcze za życia swej matki, co było niezgodne z zasadą dziedziczenia tego tytułu dopiero po śmierci poprzedniczki. Moim zdaniem było to wynikiem skomplikowanych zasad dziedziczenia w poligamicznych rodzinach. Po wstąpieniu na tron Totmes II pojął za żonę swoją siostrę Hatszepsut, która teraz otrzymała tytuł Wielkiej Małżonki Królewskiej, zachowując jednocześnie wcześniejszy. Totmes II panował prawdopodobnie trzynaście lat, ale jak się uważa, rzeczywistą władzę sprawowała jego żona, zajmując się najważniejszymi sprawami państwa. Dowodem na to może być stela umieszczona przez Ineni w jego grobowcu w Szeich Abd el Gurna (TT81), mówiąca, że *Król wstąpił do nieba i połączył się z Bogami. Jego syn zajął jego miejsce jako król Obu Krajów i był władcą na tronie tego, co go spłodził. Jego siostra, Boska Małżonka Hatszepsut zajmowała się sprawami kraju; ona rządziła Obojgiem Krajów; jej płacono podatki.* Ze związku Totmesa II i Hatszepsut narodziły się dwie córki: Neferure i Meritre Hatszepsut. Hatszepsut wykreowała Neferure na księcia krwi, rozpowszechniając jej wizerunek, jako męskiego potomka. Po wstąpieniu na tron przekazała jej swój tytuł Boskiej Małżonki Amona. Wszystko to wskazuje na to, że matka przygotowywała ją do objęcia władzy jako jej następczyni – jako faraon. Niestety Neferure zmarła w młodym wieku, niwecząc wszelkie plany i nadzieje matki. Istnieją poglądy, mówiące, iż Hatszepsut miała tylko jedną córkę. Jednakże w pierwszym grobowcu Senenmuta odnaleziono cegłę z tekstem, jak się wydaje przesądzającym o istnieniu drugiej córki – właśnie Meritre. Senenmut oświadcza: *Piastowałem urzędy przy najmłodszej córce Hatszepsut – Meritre, a także przy pierworodnej Neferure.* Nadal jednak nie rozstrzygnięto zagadki niezwykle ubogiego udokumentowania jej istnienia i pochodzenia. Różnie oceniana. Jej zasługą było rozszerzenie stosunków handlowych. Jednak z drugiej strony jej wieloletnie zaniedbania militarne zmusiły kolejnego władcę Totmesa III do organizacji wypraw wojennych przeciw koalicjom antyegipskim, powstałym głównie w Syro-Palestynie (wkrótce po wstąpieniu na tron Totmes III nakazał usunąć wszelkie wizerunki swej poprzedniczki, a lata swego panowania liczył od śmierci Totmesa II).

742 Totmes III w dzieciństwie pojął za żonę córkę Hatszepsut.

743 Por.: E. Driton, *Egipt faraonów*, przełożyła Barbara Tyloch, Warszawa 1970, s. 172.

744 Por.: tamże.

wiązałyby się z utratą wpływów jej rodziny. Poligamia w rodzinach władców Starożytnego wschodu była jedną z głównych przyczyn kryzysu ówczesnych państw.

Hatszepsut w sprawowaniu władzy opierała się na kilku zaufanych osobistościach (m.in. wezyr i najwyższy kapłan Amona Hapuseneb, Dżehuti, Pujemre i wielki architekt Senenmut)⁷⁴⁵. Czołową rolę odgrywał Senenmut, z którym oprócz polityki, wspólnych przedsięwzięć architektonicznych i gospodarczych, łączyło ją jeszcze uczucie. Pochodził on z plebejskiej, niezamożnej rodziny osiadłej w okolicy Armant, pochodzącej najprawdopodobniej z rejonów kraju Wawat – Dolnej Nubii. Rodzicami jego byli Ramose i jego małżonka Hat-nefer. Kariera Senenmuta za panowania Hatszepsut jest jedną z najbardziej błyskotliwych w historii Egiptu. Jak się wydaje niesprawiedliwy jest osąd, mówiący, że zawdzięczał on względy królowej tylko dzięki intymnym stosunkom, jakie z nią utrzymywał. (Dowodem na to ma być graffiti w jednym z niedokończonych grobowców, przedstawiające ponoć Senenmuta podczas aktu płciowego z kobietą noszącą oznaki władzy królewskiej). W rzeczywistości Senenmut był urzędnikiem zarządzającym dworem królewskim, rzecznikiem królowej i Zarządcą Wszelkich Prac Budowlanych. Nosił wiele tytułów, świadczących o wysokich stanowiskach, jakie bezspornie piastował. Był: Zarządcą Podwójnego Domu Złota, Ogrodu Amona, Pól Amona, Kapłanem Barki Amona, Wielkim Zarządcą Dóbr Amona, Dóbr Królewskiej Córki Neferure i Zarządcą Stad Amona. Dowodem na niezwykle jego związek z królową oraz znaczne względy, jakimi darzyła go, jest niewątpliwie zgoda królowej na wykonanie wielu wizerunków i rzeźb Senenmuta w towarzystwie królowej. Między innymi w cenotafie w Gebel el-Silsila oraz na graffiti z Sehel, na którym sam kazał przedstawić się w postaci równej wielkością z postacią królowej, a więc na równi ważnej. Istnienie takich przedstawień pozwala sądzić o zgodzie królowej na ich wykonywanie. Można przypuszczać, że wszelkie rzeźby i reliefy, przedstawiające Senenmuta są jego hołdem i wyrazem całkowitego oddania i wierności Hatszepsut. Trzy spośród posągów – kubiczne przedstawienia Senenmuta, trzymającego w ramionach małą księżniczkę Neferure – zawierają w tekstach wyrytych na ramionach posągu kryptogramy, stanowiące rebusy, a mające wyrażać dowód na wieczne oddanie Senenmuta królowej poprzez zakodowanie w nich imion Hatszepsut. Podobne kryptogramy znajdują się na wielu innych przedmiotach i skarabeuszach. Większość dotyczy imienia koronacyjnego Maat-Ka-Re. Senenmut odgrywał decydującą rolę w edukacji Neferure, był jej piastunem i nauczycielem – Senenmut i młoda księżniczka często ukazywani są razem na reliefach i w rzeźbach, – co wymagało ciągłych kontaktów z jej matką, a dla Senenmuta stwarzało okazję ciągłej obecności przy królowej. Bliskość tych dwojga ludzi nie budzi wątpliwości. Istnieje również domniemanie istnienia romansu między nimi. Przesłanką do tego może być postać Maj-her-pereja, chłopca, a później młodzieńca pojawiającego się w otoczeniu królowej, mającego wyraźne rysy nubijskie. Chłopiec wychowywany był w pałacowej szkole wraz z dziećmi królewskimi i wkrótce został paziem królowej i otrzymał tytuł Nosiciela Wachlarza po Prawicy Króla⁷⁴⁶.

745 Por: F. Daumas, dz. cyt., s. 73.

746 Gdy młodzieniec zmarł, został pochowany w Dolinie Królów. Świadczy to bezspornie o wysokim jego urodzeniu i niezwykle znaczeniu, jakie miał on dla królowej. Grobowiec Maj-her-pereja został odkryty 22 marca 1901 roku przez Victora Loreta. Był w znacznym stopniu splądrowany. Mumia znajdowała się w dwóch trumnach, jedna w drugiej, które włożono do prostokątnej skrzyni, wykonanej z cedrowego drewna. Sama mumia, mierząca 1,64 m, owinięta była w około 60 metrów lnianych bandaży, nosiła ślady prób obrabowania. Twarz przykrywała połączana pogrzebowa maska, ozdobiona złotą opaską. W grobowcu zachowało się wiele przedmiotów wyposażenia grobowego. M.in. skrzynia na urny kanopskie, wizerunki bogów wykonane ze złota,

Senenmut osobiście nadzorował prace przy budowie świątyni grobowej w Deir el-Bahari (gdzie kazał wykuć grobowiec także dla siebie) oraz stawianiu obelisków w Karnaku, najwyższych w historii Egiptu, wykutych z asuańskiego granitu, monolitycznych budowli o wadze około 350 ton, które pomimo upływu wielu stuleci nadal stoją na swoich miejscach. (Największy spośród nich, ważący około 1000 ton, nadal leży w miejscu gdzie zaczęto jego wykuwanie, w kamieniołomach w Asuanie. Prawdopodobnie podczas próby uniesienia go kamień nie wytrzymał swej wagi i niestety pękł). Ważną rolę w otoczeniu Hatszepsut odgrywał Hapuseneb, arcykapłan Amona, pochodzący ze znakomitego rodu. Jego dziadek był wezyrem na dworze Totmesa I. On również był jednym z nadzorców i „wykonawców” świątyni w Deir el-Bahari. Inni dostojnicy to: kanclerz Nehesy – Nubijczyk, dowódca wyprawy, wysłanej przez królową do Puntu w około 9 roku panowania. Wyprawa składająca się z pięciu statków z załogami około 210 żeglarzy i wioślarzy na każdym z nich, miała na celu dostarczenie na dwór egzotycznych towarów i surowców (w tym głównie mirrę, ponoć ulubiony aromat Hatszepsut). Wyprawę tę bogato ilustrują reliefy w świątyni w Deir el-Bahari. Jeszcze inni dostojnicy to: Dżehuti – główny majordom oraz wezyr Useramon. Istnieją udokumentowane dowody na przeprowadzenie co najmniej pięciu wypraw wojennych, zorganizowanych za czasów Hatszepsut do Nubii, Palestyny i Syrii, mających na celu utrzymanie egipskiego panowania i wpływów na tych terenach, stanowiące kontynuację polityki poprzedników, głównie jej ojca Totmesa I.

Hatszepsut nosząc męski tytuł królewski i sprawując władzę tradycyjnie od wieków przynależną mężczyznom, była zmuszona czynić wiele starań dla uprawomocnienia swych rządów. W celu legitymizacji swej władzy odwoływała się do kultu Amona i poparcia jego kapłanów z Karnaku⁷⁴⁷. Zapewne legitymizacji jej władzy służyło też wprowadzenie kultu jej ojca Totmesa I. Fragment tekstu z Czerwonej Kaplicy z Karnaku mówi: (...) *w obecności całego ludu... wysunął mnie na czoło, bardziej niż Mieszkańca Pałacu. Koronował mnie własnymi rękami. Zostałam wychowana by stać się Horusem o silnym ramieniu. (...) Nic podobnego nie stało się w odniesieniu do Królów Górnego i Dolnego Egiptu od początku, za pierwszej generacji. (...) Nic podobnego nie znajduje się w rocznikach przodków ani w ustnej tradycji, oprócz tego, co dotyczy mnie, bowiem mnie ukochał mój rodzic, który działał na moją rzecz od czasu, kiedy byłam w gnieździe w Chemmis*⁷⁴⁸.

Było to zapewne powodem włączenia ojca do swego kultu grobowego, przez

naczynia ceramiczne, wazy z maściami, rytualne Łoże Ozyrysa, wokół którego znajdowało się wiele klejnotów ze złota i jaspisu, amulety, złote tuleje i dwa pudła z szufladami po obu stronach. Zachowały się również ofiarne chleby i ciastka, bukiety i wiosła, wykonane z drewna sykomory oraz rzecz niezwykła – niewielka szklana buteleczka dekorowana po obu stronach kolorową emalią oraz obroża ulubionej suki Maj-her-pereja z napisem: Suka z jego domu, zwana Ta-niut. Podczas badań mumii na ciele Maj-her-pereja odkryto dziesięć lnianych chust o wymiarach 4,80 m oraz różnych szerokościach, od 1,25 m do 1,40 m. Największa chusta, znajdująca się bezpośrednio na ciele miała na jednym z rogów częściowo wyhaftowany, a częściowo wypisany tuszem napis. Odczytano część znaków. M.in. znak Obu Bogiń oraz znaki: nefer, anch oraz pióro Maat. Nieopodal tej grupy znaków wyraźnie został wypisany tuszem kartusz z imieniem Maat-Ka-Re, a więc imieniem koronacyjnym Hatszepsut. Może to wskazywać na pokrewieństwo Maj-her-pereja i Hatszepsut, a ściślej na to, że był on synem królowej i Senenmuta.

⁷⁴⁷ W Starożytnym Egipcie kobiety z rodzin faraonów już wcześniej kilkakrotnie odegrały znaczące role w kształtowaniu państwa i jego władców. Królowa Chentikaus, żona faraona Neferirkare I, władcy z V dynastii, Nitokris, królowa – być może ostatnia władczyni VI dynastii oraz Neferusobek, władczyni z końca XII dynastii, po raz pierwszy w tytulaturze określana jako faraon rodzaju żeńskiego.

⁷⁴⁸ Cytat za: Wikipedia, hasło: *Hatszepsut*.

umieszczenie jego kaplicy w swej świątyni w Deir el-Bahari i prawdopodobnie przeniesienie jego mumii do swego grobowca w Dolinie Królów. Pomimo przeistoczenia się w męskiego faraona, Hatszepsut nadal określała się piękną kobietą i, co znamienne, nigdy nie przyjęła jednego tytułu królewskiego – „Byk potężny...”, tradycyjnie znajdującego się w imieniu horusowym, w tytulaturze królewskiej władców Nowego Państwa.

Proces przeistaczania się Hatszepsut w męskiego faraona postępował etapami. Królowa stopniowo przyjmowała insygnia władzy: chustę chat, ureusz, ceremonialną sztuczną brodę. Wiele statui ukazuje ją na wpół żeńskiej i męskiej postaci. Podobnie było z Neferusobek, co nasuwa przypuszczenie, że to na niej wzorowała się Hatszepsut. Po okresie przeistaczania się wszelkie statuy ukazują Hatszepsut w typowo męskiej postaci (również pozbawionej biustu) z wszelkimi oznakami władzy. Przyczyna takiego postępowania nadal stanowi zagadkę, lecz według najnowszej teorii było nią dążenie Hatszepsut do bycia Królem, nie zaś królową, regentką, czy też Wielką małżonką.

Hatszepsut zasłynęła z dokonań budowlanych znacznie liczniejszych i okazałszych niż jej poprzedników, władców Nowego Państwa. Do prac tych zatrudniła dwóch wybitnych ludzi. Byli to, znany od czasów Amenhotepa i dostojnik dworu i architekt Ineni oraz wyżej wspomniany Senenmut. Pod ich nadzorem wykonano wielkie i wspaniałe budowle. Powstały Świątynia Milionów Lat w Deir el-Bahari oraz budowle w obrębie Świątyni w Karnaku, wspomniane wyżej obeliski oraz słynna Czerwona Kaplica, wzniesiona jako kaplica Świętej Barki. Pierwotnie znajdowała się na centralnym dziedzińcu świątyni w Karnaku. Składała się z dwóch pomieszczeń w całości około 18 metrów długości, 6 szerokości i 5,5 metra wysokości. Części górne wykonano w czerwonego kwarcytu, dolne zaś, czarnego diorytu. Budowę kaplicy dokończył Totmes III, lecz później nakazał jej rozbiórkę. Część kamiennych bloków została zużyta natychmiast przy właśnie trwającej budowie świątyni Amona w Karnaku, część wykorzystano jako fundamenty dziewiątego pylonu w świątyni Ptaha. Jednakże zdecydowana ich większość została wykorzystana jako wypełnienie trzeciego pylonu w świątyni Amona. Budowę tę prowadzono w czasach Amenhotepa III⁷⁴⁹.

W czasie samodzielnego panowania Hatszepsut doszło do organizacji wyprawy handlowej do kraju Punt, skąd przywieziono złoto, kość słoniową, szlachetne gatunki drewna, różnorodne kamienie szlachetne itd. Przywiezione skarby zostały wykorzystane przez królową przede wszystkim do budowy świątyni Deir-el-Bahari. W czasie jej panowania eksploatowano na wielką skalę kamieniołomy i kopalnie turkusów na Synaju. Doszło też wówczas do kilku ekspedycji wojskowych do prowincji, ale na ogół był to okres pokoju. Królowa nie mogła, jako kobieta, stać na czele armii.

Po śmierci Hatszepsut⁷⁵⁰, władzę (tym razem już samodzielnie i jako dorosły mężczyzna) objął (odzyskał w wyniku rewolucji pałacowej) Totmes III (lub Tutmozis,

749 Bloki te przetrwały do naszych czasów we wręcz doskonałym stanie, co umożliwiło w znacznej części rekonstrukcję kaplicy. Dokonano tego w 1997 roku w obrębie muzeum w świątyni w Karnaku.

750 Hatszepsut kazała wykuć dla siebie grobowiec (KV20) w królewskiej nekropoli w Dolinie Królów, w którym zapewne została pochowana. Oprócz jej sarkofagu w grobowcu tym znaleziono także sarkofag Totmesa I, jej ojca

gr. Tutmosis), który panował [samodzielnie] w latach 1458-1425 p.n.e.⁷⁵¹ Był synem Totmesa II i jednej z jego żon Iset (Isis), Wkrótce po wstąpieniu na tron nakazał usunąć wszelkie wizerunki swej poprzedniczki, a lata swego panowania liczył od śmierci Totmesa II. Po wieloletnim, pokojowym panowaniu Hatszepsut, stanął on wobec konieczności organizacji wypraw wojennych przeciw koalicjom antyegipskim, powstałym głównie na obszarach Syro-Palestyny.

On również musiał zabiegać o legitymizację swojej władzy. Powstał mit, jakoby ojciec Totmesa III wspólnie z kapłanami Amona sprowokował wybranie swego syna na króla. Miał to być cud. Podczas procesji barka Amona zboczyła z drogi i zatrzymała się przed dwuletnim wówczas chłopcem. Hatszepsut objęła władzę jako regentka z małoletnim Totmesem, jednak dwa lub trzy lata później (według innych źródeł siedem) ogłosiła się faraonem.

Już w kilka tygodni po objęciu władzy młody faraon zorganizował pierwszą (z siedemnastu) w swej karierze wyprawę wojenną do Azji Mniejszej. Celem tej wyprawy było pokonanie koalicji książąt syryjskich. Totmes na czele 20 tysięcy żołnierzy pokonywał 20 km w ciągu dnia. Wojska buntownicze skoncentrowały swe siły na północ od góry Karmel. Totmes, aby zaskoczyć wrogów, zdecydował się na trudniejszą drogę przez przełęcz Arun. Do decydującego starcia doszło pod Megiddo w 1469 roku p.n.e.⁷⁵² Po kilkumiesięcznym oblężeniu w ręce egipskie wpadli prawie wszyscy przywódcy koalicji z wyjątkiem ratującego się ucieczką władcy Kadeszu. Pokonani władcy złożyli przysięgę na wierność faraonowi. Większość wydarzeń z tej, a także szesnastu innych kampanii opisano w świątyni Amona w Karnaku w tzw. Rocznikach Totmesa. Wpływy Egiptu w tym czasie sięgnęły po linię Byblos-Damaszek, a w kolejnych latach panowania umacniały się.

W kilka lat później Thutmosis III zdobył Kadesz, którego władca podburzał do opozycji przeciwko egipskiej ekspansji. Do Egiptu zostały przyłączone wszystkie porty wybrzeża fenickiego, (jako przyczółki do lądowania wojsk oraz transportu łupów). Podczas wyprawy do Kadesz Totmes popadł w konflikt z państwem Mitanni. Zwycięska dla Egipcjan bitwa pod Halab otworzyła przed Totmesem drogę do Mezopotamii. Totmes wykorzystał swą szansę i ruszył do góry Mitanni a potem na południe. Egipcjanie spustoszyli Syrię na zachód od Eufratu. Koło miasta Karkemisz Totmes postawił stelę ze swoim imieniem zaznaczając tym granicę swego państwa. Później Totmes poprowadził kilka wypraw pacyfikacyjnych do Azji. Jedna z nich poświęcona była sprawdzeniu plonów w podbitych krainach i sprowadzeniu do Egiptu roślin naturalnie w nim niewystępujących. Ogółem Totmes III poprowadził aż szesnaście kampanii wojennych do Syrii⁷⁵³.

Totmes III prowadził swoje podboje nie tylko na Bliskim Wschodzie, ale również na południu kraju. Potężne armii egipskiej nie oparła się Nubia. Wojska faraona dotarły aż do IV katarakty na Nilu. Założył silnie ufortyfikowaną twierdzę w Napata. Granicę państwa ustanowiono w dzisiejszym Hadżar-el-Merwa. Na prawym brzegu Totmes III kazał wybudować potężną twierdzę Napata, skolonizował wszystkie osady wzdłuż rzeki. Faraon ten dążył do utrzymywania przyjaznych relacji z przywódcami podbitych państw, co przyczyniało się do utworzenia swoistych

751 Według Marcinkiewicza od 1842 r. p.n.e.

752 E. Driton datuje tę bitwę na 1483 rok. Por.: E. Driton, dz. cyt., s. 174.

753 Por.: E. Driton, dz. cyt., s. 176.

stosunków dyplomatycznych. Do śmierci otrzymywał daniny z podbitych państw. Nawet silna w tym okresie Asyria czując zagrożenie ze strony państwa Mitanni wysłała dary oddając się pod opiekę faraona. Dzięki swym umiejętnościom przywódczym i dyplomatycznym, a także cechom charakteru i wyglądu zewnętrznego, Totmes u potomnych zyskał miano „Napoleona Egiptu” (nigdy nie przegrał żadnej bitwy). Ostatecznie państwo faraonów za Totmesa III obejmowało część Azji Mniejszej, Sudan, Libię, Palestynę, Syrię oraz tereny nad Eufratem.

Totmes III poszerzając granice Egiptu stworzył w ówczesnym świecie jego imperialną potęgę. Udało mu się skutecznie zaprowadzić w państwie ład i porządek. W podległych mu prowincjach zachował władzę lokalne tylko wówczas, gdy mógł liczyć na ich wierność. Lokalni władcy byli zobowiązani do corocznego trybutu i lojalności, której gwarancją byli zakładnicy, głównie w osobach młodych książąt. Wychowani na dworze faraona stawali się w przyszłości jego wiernymi wasalami. W prowincjach powstawały twierdze wojskowe, często z egipskimi garnizonami. Urzędnicy egipscy dokonywali częstych inspekcji. W celu zachowania kontroli imperium Totmes III utrzymywał silną flotę, która w każdej chwili mogła przerzucić armię do Byblos, Simyry i Ugarit. Władzę faraona umacniały też liczne ekspedycje wojskowe, które urządzał w celach demonstracyjnych, lub w celu uśmierzenia lokalnych buntów wzniecanych przez ościenne mocarstwa. Eksploatacja prowincji przyczyniała się niewątpliwie do rozwoju Egiptu, a zwłaszcza jego stolicy, Teb, z drugiej strony jednak prowadziła do znacznego zniszczenia eksploatowanych regionów.

Totmes III przebudował świątynię w Karnaku, na której ścianach wykuto tzw. *Dzienniki Totmesa III*, opisujące 17 jego wypraw wojennych. Szczególnie pięknym świadectwem wypraw do Asyrii jest tzw. Ogród botaniczny w świątyni w Karnaku z reliefami ukazującymi florę i faunę Palestyny i Asyrii. Wysoki poziom życia w Egipcie zapewnił napływ bogactw z całego imperium. Stolicą Egiptu w tym czasie były Teby, które za panowania Totmesa III przeżywały swój najlepszy okres. Życie w mieście skupiało się wokół świątyni Amona-Re (lokalnego bóstwa oraz jednocześnie ogólnopaństwowego boga-Słońce). W czasie długich nieobecności króla w stolicy, wzrosła pozycja tebańskich kapłanów Amona.

Jak wskazywałem wcześniej przez długi czas w Egipcie właściwie nie istniało niewolnictwo prywatne. Jeńcy brani do niewoli albo byli zatrudniani w warsztatach i majątkach królewskich (później i świątyń), inaczej mówiąc mieli powiększać kontyngent sług publicznych zależnych bezpośrednio od króla. Podobnie i w czasach obu państw tebańskich jeńców wziętych do niewoli w Syro-Palestynie albo w Nubii zdobywcy egipscy przydzielali dziesiątkami tysięcy do poszczególnych majątków królewskich, choć pojawiały się przypadki, że dostawali ich w nagrodę najwaleczniejsi żołnierze. Na szóstym pylonie w Karnaku Thutmosis III kazał wyrzeźbić zestawienie Azjatów mężczyzn i kobiet, Nubijczyków i Nubijek, których jego królewska wysokość dał swojemu ojcu Amonowi od roku dwudziestego trzeciego aż do momentu wystawienia napisu w świątyni⁷⁵⁴.

Totmes III zmarł około 1425 roku p.n.e.⁷⁵⁵. Chcąc uniknąć walki o władzę w państwie, na rok (lub dwa) przed śmiercią, ustanowił swego syna Amenhotepa II,

⁷⁵⁴ Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 144-145.

⁷⁵⁵ E. Driton podaje jako datę śmierci tego władcy rok 1450 p.n.e. [Por.: E. Driton, dz. cyt., s. 176.]

współpanującym⁷⁵⁶.

Syn faraona Totmesa III i królowej Hatszepsut II Meritre, Amenhotep II (Amenofis II)⁷⁵⁷ kontynuował imperialną politykę ojca. Podobnie jak wszyscy książęta-następcy tronu XVIII dynastii uczył się rzemiosła wojennego w Memfis. W czasie swych rządów, wyprawiał się kilkakrotnie do Syrii, o czym mówią stele w Karnaku, Memfis i Amada. W trzecim roku panowania poprowadził pierwszą wyprawę przeciwko powstaniu w Naharinie. Według przekazów, podczas tej kampanii, faraon po zdobyciu Kadesz wziął do niewoli siedmiu książąt, przywódców koalicji antyegipskiej (Schlögl wspomina tylko o tym, że Kadesz zostało oszczędzone, ponieważ było wierne Egiptowi od czasów Tetmozisa III⁷⁵⁸). Wracając do Teb, rozkazał ich ciała powiesić głowami w dół na dziobie swego statku (wszystkie walki tego władcy ujawniały jego tendencję do okrucieństwa i brutalności). W stolicy, przed Amonem zabił ich sam maczugą. Ciała sześciu z nich, z uciętymi rękoma, zostały wystawione przed murami Teb. Ciało zaś siódmego zostało wysłane do Nubii gdzie powieszono je na murach twierdzy Napata. W ósmym roku w czasie wyprawy do Nubii dotarł tylko do Megiddo i do jeziora Genezaret. Tu również wykazał się niebywałym okrucieństwem. Wokół zgromadzonych wziętych do niewoli jeńców *zrobiono dwa wykopy, w których następnie rozpalono ogień. Jego wysokość czuwał przy nich aż do brzasku poranka, całkowicie sam, bez towarzystwa, a w prawej ręce trzymał topór wojenny. Wojsko i służba pałacowa były daleko od niego. Jeńcy umierali w morderczym gorącu*⁷⁵⁹. Okrucieństwo to, typowe dla tego okresu, miało zapobiec rebeliom, często wybuchającym na tych terenach⁷⁶⁰. Z powodu jednak nadmiernej eksploatacji podbitych prowincji, dochodziło w nich do kolejnych prób zrządzenia zwierzchnictwa Egiptu. W siódmym i dziewiątym roku Amenhotep znów poprowadził wyprawy do Syro-Palestyny, aby stłumić rebelię wywołaną w Mitanni, której ośrodkiem było Karkemisz. W wyniku walk w okolicach Nija, Amenhotep utracił kontrolę nad całym obszarem pomiędzy rzekami Orontesem i Eufratem, rekompensując sobie przegraną obfitymi łupami, zdobytymi w Reczeniu oraz pojmaniem około 3500⁷⁶¹ jeńców Apiru [Haribu]. Po zakończeniu trzeciej wyprawy do Syro-Palestyny, w wyniku wzrostu potęgi nowego państwa Hetyckiego, zagrożone Mitanni zaczęło dążyć do zbliżenia z Egiptem. W wyniku negocjacji, Mitanni oddało Egiptowi Palestynę i część wybrzeża Morza Śródziemnego w zamian za północną Syrię. Zbliżenie to kontynuował później Totmes IV. Zawiązano pewnego rodzaju „sojusz”, a jedna z córek władcy Mitanni, Artatamy I, została żoną faraona. Przybrała

756 Pierwotnie został pochowany w Dolinie Królów. Wejście do grobowca znajduje się na skalnej półce na wysokości kilkunastu metrów. Komora grobowa znajduje się za długim korytarzem i kilkoma mniejszymi salami. Wnętrze grobu daje wrażenie rozwiniętego zwoju papirusu. Mumia została ograbiona już w czasach starożytnych. Rozsypującą się ze starości mumię Faraona znaleziono w skrytce DB-320 w Deir el-Bahari. Zabalsamowane ciało spoczywało w wewnętrznej trumnie. Ciało zostało zniszczone, głowa odłamana od karku, a nogi od tułowia, do skóry przykleiły się przesiąknięte żywicą bandaże. Jedynie twarz zachowała się nienaruszona. Zrekonstruowane przez specjalistów i zakonserwowane ciało Totmesa III można obecnie oglądać w Muzeum Egipskim w Kairze. Istnieją jednak poważne wątpliwości co do autentyczności mumii spoczywającej w grobowcu. Po zbadaniu mumii okazało się, że należy do młodzieńca około dwudziestoletniego. Tutmozes w chwili śmierci miał kilkadziesiąt lat.

757 Amenhotep II panował prawdopodobnie w latach 1428-1397 p.n.e. (Schlögl) lub 1427-1392 p.n.e. lub 1427-1401/1400 p.n.e. Według Manethona panował 25 lat i 10 miesięcy. W młodości znany z wyczynów sportowych i niezwykłej siły fizycznej.

758 Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 172.

759 Cyt. za: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 172.

760 Por.: E. Driton, dz. cyt., s. 176-177.

761 François Dumas podaje liczbę 3600 i łączy tę grupę raczej z Haribu. Żyjącymi na pograniczu państw Bliskiego wschodu renegatami. [Por.: F. Dumas, dz. cyt., s. 75.

ona egipskie imię Mutemuja. Mając zapewnione stabilne stosunki z Mitanni, Amenhotep mógł skupić się na sprawach wewnątrz państwowych oraz utwierdzeniem egipskiego panowania w Kanaan. Wykazał przy tym spore talenty dyplomatyczne budując przyjazne stosunki z Babilonem i państwem Hetytów. Wieloletnia stabilizacja, zapanowała także w Nubii, a Amenhotep III – po ustaleniu południowej granicy imperium egipskiego w Napata – mianował tam wicekrólem, swego towarzysza broni – Usersateta.

Dla upamiętnienia porozumienia z Mitanni, Amenhotep II rozkazał wznieść dziedziniec kolumnowy pomiędzy czwartym i piątym pylonem w świątyni w Karnaku oraz rozbudował całą świątynię. Rozkazał również wykonać dekoracje w świątyni w Kalabaszy oraz ukończyć prace rozpoczęte przez Totmesa III w Amada w Nubii. Rozkazał także wznieść dla siebie świątynię grobową, która niestety nie zachowała się do naszych czasów. Co ciekawe, umieścił również swą stelę po północno-zachodniej stronie Wielkiego Sfinksa w Giza. Różne prace budowlane prowadzono również w Medamud, Tod i Armant.

Syn Amenhotepa II⁷⁶² i królowej Tia, Totmes IV (gr. Tutmosis IV), panował prawdopodobnie w latach 1397-1388 p.n.e. (Schlögl) lub 1401-1391 p.n.e.⁷⁶³. Według Manethona panował 9 lat i 8 miesięcy. Odziedziczył tron prawdopodobnie w wyniku przedwczesnej śmierci swego brata, następcy tronu. Po objęciu władzy nakazał dokonanie renowacji Wielkiego Sfinksa w Gizie, a po jej zakończeniu kazał umieścić między jego łapami, stelę upamiętniającą ten akt. Był to akt dziękczynny za objęcie władzy, którą otrzymał – według budowanej przez siebie legendy – za sprawą tego boga. Renowacja sfinksa oraz umieszczona na nim stela, były sposobem, jakim Totmes IV uprawomocnił swoją, niespodziewaną sukcesję. Taka forma legitymizacji władzy wskazuje na fakt, że przypuszczalnie była ona kwestionowana.

762 Amenhotep II został pochowany w Królewskiej Nekropoli w Dolinie Królów w grobowcu (KV 35), który rozkazał dla siebie wykuć. Grobowiec ten został odnaleziony przez Victora Loreta 9 marca 1898 roku. Wewnątrz w kwarcytowym sarkofagu spoczywała w drewnianej, antropoidalnej trumnie, nietknięta mumia króla, z wieniec kwiatów na szyi i bukiecikiem mimoz na piersi. Był to pierwszy przypadek odkrycia królewskiej mumii w miejscu pierwotnego pochówku. Mumia króla spoczywała w swym miejscu aż do 1931 roku, kiedy to przewieziono ją do Kairu. Oprócz „właściciela” w grobowcu tym odkryto również mumie kilku władców z XVIII, XIX i XX dynastii i ich rodzin. W jednej z bocznych komór, przylegających do komory grobowej, znajdowały się odwinięte z bandażu, ciała – dwóch kobiet i chłopca: Mumia królowej Teje – do niedawna określana w egiptologii mianem Starszej Damy. Mumia niezidentyfikowanej kobiety – określana przez egiptologów mianem Młodszej Damy; badania genetyczne z 2010 r. wykazały, że była córką Amenhotepa III i Teje, siostrą Echnatona i matką Tutanchamona. Mumia kilkunastoletniego chłopca – prawdopodobnie księżę Websenu - syn Amenhotepa II, lub księżę Totmes – najstarszy syn Amenhotepa III. W jednym z kolejnych pomieszczeń, dokładnie zamurowanym i zamaskowanym znajdowało się dziesięć sarkofagów (w tym dziewięć królewskich). Mumie zostały tam ukryte przed rabusiami z czasów XXI dynastii, przez arcykapłana Pinodżema I. Grobowiec posiada skromne dekoracje. Kilka scen z udziałem bóstw oraz pełny tekst Księgi Amduat. Sufit komory grobowej zdobią złote, pięcioramienne gwiazdy na ciemnoniebieskim tle. Po zbadaniu grobowiec zamknięto, aby zapewnić spokój dostojnym władcom. Jednakże w listopadzie 1901 roku, wdarli się tu złodzieje, będąc prawdopodobnie w zмовie ze strażnikami, dokonali strasznego spustoszenia. Mumia Amenhotepa została wyrzucona z sarkofagu i w znacznym stopniu uszkodzona. Po tych wydarzeniach ponownie otwarto grobowiec i wykonano szczegółową dokumentację, znajdujących się w nim mumii. Ciała zostały opisane, sfotografowane i zmierzone, a inskrypcje dokładnie skopiowane. Gdy w 1898 roku, Victor Loret odkrył w Dolinie Królów grobowiec Amenhotepa II, w jednej z bocznych komór, na stercie gruzu, sięgającej prawie pod sam sufit, znalazł pustą, cedrową trumnę. Z inskrypcji na niej umieszczonych wynikało, że spoczywała w niej kiedyś Teje. W sekretnej części tego grobowca odkryto, odwinięte z bandażu mumie dwóch kobiet i kilkunastoletniego chłopca. Mumie te nie zostały zidentyfikowane. Prawdopodobnie jedną z kobiet była Teje.

763 T. Schneider przytacza dwie daty panowania Tutmosisa IV: albo 1388-1379 p.n.e. (wg Helcka) oraz 1400-1390 (wg Kraussa).

W historiografii pojawiają się głosy jakoby był to władca usposobiony *pokojowo*. Zdaniem Schlögl, [Totmes IV] *podjął wprawdzie wyprawy wojskowe do Nubii i Azji, ale miały one bardziej charakter dozoru policyjnego i służyły przede wszystkim zapewnieniu bezpieczeństwa na szlakach komunikacyjnych*⁷⁶⁴.

Przeczą temu fakty z tego okresu. Faraon ten kilkakrotnie wyprawiał się na tereny Kanaanu i Syrii przyprowadzając stamtąd wielu książąt azjatyckich jako jeńców. Dążył do rozszerzenia panowania Egiptu „aż po krańce horyzontu” – jak mówi stela obok sfinksa w Gizie. Słowa „dozór policyjny” to swego rodzaju eufemizm. Chodziło przecież o utrzymanie podbitych w posłuszeństwie, często w sposób krwawy trwale pozbawienie ich w poddańczej zależności⁷⁶⁵.

W ósmym roku panowania odbył ekspedycję wojskową do Nubii, aby stłumić powstanie, jakie tam wybuchło (kraj Uauat najechali koczownicy pustynni). Kontynuował politykę swych poprzedników; Totmesa III i Amenhotepa II. Za jego największy sukces dyplomatyczny uważa się zawarcie traktatu z władcą Mitanni, w wyniku, którego jedna z córek Artatamy i została jego żoną. Inna jego żona, Mutemuje była matką Amenhotepa III, jego następcy⁷⁶⁶. W czasie jego panowania na egipskim dworze przebywała pewna liczba cudzoziemskich księżniczek i ich liczne dwory. Księżniczki te, córki sprzymierzonych politycznie sąsiadów pozostawały na królewskim dworze jako gwarancja lojalności ich ojca wobec faraona. Ich dalsze losy nie są znane. Wysiłki militarne i dyplomatyczne Egiptu nie przyniosły jednak oczekiwanych efektów. Nie zapobiegły ekspansji państwa Mitanii na południe a leżąca w środkowej Syrii Katna znalazła się już w siódmym roku panowania Amenhotepa II w zasięgu działania tego królestwa⁷⁶⁷.

Amenhotep III (Amenofis III) w wieku około 12 lat poślubił dziewczynę, która później jako dojrzała kobieta wywarła wielki wpływ na dalsze jego panowanie i losy całej dynastii – Teje. Jej ojciec, Juja, pochodził ze środkowoegipskiego miasta Achmim. Był dygnitarzem, oficerem w oddziale rydwanów i naczelnikiem stajni, był też „prorokiem boga Mina”; jego żoną była Czuju. Byli oni również rodzicami Aj, następcy Tutanchamona. Mamy tu do czynienia z pewnym odwróceniem ról. Bywało, że władcy chcąc związać z sobą swych podwładnych, wezyrów, dowódców wojsk, wydawali za nich swoje córki. Tym razem to wpływowy poddany, oddając za żonę faraonowi swą córkę wzmocnił wpływy swoje i swojej rodziny.

Ze związku Amenhotepa z Teje narodzili się: najstarszy syn Totmes, zmarły w młodym wieku, nie osiągnąwszy sukcesji, Amenhotep – następca, późniejszy faraon Echnaton, oraz cztery córki: Sitamon, Isis, Henuttaunebu i Nebetah, z których dwie; Sitamon i Isis, nosiły tytuły królowych. Teje brała czynny udział we wszystkich przedsięwzięciach dotyczących funkcjonowania państwa: wielkich świątach religijnych, polityce wewnętrznej i zagranicznej. Przeżyła swego męża o około osiem

764 H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 175.

765 Por.: B. Kwiatkowski, dz. cyt. s. 360.

766 Został pochowany w Dolinie Królów w grobowcu KV43. Jego mumię znaleziono w sekretnej części grobu Amenhotepa II (KV35) dokąd została przeniesiona w czasach rabunków za XXI dynastii. [Por.: Grimal N. *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004; Kwiatkowski B. – *Poczet faraonów*, Warszawa 2002; Schneider Th. – *Leksykon faraonów*, Kraków Warszawa 2001; Desroches-Noblecourt Ch. *Hatszepsut Tajemnicza królowa Egiptu*, Warszawa 2007.]

767 Por.: B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, s. 360 i 365-366.

lat. Współrządziła państwem, najpierw jako żona, a później jako matka władcy. Sprawowała regencję w imieniu małoletniego Amenhotepa IV. To prawdopodobnie ona zasugerowała mu zmianę dogmatów, stając się prekursorką reformy religijnej, później tak gorliwie wdrażanej, dającej początek okresowi w dziejach Egiptu, znanemu jako Okres Amarneński. Amenhotep III prawdopodobnie darzył Teje głębokim uczuciem i szacunkiem. Otrzymała tytuł Wielkiej Małżonki Królewskiej i Pani Obu Krajów, zbudowano dla niej wspaniały kompleks pałacowy w Malgacie oraz poświęcono jej świątynię w Sedeinga; pomiędzy Drugą i Trzecią Kataraktą. Pozycja królowej na dworze z pewnością była niezwykle mocna. Tylko jej synowie mogli być kandydatami na następców. Brała również udział w negocjowaniu kontraktów, dyplomatycznych związków, zawieranych przez faraona z cudzoziemcami. Amenhotep pojął za żony dwie mitannijskie księżniczki. Pierwszą z nich była Giluhepa – starsza siostra króla Tuszraty. Jednakże wkrótce po zawarciu związku z faraonem, zapewne za sprawą Teje, zniknęła w królewskim haremie. Drugą była córka Tuszraty – Taduhepa. Z listów znalezionych w Amarnie – korespondencji wymienianej między Amenhotepem i Tuszratą – wiemy, że negocjacje w sprawie tego związku trwały kilka lat, a główną trudnością w osiągnięciu porozumienia była ilość złota, jaką żądał władca Mitanni, za rękę swej córki. W końcu osiągnięto porozumienie i mitannijska księżniczka została wysłana na dwór faraona wraz z orszakiem i eskortą wojskową. Prawdopodobnie, aby zapewnić swemu mężowi przyszłych dziedziców, Teje zaaprobowала małżeństwo swej córki Sitamon, z własnym ojcem. Jak później się okazało, związek ten przysporzył rodzinie królewskiej kilkoro dzieci. Sitamon otrzymała również tytuł Wielkiej Małżonki, co zrównywało ją z jej matką. Gdy Amenhotep IV – Echnaton przeniósł dwór królewski do Amarny, Teje przeniosła się tam wraz z nim. Tam też zmarła i została pochowana w królewskim grobowcu.

Trzydziestosześcioletnie panowanie Amenhotepa III zdecydowanie można określić jako okres największego rozkwitu Imperium, jakim niewątpliwie był Egipt w tamtych latach. Władca ten prowadził politykę imperialną⁷⁶⁸. Przez pierwszych kilka lat panowania, Amenhotep umocnił panowanie Egiptu w Nubii, utrwalił podległość Cypru, Krety i wysp greckich, ściągając z tych terenów podatki. Z potęgą Egiptu liczyli się również królowie i książęta Syrii i Palestyny, wysyłający na dwór faraona cenne dary. Okres hegemonii nie trwał jednak długo. Wkrótce król Amurru ogłosił się niezależnym władcą, do Palestyny napłynęły plemiona⁷⁶⁹ Habiru, a Syrię najechali Hetyci. Amenhotep głęboko pochłonięty mnożeniem bogactw i przepychu swego dworu niechętnie zajmował się sprawami mającymi miejsce na terenach podległych swym wasalom. Nie zareagował nawet, gdy Hetyci wtargnęli do Mitanni i zajęli stolicę Tuszraty. Za jego rządów Egipt przeżywał długi okres pokoju, wiążący się

768 Spotkałem w Internecie następujące zdanie dotyczące jego panowania: *Był to okres pokoju, dobrobytu i prosperity, swobody życia, wielkich przedsięwzięć budowlanych i wyjątkowo aktywnej działalności dyplomatycznej, czyniącej z Egiptu, centrum ówczesnego Wschodu*. No cóż, przedstawmy tu (dotyczący Syro-Palestyny) fragment tekstu Merenptaha zapisany na steli Amenhotepa III. W końcowym fragmencie inskrypcji Merenptah wymienił kilka państw, miast i obszarów z terenów Syro-Palestyny, które rzekomo ujarzmił i zmusił do uległości: *Książęta leżą na twarzach mówiąc: „Litości!” Nikt spośród Dziewięciu Łuków nie podnosi swej głowy. Spustoszenie dla Tehenu, Hatti jest uspokojony. Splądrowany jest Kanaan z wszelkim złem, uprowadzony Aszkelon, pochwycone Gezer, Janoam uczynione jak nieistniejące. Izrael jest zrujnowany, nie ma jego nasienia. Hurru stała się wdową dla Egiptu! Wszystkie ziemie razem, są one uspokojone. Każdy, kto był niespokojny został związany. Prawdziwy okres spokoju i dobrobytu! Pamiętajmy też, że podboje te odbywały się kosztem poddanych faraona.*

769 Pojęcie plemiona jest tu dyskusyjne, może raczej ludy? Proces przekształcania się tych zróżnicowanych u zarania społeczeństw uchodźców w związki plemienne nie został jeszcze opisany.

z rozwojem sztuki i budową wielu monumentów i świątyń (królewskim architektem był Amenhotep syn Hapu). Wzniesiono m.in. świątynię w Luksorze i świątynię grobową w Tebach Zachodnich (pozostały z niej tzw. kolosy Memnona). Oprócz kultu dawnych bogów, Amenhotep III wzmocnił kult Atona, który za panowania jego syna i następcy – Amenhotepa IV (Echnatona)⁷⁷⁰ stał się następnie jedynym bóstwem Egiptu. Powrót do pierwotnego kultu słonecznego, personifikowanego przez Re-Hor-Achty z Heliopolis, przez część historyków (Hayes) tłumaczy „kosmopolitycznością”⁷⁷¹ ówczesnego społeczeństwa Egiptu. Bóstwo w nowej formie dysku słonecznego zostało podniesione do rangi pierwszego boga, nazwanego Atonem. Kult jego wpłynął następnie na solaryzację kultu Amona. Na miejsce swego wiecznego pobytu, Amenhotep wybrał nieużywaną dotąd, zachodnią część Doliny Królów⁷⁷².

Schyłek XVIII dynastii zapoczątkowało panowanie Echnatona, Amenofisa (Amenhotep IV – Echnaton)⁷⁷³.

Władca ten przeprowadził reformę religijną, próbując na stałe wprowadzić monoteizm – wiarę w jednego tylko boga Atona (rewolucja amarneńska)⁷⁷⁴. Reformatorskie działania Amenofisa IV poprzedzała polityka jego ojca. Przypuszcza się, że Amenofis III abdykował na rzecz swego syna Amenofisa IV na kilka lat przed śmiercią. Już za jego panowania dochodziło do konfliktów z kapłanami z Karnaku, którzy posiadając ogromne włości uzyskane w formie darowizn od poprzednich władców dążyli do zwiększenia swego udziału w życiu politycznym kraju. Decyzja Amenofisa III aby zbudować swój pałac po drugiej stronie Nilu naprzeciwko Teb

770 Por.: N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004, s. 224; B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 367-380.

771 Było to społeczeństwo rzeczywiście wielokulturowe, dlatego też późniejsze przypisywanie mu nadmiernej religijności, a zwłaszcza wiary w bóstwa egipskie jest, co najmniej dyskusyjne.

772 W 1798 roku grobowiec (KV22), został odkryty i częściowo zbadany przez Edouard'a Devillier'a, uczestnika napoleońskiej wyprawy do Egiptu. Prace prowadził tu także Theodore Monroe Davis, a w lutym 1915 roku pracował w nim Howard Carter, który odnalazł kilka niewielkich przedmiotów o muzealnej wartości. Malowidła i inskrypcje w grobowcu przedstawiają pełny tekst księgi Amduat. Również w wiek po odkryciu grobowca, w lutym 1898, Victor Loret odnalazł mumię króla. Była złożona w sekretnej części grobowca (KV35) Amenhotepa II w trumnie, której dolna część, jak wynikało z inskrypcji, należała do Ramzesa III, a wieko przerobiono dla Seti I. Identyfikacja mumii nie jest pewna. Pomimo inskrypcji na bandażach, w których zapisano tronowe imię Amenhotepa – Nebmaatre, istnieją wątpliwości, a jedna z hipotez mówi nawet, że mumia jest o wiele młodsza niż czasy XVIII dynastii. Mumia została odwinęta z bandażu 23 sierpnia 1905 roku w Kairze. Obecnie mumia Amenhotepa III znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze. Z okresu panowania tego władcy pochodzi ponad dwieście skarabeuszy dużych rozmiarów (47-110 mm), które upamiętniają ważne wydarzenia z życia króla.

773 Był on synem Amenhotepa III i królowej Teje. Źródła podają rozbieżne daty jego urodzenia, objęcia rządów i śmierci, m.in: 1375-1358 p.n.e. lub 1379-1367-1350 p.n.e., lub 1351-1334 p.n.e. [1370-1352 p.n.e. – M.J. E. White]. Jego główną żoną była Nefertiti, najprawdopodobniej hurycka księżniczka, a inną Taduhepa. Do czasów śmierci Amenhotepa III ukazało się niewiele wzmianek na temat Amenhotepa IV.

774 O tym, że Amenhotep IV zbudował w Karnaku nową świątynię Atona, wiemy z informacji zawartych na ponad 35 tys. pokrytych inskrypcjami i malowidłami piaskowcowych blocków, z których zbudowano m.in. tę właśnie świątynię. Po kilkudziesięciu latach została rozebrana, ale blocki, nazywane dziś przez egiptologów z arabska talatat, zachowały się, bo użyto ich do wznoszenia innych budowli w Karnaku. Przedstawienia na odnalezionych talatat dowodzą, że podczas święta Sed nie tylko sam faraon, ale także jego żona Nefertiti odgrywała kluczową rolę. On występował jako wcielenie Re, ona zaś jako inkarnacja bogini Hathor, pani nieba i świata. Atona, uważano za emanację boga Re, czyli stwórcy i pana ładu utożsamiano ze Słońcem. W III tysiącleciu p.n.e. W Atonie widziano m.in. promieniujący żar tarczy słonecznej, w XV w. p.n.e. określano go jako Stwórcę, w kolejnych stuleciach wyraźnie zaczęło wzrastać jego znaczenie w egipskim panteonie, aż Amenhotep IV uznał go za bóstwo najważniejsze. Symboliczną reprezentacją Atona była tarcza słoneczna z promieniami zakończonymi dłońmi.

mogła wynikać z chęci oddalenia ośrodka władzy od kapłanów. W nowym pałacu faraon wprowadził kult Re-Harachtesa, starego boga z Heliopolis, pomijając kult Amona-Re.

Amenhotep IV w czwartym roku panowania, (które rozpoczęło się w roku 1371 p.n.e., w 1363 albo – co wydaje się dziś coraz bardziej prawdopodobne – paręnaście lat później), po szczególnie ostrym zatargiem z klerem Amona, zorganizował w Tebach, stolicy faraonów, wielką uroczystość. Było to pierwsze za jego władzy święto Sed, uroczystość mająca na celu zregenerowanie mocy króla. Nie potrafimy dziś odpowiedzieć na pytanie: do czego młodemu władcy miał służyć ten magiczny rytuał? Może dążył do przywrócenia (wzmocnienia) bezpośredniego kultu swej osoby?. Wkrótce później młody władca, którego nowe imię znaczyło „Chwała Atona” pożeglował w dół rzeki, i w niegościnnych pustkowiach Środkowego Egiptu założył nową stolicę, którą nazwał Achetaton („Horyzont Atona”). Tu wzniósł świątynię Atona, którego czcił jako przeciwstawienie Amona-Re. Świątynię Atona budowano też w innych regionach Egiptu. Achenaton czcił Atona jako jedynego boga Egiptu. Aton reprezentował twórczą siłę słońca, źródło życia, był wszechmocnym demiurgiem, oddawanie mu czci oznaczało poznanie absolutnego szczęścia i osiągnięcie wolności myśli. Chociaż kultowi nowego bóstwa miała towarzyszyć beztroska i rezygnacja, Achenaton występował przeciw kultowi Amona-Re, dzięki któremu powstała przecież jego dynastia. Imię Amona-Re zostało usunięte z pomników, nawet gdy wchodziło w skład używanego poprzednio imienia królewskiego. Król stał się wysokim kapłanem i prorokiem nowego bóstwa.

Wprowadzając reformę religijną Amenhotep IV kierował się względami polityki wewnętrznej. Reforma ta miała mu służyć złamaniu hegemonii kapłanów z Teb. Oprócz nomarchów to właśnie ci feudałowie ograniczali coraz bardziej władzę królewską. Nadawane w kolejnych pokoleniach świątyniom majątki ziemskie ograniczały dochody królewskie. Należy pamiętać, że władcy XVII dynastii dokonali przejęcia majątków ziemskich wcześniejszych nomarchów. Jak pisałem przywrócili ustrój państwa do rodzaju monarchii patrymonialnej. W ich państwie istniała jednak ogromna i silna warstwa feudałów kościelnych, których korzenie sięgały prawdopodobnie poprzednich dynastii. Wraz ze wzrostem (w kolejnych pokoleniach) liczebności rodziny królewskiej i jej potomków pojawił się problem jej zaopatrzenia. Uszczupleniu ulegał też majątek samego władcy, który mógł te problemy rozwiązać albo drogą ekspansji zewnętrznej, albo sięgając po majątki wcześniejszych elit feudalnych (w tym wypadku religijnych). Podobne decyzje dotyczące majątków różnych kościołów podejmowano i w innych regionach starożytnego świata. Faraon sam stał się kapłanem swojej religii, dążącej – jak sądzi wielu uczonych – do monoteizmu, co spotkało się z bardzo silną opozycją tebańskich kapłanów Amona, których wpływy polityczne i majątki, mimo znacznych konfiskat, wciąż były bardzo duże.

Część historyków analizując okres panowania Amenhotepa IV, powołując się na źródła ikonograficzne wiele uwagi poświęca żonie tego władcy, Nefertiti⁷⁷⁵. W

⁷⁷⁵ O życiu królowej nie wiadomo prawie nic, a egiptologowie wciąż spekulują o jej pochodzeniu. Najpewniej nie wywodziła się z panującej dynastii, być może była córką jednego z dygnitarzy, są i tacy, którzy argumentują za jej obcym pochodzeniem. Imię Nefertiti to dosłownie „Piękna-która-nadeszła” (lub: idzie, nadchodzi). W dokumentach z dworu Amenhotepa III, ojca Echnatona, pojawia się informacja, że faraon ten poprosił o rękę córki Taduhepę, króla Mitanni. Wiadomo tylko, że dotarła na dwór w Tebach. Zdaniem Jacq’ea imię Nefertiti mogło mieć konotacje teologiczne. Jacq pisze: *Piękna to przecież bogini Êathor, która przysła*

kulcie Atona Nefertiti pełniła funkcję wielkiej kapłanki. Na talatatach jej przedstawienia pojawiają się dwa razy częściej niż wizerunki jej męża, a na jednym zachowało się wyobrażenie królowej stojącej na łodzi używanej podczas królewskich ceremonii. Na głowie Nefertiti ma koronę, trzyma za włosy jeńca i obija go maczugą. Tego typu scena występowała i wcześniej, i później w staroegipskiej ikonografii, ale jeńca zawsze maltretował faraon. Nefertiti jest jedyną kobietą, która w historii starożytnego Egiptu została tak przedstawiona. Interpretując ten wizerunek, Christian Jacq pisze, że królową utożsamiono tutaj z *postacią władcy będącego zarazem mężczyzną-i-kobietą, Ojcem-i-Matką Egiptu, który unicestwiając „wroga”, niejako porządkuje Świat i zmusza do uległości wrogie siły Chaosu, ażeby Egipt mógł pozostać w sferze objętej boską światłością. Dodajmy, że maczuga, używana w tej scenie przez faraona, nosi nazwę hedż , czyli oświecająca (dosł. błyszcząca, Isniąca, biała) - i służy w tym kontekście nie tyle niszczeniu, ile oczyszczeniu oraz oświecaniu nieoświeconych*⁷⁷⁶. Christian Jacq w swych rozważaniach na temat Nefertiti dochodzi nawet do hipotezy, że Amenhotep IV mógł na jej rzecz wręcz zrezygnować z części swych prerogatyw? Do podobnych wniosków dochodzą również inni historycy. Uważam takie sugestie za przesadne. Amenhotep IV mianując swą żonę Wielką Kapłanką Atona, wzorem swych poprzedników zapewniał bezpośrednią kontrolę nad majątkami tego kościoła swojej najbliższej rodzinie. Oczywiście we wzajemnych relacjach małżeńskich rola Neferititi mogła być większa niż tradycyjna⁷⁷⁷.

W kulcie Atona przedstawienia miłości małżeńskiej królewskich małżonków odgrywały wielką rolę. Nagie wizerunki Echnatona i Nefertiti można znaleźć na ścianach ówczesnych grobowców. Nadzy podążają do świątyni, uczestniczą w uctach, rozdają nagrody. Dyskretnie przedstawienia królewskiej pary w sytuacjach intymnych to typowa cecha sztuki amarneńskiej (takim mianem określa się wytwory artystyczne z czasów Echnatona). Krył się za tym jasny przekaz: ci, którzy obdarzeni są boską światłością, są zdolni ukazywać ją innym. Takie życie jak oni powinni wieść wszyscy pragnący dostąpić boskiego objawienia. Gdy pokazywali się publicznie, Echnaton obejmował i całował Nefertiti, co nie szokowało poddanych, bo, jak zauważa egiptolog Jacques Pirenne, *Miłość małżeńska była [dla Echnatona] najwyższą formą przejawu boskości. Dlatego król nie ukrywał przed poddanymi życia intymnego i publicznie pojawiał się zawsze w towarzystwie małżonki, otwarcie okazując jej czułość*⁷⁷⁸.

Na malowidłach z Achetaton często też przedstawiane są sceny, w których królewska para z czułością odnosi się do swoich dzieci. Z pewnością dzieci królewskie uważano za błogosławieństwo dla Egiptu, ale przecież - jak zauważa Jacq - *Do czasu panowania Echnatona rodzinę królewską uważano za model „uświęconej godności”, w której nie ma miejsca na ciepłe rodzicielskie uczucia, czułość i sentymenty. Echnaton nie przekreśla tego wyobrażenia - modyfikuje tylko środki jego wyrazu: skoro rodzina królewska jest rzeczywiście czymś świętym, dlaczego mąż- król nie miałby okazywać miłości do żony-królowej, a ojciec-król do*

(lub: przychodzi) z dalekich krajów, gdzie się ongiś schroniła przed gniewem Re. Ażeby miłość i harmonia znów zapanowały nad Nilem, faraon musi dopełnić rytuałów, które pozwolą sprowadzić z powrotem do Egiptu tę, jak ją powszechnie nazywano, Daleką (lub dokładniej: Oddaloną) Boginię. [Cytat za: Ch. Jacq, *Echnaton i Nefertiti*", tł. Maciej G. Witkowski, Warszawa 2007, s. 51.

⁷⁷⁶ Ch. Jacq, dz. cyt., s. 53.

⁷⁷⁷ Por.: Ch. Jacq, dz. cyt., s. 48-54.

⁷⁷⁸ Cytaty za: Christian Jacq, *Echnaton i Nefertiti*, tł. Maciej G. Witkowski, Warszawa 2008. s. 125.

swych dzieci? Jedna z formuł atońskiej przysięgi znakomicie to wyraża. Król mówi: „Serce moje raduje się królową i jej dziećmi”⁷⁷⁹.

Ostatnie lata ich małżeństwa spowija tajemnica. W czternastym roku panowania Echnatona umarła ich druga córka o imieniu Maketaton i została pochowana w królewskim grobowcu. Na płaskorzeźbach widoczni są król i królowa zalewający się łzami. Wkrótce znikają inskrypcje i przedstawienia trzech kolejnych córek królewskiej pary. Niedługo po śmierci Maketaton na malowidłach przestaje się też pojawiać Nefertiti. Echnaton rządził wówczas wraz ze współregentem (swym młodszym bratem) o imieniu Semenechkare. W historiografii pojawia się teza jakoby faraon Amenhotep IV zaniedbał dyplomację i politykę zagraniczną kraju na rzecz rozwoju religii, co w schyłkowym okresie rządów przyczyniło się do sytuacji skłaniającej kraj ku kryzysowi. Moim zdaniem historycy ci zbyt duży akcent kładą na zewnętrzne przejawy reformy religijnej Amenhotepa IV, zdawkowo traktując jej polityczne i materialne podłoże. To właśnie przyczyny ekonomiczne zdecydowały o klęsce planów królewskich. Władcy nie udało się z powodu braku kadr potrzebnych do zbudowania nowej administracji złamać siły tebańskiego kleru. Reforma religijna nie powstrzymała procesu feudalizacji kraju. Skonfiskowane kapłanom majątki przejmowali popiecznicy władcy. Szerzyła się korupcja i nadużycia, które odsunęli od władzy i pozbawieni majątków kapłani wykorzystywali w walce ideologicznej przeciwko faraonowi, który nie docenił ich siły. Wyczerpany walką z kapłanami władca wysłał swego zięcia⁷⁸⁰ do Teb w celu omówienia warunków kapitulacji. Jego żona Nefretete opuściła go, zabrała z sobą drugiego młodego zięcia, Tutanchatona i zamieszkała z nim na peryferiach Acheaton, w pałacu noszącym prowokującą nazwę „Twierdza Atona”.

Rokowania z kapłanami przerwała śmierć Amenhotepa IV. Królowa Neferetiti widząc młodość i niedoświadczenie swych zięciów a jednocześnie świadoma ponownego wzrostu potęgi hetyckiej wysłała list do króla Suppiluliumy z prośbą o przysłanie do Egiptu jednego z jego synów, który poślubiwszy ją zostałby królem egipskim. Być może kapłani egipscy poznali te plany, gdyż królewicz hetycki zginął w tajemniczych okolicznościach u granic Egiptu⁷⁸¹. Po śmierci Echnatona wprowadzana przez niego reforma religijna została zarzucona, jego poglądy religijne uznano za błędne i sprzeczne z dotychczasowymi, nastąpił powrót do wiary w starych bogów, świątynie Atona zostały zniszczone, a ślady po Echnatonie i jego „monoteistycznej rewolucji” starano się wymazać. Achetaton, w którym został pochowany Amenhotep IV (dzisiejsze Tell el-Amarna), zostało zburzone.

Powyższe akapity poświęcone panowaniu Amenhotepa IV prezentują główne, podejmowane w historiografii zagadnienia odnoszące się do tego władcy, w tym zwłaszcza jego politykę wewnętrzną. Sądzę jednak, że równie ważnym zagadnieniem jest jego polityka zagraniczna, w tych czasach w znacznej mierze tożsama z polityką dynastyczną. Zupełnie nowe światło rzucają listy amarnańskie⁷⁸²

779 Ch. Jacq, dz. cyt., s. 128.

780 Zdaniem E. Dritona, posłem tym był Semenckare. [Por.: E. Driton, dz. cyt., s. 180.]

781 Por.: T. Andrzejewski, dz. cyt., s. 68.

782 Listy amarnańskie, listy z Amarny – pozostałości archiwum korespondencji dyplomatycznej pomiędzy władcami Egiptu a ich wasalami i władcami niezależnymi z terenów Syropalestyny, Mezopotamii i Anatolii. Większość listów w tym archiwum datowana jest na XIV wiek p.n.e., a dokładnie na okres panowania faraonów egipskich Amenhotepa III (1390–1352 p.n.e.) i jego syna Amenhotepa IV, zwanego też Echnatonem (1352–1336 p.n.e.)

odkryte zostało w 1887 roku w Tell el-Amarna w Egipcie, stanowisku kryjącym pozostałości Achetaton, krótkotrwałej nowej stolicy założonej przez faraona Echnatona. Wszystkie teksty z Tell el-Amarna zapisane są pismem klinowym na glinianych tabliczkach. Językiem, w którym je napisano, jest niemal zawsze język akadyjski. Język ten był oficjalnym językiem korespondencji i dyplomacji na terenie starożytnego Bliskiego Wschodu w II tys. p.n.e. Do nielicznych wyjątków należą: list EA 24 (zapisany w języku huryckim) oraz listy EA 31 i EA 32 (zapisane w języku hetyckim). Tabliczki zostały odczytane wkrótce po odkryciu znajomości pisma klinowego; pierwsza publikacja publiczna w 1907–1915 przez JA Knudtzona⁷⁸³.

Listy te przekazują nam bardzo ważne informacje, w mojej ocenie, wciąż niedoceniane przez historyków. Dowiadujemy się z nich np. że: Amenhotep III poślubił córki dwóch królów Babilonu, dwóch królów Mitanni i króla Arzawy w zachodniej Anatolii. Zyskiwał na tych małżeństwach coś więcej niż tylko kobiety i dobre relacje. Ilekroć władca zawierał małżeństwo, w amarneńskim archiwum składano wykaz posagu, wyszczególniający olbrzymie ilości drogich kamieni, kruszców, klejnotów, broni, narzędzi i mebli.

Władcy tych starożytnych supermocarstw potrzebowali się nawzajem, by móc utrzymać władzę nad poddanymi zarówno u siebie, jak i w swych szerszych imperiach, i dbali o zrównoważony bilans prestiżu i wypłat.

Nie wszystkie negocjacje małżeńskie były proste. W wyjątkowo szorstkiej wymianie listów Kadaszman-Enlil, król Babilonu, pisał Amenhotepowi III, że ma opory przed wysłaniem do niego córki, gdyż jego „brat” odmawia odwzajemnienia się ręką własnej córki, nie wysłał mu stosownych darów i nie zaprasza go na swoje przyjęcia.

Co więcej, siostra Kadaszman-Enlila została już wysłana do Egiptu jako królewska oblubienica i słuch po niej zaginął. W odpowiedzi Amenhotep zauważył dość rozsądnie, że ludzie, których Kadaszman-Enlil wysłał, by zasięgnęli informacji o jego siostrze, nie znali jej wcześniej, nie mogli więc zweryfikować tożsamości kobiety, którą im pokazał.

Koniec końców babiloński król zgodził się zaryzykować małżeństwo swej córki, pod warunkiem że Amenhotep wyśle mu „tyle złota, ile tylko możliwe, natychmiast, bez zwłoki, jeszcze tego lata” na nowy pałac, który właśnie buduje. Ostentacyjnie zaprosił też egipskiego króla na otwarcie. Być może była to ta nieszczęsna dziewczyna, która napisała jedyny amarneński list, o którym wiadomo, że pochodzi od kobiety, mówiąc nieznanemu korespondentowi w Babilonie: „Nie martw się, bo mnie zasmucisz”.

[Hasło: *Listy amareńskie*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Listy_amarneńskie]

783Por.: Hasło: *Listy amareńskie*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Listy_amarneńskie

Pewien późniejszy sojusz małżeński przysporzył bardziej praktycznych trudności: Burnaburiasz II odmówił oddania Echnatonowi córki za żonę, dopóki nie wyśle on po nią odpowiednio okazałej eskorty, w przeciwnym razie bowiem „moi sąsiedzi królowie powiedzą: «Zawieźli córkę Wielkiego Króla do Egiptu w pięć rydwanów»”.

Wszystkie dary wymieniane między królami, czy to ludzie, czy rzeczy, podróżowały pod eskortą. Niekiedy eskortującymi byli dworzanie, ale królowie Babilonu i Alasziji określali swoich posłańców jako kupców. Misje takie były czasochłonne i często niebezpieczne: jak to ujął Burnaburiasz II, „podróż jest trudna, wody brak, a pogoda upalna” – aczkolwiek tym tłumaczył królowi Egiptu, dlaczego „nie wysyłam wielu pięknych upominków”.

Przy innej okazji posłańcy Burnaburiasza zostali w drodze do Egiptu obrabowani i zamordowani w Kanaanie. Troska króla o owych kupców nie wynikała z sentymentu: prosił on Echnatona, by kazał odszukać i stracić morderców, gdyż takie postęпки szkodzą ich korespondencji. Zresztą sami królowie byli dla pośredników zagrożeniem: jedna z licznych skarg Kadaszman-Enlila do Amarny dotyczyła pewnego babilońskiego posła, który został tam uwięziony na sześć lat.

Ci Wielcy Królowie tworzyli zamkniętą klikę, a w listach rzadko wychodzili poza sprawy państwa własnego i adresata. Pojawiały się w nich przelotnie ludy i ziemie na skraju pola widzenia tych królów: obraźliwe słowa króla Babilonu o Kaszkach, półkoczownikach zamieszkujących góryste tereny na południe od Morza Czarnego, którzy w XV wieku złupili samą Hattusę; list króla syryjskiego Ugaritu, w którym prosił Egipt o lekarza i dwóch kuszyckich służących⁷⁸⁴.

Powyższe informacje podaję za artykułem Josephine Quinn. Poddajmy je jednak głębszej analizie. Widzimy, że na szczytach władzy ówczesnych państw panowało wielożeństwo. Jego celem było utrzymanie przyjaznych stosunków z sąsiadami, ale też obrona przed wspólnymi wrogami (społeczeństwami pozostającymi poza jurysdykcją tych państw, np. wspomniany lud Kaszków). Konsekwencją tych sojuszy było powstawanie wielokulturowych, powiązanych rodzinie elit władzy. Wraz z żonami na dwory wspomnianych mocarstw napływali ich słudzy, może i inni przedstawiciele rodzin. Jaka była pozycja dzieci z tych małżeństw. Dziś trudno prześledzić rywalizację między poszczególnymi żonami. Jeśli dodamy do tych informacji również i tę, że armie będące do dyspozycji władców często były obce kulturowo miejscowej ludności, to dostrzeżemy, że proces integracji ówczesnych społeczeństw w ramach państw był bardzo utrudniony i wciąż był wzmacniany podział na warstwę panujących i poddanych. Powstawanie w wyniku wielożeństwa

⁷⁸⁴ Josephine Quinn, *Jedno z największych odkryć w dziejach archeologii. Rzuciło światło na relacje władców sprzed niemal 3500 lat*, <https://wielkaihistoria.pl/jedno-z-najwiekszych-odkryc-w-dziejach-archeologii-rzucilo-swiatlo-na-relacje-wladow-sprzed-niemal-3500-lat/>

bardzo szerokich elit (wszystkie dzieci władców musiały być uposażone) stawało się przyczyną późniejszych podziałów feudalnych.

Echnaton nie zadbał o następcę na tronie faraonów. Wprawdzie jego syn Tutanchaton miał oczywiste prawa do tronu, ale jako małe dziecko nie miał szansy na przejęcie władzy w tych trudnych czasach. Rozpoczął się okres walki o władzę między wdową Kiją a najstarszą córką Echnatona, Meritaton. Kija próbowała rozwiązać kwestię następstwa tronu wysyłając tajne poselstwo do króla Hetytów, Suppiluliumy, proponując mu swe małżeństwo z jednym z jego synów. Ten spełnił jej życzenie i wysłał nad Nil swego syna Zannazę. Meritaton jednak przy pomocy swego dziada Ai (pochodzącego z Achmim) pozbyła się Kii, przejęła jej pałac i kaplicę, i nakazała zamordować hetyckiego księcia, znajdującego się w drodze do Egiptu⁷⁸⁵

Meritaton poślubiła Semenchkare, którego uczyniła królem. Panował bardzo krótko w latach 1324-1319 p.n.e. według Helcka), lub 1335-1332 p.n.e. (według Kraussa)⁷⁸⁶. Młodociany władca (w chwili przejęcia tronu miał ok. 8-10 lat) zmarł wkrótce po objęciu władzy, a jego następcą został małoletni Tutanchamon⁷⁸⁷, pierwotnie Tutanchaton (ur. ok. 1342-39 p.n.e., zm. 1323 p.n.e.) był faraonem w latach 1333-1323 p.n.e.⁷⁸⁸

Najprawdopodobniej został osadzony na tronie z niemałą pomocą potężnego wówczas na dworze królewskim – wspomnianego wyżej – wezyra Aj. Jako syn Echnatona i jego drugorzędnej małżonki nie miał realnych praw do władzy, dlatego też (w wieku dwunastu lat) musiał poślubić starszą od niego przyrodną siostrę

785 Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 195.

786 Obie wersje tu za T. Schneiderem. Daty 1335-1332 p.n.e. podaje też Schlögl. Pochodzenia Semenchkare nie znamy. Prawdopodobnie wywodził się z królewskiej bocznej linii.

787 Zdaniem E. Dritona, prawdopodobnie syn Amenofisa III i królowej Satamon. Miał wtedy dziesięć lat. Początkowo rządził on trzy lata w Amarna. Potem w okolicznościach, których nie znamy, pojednał się z kapłanami z Teb i wydał dekret przywracający kult Amona. Jego następcą był Aji, starszy mężczyzna, który poślubił wdowę po Tutanchamonie i zajmował tron przez cztery lata. [Por.: E. Driton, dz. cyt., s. 180.]

788 Dzięki badaniom genetycznym przeprowadzonym w Muzeum Narodowym w Kairze w latach 2007-2009, udało się ustalić stopnie pokrewieństwa między członkami rodziny królewskiej. Badania potwierdziły, iż ojcem Tutanchamona był Echnaton - ich mumie mają wiele wspólnych, unikalnych cech morfologicznych, a także taką samą grupę krwi. Matką, jak ustalono, była kobieta o nieznanym imieniu, której mumia oznaczona jest numerem katalogowym KV35YL. Badania DNA wykazały, że ta kobieta była rodzoną siostrą Echnatona, a zatem rodzice Tutanchamona byli pełnym rodzeństwem. Wcześniej nie było pewne, kim byli rodzice młodego faraona. Pierwotnie uważany był on za syna Amenhotepa III (E.F. Wente, C. Desroches-Noblecourt). Później dominował pogląd, jak się finalnie okazało słuszny, iż ojcem był faraon Echnaton. Na dowód tego wskazywano m.in. blok z Hermopolis przetransportowany z Amarny, który tytułuje Tutanchamona synem króla, z jego ciała. Nie było również pewności kim była matka. Prof. Martin uważał, że była nią Kija (być może będąca mitannijską księżniczką Taduhepą), drugorzędna żona Echnatona. Jej imię nie pojawia się już od około dziewiątego roku panowania powyższego władcy, kiedy urodził się Tutanchamon. Potwierdzałoby to, że zmarła w połogu, jak sądzi G. Martin. Inaczej uważał R. Krauss, wskazując mimo wszystko na Maketaton. Przeprowadzone w Muzeum Narodowym w Kairze badania genetyczne mumii pozwoliły ustalić, że Tutanchamon chorował na malarię, bowiem w jego mumii stwierdzono występowanie pasożytów Plasmodium falciparum wywołujących tę chorobę. Ustalono również, że chorował na zapalenie kości (tzw. choroba Freiberga-Köhlera II) - krążenie krwi w tkance kostnej było niedostateczne, co osłabiało i niszczyło fragmenty szkieletu. Tę diagnozę potwierdzają wykopaliska. W grobowcu Tutanchamona znajdowała się laska ułatwiająca chodzenie i cały zestaw leków. Badania wykluczyły hipotezę wedle, której młody faraon miał cierpieć na ginekomastię. Zaprzeczyły również, by cierpiał na tzw. zespół Marfana. Do dziś nie wiadomo, co było przyczyną nagłej śmierci młodego faraona. Możliwe, że zmarł na skutek infekcji rany, która powstała w wyniku wypadku lub na polu bitwy, ale mógł też zostać zamordowany uderzeniem w tył głowy, ponieważ na zdjęciach rentgenowskich wykryto ślad silnego uderzenia w tym miejscu. Jeśli Tutanchamon został zabity, to głównym podejrzanym o dokonanie zabójstwa jest jego następca, wezyr Aj, lub wysoko postawiony generał Horemheb, również późniejszy faraon.

księżniczkę Anchesenaton. Była ona trzecią córką (Echnatona) Amenhotepa IV i jego głównej małżonki, królowej Nefertiti. Anchesenamon urodziła mu dwie martwe córki, które pochowano później w jego grobowcu.

W imieniu młodego władcy powołano regentów, którymi zostali Aj i Horemheb. Mieli oni niewątpliwie ogromny wpływ na Tutanchamona i to prawdopodobnie ich zasługą jest program restauracji państwa podjęty przez tego władcę. Tutanchaton, w czwartym roku swojego panowania przyjął imię Tutanchamon – „żywy obraz Amona” i przywrócił tradycyjną religię egipską z kultem boga Amona na czele, wykorzeniając resztki heretyckiej religii stworzonej przez jego ojca. Jego żona Anchesenaton zmieniła imię na Anchesenamon. Przeniósł także stolicę z Achetaton (dzisiejszego Tell el-Amarna), gdzie rezydował przez dwa lata, do Memfis, które to sam wybrał z uwagi na możliwość lepszej kontroli sytuacji zagranicznej (głównie w Azji). Zapewne uczynił to pod znaczącym wpływem tebańskich kapłanów Amona i swojego wezyra, Aj. Przejawiał bardzo niewielkie zainteresowanie posiadłościami egipskimi w Syrii, Palestynie i Fenicji, gdyż za jego panowania ludy z tych krain rzuciły zwierzchnictwo Egiptu. Tutanchamon stopniowo realizował politykę przywrócenia starych porządków (z czasów przed założeniem Achetaton). W tym celu wznosił tzw. stelę restauracyjną w Karnaku. Za jego czasów wezyrami byli Usermontu i Pentju, arcykapłanem Amona – Parennefer, podskarbin – Majaus, wicekrólem Kusz – Haj. Tutanchamon, podobnie jak inni władcy XVIII dynastii, kontynuował też działalność budowlaną. Najwięcej budowli pozostawił po sobie w Tebach. Zbudował tam dwie kaplice: dom pana wcieleń, Re, oraz dom pana wcieleń, Re, ukochanego przez Amona, który zaprowadził porządek w Tebach. Nazwa drugiej oddaje ideę restauracji podjętą przez władcę. Ukończył aleję sfinksów pomiędzy świątynią Amona a świątynią Mut oraz prowadził prace rekonstrukcyjne. W Karnaku zburzono świątynię Echnatona, a powstały stele oraz wiele posągów Amona o rysach młodego władcy. W Tebach Zachodnich znajdują się dwa, uzurpowane przez Eje i Horemheba, ogromne posągi. Znaleziono także przedmioty Tutanchamona w pałacu Amenhotepa III w Malgata. Na północy król pozostawił po sobie dwa nadproża, w Memfis i Sakkarze, popiersie, bramę i stelę w Gizie. Poświadczony jest także trzeci pochówek Apisa oraz świątynia dom pana postaci Re w Memfis. Z rozkazu Tutanchamon budowano świątynie także w Nubii. W Kawa powstała kaplica poświęcona Amonowi. Ślady archeologiczne wskazują także na istnienie świątyni w Faras⁷⁸⁹. Świadczy to o ekspansji kulturalnej Egiptu w tym kraju, religia miała zapewne służyć umocnieniu w nim władzy. Po około 10 latach panowania, młody władca zmarł nagle w 1323 roku p.n.e., nie pozostawiając potomka.

Walki tego okresu w historiografii i literaturze ukazywane są, jako walka między władzą kapłanów a faraonem. Powyższe fakty ukazują jednak wyraźnie, że były to konflikty wewnątrz dynastyczne. Graczami były elity dworskie, które wykorzystywały instytucję poligamii w rodzinie władcy, w celu przejęcia kontroli w państwie i poszerzenia swych wpływów. Zdaniem Schlögl'a po śmierci Aji władzę

⁷⁸⁹ Tutanchamon został pochowany w Dolinie Królów w Tebach Zachodnich, w grobie KV62. Zaszczytu odprawienia ceremonii złożenia do grobu królewskiej mumii, w tym także ceremonii "otwarcia ust", dostąpił Aj, który przejął władzę osobiście jako nowy faraon. Istnieje prawdopodobieństwo, że grobowiec Tutanchamona został wyposażony w skarby wyniesione z miejsc pochówku jego ojca i macochy Nefertiti. Złota maska Tutanchamona nosi ślady przeróbek. Także na sarkofagu odkryto ślady ponownego rzeźbienia. Bogato wyposażony grobowiec Tutenchamona odkrył w Dolinie Królów angielski archeolog Howard Carter, 4 listopada 1922 roku. Por.: Wikipedia, hasło: *Tutanchamon*.

przejęło wojsko na czele, którego stał Horemheb, który obwołał się królem⁷⁹⁰. Choć żona Tutanchatona, Anchesenamun próbowała ratować ciągłość dynastii, nie zdołała jednak osiągnąć swego celu i potężny, wpływowy Aj zagarnął władzę dla siebie.

Aj (także Ay lub Eje) prawdopodobnie panował w latach 1323-1319 p.n.e.⁷⁹¹. Był synem Jujego i Czaju, a więc bratem królowej Teje. Niektórzy badacze uważają go również za ojca Nefertiti. Zaliczany jest do grona władców XVIII dynastii, choć w sposób oczywisty jego władza była uzurpacją (tzn. nie urodził się w rodzinie panującej). Za panowania poprzednich władców Egiptu Amenhotepa IV, Semenechkare i Tutanchamona, Aj sprawował różne urzędy w administracji państwowej, m.in. był jednym z wezyrów, Komendantem wszystkich wierzchowców Jego Majestatu oraz Osobistym pisarzem króla. Po śmierci Tutanchamona dokonał ceremonii pogrzebowych i ogłosił się faraonem. Usiłując nie dopuścić do małżeństwa Anchesenamun z jednym z synów króla Hetytów – Suppiluliumy I, rozkazał go zamordować. Spowodowało to długoletnie wojny z państwem Hetytów. Aj wyznaczył na swojego następcę wodza egipskiego, Horemheba, który uważany jest za ostatniego faraona XVIII dynastii.

Horemheb (1319-1292 r. p.n.e., początkowo Paatonemheb) nie był w żaden sposób spokrewniony ze swoimi poprzednikami ani następcami. Urodził się w Hutnesu w Górnym Egipcie w rodzinie szlacheckiej (arystokratycznej?), jednak jego rodzice nie są znani. Był mężem Amenii, a po jej śmierci Mutnedżmet, córki Aj i królowej Tiy II. Wsławił się jako dowódca wojskowy. Początek jego kariery militarnej przypada na czas rządów Amenhotepa IV Echnatona. Za panowania Tutanchamona jego władza i wpływy były już bardzo duże, faktycznie pełnił obowiązki regenta i opiekuna małoletniego króla. Faraon Aj odsunął go prawdopodobnie od władzy, ale po jego śmierci Horemheb wstąpił na tron przy poparciu kapłanów Amona. W polityce wewnętrznej zainicjował wprowadzenie nowego ładu, był autorem licznych dekretów porządkujących wiele kwestii społecznych, gospodarczych i prawnych. Zyskał przydomek „Reformatora Państwa”. Wydany przez niego około 1350 r. p.n.e edykt, zawiera przede wszystkim uregulowania z zakresu prawa karnego i administracyjnego. Są to najstarsze, znane nam dzisiaj przepisy prawa staroegipskiego⁷⁹². Przypuszczalnie głównym celem wydania tego edyktu było dążenie Horemheba do przywrócenia porządku i opanowania niestabilności wewnętrznej, jaka zaistniała w Egipcie po rewolucji religijnej Echnatona i latach nieudolnych rządów jego następców: Smenchkare, Tutanchamona i Aja. Ustawa Horemheba nie ma charakteru kodyfikacji prawa. Stanowiła raczej akt wydany okazjonalnie w określonym celu (uporządkowanie spraw państwowych) przy objęciu tronu. Tekst rozpoczyna się wprowadzeniem, zawierającym m.in. przedstawione w sposób oględny motywy, jakimi kierował się faraon, ustanawiając akt (w pewien sposób wprowadzenie przypomina, więc współczesne preambuły aktów normatywnych). Następnie po kolei wymieniane są różne przykłady przestępstw i nadużyć, do jakich dopuszczali się urzędnicy, żołnierze i skorumpowani sędziowie oraz kary, jakie mają za nie grozić. Pierwsze przepisy aktu dotyczą w ogólności

⁷⁹⁰ Por., H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 201.

⁷⁹¹ Grobowiec Aja, znajdujący się w Dolinie Królów został odkryty w 1816 roku przez Giovanniego Battistę Belzonięgo.

⁷⁹² Ostatni z XVIII dynastii za: J. Lipińska, W. Koziński, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1997, s. 528. Kopia autentycznego tekstu królewskiego edyktu wyryta na kamiennej steli, ustawionej u podnóża X pylonu świątyni Amona w Karnaku jest jednym z nielicznych pomników prawa staroegipskiego, jakie do tej pory udało się odnaleźć.

przestępstw i nadużyć związanych z pobieraniem danin (podatków). Wymienione są następujące przestępstwa: kradzież dóbr przeznaczonych na daniny (wymienione są daniny dla królewskich browarów i kuchni, daniny z drewna i daniny dla haremu) oraz na ofiary dla bogów; kradzież tratwy służącej ubogiemu do transportu danin; bezprawne zatrzymanie i używanie cudzych niewolników przez poborców podatkowych. Ponadto w przypadku daniny z drewna, ze względu na fakt, że dobre drewno w Egipcie było towarem deficytowym, faraon nakazuje umożliwić ubogiemu, który nie posiada własnej tratwy, użyczenie tratwy od kogoś innego. Nakazane jest również przywrócenie obrabowanemu dóbr, które utracił. Zabronione jest wymuszanie danin od obrabowanego, który nie ma, co dać. Za wyżej wymienione przestępstwa grozi kara mitylacyjna w postaci obcięcia nosa oraz zesłanie do Tjaru (egip. TARw, położone najprawdopodobniej w okolicy dzisiejszego Al-Kantara). Następnie edykt mówi o żołnierzach kradnących skóry bydła, będącego własnością faraona, a oddanego w użytkowanie prywatnym hodowcom. Dokładne znaczenie tego przepisu nie jest pewne. Według Jamesa Breasteda, gdy wypożyczone bydło padało, użytkownik musiał okazać jego skóry reprezentującemu faraona nadzorcę bydła. Nieuczciwy urzędnicy kradli skóry na szkodę hodowcom królewskiego bydła. Edykt zwalnia okradzionych od odpowiedzialności za brak skór po padniętym bydle. Kradnący skóry są zobowiązani do ich zwrotu. Karą przewidzianą za ten postępek jest sto uderzeń biczem i otwarcie pięciu ran na ciele winnego. W kolejnych przepisach mowa jest o nieuczciwych inspektorach, którzy przemykają oczy na nadużycia ze strony poborców podatkowych w zamian za udział w uzyskanej bezprawnie części podatków oraz o poborcach podatkowych bezprawnie odbierających poddanym produkty rolne pod pozorem pobierania podatków dla browarów i kuchni faraona. Łapówkarstwo i przekupstwo zostają zagrożone karą śmierci (bez sprecyzowanego sposobu jej wykonania). Horemheb w swoim edyktie opisuje również dokonane przez siebie reformy, mające na celu przede wszystkim rzeczywistą realizację wyżej wymienionych postanowień oraz usprawnienie administracji i sądownictwa. Faraon ustanawia dwóch urzędników (najprawdopodobniej chodzi o wezyrów) o wysokich kompetencjach sądowniczych, jednego w Tebach dla Górnego Egiptu i jednego w Memfis dla Egiptu Dolnego. Dodatkowo w każdym mieście ustanawia sądy złożone z urzędników i kapłanów⁷⁹³.

W polityce zagranicznej Horemheb popierał opór miast syryjskich przeciwko Hetytom, unikając jednak starannie bezpośredniej konfrontacji z ich imperium. Bezpotomna śmierć tego władcy definitywnie zakończyła czasy panowania XVIII dynastii⁷⁹⁴.

Po burzliwych przemianach społecznych i reformie religijnej Echnatona głównymi zadaniami stojącymi przed jego następcami: Horemhebem, i władcami następnej dynastii: Ramzesem I i Setim I, było przywrócenie porządku wewnętrznego oraz ponowne ustanowienie egipskiego panowania w Kanaan i Syrii oraz nad Hetytami.

⁷⁹³ Por.: M. Kuryłowicz, *Prawa Antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006; Bogusław Kwiatkowski, *Poczet Faraonów*, Warszawa 2002.

⁷⁹⁴ Grobowiec Horemheba został odkryty w lutym 1908 roku przez Edwarda R. Ayrton'a. Z racji swego położenia w niskiej części Doliny, grobowiec pełen był naniesionego rumoszu skalnego wymieszanego z gliną i piaskiem, zapewne w wyniku rzadkich w Dolinie, lecz bardzo gwałtownych, burz. W komorze grobowej odkrywcy znaleźli sarkofag z różowego kwarcytu, którego odsunięte wieko leżało nieopodal. Wewnątrz znajdowały się kości, jak później ustalono, kilku osób. Być może samego Horemheba i jego dwóch żon. Mimo wieloletniego panowania, dekoracji ścian grobowca nie ukończono, co do dziś stanowi zagadkę.

Brak zaangażowania Egiptu w Syro-Palestynie spowodował natychmiastowe zmiany w tym regionie. Państwo Mitanni, dotychczasowy sojusznik Egiptu, przeżyło wstrząsy wewnętrzne w postaci dwóch przewrotów, co skutkowało kryzysem władzy i zmianami na tronie. W południowej części regionu, w Kanaanie i w południowej Syrii, władcy nieczujący respektu przed potęgą Egiptu, który do tej pory tutaj dominował, powrócili do tradycyjnej rywalizacji, odnawiając jednocześnie dawne konflikty i zapominając o płaceniu trybutu, jaki winni byli Egipcjom. Wkrótce sytuacja ta doprowadziła do wybuchu konfliktu zbrojnego. Król hetycki, Suppiluliuma i opowiedział się za wygnanym władcą Mitanni, na co panujący władca, Tuszratta odpowiedział wojną. Hetyci w wyniku szybkiej kampanii zmusili armię Mitanii⁷⁹⁵ do odwrotu, zdobywając całą północną Syrię aż do Kadesz, miasta mającego dla Egiptu kluczowe, strategiczne znaczenie, będącego bastionem egipsko-mitanijskiego sojuszu. Wkrótce władca Mitanni, Tuszratta zginął zamordowany, a połowa jego państwa zajęta została przez Asyrię. Następca Tuszraty, Mattiwaza, zmuszony był prosić Hetytów, swych niegdysiejszych wrogów, o pomoc w odzyskaniu utraconych ziem. W środkowej Syrii władcy Amurru, z jednej strony deklarujący wierność Egipcjom, z drugiej skłaniali się ku Hetytom, dążąc do wzrostu własnej potęgi. Pragnęli zawrzeć sojusz z podległym Hetytom Ugaritem, w końcu jednak zostali zmuszeni do przyjęcia zwierzchnictwa hetyckiego. Tak, więc Egipt tracił wpływ i większość podległych ziem na rzecz królestwa Hetytów, które stało się nowym mocarstwem we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Nieustanne kampanie zbrojne i podboje wpływały też na zmiany w strukturze społeczeństwa egipskiego.

W czasach Nowego Państwa kampanie wojenne poza granicami prowadzono bardziej intensywnie i prawdopodobnie na większą skalę niż w okresach wcześniejszych. Relacje z bitew pełne są chełpliwych opisów masakrowania wrogów i przerażenia wzbudzonego przez ataki faraona. Jednak, ci, których wzięto do niewoli, natychmiast stawali się zyskiem, starannie policzonym i wysyłanym do Egiptu, aby przejść na własność faraona lub świątyni, albo też ludzi, których król nagradzał za swą dzielność, obdarowując ich jeńcami. Jeden ze świątynnych tekstów opisuje Ramzesa II, jako króla, który *przenosi Nubię do Delt, a Azjatów do Nubii. Umieścił Beduinów (Szasu) w kraju zachodu i osadził Libijczyków (Czemehu) w górach (na wschodzie)*. Podobne stwierdzenie można znaleźć w odniesieniu do Ramzesa III i Libijczyków, którzy po wzięciu w niewolę *musieli przekroczyć Nil zostali przewiezieni do Egiptu i rozmieszczeni tam jako wojska zwycięskiego króla*.

Przynajmniej początkowo jeńcy mogli być trzymani w odrębnych obozach. Na dwóch stelach ze świątyni Totmosa IV zanotowano założenie osiedli, dla pojmanych przez króla w palestyńskim mieście Gezer oraz w nubijskiej krainie Kusz. Syn władcy, Amenhetop III, otoczył swą świątynię grobową osiedlami Hurytów, a nazwa miejscowa w Memfis „pole Hetytów”, być może wywodziła się z podobnego obozu.

Chwaląc się swymi osiągnięciami, Ramzes III dodaje wymowne szczegóły losu pojmanych grup:

Ustanowiłem ich przywódców w twierdzach noszących moje imię.

⁷⁹⁵ Nie – jak możemy spotkać w niektórych opracowaniach – Mitanijszczyków. W tym okresie państwa, a tym bardziej armie, nie miały charakteru narodowego.

Wyzaczyłem wśród nich dowódców łuczników, przywódców plemion, zostali napiętnowani – jako niewolnicy – kartuszem z moim imieniem, tak samo potraktowano ich żony i dzieci.

Aby ocenić, jaki wpływ miał ten proces na populację Egiptu, trzeba określić jego skalę, chociaż do liczb zaczerpniętych ze starożytnych tekstów nie można odnosić się z zaufaniem.

Papirus Harrisa i wylicza następujące darowizny złożone przez Ramzesa III: świątyni Amona syryjskie i nubijskie osiedla z 2607 ludźmi, świątyni Re z 2093 wojowników walczących na rydwanach i innych (wśród nich Aperu, lud palestyński); świątyni Ptaha z 205 Syryjczyków i Nubijczyków, a także ogólną darowiznę 971 Libijczyków (Maszwasz), którzy mieli pilnować stad. Podane liczby nie wydają się zaniżone, biorąc pod uwagę, że zamierzeniem tekstu było podkreślenie osiągnięć niedawno zmarłego władcy. W większej skali, podczas wojen libijskich, Merenptah szczyci się zagarnięciem w głównej grupie około (tekst jest uszkodzony) 9376 ludzi. o wiele większe liczby podaje stela z Memfis, mówiąca o drugiej wyprawie palestyńskiej Amenhotepa II; 100 000, w tym 36 300 Hurytów. Chociaż nazywa się ich „łupem Jego Wysokości”, liczby te wydają się na tyle nieproporcjonalne, że wzbudzają podejrzenie, iż mogą to być raczej domysły, co do całkowitej liczebności wymienionych ludów. Jeżeli rzeczywiście wszystkich sprowadzono do Egiptu i tu osiedlono, to spowodowało to ogromne kłopoty z ich rozmieszczeniem i zaopatrzeniem – trzeba wziąć pod uwagę, że podana liczba to około jedna trzecia populacji Egiptu w tym czasie, szacowana na 1 milion.

Można odnieść wrażenie, że niekiedy tam, gdzie prowadzono duże grupy ludzi do pracy przy realizacji wielkich przedsięwzięć, zwłaszcza przy wznoszeniu monumentalnych budowli, przeważali cudzoziemcy. Jednym z dowodzących tę tezę źródeł jest tu robocza notatka nabazgrana na wapiennym odłupku, według którego grupa robotników obrabiających kamienne bloki do budowy świątyni w Tebach Zachodnich w czasach Totmesa III składała się z sześćdziesięciu Palestyńczyków i tylko dwudziestu „ludzi”, czyli Egipcjan.

Jeżeli bitwy toczono w Syrii i Palestynie, zdobyte ziemie i pokonane armie należały, tak jak w Egipcie, do społeczności posiadających niewolników, ponadto ludy te były wcześniej poddanymi innych władców. Dlatego też dla niektórych jeńców wzięcie do niewoli oznaczało jedynie zmianę właściciela. Proces ten trwał i w czasach pokoju, kiedy ludzi z tych samych terenów sprzedano do Egiptu, chociaż w stosunkowo niewielkiej liczbie. Coroczny trybut „syryjskich niewolników”, wymieniany w annałach Totmesa III w Karnaku, waha się między 51 a 702. Niektóre z listów amarneńskich z późnej XVIII dynastii, bardziej wiarygodne niż teksty świątynne, wspominają niekiedy o niewolnikach złożonych w darze faraonowi, lub wymienionych na złoto lub srebro, ale ich liczba również nie jest duża. Na przykład książę Jerozolimy wysłał dziesięciu niewolników, dwadzieścia jeden dziewcząt i osiemdziesięciu jeńców. Natomiast, gdy czytamy o 2093 wojownikach walczących na rydwanach przydzielonych świątyni Amona przez Ramzesa III (możemy się domyślać, że są oni jeńcami wziętymi do niewoli podczas królewskich bitew), wyraźnie mamy do czynienia z mężczyznami, prawdopodobnie młodymi, należącymi do lokalnych elit i obecnie doświadczającymi wielkiej odmiany losu. Ta sama warstwa społeczna przedstawiona jest w grobowcu Rehmire, wezyra Totmesa III:

Prowadząc dzieci książąt południowych krajów wraz z dziećmi książąt północnych krajów, uniesionych jako najlepsza część łupu (...) aby wypełniły obozy pracy i były sługami posiadłości świątyni jego ojca Amona.

Stosunek Egipcjan tego okresu do pokonanych wydaje się mniej surowy niż w okresach wcześniejszych (np. Starego Państwa), czy wzajemne traktowanie się ustrojowo niewolniczych państw-miast Grecji z Wysp Egejskich podczas wojen w V wieku p.n.e., kiedy to mężczyzn w wieku poborowym skazywano na śmierć, a kobiety sprzedano w niewolę.

W Egipcie tego okresu jeńcy często stawali się użytecznymi, zegiptyzowanymi poddany. *Słyszę ludzką mowę, wzorem króla. Sprawił on, że ich mowa znikła, zmieniając ich języki, a oni podróżowali drogą, której nie znali przedtem.* Nubijskich jeńców zmieniano w tarczowników, woźniców rydwanów, służących i nosiceli wachlarzy, którzy towarzyszyli królowi. Szardanów, sprzymierzeńców Libijczyków – ich ojczyzna znajdowała się po przeciwnej stronie Morza Śródziemnego (prawdopodobnie od nich wywodzi się nazwa Sardynii) – ceniono szczególnie pod koniec Nowego Państwa jako wojowników tak, że sformowano z nich osobne kontyngenty w egipskiej armii, zachowując ich wyróżniające się nakrycie głowy. Rejestr gruntów z 4 roku panowania Ramzesa V (1143 r. p.n.e.), obejmujący część Środkowego Egiptu, wylicza Szardanów wśród ludzi uprawiających ziemię, prawdopodobnie wydzierżawioną. Wspomina się także „Osadę Żołnierzy” i „Osadę Armii”. Wszystko to wskazuje na politykę nagradzania weteranów ziemią. W tej samej okolicy i w tym samym czasie odnotowujemy też Szardanów jako zwykłych członków społeczeństwa, poświadczających dokumenty prawne dotyczące praw spadkowych. Mechanizmy rozproszenia cudzoziemców mogły spowodować, że osiedlali się oni w całym Egipcie, a dla ludności miejscowej kontakty z przybyszami stanowiły część normalnego życia. Dowodzi tego m.in. zapis z okresu panowania Ramzesa III:

*Sprawilem, że piechota i oddziały rydwanów spoczywały, kiedy chciałem:
Szardanowie i Kehek leżeli na plecach w swoich miastach,
Nie znali strachu nieprzyjaciela z Kusz, wroga z Syrii.
Ich łuki i broń pozostawały w zbrojowniach⁷⁹⁶.*

Wydaje się, że służba wojskowa przyniosła wolność Szardanom. Należy zauważyć jednak, że zwyczaj taki nie utrwalił się⁷⁹⁷, nie był też wynikiem rozwoju idei humanitarnych, nie wynikał z zacierania się pojęcia obcości. Był wynikiem swego rodzaju pragmatyzmu władców. Proces ten w znacznej mierze powstrzymywał ewolucję ustroju Egiptu. Na bliskie władcom stanowiska nie trafiali już zasymilowani w Egipcie mieszkańcy. Drogi do ich awansu społecznego były zamknięte.

Rządy XIX dynastii⁷⁹⁸

⁷⁹⁶ Cytat za: J. B. Kemp, *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji*, przeł. Joanna Aksamit, Warszawa 2009, s. 38-43.

⁷⁹⁷ Idea ta (lub podobna) jednak przetrwała. Skrajnym przykładem jest Egipt mameluków.

⁷⁹⁸ XIX dynastia panowała w Górnym i Dolnym Egipcie w latach 1292 – 1186 p.n.e. (lub – inna datacja – 1320 – 1200 p.n.e., lub wg. T. Schneidera 1292 – 1190 p.n.e.), jej stolicą były Teby. Imiona egipskie i greckie władców XIX dynastii: Menpehtire, Ramzes I (1295 – 1294 r. p.n.e.); Menmaatire, Seti I (1294 – 1279 r. p.n.e.); Usermaatire Ramzes II (Wielki, 1279 – 1212 r. p.n.e.); Aachenre Setepenre, Merenptah (1212 – 1202 r. p.n.e.);

Przeprowadzone przez faraona Horemheba reformy religijne, reorganizacja państwa a zwłaszcza rozbudowa armii dały podstawy odbudowania potęgi Egiptu przez władców kolejnej, XIX dynastii, której założycielem był Ramzes I.

Ramzes I (panował prawdopodobnie w latach od 1306 do 1304 p.n.e. lub od 1292 do 1290 p.n.e. (wg. T. Schneidera) nie wywodził się z królewskiego rodu, a jego prawdziwe imię brzmiało Paramessu. Urodził się w arystokratycznej rodzinie z okolic Awaris w Delcie Nilu. Był wysokiego szczębla, dowódcą królewskich łuczników i generałem armii faraona. Pierwszym krokiem jego kariery był stopień dowódcy oddziałów, a później inspektora koni, co pociągnęło za sobą wejście do elitarnego korpusu rydwanów. Będąc królewskim woźnicą, stał się kandydatem na stanowisko jednego z królewskich posłów, przewożących korespondencję dyplomatyczną. Został szybko dostrzeżony na dworze. Osiągnął stopień generała i dowódcy granicznej twierdzy (prawdopodobnie Sile) oraz stanowisko inspektora ujść Nilu. Zdobył uznanie i zaufanie Horemheba, (ostatniego władcy XVIII dynastii), który powierzył mu stanowisko wezyra, a także obdarzył godnością pierwszego Kapłana Egiptu Amona. Ramzes brał czynny udział w restauracji starej religii po okresie monoteistycznej Echnatona. Warto tu zaznaczyć, że tak zwana restauracja wcześniejszej religii wiązała się również z walką o legitymizację władzy nowego władcy. Sam Horemheb będąc wysokiej rangi dowódcą wojskowym i doradcą na dworze za czasów Tutanchamona oraz Aja darzyli zaufaniem wysokich rangą wojskowych. Pod koniec swego panowania Horemheb, nie mając własnego następcy ustanowił Ramzesa swym zastępcą i później następcą⁷⁹⁹.

Ramzes, który wstąpił na tron już w podeszłym wieku, po wstąpieniu na tron (w pewnej mierze wzorując się na postępowaniu Horemheba) ustanowił koregentem i następcą swego syna Setiego I, zakładając w ten sposób nową dynastię.

Panowanie Ramzesa I trwało zaledwie 16 miesięcy, nie zdołał, więc zrealizować swoich planów budowy potęgi Egiptu⁸⁰⁰.

Syn Ramzesa I i królowej Sitre był Seti I (Sethy I),⁸⁰¹ który w chwili przejęcia władzy miał trzydzieści lat. Panował według różnych opinii egiptologów w latach od 1294 do 1279 p.n.e. lub 1305\1302 do 1290 p.n.e.⁸⁰². Wzorując się na swych

Baenre, Amenmes (1202 – 1199 r. p.n.e.); Usercheperure, Seti II (1202 – 1196 r. p.n.e.); Ramzes-Siptah, Merenptah-Siptah, Siptah; Sitre Merietamon, Tauseret (1196 – 1188 r.p.n.e.); Jarsu? [Daty panowania władców podaję tu za T. Andrzejewskim, dz. cyt., s.284. Andrzejewski wspomina tylko nazwy tych władców, przy których umieściłem daty.] E. Drioton podaje daty panowania: Ramzesa I (1314 – 1312 p.n.e.); Setiego I (1312 – 1298 p.n.e.); Ramzesa II (1298 – 1235 p.n.e.); Meremptah I (1235 – 1224 p.n.e.); Setepenre II Amenmose (1224 – 1219 p.n.e.); Setepenre III Meneptah (1219 – 1210 p.n.e.); Seti II Meneptah (1210 – 1205 p.n.e.); Ramzes Siptah II oraz Iarsu (1205 – 1200 p.n.e.). [Por.: E. Drioton, dz. cyt., s. 181-182.]

⁷⁹⁹ Seti – ojciec Ramzesa I, pradziad Ramzesa II – wzrastał w kryzysowych latach panowania Echnatona. Zaciągnął się do armii, lecz w czasach Echnatona był to wybór niegwarantujący osiągnięcia sukcesu.

⁸⁰⁰ Został pochowany w Dolinie Królów, a jego grobowiec, (KV 16), sprawiający wrażenie wykonanego naprędce, został odkryty w 1817 r. przez Giovanni Battista Belzonię. Być może jedna z mumii, znalezionych w skrytce, DB-320 jest mumią Ramzesa I

⁸⁰¹ Greckie imię Setiego brzmiało Sethosis. Według Manethona, błędnie, był uważany za założyciela XIX dynastii.

⁸⁰² Starożytni Egipcjanie liczyli lata od dnia wstąpienia na tron danego władcy jako pierwszy rok jego panowania, podawali imię władcy oraz rok jego panowania. Śmierć władcy rozpoczynała pierwszy rok panowania jego następcy. Aby umiejscowić w naszym systemie liczenia lat, panowanie Setiego I, należy wziąć pod uwagę dostępne przekazy z różnych źródeł oraz ocenić, która z ich interpretacji jest najtrafniejsza. W

poprzednikach – głównie Ahmose, założyciela XVIII dynastii i twórcy Imperium, swoją tytulaturę ukształtował na wzór tytulatury Ahmose, obchodząc się bez wielu wymyślnych epitetów, zapisując swe imię w prosty sposób. Seti z wielką determinacją i energią poprowadził kilka wypraw wojennych przeciwko Hetytom, nie odniósł w nich jednak definitywnego sukcesu i nie osłabił potęgi Hetytów na tyle, aby nie stanowili oni potencjalnego zagrożenia dla Egiptu. Jednakże w wyniku tych kampanii Egipt odzyskał większość utraconych wcześniej zdobyczy terytorialnych oraz unormował stosunki z państwem Hetytów. Obrazują to wielkie reliefy na pylonach świątyni Amona w Karnaku. Świątynia grobowa Setiego zbudowana została na zachodnim brzegu Nilu w Tebach. Z jego inicjatywy powstała również wielka świątynia w Abydos, której budowę dokończył jego syn Ramzes II. Stolicą Setiego było Memfis. Uważany był za wielkiego władcę, lecz sławę jego przyćmił jego syn, Ramzes II uważany za największego władcę starożytnego Egiptu. Według K. Kitchen'a około siódmego lub ósmego roku swego panowania Seti ustanowił koregentem i następcą tronu, swego syna Ramzesa. William Murnane⁸⁰³, wykluczył możliwość istnienia koregencji Seti i jego syna, Ramzesa, mimo iż istnieją przekazy mówiące o kontynuacji obchodów wstąpienia na tron Setiego po jego śmierci, za panowania Ramzesa II.

Panowanie Setiego rozpoczęła przedsięwzięta już w pierwszym roku jego panowania wyprawa wojenna zorganizowana w celu stłumienia buntu, wywołanego przez koczowników Szosu (przypuszczalnie mających swą bazę w Rafii). Opanowali oni kilka twierdz, leżących wzdłuż szlaku, prowadzącego w kierunku Gazy w południowej Palestynie. Wojska egipskie wyruszyły z granicznej Sile latem 1294 roku p.n.e., dotarły do Kanaanu i szybko stłumiły bunt, wyzwalając zagarnięte tereny i oswobadzając zdobyte twierdze. W tym także czasie w Kanaan powstała koalicja książąt aramejskich, miast Hammath i Pella, skierowana przeciw panowaniu egipskiemu na tych terenach. Koalicję tę wsparli Hetyci. Wojska nieprzyjaciela stacjonowały w Galilei w pobliżu Beth Szan i Jenoam. Seti podjął decyzję o podziale swej armii na trzy dywizje. W wyniku walk udało się jednocześnie pokonać całą koalicję, co przywróciło kontrolę Egiptu nad Kanaan i częścią Palestyny oraz miastami Fenicji. W wyniku łatwego zwycięstwa wojska egipskie podążyły dalej na północ i dotarły aż do Tyru i gór Libanu. Pierwsza wyprawa wojenna zakończyła się zwycięstwem i wojska Setiego mogły powrócić do Egiptu. Powróciwszy do Sile faraon dokonał triumfalnego wjazdu do miasta, witany przez najznamienitszych dostojników państwa. Zwycięstwo w pierwszej kampanii uwiecznione zostało w scenach wojennych i inskrypcjach w wielkiej sali w Karnaku.

związku z tym istnieje wiele poglądów na ten temat. Według Manethona panowanie Setiego i trwało 11 do 15 lat, ale znany brytyjski egiptolog Kenneth Kitchen, uważa, że było to 15 lat, mimo istniejących przekazów, mówiących o krótszym jego okresie – nie ma żadnych historycznych wzmianek ani dokumentów datowanych po 11 roku panowania Setiego, które, co znamienne, jest poza tym bardzo bogato udokumentowane. Brak jakichkolwiek zapisów po 11 roku panowania Setiego dowodzi, iż dłuższe jego panowanie nie jest prawdopodobne. Co ważniejsze, Peter Brand, w artykule *The 'Lost' Obelisks and Colossi of Seti I* (Zaginione obeliski i kolosy Seti I) zaznacza, iż władca ten w dziewiątym roku swego panowania dokonał otwarcia kamieniołomu w Asuanie, z którego materiał miał być przeznaczony na budowę obelisków i statui. Akt ten dokumentują dwie kamienne stele. Obeliski i statue z kamienia pozyskanego z kamieniołomu w Asuanie (m.in. obeliski w Luksorze) nie zostały, w większości, dokończone za życia Seti I, a dopiero na początku panowania Ramzesa II. Dowodzą tego zapisy, mówiące o tym, że obeliski te i statuy ukończone zostały w dwa lata po otwarciu kamieniołomów i rozpoczęciu ich tworzenia oraz stele Ramzesa II mówiące, że *dokończył wiele monumentów ojca...* (Brand, s. 107) – zapewne wielki hypostyl w Karnaku i Świątynie w Abydos.

803 Brytyjski egiptolog, autor wydanej w 1977 roku, książki „Współwładza w Starożytnym Egipcie”, w której opisuje system koregencji w starożytnym Egipcie.

Zdobycze pierwszej kampanii stanowiły przygotowanie dla następnych wypraw, podejmowanych w dwóch lub trzech kolejnych latach panowania Setiego I. Wojska egipskie w tych wyprawach docierały coraz dalej na północ posuwając się wzdłuż wybrzeży Fenicji oraz wkraczając w głąb kraju. Takim sposobem Seti pokonał - odzyskał [może raczej ponownie zdobył?] dla Egiptu Jenoam w północnym Kanaanie oraz zabezpieczył prowincję Upi oraz na wschód od Antylibanu tereny wraz z Damaszkiem. Zdobyte tereny stanowiące teraz zaplecze pozwalały rozwinąć dalszą kampanie w kierunku miast Fenicji - Tyru, Sydonu, Byblos i Simyry, przywracając starą strefę wpływów egipskich. Opanowawszy Kanaan, Upi i południową część wybrzeża fenickiego Seti odciął od Imperium Hetytów Amurru – prowincję należącą dotychczas do strefy ich wpływów. Tereny zajęte przez wojska egipskie graniczyły teraz bezpośrednio z terenami podległymi Hetytom. Posuwając się dalej na północ wzdłuż Orontesu, wojska Setiego dotarły, prawdopodobnie w czwartej kampanii, pod Kadesz gdzie stoczono bitwę. W jej wyniku Kadesz zostało zdobyte, a wojska Hetytów zmuszone do odwrotu. Strategia Setiego była ponownym wcieleniem w życie strategii, przyjętej niegdyś przez Totmesa III. Polegała ona na opanowaniu wybrzeża fenickiego, skąd można było ze znacznym powodzeniem prowadzić kampanie w głąb terenów środkowej i północnej Syrii oraz wcześniejszego stworzenia zaplecza poprzez podporządkowanie Kanaanu i Palestyny. Pomiędzy Egiptem i Hatti został zawarty układ zatwierdzający nowy podział Syro-Palestyny, zgodnie, z którym Hatti uznawało prawa Egiptu do terenów zdobytych przez Seti I. Próbę zmiany ustalonego wówczas status quo podjęli Hetyci dopiero po śmierci Seti. Prawdopodobnie pomiędzy trzecią i czwartą kampanią syryjską, Seti zmuszony był zorganizować kampanię przeciw Libijczykom, którzy realnie zaczęli zagrażać terenom zachodniej Delt. W szybkiej kampanii doszło do zwycięstwa wojsk egipskich, co znów na jakiś czas oddaliło zagrożenie z zachodu. Seti i zmarł w 1729 roku, w wieku ok. 45 lat, pozostawiając Egipt mocarstwem władającym terytorium od Nubii po Azję Przednią.

Dążenie do odbudowy i rozbudowy Imperium kontynuował, wyznaczony na władzę przez ojca (Setiego I) Ramzes II, zwany Wielkim (w źródłach greckich, także jako Ozymandias)⁸⁰⁴, który z powodu młodego wieku przynajmniej w ciągu sześciu lat dzielił władzę ze swym ojcem (w chwili przejęcia władzy miał 25 lat). W czasie swego panowania wzorował się na swych poprzednikach, głównie budowniczym podwalin Imperium – Ahmosie oraz Totmesie III i Amenhotepie III, władcach szczytowego rozkwitu XVIII dynastii.

Gdy jego ojciec, Seti dziedziczył władzę, Ramzes miał dziesięć lat. Zaraz potem otrzymał tytuł „najstarszego syna królewskiego” oraz honorowy tytuł „głównodowodzącego wojsk”. Wkrótce potem otrzymał tytuł „najstarszego syna królewskiego i kandydata na tron Geba”, co równoznaczne było z ustanowieniem go następcą tronu. Prowadzący rokrocznie wojenne kampanie w Syrii, Seti i pozostawiał małego Ramzesa w pałacu. Jednakże, gdy książę osiągnął wiek piętnastu lat, decyzją ojca wziął udział w kampanii libijskiej, w czwartym i piątym roku jego panowania.

⁸⁰⁴ Ramzes II urodził się prawdopodobnie około 1304 roku p.n.e.; żył ponad 91 lat (panował ponad 66 lat), spłodził około 100 synów i 50 córek. Jako pierwszy w historii był współtwórcą traktatu pokojowego, zawartego pomiędzy dwiema ówczesnymi potęgami militarnymi: Egiptem i Hatti.

Około siódmego roku panowania Setiego I, Ramzes – syn władcy i następcy tronu, wówczas prawdopodobnie siedemnastoletni młodzieniec, został, z woli swego ojca, współwładcą. Prawdopodobnie odbyło się to podczas jakiejś uroczystości lub audiencji, w obecności dostojników dworu i tłumów poddanych.

Tak oto opisuje tę chwilę sam Ramzes:

Gdy mój ojciec ukazał się ludowi, wraz ze mną, obejmując mnie ramieniem, tak oto rzekł: – Niech ukaże się jako król, abym mógł widzieć jego piękność, póki jeszcze żyję! – Zawezwał, zatem szambelanów, by włożyli mi na głowę korony. – Umieście Wielką Koronę na jego głowie! – tak rzekł, gdy był jeszcze a nami na ziemi – on będzie rządził tym krajem, on będzie nadzorował jego sprawy, on będzie kierował mnogim ludem. – Tak mówił gdyż wielką była jego miłość do mnie. Darował mi dwórki z królewskiego haremu, równe pięknościom pałacu; wybrał dla mnie żony i konkubiny wychowane w haremie.

Powoływanie się na wolę poprzedniego władcy było formą legitymizacji władzy.

W ósmym roku panowania Setiego I, w drugim koregencji, wybuchła rewolta w Kusz. Buntownicy dążyli do zagarnięcia łąpów: niewolników, bydła i zbiorów, w dolinie Nilu, w Górnym Egipcie. Seti i polecił wicekrólowi Nubii, Amen-em-ope zorganizowanie ekspedycji karnej. W szybkiej kampanii opanowano tereny objęte rewoltą, zajmując sześć jej ośrodków. Pojmano około 600 jeńców wraz z całym ich dobytkiem. Wydarzenia te zostały upamiętnione wystawieniem dwóch steli w Kusz. Mając unormowane stosunki z Hetytami oraz ugruntowane wpływy w Syro-Palestynie, po stłumieniu w zarodku niepokojów w Kusz, władcy mogli skupić się na sprawach wewnętrznych państwa. Postanowiono wytyczyć szlaki i wykopać studnie w celu podjęcia eksploatacji złóż złota na pustyni, rozciągającej się pomiędzy Morzem Czerwonym, a Nilem, na wysokości Edfu. W tym celu faraon udał się osobiście na pustynię, aby samodzielnie zainicjować prace z tym związane. W tym samym czasie Ramzes zajęty był poszukiwaniem w okolicach Asuanu, odpowiedniego kamieniołomu do pozyskiwania granitu, niezbędnego do wykuwania ogromnych posągów. Kolejne lata upłynęły na działalności pokojowej. Zbliżający się do pięćdziesiątki Seti I, coraz częściej zajmował się kierowaniem państwem ze swych rezydencji: siedziby w Memfis, pałacu w Awaris, czy też w okresie zimy, pałacu w Tebach. To prawdopodobnie w tych latach dokonał wyboru grupy ludzi, mających zarządzać wszelkimi sprawami państwa. Na stanowisko Wezyra Południa powołał około trzydziestoletniego Pasera, swego Wielkiego Szambelana, a jego ojca na stanowisko arcykapłana Amona w Tebach.

Około XV lub XVI roku panowania Setiego I, Egipt stał się silnym, dobrze rządzonym imperium, mającym ugruntowane stosunki zagraniczne, rządzącym rozległym terytorium, cieszącym się szacunkiem na arenie międzynarodowej. Imperium, rządzone przez dwóch ludzi: około pięćdziesięcioletniego Setiego i i jego dwudziestopięcioletniego syna, Ramzesa, rozciągało się od górzystych terenów Syrii, Palestyny i Kanaanu, poprzez bagniste rozlewiska Nilu w Delcie, dalej poprzez spalony słońcem Środkowy i Górny Egipt, aż do pustynnych krajów Wawat i Kusz w Nubii. Potęga państwa opierała się na dobrze wyszkolonej armii, dzięki której władca państwa mógł szybko i bezwzględnie likwidować wszelkie próby secesji podbitych i uzależnionych od Egiptu ośrodków politycznych.

Egipt wypełniały wspaniałe budowle i posągi władców, wznoszone na cześć bogów i na chwałę państwa [określenia te przejąłem za dotychczasową historiografią, funkcjonują też w Internecie, może jednak należy spojrzeć na kwestię tych budów i pomników z innej perspektywy: powstawały one w celu legitymizacji władzy, to swego rodzaju kult jednostki podbudowywany dodatkowo religią]. Seti i zmarł (prawdopodobnie) latem 1279 roku p.n.e., pozostawiając swe dziedzictwo Ramzesowi II.

Zgodnie z rytuałem (zapewne też w celu legitymizacji swej władzy), nowy władca, Król Górnego i Dolnego Egiptu – User-Maat-Re, Syn Re Ramzes II, w pierwszej kolejności zajął się pochówkiem swego ojca. W czasie przewidzianego tradycją okresu mumifikacji i przygotowań, związanych z pogrzebem, Ramzes ogłosił, że letnia rezydencja władców w Awaris wraz z budynkami przyległymi i obiektami wojskowymi, stanowić będzie zarodek nowego miasta, mającego stać się odtąd stolicą o nazwie: egip. Pi-Ramesse-Aa-nachtu – Domena Ramzesa, Wielkiego Zwycięstwami. Po dopełnieniu rytuałów pogrzebowych w Dolinie Królów, Ramzes wziął udział w obchodach wielkiego Świąta Opet. Przy tej okazji dokonał swych pierwszych nominacji. Arcykapłanem Amona w Karnaku mianowano Nebunenefa, dotychczasowego kapłana w Thinis i Denderze, a Bekenchonsu awansowano do grona Boskich Ojców Amona. Paser pozostał na stanowisku Wezyra Południa, a Juniego utrzymano jako wicekróla Nubii. Amen-em-inet został Królewskim Woźnicą oraz Nadzorcą Koni. Wydano rozkaz przyspieszenia prac przy budowie wielkiego hypostylu w Karnaku i rychłego ukończenia prac przy świątyni grobowej Setiego i w Tebach Zachodnich. Zainaugurowano prace budowlane przy wznoszeniu Ramesseum – świątyni grobowej Ramzesa oraz rozpoczęto realizację budowy nowego dziedzińca i wielkiego pylonu w świątyni w Luksorze, zgodnie z wcześniejszymi planami. Ramzes przebywał w Tebach do około połowy III miesiąca Achet, po czym cały królewski orszak odpłynął do Abydos, gdzie władca wydał rozkaz ukończenia budowy wielkiej świątyni Setiego i oraz osobiście intronizował wcześniej mianowanego Nebunenefa, przekazując mu oznaki jego władzy. Odkonano to w obecności dworu i królowej Nefertari.

Nastąpiła zmiana tytulatury królewskiej. Do swego imienia tronowego – User-Maat-Re, król dodał epitet – Setepen-Re – egip. Wybrany-przez-Re. Było to zapoczątkowaniem szczególnego związku króla z Re – bogiem słońcem z Heliopolis. W związku z pracami budowlanymi prowadzonymi z wielkim rozmachem w całym państwie, trwała intensywna eksploatacja kamieniołomów w Asuanie. Mówi o tym stela z Asuanu, upamiętniająca również kampanię w Nubii oraz walki w Delcie z piratami (Ludami morza) z czasów współrzędzenia.

Wraz z koronacją młody współwładca otrzymał cały dwór wraz ze swą i haremem. Z pewnością wkrótce po ceremonii posiadał już dwie główne małżonki: Nefertari i Isetnofret. To Nefertari od początku grała główną rolę u boku Ramzesa. Pojawiała się u boku męża przy wszelkich oficjalnych okazjach, państwowych i religijnych. To właśnie jej wizerunki przedstawiane są na reliefach, malowidłach i posągach, w pierwszym dwudziestolecu panowania Ramzesa. W XXI roku panowania, z okazji zawarcia traktatu z Hatti, Nefertari wymieniła kurtuazyjną korespondencję z królową hetycką – Putuhepą. W XXIV roku, z okazji inauguracji świątyń w Abu Simbel, Nefertari ukazuje się po raz ostatni. Później, po powrocie do

Pi-Ramzes znika ze sceny. W związku z tym sądzi się, że zmarła prawdopodobnie w XXIV roku panowania Ramzesa lub wkrótce później. Po jej śmierci Wielką Małżonką Królewską została, pełniąca dotąd drugorzędną rolę, Isetnofret. Co więcej drugą żoną Ramzesa została jej córka Bint-Anath. Wizerunki Isetnofret pojawiają się pomiędzy XXIV a XXX rokiem panowania Ramzesa. Po śmierci Isetnofret, która nastąpiła około XXXIV roku panowania Ramzesa, Wielką Małżonką Królewską została Bint-Anath, a drugą żoną króla, córka Nefertari – Merytamon. Z biegiem lat również Bint-Anath i Merytamon zniknęły, a ich miejsce zajęła kolejna księżniczka-małżonka, Nebettaui⁸⁰⁵.

Nadal główną dziedziną, na której skupiało się zainteresowanie władcy były wielkie projekty budowlane, będące w trakcie realizacji. W Luksorze ukończono wielki dziedziniec, wielki pylon i ustawiono obeliski przed Wielką Świątynią. Trwały prace dekoracyjne w jej wnętrzu. Po ponad trzech latach samodzielnych rządów, ugruntowawszy swą władzę, realizujący wielkie przedsięwzięcia budowlane, otoczony przez doradców, Ramzes zdecydował, iż nadszedł czas, aby zająć się sprawą syryjską, oczekującą na swe rozwiązanie od czasów (pierwszej) bitwy pod Kadesz, stoczonej przez jego ojca – Setiego i w około 1288 roku p.n.e. Warto jednak zastanowić się nad tym, dlaczego Ramzes II wkroczył na drogę imperialną? Przypuszczam, że jej powodem były problemy gospodarcze i demograficzne, które w tym czasie uległy nasileniu. Odbudowa populacji po okresie kryzysu zmuszała go do „zagospodarowania” tego potencjału, również w rodzinie faraonów wraz z kolejnymi pokoleniami rosła liczba „książąt”, których roszczenia musiał zaspokoić. Władcy temu, tak jak i jemu podobnym aż do XX wieku n.e. i ich tzw. „zdolnym” doradcom, wydawało się, że najlepszą drogą do rozwiązania tych problemów będą podboje. W krótkim okresie rzeczywiście przynosiły one oczekiwane efekty, w dłuższym rosły koszty wojen i ich niekontrolowane skutki (np. sprowadzanie niewolników, które powodowało dalszy wzrost populacji) prowadziło do kolejnych kryzysów i upadku kolejnej dynastii – kolejnego państwa dynastycznego. Zapewne też wynikało to z konieczności *zagospodarowania* już istniejącej armii, której koszty utrzymania można było przerzucić na ludy obszarów okupowanych. Nie bez znaczenia była też zapewne kwestia umocnienia swej władzy w Egipcie, dysponując silną armią władca mógł próbować przywrócić rządy patrymonialne. Temu celowi służyło zapewne ogłoszenie prawa do posiadania całej ziemi stworzonej przez swego ojca Amona⁸⁰⁶. Po raz kolejny widzimy, że religia służy władcy do legitymizacji i umocnienia swej władzy.

Nie można jednak wykluczyć, że do podbojów zmusiła i tego władcę również sytuacja zewnętrzna. Jeden z pierwszych sukcesów militarnych Ramzes II odniósł już w drugim roku swojego panowania, w walce z Szardanami – piratami, którzy terroryzowali egipskie wybrzeże Morza Śródziemnego, napadając na statki handlowe będące w drodze do Egiptu. Najazdy Ludów Morza zapewne zmusiły władcę Egiptu

805 Rodzina młodego Ramzesa szybko zaczęła się powiększać corocznymi narodzinami jego potomków. Obie pierwsze małżonki w ciągu kilku lat zrodziły swemu mężowi co najmniej po pięciu synów i kilka córek. Kilkoro lub kilkanaścioro jego potomków zrodziły, nieznane dziś z imion, konkubiny władcy. Zapewne również kilkoro jego potomków zmarło w niemowlęctwie. Nefertari urodziła pierworodnego syna Amon-her-unemefa (Amonherchopszefa), a Isetnofret drugiego syna – Ramzesa. Następnym był Pre-her-unemef, zrodzony z Nefertari, a kolejnym – Chaemuaaset, którego urodziła Isetnofret; najstarsza córka Bint-Anath oraz piąty syn – Montuherchopszef również zrodzeni zostali przez Isetnofret. W ciągu następnych kilku lat pojawiła się spora gromadka dzieci. M.in. czwarta córka Nefertari – Merytamon, ósmy syn – Setemuja i trzynasty syn, Merenptah, urodzony przez Isetnofret oraz synowie Nefertari – Seti i Mery-Re starszy oraz najmłodsi synowie, również Nefertari – szesnasty syn – MeryAtum oraz jego młodszy brat – Setherchopszef.

806 Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 172.

do mobilizacji znacznych sił; armii i floty. Raz zmobilizowani żołnierze stali się zapewne obciążeniem na tyle znacznym, że zmusiło to władcę do podjęcia polityki ekspansji. Podobny proces będziemy obserwować w wielu państwach aż do końca XX wieku.

Prawdopodobnie latem czwartego roku panowania Ramzes II na czele czterech korpusów armii wyruszył do Syrii. Przemierzywszy Kanaan, który pokornie poddał się jego władzy, dotarł do wybrzeży południowej Fenicji i dalej skierował się aż do Tyru i Byblos. Posuwając się dalej wzdłuż wybrzeży opanowano większa część Fenicji. Z tak stworzonego zaplecza planowano wejść w głąb lądu i poprzez góryste tereny skierować się w stronę Amurru⁸⁰⁷. Nie znamy szczegółów podjętej akcji, której wynikiem było całkowite opanowanie ziem Amurru. Prawdopodobnie rozstrzygnięcie nastąpiło w wyniku szybkiego, zmasowanego ataku wojsk egipskich na nieprzygotowane i wręcz zaskoczone wojska Amurru, którego król Benteszina, zmuszony był przyjąć zwierzchnictwo egipskie. Zapewne nie zdążył o całej sytuacji powiadomić swego dotychczasowego zwierzchnika, władcy hetyckiego, powiadamiając go dopiero po swojej klęsce o poddaniu się władzy Ramzesa. Po zwycięskiej kampanii siły egipskie zawróciły i poprzez Fenicję skierowały się do Egiptu. Wydarzenia te dokumentują liczne stele, wystawione przez Ramzesa – m.in. Stela Roku Czwartego z Byblos i stela wystawiona w Tyrze. Powrót do Pi-Ramzes był prawdziwym triumfem. Amurru znów należało do Egiptu.

Pierwsza kampania jeszcze nie dobiegła końca, a już w czasie powrotu do Pi-Ramzes, w umyśle Ramzesa rodziły się nowe plany wojenne. Zapewne wtedy postanowił w następnym roku powrócić do Syrii. Tym razem celem miało być zdobycie Kadesz. Przygotowania rozpoczęto prawdopodobnie wczesną wiosną 1274 roku p.n.e., gromadząc uzbrojenie i poświęcając wiele czasu i energii na szkolenie armii i doskonalenie założeń taktycznych. Plan zakładał przeprowadzenie, dowodzonych bezpośrednio przez Ramzesa, głównych sił, szlakiem poprzez Kanaan pod Kadesz, podczas gdy siły pomocnicze miały podążyć wzdłuż wybrzeża fenickiego, a następnie skierować się na wschód i po przekroczeniu doliny Eleuteru, połączyć się z siłami głównymi. Zgodnie z tymi założeniami wymarsz z Egiptu rozpoczęto około II miesiąca Szemu, dnia IX, mijając graniczną twierdzę Sile. Armie tworzyły cztery dywizje, noszące imiona bogów: Amona, Re, Ptaha i Seta. Faraonowi towarzyszyli członkowie rodziny oraz jeden z wezyrów (prawdopodobnie Paser) oraz liczna służba i straż przyboczna. W szybkim marszu wojska pokonywały dziennie duże dystanse, maszerując poprzez Kanaan i Galileę, poprzez góryste tereny Libanu i przełęcze wiodące do rozległej doliny, współcześnie zwanej Bekaa. W ten sposób w miesiąc po opuszczeniu Egiptu, IX dnia III miesiąca Szemu V roku, siły egipskie stanęły o kilka kilometrów na południe od Kadesz. Ramzes wraz ze strażą przyboczną oraz najbliższym otoczeniem wyruszył niezwłocznie w kierunku miasta. Ruszyła za nim dywizja Amona. Pozostałe dywizje powoli rozwijały swe szyki,

807 Amurru – starożytne państwo amoryckie w północnej Syrii, położone na zachód od rzeki Orontes. Pierwszym władcą tego państwa był Abdi-Aszirta. Według listów z Amarna [?] zdobył on władzę przy wsparciu habiru. Prowadził on ekspansję w kierunku zachodnim, jednak poniósł śmierć w walce z miastami fenickimi. Jego następcą Aziru. Korzystając z rywalizacji pomiędzy Egiptem a Hetytami, przejął kontrolę nad centralną częścią wybrzeża fenickiego i szlakami handlowymi wiodącymi z Fenicji do Mezopotamii i Mitanni. Choć oficjalnie był wasalem Egiptu, sprzymierzył się z hetyckim władcą Suppiluliuma I. Ekspansja tych władców jest udokumentowana przez listy z Amarna. Dokumenty z Hattusa świadczą o tym, że również następcy Aziru byli sprzymierzeńcami Hetytów, np. król Duppi-Teszup był sojusznikiem króla Mursili II, a jego syn Benteszina sojusznikiem Hattusili III. Państwo upadło w wyniku najazdu Ludów Morza.

rozciągnięte wzdłuż wielu kilometrów szlaku. Kiedy Ramzes II dotarł do doliny rzeki Orontes, w okolicy Kadesz, przyprowadzono mu dwóch rzekomych szpiegów króla Muwatallisa, którzy zostali ujęci przez przednie strażę egipskie. Pod groźbą kijów wyjawili oni, że sprzymierzeńcy hetycy, ogarnięci strachem przed zbliżającą się armią egipską, cofnęli się na północ aż do okolic Aleppo. Była to zasadzka. W rzeczywistości oddziały Hetytów były zgromadzone za miastem Kadesz. Oczekiwały tam, aż zastęp Pre minie to miasto, aby zająć Ramzesa II od tyłu i zniszczyć go zanim inne korpusy armii, maszerując jeszcze na południu, miałyby czas przyjść mu na pomoc. Podstęp się nie udał. Stało się to tylko dzięki osobistej waleczności Ramzesa II. Dowodzone przez niego oddziały zdołały zmusić Hetytów do odwrotu i ucieczki⁸⁰⁸. Po bitwie wojska egipskie po kilkutygodniowym marszu osiągnęły granice Egiptu, mijając graniczną Sile i następnie stanęły w Pi-Ramzes na przełomie czerwca i lipca 1274 roku. p.n.e. Ich wjazd do stolicy był wielką paradą zwycięstwa. Zapewne w orszaku Ramzes rozkazał umieścić łupy wojenne i pojmanych jeńców. Król postanowił uwiecznić swoje niezwykle bohaterstwo, dzięki któremu zdołał zamienić klęskę we względne zwycięstwo. Rozkazał stworzenie majestatycznych, rozległych scen i inskrypcji upamiętniających zdarzenia pod Kadesz. Prace te wykonano w nowej świątyni Ramzesa w Abydos, trzykrotnie w Karnaku: na północno-zachodnim narożniku dziedzińca ze Skrytką, na zachodniej fasadzie muru zachodniego dziedzińca IX pylonu oraz wzdłuż całej południowej ściany Wielkiego Hypostylu, dwukrotnie w świątyni w Luksorze: na północnym masywie pylonu oraz na murach przedniego dziedzińca, na obu pylonach w Ramesseum oraz w Abu Simbel na północnej ścianie wielkiej sali. Doświadczenia spod Kadesz spowodowały dokonanie gruntownych zmian w strukturze armii. Nastąpiły bez wątpienia degradacje i awanse.

Oprócz spraw związanych z kwestią syryjską, uwaga Ramzesa skupiała się również na sprawach wewnętrznych państwa. Prawdopodobnie w tych latach podjął on decyzję o lokalizacji budowy dwóch wielkich świątyń w Abu Simbel. Odpowiedzialnymi za realizację tych przedsięwzięć uczynił wicekróla Nubii, Juniego, zastąpionego później przez Hekanachta oraz swego towarzysza z lat koregencji, swego Wielkiego Podczaszego – Asza-hebsed. Otrzymał on szerokie uprawnienia do uregulowania spraw w Nubii, w tym budowy nowych świątyń.

Czas ten poświęcono głównie na reorganizację i odnowienie armii, znacznie osłabionej w Syrii. Nowa, odbudowana armia wymagała jednak wyćwiczenia i obycia z wojennym rzemiosłem. Zorganizowano, więc libijskie „ćwiczenia”. Była to niewielka kampania zorganizowana dla osiągnięcia dwojakiego celu. Po pierwsze, aby wyćwiczyć armię, a po drugie, aby zapobiec ewentualnym niepokojom w tym regionie podczas nieobecności w Egipcie zajętego w Syrii wojska.

W tym czasie sytuacja w Syro-Palestynie ponownie się skomplikowała. Już wcześniej utracono prowincję Upi. Za Jordanem powstały dwa nowe królestwa: Moab i Edom-Seir, które odmówiły uznania zwierzchnictwa egipskiego. W Kanaanie brak reakcji Egiptu i nieobecność jego armii uznano za słabość, a w związku z tym miejscowi władcy tych ziem zwlekali z płaceniem danin. Jednocześnie od wschodu Kanaan najeżeli Szosowie. Wiosną 1272 roku p.n.e. armia egipska wyruszyła na wschód (III kampania syryjska) i w szybkim marszu dotarła do Gazy i Kanaanu. Szybko i z całą bezwzględnością przywrócono zwierzchnictwo egipskie nad tymi

808 Por.: E. Driton, dz. cyt., 183.

ziemiami. W krótkiej kampanii wyparto Szosów poza granice tych ziem. Następnie dokonano pacyfikacji południowej Palestyny. Korpus wojsk egipskich pod wodzą najstarszego syna Ramzesa, księcia Amonherchopszefa, uderzył na nią od strony pustyni Negew, przecinając dolinę na południe od Morza Martwego w kierunku Edom-Seir, zajmując wszystkie miasta i osady. Następnie korpus księcia skierował się ku centralnej części Moabu, z zamiarem zdobycia Butartu, podążając traktem, zwanym Królewskim Szlakiem, wiodącym na północ w kierunku Syrii. W tym samym czasie korpus dowodzony przez Ramzesa podążał szerokim łukiem w kierunku górzystych rejonów Kanaanu, przechodząc nieopodal Jerozolimy, Jerycha oraz północnego krańca Morza Martwego, w kierunku Moabu, z zamiarem zdobycia Dibon i otoczenia sił nieprzyjacielskich. Po zajęciu tych ziem armia skierowała się na południe, aby połączyć się z korpusem księcia Amonherchopszefa. Po opanowaniu Kanaanu i wschodniej Palestyny, połączone wojska ojca i syna skierowały się Królewskim Szlakiem ku północy, z zamiarem dotarcia do Damaszku i przywrócenia Egiptowi panowania nad Upi, utraconej po II kampanii syryjskiej. Przywróciwszy egipskie panowanie nad tymi ziemiami, armia mogła udać się w drogę powrotną do Egiptu.

Po odzyskaniu zwierzchnictwa i wpływów w Kanaanie, Palestynie i Upi, Ramzes zdecydował, iż znów nadszedł czas na ostateczne rozwiązanie problemu syryjskiego. Latem 1271 roku p.n.e. armia pod wodzą faraona, maszerując przez Kanaan, zlikwidowała ostatnie ogniska oporu antyegipskiego w jego północnej części (IV kampania syryjska). Dalej posuwając się wzdłuż wybrzeży południowej Fenicji, potwierdzono zwierzchnictwo nad Tyrem, Sydonem i Byblos. Jak dotąd armia egipska operowała na terenach strefy wpływów Egiptu, co nie mogło być poczytane przez Hetytów za akt agresji. Jednakże Ramzes nie zamierzał poprzestać na tych działaniach. Postanowił ominąć Amurru i Kadesz i wejść w głąb doliny Eleuteru, a następnie Orontesu, na tereny kontrolowane przez Hetytów, gdzie wojska egipskie nie pojawiały się od około 120 lat. Podbił północne regiony Amurru, okupując obszary nad środkowym Orontesem. Tym sposobem Amurru zostało podzielone na dwie strefy, a jego południowa część wraz z Kadesz zostały odcięte od Aleppo, Karkemisz i właściwego Hatti. Była to doskonała pozycja wyjściowa do ofensywy w kierunku południowym na Kadesz i południowe Amurru.

Po dokonaniu podboju ziem znajdujących się na północ od Kadesz, zdobyciu Tunipu i Dapuru, Ramzes mógł powrócić do Pi-Ramzes. Reakcji Hetytów na jego działania właściwie nie było. Po około 25 latach panowania zmarł Muwatallis, co spowodowało kryzys następstwa po nim. Król Hatti nie pozostawił żadnego prawowitego dziedzica tronu, a tylko syna zrodzonego z jednej z jego konkubin, młodzieńca imieniem Urhi-Teszub. Wstąpił on na tron pod imieniem Mursilisa III. Pretensje do tronu rościł sobie również brat Muwatallisa, Hattusillis. Konkrowanie tych dwóch książąt spowodowało zaniedbania w sprawach syryjskich, co doprowadziło do nakazu przeciwstawienia się egipskiej inwazji, wydanym wicekrólowi Karkemisz.

Gdy tylko wojska egipskie opuściły Kadesz i Amurru do pracy przystąpili emisariusze Karkemisz i Hatti, z niewielkim trudem przywracając zwierzchnictwo hetyckie na terenach niedawno zdobytych przez Ramzesa. Egipt znajdował się daleko, a armie władców Karkemisz, Aleppo i Hatti w bezpośrednim sąsiedztwie. Pragmatyzm nakazywał, więc wygnanie egipskich komisarzy i powrót pod władzę

Hetytów. W dziesiątym roku panowania, armia Ramzesa znów, więc musiała udać się do Syrii (V kampania syryjska), aby raz jeszcze podporządkować Egipcjom ziemie Dapuru i Tunipu. Ramzes, wówczas ponad trzydziestoletni monarcha, miał na tyle energii, by osobiście poprowadzić całą kampanię, dowodząc w pierwszej linii walkami pod Dapur i zmuszając je do poddania się jego władzy. Tak jak w poprzednich przypadkach, po zwycięskiej kampanii, gdy wojska egipskie opuszczały podbite tereny, pozostawieni bez nadzoru władcy tych ziem wkrótce powracali pod zwierzchnictwo hetyckie. Brak dokładnych danych, jak długo trwała ta swoista próba sił między Egiptem a Hatti. Wynikiem tej sytuacji był zapewne wniosek, do jakiego doszedł Ramzes, że oto, jeśli nie można opanować całej Syrii, a zwłaszcza jej północnej części aż po Eufrat, nie można skutecznie kontrolować i utrzymać na stałe jej środkowej części. Sytuacja stała się patowa, co stało się powodem zawieszenia zmagania w Syro-Palestynie pomiędzy jedenastym a szesnastym rokiem panowania. Ramzes zaakceptował istniejący stan swych wpływów. W tym samym czasie w Hatti stosunki pomiędzy Mursilisem III a jego wujem Hattusilisem znacznie się pogorszyły. Kryzys narastał, zapowiadając rychłą konfrontację.

Po kilkuletnich zmaganiach w Syrii, Ramzes musiał podjąć działania w celu umocnienia terenów zachodniej Deltę oraz pasa wybrzeża libijskiego. Było to wynikiem prób osiedlania się na tym terenie głodujących plemion libijskich. Wzdłuż zachodnich granic Deltę – od Memfis aż do brzegu morza obwarowano kilka osad, wznosząc fortyfikacje. Następnie poza granicami Deltę, głęboko na zachód wzdłuż wybrzeża libijskiego zbudowano szereg fortów, ciągnący się około 300 km od ujścia Rzeki Zachodniej. Sieć rozbudowana była w taki sposób, aby z jednego do drugiego fortu można było dotrzeć w dwa dni szybkiego marszu lub jeden – jazdy rydwanem. Zapewniało to stałą łączność, a w razie potrzeby możliwość szybkiej reakcji armii. Miało to na celu rozwiązanie problemu stałego zagrożenia Egiptu ze strony koczowniczych plemion libijskich.

Od czasów pacyfikacji Nubii w VIII roku panowania Setiego i panował na tych terenach względny spokój. Władzę sprawowali w imieniu faraona wicekrowie, regularnie eksploatując złoża bogactw naturalnych (głównie złota) oraz ściągając podatki. Dochody płynące z Nubii stanowiły niebagatelną część całego budżetu Egiptu. Nic dziwnego, że od czasu do czasu, lokalni wodzowie, w nadziei wyrwania kraju spod władzy Egiptu, wywoływali rebelie. Ramzes wysłał, więc do Irem wojska jako wsparcie dla wicekrowa. W ekspedycji brali udział dwaj synowie faraona – ósmy syn Setemuja, oraz trzynasty – Merenptah. Ze względu na niewielkie niebezpieczeństwo w walkach, książęta mogli zdobywać tam doświadczenie bojowe, nie narażając swego ojca na niepokój o ich los. Kampania zakończyła się błyskawicznym zwycięstwem. Wzięto do niewoli wielotysięczną rzeszę jeńców, a straty zadane w wyniku walk były tak dotkliwe, że Irem nigdy więcej nie próbował wyzwolić się spod władzy Egiptu.

Napięcie między rywalizującymi Mursilisem III i jego wujem Hattusilisem osiągnęło swój szczyt. Młody władca Hatti stopniowo ograniczał prowincję Hattusilisa, aż w końcu postanowił całkowicie ją zlikwidować i pozbawić swego wuja jakichkolwiek wpływów. Doszło do wzajemnych oskarżeń i zagrożony upadkiem Hattusilis postanowił rozwiązać radykalnie problem władzy w Hatti. W wyniku pułapki, w jaką zostały wciągnięte wojska Mursilisa, on sam dostał się do niewoli. Hatti miało nowego krowa – Hattusilisa III. Strącony z tronu Mursilis został zesłany do północnej

Syrii. Wkrótce nawiązał tam kontakty z królem Babilonu. Spisek został odkryty i Mursilis został zesłany prawdopodobnie na Cypr. W tym samym czasie Hattusilis budował dobre stosunki dyplomatyczne z Babilonem i Asyrią. Mursilis umknął jednak z zesłania i potajemnie udał się do Egiptu, gdzie został przyjęty przez Ramzesa. Rozsierdzony Hattusilis natychmiast zażądał ekstradycji, ale Ramzes II zdecydowanie odmówił. Oznaczało to wojnę. Oba mocarstwa przeprowadziły mobilizację i przegrupowanie swoich wojsk. Siły egipskie zajęły pozycje w północnym Kanaanie, na linii Megiddo – Beth-Szan. W tym samym czasie Szattuara II – władca Hanigalbatu (królestwa Mitanii) wymógł posłuszeństwo nowemu królowi Asyrii – Salmanasarowi II i przeszedł pod zwierzchnictwo hetyckie.

Wojna Asyrii z władcą Hanigalbatu i jego hetyckim sojusznikiem – królem Karkemisz była tylko kwestią czasu. W wyniku zmasowanego ataku potężnych sił Asyria w krótkim czasie całkowicie zdużyła wszelki opór i zajęła cały Hanigalbat oraz ziemie aż po Karkemisz. Podbite tereny zostały przyłączone do Asyrii, co oznaczało, iż potęga ta odtąd miała wspólną granicę z Imperium Hetyckim. Przez wiele wieków między tymi dwoma państwami istniała strefa buforowa, jaką były Hanigalbat i Mitanni. Zapobiegało to niewątpliwie aktom agresji pomiędzy nimi. Brak owej strefy oraz napięte stosunki z Egiptem oznaczały dla Hattusilisa groźbę wojny z dwoma potęgami, na dwóch frontach: wschodnim i południowym.

Jedynym sposobem na rozwiązanie tak poważnego problemu było związanie się z jednym z przeciwników. Nie mogąc rozmawiać ze zwycięską Asyrią jak równy z równym, Hattusilis zapewne właśnie wtedy postanowił unormować stosunki z Egiptem. W wyniku pertraktacji doszło do porozumienia i możliwość zawarcia traktatu pokojowego stała się faktem. W wyniku stałej wymiany posłów dopracowujących szczegóły ostatecznie zreagowano tekst traktatu i wymieniono jego projekty.

W roku XXI, miesiącu i Peret, dniu XXI, do Pi-Ramzes dotarła kawalkada rydwanów. Do stolicy Ramzesa przybyło trzech Wielkich Posłów Egiptu wraz z dwoma posłami z Hatti i posłem z Karkemisz. Przywieźli oni do stolicy "srebrną tablicę, którą Wielki Władca Hatti, Hattusilis przesłał faraonowi, aby prosić Jego Wysokość o pokój". Tak, więc po wieloletnich zmaganiach, walkach, porażkach i zwycięstwach miał zapanować pokój, sankcjonujący istniejące status quo. Kadesz i Amurru miały pozostać pod wpływami Hetytów. Porty Fenicji zaś miały przypaść Egipcjom. Ponadto chwiejny status środkowej Syrii miał zostać ugruntowany i na mocy postanowień ziemie te miały przejść pod władzę Egiptu. Do tego, Hattusilis skłonny był oddać dostęp do szlaków, wiodących na północ do Ugaritu. Niewątpliwie dobrą stroną ustaleń pokojowych była możliwość skupienia się na innych sprawach państwowych, niż przeciągające się, nie przynoszące zdecydowanych rozstrzygnięć wieloletnie zmagania, zwłaszcza, że trudy wypraw wojennych zaczęły poważnie doskwierać Ramzesowi.

Traktat spisano na srebrnej tablicy w języku babilońskim, a jego kopie na glinianych tabliczkach po hetycku i na papirusie w języku egipskim. Dokument, paragraf po paragrafie, ogłaszał: kres wzajemnej wrogości, ustanowienie sojuszu, zawarcie paktu o nieagresji i wzajemny sojusz obronny w przypadku jakiegokolwiek agresji ze strony państw trzecich, potwierdzał prawa królewskiej sukcesji w obu państwach oraz ustanawiał wzajemną ekstradycję zbiegów. Egipski tekst został

przełożony z pisma klinowego, a następnie zapisany hieroglifami na ścianach świątyni w Karnaku oraz w Ramesseum. Po podpisaniu traktatu nastąpił szereg dyplomatycznych posunięć obrazujących nowe stosunki między dwoma mocarstwami. Nastąpiła wymiana listów gratulacyjnych oraz prezentów między dworami. Hattusilis mógł teraz bezpiecznie zająć się przygotowaniami do konfrontacji z Asyrią, mając za sojusznika Egipt, który wręcz był zobligowany do udzielenia pomocy. Ramzes natomiast mógł skupić się na sprawach wewnętrznych, między innymi ukończeniu budowy świątyń w Abu Simbel.

Nowa rzeczywistość po zawarciu pokoju, nie zaczęła się jednak pomyślnie dla Ramzesa. Przypuszczalnie na przełomie XXII i XXIII roku panowania zmarła jego matka – królowa Tuja. Została pochowana we wspólnym grobowcu w Dolinie Królowych.

Samo podpisanie traktatu nie zlikwidowało jednak różnic i rozdziewków pomiędzy dwoma partnerami; nadal istniało wiele spraw nierozwiązanych i trudnych. Gdy uciął zgiełk towarzyszący podpisaniu traktatu, wkrótce powróciła sprawa przebywającego w Egipcie Urhi-Teszuba (byłego Mursilisa III), jednakże wobec żądań jego ekstradycji (działania traktatu wstecz) Ramzes uprzejmie, lecz zdecydowanie odmówił. Także jego próby renegocjacji przebiegu granicy w Syrii, zostały zdecydowanie, przez Hattusilisa odrzucone. Napięcia trochę opadły po oficjalnym uznaniu Hattusilisa za legalnego władcę Hatti, spadkobiercę swoich poprzedników. Problemem stało się także niezadowolenie Hattusilisa ze zbliżenia między Babilonem i Egiptem. Władca Babilonu zarzucił Hattusilisowi, iż ten chce nie dopuścić do wznowienia stosunków między tymi dwoma państwami. Hattusilis zdecydowanie temu zaprzeczył, lecz w rzeczywistości obawiał się powstania trójkrotnego porozumienia pomiędzy Asyrią, Babilonem i Egiptem. Powstanie takiego układu mogłoby realnie zagrozić wpływom hetyckim na Bliskim Wschodzie i spowodować izolację Hatti. Jednakże podjęto stosowne rokowania, które skończyły się powstaniem swego rodzaju osi Asyria-Babilon-Egipt-Hatti.

W XXX roku swego panowania Ramzes ogłosił obchody tej rocznicy. Rytuał obchodów Święta sed – „jubileuszu królewskiego”, wywodzący się z czasów pierwszych dynastii, miał na celu legitymizację władzy i wzmocnienie sił panującego. W okresie Imperium, tradycyjnie władca obchodził swój pierwszy jubileusz w XXX roku panowania. Jak się wydaje, spośród władców XVIII i XIX dynastii tylko Totmes III, Amenhotep III i Ramzes II rządzili wystarczająco długo, aby owe jubileusze obchodzić. Pierwszy jubileusz Ramzesa został ogłoszony przez jego syna Chaemuaseta w XXX roku panowania. Tradycyjnym miejscem obchodów było Memfis, lecz rzeczywiste uroczystości odbywały się zapewne w Pi-Ramzes, gdzie Ramzes rozkazał wzniesić z tej okazji Salę Jubileuszową.

Z biegiem lat, gdy traktat egipsko-hetycki w rzeczywistości okazał się trwały i stosunki między oboma mocarstwami uległy ugruntowaniu, Hattusilis zaproponował Ramzesowi rękę jednej ze swych córek. Przez jakiś czas trwały negocjacje dotyczące kontraktu ślubnego, a zwłaszcza części dotyczącej, zapewne wysokości posagu. W związku z tym doszło do pewnego rodzaju zwłoki, co zostało przyjęte przez Ramzesa z niecierpliwością. Wystosował on list z wymówkami do „swego królewskiego brata”, ponaglając go do podjęcia ostatecznej decyzji. Ostatecznie w XXXIV roku panowania Ramzesa, czyli około 1246 roku p.n.e., zakończono

negocjacje i hetycka księżniczka wyruszyła w stronę Egiptu. Kawalkada składała się z orszaku księżniczki oraz karawany wiozącej jej ogromny posąg. Do spotkania doszło zapewne na granicy wpływów hetycko-egipskich w Syrii. W końcu wszyscy dotarli do Pi-Ramzes w zimie 1245 roku p.n.e. Zapewne wiele dni trwały uroczystości związane z zaślubinami. Odbywało się to w atmosferze powszechnego święta i euforii, wśród wiewatów i radości. Nowa królowa została umieszczona w królewskim pałacu i wkrótce ogłoszono jej egipskie imię – Maat-hor-neferure – egip. (Ta-Która-Ogląda-Króla-Sokoła-Który-Jest-Widzialną-Wspaniałością-Re lub Ta-Która-Ogląda-Horusa-Który-Jest-Pięknym-Re).

Wydarzenia te miały również bardzo praktyczny wymiar. Otóż rzeczywiście wzmocniły więzi Egiptu z Hatti, tak, iż *odtąd, jeśli mężczyzna lub kobieta udali się do Syrii, mogli bez żadnej obawy dotrzeć do kraju Hatti dzięki zwycięstwom Jego Wysokości*. Mijały lata i oba mocarstwa zbudowały stosunki oparte na wzajemnym zaufaniu i trwałej przyjaźni. Między stolicami stale kursowali posłowie, wyższego czy też niższego szczebla. Z czasem ranga kontaktów dyplomatycznych wzrosła do szczebla przedstawicieli najwyższego rzędu. Egipt stał się w mniemaniu hetyckim rzeczywistym przyjacielem Hatti. Zapewne było to powodem odwiedzin księcia Hiszmi-Szarruma, syna Hattusilisa III, hetyckiego następcy tronu, późniejszego Tuthalijasa IV, w Pi-Ramzes. Pobyt księcia trwał prawdopodobnie kilka miesięcy. Hiszmi-Szaruma opuścił Egipt na wiosnę, udając się do Hattusa wraz z delegacją posłów oraz darami, jakie miał przekazać swemu ojcu. Wizyta miała nieformalny charakter i z pewnością wywarła duże wrażenie na młodym księciu. Przygotowała też grunt pod odwiedziny najwyższego szczebla – wizyty w Egipcie Wielkiego Króla Hattusilisa III. Ramzes przesłał zaproszenie Hattusilisowi, *tak, aby ten przybył do Egiptu by mogli poznać się osobiście*. Przez pewien czas trwała wymiana korespondencji na ten temat. Ramzes ponowił zaproszenie, ale Hattusilis odniósł się do niego bez entuzjazmu. Ramzes zaproponował, więc spotkanie w pół drogi, w Kanaan i wspólną podróż dalej do Pi-Ramzes. W końcu ostrożny Hattusilis prawdopodobnie dał się przekonać, co do szczerych chęci Ramzesa i gdy już miał formalnie przyjąć zaproszenie, pojawiła się inna przeszkoda – choroba władcy. W końcu jednak, jak wynika z jednego z listów, jaki Hattusilis napisał do Ramzesa, władca Hatti udał się w podróż do Egiptu. Tak, więc jest bardzo prawdopodobne, że obaj wielcy monarchowie tamtych czasów, spotkali się, najpierw w Kanaan, a później udali się razem do Pi-Ramzes. Niestety nie ma żadnych potwierdzeń w badaniach archeologicznych, że taka wizyta w rzeczywistości miała miejsce. Być może gdzieś w ruinach Pi-Ramzes znajduje się zachowana stela, z której można będzie odczytać opis wydarzeń podczas owych królewskich odwiedzin.

Z biegiem lat kontakty między obu władcami stały się na tyle serdeczne, że sam Hattusilis zaproponował Ramzesowi drugą ze swych córek na małżonkę. Niewiele wiadomo o negocjacjach i czasie ich trwania, a także sfinalizowaniu całej sprawy. Nie jest znane również imię owej drugiej księżniczki hetyckiej⁸⁰⁹. Wydarzenia te na długo połączyły oba kraje i obu władców. Z czasem, już po śmierci Hattusilisa, a za panowania jego syna, kontakty te osłabły i uległy stopniowemu zanikowi. Wielka pompa, z jaką celebrowano wszelkie uroczystości za czasów Ramzesa i Hattusilisa, nigdy już się nie powtórzyła, lecz przetrwała w pamięci i tradycji Egipcjan.

809 Z dużym prawdopodobieństwem można określić czas zawarcia tego małżeństwa na IV dekadę panowania Ramzesa, gdy faraon wprowadził do swej tytulatury epitet Neczer-Heka-Junu (egip. – Bóg, Władca Heliopolis).

Latem 1214 roku p.n.e. Ramzes odprawił swój XIV jubileusz Sed. Przebywał prawdopodobnie w Pi-Ramzes, w swoich pałacach, a następnie, być może zimą, w Memfis i w haremie Mi-ur, w okolicach Fajum. Na wiosnę 1213 roku p.n.e. król powrócił do Pi-Ramzes, miejsca swoich najlepszych lat i najwspanialszych wspomnień, otoczony przez najbliższe sobie osoby, pod czujnym okiem księcia Merenptaha, swego syna, następcy tronu. Pod koniec III miesiąca Szemu rozpoczął się LXVII rok jego chwalebnego panowania. Lato tego roku było wyjątkowo upalne i stary król nie opuszczał swej rezydencji. Pod koniec I miesiąca Achet, gdy parne i upalne dni wydawały się nie mieć końca, siły Ramzesa nagle go opuściły i nadszedł kres. Zmarł Byk Potężny ukochany przez Prawdę, Obrońca Egiptu, User-Maat-Re, Wybrany przez Re, Syn Re, Ramzes II ukochany przez Amona. Ramzes II miał około 15 żon i, trudną dziś do ustalenia, liczbę konkubin, które urodziły mu łącznie około 150 dzieci – 100 synów i 50 córek.

Ramzes II po zakończonych pokojem zmaganiach z Hetytami, podjął w czasie swoich rządów wielki program budowlany na niespotykaną dotąd skalę. Pomimo zewnętrznej świetności panowania Ramzesa II, pozostawił on państwo w stanie osłabienia, co było szczególnie niekorzystne wobec zagrożenia, jakie niebawem zawisło nad Egiptem pod postacią tzw. Ludów Morza. Wprawdzie ostatniemu wielkiemu faraonowi Nowego Państwa Ramzesowi III udało się odeprzeć ich atak, ale po jego śmierci rozpoczął się stopniowy upadek królestwa.

Głównym zagrożeniem, jakie stanęło przed Egiptem w czasie panowania Ramzesa III, były ataki ze strony „ludów morza”. Władca ten dokonał reorganizacji armii. Kraj został podzielony na rejony, które obowiązały dostarczać żołnierzy do piechoty i oddziałów rydwanów, powołał też oddziały najemne złożone głównie z Libijczyków z Szardana [piratów]. – jednego z „ludów morskich”. Dzięki tym posunięciom władcy Egiptu udało się odeprzeć kolejny atak „ludów morskich” na Deltę (1191 rok p.n.e.), pokonał też Libijczyków, którzy spychani ze swych siedzib przez „ludy morskie” niepokoiili ciągłym napadami zachodnią część Deltę.

W czasie panowania pierwszych Ramessydów w samym Egipcie dochodziło do wielu zaburzeń społecznych. Ich przyczyną były długotrwałe wojny, których ogromne koszty przerzucane były na poddanych. Ulegała powiększeniu nędza szerokich rzesz biedoty i niewolników. o skali tej nędzy świadczą informacje dotyczące jednego z takich buntów, protestu pracujących przy nekropolii tebańskiej robotników. Uskarżali się oni na brak ubrań, oliwy, ryb i jarzyn⁸¹⁰. Zdaniem Tadeusza Andrzejewskiego, jedną z głównych przyczyn tego kryzysu był wzrost wpływów kapłanów, którzy otrzymywali od władców XIX i XX dynastii ogromne nadania⁸¹¹. Należy pamiętać jednak, że kapłanami tymi byli przedstawiciele panującej dynastii. Kryzys był, więc wynikiem postępującej feudalizacji kraju, wzrostu liczby arystokracji i jej dążenia do zbytku, którego koszty ponosili poddani.

Po śmierci Ramzesa II władzę w państwie przejął trzynasty syn tego władcy. Merenptah⁸¹², który panował w latach 1213-1203 p.n.e. Jego matką była królowa

810 Por.: T. Andrzejewski, dz. cyt., s. 74.

811 Por.: tamże.

812 Merenptah, za życia Ramzesa II, a po śmierci starszego brata Chaemuaseta, był zarządcą Deltę. Samo objęcie władzy nad Egiptem mogło być dla Merenptaha dość niespodziewane. Był 13 dzieckiem Ramzesa. Trzecim synem jego drugiej żony, Isetnofret. Uzyskał tron dzięki śmierci pierwotnego syna i dziedzica tronu

Isetnofret. Główną rolę w państwie Merenptah powierzył wezyrom Panehesiemu i Penschmetowi, natomiast Amonmesse został wicekrólem Kusz. Poza tym doradcą króla i wysokim oficerem był Inher-mes, który później został najwyższym kapłanem boga, Onurisa. Przy świątyni Amona urząd sprawował w dalszym ciągu Ram-Raj, osadzony jeszcze pod koniec panowania Ramzesa II.

Merenptaha kontynuował politykę imperialną, dlatego najważniejszym zadaniem w początkach jego panowania było zreorganizowanie armii. W drugim roku wyprawił się z armią do Kanaanu, gdzie po raz pierwszy Egipcjanie zetknęli się z ludem Izraela [mogło chodzić o 'Apiru]. Był to raczej pokaz siły niż prawdziwa wyprawa wojenna. Odniesiono kilka szybkich zwycięstw, zdobyto Gezer i Askalon. o zwycięstwie w Kanaanie przypomina stela ze świątyni Amenhotepa III w Tebach. Jak ważnym i nagłym przedsięwzięciem była rozbudowa armii, miało się okazać w piątym roku panowania Merenptaha, kiedy to nastąpił najazd na tereny Deltę, koalicji plemion libijskich i indoeuropejskich, zwanych Ludami Morza [może piratów uznać należy raczej za grupę zawodową – rozbójników, a nie za grupę plemienną⁸¹³]. Do decydującej bitwy doszło w 1208 r. p.n.e., prawdopodobnie na terenach położonych na północny zachód od Memfis.

Część historyków przypuszcza, że najazd połączonych sił Ludów morza i Libijczyków pod wodzą władcy libijskiego Maraju nie był zwykłym najazdem rabunkowym. Wskazuje na to liczebność wojsk napastniczych sięgająca około 30.000 ludzi. Najeźdźcy byli pewni powodzenia. Maraju oprócz wojsk prowadził z sobą ogromne tabory, a także własny harem 12 żon i mnóstwo dzieci.

Bardzo zacięta bitwa zakończyła się całkowitym zwycięstwem Egipcjan, którzy zmusili wrogów do ucieczki z pola bitwy. Rozproszone resztki wrogiej armii dopadła i wycięła w pień egipska jazda. Libijczycy pozostawili na polu około 8000 zabitych. Blisko 10 tysięcy dostało się do niewoli. Sam Maraju zdołał uciec, jednak cały jego tabor oraz harem i rodzina wpadły w ręce zwycięzcy⁸¹⁴. Przebieg bitwy znany jest dzięki inskrypcjom w Karnaku.

Wkrótce po zwycięstwie na północy, Merenptah, kolejną wyprawę wojenną

Egiptu, potomka Ramzesa i królowej Nefertari oraz starszych braci Merenptaha urodzonych przez drugą żonę faraona. Praktycznie rządził Egiptem przez ostatnie dwanaście lat panowania Ramzesa II. Tron egipski objął jako sześćdziesięcioletni mężczyzna. Merenptah przeniósł stolicę swego państwa z Pi-Ramzes do Memfis, gdzie w pobliżu świątyni Ptaha zbudował pałac królewski. Prawdopodobnie ożenił się ze swoją siostrą – Isetnofret II, ze związku, z którą urodziła się ich córka – Isetnofret III [Przypuszczalnie w celu legitymizacji władzy]. w 1896 r. William Flinders Petrie odnalazł w tebańskiej świątyni Merenptaha, trzymetrową stelę, wykonaną z czarnego granitu, na której znajduje się 28 linii hieroglificznego tekstu, zapisanego w formie poetyckiego hymnu. Stela datowana na piąty rok panowania, mówi o sytuacji wewnętrznej w Egipcie i wymienia tereny podległe lub znajdujące się pod kontrolą Egiptu. Znajdują się tam wzmianki o zwycięstwie nad Libijczykami oraz o sytuacji w Azji. Niezwykła waga tego tekstu polega na tym, że we fragmencie poświęconym Kanaan, po raz pierwszy i jedyny w języku egipskim użyta jest nazwa Izrael. Nazwa ta zapisana jest fonetycznie sześcioma znakami, zaś towarzyszące determinatywy oznaczają, iż nazwa Izrael odnosi się w tym przypadku do narodu [Czy nie należy używać w tym wypadku raczej pojęcia ludu?], a nie do miasta czy rejonu geograficznego. Tekst Merenptaha zapisano na steli Amenhotepa III, pozostawiając jedynie awers w stanie nienaruszonym, na którym znajdują się teksty dotyczące Amenhotepa III. Merenptah pochowany został w Królewskiej Nekropolii, w Dolinie Królów. W grobowcu KV 8, który został zniszczony i doszczętnie obrabowany w czasach XXI dynastii.

813 Pochodzili oni z Półwyspu Bałkańskiego, z basenu Morza Egejskiego i z Azji. W tym barwnym tyglu znajdowali się Tursza (Etruskowie), Luka (Lykijczycy) i Szardanowie. Por.: H.A. Schlögl, dz. cyt., s. 240-241; por. też: T. Łopuszko, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Gdańsk 1977, s. 117.

814 Por.: T. Łopuszko, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Gdańsk 1977, s. 118.

poprowadził przeciwko zbuntowanej Nubii. Zreorganizowane i zaprawione w boju wojska szybko i z bezwzględnością stłumiły wszelkie ogniska buntu. Do szóstego roku panowania Merenptah zdecydowanie, wręcz z bezwzględnością, utwierdził egipskie panowanie na obszarze całego Imperium. Ukarł [?] zbuntowaną Nubię, odparł Libijczyków i Ludy Morza, utrwalił zależność Kanaanu i utrzymywał pokój, zawarty z Hetytami.

Należy tu wspomnieć o tym, choć wydarzenia te nie dotyczyły bezpośrednio Egiptu, że druga fala Ludów Morza okazała się znacznie bardziej skuteczna. Ich siły doprowadziły do upadku państwa Hetytów, zmieniając całkowicie układ sił w tym regionie⁸¹⁵.

Sukcesy i zdobycze wojenne Merenptaha umożliwiły i temu władcy podjęcie rozległej działalności budowlanej, która odznaczała się wyjątkowym rozmachem. Wielki grobowiec zaprojektowano i wykuto w tempie wprost błyskawicznym. Podobnie wykonano jego dekoracje. Inspekcji budowy dokonał wezyr Panehsi w siódmym i ósmym roku. Przy budowie świątyni grobowej posuwano się nawet do uzurpacji materiału budowlanego, czerpiąc go z nieużywanych, bądź zawalonych części świątyni Amenhotepa III. W wielu miejscach król dopisywał swe imię na posągach lub budowlach swych poprzedników, pragnąc uchodzić za zasłużonego dla kraju i bogów⁸¹⁶. Warto podkreślić, że z czasów XIX dynastii znane są już kontrakty sprzedaży niewolników. Pojawiają się też kupcy, prawdopodobnie wyspecjalizowani w tej gałęzi handlu. Zdarzało się też, że osoby wolne sprzedawały się w niewolę za odpowiednim kontraktem. Takie osoby określano terminem BAK⁸¹⁷.

Merenptah zmarł w 1203 roku p.n.e., w dziesiątym roku swego panowania, mając prawdopodobnie niewiele ponad 60 lat⁸¹⁸. Po jego śmierci XIX dynastia zaczęła się chylić ku upadkowi. Nastąpił czas trudnych do uchwycenia intryg dworskich.

Genealogia kolejnego władcy z XIX dynastii, Amenmesa (lub Amenmose) jest praktycznie nieznana. Za czasów panowania Merenptaha był m.in. wicekrólem Kusz. Istnieje kilka hipotez o jego pochodzeniu. Pierwsza mówi, że był synem córki Ramzesa II, imieniem Tachat. Druga, że był synem Merenptaha i Tachat, a trzecia, że był władcą Kusz z okresu panowania Merenptaha, imieniem Messuwy. Prawdopodobnie był także ojcem przyszłego faraona – Siptaha, którego matką była jedna z jego żon, imieniem Tia. Zdobył władzę dzięki kryzysowi następstwa tronu po wieloletnim panowaniu Ramzesa II i wymieraniu prawowitych następców – (był

815 Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 241.

816 Mumia króla została ukryta przez kapłanów w czasach Pinodżema I, w sekretnej części grobowca (KV35) Amenhotepa II i tamże została odnaleziona w 1898 r. przez Victora Loreta. W komorze grobowej, w Dolinie Królów (KV 8), znajdował się owalny sarkofag z czerwonego granitu, na którym widniały wizerunki króla rzeźbione w głębokim reliefie. W 1940 r., w Tanis, Pierre Montet odkrył w grobowcu Psusennesa I, sarkofag z różowego granitu, który pierwotnie należał do Merenptaha. Sarkofag ten został uzurpowany przez Psusennesa I. Kartusze prawowitego właściciela usunięto niedbale, pozostawiając w kilku miejscach fragmenty imienia Merenptaha. Wizerunek z pokrywy sarkofagu jest jednym z najlepiej zachowanych przedstawień króla. Mumie władcy przewieziono do Muzeum Egipskiego w Kairze w 1900 r. Została odwinęta z bandaży w lipcu 1907 r. Ciało króla zachowało się w złym stanie, głównie w wyniku zniszczeń, dokonanych przez starożytnych rabusiów, poszukujących złotych ozdób: amuletów i bransolet.

817 Por. F. Daumas, *Od Narmery do Kleopatry...*, s. 145.

818 Por.: H. A. Schlögl, *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłumaczenie: Agnieszka Gachala, Warszawa 2009, s. 241.

dopiero trzynastym następcą tronu po Ramzesie II). Panował prawdopodobnie cztery lub pięć lat. Równie kontrowersyjna jest prawowitość jego władzy. Niektórzy egiptolodzy uważają go za prawowitego następcę Merenptaha, podczas gdy inni uważają, że był nim syn Merenptaha - Seti-Merenptah, późniejszy faraon – Seti II. Amenmes panował prawdopodobnie tylko nad Górnym Egiptem, lecz istnieją teorie mówiące, że jego władza sięgała także na Północ. Także kolejność panowania Amenmesa⁸¹⁹ i Seti II jest problematyczna. Niektórzy znawcy tematu umieszczają jego panowanie po Setim II, lub jako uzurpatora w czasie panowania Seti II lub też jako koregenta Seti II, (co jednak jest mało prawdopodobne). Po śmierci Amenmesa, Seti II przeprowadził kampanię, mającą na celu całkowite wymazanie z pamięci uzurpatora, za którego ostatecznie uznawano Amenmesa, oraz jego najbliższych współpracowników.

Seti II (Sethy II; Seti-Merenptah panował prawdopodobnie w latach 1202-1195 p.n.e. lub 1200-1194 p.n.e.)⁸²⁰ był prawdopodobnie synem Merenptaha i królowej Isetnofret II, prawowitym następcą tronu, odsuniętym od władzy przez Amenmesa, gdy przebywał poza Tebami w czasie, gdy zmarł jego ojciec. Początkowo władał Dolnym Egiptem, podczas gdy Amenmes władał Tebaidą. Być może w pewnym okresie jego władza nawet w Dolnym Egipcie była mocno ograniczona. Okres, w którym przyszedł mu rządzić, znany jest jako epoka krótkich rządów, intryg dynastycznych i uzurpacji. Nie ma żadnych świadectw jego polityki zagranicznej, a działalność budowlana ograniczyła się do niewiele znaczących przedsięwzięć w Hermupolis i obrębie świątyni Ramzesa II w Karnaku oraz niewielkich dobudówek w świątyni Mut. Działalność taką możemy uznać za szczątkowe próby legitymizacji władzy tego faraona, brak jednak oparcia w armii, a także brak możliwości ekonomicznych (pozyskiwania zwolenników nadaniami kolejnych lenn) znaczenie takich prób znacznie umniejszało. Warto przy tym zauważyć, że wielu historyków pod pojęciem „polityka zagraniczna” rozumie podboje.

Seti II w swych rządach wspierał się na kanclerzu imieniem Bay, który za jego rządów doszedł do bardzo wysokiej pozycji i stał się, zapewne obok królowej Tauseret, drugim dostojnikiem w państwie, dla którego faraon rozkazał wykuć grobowiec (KV13) w Dolinie Królów. Seti II miał trzy żony. Z pierwszą z nich, Tachat II, nie miał potomka, z drugą, Tauseret, miał syna Seti-Merenptaha, który zmarł w dzieciństwie. Dopiero trzecia żona, Syryjka Sutiraja, dała mu syna imieniem Ramzes-Siptah, późniejszego faraona Siptaha⁸²¹. Seti II został pochowany w Dolinie Królów w grobowcu KV15⁸²².

Faraon Siptah - Ramzes Siptah - Merenptah Siptah był synem Setiego II i jego syryjskiej małżonki Sutiraji. Wstąpił na tron po śmierci swego ojca prawdopodobnie

819 Amenmes prawdopodobnie został pochowany w grobowcu KV10 w Dolinie Królów. Jego grobowiec nigdy nie został dokończony, a prawdopodobnie w czasach Seti II został rozmyślnie uszkodzony. Usunięto ze ścian imię króla oraz znaczną część inskrypcji. W grobowcu tym znaleziono szczątki mumii trzech osób: jednego mężczyzny i dwóch kobiet. Prawdopodobnie mężczyzną tym był Amenmes, a jedną z kobiet Tachat – jego matka. Pośród zachowanych inskrypcji znaleziono jej imię, co może wskazywać, iż tam została pochowana. W grobowcu tym znaleziono również przedmioty pochodzące z grobów Seti i oraz Ramzesa VI, co jeszcze bardziej komplikuje sytuację.

820 Według Schlögl'a panował w latach 1203-1196 p.n.e.

821 Por.: T. Andrzejewski, *Starożytny Egipt*, Warszawa 1952, s. 283.

822 W czasie rządów Tauseret, w ostatnim roku, mumia króla została przeniesiona do jej grobowca (KV14), a później w czasach Setnachta powróciła na swoje miejsce, aby w końcu przetrwać do naszych czasów w sekretnej części grobu Amenhotepa II - KV35.

w wieku 14 lat. Prawdopodobnie panował w latach 1194-1192 p.n.e. lub 1194-1188 p.n.e. lub 1196-1190 p.n.e. Jego władza nie była kwestionowana przez administrację, co dowodzi m.in. graffiti pozostawione przez oficerów egipskich w Nibii zawierające jego imię. W imieniu małoletniego faraona, regencję objęła jego macocha - Tauseret, sprawując władzę wspólnie z kanclerzem, Bay⁸²³, który „osadził króla na tronie jego ojca”. Jak się sądzi, był cudzoziemcem, Syryjczykiem. W czasach Seti II pełnił funkcję nadwornego skryby, później kanclerza, a za Tauseret stał się wpływowym dostojnikiem, prawdopodobnie zarządzającym skarbem państwa (być może w wyniku związku z Tauseret) i to o nim starożytne zapisy wyrażają niepocholebne opinie, określając okres rządów jego i Tauseret jako okres anarchii, braku władzy centralnej, upadku administracji, podziału państwa i uzurpacji. Po drugim roku panowania Siptah zmienił swą tytulaturę zmieniając imię z Ramzes-Siptah na Merenptah-Siptah i jak się wydaje podjął próbę przywrócenia porządku w państwie. Kanclerz Bay stracił swoje wpływy i prawdopodobnie wkrótce potem, być może z rozkazu samego króla, został stracony. Do naszych czasów przetrwały ostrakony przekazujące tę wiadomość do osady rzemieślników w Deir el-Medina.

Siptah zmarł w wieku około 20 lat. Został pochowany w Dolinie Królów w grobowcu KV47. Grób ten został odkryty przez Edwarda R. Ayrtona w grudniu 1905 roku. Kartusz króla najpierw zniszczono, a później odnowiono. Rządy po Siptahu objęła Tauseret licząc swe lata panowania od czasu objęcia regencji. Mumia króla została odnaleziona w sekretnej części grobowca (KV35) Amenhotepa II.

Wielka Małżonka Setiego II, Tauseret była też macochą Siptaha. W latach 1196–1192 p.n.e. sprawowała regencję w imieniu małoletniego króla. Po jego śmierci, w latach 1192–1186 p.n.e. przejęła pełnię władzy faraonskiej, zaliczając lata jego panowania jako swoje. W czasach Siptaha władzę sprawowała wspólnie z kanclerzem Bay, który już po śmierci jej męża, Seti II prawdopodobnie związał się z nią i temu zawdzięczał szybki rozwój swej kariery. W okresie swych największych wpływów otrzymał od Tauseret zarząd skarbem państwa. Okres wspólnych rządów Tauseret i Bay określany jest jako czasy anarchii i rozkładu władzy centralnej. Pod koniec rządów Siptaha, Bay stracił swoje znaczenie na dworze i wkrótce potem prawdopodobnie z rozkazu samego faraona, został stracony. Odkryto go to prawdopodobnie w „Roku 5, III Szemu, 27 dniu”. Samodzielnie, Tauseret panowała dwa lata, a jej panowanie zakończyło starcie z Setnachtem, który *przepędził uzurpatora*. Była ostatnią władczynią XIX dynastii⁸²⁴.

Panowanie władców XX dynastii⁸²⁵

823 Pisarz królewski, zgodnie z tradycją, uwiódł wdowę po Setim II, która uczyniła go naczelnym skarbnikiem. Jego pozycja na dworze była tak znaczna, że kazał sobie wykuć grób w dolinie królów (KV 13). Por.: T. Andrzejewski, *Starożytny Egipt*, Warszawa 1952, s. 283.

824 Tauseret rozkazała wykuć dla siebie grobowiec (KV14) w Dolinie Królów, który później został przywłaszczony i dokończony przez Setnachta, gdy podczas pracy nad jego grobowcem (KV11) ekipy robotników niespodziewanie przekopały się do sąsiedniego grobowca (KV10) Amenmesa. Niezidentyfikowana mumia kobiety, określana jako „niezidentyfikowana kobieta D”, odnaleziona w sekretnej części grobowca (KV35) Amenhotepa II, prawdopodobnie jest mumią Tauseret.

825 XX dynastia (1200-1085 p.n.e.; według T. Schneidera 1190-ok. do 1075 p.n.e.): Userkaure Setnacht (1188-1186 r. p.n.e.); Usermaatre Mariamon Ramzes III (1186-1154 r. p.n.e.); Usermaatre Setepenamon Ramzes IV (1154-1148 r. p.n.e.); Usermaatre Secheperenre Ramzes V (1148-1144 r. p.n.e.); Nabmaatre Meriamon Ramzes VI (1144-1136 r. p.n.e.); Usermaatre Miamon Ramzes VII (1136-1128 r. p.n.e.); Usermaatre Achenamon Ramzes VIII (1128-1125 r. p.n.e.); Neferkare Setepenre Ramzes IX (1125-1107 r. p.n.e.); Chepermaatre Setepenre Ramzes X (1107-1098 r. p.n.e.); Chepermaatre Setpenptah Ramzes XI (1098-1069 r. p.n.e.). [Daty

Założycielem nowej, XX dynastii był Setnacht. Jego pochodzenie jest niewyjaśnione. Uważa się, że mógł być synem Ramzesa II. Panował prawdopodobnie w latach 1188-1186 p.n.e. lub 1186-1184/83 p.n.e.⁸²⁶ Pojął za żonę Tiymeren Iset (egip. Teje ukochana przez Izydę), która urodziła mu syna - Ramzesa III, uważanego za ostatniego wielkiego władcę Nowego Państwa. Panowanie Setnacha prawdopodobnie trwało tylko dwa lata⁸²⁷. Objął władzę po śmierci Tauseret. Krótki okres jego władzy okazał się jednak wystarczająco długi, aby przywrócić porządek w państwie po kilku latach słabych rządów Siptaha oraz czasach bezprawia i anarchii z okresu rządów Tauseret. Mówi o tym Papirus Harris I, w którym Setnacht uznawany jest za odnowiciela kraju, który przywrócił prawo i obyczaje.

Setnacht znany jest z licznych uzurpacji budowli swych poprzedników. Zagarnął również dla siebie grobowiec Tauseret (KV14), gdy prace przy budowie jego (KV11) zostały przerwane, gdy ekipy robotników, niespodziewanie przekopały się do sąsiedniego grobowca Amenmesa (KV10). Mumia króla została odnaleziona w sekretnej części grobowca (KV35) Amenhotepa II.

Syn Setnacha i królowej Tiymereniset (Teje ukochana przez Izydę), Ramzes III panował prawdopodobnie w latach 1183⁸²⁸–1152 p.n.e. (według B. Kwiatkowskiego), lub 1187/156 p.n.e. (według T. Schneidera). Wstąpił na tron w dniu III Szemu 26 dniu. Według papirusu Harris I, panował 31 lat i 41 dni. Ramzes III od początku swego panowania naśladował swego wielkiego imiennika, Ramzesa II. Przejawiało się to w tytulaturze, jaką przyjął, w nadawaniu swym synom imion synów Ramzesa II, dążeniu do dorównania Ramzesowi II w przedsięwzięciach budowlanych oraz akcjach militarnych. Egipt w czasie panowania Ramzesa III po raz ostatni odegrał na Bliskim Wschodzie rolę mocarstwową.

Gdy Ramzes III objął tron – po okresie wewnętrznych niepokojów, walki o sukcesję po Ramzesie II, latach słabych rządów, uzurpacji i prób oderwania Górnego Egiptu – żywe wciąż były jeszcze wspomnienia tamtych czasów. Aby wzmocnić swą władzę nad całym obszarem państwa, przeniósł stolicę z Pi-Ramzes, z powrotem do Teb, ustanawiając w Dolnym Egipcie urząd Wezyra Północy. Wkrótce po przywróceniu porządku w państwie musiał stawić czoła nowemu zagrożeniu, tym razem zewnętrznemu.

Już w piątym roku panowania nastąpił atak plemion libijskich, którzy wcześniej odparci przez Merenptaha powrócili, ponownie połączyli się z Ludami Morza i uderzyli na zachodnią Deltę. Po ciężkich walkach zdołano zatrzymać pochód najeźdźców. Część libijskich oddziałów faraon włączył do wojska egipskiego (obok Nubijczyków i Szardanów wchodzili w skład armii zaciężnej).

Kilka lat później w jedenastym roku panowania Ramzesa III doszło do kolejnych najazdów z zachodu. Po kolejnym zwycięstwie egipskim ponownie

panowania władców podaje za T. Andrzejewskim, dz. cyt., s. 284.]

826 Zdaniem M. Marciniaka jego intronizacja miała miejsce w 1200 r. p.n.e.

827 Stela z Elefantyny została wystawiona w drugim jego roku. Jednakże niemiecki egiptolog J. von Beckerath, uważa, iż jego panowanie trwało, co najmniej dwa lata i jedenaście miesięcy.

828 Zdaniem M. Marciniaka jego intronizacja miała miejsce w 1198 r. p.n.e., zdaniem Schlögl w 1184 r. p.n.e.

utworzono z jeńców zaciężnych żołnierzy w Fajun i Delcie. Ludzie ci zachowali na ciele oznakę swego niewolniczego stanu, gdyż napiętnowano ich rozpalonym żelazem. Stracili mienie, w szczególności stada, które przekazano do majątków świątyni Amona. Do niewoli trafili wraz ze swymi żonami i dziećmi. Z czasem dochodziło do ich egipsyzacji. W kraju powstawały osady libijskie, zaludniane częściowo przez potomków wspomnianych jeńców wojennych, a częściowo przez osadników, którzy w mniej czy bardziej pokojowy sposób wkraczali na tereny zachodniej Delt⁸²⁹.

Z drugiej stron, od południa, zaatakowali Egipt z lądu i morza tzw. „Ludy Morza” w wyniku najazdu, których upadło Imperium Hetyckie. Niektóre z oddziałów „Ludów Morza” dotarły aż do Karkemisz i dalej wzdłuż wybrzeży Syrii, do Kanaan. Ich pochód zaczął realnie zagrażać Egipcjom, a ich bezpośredni atak na państwo faraonów, był teraz tylko kwestią czasu. Nastąpił on w ósmym roku panowania Ramzesa III. Najeźdźcy posuwali się równocześnie lądem i morzem, prowadząc wraz z sobą tabory z całym dobytkiem i rodzinami. Byli wśród nich znani z „Iliady” Danaowie, biblijni Filistyni i Teukrowie⁸³⁰.

Zaatakowali Egipt jednocześnie siłami lądowymi i flotą. Wojska lądowe zostały zatrzymane przez garnizony egipskie w Palestynie, ale flota zdołała dopłynąć do wybrzeży Egiptu. Decydująca bitwa rozegrał się w Delcie, w okolicach wschodnich ujść Nilu. Ramzes III doskonale przygotował się do obrony. Ogłoszono powszechną mobilizację, wzmocniono wały obronne, a ważne strategiczne punkty obsadzono doborowymi jednostkami. Ujścia Nilu zablokowała flota, a nabrzeża obsadzono jednostkami łuczników i piechotą. Bitwę rozpoczął atak łuczników na flotę nieprzyjaciela, a gdy wrogowie próbowali dokonać desantu na ląd, do ataku przystąpiła piechota. Ponadto wrogów zaatakowała od tyłu flota egipska, przypieczętowując ich klęskę. Pojmano wielką liczbę jeńców, zdobyto i zniszczono większość okrętów wroga. Liczbę zabitych wrogów liczono, obcinając ich dłonie, z których sypano wysokie kopce. Zdecydowane zwycięstwo uratowało Egipt od inwazji i okupacji, co więcej, spowodowało zorganizowanie wyprawy wojennej. Wojska faraonские dotarły do środkowej Syrii i Amurru. Pod Kadesz napotkały niedobitki armii hetyckiej, chroniącej się w tych okolicach, z którymi stoczono kilka niewiele znaczących potyczek. Po klęsce „Ludów Morza”, Ramzes III pozwolił pozostać im w Kanaanie, w charakterze wasali Egiptu. Tylko Filistyni zachowali swoją integralność, a ich miasta-państwa: Askalon, Aszdod, Gat i Gaza, związały się ze sobą sojuszem.

Zwycięstwo nad „Ludami Morza” zapewniło Egipcjom względny spokój tylko na krótki czas. Wkrótce nastąpiły kolejne ataki ze wschodu i z zachodu. W około 11 roku panowania Ramzesa III, nastąpiła ponowna inwazja koalicji plemion libijskich na zachodnie tereny Delt z zamiarem osiedlenia się. W wyniku kampanii wojennej odparto atak. Do niewoli dostał się przywódca koalicji, a naczelną wódz Libijczyków, zginął w walce. Klęska zadana wrogom była dla nich tak dotkliwa, że nie byli już zdolni zagrozić Egipcjom.

W schyłkowym okresie panowania Ramzesa III, prawdopodobnie w 29 roku jego panowania, wyraźnie pogłębił się kryzys ekonomiczny w państwie, którego

829 Por.: T. Andrzejewski, dz. cyt., s. 285.

830 Por.: H. A. Schlögl, dz. cyt., s. 245; por. też: T. Łoposzko, dz. cyt., s. 118-119.

pierwsze oznaki pojawiły się już około 12 roku panowania. Oznaką ich nasilania się, były zaniedbania w zaopatrzeniu osady królewskich rzemieślników w Deir el-Medina, co spowodowało ich strajk, prawdopodobnie pierwszy, o którym istnieją oficjalne zapiski historyczne.

Wieloletnie rządy, zła sytuacja ekonomiczna oraz brak wyróżnienia jednej z żon tytułem „wielkiej małżonki”, były przyczyną spisku, do którego doszło w 32 roku panowania Ramzesa. Spisek określany mianem „haremowego”, miał na celu odsunięcie króla od władzy i osadzenie na tronie Pentaureta (Pentewere), syna Teje, jednej z głównych żon Ramzesa, która była pomysłodawczynią całego planu. W spisek zmieszanych było około 40 osób – wśród nich wysocy urzędnicy dworscy z otoczenia króla. Między innymi; siedmiu zarządców służby, dwóch nadzorców skarbu, dwóch wysokiego szczebla dowódców wojskowych i dwóch królewskich skrybów. Plan zakładał zamordowanie króla podczas dorocznego Świąta Opet, w Medinet Habu. Spiskowcy, mając nadzieję na przychyłność bogów, oprócz metod "tradycyjnych", posługiwali się czarami z użyciem magicznych figurek, mających zapewnić pomoc przy wykonaniu planu. Głównie dzięki zdecydowanej postawie najstarszego syna Ramzesa III, prawowitego następcy tronu, Ramzesa (późniejszego Ramzesa IV), atak spiskowców został udaremniony, a wszyscy członkowie grupy zostali złapani. Istnieją jednakże rozbieżności w ocenie tych faktów. Według odmiennych ocen spisek odniósł swój zamierzony cel i król został zamordowany (w innej wersji zmarł nieco później w skutek odniesionych ran), a złapanych zamachowców osądzono już za czasów Ramzesa IV. Prawdopodobnie procesowi przewodniczył sam Ramzes III (być może zmarł on w trakcie postępowania, a cały proces zakończył jego syn i następca – Ramzes IV). Spośród zamachowców i członków spisku siedemnastu skazano na śmierć i stracono, a siedmiu ukarano nakazem popełnienia samobójstwa (wśród nich znalazł się Pentauret – niedoszły władca). o udział w spisku oskarżono także pięciu członków trybunału sędziowskiego, zarzucając im współuczestnictwo oraz powiązania (przez pokrewieństwo) z kobietami z haremu, zamieszkanymi w spisek. Jeden z nich został ukarany nakazem popełnienia samobójstwa, a trzech inni zostali okaleczeni (obcięto im uszy i nosy). Jeden został uniewinniony. Protokoły procesowe zachowały się na licznych papirusach z czasów Ramzesa IV, a najważniejszy z nich znajduje się obecnie w Muzeum Egipskim w Turynie.

Ramzes III we wszystkim pragnął dorównać swemu wielkiemu imiennikowi. Postanowił wznieść ogromny kompleks pałacowo-świątynny na wzór Ramesseum. Pod budowę swej Świątyni Milionów Lat wybrał miejsce w Tebach Zachodnich, oddalone o około kilometr na południe od Ramesseum. Miejsce to należało do świątyni w Luksorze, a znajdowała się na nim już świątynia, której budowę rozpoczął Amenhotep I, a dokończyli Hatszepsut i Totmes III. Ramzes III prowadził również prace budowlane w Karnaku, gdzie rozpoczął budowę świątyni Chonsu, oraz w wielu miejscowościach. Według Wielkiego Papirusu Harris (Papirus Harris i znaleziony w 1855 roku w Medinet Habu), który uważany jest za kronikę panowania Ramzesa III, prace budowlane prowadzono w: Pi-Ramzes, Heliopolis, Memfis, Hermupolis, Asjut, Abydos, Koptos, Ombos, El-Kab jak również w Syrii i Nubii.

Ramzes III posiadał kilka żon, warto zauważyć, jednak, że żadna z nich nie otrzymała tytułu „wielkiej małżonki”. Małżeństwa jego, tak jak i wcześniejszych władców były elementem polityki dynastycznej. Pierwszą z żon była Syryjka

Habasillat, o której niewiele wiadomo. Drugą była Isis (Iset)⁸³¹ – córka Ramzesa i Habasillat, ze związku, z którą urodzili się następcy tronu, synowie – Ramzes IV i Ramzes VI oraz prawdopodobnie następni ich sukcesorzy – Ramzes VIII i być może także Ramzes IX. Wspomina się też o Titi⁸³² i Teje, znanej głównie dzięki spiskowi haremowemu, do jakiego doprowadziła, chcąc osadzić na tronie swego syna Pentaureta (Pentewere). Władca ten, prawdopodobnie posiadał jeszcze kilka mniej ważnych żon, których pochodzenie i imiona nie są dziś znane. Wielu spośród synów Ramzesa III zmarło w wieku młodzieńczym, jeszcze za życia ich ojca. Byli to Amonherchopszef (QV55) najstarszy syn, Chaemuaset (QV55) – wzorem swego imiennika piastował godność kapłana w Świątyni Ptaha w Memfis, Sutechherchopszef (QV44), Pareherunemef (QV42), Ramzes (QV55), Setirchopszef (QV43) – wzorem swego imiennika otrzymał urząd Naczelnika Stajni Królewskich.

Ramzes III był ostatnim Wielkim Królem – faraonem⁸³³, za czasów panowania, którego Egipt po raz ostatni odegrał mocarstwową rolę. Wraz z końcem jego panowania nastąpił stopniowy schyłek Nowego Państwa. Po nim nastąpiło ośmiu królów, którzy nosili imię Ramzes, a każdy z nich chciał nawiązywać do swoich wielkich poprzedników. Z biegiem jednak lat Egipt tracił swoje znaczenie, a terytoria, którymi niegdyś rządził niepodzielnie, teraz uzyskiwały niezależność. Władza królewska stopniowo traciła swoją siłę i pod koniec dynastii królowie byli już tylko pionkami w grze, prowadzonej przez dostojników dworskich i kapłanów. Okres potęgi Egiptu się skończył, a duch *wspaniałych*, imperialnych czasów odżył tylko na krótki czas, w początkach panowania XXII dynastii libijskiej, w okresie rządów Szeszonka I.

Syn Ramzesa III i królowej Isis (Iset), Ramzes IV osiągnął sukcesję po śmierci swego ojca, a wyniku przedwczesnej śmierci starszego brata, Amonherchopszefa⁸³⁴. Zasiadł na tronie w wieku powyżej czterdziestu lat. Swoje panowanie rozpoczął od wdrożenia lub kontynuowania procesu przeciwko zamachowcom na swego ojca. Małżonką jego była Tantipet, prawdopodobnie matka jego syna i następcy – Ramzesa V. o czasach rządów Ramzesa IV zachowało się niewiele informacji. Niewątpliwie władza królewska stopniowo słabła i szerzyła się korupcja. Egipt stopniowo tracił swe wpływy w Azji aż do całkowitego oderwania się podległych terytoriów, co spowodowało utratę wpływów z danin. Skarb opustoszał. Miało to wielki wpływ na politykę wewnętrzną kraju. Ograniczało w znacznym stopniu zamierzenia władcy. Wiele z jego przedsięwzięć budowlanych nigdy nie zostało zrealizowanych, pozostając jedynie w formie projektów. Rozpoczęto budowę dwóch wielkich świątyń w Tebach Zachodnich, wzorowanych na zespole w Medinet Habu, jednakże o wiele większych. Ponownie rozpoczęto eksploatację kamieniołomów w Wadi Hammamat. Wysłano tam trzy ekspedycje mające sprowadzić kamień na

831 Isis pochowana została w Dolinie Królowych, w grobowcu QV51. W świątyni w Medinet Habu brak jest kartuszy z jej imieniem.

832 Nieznany jest dokładny status, jaki posiadała na Dworze. W jej pięknym, mimo że wielkim grobowcu (QV52), w Dolinie Królowych istnieje bardzo wiele inskrypcji określających jej pozycję. Nazywana jest: Panią Dwóch Krajów, Główną Małżonką, Królewską Córką, Ukochaną Królewską Córką, Jego Ukochaną Córką, Matką Króla (Królów) i również Królewską Siostrą.

833 Grobowiec Ramzesa III, zidentyfikował w 1828 r. Jean-François Champollion. Mumia Ramzesa III znaleziona została w 1881 roku w skrytce DB-320, w Deir el-Bahari. Spoczywała w wielkiej trumnie wraz z mumią królowej Ahmes-Nefertari, żony Ahmose. Podczas badań, po przecięciu całunu i odwinieciu wielu warstw bandaży, okazało się, że twarz króla całkowicie pokrywa warstwa substancji bitumicznej. W oczodołach znajdowały się sztuczne, kamienne gałki oczne, a powieki wypchane były lnianymi tamponami. Ramiona króla były skrzyżowane na piersi. Mumia Ramzesa III obecnie znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze.

834 Panował prawdopodobnie w latach 1166-1160 p.n.e. (Marciniak), lub 1145-1142 (Schlög).

budowy świątyń, w tym świątyni grobowej władcy. Mimo wysiłków niewiele udało się zrealizować. Powstała jedynie niewielka świątynia w Tebach Zachodnich. W chwili śmierci władcy, prawdopodobnie nawet jego grobowiec nie był jeszcze gotowy. Do naszych czasów zachował się papirus z planem grobowca, przechowywany w Muzeum Egipskim w Turynie⁸³⁵.

Ramzes V Amonherchopszef i prawdopodobnie panował w latach 1142-1135 p.n.e. (Schlögl)⁸³⁶ lub 1160-1142 p.n.e. (Marciniak). Po śmierci swego poprzednika wstąpił na tron w wieku około kilkunastu lat. Był prawdopodobnie synem Ramzesa IV lub też, według innych ocen, był synem Ramzesa III i królowej Isis (Iset). Poślubił, co najmniej dwie kobiety: Tauerettel i Henutuati. Zmarł na ospę w wieku około 30 lat. Zachowały się nieliczne źródła egipskie, mówiące o jego dokonaniach politycznych, działalności budowlanej i wewnątrzpaństwowej. Wiemy, że rozkazał otworzyć ponownie kamieniołom w Gebel el-Silsile i kopalnię na Synaju. Rozkazał wznieść własną świątynię grobową oraz świątynie w Heliopolis i Buhen. Z czasów jego panowania pochodzi również tekst dotyczący podatków, na Papirusie Wilbour, dziś znajdujący się w Muzeum Brooklyńskim. Przypuszcza się, że za czasów jego panowania szerzyła się biurokracja i korupcja, o czym mówi inny tekst z Papirusu Turyńskiego nr 1887, dotyczący skandalu finansowego, w który zamieszani byli kapłani z Elefatyny.

Ramzes VI (Amonherchopszef II) był prawdopodobnie synem Ramzesa III i królowej Isis (Iset). Objął tron po śmierci swego poprzednika, Ramzesa V, którego być może wcześniej odsunął od władzy. Jego główną małżonką prawdopodobnie była Nubchesbed. Jego 8-letnie panowanie jest bardzo skąpo udokumentowane. Niewiele wiadomo na temat jego dokonań. Wiadomo o jego zwycięskich wojnach z Libijczykami, którzy usiłowali dokonać inwazji na tereny zachodniej Deltę. Wiadomo również, że za czasów Ramzesa VI po raz ostatni umieszczono kartusze królewskie na Synaju. Za jego czasów coraz wyraźniej zaznaczał się schyłek władzy królewskiej i wzrost potęgi arcykapłanów tebańskich⁸³⁷.

835 Ramzes IV pochowany został w Królewskiej Nekropoli w Dolinie Królów. W czasach rabunków, pod koniec XX dynastii, mumia króla została przeniesiona do skrytki w grobowcu (KV35) Amenhotepa II, gdzie została odnaleziona przez Victora Loreta w 1898 r. Obecnie znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze.

836 Jedynym źródłem wiedzy o samym Ramzesie V jest jego mumia. Został pochowany w Królewskiej Nekropoli w Dolinie Królów. W czasach rabunków, pod koniec XX dynastii, mumia króla została przeniesiona do skrytki w grobowcu (KV35) Amenhotepa II, gdzie została odnaleziona przez Victora Loreta w 1898 r. Z bandażu odwinięta została w 1905 roku przez doktora Smitha. Już z pobieżnych badań wysnuto wniosek, iż przyczyną śmierci młodocianego króla była ospa. Ślady tej choroby odkryto na całym ciele władcy. Choroba zapewne pod koniec życia Ramzesa, przeszła w ostre stadium, na co mogą wskazywać liczne ślady krost na twarzy. Mumia obecnie znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze.

837 Ramzes VI prawdopodobnie panował w latach 1142-1135 p.n.e. (Schlögl). Pochowany został w Królewskiej Nekropoli w Dolinie Królów. Z dotąd niewyjaśnionych przyczyn, zrezygnował z budowy własnego grobowca. Na swoje miejsce wiecznego pobytu wybrał grobowiec swego brata, a zarazem poprzednika - Ramzesa V. W czasach rabunków, pod koniec XX dynastii, mumia króla została przeniesiona do skrytki w grobowcu (KV35) Amenhotepa II, gdzie została odnaleziona przez Victora Loreta w 1898 r. Grobowiec Ramzesów V i VI został oczyszczony i zbadany przez Georges'a Daressy'ego w 1881 roku. Jest jednym z najpiękniej dekorowanych grobowców w Dolinie, bogato ilustrującym cykl słoneczny i zaświatową podróż Słońca ku kresowi nocy. Malowidła zachowały się w doskonałym wręcz stanie, wciąż z wyrazistymi barwami i dokładnymi konturami. Stanowią one nieprzebraną skarbnicę wiedzy o religii i sztuce okresu schyłku Nowego Państwa. Mumia króla obecnie znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze. Została odwinięta z bandażu i zbadana w 1905 roku. Jej stan jest najgorszy spośród wszystkich mumii królewskich, znajdujących się w Muzeum Egipskim. Rabusie, którzy wdarli się do grobowca, szukając drogocennych przedmiotów, prawdopodobnie wywlekli mumię króla z sarkofagu, poważnie ją uszkadzając i odrywając ręce. Spodziewali się, zapewne znaleźć na nich najcenniejsze przedmioty. Po rabunku, kapłani prawdopodobnie starali się przywrócić

Brak jest danych dotyczących panowania Ramzesa VII, który był przypuszczalnie synem Ramzesa VI. Był królem, który pozostawił kartusze z swym imieniem w bardzo niewielu miejscach. Wiemy o bardzo niskich wylewach Nilu za jego czasów, co pociągnęło za sobą klęskę nieurodzaju, rosnący głód i szalejącą inflację, niszczącą majątki nawet najbogatszych. Władca nie angażował się w życie publiczne, przekazując wiele obowiązków, coraz bardziej skorumpowanym urzędnikom. Nie opuszczał lub bardzo rzadko opuszczał swój pałac. Zaprzeszał inspekcji na prowincji i coraz mniej interesował się sprawowaniem władzy, co spowodowało wzrost wpływów kapłanów Amona w Tebach⁸³⁸. Ramzes VIII⁸³⁹ przypuszczalnie był synem Ramzesa III i jego nieznanej żony. Prawdopodobnie był jednym z młodszych synów królewskich, dla którego nie przewidywano sukcesji, jednakże w wyniku wymierania jego starszych braci odziedziczył władzę. Nie znamy nawet jego pełnej tytulatury. Przypuszcza się, że Ramzes IX (Neferkaure) był synem Ramzesa VI, a bratem Ramzesa VII, lub też według K. A. Kitchena - był synem Ramzesa VIII⁸⁴⁰. Lata jego panowania przeszły do historii głównie dzięki skandalom, związanym z rabunkami nekropolii tebańskich oraz najazdom Libijczyków, których oddziały dotarły aż do Teb. Za czasów panowania Ramzesa IX pogłębił się kryzys władzy, którego główną przyczyną była postępująca feudalizacja kraju, której jednym z przejawów były konflikty w rodzinie królewskiej. Podobne procesy zachodziły w dynastycznych monarchiach feudalnych we wszystkich państwach o takim ustroju trudno, więc przyjąć tezę, że jedną z głównych przyczyn kryzysu była słabość charakteru władcy. Twierdzenia takie mogły pojawiać się już za czasów panowania monarchów, których władzę chcieli podważyć inni pretendenci do tronu, były też podnoszone przez władców kolejnych dynastii w ramach ich polityki historycznej, mającej na celu legitymizację ich władzy.

Niepostrzeżenie dla dworu królewskiego, rezydującego na północy kraju, doszło do powstania w Tebaidzie dziedzicznej dynastii arcykapłanów Amona-Re w Karnaku (kapłani również wywodzili się z rodziny królewskiej), którzy stworzyli własną organizację hierarchiczną, sprawującą władzę równolegle do władzy królewskiej. o potęgę owej dynastii może świadczyć fakt, iż na reliefach w Karnaku, przedstawiających sceny potwierdzenia otrzymania darów od faraona, arcykapłan Amenhotep przedstawiony jest w tych samych proporcjach, co sam faraon. Jest to wydarzenie bez precedensu w sztuce egipskiej, tak drobiazgowo dbającej o właściwe przedstawianie postaci zgodnie z ich przynależnością do określonej warstwy społecznej. Ową potęgę budowali najpierw arcykapłan Ramzesnacht, a po nim dwaj jego synowie: Nesamon i Amenhotep. Zajmowali się oni głównie działalnością polityczną, co wobec słabości faraona spowodowało, iż władza królewska

mumii jej naturalny kształt. Podczas badań odkryto, że pod nowymi warstwami bandażu, kapłani umieścili prawą dłoń kobiety i prawe przedramię i ramię innego mężczyzny. Por.: Wikipedia, hasło: *Ramzes VI*. (Data panowania za Wikipedią 1142-1134 p.n.e.).

838 Ramzes VII pochowany został w Dolinie Królów w niewielkim, skromnym grobowcu KV 1. Jak dotąd mumii króla nie odnaleziono. Nie odnaleziono też żadnej steli wymieniającej imię tego władcy, a jedyną wzmianką o jego imieniu jest lista książąt, synów Ramzesa III, wykuta na ścianach świątyni w Medinet Habu, w Tebach Zachodnich. Prawdopodobnie panował w latach 1134-1126 p.n.e. lub 1135-1129 p.n.e. (Schlögl).

839 Prenomen – User-Maat-Re Achen-Amon. egip. – Potężna sprawiedliwość/harmonia-Re Wcielenie-Amona. Jak dotąd nie odnaleziono (jeśli jeszcze istnieje) grobowca Ramzesa VIII. Być może jest nim KV 19, uważany za grobowiec jednego z synów Ramzesa IX. Istnieje również hipoteza mówiąca, że grobowiec ów czeka gdzieś w Dolinie Królów na swego odkrywcę. Panował w latach 1160-1142 p.n.e. (Marciniak); 1129-1127 p.n.e. (Schlögl).

840 Prawdopodobnie panował w latach 1142-1123 p.n.e. (Marciniak); 1127-1109 p.n.e. (Schlögl).

praktycznie w Tebaidzie przestała istnieć.

Część historyków ulegając ówczesnej polityce historycznej zauważą, że pod koniec panowania Ramzesa IX doszło do kryzysu, których przyczyn upatrują oni głównie w słabości władcy, politycznej działalności arcykapłanów Amona-Re, zajmujących się władzą samą w sobie oraz kilkuletnich niskie wylewy Nilu, które spowodowały kryzys gospodarczy i w efekcie klęskę głodu. Myślę, że – tak jak i w czasie poprzednich kryzysów – wystarczy tu podać jako źródło kryzysu sprawy gospodarcze wynikające tu z okresowych zmian klimatycznych, jedną z przyczyn była – tak jak i w większości ówczesnych państw – kwestia niekontrolowanego przyrostu demograficznego, zapewne też władca ten nie radził sobie z postępującą feudalizacją kraju. Było to bezpośrednią przyczyną fali rabunków nekropolii, jaka zalała, pod koniec panowania Ramzesa IX, głównie nekropolę tebańską⁸⁴¹. Władze podjęły kroki, mające na celu uchronienia grobów królewskich przed rabunkami, lecz dopiero arcykapłan Amenhotep zdołał doprowadzić do aresztowań sprawców. Akta procesów, jakie wytoczono sprawcom rabunków zapisano w szesnastym roku panowania Ramzesa IX na papirusie, zwanym od imienia Henry'ego Abbotta – Papirusem Abbott. Relacje te obrazują mechanizm rabunków, odsłaniając kulisy procederu, w który zamieszani byli wysocy urzędnicy oraz personel okolicznych świątyń.

Władzę z ramienia króla sprawował w Tebach wezyr o imieniu Chaemuaset, który rządził za pomocą dwóch urzędników: Pasera III, który zarządzał wschodnią częścią Teb i Pauraa bezpośrednio odpowiedzialnego za nekropolię tebańską, mającego pod swymi rozkazami licznych rzemieślników, strażników i kapłanów. W wyniku rywalizacji o względy wezyra obu tych urzędników oraz wzajemnych oskarżeń powołano komisję śledczą, która jak się wydaje pod wpływem przekupstwa umniejszyła skalę procederu. Zapewne w wyniku kłótni o wysokość udziałów w łupie oraz denuncjacji nastąpiły aresztowania sprawców. Śledztwo ukazało, iż grobowiec Amenhotepa i nie został naruszony, a grobowce Antefa V i Antefa VI zostały jedynie naruszone „powierzchniowo”. Natomiast grób Sobekemsafa II został naruszony i splądrowany. Jeden ze sprawców przyznał się także do obrabowania grobu królowej Isis, jednej z żon Ramzesa III. Śledztwo jednakże wkrótce zamknięto, co wywołało protesty i podejrzenia o korupcję. Oskarżonych postawiono przed trybunałem i skazano na śmierć przez wbicie na pal⁸⁴².

Ramzes X (Amonherchopszef III) prawdopodobnie był synem Ramzesa IX, lub być może jego zięciem. Panował w latach 1123-1114 p.n.e. (Marciniak), lub 1108-1099 p.n.e. (Schlögl). Za czasów jego panowania w Egipcie pogłębił się kryzys władzy. Państwo straciło kontrolę nad nomami, a władza królewska w Tebaidzie

⁸⁴¹ Ramzes IX został pochowany w Dolinie Królów, w nieukończonym grobowcu KV6. Mumię władcy przeniesiono do skrytki w Deir el-Bahari, odkrytej w 1881 roku. Obecnie mumia króla znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze.

⁸⁴² Por.: F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry...*, s. 173-174. Podobnie kulisy procesów rabusiów, przedstawiono na innym dokumencie, zwanym od imienia barona Amhersta, Papirusem Amherst. Po jego odnalezieniu i odczytaniu, okazało się, że jest to sprawozdanie z procesu oskarżonych o rabunek królewskich grobów z czasów Ramzesa IX i, że dokument ten nie jest kompletny. W wyniku niezwykłego zrządzenia losu odnaleziono brakującą, górną część papirusu. Znajdowała się ona ukryta we wnętrzu drewnianego posążku, który został przywieziony do Belgii jako część kolekcji belgijskiego następcy tronu, późniejszego króla Leopolda II. Kolekcja ta została w 1936 roku przekazana do Muzeum Sztuki i Historii w Brukseli, w którym to dokonano badań i konserwacji eksponatów. Podczas tych czynności dokonano odkrycia, jak się później okazało, brakującej części Papirusu Amherst, którą nazwano Papirusem Leopolda II.

praktycznie przestała istnieć. Inicjatywę coraz częściej przejmowali kapłani z Karnaku, gromadząc w swych rękach władzę i bogactwa materialne. W latach panowania Ramzesa X doszło do protestów robotników w Deir el-Medina, spowodowanych znacznymi opóźnieniami dostaw żywności. Po raz kolejny pojawiło się również zagrożenie ze strony koczowniczych plemion libijskich, a jedną z prób przeciwstawienia się im było dążenie do wciągnięcia napastników do armii jako najemników. Władcy Egiptu nie dopuszczali widocznie nawet myśli o stworzeniu armii spośród ludności egipskiej, znacznie przecież ludniejszej od Libijczyków. Kryzys gospodarczy pogłębiła długotrwała susza nękająca Górny Egipt i Dolną Nubię. Ramzes X był ostatnim władcą, którego panowanie nad Nubią poświadczono w Aniba. Nubia była ostatnim, zewnętrznym terytorium, w którym Egipt posiadał jeszcze znaczne wpływy. Wpływy Egiptu na Bliskim Wschodzie już od dawna właściwie nie istniały lub były znacznie ograniczone. Zaledwie czteroletnie panowanie Ramzesa X nie pozwoliło na jakiegokolwiek reformy. Tym bardziej, że władca ten podobnie jak i jego poprzednicy pierwsze lata swego panowania musiał zapewne poświęcić na umocnienie swej władzy⁸⁴³.

Ośrodkiem władzy kolejnego władcy, Ramzesa XI⁸⁴⁴, było Pi-Ramzes, w którym rezydował. W latach jego panowania procesy feudalizacji kraju uległy przyspieszeniu. Kolejne nadania ograniczały wpływy władzy królewskiej i aparatu administracyjnego państwa. Przez około 19 pierwszych lat swego 33-letniego panowania [Inne źródła mówią o 27 latach panowania], Ramzesa XI praktycznie rządził wyłącznie Dolnym Egiptem. W Tebaidzie władzę sprawowali niczym nieograniczeni Wielcy Kapłani Amona. W wyniku rywalizacji wśród kapłanów Wielki Kapłan Amenhotep utracił swe wpływy i został odsunięty od władzy przez jednego ze swych dotychczasowych współpracowników. Zwrócił się, więc do faraona z prośbą o pomoc w odzyskaniu swego stanowiska. Ze względu na znaczną odległość dzielącą Pi-Ramzes od Teb, nie mogąc interweniować osobiście, Ramzes wysłał do Teb korpus wojsk nubijskich pod dowództwem swego nubijskiego wicekróla Panehsiego. Wojska nubijskie wkroczyły do Teb, a Panehsi został mianowany wezyrem południa oraz urzędnikiem odpowiedzialnym za zaopatrzenie całego południowego Egiptu w żywność, głównie w zboże. Mianowaniem tym Panehsi otrzymał niepodzielną władzę w całym Górnym Egipcie. Wkrótce stosunki pomiędzy Panehsim, a Wielkim kapłanem Amenhotepem zaostrzyły się grożąc otwartym konfliktem⁸⁴⁵. Prawdopodobnie doszło do niepokojów, a później interwencji żołnierzy nubijskich. W mieście przywrócono porządek. Wprowadzono rządy wojskowe - zapewne coś w rodzaju „stanu wyjątkowego”, trwające według źródeł około 17 lat. Doszło do aktów przemocy i bezwzględnych rządów wojskowych. Prawdopodobnie Wielki kapłan Amenhotep został uwięziony, a jego miejsce na około dziesięć miesięcy

843 Ramzes X pochowany został w Dolinie Królów w grobowcu KV18. Mumii władcy jak dotąd nie odnaleziono.

844 Panował w latach 1114-1085 p.n.e. (Marciniak), lub 1099-1070 p.n.e. (Schlögl).

845 Pierre Montet interpretuje zamieszki w Środkowym i Dolnym Egipcie jako walki religijne pomiędzy zwolennikami Setha, tzn. władcy („nieczyści”) i zwolennikami Amona, tzn. kleru tebańskiego („czyści”). Zdaniem A. Szczudłowskiej, były to walki pomiędzy od dawna osiedlonymi w delcie plemionami libijskimi a mieszkańcami Środkowego Egiptu, raczej na tle ekonomiczno-społecznym niż religijnym. Moim zdaniem obie interpretacje są fałszywe. Religijna P. Monteta nie uwzględnia dynastycznego pochodzenia przywódców kleru, a druga, A. Szczudłowskiej zakłada podmiotowość ówczesnego społeczeństwa Egiptu, a takiej nie było. Była to raczej rywalizacja między wezyrami i dowódcami armii a dynastą panującą, w której decydującą rolę odgrywały armie, często wymykające się jakiegokolwiek kontroli z powodu słabości państwa i chaosu gospodarczego. [Por.: *Starożytny Egipt*, pod red. Albertyny Szczudłowskiej, Warszawa 1978, s. 112. Pogląd P. Monteta za Markiem Marciniakiem, *Historia starożytnego Egiptu*, [w:] *Starożytny Egipt...*, s. jw.

zajął Panehsi. Ramzes XI poważnie zaniepokojony zaostrzającą się sytuacją, wysłał do Panehsiego list, nakazujący wycofanie się z Teb. Nie zachowały się żadne źródła, mówiące jak doszło do powrotu wojsk Panehsiego do Nubii. Amenhotep odzyskał urząd, a władzę cywilną objął nowy wezyr i nadzorca skarbu. Wicekról Nubii nie mogąc pogodzić się z utratą wpływów i znaczenia wypowiedział faraonowi posłuszeństwo i wkrótce ponownie wkroczył do Teb na czele swych wojsk. Doszło do starć zbrojnych. Głównym punktem oporu wojsk tebańskich był kompleks świątyń Ramzesa III w Medinet Habu oraz kompleks świątyń w Karnaku, miejsca rezydowania Wielkiego Kapłana Amona. Prawdopodobnie Amenhotep uszedł z Teb i zdołał przedostać się na północ. Wojska nubijskie opanowały Teby. Panehsi przeprowadził szybki, przymusowy pobór do wojska i wkrótce poprowadził armię ku północy. Do spotkania wojsk królewskich, składających się w większości z Libijczyków z wojskami nubijskimi Panehsiego doszło w środkowym Egipcie w okolicy miasta Hordi (później zwanego przez Greków Kynopolis). Bitwa zakończyła się znacznymi stratami po obu stronach, wobec czego obie armie wycofały się. Panehsi powrócił do Teb, gdzie jego wojska dokonały spustoszenia, grabiąc miasto i królewską nekropolę w Dolinie Królów. Gdy najeźdźcy opuścili ograbione miasto wkrótce po nich pojawiła się armia z północy. Na jej czele stał Herhor. Jego pojawianie się w historii Egiptu jest okryte tajemnicą. Źródła egipskie nagle podają pojawienie się nowego Wielkiego kapłana, który oprócz władzy duchownej posiadał również tytuł „Wielkiego dowódcy armii Górnego i Dolnego Egiptu”, a także tytuł wicekróla Nubii. Jego pochodzenie jest także niejasne. Najprawdopodobniej pochodził z rodu wodzów libijskich plemion. Jak się wydaje znaczny wpływ na nagły rozwój jego kariery miało małżeństwo z Nodźmet, która być może była córką arcykapłana Amenhotepa⁸⁴⁶. Przejęcie przez Herhora pełni władzy w Tebach stanowi początek okresu zwanego „Erą Odrodzenia”, określaną w źródłach egipskich terminem uhem-mesut – odnowieniem narodzin, niejednokrotnie używanym przez założycieli nowych dynastii.

Nowa era charakteryzowała się równowagą sprawowania władzy przez trzech najważniejszych dostojników w Egipcie. Pierwszym z nich był Ramzes XI, który teoretycznie pozostawał władcą Górnego i Dolnego Egiptu, lecz w praktyce jego władza pozostawała wyłącznie tytularna. Drugim był namiestnik Smendes, teoretycznie pozostający pod władzą kapłanów Amona, a w praktyce władający Dolnym Egiptem, rezydujący w Pi-Ramzes i sprawujący faktyczną władzę. Trzecim był Herhor, władający Górnym Egiptem, będący wodzem armii Górnego Egiptu i Nubii, łączący władzę świecką i duchowną. Był on dla tebańczyków prawdziwym władcą, który wprowadził praworządność i porządek oraz dążył do zażegnania kryzysu gospodarczego. Pod jego rządami Teby znów stały się metropolią. Wdrożono śledztwa przeciw grabieżcom i wichrzycielom. Ponownie ceremonialnie pochowano zbezczeszczone mumie królewskie. Dzięki wielkim wylewom Nilu, które po okresach suszy przyniosły lata urodzaju, kryzys gospodarczy został zażegnany. Gwarancją spokoju politycznego był jednak głównie autorytet Herhora. Jego śmierć ujawniła wewnętrzne konflikty. Następcą Herhora został jego zięć, Pianchi, inny wódz zwycięskiej armii, który już wcześniej otrzymał dowództwo armii Górnego Egiptu. Władzę w Dolnym Egipcie sprawował Smendes. Odsunięty w cień Ramzes XI mógł

846 Rozwój kariery Herhora ilustrują dekoracje ścian świątyni Chonsu w Karnaku, której budowę to właśnie on nakazał ukończyć. Przedstawiono tam stopniowy wzrost jego władzy aż do osiągnięcia pozycji prawie równej królewskiej i przyjęcia pewnego rodzaju tytułatury, która usankcjonowała jego niepodzielną władzę nad Górnym Egiptem.

jedynie biernie obserwować rozwój wydarzeń ze swej rezydencji w Pi-Ramzes. Utrata przez niego pozycji politycznej odbiła się nawet na jego życiu osobistym. Jego żona opowiedziała się po stronie przeciwników męża, wydając swą córkę Henuttaui za syna Pianchiego, Pinodżema. Na północy Smendes założył nową stolicę Tanis, do budowy, której używano kamienia z rozbiórki świątyń i gmachów z Pi-Ramzes, które w ciągu najbliższych kilkudziesięciu lat całkowicie zniknęło.

Ramzes XI był ostatnim królem XX dynastii i zarazem Nowego Państwa. W schyłkowych latach panowania całkowicie odsunięty od władzy i jakiegokolwiek wpływu na losy państwa, przeżywał zapewne gorzkie porażki. Dramatyczny spłot wydarzeń spowodował ponowny rozpad państwa na części, rządzone przez wodzów i arcykapłanów. Ramzes był również ostatnim królem, dla którego przygotowano grobowiec w Dolinie Królów. Jak dotąd nie odnaleziono ani sarkofagu ani mumii króla. Być może nigdy nie spoczął w Dolinie, a jego mumia została pochowana gdzieś w Dolnym Egipcie. Być może w Sakkarze⁸⁴⁷.

Część historyków, bardzo krytycznie oceniając panowanie ostatnich (ośmiu) Ramzesów, szuka przyczyn upadku ich państwa w niedołęstwie i słabości charakterów tych władców⁸⁴⁸. Moim zdaniem, powtarzają oni tylko tezy głoszone przez następców Ramzesów służące ich polityce historycznej. Państwo XX dynastii, tak jak i poprzednie uległo po prostu podziałowi feudalnemu i zbyt skromne środki pozostające w dyspozycji władców uniemożliwiały im realizację reform, nawet jeśli by chcieli takowe przedsięwziąć. Kryzys ich państwa wynikał nie ze słabości charakteru i nieudolności jego władców, lecz z przyjętego modelu organizacji ich państwa.

Historycy podkreślają, że czasy Nowego Państwa to nie tylko epoka świetności politycznej i militarnej, ale również niebywałego rozwoju sztuki. Rzeczywiście w ciągu panowania trzech dynastii od XVIII do XX powstało więcej pomników i budowli, aniżeli w okresach wcześniejszych czy późniejszych. Architekturę (mówimy tu oczywiście tylko o budowlach rządowych i związanych z religią), szczególnie za Ramessydów cechowała niezwykła monumentalność i bogaty wystrój. Powstały wielkie kamienne świątynie w Karnaku, Luksorze, Abu Simbel i Medinet Habu. Z drugiej strony, warunki życia poddanych (tak chłopów, jak i ludności miejskiej) nie uległy w tym czasie zmianie. Przeciwnie, nadmierne koszty kolejnych wojen powodowały kryzysy, które były jednak bezwzględnie tłumione.

Czasy tzw. Nowego Państwa (1570 r. p.n.e. – 1070 r. p.n.e.), mimo pewnej ciągłości politycznej (jednolitego centrum) to okres panowania trzech dynastii. Należy podkreślić, że i w tym okresie nie tylko nie było ciągłości dynastii, ale nie było też ciągłości terytorialnej, która utrudniała ujednolicenie społeczeństwa i wytworzenie się idei narodu. Władcom nie udało się wytworzyć stałej administracji (nawet stolica była przenoszona). Nie było też ciągłości sił zbrojnych. Należy zwłaszcza zauważyć brak ich ścisłego związku ze społeczeństwem egipskim (określonego terytorium).

W rozdziale tym wspominałem o wielkiej suszy, która zmusiła mieszkańców królestwa Libii do poszukiwania nowych siedzib (drugi najazd tzw. Ludów Morza na

⁸⁴⁷ W okresie Nowego Państwa na drugim brzegu Nilu, na wprost Teb, powstała nekropolia władców Nowego Państwa tzw. Dolina Królów, gdzie chowano zmarłych monarchów. Pomimo podjętych środków ostrożności i zabezpieczeń, niemal wszystkie grobowce zostały splądrowane.

⁸⁴⁸ Por.: M. J. E. White, *Starożytny Egipt, jego kultura i historia*, przełożył Władysław Brodzki, Wrocław 1976, s. 174.

Egipt). Ze względu na zmiany klimatu, kilka potężnych imperiów rozpadło się. Starożytny Egipt był państwem głównie pustynnym, ale w obszarze całego Nilu, ziemia była i jest bardzo płodna. Pozwoliło to Egipcjom stać się jednym z największych imperiów w historii. W latach 1250-1100 roku p.n.e. Dotkliwe susze spowodowały jednak i jego upadek. Klęski nieurodzaju i głodu spowodowały długotrwały kryzys polityczny. W miarę upływu czasu, warunki klimatyczne uległy poprawie, ale Egipt nigdy już nie osiągnął potęgi, równej tej jaką miał w okresie Starego, czy Nowego Państwa. Skala tej klęski w skali całego świata była ogromna. Między XI a IX wiekiem p.n.e. nastąpiły czasy w historii zwane „wiekami ciemnymi”. Z chaosu, który trwał kilkaset lat społeczeństwa zaczęły się podnosić dopiero po kilkuset latach w VIII wieku p.n.e.

Sąsiedzi Egiptu

Tereny Syro-Palestyny

Około 1800 p.n.e. ludy pochodzenia semickiego (będące wówczas społeczeństwem koczowniczym, pasterskim) przywędrowali z Ur⁸⁴⁹ w Mezopotamii do ziemi Kanaan (obecnie Palestyna i państwo Izrael). Na terytorium tym istniało wówczas wiele niewielkich miast-państw⁸⁵⁰. Podczas trójpokoleniowego pobytu w Kanaanie Żydzi⁸⁵¹ zaczęli posługiwać się językiem starokanejskim (na bazie, którego później powstał język hebrajski), choć w Biblii pierwotnie określani byli jako Aramejczycy.

Około roku 1500 p.n.e. terytorium Syro-Palestyny zostało podbite przez władców Egiptu, którzy narzucili swą zwierzchność istniejącym tu niewielkim królestwom. Tak zwana Azja Przednia (aż po Eufrat) stała się lennem Egiptu. Podbój skutkował zapewne doraźnymi zniszczeniami, a później stałą eksploatacją tych państw⁸⁵².

W okresie imperium egipskiego na terytorium Syro-Palestyny istniała pewna

849 To tylko hipoteza, może lepszym określeniem byłyby tu słowa z terenów Międzyrzecza Tygrysu i Eufratu. Rozwój państwowości na tych obszarach mógł rzeczywiście wpłynąć na migrację ludów pastersko-koczowniczych, które nie chciały się podporządkować nowej jurysdykcji. *Wszystkie przypadki użycia nazwy Hebrajczyk w księdze Rodzaju sugerują, iż termin ten był pierwotnie używany nie tylko w odniesieniu do Izraelitów, lecz oznaczał wszelkich bezpaństwowców przybyłych zza Eufratu, którzy wędrowali po Kanaanie. Koczownicy ci czasem toczyli wojny między sobą, czasem najeżdżali ludy osiadłe, a czasem po prostu handlowali.*

850 Miasta kanaanejskie były bardzo małe. Największy obszar, zamknięty murami, wynosił zaledwie 8 hektarów (Tel-el-Safie), inne miasta, jak Megiddo (w dolinie Jezrael), zajmowało tylko 5 ha, tyleż Jerycho; Samajra tylko 2,8 ha. Wokół miast istniały ogrody i winnice, pola uprawne oraz plantacje palmowe. [Por.: *Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce*, t. 1, *Od najdawniejszych czasów do upadku świata starożytnego*, [Reprint] Warszawa 1982, s. 27.

851 Historia państwowości Żydów i kształtowania się ich świadomości narodowej jest znacznie starsza od historii państwowości i narodu Polaków, Rosjan, Ukraińców, czy Francuzów. Warto jednak zwrócić uwagę, że proces budowania narodu (świadomości narodowej) musiał w każdym przypadku przebiegać według podobnych reguł. Moim zdaniem, mówienie o narodzie w kategoriach wspólnego pochodzenia rodowego lub plemiennego jest błędem. Wielomilionowe narody są wspólnotami ponadplemiennymi. Nawet w rodzinach władców dochodziło do związków ponadplemiennych.

852 Trudno zgodzić się z tezą Mejera Bałabana jakoby *niedługo trwała* [tu] , *świąteczność rządów egipskich; gnuśni faraonowie zaniedbywali odległe prowincje*. [Mejer Bałaban, dz. cyt., s. 27.]

liczba stosunkowo małych miast-państw, monarchii [m.in. Tyru, Sydonu, Byblosu, Bejrutu, Akkonu, Jerozolimy (Usralim), Chacoru], których władcy (królowie) byli wasalami faraona. Sprawowali oni władzę nad odległymi miastami i wsiami swych skromnych posiadłości. Pod względem kulturowym kraj ten pozostawał jednak nadal w kręgu kultury babilońskiej. Język babiloński był językiem dyplomatycznym dworów palestyńskich i syryjskich⁸⁵³. Społeczeństwo tych państw miało strukturę feudalną i składało się z dziedzicznej warstwy patrycjuszowskiej, półwolnych chłopów (dzierżawców), licznych niewolników i nielicznej warstwy kupców i rzemieślników. Egipskie podatki i wyzysk poddanych przez miejscowe elity niszczyły gospodarkę tych państw. Jak możemy wnioskować na podstawie listów z Amarna, biedni wieśniacy obarczani dodatkowo służbą wojskową często nie byli w stanie uprawiać swych pól. Dodatkowe problemy przysparzali 'Apiru, którzy często stawiali się korsarzami i bandytami. Złe traktowani wieśniacy, niewolnicy i kiepsko opłacani najemnicy często uciekali i przyłączali się do tych band, które często przejmowały władzę nad rozległymi obszarami. Władcy miast prosili faraonów o ochronę przed nimi, ale wewnętrzne problemy faraonów najczęściej taką pomoc uniemożliwiały.

Ruiny starożytnego filistyńskiego miasta Gat
[Stanowisko archeologiczne Tel Zafit, w odległości 13 kilometrów od miasta Kirjat Gat w Dystrykcie Południowym w Izraelu.]

Niewiele wiemy o dziejach tych królestw między okresem Amarna a podbojem izraelskim (XIII/XII wiek p.n.e.). Wykorzystując chwilową słabość Egiptu na obszarach obejmujących dzisiejszą północną Syrię swą zwierzchność istniejącym tam państewkom narzuciło imperium Mitanii, a Chetyci zajęli prawie cały kraj nad Leontesem i grozili zagładą Tyrowi i innym miastom fenickim⁸⁵⁴. Przypuszczalnie, gdy faraonowie XIX dynastii przywrócili władzę Egiptu na obszarze Syro-Palestyny, sytuacja na jakiś czas została ustabilizowana i działalność rozbójników ograniczono, ale bezlitosny wyzysk przez faraonów i miejscowych władców trwał nadal i przypuszcza się, że wciąż powodował kolejne wybuchy niezadowolenia rzesz poddanych. 'Apiru nadal przejawiali aktywność, m.in. utrzymali władzę nad Sychem. Pod koniec XIII wieku p.n.e. gdy władza Egiptu ponownie osłabła społeczeństwa

853 Por.: M. Bałaban, *Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce*, t. 1, Od najdawniejszych czasów do upadku świata starożytnego, Warszawa 1982 [Reprint], s. 26-27.

854 Por.: Mejer Bałaban, dz. cyt., s. 27.

miast-państw Syro-Palestyny znajdowały się w stanie rozkładu feudalnego⁸⁵⁵.

Hebrajczycy

Zdaniem P. Kyle McCartera juniora, *plemienny Izrael istniał na centralnych wzgórzach przed około 1500 r. – prawdopodobnie już w 1207 r. przed Chr.* Chociaż mogła być to wspólnota nowo utworzona, miała już poczucie etnicznej tożsamości: jej członkami byli Izraelici lub „Hebrajczycy”, a nie kto inny. Ta tożsamość znalazła wyraz w przekazach tradycji o przodkach, którą utrwalono w opowieściach o patriarchach w Biblii i która zarazem uprawomocniła istnienie wspólnoty. Akcentowanie etnicznej odrębności jest jedną z najbardziej znamienitych cech tej tradycji. Opowieści zgodnie utrzymują, że przodkowie Izraela byli obcymi, nie wywodzili się z Kanaanu. Przybyli „zza rzeki”, to znaczy zza Eufratu, z regionu, który nazywamy Mezopotamią (Współczesny Irak i wschodnia Syria). Jakikolwiek byłoby definitywne pochodzenie terminu „Hebrajczycy”, takie jest znaczenie, jakie nadała mu tradycja: „’ibrim”. „Hebrajczykami” byli ci, którzy przybyli z ‘eber, „zza” Eufratu⁸⁵⁶.

Jak wyjaśnia ten autor później, pierwsi Izraelici mieli prawdopodobnie różne pochodzenie i wydaje się, że wielu lub większość wywodziła się z ludności rdzennie kananejskiej⁸⁵⁷. Należy podkreślić jednak, że pojęcie „rdzenny” w ówczesnych państwach (miastach-państwach) jest pojęciem nieprecyzyjnym. Nie uwzględnia przymusowych przesiedleń, niewolnictwa, a także dobrowolnych migracji. Pojęcie tożsamości różnych ludów kształtowało się w czasie. Równie dyskusyjne jest pojęcie plemię. Te często dopiero powstawały, a później ich nazwą obejmowano również ludność zależną.

Ludy Izraela w Egipcie

Historycy nie mają wątpliwości odnośnie do pobytu ludów z terytoriów Syro-Palestyny w Egipcie. Wyjaśnienia wymagają [i wzbudzają dyskusje] jednak określenie pojęcia „Egipt”, pojęcie Izrael (lub przodkowie Izraela) i określenie *niewola żydowska*. Dyskusyjny jest też czas pobytu ludów z Syro-Palestyny nad Nilem oraz wielkość tej populacji i jej charakter kulturowy. Zgodnie z tradycją biblijną czas pobytu ludu Izraela w Egipcie liczy 430 lat.

W wyniku utworzenia Imperium Egiptu tereny Syro-Palestyny stały się jego częścią. Znaczna część populacji z tych terytoriów była też przymusowo przesiedlana nad Nil. Część ludności mogła przybywać tu też dobrowolnie, (jako najemni robotnicy lub żołnierze). Wielu Hebrajczyków, przybyłych do Deltę Nilu za czasów Hyksosów, lub tych, którzy byli więźniami faraonów z okresu imperium, przebywało w Egipcie jeszcze za czasów XIX dynastii i wykonywało przymusową pracę przy realizacji przedsięwzięć budowlanych Setosa I i Ramzesa II. Niektórzy z nich, (lecz nie wszyscy, gdyż ‘Apiru spotyka się w Egipcie jeszcze w późnych latach XII dynastii), wraz z mieszanym pospółstwem (Wj 12, 38), które obejmowało różnego rodzaju niewolników – jedni z tradycją patriarchalną, inni bez niej – utworzyli grupę,

855 Por.: John Bright, *Historia Izraela*, przełożył Jan Radożycki, Warszawa 1994, s. 139.

856 Por.: P. Kyle McCartera jr, Okres patriarchów, [w:] *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, przełożył ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa 1994, s. 46.

857 Por.: P. Kyle McCartera jr, dz.cyt., s. 46.

której wyjście nastąpiło w XIII stuleciu⁸⁵⁸.

Dowodami pobytu tej ludności nad Nilem są imiona egipskie, które pojawiają się w pierwszym okresie historii Izraela (np. Mojżesz, Hofni, Pinchas, Merari, przypuszczalnie Aaron oraz wiele innych⁸⁵⁹). Z drugiej strony setki wyrazów semickich weszło do języka egipskiego, a zegipcjanizowani bogowie kananejscy odbierali cześć jako utożsamiani z ich egipskimi odpowiednikami⁸⁶⁰. Liczne źródła egipskie (od XV wieku p.n.e.) poświadczają obecność na terytorium Egiptu (nad Nilem) 'Apiru (Haribu), którzy dostali się tam m.in. jako niewolnicy już za panowania Amenofisa II (ok. 1438-1312), jeśli nie wcześniej. Ich nazwa (jako niewolników państwowych) pojawia się też w dokumentach XIX i XX dynastii. Ich obecność (Żydów⁸⁶¹) nad Nilem w tym okresie poświadcza tzw. Papirus Ledeski, który wspomina o ich zatrudnieniu przy transporcie kamienia na budowę świątyni. Byli też wówczas zatrudnieni przy wyrobie cegieł. Źródła wspominają też o jakichś 'Apiru w okolicy haremu królewskiego w Miru (Medinet el-Gurob) w Fajum. Nigdzie nie ma wzmianek o jakimkolwiek buncie Apiru. Przeciwnie: główne znane ich skupisko to rzemieślnicy mieszkający w kraju Madian (dziś Ejlat), którzy byli ludźmi wolnymi i handlowali z Egiptem. Występują także w Papirusie Harris I. Wiemy też, że pewna ich liczba, ośmiuset według pewnej inskrypcji, pracowała w kamieniołomach w Oadi Hammamat za Ramzesa IV. Jak czytamy w źródłach z tego okresu Hebrajczycy byli zmuszani do prac przy budowie miast Pitom (w północno-wschodniej części Egiptu) i Pi-Ramesse-Aa-nachtu (dane Awaris, odbudowane i ustanowione nową stolicą przez Setiego i Ramzesa II, który nazwał ją „Domeną Ramzesa”)⁸⁶².

Warto tu podjąć dyskusję z jeszcze jednym, wysnutym na bazie biblijnych przekazów stereotypem. Spotykamy się z twierdzeniami jakoby Żydzi w czasie pobytu w Egipcie (od ok. 1500 roku p.n.e. do ok. 1200 roku p.n.e.) przejęli rolniczy tryb życia. Utraciwszy w wyniku niekorzystnych warunków klimatycznych (nieurodzajów) i wyniszczających podatków prawo własności do ziemi uciekli (podzieleni na 12 plemion) pod wodzą Mojżesza z Egiptu i wrócili do ziemi Kaanan (jako Ziemi Obiecanej przez Boga)⁸⁶³. To oczywiście błędna teoria. Moim zdaniem tożsamość narodowa Żydów, tak jak i innych narodów powstawała w długim procesie historycznym, a grupy ludności, które opuściły Egipt były niejednorodne kulturowo.

858 Por.: John Bright, dz. cyt., s. 140.

859 Z drugiej strony nie możemy wykluczyć, że wśród żyjących na pograniczu Egiptu, (którego granice nie były przecież zbyt ściśle określone i strzeżone), 'Apiru (Haribu) byli też uciekinierzy spod władzy feudałów egipskich.

860 Por.: John Bright, dz. cyt., s. 121.

861 Raczej ludności z terenów Syro-Palestyny. Tożsamość narodowa Żydów była budowana przez kilkadziesiąt lat: od *wyjścia z Egiptu* przez trwający od stu do dwustu lat okres podboju terenów Palestyny, istnienie państwowości Królestwa Izraela i Królestwa Judy. W tym okresie jednym z ważnych czynników jej kształtowania była religia – Jahwizm. Była ona niezwykle ważnym czynnikiem spajającym społeczność żydowską w czasie niewoli babilońskiej. Należy jednak pamiętać, że jeszcze w czasie Królestwa Izraela Jahwizm nie był w tym państwie religią jedyną. [Państwa Izraela i Judy, tak jak podobne z tego okresu często zmieniały granice, były terenami przymusowej i dobrowolnej imigracji. Naukowe opisanie rozwoju (kształtowania się) tożsamości ich mieszkańców czeka na swych badaczy.]

862 Por.: John Bright, dz. cyt., s. 121.

863 Totmes III zmarł około 1425 roku p.n.e.. Chcąc uniknąć walki o władzę w państwie, na rok przed śmiercią, ustanowił swego syna Amenhotepa II, współpanującym. Istnieją silne podstawy, aby sądzić, że był on tym biblijnym faraonem, który zginął w Morzu Czerwonym podczas pogoni za Izraelitami uciekającymi z Egiptu pod przywództwem Mojżesza.

Wyjście ludu Izraela z Egiptu

Przedstawiana w biblijnej Księdze Wyjścia narracja dotycząca trwającego cztery wieki pobytu całego narodu żydowskiego w Egipcie, opuszczenia ponad miliona Izraelitów Deltę Nilu, czy trzymiesięcznej wyprawy na Synaj, nie znalazła dotychczas potwierdzenia w materiale archeologicznym. Antyczne źródła egipskie również nie wzmiankują o wydarzeniach zawartych w Księdze Wyjścia, zaś pustynia na południu półwyspu synajskiego nie nosi śladów opisywanej masowej migracji. Niemal wszystkie miejsca dotyczące opowieści, włącznie z Goszen (nazwa domniemanej ziemi, na której Izraelczycy żyli w Egipcie) czy sama Góra Synaj wymykają się do dzisiaj identyfikacji. Badacze uznający narrację Księgi Wyjścia za odpowiadającą prawdzie historycznej przyznają, że najwięcej, na co pozwala materiał archeologiczny, to prawdopodobieństwo tej narracji.

Pewne okruszki informacji znajdujemy w nazwie miejsca osiedlenia się Izraelitów: „Ziemia Ramzes” (Rdz 47,11). Mówi się, że Izraelici budowali miasto Ramzes (Wj1,11), które stało się punktem zbornym podczas Wyjścia. Sugeruje to wyraźnie związki z faraonem Ramzesem II (1290-1224 p.n.e.), który przeniósł centrum administracyjne Egiptu do północno-wschodniej Delt⁸⁶⁴. Powinniśmy jednak zwrócić uwagę na samo pojęcie „Izraelici”. W tym czasie – moim zdaniem – chodziło raczej o ludy Hapiru (‘Apiru). Poczucie tożsamości *plemiennej* powstawało znacznie później i podobnie jak i w przypadku powstawania innych państw dotyczyło początkowo tylko elit te państwo tworzących.

Poza Biblią nie znajdujemy innych źródeł potwierdzających fakt wyjścia „ludu Izraela” z Egiptu. Oczywiście podawana przez wielu liczba ponad miliona Izraelitów jest znacznie zawyżona. Wynika z błędnego tłumaczenia różnych wcześniejszych przekazów⁸⁶⁵.

864 Por.: Nahum M. Sarna, *Izrael w Egipcie*, [w:] *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, przełożył ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa 1994.

865 Zapisana hieroglifami nazwa Izrael umieszczona jest na odnalezionej w 1896 roku przez William Flinders Petrie, w tebańskiej świątyni Merenptaha, trzymetrowej steli, wykonanej z czarnego granitu, na której znajduje się 28 linii hieroglificznego tekstu, zapisanego w formie poetyckiego hymnu. Stela datowana na piąty rok panowania Amenhotepa III, mówi o sytuacji wewnętrznej w Egipcie i wymienia tereny podległe lub znajdujące się pod kontrolą Egiptu. Znajdują się tam wzmianki o zwycięstwie nad Libijczykami oraz o sytuacji w Azji. Niezwykła waga tego tekstu polega na tym, że we fragmencie poświęconym Kanaan. Nazwa ta zapisana jest fonetycznie sześcioma znakami, zaś towarzyszące determinatywy oznaczają, iż określenie Izrael odnosi się w tym przypadku do ludu, a nie do miasta czy rejonu geograficznego. Tekst Merenptaha zapisano na steli Amenhotepa III (panował w latach 1408-1370 p.n.e.), pozostawiając jedynie awers w stanie nienaruszonym, na którym znajdują się teksty dotyczące Amenhotepa III. W końcowym fragmencie inskrypcji Merenptah wymienił kilka państw, miast i obszarów z terenów Syro-Palestyny, które rzekomo ujarzmił i zmusił do uległości. Najbardziej interesującą jest wzmianka dotycząca Izraela, jako że jest to jedyny przypadek użycia tej nazwy w starożytnych dokumentach egipskich: *Książęta leżą na twarzach mówiąc: „Litości!” Nikt spośród Dziewięciu Łuków nie podnosi swej głowy. Spustoszenie dla Tehenu, Hatti jest uspokojony. Splądrowany jest Kanaan z wszelkim złem, uprowadzony Aszkelon, pochwycone Gezer, Janoam uczynione jak nieistniejące. Izrael jest zrujnowany, nie ma jego nasienia. Hurru stała się wdową dla Egiptu! Wszystkie ziemie razem, są one uspokojone. Każdy, kto był niespokojny został związany.*

Hieroglificzny zapis słowa Izrael

Słowo transliterowane z zapisu hieroglificznego jako ysyri’r [ysyriar] brzmi niemalże identycznie co

Zdaniem cytowanego już wyżej Johna Brighta, liczba ludzi uczestniczących w opisywanym w Biblii wyjściu, była niewiele większa niż kilka tysięcy⁸⁶⁶. To bardzo prawdopodobna hipoteza, którą potwierdzają argumenty z zakresu logistyki (czas przejścia tej grupy przez Morze Czerwone, możliwości jej zaopatrzenia), jak i późniejsza historia. Znacznie liczniejsza grupa zapewne odegrałaby bardziej widoczną rolę w regionie, w którym istniały w XIII-XII wieku p.n.e. niewielkie (często podległe Egiptowi) ośrodki polityczne. W samej Biblii wspomina się też o niewielkiej grupie, o której potrzeby troszczyć się dwie położne. Zdaniem Juliana Warzecha, *za niewielką liczbą tych, którzy wyszli z Egiptu przemawia użyty w Wj 12, 37 termin 'elef, który może też znaczyć „rodzina/grupa/klan”. Mielibyśmy w takim wypadku sześćset rodzin*⁸⁶⁷. Jak pisze John Bright, *nie możemy podać żadnej ustalonej daty wyjścia ani nie możemy mieć pewności, za jakiego faraona to się stało. Ale data osadzona dość głęboko w XIII stuleciu, może w późnych latach panowania Ramzesa II, wydaje się prawdopodobna*⁸⁶⁸.

W historiografii ostatnich dziesięcioleci pojawiają się trzy hipotezy dotyczące daty wyjścia. Według jednej z nich wyjście nastąpiło około 1448 roku p.n.e.; według drugiej (np. J. J. Bimsona) wyjście to miało miejsce około 1370 roku p.n.e.; trzecia (propagowana m.in. przez R. de Vauxa) sytuuje to wydarzenie około 1250 roku p.n.e.

Nie można jednak wykluczyć, że budowany ponad tysiąc lat później przekaz biblijny jest swego rodzaju zlepkiem wielu wcześniejszych podań⁸⁶⁹. Ucieczka ludów semickich z Egiptu (znad Nilu) mogła być procesem niejednorazowym. Przez cały czas istnienia państwa (państw kolejnych dynastii) faraonów zapewne z terytorium tego dochodziło do uciezek uciskanych poddanych. Badania przestrzenne w Zajordaniu zdają się wskazywać, że w krajach tych nastąpił gwałtowny napływ ludności osiadłej dopiero w XII wieku i później. Wynika z tego, że przybycie Izraela na te tereny nastąpiło dopiero po 1200 roku p.n.e. i później. Chyba, że przyjmujemy – jak pisze John Wright, – iż w XII wieku Edomici i Moabici byli jeszcze ludnością nieosiadłą i ich „królowie” byli tylko koczowniczymi wodzami⁸⁷⁰.

Wychodząca z Egiptu grupa nie była jednorodną, nie powinniśmy też mówić o jej składzie plemiennym, ponieważ w Egipcie nie doszło do utworzenia się wśród tej ludności systemu plemiennego, (był to konglomerat niewolników z różnych plemiennych środowisk)⁸⁷¹. Uciekające grupy, w tym również opisywana w Księdze Wyjścia, miały charakter wielokulturowy. Biblia podaje, że był z nimi [ludem Izraela] zmieszany tłum (Wj 12, 38; Lb 11,4), „pospólstwo”. Przypuszczalnie byli wśród nich także zbiegli niewolnicy, a może nawet Egipcjanie⁸⁷².

Uważam za bardzo prawdopodobne hipotezy, według których Biblia łączy

hebrajskie ישראל, czyli ys'r'el [jisrael] (Egipcjanie nie odróżniali r od dźwięku l, którego nie posiadali w swoim języku). Część krytyków twierdziła, iż chodzi tu o miasto lub dolinę Jezreel, יזרעאל [jizreel], lecz interpretacji tej przeczą determinatywy opisujące nazwę Ysyrial.

866 Por.: John Bright, dz. cyt., s. 135.

867 Julian Warzecha, *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005, s. 98.

868 John Bright, dz. cyt., s. 124.

869 Julian Warzecha, *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005, s. 84.

870 Por.: J. Bright, dz. cyt., 129.

871 Por.: J. Bright, dz. cyt., s. 140.

872 Por.: John Bright, dz. cyt., s. 135.

tradycje różnych grup uciekających z Egiptu (w różnym czasie)⁸⁷³. Wśród grup uciekających z Egiptu niektóre mogły być szczególnie liczne.

Podbój ziem obejmujących terytorium dzisiejszej Palestyny i Izraela

Przypuszczalnie po wyjściu z Egiptu Hebrajczycy powiększyli swój stan liczebny dzięki dalszemu przyłączaniu się do nich mieszkańców terytoriów Palestyny, głównie istniejących tam 'Apiru. Zdaniem Brighta, bardziej przypominali nieregularną bandę wojskową z ciurami obozowymi niż typową grupę koczowniczą⁸⁷⁴. Nie wiemy dokładnie, w jaki sposób Hebrajczycy odnieśli pierwsze zwycięstwo. Biblia jedynie mówi nam, że król Sichon został pobity przez Izraela w bitwie, w której sam stracił życie, i że następnie Izraelici wzięli w posiadanie jego kraj wraz z miastami. Nie wiemy nic o próbie obrony tych miast przez ludność, nie ma też wzmianek o dokonywanych wówczas rzeziach. Podbite przez Hebrajczyków amoryckie królestwo Sichona zostało utworzone około pokolenia wcześniej przez przybyłą z Syrii grupę wojskowych. Ich poddani to głównie hebrajscy rolnicy i pasterze, którzy swych panujących niewątpliwie nie darzyli zbyt wielkim sentymentem. Bright sugeruje, że część poddanych Sichona przeszła na stronę ludu Izraela ze względów religijnych. Píše przy tym: *ci Hebrajczycy zainteresowani nową wiarą, o której z pewnością słyszeli, witali nowych przybyszów jako potencjalnych wyzwoliceli*⁸⁷⁵. Myślę, że względy religijne nie musiały być w tym wypadku zbyt istotne. Państwo Sichona istniało bardzo krótko i w jego społeczeństwie musiała istnieć jeszcze pamięć podboju, wyzysk poddanych był wystarczającym argumentem uzasadniającym ich przejście na stronę przeciwną. Być może byli wśród zdobywców i krewni niektórych poddanych Sichona, którzy wcześniej uciekli z jego państewka. Określanie jednak tych poddanych słowem Hebrajczyk jest dyskusyjne. Kogo określamy tym pojęciem w tym okresie? Ludność królestwa Sichona była w tym czasie zapewne wilkokulturowa, tak jak we wszystkich państwach tego okresu. Początki państwowości (nie jedno państwo, to powstało później) Izraela powstawały więc w wyniku podboju. W jego wyniku doszło do utworzenia się nowych relacji panujących i poddanych. Izraelitom podporządkowali się na przykład ludzie z konfederacji gibeonickiej (Joz. 9). Zawarli oni traktat z Izraelem i dlatego ich oszczędzono. Stali się jednak niewolnikami i przez pewien czas stanowili Izraelu odrębną grupę (2 Sm 21, 1-9), później jednak zapewne zostali zasymilowani⁸⁷⁶.

Podbijając królestwo Sichona Izraelici zajęli terytoria między rzekami Arnon i Jabbok (Lb 21, 24), później rozszerzając swe panowanie ku północy na ziemie Baszanu.

Również uważane później za rdzenne ziemie Izraela, tereny Kanaanu, zajęli Izraelici w wyniku podboju. Biblia szeroko omawia okres, w którym nomadyczne szczepy izraelskie napadały na organizacje miast-państw Ziemi Świętej, burząc i paląc wiele osiedli. Następnie, stopniowo i konsekwentnie, Izraelici budowali w ich

873 Por.: John Bright, *Historia Izraela*, przełożył Jan Radożycki, Warszawa 1994, s. 125. [Nie można wykluczyć, że opisuje nawet wydarzenia znacznie wcześniejsze, sięgające XVII wieku p.n.e., czyli tsunami po wybuchu Thery, które mogło zniszczyć armię ówczesnego faraona goniącego jakąś grupę uciekinierów.]

874 Por.: John Bright, dz. cyt., s. 141.

875 John Bright, dz. cyt., s. 142.

876 Por.: J. Bright, dz. cyt., s. 135.

miejscu nowe, nieufortyfikowane miasta i osiedla⁸⁷⁷. Potwierdzają to (z wyjątkiem nielicznych przypadków) prowadzone w XX wieku badania archeologiczne. Fakt, że nowe miasta i osiedla – budowane nie przez Izraelitów, lecz byłych mieszkańców zdobytych miast – nie posiadały murów obronnych może dowodzić, że Izraelici w ten sposób umożliwiali sobie ich późniejszą kontrolę i eksploatację.

Według przekazu biblijnego pierwszym miastem kananejskim po zachodniej stronie Jordanu zdobytym przez Izraelitów w czasie ich wędrówki z niewoli egipskiej do Ziemi Obiecanej było Jerycho⁸⁷⁸. Pod koniec 40-letniej owej wędrówki przybyli oni na równiny moabskie, po drugiej stronie Jordanu, naprzeciw miasta, tam na górze Nebo Mojżesz oglądał również Jerycho. Jozue wysłał do miasta dwóch zwiadowców. Rachab, ukryła ich w swoim domu. Po cudownym przekroczeniu Jordanu, Izraelici stali przed miastem, tam po raz ostatni spożywali mannę. Tam ukazał się Jozuemu Wódz zastępów Jahwe, anioł Boży, który udzielił wskazówek jak zdobyć miasto. Wojska izraelskie przez sześć dni okrężały Jerycho raz dziennie – za żołnierzami szło siedmiu kapłanów nieustannie dmących w baranie rogi, potem szli kapłani z Arką Przymierza, a tylna straż szła na końcu. Siódmego dnia okrężyli miasto aż siedem razy. Na koniec kapłani zagrali na trąbach, a wszyscy wznieśli krzyk bojowy i mury Jerycha zaczęły się walić. Wszyscy mieszkańcy i ich zwierzęta domowe zginęły. Jednak fragment muru, do którego przylegał dom Rachab, za to, że wcześniej ukryła zwiadowców - został nietknięty i odtąd zamieszkali pośród Izraelitów. Całe Jerycho zostało spalone, tylko złoto i srebro przekazano do skarbcza Jahwe. Została też rzucona klątwa na miasto, Jozue zakazał jego odbudowę. Akan jednak ukradł złotą sztabę, trochę srebro i szatę i ukrył to pod swym namiotem. Z tego powodu Izraelici ponieśli klęskę przy próbie zdobycia miasta Aj. Ściągnął tym śmierć na siebie oraz na swą rodzinę. Miejsce gdzie zostali ukamienowani zostało nazwane doliną Akor (dosł. dolina nieszczęścia) obok miasta. Jerycho znalazło się na terytorium Beniamina, potem zostało zdobyte na 18 lat przez Moabitów. Chiel z Betel odbudował to miasto, zgodnie z klątwą, za to zmarł jego pierworodny i najmłodszy syn. W mieście działali prorocy Eliasza i Elizeusz, który dokonał uzdatnienia wody, utożsamiane ze źródłem Ajn as-Sultan, którego słodka woda zasila ogrody Jerycha, położonego ok. 1 km na południowy wschód od źródła, przy Tel Jericho. Potem Żydzi powracający z niewoli babilońskiej osiedlili się w tym mieście⁸⁷⁹.

Świadectwa archeologiczne dowodzą, że około XIII wieku p.n.e. przez terytorium Palestyny przeszła fala poważnych zaburzeń. Liczne miasta – o niektórych

877 Por.: Joseph A. Callaway, *Osiedlanie się w ziemi Kanaan*, [w:] *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, przełożył ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa 1994, s. 93-94.

878 Badania archeologiczne wskazują, że Jerycho późnej epoki brązu zajmowało niewielki obszar, nie odkryto w tym miejscu nawet fragmentu murów miejskich. Świadectwa archeologiczne są na tyle skąpe, że trudno dziś określić, kiedy nastąpił kres zasiedlenia w tym miejscu. Nie zachował się żaden ślad świadczący o zniszczeniu. Por.: John Bright, *Historia Izraela...*, s. 130-131.] Problem stanowi też Aj. Wykopaliska w tym miejscu (er-Tell, w pobliżu Betel) wskazują, że miasto uległo zniszczeniu około połowy III tysiąclecia p.n.e. i nie było ponownie zasiedlone aż do XII wieku p.n.e. [Por.: tamże, s. 131. Leżące w pobliżu Aj, Betel zostało – według świadectw archeologicznych – zniszczone i spalone w drugiej połowie XIII wieku p.n.e. Por., tamże, s. 131.

879 Pierwsze wykopaliska w tym rejonie przeprowadził Charles Warren w 1868. Ernst Sellin i Carl Watzinger odkryli Tell es-Sultan i Tulul Abu el-'Alaiyq – późniejsze siedlisko w pobliżu Jerycha – pomiędzy 1907 a 1911. John Garstang w latach 1930-1936. Wykopaliska kontynuowała w latach 50. wspomniana Kathleen Kenyon. Lorenzo Nigro i Nicolò Marchetti prowadzili ograniczone prace w 1997 na zlecenie Palestyńskiego Departamentu Archeologii. Ich odkrycia w tym samym roku weryfikował na miejscu dr Bryant Wood.

z nich Biblia wspomina jako zajętych przez Izraela – uległy w tym czasie zburzeniu⁸⁸⁰. Warto jednak zauważyć, że pewna liczba miejsc w południowej Palestynie (np. Chasor), które miały być - według podania biblijnego – zajęte przez Izrael, zostały zniszczone w drugiej połowie XIII wieku (przed wyjściem Żydów z Egiptu). Wiele miast opisanych w Biblii w związku z podbojem Izraela albo wówczas jeszcze nie istniało, albo jeśli istniały, nie zostały zniszczone w późnej epoce brązu. Należą do nich Jerycho, Aj, Gibeon (mające być „wielkim jak jedno z miast królewskich”, a w rzeczywistości było wówczas co najwyżej mało znaczącą osadą), Hebron, Arad i Chorma⁸⁸¹. Zdaniem przytaczającego te fakty Johna Brighta, przytoczone fakty nie można z całą pewnością uważać za bezwzględnie przemawiającą za odrzuceniem teorii wedle, której ich podboju dokonano w XIII wieku⁸⁸².

Z Księgi Jozuego (10.11) dowiadujemy się, że wódz ten pobił aż trzydziestu jeden królów *za Jordanem na zachód słońca od Bagdadu na polu Libańskim, i aż do Halak, która idzie ku Seir, którą podał Jozue pokoleniom Izraelskim w dziedzictwie według działu ich*. Był to podbój niezwykle okrutny. *Przez wiele dni prowadził Jozue z onymi wszystkimi królami wojnę (18). a nie było miasta, które by pokój, zawarło z syny Izraelskimi oprócz Hewejczyków, którzy mieszkali w Gabaon; wszystkie inne wzięli przez wojnę (19). Albowiem od Pana się to stało, że zatwardził serca ich, aby szli ku bitwie przeciw Izraelowi, żeby je wyniszczył nie mając nad nimi miłosierdzia, ale żeby je wytracił, jako był rozkazał Pan Mojżeszowi (20)*. Biblia nie wypowiada się w kwestii podboju jednoznacznie. Na fakt długotrwałego podboju wskazuje 1 rozdział Księgi Sędziów, fragmenty Księgi Jozuego (13, 2-6; 15, 13-19.63; 23, 7-13)⁸⁸³.

Nie wykazuję się w tej kwestii aż taką ostrożnością. Moim zdaniem, fakty te dowodzą, (a nie jak chciałby John Bright pozwalają stawiać hipotezy), że biblijna tradycja powstała w oparciu o wsteczne rzutowanie wydarzeń. Wiele miast terenów Syro-Palestyny było niszczonych przez dziesiątki a może i setki lat w wyniku najazdów sąsiadów lub 'Apiru. Nie kwestionując wyjścia Żydów, (choć należy zdefiniować, kogo pod tym pojęciem ujmujemy), z Egiptu, należy wziąć pod uwagę, że tereny ich imigracji były zasiedlone przez ludy zorganizowane w różne miasta-państwa, plemiona koczownicze, a także przez bardzo liczne grupy 'Apiru.

Według tradycji biblijnej, po cudownym przekroczeniu Jordanu i zburzeniu murów Jerycha trzy błyskawiczne wyprawy przez środek kraju, w kierunku południowym i północnym – oddały całą Palestynę pod władzę Izraela. Mieszkańców wyrżnięto, a następnie kraj podzielono między plemiona⁸⁸⁴. Oczywiście to wielkie uproszczenie i jakbyśmy to dziś określili, część dawnej polityki historycznej. Nie całe terytorium Palestyny zostało podbite w XII-XI wieku. Ludy Izraela nie były w stanie zająć ani równiny nadmorskiej, ani równiny Ezdrelon, Jerozolima nie została zajęta aż do czasów Dawida, niezależne enklawy istniały również w górach. Terytoria te zostały w okresie późniejszym, (tzw. Królestwa Zjednoczonego Izraela, Królestwa Izraela i Królestwa Judy), wchłonięte, a ich mieszkańcy z czasem zasymilowani.

Ponadto liczne grupy ludności weszły do Palestyny niezależnie od głównego podboju. Przykłady takich imigracji znajdujemy głównie na południu. Znajdujemy tu,

880 Por.: John Bright, *Historia Izraela...*, s. 132.

881 Por.: John Bright, *Historia Izraela...*, s. 132-133.

882 Por.: tamże, s. 133.

883 Por.: John Bright, *Historia Izraela...*, s. 129.

884 Por.: John Bright, *Historia Izraela...*, s. 129.

omijając Judę i Symeona (wchłoniętego przez Judę), Kenitów, Kenizytów, Jerachmeelitów i innych. Prawdopodobnie większość z nich przeniknęła bezpośrednio z południa. Dowiadujemy się, że kiedy Izrael usiłował wejść do kraju od tej strony, został pobity pod Chormą i zmuszony do cofnięcia się. W innej relacji mówi się jednak o wielkim zwycięstwie w tym miejscu; później spotykamy Kenitów i innych jako mających w posiadaniu te tereny. Można na podstawie tych faktów przypuszczać, że wiele grup weszło do Palestyny koło Kadesz bezpośrednio z pustyni⁸⁸⁵.

Warto tu zastanowić się chwilę nad skutkami podboju. Zachowały się ślady archeologiczne zniszczeń w drugiej połowie XIII wieku (przypuszczalnie około 1220 roku p.n.e.) takich miast jak: Betel, Debir lub Kiriath-Sefer i Lakisz, Eglon, Chasor⁸⁸⁶. Brak stabilizacji politycznej regionu Syro-Palestyny doprowadził do ogromnego kryzysu, który nie tylko uniemożliwiał rozwój gospodarczo-społeczny tego regionu, ale jego skutkiem było bezpowrotne zniszczenie ogromnego dorobku okresu poprzedniego i znaczny spadek gęstości zaludnienia. Odbudowa populacji, ponowne osiągnięcie poprzedniego poziomu gospodarczego i odbudowanie w miarę stabilnych struktur politycznych będzie możliwe na tym obszarze dopiero po dwustu, nawet trzystu latach.

Pisząc o początkach państwowości Izraela nie sposób pominąć kwestii religijnych, które w późniejszych dziejach skupionego wokół niej państwa odgrywało rolę niezwykle znaczącą. Jak pisze John Bright:

Kwestii, czy czczono Jahwe przed Mojżeszem, nie można rozstrzygnąć. Wielu badaczy skłania się do poglądu, że Jahwe był znany wśród klanów madianickich (kenickich) Półwyspu Synajskiego i że Mojżesz dowiedział się o Nim od swego teścia Jetry.

Autor ten przychylił się do wcześniejszych poglądów (m.in. K. Budde) i uważa związek między religią Izraela i religią Maedianitów za prawdopodobny, szczególnie w świetle ostatnich odkryć w kopalniach miedzi w Timnie w dolinie Araba na południe od Morza Martwego. W czasie XIX i XX dynastii kopalnie te eksploatowali Egipcjanie, którzy widocznie korzystali z pracy Maedianitów (Kenitów); wzniesiono tam świątynię Hathorowi. Kiedy (około połowy XX wieku p.n.e.) przestały przybywać egipskie załogi, jeszcze przez jakiś czas eksploatowali kopalnie Maadianicy; w miejsce świątyni Hathora zbudowali własny przybytek. Był to widocznie przybytek pod namiotem (odkryto otwory po słupach i dużą ilość czerwonego i złotego płótna); rzeźby przedstawiające Hathora obalono lub zeszpecono. (...) Jest nawet możliwe, jak niektórzy przypuszczają, że w XIII stuleciu i wcześniej Jahwe był Bogiem większej konfederacji plemion zamieszkałych na południe od Palestyny⁸⁸⁷. Wyjaśnienia wymaga kwestia użycia przez przytoczonego autora słów *religia Izraela*. Jak zauważymy w późniejszym okresie, (o czym piszę w tomie II), zarówno w państwach Saula, Dawida i Salomona, jak też w Królestwie Judy i w Królestwie Izraela społeczeństwa wyznawały obok Jahwizmu i inne religie, (lub kultury). Przyjęcie nowej religii nie oznaczało całkowitego zerwania z dotychczasowymi wierzeniami i praktykami, uprawianymi wcześniej w Kanaanie. W Jahwizmie, tak jak i w wielu

885 Por.: John Bright, *Historia Izraela...*, s. 137.

886 Por.: John Bright, *Historia Izraela...*, s. 131-132.

887 John Bright, *Historia Izraela...*, s. 127-128.

innych powstających wcześniej i późnej religiach dostrzegamy synkretyzm. Istnieją na przykład ślady poświęcenia Bogu Jahwe dotychczasowych sanktuariów Ela, np. w Betel. Zdaniem Juliana Warzechy, o dość łatwym „pogodzeniu” obu tych religii świadczy fakt, że w tekstach Starego Testamentu nie spotykamy żadnej wyraźnej polemiki z kultem Ela (często zaś zwalcza się kult Baala)⁸⁸⁸. Próby wprowadzenia religii monoteistycznej widzieliśmy też w Egipcie. Nie sposób dziś prześledzić wzajemnych zapożyczeń. Dalsza ewolucja judaizmu niewątpliwie wpłynęła na utrzymanie i przetrwanie tożsamości wyznającego tę religię społeczeństwa. Myślę, że ważnym czynnikiem wpływającym na zachowanie tej tożsamości był rozwój pisma, które w tym czasie traciło swój elitarny charakter, wzrosła jego znajomość i dostępność w szerszych kręgach społeczeństwa. Przedłużenie pamięci o swej tradycji, w tym religijnej, stanie się tym elementem, który w dziejach przyszłych społeczeństw stanie się czynnikiem opóźniającym proces integracji nawet niewielkich grup ludzkich w ramach kolejno powstających państw, również imperiów. Powstały pod koniec II tysiąclecia p.n.e. judaizm, którego ostateczny kształt został utrwalony w I tysiącleciu p.n.e. jest pierwszą religią, która przetrwała do czasów nam współczesnych.

Południowi i zachodni sąsiedzi Egiptu

Egipcjanie sąsiadowali na południu z Nubijczykami, na zachodzie Lidyjczykami i semickimi nomadami z pustyni⁸⁸⁹. Wprawdzie z Dolnej Nubii⁸⁹⁰ wycofali się około 1650 p.n.e., ale już za panowania faraonów XVIII dynastii tereny te zostały ponownie podbite i w latach 1570-1345 były integralną częścią Egiptu. Egipska okupacja obszarów Nubii przyniosła utratę przez istniejące tu ludy własnej tożsamości kulturowej. W tym okresie (ok. 1550 p.n.e.) nubijska kultura Grupy C znajdowała się już w fazie schyłkowej i podlega penetracji ludności kultury Kerma i Pan-Grave, charakteryzującą się silnymi cechami negroidalnymi. Tych koczowników powszechnie identyfikuje się ze znanymi z przekazów egipskich Medżajami, którzy w okresie XII i XIII dynastii starali się zawładnąć Dolną Nubią i Górnym Egiptem, co im się prawdopodobnie częściowo udało. Jak na to wskazują zarówno zabytki archeologiczne, w szczególności zaś nekropolia w Kermie, jak i zapiski w źródłach egipskich, ludność kultury Kerma była zorganizowana w potężne państwo, zdolne do rywalizacji z Egiptem. Szczyt potęgi Kermy przypada na okres osłabienia Egiptu w okresie rządów Hyksosów, kiedy jej władcy przejęli fortece egipskie w Nubii Dolnej i podporządkowali sobie lokalnych władców Grupy C. Kiedy Egipt odrodził się za panowania XVIII dynastii rozpoczął on podbój całej Nubii i ok. 1450 p.n.e. królestwo Kermy upadło.

W XIV wieku p.n.e. faraonowie XVIII dynastii zmuszeni byli do odpowiedniego zreorganizowania systemu administracyjnego w swym wielkim imperium. W Nubii wprowadzili scentralizowane rządy. Podzielili Nubię na dwa większe obszary. Na

888 J. Warzecha, *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005, s. 125.

889 Pojęcia Nubijczycy, Lidyjczycy czy ludy semickie są określeniami zewnętrznymi. W rzeczywistości terytoria tych przeżywających różne etapy historyczne państw zamieszkane były przez ludność wielokulturową, stopniowo wypierane z nich były ludy zbieracko-łowieckie i pasterskie.

890 Kraina w północno-wschodniej Afryce zajmująca środkowy bieg Nilu pomiędzy Asuanem a Chartumem (między VI a I kataraktą) w starożytności zwana Kusz. Zamieszkała była przez lud spokrewniony z Egipcjanami, który w połowie II tysiąclecia p.n.e. uległ wymieszaniu z napływającymi od południa plemionami. Kraj ten, z powodu znajdujących się na jego terytorium bogatych pokładów złota, był wielokrotnie najeżdżany przez Egipt.

terytorium Wawat, które odpowiadało Nubii właściwej i na terytorium Kusz, które rozciągało się od drugiej do czwartej katarakty. Całością zarządzał urzędnik egipski o tytule: „Królewski syn z Kusz”. W rezultacie okupacji Nubia Dolna dramatycznie wyludniła się i pozostali w niej jedynie koczownicy.

W latach 1200 p.n.e. – 1085 p.n.e. Nubia odzyskała niepodległość. Powstało wówczas samodzielne królestwo Kuszytów ze stolicą w Napata. Prawdopodobnie ok. 1100 p.n.e. Nubię dotknęła katastrofa ekologiczna w postaci znacznego obniżenia górnego poziomu terasy zalewowej Nilu, co spowodowało, że wysoko położone brzegi w Nubii Dolnej stały się niemożliwe do nawadniania przy pomocy dotychczas używanych technik. W rezultacie Nubia Dolna dramatycznie wyludniła się i pozostali w niej jedynie koczownicy. Niedługo potem zakończyła się egipska okupacja Nubii i około połowy IX w. p.n.e. na jej terenie powstało państwo Kusz ze stolicą w Napacie⁸⁹¹.

Ludy mieszkające na zachód od doliny Nilu, które często dokonywały ataków na terytorium Egiptu, Egipcjanie określali mianem Libijczyków. Przyjmuje się, że posługiwali się oni językami berberyjskimi. Na początku XIII wieku przejęli od swych sąsiadów technikę rydwanów i posługując się nimi z większą siłą, począwszy od 1235 roku, uderzali na Egipt. Można założyć, że tę technikę walki pozyskały oddziały libijskie walczące w szeregach armii faraona i to one później sięgając po pomoc do swych pobratymców kulturowych, (spośród których rekrutowali zbrojnych) zwróciły się później przeciwko swym poprzednim panom. Na przełomie XIII i XII wieku p.n.e. rydwany były już używane przez wszystkie ludy koczownicze Maghrebu aż po wybrzeże Atlantyku.

Nowa technika walki odegrała wielką rolę w rejonie Sahary, gdy proces jej pustoszczenia był już bardzo zaawansowany. Przypuszcza się jednak, że rydwany były zmonopolizowane przez ludy mówiąc językiem berberyjskim północnej Afryki. Wykorzystanie tej techniki dla potrzeb sztuki wojennej pozwoliło im zepchnąć zamieszkujące pustynię plemiona na południe od linii ciągnącej się w poprzek kontynentu od jeziora Czad po Ocean Atlantycki. Od tego czasu datuje się bezwzględna dominacja języków berberyjskich na obszarze północnej Sahary, rozciągającym się od pustyń Libii do Maroka, Senegalu i przełomu Nigru na południu, oraz na wyspach Kanaryjskich na Atlantyku. Natomiast języki nilo-saharyjskie, spokrewnione z nubijskim, były używane przez ludy zamieszkujące tereny od Nilu na odcinku nubijskim po łańcuch górski Tibesti, który wznosi się w samym centrum Sahary, na północ od jeziora Czad, oraz na południu na pograniczu pasa sawanny nadającego się do życia osiadłego. Na zachodniej Saharze odkryto serię rysunków naskalnych przedstawiających rydwany. Miejsca gdzie odkryto te wizerunki, biegną wzdłuż szlaku, który ciągnie się od Maroka na południe do przełomu Nigru a następnie wraca przez Saharę na północ i kończy się w Tunezji⁸⁹².

⁸⁹¹ Szczyt potęgi Kusz nastąpił w okresie od połowy VIII do połowy VII w. p.n.e., kiedy to jego władcy panowali także w Egipcie jako XXV dynastia. W latach 715 władcy Nubijscy podbili Egipt, w którym założyli dynastię panującą w Egipcie do 671 roku p.n.e. (663 p.n.e. ?). Wyparły ich stamtąd wojska Asyrii w połowie VI w. p.n.e. Później Kusz zostało pokonane przez Egipcjan i rozpadło się na kilka pomniejszych państw.

⁸⁹² Por.: P. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przekład Marek Jannasz, Gdańsk 2003, s. 70-71.

Królestwo Kerma – inaczej Kusz

Królestwo Kerma – starożytne królestwo powstałe w XXV wieku p.n.e. ze stolicą w Kermie w północno-wschodniej Afryce.

Historycy wyróżniają następujące fazy rozwoju kultury królestwa Kerma: wczesna: 2500 - 2050 p.n.e.; środkowa: 2050 - 1750 p.n.e.; klasyczna: 1750 - 1580 p.n.e.; późna: 1580 - 1450 p.n.e.

Królestwo Kermy toczyło wojny z Egiptem, ostatecznie pokonane około 1500 p.n.e. przez wojska Totmesa I, co zakończyło 1000-letnią historię królestwa⁸⁹³. Hasło: *Królestwo Kerma*, Wikipedia. https://pl.wikipedia.org/wiki/Królestwo_Kerma

Do największych masowych ofiar towarzyszących zmarłym władcom należą groby królewskie w afrykańskim królestwie Kerma, około 1500 r. p.n.e., gdzie 500 osób naraz chowano w ogromnych dołach grobowych obok zmarłego króla, przykrywając je dużym kopcem.

Królestwo Kerma, kultura nubijska, która powstała pod koniec czwartego tysiąclecia p.n.e., będzie dominować w Górnej Nubii przez prawie tysiąc lat.

Kerma zawdzięcza swoją nazwę współczesnemu miastu położonemu na południe od Trzeciej Katarakty, na wschodnim brzegu Nilu, gdzie znajdują się najważniejsze pozostałości tej cywilizacji: stolica królestwa i jego wschodnia nekropolia. Dwa imponujące stanowiska, te obejmujące okres między 2500 a 1500 r. p.n.e. Amerykański uczone George A. Reisner, znany jako ojciec sudańskiej archeologii, odkrył podczas swoich wykopalisk (1913-1916) pozostałości unikalnej kultury. Od tego czasu liczne inne stanowiska położone między Pierwszą a Piątą Kataraktą dostarczyły ważnych informacji na temat tej kultury. Niemniej jednak najważniejszym stanowiskiem pozostaje sama Kerma, stolica królestwa, z jej miastem i nekropolią.

W Królestwie Kermy pismo jest nieznane; teksty egipskie nazywają je Kusz. Jego mieszkańcy prosperowali dzięki hodowli zwierząt (bydła i kóz), eksploatacji zasobów roślinnych, a także polowaniom i rybołówstwu. Handel (złotem, kamieniami szlachetnymi, kością słoniową, skórami zwierzęcymi, hebanem, bydlęm) również przyczynił się do bogactwa miasta, ze względu na jego położenie w centrum żyznego basenu i na skrzyżowaniu pustynnych szlaków łączących Egipt, Morze Czerwone i serce Afryki. Nubijczycy, znani jako sprytni wojownicy i utalentowani łucznicy, dbali o ochronę przed najazdami wroga. Budowali okopy, palisady i dość mocne mury obronne z licznymi bastionami.

Na podstawie materiałów ceramicznych odkrytych na cmentarzyskach na wyspie Sai i w Kermie można wyróżnić trzy okresy chronologiczne: Wczesny Kerma (ok. 2450-2050 p.n.e.), Środkowy Kerma (ok. 2050-1750 p.n.e.) i Klasyczny Kerma (ok. 1750-1480 p.n.e.). Czwarty okres, zwany Kończącym Kermą, oznacza przejście między końcem królestwa a okupacją egipską (ok. 1480-1450 p.n.e.).

Klasyczna Kerma to najwspanialszy okres w dziejach królestwa. Wpływy jego władców sięgają nawet Dolnej Nubii, a sojusz zaproponowany przez króla Hyksosów z XV dynastii, około 1580 r. p.n.e., potwierdza znaczenie królestwa na scenie politycznej. W mieście i nekropolii podejmowane są

⁸⁹³ Hasło: *Królestwo Kerma*, Wikipedia. https://pl.wikipedia.org/wiki/Królestwo_Kerma

monumentalne i zakrojone na szeroką skalę prace. Zachodnia deffufa przypomina obecnie egipską świątynię, a na południe od miasta powstaje port. Na terenie nekropolii wzniesiono dwie duże świątynie o wysokości ponad 40 metrów, gdzie ostatnie królewskie kurhany wyraźnie świadczą o potędze królów. Upadek królestwa jest niewątpliwie przyspieszony przez ten ostentacyjny pokaz bogactwa, pożądanego przez północnych sąsiadów, a także przez nadmierną eksploatację gleb i nasilenie pustynnienia.

Azja środkowa (północno-wschodnia)

W zachodniej Syberii i Kazachstanie w II tysiącleciu i na początku I tysiąclecia p.n.e. rozwijała się kultura andronowska, która obejmowała tereny od Uralu i Wołgi na zachodzie do Jeniseju i rejonu Minusińska na wschodzie oraz od Kopet Dag, Pamiru i Tianszanu na południu do granicy (dość niewyraźnie się zaznaczającej) strefy tajgi na północy. Przyjmuje się, że ludność kultury andronowskiej należała do indo-irańskiej grupy językowej, a pod względem antropologicznym reprezentowała cechy europejskie, ale dokładna interpretacja lingwistyczna tej kultury pod kątem pochodzenia i chronologii jest sprawą niejasną i dyskusyjną. Ludność żyła w osiedlach, otoczonych wałem obronnym i rowem, nad brzegami małych rzek, gdzie istniały dogodne warunki do hodowli i uprawy roli. Domy miały charakter półziemianek. Wyróżnia się dwa typy tych osiedli: małe, składające się z kilkunastu drewnianych domów i większe, posiadające od 20 do 100 domów. W większości osad znajdowało się 10-20 dużych półziemianek, a każda z nich zamieszkiwana była tylko przez jedną, ale za to liczną rodzinę (30-50 osób). Wszystkie półziemianki, łącznie z przyległymi łakami, gruntami ornymi, pastwiskami i cmentarzem należały do jednego rodu. Osiedla były budowane na planie prostokąta, a domy były usytuowane według następujących schematów: domy ustawione wzdłuż brzegu rzeki, domy ustawione wzdłuż głównej ulicy, domy budowane w 2 rzędach w osiedlach o kształcie prostokąta lub półokręgu.

Głównym zajęciem ludności była hodowla zwierząt – koni i bydła rogatego. Pogłowie bydła było naturalnie ograniczone powierzchnią przyległych pastwisk, które były stosunkowo szybko wyczerpywane i wydeptywane. Co 20-25 lat mieszkańcy osady opuszczali zasiedlone miejsca i przesiedlali się na nowe ziemie. Od XV wieku p.n.e., a zasadniczo na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. styl życia ludności zmieniał się z osiadłego w koczowniczy – pojawiają się nieobwarowane osiedla oraz nowa forma chowu bydła – przepędzanie z jednego pastwiska na drugie. Ludność zajmowała się także myślistwem, zbieractwem i rybołówstwem. Rozwinęło się także rzemiosło i metalurgia brązu. Podobne zmiany życia ówczesnych społeczeństw, polegające na powrocie do koczowniczego, lub inaczej ponowne osiąganie przewagi przez ludy koczownicze miało miejsce i na innych obszarach Eurazji (np. regres kultury łużyckiej). Łączę to z ówczesną zmianą klimatu.

Z brązu wyrabiano broń i narzędzia lane i kute, odznaczające się oryginalną formą i bogatym zdobnictwem. Centra metalurgii znajdowały się na Uralu, w Kazachstanie, zachodniej Syberii i górach Ałtaj i chociaż tereny te były znacznie od siebie oddalone, to sposób produkcji był zadziwiająco jednolity. Plemiona kultury andronowskiej zamieszkujące południowy Ural zaopatrywały w brąz Powołże, z którym istniały stałe drogi wymiany. Przyjmuje się, że ludy kultury andronowskiej jako pierwsze dysponowały rydwanami bojowymi, ciągniętymi przez konie. Ceramikę

kultury andronowskiej zdobią głównie wzory geometryczne – zygzaki, trójkąty, meandry.

Na podstawie wykopalisk wyróżnia się kilkanaście kulturowych linii ewolucji kultury andronowskiej, w tym: Sintasza-Petrowka-Arkaim (2200-1600 p.n.e.), Sintasza gród (1800 p.n.e.), Arkaim grodzisko (1700 p.n.e.), Alakul (2100-1400 p.n.e.), Fiedorowo (1400-1200 p.n.e.), Aleksiejewka (1200-1000 p.n.e.). Zostały one wyróżnione na podstawie wyglądu ceramiki, używanych narzędzi i rytuałów pogrzebowych.

Na cmentarzyskach występują głównie groby ziemne obłożone kamieniami, kurhany znane są tylko w zachodnich rejonach kultury andronowskiej. W pobliżu cmentarzysk spotyka się miejsca składania ofiar, co dowodzi rozwiniętego kultu przodków, a znaki krzyża wpisanego w koło wskazują na istnienie kultu słońca. Różne rytuały pogrzebowe były, jak -wspomniano wyżej, jednym z wyróżników gałęzi ewolucyjnych kultury andronowskiej. Przykładowo, ludzie z Alakułu chowali swoich zmarłych w postawie skulonej na dnie -wykopu. Rytuał z Fiedorowa związany był z kremacją, a otrzymany popiół grzebano w grobach, nad którymi sypano nasypy kurhanowe. Pomiędzy tymi odmianami było jeszcze kilkanaście różnych form przejściowych.

Kultura karasukska⁸⁹⁴ rozwijała się w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. na terenie wschodniej części stepów pomiędzy Uralem, Sajaniem a Tienszanem. Kultura ta charakteryzowała się dużymi (często po więcej niż 100 grobów) cmentarzami o charakterze rodowych nekropolii. Cmentarze te otaczane były kolistym lub czworokątnym ogrodzeniem z płyt kamiennych. Pochówki były w pozycji skurczonej, składane w kamiennej skrzyni. Razem ze zmarłymi składano różnego rodzaju noże, groty włóczni, topory, ale również mięso (wołowinę, baraninę, koninę). Gospodarka opierała się na hodowli głównie bydła, owiec i koni. Latem szukano dogodnych pastwisk, na zimę wracano – do stałych osad. Wyroby z brązu były zdobione motywami geometrycznymi lub zoomorficznymi⁸⁹⁵.

Baktria

Baktria (gr. Baktriana, Βακτριανᾶ; pers. Bākhtar; arab. i ind. Bhalika; chin. 大夏, Dàxià) to starożytna, grecka nazwa krainy położonej obecnie w północnym Afganistanie. Jej stolica to Baktra (Balhika, Bokhdi, współczesny Balch). Ślady osadnictwa na tym obszarze sięgają przełomu III i II tysiąclecia p.n.e. Początkowo zamieszkała przez mówiące językami z rodziny indoeuropejskiej⁸⁹⁶ plemiona irańskie Ariów, które rozprzestrzeniły się na południowy zachód (dzisiejszy Iran) oraz dotarły do północno-zachodnich Indii. Okolice Baktrii uważane są za miejsce narodzin i początkowej działalności proroka Zaratustry.

Przypuszczalnie aż do końca I tysiąclecia p.n.e. nie powstawały na tym obszarze ośrodki państwowe, w VII-VI w. p.n.e. rozpoczęło się zagospodarowywanie

⁸⁹⁴ Nazwa pochodzi od miejscowości Karasuk na terenie Chakasji.

⁸⁹⁵ Por.: J. Chochorowski, *Wielka Historia Świata*, t. 2, *Stary i Nowy Świat od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego*. Pod red. Joachima Śliwy, Kraków 2005, s. 433.

⁸⁹⁶ Informację dotyczącą języka indoeuropejskiego przytaczam tu za Internetem. Sądę jednak, że nie ma ona żadnego znaczenia politycznego, w tym sensie, że nie wpływała na tworzenie się struktur państwowych na tym obszarze.

dolin dużych rzek, powstały pierwsze osady warowne (załężki miast), nastąpił rozwój rzemiosła⁸⁹⁷.

Subkontynent Indyjski (od roku 2000 p.n.e. do X wieku p.n.e.)

Podobnie jak na Bliskim Wschodzie i w Mezopotamii na rozwój społeczeństw Subkontynentu Indyjskiego znaczny wpływ wywarły najazdy ludów koczowniczych, w tym wypadku, Ariów⁸⁹⁸. Nie była to jedna zorganizowana akcja, lecz raczej trwający stulecia proces, w którym uczestniczyły różne plemiona często zróżnicowane kulturowo w tym językowo.

Ariowie pierwotnie myśliwi i nomadzi wypasający trzody⁸⁹⁹, wyemigrowali z Azji Środkowej (m.in. z obszarów dzisiejszego Iranu), około 2000 p.n.e. Dowodem tego mogą być m.in. resztki wielkiego skarbu wyrobów brązowych odkrytego w okolicy miasta Gilgit (nieдалеко granicy z Afganistanem), wysoko w górach Karakorum i daleko od Indu. Zawiera on m.in. charakterystyczne siekierki z uchami podobne do siekier z niektórych stanowisk na terytorium obecnego Iranu; zestawienie tych świadectw z wyposażeniem grobowym różnych stanowisk w pogranicznych i zachodnich stanowiskach z terenów Iranu zarysowuje obraz wielu fal migracyjnych z tego obszaru w drugiej połowie II tysiąclecia p.n.e. Wskazują też na to różne inne

897 Por.: M. M. Diakonow, *Starożytna Baktria*, [w:] *Śladami dawnych kultur*, T. 3, *Od Wołgi do Oceanu Spokojnego*, Warszawa 1958, s. 459.

898 Popularna w XIX i pierwszej połowie XX wieku teoria upadku kultury Doliny Indusu na skutek najazdu Ariów (ok. 1500 roku p.n.e.) była przez niektórych badaczy podważana. Niektórzy historycy twierdzili, że w opuszczonych miastach brak archeologicznych dowodów jakiegokolwiek inwazji (np. spośród 37 szkieletów znalezionych w Mohendźo-Daro żaden nie spoczywał w okolicy miejskiej cytadeli), zaś analiza szczątków ludzkich nie potwierdziła zastąpienia jednej populacji inną (typy antropologiczne reprezentowane w znaleziskach są nadal dominujące w rejonie Gudżaratu, Pendżabu i Sindhu). Zamiast tego widać stopniowe przejście do mniej rozwiniętych form kultury, choć z zachowaniem pewnych wynalazków wcześniejszej fazy (np. znaków pisma czy systemu wag, które dopiero potem wyszły z użycia), a nawet rozwojem niektórych technologii (np. wyrobu ceramiki). Następnie ewolucja prowadzi do epoki wedyjskiej, zaś geograficznie następuje przesunięcie rejonu nowo powstających osad na wschód, w kierunku doliny Gangesu i Jamuny, spowodowane zapewne lepszymi warunkami uprawy nowych zbóż. Późniejsze badania przyniosły jednak dowody inwazji. W Mohendźo-Daro odkryto w jednym z domów stos słoczonych szkieletów i jeden szkielet kobiety leżący na stopniach wiodących do studni. W tej samej warstwie archeologicznej odkryto topór miedziany z bardzo masywnym uchwytem na drzewce i z ostrzem przysiekowym po drugiej stronie ostrza (narzędzie i broń doskonalsza od tej jaką posiadała ludność Harappy). Spotyka się także miecze ze wzmacniającym żeberkowaniem. Pojedyncza urna pogrzebowa mężczyzny o nieco mongolskim typie pochodzi, być może, od najeźdźców. W Harappie, w pobliżu starego cmentarzyska odkryto inny cmentarz, gdzie stosowano częściowo grzebanie, używając do tego urn; chowano tam ludzi o krótkich, armenoidalnych czaszkach. Czaszkę podobnego typu znaleziono też na terenie samej cytadeli. W Czanhu-Daro, nad dolnym Indusem, ludzi Harappy zastąpili osadnicy żyjący w małych chatkach z ogniskiem pośrodku – innowacja ta nasuwa myśl, że przyszli oni z chłodniejszego klimatu. Pod wieloma względami prowadzili bardziej prymitywny tryb życia niż poprzednicy, ale mieli od nich lepsze narzędzia i broń. Wśród skąpych resztek, jakie zostawili najeźdźcy, znajdujemy wyraźne ślady obecności konia. Por.: A. L. Basham, dz. cyt., s. 50. Najnowsze badania przyniosły też inne dowody migracji, którą można interpretować jako tzw. „najazd”. Badanie haplogrup ludności Indii wykazało intensywne występowanie wśród najwyższych kast wschodnioeuropejskiej męskiej haplogrupy R1a1 oraz równomierne, niezależne od kasty, występowanie haplogrup kobiecych typowo indyjskich. Dowodzi to męskiego charakteru napływowego substratu europejskiego, który zaczął opanowywać Indie ok. 1500 roku p.n.e., a więc w czasach domniemanego najazdu Ariów. Dane te nie wyjaśniają jednak, czy napływ obcej populacji miał charakter podboju, czy pokojowej migracji ekonomicznej.

899 Bezwzględnie odrzucam używane wciąż przez niektórych historyków pojęcie „Barbarzyńcy”. Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 52.

znaleziska (np. miecze miedziane czy brązowe z charakterystycznymi żeberkami środkowymi)⁹⁰⁰.

Jako przyczynę wędrówki Ariów podaje się zazwyczaj klęskę klimatyczną. Tekst „Awesty” starożytnych Ariów, którzy wcześniej zamieszkiwali tereny Azji Środkowej, opisuje nadejście katastrofalnych opadów śniegu i lodu w ich ojczyźnie na północy:

Dziesięć miesięcy zimy jest teraz i dwa miesiące lata, a wtedy zimna jest woda, zimna ziemia, zimne drzewa. Wszędzie leży głęboki śnieg, to największe z nieszczęść.

W tej samej relacji czytamy, jak Ariowie zostali zmuszeni do migracji w kierunku południowym, na Bliski Wschód i do północno-zachodnich Indii, gdzie najwyraźniej rzucili wyzwanie hegemonii wedyjskich mieszkańców doliny Indusu. Działo się to w drugiej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e.⁹⁰¹. Jedna ich grupa osiadła w północnej Grecji, inna w Iranie (nazwa – od Ariów), ci, którzy dotarli do Indii, oderwali się prawdopodobnie od gałęzi irańskiej.

Ariowie dysponowali wówczas wyższą techniką – bronią z brązu, końmi i rydwanami, około 1100 r. p.n.e. poznali też technologię wytopu żelaza. Dzięki dobremu uzbrojeniu (brąz) i wyćwiczonej sztuce walki, podczas dwustu lat wojen ich plemiona podbiły i zajęły dolinę Gangesu⁹⁰². Świadczenie tych podbojów przekazywane jest w zebranych i uporządkowanych około 1000 roku p.n.e. tekstach „Rygwedy”. Dają one obraz szczepów barbarzyńskich, chlubiących się swoimi szybkimi końmi i lekkimi wozami, hodujących owce, kozy i bydło, uprawiających początkowo jęczmień i pszenicę, następnie zaś ryż oraz sporządzający narzędzia i broń z metalu zwanym „ayas”. Metal ten, opisywany niekiedy jako czerwony, musiał być miedzią albo brązem⁹⁰³.

Aryjskim najeźdźcom nie udało się jednak podporządkować sobie wnętrza subkontynentu. Przybyłe plemiona, wśród których największą rolę odgrywało plemię Bharatów, nie osiedlały się w miastach. Były to ludy wojowników i hodowców, zorganizowanych początkowo raczej w plemiona (może federacje zbrojne) niż w królestwa. Pendżab i Sind po upadku Harappy i Mahendżo-Daro stały się krajem małych osad składających się z budowli drewnianych i trzcinowych. Najeźdźcy na zdobytych terenach nie od razu utworzyli jednolitą organizację państwową, lecz – podobnie jak w pierwszym okresie w Mezopotamii – Sumerzy, narzucali swe władztwo. Stopniowo posuwali się doliną na Wschód⁹⁰⁴, tworząc wiele małych królestw, którymi rządziły spowinowaczone z sobą rody. Tym samym szlakiem podążył

900 Por.: E. Słuszkiewicz, *Pradzieje i legendy Indii*, Warszawa 2001, s. 66.

901 Por.: J. I. Nienhuis, dz. cyt., s. 53-54. Nienhuis myli się tu używając do określenia tego okresu pojęcia *epoka lodowcowa*, moim zdaniem chodzi raczej o czasowe ochłodzenie klimatu po wybuchu Thery, ale jego hipoteza dotycząca przyczyny najazdów Ariów jest wysoce prawdopodobna. Również podawana przez Nienhuisa data 2000 p.n.e. jest zbyt wczesna.

902 Oczywiście należy pamiętać, że z powodu odmiennego klimatu na subkontynencie tym było wówczas znacznie więcej terenów niedostępnych (dżungle i bagna), które wciąż pozostawały siedliskiem ludów zbieracko-łowieckich.

903 E. Słuszkiewicz, dz. cyt., s. 66.

904 Świadectwem tej wędrówki jest niedawno odkryte miasto Hastinapura (istniało około 1000 a 700 rokiem p.n.e.), które u kresu swego istnienia zostało niemal całkowicie zniszczone powodzią. [A. L. Basham, *Indie od początku...*, s. 62.].

później Aleksander Macedoński. Już w początkowym okresie tej epoki Ariowie parli wciąż na wschód, gdzie założyli królestwa: w Kosali (na wschód od Doabu) i w Kasi (okręg Banaras). Pierwsze z nich, które z biegiem czasu wzrosło w potęgę, było władztwem Ramy, bohatera wielkiej epopei indyjskiej „Ramajany”⁹⁰⁵.

Innym ważnym królestwem była Widery, położona na wschód od rzeki Gandyk, na północ od Gangesu. Baham w swej pracy o historii Indii tego okresu pisze:

*Jedna z brahman podaje, że pewnego razu bóg ognia Agni posuwał się ku wschodowi wypalając ziemię, aż dotarł do rzeki Sadaniry (dzisiejszy Gandak). Jego śladami podążał jeden z wodzów plemiennych znad Saraswati, Widegha Mathawa. Przed jego przybyciem żaden z Ariów nie mógł przeprawić się przez rzekę, gdyż oczyszczający bóg ognia nie wypalił terenu na jej wschodnim brzegu; dopiero, gdy Agni polecił Mathawie, aby przeniósł go przez rzekę, kraj Widery został poddany Ariom i otrzymał imię swego pierwszego kolonizatora. (...) w wędrówce Aniego wypalającego ziemię widzimy nie tylko stopniową ekspansję aryjskiego kultu ognia na wschód, ale również dzieło oczyszczania dżungli i ugorów, jakiego dokonywano przez wypalanie, gdy wojownicze grupy wieśniaków zakładały nowe siedziby*⁹⁰⁶. Myślę, że warto przeanalizować tę interpretację. *Wojownicze grupy wieśniaków.* Ariowie nie byli wieśniakami, jeśli prowadzili z sobą podbite wcześniej ludy rolnicze to jako poddanych. Ich najazdy powodowały początkowo spadek liczby ludności, nie było, więc potrzeby zagospodarowania dżungli i nieużytków. Moim zdaniem pożary dotyczyły siedzib podbitych ludów, niekiedy mogły rozprzestrzenić się i na dżunglę i nieużytki. *Kraj Widery został poddany Ariom.* Czy oznacza to, że podbity? Moim zdaniem tak.

Na południe od Widery, na wschodnim brzegu Gangesu, rozciągał się obszar zwany Magadha. Nie uległ on podbojowi przez Ariów, tylko koczownicze grupy renegatów aryjskich, zwanych *wratjajs*, którzy nie zachowywali obrzędów wedyjskich, włóczyły się po kraju ze stadami owiec i bydła. Na pozostałych terenach dzisiejszych Indii północnych, nad Dżamną osiedliło się plemię Jadawa w krainie zwanej Mathura, dalej w dół rzeki powstało znaczące w późniejszym okresie królestwo Watsa, ze stolicą w Kausiambi. Prawdopodobnie również niektóre części północno-zachodniego Dekanu znalazły się już w tym czasie pod wpływami Ariów. Według tradycji epickiej Kathijawar został skolonizowany przez odłamek Jadawów, których wiódł wielki bohater, Kryszna. Główna linia penetracji aryjskiej biegła wzdłuż podnóża Himalajów, ich wędrówkę w dół Gangesu uniemożliwiała gęsta i podmokła dżungla⁹⁰⁷.

Basham pisze: *podczas, gdy Ariowie docierali coraz dalej w głąb Indii, ich dawne siedziby w Pendżabie i na północnym zachodzie zostały w praktyce zapomniane* [Przez Ariów i pisarzy, poetów z ich późniejszych państw]. *Późniejsza literatura wedyjska wspomina o tych terenach rzadko, i to zazwyczaj z pogardą*

905 Informacje na temat pierwszych władców wysuwane są na podstawie nielicznych przekazów o charakterze literackim lub religijnym. Nie jest pewne, czy Rama był królem Kosali, bowiem najdawniejsza, jaką znamy, wersja legendy przedstawia go jako króla Banaras, które jakiś czas było znaczącym królestwem, pod koniec epok zostało jednak podbite przez Kosalę. [Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 64.]

906 A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973.

907 Por.: A. L. Basham, dz. cyt., s. 65-66.

i dezaprobatą, jako o kraju nieczystym, gdzie nie składa się ofiar wedyjskich. Być może zostały one na nowo pobite (raczej ponownie pobite, można też wysnuć hipotezę, że po odejściu Ariów powoli odbudowały się struktury ludów przez nich podbitych – ci, którym udało się przetrwać fale podbojów) przez plemiona indoirañskie, które nie zachowywały ortodoksyjnych obrzędów⁹⁰⁸. Kolejne plemiona indoirañskie nie znały – a nie nie zachowywały – kultury wedyjskiej, były to ludy koczownicze ich wierzenia były na innym etapie rozwoju. Ortodoksyjne obrzędy wedyjskie kształtowały się w czasie. Proces ten trwał setki lat.

W historiografii dotyczącej Indii pojawiają się hipotezy (wysnuwane na podstawie lektury „Mahabharaty”) o rozegranej na początku IX wieku wojnie domowej, której przełomowym momentem był bitwa na „polu Kurów”, w pobliżu dzisiejszego Dilli (Delhi). Przyczyną tej wojny miał być rzekomo spór dynastyczny w wielkim państwie [plemieniu] Kuru. Fabułę eposu interpretuje się też jako wspomnienie faktu podbicia Kurów przez plemię typu mongolskiego przybyłe z gór. Obie interpretacje nie muszą się wykluczać. Poszczególni władcy mogli zatrudniać jako swe siły zbrojne koczowników z północy. Od tego czasu ośrodek kultury i władzy politycznej przesunął się do Doabu nad Gangesem i do stolicy Kuru, zwanej Hastinapura albo Asandiwant. Przez większą część późniejszego okresu wedyjskiego państwo Kuru i sąsiednie państwo Pańczał były największymi i najbardziej gospodarczo i politycznie zorganizowanymi społeczeństwami na terenie ówczesnego Półwyspu Indyjskiego⁹⁰⁹. Sądzę, że właściwszym określeniem zamiast „plemię” byłoby określenie „państwo”. Tym bardziej, że jak pisze sam Basham, imiona kilku królów Kuru przekazała legenda, a przynajmniej dwaj z nich, Parikszit i Dżanamedżaja, wymieniani są w ówczesnej literaturze, jako wielcy zdobywcy. Na czele państw stali władcy, którzy dysponowali siłami zbrojnymi, jakąś administracją, byli też poddani – ludność podbita na terytoriach opanowanych przez tzw. Ariów, a także niewolnicy (jeńcy wojenni). Jednym z takich państw była Magadha, której początki sięgają przypuszczalnie XVII wieku p.n.e.⁹¹⁰. Główny obszar tego królestwa stanowił obszar Biharu na południe od Gangesu; stolicą było miasto Rajagaha (obecnie Rajgir).

Teksty „Rygwedy” wskazują, że przez długi czas po podboju między najeźdźcami toczyły się walki międzyplemienne. Głównym wrogiem Ariów –, przeciwko któremu występowali solidarnie – byli Dasowie (Dajsu), w których upatruje się ocalałych przedstawicieli kultury Harappy. Opisywani byli jako ludzie obcej mowy, szpetni, o ciemnej skórze, grubych wargach i perkatych nosach, czciciele fallusa. Posiadali wiele bydła i mieszkali w twierdzach zwanych *pur*; setki takich twierdz rozbił aryjski bóg wojny Indra. Byli oni w stanie wysłać przeciwko najeźdźcom armie liczące nawet 10.000 ludzi. W klasycznym sanskrycie wyraz *dasa* znaczy zawsze „niewolnik” albo „chłop pańszczyźniany”. Bywało jednak, że czasami dochodziło do

908 A. L. Basham, dz. cyt., s. 66.

909 Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 64. [Nie używam określenia Bashama *najbardziej ucywilizowanymi ludami Indii*.]

910 Magadha to jedno z szesnastu Mahājanapad (w sanskrycie, „wielkie państwo”). w omawianym okresie w Magadhi panowała: Dynastia Brihadratha. Jej przedstawiciele to: na wpół legendarni władcy wg Purany: Brihadratha, Jarasandha, Sahadeva oraz Somapi (1678-1618 p.n.e.), Srutasravas (1618-1551 p.n.e.), Ayutayus (1551-1515 p.n.e.), Niramitra (1515-1415 p.n.e.), Sukshatra (1415-1407 p.n.e.), Brihatkarman (1407-1384 p.n.e.), Senajit (1384-1361 p.n.e.), Srutanjaya (1361-1321 p.n.e.), Vipra (1321-1296 p.n.e.), Suchi (1296-1238 p.n.e.), Kshemya (1238-1210 p.n.e.), Subrata (1210-1150 p.n.e.), Dharma (1150-1145 p.n.e.), Susuma (1145-1107 p.n.e.), Dridhasena (1107-1059 p.n.e.), Sumati (1059-1026 p.n.e.), Subhala (1026-1004 p.n.e.), Sunita (1004-964 p.n.e.), Satyajit (964-884 p.n.e.), Biswajit (884-849 p.n.e.), Ripunjaya (849-799 p.n.e.).

blіszszej koegzystencji plemion. W „Rigwedzie” jest wzmianka o jednym wodzu Dasów, który przyjął obyczaje Ariów i patronował braminom. Innymi wrogami Ariów byli Pani, opisani jako bogacze, którzy nie chcą udzielać opieki kapłanom wedyjskim i kradną bydło Ariów. Z pewnością też najeźdźcy często poślubiali kobiety tubylcze, czego efektem było ciągle mieszanie się ich kultury (języka) z kulturą poprzednich mieszkańców.

Gdy Ariowie wkraczali na Subkontynent Indyjski, w ich strukturze plemiennej istniał już podział stanowy. Nawet w najstarszych hymnach słyszymy o szlachcie (zwanej *ksatra*) i pospolitych członkach plemienia (zwanych *wisz*). Po przybyciu i osiedleniu się wśród tubylców o ciemnej skórze Ariowie przywiązywali duże znaczenie do czystości krwi i usztywnili podziały stanowe (rodowe, później kastowe)⁹¹¹, aby ze wspólnoty wykluczyć zarówno Dasów, jak i tych Ariów, którzy przez związki małżeńskie połączyli się z Dasami. Pod koniec epoki „Rygwedy” społeczeństwo było podzielone na cztery wielkie kasty – warny.

Staroindyjskie określenie kasty – warna (kolor) dowodzi, że pierwotną ich funkcją był rozdział Ariów (jasnoskórych) – zwycięzców, od ciemnoskórej ludności⁹¹². Początkowo warna znaczyła kolor, barwę. Później jej znaczenie jednak się zmieniło i oznaczała stan (kastę). Około 1000 roku p.n.e. wykształciła się piąta grupa, pariasi (niedotykalni), którzy nie przynależeli do żadnej z kast, kontakt z nimi był zabroniony, gdyż zajmowali się zajęciami „nieczystymi” (grabarstwo, garbarstwo, zabijanie zwierząt)⁹¹³. Część historyków sugeruje, że grupa ta obejmowała mieszkańców Indii z czasów z przed przybycia Ariów, których aryjscy władcy zmuszali do wykonywania „nieczystych” prac, uważam, że mogli też wywodzić się z późniejszych jeńców wojennych. Przynależność do warn była dziedziczna i praktycznie niemożliwa była jej zmiana. Przedstawiciele różnych warn nie mogli zawierać ślubów a nawet spożywać razem posiłków. Ze względu na charakter swojej pracy, brudnej i kalającej duszę, ludność niearyjska mieszkała w specjalnej części wioski, z dala od tych, którzy wykonywali zajęcia „czyste”. Indyjski ustrój kastowy został usankcjonowany religijnie i to pozwoliło mu przetrwać tysiąclecia (jego relikty trwają do dziś). Na szczycie stali bramini (pierwotnie kapłani), którzy mieli pretensje do statusu boskiego. Na samym dole znajdowali się pariasi, pozbawieni statusu ludzi. Usiłowanie wyrwania się z innej kasty było karane w przyszłym życiu rozplnięciem się w nirwanie w cyklu reinkarnacji.

Przybycie Ariów wpłynęło też na ewolucję systemu religijnego na tym obszarze. Ariowie przynieśli z sobą kult własnych wojowniczych bóstw: Rudra (bóg miotający piorunami) i Agni (bóg ognia). Obok kultu agresywnych męskich bóstw, czczona także była Wielka Bogini - twórczyni i niszczycielka życia. Z czasem Ariowie przejęli też wierzenia tubylczej ludności - religię wedyjską⁹¹⁴. Ich religią i filozofią był

911 Wykluczam tu marksistowskie pojęcie „klasy”, gdyż w żaden sposób nie oddaje ono ówczesnych relacji. Jest zbyt mało precyzyjne.

912 Różnice w kolorze skóry Ariów i Indusów wynikały z długotrwałego przebywania w różnym środowisku. Hindusi narażeni bardziej i dłużej na działanie słońca z czasem stali się ciemnoskórzy. Z czasem i kolejni przybysze na subkontynent Indyjski stawali się bardziej ciemnoskórzy.

913 Por.: A. L. Basham, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973, s. 52-56. System warnowy funkcjonował w Indiach do lat pięćdziesiątych XX w.

914 Powszechnie uważa się, że religie hinduistyczne pochodzą od przybyłych tu ok. 1500-1200 p.n.e. Ariów. Tymczasem przypisywane im Wedy zawierają np. liczne wzmianki o potężnej rzece Saraswati, która wyschła na skutek ruchów tektonicznych 400-700 lat przed domniamaną datą kompilacji tych ksiąg. Świadczy to o istnieniu pewnej formy przekazu kulturowego między epoką cywilizacji Indusu a narodzinami wedyzmu. Również wiele

wedyzm, (część historyków nie wyklucza, że zbudowany na bazie wcześniejszych religii kultur doliny Indusu), oparty na autorytecie ksiąg objawionych – Wed.

Wedyzm

Wedyzm (religia wedyjska) to najstarsza względnie poznana religia z terenów dzisiejszych Indii, henoteistyczna, wywodząca się prawdopodobnie z okresu między połową II tysiąclecia p.n.e. a początkiem I tysiąclecia p.n.e. Jej zręby ukazują teksty Wed, w szczególności najstarsze zbiory – sanhity. Święte księgi Arjów – wedy (święta wiedza) zostały spisane w języku sanskryckim. Wedy są zbiorem mantr, modlitw, hymnów, które powstały między 1700 a 500 r. p.n.e.⁹¹⁵ Księgi składają się z czterech głównych zbiorów: Rigweda – wiedza hymnów, Samaweda – wiedza śpiewów, Jadżurweda – wiedza modlitw, Atharwaweda – wiedza magicznych zaklęć.

Pierwsze dwa zbiory zawierały i rozwijały kwestie filozoficzne. W zbiorze trzecim znalazły się opisy obrzędów religijnych, ale także formuły wypowiedane podczas składania ofiar oraz mantry. Ostatni zbiór obfituje w zaklęcia, klątwy i rytuały. W tej księdze znajdowały się przepisy, których celem stała się ochrona materialnych korzyści i uprzywilejowania braminów. Zgodnie z treścią jednego z przepisów, karą za zniewolenie żony braminy miał być zanik pomyślności przestępcy, ponadto miały przestać się rodzić jego dzieci i zwierzęta. Przerażające zdarzenia mogły spotykać i przerażać ludzi, ponieważ żona braminy była zdolna spalić królestwo. Straszne kary czekały także złodziei krów. Krowa pochłonie takie królestwo, jak woda dziurawy statek – przekazywała jedna z sutr. Złodziej miał natomiast doświadczyć skutków spowodowanych trucizną, bo taka krowa to jadowita żmija.

Wedyzm był religią ahierarchiczną, koncentrującą się wokół rozbudowanego ceremoniału ofiary wedyjskiej (jadźña, śrauta); w mniejszym stopniu obecne były także praktyki magiczne i rytuały związane z ogniskiem domowym (patrz: Atharwaweda). Przebieg ofiary wedyjskiej był dla jej uczestników odtworzeniem aktu kosmogonicznego i zarazem czynnością podtrzymującą harmonijne istnienie wszechświata, co za tym, pomyślność życia ludzkiego –, dlatego tak niezwykle ważny był jej prawidłowy przebieg. Świątynie i zwyczaj czczenia wizerunków bogów pojawia się w wedyzmie znacznie później, prawdopodobnie w efekcie obcych wpływów (być może drawidyjskich).

Bogowie wedyjscy (dewa) to nadludzkie, nieśmiertelne istoty, przede wszystkim uosabiające zjawiska natury (np. Agni – ogień, Surja – Słońce, Waju – wiatr, Uszas – świt, Ratri – noc, itd.). Najważniejsi pośród nich to bóstwa związane z powstaniem wszechświata i utrzymaniem jego porządku: Agni (pośrednik między człowiekiem sprawującym ofiarę a przyjmującym ją bogami), Mitra, Waruna, Wisznu, (który zyska jeszcze na znaczeniu w późniejszym hinduizmie), Soma i Indra (król bogów, uosobienie wojowniczego charakteru Ariów). To te bóstwa przede wszystkim

form hinduistycznego kultu ma najprawdopodobniej korzenie w omawianym okresie, np. kult boga Śiwy i kobiecego bóstwa, spersonifikowanego później pod postacią Kali, Śakti czy Durgi, oraz kult lingamów. Wiele odnajdywanych artefaktów jest bardzo podobnych w formie do dzisiejszych hinduistycznych przedmiotów kultowych, np. pierścienie ze splecionych drutów identyczne z używanymi dziś w Indiach obrączkami ślubnymi. Podobnie, niektóre sceny i symbole przedstawione na induskich pieczęciach można interpretować jako narracje znanych hinduistycznych mitów, lub przedstawienia postaci w znanych obecnie pozycjach jogi.

⁹¹⁵ Autorzy tych tekstów nie są znani. Przypuszcza się, że twórców tych tekstów mogło być od 7 do 100 tysięcy.

należy pokrzepić świętym napojem - somą, topionym masłem (ghi) i świętymi słowami Wed w trakcie ofiary wedyjskiej. Wielu bogów okresu wedyjskiego ma swoje starsze odpowiedniki w Aweście, choć często ich role uległy w wedyzmie znacznemu przekształceniu.

Wedy, a w szczególności Rygweda ukazywały wierzenia najwyższych warstw społecznych (warn), ignorując w znacznie mierze mitologię tworzącą się w warstwach niższych oraz przenikające elementy niearyjskie, które najprawdopodobniej zadecydowały o późniejszym kształcie hinduizmu. Prawdopodobnie taki „ludowy” rodowód ma Wisznu i Rudra.

Według najstarszych mitów świat zbudowali bogowie jak cieśle stawiający dom. Późniejsze wersje mitów ukazują powstanie świata, jako narodziny z pierwiastka żeńskiego i męskiego, bądź jako dzieło stwórcze Pradžapatiego (bóstwo późno wedyjskie, które szczególnego znaczenia nabiera w braminizmie). Świat dzieli się na trzy części: Ojciec-Niebo (Djaus), Matka-Ziemia (Prythiwi) i oddzielające ich powietrze. W najwyższej części nieba mieszkają bogowie, Surja (Słońce), Soma (Księżyc). Powietrze wypełnia ciemność i deszczowe chmury. Wszelki porządek wszechświata wyznacza jedna zasada – ryta.

W religii wedyjskiej istotną rolę pełnią ofiary, które mają zagwarantować trwanie świata. Tylko bramini, jako depozytariusze świętej wiedzy, są upoważnieni do składania podarunków bogom. Cechą wedyzmu jest wiara w wędrówkę dusz (reinkarnacja). Wiara w reinkarnację usprawiedliwiała istnienie warn – nagrodą za dobre życie był awans do wyższej warny, karą degradacja do niższej lub do postaci zwierzęcia. Kontynuacją wedyzmu był braminizm. Nowa religia przejęła dogmaty starej, wzbogacając je o wiarę w boga Brahme- stwórcę wszelkiego życia, do którego dążyła dusza poprzez szereg inkarnacji. Mnogość religii na Subkontynencie Indyjskim powodowała, że często ich zasady przenikały się. Nawet dziś wyznawcy hinduizmu przestrzegają zasad charakterystycznych dla religii buddyjskiej.

Daleki Wschód (od 1600 p.n.e. do 700 p.n.e.)

Przypuszczalnie na terytorium dzisiejszych Chin do połowy II tysiąclecia p.n.e. doszło do ukształtowania się już kilku ośrodków państwowych, niestety zniszczenie źródeł pisanych w okresie pierwszego cesarstwa, i szczątkowa ilość innych źródeł, uniemożliwia odtworzenie ówczesnej sytuacji tego obszernego obszaru. Nowe ośrodki polityczne (namiestnictwa) powstały niemal na pewno już w okresie istnienia państwa Shang. To głównie z dynastią tego państwa wiążemy rozwój dalszej państwowości na Dalekim Wschodzie.

Państwo Shang (Dynastia Shang)

Pierwszą historycznie potwierdzoną dynastią na terytorium dzisiejszych Chin⁹¹⁶ była dynastia Shang (lub Yin), która panowała w latach od 1600 p.n.e. do 1046 p.n.e. (ok. 1500 r. p.n.e.)⁹¹⁷. Podając w tytule nazwę dynastii sugeruję, że w tym

916 W tym okresie na terytorium dzisiejszych Chin współistniało wiele ludów o zróżnicowanym poziomie gospodarki i organizacji.

917 Chronologia pozostaje sporna i niepewna, za okres kształtowania się ich państwa uznaje się lata 1750–1650 p.n.e. (w zależności od zastosowanej chronologii). Pierwszą datą ściśle określoną historycznie jest rok 841

czasie na terytorium dzisiejszych Chin było tylko jedno państwo. Wymieniając kolejne dynastie, a nie państwa tworzymy złudne wrażenie ciągłości państwowej na danym obszarze, co moim zdaniem nie odpowiada prawdzie. Za czasów shangowskich istniały już Na Dalekim Wschodzie (terenach dzisiejszych Chin) społeczeństwa o złożonej strukturze w formie państw, z dużymi miastami i rozbudowanymi formami rytualnymi oraz pismem. Obok nich istniały, tak jak i na innych obszarach społeczeństwa plemienne o gospodarce pastersko-hodowlanej, z których z czasem zaczęły wywodzić się federacje zbrojne. Wciąż istniały też społeczeństwa zbieracko-łowicze; spychane na tereny nieużytków. Obszar państwa Shang⁹¹⁸ zajmował większość basenu rzeki Żółtej i północną część basenu Jangcy. Zbliżone, choć oryginalne formy wyrobów brązowych prezentuje kultura Sanxingdui z Syczuanu⁹¹⁹.

Założycielem dynastii⁹²⁰ panującej był T'ang, który obalił Czie, ostatniego i zdeprawowanego⁹²¹ władcę Sia (Xia), zapewne jednego z władców wcześniej istniejących królestw (niewielkich ośrodków politycznych, rodzaju miast-państw. i tu względy komunikacyjne uniemożliwiały aż do końca III tysiąclecia p.n.e. Tworzenie większych struktur państwowych). Powstaniu dynastii Shang (Szant) towarzyszy pojawienie się arystokracji wojskowej. Nie jest wykluczone, że jej założycielem byli zdobywcy, nomadowie ze stepów Azji Centralnej, którzy podbili znaczne obszary dzisiejszych Chin i po pewnym czasie ulegli asymilacji. Władcy nowej dynastii panowali na północnym wschodzie Chin właściwych w dolinie Rzeki Żółtej⁹²². Hipotezę tę (postawioną przez M Neill 'a) potwierdza w pewnej mierze fakt, że

p.n.e. Encyklopedia Guinnessa podaje jako datę powstania tej dynastii właśnie rok 1500 p.n.e. [Guinness Encyklopedia, s. 52.]

918 Część historyków używa określenia *cywilizacja Shang*. Moim zdaniem, określenie takie jest nieprecyzyjne. Nie mówimy przecież o cywilizacji Franków, Piastów itp.

919 Tzw. cywilizacja z Sanxingdui istniała niemal trzy do pięciu tysięcy lat temu na terenie Guangan w prowincji Syczuan. Od czasu pierwszego odkrycia w 1929 roku przeprowadzono tam dziesiątki prac archeologicznych. W tym czasie wydobyto na światło dzienne liczne wyroby z brązu, kości słoniowej i złota. Spośród wydobytych artefaktów najwięcej uwagi przykuły maski z brązu, z których największa o pionowych oczach mierzy 65 centymetrów długości i 138 centymetrów szerokości. Najbardziej zaskakującą częścią maski są wyjątkowo wyeksponowane oczy, wystające z maski na 16 centymetrów. Ponadto maska ma ogromny, haczykowany nos, szerokie usta z uniesionymi kącikami sięgającymi nasady uszu, natomiast same uszy przypominają uszy świni. Jest to pierwsza maska z brązu na świecie o tak niehumanoidalnym wyglądzie spośród wszystkich wydobytych artefaktów. Znaleziono także 2,6-metrową rzeźbę stojącego mężczyzny. W tym samym czasie wydobyto sześć brązowych drzew. Wysokość jednego z nich sięga czterech metrów, co czyni z niego najwyższy wydobyty na świecie wyrób z brązu. Rękodzieło cywilizacji Sanxingdui osiągnęło równie wysoki, zaskakujący poziom. Pień drzewa z brązu połączono z gałęziami techniką połączeń rurowo-kielichowych. Nawet po upływie tysięcy lat połączenie wciąż mocno spajało elementy. Szpony ptaków były przytwierdzone do nóg przypominającym zaprawę materiałem o nieznanym składzie, wytrzymałym od lutu. Z tyłu jednej z brązowych masek znaleziono wytopioną krętą rurkę. Jak mogła istnieć technika wytapiania brązu w okresie od 5000 do 3000 lat temu? Ta zagadka pozostaje nieodkryta, jako że historia wytapiania metalu liczy sobie mniej niż sto lat. Wszystkie wydobyte przedmioty należące do kultury Sanxingdui są tak wyszukane, że światowej sławy archeolog Karl Butzer stwierdził: *Pod względem wyrafinowania cywilizacja z Sanxingdui przewyższała wszystkie współczesnej jej kultury świata*. [Copyright © 2009 Internetowy Instytut Konfucjusza ICP Pekin 08002516 Licencja internetowa 0109385]. To informacje wyłącznie internetowe. Ich wiarygodność wymaga sprawdzenia.

920 Zachowała się lista trzydziestu panujących z dynastii Szang, która została potwierdzona przez badania archeologiczne.

921 Słowo *zdeprawowany* użyłem tu machinalnie, za wcześniejszym historykiem. Zostało ono użyte po raz pierwszy przez następców Xia, w celach propagandowych i w celu legitymizacji władzy Shangów. Po namyśle postanowiłem, jednak pozostawić to określenie, dodając ten przypis. Mamy tu bardzo wczesny przykład polityki historycznej.

922 Por.: I. Geis, dz. cyt., s. 58. [Imanuel Geis używa zamiast określenia „państwo Xia” słowa „Chiny”. Moim zdaniem, to niewłaściwe określenie, nadmierne uproszczenie.]

rezydencja władcy państwa Shangów była często przenoszona z miejsca na miejsce, nie istniała w związku z tym stała stolica. Pojawia się też hipoteza, że kolejni władcy musieli borykać się z problemem walk z sąsiednimi plemionami. Warto zauważyć, że to władcy Shang prowadzili przez cały prawie okres swego panowania politykę ekspansji, włączając do swego państwa coraz to nowe terytoria.

Postanowiłem chwilę zastanowić się tu nad określeniem arystokracja wojskowa. Moim zdaniem, w tym wypadku jest to pojęcie nieco na wyrost. Był to czas tzw. monarchii patrymonialnej. Grupa przybocznych władcy rycerzy (wojowników) mogła czerpać zyski z eksploatacji poddanych, mogli gromadzić dość znaczny majątek osobisty⁹²³, bogate zbroje itp., nie stawali się jednak posiadaczami ziemskimi. Myślę, że (przynajmniej za pierwszych władców tej dynastii) nawet w wypadku zarządzania jakimiś włościami władcy, nie mieli prawa do ich dziedziczenia, czy też dysponowanie nimi w inny sposób. Arystokracja pojawiła się w późniejszym okresie rozwoju państwa Shangów i wywodziła się z rodziny władców. Być może z czasem wchodził do niej również jakiś przedstawiciel elit wojskowych, ale związki rodzinne (klanowe) były – moim zdaniem – ważniejsze.

Danych o historii politycznej państwa Shang dostarczają listy królów. Pierwszym władcą tego okresu był Tang, ostatnim – Zboru Din. Pomiędzy nimi panowało dwudziestu ośmiu królów. Władcy Shang stworzyli państwo o ustroju lennym, w którym król pełnił jednocześnie funkcje kapłańskie. Rozkwit państwa Shangów przypadł na XIII wiek p.n.e. Powstawały wówczas liczne otoczone murami miasta, w których ważną funkcję pełniły świątynie. Przypuszczalnie tak jak i w innych społeczeństwach tego okresu i w państwie Shangów religia służyła legitymizacji władzy. Rozpowszechniło się stosowanie brązu, powstało pierwsze pismo piktograficzne. Najważniejszą warstwę społeczną stanowili arystokraci-wojownicy. Podstawową siłą bojową były dwukonne rydwany bojowe, wspierane przez trzydziestoosobowe oddziały piechoty. Uzbrojenie stanowiły siekiery, halabardy i noże wykonane z brązu.

Jak wspominałem, stolica dynastii Shang była ciągle (z nieznanych powodów) przenoszona. Być może wynikało to ze znacznych kosztów utrzymania władcy, jego dworu i armii, a ówczesny poziom administracji uniemożliwiał pośrednie eksploatowanie odległych ośrodków. Inną przyczyną tych zmian mogły być kolejne podboje, których konsekwencją było przesuwanie się centrum państwa. Ostatnim centrum władzy było miasto In, stąd wzięło się drugie określenie na państwo Shang-Yin. Trzon państwa Shang stanowiła prowincja Henan, której wpływy rozszerzały się na Hubei, Szantung i Shanxi, stanowiące rodzaj marchii przed najazdami barbarzyńców.

Państwo Shangów składało się z szeregu małych państw-miast pod panowaniem władców z dynastii Shang. Z czasem obszar, tego (istniejącego przez pięć wieków) państwa zapewne ulegał zmianom, główny jego ośrodek stanowiła dzisiejsza prowincja Honan, a obejmował też Hupei, Szantung i Szansi. Terytorium państwa ulegało powiększaniu przez podbój sąsiednich terytoriów, zamieszkiwanych przez społeczeństwa będące na etapie organizacji plemiennej lub prepaństwowej. Podbój ten cechowało prawdopodobnie znaczne okrucieństwo. W czasach panowania dynastii Shang ofiary z ludzi były wciąż powszechną praktyką⁹²⁴. Po

923 Stąd, być może, ich bogate pochówki.

924 Por.: (PAP) jot/ yy/ <http://odkrywcy.pl/kat,111394,title,Chinczycy-skladali-ofiary-z->

podboju nowych terytoriów władcy Shang na terenach granicznych tworzyli rodzaj marchii. Ich celem była – moim zdaniem – nie tylko obrona przed innymi sąsiednimi plemionami, ale też i utrzymanie w poddaństwie nowo podbitych ludów. Wokół państwerek-miast istniały liczne wspólnoty wiejskie. Szacuje się, że liczba ludności na obszarze obejmującym państwo Shang mogła sięgać 4-5 milionów.

Monarchia shangowska była zorganizowana hierarchicznie i posiadała już rozbudowaną biurokrację urzędniczą. Władcą państwa był król (wang), który posiadał rozległą władzę osobistą i znaczne bogactwa. Pełnił on również rolę najwyższego kapłana składającego ofiary najważniejszym bóstwom. Dziedzictwo tronu przechodziło zwykle ze starszego brata na młodszego⁹²⁵. Król miał rozległy aparat urzędniczy, a w pomniejszych rytuałach religijnych uprawnienia do sprawowania kultu mieli także arystokraci. To znów niewłaściwe użycie słowa „arystokrata”, które użyłem za poprzednimi historykami. Powinniśmy raczej przyjąć, że (podobnie jak i na obszarze Mezopotamii, czy Egiptu) władcy obsadzali stanowiska kapłańskie przedstawicielami swojej rodziny. Czynili tak w celu kontrolowania przez świątynię majątku, utrzymania przy pomocy religii (odniesień do mitów, wierzeń, a nawet zabobonów) kontroli nad poddanymi oraz legitymizacji swej władzy. Oczywiście przedstawiciele władz świątyni przejmowali przepych dworu i z czasem odeń się alienowali. Z czasem rzeczywiście mogli stawać się też rodzajem arystokracji (właścicielami ziemskimi).

Tytuły poszczególnych stanowisk znane nam są dzisiaj z napisów na kościach do wróżenia. Arystokracja, najczęściej powiązana więzami rodzinnymi z dynastią panującą, była warstwą wojowniczą, uprawnioną do pobierania podatków i posiadającą monopol na broń. Podstawową siłą bojową były dwukonne rydwany bojowe, wspierane przez trzydziestoosobowe oddziały piechoty. Uzbrojenie stanowiły siekiery, halabardy i noże wykonane z brązu. Warstwa kapłanów nie wykształciła się, ponieważ w tym okresie rozpowszechniony był kult przodków, będący przywilejem arystokracji.

Chłopi (poddani, z czasem najemcy ziemi – nie właściciele) zorganizowani byli we wspólnoty wiejskie. Stosowana przez nich technika rolna nie różniła się zasadniczo od występującej w kulturze Lungszan, podstawowe narzędzia wykonywane były z drewna i kamienia. Prawdopodobnie, lecz jeszcze na niewielką skalę stosowano już nawodnienie. Wyrabiano już jedwab, lecz użytek jego był ograniczony wyłącznie do klasy panującej, chłopi odziewali się tylko w tkaniny z konopi. W czasach panowania Shangów wciąż znaczną rolę odgrywała hodowla i pasterstwo, chociaż nie stanowiły one zasadniczej dziedziny produkcji. Utrzymywano wówczas proporcjonalnie więcej bydła niż w późniejszych okresach (wiązało się to zapewne ze wzrostem liczby ludności i zmniejszaniem się arealu

ludzi,wid,12383106,wiadomosc.html#. PAP | dodano: 2010-06-17 (16:28) Za serwisem internetowym National Geographic.

925 Witold Rodziński podkreśla, że w epoce tej panował już system patriarchalny, *choć istnieją również oznaki, że system matriarchalny istniał wcześniej*. [W. Rodziński, *Historia Chin*, Wrocław 1974, s. 27.] Moim zdaniem dyskusja ta jest bezprzedmiotowa, gdyż zakłada ciągłość rozwoju jednorodnych w danym okresie społeczeństw. Państwo Shangów powstało w wyniku podboju, więc teoria o ewolucji od „ustroju matriarchalnego do „patriarchalnego” jest nieporozumieniem, bzdurą. Granice państw, dynastie panujące i struktura ludności ulegała nieustannym zmianom. W Chinach np. wśród rodów panujących panowała poligamia, rodziny chłopów były w większości monogamiczne. Pewien wpływ na relacje społeczne miało też niewolnictwo.

pastwisk), fakt ten może być też kolejnym dowodem na to, że warstwa panująca była potomkami ludów koczowniczych – hodowców. Ludy nomadów w tym okresie na terenie państwa Shangów mogły być jeszcze dość liczne. Arystokracja zamieszkiwała w pałacach i rezydencjach w miastach, chłopci zaś w swoich wioskach bytowali w warunkach nieodbiegających od czasów neolitu, często w ziemiankach, a na obszarach lessowych w jaskiniach. Zarówno poziom techniki rolnej oraz brak w tej dziedzinie postępu, jak też poziom życia ówczesnych chłopów wskazuje na to, że była to warstwa ludności poddanej, bezlitośnie eksploatowanej. Sporną kwestią pozostaje status przebywających w miastach rzemieślników. Mogli być dziedzicznymi poddaniymi arystokracji lub niewolnikami. Istniała warstwa niewolnicza, składająca się z jeńców wojennych. Niewolnikom przydzielano prace związane z wypasaniem bydła. Było, więc ono własnością panujących, co znów poświadcza, że wywodzili się oni z ludów koczowniczych.

Różnica kulturowa pomiędzy miastami, (w których rozwijało się kunsztowne rzemiosło i handel; rolę monet spełniały kauri – rodzaj muszelki), a wsią była duża. Kultura materialna miast znajdowała się już na wysokim poziomie: kwitło rzemiosło, prowadzono handel, wznoszono pałace i rezydencje. Populacja miasta Yinxu ok. 1300 r. p.n.e. liczyła ok. 120 tys osób. Na potrzeby rolnictwa stworzono kalendarz, co przyczyniło się do powstania systemu obliczania czasu według cykli – ganzhi. Zaczęto wówczas stosować kalendarz księżycowy, łączony z rokiem słonecznym - 12 miesięcy po 29 lub 30 dni, co 12 lat rok przestępny z 13 miesiącami. Dni i lata naznaczano za pomocą systemu 12 ziemskich „gałęzi” i 10 „niebiańskich pni”. W okresie Shang pojawiło się pismo. Z czasów dynastii Shang pochodzą odkrywane od końca XIX w. inskrypcje na rytualnych naczyniach z brązu oraz wróżebne inskrypcje na zwierzęcych kościach lub skorupach żółwi. Dynastia Shang została obalona przez lud Zhou, którego władcy utworzyli kolejną dynastię (panującą w latach 1045 – 256 p.n.e.).

Foto: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Tomb_Fu_Hao_YinXu.jpg YinXu
Yinxu (1300 lat p.n.e.)

Religia shangowska przybierała przede wszystkim formę kultu przyrody i płodności. Kulturowany przez arystokrację kult przodków połączony był

z panującymi wówczas poglądami o dwóch duszach człowieka i o konieczności zaspokojenia ich potrzeb za pomocą odpowiednich ofiar. Shangowie nie posiadali prawdopodobnie sprecyzowanego już panteonu, lecz twierdzi się, iż uznawano istnienie bóstwa najwyższego Shang Ti, którego wielbił sam król, uważając to za swą wyłączną prerogatywę. Koncepcja ta przyjęta była i przez późniejsze dynastie.

Kult przyrody obejmował wielbienie szeregu miejscowych bóstw rzek i potoków. Najbardziej znanym z nich był Ho Po – bóg Rzeki Żółtej. Ofiarowywano mu corocznie młodą narzeczoną, a zaniechanie tego rytuału nastąpiło dopiero w III w. p.n.e. Ofiary ludzkie były zresztą zjawiskiem dość powszechnym w okresie Shang i stosowano je zarówno w kultach bóstw, jak i w kulcie przodków. Zdaniem Rodzińskiego, całkiem możliwe, iż jedną z zasadniczych przyczyn wypraw wojennych Shangów była właśnie chęć zaopatrzenia się w niezbędną ilość jeńców do tego celu. Moim zdaniem było odwrotnie. Walka podejmowana była w celach gospodarczych – dążenie do poszerzenia terytorium, często kosztem likwidacji i odstraszenia graniczących społeczeństw – rytuał służył uzasadnieniu tej walki. Swego rodzaju „oswajaniu” popełnianych zbrodni. Oprócz różnych postaci kultu przyrody szeroko rozpowszechniona była wiara w różnorodne duchy, a kult przodków stanowił swoiste jej odbicie. Te animistyczne pierwiastki przetrwały aż do XX wieku, zwłaszcza w wierzeniach ludowych⁹²⁶.

Wyspy Japońskie

W okresie 1500 – 1000 p.n.e. (późny Jōmon) na obszarze Wysp Japońskich znacznie rozwinęła się sfera życia rytualnego, czego dowodzą zachowane artefakty (kamienne pałki, czy gliniane figurki - dogu), których liczba w porównaniu do okresu poprzedniego wyraźnie wzrosła. Najczęściej przedstawiają one kobiety, rzadziej zwierzęta, czasami półludzi-półzwierzęta. W oparciu o liczne znaleziska figurek niektórzy archeolodzy tworzyli – moim zdaniem, bardzo dyskusyjne – hipotezy o matrylinearnym układzie społeczeństwa tego okresu. Figurki przedstawiane są też jako dowód jednego z pierwszych kultów bogów na wyspach. i ta teoria jest wciąż tylko hipotezą, choć o rozwoju życia rytualnego świadczą również pojawiające się w tym czasie liczne pochówki. Na wschodzie i północy Japonii pojawiła się tradycja budowania małych okręgów z kamieni. Na stanowiskach z okresu późnego i ostatecznego jōmon archeolodzy odkrywają większą ilość rytualnych artefaktów (kamienne pałki, czy figurki).

Przyjmuje się, że na początku okresu Jōmon populacja Wysp Japońskich liczyła około 20.000 mieszkańców i wzrosła do około 100.000 około 5000 lat p.n.e. Około 3000 roku p.n.e. populacja liczyła już około 200.000 ludności, po czym znów spadła do około 100.000 pod koniec okresu Jōmon (ok. 1000 r. p.n.e. – 400 roku p.n.e.). Kres kultury Jōmon datuje się na lata 300 p.n.e. - 250 p.n.e., kiedy to napływ społeczności zaliczanej do kultury yayoi spowodował wyparcie ludu Jōmon na północ i wschód oraz późniejszą jego asymilację (raczej podbój, choć dochodziło też do swego rodzaju asymilacji, gdyż dochodziło np. do wchodzenia tych ludów w szeregi powstających armii. Tak jak na innych obszarach władcy włączali do swych armii pojmanych jeńców)⁹²⁷. Okres, dla którego historycy przyjęli nazwę ostateczny Jōmon,

926 Por.: W. Rodziński, dz. cyt., s. 33-34.

927 Jak pisałem poprzednio, migracja ludów rolniczych na Wyspy Japońskie miała miejsce już ok. 1000 r. p.n.e. lub nawet przed tą datą. Pojęcie „asymilacja” użyłem za wcześniejszymi historykami, przychyliam się

jest czasem dużego zróżnicowania kulturowego na wyspach Japońskich. Ponad 50% wykopalisk związanych z okresem Jōmon znajduje się w północnej Japonii. Ludność tej kultury pozostawała przy stylu życia z poprzednich okresów. Jej gospodarka polegała na sadownictwie, łowiectwie, myślistwie i zbieractwie. Nowym wynalazkiem w tym regionie w owym czasie był harpun. Na pozostałym obszarze Wysp Japońskich archeolodzy odkrywają w większości artefakty należące już do ludów kultur rolniczych.

Europa

W omawianym w tym rozdziale okresie na obszarze Europy wciąż nie dostrzegamy procesu tworzenia się trwałych ośrodków państwowych. Formą organizacyjną żyjących tu społeczeństw były plemiona, w wielu wypadkach wspólnoty rodowe. Charakterystyczny dla tego okresu jest niejednorodny charakter rozwijających się i zanikających kultur. Znaczna część historyków – moim zdaniem ulegających wciąż dziewiętnastowiecznym nacjonalistycznym interpretacjom dziejów – uważa, że w tzw. środkowym okresie brązu rozpoczął się proces wyodrębniania się i krystalizowania ludów europejskich, np. reprezentujących kulturę nordyjską Germanów zamieszkujących tereny obecnych Niemiec, Danii i południowej Szwecji. Inni poszukują wśród ludów tego okresu Prasłowian. Uważam, dyskusje na ten temat za bezprzedmiotowe. Moim zdaniem dzisiejsze ludy europejskie w swym dzisiejszym obrazie kulturowym ukształtowały się dużo później. Obecne narody ukształtowały się dopiero w długim procesie w ramach powstających państw. W omawianym w tym rozdziale okresie odnośnie do większości ludów europejskich możemy mówić o wspólnotach rodowych, niekiedy plemiennych, tylko w niektórych przypadkach o krótkotrwałych próbach budowania ośrodków prepaństwowych (o złożonej ponad kulturowej, zhierarchizowanej strukturze społecznej), nie o państwach, oczywiście tym bardziej nie o narodach. Powstające prepaństwa były zbyt małe i istniały zbyt krótko, by w ich ramach mogło dojść do trwałego zatarcia różnic wewnątrz kulturowych. W ich ramach nie doszło nawet do wytworzenia się trwałych elit feudalnych, do powstania zróżnicowanej struktury społecznej, tak w sensie prawnym, jak i zawodowym. Ówczesna gęstość zaludnienia nie wymusiła wytworzenia się wśród ludów tego okresu poczucia własności terytorialnej. Przyczyn tego opóźnienia cywilizacyjnego ludów na tym obszarze należy szukać w ówczesnych warunkach środowiska przyrodniczego i w klimacie. Zwłaszcza w ochłodzeniu, które było wynikiem wybuchu superwulkanu Thery.

Do ważniejszych kultur tego okresu w Europie zalicza się: kulturę minojską, kulturę mykeńską, kulturę cykladzką, kulturę unietycką, kultury pól popielnicowych, kultury mogiłowe, kulturę apenińską, kulturę protoetruską, kulturę terramare, kulturę kurhanów sambijskich, kulturę komarowską, kulturę Noua, kulturę holihradzką, kulturę sośnicką, kulturę wysocką, kulturę białowicką, kulturę urn domkowych, kulturę trzciniecką, kulturę iwieńską, kulturę otomańską, kulturę bałtyjską, kulturę nordyjską, kulturę przedłużycką, kulturę łużycką, kulturę gawską, kulturę Glasinac.

Od początku II tysiąclecia p.n.e. W świecie politycznym basenu Morza Czarnego nastąpiły znaczące zmiany. Ich główną przyczyną, tak jak i na innych obszarach Eurazji, były – spowodowane głównie zmianami klimatycznymi – wędrówki ludów. Na Półwyspie Bałkańskim doszło do gwałtownego kryzysu

jednak raczej do stanowiska, że ludy te były wypierane i podbijane.

wcześniejszych kultur, którego bliższych przyczyn nie znamy. Ludy, które przetrwały na tym obszarze nie pozostawiły po sobie trwałych świadectw swojej kultury, co dowodziłoby, że nie prowadziły jeszcze osiadłego trybu życia. Możliwe jest też, i może nawet bardziej prawdopodobne, że wiele śladów tych kultur zniknęło w wyniku ogromnego tsunami będącego następstwem wybuchu Thery. Dopiero w 1600 r. p.n.e. ujawnia się kultura mykeńska – jej nosicielem byli Achajowie, którzy ok. 1400 r. p.n.e. zajęli Kretę. Stworzyli oni nowe pismo (tzw. linearne pismo B) – po jego rozszyfrowaniu okazało się, że służyło ono utwórnieniu języka greckiego. Głównym centrum tej cywilizacji były Mykeny, znane z „Iliady” Homera. W obu utworach tego twórcy „Iliadzie” i „Odysei” zmieszane są elementy mityczne z ustnymi przekazami heroicznymi⁹²⁸.

Nie tylko Kreta, ale przypuszczalnie wiele innych ośrodków politycznych i gospodarczych w basenie Morza Śródziemnego zostało ok. 1600 roku p.n.e. zniszczonych w wyniku potężnego tsunami, które uderzyło na wybrzeża po erupcji wulkanu Santoryn (Thera). Fale mogły mieć wówczas wysokość, co najmniej 25 metrów⁹²⁹, zabijając wówczas całą populację Krety. Fakt ten dowodzi dziś większość badań naukowych w tym archeologicznych, o gigantycznym i tragicznym w skutkach potopie wspomina też Platon w swych „Prawach”⁹³⁰. Wybuch wulkanu na wyspie Thera przyczynił się do upadku kultury minojskiej i był punktem zwrotnym w historii zachodniej cywilizacji. Dokładna data tego wydarzenia jest jednak nieznana. Według klasycznych, tradycyjnych datowań, wspartych przez archeologię, wybuch wulkanu nastąpił około 1500-1550 r. p.n.e. Jednak datowania radiowęglowe przesuwają tę datę o sto lat później⁹³¹. Wybuch był punktem zwrotnym w historii cywilizacji tego obszaru.

Nie wykluczam, że z kataklizmem Thery można łączyć tajemnicze podziemne miasta odkryte w Kapadocji. Na terenie Kapadocji (w Turcji) odkryto szereg podziemnych miast m.in. Derinkuyu, Kaymakli oraz Nevsehir, łącznie zlokalizowano aż 200 podziemnych „jednostek mieszkalnych” pomiędzy miastami Kayseri, a Nevsehir.. Do dziś mieszkańcy tamtych stron swoje domostwa zakładają w wydrążonych przez siebie jaskiniach. Ponieważ materiał skalny jest dosyć miękkim, z drążeniem nie ma większego problemu.

Derinkuyu datowane jest oficjalnie na 700 – 800 lat p.n.e., choć istnieją hipotezy, że miasto mogło powstać wcześniej, 2 000 – 1 500 lat p.n.e., kiedy na ziemiach Anatolii panowali Hetyci. Przyjmuje się, że Derinkuyu pełniło rolę obronną przed najeźdźcami. Z kompleksu korzystali również Chryścijanie. Na temat podziemnych pomieszczeń zrobiło się głośno w 1963 roku, gdy odkrył je przypadkowo, podczas poszerzania własnego mieszkania, mieszkaniec (rolnik) Kapadocji. Najbardziej znanym z nich jest Derinkuyu, które leży w prowincji Nevşehir.

928 Por.: I. Geiss, dz. cyt., s. 63.

929 Niektórzy naukowcy sugerują, że nawet 200 metrów.

930 Kolejne tsunami w basenie Morza Śródziemnego miało miejsce w lipcu 385 roku p.n.e., kiedy to kilkunastometrowa ściana wód uderzyła na grecki półwysep Peloponez, Kretę i wiele innych wysp na morzu Egejskim i Jońskim, później na Dalmację. Sycylię i Azję Mniejszą. Zniszczyła setki kilometrów wybrzeża wraz ze znajdującymi się tam portami. Wielkich strat doznała Aleksandria. Przekaz Platona może wynikać z pewnej wybiórczości pamięci społecznej owej epoki, a także braku szczegółowej wiedzy ówczesnych społeczeństw o dalszych ruchach ludności tego obszaru.

931 Por.: Ewelina Krajczyńska, *Tropiąc "odciski palców" starożytnego wulkanu*, PAP - Nauka w Polsce, 17.02.2017.

Jego pomieszczenia znajdują się na wielu poziomach, z których najniższe są na głębokości 60 m. Szacuje się, że w podziemnych domach mogło zmieścić się nawet 20 tys. ludzi ze zwierzętami i zapasami żywności.

Datowanie podziemnych struktur jest bardzo kontrowersyjne. W zasadzie nie można, w ściśle naukowym pojęciu, określić dokładnego wieku ruin. Takie, a nie inne szacowanie wieku podziemnego miasta (VIII w. p.n.e. w przypadku Derinkuyu) związane jest z dopasowaniem do odpowiedniej grupy ludności, która mogła ewentualnie stworzyć podobne formacje. Oficjalnie przyjmuje się, że Hetyci byli na tyle zaawansowani cywilizacyjnie, by wydrążyć w skale tak skomplikowany system tuneli. Jak wiemy jednak, mieszkańcy prehistorycznej Turcji w niczym nie ustępowali Hetytom. Informacje o budowie podziemnych miast znajdujemy w Vendidad- zbiorze bardzo starych tekstów wchodzących w skład Awesty – świętych podań Zaratusztrianizmu, religii monoteistycznej rozwiniętej na terenie Iranu ok. 1000 lat p.n.e. Awesta powstała według badaczy nawet w II tysiącleciu p.n.e. W jednym z podań przytoczona jest opowieść/mit/legenda na temat głównego boga zoroastrycznego o imieniu Ahura Mazda. Na razie nie wiadomo, w jakim okresie ludzie mieszkali w podziemnym mieście. "Hurriyet Daily News" pisze, że ma ono 5 tys. lat, ale należy podchodzić do tej daty niezwykle ostrożnie⁹³².

Kultura mykeńska

Kultura mykeńska (1600-1100 p.n.e., lub 1400-1200 p.n.e.), to najstarsza (spośród znanych nam) kultura Grecji kontynentalnej na półwyspie Peloponeskim. Jej nazwa pochodzi od ważnego ośrodka cywilizacji Achajów – miasta Mykeny, znajdującego się w centrum Kotliny Argolidzkiej. Powstała na gruzach, lub jej powstanie umożliwił wcześniejszy upadek kultury kreteńskiej? Kultura ta została poznana dokładniej dopiero pod koniec XIX wieku dzięki pracom wykopaliskowym prowadzonym przez archeologa Heinricha Schliemanna z 1874 roku, a później przez jego następców. Kultura mykeńska to ostatnia faza rozwoju kultury helladzkiej.

Achajowie pojawili się w Grecji w XVI w. p.n.e. Ich pochodzenie nie jest znane. Nazywali siebie „Achajoi”. W połowie XV w. p.n.e. podbili Kretę⁹³³ i przejęli zdobycze

932 Por.: Alfred Palla, *Zagadkowe podziemne miasta w Turcji*, Opublikowano 21 grudnia 2014, [<https://lukaszkulak92.wordpress.com/2014/12/21/zagadkowe-podziemne-miasta-w-turcji/>]; por. też: *Ogromne podziemne miasto odkryte w Turcji. Trafili na nie przypadkiem*, oprac. Arkadiusz Stando. Wirtualna Polska 13-07-2019 (20:09); Wojciech Pastuszka, *Podziemne miasto odkryte w Kapadocji*, Archeowiesci.pl 06-02-2015 (16:18); Krzysztof Kaszyński, *W Nevşehir odnaleziono ogromne podziemne miasto*, Nauka. Wiadomości / 31 marca 2015 02:00. Źródło: Turkey: Vast 3000 BC underground city discovered in Nevşehir in the size of 65 football pitches; „Derinkuyu podziemne miasto”- dr. Alfred Jan Palla, youtube.com/watch?v=H2P5411TgFs.

933 Kreta Okresu Pałacowego (1400 p.n.e. – 1100 p.n.e.). Terminy, którymi określa się cywilizację minojską na Krecie, to: cywilizacja pałacowa (pałac był siedzibą władcy oraz centrum życia społecznego, politycznego i gospodarczego a zarazem magazynem żywności i surowców oraz ich dystrybucji) oraz talassokracja (określenie na dominację Krety na morzu). W XV stuleciu p.n.e. nastąpiła zmiana motywów dekoracyjnych w ceramice: pojawił się styl morski. Jego nazwa pochodzi od często występujących w nim motywów zwierząt i roślin morskich. Cechuje go naturalizm, styl pałacowy, w którym stosowane wcześniej motywy dekoracyjne uległy uproszczeniu, geometryzacji, nabierały cech symbolu. Wielu historyków uważa, że Kreta tego okresu odgrywała ważną rolę w handlu cyną (stanowiącą jeden ze składników do produkcji brązu) we wschodniej części Morza Śródziemnego. Jednak u podstaw twierdzenia o talassokracji leży przekaz mityczny. Na nich oparli swe przekazy Herodot i Tukidydes. Ich relacje właściwie były interpretacją mitów. Dlatego część badaczy kwestionuje pogląd o panowaniu Kreteńczyków na morzu. Wskazują oni na następujące realia gospodarcze

cywilizacji minojskiej – m.in. pismo⁹³⁴. Achajowie (gr. Ἀχαιοί Achaioi) to ogólne określenie Greków walczących pod Troją używane przez Homera (rzadziej stosował też nazwy: Argiwi/Argiwowie i Danajowie) w jego eposach Iliada i Odyseja. Według tradycyjnych poglądów historyków było to plemię greckie, które jako pierwsze przybyło na obszary kontynentalnej Grecji około 2000 lat p.n.e., podbijając Tesalię i miejscowych Pelazgów, jednak teza ta została odrzucona wraz z teorią o trzech inwazjach ludów greckich (achajskiej, jońskiej, doryckiej). Biorąc pod uwagę czas zasiedlania wybrzeży Półwyspu Bałkańskiego i Peloponezu można też, przyjmując jako hipotezę, że pierwsi Grecy byli następcami tzw. Ludów Morza. Obecnie uważa się, że formowanie się „Greków”, ich kultury, religii, języka miało miejsce już na terenie Grecji, gdzie u kresu III tysiąclecia p.n.e. lub w ciągu II tysiąclecia p.n.e. stopniowo, w wyniku wielu migracji przybywały ludy mówiące językami indoeuropejskimi i mieszały się z miejscową ludnością. Achajowie identyfikowani są z przedstawicielami cywilizacji mykeńskiej, której najważniejszym ośrodkiem były Mykeny, leżące w Argolidzie na Peloponezie. Około 1450 r. p.n.e. Achajowie podbili Kretę, którą niepodzielnie władali z pałacu w Knossos.

W XIV w. p.n.e. zbudowano pierwsze pałace obronne. Powstały one w Atenach i Tirynsie. W następnym stuleciu (XIII) pałace wzniesiono w Mykenach, Pylos, Gla i Tebach. Pałace były siedzibami władców noszącymi tytuł „wanaks”. Pałace były ośrodkami władzy, kultury, rzemiosła i handlu. Rzemieślnicy wytwarzali dobra luksusowe i broń na potrzeby władców. Przedmiotami luksusowymi handlowano. Handel zewnętrzny organizowany był wyłącznie przez władców. Zajmowali się nim wyznaczeni przez wanaksów agenci. Kupców działających na własną rękę i ryzyko, nie było. Eksportowano ceramikę, naczynia z brązu, oliwę i tkaniny. Domostwa rzemieślników budowano wokół pałacu, jedynego odbiorcy dóbr. Importowano miedź, cynę, złoto, srebro, kość słoniową i bursztyn. Wsie okresu mykeńskiego tworzyły społeczności zamknięte, samowystarczalne. Narzędzia pracy, tkaniny i ubrania, rolnicy wytwarzali sami. Ponieważ właścicielem ziemi był wanaks, użytkujący ją rolnicy uiszczali władcy daninę. Mykeny przez wiele wieków były najważniejszym ośrodkiem władzy, wywierającym wpływ na Beocję, Attykę i Tesalię. Dzięki dostępowi do morza utrzymywały szerokie kontakty handlowe. Śladami ich działalności budowlanej są ruiny twierdz w Mykenach i Tirynsie, a aktywności politycznej — późniejszy, literacki opis wojny z Troją w Azji Mniejszej (Iliada Homera).

Władca państwa achajskiego nosił miano anaks/wanaks (w piśmie linearnym B wa-na-ka). Pomagał mu w rządzeniu lawagetas, lin. B ra-wa-qe-ta – prawdopodobnie dowódca wojskowy. Achajowie podejmowali dalekie wyprawy wojenne, z których największa, przeciwko Troi, doczekała się epickiego opisu

ówczesnego świata: Nie istniał wtedy rozległy handel o rozmiarach decydujących o wszystkich dziedzinach gospodarki. Kreta ówczesna nie przeznaczala poważnej części produkcji na zbył, ponieważ eksport nie był koniecznością żadnej antycznej gospodarki. Rzemiosło produkowało więcej niż wymagały tego lokalne potrzeby, ale nie na tyle, aby jego towarowa produkcja miała decydować o gospodarce. To samo można powiedzieć o nadwyżkach rolniczych (oliwa). Nie istniał rynek konsumentów dostatecznie duży, aby zaistniał potężny handel oparty na sprzedaży nadwyżek produkcji dóbr. Jednym słowem obrót towarowy ze światem zewnętrznym był dla Krety ważny, ale w całokształcie jej ekonomiki stanowił margines. Poglądy o talassokracji minojskiej powstały pod wpływem wiedzy o mechanizmach gospodarki nowożytnej, przeniesionych w odległą przeszłość, gdzie realia gospodarcze były całkowicie odmienne.

934 Pismo linearne B zdradza podobieństwo do pisma linearnego A. Zapisywanie języka Achajów w sylabicznym systemie (samogłoski i sylaby otwarte) pisma linearnego B sprawiło spore kłopoty, co jest dodatkowym dowodem na to, że zostało ono zapożyczone od ludu nieposługującego się językiem greckim. Pismem linearnym B Achajowie posługiwali się wyłącznie w celach administracyjnych.

w postaci Iliady Homera. Zakładali też kolonie na Cyprze, w Pamfilii i Rodos. Najprawdopodobniej o Achajach wspominają hetyckie tabliczki odnalezione w Bogazköy, które opisują silne królestwo Akhkhijawa utrzymujące stosunki z władcami Hetytów – Mursilisem II i Tudhaliją IV w XI w. p.n.e. Eponimicznym ojcem plemion achajskich był mityczny Achajos, syn Zeusa i Pytii, w innej wersji syn królowny ateńskiej Kreuzy i Ksutosa. Od innych plemion greckich odróżniali się tym, że nosili brody oraz strojem złożonym z przepaski i chitonu z krótkimi rękawami. Mieszkali w prostokątnych domach zawierających wspólne pomieszczenie z paleniskiem pośrodku, tzw. megaron. Według Homera największymi księstwami⁹³⁵ achajskimi były Mykeny, w których władali Pelopidzi, Argos, Tiryns, Pylos, Lacedemon (Sparta), Kreta oraz Arkadia. W Iliadzie te niewielkie państwa wystawiły w wyprawie na Troję od 60 do 100 okrętów.

Do upadku cywilizacji mykeńskiej doprowadziła inwazja tzw. Ludów Morza (ok. 1200 r. p.n.e.), a następnie najazdy plemienia Dorów (ok. 1100 r. p.n.e.). Około roku 1200 p.n.e. „Ludy Morza” zmiotły państwo Hetytów, zrujnowały centra handlowe w Syrii i przerwały w ten sposób dostawy do Grecji mykeńskiej złota, srebra, kości słoniowej i bursztynu. Najbardziej dotkliwe było przerwanie dostaw miedzi i cyny potrzebnych do wytopu brązu niezbędnego do produkcji broni. Środki utrzymania pałaców skurczyły się. Podstawy materialne władzy wanaksów uległy zachwianiu. Wojny między „państwami pałacowymi” uległy brutalizacji. Ich celem przestało być zdobycie sławy i zwierzchnictwa. Teraz stały się sposobem pozyskania deficytowych dóbr poprzez łupienie przeciwnika. Wiele pałaców było niszczonych, odbudowywanych i po kilku latach znowu je niszczone. Mykeny i Tiryns burzono trzy razy (!)⁹³⁶. Pozostałe ośrodki pałacowe niszczone w różnych odstępach czasu. Rzemieślnicze „osady pałacowe” zostały opuszczone. Rzemiosło upadło, handel zamarł. Całkowicie zaniechano budowania grobów kopułowych, w których chowano wakanów. Na tronach władców miały miejsce gwałtowne zmiany. W Tirynsie utracił władzę Diomedes. Następca Achillesa, Neoptolemos władający Ftyją, został wygnany z kraju – uciekł do Epiru. Wyludniła się Lakonia i żyzna Messenia. Proces ten trwał kilka pokoleń. Sytuacja ta zachęciła Dorów do powrotu na Peloponez. W 1150 r. p.n.e., Kleodajos na czele Dorów ruszył na Mykeny, ale poniósł klęskę na przesmyku Korynckim. Po dwudziestu latach, w roku 1130 p.n.e. Arystomachos ponownie powołał Dorów przeciwko Mykenom. Również i on został pokonany na Istmie. Trzydzieści lat później Temenos i Kresfontes zwyciężyli wanaksa Myken, Tisamenosa. Dorowie zajęli Argolidę, Lakonię i Messenię.

Po tych wydarzeniach nastąpił okres nazywany wiekami ciemnymi. Był to okres kryzysu w rolnictwie i zmniejszenia się areалу upraw winorośli i oliwki. W wielu przypadkach nastąpił nawrót do pasterstwa. Wyposażenie grobów z tej epoki było skromne i pozbawione cennych kruszców. Jednak nie wszędzie nastąpił zupełny upadek. Wykopaliska z Attyki i wyspy Eubei wskazują na dość dobrą sytuację ekonomiczną i utrzymanie wymiany handlowej z Egiptem, Syrią i Cyprzem. Mykeńskie budownictwo monumentalne zachowało się na Jolkos i Naksos. Wiodącymi ośrodkami politycznymi były Ateny, Argos i Kreta. Jedynym typem osadnictwa pozostały osady wiejskie. Miast nie było (!). Zatem ówczesne Ateny czy Argos były

⁹³⁵ Pojęcie „księstwa” wymaga tu doprecyzowania. Nie podlegały one przecież jednemu władcy, nie doszło do ich powstania w wyniku rozpadu jakiegoś wcześniejszego królestwa. Może lepszym określeniem byłoby tu „niewielkie królestwa”.

⁹³⁶ Nie mam potwierdzenia tej informacji.

dużymi osadami, ale nie były miastami. Te pojawiają się dopiero w połowie VIII w. p.n.e. otwierając swym pojawieniem się nowy okres w dziejach starożytnej Grecji. Wkrótce, w Atenach pojawiła się ceramika „geometryczna”, a pochówki wskazują na powolny wzrost bogactwa. To właśnie ceramika wykonywana na obrotowym kole garncarskim była poszukiwanym produktem eksportowym Grecji w okresie „wieków ciemnych”. W tym także okresie dokonał się jeszcze jeden pozytywny zwrot w cywilizacji technicznej Greków – upowszechnienie żelaza. Żelazo było doskonale znane Achajom. Jednak dostatek miedzi i cyny powodował, że używano łatwiejszego do wytopu brązu, z którego wytwarzano broń, naczynia i ozdoby. Z rud żelaza umiano otrzymać jedynie gąbczastą surówkę nienadającą się do niczego. Potrafiono jedynie wykuć z niej drobne przedmioty. Większe, jak siekiery, miecze, sztylety, były lichej jakości, gorsze od wykonanych z brązu. Zatem broń żelazna służyła do ozdoby, nie do walki. Dopiero niedostatek cyny i miedzi wymusił dopracowywanie technik obróbki żelaza.

W okresie „wieków ciemnych” zaczęła się kształtować religia właściwa dla późniejszej Grecji klasycznej. Z okresu mykeńskiego znamy tylko z nazwy imiona takich bóstw jak: Posidaeja, Diwija, Pajawon, Pani Labiryntu, Pani na koniu, Pani ze szczytów, Pipituna, Eleutia, Mater Theia, Manasa, Drimios, Dipsioi. Naczelnym bóstwem był wtedy Posejdon. Znana była Hera, Artemida, Ares i Dionizos. Zeus był bóstwem drugorzędnym.

Centralnym ośrodkiem państwa-miasta był pałac, który kierował produkcją i handlem. Ważne miejsce w gospodarce zajmowało rolnictwo; na istnienie pewnych nadwyżek wskazuje obecność spichlerzy. Ponieważ właścicielem ziemi był *wanaks*, istniały dwa rodzaje użytkowania ziemi przez poddanych:

1/ *koṭona kitimena* – działka ziemi nadana przez władcę na określony czas i na określonych warunkach. Tak najczęściej wanaksowie wynagradzali zasłużonych dla nich ludzi.

2/ *koṭona kekemena* – ziemia użytkowana przez wspólnoty wiejskie, które wydzierżawiały ją swym członkom. Użytkownicy płacili wanaksowi daninę.

Obok rolnictwa rozwijało się również rzemiosło nastawione na eksport. Odkrycie w Barbaty na Peloponezie wielkiego centrum produkcji ceramiki, w Mykenach ośrodka, w którym koncentrował się eksport oliwy oraz produkcja mebli, daje wyobrażenie o możliwościach ekonomicznych Grecji mykeńskiej. Zasięg handlu wytyczony jest znaleziskami zabytków kultury materialnej Myken, które znajdują się dzisiaj od Sycylii po Egipt i Syrię. W społeczeństwie mykeńskim władza i ziemia należała do króla z tytułem *wanaks*, obok zaś niego stał *lawagetas*, (choć jego funkcja nie jest znana, jak wspominałem wyżej, mógł on dowodzić wojskiem). Wanaks nadawał w użytkowanie działki ziemi swym przybocznym towarzyszom (*hequetai*) w zamian, za co zobowiązani byli oni do służby wojskowej. Część z nich walczyła na rydwanach. W czasie pokoju dbali o konie i rydwany, które były własnością wanaksa. Inni *hequetai* dowodzili oddziałami pieszymi. Ścisłej grupy urzędniczej nie było, ponieważ nie istniał system biurokratyczny. W razie potrzeby, władca wybierał odpowiednie osoby spośród *hequetai* i zlecał im wykonanie określonych zadań. Ma się rozumieć, że w takich warunkach nie wykształciła się jeszcze znana z późniejszych wieków arystokracja. Najniżej w społeczeństwie stali niewolnicy, *douloi*, ale byli oni nieliczni i trudno zauważyć większe różnice między ich

statusem a statusem zależnego ludu.

W czasach późniejszych (od okresu archaicznego) Achajami nazywano mieszkańców krainy Achaja⁹³⁷, położonej na północy Peloponezu. W III wieku p.n.e. powstało państwo związkowe o nazwie Związek Achajski, skupiające część pól z Peloponezu. Zostało pokonane w 146 roku p.n.e. przez republikę rzymską.

Kultury ludów Europy Środkowej

W okresie pomiędzy końcem III tysiąclecia p.n.e. a początkiem II tysiąclecia p.n.e. W znacznej części środkowej Europy doszło do poważnych przemian kulturowych. W tym czasie notuje się upadek kultury unietyckiej oraz wielu innych mniejszych kultur, zwłaszcza zgrupowanych w dorzeczu środkowego Dunaju. Liczne osiedla tych kultur zostały opuszczone, na wielu dają się zauważyć także ślady dokonanych zniszczeń. Wiąże się to z przybyciem nowych grup ludności, związanych z kręgiem kultur mogiłowych. Napływ tej ludności zdecydowanie nie miał charakteru pokojowego, o czym świadczą wspomniane już zniszczenia, liczne warstwy spalenizny na osadach, a także duża liczba związanych z tym okresem skarbów (skarby horyzontu Koszider). Przybycie nowej ludności doprowadziło do zapoczątkowania wędrówek ludów (według A. Mozsolicsa). To między innymi te przemieszczenia doprowadziły do pojawienia się kultury mykeńskiej. Warto zaznaczyć, że kryzys dotknął głównie kultury rolnicze. Lata po 1700 roku p.n.e. to okres dominacji kultur hodowlanych. Gospodarka rolna przeżywała okres regresu.

Kultura Tei⁹³⁸ powstała na podłożu – wspomnianej w poprzednim rozdziale – kultury Glina III-Schneckenberg, przy udziale elementów południowych, pochodzenia bałkańskiego oraz nadczarnomorskich z obszarów stepowych, które przenikały przez Dobrudżę. Widoczne są w niej także tradycje kultury Folteszti II, które musiały przetrwać w obrębie kultury Glina III-Schneckenberg. Okres jej funkcjonowania przypada, więc na lata 1950-1200 r. p.n.e. W jej rozwoju wyróżnia się pięć faz. Największa koncentracja stanowisk tej kultury występuje w środkowym i dolnym biegu rzek Colentina, Dymbowica i Ardżesz, aż po ich ujście do Dunaju oraz nad Dunajem na odcinku od Giurgiu po Oltenicę. Ponadto obejmowała ona swoim zasięgiem tereny położone pomiędzy południowymi Karpatami, Dunajem i Alutą. Małe skupisko stanowisk występuje także na północy w rejonie Braszowa, a pojedyncze znaleziska znamy także z Bułgarii. Osiedla kultury Tei są dość liczne. Zakładano je głównie na terasach rzecznych wzniesionych ponad terasę zalewową.

937 Achaja (Αχαια) – kraina historyczna i nomos (nowogr.: Νομός Αχαΐας) w Grecji Zachodniej, w północnej części Peloponezu, ze stolicą w Patras. Graniczy z nomosami: Koryntia, Arkadia (region administracyjny Peloponez) i Elida (Grecja Zachodnia). Powierzchnię 3271 km², zamieszkuje około 331 tys. osób (stan z 2005). Achaja położona jest na północy nad Zatoką Patraską od zachodu, i nad Zatoką Koryncką od wschodu (zatoki Morza Jońskiego rozdziela Cieśnina Riońska). Na południu Achaja jest ograniczona łańcuchami góorskimi: Erymant (2224 m n.p.m.) od zachodu, oraz Aroania (2341 m n.p.m.) od wschodu. W pobliżu Patras masyw Panachajko (1926 m n.p.m.). Klimat typowo śródziemnomorski z upalnymi, suchymi latami i łagodnymi zimami. W starożytności Achaję zamieszkiwał grecki lud Achajów o bliżej nieustalonym pochodzeniu. Przypuszcza się, że Achajowie mogli przybyć na te tereny z południowej Tesalii. Homer używa jednak tej nazwy często w odniesieniu do wszystkich greckich żołnierzy, a w Przeglądzie Okrętów w Iliadzie w odniesieniu do mieszkańców Argos i Tyrynsu w Argolidzie, (co stało się powodem wysunięcia innej hipotezy, że Achajowie zostali wyparci stamtąd przez Dorów).

938 Jej nazwa pochodzi od jeziora Tei w Bukareszcie. Omawiana jednostka była dawniej nazywana także kulturą Bukareszt.

□ Kultury te charakteryzuje niemal całkowity brak pochówków; zjawisko takie występuje również w kulturze Verbicioara. Istniejące w tych kulturach formy obchodzenia się z ciałami zmarłych są nieuchwytnie w źródłach archeologicznych. Wśród wyrobów ceramicznych spotyka się duże naczynia baniaste o wyodrębnionych szyjach, zaopatrzone w ucha i zdobione listwami z dołkami lub poziomymi rzędami dołków, a także misy, kubki i garnki. W fazach IV i V pojawiają się, typowe dla kultury Noua, naczynia dwuucho z guzami na wierzchołkach uch. W ornamentyce występuje ornament stempelkowy, w fazach II i III ornament krzywoliniowy, linie faliste, zakreskowane trójkąty, romby, zygzaki i ornament wolutowy. Rzadko pojawiają się kanelury. Ponadto wśród wyrobów glinianych występowały figurki antropomorficzne, gliniane modele wozów, przęśliki i ciężarki tkackie. W skład inwentarza tej jednostki kulturowej wchodzi także wyroby metalowe takie jak noże, siekierki i szpile wykonane z brązu, a wśród nich szpile pastorałowe, szpile z końcem zwiniętym w uszko i szpile cypryjskie. Dużo jest wyrobów kamiennych i krzemienianych takich jak siekierki, topory i głowice buław. Liczne są też wyroby z kości i rogu.

Kultura Verbicioara rozwijała się w latach około 1950-1200 r. p.n.e. W rozwoju tej kultury wyróżnia się 4 fazy. Na początku okresu brązu B1 (około 1700 lat p.n.e.) pewien wpływ, na omawianą jednostkę, wywarła ludność kultury ceramiki inkrustowanej, wypieranej ze swojej siedziby przez grupy kultury mogiłowej. Ludność kultury Verbicioara zamieszkiwała Oltenię pomiędzy Karpatami, Dunajem a Alutą. Sięgała także na południe od Dunaju, na teren Bułgarii, gdzie obejmowała obszar w dorzeczu rzek Iskry i Osym aż po miasto Łowecz. Zajmowano się głównie hodowlą oraz uprawą ziemi. Na osadach spotyka się kości bydła rogatego, owiec, kóz i świń. Osiedla zakładano na wzniesieniach lub terasach rzek. Osady niekiedy ogradzano rowem (stanowisko w Verbicioara). W omawianej kulturze występują także stanowiska jaskiniowe (jaskinia Dewetaki w Bułgarii, jaskinia w okolicach Baile Herculane). W późniejszych fazach pojawiają się tak zwane zolniki, czyli obiekty związane z kultem ognia. Na osadach występowały budynki o konstrukcji słupowej, na planie koła lub czworoboczne, z paleniskami wewnątrz. Środowisko to charakteryzuje niemal całkowity brak odkrytych grobów. Zjawisko to powtarza się także w innych ugrupowaniach tego regionu (kultura Tei). Charakterystyczne formy ceramiczne dla kultury Verbicioara to kubki jednoucha, naczynia zaopatrzone w dwa ucha przy wylewie czy też wystające silnie ponad krawędź. W ornamentyce dominuje rycie, inkrustacja i ornament stempelkowy charakterystyczny dla kultury Girda Mare. Jako motywy zdobnicze występują spirale, meandry i wstęgi. W kulturze Verbicioara często spotyka się wyroby kamienne, krzemienne i kościane, w odróżnieniu od rzadkich tutaj wyrobów brązowych. Licznie występują zdobione przęśliki⁹³⁹.

Rozwijająca się wcześniej na obszarze Dolnego Śląska kultura unietycka w trakcie dalszego rozwoju ekspanduje lub oddziałuje w kierunku północnym aż do Bałtyku, przyczyniając się w mniejszym lub większym stopniu do powstania lokalnych grup i kultur, takich jak kujawska, iwieńska, grobska-śmiardowska⁹⁴⁰.

Prawdopodobnie jeszcze u schyłku istnienia krakowsko-sandomierskiej grupy kultury ceramiki sznurowej pojawiła się na ziemiach polskich kultura (zwana niekiedy

939 Por.: Wikipedia: Hasło – *Kultura Verbicioara*. Nazwa pochodzi od eponimicznego stanowiska w miejscowości Verbicioara w okręgu Dolj w południowo-zachodniej Rumunii.

940 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 31.

grupą) Chłopice-Veselé. Dała ona początek przemianom, które doprowadziły do wykrywania się wczesnobrązowych kultur w znacznej części naszego kraju i na terenach sąsiednich. Obejmowała ona swoim zasięgiem dorzecze górnej i środkowej Wisły, Bugu i górnej Odry mniej więcej po Opole; na zachodzie granica jej przebiega wzdłuż Prosny, natomiast na północy stanowi ją prawdopodobnie rubież Pojezierza Mazurskiego. Na południe od Karpat omawiana kultura zajmowała część zachodniej Słowacji i wschodnich Moraw, to jest obszar w dorzeczu Wagu i lewobrzeżnego dorzecza Morawy, poza tym we wschodniej Słowacji Kotlinę Koszycką. Na wschodzie występowała też w dorzeczu górnego Dniestru i Bugu. Pokrewną jej grupę, tzw. gródecko-zdołbicką, wyróżniono ostatnio w rejonie Równego na Wołyniu⁹⁴¹. Na obszarze Polski ludność tej kultury zamieszkiwała w niewielkich, krótkotrwałych osadach, raczej obozowiskach. Na obszarach wyżyn lessowych występują ich ślady zazwyczaj w postaci jam zajmujących niewielką przestrzeń, czasami rozproszonych w kilku skupiskach. Zachowały się na niektórych obszarach naziemne lub półziemiankowe obiekty, być może mieszkalne na planie czworokąta. Okresowo zamieszkiwane były także niektóre jaskinie i schroniska skalne w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej, wykorzystywane być może m.in. W czasie eksploatacji pobliskich złóż krzemienia⁹⁴². W gospodarce tych niewielkich społeczności główną rolę odgrywała hodowla kóz, owiec i bydła. Zachowały się też dość liczne kości koni oraz psów, co świadczy o znaczeniu tych zwierząt w gospodarce. Ludność tej kultury zajmowała się też w niewielkim zakresie uprawą roli, która w połączeniu z lokalnymi możliwościami dłuższego wypasu powodowała tu i ówdzie zakładanie trwalszych osiedli⁹⁴³. Groby kultury Chłopice-Veselé rzadko tworzą większe skupiska. Najczęściej spotykamy jeden, dwa, najwyżej kilka pochówków. Są one z reguły płaskie, choć sporadycznie trafiają się groby w kurhanach. Zdecydowanie panował obrządek szkieletowy. Zmarli leżą w jamach o zarysie kolistym, owalnym lub prostokątnym (z zaokrąglonymi narożnikami). Zmarli ułożeni są na dnie jamy lub skrzyni grobowej wzdłuż jej osi na boku prawym (mężczyźni) lub lewym (kobiety) z nogami przeważnie dość silnie podkurczonymi. Obie ręce złożone są w pasie, na piersiach lub tylko jedna ręka tak złożona, a druga wyprostowana i wyciągnięta wzdłuż ciała. Zdecydowana większość grobów wyposażona jest w jedno naczynie (rzadziej dwa) oraz w wyroby krzemienne, m.in. grociki strzał do łuku, szydła kościane i ozdoby w postaci paciorków z muszli i kości, z przekłutych zębów zwierzęcych, z bursztynu, czasami zausznice miedziane w kształcie wierzbowego liścia, zwykle kółka pierścionki lub spiralki-zausznice, m.in. ze złota (Nowa Huta, Żerniki), miedziany sztylcik i od czasu do czasu kamienny toporek, ośkę, płytkę łuczniczą, a wreszcie kamień do szlifowania narzędzi krzemiennych. W niektórych pochówkach spotyka się intencjonalnie ułożone kości kozy lub owcy (Veselé)⁹⁴⁴.

Kultura mierzanowicka⁹⁴⁵ wykształciła się jako bezpośrednia kontynuacja

941 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 31-32.

942 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 32.

943 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 47.

944 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 39.

945 Kulturę mierzanowicką wyodrębniono jeszcze w okresie międzywojennym na podstawie materiału z cmentarzysk w Mierzanowicach, woj. tarnobrzskie. Uważano ją niekiedy z grupę kultury sznurowej. Należała do przykarpackiego kręgu kultur episznurowych. Nazwa kultury pochodzi od eponimicznego stanowiska archeologicznego w Mierzanowicach koło Opatowa w województwie świętokrzyskim. W dawniejszych opracowaniach materiał archeologiczny obecnej kultury mierzanowickiej określany był jako kultura tomaszowska (nazwa od Tomaszowa w województwie małopolskim). W obrębie kultury mierzanowickiej można wydzielić również jej lokalne grupy: samborzecką (nazwa od Samborca w województwie świętokrzyskim) oraz

kultury Chłopice-Veselé. Ludność kultury mierzanowickiej zajmowała obszary rozciągające się w dorzeczu górnej Wisły, położone przeważnie na lewym jej brzegu. Część wschodnia rozciągała się do Wyżyny Sandomierskiej (grupa samborzecka), a zachodnia do Wyżyny Miechowskiej. Na południu kultura przenikała wzdłuż doliny Dunajca, sięgając do Kotliny Sądeckiej. Kultura mierzanowicka sąsiadowała od północy z kulturą iwieńską oraz kulturą grobsko-śmiardowską, od wschodu z kulturą strzyżewską, a od zachodu z kulturą unietycką.

Większe osady ludów kultury mierzanowickiej lokowane były przeważnie na wierzchołkach lub nasłonecznionych stokach wzniesień, jednak zawsze w pobliżu dolin rzecznych (np. osiedle typu Iwanowice). Z większymi osiedlami typu Iwanowice związane były mniejsze filialne lub sezonowe obozowiska zakładane w miejscach wypasu bydła, oddalonych prac polnych albo eksploatacji złóż surowca krzemienno-żelaznego. Jedynymi obiektami odkrytymi dotąd w osiedlach mierzanowickich są jamy zasobowe, produkcyjne oraz groby zwierzęce⁹⁴⁶.

Ceramika kultury mierzanowickiej wykazuje poważne zróżnicowanie lokalne. Obok tradycji kultury ceramiki sznurowej widoczne są oddziaływania kultur naddunajskich okresu wczesnego brązu. Najpopularniejsze formy ceramiczne odnajdywane na stanowiskach kulturowych to dwuuchowe amfory, naczynia garnkowate o esowatym profilu zdobione guzkami oraz poziomymi listewkami poniżej wlewu., a także naczynia o jajowatym brzusku zaopatrzone w dwa masywne ucha umieszczone u nasady wyodrębnionej szyjki. Bardzo charakterystyczne dla omawianej kultury były również występujące w grobach kolie złożone z paciorków fajansowych kościanych czy wykonanych z muszli. Wśród wyrobów metalowych szczególnie charakterystyczne są miedziane zausznicze w kształcie wierzbowego liścia, płaskie siekierki miedziane czy dłuta z podniesionymi brzegami. Znanymi są głównie małe osiedla i sezonowe obozowiska. Do celów mieszkalnych wykorzystywano też jaskinie. Spotyka się także większe osiedla (np. Iwanowice) zakładane na wzniesieniach. W Iwanowicach przebadano część rowu o kilkumetrowej szerokości, ale funkcja tego obiektu nie jest jasna. W obrębie osiedli trafiano na jamy zasobowe tworzące zgrupowania być może stanowiące pozostałości poszczególnych gospodarstw.

Cmentarzyska ludności kultury mierzanowickiej zakładane były w pobliżu osiedli; były one różnej wielkości, największe liczyły od 150 do 300 pochówków. Groby były szkieletowe i przeważnie płaskie. Zmarłych składano do owalnych lub prostokątnych jam grobowych albo w trumnach z kłód drewnianych albo też owiniętych w matę lub plecionkę z cienkich patyków. Układ zwłok bywa skurczony jak i wyprostowany. Wedle starszych tradycji kultury ceramiki sznurowej zmarłych mężczyzn układano na prawym, a kobiety na lewym boku. W nielicznych przypadkach składano dwóch osobników dorosłych, jak również osoby dorosłej i dziecka. W wyposażeniu grobowym spotykamy oprócz fajansowych koliai, także kamienne i kościane narzędzia czy broń (zwłaszcza krzemienne grociaki strzał), szpile kościane oraz nieliczne wyroby metalowe, przeważnie ozdoby miedziane. Ludność kultury mierzanowickiej zajmowała się głównie hodowlą zwierząt, o czym świadczą

iwanowicką (od Iwanowic w województwie małopolskim) i pleszowską (od Krakowa-Pleszowa). J. Machnik wyróżnia dwie fazy rozwoju kultury mierzanowickiej: starszą, datowaną na brąz A1 (według chronologii naddunajskiej), oraz młodszą (schyłkową), datowaną na koniec brązu A1 i początek brązu A2. Por.: Wikipedia, hasło *Kultura mierzanowicka*.

946 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 48-50.

duże ilości kości kóz, owiec i bydła rogatego. Znaczenie miała też zapewne uprawa ziemi. Duże znaczenie miał również przemysł krzemienisty.

W orbitę wpływów kultury unietyckiej stopniowo wchodziła w omawianym okresie cała zachodnia część Polski, mniej więcej od górnej Odry i Przemszy na południu, do Drwęc i ujścia Wisły na północy. Najwcześniej pojawia się ta kultura i to w czystej postaci, na terenie Śląska Dolnego i Kujaw. Ostatnie badania wskazują, że korzenie kultury unietyckiej tkwią w środkowo naddunajskim środowisku kulturowym⁹⁴⁷.

Kultura madziarowska⁹⁴⁸ (sk. maďarovská kultúra) zaliczana jest do tak zwanego horyzontu madziarowsko-wietrzowskiego. Jej genezy doszukujemy się na bazie kultury Kisapostag przy silnych wpływach wczesnej fazy kultury unietyckiej. Duże znaczenie miały też oddziaływania kultur o powiązaniach ze środowiskiem anatolijsko-egipskim i bałkańskim.

Rozwijała się w latach 1500–1000 p.n.e., a swoim zasięgiem obejmowała południowo-zachodnią Słowację, częściowo także północno-zachodnie Węgry oraz Burgenland w Austrii. Wyróżnia się także grupę wschodnią we wschodniej Słowacji. W kulturze tej wyróżniono trzy fazy jej istnienia: unietycko-madziarowska (nazywana unietycko-kosztąską we wschodniej Słowacji), klasyczną i późną.

Ludność kultury madziarowskiej zamieszkiwała osady lokowane na wzgórzach, a także osady w typie telli. Osady te były fortyfikowane wałami ziemnymi lub kamiennymi i fosami. W osiedlach znajdowały się budynki mieszkalne kwadratowe lub prostokątne, z paleniskami wewnątrz. Grube warstwy kulturowe świadczą o stosunkowo intensywnym osadnictwie w obrębie grodów i o długim ich zamieszkiwaniu. Duża ilość znajdowanych zabytków metalowych świadczy o rozwiniętej produkcji metalurgicznej. Rozwinięty był także przemysł kościany i rogowy. Najbardziej znane z osad kultury madziarowskiej to: Nitrianský Hrádok-Zámček, która otoczona była wałem o konstrukcji plecionkowej, Veselé, Mistelbach i Ivanovce.

Cmentarzyska tej kultury są dość słabo rozpoznane. Spotyka się pochówki szkieletowe w jamach lub w warstwie kulturowej na terenie osad. W młodszej fazie pojawiają się pochówki ciałopalne, także spotykane w obrębie osiedli. Na stanowisku w miejscowości Borotice odkryto kurhanowe cmentarzysko, na którym kurhany były otoczone rowkiem dookoła. Znane są też pochówki dzieci w naczyniach glinianych – pitosach. W grobach tej kultury dość często spotykamy ślady rabunku. Można zauważyć, że wybierano z odkopanych pochówków konkretne kości, zwłaszcza żebra. Nie wiadomo jednak czy groby te były obrabowane przez ludność tej samej kultury. Ceramika kultury madziarowskiej jest dość zróżnicowana pod względem formy. Licznie występują tu dzbany (między innymi dzbany na małych nóżkach) i kubki o wysokiej szyjce, z uchem łączącym krawędź z nasadą szyjki oraz kubki beczułkowate, przypominające formą naczynia z kultury unietyckiej. Spotyka się też smukłe wazki o wyodrębnionych wysokich szyjkach, zaopatrzone w małe uszka u nasady szyi, naczynia o esowatym profilu, o powierzchni obmazywanej lub

947 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 81.

948 Jej nazwa pochodzi od stanowiska we wsi Maďarovce (obecnie Malinovec), położonej niedaleko Levic na Słowacji.

zdobionej tekstylnym ornamentem, a także różne odmiany mis. Wśród motywów i technik zdobniczych spotyka się inkrustację, zapewne zapożyczoną z południa. Na osadach znajduje się dużo form odlewniczych, jak też liczne wyroby brązowe: szpile różnych typów, siekierki z piętką, groty włócznie i czekany. Odkryto także dużo wyrobów z kości i rogu, są to: szydła, igły, kopaczki, młotki rogowe, narzędzia o zębatej krawędzi, wykonane najczęściej na łopatkach bydlęcych, a także różne ozdoby, między innymi pierścienie zdobione spiralami, liniami falistymi czy plecionką. W zdobnictwie na tych wyrobach występują nawiązania do mykeńskich elementów zdobniczych.

W okresie swojego pełnego rozwoju, kultura madziarska oddziaływała w kierunku zachodnim, a także w pewnym stopniu w kierunku północnym. W wyniku tych oddziaływań, a prawdopodobnie także w związku z przemieszczeniami ludności madziarskiej na tereny zajmowane dotąd przez ludność kultury unietyckiej, wytworzyła się na południowych i środkowych Morawach, a także w przyległej części Dolnej Austrii nowa jednostka kulturowa, czyli kultura wietrzowska. Wpływy kultury madziarskiej w kierunku północnym doprowadziły do wykształcenia się na terenie Górnego Śląska, a zwłaszcza na Płaskowyżu Głubczyckim grupy nowocerkwiańskiej. Okres owej ekspansji niektórzy badacze określają jako „Brąz A3”. Kultura madziarska zaczęła zanikać w latach 1700–1500 lat p.n.e., najdłużej utrzymując się w północno-zachodnich Węgrzech. Nie można wykluczyć, że przyczyną jej zaniku były zmiany klimatyczne spowodowane wybuchem Thery.

Kultura wietrzowska zaliczana jest do tak zwanego horyzontu madziarsko-wietrzowskiego. Jej nazwa pochodzi od miejscowości Věteřov w powiecie Hodonín na Morawach. Do jej powstania doszło najprawdopodobniej wskutek przesunięć grup ludności kultury madziarskiej z obszaru południowo-zachodniej Słowacji, na terytorium zajmowane dotąd przez ludność kultury unietyckiej. Wytworzyła się w ten sposób nowa kultura o mieszanym charakterze unietycko-madziarskim. Kultura wietrzowska powstała w latach 1950–1700 lat p.n.e., zanikła w okresie 1700–1500 lat p.n.e. na skutek rozprzestrzenienia się [ekspansji] na Morawy kultury mogiłowej. Rozwijała się ona na obszarze dolnych i środkowych Moraw oraz w przyległej części Dolnej Austrii. Ludność tej kultury zajmowała się uprawą ziemi (znamy z osad ziarna pszenicy i prosa), używając rogowych kopaczek do spulchniania ziemi. Rozwinięta była także hodowla. W osadach tej kultury znajduje się kości świni, bydła rogatego, owiec, a w mniejszej ilości także koni. Występują także kości jelenia i ptactwa wodnego, które poświadczają o pewnym znaczeniu łowiectwa. Osady kultury wietrzowskiej położone są często na miejscach z natury obronnych, na przykład na wzniesieniach, obwarowane wałem kamiennym lub ziemnym, zwieńczonym palisadą i otoczonym fosą. W osadach spotyka się ślady dawnych chat budowanych w konstrukcji słupowej oraz różnego rodzaju jamy. Z kilku stanowisk znamy przykłady tak zwanych długich domów. Najbardziej znane osady to: Šumice, Cezavy koło Blučiny oraz Hradisko koło Kroměříža.

Podobnie jak w kulturze madziarskiej brak jest wyraźnie wyodrębnionych cmentarzysk, jakie występują w kulturze unietyckiej. Spotyka się natomiast pochówki na osadach. Znajdowano także zwłoki ludzkie ułożone w pozycji skurczonej w jamach odpadkowych, pozbawione wyposażenia, a także pochówki szkieletowe dzieci w naczyniach, co wyraźnie świadczy o powiązaniach kultury wietrzowskiej z zespołem kultur o tradycjach anatolijsko-bałkańskich. Spotyka się także

sporadycznie pochówki ciałopalne popielnicowe na osadach. Inwentarz ceramiczny tej kultury reprezentowany jest przez garnki jajowate i o esowatym profilu lub baniaste, rozmaite rodzaje kubków, między innymi nawiązujące do inwentarza kultury unietyckiej, dzbanki pochodzenia madziarowskiego, misy dwuuche, naczynia wazowate, o brzuscu baniastym i o wyodrębnionej szyjce zaopatrzone w dwa ucha, duże naczynia zasobowe, płaskie czerpaki, naczynia na pustej nóżce i niezbyt liczne pokrywki. W ogólnym zarysie występują tutaj zarówno naczynia o charakterze madziarowskim i pokrewnym, związanym z innymi kulturami wczesnobrązowymi z tego rejonu geograficznego, jak i o charakterze unietyckim. Dość liczne są wyroby kościane i rogowe, a wśród nich: dłuta, szydła, igły, gładziki, kopaczki, motyki i radła, a także ozdobne pierścienie rogowe czy kościane, zdobione charakterystyczną plecionką, która ma analogie wśród wyrobów z kultury mykeńskiej. Rozwinięta była obróbka metalurgiczna. Z osad znane są formy odlewnicze oraz wyroby brązowe, zarówno miejscowego pochodzenia jak i nabyte na drodze wymiany z dalszych obszarów, a zwłaszcza z południa. Spotykamy, więc w inwentarzu brązowym tej kultury: siekierki z piętką lejkowatą, dłuta, szydła, trójkątne sztylety z nitami do przymocowania rękojeści, naszyjniki otwarte o końcach zwiniętych w uszka, szpile różnych typów i bransolety. Występują także wyroby krzemienne i kamienne, takie jak siekierki, młotki czy rozcieracze, a także paciorki szklane i bursztynowe. Jak wspominałem wyżej, kultura wietrzowska zanikła wskutek rozprzestrzenienia się kultury mogiłowej, wniosła jednak pewien wkład do środkowonaddunajskiej grupy kultury mogiłowej, a być może w okolicach Kroměříža i Hulína ludność wietrzowska dalej utrzymywała swoją odrębność kulturową, wnosząc swój wkład do procesu formowania się kultury łużyckiej na obszarze Moraw.

Krąg kultur mogiłowych⁹⁴⁹ to szereg kultur, których cechą charakterystyczną jest obrządek pogrzebowy. Geneza tej kultury nie jest dotąd jednoznacznie określona, przypuszcza się, że do jej powstania doszło zachodniej części środkowej Europy skąd zaczęła przesuwać się w kierunku wschodnim. W rozwoju kultur mogiłowych wyróżnia się trzy fazy. Pierwsza, która charakteryzuje się bardzo dużym terytorium występowania cech wspólnych dla wszystkich grup tej kultury, datowana jest na lata 1700–1500 lat p.n.e. Faza środkowa, będąca okresem stabilizacji i rozwoju poszczególnych grup, datowana jest na lata 1500–1300 lat p.n.e. Faza późna (faza Riegsee lub Rixheim), przypadająca na lata 1300–1200 lat p.n.e., nie występuje już na całym terytorium objętym przez ugrupowania tej kultury. Niektóre grupy w tym czasie przekształciły się już w kultury pól popielnicowych, a inne dalej utrzymywały swój mogiłowy charakter. Na wschodzie kultury mogiłowe obejmowały swoim zasięgiem Kotlinę Karpacką aż po południkowy bieg Dunaju, a czasem nawet po Cisę. Na północnym wschodzie objęły tereny Śląska i Wielkopolski. Na północy sięgają one północnych Niemiec (Turyngia), natomiast na zachodzie obejmują dorzecze Renu i górnego Dunaju. Generalnie w kręgu kultur mogiłowych można wyróżnić grupy wschodnie oraz grupy zachodnie. Początkowo grupy zachowywały więcej cech wspólnych, a z biegiem czasu zaczęły tworzyć się wśród nich coraz większe różnice. Wśród nich wyróżnia się następujące grupy: wirtemberską w południowej Wirtembergii; środkoworeńską w dorzeczu środkowego Renu; alzaczką (grupa Haguenau) na lewym brzegu Renu w Alzacji, której wpływy sięgały aż do Moguncji; wschodnio-hesko-turyńską na terenie zachodniej części środkowych Niemiec; czesko-palatynacką (grupa wschodnio-bawarsko-czeska) w zachodniej

949 Jej nazwa bierze się od rozpowszechnionych w niej form pochówków, czyli mogił w postaci kopców (kurhanów).

części Czech i przyległych obszarach Bawarii; we wschodniej Austrii i na południowych Morawach; Karpacką kulturę mogiłową (kultura Egyek) w południowej Słowacji i przyległej północno-zachodniej części Węgier; Grupę Hajdubagos na terenie północno-wschodnich Węgier; Grupę Tape na terenie południowo-wschodnich Węgier; kulturę przedłużycką na Śląsku, w Wielkopolsce i we wschodniej części Brandenburgii.

Pozostałości osad są nieliczne i o wiele mniej znane oraz gorzej przebadane od cmentarzysk. Wiąże się to z przewagą hodowli nad rolnictwem w gospodarce ludności kręgu kultur mogiłowych. Zwłaszcza daje się to zauważyć na terenach wyżynnych. Dopiero w młodszych fazach następuje ustabilizowanie osadnictwa, mniejsza mobilność ludności oraz zwiększenie roli rolnictwa. Wiąże się to z przechodzeniem grup kręgu kultur mogiłowych w skład kręgu kultur popielnicowych. Zapewne wynikało też z późniejszej zmiany klimatu, oraz stabilizacji po okresie gwałtownych ruchów ludności. Nie wiemy, jakie były okoliczności tego *przechodzenia*?

Cechą wspólną dla kultur i grup kręgu mogiłowego był obrządek pogrzebowy, a dokładniej zwyczaj sypania kurhanów nad pochówkami. Kurhany występujące także w kręgu unietyckim, teraz stały się o wiele powszechniejsze i dostępne nie tylko dla wyselekcjonowanych elit. Dominował, zwłaszcza w starszej fazie, obrządek szkieletowy, natomiast obrządek ciałopalny występował w późnej fazie w niektórych grupach tego kręgu pod wpływem kultur naddunajskich. Przyjął się on głównie w grupach wschodnich. Zmarłych, ubranych w odświętny strój z ozdobami brązowymi, składano do grobów przeważnie w pozycji wyprostowanej. W niektórych grupach w pochówkach występowały trumny wykonane z kłód drewnianych. Często trumna ze zwłokami była obstawiona kamieniami lub nakryta brukiem czy nasypem kamiennym tworzącym kamienne jądro we wnętrzu kurhanu. Groby były bogato wyposażone, przy czym kobiety były chowane z dużą ilością ozdób i części strojów, natomiast mężczyźni z bronią i niekiedy z narzędziami. Następnie nakrywano pochówek kopcem z ziemi lub kamieni. Przeważnie na obwodzie kopca znajduje wieniec z ustawionych w obwodzie kamieni. Znane są także rzędy kamieni rozchodzące się promieniście do wnętrza kurhanu. Są to swego rodzaju praktyki religijne związane z wytyczaniem sfery sacrum. W obrębie jednego kopca występuje z reguły kilka pochówków, znane są także wkopy w starsze, neolityczne kurhany.

Cmentarzyska kultur mogiłowych tworzyły z reguły zgrupowania kurhanów rozrzucone co kilkadziesiąt lub kilkaset metrów, zaś jedno takie zgrupowanie to kilka lub kilkanaście kopców (Schwarz w Turynгии, Dýšina koło Pilzna, Łeki małe w Wielkopolsce).

Ceramika poszczególnych grup jest bardzo zróżnicowana. Wśród form dość powszechnych w wielu grupach można zaliczyć misy na pustych nóżkach, naczynia wazowate na dosyć wysokich, pustych nóżkach, ponadto różnego rodzaju dzbanki, kubki, i misy. Wśród waz przeważają wazy o brzuścu baniastym i wyodrębnionej szyi, zaopatrzone w uszka umieszczone u nasady szyi lub na brzuścu. W zachodnich grupach rozpowszechniony był ornament ryty, ujęty w poziome strefy oraz głęboko wycinany ornament połączony z inkrustacją. Z kolei na wschodzie rozpowszechnił się ornament guzowy w różnych odmianach oraz zdobienie brzuśca gęstymi rytymi pionowymi żłobkami.

Wśród wyrobów metalowych największe znaczenie miała broń. Używano sztyletów i początkowo krótkich brązowych mieczy z zaznaczonym żeberkiem na głowni, przymocowanej za pomocą nitów do rękojeści zazwyczaj wykonanej z surowców organicznych. W młodszych fazach występują już dłuższe miecze, najczęściej dalej jednak łączone z rękojeścią za pomocą nitów, chociaż zdarzają się też miecze zaopatrzone w brązową sztabę do osadzania rękojeści. Spotyka się też brązowe groty oszczepów i włócznie, jednak dalej występują także groty i grociki krzemienne. Wśród siekierek funkcjonowały początkowo płaskie z podniesionymi brzegami, później zaś różne odmiany siekierek z piętką. W grupach wschodnich rozpowszechniły się czekany brązowe. Mniej jest natomiast noży i sierpów brązowych. Ponadto w grobach występują szczypczyki brązowe i różnego rodzaju ozdoby. Bardzo liczne są szpile różnych typów, a także bransolety i naramienniki, diademy z blachy brązowej, różnego rodzaju tarczki, wisiorki czy guzki. Znane są także oprócz wyrobów brązowych kolie bursztynowe.

Kultury mogiłowe zanikały, przekształcając się w lokalne grupy i kultury należące do kręgu kultur pól popielnicowych. Wiązało się to ze zmianą sposobu gospodarowania, trybu życia, ze zmianami w formie pochówku. W pewnym sensie można mówić o „powrocie tradycji” wczesnobrązowych⁹⁵⁰. Użyłbym tu raczej określenia, że doszło do wyraźnej zmiany form gospodarki i kultury, może nawet okresowego powrotu pewnej stabilizacji. Bliższych informacji o technice wyrobu brązu przez ludy kultury mogiłowej uzyskaliśmy m.in. dzięki odkryciom polskich archeologów. Unikalny w skali środkowoeuropejskiej warsztat odlewniczy, w którym wytwarzano przedmioty z brązu, zbadali w miejscowości Szczepidło, w woj. wielkopolskim archeolodzy z Poznania. Warsztat ten był użytkowany przez społeczność tzw. kultury mogiłowej. Został odkryty w osadzie enigmatycznej ludności sprzed ok. 3500 lat, która żyła nad środkową Wartą. Odsłaniając kolejne metry kwadratowe ziemi natykali się na pozostałości zagród – domów z podwórzami, a w nich relikty – wielu urządzeń gospodarczych, piwniczek – jam, w których przechowywano żywność, palenisk. Eksperci uważają, że znajomość rozwiniętej metalurgii pojawiła się nad środkową Wartą dzięki kontaktom z obecnym obszarem Śląska lub Czech. Świadczy o tym zarówno stylistyka odkrywanych wyrobów metalowych, jak i ich skład chemiczny. Warsztat nie był budynkiem zamkniętym – raczej była to konstrukcja z niskimi ścianami, które umożliwiały samoczynne odprowadzanie szkodliwych par i gazów. Wewnątrz i w jego otoczeniu archeolodzy znaleźli 150 zabytków z brązu. Były to gotowe wyroby: groty, pręty, szpile i inne ozdoby stroju oraz półprodukty, bryłki brązu, również żużel, tygle i łyżki odlewnicze czy narzędzia cyzelerskie. Gotowe wyroby noszą ślady obróbki z zastosowaniem różnych technik - na odlewach widoczne są efekty klepania, szlifowania, polerowania, które miały na celu usunięcie wad wyrobów powstałych w czasie topienia. Miały też podnieść ich walory dekoracyjne. Brąz topiono w otwartych paleniskach. Te były obudowane ściankami z gliny i kamieni. Aby temperatura topnienia była wyższa, stosowano też miechy kowalskie do wtłaczania powietrza, po których pozostały gliniane dysze. Zdaniem naukowców wynosiła ona ok. 900-1000 st. C. Dzięki analizom chemicznym wiadomo, że w warsztacie odlewano przedmioty z tzw. brązu wysokocynowego z dodatkiem ołowiu. Brąz jest stopem miedzi z cyną. Zawsze jednak znajdują się w nim jeszcze inne pierwiastki śladowe. To dzięki nim naukowcy mogą poznać pochodzenie rud miedzi.

950 Por.: Wikipedia, hasło: *Krąg kultur mogiłowych*.

Dzięki licznym analizom specjalistycznym badacze uzyskali też wgląd w życie ówczesnych mieszkańców osady. Wiadomo, że zamieszkiwało ją przez kilkaset lat. W swoim apogeum zajmowała powierzchnię ok. 3 ha. Jej układ był przemyślany, a rozstawienie budowli - zaplanowane Archeolodzy uważają, że w jednym czasie na terenie osady funkcjonowało od kilku do kilkunastu zagród. W osadzie mieszkać mogło jednocześnie maksymalnie 50-70 osób. Głównym zajęciem tej społeczności była produkcja wyrobów z brązu, które – zdaniem prowadzącego na terenie tej osady badania, prof. Makarowicza – zapewne wymieniano się na inne dobra. Jednak mieszkańcy osady uprawiali również rolę i hodowali zwierzęta⁹⁵¹.

W latach 2008-2010, podczas trzech sezonów ratowniczych badań archeologicznych w Górzycy, odkryto 35 grobów. Cmentarzysko jest wyjątkowe nie tylko ze względu na liczbę pochówków, ale też z powodu okrycia bardzo różnorodnych formy konstrukcji grobowych. Zdaniem większości badaczy mogą one świadczyć o różnym statusie społecznym pogrzebanych w nich zmarłych. Moim zdaniem, mogą też dowodzić mieszania się w tym okresie ludów różnych kultur. Część grobów miało formę kamiennych skrzyń, część wyłożono brukiem kamiennym. Archeolodzy znaleźli też obszerne domy zmarłych – konstrukcje kamiennie-drewniane, które odwzorowywały ówczesne domy mieszkalne. Co ciekawe, różny był też obrządek pogrzebowy. Zapewne w późniejszym okresie preferowano ciałopalenie. Zdaniem autorów cytowanego tu artykułu, na nekropoli spoczęła elita ówczesnej społeczności, którą archeolodzy określają mianem „arystokracji wojskowej”, na którą składała się mobilna grupa wojowników i ich rodzin. Cmentarzysko w Górzycy było zapewne miejscem pochówku kilku generacji rodzin. Pojęcie *arystokracja wojskowa* jest tu nieco mylące i wynika z dość dowolnym posługiwaniem się terminem „arystokracja”. Do jej powstawania dochodziło w monarchiach w skutek procesów feudalizacji państw, podziału władzy i własności w ramach rodzin władców. Tu oczywiście do takiego procesu jeszcze nie dochodziło. Użycie tu tego pojęcia przez autora sugerowałoby, że opisywanym społeczeństwie doszło do *wyodrębnienia* się elit w skutek jakiegoś niewyjaśnionego bliżej procesu. Słuszniej byłoby nazwać tę grupę „elitami władzy”. Ta była narzucana siłowo jednym grupom kulturowym przez inne.

Wśród darów grobowych odkryto dużą liczbę przedmiotów wykonanych z brązu – łącznie ponad 100 zabytków lub ich fragmentów. Są to głównie broń, narzędzia, ozdoby ciała lub stroju. Wśród nich jest najstarszy miecz odkryty na terenach dzisiejszej Polski znany z kontekstu grobowego, ale nie zabrakło sztyletów czy siekier⁹⁵². Archeolodzy znaleźli w czasie badań pozostałości darów pośmiertnych w postaci fragmentów naczyń ceramicznych i brązowej szpili. Pochówek nie zachował się najpewniej z powodu niesprzyjających właściwości gleby. Analogiczne pochówki znane są z innych regionów zajmowanych w trakcie epoki brązu przez społeczność kultury mogiłowej. W przeszłości zbliżone odkrycia, zdaniem wielu archeologów dowodziły, że były to ludy mobilne, o wojowniczym usposobieniu. Współcześnie, wraz ze wzrostem wiedzy dotyczącej kultury mogiłowej,

951 Por.: szz/ agt/ *3500 lat temu nad Wartą istniał zaawansowany warsztat odlewniczy*, PAP - Nauka w Polsce 22.01.2017; por. też: P. Makarowicz, *Szczepidło, osada metalurgów kultury mogiłowej nad Wartą*, Poznań 2016.

952 Por.: szz/ mki, *Cmentarzysko elity sprzed tysiącleci pod lupą naukowców*, PAP - Nauka w Polsce 28.02.2016.

odchodzi się od tak jednoznacznych interpretacji⁹⁵³.

Rozwój kultury Wietenberg⁹⁵⁴, która zajmowała teren Siedmiogrodu, przypada na lata 2200-1200 p.n.e. Ludność tej kultury zajmowała się głównie hodowlą, ale spore znaczenie miało również górnictwo i metalurgia oraz handel, co doprowadziło do znacznego wzbogacenia się części ludności (elitaryzm). Utrzymywano kontakty handlowe z obszarami położonymi nad Morzem Egejskim oraz z Bałkanami. Wśród osiedli kultury Wietenberg wyróżniają się położone w górach osady obronne fortyfikowane lub położone w miejscach o naturalnych walorach obronnych. Przypuszcza się, że były one zamieszkiwane przez arystokrację plemienną, tworzoną przez wojowników. Pojawia się tu pytanie o pochodzenie wojowników. Osadnictwo tej kultury tworzyły ludy kultury Vučedol-Zók i Coțofeni, czy jedna z nich niż narzuciła zwierzchnictwa drugiej? Jeśli tak, to mamy tu do czynienia z powstawaniem ośrodków prepaństwowych. Z obszarów zajętych przez kulturę Wietenberg znane jest także osadnictwo jaskiniowe. Być może wynikał to z czasowego ochłodzenia klimatu; powodem ponownego zasiedlenia jaskiń, (co uważam za mniej prawdopodobne) mogły być też najazdy plemion innych kultur. Cmentarzyska kultury Wietenberg są o wiele rzadziej spotykane niż pozostałości osad. Znajdowane na cmentarzyskach pochówki są ciałopalne, popielnicowe, ale spotyka się także pochówki w obrządku szkieletowym w obrębie osiedli. Ceramika jest bogato zdobiona ornamentem geometrycznym z wykorzystaniem spiral i kół współśrodkowych. Stosowano również inkrustację naczyń. Stosunkowo licznie występują skarby wyrobów brązowych. Charakterystyczną bronią spotykaną w inwentarzu kultury Wietenberg, wykonywaną z brązu, są miecze, rapiery pochodzenia egejskiego, a w inwentarzu występują także zdobione czekany, siekierki, topory, sztylety, a wśród innych wyrobów naramienniki z tarczkami spiralnymi, wyroby z drutu brązowego i różne ozdoby. Kultura Wietenberg zaniknęła, kiedy to na teren Siedmiogrodu zaczęła napierać ludność kultury Noua (lata 1300-1200 p.n.e.).

Kultura Otomani-Füzesabony⁹⁵⁵ rozwijała się w okresie od około 2150 do 1350 lat p.n.e. (daty kalibrowane) w dorzeczu Cisy, stopniowo obejmując tereny dzisiejszej zachodniej Rumunii, wschodniej Słowacji, północno-wschodnich Węgier, Ukrainy Zakarpackiej oraz południowo-wschodniej Polski. W Słowacji osadnictwo tej ludności grupowało się w Kotlinie Koszyckiej, a wzdłuż Hornadu przeniknęło aż na Spisz, nad górny Poprad. Jej ślady spotyka się także w okolicach Humennego i Bardejova. Obiekty tej kultury we wczesnej fazie nawiązywały do kultury hatwańskiej, w późniejszej, zwanej też klasyczną, do kultury Füzesabony. Graniczyła z ludnością kultury unietyckiej, kultury Nagyrév, kultury hatwańskiej oraz grupy Wieselburg. Najbardziej znanymi stanowiskami archeologicznymi, na których występują zabytki kultury Otomani, są Baryca koło Koszyc i Spišsky Štvrtok koło Lewoczyna Słowacji oraz Salaceaw Rumunii. Na obszar obecnej Polski ludność ta wypierana przez inne grupy kulturowe przeszła przez Karpaty⁹⁵⁶ i osiedliła się na Pogórzach w dorzeczu

953 Por.: szz/jjj/ w *Smoszewie powstała rekonstrukcja kurhanu*, PAP - Nauka w Polsce 09.11.2015.

954 Nazwa kultury Wietenberg pochodzi od eponimicznego stanowiska w miejscowości Wietenberg w Siedmiogrodzie. Jej genezę upatruje się w kulturach Vučedol-Zók i Coțofeni. Grupy ludności obu tych kultur miały się wymieszać, wskutek czego powstała nowa jednostka taksonomiczna, nazywana przez nas kulturą Wietenberg.

955 Nazwa kultury pochodzi od miejscowości, gdzie po raz pierwszy odkryto jej zespoły: Otomani w Rumunii i Füzesabony na Węgrzech.

956 Kotliną Karpacką otoczona z wszystkich stron pasmami górskimi jest obszarem, który w początkach

Dunajca, Wisłoki, Wisłoka i Sanu oddziaływać stąd dalej na północ. Pierwszą na ziemiach Polski osadę zakarpackiej kultury Otomani-Füzesabony odznaczającej się wyraźnymi wpływami śródziemnomorskimi, datowaną na okres 1650-1350 p.n.e. odkryto w Trzcinicy. Na początku września 2015 archeolodzy z Krakowa poinformowali o odkryciu najstarszego kamiennego muru otaczającego grodzisko tej kultury w Maszkowicach koło Łącka. Jest to najstarsza w dziejach budownictwa na ziemiach polskich konstrukcja kamienna datowana wstępnie między 1750 a 1690 rokiem p.n.e. Kultura Otomani-Füzesabony była swego rodzaju pośrednikiem w przekazywaniu impulsów kulturowych świata egejsko-anatolijskiego na północ. Wyróżniała się wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego, tworzyła wielkie kompleksy osadnicze o wyraźnej hierarchizacji, z centralnie położonymi grodami. Były one ufortyfikowane rowami i wałami, nawet o konstrukcji kamiennej (min. Otomani, Nižna Myšľa, Barca, Spišski Štvrťok, Čana, Rozhanovce, Trzcinica, Trepcza, nadto: Maszkowice – w aktualnych badaniach, StP). Niekiedy były zabudowane regularnie i planowo. Występują założenia obronne z akropolem, który zamieszkiwała arystokracja plemienna (Spišski Štvrťok). Znane są budowle świątynne (Salacea w Rumunii). Osady obronne były miejscem praktyk kultowych, które odbywały się w specjalnie wydzielonych miejscach.

Ludność tej kultury zamieszkiwała osady z centralnie położonym grodem i regularną zabudową, przebiegającą wzdłuż wcześniej wytyczonych, równolegle przebiegających ulic. Były to osady zamknięte na tellach oraz osady otwarte, tworzące kompleksy osadnicze. Główny gród „kompleksu” często pełnił funkcje obronne i oddzielony był od pozostałych fosą, a na szczycie znajdowały się domostwa zamieszkałe przez arystokrację plemienną. Przykładem takiego stanowiska może być Spišsky Štvrťok.

Grodom towarzyszyły osiedla otwarte. Wysoki poziom osiągnęła metalurgia brązu i złota, opierając się na miejscowych złożach rud metali. W osadach znajdowały się liczne warsztaty produkcyjne, a w osadach warownych gromadzono wielkie bogactwa w postaci biżuterii ze złota, brązu, bursztynu, paciorków z fajansu, okazałej broni, różnorodnych wyrobów z kości i rogu. Występowały liczne przedmioty pochodzące ze świata egejskiego oraz bałtycki bursztyn. Ceramika, doskonale wykonana pod względem technicznym, zdobiona była ornamentem guzowym, spiralnym i kanelowaniem. Wszystko to jest wymownym świadectwem wysokiego poziomu rozwoju, standardu życia i dojrzałości społeczeństwa, które twórczo przekształcało i wprowadzało w życie osiągnięcia cywilizacyjne świata egejskiego i mykeńskiego, a potem przekazywało innym społecznościom. Obok arystokracji wyodrębnioną warstwę tworzyli wojownicy. Mówi się o obecności niewolników. Ludność zajmowała się głównie uprawą ziemi, hodowlą, a także łowiectwem i rybołówstwem. Używano czterokołowych wozów o pełnych kołach. Dużą rolę odgrywał handel dalekosiężny, m.in. bałtyckim bursztynem.

Badania cmentarzysk przyniosły cenne informacje o zwyczajach pogrzebowych i wierzeniach religijnych. Wierzano w życie pozagrobowe. Początkowo dominował ciałopalny obrządek pogrzebowy, a potem rozpowszechnił się obrządek szkieletowy. Groby były bogato wyposażone w ceramikę, wyroby brązowe, złote i kościane, w importowane paciorki i kolie. Zmarłych układano w pozycji skurczonej,

epoki brązu był łącznikiem pomiędzy wielkimi cywilizacjami anatolijsko-bałkańskimi, a terenami nadbałtyckimi.

mężczyzn na prawym, a kobiety na lewym boku z twarzami na południe. Pozycja społeczna zmarłego znajdowała swe odbicie w jakości i ilości wyposażenia oraz lokalizacji grobu na cmentarzysku.

Na terenie Słowacji przebadano kilka wielkich cmentarzysk (Koszyce, Niżna Myśla, -Vcelince, Streda nad Bodrogiem). Na nekropoli w Niżnej Myśli odkryto ponad 700 grobów, czeka na odkrywców drugie, młodsze cmentarzysko. Kompleks osadniczo-cmentarny w -Niżnej Myśli to rewelacja klasy światowej. Dokonano tam wielu wspaniałych odkryć. Dla badań nad kulturą Otomani-Füzesabony w Polsce najważniejszym punktem odniesienia są tereny Słowacji. Pojawienie się tej kultury po północnej stronie Karpat było jednym z najwcześniejszych momentów bezpośrednich oddziaływań cywilizacji mykeńsko-anatolijskiej na ziemię polskie. Kultura Otomani-Füzesabony upadła w wyniku ekspansji kultur mogiłowych. Pod względem stopnia zaawansowania rozwoju kulturowego, społecznego i gospodarczego można ją porównać z cywilizacją środkowej epoki brązu w basenie Morza Egejskiego. Z biegiem czasu ludność kultury Otomani z obrządku ciałopalnego, praktykowanego we wczesnej fazie, zwróciła się ku pochówkom inhumacyjnym. Zmarli ułożeni byli w pozycji embrionalnej, mężczyźni na lewym boku, kobiety na prawym, z twarzami zwróconymi ku południu. W grobach składano ceramikę malowaną, występowały także przedmioty brązowe. Poświadczony jest kult kobiety: znaleziono gliniane idole z jej przedstawieniem. W Salacei odkryto również resztki świątyni ze ścianami ozdobionymi geometrycznym fryzem. Ludność tej kultury prezentowała bardzo wysoki poziom w dziedzinie obróbki metali, opartej na rodzimych złożach, o czym świadczą liczne znaleziska form odlewniczych oraz wyrobów złotych i srebrnych. Poświadczony były kontakty dalekosiężne z obszarami egejskim i z północą.

Na ziemiach polskich ślady kultury Otomani-Füzesabony znajdujemy zwłaszcza na osadach obronnych w Trzcinicy koło Jasła nad Wisłoką⁹⁵⁷ oraz w Maszkowicach koło Nowego Sącza nad Dunajcem. Ich czas: Trzcinica około 1900-1150 p.n.e.; Maszkowice około 1900-1450 p.n.e. Osada obronna w Maszkowicach była jednak użytkowana bardzo długo, bo przez blisko 2000 lat, czyli blisko do nowej ery. Jednak związek z kulturą OF mają nie tylko obronne osady w Trzcinicy i Maszkowicach, ale także zabytki na grodziskach koło Sanoka w Trepczy, nad Dunajcem na grodziskach w Chełmcu, Marcinkowicach i Zawadzie Lanckorońskiej, na cmentarzysku kultury pilińskiej w pobliskim Gwoźdźcu, a także – jak pisze M. Jaeger – na wielu osadach kultury mierzanowickiej w Małopolsce i luźne znaleziska na Polskim Niżu oraz na szlaku w kierunku Danii i krajów Skandynawskich. Stanowiska tej kultury odnaleziono na północno-wschodnich obrzeżach Kotliny Panońskiej. Graniczyła z ludnością kultury unietyckiej, kultury Nagyrév, kultury hatwańskiej oraz grupy Wieselburg. Charakterystycznym wytworem jest ceramika malowana. Efekt ten otrzymywano poprzez wykonanie ornamentu rytem, a następnie pomalowanie. Ludność zamieszkiwała osady z centralnie położonym grodem i regularną zabudową, przebiegającą wzdłuż wcześniej wytyczonych, równoległe

957 Grodzisko w Trzcinicy (pod Jasłem), to najstarsza forteca z epoki brązu na polskich ziemiach. Została założona około 2100 roku p.n.e., na niedostępnym wzgórzu nad rzeką Ropą. Ta obronna osada rozwijała się do 1350 roku p.n.e., a zamieszkiwał ją tajemniczy lud przybyły z południa, reprezentujący kulturę Otomani-Füzesabony. Por.: *Karpacka Troja - tajemnicze miejsce na polskiej ziemi*. [Najstarsza forteca z epoki brązu na polskich ziemiach. Skansen Archeologiczny Karpacka Troja | dodane 2016-07-01 (14:48)]; Wyroby ze złota datowane wstępnie na 1600-400 lat p.n.e. odkryto w okolicach Jasła. Na początku epoki brązu w Trzcinicy k. Jasła. Między 1650 a 1350 rokiem przed Chrystusem żyła tam ludność zakarpaska kultury Otomani-Füzesabony, kyc/ pz/ *Wyroby ze złota sprzed 3,5 – 2 tys. lat znaleziono w okolicach Jasła*, PAP – Nauka w Polsce 12.06.2015.

przebiegających ulic. Były to osady zamknięte na tellach oraz osady otwarte, tworzące kompleksy osadnicze. Główny gród „kompleksu” często pełnił funkcje obronne i oddzielony był od pozostałych fosą, a na szczycie znajdowały się domostwa zamieszkałe przez arystokrację plemienną. Dysponujemy więc pierwszym świadectwem struktur prepaństwowych. Prawdopodobnie ludność grodu należała do warstwy panującej. Mogli to być potomkowie tych, którzy podbili wcześniej zamieszkującą ten teren ludność. Przykładem takiego stanowiska może być Spišsky Štyrtok. Mieszkańcy zajmowali się nie tylko uprawą roli, ale również handlem (m.in. bursztynem) z ludami południa, w tym z ludnością kultury mykeńskiej. Związki z basenem Morza Śródziemnego widoczne są nie tylko w zaawansowanych pod względem inżynieryjnym umocnieniach, umiejętności wytopu brązu, południowych formach naczyń, ale również w wierzeniach, których częścią było składanie ofiar z ludzi. To kolejny dowód walk z sąsiadującymi z tymi społeczeństwami ludów o innej kulturze, a także powstawania struktury prepaństwowej. Z biegiem czasu ludność kultury Otomani z obrządku ciałałpalnego, praktykowanego we wczesnej fazie, zwróciła się ku pochówkom inhumacyjnym. Być może w wyniku najazdu cała ludność przyjęła z czasem obrządek pogrzebowy zdobywców. Zmarli ułożeni byli w pozycji embrionalnej, mężczyźni na lewym boku, kobiety na prawym, z twarzami zwróconymi ku południu. W grobach składano ceramikę malowaną, występowały także przedmioty brązowe. Poświadczony jest kult kobiety (znaleziono gliniane idole z jej przedstawieniem). W Salacei odkryto również resztki świątyni ze ścianami ozdobionymi geometrycznym fryzem. Ludność tej kultury prezentowała bardzo wysoki poziom w dziedzinie obróbki metali, opartej na rodzimych złożach, o czym świadczą liczne znaleziska form odlewniczych oraz wyrobów złotych i srebrnych. Poświadczane były kontakty dalekosiężne z obszarami egejskimi i z północą. Najbardziej znanymi stanowiskami archeologicznymi, na których występują zabytki kultury Otomani, są Baryca koło Koszyc i Spišsky Štyrtok koło Lewoczy na Słowacji oraz Salacea w Rumunii.

Na ślady kultury Otomani-Fuzesabony sprzed ponad 3,5 tys. lat temu natrafili polscy archeolodzy w Brzezówce k. Jasła (Podkarpackie). Istniało tam grodzisko zamieszkałe przez ludność, która przywędrowała zza Karpat. W latach 2000-1650 p.n.e. mieszkała w niej ludność grupy pleszowskiej kultury mierzanowickiej, pozostającej pod silnymi wpływami zakarpackimi. Z kolei między 1650 a 1350 rokiem p.n.e. żyła tam ludność zakarpacka kultury Otomani-Fuzesabony. Przybyła, więc na te tereny już po wybuchu Thery. Być może zmiany klimatyczne nim spowodowane doprowadziły do zaniku ludów poprzednich kultur, później w istniejącą lukę osadniczą wkroczyły kolejne ludy. Grodzisko w Brzezówce składało się z majdanu otoczonego wałem oraz podgrodzia; łącznie zajmowało ok. dwa hektary powierzchni. Nie wyklucza się tego, że mogło istnieć także drugie podgrodzie⁹⁵⁸. Jeśli informacja ta potwierdzi się możemy postawić hipotezę, że i w tym wypadku mamy do czynienia ze świadectwem powstawania organizacji prepaństwowej. Podobne grodzisko odkryto w latach 90. ubiegłego wieku w położonej niedaleko Trzciny, natomiast w czerwcu 2015 roku natrafiono na kolejne w Kowalowach w gminie Jasło.

Ślady ludów kultury Otomani-Füzesabony odkryli polscy archeolodzy⁹⁵⁹

958 Por.: kyc/ mhr/ *Kolejne grodziska sprzed 3,5 tys. lat odkryto koło Jasła*, PAP - Nauka w Polsce 23.08.2015.

959 Badania w Maszkowicach prowadzą od 2010 roku naukowcy z Instytutu Archeologii UJ, pod kierownictwem dr hab. Marcina Przybyły.

również na Górze Zyndrama w Maszkowicach (woj. małopolskie). Są to ślady ufortyfikowanej osady wzniesionej ok. 1750 r. p.n.e. To bardzo ważne odkrycie, gdyż do budowy obwarowań istniejącego tam grodu jego mieszkańcy wykorzystali kamienie. To pierwszy dowód istnienia takich konstrukcji odkryty na ziemiach Polski. Z całej Europy Środkowej znanych jest najwyżej kilkanaście tak wcześnie datowanych stanowisk, które posiadają mniej lub lepiej zachowane kamienne fortyfikacje, w tym czasie wykorzystanie kamienia jako surowca budowlanego jest bowiem typowe dla obszarów śródziemnomorskich. W umiarkowanej strefie Europy, aż do średniowiecza, umocnienia wznoszono z zasady z drewna i gliny. Zaskakuje rozmach ówczesnych budowniczych. Wierzchołek naturalnego wzgórza ścięto, tworząc wypłaszczenie o powierzchni 0,5 ha. Z pozyskanych w ten sposób ton gliny na łagodnym wschodnim i północnym stoku góry zbudowany został taras, który dodatkowo jeszcze poszerzył przestrzeń osady. Mur wykonano z dużych, półmetrowych bloków piaskowca spojonych gliną. Dzięki badaniom geofizycznym wiemy, że ciągnął się on na długości około 120-140 m, otaczając całe osiedle od wschodu i północy. Niewątpliwie oprócz pełnienia funkcji muru oporowego, utrudniał on również dostęp do osiedla potencjalnym napastnikom. Lico muru oporowego, w przeciwieństwie do wnętrza muru, nie zostało ono zbudowane z nieregularnych brył piaskowca, lecz z potężnych dopasowanych do siebie bloków, o długości często sięgającej 1 metra. Część z nich jest regularnie obrobiona w kształt sześcioboków. Pierwotna wysokość fasady fortyfikacji mogła sięgać 2,7 m. Zaawansowana konstrukcja była bardzo dobrze przemyślana. Zastosowano np. długie kamienie "klamry", które spajały fortyfikację, łącząc lico z wnętrzem muru. Na stoku, w odległości około 5 metrów od lica muru, system obronny był dodatkowo wzmocniony głębokim na około 1,5 m wąskim rowem o trójkątnym przekroju. Szczęście uśmiechnęło się do archeologów, gdyż udało się im odkryć również pozostałości bramy wejściowej. Ma ona postać wąskiego, blisko półtorametrowego korytarza, przecinającego mur i wiodącego w górę poprzez nasyp gliny, w stronę wnętrza osady. Ściany tego przejścia wzmocnione zostały dużymi płytami piaskowcowymi „zakotwiczonymi” w najniższych warstwach kamieni tworzących mur oporowy. Wiek założenia osady w Maszkowicach archeolodzy szacują na między 1750 i 1690 rokiem p.n.e. na podstawie analiz radiowęglowych – przebadano szczątki organiczne towarzyszące konstrukcjom. Archeolodzy biorą pod uwagę możliwość, że zastosowana technika budowy obwarowań pochodzi z basenu Morza Śródziemnego. Brak jest podobnych struktur z terenu Niemiec, Rumunii lub Węgier z tego okresu, najbliższe podobieństwa w rozwiązaniach architektonicznych wskazać można w osadzie położonej na półwyspie Istria w północnej Chorwacji. Na ten kierunek kontaktów, przynajmniej części mieszkańców prahistorycznej „Góry Zyndrama”, wskazywał już fragment stylizowanej figurki ludzkiej – tzw. idola wiołowego, odkryty przez nas wcześniej. Ten rodzaj statuetek produkowany był masowo w mykeńskiej Grecji oraz na obszarach północnobalkańskich. Styl wykonywania ceramiki zmieniał się w trakcie istnienia osady zgodnie z trendami panującymi wówczas na Węgrzech, jednak mur wokół grodu jest obcy kulturowo także dla obszaru Kotliny Karpackiej. Grupa ta liczyła maksymalnie 200 osób i mieszkała w ok. 20 domach ulokowanych wzdłuż umocnień. Podczas gdy mur okalający górę był wykonany w obcy kulturowo sposób, domostwa znajdujące się w jego wnętrzu nie różniły się niczym od tych znanych z tego okresu na obszarze Europy Środkowej. Wewnątrz obwarowań wzniesiono około dwudziestu domów, na planie prostokąta o wielkości ok. 6 do ok. 10 m. długości i pomimo tych stosunkowo niewielkich rozmiarów podzielone były na izby. Typowa konstrukcja wsparta była na

czterech słupach nośnych. Pomędzy nimi umieszczono plecionkę, którą oblepiono grubo gliną. Dachy zapewne były przykryte słomą lub trziną. Część domów posiada dwie fazy istnienia. Budynki starszej fazy noszą ślady zniszczenia na skutek pożaru. W narożnikach domu przechowywano zboże (zachowały się fragmenty dużych naczyń i całych ziaren), a w centralnej części - paleniska (tam odkryto odpadki w postaci plew i części zastawy stołowej - np. kubków i dzbanków) oraz nasiona dzikich roślin. Wśród cennych przedmiotów, odkrytych przez uczonych, są stosunkowo duży paciorek z bursztynu bałtyckiego i kilka brązowych przedmiotów, w tym dobrze zachowana szpila do spinania płaszcza. Wszystkie te obiekty pochodzą sprzed 3700-3500 lat i zostały znalezione w obrębie dwóch nakładających się na siebie domów: starszego z XVIII-XVII stulecia p.n.e. i młodszego z XVII-XVI w. p.n.e. Oba domy od pozostałych odkrytych w Maszkowicach budynków odróżniają większe rozmiary oraz obecność kamiennych podwalin pod ich ścianami. Wskazywałoby to na to, że domostwo to należało do swego rodzaju przywódcy osadników. Badania wykazały, że mieszkańcy osady uprawiali pszenicę płaskurkę – rodzaj zboża podobny do pszenicy durum, popularnej do dziś w strefie Morza Śródziemnego. Znacznie mniejszą rolę odgrywała uprawa jęczmienia – zapewne było to zboże pastewne, wykorzystywane jako pokarm dla zwierząt. Ponadto analizy wykazały, że mieszkańcy osady zbierali owoce poziomek i tarniny. Z czasem kolejne techniki były przez mieszkańców osady zapominane i porzucane. Niecałe sto lat po wzniesieniu muru ten zaczął się rozsypywać i walić. Archeolodzy odkryli ślady odbudowy, ale była to "prowizorka bez ładu i składu". – w ocenie kierującego badaniami tej osady, dr hab. Przybyły, po kilku pokoleniach zanikły dawne umiejętności mieszkańców osady. Osada opustoszała po ponad dwustu latach⁹⁶⁰.

Obejmująca obszar dorzecza górnej Cisy kultura Suci de Sus⁹⁶¹ powstała na bazie kultury Otomani, której stanowiła kontynuację. Po części rozwijała się ona na wspólnym terytorium z kulturą pilińską. Kultura ta rozwijała się w stosunkowo krótkim okresie. Datuje się ją na lata 1300–1200 p.n.e. Swoim zasięgiem obejmowała obszar dorzecza górnej Cisy w północno-zachodniej Rumuni, północno-wschodnich Węgrzech oraz na Ukrainie Zakarpackiej. Elementy inwentarza tej kultury spotyka się w Siedmiogrodzie, gdzie rozwijała się grupa Berkesz-Demecser. Osadnictwo kultury Suci de Sus miało charakter otwarty. Zamieszkiwano głównie osady tellowe charakteryzujące się zwartą zabudową. Nie istnieją żadne dowody poświadczające, że osiedla te były w jakiś sposób fortyfikowane. Obrządek pogrzebowy kultury Suci de Sus był ciałopalny. Zmarłych chowano w popielnicach wkładanych do jam wykopanych w ziemi. Były to zazwyczaj groby płaskie, to znaczy nie wznoszono nad nimi żadnych nasypów, chociaż zdarzały się od tego wyjątki. Groby te tworzyły w większych skupieniach cmentarzyska. Wyjątkowym stanowiskiem jest cmentarzysko położone w miejscowości Lăpuș w okręgu Marmarosz. Na stanowisko to składa się kilkadziesiąt kurhanów o średnicach od 20 do 100 metrów, wysokich na 5 metrów. Pod nasypami odkryto groby ciałopalne, bezpopielnicowe, w których

960 Por.: szz/ mrt/ Archeolodzy odkryli monumentalne konstrukcje kamienne w Karpatach, PAP - Nauka w Polsce 03.09.2015; por. też: *Odkryto „polskie Mykeny” w Maszkowicach*, PAP Nauka w Polsce; *Wiemy coraz więcej o twórcach najstarszego kamiennego muru w Polsce*, PAP - Nauka w Polsce 03.07.2016; Beata Kołodziej (PAP). *Cenne odkrycia w prehistorycznej osadzie na Górze Zyndrama*, PAP| dodane 2016-08-12 (19:03); *Wyjątkowy dom sprzed blisko 4 tys. lat odkryto w Maszkowicach*, PAP - Nauka w Polsce; Szymon Zdziebłowski; Kim byli twórcy najstarszego kamiennego muru w Polsce? PAP Nauka w Polsce, 3 LIPCA 2016; Szymon Zdziebłowski, *Osada sprzed ponad 3,5 tys. odkryta w Maszkowicach była silnie ufortyfikowana*, PAP Nauka w Polsce 20.08.2017.

961 Znana także jako kultura Felsőszöcs lub kultura Felsőszöcs-Stanowo.

szczątki rozsypano po wykopanej jamie. Wyposażone były w dużą liczbę naczyń oraz wyrobów metalowych, zarówno brązowych jak i żelaznych. Przedmioty te trudno jest przyporządkować do jednej kultury, jednak na podstawie bogatej dekoracji i formy naczyń cmentarzysko w Lăpuș uważa się za stanowisko należące do kultury Suciu de Sus. Formy ceramiczne charakterystyczne dla inwentarza kultury Suciu de Sus to między innymi głębokie misy, wazy, naczynia sitowate, duże garnki, kubki i gliniane piecyki przenośne. Charakterystyczna jest również dekoracja naczyń. Ornament był głęboko ryty, niekiedy wycinany, a następnie wypełniany białą inkrustacją. Wśród motywów zdobniczych występują będące efektem podłoża kultury Otomani spirale i ornament krzywoliniowy, a także wynikające z wpływów kultury Wietenberg trójkąty i inne znaki, jakby wycięte na powierzchni naczynia. W omawianej jednostce taksonomicznej występowały również skarby, z których znamy wyroby brązowe. Były to czekany i naramienniki z tarczami spiralnymi.

W tym miejscu warto zastanowić się nad panującą wśród wielu historyków, a wyrażoną np. przez Jana Chochorowskiego w *Wielkiej historii Świata* opinią, że: *w ciągu pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e., na terenach Kotliny Karpackiej w znacznym stopniu został zaadoptowany i przetworzony model cywilizacyjny zaczerpnięty z wzorców anatolijsko-bałkańskich. Dotyczyło to technologii brązu, a przede wszystkim struktur gospodarczych i osadniczych*⁹⁶². Moim zdaniem zamiast określenia *został zaadoptowany* powinniśmy użyć określenia, że na obszary te przybyły ludy kultur rolniczych z terenów anatolijsko-bałkańskich. Powinniśmy też dodać, że ich ekspansja nie miała przebiegu wyłącznie pokojowego oraz to, że na skutek kolejnych zmian klimatycznych i spowodowanych nimi wędrówek ludów rozwój przybyłych ludów nie był jednokierunkowy, że doszło na tym obszarze do długotrwałego regresu.

Kultura grobów zrębowych⁹⁶³ (ros. Срубная культура) rozwijała się w latach 1800 – 1300 p.n.e. Dawniej wyróżniano jeszcze fazę młodszą tej jednostki kulturowej datowaną na XIV – VIII wiek p.n.e., zaś obecnie poszczególne grupy związane z tym okresem określa się mianem odrębnych kultur postzrębowych (kultura chwalińska, kultura biełozierska). Jednak na niektórych obszarach grupy ludności związane z kulturą grobów zrębowych przetrwały dłużej, wypierając pod koniec drugiego tysiąclecia p.n.e. ludność kultury abaszewskiej⁹⁶⁴. Kultura grobów zrębowych, rozprzestrzeniając się w kierunku zachodnim, objęła wtedy swoim zasięgiem oprócz obszarów nadwołżańskich także stepy dońskie, nadazowskie, dolne Podnieprze, a także tereny nad dolnym Dniestrem. Od XVI/XV wieku p.n.e. W zachodniej strefie swojego oddziaływania współistniała z kulturą sabatinowską. Ukształtowaniu się tej kultury w XVIII wieku p.n.e. towarzyszyło zerwanie z metalurgicznymi ośrodkami północnokaukaskimi. Powstała ona na stepach nadwołżańskich, skąd zaczęła się rozprzestrzeniać w kierunku zachodnim. Jej pojawienie się miało miejsce w czasie

962 J. Chochorowski, *Společnosti epoki brázu i wczesnej epoki želaza...*, s. 391-392.

963 Jej nazwa pochodzi od charakterystycznej formy pochówku wewnątrz komór zbudowanych z pali drewnianych ułożonych na zręb.

964 Powstawała w wyniku ekspansji koczowniczych ludów kultury stepowej, penetrującej obszary europejskiego lasostepu w górnym dorzeczu Donu. W pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. ludność ta przybyła na obszar dorzecza rzek Sury i Swiagi, zajęty dotąd przez ludy kultury bałanowskiej. Jej ekspansja wiązała się zapewne z poszukiwaniem rud metali, bowiem ludność tej kultury przejęła miejsca związane z ludnością reprezentującą horyzont sejmińsko-turbiński. Charakter tej ekspansji poświadcza znalezisko z kurhanu z miejscowości Pepkino w rejonie górno-marijskim, gdzie odkryto zbiorową mogiłę 27 wojowników, w których kościach tkwiły groty strzał. Z czasem ludność kultury abaszewskiej została zepchnięta na prawobrzeżną część Powołża.

zniszczenia dawnych twierdz znajdujących się w miejscowościach Livencovka i Karatajevo, należących do ludności kultury ceramiki wielowaleczkowej, co wskazuje na niepokojowy (wojowniczy) charakter ludności zrębowej. Niektórzy badacze wiążą kulturę grobów zrębowych z Kimmerami. Twórcami kultury grobów zrębowych była ludność prowadząca koczowniczy tryb życia, w typie pasterskim. Jednakże z biegiem czasu wypracowano system pełniejszej eksploatacji środowiska, polegający na hodowli (głównie bydła rogatego i koni, w mniejszym stopniu także owiec), w formie sezonowego wypasu wielkich stad, przy jednoczesnej adaptacji gospodarki rolniczej do warunków środowiska stepowego. Znaleźiska licznych sierpów brązowych potwierdzają uprawianie zbóż, co pozwalało na gromadzenie zapasów paszy na zimę. Stosowano system przemienno-odłogowy, znano również sprzężaj. Zapewne zmienił się także charakter hodowli z mięsnego na mięsno-mleczny. Bardzo poważnie rozwinęła się metalurgia brązowa, bazująca na surowcu kaukaskim i pochodzącym najprawdopodobniej z Kotliny Karpackiej. Natrafiono także na ślady miejscowego wydobywania miedzi na obszarze Zagłębia Donieckiego.

Osadnictwo kultury grobów zrębowych było bardzo zagęszczone. Najprawdopodobniej poprawa warunków klimatycznych sprzyjała rozwojowi gospodarki, co wpłynęło na zwiększenie ówczesnej populacji. Wzdłuż większych i małych rzek w tym okresie powstawały tysiące małych osiedli. Osady były na ogół otwarte. Domy lokowano wzdłuż linii brzegowej rzek, z wejściami w usytuowanych w stronę wody. Na peryferiach lokowano obiekty gospodarcze. W obrębie osad spotyka się pracownie metalurgiczne, ze wszystkimi charakterystycznymi dla nich zabytkami, a zwłaszcza z ogromną ilością form odlewniczych. W budownictwie stosowano najczęściej konstrukcję słupową. Zmarłych chowano w obrządku szkieletowym, w grobach kurhanowych o podłużnym lub okrągłym kształcie. Pod kopcem znajdowały się komory grobowe zbudowane z belek drewnianych ułożonych w konstrukcji zrębowej. Komory te przykrywano stropem lub dwuspadowym dachem. Znane są także wyjątkowe przypadki złożenia zmarłych w komorach wykonanych z płyt kamiennych. Ciało układano w pozycji skurczonej na boku, z głową skierowaną ku wschodowi. W inwentarzach grobowych występują wyroby brązowe oraz starannie wykonane naczynia, bogato zdobione ornamentem geometrycznym. Pojawiają się groby jeźdźców-wojowników zaopatrzonych w broń i fragmenty uprzęży końskiej, a także groby odlewników-metalurgów, z formami i przyrządami odlewniczymi. Ceramika miała ubogi asortyment form, w którym przeważały zdecydowanie misy i garnki. Ornament jest przeważnie geometryczny, występuje on jednak nie na wszystkich naczyniach. Spotyka się także na naczyniach znaki ceramiczne takie jak krzyże i swastyki. Interesującym odkryciem są ryte znaki znajdujące się pod wylewami (górną krawędź) naczyń, które niektórzy badacze interpretują jako rodzaj pisma klinowego, co wskazywałoby na kontakty ze światem bliskowschodnim. Wytwory brązowe znane są zarówno ze źródeł broni i ozdób, jak i form odlewniczych, w których powstawały. Należy do nich głównie broń: sztylety, miecze, topory ze zwisającym obuchem, siekiery z tuleją, a także narzędzia: sierpy, duże i szerokie noże (kosy) oraz ozdoby. Znaczącą rolę w religii i kultach ludności kultury grobów zrębowych odgrywał ogień i kult ognia. Spotyka się ślady miejsc, w których wielokrotnie wzniesiono ogień, najprawdopodobniej w celach kultowych (żołnicy); a może to po prostu wynik ochłodzenia klimatu?! Charakterystyczne dla omawianej jednostki taksonomicznej są także trzyny, czyli ofiary niekrywawe, takie jak: kości, rozbijane naczynia, napoje będące pozostałościami z uczt odbywających się po śmierci jakiejś osoby.

Zanik kultury grobów zrębowych wiąże się z pogorszeniem warunków klimatycznych i przyrodniczych na wschodnioeuropejskim stepie. Pojawiająca się hipoteza, jakoby na jej powstanie miało wpływ długotrwałe i intensywnym użytkowaniem tych terenów jest bardzo wątpliwa. Zarówno wcześniej, jak i później społeczeństwa dostosowywały się do istniejącego środowiska. Ich populacja uzależniona była od zasobów środowiska, rzeczywiście jego nadmierna eksploatacja i wzrost demograficzny mogły wpływać na ruchy ludności, myślę jednak, że jeśli chodzi o zanik jakiejś formy kultury, to był on wynikiem zmian klimatycznych oraz najazdów innych ludów. Na bazie omawianej kultury jeszcze w XVI wieku p.n.e. W zachodniej strefie jej występowania rozwinęła się kultura sabatinowska, a następnie około XIII wieku p.n.e. kultura biełozierska. Ponadto w strefie wschodniej powstała kultura chwalińska. Około 1100 lat p.n.e. późne grupy ludności zrębowej doprowadziły do przesunięcia się kultury abaszewskiej w kierunku dorzecza Wiatki i Wołgi.

Wspomniana powyżej kultura wielowaleczkowa rozwijała się w latach 2100/2000 – 1750 p.n.e. na leśno-stepowych terenach między Donem a Prutem. Do powstanie tej kultury doszło w wyniku presji jaką wywierała kultura Sintašta-Arkaim na obszar europejskiego lasostepu znajdujące się wcześniej w środowisku kultury grobów katakumbowych. W wyniku owej presji (może najazdów) doszło do powstania uprzywilejowanej grupy arystokracji, używającej lekkich wozów o zaprzęgu konnym. Część badaczy używa tu określenia *arystokracja plemienna*, moim zdaniem mamy tu do czynienia z utworzeniem się struktury państwa. Gospodarka ludów ceramiki wielowaleczkowej oparta była na hodowli w typie pasterskim, jednak z czasem coraz większą rolę zaczynało odgrywać rolnictwo, rozwinięte było także rybołówstwo. W hodowli dominowało bydło rogate, następnie owce lub kozy, rzadziej świny. Dużą rolę odgrywały także konie, wykorzystywane w zaprzęgach oraz do jazdy wierzchem. Na stanowiskach tej kultury znajdowano też wiele kości psów. Zamieszkiwano w osadach, które jednak (zwłaszcza w początkowym okresie) wykorzystywane były przez stosunkowo krótki czas. W budownictwie występują jamy ziemiankowe oraz domy naziemne ze ścianami wylepionymi gliną.

Kultura Noua⁹⁶⁵ rozwijała się w latach 1300 – 1200 p.n.e. W dorzeczu Dunaju i Dniestru; w ciągu XIII w. p.n.e. rozprzestrzeniła się także w Mołdawii i Siedmiogrodzie. Nazwa pochodzi od miejscowości Noua w Rumunii. Ludność tej kultury zajmowała się hodowlą, głównie bydła rogatego. Zamieszkiwała osiedla otwarte, na terenie, których odnaleziono spore pokłady spalenizny, pozostałości miejsc kultowych (tzw. zolniki). Odnaleziono niewiele przedmiotów metalowych związanych z tą kulturą, jednak bardzo rozwinięta była obróbka kości i kamienia. Zmarłych chowano głównie w obrządku grzebalnym: szkieletowym, pojawiały się też pojedyncze groby ciałopalne. Kres kultury Noua nastąpił w związku z ekspansją kultury gawskiej (Gava) ku wschodowi

Powstanie kultury sabatinowskiej⁹⁶⁶ było wynikiem procesów rozgrywających się w obrębie kultury grobów zrębowych. Rozwinęła się ona na bazie ludności kultury ceramiki wielowaleczkowej, przy silnej presji ze strony kultury zrębowej oraz

965 Nazwa pochodzi od miejscowości Nuoa w Rumunii.

966 Jej nazwa pochodzi od miejscowości Sabatinovka na Ukrainie, gdzie przebadano stanowisko archeologiczne, przynależne do tej kultury.

w sytuacji odcięcia przez nią od surowców kaukaskich, co zmusiło ją do kontaktów ze światem siedmiogrodzikiem. Kultura sabatinowska rozwijała się według lat kalibrowanych w latach około 1600/1500 – 1200 p.n.e. Powstała w zachodniej części obszarów stepowych między Dnieprem a dolnym Dunajem, skąd rozprzestrzeniła się w kierunku wschodnim po dorzecze Bohu. W okresie rozwoju kultury sabatinowskiej miało miejsce znaczne polepszenie warunków klimatycznych. Przełożyło się to na ogromne znaczenie upraw rolniczych w omawianej jednostce. Przeważały zboża, o czym świadczą duże ilości znalezisk sierpów brązowych. Duże znaczenie miała również hodowla zwierząt, polegająca na wypasaniu stad w dużej odległości od osad i trzymaniu ich w specjalnych zagrodach. Najprawdopodobniej przechowywano też paszę dla zwierząt, co umożliwiło uniezależnienie produkcji hodowlanej od zmienności pór roku. Prowadzenie gospodarki rolniczej wpłynęło na znaczne ustabilizowanie osadnictwa. Pomiędzy dolnym Dunajem a Bohem odkryto około siedmuset osiedli, z których niektóre osiągały wielkie rozmiary. Osady kultury sabatinowskiej lokowane były zarówno w dolinach rzek, jak i w głębi obszarów stepowych. Wokół głównych osad, silnie zabudowanych, o charakterze protomiejskim, rozwinięta była sieć mniejszych osiedli, związanych z wypasem zwierząt. Budowano kamienne, kamienno-ziemne i glinobite, wielopiętrowe budynki. Na jeden budynek składało się kilka izb, osiągały one dość znaczne rozmiary, a charakterystyczną i często występującą formą były apsydy. W ceramice omawianej jednostki kulturowej charakterystyczne były ucha sięgające wysoko ponad krawędź wylewu. Wśród naczyń zachowały się także przypadki wykonanych z surowców organicznych mis (drewno, kora drzewna). Niezwykle rozwinięta była metalurgia i odlewnictwo, uzależnione od surowców siedmiogrodzkich, jednak niezależne w formach wytworów, które znamy z ich znalezisk oraz licznych form odlewniczych. Liczne są sztylety, przypominające kształtem te z kultury grobów zrębowych, siekierki z tulejką, sierpy, groty włócznie i oszczepów, brzytwy, szpilki, bransolety, czy wisioriki. Od XIII wieku p.n.e. zaczął nasilać się proces wysychania pastwisk stepowych, co między XIII a VII wiekiem p.n.e. doprowadziło do przesunięcia się granicy obszarów półpustynnych o 200 kilometrów na północ. Wywołało to znaczne problemy gospodarcze i zmusiło część ludności do poszukiwania nowych siedzib. Przypuszcza się, że wraz z innymi ludami, ludność kultury sabatinowskiej wzięła udział w wędrówce Ludów Morza i wywędrowała w kierunku Azji Mniejszej. Pozostała jej część wzięła udział w kształtowaniu się kultury biełozierskiej.

Kultura nordyjska znana jest głównie ze znalezisk praktycznie nierozłożonych szczątków ludzkich, a także z petroglifów występujących w południowej Skandynawii. Ziemie te były wówczas użytkowane przez ludność kultury ceramiki sznurowej i kulturę grobów jednostkowych. To właśnie na ich bazie doszło do wykształcenia się tej nowej jednostki kulturowej. Nie potrafimy odtworzyć procesu tej zmiany. Rozwój kultury nordyjskiej datowany jest na lata 2200–400 p.n.e. Swoim zasięgiem obejmowała teren północnych Niemiec, Danii, południowej Skandynawii i Gotlandii oraz innych wysp południowej części basenu Morza Bałtyckiego. Osadnictwo kultury nordyjskiej już od I okresu epoki brązu wiąże się z osadami, na których występują tak zwane długie domy w konstrukcji słupowej. W okresie II i III brązu wewnątrz tych budynków mamy do czynienia z wydzieleniem trzech stref. Aż po pierwszą połowę III okresu epoki brązu zmarłych chowano na ogół w trumnach wykonywanych z drewnianej kłody (najczęściej dębowej), w których ciało zmarłego kładziono w pozycji *na wznak*. Trumnę obstawiano kamieniami, czasem nakrywano nasypem kamiennym, po czym usypywano kurhan. Kurhany na ogół tworzyły cmentarzyska,

na które składało się kilkanaście lub więcej kopców. Zmarli byli ubrani w odświętny strój z ozdobami brązowymi. W grobach tych, w pierwszym okresie, spotyka się wiele wyrobów kamiennych. Jest ich jednak z czasem coraz mniej, są zastępowane przez przedmioty z brązu. W okresie starszej i środkowej epoki brązu obrządek pogrzebowy (oraz jego wyposażenie) był bardzo zbliżony do obrządku grup zachodniej kultury mogiłowej. W III okresie epoki brązu zaczęło rozpowszechniać się w kulturze nordyjskiej ciało palenie. Początkowo spalone szczątki zmarłych składano do wnętrza drewnianej trumny lub rozsypywano w podłużnej jamie grobowej, takiej jak w przypadku pochówków szkieletowych. Wyposażenie najstarszych grobów ciało palnych jest podobne do wyposażenia grobów szkieletowych (głównie wyroby metalowe). Ceramika kultury nordyjskiej jest słabo rozwinięta od strony technicznej. Wśród naczyń spotyka się formy jajowate, beczułkowate lub o esowatym profilu. Niektóre zaopatrzone są w ucha. Bardzo rzadko występuje na nich ornamentyka, niekiedy tylko zdobione były dołkami palcowymi lub nakłuciami.

Na obszarze zajmowanym przez kulturę nordyjską wytworzył się ważny ośrodek produkcji odlewniczej. Korzystano głównie z importowanego surowca brązowego. Ośrodek ten czerpiąc wzory stylistyczne z kultur naddunajskich, wytworzył własny, oryginalny styl w produkcji metalurgicznej, charakteryzujący się bogactwem ornamentyki, w której przeważają spirale, linie i pasma faliste, a także koła współśrodkowe. W inwentarzu wyrobów metalowych występują (głównie w grobach) siekiery, noże, sztylety, liczne ozdoby, szpile, zapinki, tarczki i guzy brązowe, później też miecze i groty oszczepów, często zdobione na tulei. Bardzo ciekawymi wyrobami metalurgicznymi są lury, czyli występujące zawsze w parach instrumenty muzyczne, a także hełmy brązowe z długimi, zawijanymi rogami oraz broń służąca najprawdopodobniej do odprawiania różnego rodzaju ceremoniałów. Spuścizną kultury nordyjskiej są także skarby, z których najśłynniejszy jest skarb z miejscowości Uickso⁹⁶⁷. Wśród wyrobów krzemiennych odkryto noże, groty oszczepów, grociki strzał i sztylety. Wykonane one są z miejscowego krzemienia kredowego. Niektóre z przedmiotów wykonanych z tego surowca imitują wyroby brązowe. Część grobów zakładano na wilgotnym, torfiastym podłożu, przez co zachowały się one w doskonałym stanie (niekiedy nawet ciało zmarłego nie uległo rozkładowi). Dzięki odkryciom tych grobów posiadamy dużą wiedzę na temat ubioru ludności kultury nordyjskiej w starszym i środkowym okresie epoki brązu. Mężczyźni nosili stroje składające się z krótkiej szaty dochodzącej do kolan, pelerynki i czapki, którą nakrywano głowę. Kobiety natomiast nosiły bluzki z rękawami i albo długie spódnice sięgające do ziemi, albo krótkie spódniczki. Odzież wykonana była z tkaniny wełnianej, a obuwie i niektóre części odzieży ze skóry. Szata męska, jak i kobieca była przepasana pasem, ozdobianym dużymi tarczkami brązowymi. Kobiety, (a czasami także mężczyźni), nosiły na rękach i ramionach bransolety i naramienniki brązowe. Na szyjach noszono naszyjniki z pręta albo blachy brązowej, a szaty spinano na piersi dwuczęściowymi zapinkami brązowymi. Z południowej Skandynawii znanych jest kilka przypadków występowania rytów naskalnych. Przedstawiają one dość często łodzie (niestety nie wiemy jak naprawdę wyglądały łodzie kultury nordyjskiej), swego rodzaju rytuały, którym oddawała się ludność, procesje falliczne, symbole solarne, wojowników na koniach, a także wojowników w trakcie walki oraz przeróżne niezidentyfikowane czynności. Istnieje przypadek rytu przedstawiającego kobiety pchające Słońce, jednak na ogół kobiety bardzo rzadko

967 Por.: Wikipedia, hasło: *Kultura nordyjska*.

występują na rytach kultury nordyjskiej⁹⁶⁸. Z kultury nordyjskiej pochodzi także słynny wózek z Trundholm, będący najprawdopodobniej przedstawieniem bóstwa solarnego, a być może także bóstwa płodności. Do kultury tej zaliczamy również sanktuarium bagienne odkryte w Berlin-Spandau. Składano tu bagienne depozyty, będące darami dla bóstw. Sanktuarium to funkcjonowało przynajmniej 100 lat.

Datowana na XVII i XVI w. p.n.e. Kultura iwieńska⁹⁶⁹ rozwijała się na terenie ziemi chełmińskiej, południowej części Pomorza Gdańskiego, Kujaw i Pałuk oraz wschodniej Wielkopolski, na podłożu istniejącej wcześniej tzw. grupy Dobre, która uformowała się na Kujawach na samym początku epoki brązu. Zespół zjawisk określany mianem kultury iwieńskiej spotyka się na terenie ziemi chełmińskiej, południowej części Pomorza Gdańskiego, Kujaw i Pałuk oraz wschodniej Wielkopolski. W okresie trwania kultury iwieńskiej na kulturowej mapie ziem dzisiejszej Polski mamy do czynienia z wczesnobrązową kulturą Polski północnej: grupą płońską (kultura grabsko-śmiardowska), na terenie Polski południowo-wschodniej z kulturą mierzanowicką, zaś na obszarze Polski południowo-zachodniej występował zespół zjawisk kulturowych określanych mianem kultury unietyckiej w klasycznej formie rozwoju. Ceramika iwieńska w zależności od przeznaczenia miała formę starannie wykończonych cienkościennych naczyń o gładkiej powierzchni oraz barwie ciemnobrunatnej. Gлина przeznaczona do produkcji tych naczyń zawierała domieszkę kwarcu i miki. W przypadku dużych naczyń zasobowych (powyżej 30 cm wysokości) o grubych ścianach, stosowano glinę z domieszką grubego tłuczni. Do przewodnich form ceramicznych tej kultury należą tzw. naczynia dzwonowate zdobione jednym, rzadziej dwoma poziomymi pasmami potrójnych lub poczwórnych żłobków oraz tzw. naczynia tulipanowate, na których umieszczany był taki sam ornament; wyjątki stanowią naczynia, na których zamiast ornamentu żłobkowatego pojawia się ornament żeberkowy. Inwentarz krzemienisty w tej kulturze reprezentowany jest skromnie. Przewodnie formy to groty oszczepów i grociki strzał oraz drobne narzędzia. Wyroby kościane spotyka się równie rzadko: znamy szpile z czworoboczną, płaską, przekłutą główką oraz fragmenty igieł kościanych. Na stanowisku w Biskupinie (województwo kujawsko-pomorskie, w powiecie żnińskim, gmina Gąsawa) odnaleziono ząbkowane narzędzia z łopatką bydlęcej. Wyroby metalowe przypisywane kulturze iwieńskiej w znacznej mierze pochodzą ze skarbów lub znalezisk luźnych. Przeważają skarby złożone z kilku przedmiotów (2-3), znamy jednak skarby liczniejsze np. skarb z Wąsacza (woj. zachodniopomorskie), zawierający 67 rozmaitych elementów, w tym kilka wykonanych z bursztynu, a nawet ze złota. Przedmioty brązowe są to głównie siekierki typu unietyckiego, z podniesionym brzegiem, płaskie siekierki z wąskim korpusem i zaokrąglonym obuchem. Sztylety reprezentują typ unietycki z szerokim zaokrąglonym ostrzem o wąskiej łukowatej nasadzie rękojeści z 8-11 pseudonitami. Z ozdób najliczniejsze są lite naramienniki, w przekroju okrągłe lub prawie czworoboczne ze zwężającymi się końcami, często zdobione poprzecznymi żłobkami. Inwentarz ozdób uzupełniany jest przez zausznice, grube pierścienie wykonane z drutu brązowego. Rzadko spotykane są natomiast szpile brązowe, które można podzielić na trzy typy: z główką

968 Ryty z miejscowości Tanumshede znajdują się na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Inne wybrane miejscowości, z których znamy petroglify to Häljesta, Västmanland i Brastad (wszystkie ze Szwecji).

969 Kultura ta została wyodrębniona przez Józefa Kostrzewskiego w latach trzydziestych XX w. Nazwa pochodzi od eponimicznego cmentarzyska w Iwnie (woj. kujawsko-pomorskie w powiecie nakielskim, gmina Kcynia). Kultura ta została wydzielona na podstawie materiału wydobytego z tego właśnie cmentarzyska. Charakterystyczne według badacza było współwystępowanie dwóch elementów: tzw. naczyń dzwonowatych i tzw. naczyń tulipanowatych.

kapturkowatą lub stożkowatą, rozklepaną i zawiniętą do środka. Obecny stan badań dotyczący osad kultury iwieńskiej przedstawia się nad wyraz skromnie; w zasadzie przebadano jedynie stanowisko w Biskupinie (województwo kujawsko-pomorskie, w powiecie żnińskim, gmina Gąsawa). Na małym wzgórzu morenowym przebadano niewielki rów, miejscami podwójny. Na dnie owego rowu i w jego promieniu natrafiono na ślady palenisk w postaci przepalonych kamieni i węgla drzewnych oraz fragmenty naczyń. Cmentarzyska umieszczano na pagórkach morenowych w pobliżu wody – Wietrzychowice (gm. Izbica Kujawska, pow. włocławski, woj. kujawsko-pomorskie). Potwierdzone są także wkopy w nasypy grobowców kujawskich. Dominował płaski pochówek szkieletowy w obstawach kamiennych bądź bez nich. Wyposażenie zmarłych ograniczało się głównie do 1 – 2, maksymalnie 5 – 6 naczyń glinianych. W grobach znajdowane były również paciorki z kości muszli i bursztynu. W kulturze iwieńskiej funkcjonował model gospodarki oparty na rolnictwie i hodowli. Stanowiska kultury iwieńskiej występują zazwyczaj na żyznych glebach kujawskich i nadwiślańskich. Na niewielkim wzgórzu w Biskupinie (województwo kujawsko-pomorskie, w powiecie żnińskim, gmina Gąsawa) odkryto ślady wąskiego rowu, okalającego przestrzeń o powierzchni 39 arów. Konstrukcja ta interpretowana jest jako kraal – zagroda otoczona rowem dla bydła. W palenisku przy rowie odnaleziono kości zwierząt hodowanych – bydła rogatego, świni, konia i psa, zwierząt dzikich – tura, jelenia, sarny i dużą ilość łusek i ości ryb – płoci, okoni, karpia i uklei oraz muszlę szczeżui. Oznacza to, że w gospodarce tej kultury wykorzystywano wszystkie dostępne metody pozyskiwania żywności. Zanik kultury iwieńskiej związany był z rozszerzającym się horyzontem zjawisk kulturowych, wiązanych z kulturą trzciniecką.

Kultura Strzyżowska (dawniej określana mianem strzyżowska grupa ceramiki sznurowej)⁹⁷⁰ występowała w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. we wschodniej części Wyżyny Lubelskiej. Ludność tej kultury zamieszkiwała w niewielkich otwartych osadach, czasami też zakładała krótkotrwałe obozowiska, przeważnie na obszarach lessowych, lub cyplach wysokich teras rzecznych. Budowano głównie drewniane naziemne budowle zrębowe, ze ścianami oklejonymi gliną, ziemianki i szałas oraz spichlerze do przechowywania zboża. Czasami wewnątrz domostw znajdowały się paleniska. Gospodarka ludów tej kultury opierała się na hodowli bydła, kóz, owiec, trzody chlewnej, koni, gęsi i psów. Praktykowano także łowiectwo, rybołówstwo i zbieractwo. Dochodziło także do wymiany z sąsiednimi kulturami, o czym świadczą dość liczne importy. Pojawiające się hipotezy o dobrze rozwiniętym handlu są co najmniej wątpliwe. W tym okresie na tym obszarze nie było jeszcze jednolitego środka płatniczego. Pojawiające się na stanowiskach archeologicznych m.in. muszle znad Morza Śródziemnego lub Czarnego, a nawet fragmentów tkanin dowodzi kontaktów międzykulturowych, jakiejś wymiany, trudno jednak mówić już o handlu. Przedmiotem wymiany mógł być m.in. bursztyn, nie był on jednak środkiem płatniczym.

Pochówki, o obrządku szkieletowym lokowano na terenie osad, lub cmentarzysk. Ciała układano najczęściej na wznak w grobach płaskich, jamowych, owalnych lub prostokątnych. Zmarłego wyposażano w ozdoby z muszli, fajansu lub miedzi, a także w wyroby krzemienne, kościane i ceramiczne. Strzyżowianie, jako pierwsi wprowadzili do rytuału dokładanie do grobów zmarłych dorosłych szczątków dzieci. Najpewniej szczątki pochodziły z ekshumacji po śmierci dorosłych kuzynów.

970 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 68.

Gdy umierały kolejne osoby z rodziny, wykopywano szczątki dzieci i chowano razem. Nie wiemy, jaka była geneza i jaki był powód wprowadzenia tego rytuału. Być może czyniono to po to, by podkreślić powiązania rodzinne. Zwyczaj ten wskazuje na to, że ludność kultury strzyżowskiej miała dużą świadomość śmierci i przywiązywała wagę do obrzędów grzebalnych. Skoro członków rodziny chowano koło siebie, groby musiały być widoczne na powierzchni, a więc pewnie i pielęgnowane przez rodzinę. Strzyżowianie to najstarsza jak dotąd grupa w Polsce, u której stwierdzono takie obrzędy. Ten sam obyczaj pojawił się w kulturze gockiej dwa tysiące lat później, tam masowo do grobów trafiały szczątki innych zmarłych⁹⁷¹. Pewne ślady kultury strzyżowskiej dostrzegamy w następującej po niej kulturze trzcinieckiej.

Od około 1800 roku p.n.e, a według ostatnich ustaleń dla kultury trzcinieckiej, około 1700 roku p.n.e. do 1200 roku p.n.e. dla pozostałych kręgów kulturowych, na rozległym obszarze: od dorzecza środkowej Warty na zachodzie, poprzez dorzecze górnej i środkowej Wisły, aż po środkowe dorzecze Dniepru na wschodzie i dorzecze górnego Dniestru na południowym wschodzie zaczęła się formować grupa blisko ze sobą spokrewnionych kultur określanych jako kompleks Trzciniec-Komarów-Sośnica. Kultury te powstały na podstawie wcześniejszych zespołów wczesnobrązowych o tradycjach ceramiki sznurowej. W procesie ich formowania się i dalszego rozwoju, pewną rolę odegrały wpływy południowe, głównie zakarpackie, reprezentowane przez wpływy kultury madziarowskiej i Otomani na kulturę trzciniecką, a kultury costisa i być może Monteoru na komarowską. Wpływy te być może przyczyniły się do silniejszego zróżnicowania w całym zespole. W młodszych okresach (II-III OEB) wysunięta na zachód kultura trzciniecka dostała się pod wpływy kultury pilińskiej i kultury przedłużyckiej wchodzącej w krąg kultur mogiłowych, natomiast kultura komarowska znalazła się w zasięgu oddziaływań kultury Noua. Kultury zaliczane do tego zespołu posiadały bardzo wiele cech wspólnych. Jest to zwłaszcza widoczne w najbardziej powszechnych formach ceramiki i motywach zdobniczych. Do II OEB utrzymuje się pewna wspólnota, natomiast później losy poszczególnych kultur potoczyły się własnymi torami. Kultura trzciniecka stała się podstawą rozwoju wschodniej części kultury łużyckiej, kultura komarowska została wchłonięta przez kulturę holihradzką, genetycznie zawiązaną z terenami górnego Pocisia i Siedmiogrodu. Natomiast najdalej na wschód wysunięta część zamieniła się w kulturę czarnoleską. Osiedla ich były z reguły sporych rozmiarów (na lepszych glebach) i tak np. 10-15 gospodarstw w kultury sośnickiej (np. w Pustince nad Dnieprem odkryto 12 takich zagród).

Kultura Trzciniecka⁹⁷² rozwijała się na terenach centralnej, południowej i wschodniej Polski (Kujawy, Małopolska, Mazowsze, Podlasie), sięgając ku wschodowi poza Bug na teren Wołynia i być może także na zachodnie Polesie.

971 Por.: *Znaleziono szczątki dziecięcych rączek*, www.pl/wydarzenia/polska/znaleziono-szczatki. o wstrząsającym odkryciu napisała gazeta.pl. Chodzi o badania archeologiczne w Rogalinie koło Hrubieszowa. Jesienią 2008 r.

972 Kultura trzciniecka wydzielona została przez Włodzimierza Antoniewicza, który nadał jej początkowo nazwę „kultura ceramiki pasmowej”. Nazwa kultury trzcinieckiej pochodzi od miejscowości Trzciniec pod Opolem Lubelskim (woj. lubelskie), gdzie dokonano pierwszych odkryć, wprowadził ją do literatury, jako pierwszy, Józef Kostrzewski w 1930 roku. Pierwszego monograficznego opracowania kultury trzcinieckiej dokonał Aleksander Gardawski (1959 r.). Ze względu na złożoność zjawiska obejmującego również kulturę komarowską i kulturę sośnicką w literaturze mówi się o Trzcinieckim Kręgu Kulturowym. [Por.: J. Miśkiewicz, *Kultura trzciniecka*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, pod red. W. Hensla, t. 3: *Wczesna epoka brązu*, pod red. Aleksandra Gardawskiego i Jana Kowalczyka, Wrocław 1978, por. też: Wikipedia, hasło: *Kultura trzciniecka*.

Najbardziej prawdopodobną i funkcjonującą do dziś teorią genezy kultury trzcinieckiej było wydzielenie jej z szerszego kręgu kulturowego trzciniecko-komarowsko-sośnickiego (Jan Dąbrowski) na podstawie form kulturowych. Wyróżnia się trzy grupy kulturę trzcinieckiej: łubieńską (Kujawy, środkowa Warta), opatowską (lessy Małopolski), lubelską (tereny między Wisłą a Bugiem) oraz grupę mazowiecko-podlaską. W drugiej fazie tej kultury (Ib) znaczące były wpływy kultury madziarowskiej, wietrzowskiej, Otomani oraz mogliłowej. Ponadto na terenie Kujaw na kulturę trzciniecką oddziaływała również kultura pucharów dzwonowatych 2 i 3. Chronologia charakterystycznych dla kultury trzcinieckiej form zależna jest od miejsca ich występowania. Za początek zjawisk związanych z kulturą trzciniecką przyjmuje się XX/XIX wiek p.n.e. Na Mazowszu brak jest pewnych wskaźników chronologicznych, ale przyjmuje się za początek pierwszą połowę BA2– BA3. Pełny rozwój to okres od 1500 do 1300 roku p.n.e. Zanik stanowisk kultury trzcinieckiej jest następstwem przeobrażeń kulturowo-społecznych, w wyniku, których wyodrębniono na wschodzie fazę łódzką trzciniecko-łużycką, a następnie łużycką. Na Wołyniu i Podnieprzu wydzielono kulturę biełogrudowską. Według podziału chronologicznego A. Kempistego (1978) wydziela się trzy fazy kultury trzcinieckiej: Ia (1900/1850 p.n.e. – 1300 p.n.e.), Ib (1300 – 1100 p.n.e.), II (1100 – 1000 p.n.e.). Na charakter form kulturowych niewątpliwie wpływ miały kultury późnosnurowe (kultura mierzanowicka, kultura strzyżowska, kultura iwieńska oraz kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej). W okresie swojego największego rozkwitu zjawiska wydzielonej kultury trzcinieckiej występowały na terenach górnej i środkowej Wisły, górnej Warty i górnej Noteci, aż po dorzecze Bugu i Narwi. Na przełomie starszej i środkowej epoki brązu stanowiska archeologiczne kultury trzcinieckiej sąsiadowały ze stanowiskami kultur: przedłużyckiej od zachodu, wschodniotrzcinieckiej i komarowskiej od wschodu, Otomani, madziarowskiej oraz pilińskiej od południa.

Podstawową formą ceramiki są ciemnobrunatne lub ceglane naczynia, lepiące ręcznie o esowatym profilu i kształcie tulipanowatym ze zgrubioną i facetowaną krawędzią (pojemnik gliniany związany z chowem zwierząt oraz uprawą zbóż). Rzadziej spotyka się naczynia wazowate o cylindrycznej szyi, misy półkoliste czy stożkowate, pucharki na pustej nóżce oraz różnego rodzaju dzbanki i kubki. Charakterystyczne jest zgrubienie i ścięcie skośne brzegu naczynia. Powierzchnia naczyń ma najczęściej barwę brunatną, jest silnie wygładzona i pokryta siateczką spękań, ornament pokrywa górną część naczynia i stanowią go plastyczne listwy poziome oraz pionowe żłobki i listwy. Spotyka się też dekorowanie linią falistą, a także ornamentem guzowym, niekiedy nawet o wielobocznie uformowanym brzuscu. Ornament ten może być wynikiem starszych oddziaływań ze strony kultury otomani, bądź przedłużyckiej/wczesnej łużyckiej. Najcenniejszym znaleziskiem jest waza na pustej nóżce z pięcioma wypchanymi zwisającymi guzami z Łubnej (woj. łódzkie). Dominował inwentarz kamienny i krzemienisty. Narzędzia wytwarzane były techniką łupania i gładzenia (drapacze, noże, sierpy, rozcieracze, grociki, toporki, siekierki, wióry). Występował także inwentarz z wytworów organicznych (zawieszki z muszli, szpile i szydła kościane). Mniej licznie reprezentowane są wyroby brązowe, a z rzadka pojawiają się małe przedmioty złote i srebrne. Wyroby brązowe spotyka się najczęściej w skarbach (m.in. Dratów, woj. lubelskie, Stawiszce, woj. świętokrzyskie, Rawa Mazowiecka, woj. łódzkie). niezbyt często wchodziły one w skład wyposażenia grobowego, wyjątkowo spotyka się je na stanowiskach o innym charakterze. Wyróżnia się wyroby brązowe: bransolety spiralne, wielozwojowe, naramienniki i pierścionki z tarczkami, oraz siekierki i groty oszczepów. Unikatowym

odkryciem jest diadem z cienkiej blachy brązowej (skarb z Dratowa, woj. lubelskie). Do wyjątków należą narzędzia czy militaria metalowe. Większość wyrobów miała przeniknąć na obszar kultury trzcinieckiej z terenu kultury pilińskiej bądź przedłużyckiej.

Osadnictwo kultury trzcinieckiej jest słabo rozpoznane i występowało głównie w południowej Polsce (płaskowyże lessowe). Charakteryzowało się osadami długotrwałymi głównie otwartymi, małej i średniej wielkości. Charakterystyczne obiekty osadnicze to jamy w kształcie koła o przekroju trapezowatym lub gruszkowatym o głębokości od 60 do 200 cm. W jamach znajdowały się: kawałki potłuczonej ceramiki, węgle drzewne, wisiorki oraz wyroby krzemienne. Występowały, też ziemianki owalne, koliste z przedsionkiem. Największą i najlepiej zachowaną osadą jest osada w Złotej Pińczowskiej (woj. świętokrzyskie) – obszar 400 arów. Ważniejsze osady kultury trzcinieckiej: Więclawice (woj. świętokrzyskie), Goszyce (woj. małopolskie), Bondyż (woj. lubelskie). Wielohektarowy kompleks osadniczy kultury trzcinieckiej został niedawno odkryty w Polesiu pod Łowiczem. Ludność trudniła się głównie hodowlą zwierząt (szczątki kostne rogacizny), uprawą roli (szczątki zbóż, ślady orki), łowiectwem (szczątki kostne jeleni, dzików), zbieractwem (nagromadzenia muszli i skorup żółwi) i rybołówstwem. W zależności od warunków lokalnych przeważał model rolniczo-hodowlany (wyżyny lessowe) lub hodowlano-łowiecko-rolniczy (leśne tereny niżowe). Na lessach zakładano osady otwarte, z terenów niżowych znamy obozowiska zakładany na piaszczystych wydmach. Obrządek pogrzebowy ludów kultury trzcinieckiej charakteryzował się wysokim zróżnicowaniem (inhumacja i kremacja). We wczesnym okresie rozwoju występowały głównie groby szkieletowe płaskie pojedyncze lub zbiorowe (ponad 25 osobników). (Wolica Nowa, woj. łódzkie), w których nie dostrzega się zasad ułożenia szkieletów w grobie. W późnej fazie kultury występowały także groby ciałopalne jamowe oraz popielnicowe (pod wpływem kultur wschodniokarpackich oraz mogiłowych). Wyróżnia się groby szkieletowe pod kurhanami (Łubna-Jakusy, woj. łódzkie), ciałopalne płaskie (Wolica Nowa, woj. łódzkie), ciałopalne pod kurhanami (Guciów, woj. lubelskie znane zwłaszcza z zachodnich peryferii kultury trzcinieckiej. Uważa się je za młodsze, być może powstałe pod wpływem oddziaływań kręgu mogiłowego). Groby wyposażano w ceramikę, wyroby krzemienne i z rzadka w wyroby brązowe lub złote – najczęściej ozdoby. Spotyka się też pochówki z częściowym nadpaleniem zwłok.

Na terenie Wołynia i prawobrzeżnej części środkowego podnieprza wyróżniana jest Kultura wschodniotrzcinińska. Ludność jej zajmowała się hodowlą zwierząt i uprawą ziemi, zamieszkiwała osiedla otwarte, w których natrafia się na jamy, paleniska i pozostałości domostw półziemiankowych. Funkcjonował obrządek birtualny zarówno podkurhanowych jak i w postaci grobów płaskich. Ceramika tej kultury to naczynia o esowatym profilu, smukłe, rzadziej szerokootworowe, zdobione ornamentem rytym, stempelkowym lub listwami plastycznymi poniżej brzegu. Spotyka się krzemienne narzędzia (m.in. sierpy) i grociki strzał a także nieliczne wyroby brązowe, jak siekierki z piętką czy z brzegami, szpile, naramienniki z tarczkami. Na obszar tej kultury dotarła ludność kultury Noua, co pozwala stwierdzić jej istnienie jeszcze w III OEB.

Kultura sośnicka⁹⁷³ lokalizowana jest głównie na lewobrzeżu środkowego

973 Trzciniecko-komarowsko-sośnicki zespół kulturowy, który rozwijał się w latach 1900/1800 a 1200/1100

Dniepru, w dorzeczu Desny i Sejmu. Sięgała też na prawobrzeże Dniepru, do Prypeci i na północ od tej rzeki. Tryb życia, osiedla i obrządek pogrzebowy taki jak w wschodniotrzcinieckiej, naczynia podobne jak w pozostałych kulturach kompleksu, z tym, że dominują naczynia esowate o smukłym profilu. Natomiast ornament posiada inną specyfikę: znamy sznurowy, stempelkowy, kreszczkowy, oraz wykonany wiórem krzemiennym, na który nawinięto sznur - tzw. ornament drutu kolczastego. W przeciwieństwie do pozostałych kultur kompleksu, gdzie ornament występuje głównie w górnej części naczynia, tutaj pojawia się on na całej jego powierzchni. Brak dobrych datowników metalowych utrudnia periodyzację tej jednostki. Do wydzielenia się kultury przedłużyckiej doszło w wyniku naporu ludności kultur mogiłowych na osiadłą ludność wczesnej epoki brązu. Kultura ta rozwijała się w latach 1550 – 1200 p.n.e. Zaliczana jest do kręgu kultur mogiłowych i kultur pól popielnicowych. Charakteryzuje się szkieletowym i ciałopalnym obrządkiem pogrzebowym i usypywaniem nad grobami kurhanów. Niektórzy, spośród badaczy uważają, że ludność owej kultury można przypisać do grupy śląsko-wielkopolskiej kultury mogiłowej. Ludność kultury przedłużyckiej, została wyparta bądź zasymilowała się z ludnością kultury łużyckiej. Wywodziła się z dorzecza Dunaju, z czasem rozprzestrzeniła się również w dorzeczu Odry i Wisły, występowała na terenie Saksonii, Łużyc, Moraw, Śląska, Wielkopolski, Małopolski, Kujaw i Pomorza Zachodniego.

W ceramice kultury przedłużyckiej do form przewodnich zaliczana jest ceramika chropowata z odciskami tekstylnymi oraz ceramika guzowata. Choć nie znaleziono jak dotąd form odlewniczych, przedmioty brązowe są bardzo częstym znaleziskiem na stanowiskach tej kultury. Licznie występują szpile brązowe, których można wydzielić kilkanaście typów m.in. o główce wrzecionowatej, kulistej, tarczowatej, tulejkowatej, czopowatej. Szpile mają długość nieraz kilkudziesięciu centymetrów. Znajdowane są też inne przedmioty takie jak miecze, sztylety, toporki i brzytwy oraz różnorodne ozdoby: naramienniki brązowe, bransolety mankietowate.

We wczesnej fazie tej kultury nie występowało stałe osadnictwo, co wynikało z koczowniczego trybu życia tego społeczeństwa. Ludność zamieszkiwała w lekkich obozowiskach z przenośnymi konstrukcjami szalasowymi na glebach lekkich, często wydmach. W fazie klasycznej doszło do stabilizacji osadnictwa, jednak na terenie Polski nie odnotowano jak dotąd żadnej stałej osady.

Ludność kultury przedłużyckiej we wczesnej fazie kultury praktykowała szkieletowy obrządek kurhanowy. Kurhan składał się z jądra kamiennego oraz pierścieni z kamieni na obwodzie nasypu. Zmarły wyposażony był w przedmioty brązowe, głównie w szpile i bransolety, groty włóczni i strzał. Rzadko spotykano w grobach wyroby kamienne w postaci: grocików strzał, buław oraz toporów. W późnej fazie rozwoju zaczynają się pojawiać groby ciałopalne, co zapewne jest powiązane z szerzeniem się nowych wierzeń pozagrobowych charakterystycznych dla kultur pól popielnicowych. Spalone szczątki składane były początkowo w grobie jamowym, później w popielnicy lub też w trumnie drewnianej. Przedmioty w grobach

p.n.e. W strefie leśnej środkowowschodniej Europy. Zajmował obszar od środkowego dorzecza Warty na zachodzie po środkowe dorzecze Dniepru na wschodzie i dorzecze górnego Dniepru na południowym wschodzie. Ludy tej kultury zamieszkiwały w otwartych osiedlach o różnym charakterze – stałe, sezonowe oraz krótkotrwałe obozowiska. Gospodarka była zróżnicowana, regionalnie przeważała w niej hodowla lub uprawa roli. Zróżnicowany był także obrządek pogrzebowy – szkieletowy i ciałopalny, groby płaskie i kurhanowe o różnych formach.

ciałopalnych były podobne jak w grobach szkieletowych. Występowały także groby płaskie. Groby tego typu zawierały przeważnie pochówek szkieletowy. W ich wnętrzach znajdowały się konstrukcje kamienne, budowane na planie prostokąta, w których składano zwłoki. Nieraz konstrukcje te były znacznych rozmiarów, jak np. w Kleszczewie o wym. 8 x 2 m.

Widoczna jest przewaga pasterstwa, charakterystyczna dla całego kręgu kultur mogiłowych. Metalurgia była dobrze rozwinięta. Dostrzegamy też ślady zróżnicowania społecznego (na podstawie pochówków), być może doszło już do ukształtowania się podziału na grupę panujących i poddanych, nie można wykluczyć istnienia jakiejś formy niewolnictwa. Około 1500 p.n.e. W dorzeczu Wisły zaczęły powstawać pierwsze osady tzw. kultury łużyckiej, ogarniającej zwolna całe Pomorze słowiańskie. Nosicielami tej kultury byli zapewne Wenetowie, napływający tu z południowego zachodu (Łużyce, Turyngia)⁹⁷⁴.

Kultura Komarowska wykształciła się na obszarze Podola, Podkarpacia i pld. części Wołynia. W jej uformowaniu się duży wpływ miały kultury Costisa i Monteoru, widoczny szczególnie wyraźnie w niektórych grupach lokalnych, jak np. w grupie białopotockiej, której materiały są bardzo zbliżone do typowych dla kultury costisa. W III OEB pojawia się na tym terenie kultura Noua, a ostateczny zanik kultury komarowskiej wyznacza ukształtowanie się pod wpływem kultury gava i kultury holihradzkiej. Ludność kultury komarowskiej zajmowała się uprawą ziemi, hodowlą bydła, świń, owiec i konia. Istniały stałe osiedla zakładane na terasach nadzalewowych, gdzie budowano budowle naziemne i ziemianki wyposażone w palenisko. Rozwinięta była produkcja ceramiczna, obróbka krzemienia, rogu i kości. Poświadczona jest obróbka drewna i tkactwo. Obrządek pogrzebowy był najczęściej kurhanowy, birtualny. W grobach szkieletowych zmarły ułożony był na wznak, lub skurczony na boku. W kurhanach w obrządku szkieletowym spotyka się często paleniska. Niekiedy szczątki zmarłego noszą ślady nadpalenia lub częściowego spalenia. W przypadku ciałopalnego obrządku szczątki zmarłego umieszczano w jamie, popielnicy, bądź też spotykamy warstwę spalonego stosu, nad którą usypano kurhan. Zdarza się występowanie w jednym kurhanie kilku pochówków. Oprócz kurhanów znamy płaskie groby szkieletowe, w grupie białopotockiej występują pochówki w obstawach kamiennych, gdzie jednego lub dwóch zmarłych układano w pozycji wyprostowanej bądź skurczonej. Inwentarz pochówków stanowiły naczynia, wyroby krzemienne, brązowe, a czasem złote. Ceramika tej jednostki jest zróżnicowana pod względem formy i zdobiona ornamentem rytym i żłobkowanym. Spotyka się naczynia o esowatym profilu a nawet tulipanowate, wazy o dwóch uchach wystających ponad krawędź naczynia, oraz różne odmiany mis i kubków. Wyroby metalowe tej jednostki to importy, głównie z węgiersko-siedmiogrodzkiego okręgu metalurgicznego.

Kultura Glasinac (1800-200 r. p.n.e.) to kultura występująca na terenie północnych Bałkanów. Ludność tej kultury zajmowała się głównie pasterstwem zwierząt na terenach górzystych i czasami uprawą ziemi. Zmarli grzebani byli w kurhanach. Pochówki szkieletów były często bogato wyposażone w broń (najczęściej krótkie trójkątne sztylety), narzędzia i ozdoby. Charakterystyczne jest występowanie w grobach tej kultury elementów charakterystycznych dla kultur środkowej Europy jak i kręgu śródziemnomorskiego np. spinanie odzieży za pomocą

974 Por.: G. Labuda, dz. cyt., s. 39.

szpil (Europa Środkowa) i zapinek (kultury śródziemnomorskie).

Kultura Gáva została wydzielona na początku XX wieku na Słowacji. Głównym kryterium wydzielenia była charakterystyczna ceramika ze stożkowatymi guzkami wokół brzusca i ornamentem sznurowym opasającym szyjkę naczynia. Co ciekawe, istnieją bardzo duże podobieństwa pomiędzy typowymi naczyniami kultury Gáva a wazami typu Villanova z Italii. Niektórzy badacze tej kultury uważają, iż w początkach młodszej epoki brązu na teren północnej Italii oprócz grup ludności środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych przeniknęły też grupy ludności kultury Gáva. Kultura Gáva datowana jest na okres Hallstatt A, gdzie na terenach nadcisańskich wraz z banatem i zachodnią częścią Siedmiogrodu utrzymały się najdłuższej tradycje kultury Otomani, a następnie rozwijały się ludności kultur lokalnych (Suciu de Sus, Cuceni), które były bezpośrednią podstawą w procesie formowania się nowej jednostki kulturowej, jaką jest kultura Gáva. Zanik znalezisk związanych z kulturą Gáva przypada na okres Hallstatt B i wiąże się z najazdami koczowniczych ludów wywodzących się ze stepów nadczarnomorskich – Kimmerów. Na obszary nadcisańskie migruje ludność, której przypisujemy utworzenie kultury Mezocsat, powiązana ze strefą wschodnioeuropejską. Ludność kultury Gáva od zachodu sąsiadowała z ludnością kultury mogiłowej a od wschodu z ludnością kultury Noua. Osadnictwo ludności kultury Gáva pojawiło się we wschodniej Słowacji i przenikało na północ dolinami rzek Ondavy, Topli i Torysy aż do Karpat. Poprzez przełęcz Dukielską ludność kultury Gáva przedostała się na północną część Karpat, gdzie w okolicach Krosna utworzyła się słabo dotąd rozpoznana enklawa tej kultury (Wietrzno), a jej elementy uchwytnie są w środowisku kultury łużyckiej w okolicach Krakowa (Nowa Huta) nad górną Wisłą, gdzie tworzą też nie w pełni dotąd rozpoznane zgrupowanie. Pojedyncze naczynia typowe dla omawianej kultury znane jest z okolic Ostródy. Uczeni uważają też, że oddziaływania grup ludności kultury Gáva wywarły pewien wpływ na wczesną fazę grupy tarnobrzeskiej. Po opanowaniu Siedmiogrodu ludność kultury Gáva przeniknęła poprzez Karpaty na teren górnego i częściowo środkowego Podniestrza, gdzie uformowała się kultura holihradzka. Oddziaływania ze strony kultury Gáva przenikały też poprzez Karpaty Wschodnie na teren Mołdawii.

Ludność kultury Gáva zamieszkiwała osiedla otwarte, a na terenach wyżynnych, w Siedmiogrodzie i na Słowacji wznoszono grody. W środowisku kultury Gáva rozwinął się bardzo poważny ośrodek odlewnictwa brązowego, oparty na złożach miedzi z Siedmiogrodu i wschodnich Węgier. Pozyskiwano też nad górną Cisą złoto, a na terenie Siedmiogrodu eksploatowano łatwo dostępne złoża soli kamiennej. Rozwój metalurgii, wydobywania soli i rozwinięty handel doprowadziły do znacznego bogactwa części ludności, zwłaszcza na terenie Siedmiogrodu, skąd znamy wielkie gromadne znaleziska wyrobów brązowych, liczące po kilkaset przedmiotów i dochodzące do kilkuset kilogramów wagi (np. skarb wyrobów brązowych z Ajud waży 760 kg). Największy ze skarbów siedmiogrodzkich, zespół wyrobów znalezionych w Uioara składa się z 5812 różnych przedmiotów i waży około 1100 kg. Zmarłych składano w płaskich grobach popielnicowych. W stosunku do dużej liczby znanych osad dysponujemy małą liczbą cmentarzysk, które grupują się raczej nad Cisą w północno-wschodnich Węgrzech. Być może znaczna część ludności kultury Gáva stosowała taki obrządek pogrzebowy, który obecnie nie jest dla nas uchwytne za pomocą metod archeologicznych.

Nazwa kręgu kultur pól popielnicowych pochodzi od urn (popielnic), w których składano zwłoki po ciałopaleniu. Pierwszą powstałą grupą tego kręgu jest kultura pilińska. Uformowała się ona na obszarze północno-wschodnich Węgier i południowo-wschodniej i środkowej Słowacji, w okresie brązu B2 (1500 – 1350 lat p.n.e.), według podziału chronologicznego, dokonanego przez Paula Reineckeego. Zdaniem słowackiego badacza, Vaclava Furmanka, jej początków należy jednak szukać już w okresie brązu B1 (1700 – 1500 lat p.n.e.). Kultury pól popielnicowych rozprzestrzeniały się następnie w stronę zachodnią i północno-zachodnią. Ich rozwój miał charakter ewolucyjny, chociaż są od tego wyjątki, takie jak na przykład podgrupa głubczycka grupy śląskiej kultury łużyckiej. Zachodzące przemiany objęły cały szereg dziedzin życia ówczesnych społeczności. Wiązały się one z powrotem do stabilizacji osadnictwa po okresie panowania tradycji mogiłowych, a także ze zmianą form pochówków. Był to okres ogromnej unifikacji kulturowej w środkowej i zachodniej Europie. Wśród kręgu kultur pól popielnicowych wyróżnia się wiele jednostek taksonomicznych zajmujących łącznie ogromne połacie Europy. Na zachodzie sięgają one Katalonii i południowej Francji oraz dorzecza środkowego Renu i południowej Anglii, na południu Austrii i Węgier, na wschodzie łuku Karpat i zachodniej Ukrainy oraz Białorusi, zaś na północy obszaru północnych Niemiec, gdzie rozwijała się kultura nordyjska. Wśród grup i kultur omawianego kręgu występują takie jednostki jak: kultura pilińska – północno-wschodnie Węgry i południowo-wschodnia oraz środkowa Słowacja; kultura łużycka – Polska z wyjątkiem Mazur oraz przyległe obszary Słowacji, Moraw, Czech, Brandenburgii, Ukrainy i Białorusi; francusko-katałńska kultura pól popielnicowych – Katalonia i południowo-wschodnia Francja; kultura Deverel-Rimbury – południowa Anglia; południowoniemiecka kultura pól popielnicowych – górne dorzecze Dunaju i Renu; północnotyrolska kultura pól popielnicowych (kultura Hötting) – doliny rzek północnego Tyrolu; środkowodunajska kultura pól popielnicowych – południowe Morawy, Dolna Austria, południowo-zachodnia Słowacja, zachodnie Węgry oraz tereny w dorzeczu Drawy i Sawy; dolnoreńska kultura pól popielnicowych – dorzecze dolnego Renu; a także kultury, które jedynie częściowo reprezentują model charakterystyczny dla innych grup omawianego kręgu: kultura knowiska – obszar Kotliny Czeskiej; kultura milawecka – południowe i południowo-zachodnie Czechy; kultura unstrucka (kultura Waltersleben) – Turyngia; grupa Helmsdorf – wschodnie i północne przedpole gór Harz. W jednostkach taksonomicznych kręgu kultur pól popielnicowych dominującą rolę odgrywała uprawa ziemi, przy dużym jednak znaczeniu stacjonarnej hodowli. Formy gospodarki były elastyczne. Znano orkę sprzężającą, częste były tak zwane uprawy ogrodowe. W środkowej Europie zaczęto kolonizować i wykorzystywać gospodarczo tereny dotąd niewykorzystywane przez człowieka, co przyczyniło się do szybkiego rozwoju osadnictwa. Rozwinęła się także metalurgia oraz wydobywanie miedzi, co z kolei wpłynęło na rozwój handlu oraz kontaktów pomiędzy różnymi ludami. W całym kręgu kultur pól popielnicowych nastąpiła znaczna stabilizacja osadnictwa. Prowadzono, zatem osiadły tryb życia. Zdecydowanie dominowały przy tym osady otwarte, chociaż w przypadku obszarów wyżynnych oraz górskich odkryto osady ufortyfikowane. Specyficzną formą osadniczą są osady palafitowe, czyli składające się ze wznoszonych na palach domów, na powierzchniach zbiorników wodnych, znane między innymi ze stanowisk położonych w miejscowościach Bad Buchau i Neuchâtel. Wystąpiło w tym czasie także duże zagęszczenie osadnictwa i kolonizacja niezajętych do tej pory obszarów. Budownictwo było dość zróżnicowane, w zależności od obszaru występowania.

Inwentarz kultur popielnicowych był zróżnicowany. Prawie wszędzie zarysowuje się jednak mniejsza rola wyrobów metalowych w inwentarzu pochówków w porównaniu do okresu poprzedniego. Zdaniem części archeologów wiąże się to najprawdopodobniej z tym, że wyroby metalowe stały się o wiele bardziej powszechne, a przez to mniej atrakcyjne dla ludności tego kręgu, inną hipotezą wyjaśniającą to zjawisko może być fakt czasowego regresu kultury i gospodarki spowodowanego kryzysem klimatycznym. Powszechnie szcżątkom zmarłych towarzyszą za to różnej formy wyroby ceramiczne. Dla omawianego kręgu eponimem są groby ciałopalne, popielnicowe. Ich występowanie w Europie zostało znacznie ograniczone przez rozwój kręgu kultur mogiłowych i zaczęło ponownie rozpowszechniać się wraz z rozwojem kultur popielnicowych. Dla wszystkich kultur omawianego kręgu charakterystyczne są płaskie cmentarzyska ciałopalne, zazwyczaj z popielnicowymi pochówkami. Rzadziej występują w pochówkach obstawy kamienne czy drewniane. W grobach tych dominuje inwentarz ceramiczny⁹⁷⁵. Nie wiadomo dlaczego tak szybko przyjęta została na całym obszarze środkowej Europy ta nowa forma pochówku. Zazwyczaj bowiem w tej dziedzinie zmiany przyjmowane są bardzo powoli i nieufnie. Nie wykluczam, że przyczyną mogła być jakaś epidemia, wynikająca m. in. Z dużego zagęszczenia osadnictwa, a może też i zmiany klimatyczne w wyniku katastrofy Thery, które uniemożliwiały przez długotrwałą zimę pochówki w ziemi.

Do kręgu kultur pól popielnicowych zalicza się również kulturę łużycką. Kultura ta jako odrębna jednostka archeologiczna wyróżniona została w drugiej połowie XIX wieku przez niemieckiego patologa Rudolfa Vichrowa i początkowo pojęcie to obejmowało tylko cmentarzyska popielnicowe Górnych Łużyc, stopniowo rozciągając się na obiekty z Dolnych Łużyc. Szybko jednak pojęcie to rozszerzono na regiony i kraje sąsiednie. Powstała nawet dość popularna w początkach XX wieku koncepcja o tzw. *ekspansji ludów kultury łużyckiej* czy też samej tej kultury na tereny Czech, Moraw, a także Słowacji, Austrii, na Ukrainę, a niekiedy nawet dalej przez Węgry na Bałkany aż do Grecji oraz w kierunku północnym wzdłuż Łaby do Danii i Szwecji. Na przełomie XIX i XX wieku dominował pogląd, według którego ludność kultury łużyckiej przybyła na obszar dorzecza Odry i środkowej Łaby z ziem położonych w dorzeczu środkowego Dunaju. Uznano, że omawiana jednostka taksonomiczna wykształciła się około 1300 lat p.n.e. na bazie kultury przedłużyckiej.

Największe zasługi w poszerzaniu zakresu pojęcia „kultura łużycka” ma polska archeologia, przede wszystkim zaś Józef Kostrzewski⁹⁷⁶. Na dążenie do tak szerokiego pojmowania tej kultury złożyło się wiele przyczyn, z których jedną z ważniejszych była ówczesna polityka historyczna, która wiązała się z upadkiem monarchii i procesem powstawania państw narodowych. Lata po I wojnie światowej, która doprowadziła do upadku ponadkulturowych imperiów i wpłynęła znacząco na proces powstawania w to miejsce odwołujących się do swej historii państw narodowych, ukierunkowały na problematykę etniczną również badania archeologiczne. Przodowali w tym archeologowie niemieccy zwłaszcza Gustaf Kossina, który swoją metodę zawarł w dziele „Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft” postulował wykorzystanie badań w zakresie

⁹⁷⁵ Wikipedia: Hasło – Krąg kultur pól popielnicowych,

https://pl.wikipedia.org/wiki/Kr%C4%85g_kultur_p%C3%B3l_popielnicowych

⁹⁷⁶ Por.: B. Gediga, *Kultura łużycka a rzeczywistość*, [w:] *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, pod red. Stanisława Tabaczyńskiego, Warszawa 2000, s. 92.

prehistorii do wspierania skrajnie nacjonalistycznych dążeń niemieckich⁹⁷⁷. Niestety również naukowcy innych narodowości – co zrozumiałe w okresie rodzenia się ruchów narodowych – po rozejściu się ze swym mistrzem Kossiną (m.in. J. Kostrzewski, P. Bosch Gimpera) poszli podobną drogą i podjęli próby kształtowania obrazu etnogenezy własnych narodów i większych zespołów etnicznych (np. Słowian⁹⁷⁸) w oparciu o podobne kryteria.

Jako kryterium wyróżniające tę kulturę przyjęto formę obrządku grzebalnego oraz ceramikę w tzw. „typie łużyckim”. Warto jednak zaznaczyć, że obrządek ciałopalny nie był w owym okresie prądziejów (a i wcześniej) czymś specyficznym tylko dla tej kultury. Ponieważ zaś czas rozwoju tej jednostki kulturowej określono na okres stosunkowo długi to w sposób oczywisty wśród wielu społeczeństw zaliczanych do tego kręgu musiały zachodzić zmiany w formach gospodarki, osadnictwie itp., tym bardziej, że na tak rozległych obszarach kontakty międzykulturowe, w tym z ludami wcześniej zamieszkującymi te terytoria musiały przyczynić się do ich zróżnicowania.

Dziś już prawie powszechnie przyjęto, że społeczeństwa określane przez naukowców jako ludy kultury łużyckiej zamieszkiwały dorzecza Wisły i Odry, jak również tereny Saksonii, Brandenburgii, północnych Czech i Łużyc. Archeolodzy nie mogąc jednak sobie poradzić z pewną różnorodnością w ramach tzw. kultury łużyckiej zaczęli wyróżniać w niej tzw. grupy lokalne. (np. kultura wysoka, białowicka, a po części grupa tzw. tarnobrzaska). Toczyła się dyskusja, czy to osobne kultury, czy też lokalne grupy kultury łużyckiej⁹⁷⁹. Po raz pierwszy w polskiej archeologii ukształtowany obraz kultury łużyckiej jako jednolitego zespołu podważył Aleksander Gardawski, który podjął ten problem w swej monografii o kulturze Trzcinieckiej. Mam nadzieję, że poglądy te będą dalej rozwijane, mało tego, uważam, że krytycyzm wobec tzw. kultur powinien iść znacznie dalej. Nasz opis ludów zamieszkujących obszary Europy Środkowej powinien być znacznie bardziej ostrożny, znacznie częściej powinniśmy przyznawać się do naszej niewiedzy, podkreślać szczątkowość naszych informacji. Nie wiemy prawie nic o ówczesnych ruchach ludności, nie jesteśmy w stanie określić dokładnie liczby ludności w danym okresie i zmian wielkości populacji w tym czasie, bardzo niewiele wiemy też o organizacji społeczeństw, choć na podstawie pochówków i zachowanych śladów osad możemy zakładać, że były to społeczeństwa egalitarne. Ludy określane pojęciem „kultura łużycka” nie utworzyły jednolitej organizacji politycznej ani gospodarczej, mało tego, dzieliły się na wiele grup różniących się w różnym stopniu inwentarzem, obrządkiem pogrzebowym bądź formami osadnictwa. Występowały w niej zarówno osady otwarte, jak i zamknięte, do których zalicza się osadę w Biskupinie.

W gospodarce społeczeństw tej kultury zauważamy znowu ślady zajęć rolniczych (zachowane sierpy i żarna). Dopiero jednak badania, powstałych we wczesnym okresie żelaza, grodów łużyckich w szczególności badania nad Biskupinem, pokazały, że ówczesna gospodarka miała charakter rolniczo-hodowlany. Uprawiano różne gatunki zbóż (pszenicę, jęczmień, proso), rośliny strączkowe (soczewicę, bób, groch), len i mak. Stosunek zachowanych kości zwierząt domowych

977 Por.: B. Gediga, dz. cyt., s. 93.

978 To temat na kolejne zagadnienie, które przekracza jednak łamy tej pracy. Zasygnalizuję tu tylko, że moim zdaniem pojęcie Słowianie odnosi się do poczucia tożsamości; od czasu swego powstania zmieniało swoje znaczenie i zakres społeczeństw nim określanych. Rozwój i zmiany tego pojęcia w czasie mam zamiar ukazać w swej kolejnej monografii.

979 Por.: B. Gediga, dz. cyt. s. 94.

(bydło rogate, owce, kozy i świnie) do kości zwierząt dzikich oraz nikle szczątki ości rybnych wskazują na drugorzędne znaczenie łowiectwa i rybołówstwa⁹⁸⁰. Ludność kultury łużyckiej trudniła się głównie uprawą roli, drugorzędne znaczenie miała hodowla bydła rogatego, świń i kóz.

Na stosunkowo wysokim poziomie było garncarstwo⁹⁸¹, znano też technologię wytwarzania metali, o czym świadczą np. pozostałości pieców odkryte niedaleko badanego cmentarzyska w Paszowicach. Na badanym stanowisku w części grobów archeolodzy znaleźli też kilkadziesiąt przedmiotów z brązu i żelaza. Są to m.in. narzędzia – sierpy i noże, ale też ozdoby – w tym szpile, bransolety i naszyjniki. W jednym grobie odkryto broń, czekan z brązu. Z terenów zajętych przez ludność kultury łużyckiej znane są również skarby wykonane z brązu zawierające ozdoby, bądź narzędzia (głównie siekierki i sierpy)⁹⁸².

Dopiero w latach trzydziestych XX wieku, zwrócono uwagę na rolę kultury trzcinieckiej w formowaniu się kultury łużyckiej. Polscy badacze zagadnieniem tym zajęli się zwłaszcza po drugiej wojnie światowej. Wysuwano wtedy pogląd, że kolebką dla kultury łużyckiej mogła być strefa przemieszania się zespołów przedłużyckich i trzcinieckich. Ważnym dla rozwoju myśli nad genezą omawianej kultury, było wyróżnienie przez Aleksandra Gradawskiego tak zwanej fazy łódzkiej, datowanej na starszą część III okresu epoki brązu, którą badacz ten wiązał z kulturą trzciniecką. Miałaby być ona kolebką dla rozwoju wschodniej części kultury łużyckiej. Wiąże się to z wyraźnym podziałem na część zachodnią, gdzie większe powiązania można zauważyć z zespołami przedłużyckimi i na część wschodnią, gdzie dalej żywe były niektóre tradycje trzcinieckie. Również na obszarach Moraw i północno-zachodniej Słowacji badacze zwrócili uwagę na wpływy wcześniejszych kultur, mianowicie kultury wietrzowskiej oraz kultury mogiłowej. Moim zdaniem to wciąż bardzo dyskusyjne hipotezy, których źródłem są wciąż próby udowadniania jakichś nieracjonalnych, bo nieuwzględniających późniejszych (a i ówczesnych) ruchów ludności oraz zmian politycznych całych tysiącleci, poglądów o charakterze nacjonalistycznym.

Obecnie trudno jest mówić o powstaniu kultury łużyckiej jako o jednym, występującym wszędzie w taki sam sposób, zjawisku, nawet, jeśli wyróżni się dwie grupy: wschodnią i zachodnią. W obrębie omawianej kultury archeologicznej, wyróżnić można wiele grup, dla których proces formowania się, nastąpił pod wpływem szeregu czynników. Zapewne nie dla wszystkich z tych grup proces ten przebiegał równocześnie. Początki kształtowania się kultury łużyckiej to końcowa część II okresu epoki brązu (1700–1300 lat p.n.e.) i początek III okresu (1300–1100 lat p.n.e.), według podziału chronologicznego, dokonanego przez Oskara Monteliusa. Proces ten rozpoczął się najpierw w grupie śląskiej, sasko-łużyckiej i słowackiej. Wiązał się ze zmianą modelu życia ludności, z przyjęciem w kulturze przedłużyckiej

980 Por.: H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953, s. 34-35.

981 Podczas badań w Motylewie niedaleko Gorzowa Wielkopolskiego odkryto dwa piece garncarskie ze znajdującymi się w nich naczyniami, których wiek szacowany jest na ok. 1 tys. lat. p.n.e. Por.: mmd/Is/ (Marcin Rynkiewicz?), *Archeolodzy znaleźli w Lubuskiem piece garncarskie sprzed ok. 3 tys. lat*, PAP. Nauka w Polsce 10.03.2014.

982 Por.: Szymon Zdziebłowski, *Dolnośląskie/ Wielkie pradziejowe cmentarzysko – przy budowanej S 3*, PAP - Nauka w Polsce, 8.12.2016; por. też: szz/ agt/ Cmentarzysko sprzed ponad 2500 lat przebadano pod Wągrowcem PAP - Nauka w Polsce 25.10.2013.

na zachodnich i w kulturze trzcinieckiej na wschodnich połaciach ziem objętych nową jednostką kulturową. Zmiany te zachodziły w gospodarce, osadnictwie, kulturze materialnej, jak i przede wszystkim w obrządku pogrzebowym. Nie wszystkie jednak elementy obrządku pogrzebowego zostały od razu przyjęte, na co wskazuje długotrwałe przeżywanie się niektórych tradycji mogiłowych, na przykład występowanie obok grobów płaskich, pochówków pod kurhanami, wewnątrz których chowano szczątki w obrządku ciałałopalnym bądź współistnienie na tych samych cmentarzyskach grobów szkieletowych i ciałałopalnych.

Zazwyczaj przyjmuje się podział kultury łużyckiej na następujące okresy: I okres epoki brązu 1700 – 1500 r. p.n.e.; II okres epoki brązu 1500 – 1300 r. p.n.e.; III okres epoki brązu 1300 – 1100 r. p.n.e.; IV okres epoki brązu 1100 – 900 r. p.n.e.; V okres epoki brązu 900–700 r. p.n.e.; VI okres epoki brązu 700 – 400 r. p.n.e. Przedstawiam te podziały, choć uważam, że kryteria ich wyodrębnienie są co najmniej niejasne. Wyżej podważyłem wyodrębnianie tzw. epoki brązu, również kryterium tzw. kultur niewiele nam mówi o strukturach organizacyjnych społeczeństw będących na określonym etapie gospodarki. Potrafimy – z powodu braku jakichkolwiek źródeł pisanych – odtworzyć tylko ślady kultury materialnej, a nawet tylko one dowodzą, że w okresie pomiędzy 1700 rokiem p.n.e. a 400 r. p.n.e. na określonych obszarach żyły ludy o zróżnicowanej gospodarce i kulturze. Mało tego, taka różnorodność istniała jeszcze w czasach Herodota i Tacyta. Uważam, że tak archeologowie jak i historycy wyodrębniając tę kulturę szukają raczej uzasadnienia dla swych koncepcji polityczno-ideologicznych, a nie dążą do poznania rzeczywistych przemian społecznych, gospodarczych i kulturowych na obszarach Europy Środkowo-Wschodniej. Były to czasy nieustannych walk, migracji, chaosu.

Do okręgów alpejskich i na Nizinę Padańską znajomość miedzi zaczęła docierać z obszarów obecnych Czech i Węgier i od tego czasu, w długim okresie chalkolitu, obok narzędzi kamiennych pojawia się coraz więcej przedmiotów miedzianych. W tym samym czasie, jak wskazują zachowane czaszki, przybyli ludzie o głowach owalnych ("człowiek alpejski"): jest to nowe wydarzenie, które świadczy o przenikaniu wojowniczego ludu z Europy Środkowej. W Italii kulturę epoki miedzi reprezentują trzy główne obszary: dolina padu (w Remedello, nie daleko Brescia,) Toskania (w rinaldone) oraz prowincja Salerno (w Gaudio w okolicy Paestum) wprawdzie kultura ta rozkrzewiła się na znacznym obszarze, to jednak, rzecz oczywista, nadal egzystowały grupy neolityczne, które w mniejszym lub większym stopniu ulegały jej nowatorskim wpływom. Nawet w osadach epoki miedzi metal ten występował zbyt rzadko, aby całkowicie zastąpić kamienną broń i kamienne narzędzia codziennego użytku: długo jeszcze były w użyciu sztylety z krzemienia i toporki wojenne z kamienia, a do obróbki kamienia nadal potrzebowano obsydianu z Wysp Liparyjskich. Dowodzi to raczej, że przez długi czas ludy o poprzedniej kulturze opierały się fali nowych osadników! w jakim stopniu osady położone dalej na południe uległy wpływom egejskim, pozostaje kwestią dyskusyjną.

Na terenie Italii doszło w epoce brązu do powstania dwóch głównych obszarów kulturowych - na północy i wzdłuż Apeninów. Na terenach północnych z początkiem późnego neolitu istniała w Lagozzy koło Brescii osada zbudowana na palach, na skraju jeziora, podobna do tych, które odkryto na północnych jeziorach włoskich (Maggiore, Garda i in.) i na bagnistych rzekach Niziny Padańskiej. Osady tego typu (tak zwane palafity) budowano w ciągu całej epoki miedzi, a nawet jeszcze

w początkowej fazie epoki brązu; kultura ta zwana jest często „Polada” od pewnej osady nad jeziorem Garda. Siedliska te mają być może jakiś związek, do dziś jeszcze niewyjaśniony, z późniejszymi osadami należącymi do kultury „terramare”, które w środkowej i późnej epoce brązu pojawiły się w dolinie Padu. W wyniku badań archeologów wyróżniono w Italii w II i I tysiącleciu p.n.e. kilka kultur archeologicznych, nie jest jednak łatwe powiązanie ich z konkretnymi falami ludów, które osiedlały się na tym terenie.

Mieszkańców północnej Italii objęła kultura typu terramare (XV-XIII wiek p.n.e.), dla której charakterystyczne są osady na palach. Konstrukcje te obok znaczenia militarnego służyły też prawdopodobnie jako ochrona przeciwpowodziowa dla osady. Były to osady obronne (niewielkie 1-2 ha), otoczone wałem i rowem. Przez środek osady prowadziła droga. Osiedla typu terramare rozwijały się szczególnie na terenie położonym na południe od Padu, na nizinie nadpadańskiej. Były one intensywnie zamieszkane i zabudowane budynkami czworobocznymi. Pozostałości tych osad widoczne są jeszcze obecnie w postaci pagórków wznoszących się na nizinie nadpadańskiej na podobieństwo telli z Kotliny Karpackiej. Rozwijały się nadal osiedla palafitowe na jeziorach na północ od Padu. Mieszkańcy tych osad uprawiali rolę, hodowali świnie, osły, kozy, owce i konie⁹⁸³. Zmarłych chowano początkowo niespalonych, później przyjęto obrządek ciałopalny. Na obszarze Apeninów występował w tym czasie inny typ kultury, dla którego charakterystyczna była produkcja czarnej ceramiki typu impasto z rytymi zdobami. Kiedy w ubiegłym stuleciu odkryto owe osady, nadano im nazwę od „czarnej tłustej ziemi” (terra marna – określenie wzięte z dzisiejszego dialektu lokalnego), której ze względu na dużą zawartość azotu miejscowa ludność używała do użyźniania gleby. Jeszcze trzydzieści lat temu w pracach o wczesnych dziejach rzymskich poświęcano im dużo miejsca, ponieważ panował pogląd, że część ich mieszkańców przeniosła się na południe, docierając przez Etrurię do terenów, gdzie w czasach późniejszych zbudowano Rzym, oraz że regularne rozplanowanie tych siedlisk wywarło wpływ na rzymskie koncepcje planowania, miast i obozów wojskowych. Obecnie przedstawiciele tej kultury uważa się za grupę lokalną, która osiedliła się w dolinie środkowego Padu później, niż sądzono pierwotnie, i która przywędrowała do Italii z północnego wschodu, z terenów nad środkowym Dunajem. Osady tego ludu, odkrywane jeszcze dziś w rejonach Modeny, Reggio Emilia, Panny i Piacenzy, składają się z chat zbudowanych na sztucznych tarasach lub palach (przeważnie na planie koła), często otoczonych fosą, chroniącą przed obcymi i zalaniem wodą. W ich najbliższym sąsiedztwie budowano mniejszy palafit, gdzie chowano w urnach prochy zmarłych – palenie zwłok stanowiło charakterystyczną cechę tej kultury. Niewykluczone, że pogorszenie klimatu pod koniec drugiego tysiąclecia p.n.e. doprowadziło do intensyfikacji budownictwa palowego, a być może zmusiło w końcu mieszkańców do opuszczenia tych siedlisk.

Lud ten, który archeologowie nazwali „terramarikolanami”, wprowadził do Italii ważne umiejętności i obyczaje: charakterystyczną ceramikę, wielką biegłość w obróbce brązu (metale nadal sprowadzano z Alp austriackich), zwyczaj kremacji zmarłych i prawdopodobnie jakiś język lub dialekt indoeuropejski. Głównym zajęciem tej ludności było rolnictwo i hodowla zwierząt (bydła, kóz, świń i owiec), jednocześnie jednak nadal trudnili się myślistwem (polowali na niedźwiedzie, dziki i zwierzynę płową) i zapewne także rybołówstwem. W znaleziskach z tego okresu

983 Por.: Wikipedia, hasło: *Kultura Terramare*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_Terramare.

zidentyfikowano len, groch i dwie odmiany pszenicy, trafiono także na koła od wozu; jako siły pociągowej ludzie ci używali koni. Jakkolwiek lud ten sprowadzał pewne towary z północy i utorował dzięki temu szlak łączący region Dunaju z Italią, to miał również swoją własną wytwórczość na tyle rozwiniętą, że zaczął eksportować swe wyroby na południe, na obszar Apeninów, który był ubogi w metale. Kolejną kulturą epoki brązu w Italii, była „extraterramaricola”, później zwana – kulturą apenińską. Występowała ona południowej i środkowej części Półwyspu Apenińskiego, wzdłuż górskiego kręgosłupa Italii, od Bolonii na północy po Apulię na południu, w II tysiącleciu p.n.e., osiągając pełnię rozwoju około 1500 roku p.n.e. Twórcą jej był lud na wpół koczowniczych pasterzy, którzy mieli mniej lub bardziej stałe siedziby zimowe na nizinach (często były to jaskinie w pobliżu rzek lub strumieni), ale na lato z reguły przenosili się na pastwiska położone wysoko w górach; na obszarach górskich takie sezonowe wędrówki trwają do dziś. W dwunastym stuleciu p.n.e. lud ten zaczął pędzić życie bardziej osiadłe i zajął się systematyczną uprawą niektórych roślin. Składał się on z potomków ludności neolitycznej, zmieszanej z pewną liczbą „wojowników”, którzy w niewielkich gromadach przywędrowali zza morza (ze świata egejskiego) i wylądowali albo na wybrzeżu zachodnim, albo w Apulii. Przypuszczalnie to już w tym okresie doszło, więc, do wytworzenia się pierwszych relacji panujący-poddani, czyli inaczej mówiąc – struktur państwowych. Ludy te posługiwały się prawdopodobnie językiem indoeuropejskim, który dzięki ich na wpół koczowniczemu trybowi życia szeroko się rozprzestrzenił i który był zapewne protoplastą późniejszych dialektów umbro-sabelskich, używanych przez Sabinów, Samnitów i inne plemiona zamieszkujące centralny Apenin. Umiejętnością obróbki metali ustępowali oni znacznie północnym ludom ery brązu i w przeciwieństwie do nich grzebali zmarłych. Wyroby ceramiczne tego ludu odnaleziono na terenie, gdzie później powstał Rzym. Z biegiem czasu społeczności terramaricolańskie i społeczności apenińskie nawiązały kontakty. Jak się wydaje, niektóre grupy apenińskie przeniosły się na północ i osiedliły w nieogrodzonych wioskach w pobliżu Adriatyku i ujścia Padu; to one zapewne sprowadziły na te tereny brąz z Etrurii. Lud terramare zajął się wówczas obróbką tego metalu i eksportował gotowe wyroby nawet do bogatej w brąz Etrurii, a także wzdłuż wybrzeża Adriatyckiego na południe, gdzie znaczną rolę odgrywało „apenińskie” osiedle w okolicy Tarentu (scoglio del tonno), które utrzymywało stosunki handlowe z Grekami mykeńskimi aż do upadku Myken. W konsekwencji na początku późnej epoki brązu (ok. 1200 – 1150 r. p.n.e.) kontakty między dwoma głównymi obszarami kulturowymi w Italii zaczęły się coraz bardziej zacieśniać, co widać w Pianello, typowym stanowisku archeologicznym na zachód od Ankony. W wielu okręgach, gdzie przeważał zwyczaj grzebania zwłok, pojawiła się także kremacja, a wraz z nią pola popielnicowe (urnowe), jednakże w znacznej części środkowej i południowej Italii kultura apenińska, z charakterystyczną dla niej praktyką grzebania zmarłych, przetrwała do epoki żelaza. Kultura apenińska charakteryzowała się grobami szkieletowymi w pozycji skurczonej. Ludność tej kultury praktykowała hodowlę zwierząt i uprawę ziemi.

Na Sycylii i na Wyspach Eolskich (Liparyjskich) odkryto ślady wpływów mykeńskich pochodzące sprzed 1400 roku p.n.e., a w okresie późniejszym kupcy (a może piraci!) mykeńscy nie tylko odwiedzali południową Italię, ale założyli nawet placówkę handlową (piracką) w Tarencie, która prowadziła działalność aż do upadku świata mykeńskiego dwa stulecia później. Z Tarentu koloniści mykeńscy poszerzyli swe stosunki handlowe na południowy obszar Półwyspu, docierając do wybrzeży

Adriatyku, na Sycylię i wyspę Lipari, a nawet do środkowej Italii, gdzie zabiegali o zakupy etruskiej miedzi. Zasięg działalności handlowej kolonistów mykeńskich jest dyskusyjny, ale fragmenty ceramiki mykeńskiej spotyka się w okolicy Syrakuz i w Mylae (dziś Milazzo) na północno-wschodnim wybrzeżu Sycylii, a także na wyspach Lipari i Ischia, a nawet w Luni w Etrurii. Pięć fragmentów naczyń, które znaleziono w Luni, datuje się na około 1250 roku p.n.e. Bez względu na to, czy nazwę Metapa, figurującą na jednej z tabliczek zapisanych pismem linearnym B, które odkryto w Pylos, można uznać za dowód, że w pewnym okresie Metapontum w południowej Italii podlegało królestwu Nestora w Pylos na Peloponezie, nie ulega wątpliwości, iż wpływy mykeńskie, zarówno gospodarcze jak i kulturalne, na zachodnich obszarach basenu śródziemnomorskiego były znaczne. Dodać trzeba, że stosunki handlowe z Grecją utrzymały się w ograniczonym stopniu nawet po załamaniu się potęgi Myken, mimo że na przełomie XII/XI wieku p.n.e. osiedle w Tarencie zostało opuszczone.

Wulkaniczne Wyspy Liparyjskie (Aeoliae Insulae), położone 40 kilometrów na północny wschód od Sycylii, zajmowały w tym rejonie pozycję kluczową: z geograficznego punktu widzenia dla rozwoju handlu, a z archeologicznego dla ustalenia chronologii epoki brązu. Dzięki eksploatacji zasobów obsydianu ludność tych wysp od czasów neolitycznych żyła w dobrobycie, jednakże około 1250 roku p.n.e. pożar strawił chaty ze środkowej epoki brązu, zbudowane na akropolu na wyspie Lipari. W warstwie wyższej, pokrywającej zgliszcza tej osady, odkryto ceramikę zupełnie odmienną od znalezisk z okresu wcześniejszego, a blisko spokrewnioną z ceramiką późnej fazy kultury apenińskiej w Italii (np. z wiosek Scoglio del Tonno i Coppa Nevigata). Ta „italianizacja” znalazła zapewne odbicie w przytoczonej przez Diodora legendzie, która mówi, że Liparus, syn króla Auzonów ze środkowo-południowej Italii, zdobył wyspę Lipari i założył tam miasto. Następny okres kulturowy, który z tej racji otrzymał miano auzońskiego, trwał mniej więcej do 850 roku p.n.e. Na wyspie Lipari (ludność opuściła inne wyspy tego archipelagu), a także w Milazzo (Mylae) na Sycylii spotykamy się z kulturą, która stanowi mieszaninę kultur apenińskiej i terramara, taką samą, z jaką zetknęliśmy się w Pianello w północnej Italii i innych miejscach, z dominującym zwyczajem kremacji zmarłych. Cmentarzysko odkryte w Milazzo służyło mieszkańcom tamtejszej osady mniej więcej w latach 1050 – 850 r. p.n.e., (nekropolia na Lipari jest nieco wcześniejsza: pochodzi mniej więcej z lat 1150 – 1050 r. p.n.e.); przypomina ono do złudzenia pola popielnicowe powszechnie występujące w środkowej Europie i północnej Italii (u terramarikolanów), a później, jak się przekonamy, także w Italii środkowej. Wszystko to zapowiadało epokę żelaza i kulturę „Villanova”, a znaleziska na Lipari z okresu późniejszego wykazują ścisłe związki z wykopaliskami z najwcześniejszej epoki żelaza na Palatynie i rzymskim Forum.

Po burzliwym okresie tworzenia się (w wyniku gwałtownych migracji) nowych kultur i stosunków międzykulturowych na obszarze Europy ludy je zamieszkujące weszły w kolejny okres stabilizacji. W miejsce zazwyczaj niewielkich i krótkotrwałych osiedli powstają przeważnie duże, najczęściej o wielu fazach zabudowy (telle). Niejednokrotnie są one ufortyfikowane za pomocą jednego lub nawet kilku pierścieni rowów i wałów ziemnych (np. w Otomani). Bardzo często umocniona jest jedynie mniejsza część osady, którą – jak sądzą badacze – zamieszkiwały wyłącznie rodziny przywódców rodowych. Moim zdaniem grup panujących – to dowód powstawania ośrodków państwowych. Rozrastają się cmentarzyska, które używane przez wiele

pokoleń, obejmują niekiedy liczbę nawet 1000 i więcej grobów, dzieląc się zazwyczaj wewnątrz na mniejsze grupy pochówków należących zapewne do poszczególnych rodzin.

W tym okresie wzrosła gęstość zaludnienia, na niektórych terenach dorzecza górnej Cisy ówczesne osady-telle oddalone były od siebie zaledwie o 0,5 - 1 km.). Nastąpił wyraźny rozwój hodowli (bydło, kozy, owce) oraz rolnictwa. W osadach odkrywano warsztaty metalurgiczne produkujące ozdoby, broń, narzędzia metodą kucia i odlewania. Ogromnie wzrosła rola alpejskich ośrodków górniczych zaopatrujących w miedź duże obszary Europy. Przypuszcza się, że głównymi pośrednikami w dystrybucji surowca alpejskiego, a zapewne i półfabrykatów, zwłaszcza w kierunku północnym, była ludność kultury Straubing w Bawarii. Eksploatowane były także złoża miedzi w Tatrach (re. badeńskiej Bystrzycy) oraz cyny w Górach Kruszcowych w Czechach. Wzrosła rola handlu miedzią, cyną, złotem (głównie siedmiogrodzkim), bursztynem oraz paciorkami z „masy szklistej”, tzw. fajansowe. Przypuszcza się, że niektóre osady wzdłuż Dunaju i Cisy mogły spełniać rolę emporiów handlowych⁹⁸⁴.

Odkrywane z tego okresu groby osobników wyjątkowo bogato wyposażonych w broń oraz złote, srebrne i elektronowe ozdoby. Niejednokrotnie pochówki te znajdują się pod dużymi nasypami kurhanów. Niektórzy badacze przypuszczają, że u części plemion w krajach naddunajskich zaczynały się tworzyć pewne załączki układu klasowego. Moim zdaniem raczej stanowego (relacji panujący-poddani). Pozostaje to zapewne w związku z dalszym oddziaływaniem rozwiniętego Południa, skąd płynęły nie tylko impulsy, ale prawdopodobnie przybywali nowi osadnicy. Jedną z takich grup mogła być ludność kultury otomańskiej, pojawiająca się dość nagle we wschodniej części Kotliny Karpackiej i w zachodnim Siedmiogrodzie jako zjawisko zupełnie obce, posiadające wiele elementów kultury wczesnomykeńskiej. Kultura ta dotarła wzdłuż Popradu aż do Beskidu Sądeckiego (Maszkowice). Tereny Europy północno-wschodniej pozostawały przez dłuższy czas poza zasięgiem tych przemian⁹⁸⁵.

W latach pomiędzy 1800 r. p.n.e. a 550 r. p.n.e. na obszarze bałtyckiego Pomorza zamieszkiwała ludność o tradycjach kultur paraneolitycznych i ceramiki sznurowej. Niska liczba znalezisk datowanych na ten okres świadczy o bardzo słabym zaludnieniu, a charakter znalezisk (głównie zabytki krzemienne) o ich zapóźnieniu cywilizacyjnym w porównaniu do ludów bardziej zaludnionych obszarów.

Inwentarz kultur popielnicowych był zróżnicowany. Prawie wszędzie zarysowuje się jednak mniejsza rola wyrobów metalowych w inwentarzu pochówków. Wiąże się to najprawdopodobniej z tym, że wyroby metalowe stały się o wiele bardziej powszechne, a przez to mniej atrakcyjne dla ludności tego kręgu. Powszechnie szczątkom zmarłych towarzyszą za to różnej formy wyroby ceramiczne.

Jeszcze dalej na północo-wschód w Rosji środkowej równocześnie z kulturą łużycką rozwijała się kultura grodzisk Diakowskich, oparta głównie na chowie zwierząt domowych przy o wiele mniejszym znaczeniu rolnictwa (stosunek kości: 80% dla pierwszych i 20% dla drugich). Praktykowano i uprawę ziemi, jak wynika ze znalezisk sierpów żelaznych i rozcieraczy). Rozmiarów rolnictwa nie sposób jednak

984 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 27.

985 Por.: J. Machnik, dz. cyt., s. 27-28.

określić.

W tym też czasie na terenach Ukrainy, na południe do Prypeci i Sejmu, rozwijała się kultura „popiołowa” przypisywana *Scytom-oraczom*, o których pisał Herodot, że sieją zboże na sprzedaż⁹⁸⁶.

Kryzys gospodarki rolnej w Europie!

Lata 1600 – 800 p.n.e. (1200 – 800 p.n.e. tzw. „wieki ciemne” w historii Grecji) to okres zatrzymania ekspansji europejskich ludów rolniczych, która ponownie nastąpiła dopiero po VIII-VII wieku p.n.e.. Myślę, że należy postawić pytanie, co było przyczyną tego trwającego kilkaset lat regresu? Może skutki wybuchu wulkanu⁹⁸⁷ były znaczniejsze niż dotąd przypuszczano. Klęski głodu i ogromny spadek populacji, tsunami, które zniszczyło wiele kultur nadmorskich w basenie Morza Śródziemnego. Ogólnoświatowa zmiana klimatyczna? w każdym razie, jak wspominałem wyżej od XIII wieku p.n.e. zaczął nasilać się proces wysychania pastwisk stepowych, co między XIII a VII wiekiem p.n.e. doprowadziło do przesunięcia się granicy obszarów półpustynnych o 200 kilometrów na północ. Wywołało to znaczne problemy gospodarcze i zmusiło część ludności do poszukiwania nowych siedzib. Przypuszcza się, że wraz z innymi ludami, ludność kultury sabatinowskiej wzięła udział w wędrówce Ludów Morza i wywędrowała w kierunku Azji Mniejszej. Pozostała jej część wzięła udział w kształtowaniu się kultury biełozierskiej.

Nasze wyobrażenia o życiu prehistorycznych społeczeństw na terenach Europy pod koniec II tysiąclecia p.n.e. wciąż są weryfikowane dzięki najnowszym odkryciom archeologicznym. Dziś coraz więcej historyków skłania się ku koncepcji, że już w tym czasie doszło tu do znacznej polaryzacji społeczeństw i pojawiły się formy organizacji prepaństwowych. Jednego z ciekawszych odkryć archeologicznych, które być może znacząco wpłynie na nasze wyobrażenia o opisywanych w tym rozdziale wydarzeniach z obszarów Europy, dokonano w dolinie rzeki Tollense w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Około 1300/1200 r. p.n.e. rozegrała się tam wielka bitwa (mogło w niej brać udział nawet ok. 4000 wojowników). W związku z tym, że gęstość zaludnienia wynosiła wówczas około 5 osób na kilometr kwadratowy, byłby najbardziej znacząca bitwa w tej epoce na obszarze dzisiejszych Niemiec. Na miejscu odnaleziono rozbite czaszki i kości, drewniane pałki, brązowe i krzemienne groty. Badacze szacują, że w bitwie uczestniczyło co najmniej kilka tysięcy wojów. Walczący mogli pochodzić nawet z odległych części Europy. Starcie wskazuje na istnienie dużych zorganizowanych społeczności w tej części Europy w pod koniec II tysiąclecia p.n.e. Archeolodzy nie mają wątpliwości co do tego, że znaleziska z podmokłej doliny są pozostałością po dużym starciu, w którym mogli brać ludzie pochodzący z ziem dość odległych od Tollense. Kolejne lata badań dostarczyły nowych poszlak potwierdzających te podejrzenia. Poświęcony im artykuł ukazał się w ostatnim wydaniu magazynu "Science". Jak dotąd została przebadana tylko niewielką część pola bitwy, a znaleźli szczątki aż 130 osób, w znakomitej większości mężczyzn w wieku 20 – 40 lat. W oparciu o dodatkowe ustalenia badacze szacują, że na całym obszarze mogliby znaleźć szczątki około 750 osób. To natomiast pozwala przypuszczać, że w bitwie

986 Por.: H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953.

987 Wulkanu Thera. Wybuchy wulkanów mogły być następstwem globalnego ocieplenia klimatu. Znaczny wybuch wulkanu mógł z kolei spowodować czasową zmianę klimatu [ochłodzenie] na znacznym obszarze.

uczestniczyło co najmniej kilka tysięcy wojów. Materiał kostny uzupełniają jeszcze szczątki pięciu koni.

Mamy tu, więc do czynienia z zaskakująco dużą bitwą jak na tereny, gdzie dotąd nie było żadnych śladów istnienia dużych organizmów politycznych. Jednak jakieś siły zgromadziły dwie spore armie, które starły się nad rzeką Tollense. Ślady archeologiczne (szczątki prosa w diecie, brązowa szpilka śląska) mogą wskazywać na to, że zaatakowaną grupą byli przybysze właśnie z regionu Śląska (okolic Rudawy)⁹⁸⁸. Transportująca duże ilości cyny i innych metali karawana wracała z doliny Elby, prawdopodobnie z portu lub dużego osiedla. Karawana liczyła wielu ludzi, przedsiębiorców i innych podróżnych, prowadziła też wiele zwierząt. Poruszała się wzdłuż rzeki Tollense, następnie wzdłuż rzeki Piany w kierunku Odry, prawdopodobnie do innego portu, z którego mogła wyruszyć w przeciwnym kierunku. Chroniona była przez uzbrojony oddział, który składał się z dwóch jeźdźców i piechurów. Był on uzbrojony w broń z brązu: groty strzał włócznie, topory, miecze, sztylety. Na Śląsku brązu był powszechny i tani, więc należy przypuszczać, że grupę tę stanowili wojownicy pochodzący ze Śląska. Karawana została zaatakowana przez oddział, lub niewielką armię, która prawdopodobnie pochodziła z północnego zachodu, prawdopodobnie z Półwyspu Jutlandzkiego, a nawet terenów leżących dalej na północ lub z całego dorzecza Łaby (Elbe). Ci wojownicy byli uzbrojeni w broń bardziej prymitywną: krzemienne groty strzał i drewniane włócznie. Ogromne złoża krzemienia znajdują się na terenie Dani i Szwecji, co może sugerować, że napastnicy przyszli stamtąd. Odkryte dotąd ślady wskazują, że bitwę wygrali napastnicy, którzy zabili wszystkich ludzi z karawany. Zebrali wszystkie metalowe pancerze i broń oraz inne kosztowności i pozostałe przy życiu zwierzęta juczne i wrócił z powrotem do swoich siedzib. Poległych przybyszy pozostawili na miejscu bitwy, tam gdzie upadli.

W 2013 r. badania geomagnetyczne ujawniły w pobliżu pola bitwy pozostałości mającej 120 m długości prehistorycznej przeprawy w formie mostu bądź grobli, która zapewniała wygodne przejście przez podmokłą dolinę. Jest, więc bardzo możliwe, że bitwa toczyła się o to kluczowe miejsce. Co prawda datowania radiowęglowe wskazują, że przeprawa powstała aż 500 lat wcześniej, ale mogła być reperowana i wykorzystywana jeszcze w okolicach 1200 r. p.n.e. W ocenie badaczy odkrycia w Tollense mogą doprowadzić do znaczącej zmiany naszych wyobrażeń o epoce brązu na obszarze między Bałtykiem a Morzem Śródziemnym. Starcie dużych armii wskazuje, bowiem na istnienie sporych zorganizowanych społeczności, czego nie sugerowały dotychczasowe odkrycia. Co ciekawe, bitwa nad rzeką Tollense miała miejsce w tym samym czasie, w którym doszło do wielkich zawirowań i wędrówek ludów nad Morzem Śródziemnym. Wszak to właśnie około 3200 lat temu płonęły mykeńskie twierdze i liczne miasta w Anatolii i Lewancie, a Egipcjanie odpierali napaści Ludów Morza. Dramatyczne wydarzenia z końca epoki brązu mogły, więc rozgrywać się na dużo większym obszarze⁹⁸⁹.

988 Naukowcy wciąż próbują ustalić, skąd pochodzili woje. Badania izotopowe i niektóre zabytki (m.in. brązowe szpile charakterystyczne dla terenów Śląska) sugerowały, że część zbrojnych przybyła z dość daleka. Nowe datowania izotopowe potwierdziły obecność osób, które nie spędziły pierwszych lat życia w rejonie Niziny Środkowoeuropejskiej. Niestety nie udało się bliżej określić pochodzenia tych obcych. Badania genetyczne wskazały natomiast na zaskakująco dużą różnorodność genetyczną walczących. Niektórzy woje są blisko spokrewnieni ze współczesnymi Skandynawami, inni z Polakami, a kolejni ze współczesnymi południowymi Europejczykami. Tak, więc geny również nie pozwalają bliżej ustalić pochodzenia obu armii.

989 Wojciech Pastuszka, *Wielka bitwa z epoki brązu w dolinie rzeki Tollense*, Archeowieści.pl; por. też: Waldemar Szczepankiewicz, *Sensacyjne odkrycie koło Szczecina: bitwa kilku tysięcy wojowników z czasów*

Ameryka Prekolumbijska

Podobnie jak na terytorium Bliskiego i Dalekiego Wschodu, doliny Nilu, czy Europy i na kontynencie obu Ameryk wraz z upływem czasu doszło do znacznego zróżnicowania kultur ludzkich, tym bardziej, że ludność przybyła na ten kontynent nie jednorazowo, lecz kilkoma falami, niewielkimi grupami, niewiedzących o sobie ludów, od początku reprezentowała różny poziom gospodarki i kultury. Wbrew powszechnym opiniom początki państwowości na terenie Ameryki Prekolumbijskiej, choć nie tak liczne jak na terenach Eurazji, zaczęły powstawać już w II tysiącleciu p.n.e.

Podobnie jak i dla innych obszarów historycy wiązali rozwój kultur amerykańskiej ze zmianą formy gospodarki z łowieckiej na rolniczą. Na kontynencie Ameryki do głównych roślin uprawnych należały: kukurydza, ziemniaki i maniok. Pierwsza była rośliną uprawną obszarów nizinnych. Ziemniaki stanowiły roślinę uprawną obszarów górskich, szczególnie położonych powyżej 3400 metrów n.p.m. Maniok był uprawiany głównie w dolinie Amazonki – Orinoko, w Gren Chaco i na Antylach. W Nowym Świecie bardziej wyraźnie niż gdzie indziej ujawnia się to, że gospodarkę rolniczą rozpoczynały ludy osiadłe w strefie nadbrzeżnej, mające dobrze zabezpieczony byt uprawianiem gospodarki morskiej. Tak na przykład źródła pokarmów morskich w wodach oceanicznych opływających Peru są nadzwyczaj bogate w wyniku chłodnego Prądu Humbolfta. Istnieje tutaj szczególna obfitość ssaków morskich, mięczaków i ryb. Dlatego też wybrzeże peruwiańskie jest idealnym środowiskiem dla zbieraczy zorientowanych na źródła pokarmów morskich. W odróżnieniu od innych kultur nadbrzeżnych, tutaj mamy dowody początków uprawy roślinnej od początków uprawy roślinnej od początków tego osadnictwa. Jan Trzeciakowski, od którego zaczerpnąłem powyższe uwagi słusznie zauważa, że datowanie początków uprawy roli na terenie Ameryki prekolumbijskiej na lata około 5 000 p.n.e. jest mocno dyskusyjne. Autor ten odróżnia okres początków osadnictwa nadbrzeżnego, okres początków hodowli roślin i okres efektywnej hodowli roślin⁹⁹⁰.

Przyjmuje się, że dla obszarów Ameryki Środkowej przełomowe znaczenie miało udomowienie i uprawa kukurydzy, co nastąpiło ok. 5000 lat p.n.e. Wraz z jej rolniczym użytkowaniem i koniecznością uprawy pól około 2500-2000 lat p.n.e. zaczęły powstawać stałe osady. i tu jak w przypadku powstawania osadnictwa na wybrzeżach Peru należy zauważyć, że osady te przypuszczalnie powstawały nad morzem, lub w dorzeczach rzek w związku z ich bogatymi zasobami. Tworzyły je ludy gospodarki zbieracko-łowieckiej wykorzystujące zasoby środowiska wodnego. Przypuszczalnie kukurydza początkowo była tylko jednym z dodatkowych źródeł pożywienia. Do jej efektywnej hodowli doszło dopiero po setkach lat stałego osadnictwa, wraz ze wzrostem populacji. Obok tych społeczeństw okoliczne puszcze zasiedlały społeczeństwa łowieckie (z łowiectwem jako dominującą obok rybołówstwa i zbieractwa formą gospodarki).

Dostatek pożywienia wpłynął na wzrost populacji ludzkiej, co z kolei umożliwiło podział pracy i rozwój rzemiosła. Doszło też zapewne do polaryzacji majątkowej społeczeństwa. Niektóre pochówki z tego okresu zawierają szczególnie bogate dary

kultury lużyckiej, Źródło: Onet.pl

990 Por.: J. Trzeciakowski, *Zanim przyszli Aztekowie*, Warszawa 1980, s. 224.

ofiarowane niektórym zmarłym, co dowodzi, że ludzie ci musieli cieszyć się za życia jakimś szczególnym autorytetem wśród współmieszkańców. Stale osady funkcjonowały przez stulecia, bardzo wolno przekształcając się w większe ośrodki, czy skupiska ludzkie⁹⁹¹.

Osiedla składały się z niewielkich domostw „lepieńskich”, o ścianach zbudowanych z drewnianych drągów pokrytych gliną lub ziemią (błotem). Domostwa złożone z czterech do sześciu pomieszczeń otaczały jedno lub dwa podwórza, określane dzisiaj jako patio, a w ich pobliżu znajdowały się z reguły małe ogrody o charakterze warzywniaka. Wzrost wielkości i znaczenia niektórych osad spowodował pojawienie się miejsc oraz budowli dla celów ceremonialnych i służących spotkaniom mieszkańców. Religia nie pełniła jeszcze w tym czasie określonych funkcji. Faktu istnienia szczątkowych rytuałów mogą dowodzić zachowane na obszarze osady Tlatilco (1300-800 p.n.e.),⁹⁹² wkładane do grobów zmarłych figurki kobiece, z których większość była przypuszczalnie rytualnie przełamana „zabita”.

Kultura Chavín

Kulturę Chavín zalicza się do najstarszych ogólnoperuwiańskich kultur archeologicznych w okresie prekolumbijskiej historii Peru. Słowo chavin w lokalnych dialektach oznacza jaguara. Często za jej kolebkę uważa się rejon Chavín de Hunter, położony na wysokości 3117 m n.p.m. u zbiegu rzek Mosne i Wacheksa w departamencie Ancash (Peru). Rozwój kultury na tym terenie określany jest na lata 1200-600 p.n.e. Na położonym w górach stanowisku Kotosh warstwa kulturowa związana ze stylem Chawin datowana jest na lata 1200-870 p.n.e. Inne wczesne zabytki odkryto także w La Galgada czy Shillacoto⁹⁹³. Czasami kultura Chawin uważana za kontynuatorkę kultury Norte Chico. Najważniejszym stanowiskiem archeologicznym kultury Chavín jest Chavín de Huántar. Dotychczas odkryty kompleks składa się z budowli o charakterze kultowym. Dwie najważniejsze budowle zostały nazwane: El Castillo - zamek oraz Wczesna Świątynia. El Castillo pierwotnie miał trzy kondygnacje, obecnie zachowana ruina ma wysokość 13,0 m. Cokół wykonany został z ociosanego kamienia, mury zostały ozdobione osadzonymi na trzpieniach kamiennymi głowami przypominającymi głowy kota oraz fryzem z wyobrażeniem kondora. Portal wejściowy obramowany został dwoma kolumnami o wysokości 2,30 m i średnicy 0,90 m. Dekorację kolumn stanowią wyobrażenia postaci z skrzydłami, ptasimi dziobami i kłami. Druga ważna budowla zespołu Chavín de Huántar, to Wczesna Świątynia, która jest starsza od „zamku”. Jej wnętrze to labirynt niskich pomieszczeń, korytarzy, pochylni i schodów. Całość zaopatrzona jest w system pionowych i poziomych kanałów wentylacyjnych, nadal czynnych.

Związki z kulturą Chavín zauważane są też w innych ośrodkach wybrzeża andyjskiego. W Villcahuayán odnaleziono bardzo podobną w swoich założeniach świątynię do znalezionej w Chavín de Huántar. Jest ona jednak znacznie od niej młodsza, pochodzi z VII-X wieku. W dolinie Moche odkryto zespół świątyń

991 Por.: Faron-Bartles Renata, *Ludzie i bogowie Ameryki Środkowej*, Wrocław 2009, s. 10.

992 Por.: Faron-Bartles Renata, dz. cyt., s. 11-12.

993 Por.: J. Żrałka, *Wczesne kultury Ameryki*, [w:] *Wielka Historia Świata. Stary i Nowy Świat*, pod red. Joachima Śliwy, t. 2, s. Kraków 2005, s. 619.

zdobionych rzeźbami w stylu wczesnego Chavín datowanych na okres 1700 – 1200 r. p.n.e., zatem znacznie starszych od odkrytych w Chavín de Huántar. Wpływy tej kultury zauważalne są także w zespołach znalezionych w okolicach Cerro Blanco Puncurí Casma. Odkryto tam tarasowe platformy wykonane z suszonych cegieł o stożkowym kształcie (adobe) z ozdobami, rzeźbami wyobrażającymi drapieżne koty.

Cechą charakterystyczną kultury Chavín jest wznoszenie budowli o murach w układzie warstw poziomych, bez okien w ścianach zewnętrznych. Ceramika tego okresu dzieli się na dwa typy: głazy (rocas) i dary (ofrendas). Do pierwszego z nich należą naczynia o grubych ścianach ozdobione rytami o motywach z wyobrażeniami drapieżnych kotów lub kręgów oraz linii. Zdobienia mają kolor czerwony lub czarny. Ceramika typu "dary" jest bogatsza w odmiany, ale pozbawiona ozdób. Występuje w kolorze czarnym i szarym. Twórcom kultury Chavín znane było tkactwo i obróbka metali⁹⁹⁴.

Kultura Mokaya

Zamieszkującym region Soconusco ludom kultury Mokaya⁹⁹⁵ przypisuje się pierwsze znane, na obszarze Ameryki, stałe osady, wydajny system uprawy roli, ceramikę i początki hierarchizacji społeczno-politycznej. Najstarszą znaną jak dotąd w Mezoameryce ceramikę wyśledzono w tzw. fazie Barra (ok. 1900-1700 rok p.n.e.), znaczenie uprawy zaś wzrosło jeszcze bardziej w kolejnych fazach Locona i Ocos. Wtedy pojawiły się pierwsze państewka czy wodzostwa na tamtym terenie, a główny ośrodek Paso de Amada zamieszkiwało już około 1500 osób. W tej fazie zidentyfikowano tu ponad 50 platform ziemnych⁹⁹⁶.

Przedstawiciele ludów Mokaya utrzymywali kontakty handlowe z Olmekami, dzięki czemu przejęli wiele cech kulturowych tej cywilizacji. Obszar zamieszkanym przez nich leżał na szlaku handlowym, którym dostarczano obsydian i jadeit z Gwatemali do Olmanu, obszaru zamieszkanego przez Olmeków. Najważniejszym stanowiskiem archeologicznym kultury Mokaya jest Paso de la Amada w stanie Chiapas. Było zamieszkane w latach 1800-1000 p.n.e. Wśród artefaktów należących do tej kultury odkryto najstarszą odnalezioną dotąd ceramikę w Mezoameryce. Wśród zabytków Paso de la Amada znajduje się też najstarsze w Mezoameryce boisko do gry w piłkę datowane na rok 1400 p.n.e., a także Kopiec 6 będący rezydencją lokalnego wodza. Odkrycia dokonane w trakcie badania Kopca 6 dowodzą, iż w Paso de la Amada wykształciły się bardziej złożone struktury społeczno-polityczne zwane prostym wodzostwem.

W latach 1450 – 1150 p.n.e. W kulturze Mokaya nasiliły się wpływy olmeckie. Regionalne figurki i ceramika całkowicie ustąpiły miejsca wyrobom w stylu olmeckim. W okresie tym Paso de la Amada wyludniło się, zaś najważniejszym ośrodkiem zostało Cantón Corralito nad rzeką Coatlán. Na tym stanowisku archeologicznym odkryto liczne figurki i naczynia w stylu typowo olmeckim. Część z nich pochodziła

994 Por.: J. Żrałka, *Wczesne kultury Ameryki...*, s. 621-622.

995 Mokaya posługiwali się językiem zwanym mixe-zoque. Nazwa Mokaya w mixe-zoque oznacza „ludzie kukurydzy”.

996 Por.: J. Olko, *Meksyk przed konkwistą*, Warszawa 2010, s. 37-38.

z olmeckiego ośrodka San Lorenzo. Niewykluczone, iż Cantón Corralito było kolonią San Lorenzo i, oprócz miejscowej ludności, mieszkali tam także Olmekowie. Około roku 1150 p.n.e. Cantón Corralito zostało opuszczone w następstwie powodzi, zaś najważniejszym ośrodkiem regionu zostało położone po drugiej stronie rzeki Coatán miasto El Silencio (Ojo de Agua). Na tym stanowisku odnaleziono pozostałości architektury monumentalnej, w tym dwa kopce mogące być pozostałościami po budowlach ceremonialnych. W El Silencio odnaleziono również rzeźbę w stylu olmeckim przedstawiającą „człowieka z gogłami”.

Olmekowie

Olmekowie to umowna nazwa używana dla określenia plemion (ludów wyodrębnionej kultury) zamieszkujących Mezoamerykę od momentu przejścia z koczowniczego na osiadły tryb życia (ok. 2000 r. p.n.e.)⁹⁹⁷. Ludy te osiadły na nadbrzeżach rzek i jezior od Zatoki Meksykańskiej aż do górzystych terenów w głębi lądu i wykształciły kulturę o wielu wspólnych cechach. Ślady ich kultury odkryto na obszarach Wyżyny Meksykańskiej, przylegających do Zatoki Meksykańskiej. Typowym dla wybrzeży Zatoki Meksykańskiej są obfite powodzie, powstające na skutek podniesienie się poziomu wody w rzekach w okresie pory deszczowej. Wylewy rzek (podobnie jak nad Nilem, czy wielkimi rzekami Dalekiego Wschodu) nanosiły muł, który użyźnia glebę, co zapewnia obfite plony. Uważa się, że w początkowym okresie ludy Olmeków prowadziły na wpół koczowniczy tryb życia⁹⁹⁸. Moim zdaniem, i na tym obszarze istniały wówczas ludy o zróżnicowanej kulturze. Trudnili się myślistwem, rybołówstwem, ale także rolnictwem (głównie uprawiali kukurydzę⁹⁹⁹, ponadto bawełnę, sadzili też dynie). Ludzie skupiali się w licznych osadach rolniczych. To w wyniku walki między tymi ludami doszło do utworzenia struktur państwowych. Mogą na to wskazywać monumentalne ołtarze z San Lorenzo z okresu już „państwowego”, które mają formę prostopadłościanu z wyciętą niszą, w której siedzi władca ze skrzyżowanymi nogami i jaguarem na rękach lub trzymający w dłoniach koniec liny, prowadzącej do schwytanego jeńca.

W pierwszych wiekach II tysiąclecia p.n.e. na obszarze Veracruz i Tabasco ludzie skupiali się w licznych osadach rolniczych rozciągających się wzdłuż rzek Tonala, Papaloapán i w zatoce Campeche. Pośrodku wielu wiosek składających się

997 Nazwa „Olmekowie” wywodzi się od istniejącego w XVI wieku ludu *Olmeca* (ludzi zamieszkującym ziemię *hule* - kauczuku), którzy nie mieli żadnego związku z twórcami istniejącej na tym obszarze w latach 1500 p.n.e. a 400 p.n.e. kultury Olmeków [dziś część badaczy przeszuwa datę początkową na rok 1700 p.n.e.]. Najczęstsze użycie pojęcia „kultura Olmeków” odnosi się właśnie do tej grupy. Część badaczy żywa tego pojęcia w znaczeniu szerszym, uznają za *olmecki* cały zespół wierzeń i zachowań świadczących o istnieniu swoistej wspólnoty kulturowej łączącej wiele społeczności formatywnych. Społeczeństwa te prawdopodobnie tworzyły liczne państewka często określane przez antropologów i archeologów terminem „wodzostw”. Por.: J. Olko, *dz. cyt.*, s. 22.

998 Nie wiemy, jaka była struktura ludów zamieszkujących terytoria „olmeckie” przed powstaniem tam organizacji państwowej. Piszze Ferdinand Anton: *Kultura olmecka (ok. 600 p.n.e. do 200 n.e.) nosiła wszelkie znamiona kultury elitarniej. Ustalono, że w stosunkowo krótkim czasie wykształciła się tam grupa, która narzuciła nowe idee całej ludności obszaru podlegającego jej wpływom. Łańcuch dowodów stwierdzających, czy Olmekowie byli narodem lub tylko elitą duchową, nie zamknął się jeszcze całkowicie, lecz wiedza o piśmie i kalendarzu rozprzestrzeniła się z La Venta, ośrodka duchowego tej amerykańskiej „kultury matki”*. Por.: Anton Ferdinand, *Kobieta w dawnej Ameryce*, przełożył Egbert W. Skowron, Warszawa 1974, s. 9. Moim zdaniem nie był to oczywiście naród (w dzisiejszym ani tym bardziej tzw. rasowym znaczeniu tego pojęcia), kultura zaś miała charakter elitarny.

999 Początki uprawy kukurydzy w Ameryce szacuje się na lata ok. 2700 p.n.e.

wtedy z chat z nietrwałego materiału budowano wówczas z kamienia wulkanicznego platformy o kształtach piramidalnych, które pełniły funkcje o charakterze kultowym. Pod koniec II tysiąclecia p.n.e. to właśnie na tych obszarach doszło do pojawienia się i umocnienia elity władzy, która – jak pisze Maria Longhena: *po raz pierwszy w historii środkowej Ameryki przy pomocy trwałych pomników zapragnęła wyrazić ideę władzy łączącej w sobie prerogatywy polityczne i religijne. To dążenie do władzy absolutnej poświadczają szczególnie zastawy grobowe, jako że królowie-kapłani pragnęli zapewne uchodzić w oczach ludu za ziemskie wcielenie bóstw*¹⁰⁰⁰. Czy nauka nie popełnia tu błędu, uważając, że społeczeństwa Mezoameryki rozwijały się inaczej niż np. społeczeństwa Mezopotamii, Egiptu, czy Dalekiego Wschodu? Podobnie jak tam, w Mezoameryce istniały wówczas społeczeństwa o zróżnicowanej kulturze. Tak jak i tam, zapewne i w Mezoameryce niektóre społeczeństwa mogły próbować narzucić swą władzę ludności osiadłej, tworząc struktury państwowe, początkowo miasta-państwa, później federacje miast a wreszcie imperia. Zanim odkryto pozostałości miast, osiedla robotnicze i ślady istniejących wokół wiosek archeolodzy odkryli głównie charakterystyczne budowle sakralne. Czy nie wypaczyło to jednak późniejszych hipotez? Czy nie przypisujemy nadmiernej roli życiu religijnemu tych społeczeństw?

Za twórców pierwszej państwowości¹⁰⁰¹ Mezoameryki uznawani są Olmekowie. Niestety, wciąż bardzo niewiele możemy powiedzieć o jej początkach. Zresztą nawet pisząc poprzednie zdanie popełniłem pewien błąd. Napisałem pierwszej państwowości, a powinien napisać pierwszych miast-państw Olmeckich. To duża różnica, przecież ludy te nie utworzyły jednego państwa.

Maria Longhena np. pisząc o kulturze Olmeków, szybko przechodzi do etapu *pojawienia się i umocnienia władzy*? Może obraz byłby bardziej czytelny gdybyśmy użyli tu określeń: *siłowe narzucenie władzy*, a później jej *legitymizacja*. Słowo *pojawienie* niczego przecież nie wyjaśnia tego, w jaki sposób doszło do jej powstania. Moim zdaniem została narzucona przez ludy zewnętrzne. Wiele wskazuje na to, że to ludy łowieckie narzuciły swoje zwierzchnictwo mieszkańcom osad. Równie ważna jest kwestia opisu kultury Olmeków. Zdanie *największym centrum kulturowym założonym przez Olmeków była La Venta*, nabierze innego znaczenia, gdy napiszemy, *największym miastem-państwem Olmeków była La Venta*, lub *jednym z ważniejszych ośrodków kultury Olmeków była La Venta*. Nie stanowiła ona, bowiem jakiegoś centralnego punktu, z którego w jakikolwiek sposób kierowano by innymi ośrodkami. Uniemożliwiały to choćby względy komunikacyjne.

Pierwszym znaczącym centrum politycznym kultury olmeckiej był ośrodek znany dziś pod nazwą San Lorenzo, gdzie wykopaliska dowiodły istnienie kilku faz osadnictwa jeszcze przed powstaniem władzy centralnej. Położenie w pobliżu rzeki Coatzacoalcos umożliwiało uprawę kukurydzy, ponadto dietę mieszkańców uzupełniały ryby, mięso żółwi i psów. Odkryte w pobliżu budowli interpretowanych jako „kuchnie” kości ludzkie nasuwają też podejrzenie istnienia kanibalizmu¹⁰⁰².

1000 Longhena Maria, *Starożytny Meksyk. Prekolumbijska Ameryka Środkowa*, tłumaczenie: Elżbieta Jastrzębowska, Barcelona 2008, s. 19.

1001 Używam tego określenia zamiast powszechnie dotąd stosowanego „cywilizacja”, gdyż każde społeczeństwo miało jakąś cywilizację lub inaczej korzystało z jakiegoś dorobku cywilizacyjnego.

1002 Por.: Faron-Bartles Renata, dz. cyt., s. 15.

W historii San Lorenzo wyróżnia się fazę Ojochi (ok. 1750 – 1550 rok p.n.e.) i Bajio (1550 – 1450 rok p.n.e.), uznawane za „przedolmeckie”. Wyroby uznawane za „olmeckie” pojawiają się w fazie Chicharras (lata około 1450 – 1400 p.n.e.). W trakcie badań terenowych zidentyfikowano ponad 100 osad z faz Bajio i Chicharras, które tworzyły złożoną, trójstopniową hierarchię osadniczą wokół San Lorenzo. Największy rozwój kultury Olmeków przypada na lata 1500 – 1400 p.n.e., kiedy to miejscowa populacja wzrosła aż 20-krotnie. Do osiągnięć związanych z ich sztuką należy budowa schodkowych piramid ze świątyniami umieszczanymi na szczycie oraz rzeźba. Olmekowie znali podstawy matematyki i kalendarza, dali początek pismu hieroglificznemu. W latach osiemdziesiątych XX wieku (w czasie wycinania istniejącej tam dżungli) odkryto ślady gęstej zabudowy i warsztatów rzemieślniczych otaczających ściśle San Lorenzo¹⁰⁰³.

Podstawą utrzymania ludności było rolnictwo, dodatkowo rybołówstwo, myślistwo, zbieractwo oraz handel kauczukiem (od tego produktu wywodzi się ich nazwa), jadeitem, muszlami morskimi, skórą itp. Podstawowymi roślinami uprawianymi przez Olmeków były: kukurydza zwyczajna, fasola, dynia. Możliwe, że znano już uprawę bawełny, tytoniu i kakao. Przypuszcza się, że wpływy kultury olmeckiej związane były nie tylko z handlem, ale i z prowadzonymi wojnami, w wyniku, których Olmekowie podporządkowali sobie znaczny obszar dzisiejszego Meksyku. Kultura podobna do olmeckiej rozwijała się w takich ośrodkach, jak Las Limas, Ojo de Agua, La Oaxaquena czy La Venta i Tres Zapotek¹⁰⁰⁴.

Po 1000 roku p.n.e. miastem-państwem, które osiągnęło wśród Olman najwyższy poziom rozwoju gospodarki i kultury była La Venta, gdzie ślady osadnictwa sięgają przynajmniej 1200 roku p.n.e. Inne olmeckie miasta rozwinęły się w dolinie Meksyku – Chalcatzingo, Ciiucuilco, Teotihuacan i Zazacatlá. Podobnie jak w San Lorenzo, początkowo archeologowie i historycy przypuszczali, że i La Venta była tylko centrum ceremonialnym zamieszkałym jedynie przez kapłanów, władców i ich otoczenie. Dalsze badania archeologiczne wykazały jednak, że było to duże centrum polityczne. Odkryto niskie platformy mieszkalne, pozostałości domostw czy jamy zasobowe. Na wyspie istniała gęsta zabudowa mieszkalna (ściśle zurbanizowane centrum zajmowało obszar 200 ha)¹⁰⁰⁵.

Państwowość Olmeków z głównym ośrodkiem w San Lorenzo upadła ok. 900 r. p.n.e.¹⁰⁰⁶, a późniejszy ośrodek w La Venta upadł ok. 400 r. p.n.e. i został opuszczony na ponad 1000 lat. Nieznane są przyczyny jej upadku; podejrzewa się, iż doprowadziły do tego zmiany w środowisku, ale nie wyklucza się też inwazji zewnętrznej. Nie możemy wykluczyć, że podobnie jak i na innych obszarach i w Ameryce Środkowej obok powstających ośrodków politycznych powstawały coraz

1003 Por.: J. Olko, *dz. cyt.*, s. 26-27.

1004 Tres Zapotes to stanowisko archeologiczne we wschodnim Meksyku, w pobliżu Zatoki Meksykańskiej, w stanie Veracruz, położone na zachód od miasta Santiago Tuxtla. Tres Zapotes, będące jednym z głównych ośrodków miejskich Olmeków (obok San Lorenzo Tenochtitlán i La Venta), zamieszkiwane było przez ponad dwa tysiąclecia (od 1500-1200 roku p.n.e. do 1000-1200 roku n.e.). Stanowisko obejmuje liczne kopce ziemne, wśród których odnaleziono kilkadziesiąt rzeźb, m.in. dwie 1,5-metrowe kamienne głowy oraz stelę C, na której wyryto datę odpowiadającą 3 września 32 r. p.n.e.

1005 Por. J. Olko, *dz. cyt.*, s. 31-32.

1006 Mieszkańcy nagle opuścili San Lorenzo. Kamienne rzeźby celowo rozbito lub uszkodzono, a ich kawałki poukładano na brzegach pobliskich zboczy, gdzie następnie je zakopano. Obecnie nie wiadomo, z jakiego powodu dopuszczono się takiego zniszczenia ani też, jaka była przyczyna porzucenia miasta. [Por.: Faron-Bartles Renata, *dz. cyt.*, s. 16.]

liczniejsze grupy renegatów, uciekinierów spod jarzma władców. Być może doszło tylko do zniszczenia jego centrum w wyniku powstania poddanych. Przypuszcza się też, że ośrodki Olmeków nad Oceanem Spokojnym zostały zburzone przez tsunami około 1000 roku p.n.e.¹⁰⁰⁷. Użyłem powyżej określenia państwowość, a powinienem raczej użyć tu słów *ośrodki prepaństwowe*, lub *miasta-państwa*. Nie mamy przecież żadnych świadectw na podstawie, których moglibyśmy wnioskować, że na zamieszkiwanych przez Olmeków obszarach powstał jeden centralny ośrodek państwowy. Moim zdaniem powstanie takowego było niemożliwe, choćby z powodów komunikacyjnych.

W El Manati, w pobliżu San Lorenzo, odkryto ślady niewielkiego sanktuarium. o rytualnym znaczeniu tego miejsca zadecydowała obecność istniejących tu źródeł wody. W olmeckich i późniejszych wierzeniach źródła postrzegano, jako wodę wypływającą bezpośrednio ze świata podziemnego, symbolizowała ona pojawiający się sezonowo deszcz i powodzie naturalnie użyźniające pola uprawne. Najwcześniejsze ofiary złożono w El Manati w latach 1700-1500 p.n.e. Na specjalnie przygotowanym podłożu z piaskowca ułożono naczynia ceramiczne, kamienne misy, kamienie z palenisk, jadeitowe „siekierki”, paciorki i kauczukowe piłki o średnicy ok. 15 cm, najstarsze świadectwo rytualnej gry na tym obszarze. Jadeitowe siekierki wykonane były z jadeitu, którego złoża znajdowały się na obszarze odległej o 1000 km (dzisiejszej) Gwatemali w dolinie rzeki Motagua. Dowodzi to istniejącej już wówczas wymiany handlowej społeczeństw Olmeków z ludami z tak dalekich obszarów¹⁰⁰⁸.

Istnienie kultury Olman wśród historyków budzi wciąż wielkie zainteresowanie, na temat tego ludu pojawia się wiele – niestety, wciąż niesprawdzonych – hipotez. Dotyczą one tak zagadnienia pochodzenia tej kultury jak też jej późniejszych wpływów. i znów warto sięgnąć do książki Jamesa I. Nienhuisa, który pisze, że Olmekowie twierdzili, że osiedlili się w Ameryce Środkowej po tym, jak ich przodkowie, którzy zmierzyli okrągłe oblicze ziemi i łuk niebios, przepłynęli przez Atlantyk w czasach czarnego deszczu i wiecznego mroku, co dowodzi znajomości precesyjnej kartografii w epoce lodowcowej¹⁰⁰⁹. Oczywiście znowu nie chodzi tu o epokę lodowcową, lecz krótkotrwałe ochłodzenie klimatu po wybuchu wulkanu. Istotna jest jednak hipoteza dotycząca przybycia grupy osadników zza Atlantyku. Może tu leżą źródła – zakładanego przez niektórych badaczy – gwałtownego wzrostu poziomu kultury niektórych ludów prekolumbijskiej Ameryki. Oczywiście przybysze stanowiliby tylko niewielką grupę w stosunku do wcześniej przybyłej ludności. Być może przynieśli jednak z sobą wiele idei (w tym i ideę państwa) z Eurazji.¹⁰¹⁰ To jednak tylko mało prawdopodobne hipotezy. Teza mówiąca o *gwałtownym wzroście poziomu kultury* jest bezpodstawna. Ukazany – nawet w tak nierozbudowanej pracy jak niniejsza – rozwój kultur społeczeństw Ameryki Prekolumbijskiej dowodzi, że osiągnięcie takiego ich poziomu było wynikiem stopniowej ewolucji, nie zaś jednorazowego skoku cywilizacyjnego. Przedstawione fakty ukazują, że rozwijała się ona stopniowo. Nie spotykamy na obszarach kultury Olmeków takich wynalazków jak koło, radło i wiele innych. Dawid Childress wskazuje jako przykład zapożyczeń np.

1007 Por.: D. H. Childerss, *Tajemnica Olmeków, Starożytni odkrywcy Ameryki*, przekład: Przemysław Bieliński, Warszawa 2008, s. 217.

1008 Por.: J. Olko, *dz. cyt.*, s. 24-25.

1009 Por.: Nienhuis J. I., *dz. cyt.*, s. 56. Dowodzi – jeśli już – nie tyle znajomości *precesyjnej kartografii*, co pobłądzenia i przypadkowego dotarcia jakichś ludzi do Ameryki już w tym okresie.

1010 Por.: J. Olko, *dz. cyt.*, s. 24.

użycie bumerangu¹⁰¹¹. Ten, znany wśród niektórych pierwotnych plemion Afryki, trafił też do Australii. Wszystko wskazuje na to, że znany był już tysiące lat wcześniej i mógł trafić na kontynent Ameryki wraz z którąś falą migracji. Tym bardziej, że i ten autor poniżej pisze, że bumerangi znajdowano także na terenach południowego Meksyku, Teksasu, Arizony i Kalifornii.

Odnosnie do późniejszych wpływów Olmeków pojawiają się hipotezy twierdzące, że ich kultura była „kulturą-matką” („pierwszą cywilizacją”) cywilizacji mezoamerykańskiej. Przeciwnicy tej teorii uważają lud Olmeków jedynie za jedno z wielu „wodzostw” w złożonym krajobrazie politycznym i kulturowym Mezoameryki. Biorąc pod uwagę zdobnictwo ceramiki i jej formy, dochodzą nawet do wniosku, że San Lorenzo wykazuje mniej cech panregionalnych niż regionalne centra Tlapacoya czy San José Mogote. *Ceramika pojawiła się między ok. 1900 a 1750 rokiem p.n.e. na wybrzeżu Oceanu Spokojnego na terenie obecnego stanu Chiapas, w dolinach na wyżynie meksykańskiej oraz nad Zatoką Meksykańską w północnym Veracruz, a następnie rozprzestrzeniła się na resztę Mezoameryki po około 1750 roku p.n.e. Począwszy od 1400 roku p.n.e., archeolodzy na podstawie pojawienia się wspólnego repertuaru motywów na ceramice oraz dalekosiężnej wymiany handlowej obejmującej obsydian, jadeit, serpentyn, muszle i rozmaite artefakty, stwierdzają wyraźną intensyfikację oddziaływań między różnymi regionami. Jednak „przyśpieszenie” rozwoju kulturowego regionalnych kultur zdaje się wyprzedzać ową fazę aktywnych kontaktów. Już między około 1650 a 1400 r. p.n.e. w Dolinie Oaxaki wzniesiono pierwsze znane przykłady architektury publicznej na niskich platformach ze zdobionymi stiukiem ścianami i podłogami, natomiast w kolejnej fazie pojawiły się wyraźne oznaki hierarchizacji społecznej oraz dwustopniowa struktura osadnicza. Podobny stopień rozwoju zaskakująco wcześniej osiągnęły także społeczności w Dolinie Meksyku, ci niektórzy badacze uznają za argument przeciwko decydującemu wpływowi Olmeków na pojawienie się złożonych kultur w sąsiednich regionach. Mimo tych kontrowersji trudno kwestionować fakt, że San Lorenzo, a następnie La Venta, osiągnęły stopień rozwoju bez precedensu, czy bezpośrednich analogii w ówczesnej Mezoameryce¹⁰¹².*

Trudno jednak negować fakt, że w okresie między około 1400 a 1150 rokiem p.n.e. zmiany kulturowe i ekonomiczne regionu Soconusco wydają się nierozdzielnie związane z oddziaływaniami płynącymi właśnie z Olman. W tym czasie lokalni władcy otwarcie manifestowali swe związki z mieszkańcami owego regionu, przejmując nie tylko liczne elementy kultury materialnej, lecz także religijno-polityczną ideologię, która pociągała za sobą określone przemiany społeczne. Choć być może nie wszystkie zaadoptowane motywy pochodziły z Zatoki Meksykańskiej, w kolejnych dwóch stuleciach intensywność kontaktów między tymi regionami osłabła, być może na skutek nieznanych trudności, jakie przeżywało San Lorenzo, natomiast pojawiły się ślady wzmocnienia więzi ze społecznościami środkowego Meksyku. W tym okresie wiele osad noszących liczne wpływy olmeckie odkryto również na terenie obecnego stanu Chiapas. Wzdłuż wybrzeża Oceanu Spokojnego olmeckie wpływy inspiracje docierały do Hondurasu oraz do Chalchuapa w Salvadorze, której mieszkańcy w fazie Colos (ok. 900 – 600 r. p.n.e.) wzniesli wielką piramidę przypominającą tę z La Venta, tworzyli rzeźbione monumenty inspirowane ikonografią olekową i używali wielu luksusowych przedmiotów

1011 Por.: Dawid Childress, *Tajemnica Olmeków*, przekład Przemysław Bieliński, Warszawa 2008, s. 119.

1012 J. Olko, dz. cyt., s. 35-37.

charakterystycznych dla tej epoki.

Nie wiadomo jak wyglądały kontakty Olmeków z Majami zamieszkującymi niziny Gwatemali i północny Jukatan. Potwierdzeniami owych kontaktów są jednak depozyty ofiarne odkryte w Chacsinkin i w Seibal, datowane na środkowy okres preklasyczny. Depozyt z Seibal swą formą krzyża i zawartością – obejmującą m.in. wykonane z jadeitu siekierki i przyrząd do upuszczania krwi – nawiązuje ściśle do ofiar znanych z rdzennego obszaru kultury olmeckiej.

Jeszcze silniej przejawiają się wpływy olmeckie w środkowym Meksyku. Od około 1200 r. p.n.e. na terenie Doliny Meksyku i sąsiednich terytoriach rozwinęła się słynna kultura określana mianem Tlatilco. Eksploracje pochówków kultury przyniosły wiele informacji o jej mieszkańcach. Wyróżniała się ona złożoną strukturą społeczną, specjalizacją w zakresie rzemiosła i uprawy¹⁰¹³. Uprawiano kukurydzę, ale także fasolę, paprykę i chili. Wyżywienie uzupełniano łowiectwem. Polowano na ptactwo, w tym wędrowne, króliki oraz jelenie i antylopy.

Dzięki badaniom antropologicznym wiemy, że ze względu na wysoką śmiertelność noworodków i niemowląt średnia wieku ówczesnej populacji wynosiła zaledwie około 26 lat, dożywano zaś przeciętnie 36 lat. Ludzie ci zapadali często na choroby związane z brakami żywieniowymi i złą dietą, jak anemia, dawały im się też we znaki znaczne ubytki w uzębieniu i choroby zwyrodnieniowe kości¹⁰¹⁴.

W nie mniej żywym kontakcie z ośrodkami kultury Olmeków pozostawały szybko ewoluujące społeczności zamieszkujące żyzną Dolinę Oaxaki. Już we wczesnopreklasycznej fazie Tierras Largas (ok. 1650 – 1400 r. p.n.e.) powstawały liczne wioski, a ośrodek San José Mogote był blisko trzykrotnie większy od innych największych osad regionu i siedmiokrotnie większy od przeciętnej wioski. W kolejnej fazie zwanej San José (ok. 1400 – 950 r. p.n.e.), regionalną organizacją polityczną zdominował szybko rosnący w siłę ośrodek San José Mogote. Rozrósł się on do osady zajmującej obszar około 70 ha zamieszkaną przez ponad 500 osób, co stanowiło połowę rekonstruowanej liczby ludności żyjącej w owym okresie w całej dolinie. Wysokie platformy ziemne licowane kamieniem mieściły na szczycie być może „budowle publiczne”, prawdopodobnie pierwsze w tym regionie.

Cechy zabudowy mieszkalnej sugerują dość płynny spadek rangi i zamożności ówczesnych mieszkańców w związku, z czym trudno mówić o ścisłym podziale na grupy czy „klasy społeczne”. Jednak nieprzypadkowo zapewne właśnie w tym okresie na ceramice pojawia się po raz pierwszy charakterystyczny motyw plecionej maty, która w Mezoameryce była symbolem władzy, zwłaszcza królewskiej¹⁰¹⁵. Spadkobiercami kultury olmeckiej były powstałe w czasach późniejszych kultury: Teotihuacan, Tolteków, Zapoteków.

Odkrycie w Belize

Cztery tysiące lat temu łowcy i zbieracze żyjący na terenie dzisiejszego państwa Belize (Półwysep Jukatan) w Ameryce Środkowej wykonali złożoną sieć

1013 Por.: J. Olko, dz. cyt., s. 38-39.

1014 Por.: J. Olko, dz. cyt., s. 39.

1015 Por.: J. Olko, dz. cyt., s. 40-41.

kanałów. Zdaniem archeologów jest to najwcześniejszy obiekt do połowu ryb na dużą skalę w tym rejonie świata. Największa i najstarsza pułapka Ameryki Środkowej.

Jest to sieć kanałów i stawów, którą stworzyli łowcy i zbieracze w okresie archaicznym (ok. 2000–1900 lat p.n.e.). – Sieć kanałów zaprojektowano tak, aby kierować coroczne wody powodziowe do stawów w celu odłowu ryb. Doprowadzały wystarczającą ilość ryb, aby wyżywić nawet 15 000 osób przez cały rok.

Niektóre z najwcześniejszych ulepszeń terenów podmokłych miały miejsce już około 6000 do 8000 lat temu, kiedy archaiczne grupy łowców-zbieraczy-rybaków budowały tamy dla ryb, wykorzystując różne materiały, w tym skały, trzciny, ziemię i drewno. Tamy występują w różnych środowiskach — od estuariów, pływów i rzek, po mokradła i zalewowe równiny sawanny. Tamy zostały zaprojektowane w celu wychwytywania dużych ilości ryb, ale różniły się formą od przeszkód zbudowanych ze skał z V-kształtnymi rynkami do łapania ryb w szybciej płynącej wodzie do ziemnych kanałów w wolniej płynącej wodzie, aby kierować przepływem i ruchem migrujących ryb podczas corocznych cykli powodzi. Podczas gdy prehistoryczne rybołówstwo zostało udokumentowane na mokradłach rodzimej Ameryki Północnej i Południowej, jest to pierwsza na dużą skalę archaiczna placówka do łapania ryb odnotowana w Ameryce Środkowej.

Taka instalacja nie powstała bez powodu. W latach 2200–1900 p.n.e. w Mezoameryce doszło do długoterminowego zaburzenia klimatu. Powstanie sieci kanałów mogło być próbą dostosowania się do nowych warunków i bardziej efektywnego pozyskiwania żywności. – Zdaniem odkrywców i badaczy tego stanowiska, takie intensywne inwestycje w krajobrazu mogły ostatecznie doprowadzić do rozwoju złożonego społeczeństwa charakterystycznego dla prekolumbijskiej cywilizacji Majów, która następnie pojawiła się na tym obszarze około 1200 r. p.n.e. To hipoteza podobna do odnoszących się do początków państwowości doliny Nilu, o wpływach na nią uprawy roli. Moim zdaniem, rozwiązanie problemów wyżywienia, ułatwienie dostępu do jego zasobów, mogło mieć wpływ na wzrost populacji. Powstanie złożonych i zhierarchizowanych miało jednak inne źródło. Wynikało z podboju jennych społeczeństw przez drugie i narzucanie trwałego zwierzchnictwa jednym społeczeństwom przez drugie.

Wygląda na to, że instalacja założona przez łowców i zbieraczy była bardzo wydajna i potrzebna. Z analiz badaczy wynika, że z systemu kanałów i stawów korzystano długo, bo aż przez ponad dwa tysiące lat do około 200 r. n.e.¹⁰¹⁶.

1016 Szymon Zdziebłowski, *Ludzie stworzyli 4 tys. lat temu wielką instalację. Mogła wyżywić 15 tys. osób rocznie* /<https://www.national-geographic.pl/historia/ludzie-stworzyli-4-tys-lat-temu-wielka-instalacje-mogla-wyzywic-15-tys-osob-rocznie/?>; por. też:

Ellenor Harrison-Buck, Samantha M. Krause, Marieka Brouwer Burg, Mark Willis, Angelina Perroti i Kate Balley, Późnoarchaiczne rybołówstwo na dużą skalę na mokradłach Nizin Majów w okresie prekolumbijskim, *Science Advances*, <https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.adq1444>

Wyspy Ameryki Środkowej

Wyspy Ameryki Środkowej pozostawały bezludne tak długo, jak długo rozwój umiejętności żeglarskich nie umożliwił plemionom wybrzeży Wenezueli i Kolumbii podejmowania przeprawy przez morze. Około 2000 lat p.n.e. Karaibowie dotarli na wyspy Cubagua i Trynidad, położone najbliżej wybrzeży. Zajęcie wysp Haiti i Puerto Rico nastąpiło nieco później, ale jeszcze w drugim tysiącleciu p.n.e. Natomiast zasiedlenie Małych Antyli było dziełem młodszej, arawackiej fali osadniczej, która przybyła tutaj dopiero około 900–300 lat p.n.e. Plemiona grupy arawackiej przeprawiły się także na półwysep Florydy

Ameryka Północna

Na wschodzie i środkowym zachodzie Ameryki Północnej powstała kultura Adena. Jej centrum mieściło się w Chillicothe w obecnym Ohio, gdzie wznosił się wielki kopiec. Takie kopce (*mounds*), których tysiące rozrzucone są po całej Ameryce Północnej, nie budowano z kamienia, ale z ziemi. Początkowo tego rodzaju małe wzniesienia usypywano nad grobami szacownych osobistości. Z biegiem wieków kopce stawały się coraz wyższe, wciąż dodawano nowe warstwy zmarłych oraz ziemi. Powierzchnia podstawy największego z tych pagórków jest większa od podstawy piramidy Cheopsa. Kopce zwężały się ku górze, w niektórych rejonach miały kształt piramidy, a często owe nagrobki były dodatkowo otaczane wałami ziemnymi. Istniało też wiele pagórków usypanych w kształcie zwierząt, zwanych *effigy mounds* (*effigy* znaczy wizerunek). Te dostrzegalne tylko z góry formy przedstawiają ogromne żaby, ptaki, a także ludzi. Najsłynniejszy jest kopiec w kształcie węża (Great Serpent Mound), który „wije” się na wzgórzu nad rzeką i ma 400 metrów długości! Ludzie kultury Adena byli myśliwymi, prowadzącymi osiadły tryb życia. Uprawiali też słoneczniki, dynie, tytoń.

W olbrzymich kopcach, często otoczonych dodatkowo długimi, kolistymi wałami ziemnymi, oprócz szkieletów znajdowano także artystycznie wykonane ozdobne dodatki i wyroby garncarskie: miedziane ozdoby noszone na głowie i napierśniki, gliniane figurki i fajki, lustra z miki, mnóstwo pereł, noże i groty oszczepów z obsydianu oraz wiele innych. Czasem te miasta zmarłych rozciągały się wraz z otaczającymi je wałami ziemnymi na obszarze ponad 10 kilometrów kwadratowych. Kultura ta zaginęła lub upadła z nieznanых przyczyn. Przypuszcza się, że lud ten mógł zostać podbity przez plemiona, które były nosicielami kultury Missisipi, zwanej też kulturą świątynno-kopcową. Były to również plemiona rolnicze, zajmujące się również handlem i rzemiosłem (w tym artystycznym). Główny ośrodek tej kultury znajdował się w żyznej dolinie Missisipi.

Oprócz kopców pochówkowych Indianie usypywali również kopce przeznaczone wyłącznie na świątynie. Największy kopiec świątynny wznosi się w miejscowości Cahokia w stanie Illinois. Najsłynniejszym jednak jest Monks Mound (Kopiec Mnisi), na którym europejscy mnisi hodowali później warzywa. Został on usypany około 900-1150 roku, ma 330 m. długości, 215 szerokości i 30 wysokości. Schody wyłożone były jednak nie kamieniami, jak u Indian środkowoamerykańskich, lecz drewnem.

Cechą charakterystyczną tego ludu był wielki kult zmarłych oraz sztywny

system kastowy. Podobieństwo do piramid i wizerunki przedstawiające ofiary z ludzi wskazują, że albo przybył z Ameryki Środkowej, albo utrzymywał ożywione kontakty z tym obszarem. Na wszelkich obrazach, maskach i rzeźbach archeolodzy znajdowali symbole śmierci, jakby wszystko obracało się wokół niej. Kult ten łączył różne plemiona i zabraniał im toczenia wojen między sobą¹⁰¹⁷.

Rozwój komunikacji, główne szlaki handlowe

Zajmując się rozwojem komunikacji omawianego w tym rozdziale okresu należy zwrócić uwagę na przełomowe dla jej rozwoju fakty, jakimi było ujarzmienie konia ok. 2000 roku p.n.e. i ujarzmienie wielbłąda ok. 1000 roku p.n.e. To drugie umożliwiało komunikację przez pustynie, należy podkreślić jednak, że drogi te były wybierane początkowo bardzo nieczęsto.

Od mniej więcej II tysiąclecia mnożą się znaleziska cztero- i dwukołowych wózków z nieruchomą osią. o ich powszechnym użyciu na obszarze Europy świadczą liczne modele gliniane. Wyraźnie wzrosła rola konia używanego do jazdy wierzchem, może już wówczas jako siła pociągowa.

Drogę wzdłuż Morza Czerwonego opanowali Sabejczycy, którzy zmonopolizowali prowadzące tym szlakiem handel już około 1250 roku p.n.e. Szlak ten prowadził z cieśniny Bāb al.-Mandab do Wādi al. Hammāmāt na wybrzeżu Środkowego Egiptu. Sabejczycy rozbudowali też szlaki lądowe między Jemenem a Syrią wzdłuż zachodniego wybrzeża Półwyspu Arabskiego. Prowadziły one przez Mekkę i Petrę i rozwidlały się na północnym krańcu ku Egiptowi, Syrii i Mezopotamii. Odgałęzienie wiodące do Syrii miało swój wylot na Morze Śródziemne w Gazie¹⁰¹⁸.

Ważnymi drogami transportu były wówczas rzeki. Kamienne bloki potrzebne do wznoszenia świątyń, czy piramid w Egipcie spławiano drogą rzeczną. Podobnie było i na innych obszarach, bazaltowy kamień wykorzystywany do budowy kolosalnych głów posągów władców-kapłanów w kulturach olmeckich odbywał się również rzekami przy pomocy tratw, zaś na lądzie przy pomocy sań i belek drewnianych. Rozwijała się również komunikacja na morzach śródlądowych, m.in. W basenie Morza Śródziemnego. Znaczne utrudnienie w tej żegludze stanowili piraci. To oni odegrali znaczną rolę przyczyniając się do osłabienia, a nawet zniszczenia wielu ośrodków państwowych w końcowych latach omawianego w tym tomie okresu. Podobna uwaga dotyczy i dróg lądowych. Ich bezpieczeństwo zachowywane było tylko okresowo. Istniała już (być może w pewnym sensie zorganizowana) komunikacja statkami po Morzu Śródziemnym. W każdym razie posiadamy wystarczającą ilość dowodów (m.in. ryty skalne) na budowę w tych czasach dużych, pełnomorskich statków. Nie mamy żadnych dowodów na to, by w omawianym okresie doszło już do żeglugi międzykontynentalnej. Taką uniemożliwiał ówczesny poziom żeglugi, a także potrzeby ówczesnych społeczeństw. Towary luksusowe sprowadzano wówczas prawie wyłącznie na potrzeby dworów monarchów, a ciągła niestabilność władzy utrudniała podejmowanie długofalowych planów w tym zakresie.

Próbie połączenia Morza Czerwonego z Morzem Śródziemnym, a właściwie

1017 Por. I. S. Cyrus, dz. cyt., s. 14-16.

1018 Por.: P. K. Hitti, *Dzieje Arabów*, przełożyli: Wojciech Dembski, Maria Skuratowicz, Edward Szymański, Warszawa 1969, s. 45-46.

(znacznie łatwiejszego w realizacji) połączenia z Morzem Czerwonym jedynie wschodniej odnogi Nilu przez wybudowanie kanału podjął faraon Sesostris, rozpoczęte prace zostały jednak wstrzymane. Przypuszcza się jednak, że prace były kontynuowane za czasów panowania Sesostrisa III. Za jego panowania przeprowadzono także bardzo trudne w realizacji przebicie kanału na Nilu przez progi i skały i katarakty. Przypuszcza się, że Sasostrisowi III udało się zrealizować budowę kanału do krainy Punt, czego dowodzić ma późniejsza wyprawa Hatszepust¹⁰¹⁹. Jeśli jednak nawet tak było, to droga ta była wykorzystywana bardzo krótko. Niestabilna sytuacja polityczna ówczesnych państw dynastycznych, nieustanne kryzysy uniemożliwiały realizację tak wielkich wieloletnich programów, a później ich utrzymanie. Po etapach postępu, następowały ponownie długie lata regresu.

Rozwój możliwości komunikacyjnych, (możliwy dzięki ujarzmieniu konia, a także technik żeglugi), wpłynął na wzrost wiedzy geograficznej. Brak jednak trwałych dróg lądowych (grobli, mostów itp.) znacznie utrudniał komunikację. Czynnikiem utrudniającym podróże poza granicami ówczesnych państw był brak ich stabilności, a także to, że wiele terenów pozostawało poza jurysdykcją jakichkolwiek władców.

Świadomość geograficzna ludów tej epoki była jeszcze niewielka, mało tego dziś nie jesteśmy w stanie jej odtworzyć, gdyż wiele zabytków zostało zniszczonych. Pisarz chiński Phei Hsiu (ok. 200 n.e.) napisał we wstępie do swojego atlasu: *Początki map i atlasów sięgają daleko w przeszłość. Za panowania dynastii, Hsia, Shang i Chou (2000-1000 p.n.e.), zajmowali się tym specjaliści urzędnicy (kuo shih). Potem, kiedy lud Han splądrował Hsien-yang, Hsiao Ho zebrał wszystkie mapy i dokumenty Chin. Dziś nie sposób już znaleźć starych map w tajnych archiwach, a nawet te, które znalazł Hsiao Ho, zaginęły; mamy jedynie mapy, ogólne i szczegółowe, z późniejszych czasów Han. Żadna z nich nie ma stopniowej skali (fen lu) i żadna z nich nie jest zorganizowana w prostokątnej siatce*¹⁰²⁰.

Wiemy, że dalekie podróże między innymi do krainy Punt, odbywali Egipcjanie (od 1500 roku p.n.e.). Wiedza geograficzna była elitarna, zapewne dostępna tylko dla niektórych kupców i rządów. Świadomość historyczna aż do końca II tysiąclecia p.n.e., nawet wśród elit istniejących wówczas państw, wciąż była niewielka i ograniczała się w zasadzie do historii (często mitologizowanej) własnego państwa. W Egipcie czas datowano według okresu panowania kolejnych władców.

Świadomość historyczna i geograficzna społeczeństw epoki. Rozwój idei.

W omawianym okresie (2000/1500 p.n.e. – 1200/800 p.n.e.) żadna z przyjętych przez ludzi form gospodarki i organizacji (zbieracko-łowiecka, pastersko-hodowlana i rolnicza) nie osiągnęła jeszcze dominacji. Kultury te wciąż istniały obok siebie, czasami nawet w obrębie powstających państw, choć obserwujemy już stałe wypieranie kultur pastersko-hodowlanych a zwłaszcza zbieracko-łowieckich

1019 Por.: T. Łoposzko, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Gdańsk 1977, s. 85-87.

1020 Cytat za: Nienhuis J. I., *Tajemnice epoki lodowcowej*, przekład Kamil Kuraszkiewicz, Warszawa 2009, s. 32.

z obszarów nadających się do zagospodarowania przez ludy rolnicze. W Eurazji doszło do prawie całkowitego zniszczenia kultury ludów zbieracko-łowieckich (szczątkowo trwały one jeszcze na peryferiach cywilizacji (niedostępne puszcze). W tym okresie ludy rolnicze (Bantu) opanowały tereny Afryki Wschodniej wypierając ludy zbieracko-łowieckie i pasterskie. Na terytoriach społeczeństw rolniczych rozwijały się coraz większe (obszarowo) państwa, choć ich stabilność była wciąż niewielka. Zazwyczaj istniały od stu kilkudziesięciu do dwustu – trzystu lat, a i wówczas dochodziło w nich do częstych zmian wewnątrz rodów panujących.

Rozdział ten kończy się na latach około 1000 roku p.n.e., zaledwie dwa tysiące lat od czasu powstania pierwszych miast-państw. To stosunkowo krótki okres istnienia idei państwowości, ale jednak wystarczająco długi, by wewnątrz nawet krótko istniejących państw zaszły bardzo istotne zmiany społeczne. Przede wszystkim wraz z powstaniem państwowości skończyła się epoka egalitaryzmu. Społeczeństwa zróżnicowały się, tak pod względem pochodzenia, jak i majątkowym. Jeśli na gruzach jakiegoś wcześniejszego państwa dochodziło do powstania nowej struktury państwowej, to kolejni władcy musieli uwzględniać istniejące wcześniej stosunki społeczne. Tworzone, więc od początków II tysiąclecia p.n.e. na gruzach wcześniejszych tworów państwowych kolejne monarchie powstawały w już odmiennych warunkach. Wprawdzie, tak jak i poprzednio władza ta narzucana była siłowo, ale dochodziło do tego już w stosunku do odmiennych społeczeństw. Już nie egalitarnych, przeciwnie – zróżnicowanych majątkowo i zawodowo, a także mających świadomość stanową. Kolejni władcy musieli te struktury uwzględniać i wprawdzie dążyli do przejęcia pełni władzy i własności, często jednak w swej polityce opierali się na wcześniejszych elitach, zachowując (przynajmniej w pierwszym okresie swego panowania) część wcześniej uzyskanych przez nie praw i przywilejów.

Od czasów Kasytów władztwo terytorialne rozszerza się od panowania nad terytorium państwa-miasta do panowania nad całym krajem. Warto tu jednak zastanowić się nad kwestią granic ówczesnych państw, zasięgu terytorialnego władzy centralnej i lokalnych feudałów. Przytaczane przeze mnie mapy państw i imperiów opisują sytuację bardzo hipotetyczną, w ogromnym uproszczeniu. Poza terytorium, na którym władzę sprawowała słaba i istniejąca często tylko okresowo administracja centralna lub lokalnych feudałów, żyły ludy (np. Aramejczycy, 'Apiru, czy Ludy Morza – piraci,), które powstawały spośród zbiegłych poddanych, różnych awanturników (czasami wydziedziczonych dzieci feudałów itp.). Historia tych band jest niezwykle mało znana, a przecież odegrały one znaczącą rolę w upadku wcześniejszych struktur państwowych.

Zastanawiając się nad strukturą pierwszych państw trafiłem na myśl współczesnego historyka, Geissa. Pisał on: *Już pierwsze mocarstwa wykazują strukturę wewnętrzną, która później dostrzegalna jest w innych formach państwa, ponieważ stanowi najlepszą* [ta ocena Geissa jest subiektywna. Co znaczy „najlepszą”? Może bardziej skuteczną w społeczeństwach powstałych na skutek najazdów, w których w początkowym stadium rozwoju istnieją duże różnice kulturowe] *formę organizacji władzy. Wewnętrzne („plemienne”)* [Na pewno nie narodowe. Czasami rodowe, od rodu panującego, choć najczęściej zdobywcy byli zbieraniną wojowników o różnym pochodzeniu rodowym.] *jądro tej struktury tworzyli członkowie jednego plemienia lub rodu, ewentualnie także te ludy, które wcześniej połączyły się z rodem państwowotwórczym i szybciej się z nim stopiły. Z czasem grupy*

te podbijały i przyłączały okoliczne tereny podbite, które wkrótce stawały się prowincjami zamieszkanymi przez społeczeństwa, nieposiadające odrębnych praw politycznych. Do tych peryferii dołączano kolejne podbite tereny, które były jednak znacznie luźniej związane z państwem. W tych odległych od centrum terenach najczęściej następowało osłabienie władzy centralnej i w miarę wzrostu ich wewnętrznej autonomii stawały się one państwami wasalnymi lub klientami. Państwa te uznawały zwierzchnictwo centrum tylko formalnie i zobligowane były do zatwierdzania przez centrum zmiany władcy oraz występowania u boku zwierzchnika podczas wojny, a także do płacenia (zazwyczaj rocznego) trybutu (...). Karą za odmowę płacenia trybutu było splądrowanie kraju, wymordowanie ludności albo jej deportacja, ewentualnie sprzedaż, jako niewolników¹⁰²¹.

Kryzys w państwie dominującym powodował odłączanie się państw zależnych, które tworzyły własne, autonomiczne ośrodki. Twórcami nowych państw zostawali też niekiedy byli poddani władcy, (np. namiestnicy niektórych prowincji), którzy wykorzystywali kryzysy w ramach rodziny panującej. Co ważne w celu późniejszej legitymizacji swej siłą zdobytej władzy często nawiązywali do poprzednich idei. Twórcy nowych państwowości wywodzili się niekiedy spośród tzw. banitów (Arameńczyków, Hapiru), ale i oni odwołali się zawsze do poprzednich idei. Tworzyli państwa dynastyczne, w których za pomocą posiadanej armii dążyli do utrzymania władzy absolutnej.

Ważną kwestią było posługiwanie się przez władców siłami zbrojnymi obcymi¹⁰²², co ułatwiało im panowanie nad rodzimą (podbitą) ludnością; z drugiej strony utrudniało unifikację społeczeństwa. Utrzymywanie elity obcego pochodzenia było jednym z głównych powodów tego, że np. Egipcjanie tak długo nie stali się narodem. Żołnierzy najemnych zatrudniali też władcy państwa nowoasyryjskiego. (Zjawisko takie możemy uznać dla tego okresu za typowe. Przetrwa zresztą aż do czasów nowożytnych). Krótkotrwałe (sięgające najczęściej nie więcej niż dwieście lat) istnienie poszczególnych państw (lub dynastii panujących) i częste zmiany granic powstających i istniejących państw utrudniało procesy unifikacji kulturowej.

Struktury władzy. Państwa protoimperialne

Thomas Schneider tworząc „Leksykon faraonów” postawił pytanie: *na jakiej podstawie urząd władcy [w Egipcie] był w stanie przetrwać nienaruszony na przestrzeni wielu tysiącleci¹⁰²³?* To źle postawione pytanie. Należałoby raczej spytać, dlaczego przez tysiące lat ustrój polityczny państw tej epoki (w tym Egiptu) nie wyszedł poza monarchię patrymonialną, ewentualnie wczesny etap feudalizmu, podziału monarchii patrymonialnej na mniejsze terytoria, względnie nadanie części terytorium państwa możnowładcom (świeckim lub duchowym) w dziedziczne zarządzanie, łącznie z immunitetami zwalniającym ich z konieczności części lub większości świadczeń. Moim zdaniem odpowiedź jest prosta. Wynika ona z czasu istnienia ówczesnych państw. Zazwyczaj nie przekraczał on stu, dwustu lat. W tak krótkim okresie nie mogło dojść do ujednolicenia społeczeństwa. Tym bardziej, że

1021 I. Geiss, dz. cyt., s. 41. I. Geiss używa tu do określenia grup państwowotwórczych pojęcia „narod”. Uważam, że niesłusznie, właściwszym określeniem jest „plemię” a nawet jeszcze węższej „ród”.

1022 Zdarzało się, że np. faraonowie brali do armii niewolników.

1023 T. Schneider, *Leksykon faraonów*, przekład: Renata Darda, Elżbieta Jeleń, Zbigniew Pisz, Warszawa 2001, s. 21.

i w czasie tylko jednej dynastii ulegały znacząco zmianie granice państwa, co przecież wiązało się ze zmianą jego struktury społecznej i gospodarczej. Władcy, chcąc umocnić swoją władzę, przesiedlali poddanych, często też dążąc do utrzymania zwierzchności angażowali jako siły zbrojne element kulturowo obcy ludności, której narzucali zwierzchnictwo (bywało, że byli to niewolnicy, najemnicy lub przedstawiciele sąsiednich ludów koczowniczych). Przedstawiciele kolejnych dynastii wprawdzie sięgali do poprzednich idei, metod legitymizacji władzy, ale rozpoczynali, w znacznej mierze „nowym” państwie. Nowym tak pod względem terytorium, jak i elit władzy (nowy ród panujący i nowa administracja), nowych sił zbrojnych, (ewentualnie następowała przynajmniej wymiana kadry dowódczej), nowych uregulowań prawnych.

Jedną z bardziej istotnych kwestii w czasie powstawania pierwszych państw była legitymizacja władzy. Pierwsi twórcy państw, zdobywcy, którzy potrafili narzucić swą wolę ludom podbitym, których w pierwszym okresie pozbawili wszelkich praw uzasadniali swą władzę swym boskim pochodzeniem. Z czasem wraz z rozwojem świadomości społeczeństw i pojawieniem się szczątkowej świadomości historycznej, gdy tezy o „boskości władców” nie udało się już utrzymać (choćby z powodu zmiany dynastii), zastąpiono ją teorią „woli niebios”. Proces taki miał miejsce wszędzie tam, gdzie dochodziło do utworzenia organizmów państwowych. Później legitymizacji władzy służyła też polityka historyczna. Prawo do władzy miało wynikać z przynależności do dynastii, do rodu panujących. Zasadę tę przyjęto zarówno w Chinach jak i w Egipcie, czy dłużej trwających państwach Mezopotamii. Mieliśmy do czynienia z zawłaszczaniem idei. Idei ciągłości państwa i ciągłości dynastii. Tej służącej legitymizacji władzy polityce historycznej ulegają niektórzy historycy do dziś. John King Fairbanks pisze: *Periodyzacja historii Chin według dynastii jest bardziej uzasadniona niż zachodnia periodyzacja według stuleci. Chińskie dynastie były przecież przedsięwzięciem politycznym, podobnie jak amerykańskie prezydentury, pełnymi sporów, idealizmu i łotrostwa – i o wiele bardziej konkretnymi i łatwiejszymi do ogarnięcia niż europejskie stulecia, z których niewiele dokładnie się pokrywa z ruchami i tendencjami w nich zgrupowanymi. Kolejne dynastie pojawiały się pod wpływem stale powtarzającego się w czasach dynastycznego interregnum impulsu pchającego Chinę w kierunku politycznego zjednoczenia. Jedność, jako idea, miała tak wielką siłę, ponieważ obiecywała stabilizację, pokój i dobrobyt. Jednakże jedność uzależniona była od rytmów historii. Rozwój i chylenie się ku upadkowi reżimów, podobne jak ludzi i rodzin, wymagało nieustannej czujności*¹⁰²⁴.

Pominę tu już nieuzasadnione zestawienie pojęć (np. „prezydentury” z „dynastią”), pominę także określenia typu *dynastyczne interrgrum pchające Chinę...*, co sugerowałoby moc sprawczą określeń opisujących. Podobnie dyskusyjna jest teza tzw. rytmów historii. Chciałbym jednak bliżej przyjrzeć się dynastiom, lub wężej zagadnieniu zmian dynastycznych. Śledząc dzieje – w omawianej epoce – Chin, Egiptu, Mezopotamii, starałem się podkreślać wyłącznie geograficzny charakter tych pojęć używanych odnośnie do tego okresu. Podkreślałem przy tym, że często władza polityczna ówczesnych państw albo wykraczała (niekiedy znacznie) poza obszar dzisiejszych państw noszących tą nazwę, albo obejmowała zaledwie niewielką ich część. Należy też podkreślić, że nie tylko nie było na tych obszarach ciągłości dynastii (czasami panowało kilka

1024 J. K. Fairbanks, *Historia Chin. Nowe spojrzenie*, przekład: Teresa Lachowska, Zbigniew Słupski, Warszawa-Gdańsk 2003, s. 46.

jednocześnie), ale też ciągłości całych elit¹⁰²⁵ (w tym zwłaszcza wojska, które było główną podporą panujących i z którego często wywodzili się założyciele kolejnych dynastii). Nie było też ciągłości praw własności i w ogóle praw, co znacznie utrudniało proces unifikacji społeczeństwa. Nie można również używać dla społeczeństwa tamtego okresu pojęcia „naród”. Narody w dzisiejszym sensie jeszcze się nie ukształtowały. Nie doszło do zatarcia się różnic między elitami władzy a pozostałą częścią ludności. Nie doszło tym bardziej, że wojska będące na żołdzie władzy były najczęściej pochodzenia obcego.

Bezzasadne jest, więc twierdzenie O. R. Gurney’a jakoby: w *Starym Państwie* [Hetytów] *król był przede wszystkim wojskowym przywódcą narodu i dopiero z czasem jego funkcje religijne wysunęły się na pierwszy plan*¹⁰²⁶. Po prostu, w pierwszym okresie tworzenia państwa Hetytów do legitymizacji władzy wystarczała siła wojskowa, później władcy legitymizowali ją również religią.

Pewna stabilizacja państw, ich dalszy rozwój powodował rosnącą komplikację stosunków wewnętrznych, zasad sprawowania władzy, stosunków własności i wolności. Wraz z rozwojem państwowości i powstawaniem w ramach powstałych państw coraz bardziej złożonej struktury społecznej i ekonomicznej kolejni władcy podejmowali próby kodyfikacji. Warto zauważyć jednak, że w państwach tych do powstania kodeksów dochodziło zazwyczaj za panowania jednego z kolejnych władców danej dynastii (trzeciego, czwartego). W początkach państwowości stosunki prawne nie były szczegółowo uregulowane. Z drugiej strony wprowadzane kodeksy najczęściej nie były przestrzegane przez kolejnych władców. W Egipcie nawet czas odmierzano według okresu panowania faraonów. Nie dopracowano się nawet idei ciągłości czasu, tym bardziej ciągłości prawa. Większość religii tego okresu pozostawała religiami państwowymi. Jedną z ich podstawowych funkcji była legitymizacja władzy. Religią taką stał się też powstały w tym okresie judaizm.

Po upadku struktury państwowej, żyjący w niej poddani atomizowali się, żyjąc w wąskich grupach, w chaosie, anarchii, lub – o ile państwo upadało w wyniku kolejnego najazdu – stawali się poddanymi nowych władców, tracąc nie tylko wcześniej zyskane prawa własności, ale nawet prawa dotyczące wolności, wreszcie prawa do ochrony życia. Często wraz z nową falą najazdu ulegał zmianie i wcześniejszy język urzędowy.

Późna epoka brązu to czasy kształtowania się i krystalizacji wielkich i potężnych królestw oraz ich wasali (Starożytny Egipt, Asyria, Mitanni, Babilonia).

Ludy hodowców i nomadów

Wciąż istniały jednak w granicach państw lub w bezpośrednim ich sąsiedztwie koczownicze społeczeństwa pasterzy i hodowców, których przedstawiciele zasilali szeregi armii istniejących państw, a niekiedy tworzyli różne federacje zbrojne, które wykorzystując czasy kryzysów wewnątrz tych państw dokonywały ich podboju. Ludy

1025 Przy przyjętym w rodzinach panujących modelu rodziny poligamicznej, elity te liczyły tysiące osób i najczęściej połączone były więzami rodzinnymi z panującą dynastią. Zmiana dynastii wiązała się z całkowitym lub przynajmniej częściowym odsunięciem od władzy wcześniejszych elit, mianowanych przez panujących arystokratów i wyższych urzędników.

1026 Por.: O. R. Gurney, *Hetyci*, przełożył Bogdan Kupis, Warszawa 1970, s. 160.

koczownicze to nie tylko następcy wcześniejszych tego typu ludów. Koczowniczy tryb życia wybierali także uciekinierzy z pod poddaństwa w powstających państwach imperialnych. Żyli oni poza jego granicami i ich gospodarka z konieczności ograniczała się głównie do pasterstwa i hodowli. 'Apiru (Habiru), bo taką nazwą określano te ludy na Bliskim Wschodzie, lub im podobne ludy na innych obszarach odegrały znaczącą rolę w budowaniu nowych struktur państwowych, ponadto nie całkiem zrywali więzi z państwami, z których wcześniej zbiegli i mieli wpływ na ich gospodarkę. Zajmowali się rozbojem, ale też niekiedy niektórzy z nich najmowali się pracy w majątkach feudałów lub w miastach, niektórzy zostawali najemnikami w armiach. To spośród nich wywodziły się często nowe siły, które tworzyły kolejne ośrodki państwowe.

W „hordach” (z mong. ordu) pod dowództwem jednego chana, w stałej walce z sąsiadami o skąpe zasoby wodne i paszowe. Tylko w skrajnych przypadkach, najczęściej w następstwie długotrwałej suszy, skupiali się pod władzą jednego wielkiego chana tworząc konfederacje plemion. W ten sposób zyskiwali możliwość zdobycia lepszych warunków życia: dysponując zwielokrotnioną siłą wdzierali się na obszary zamieszkałe przez ludność osiadłą czy to w formie wypadów łupieżczych (arab. ghazzija), czy bezpośredniego podboju. Po takim podboju koczownicy stawali się arystokracją wojskową i w tej funkcji tworzyli i odnawiali wielkie mocarstwa¹⁰²⁷. Powstawały związki ponadplemienne, których trzon stanowili młodzi wojownicy. Na przykładzie powstawania państwa starohetyckiego widzimy, że powstawało one w wyniku polityki przywódców silnych rodów (klanów), w skład, którego wchodził synowie, krewni i powinowaci lokalnego przywódcy. Władcy ci zatrudniali armię składającą się z najemników. Na przykład Husyci przez długi okres rekrutowali swą armię spośród sąsiadującego z ich państwem ludu Kaszków.

Obok społeczeństw rolnych i hodowlanych wciąż istniały społeczeństwa zbieracko-łowieckie, które zarówno przez ludność rolniczą jak i pasterską oraz hodowlaną spychane były na coraz bardziej niedostępne i trudne do zagospodarowania terytoria. Poza głównymi centrami pozostawały ludy, które ze względu na ówczesne możliwości komunikacyjne nie miały kontaktu z głównymi centrami rozwoju cywilizacji, (np. Aborygeni, ludy Amazonii, Ajdamanie i wówczas jeszcze wiele innych, które zostały wyparte ze swych terytoriów później).

Dwukrotnie w wyniku kryzysu klimatycznego dochodziło do regresu kultur rolniczych i wówczas ponownie dochodziło do dominacji nomadów, ludów w których gospodarce dominowała hodowla, np. ludy kultury grobów jamowych na początku II tysiąclecia p.n.e. i ludy kultur mogiłowych od ok. 1650 roku p.n.e.

1027 I. Geiss, dz. cyt., s. 45.

Zakończenie

Prezentowane w tym tomie moje rozważania na temat rozwoju cywilizacji dotyczą prawie dwóch tysiącleci. Zaczynam je od początków IV. Tysiąclecia p.n.e, a kończę na latach 1200/800 r. p.n.e. Przestały istnieć Mitanii, utraciło swą niezależność państwo kolejnej dynastii (już XX., Nowe Państwo) panującej nad Nilem. W Chinach utraciła władzę dynastia Shang, Na Subkontynencie Indyjskim bardzo powoli kształtowały się struktury państwowe po najazdach ludów umownie [ogólnie] zwanych Ariami.

To długi okres i wymagał przyjęcia jakichś kryteriów podziału. Wiele wcześniejszych prób periodyzacji musiałem odrzucić, wiele tylko podaję w wątpliwość. Tak było odnośnie do przyjmowanego wcześniej w wąskim zakresie pojęcia „cywilizacji”, jak już pisałem we wstępie nie było nigdy takiego kryterium podziału społeczeństw. Myślę, że ukazana różnorodność form gospodarki i organizacji różnych ludów w ramach tzw. cywilizacji Mezopotamii, Egiptu, Doliny Indusu itd., a także ukazane w mojej pracy wzajemne związki cywilizacyjne, przepływ idei, odkryć w zakresie techniki, w wystarczającym stopniu potwierdzają słuszność

mojej decyzji. Odrzucając podziały na cywilizację głoszę tezę przeciwną, mówiącą o jedności naszego gatunku i cywilizacji.

Odrzuciłem też przyjęte w XIX wieku podziały na epoki (w latach dwudziestych XIX wieku podział na epokę kamienia, brązu i żelaza, i przyjęty w latach sześćdziesiątych XIX wieku podział na paleolit, mezolit, neolit). Podziały te, mimo późniejszych prób ich modyfikacji, nie wytrzymały próby czasu.

Odrzucam też podział na okresy: starożytność, średniowiecze itd. Mam nadzieję, że moi czytelnicy zgodzą się ze mną, że takie europocentryczne podejście do dziejów naszego gatunku, do rozwoju cywilizacji, nie ma żadnego uzasadnienia. Zresztą moja praca kończy się na roku ok. 1100 p.n.e. Wprowadzając swój podział europejscy historycy nie mieli jeszcze świadomości, że początki naszej cywilizacji sięgają okresu o tysiące lat wcześniejszego od powstania miast-państw antycznej Grecji, czy imperium Rzymu.

Warto jeszcze uwzględnić czynnik regresu. Zdałem sobie z tego sprawę mieszkając w Gdańsku, w Polsce. Zauważyłem, że ostatnia wojna cofnęła rozwój naszego społeczeństwa, co najmniej od dwa pokolenia. Mimo tego, że dziś dysponujemy znacznie doskonalszymi środkami zapisywania wiedzy, aż tyle czasu potrzeba było by odbudować potencjał naszego kraju. Wiele z poprzedniego dorobku utraciliśmy bezpowrotnie. Podobne, lub nawet straszniejsze najazdy zdarzały się na wielu obszarach od czasu powstania pierwszych państw wielokrotnie.

Ujęcie najważniejszych nawet wydarzeń z dwóch tysięcy lat historii społeczeństwa na wszystkich kontynentach w jednym – nawet dość obszernym – tomie zmuszało autora do dokonania wyboru informacji. Dokonując ich selekcji wybierałem głównie takie, które moim zdaniem wiązały się z rozwojem idei: własności, wolności, równości oraz powstawaniem struktur organizacyjnych społeczeństw i praw. Poszukiwałem czynników, które, moim zdaniem, w sposób decydujący wpływały na zmiany w tym zakresie. Moim celem była też próba znalezienia pewnych ogólnych trendów w rozwoju ludzkości, poznania przyczyn postępu i regresu w dziejach.

Do początków IV tysiąclecia p.n.e doszło już do udomowienia pierwszych zwierząt oraz wyselekcjonowanie zbóż i innych roślin jadalnych, które znacznie ułatwiły osiadły tryb życia. Kilku, a może nawet kilkunastu tysięcy lat potrzebowali ludzie na to, by od czasu podjęcia pierwszej świadomej uprawy, (lub inaczej od czasu wykorzystywania zboża jako jednego ze źródeł pożywienia i używania żarna), dojść do wyselekcjonowania takiej odmiany zboża, która dawała ilość ziarna umożliwiającą całkowitą zmianę formy gospodarki.

Rolnictwo umożliwiło szybki wzrost populacji. Niewielkie osady zaczęły się rozrastać. Wokół nich istniały jednak wciąż społeczeństwa pasterskie i hodowlane. Przemieszczały się też ludy zbieracko-łowieckie. Wzrost populacji prowadził do konfliktów między poszczególnymi ludami. Koczownicy początkowo ograniczali się do grabieży bydła i owiec swych sąsiadów, przypuszczalnie z czasem również decydowali się na narzucanie swego władztwa. Wiele wskazuje na to, że taka była geneza państw.

Pierwsze państwa określane są w historiografii nazwą: miasta-państwa. Określenie to wiąże się przede wszystkim z ich niewielkim obszarem. Historycy zapominają o podstawowej przyczynie tego zjawiska. Niewielki obszar pierwszych państw wynikał z ówczesnych możliwości komunikacyjnych. Piesze poruszanie się po bezdrożach musiało ograniczać zasięg pierwszych państw do kilkunastu (najwyżej dwudziestu-trzydziestu) kilometrów wokół centrum. Walka między sąsiadującymi miastami-państwami prowadziła do zniszczenia i ograbienia sąsiadów

i narzuceniu krótkotrwałej zależności, ale jej dłuższe utrzymanie nie było jeszcze możliwe. Należy zauważyć jednak, że do powstawania pierwszych państwowości dochodziło na takich obszarach (głównie nadrzecznych), na których ówczesny poziom gospodarki umożliwiał stałe osadnictwo oraz dawał wystarczające nadwyżki dla długotrwałego utrzymania elit panujących. Nie było takich warunków np. na większości obszarów europejskich. Na skutek kolejnych fal najazdów dochodziło i na tym obszarze wprawdzie do krótkotrwałych relacji panujący poddani, z czasem jednak następowała wzajemna asymilacja obu grup, a do odbudowy poprzedniej wysokości populacji i przywrócenia poprzedniego poziomu kultury następowała tu w znacznie dłuższym okresie.

Państwo stało się nową formą organizacji społeczeństwa. Wraz z nim pojawiła jego hierarchizacja, podział na panujących i poddanych w ramach różnych państw i wzrost poczucia obcości między mieszkańcami państw, a także ludami o różnej formie gospodarki. Formę organizacyjną pierwszych państw można określić słowami monarchia dynastyczna. Ich ustrój ewoluował od monarchii patrymonialnej do monarchii feudalnej. W pierwszym etapie władca był jedynym właścicielem i posiadał pełnię władzy w państwie (był prawodawcą i egzekutorem prawa), w kolejnych pokoleniach, (na skutek dziedziczenia), własność ulegała podziałowi (głównie w rodzinie władcy), powstawali feudalowie (świeccy i kościelni). Własność kościoła tworzona była w celu utrzymania własności w ręku władcy. Często najwyższym kapłanem zostawał on sam lub przedstawiciele jego najbliższej rodziny. Proces alienacji kościoła był bardzo niewielki, a to głównie z tego powodu, że powstające w tym okresie religie miały jeszcze zasięg wyłącznie regionalny. Idea monarchii dynastycznej z niewielkimi zmianami (i wyjątkami) przetrwała jako podstawowa aż do początku XX wieku naszej ery.

Z chwilą powstania państw jedną z ważnych idei stała się idea podboju. Na pograniczu chodziło nawet nie o to by zagarniać terytoria, lecz by wyniszczyć i ograbić z dóbr (stad zwierząt) sąsiadujące z istniejącymi państwami ludy. Zaczęło dochodzić do mordów rytualnych jeńców pokonanych w wojnie lub zdobytych przez łowców wojowników. Wreszcie pojawił się pogląd, że „barbarzyńcy” nie są ludźmi, to „nie ludzie”. Aż do końca omawianego okresu obserwujemy ogromne okrucieństwo w trakcie toczonych walk, również często okrutny stosunek do jeńców. Rósł, istniejący już wcześniej, podział na swoich i obcych, wynikający też z tego, że różne społeczeństwa przyjmowały często odmienną formę gospodarki, do podziałów przyczyniała się też różnorodność pierwotnych religii.

Wojny, podboje stały się główną przyczyną regresu. W ich wyniku ulegał bezpośredniemu zniszczeniu dorobek wielu pokoleń budowniczych miast i osad, spadała populacja. Warto zauważyć, że w pierwszym okresie dokonywane podboje nie kończyły się jeszcze trwałym narzucaniem zwierzchności. Władcy państw dążyli głównie do zniszczenia terenów pogranicza w celu ochrony się przed atakami luźno tam żyjącej ludności, w konfliktach w oddalonych innych państwach ograniczali się do narzucania zwierzchności lennej, (która – z przyczyn komunikacyjnych – nie była najczęściej zbyt długo egzekwowana). Czasami powodem podboju *tylko* była chęć kontroli złóż znajdujących się na terenach ościennych – ich eksploatacja. Dlatego też pojawiającą się w tym okresie formę imperializmu używam nazwy *protoimperializm*. Okres ten charakteryzuje jeszcze nie w pełni zawodowy charakter armii i stosunkowo luźny poziom zależności terenów podbitych. Najczęściej w podbitych państwach u władzy pozostawały poprzednie elity. Nawet pod koniec omawianego okresu wiele, a może nawet większość wojen miała charakter tylko doraźnych interwencji, osłabienia potencjalnych przeciwników, zdobycia łupów, lub

ochrony dostępu do dóbr (kopalń). Podbój, narzucenie stałej zwierzchności terytorialnej utrudniały aż do początków II tysiąclecia p.n.e. względy komunikacyjne, a do końca omawianego okresu administracyjne, z czasem jednak zwierzchność terytorialna rozszerzała się na coraz rozleglejsze obszary, dochodziło nawet do powstawania (okresowo) wielkich protoimperiiów.

Kolejną przyczyną regresu był – powstały w skutek podboju – podział społeczeństwa na panujących i poddanych i przyjęty w związku z tym system własności. Bezwzględna eksploatacja poddanych prowadziła często do powstań (buntów), które przynosiły zniszczenia podobne do tych jakie niesła wojna. Warto podkreślić, że te powstania (bunty) często były wykorzystywane przez odsunięte od władzy wcześniejsze elity. Egoizm władców i powiązanych z nimi więzami rodzinnymi feudałów ich wyuzdana konsumpcja uniemożliwiała wykorzystanie potencjału całej ludności.

Mimo kilku tysięcy lat istnienia państwowości, żyjące w nich społeczeństwa nie wytworzyły stałego systemu prawnego, (powstające wówczas kodeksy można traktować jedynie jako próby w tym zakresie). Powstające systemy prawne upadały wraz z upadkiem państw dynastii panującej. Tak jak i one istniały, więc najwyżej sto – sto pięćdziesiąt lat, a i w tym okresie na skutek kryzysów spowodowanych najezdami, klęskami żywiołowymi, walkami wewnątrz dynastii nie były w pełni przestrzegane. W okresie tym nie doszło również do wytworzenia systemu oświaty, ani opieki zdrowotnej. Nauka pisma, jeśli nawet pod koniec omawianego obszaru zyskiwała pewne ramy formalne, to dotyczyła zaledwie jednostek (okresowo wąskiej warstwy przyszłych urzędników).

Na pewnych obszarach, np. Europy Środkowej i Północnej, nie doszło jeszcze do utworzenia trwałych struktur państwowych. Większość istniejących tu w omawianym okresie społeczeństw pozostawało na etapie organizacji rodowej, choć i tu w pewnych okresach dochodziło do zhierarchizowania społeczeństw (głównie w wyniku najazdów), czyli prób tworzenia organizacji prepaństwowych. Z czasem jednak, aż do końca omawianego okresu organizacje takie zanikały. Wynikało to przypuszczalnie z tego powodu, że ówczesna gospodarka w połączeniu z panującym na tym obszarze klimatem uniemożliwiała wytworzenia nadwyżek żywności umożliwiających długotrwale utrzymanie elit. Warunki te uniemożliwiała też przyspieszenie wzrostu demograficznego.

W omawianym w tym tomie okresie ludzkość dokonała ogromnego skoku cywilizacyjnego. Od zbieractwa wzbogacanego padlinożerstwem przez wyspecjalizowane łowiectwo aż do hodowli i dość rozwiniętych technik rolnych. Do końca II tysiąclecia p.n.e. udomowiono już większość znanych nam gatunków zwierząt (zwanych dziś domowymi), wyselekcjonowano również wydajne gatunki zbóż.

W okresie tym rozpoczął się masowy proces przesiedleń ludności. Pierwszych, odnotowanych, przesiedleń na masową skalę dokonał władca Asyrii, który kazał deportować 14.000 jeńców. Wynałazkiem, który przyspieszył postęp cywilizacji było ujarzmienie bydła, a później konia. Zaprzęgnięty do uprawy roli koń umożliwił znaczne podniesienie efektywności tej formy gospodarki. Konsekwencją było zwiększenie ilości plonów, a co za tym idzie powiększenie możliwości wzrostu demograficznego. Ujarzmienie konia i związane z tym możliwości komunikacyjne, przyczyniły się do wzrostu wymiany handlowej i przyspieszyły przepływ idei i wynalazków. Z drugiej strony ujarzmienie konia to kolejny etap rozwoju techniki zbrojnej. Konny transport umożliwił też władcom poszczególnych państw zwiększenie kontroli swego terytorium, czego konsekwencją było prawie całkowite

wyparcie społeczeństw zbieracko łowieckich z terytoriów zajmowanych przez społeczeństwa rolnicze. Ta forma transportu umożliwiła powstawanie ogromnych imperiów. Ujarmienie konia to obok wcześniejszego odkrycia narzędzi i broni z brązu kolejny wynalazek człowieka, który w tak wyraźny sposób wpływał zarówno na postęp, jak i na regres cywilizacji i kultury.

Ujarmienie konia a także inne wynalazki (wozy, ruchomy dyszel, koła szprychowe), wpłynęły na zmiany w technice walki, a przede wszystkim umożliwiły ludziom znacznie szybsze przemieszczanie się, co znacząco wpłynęło na zmianę form organizacyjnych społeczeństw od końca III tysiąclecia p.n.e. Kolejnym wynalazkiem była umiejętność jazdy wierzchem, ale ludzie posiadają ją dopiero w I tysiącleciu p.n.e.

Od czasu, gdy zaczęły powstawać państwa rozwój gospodarczy znacznie przyspieszył. Wynikało to zapewne z tego, że skupienie tak wielkich populacji przyspieszało gromadzenie i przepływ informacji. z drugiej strony powstające państwa od zarania obarczone były ideą, która nie tylko przyczyniała się do opóźnienia ich rozwoju, ale wręcz opóźniała rozwój cywilizacji. Ideą tą była idea podboju. Wojny powodowały niszczenie struktur i gospodarki sąsiednich państw, zaangażowani w nich żołnierze nie tylko walczyli poza granicami państwa, ale też często pozbawieni żołdu niszczyli struktury własnych państw. Na przykład wiele miast Kanaanu uległo zniszczeniu w XVI wieku p.n.e. podczas najazdów egipskich. Archeologiczne dowody potwierdzają fakt zdobycia miasta Jerycho, jak i to, że było ono wówczas otoczone murem z kamienia i cegły. Biblia w Księdze Jozuego podaje słynny opis kolejnego zniszczenia murów Jerycha około XIII wieku p.n.e. Podaję te fakty, by po raz kolejny uświadomić czytelnikom jak nietrwałe były ówczesne struktury, nie tylko państwa, ale również miasta. Był to niewątpliwie czynnik regresu cywilizacyjnego. Już w tym okresie, więc zauważamy, że wykorzystywanie przez człowieka jego odkryć w celach militarnych w połączeniu z ideą podboju przyczyniało się do regresu w rozwoju cywilizacji i kultury.

Innym czynnikiem regresu były istniejące stosunki społeczne, a zwłaszcza stosunki własności. Powodowały one, że wraz ze wzrostem demograficznym dochodziło do kryzysów gospodarczych, a w ich efekcie niekiedy do powstań ludowych. Należy wziąć jednak pod uwagę, że źródłem powstań ludowych (czy buntów zależnych miast) była najczęściej walka wewnątrzdynastyczna, walka między elitami kolejnych dynastii, lub też wpływy zewnętrzne. Zniszczenia, jakie były konsekwencją tych powstań lub buntów, były porównywalne ze zniszczeniami wojennymi.

Należy tu podkreślić też fakt, że do czasu ujarmienia konia trwałe władztwo terytorialne różnych społeczeństw było ograniczone zasięgiem marszu drużyny i dostępności terenu. Dlatego też dotychczas powstające mapy tworzone dla lat przed 2 tysiącleciem p.n.e., a nawet następnych, (a to z powodu początkowo ograniczonego zasięgu wykorzystania rydwanów, później jazdy), są zazwyczaj zbyt uproszczone. Władztwa obejmowały głównie ośrodki społeczeństw osiadłych (miast i osad) i były krótkotrwałe.

Grupy zbieracko łowieckie i pastersko-hodowlane żyjące na swych tradycyjnych obszarach w zasadzie nie zmieniały swych form organizacji. Z czasem jednak, z chwilą wzrostu gęstości zaludnienia, coraz częściej dochodziło do powstawania federacji plemiennych (myślę, że znacząco umożliwiło to ujarmienie konia i upowszechnienie się tej formy komunikacji) w skład, których wchodził przeważnie mężczyźni. Federacje te (zazwyczaj wielokulturowe) często w historiografii mylnie określane są plemionami. Były to wielotysięczne związki

zbrojne i już sama liczebność świadczy o tym, że nie mogły być to związki plemienne w ścisłym tego słowa znaczeniu. Choć rzeczywiście, najczęściej na czele takich związków stali przedstawiciele jednego plemienia i to oni w wypadku podboju jakiegoś społeczeństwa zajmującego jakieś terytorium przejmowali nad nim władzę. Stąd w historiografii określa się ich jako plemiona. Aż do czasów nowożytnych historiografia zajmowała się w zasadzie tylko panującymi i stąd nazwy tzw. plemion przyjmowano w celu określenia często ludów o dość już złożonej strukturze społecznej. Formą organizacyjną federacji plemiennych były tzw. kaganaty. Wódz takiej federacji – kagan był albo przedstawicielem najsilniejszego rodu, albo też był wybierany przez innych wojowników. Kaganat nie był organizacją terytorialną. Czasami po dokonaniu podboju i rabunku członkowie takich kaganatów wracali do swych poprzednich siedzib. Bywało, że przejmowali władzę obalając poprzednie dynastie i elity władzy lub zakładali na zdobytych terytoriach nowe państwa. W państwach tych nowe elity władzy najczęściej przyjmowały kulturę społeczeństwa podbitego dodając do niej własne elementy (zwłaszcza w religii). Bywało, że po kilku pokoleniach władzę przejmowali przedstawiciele poprzednich elit, lub ludzie odwołujący się do ich tradycji. Było to możliwe, dlatego że po podboju władzę w państwie przejmowała wąska elita (rodzina – często poligamiczna, stąd dość liczna, ale przecież stanowiąca niewielki procent całego społeczeństwa).

Prowadzona od początku powstania państw przez ich władców polityka przesiedlania, przy możliwościach pozyskiwania żywności, jakie dawało rolnictwo, przyczyniła się do znacznego wzrostu gęstości zaludnienia ich terytoriów. Taka taktyka podporządkowywania sobie ziem przez masowe deportacje ludności ją zamieszkującej była często stosowana w Asyrii, dostrzegamy ją też w polityce władców innych imperiów. W ramach tych państw dochodziło również do znacznego ujednolichenia kultury, nie na tyle jednak, by jak zauważymy dalej nie mogło dochodzić w niej do dalszych zmian.

W ciągu całego omawianego w tym tomie okresu ludzie nie wypracowali pojęcia jedności gatunku. Wprawdzie od początku dochodziło do mieszania się różnych podgatunków hominidów (np. *Homo Neanderthaliens* i *Homo Sapiens*), ale przecież nie zachowała się w ówczesnych społeczeństwach jakakolwiek pamięć o tych faktach. W okresach znacznych kryzysów gospodarczych (spowodowanych np. klęskami klimatycznymi – wybuchami wulkanów, czy uderzeniem asteroidy) dochodziło do zaostrzenia konfliktów, (czego efektem mógł być m. in. nawet do kanibalizmu). Z chwilą różnicowania się gospodarki pojawiło się poczucie obcości między ludami o odrębnej kulturze. Innych uważano wręcz za nie ludzi. W Egipcie słowo ludzie używane było tylko wobec grupy przynależnej do egipskiej grupy kulturowej. [Jak zauważymy podziały takie przetrwają w niektórych grupach aż do XXI wieku. Na Jawie używa się tego samego słowa dla określenia „ludzki” i przynależny do własnej grupy]¹⁰²⁸.

Zróżnicowanie kulturowe istniało i później w ramach pierwszych tworzonych państw, z czasem jednak dochodziło do unifikacji społeczeństw wewnątrz nich. Czynnikiem przyspieszającym unifikację była przyjęta religia, rozwój języka i działania administracji (np. przymusowe przesiedlenia). Proces unifikacji opóźniał system rządów i stosunki własności. Władcy wchodząc drogą podboju oraz mariaży w posiadanie sąsiednich terytoriów powodowali ciągłe zmiany struktury kulturowej tworzącego ich państwo społeczeństwa. Późniejsze podziały feudalne powodowały, że w ramach poszczególnych państewek rozwój kultury przebiegał często odmiennie. Do zmiany tej struktury przyczyniali się też osiedlani w państwie niewolnicy a także

1028 Por.: T. Eibl-Eibesfeldt, *Miłość i nienawiść*, przełożyła Zuzanna Stromenger, Warszawa 1987, s. 122.

prawie powszechnie przyjęty system tworzenia armii. Żołnierzami byli często obcy kulturowo własnemu społeczeństwu najemnicy (czasami tworzone armie ze zdobytych niewolników). Tworzenie się wspólnot narodowych opóźniał też, mający swe źródła w okresie wcześniejszym podział społeczeństw na klany (wspólnoty rodu), tym bardziej, że w ramach tworzonych w wyniku podboju (ekspansji terytorialnej) państw żyły społeczeństwa o różnych formach gospodarki i różnych kulturach.

Historia społeczeństw ówczesnej Europy, Azji, Afryki, obu Ameryk i Australii to w pewnej mierze również historia dziś żyjących na tych obszarach ukształtowanych w procesie historycznym narodów i państw, historia całej ludzkości. W omawianym w tej książce historycznym okresie ludzie wytworzyli wiele idei i pojęć, które jednak – powinniśmy mieć tego świadomość – w ówczesnych warunkach społeczno-politycznych miały często nieco inne znaczenie niż dzisiejsze. Mało tego kolejne losy historyczne przynosiły dalsze zmiany wewnątrz tych społeczeństw; tak odnośnie kultur ludów, (m. in. W wyniku dalszych dobrowolnych i przymusowych migracji), które je tworzyły, jak i ich struktur. Nie znaczy to oczywiście, że w późniejszym okresie na innych obszarach społeczeństwa ludzkie nie przyjmowały podobnych rozwiązań.

W okresie tym zaczęły pojawiać się pierwsze zapisy (głównie administracyjne oraz ważniejszych wydarzeń politycznych – dotyczących dynastii panujących), nie znaczy to jednak, że już wówczas notowano choćby ważniejsze zmiany dotyczące ustroju, czy innych rozwiązań społeczno-gospodarczych. Pamięć o nich trwała głównie w opowiadanych mitach, te jednak z powodu przyjmowanego w nich znacznego uogólnienia, spłaszczenia chronologii itp., są źródłem stosunkowo mało wiarygodnym. Niewielki był też przepływ informacji między różnymi społeczeństwami tego okresu. Właśnie głównie w tym możemy dostrzegać przyczynę tego, że – jak opisywałem powyżej i jak zauważymy w kolejnych tomach – wiele społeczeństw rozpoczęło budowanie swych pierwszych struktur według podobnych zasad i po raz kolejny przechodziła ten sam proces ewolucji od monarchii patrymonialnej do podziału feudalnego. Aż do końca II tysiąclecia p.n.e. ewolucja ustroju państwowego nigdzie nie przekroczyła tego etapu.

W kolejnych tysiącleciach i wiekach, a nawet i dziś w niektórych nowotworzonych państwach ich kolejni twórcy i przywódcy próbowali, (próbują) sięgać aż do tak dawnej historii społeczeństw żyjących na ich terytoriach, do czasów opisywanych również w tej monografii, budując na tej pamięci tożsamość współczesnych im mieszkańców. Zapewne istnieje jakiś wpływ pamięci historycznej na obecną świadomość ludów żyjących, ale – moim zdaniem – jest on w gruncie rzeczy niewielki chyba, że podbudowywany jest przez jakichś ideologów lub polityków.

Zawłaszczanie idei jest jednak tylko polityką historyczną, a nie historią i służy jedynie rozwojowi nacjonalizmów. Chciałbym, by przyszła polityka – wolna od polityki historycznej – służyła wyłącznie rozwiązywaniu istniejących problemów społecznych i gospodarczych na bazie istniejącego status quo. Historia zaś, by służyła zrozumieniu naszych przeszłych losów.

Bibliografia

Druki zwarte

- Aktualne problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, pod red. Mirosława Fudzińskiego i Henryka Panera, Gdańsk 2007.
- Albenese Marilia, *Starożytne Indie. Historia kultury hinduskiej*, Barcelona 2008.
- Aleksandrow B., *Tybet*, tłumaczył Michał Derenicz, Warszawa 1951.
- Andreu Guilmette, *Egipt w czasach piramid*, przełożył Maciej G. Witkowski, Warszawa 2012.
- Andrzejewski Tadeusz, *Starożytny Egipt*, Warszawa 1952.
- Anton Ferdynand, *Kobieta w dawnej Ameryce*, przełożył Egbert W. Skowron, Warszawa (Copyright 1974 by Edition Leipzig).
- Antoniewicz Włodzimierz, *Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu Hunów*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, Warszawa 1934.
- Stanisław Arnold, Władysław Kurkiewicz, Adam Tatomir, Wiesław Żurawski, *Dzieje świata*, Warszawa 1990.
- Arutjunow S., Swietłow G., *Starzy i nowi bogowie Japonii*, przełożyła Maria Emilia Hensel, Warszawa 1973.
- Avari Bujor, *Starożytne Indie*, tłumaczenie: Łukasz Müller, Kraków 2011.
- Baranowski Bohdan, Baranowski Krzysztof, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987.
- Basham L. Arthur, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*, przełożył Zygmunt Kubiak, Warszawa 1973.
- Bazyłow Ludwik, *Historia Mongolii*, Wrocław 1981.
- Bielecki Marian, *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa 1969.
- Bieliński Piotr, *Starożytny Wschód. Od początków gospodarki rolniczej do wprowadzenia pisma*, Warszawa 1985.
- Biezuńska-Małowist Iza, Marian Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.
- Bloch Marc, *Spółeczeństwo feudalne*, Warszawa 1981.
- Bronowski Jacob, *Potęga wyobraźni*, przełożył Stefan Amsterdamski, Warszawa 1988.
- Bukowski Zbigniew, Krzysztof Dąbrowski, *Śladami kultur azjatyckich*, Warszawa 1978.
- Bukowski Zbigniew, Krzysztof Dąbrowski, *Świt kultury europejskiej*, Warszawa 1972.
- Cameron Rondo, Neal Lary, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, przełożyli: Hanna Lisicka-Michalska i Mirosław Kluźniak, Warszawa 2004.
- Ch'ang-rue Juan, *Tradycyjne zwyczaje Tajwańczyków*, przeł. Roman Sławiński, Kraków 2010.
- Ciałowicz Krzysztof M., *Początki cywilizacji na Bliskim Wschodzie i w Egipcie*, [w:] *Wielka historia świata*, t. 2, *Stary i nowy świat. Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Macedońskiego*, pod red. Joachima Śliwy, Warszawa 2005.
- Childress Dawid Hatcher, *Tajemnice Olmeków*, przekład Przemysław Bieliński, Warszawa 2008.
- Chmielewski Waldemar, *Zarys pradziejów Afryki*, [w:] *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, pod red. Michała Tymowskiego, Wrocław 1996, s. 90.
- Chochorowski Jan, *Spółeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, [w:] *Wielka historia Świata. Stary i Nowy Świat*, pod red. naukową Joachima Śliwy, Kraków 2005.

- Ciałowicz Krzysztof M., *Początki cywilizacji egipskiej*, Kraków 1999.
- Clark Dawid, *Zarazki, geny a cywilizacja*, przełożył: Adam Olesiejuk, Katowice 2011.
- Clark Manning, *Historia Australii*, Warszawa-Gdańsk 2004.
- Curtin Philip, Feierman Steven, Thompson Leonard, Vansina Jan, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przekład Marek Jannasz, Gdańsk 2003.
- Cyrus Irene, Salome, *Indianie Ameryki Północnej*, Kraków 1997,
- Człowiek i środowisko w pradziejach*, pod red. Janusza K. Kozłowskiego i Stefana K. Kozłowskiego, Warszawa 1983.
- Chmielewski Waldemar, *Zarys pradziejów Afryki*, [w:] *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, pod red. Michała Tymowskiego, Wrocław 1996
- Daumas François, *Od Narmera do Kleopatry. Cywilizacja Starożytnego Egiptu*, tłumaczenie Irena Zawadzka, Warszawa 1973.
- Davies Norman, *Europa*, Kraków 2003.
- M. M. Diakonow, *Starożytna Baktia*, [w:] *Śladami dawnych kultur*, T. 3, *Od Wołgi do Oceanu Spokojnego*, Warszawa 1958, s. 459.
- Driton Etienne, *Egipt faraonów*, przełożyła Barbara Tyloch, Warszawa 1970.
- Drössler Rudolf, *Wenus epoki lodowej*, przełożyli Bolesław i Tadeusz Baranowscy, Warszawa 1983.
- Ducan Christopher, Scott Susan, *Czarna śmierć. Epidemie w Europie od starożytności do czasów współczesnych*, Warszawa 2008.
- Eibl-Eibesfeldt Irenäus, *Miłość i nienawiść*, przełożyła Zuzanna Stromenger, Warszawa 1987.
- Encyklopedia sztuki starożytnej. Europa, Azja, Afryka, Ameryka*, pod. red. Anny Gogut, Grażyny Hartwig i Andrzeja Dulewicza, wstęp: Kazimierz Michałowski, Warszawa 1974.
- Falkowska Teresa, *Zmiany sytuacji tubylców dokonane w ustawodawstwie australijskim w latach 1970-1985*, [w:] *Ludy i kultury Australii i Oceanii. Materiały z IV konferencji naukowej zorganizowanej we Wrocławiu w dniach 29-30 listopada 1986 r. przez Katedrę Etnografii Uniwersytetu Wrocławskiego*, pod red. Edwarda Pietraszka i Barbary Kopydłowskiej-Kaczorowskiej, Wrocław 1996.
- Fairbank John King, *Historia Chin. Nowe spojrzenie*, przekład: Teresa Lachowska, Zbigniew Słupski, Warszawa- Gdańsk 2003.
- Faron-Bartles Renata, *Ludzie i bogowie Ametyki Środkowej*, Wrocław 2009.
- Filip Jan, *Pradzieje Czechosłowacji*,
- Fitzgerld C. P., *Chiny. Zarys historii kultury*, przełożył Aleksander Bogdański, Warszawa 1974.
- Filipiak Marian, *Problematyka społeczna w Biblii*, Warszawa 1985.
- Folscheid Dominique, *Wielkie daty filozofii starożytnej i średniowiecznej*, Warszawa 2000.
- Frankowska Maria, *Mitologia Azteków*, Warszawa 1987.
- Freyre Gilberto, *Panowie i niewolnicy*, przełożyła Helena Czaja, Warszawa 1985.
- Gajda Janina, *Gdy rozpadły się ściany świata. Teorie wartości w filozofii hellenistycznej*, Wrocław 1995.
- Gediga Bogusław, *Kultura łужиcka a rzeczywistość*, [w:] *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, pod red. Stanisława Tabaczyńskiego, Warszawa 2000
- Grimal Nicolas, *Dzieje Starożytnego Egiptu*, przełożył Adam Łukaszewicz, Warszawa 2004.
- Gulczyński Mariusz, *Nauka o polityce*, Warszawa 2007.
- Granet Marcel, *Cywilizacja chińska*, przekład i opracowanie sinologiczne

- Mieczysław J. Künstler, Warszawa 1973.
- Gurney O. R., *Hetyci*, przełożył Bogdan Kupis, Warszawa 1970.
- Hammond Nicholas Geoffrey Lempriere, *Starożytna Macedonia*, przeł. Andrzej Stanisław Chankowski, Warszawa 1999.
- Hensel Witold, *Polska starożytna*, wyd. III uzupełnione, Wrocław 1988
- Henshall Kenneth G., *Historia Japonii*, przełożyła Karolina Wiśniewska, Warszawa 2011.
- Herodot, *Dzieje*, przełożył Sylwester Hammer, Wrocław 2005 (dodruk 2008).
- Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, pod red. Michała Tymowskiego, Wrocław 1996.
- Historia powszechna*, t. 2, *Od prehistorii do cywilizacji na kontynentach pozaeuropejskich*, pod red. Luca Serafini, Nowara 2007.
- Historia powszechna*, t. 3, *Starożytny Egipt. Grecja i świat helleński*, t. 3, autor tomu: Edda Bresciani et al.; red. Antoni Henryk Stachowski, Kraków 2007.
- Historia Świata, Starożytność*, red. nacz. Esmond Wright, tłumaczenie Hanna Lisicka-Michalska, Warszawa 1994.
- Hitti K. Philip, *Dzieje Arabów*, przełożyli: Wojciech Dembski (XXVII-XXXVIII, XLIII-LII), Maria Skuratowicz (XXXIX-XLII), Edward Szymański (I-XXVI), Warszawa 1969.
- Idzik Rafał, *Wielcy władcy starożytności*, Warszawa – Bielsko-Biała 2010.
- Iwaszkiewicz Piotr, Łoś Wiesław, Stępień Marek, *Władcy i wodzowie starożytności. Słownik*, Warszawa 1998.
- Jaruzelska Izabela, *Własność w prawie biblijnym*, Warszawa 1992.
- Jażdżewski Konrad, *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław 1981.
- Kabaciński Jacek, Sobkowiak Iwona, *Środowiskowe uwarunkowania przemian kulturowych u schyłku późnego glaciału i w początkach holocenu na niżu północnoeuropejskim*, „Przegląd Archeologiczny” Vol. 58, 2010, pp. 5-21. [Publikacja Internetowa]
- Kaczanowska Małgorzata i Kozłowski Janusz, K., Europa w dobie neolitu, [w:] *Wielka historia Świata. Stary i Nowy Świat*, pod red. naukową Joachima Śliwy, Kraków 2005.
- Kaczanowski Piotr i Kozłowski Janusz Krzysztof, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 1, cz. 1, Warszawa 2003.
- Kęciek Krzysztof, *Starożytność wyklęta. Archeolodzy i łowcy sensacji*, Warszawa 2008.
- Klengel E. i H., *Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego*, przełożyli: Bolesław i Tadeusz Baranowscy, Warszawa 2011.
- Kobusiewicz Michał, *Czy istniała kultura Bromme?* Folia Praehistoria Posnaniensia T. XV -2009. Instytut Prahistorii, u AM Poznań, Instytut Archeologii i Etnologii PAN Poznań. [Publikacja Internetowa]
- Kodeks Hammurabiego*, przekład Marek Stępień, Warszawa 1996.
- Koneczny Feliks, *o wielości cywilizacji*, Kraków 1935.
- Kozyr-Kowalski S., *Własność, jako zjawisko ekonomiczno-społeczne w świetle badań Karola Marksa i Maxa Webera*, [w:] *Własność: Gospodarka a prawo. Studia o marksistowskiej teorii własności*, Warszawa 1977.
- Kotlarz Piotr, *Dostrzec sens dziejów*, Gdańsk 1998.
- Kozłowski Janusz Krzysztof, Kozłowski Stefan Karol, *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, Warszawa 1977.
- Kozłowski Stefan Karol, *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e.*, Warszawa 1972.

- Kostrzewski Józef, *Słowianie i Germanie w pradziejach Polski*, Warszawa 1947.
- Kośko Maria Magdalena, *Mitologia ludów Syberii*, Warszawa 1990.
- Kozłowski Stefan Karol, *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e.*, Warszawa 1972.
- Krasuski Jerzy, *Wyznaczniki biegu historii*, Wrocław 2008,
- Krzywicki Ludwik, *Rozwoj stosunków gospodarczych*, Warszawa 1905.
- Krzyżaniak Lech, *Egipt przed piramidami*, Warszawa 1984.
- Kuderowicz Zbigniew, *Filozofia dziejów*, Warszawa 1973.
- Kunstler J. Mieczysław, *Mitologia chińska*, Warszawa 1985.
- Kuryłowicz Marek, *Prawa Antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006
- Künstler J. Mieczysław, *Pierwsze wieki cesarstwa chińskiego*, Warszawa 2007.
- Mieczysław J. Künstler, *Mitologia chińska*, Warszawa 2001.
- Ludy i kultury Australii i Oceanii*, pod red. Edwarda Pietraszka i Barbary Kopydłowskiej-Kaczorowskiej, Wrocław 1996.
- Kwiatkowski Bogusław, *Poczet faraonów, życie, legenda, odkrycia*, Warszawa 2002.
- Koneczny Feliks, *o wielości cywilizacji*, Kraków 1935
- Lemaire André, *Dzieje biblijnego Izraela*, przełożyła Maria Rostworowska, Poznań 1998.
- Lipińska Jadwiga, *w cieniu piramid*, Wrocław 2003.
- Longhena Maria, *Starożytny Meksyk. Prekolumbijska Ameryka Środkowa*, tłumaczenie: Elżbieta Jastrzębowska, Barcelona 2008.
- Łopuszko Tadeusz, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Gdańsk 1977.
- Łoś Stanisław, *Hellada na przełomie*, Lublin 2012.
- Łowmiański Henryk, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953.
- Łyczkowska Krystyna, Szarzyńska Krystyna, *Mitologia Mezopotamii*, Warszawa 1986.
- Macdougall Dong. J., *Zmarznęta ziemia. Historia dawnych i przyszłych epok lodowcowych*, przełożyła Zofia Łomnicka, Warszawa 2008.
- Machnik Jan, Gediga Bogusław, Miśkiewicz Jacek, Hensel Witold, *Wczesna epoka brązu*, pod red. Aleksandra Gardawskiego i Jana Kowalczyka, Wrocław 1978.
- Makarowicz Przemysław, *Szczepidło, osada metalurgów kultury mogiłowej nad Wartą*, Poznań 2016
- Mallegni Francesco, *Zarys ewolucji biologicznej człowieka – od najstarszych hominidów do człowieka współczesnego*, [w:] *Wielka historia Świata*, pod red. Joachima Śliwy, t. 1, Warszawa 2004.
- Marciniak Marek, *Egipt starożytny do najazdu perskiego*, [w:] *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, pod red. Michała Tymowskiego, Wrocław 1996.
- Marshall Lang David, *Dawna Gruzja*, przełożył Wojciech Hensel, Warszawa 1972.
- Matusiak Szymon, *Jakie ludy mieszkały przy ujściu Wisły w czasach najdawniejszych*, Warszawa 1888.
- Matysiak Bogdan Wiktor, *Królestwa zstępują z niebios. Dzieje imperiów mezopotamskich w starożytności*, Olsztyn 2013.
- Mieroop Van de Marc, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu*, tłumaczenie: Magdalena Komorowska, Kraków 2008.
- Mieszkowski Tadeusz, *Jerycho*, Warszawa 2011.
- Molenda Jarosław, *Ofiary z ludzi od faraonów do wikingów*, Warszawa 2013.
- Mukherjee Siddhartha, Gen. *Ukryta historia*, Wołowiec 2017.

- Niesturch M. F., *Pochodzenie człowieka*, przeł. Z rosyjskiego Paweł Bergman, Warszawa 1974.
- Ogarek-Czój Halina, *Mitologia Korei*, Warszawa 1988.
- Olko Justyna, *Meksyk przed konkwistą*, Warszawa 2010.
- Olszewski Wiesław, *Historia Wietnamu*, Wrocław 1951.
- Ostrowski Janusz A., *Cywilizacje starożytnych Indii*, [w:] *Wielka historia Świata. Stary i Nowy Świat*, pod red. naukową Joachima Śliwy, Kraków 2005.
- Paturi Felix R., *Ostatnie zagadki przeszłości*, przekład: Małgorzata Mirońska i Cezary Murawski, Warszawa 2008.
- Plechanow J., o *materialistycznym pojmowaniu dziejów*, Warszawa 1951.
- Pipes Richard, *Własność i wolność*, Warszawa 2000.
- Pismo Święte: *Stary i Nowy Testament*, Poznań 2003.
- Pradzieje ziem polskich*, pod. red. Jerzego Kmiecińskiego, t. 1. *Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego*, cz. 1. *Epoka kamienia*, Warszawa 1989.
- Prehistoria ziem polskich*, Krukowski Stefan, Kostrzewski Józef, Roman Jakimowicz, Kraków 1939-1948. Seria - Encyklopedia Polska; t. 4, dz. 5, cz. 1.
- Prehistoria ziem polskich*, pod red. W. Hensla, t. 3: *Wczesna epoka brązu*, pod red. Aleksandra Gardawskiego i Jana Kowalczyka, Wrocław 1978.
- Popko Maciej, *Mitologia hetyckiej Anatolii*, Warszawa 1987.
- Reichholf H. Josef, *Zagadka rodowodu człowieka*, Warszawa 1992.
- Roaf Michael, *Mezopotamia*, przełożyła Hanna Turczyn-Zalewska, Warszawa 1998.
- Rodziński Witold, *Historia Chin*, Wrocław 1974.
- Rose Frederick, *Pierwotni mieszkańcy Australii*, przełożyła Gabriela Mycielska, Warszawa 1973.
- Rosalak Maciej, *Tsunami historii. Wpływ żywiołów przyrody na dzieje świata*, Warszawa 2016.
- Rostworowska Maria, *Historia państwa Inków*, przełożyli: Patrycja Prządka-Giersz, Miłosz Giersz, Warszawa 2007.
- Roux Georges, *Mezopotamia*, tłumaczyły: Beata Kowalska i Jolanta Kozłowska, Warszawa 1998 (wydanie trzecie 2008).
- Rysiewska Teresa, *Struktura rodowa w społecznościach pradziejowych*, Wrocław 1996.
- Rurarz Joanna. P., *Historia Korei*, Warszawa 2005
- Saggs H..W. F., *Wielkość i upadek Babilonii*, przełożył Jerzy Nowacki, Warszawa 1973.
- Schlögl Herman A., *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłumaczenie Agnieszka Gadzała, Warszawa 2009.
- Schneider Thomas, *Leksykon faraonów*, przekład: Renata Darda, Elżbieta Jeleń, Zbigniew Pisz, Warszawa-Kraków 2001.
- Składankowa Maria, *Mitologia Iranu*, Warszawa 1989.
- Słuszkiewicz Eugeniusz, *Pradzieje i legendy Indii*, Warszawa 2001.
- Starożytny Egipt*, pod red. Albertyny Szczudłowskiej, Warszawa 1978.
- Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, przełożył ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa 1994.
- Strakel Leszek, *Paleografia i klimat późnego plejstocenu i holocenu*, [w:] *Człowiek i środowisko w pradziejach*, pod red.: Janusza K. Kozłowskiego, Stefana K. Kozłowskiego, Warszawa 1983.
- Syningina Lucyna, *Pasje poskromione. Freuda teoria kultury*, Warszawa 1985.
- Szabała Henryk, o *filozofii sprzeciwu, czyli o antropocentryzmie w dziejach*

filozofii, Gdańsk 1998.

Szafrński Włodzimierz, *Prehistoria religii na ziemiach polskich*, Wrocław 1987.

Szarzyńska Krystyna, *Dzieje Mezopotamii*, [w:] *Mezopotamia*, pod red. Jana Brauna, Warszawa 1971.

Szczepański Jan Alfred, *Imperium tysiąca bogów*, Kraków 1977.

Szolginia Witold, *Architektura*, Warszawa 1992.

Szyszek-Bohusz Andrzej, *Hinduizm, buddyzm, islam*, Wrocław 1985.

Szyszkowska Maria, *Kantowskie inspiracje w pojmowaniu polityki*, [w:] *Interpretacje polityki*, pod red. Marii Szyszkowskiej, Warszawa 1991.

Śliwa Joachim, *Państwa i ludy wschodniej części basenu Morza Śródziemnego (około 3000/2900 – 332 p.n.e.)*, [w:] *Wielka historia Świata. Stary i Nowy Świat*, pod red. naukową Joachima Śliwy, Kraków 2005.

Tatarkiewicz Władysław, *Okresy filozofii europejskiej*, [w:] W. Tatarkiewicz, *Droga do filozofii i inne rozprawy filozoficzne*, Warszawa 1971, s. 93.

Tokarczyk Roman, *Klasycy praw natury*, Lublin 1988.

Tomaszewski Andrzej Jacek, *Kultury w początkach kultury – interpretacje zróżnicowania zespołów środkowopaleolitycznych* [w:] *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, pod red. Stanisława Tabaczyńskiego, Warszawa 2000.

Trzeciakowski Jan, *Zanim przyszli Aztekowie*, Warszawa 1980.

Tubielewicz Jolanta, *Historia Japonii*, Wrocław 1984.

Tubielewicz Jolanta, *Mitologia Japonii*, Warszawa 1990.

Warzecha Julian, *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005.

Wells Herbert George, *Historia świata*, przekład Jan Parandowski, Wrocław 1983

White Manchip J. E., *Starożytny Egipt, jego kultura i historia*, przełożył Władysław Brodzki, Wrocław 1976.

Wielka historia świata, t. 2, *Stary i nowy świat. Od „rewolucji” neolitycznej do podboju Aleksandra Wielkiego*, pod red. naukową Joachima Śliwy, Warszawa 2005.

Wolski Józef, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2002.

Wołek-Czarnecki Tadeusz, *Historia gospodarcza świata starożytnego*, t. 1. *Wschód*, Warszawa 1948.

Zabłocka Julia, *Historia Bliskiego Wschodu w Starożytności*, Wrocław 1982.

Zdanowski Jerzy, *Historia Arabii Wschodniej*, Wrocław 2004.

Zientara Benedykt, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968.

Zins Henryk, *Historia Afryki Wschodniej*, Wrocław 1986.

Żrałka Jarosław, *Wczesne kultury Ameryki*, [w:] *Wielka Historia Świata. Stary i Nowy Świat*, pod red. Joachima Śliwy, t. 2, s. Kraków 2005.

Artykuły w czasopismach i w Internecie

Biliński B., *Drogi świata starożytnego ku zachodnim ziemiom słowiańskim i problem Odry u Ptolemeusza*, „Archeologia” t. 2, 1948.

Gadomski Witold, *Osiem plag chińskich*, „Gazeta Wyborcza” 17-18 lipca 2004, s. 14-15.

Iversen Runa, Nielsen Poul Otto, Sørensen Lasse Vilien, Svensson Anders, Steffensen Jørgen Peder, Land Alexander, Thorsen Michael S. i Nielsen Finn Ole Sonne, *Kamienie słoneczne i zaciemnione słońce: neolityczna sztuka miniaturowa z wyspy Bornholm w Danii* /

<https://www.cambridge.org/core/journals/antiquity/article/sun-stones-and-the-darkened-sun-neolithic-miniature-art-from-the-island-of-bornholm-denmark/A31DDB1F52DC31C716356A0A02CE3FF9>

Kalicki Włodzimierz, *Zbawienny wróg*, „Magazyn” (dodatek do „Gazety Wyborczej” 2001, nr 31, s. 10-14.

Matys Michał, *Rołnik potrafi(ł). Polacy w awangardzie (neolitycznej) Europy*, „Gazeta Wyborcza” 20.07.2002, s. 14.

Musiał Daniel, *4500 lat temu mieli w domach toalety i bieżącą wodę. Cywilizacja, o której zapomniano* / WielkaHISTORIA.pl
<https://www.onet.pl/informacje/wielka-historia/4500-lat-temu-mieli-w-domach-toalety-i-biezaca-wode-cywilizacja-o-ktorej-zapomniano/f2m9mq3,30bc1058>

Quinn Josephine, *Jedno z największych odkryć w dziejach archeologii. Rzuciło światło na relacje władców sprzed niemal 3500 lat*,
<https://wielkahistoria.pl/jedno-z-najwiekszych-odkryc-w-dziejach-archeologii-rzucilo-swiatlo-na-relacje-wladcow-sprzed-niemal-3500-lat/>

Spis treści:

Przedmowa – str. 3.

Wstęp – str. 5; Założenia historiozoficzne – str. 8; Relatywizm – str. 17.

Rozdział I

Od około 3000 lat p.n.e. do około 2000 lat p.n.e. str. 20.

Część I str. 22.

Epoka brązu – str. 23; Powstanie i rozwój ośrodków miejskich – str. 25; Bliski Wschód – str. 27; Okres Dżemdet Nasr – str. 27; Kaukaz i Zakaukazie – str. 28; Powstanie pierwszych ośrodków państwowych (prepaństw i miast-państw) na bazie wcześniejszego osadnictwa kultury Uruk – str. 31; Przemiany gospodarcze, społeczne i polityczne w miastach Bliskiego Wschodu – str. 38; Północna Mezopotamia – str. 46; Nad Morzem Śródziemnym. Kananejczycy – str. 47; Afryka – str. 50; Terytorium Egiptu – str. 51; Półwysep Arabski – str. 54; Terytorium dzisiejszego Afganistanu – str. 55; Subkontynent Indyjski – str. 56; Środowisko wokół ośrodków rolniczych na Subkontynencie Indyjskim – str. 73; Daleki Wschód – str. 75; Na obszarach obejmujących terytorium dzisiejszych Chin – str. 75; Półwysep Koreański – str. 76; Wyspy Japońskie – Środkowy Jōmon – str. 77.

Część II – str. 79.

Powstanie państw – str. 79; Teorie na temat powstawania państw – str. 80; Najazdy plemion koczowniczych – str. 83; Państwa Sumerów – str. 85; Inne miasta-państwa Mezopotamii okresu sumeryjskiego – str. 99; Okres Akadyjski – str. 101; Zmiany klimatyczne – str. 107; Najazd i panowanie Gutejów – str. 109; III dynastia z UR – str. 110; I dynastia z Isin – str. 119; Larsa – str. 124; Amoryci – str. 126; Elam – str. 127; Religie Mezopotamii – str. 129; Anatolia przedhetycka i Hetyci – str. 131; Huryci – str. 132; „Habiru” – str. 133; Afryka – str. 136; Terytorium dzisiejszego Egiptu – str. 136; Okres wczesnodynastyczny – str. 137; Początki państwowości w mitologii Egiptu – str. 143; Panowanie władców I dynastii – str. 145; Panowanie władców II dynastii – str. 151; Stare państwo (III-VI dynastia, lata 2675 – 2170 p.n.e.) – str. 156; Panowanie władców III dynastii – str. 156; Panowanie władców IV dynastii – str. 163; Panowanie władców V dynastii – str. 176; Panowanie władców VI dynastii – str. 183; Pierwszy Okres Przejściowy. Od VII – IX dynastii, (lata 2181 – 2040 r. p.n.e.) – str. 192; Panowanie władców VIII dynastii – str. 194; Sąsiedzi Egiptu – str. 198; Terytoria dzisiejszej Libii – str. 199; Afryka Wschodnia – str. 199; Nubia pod wpływami Egiptu – str. 201; Daleki Wschód – str. 202; Legendarni władcy Chin – str. 204; Półwysep Koreański – str. 213; Tajwan – str. 212; Półwysep Indochiński. Tereny dzisiejszego Wietnamu – str. 213; Europa – str. 215; Kultury megalityczne – str. 216; Wyspy Brytyjskie – str. 218; Irlandia – str. 225; Bornholm – str. 225; Kultury megalityczne na ziemiach polskich – str. 225; Kultura minojska – str. 227; Thera – str. 233; Zmiany kulturowe na obszarze Europy w wyniku ekspansji ludów kultury grobów jamowych – str. 235; Łowcy i pasterze strefy leśnej północno-wschodniej części Eurazji – str. 271; Kontakty między społeczeństwami różnych kultur ok. 2 tys. lat p.n.e. – str. 274; Migracje ludów kultury pucharów dzwonowatych – str. 278; Kryzys kultur rolniczych

Europy Środkowo-Wschodniej – str. 280; Terytoria dzisiejszego Uzbekistanu i Turkmenistanu – str. 281; Ameryka Południowa – str. 282; Rolnictwo w Andach – str. 283; Kultura Norte Chico – str. 284; Ameryka Północna – str. 287; Eskimosi w Arktyce – str. 287; Religie ludów Ameryki Północnej – str. 288; Języki ludów Ameryki – str. 289; Możliwości komunikacyjne, ważniejsze szlaki handlowe i ich zasięg do końca II tysiąclecia p.n.e. – str. 291; Rozwój pisma – str. 292.

Świadomość historyczna i geograficzna społeczeństw wczesnej epoki brązu. Powstanie prawa. Ważniejsze idee – str. 300.

Rozdział II

Okres od około 1700/1500 p.n.e. do około 1000 p.n.e. – str. 326.

Bliski i Środkowy Wschód. Mezopotamia – str. 328; Esznunna – str. 331; Kraina (królestwo) Hana – str. 331; Asyria – str. 332; Babilon – str. 335; Babilon – panowanie Kasytów – str. 348; Elam – str. 353; Okres średnioelamicki (1500-1100 r. p.n.e.) – str. 353; Ariowie – str. 355; Mezopotamia północna – str. 356; Asyria (okres średnioasyryjski 1375 – 935 p.n.e.) – str. 357; Aramejczycy – str. 363; Królestwo Jamhad – str. 364; Królestwo Kizzuwatna (Kizuwatha lub Kizzuwadna) – s. 366; Państwo Hetytów – str. 367; Państwo Starohetyckie (1650-1380 p.n.e.) – str. 369; Struktura społeczna państwa Hetytów – str. 373; Religia Hetytów – str. 377; Państwo Hetytów – okres protoimperialny – str. 379; Państwo nowohetyckie – str. 380; Bitwa pod Kadesz – str. 386; Lud Kaszków – str. 389; Wędrówka ludów w południowo-zachodniej Azji – str. 392; Huryci – str. 393; Państwo Mitanii – str. 394; Ludy Morza – str. 399; Filistyni – str. 400; Licja – str. 404; Egipt – str. 405; Średnie Państwo (lata 2133 p.n.e. – 1786 p.n.e.) – str. 406; Panowanie władców XI dynastii – str. 406; Panowanie XII dynastii – str. 412; Drugi Okres Przejściowy (1786-1567 p.n.e.) – str. 425; XIV dynastia – str. 432; Panowanie Hyksosów, XV dynastia, Panowanie XVI dynastii (1684-1567 p.n.e.) – str. 433; Panowanie XVII dynastii – str. 438; Nowe Państwo (1750-1070 p.n.e.) – str. 441; Panowanie XVIII dynastii – str. 442; Rządy XIX dynastii – str. 476; Panowanie władców XX dynastii – str. 501; Sąsiedzi Egiptu. Terytorium Syro-Palestyny – str. 515; Hebrajczycy – str. 517; Ludy Izraela w Egipcie – str. 518; Wyjście ludu Izraela z Egiptu – str. 520; Podbój ziem obejmujących terytorium dzisiejszej Palestyny i Izraela – str. 523; Południowi i zachodni sąsiedzi Egiptu – str. 529; Azja Środkowa (północno-wschodnia) – str. 531; Baktria – str. 533; Subkontynent Indyjski (od około 2000 p.n.e. do VII wieku p.n.e.) – str. 534; Daleki Wschód (od 2000 p.n.e. do 800/700 p.n.e.) – str. 543; Państwo Shang (Dynastia Shang) – str. 543; Wyspy Japońskie – str. 549; Europa – str. 550; Kultura mykeńska – str. 553; Kultury ludów Europy Środkowej – str. 559; Kryzys gospodarki rolnej w Europie! – str. 611.

Ameryka Prekolumbijska – str. 614; Kultura Chawin – str. 615; Kultura Mokaya – str. 617; Olmekowie – str. 618; Wyspy Ameryki Środkowej – str. 626; Ameryka Północna – str. 626; Rozwój komunikacji – str. 627; Świadomość historyczna i geograficzna społeczeństw epoki. Rozwój idei – str. 630.

Zakończenie – str. 637.

Bibliografia – str. 646.

Piotr Wojciech Kotlarz (ur. 23 sierpnia 1951 w Gdańsku) – polski pisarz, dramaturg, historyk, literaturoznawca, historyzof i publicysta, autor tekstów piosenek.

Studiował na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (3 lata) i Uniwersytecie Gdańskim, który ukończył w 1976. Napisał pracę *Teatr szkolny w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939). Koncepcje, działalność, znaczenie* i uzyskał doktorat z nauk filologicznych 26 listopada 2013 na Uniwersytecie Wrocławskim. Członek Związku Literatów Polskich, Stowarzyszenia Dziennikarzy Rzeczypospolitej Polskiej, Gdańskiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuki, Gdańskiego Towarzystwa Naukowego oraz ZAiKS (Sekcja Autorów Utworów Literackich Małych Form „D”). Wydawał i redagował pisma: „Socjaldemokrata Gdański”, „Robotnik”, „Realia” i „Autograf” (wspólnie z Andrzejem Waśkiewiczem). Od 2014 r. jest wydawcą i redaktorem naczelnym pisma internetowego „Wobec”.

W latach 1981–2004 pracował jako nauczyciel historii i wiedzy o społeczeństwie w szkołach w Gdańsku (głównie w liceach).

Jest animatorem życia kulturalnego Gdańska. Był wiceprezesem KSW ŻAK (2 lata), wiceprezesem Gdańskiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuki, prezesem Gdańskiego Stowarzyszenia Twórców i Animatorów Kultury. Organizator i przewodniczący jury ogólnopolskiego Konkursu dla młodzieży (do 26 lat) na opowiadanie im. Bolesława Prusa (I edycja 2016, II edycja 2017/2018, III edycja 2019/2020, IV edycja 2020/2021, V edycja 2021/2022), VI edycja 2022/2023, VII edycja 2023/2024). Organizator i przewodniczący jury ogólnopolskiego Konkursu im. Lucjusza Komarnickiego na szkolne przedstawienie teatralne (I edycja 2021/2022, II edycja 2022/2023). W 1997 roku był organizatorem i uczestnikiem sesji naukowej „Miejsce Gdańska w procesie powstawania narodowego państwa polskiego” (w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku). Pokłosiem sesji jest książka *Rozmyślania gdańskie*. Autor scenariusza i współorganizator przedstawienia teatru tańca „Życie za życiem” z okazji 31. rocznicy powstania NSZZ „Solidarność” (sala koncertowa Akademii Muzycznej, Gdańsk 2011) oraz pomysłodawca, organizator i autor tekstów piosenek koncertu „Życie za życiem” z okazji 40. rocznicy „Solidarności” (sala koncertowa Akademii Muzycznej, Gdańsk 2020). Pomysłodawca i organizator koncertu „Wolność jest w nas” z okazji 41 rocznicy Solidarności w Polskiej Filharmonii Bałtyckiej im. Fryderyka Chopina w Gdańsku. W czasie koncertu zaprezentowano m.in. trzy piosenki jego autorstwa z musicalu *Chcemy wolności*.

W swej publicystyce, jako jeden z nielicznych badaczy, w oparciu o analizy historyczne, opowiedział się za teorią (wprowadzoną jeszcze w XVIII wieku przez Benjamina Franklina), mówiącą o tym, że na zamiany klimatyczne wpływają wielkie erupcje wulkaniczne (powyżej 5-6VEI), w połączeniu z procesami lodowacenia oraz zmianami prądów oceanicznych. Zauważył też związek wulkanizmu (erupcji wulkanów podwodnych) z powodziami. Tematom tym poświęcił szereg swych artykułów oraz książki „Klimat a wulkany” oraz „Kataklizmy, które zmieniały obraz Ziemi”.

Jest jednym z pionierów (w nauce światowej) hipotezy, że na kształt i budowę skorupy ziemskiej wpłynęły przede wszystkim upadki asteroid i komet oraz erupcje wielkich

wulkanów. Hipotezy te wyraził już w 2020 roku w wydanej wówczas książce „Katakлизmy, które zmieniały obraz Ziemi” (drugie, poszerzone i poprawione wydanie tej książki w 2025 roku).

Od czasu publikacji swojej pracy „Dostrzec sens dziejów” (1998) polemizuje z ideologią marksistowską. W przeciwieństwie do marksistów uważa, że źródłem państwowości nie była jakaś mityczna „umowa społeczna”, czy pojawienie się własności prywatnej, ale podboje, wytwarzanie w ich wyniku lub ich czasie siłowych elit władzy, zawłaszczanie majątku i władzy przez jedno społeczeństwo nad drugim („Początki państwowości”, 2020) oraz podział społeczeństw na rządzących i poddanych. Odrzuca podział na klasy jako nieprecyzyjny i oparty na sprzecznych definicjach (dziś uznajemy jedynie klasy majątkowe), uważa, że rewolucje nie są siłą postępu, lecz przynoszą regres.

Od czasu eskalacji wojny Federacji Rosji z Ukrainą w lutym 2022 roku opublikował na łamach strony internetowej Miesięcznik WOBEK szereg artykułów poświęconych tej imperialistycznej agresji. Obnażając zbrodniczą istotę tej wojny i udowadniając, że wszelkie toczące ją strony muszą ją przegrać. Pokłosiem tej publicystyki jest książka: „Przeciw wojnie. W obronie wartości” (2024).

Propagator i twórca w zakresie teatru szkolnego. Jego historii dotyczy praca doktorska „Teatr szkolny Drugiej Rzeczypospolitej”. Kotlarz jest zwolennikiem idei samodzielnego pisania i wystawiania sztuk teatralnych przez młodzież i w tym celu napisał i wydał książkę „Sztuka dramaturgii” zawierającą m.in. podręcznik pisania sztuk dramatycznych. Organizował ogólnopolskie konkursy na szkolne przedstawienia teatralne oraz propagował i propaguje ideę teatrów szkolnych na łamach internetowego miesięcznika społeczno-kulturalnego „WOBEK”.

W 2023 roku, mając 72 lata, spłynął samotnie Wisłą z Oświęcimia (od ujścia Soły) do Gdańska (ok. 950 km).

Działacz polityczny: od 1983 w PZPR (szeregowy członek), w latach 1993–1995 w SdRP (m.in. sekretarz Rady Gdańskiej), w latach 1995–2003 w PPS (m.in. dwukrotnie wiceprzewodniczący CKW PPS). Kandydował do Parlamentu Europejskiego z Komitetu Wyborczego Partii Zieloni w 2014 roku. Obecnie bezpartyjny.

